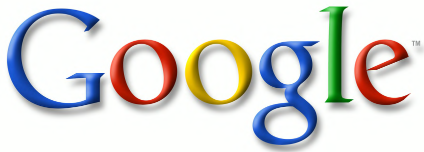

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

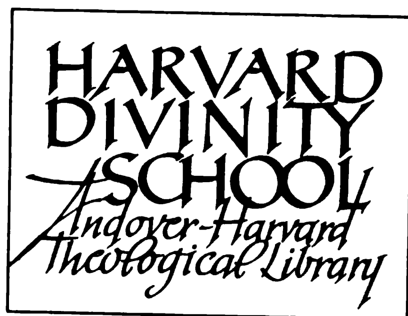
About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at http://books.google.com/

AH 244J D

Harvard
Depository

96

HARVARD
DIVINITY
SCHOOL
Andover-Harvard
Theological Library

POKOLY JÓZSEF

A KERESZTYÉN EGYHÁZ TÖRTÉNELME.

IRTA

WARGA LAJOS,
SÁROSPATAKI THEOLOGIAI TANÁR.

A KIADÁS KÖLTSÉGEIT RÉSZBEN HALLGATÓI FEDEZTÉK.

II. KÖTET.

A REFORMATIO UTÁNI KORSZAK,

VAGY

A PROTESTANTISMUS FEJLŐDÉSE ÉS AZ ÁLLAMOK FÜGGETLEN URALMA.

SÁROSPATAKON.
NYOMTATTA STEINFELD B., A REF. FŐISKOLA BETŰIVEL.
1887. (feb.).

BR
145
.W37
V.2

TARTALOM.

BEVEZETÉS.

Negyedik szakasz. Az egyházi tan, tudomány és élet fejlődése az evangelikus egyházban.

Ötödik szakasz. Az egyházi tan, tudomány és élet fejlődése a ref. egyházban.

Bevezetés.

I. Visszapillantás a reformatio küszöbéről.

Mióta Jézus a szeretet vallásának szent eszméit, tanitványai közvetitésével, az emberiségnek örökségül hagyta, a keresztyén egyház tizenöt százados, küzdelemteljes pályát a nélkül futott meg, hogy isten országát e földön megvalósulva láthatta volna. Sőt ugy tetszik, mintha a távolság növekedtével az eredeti kiindulási pont, az iránymutató letünt volna a látóhatárról, s az emberiség hamis eszmék, hamis vezetők után indulva, az igaz útról messze letérve, a bizonytalanság, vigasztalanság és kétely örvényének szélére tévedt volna. Hiszen a keresztyén egyháznak a papuralom érdekében kifejtett intézményei nem hogy áldást hintettek volna az emberiségre, hanem még jobb ösztöne sugalta előhaladását is minden kigondolható eszközzel gátolni törekedtek. Ezen egyház nem Jézus eszméinek megvalósitásán működött, hanem századokon keresztül *dogma-formák* készitésére forditotta minden erejét. Midőn a dogmák rendszerével készen volt, annak biztositására a *papuralom* megszilárditásán fáradozott. A hajdani zsidó theokratia és particularismus [1]), némi módositással és nagyobb méretekben, mint *római katholikus theokratia* új életre kelt s a keresztyén világra nehézkedett; az ó-szövetség az új-szövetséggel ölelkezett, de a keresztyén szeretet, egyetemes testvériség és lelkiismereti szabadság sirján ölelkezett.

A theokratia épületéhez az anyagot a római püskökök már régóta gyüjtögették, *VII. Gergely* letette az alapját, s sz. Péter székének állitólagos örökösei nem elégedtek meg a *zsidó főpapok* hatalmával, hanem azt a *római caesarok* hatalmával törekedtek egyesiteni, a mi egy időre sikerült is. Ha a világbiró, classicus Róma fegyelmezett hősök legioival biztositotta az idegen népek feletti uralmát; a keresztyén Róma a különböző *szerzetes rendek* legioival árasztotta el a világot, melyeknek tagjai minden családi és polgári kötelesség alól felmentve s a pápai trón zsámolyához a vak engedelmesség széttörhetlen bilin-

cseivel kapcsolva, a pápai mindenhatóságnak mindenütt érvényt szereztek, a szabadabb szellemi mozgalmat mindenütt elfojtották, s bármely téren, ugy a tudomány, mint a művészet, politika és társadalom terén, minden ellen irtó háborut inditottak, a mi a hierarchia érdekeivel ellentétben állott, s igy az emberiséget lassanként, most gyengéinek hizelegve, majd erőszakot alkalmazva, a római hierarchia igájába fogták be. S ha mindezen aggodalmaskodó, örökös gyámságot célozó rendszabályozások mellett mégis akadtak egyesek, kik a szoros gyámság alól szabadulni s fejüket felemelni merészelték, rögtön rájuk kiáltotta Róma az *excommunicatiot* vagy az *interdictumot*, megindult a *keresztes had*, felütötte sátorát az *inquisitio*. Hogy pedig a hierarchiának emberi bölcseségen és nem isteni eszmén nyugvó alkotmánya ennyire kifejlődhetett, annak okát a keresztyén hit és élet elfajulásában és elferditésében kell keresnünk. Istennek lélekben és igazságban imádása helyett, külső érzéki cselekvények láncolata képezte az *istentiszteletet*; a szeretetvendégségből úrvacsora, az úrvacsorából miseáldozat lett s a bűnök törlesztésére használtatott; *Jézussal* már nem sokat foglalkoztak, eszményi alakja lassanként elhalaványult, s a kedélyeken az isten anyjává emelt *Mária cultusa* kezdett uralkodni, mely néha izléstelenségbe, sőt botrányosságba csapott át [2]). A pogány vallás apró isteneinek és védszellemeinek helyét a *szenteknek* beláthatatlan serege foglalta el. *Ereklyékkel* árasztották el a templomokat, melyeknek csodatevő körében a betegek állitólag meggyógyultak s a bűnösök, érdemszerző cselekedetek és ajándékok mellett, bocsánatot nyertek. A *csodakórság* főleg a középkorban érte el tetőpontját. Már nem is tartották különösnek, ha kegyes embereknek a sz. szüz vagy az angyalok megjelentek, az érdekességre csak olyan különösségek tarthattak számot, mint pl. a bourgosi keresztre feszitett Krisztus szobra, melynek haját minden hónapban meg kellett nyírni, vagy a saragossai szüz szobra, mely egyik imádójának levágott lábát megnövesztette [3]) sat. Az ereklye-kereskedők is sok aljas csalást követtek el, nem egyszer gyepen szedett csontokat adtak el szentek csontjai helyett; áruba bocsátották Máriának tejét, könyét, haját, azon kenyerek darabjait, melyekkel Jézus 5000 embert megvendégelt [4]) sat. Ha a római curiának pénzre volt szüksége, *jubilaeumot* hirdetett, s bűnbocsánat reményében özönnel folyt a nép és pénz Rómába; midőn pedig ezen eszköz elhasználttá, unottá vált, a hiveik üdvéért aggódó pápák a *bűnbocsátó leveleket*, jó pénzért, a hivők lakhelyein árultatták. S hogy a nyers tömegnek hizelegjenek s gyengéit legyezgessék, azok, kik a kegyesség és erkölcs őreiül voltak rendelve, az isten házát néha otromba

bohózatokkal, dobzódásokkal vagy még ezeknél is roszabbakkal tették szentségtelenné [5]). Hogy aztán az ilyen tanitóknak milyenek lehettek a tanitványai, az ilyen visszaélések minő erkölcsi állapotot teremtettek, azt könnyen el lehet gondolni.

E rövid visszapillantásból megtetszik, hogy mennyire elfajult az egyház tizenöt század lefolyása alatt. S ha okát keressük, hogy miként volt ez lehetséges a sz. lélektől vezérelt keresztyén egyházban, be kell vallanunk, hogy ezen egyház nem Jézus szellemét követte, hanem emberi gyarlóságoknak, gyengeségeknek hódolt, s az első hibás lépés után a többi logikai rendben következett. Az eredeti tisztaságtól már az első századokban eltértek; az uralkodóvá vált keresztyén egyház, állása biztositása, hatalma növelése végett, *megalkudott a különböző bölcsészeti és vallási rendszerekkel;* Jézus szellemével meg nem egyező nézeteket, szokásokat és szertartásokat vett át, melyek Jézus eszméinek szabad fejlődését lehetetlenné tették. Igy történt az *egyház alkotmányával* is. Volt idő, midőn a fejedelmek segitették elé a hierarchia megszilárdulását, hogy ez által saját hatalmukat alattvalóik ellenében biztositsák. És csoda-e, ha utóbb a túlságosan pártfogolt papság, a hatalomhoz hozzászokva, arról többé nem tudott lemondani és minden alkalmat felhasznált, hogy az államok felibe emelkedjék? Ez meg is történt. A népek szabadsága és joga rovására, állam és egyház egymást támogatva, emelték egykor azon korlátokat, melyek a népeknek nemcsak szellemi, hanem jogi és anyagi fejlődését is a legszűkebb mederbe szoritották; de midőn a teljes hatalomnak birtokában voltak, nem tudtak azon megosztozni, mindenik egyedül akarta azt birni, s elkezdődött a harc állam és egyház közt, mely küzdelem utóbb az államok javára dőlt el. Szóval az emberi gyarlóság engedte fejére nőni az isteninek nevezett hatalmakat s húzta az igát, melyet megérdemlett.

De ha az értelmileg fejletlen nagy tömeg meg is hajolt egy ideig önalkotta bálványai előtt, voltak egyesek, kik nem elégedtek meg az ál-fénynyel, hanem az igazság tiszta világa felé törekedtek, s ha ezen törekvés nem sikerült mindenkinek, annak oka vagy a téves eszközökben, vagy a kedvezőtlen viszonyokban keresendő. A *reformáló törekvés* szakadatlan láncolatként vonul át a keresztyénségnek átélt századain, már az apostoli korszakban megkezdődött a fennálló tekintély elleni küzdelem és meg sem szünt soha.

Mellőzve a különböző időkben különböző nevek alatt felmerült felekezeteket, melyek az egyházzal szemben vagy forradalmi vagy mérsékelt szabadelvű vagy valódi reformáló állást foglaltak el; itt csak

azok jöhetnek tekintetbe, melyek a XVI. századi reformationak úttörői voltak. És már ezen sorozatba tartoznak a *valdensek*, *Wickliffe* és követői; *Husz János*, *Pragai Hieronymus* és követőik a *husziták*. Sőt magában az egyház kebelében is érezni kezdették a reformok szükségességét, s a *constanzi zsinat* (1414.) meg is tett minden lehetőt, midőn *D'Ailly* és *Gerson* inditványára kimondotta a zsinatnak teljes függetlenségét s azon jogosultságát, hogy a pápa felett itéletet mondhasson; de azért Huszt és Pragai Hieronymust nem volt képes megmenteni a máglyától. A constanzi és baseli zsinatok vivmányait a kedvező viszonyokat felhasználni tudó római politikának később sikerült élétől megfosztani, s a keresztyénség azon keserű tapasztalattal lett gazdagabb, hogy a közzsinatoktól reformokat hiába vár.

De annyi vértanu vére nem folyhatott hiába, annyi nemes törekvés nem enyészhetett el nyomtalanúl; és igy az az egyház, mely a reá bizott evangeliumtól hűtlenül elpártolt és világi, önző célokat hajhászott, épen e miatt tekintélyét és hiveire gyakorolt befolyását megingatta. A keresztyén világ ezredéves aléltságából ébredezni kezdett, a papi gyámság korlátait már elviselhetlennek találta, s a hajnalodó újkori szellem apostolainak tanait, még ha túloztak is, mohon szivta magába. Az emberiség fejlődési folyamata, mintha erős lökést kapott volna, mintha a századokig tartó lassuságot helyre akarta volna pótolni, egyszerre gyorsabb menetű lett. Oly tényezők merültek fel s kezdették meg működésüket, melyeknek roppant hatását kiszámitni lehetlen volt. Ezek közé tartozott a *tudományok felélesztése* (XV. század) [6]) s azoknak terjesztése a *humanisták* által, kik ugyan sem Rómáért sem Wittenbergért sem Genfért nem lelkesültek nagyon, s a katholikus egyház kötelékeiből nem igen vágytak ki, de a római romlottságot egyikök sem védelmezte. S hogy ezen szellemi mozgalom gyors szárnyakon terjedjen, feltaláltatott a *könyvnyomtatás* (1436 körül), mely megkönnyitette a feledékenységbe ment ó-kori szellemi kincsek elterjesztését s lehetővé tette, hogy az Evangelium igazságait ne csak a tudósok, hanem a nép is, saját anyanyelvén, közvetlenül megismerhesse s ezekből a római gazdálkodást megitélhesse. És a *sajtó* és a mind nagyobb számban keletkezett *egyetemek* a zárdáknak porlepte könyvtáraiban hevert tudományos kincseket a világ piacára vitték s megvetették alapját az egyetemes emberi művelődésnek.

Kedveztek a reformatio megindulásának Europa *politikai viszonyai* is. A népvándorlás zűrzavarából lassanként az egyes nemzetek kiváltak s megalakultak azon államok, melyek több vagy kevesebb változással a legujabb időkig fennállottak. Igaz, hogy még mindenütt

a nyers kezdetlegesség állapota uralkodott; a *hűbéri viszony* még mindég gátolta a népek szabadabb forgalmát, az ököljog még épségben volt; az emberi jogokban csak a *nemesség és papság* részesült, a nép pedig majdnem rabszolga volt. De az emberi jogok köre már tágulni kezdett; a városok ipar és kereskedelem által a jóllétnek és műveltségnek magasabb fokára emelkedtek. A *polgári rend*, a nemesség ellenében, szerzett kiváltságaival, szilárd állást foglalt el és épen ezen pontok voltak a reformationak tűzhelyei.

Nem lehet számitáson kivül hagyni a *művészet* felvirágzását, a fontos *felfedezéseket* (főleg Amerikáét), a nagyszerű *találmányokat* és sok más tényezőt, melyek habár nem voltak is vallásos természetűek, de a reformatio megérlelésére, legalább közvetve, befolytak. Azonban kétségen kivül a *reformatio mozgalmainak fő oka* „az akkori egyházi állapot által megzavart lelkiismeretnek vigasz és megnyugvás utáni vágyában“ állott. Ez hangzott mindenütt, és pedig elég gyakran, mindazok részéről, kik az egyháznak főben és tagjaiban való reformálását sürgették, akár foglalkoztak dogmával, akár nem, akár oda hagyták a római egyházat, akár abban maradtak. Ugyanis a római egyház, mely talán szükséges, talán jó iskola volt arra, hogy a pogány világot anyagi irányu vallásos világnézetétől Jézusnak evangeliumához vezesse, de a pogány elemekkel való érintkezés következtében maga is anyagi irányu útra tévedt s az igazi, bennső vallásos kedélyeknek eszményi vágyait többé nem volt képes kielégitni. Világos volt, hogy az eddig megtett út nem vezet a Jézus által hirdetett isten országához; vissza kellett tehát térni, de a volt a nagy kérdés, hogy meddig? Leghelyesebb lett volna visszatérni egészen Jézusig; de ez merész ugrás lett volna, már pedig a természet a nagy ugrásokat nem tűri meg; a történelmi fejlődéssel, ha hibás volt is, egészen szakitni nem lehetett tanácsos. Visszatértek tehát *Augustinusig* és *Pál apostolig* [7]). Közvetlenül a scholastika korszaka után Jézust még nem is lehetett a maga valóságában megérteni. De azért becsületére válik az emberiség józan eszének, hogy azt a római egyháznak sem dogma rendszere, sem hierarchiája sem középkori scholastikája nem volt képes teljesen megrontani.

Ezen rövid visszapillantás után el lehet mondani, hogy idő és hely, személyek, vallásos és politikai állapotok bámulatosan összepontosultak, hogy a reformatio nagy munkáját elősegitsék, annak helyes irányt adjanak s általános elismerést szerezzenek. Az egyház vétkeit már csak a teljesen vakok és azok nem látták, kik látni nem akarták; a vallás tekintetében ki nem elégitett kebel reformokért sovárgott; a

tudomány minden eszközével rendelkezésére állott a reformationak; sz. Péter székén a vallás ügyével nem sokat törődő *X. Leo* ült; a bűnbocsátó levelek árulásával oly emberek (Tetzel, Samson sat.) voltak megbizva, kik épen alkalmasak voltak arra, hogy ezen intézkedést rosz hirbe hozzák; a németországi reformatiot egy olyan tekintélyes, kegyes és lelkiismeretes fejedelem vette pártfogásába, mint *Bölcs Frigyes*; a hatalmas *V. Károly* császár a reformatio útjába elég akadályt görditett ugyan, de még neki sem sikerült a politikának oly irányt adni, hogy a reformatio elnyomására fordithatta volna minden erejét.

Igy alakultak a viszonyok, midőn *Luther* fellépett. Szavai fogékony keblekre találtak, mert azon gondolatoknak adott kifejezést, melyek a keresztyén világot már jó idő óta foglalkoztatták. A sikert nemcsak azon körülmény biztositotta, hogy a kor a reformokra meg volt érve, hanem Luthernek egyénisége is, kinek szellemében, kedélyében, jellemében és erős akaratában mindazon kellékek megvoltak, melyek egy reformátorban nélkülözhetlenek. Luthert saját élete, észlelt tapasztalatai tették reformátorrá; a reformatio előbb saját lelkében ment véghez, érezte annak üdvös, megnyugtató hatását, s midőn e nehéz küzdelmek árán szerzett kincset a világ közvagyonává törekedett tenni, csak nemes lelkének szent sugalatát követte [8]).

1) Izrael népének azon jelszavát, hogy a ki nem izraelita, annak nincs joga létezni, a római katholikus egyház igy formulázta: Extra ecclesiam non est salus.

2) A lauretumi litaniában Mária következő cimeken szólittatik meg: „Bölcseségnek székhelye, üdvünknek oka; szent edény, tiszteletreméltó edény, különös áhitatosság edénye; szellemi rózsa, Dávid tornya, elefántcsont torony, arany ház, szövetség bárkája, ég kapuja; hajnali csillag, betegek gyógyszere, búnkodók vigasztalója, keresztyének segitője, angyalok királynéja sat.“ Közli Thiele, Christl. Kirchengeschichte (3. kiadás., Stuttgart, 1875.), 190. l.

3) Lecky, A fölvilágosodas keletkezésének és befolyásának történelme Európában (Pest, 1872.) I. k. 172—73. l.

4) L. I. köt. 459. l. 1. j. — Henrici de Hassia Secreta sacerdotum (Lipsiae, 1498.) e tárgyban igy nyilatkozik: „.... dicunt esse reliquias alicujus sancti, et forte est os alicujus asini vel damnati. Thiele, i. m. 191. l.

5) Röriok, Geschichte der Reformation in Elsass; Hagenbachnál (I. köt. 17. l. 38. j.) i. m. III. k. 29. l. — 6) L. I. k. 475—85. l.

7) Helyesen jegyzi meg Renan (Saint Paul, 327—28. l.): „Idő és sok tapasztalás kell addig, mig az ember odáig jut, hogy belátja, hogy egy dogma sem érdemli meg, hogy azért szembeszálljunk s a szeretet ellen vétsünk.“ — Ezen idő eljövetele még ma is csak a kegyes ohajtások közé tartozik.

8) Az egészre nézve l. Gieseler (I. k. 17. l. 30. j.) i. m. III. k. 1. r. 1—10. l. — Hagenbach (I. k. 17. l. 38. j.) i. m. III. k. 1—16. l. — Baur (I. k. 18. l. 43. j.) i. m. IV. k. 1—7. l. — Rothe (I. k. 18. l. 44. j.) i. m. II. k. 326—28. l. — Nippold (I. k. 18. l. 45. j., v. ö. a javitással) i. m. I. k. 1—25. l. sat.

II. A reformatio utáni korszak,

vagy a protestantismus fejlődése és az államok független uralma.

ELSŐ IDŐSZAK.

A REFORMATIO KEZDETÉTŐL A WESTPHALIAI BÉKÉIG,

1517—1648-ig.

ELSŐ SZAKASZ.

A NÉMETORSZÁGI REFORMATIO A NÜRNBERGI BÉKÉIG (1532).

§ 2. Luther ifjusága és a wittenbergi reformatio kezdete.

Azon férfiu, ki Németországon a reformatio mozgalmait nyiltan meginditotta, azt jó ideig szilárd kezekkel vezette, s annak ingatlan alapját letette, azon férfiu, Luther Márton, mint alsóbb rendü szülők gyermeke, ön erején, nehéz küzdelem után, emelkedett azon magaslatra, honnan a hatalmas és fényes pápaságot sikerrel megtámadhatta. *Luther Márton* 1483. (mások szerént 1484.) nov. 10. Eislebenben született. Atyja, Luther János, bányász (előbb szegény földmives) volt, s mint ilyen kevés vagyont szerzett. Ennek, ismert becsületességének és okosságának köszönhette, hogy midőn Mansfeldbe költözött, a városi tanácsban is helyet nyert. Anyja, Lindemann Margit, gyermekeinek élő, derék nő volt. Mártont, szülői (többi testvéreivel együtt, 1 fiu, 4 leány, 2 fiu mgh.) becsületes, kegyes, de nagyon szigoru nevelésben részesitették. Mintán a mansfeldi iskola tanfolyamát egy haragos mester vezetése alatt befejezte, tovább képeztetése végett előbb *Magdeburgba* (1497. a Ferenc-rend iskolájába), azután *Eisenachba* (1499.) vitetett. Mindkét városban élelmét az ajtók előtt való énekléssel szerezte meg; utóbbi helyen azonban helyzete megjavult, midőn a kegyes Cotta asszony (ki Mártonnak szép mély hangját nagyon megszerette) házához befogadta. Majd az *erfurti egyetemre* ment (1501.), hogy a jogi

pályára készüljön, melynek bevezetéséül, az akkori szokás szerént, bölcsészettel és theologiával is foglalkozott. Itt jutott el életének forduló pontjához; ugyanis Luther nem hajlamból, hanem atyja kivánatára lépett a jogi pályára, mely iránt erős ellenszenvet érzett; most az egyetem könyvtárában talált teljes sz. irásnak tanulmányozása s egy súlyos betegség (1503.), mely minden világi dolognak hiábavalóságáról és mulandóságáról meggyőzte, ugy látszik, kemény harcot támasztott lelkében a fiui engedelmesség és a papi pálya iránt érzett erős vonzalma közt [1]). Végre választott és lelke sugalatát követve az *Augustinus-remeték rendjébe lépett* (1505. jul. 7.; l. I. k. 439. l.). Később ezen tettét megbánta s atyjától levélben bocsánatot kért [2]). Az ujonc Márton testvérnek a zárdában terhes kötelességei voltak, minden alsóbb rendü teendőt neki kellett végezni, melyek közt bizonyára legterhesebb a volt, hogy koldus-táskával kellett a város utcáit végigjárni; de ő a szerzetesi fogadalmaknak s kötelességeknek készséggel, meggyőződésből vetette alá magát, s hogy az önmegtartóztatásnak is eleget tehessen, testét túlságosan sanyargatta. Ezen szigoru életrend mellett szellemét sem hanyagolta el, szorgalmasan tanulmányozta az egyházi atyáknak, különösen Augustinusnak, rendje alapitójának és nehány mystikusnak, főleg *Taulernek*, müveit; de tanulmányainak fő tárgya a sz. irás maradt, melynek egy egész példánya ezen zárda könyvtárában is megvolt. Ezen nagy erőfeszités következtében nehéz betegségbe esett, lázas képzelő tehetsége a pokol kinainak eleven rajzaival gyötörte a beteget. A szegény ifju kénytelen volt belátni, hogy nagyon, igen nagyon csalódott; mert a szerzetes élet nem adta vissza keble nyugalmát, „az ördög épen ugy üzte ott játékát, mint a külvilágban.“ Ezen testi és lelki gyötrelmei közt látogatta meg a rend tartományi főnöke, *Staupitz János*, ki a beteg roskadozó lelkét gyöngéd biztató szavakkal igyekezett erősitni. Ily iszonyu gyötrelmek közt a biztatás nem sokat érhetett s ha a kétségbeesés árja még sem sodorta el, azt egyedül kifogyhatatlan lelkierejének köszönhette. Álitólag, midőn egy öreg szerzetes a feldúlt kedélyü Luthert az apostoli hitvallásnak ezen tételére figyelmeztette: „Hiszem a bünök bocsánatát,“ kétségei oszolni kezdettek, ugy tetszett, mintha agya megvilágosodott volna, s ő belátta, hogy ezen tétel mindenkire vonatkozik, s mindazok bünbocsánatban részesülnek, a kik abban hisznek.

Staupitz, látogatása alkalmával, Luther tehetségét megismerte, őt az alsóbb rendü zárdai kötelességek alól felmentette, tanulmányai folytatására buzditotta, a szentirás megértésére hasznos utasitásokat adott s arról is gondoskodott, hogy tehetsége kifejtésére alkalmas tért

nyerjen. Ettőlfogva Luther gyorsan emelkedett; *áldozárrá* szenteltetett (1507.), azután a *Bölcs Frigyes* által (1502.) alapitott *wittenbergi egyetemen* a bölcsészeti tanszékre hivatott meg, melyet csak rábeszélés után foglalt el (1508.). Ezen új munkakör csillapitólag hatott kedélyére; megtanulta a sz. irás eredeti nyelveit, vitatkozásokba bocsátkozott, sőt hosszas vonakodás után egyházi beszédek tartására is vállalkozott.

A Luther lelkében fogamzott nagyszerű eszme megérlelésére tetemes befolyást gyakorolt azon *római útja* 1510., melyre a rend megbizásából vállalkozott. Kegyelettel, szép reményekkel közeledett a keresztyén világ székvárosához; de midőn ott vallástalanságnál, erkölcstelenségnél és romlottságnál egyebet nem talált, megdöbbent és lehangolva tért haza. Majd Staupitz unszolására (1512.) a *hittudományok tudorává* (Doctor biblicus) avattatott fel s ezen tudományok tanitását is megkezdte. Most már esküjénél fogva is kötelességének tartotta a keresztyén vallás igazságainak szabadabb vizsgálását és hirdetését; Augustinus tanának vezetése mellett mind mélyebben merült a szentirás tanulmányozásába; igy szilárdult meg benne azon meggyőződés, hogy a *hitnek egyedüli szabályzója a szentirás* és igy találta meg és alkotta meg azon alaptételt, mely gondolatai kifejtésénél kiindulási pontúl szolgált, hogy *az ember isten előtt egyedül a Jézus engesztelő halálában vetett hite által lesz igazolttá.* Ezen tanulmányainak eredményét nemcsak az egyetemi, hanem a templomi szószék közönségével is megismertette; a szentek helyett Krisztusról, az érdemszerző cselekedetek helyett az isteni kegyelemről értekezett és prédikált.

A római útéhoz hasonló benyomást gyakorolt Lutherre azon *egyház-látogatási út*, melyet mint a rendnek generalis vicariusa (1516.) *Thüringiában* tett. Ezen alkalommal a szerzetesek és zárdák mély sülyedésével ismerkedett meg.

E közben Luther nagy tevékenységet fejtett ki. A vicariusi hivatal mellett a városi templomban szorgalmasan prédikált (ezen állomásra 1515. hivatott meg), az egyetemen a scholastika-ellenes iránynak diadalát előkészitette [3]), népszerű és tudományos iratainak közrebocsátását megkezdette [4]), és midőn ekként vallásos és erkölcsi nézeteiben folyvást szilárdabb és határozottabb állást foglalt el, s mind az egyetemre mind a hatáskörébe tartozó népre felvilágositó, épitő és tisztitó befolyást gyakorolt és azon meggyőződésben élt, hogy egyházának tehetsége szerént a legjobb szolgálatot teszi, még csak nem is sejtette, hogy a római egyház alapelveivel ellentétes irányban halad. De már közeledett azon idő, midőn ezen helyzet is tisztán állott előtte.

A pompa-kedvelő *X. Leo pápa*, hogy pénzzavarán segítsen, a sz. Péter temploma felépitésének címén általános *bünbocsánatot* hirdetett; aztán a jövedelem biztositása végett a bűnbocsánat-árulás jogát kerületenként bizományba adta. Németország egyik bizományosa *Albert* mainzi érsek és választó-fejedelem s egyszersmind magdeburgi érsek volt, ki saját területén a bizományt fele nyereségre vállalta el (hogy érseki palliumának diját, a harmincezer arany forintot összeszerezhesse). Ő viszont alsóbb rendű bizományosokkal szerződött és már egy ilyen tulajdonképeni bűnbocsánat-árus volt *Tetzel János*, Domokos-rendi perjel, ki számos tagból álló kisérettel utazott városról városra és áruját példátlan vásári arcátlansággal és tolakodással kinálgatta. Igy jutott el *Jüterbockba*, Wittenberg közelébe, hova a vásárlók özönnel tódultak. Luther, mint gyóntató atya, már korábban is tapasztalta ezen nyomorult üzlet veszélyes következményeit, most, midőn az erkölcsrontó had a szomszédban ütött tábort, eljöttnek látta az időt, hogy az ellen nyilt támadást intézzen, s a szomszédos püspökökhez ezen tárgyban leveleket irt és ezen kérdést az egyházi szószékből is igen élesen fejtegette [5]); de buzgóságának nem nagy sikerét látta. Ezen tapasztalat azonban nem csüggesztette el, más eszközzel tett kisérletet, midőn *1517. oktober 31.* a wittenbergi vártemplom kapujára *kilencvenöt tételt szegezett ki*, melyek a bűnbocsánat erejére és módjára vonatkoztak, s minden érdeklődőt felszólitott azoknak nyilvános megvitatására [6]). A vitatkozás vitatkozó hiányában elmaradt ugyan, de a jelszó ki volt adva az egyházi pártharc megkezdésére. Luther ezen tételeknél még ingadozó állást foglalt el s következetlenségbe esett, mert magát a bűnbocsánatot védelme alá vette s csak az azzal való visszaélést támadta meg. Kimondta, hogy a valódi bűnbánat nem gépies cselekvényekből vagy fizetésből áll, hanem az érzelem megjavulásában nyilvánul, s „*a keresztyénnek egész élete bünbánat*“ (1. tét.); hogy az egyház csak az egyházi büntetések elengedését gyakorolhatja jogosan, de a *bünt egyedül isten bocsáthatja meg* (és nem a pápa is. 6. tét.). Luther még ekkor nem hitte, hogy a pápának ezen lelketlen üzletről tudomása van; ezért mondta az 50. tételben: „Fel kell a keresztyéneket világositni arról, hogy ha a pápa a bűnbocsánat-hirdetők zsarolásait ismerné, inkább akarná, hogy a Péter temploma porrá égjen, mintsem saját juhainak bőrén és csontján épüljön fel.“ Ezen tételek, valamint „*Beszéd a bünbocsánatról és kegyelemről*“ cimű, felvilágositó irata is, hihetetlen gyorsasággal terjedtek el majdnem egész Europában. Luther fellépése köztetszéssel találkozott; de aggodalmak is merültek fel azok részéről, kik ezen tételekben a közelgő zivatar

első villámait sejtették. A szerzetesek és a hierarchia más párthívei megkezdették a kiméletlen támadást, melyet Luther hasonló módon utasitott vissza; ha az üzletét féltő Tetzel Luther tételeit Jütterbockban nyilvánosan megégette és a maga védelmére *Wimpina Konrád* (Odera-Frankfurtban) tanár által fogalmazott ellentételeket bocsátott közre, ezeket viszont a wittenbergi tanulók égették meg. Tetzel mellett a Domokos-rend is pártállást foglalt, mert ugy vélekedett, hogy benne az egész rend meg van sértve; *Prierio Sylvester*, római Domokos-rendi perjel és pápai udvarmester (magister sacri palatii) tehát egy heves, de ügyetlen védirattal lépett fel [7], melylyel a bűnbocsánat ügyének többet ártott, mintha hallgatott volna, s melyet Luther alaposan tönkre tett. Leghevesebb vitája volt Luthernek *Eck János*, ingolstadti hittudorral és procancellárral, ki tehetséges, de nagyralátó s önérdekből elveit könnyen feláldozó férfiu volt. Eck, ki dicsvágyból korábban az új irány hive volt, most ugyancsak dicsvágyból Luthert „*Obelisci*“ cimű iratával támadta meg s őt a cseh eretnekekhez hasonlitotta. Luther ezen iratra „*Asterisci*“ cimű művével felelt.

X. Leo kezdetben az egész dolgot csekély fontosságu szerzetesi civódásnak tekintette, s *Hogstraten Jakabra*, a Reuchlini vitában vereséget szenvedett cölni hitnyomozóra (l. I. k. 479—80. l.), ki Luther megégetését inditványozta, sem sokat figyelt; de midőn a Domokos-rend ezen ügyben Rómában panaszt emelt, az Augustinus remeték egyik főnökének meghagyta, hogy Luther ujitásait igyekezzék csirájában elfojtani (1518. febr.).

Lutherre nem igen lehetett buzdító hatással, hogy a főpapok vagy mélyen hallgattak vagy nem helyeselték fellépését, holott mindazt, a mit tett, tiszta meggyőződése szerént a vallás és erkölcs érdekében tette; de azért nem csüggedt el, sőt ügye igazságában teljesen bizva, tételeit s azoknak védelmét egy alázatos hangon irt levél kiséretében a brandenburgi püspöknek és a pápának megküldötte [8]). Midőn ezen művét közrebocsátotta, nyiltan kijelentette, hogy nem törődik a pápa tetszésével vagy nem tetszésével, mert a pápa is csak olyan ember mint más, tévedésnek van alávetve, s közülök akárhányan bűnt is követtek el. Ő csak az egyház szomorú sorsán aggódik, melyben nem az evangeliumot prédikálják s mely Krisztus szabad egyházából a legnyomorultabb szolgaság egyházává fajult el.

Most már Rómában is komolyabb figyelembe vették a wittenbergi eseményeket; törvényszék ült össze, mely Luthernek meghagyta (1518. aug. 7.), hogy hatvan nap alatt, önigazolása végett, Rómában jelenjék meg. Azonban *Bölcs Frigyes*, szász választó-fejedelem közvetitésére,

ki nem örömest engedte, hogy a wittenbergi egyetem éltető szellemétől megfosztassék, a pápa a reformátor kihallgatását *Augsburgban* időző követére, *Cajetanus* bibornokra bizta. Luther a császár és Augsburg város védlevelével biztositva jelent meg (1518. okt. 13—15.) a bibornok előtt, ki a reformátort állásából Aquinoi Tamás és a Decretalék tételeivel igyekezett kiforgatni; de midőn Luther ezen erősségekkel szemben a szentirásra hivatkozott, a gőgös bibornok „a mély tekintetű és csodálatos ábrándokkal telt fejü vadállatot" ingerülten elutasitotta s meghagyta, hogy, ha véleményét meg nem változtatja, előtte többé ne merészeljen megjelenni. Erre Luther, hivei segélyével (okt. 20.), éjnek idején Augsburgot titkon elhagyta, miután a roszúl értesitett pápától a jobban értesitendő pápához intézett, szabályszerü *fellebbezést* tett le [9]). Cajetanus, kinek kezében volt az eretnek elfogatását rendelő breve, a dolognak ezen váratlan fordulatán megboszankodva, Bölcs Frigyeshez fordult s igyekezett őt rábeszélni, hogy Luthert vagy vitesse Rómába vagy számüzze országából. A fejedelem pillanatig habozott, de midőn az egyetem Luther mellett emelt szót, kijelentette, hogy Luther ellen semmi eretnekség sem bizonyittatott be, s igy nincsen ok a pápai követ kivánatának teljesitésére. Igy állottak a dolgok, midőn a pápa azon tapintatlan lépésével, hogy a bünbocsánat eddigi elméletét egy bullában megerősitette [10]), olajat öntött a tüzre, és Luthert mintegy arra kényszeritette, hogy korábbi fellebbezését megváltoztassa és a *pápától egyenesen közzsinathoz fellebbezzen* (1518. nov. 28.).

Róma a vizsgálatnak kedvezőtlen eredményét a bibornok makacsságának tulajdonitotta s Luther ügyében ujabb alkudozásokba bocsátkozott. Bölcs Frigyes Lutherrel egyezőleg a dolog eldöntését egy Németországon alakitandó, részrehajlatlan törvényszék elé kivánta vitetni. A pápa, politikai előnyök reményében, a fejedelem kivánságának engedett s a dolgok kiegyenlitése végett *Miltitz Károly*, szász nemest és pápai kamarást, mint pápai követet küldötte Szászországba. Ezen alkalommal a szentelt arany rózsát is megküldötte a fejedelemnek, hogy őt a római királynak bekövetkező választásánál a pápai érdekeknek megnyerje [11]). Miltitznek az úton elég alkalma nyilt meggyőződni arról, hogy Luther ügyében erőszakkal nem sokra fog menni, mivel a reformátor pártja már tekintélyes volt; épen ezért legelőbb is Tetzelt szigoruan rendre utasitotta, azután Luthert *Altenburgba* tisztelettel meghivta (1519. jan.). A szelid, jóindulatu hang viszhangra talált; Luther ugyan állitásait nem vonta vissza, de megigérte, hogy, ha ellenei elhallgatnak, ő is hallgatni fog; elismerte, hogy némely dologban tévedhetett, s hogyha a pápa egy német püspökre bizza az ő ügye megvizs-

gálását, s ez őt tévedéseiről felvilágositja, kész lesz téves állitásait visszavonni; azt is megigérte, hogy egy iratban mindenkit a római egyház iránti engedelmességre fog inteni, s a pápának egy iratban, saját heveskedését bevallva, ki fogja jelenteni, hogy sohasem volt szándékában a római egyházat megtámadni [12]).

Miltitz azt hitte, hogy az ügyet már teljesen rendbe hozta, s a viszály el fog aludni, de csalódott. Luther ellenei nem hallgattak el s igy a vitatkozás megujult. A már emlitett Eck János, Luthernek egyik buzgó párthivével, *Karlstadti Bodenstein* Andrással akart nyilvános vitában megmérkőzni s a kihivást ugy intézte, hogy Luther is kénytelen legyen a vitában részt venni. Igy jött létre a *lipcsei vitatkozás* (1519. jun. 27. — jul. 16.), mely a Pleiszenburgban nagyszámu hallgatóság előtt (wittenbergi, cölni, löweni és lipcsei tanárok sat.) előtt folyt le. Eck Karlstadttal a *kegyelemről* és *szabadakaratról* vitatkozott, s mig ő az augustinismus mellett harcolt, addig Eck sok ügyességgel, merészséggel és tudományos készlettel a római pelagianismust védelmezte. Azután a *pápa primatusa* került tárgyalás alá; Eck a történelem bizonyitékai ellenére vakmerően azt állitotta, hogy a római egyház már Sylvester előtt felette állott minden egyháznak s a pápa Péter apostol törvényes utódjának és Krisztus helytartójának mindenkor el volt ismerve (az Ál-Izidorféle decretale gyüjtemény még ekkor teljes hitelünek tartatott). Luther ellenben a sz. irásra és történelemre támaszkodva, azt igyekezett bebizonyitni, hogy a pápa nem isteni jognál fogva feje az egyháznak, s midőn Eck részéről huszita eretnekséggel vádoltatott, nyiltan kijelentette, hogy a közzsinatok is csalódhatnak (pl. a constanzi) és Husznak nem minden tana eretnekség [13]). A lipcsei vitán látszólag Eck, az ügyes vitázó aratott diadalt; de ez nem volt döntő, a vita irodalmi téren tovább folyt s a közvélemény csakhamar a wittenbergieknek adott igazat, kiket Eck már ekkor lutheránus eretnekeknek nevezett.

1) Több életirója szerént kedélyének meghasonlását és szerzetbe lépését Elek nevü benső barátjának hirtelen halála okozta volna; mások (pl. Rückert) ezen állitást a Luther körül alakult mondák egyikének tartják.

2) Luthers Briefe, Sendschreiben u. Bedenken, herausg. von de Wette (Berlin, 1825—28., 5 köt.; Supplement von Burkhardt, Leipzig 1866.) 2. k. 348. sz. Ezen levélben Luther szerzetbe lépését Satan csábitásának tulajdonitja, ki őt papi gőggel vakitotta meg.

3) de Wette, i. m. I. 57.

4) A tizparancsolat, úri ima, római levél, zsoltárok magyarázata (ezen utóbbi volt az ő első német nyelven megjelent müve 1517.) sat.; a szabadakaratról, szeretetről, bünbánatról sat. tartott vitairatai; a bünbocsánatról és kegyelemről tartott beszéde; mindezek közt kiváló helyet foglalt el a „Die teutsche Theo-

logie" cimü mű kiadása (l. I. k. 471. l.). V. ö. Gieseler, i. m. III. k. 1. r. 14–19. l. Baur, i. m. IV. k. 28–30. l.

5) Sermon von Ablass u. Gnade. — Luther wieder Hans Wurst, 1541. (Walch kiad. XVII. 1703. l.) — Gieseler, i. m. III. k. 1. r. 22–24. l.

6) Ezen tételek közül a főbbeket közli Gieseler, i. m. III. k. 1. r. 24–27. l. — Walch kiad. XVII. k. 255 és köv. l. sat.

7) Dialogus in praesumptuosas M. Lutheri conclusiones de potestate Papae (Löscher, Vollständige Reformations-Acta u. Documenta [1517–19. évről] 3 köt. Leipzig, 1720–29.; II. k. 12. és köv. l.), melyben az egyetemes egyházat a római egyházzal, ezt a pápával azonosnak tekinti s a pápa hatalmáról azt állitja, hogy az a purgatoriumra is kiterjed. Luther erre „Responsio ad Sylv. Prieriatis dialogum" cimü művében válaszolt.

8) Resolutiones disputationum de virtute indulgentiarum. (Löschernél, i. m. II. k. 183. l.).

9) Luther's Werke, Walch kiad. XV. k. 636. s köv. l.

10) Cum postquam bulla (1518. nov. 9.); l. Walch, i. m. XV. k. 756. s köv. l. — V. ö. Gieseler, i. m. III. k. 1. r. 39–40. l.

11) I. Miksa császár 1519. jan. 12. bekövetkezett halála után az új választásig Bölcs Frigyes volt a birodalmi helytartó és nagy mértékben tőle függött, hogy ki legyen a római király.

12) Az altenburgi tárgyalásról l. Luther leveleit Sylvius Jánoshoz és a választó-fejedelemhez (de Wette, i. m. I. 208. 209. 216.). — V. ö. Gieseler, i. m. III. k. 1. r. 46–48. l.

13) Ezen vitáról számos egykoru levél maradt fenn Luthertől, Ecktől, Melanchtontól, Karlstadttól s másoktól; az összes okmányokat közli Löscher, i. m. III. k. 203. s köv. l. — Seidemann, Die leipziger Disputation i. J. 1519. aus bisher unbenutzten Quellen (Dresden, 1843.).

3. Melanchton Filep.

A lipcsei vitatkozásnál jelen volt még egy ifju, ki — ugyszólva — csak hátmegett vett részt a küzdelemben, midőn Eck cseleit leleplezte s a gyakran zavarba jutott Karlstadt kezébe irott bizonyitékokat csempészett. Ezen ifju gazdag ismereteivel a németországi reformatio fejlődésére lényeges befolyást gyakorolt; ezen ifju, *Melanchton Filep*, *Schwarzerd György* fegyverkovácsnak fia, 1497. feb. 16. *Brettenben* (Rajnai-Pfalz) született. Első tanulmányait Pforzheimban kezdette meg (1508.), Heidelbergben folytatta és Tübingában fejezte be. Ezen utóbbi helyen az ó-kori irodalom mellett a többi szakok tudományait is áttanulmányozta, s miután a mester (= magister) fokozatot elnyerte, Aristoteles bölcsészetéből és az ó-kori irodalomból előadásokat tartott (1514 óta). Midőn rokona, *Reuchlin* befolyására a szász választófejedelem által *Wittenbergbe* a görög nyelv és irodalom tanszékére *meghivatott* (1518.), új állomását már mint hirneves tudós foglalta

el (már 1513. egy alaposan irt görög nyelvtant adott ki). Tudományának hire bejárta egész Európát, s előadásainak hallgatására minden országból özönlött az ifjuság. Magas foku müveltsége, tudományossága és világos előadása által a *„Praeceptor Germaniae“* megtisztelő nevet vivta ki, melylyel korában senki sem dicsekedhetett. És ezen cim nem volt üres szó, mint azon időben oly sok más, mert az ó-kori szellem kincseit nemcsak a felnőttekkel tudta megkedveltetni, hanem azoknak egy-egy fénysugarával megvilágitotta a gyermekek elméjét is.

Melanchton „életét irodalmi foglalkozások s a bölcsészet szent csendjében szerette volna eltölteni,“ mert a zajt nem kedvelte, a könynyen hivő és változékony tömeg tetszésével vagy nem tetszésével nem sokat törődött; ő a gyakorlat, a rendszer embere volt, szerény és félénk természetü; inkább vezettetni, mint vezetni ohajtó; a theologiához nem nagy hajlamot érzett, s egyáltalában nem vágyott a vallási reformátor szerepére; de végzete elől nem lehetett kitérnie. A ki Luther körébe jutott, az nem maradhatott párton kivül. Igy történt, hogy Luther rendkivüli szellemének, kit a rajongás egy nemével csodált, kit „Izrael világosságának, a mindenségben legistenibb embernek“ tartott, Melanchton is meghódolt.

Luther csakhamar átlátta, hogy Melanchton alapos görög és héber nyelv-ismeretével a reformatio nagy müvének igen fontos szolgálatot tehet, s addig nem nyugodott, mig el nem érte azon célját, hogy Melanchton, minden vonakodása ellenére, a sz. irás és hittan előadásával bizassék meg. És valóban ezen terv Luther éles eszének egyik bizonyitéka; mert a reformationak Melanchtonra nagy szüksége volt. Melanchtonra nagyszerü, szép, de nem nagyon hálás szerep várt; Luthernek merészen szerte csapongó eszméit neki kellett mederbe szoritni, érthetővé, népszerüvé tenni; az ő feladata volt, hogy a vezér hevét mérsékelje, hogy a reformationak közbenjárója, sima diplomatája legyen. Ha Luther, mint a dolgok intézője, előljárt, Melanchton az új hitcikkeket öntötte rendszerbe; ha Luther hivatása az alapitás volt, Melanchtonnak a tanitás jutott; ha Luther hatalmas szavával a kedélyekben vihart támasztott, annak lecsillapitása, a hirdetett eszméknek meggyökereztetése Melanchton teendői közé tartozott. S hogy ezen nehéz feladat Melanchtonnak sikerült, azt áldott, nemes természetén kivül főleg az ó-kori classicus irók tanulmányozásának köszönheti. Tőlük leste el a meggyőzésnek azon titkát, mely az emberi szellemhez való alkalmazkodásban, a világosságra és érthetőségre való törekvésben áll. E tekintetben Melanchtonnak legkiválóbb hittani remeke az *Augsburgi hitvallás*, mely módszerére nézve az ó-kori remekekkel verse-

nyez, s mely oly ellenállhatatlanúl hatott még azokra is, kik azzal nem értettek egyet, hogy hiába akartak annak befolyása alól szabadulni, akarva nem akarva kénytelenek voltak annak meghódolni.

Igy egészitette ki egymást, a németországi reformatio áldására, a mind vérmérséklet mind jellem mind szellem tekintetében egyaránt ellentétes két férfiu; a szerény, szelid, nagylelkü, engedékeny Melanchton, s a merész, heves, lánglelkü, hajthatatlan Luther. Melanchton a körülményekkel egy bizonyos pontig mindég megalkudott, mert attól tartott, hogy a szenvedélyek elkeseredett harca nemcsak a protestantismust, hanem még a keresztyénséget is veszélyeztetheti; ellenben Luther a lángelme vakmerőségével tört a cél felé, s merevségével, hevességével és kiméletlenségével nem egyszer súlyosbitotta a helyzetet. Ezen ellenkező természet miatt a két reformátor közt a bennső baráti viszonyt többször hidegség szakitotta meg, Luthernek olykor-olykor sértő magaviselete Melanchtonnak sok keserüséget okozott; de ezen surlódások nem tartottak soká, a közügy szentségének meggondolása és annak elismerése, hogy egymásra nézve nélkülözhetlenek, a megzavart békét mindannyiszor helyreállitotta [1]).

[1]) Melanchton életét megirta az ő barátja, Camerarius, De Ph. Melanchtonis ortu, totius vitae curriculo et morte cet. (Lipsiae, 1566.); megirták még: Matthes, Ph. Mel. sein Leben u. Wirken (Altenburg, 2. kiad., 1846.); Schmidt, Mel. Leben u. ausgewählte Schriften (Elberfeld, 1861.); Tollin, Mel. u. Servet (Berlin, 1876.); Nisard, Tanulmányok a renaissance és reformatio korából (ford. Vajda J., Bpest, 1875.) 305—472. l.; s mások. — Müveinek legujabb és legteljesebb kiadása a Bretschneider és Bindseil által kiadott „Corpus reformatorum"-ban (28 köt., Braunschweig u. Halle, 1834—60.) található fel.

4. Luthert, tevékenységének, küzdelmének délpontján, Róma átokkal sujtja s ez által a római egyháztól való nyilt elszakadásra kényszeriti; a császár a wormsi birodalmi gyülés elé idézi, s mivel elveit megtagadni vonakodik, a wormsi edictumban számüzetésre itéli; a kétszeresen elitéltnek Wartburg nyujt menedékhelyet.

A lipcsei vitának Lutherre nézve igen fontos következményei voltak; ezen alkalommal a római rendszernek több árnyoldalára figyelmessé tétetett, s ez által ujabb vizsgálatokra serkentetett. *Husz irataiból* meggyőződött, hogy ő is a szentirás alapjáról intézte támadását és véleményeik sok pontra nézve azonosak. A *Decretalékból* megtanulta, hogy a pápai hatalom nem evangeliumi talajban vert gyökeret, hogy annak birtokosa nem Krisztus helytartója, hanem maga az Antikrisztus. Ezen tanulmányai közben tisztába jött azzal, hogy az ő elvei a római rendszer keretében nem fejthetők ki, hogy római alapon

minden egyházi reformkisérlet meddő marad, s hogy *előbb-utóbb szakitani kell Rómával.* Melanchton is mind jobban belemelegedett a theologiai tanulmányokba, s már ekkor megállapodtak azon *protestáns elvben*, hogy a keresztyént csak azon hitcikkek és vallásos intézmények kötelezik, melyeknek alapjait a sz. irásból ki lehet mutatni. Ezen irányban igyekezett Luther a közvéleményt több jeles iratával előkészitni. Ezek közé tartozik az *úrvacsora fejtegetése* [1]), melyben első izben követelte, hogy az elemeket két szin alatt kell a népnek is kiosztani. Szózatot intézett *„A német nemzet keresztyén nemességéhez a keresztyénség állapotának javitásáról“* [2]), mely művében a nagy közönség előtt határozottan kifejtette saját eszméit. Előadta, hogy *Róma a maga rendszerét* minden javitás ellen *három fallal védelmezi.* Ha világi hatalom fenyegette, azon állitással védte magát, hogy a pápa felette áll minden világi hatalomnak. Ha ellenébe a bibliára hivatkoztak, azt válaszolta, hogy azt egyedül a pápa magyarázhatja jogosan. Ha közzsinattal akarták rendreutasitni, azzal állott elé, hogy zsinatot jogosan csak ő hivhat össze. De ezen védő falak nem ledönthetlenek, az elsőt ledönti az *egyetemes papság eszméje*, a másodikat a *hit- és lelkiesmereti szabadság*; ezen kettő után a harmadik fal magától is összeomlik. Ezzel kapcsolatban Luther kifejtette a *reformatio egyes részleteit*, nevezetesen, hogy a pápai udvar fényüzése korlátoltassék (elég volna 12 bibornok); a német nemzet a római kapsiság ellen biztosittassék (a reservaták és annaták töröltessenek el); a nemet egyházi hivatalok németekkel töltessenek be; a püspökök a pápának ne tegyenek le feltétlen engedelmességi esküt; a pápa világi hatalma szünjék meg; a kolduló szerzetesek korlátoltassanak; a zárdák adassanak vissza eredeti rendeltetésüknek és legyenek a keresztyénség iskolái; a kierőszakolt papi nőtlenség töröltessék el; a csehekkel méltányos feltételek mellett béküljenek ki; a kanoni törvényt és a szentek tiszteletét szüntessék meg; az akadémiai- és népnevelés javittassék sat. Luther ezen művében a nemzetet jogai védelmére szólitotta fel. — *„Az egyháznak babyloni fogságáról“* irt s a theologusokhoz intézett művében [3]) a *szentségekről* szóló tanokat vette birálat alá. Legelőbb is köszönetet mond elleneinek azért, hogy őt az igazság mélyebb kutatására kényszeritették s oda juttatták, hogy most már szükségesnek tartja azt is elvetni, a mit előbb érintetlen hagyott. Igy világosodott fel a felől, hogy „a *bünbocsánat* a római hizelgők csalárdsága;“ hogy a *pápaság* nem emberi intézmény, hanem „Babylon uralma és Nimródnak, a durva vadásznak hatalmaskodása;“ hogy a *kehelyhez* a népnek is joga van; hogy a *mise* nem áldozat, annál kevésbé jó

cselekedet, s végre, hogy az *átváltozás tana* mind a sz. irással, mind a józan észszel ellenkezik. Ezek után szorosan véve csak *két szentséget* fogad el, t. i. a *keresztséget és úrvacsorát*, mivel ezekben mind az istentől rendelt jegyek, mind a bűnbocsánat igéretei feltalálhatók; ezekhez számitja még a *bűnbánatot* is, jóllehet ebben az emlitett kellékek nincsenek meg s ez tulajdonképen visszavezető út a keresztséghez.

Mig Luther ekként rendületlenül haladt célja felé, addig a *meggyalult Eck* [4]) boszút lihegve Rómába ment s addig nem pihent, mig Luther ellen ki nem állittatott ama rosz hirü *átok bulla* [5]), mely Luther irataiból 41 tételt eretnekségnek bélyegez, iratait tűzre itéli s Luthert átokkal fenyegeti, ha 60 nap alatt tanát meg nem tagadja. Ezen bulla kihirdetésével (Aleander és Carraccio pápai követeken kivül) Eck is megbizatott.

A bulla kihirdetése előtt még egyszer *Miltitz* Lutherrel, *Lichtenbergben* (1520. okt. 12.), a kiegyezés felett értekezett, de ezen kisérlet sem vezetett eredményre, mert már Luther tovább ment, mint a meddig Róma elmehetett; mind e mellett a kiegyenlités alapjáúl „*A keresztyén ember szabadságáról*“ [6]) egy iratot szerkesztett, melyben minden vitát kerülve, a régi mysticismus szellemében és hangján, azon szép gondolatot fejtette ki, hogy a keresztyén ember istennek és az emberiségnek folytonos szolgálata mellett szabad úr minden felett; ezen méltóságot a Jézusban vetett hit által nyeri el és ez által lesz isten fiává is. Luther ezen művét egy nyilt, önérzetes hangon irt *levél* kiséretében küldé el *X. Leonak*. Kijelentette, hogy egyébben mindenben enged, de isten igéjétől el nem áll; elismeri, hogy erősen megtámadta a római udvart, de nem tehetett másként, mert az „aljasabb Sodománál, Gomorrhánál és Babylonnál,“ a római egyház pedig a halál és kárhozat bűnei birodalmának feje; sajnálja, hogy Leo olyan helyzetben van, mint a bárány a farkasok, Dániel az oroszlánok közt, sat.; végre mint egykor sz. Bernát arra intette a pápát, hogy megromlott udvarának és az egyháznak reformatioja által igyekezzék a keresztyénség romlásának elejét venni [7]).

Ez alatt Eck a bullával megérkezett és annak kihirdetését megkezdette. Luther ezen támadásra *három vitairattal* felelt [8]), s mig előbb kételkedett a bulla valódiságán, utóbb azt az Antikrisztus bullájának nevezte, kiméletlenűl megtámadta s a *közzsinathoz való felebbezését is megujitotta* (1520. nov. 17.). A bullára különböző sors várt, *Szászországban*, hol a fejedelem Luthert, a pápai követekkel szemben is, határozott pártfogásába vette, a bulla kihirdetését gúnynyal fogadták s néhol még a kihirdetőt is bántalmazták; más helye-

ken, mint Löwenben, Mainzban, Cölnben sat., a császár (V. Károly) parancsára Luther iratait hivatalosan megégették. Ezen méltatlanság Luthert, ki még nem olyan régen (1519.) ugy nyilatkozott, hogy „nincs oly nagy ok . . . a miért az egyháztól el kellene szakadni . . . a szeretetet szétválasztani és a lelki egységet megosztani," ezen méltatlanság Luthert egészen felingerelte, s ellenei példáját követve, hasonló fegyverrel kezdett harcolni. *1520. dec. 10.* reggel 9 órakor a tanárok és tanulók nagy számának kiséretében a város egyik kapuja elé vonult s ott *az átok-bullát a pápai Decretalékkal együtt ünnepélyesen megégette.* Luther ezen tettével a pápától és római egyháztól nyiltan elszakadt, s a bulla lángjával felégette hátamegett azon hidat, melyen még visszavonulhatott volna. *Hutten* Ulrichot ezen esemény hire oly nagy örömre deritette, hogy ennek kifejezéséül a római curia minden bűnét versbe szedte.

Luther életének ezen legviharosabb szakában rendkivüli bátorságot tanusitott, s ezen bátorságot az igazság diadalában vetett hitén kivül még azon tudatból is merithette, hogy, ha kenyértörésre kerül a dolog, a német nemesség tekintélyes részének és a lelkiesmereti szabadság minden igaz barátjának támogatására számithat. Midőn átokkal fenyegettetett, több nemes, ezek közt *Sickingen* Ferenc, a merész hős és az elnyomattaknak védője [9]), *Hutten* Ulrich (l. I. k. 480. l.), a kobor lovag és humanista költő és mások minden hiveiket felajánlották, hogy Luthert tollal és fegyverrel mindenki ellen megvédik. De Luther, kinek erős vára isten volt, ezen fegyveres segélyt barátságosan visszautasitotta, mert azt hitte, hogy, ha „az ige által győzetett le a világ, az ige által maradt fenn az egyház, akkor az ige által fog az ismét megujittatni" [10]); igy a reformatiot, legalább egyelőre, megóvta azon veszélytől, hogy azt politikai és társadalmi célok elérésére zsákmányolják ki s ilyen idegen elemek szövetségében kockáztassák.

Ha elég bátorság volt Lutherben arra, hogy ingerültségének engedve a pápai bullát nyilvánosan tűzre dobja; de bátorságának és ezzel kapcsolatban ügye igazságának öntudatából folyó, nyugodt méltóságának még sokkal fényesebb jelét adta akkor, midőn a wormsi birodalmi gyűlésen az egyesült egyházi és világi hatalomnak ránehezkedő súlya sem tántoritotta el kimondott elveitől s „a keresztyén ember szabadságát" nemcsak méltóan képviselte, hanem meg is mentette. De mielőtt Luther életének ezen kiemelkedő pontjához eljutnánk, helyén lesz itt egy futó pillantást vetni az akkori politikai viszonyokra.

A lovagias *Miksa* császár, ki egykor kész volt a pápaságot elfogadni [11]), csakhogy az egyház reformatioja tovább ne halasztassék,

halott volt (1519. jan.). Mig *Bölcs Frigyes* kezében volt a birodalmi kormány, addig a római curia nem mert Luther ellen erőszakhoz nyúlni, hogy a nagy befolyásu kormányzót meg ne sértse. A német *császári korona* elnyeréseért *I. Károly* spanyol és *I. Ferenc* francia király versenyzett. A pápa titkon Franciaország érdekében működött s a spanyol törekvések ellen nyiltan tiltakozott. Bölcs Frigyes a neki felajánlott koronát nem fogadta el, de rajta volt, hogy azt Károly nyerje el. Igy *V. Károly* koronáztatott meg Aachenben (1519. okt.). A németek az ifju császártól sokat reméltek; azt hitték, hogy Németországon a vallásos és nemzeti mozgalom élére fog állani. De Károly nagyratörő szellemének szűk volt Németország, ő oly világbirodalom megalapitását tervezte, melyben a nap ne menjen le. Ezen cél elérése mellett minden más érdek, igy az egyház és németség érdeke is nagyon alárendelt helyet foglalt el. A császár a német vallásos mozgalmakat arra használta, hogy a pápa kezeit lekötve tartsa. V. Károly ezen időben I. Ferenc ellen tette meg hadi készületeit, hogy Olaszország felett saját hatalmát biztositsa. A pápa azon régi, körültekintő római politikát követte, hogy a győzőnek nyiltan hódolt, a legyőzöttet pedig titkon segitette. A császárnak szüksége volt a pápa szövetségére s vele alkuba bocsátkozott; megigérte, hogy a német vallásos mozgalmakat elnyomja, ha a pápa Franciaországgal szakit s az ellen vele szövetkezik, s ha azon brevéket megsemmisiti, melyek a spanyolországi hitnyomozószéknek, az absolut uralom ezen hatalmas támaszának átalakitását célozzák. A pápa ezen feltételeket elfogadta és a szerződés megköttetett (1521. máj. 8.); igy a német nemzetnek szétfoszlott azon szép reménye, hogy a római igától a császár segélyével megszabadul.

Midőn V. Károly császár azt tapasztalta, hogy Németországon a vallás ügye mind bonyolodottabbá válik, a rendeket *Wormsba*, az *első birodalmi gyülésre* meghivta (1521. jan. 28. személyesen nyitotta meg). A császár rajta volt, hogy Luther ügye mindjárt a gyülés elején elintéztessék. Ellenben a pápai követ (Aleander), a pápai breve alapján, az ujabban kiadott *átok-bullának* [12]) *végrehajtását* sürgette. A császár a brevét közölte a fejedelmekkel, s a bulla foganatositására a lépéseket megtette. De midőn a fejedelmek rögtöni beleegyezését kivánta, váratlan ellentállással találkozott. A fejedelmek azt követelték, hogy Luther császári oltalom biztositása mellett idéztessék a gyülés elé s ott vonassék feleletre. Különben sem lehet Luthernek a római visszaélések ellen intézett támadását bűnül tekinteni, miután maguk a német rendek is, a római sz. szék ellen *százegy sérelmet* (gravamina) [13]) szándékoznak gyülés elé terjeszteni. Azonban megigérték,

hogy, ha Luther a tanra vonatkozó állitásaitól nem áll el, azon esetben a császár ohajtásának eleget tesznek. Ezen nyilatkozat szerént Luther és a rendek közt a közös érintkezési pontot még ekkor csak az egyház sérelmei képezték, de hitujitásról nem volt szó. *Aleander*, a pápai követ, hiába igyekezett bebizonyitni, hogy egy elátkozott eretnek ügye nem tartozik világi törvényszék elé, hogy a pápa itéletét világinak nincs joga birálgatni, s különben sem arról van szó, hogy Róma és Luther közt minő eltérő vélemények vannak, hanem arról, hogy Luther az egyháznak teljes szétrombolására törekszik. Mindezen ellenvetések mellett is a rendek véleménye győzött, és császári hirnök küldetett Wittenbergbe, hogy *Luthert császári védlevél* (21 napra volt érvényes) *mellett Wormsba idézze.*

Mig a dolog idáig fejlődött, az alatt Luther Wittenbergben szorgalmasan prédikált, felolvasásokat tartott és elleneivel a tollharcot folytatta. Ily sok irányu foglalkozás közben vette a császári hirnök megidézését. Luther mindent félbehagyott s bátran útnak indult. Barátai még útközben is aggódva intették, hogy ne menjen el, mert még Husz sorsára juthat; de ő ezen aggodalmakkal szemben istenre bizta sorsát és folytatta útját. Útja valóságos diadalmenet volt, a nép mindenfelől seregesen tódult elébe, hogy lássa azon egyszerü, merész barátot, ki a megingathatlannak hitt pápai hatalmat meg merte támadni. Midőn a wormsi eshetőségekre vonatkozólag ujabb óva intő figyelmeztetéseket kapott; igy válaszolt: „Ha Worms és Wittenberg közt eget verő tüzet raknának, akkor is megjelenném az Úrnak nevében és Behemothnak (a szörnynek), az ő nagy fogai közt, a szájába lépnék, hogy Krisztusról vallást tegyek és reá bizzam magamat.“ Igy érkezett Luther *Jónas* Justus, *Amsdorf* Miklos theologus barátaival és *Schurf* Hieronymus ügyészével Wormsba (ápr. 16.), hol roppant néptömeg várta. A megérkezése után következő napon (ápr. 17.) a gyülés elé idéztetett. A gyülésterem közepén egy asztalon voltak elhelyezve Luther müvei. Az ügyvivőnek azon kérdésére, hogy sajátjainak ismeri-e azokat? Luther elismerte, hogy azokat ő irta. Midőn arra szólittatott fel, hogy az azokban foglalt tanoktól álljon el, Luther gondolkodási időt kért és nyert. Másnap ismét megidéztetvén, védbeszédében *müveit három osztályba sorozta*, u. m. a keresztyén tanra vonatkozó, a római cura visszaéléseit tárgyaló és magánosok ellen intézett vita iratokra; azután kifejtette, hogy azokat miért nem hajlandó megtagadni; ő állitásait isten igéje szerént kivánja megitéltetni; ha tévedt, mutassák ki tévedését a próféták és apostolok irataiból, ha ezt megteszik, tévedéseitől kész elállni, s ő lesz az első, ki könyveit tüzre dobja. Midőn

pedig tőle egyenes, határozott választ követeltek, igy szólott: „Hogy ha a sz. irás bizonyitékaival, vagy nyilvános, világos és tiszta okokkal engem meg nem győznek és le nem győznek, miután sem a pápának sem a zsinatoknak feltétlenül hitelt nem adok, mivel világos, hogy azok is gyakran tévedtek és ellentmondásba estek, — miután az általam idézett és előadott iratok engem meggyőztek és lelkiesmeretem isten igéjének foglyává lett, semmitől sem állhatok el és nem is akarok elállani, mert nem biztos és nem tanácsos a lelkiesmeret ellen cselekedni. Isten legyen velem! Amen.“ Luthernek bátor és a meggyőződés szilárdságával ejtett ezen nyilatkozata sok fejedelem és lovag jó indulatát és tetszését nyerte meg; de magára a császárra nem tett valami kedvező benyomást. Még ezután is kisérletet tettek (a trieri és brandenburgi választó-fejedelem, György szász herceg, az augsburgi és brandenburgi püspökök), hogy Luthert magán úton rábeszéljék, hogy tételeitől álljon el; de ő szilárd maradt, s végre Gamaliel ismeretes szavaival vetett véget a további kisérleteknek: „Ha emberektől van e tanács és dolog, akkor semmivé lesz; ha pedig istentől van, el nem nyomhatjátok“ (Csel. 5, 38. 39.). A pápai párt hivei közül sokan azon tanácsot adták a császárnak, hogy fogassa el az eretneket; de a császár szavának állott s Luthert szabadon elbocsátotta.

A reformator távozása után (ápr. 26.), midőn már a fejedelmek is oszolni kezdettek, a pápai követek addig fondorkodtak, mig az ugynevezett *wormsi edictumot* (melyet Aleander fogalmazott), mely Lutherre és minden hivére kimondotta a birodalmi számüzetést, egy kedvező pillanatban a császárral és jelen volt rendekkel alá nem iratták (1521. máj. 26.; de keltjét május 8-ikára tették, hogy elhitessék, hogy az teljes birodalmi gyülésen jött létre). Ezen edictum mindenkit feljogositott arra, hogy Luthert és hiveit elfogja s a császárnak kiszolgáltassa, javait lefoglalja és iratait megégesse. — A wormsi edictum a német nemzetet két ellenséges pártra osztotta, ez által tevékenységét századokra megbénitotta s igazolta Aleandernek haragjában tett nyilatkozatát: „Ha ezen gyüléseken valami kiváló dolgot nem is végeztünk, de bizonyos, hogy ezen edictummal Németországon nagy mészárlást támasztunk, s a németek saját keblükben dühöngve nem sokára saját vérükben fognak megfulni“ [14]).

Azonban Bölcs Frigyes, ki az evangelium ügyét szivén hordozta, arról is gondoskodott, hogy annak hősét veszedelem ne érje. Igy történt, hogy midőn *Luther a Thüringiai erdőben* utazott, szekerét álcás lovagok vették körül, s őt látszólag erőszakkal *Wartburgba* vitték. Ott élt Luther tiz hóig (1521. máj. 4—1522. márc. 3.) *György*

lovag álnév alatt; szokatlan új helyzetébe nem tudott beletörődni, kedélye gyakran elborult. Lelkében kételyek merültek fel a felől, hogy vajjon neki van-e igaza; vajjon gondviselésszerű hivatást teljesit-e? A fáradhatlan, mozgékony népszónoknak még egészségére is visszahatott a magány és tétlenség. De lelkének ezen vivódása nem tartott sokáig, munkához látott s a munka visszaadta önbizalmát is.

Németországon a reformatio hivei eltűnt vezérüket a papi ármány martalékának tartották és sokan meg is siratták; midőn egy idő múlva azon merész hangon fogalmazott iratok, melyeket a gyónás, a halottakért olvasott mise, szerzetesi fogadalom ellen tett közzé s azon levél [15]), melyet Albert mainzi érsekhez intézett, ki a bűnbocsánat árulást újból megkezdte volt, mindezek eléggé bizonyiták, hogy ő él s a reformatio érdekében harcolni nem szűnt meg.

Luther ugyan wartburgi helyzetével nem volt megelégedve, azt fogságnak tekintette s barátainak (Melanchtonnak és Spalatinnak) panaszkodva irta, hogy inkább akarna izzó szenen égni, mint ott félig tespedve élni; de az ő félrevonultságának meg voltak a jó következményei. Ezen szünnapokra szüksége volt a reformationak; Luther ügyének népszerűségét a wormsi események rendkivüli mértékben nevelték, az a német nemzet ügyévé vált s Luther annak érdekében egyelőre semmi fontosabb lépést sem tehetett; sőt, ha szenvedélye elragadja s a számüzetési itélettel szemben, a nemességnek korábban felajánlott fegyveres segélyét igénybe veszi, ez által a reformatio természetes fejlődése elé beláthatatlan akadályokat görditett volna. Magának Luthernek is szüksége volt nehány havi nyagalmasabb időre, hogy ez alatt magába szálljon, véghez vitt tettei felett szigorú birálatot tartson s jövő munkásságáról elmélkedjék; magányában hittani tanulmányait is sikeresebben folytathatta s elég ideje volt arra, hogy a *sz. irás német forditásának* első tervezetét elkészithesse [16]), mely a hatalmas reformátornak leghatalmasabb műve volt, s mely a német reformatio megszilárdulását sikeresebben elémozditotta, mint minden convent, hitvallás, birodalmi gyűlés, fegyver és békekötés.

1) Sermon von dem hochwürdigen Sacrament des heil. wahren Leichnams Christi (1519. nov. végén). Löscher, i. m. III. k. 902. l.

2) An den christl. Adel deutscher Nation von den geistlichen Standes Verbesserung (1520. jun.). Walch, i. m. X. 296. — V. ö. Gieseler, i. m. III. k. 1. r. 63—73. l.

3) Praeludium de captivitate Babylonica Ecclesiae (1520. okt.). — Luther's Werke (jenai kiad., 8 német köt., 1555—58.; 4 latin köt, 1556—58.; 2 pótlék köt. Aurifabertől, Eisleben, 1564. 65.) Tom. II. 259 s köv. l. — V. ö. Gieseler, i. m. III. k. 1. r. 73—80. l.

4) Eccius dedolatus, Eck ellen irt gúnyirat (1520. márc., valószinü-

leg Pirkheimer Willib. irta), mely német versekbe szedve is megjelent. Ebben a kicsapongásai miatt betegen fekvő Ecket egy sebész igyekszik helyre porolni és gyalulni. Eck kéri a sebészt, hogy szerencsétlenségét ne adja tovább, mert még azok az átkozott poeták abból komoediát csinálnak. Végül szerző kimondja, hogy előbb összeomlik ég és föld, mintsem egy scholastikus theologust mérsékletre és észre lehetne téritni.

5) Exurge Domine et judica causam tuam; igy kezdődik ezen bulla. — Walch, i. m. XV. k. 1691 s köv. l.

6) De libertate christiana (1520.). Walch, i. m. XIX. k. 1206. l.

7) Ezen levél keltjét Miltitz beleegyezésével szept. 6-ikára tette; de Wette, i m. I. 497.

8) Von den neuen Eckischen Bullen u. Lügen (Walch, i. m. XV. 1674.). Contra exsecrabilem Antichristi bullam. 1520. nov. (Luther's Werke, jenai kiad, T. II. 286). Asertio omnium articulorum per bullam Leonis X. novissimam damnatorum. 1521. jan. (U. o. 292.); ezt németül is közrebocsátotta (Walch, i. m. XV. k. 1752.).

9) Sickingen levele (Walch, i. m. XV. k. 1948.); Schaumburg levele (U. o. 1942.). V. ö. Gieseler, i. m. III. k. 1. r. 62—63. l.

10) Spalatinhoz irt levele, 1521. jan. 15. (de Wette, i. m. I. k. 543.).

11) V. ö. Gieseler, i. m. II. k. 4. r. 191—192. l.

12) Ezen bulla 1521. jan. 3. adatott ki: Luthert és hiveit átok alá veti, ellenük az eretnekek ellen érvényes törvények alkalmazását követeli s tartózkodási helyüket interdictummal sujtja.

13) Luth. Werke (Walch kiad.) XV. 2058.

14) Sculteti, annalium evangelii passim per Europam XVI. salutis partae seculo renovati decas I. II. (1516—36.; Heidelbergae, 1618.) után idézi Baur, i. m. IV. k. 56—57. l. — A wormsi eseményeket tárgyalják: Acta Lutheri ... in comitiis Principum Wormatiae. Luth. Werke (jénai kiad.) T. II. 411.; (Walch kiad.) XV. 2297. — Luther saját elbeszélései az asztali beszélgetésekben (Walch kiad. XXII. 2026.). — V. ö. Gieseler, i. m. III. k. 1. r. 92—94. l.

15) Wider die Ohrenbeichte u. Gewissenzwang. Missbrauch der Messe. 1521. nov. (Walch, XVII. 1304.). Judicium de votis monasticis (Luth. W. jenai kiad. T. II. 477.). Wider den Abgott zu Halle (a mainzi érsek ellen).

16) Wartburgban csak az Új-szövetség és a Pentateuch simitatlan forditása készült el. Az Új-szövetség 1522. jelent meg két kiadásban (szept. és dec. hóban) Wittenbergben s egy kiadásban Baselben. Ezt követte a Pentateuch s a többi Ó-szövetségi könyv; 1534. az egész biblia a nép kezében volt. — V. ö. Gieseler, i. m. III. k. 1. r. 95—100.; Hagenbach, i. m. III. k. 113—18. l. sat.

5. Karlstadt és az anabaptisták által szitott zavargások Wittenbergben; a nemességnek felkelési kisérlete; a pórlázadás.

Mig Luther Wartburgban tartózkodott, addig az ő eszméit, a protestans subjectivismust helytelenül értelmező párthivei, saját belátásuk és felelősségük mellett törekedtek megvalósitni; buzgóságukban az észszerüség korlátait átlépték, Luthernek elébe vágtak s ekként a

létező egyházi rendet alaposan felforgatták. Ezen mozgalom fő vezetője, *Karlstadt* (1521.) *a papi nőtlenség és szerzetesi fogadalom ellen* egy iratot [1]) tett közzé, mire több szerzetes odahagyta a zárdát. Az Augustinus rendnek egy *conventje* pedig kimondta (1521 végén), hogy minden szerzetesnek szabadságában áll, hogy a zárdát elhagyja vagy ott maradjon; a magán mise eltörléséről is volt szó, de ezen ügy eldöntetlen maradt, miután a választó-fejedelem is a régi rend fenntartása mellett nyilatkozott. Karlstadtot ezen körülmény legkevésbé sem akadályozta további ujitásaiban; előre kihirdette, hogy karácsonyban (1521.) az *úrvacsorát* gyónás és áldozári öltöny nélkül, német nyelven és két szin alatt fogja kiszolgáltatni. Az igy megindult belső forrongás kivülről is erős táplálékot nyert, s már azon ponton állott, hogy a reformatio bölcsőjét a vallási és társadalmi forradalom tűzhelyévé alakitsa át.

Ezen idő tájt alakult volt *Zwickauban* (az Érchegységnek szász részében) egy rajongó felekezet, melynek fejei *Storch Miklós*, *Thomae Márk* posztókészitők és *Stübner Márk* iró isteni kijelentéssel dicsekedtek, s azt az irott kijelentésnél többre becsülték, a gyermekek megkeresztelését helytelennek tartották, mivel náluk a hit nem lehet meg, s a létező egyház helyébe az apostoli egyházat akarták visszaállitani. Azonban a zavargó prófétáknak Zwickauból menekülniök kellett, a három emlitett vezérférfiu Wittenbergbe ment szerencsét próbálni. Ott nem léptek fel ugyan nyilvánosan, de Karlstadtot, Cellarius Mártont (Melanchtonnak barátját) s másokat elveiknek egészen megnyerték, sőt eleinte még Melanchtonra is oly nagy befolyást gyakoroltak, hogy ő számukra a választó-fejedelemtől türelmet kért, melyet meg is nyert azon feltétel alatt, hogy ha a rendzavarástól tartózkodnak. Azonban az általuk elhintett magvak csakhamar csirázni indultak. Az ujitás szelleme a nyugtalanabb tanuló ifjuságot és a polgárság egy részét megszállotta; ezek aztán a templomokból az oltárokat és képeket kihányták (1522. feb.), az Evangeliummal ellenkező szertartásoknak és a papi rendnek eltörlését követelték. Karlstadt a tudományok haszontalansága ellen prédikált. egyetemi hallgatóinak azt ajánlotta, hogy menjenek haza, műveljék a földet s teljesitsék istennek azon akaratát, hogy az ember arca verejtékével egye kenyerét. Az ilyen utasitások következtében az egyetem és iskolák a feloszláshoz közeledtek. Egy szóval Wittenbergben a forrongás, a reformatio elleneinek örömére, aggasztó alakot kezdett ölteni; a szenvedélyek felzúdult hullámainak a fejét vesztett Melanchton nem tudott ura lenni; a választó-fejedelemre pedig ezen esemény leverőleg hatott.

E zavaroknak hire Lutherhez is eljutott; érezte, hogy ezen mozgalom az ő eszméivel összefüggésben van; átlátta, hogy ezen mozgalomból, ha még idejekorán rendes medrébe vissza nem vezetik, beláthatatlan veszély származhatik; de azt is átlátta, hogy ha azt erőszakkal akarnák megfékezni, ez által a bajt még növelnék; tudta, hogy csak a felvilágositás, a szó hatalma vezethet ohajtott eredményre. Ez inditotta Luthert arra, hogy a választó-fejedelem határozott akarata ellenére *Wartburgot elhagyja* (1522. márc. 3.) és Wittenbergben nyilvánosan fellépjen. Számitásában nem is csalódott; nyolc napon át tartott prédikácioiban ékes szólásának minden fegyverét felhasználta, a zwickaui prófétákat a város elhagyására kényszeritette s a felzavart kedélyeket lecsillapitotta. Maga Karlstadt is visszavonult, de nem meggyőzetve, hanem legyőzetve; az ő útja Lutherétől mindinkább elvált és azzal többé nem is találkozott. Luther visszaállitotta a misét, de az áldozati eszme mellőzésével, s általában igyekezett a helyes közép utat megtartani, hogy a gyors átalakitás vészélyes rázkodást ne idézzen elé. De nemcsak a külsőségek helyes reformjára kellett figyelmet forditni, hanem a *tan formulázására* is nagy szükség volt, hogy az ujitási vágy féktelenségei korlátoztassanak. — Ilyen alapvető munka volt Melanchtonnak „*Loci cummunes rerum theologicarum*“ cimü müve, mely a *Rómaiakhoz irt levél* felett tartott felolvasások után készült [2]), s melyről Luther azt mondta, hogy az apostolok kora óta irt müvek közt a legjobb s megérdemelné, hogy a sz. irás kanonikus könyvei közé felvétessék. Ebben az ember bünös állapota, jóravaló tehetetlensége és istennek feltétlen örök végzése (absoluta praedestinatio) Augustinus értelme szerént van eléadva; azután ki van fejtve, hogy Krisztus az emberiség büneiért teljes elégtételt adott, ennélfogva a Krisztusban vetett hit az üdvnek egyedüli forrása, következőleg az egyház parancsai s az ugynevezett jó cselekedetek csak azon esetben mozditják elé az üdvöt, ha azoknak alapja a hit. A minő szolgálatot tettek Luther iratai, különösen bibliai forditása (l. 4. c. és 16. j.) a nagy közönség felvilágositására és megnyugtatására, épen olyan jótékony befolyást gyakoroltak Melanchton iratai a müveltekre és tudósokra, s igy a reformatio szüksége minden kör előtt igazoltatott.

Azonban a reformatio békés fejlődését még más nemü komoly veszély is fenyegette. Midőn a reformatorok az egyház tekintélyének alapját bontogatni kezdették, más tekintélyre épitett alkotmányok is megrendültek; midőn a lelkiesmereti szabadság eszméje magának létezési jogot követelt, más egyéni jogok is igyekeztek tért foglalni. Igy indult meg a vallásos mozgalom mellett azon *socialis mozgalom*, mely

a *nemesség felkelésében* és a *pórlázadásban* nyilvánult, s ha ezek a mérséklet útjáról letértek és elfajultak, annak nem a reformatio, hanem a hatalom és jóllét birtokosainak gőgje, lelketlensége volt az oka. Itt és ott a szabadság inditott háborut a zsarnokság ellen, s ha nem sikerült, az nem a győző érdeme, hanem a legyőzött hibája, eszélytelensége miatt nem sikerült. Ezen socialis mozgalom csak a *nagyobb városokban*, a reformatioval karöltve juthatott diadalra, s itt alapjában a munka vivta ki a maga jogát a születés kiváltságaival szemben.

Hutten, ki Lutherben saját eszméinek hősét tisztelte, miként előbb tollal, most fegyverrel akarta megkezdeni a harcot a római hierarchia ellen, hogy nemzetét ezen zsarnoktól megszabaditsa. A merész tervező első sorban az egyházi fejedelemségek eltörlését célozta, hogy aztán javadalmaik a nemességre szálljanak; ezen tervnek *Sickingent* is megnyerte, és *Ebernburgból*, hova az üldözés elől menekült volt, több iratban harcra hivta fel a német nemességet a római papuralom ellen. A felhivás viszhangra talált s a fegyverkezés megkezdődött. Sickingen egy tekintélyes had élén a trieri érsek és választó-fejedelem birtokára ütött (1522. aug.). Minthogy a vallás és birodalmi szabadság nevében kezdték meg a vállalatot, a birodalmi kormánynyal, fejedelmekkel és főpapokkal elégedetlen nemesség nagy számmal vett részt a háboruban. Hutten és Sickingen azt hitték, hogy a birodalmi városokat, Luthert, sőt utolsó esetben a pórnépet is megnyerhetik tervüknek. De csalódtak, Luther a vallás ügyét nem volt hajlandó a fegyver változó szerencséjére bizni, a városok nyugodtan maradtak s igy a vállalat megbukott. A szorongatott trieri érseknek a szomszéd fejedelmek segélyére siettek, a felkelt nemesek egymásután leverettek, a birodalmi átokkal sujtott Sickingen *Landstuhl* nevü erős várába szorult (1523. ápr.), az ostrom alatt halálos sebet kapott, s a vár bevétele után ellenei kezei közt halt meg (1523. máj. 7.). Hutten, hatalmas pártfogója halála után, Schweizba menekült.

Ezen veszély még egészen el sem múlt, midőn a fejetlenség, rajongás más téren is megkezdte romboló munkáját. A világi és egyházi földes urak fényüzése és élvvágya a pórnépre folyvást súlyosabb terheket rakott, e miatt az elégedetlenség oly fokra hágott, hogy a lappangó tűz lángra lobbantására csak egy szikra kellett [3]). Most a lelkiesmereti szabadság hirdetése ezen mozgalomnak hatalmas lökést adott, s az anabaptisták azt remélték, hogy a nagy, elégületlen tömeg segélyével isten országát Róma ó- és Luther új papiros pápaságának ledöntése után megalapithatják.

Münzer Tamás, zwickaui letett prédikátor (az anabaptista mozgalomban való részvételéért tétetett le) [4]), miután Csehországban elveinek párthiveket nem tudott szerezni, visszatért Thüringiába s mint *allstedti prédikátor* erős támadást kezdett mind a pápaság mind a wittenbergi reformatio ellen. Véleménye szerént a reformatiot nem a szentirás betüjére, hanem annak szellemére kellene alapitni, s ezen alapon átalakitni nemcsak az egyházi, hanem a világi intézményeket is. *Münzer eszméi a rationalismus és mysticismus sajátságos vegyületéből alakultak;* ő szellemi vallást akart egyház és papság nélkül; egy új Jerusalemről, egy teljesen szabad országról ábrándozott, melyben mindenki Jézusi egyenlőségben élne. Elvetette a hit által való megigazulásnak „érthetetlen" tanát, a Satanról szóló tant, a háromságot, a szentségeket és mindenki számára legszélesebb alapu lelkiesmereti szabadságot követelt. Az ó keresztyénségnek társadalmi intézményeit is fel akarta elevenitni; ez abból állott volna, hogy a fejedelmek üzessenek el, az evangelium ellenei irtassanak ki és legyen vagyonközösség.

Midőn Luther Münzer működéséről hirt vett s a mühlhauseni községet nyugalomra intette, Münzer haragra lobbanva, válaszúl egy *gúnyiratot* fogalmazott [5]), melyben Luthert „istentelen, wittenbergi hústömegnek, szégyentelen barátnak, wittenbergi pápának" sat. nevezte, s az ő „mézes, édes Krisztusáról" és „költött Evangeliumáról" erős, maró hangon nyilatkozott. Végre Münzert a választó-fejedelem Szászországból kitiltotta, mire ő a Rajna felső vidékére ment, hol a felkelésre kész pórnép örömmel fogadta.

E közben a pórnépnek elfojtott elégületlensége mindenütt közeledett a kitöréshez. Azt hitték, hogy Luthernek a keresztyén ember szabadságáról fejtegetett eszméi alapján joggal követelhetik terheik könynyitését, az anabaptisták is szitották a tüzet s igy a pórnép fegyverhez nyúlt. Már 1524. több vidéken kitört a *pórlázadás*, de gyorsan leveretett. A következő évben a lázadás terjedtebb és veszélyesebb alakot öltött; a *Bodeni tótól a Dunáig fegyverben állott a nép.* A felkelők kivánságaikat *12 cikkbe* foglalták össze, melyek a községi pap szabad választására, a tized mérséklésére, az erdőnek, víznek és légnek szabad használatára, részrehajlatlan igazságszolgáltatásra, az úrdolga könnyitésére, az örökösödési adó eltörlésére sat. vonatkoznak [6]). A felkelők, kikhez városok is csatlakoztak, a fejedelmeket, nemességet és papságot ezen pontok elfogadására kényszeritették; az ellenszegülőket legyilkolták, a kastélyokat, zárdákat kirabolták, felgyujtották s a pusztitás körét folytonosan nagyobbitották.

Luther meg volt győződve a nép szenvedéséről, a 12 pont követeléseit méltányosoknak találta, s azt hitte, hogy a dühöngő vihart a békitő, intő szó hatalmával még mindég meg lehet fékezni [7]). Midőn a Münzer által szitott lázadás Thüringiában is kitörőben volt, a fenyegetett városokat meglátogatta, és nyugalomra intette. Még útban volt, midőn a választó-fejedelem halálának (máj. 5.) hirét vette s gyorsan visszatért Wittenbergbe; midőn pedig hallotta, hogy a rajongók kegyetlenkedése nem ismer határt, a „rabló, gyilkos parasztság ellen" [8]) maga szólitotta fel a fejedelmeket. Ezen felhivásra a fejedelmek (Filep hesseni őrgróf, Állhatatos János szász választó-fejedelem, György szász herceg és Henrik braunschweigi herceg) hadaikat felültették s megkezdték a boszúló hadjáratot. Egyik tömeg a másik után veretett le; Münzer Mühlhausenből a *frankenhauseni táborba* vonult. Itt vivatott a legvéresebb csata (1525. máj. 15.), a felkelők nagy része lemészároltatott, a többi elfogatott; ez utóbbiak közt volt Münzer is, ki azután lefejeztetett. Ezzel egyidejüleg a déli német pórlázadás is leveretett. A megtorolás kegyetlen, lelketlen, sőt eszélytelen is volt; nemcsak a vezetők végeztettek ki, hanem az ártatlanok is kiméletlenül leölettek. Számos virágzó vidék vadonná lett. A győzők mintegy 100000 (mások szerént 150000) munkástól fosztották meg magukat s a megmaradt népre még sokkal súlyosabb terheket raktak [9]).

1) De coelibatu, monachatu et viduitate.

2) Ezen munkának 1521. három kiadása jelent meg. Strobel, Litterärgesch. von. Ph. Mel. locis theologicis (Altdorf u. Nürnberg. 1778.).

3) Tévednek, a kik azt állitják, hogy a pórháboru a reformati szülöttje; mert jóval előbb kezdődött s a reformatio alkalmával csak ismétlődött. Angliában már 1371. felkelt a nép s azon elvet akarta megvalósitni, hogy

„Midőn Ádám s Éva éltek,
Nemességet nem ismertek."

Franciaország éjszaki részében 1358.; Németországon 1491—93. 1502. 1514.; Magyarországon 1514. dúlt a pórháboru.

4) Münzer T. 1498. szül. Stollbergben (Harz hegység); Luther fellépésekor theologiát tanult; állitólag atyját egy stollbergi gróf igazságtalanúl halálra itélte, s ezen tényből akarják kimagyarázni némelyek az ő boszú által vezetett romboló működését; 1520. zwickaui, 1523. allstedti (Thüringiában) prédikátor volt, mindkét állomását elvesztve, előbb Nürnbergbe, azután Schaffhausenbe ment; a schweizi anabaptistákkal s a déli német parasztokkal összeköttetésbe lépett; majd visszatért Thüringiába és Mühlhausenben telepedett meg; végre a felkelő parasztok élére állott, s ezek leveretése után kivégeztetett 1525. máj. V. ö. Strobel, Leben, Schriften u. Lehren Th. Münzer's (Nürnberg, 1795.). Seidemann, Th. Münzer (Dresden u. Leipzig, 1842.). Irt még róla Melanchton, Baczko sat.

5) Hochverursachte Schutzrede u. Antwort wider das geistlose sanftlebende Fleisch zu Wittenberg, welches mit erklärter Weyse durch den Diepstal der heil.

Schrift die erbermdliche Christenheit also ganz jämerlichen besudelt hat. Strobelnél (itt a 4. j. i. m.).

6) Ezen pontokat Strobel és Oechsle után közli Gieseler, i. m. III. k. 1. r. 201—204. l.

7) Ermahnung zum Frieden auf die XII. Artikel der Bauernschaft in Schwaben May, 1525. cimü iratában már reménytelenül nyilatkozott a polgárságról, jól odabeszélt a fejedelmeknek is, s a parasztok ellen erősen kifakadt. „Ti csak emberi és természeti jogokat akartok, de ennek Krisztussal és az ő igéjével semmi köze" (Hát ugyan kinek van az emberi jogokkal köze, ha Krisztusnak sincs?). Walch, (i. m. XV. 58.) után közli Gieseler, i. m. III. k. 1. r. 204—207. l.

8) Wider die räuberischen u. mörderischen Bauren. Walch (i. m. XVI. 91.) után közli Gieseler, i. m. III. k. 1. r. 207—208. l. — „Isten és ember ellen — igy kezdi — háromszoros iszonyú bünt követtek el a parasztok, a miért sokszoros lelki és testi halált érdemelnek." A szenvedélyes Luther e sorokban nem csak a keresztyén szeretetről, hanem még a könyörületességről is megfeledkezett.

9) A pórháborura vonatkozó nevezetesebb művek: Sartorius, Versuch einer Gesch. des deutschen Bauernkrieges (Berlin, 1795.); Oechsle, Beiträge zur Gesch. des Bauernkrieges in den schwäbisch-fränkischen Grenzlanden (Heilbronn, 1830.); Wachsmuth, Der deutsche Bauernkrieg (Leipzig, 1834.); Zimmermann, Allgem. Gesch. des grossen Bauernkrieges (3 k. Stuttgart, új kiad. 1854.); Cornelius, Studien zur Gesch. des Bauernkrieges (München, 1862.); Schreiber, Der deutsche Bauernkrieg (Freiburg i. Br. 1864) sat.

6. Luther VIII. Henrik angol királynak és Erasmusnak támadását, a reformatio kárára, kiméletlenül utasitja vissza.

Midőn új vagy már eltemetett eszmék lépnek az élet küzdőterére, a tér boldog birtokosai nem könnyen engednek helyet a jövevénynek. Ezen sorsa volt a már régen eltemetett keresztyén lelkiesmereti szabadságnak is; alig lépett ki sirjából, az uralkodó eszmék hivei részéről, mindenfelől megtámadtatott, sőt saját hivei közül is némelyek félreértették, mások a mérséklet korlátait átlépték, s ez által sok visszaélésnek, zavarnak nyitották meg forrását. A reformatio ellenei aztán minden rendzavarásért, minden visszaélésért a reformatiora háritották a felelősséget, mintha lehetséges volna a régi épület helyére, rombolás nélkül, ujat épitni.

Luthernek, a keresztyén szabadság első hősének is sok minden fajta ellenséggel kellett megbirkozni, s ha aztán néha szenvedélye elragadta s a vivó törrel támadókra is dorongot fogott, azon nem lehet megütközni; ő is gyarló, szenvedélyein uralkodni nem tudó ember és rosz politikus volt; nyers, durva korszakának befolyása alól nem tudott menekülni, és sok dolog elkeseritette. Tapintatlansága és nyersesége által a reformationak sok ellenséget szerzett, sőt annak barátait is nem egyszer az ellenség táborába üzte.

Ezen küzdelemnek fontosabb mozzanatai közé tartozik *VIII.*

Henrik angol királylyal és *Erasmussal folytatott tollharca.* Ugyanis az eredetileg papi pályára készült, buzgó Thomistává nevelt király, inkább hiúságból, mint a vallás iránti komoly érdekből, s talán azért is, hogy Rómából a spanyol és francia király megtisztelő cimeihez hasonlót nyerjen, levette a szegről hitvitákra nem nagyon éles fegyverét — ha ugyan az övé volt — és hivatlanúl kilépett a porondra, hogy a római egyház hét szentségének tanát Lutherrel szemben megvédje [1]). Műve Luthernek *az egyház babyloni fogságáról* irt vitairata ellen volt intézve; a király theologus gyenge tudományos bizonyitékait személyeskedéssel igyekezett erősitni, az alacsony származásu Luther számára csak megvető hangja volt, őt „isten káromlónak, Satan tagjának, pokol farkasának" sat. nevezte. Luthert ezen irat nagyon felingerelte, s barátai lebeszélésére nem figyelve, oly szenvedélyes, nyers feleletet irt, mely Luther méltóságának is ártalmára volt, s még azon durva időben sem talált párjára [2]). A király legalább egyik célját elérte, midőn a pápa őt „*Defensor fidei*" cimmel tisztelte meg, s munkáját hizelgésből sz. Augustinuséihoz hasonlitotta; de Luthernek kíméletlen támadása annyira sértette, hogy a vita folytatásától elment a kedve és minden politikai befolyását felhasználta a császárnál és választófejedelemnél, hogy Luthert megsemmisitse.

Még sokkal károsabb hatása volt azon versengésnek, melyet *Erasmus* inditott meg *Luther ellen.* Erasmus, még mielőtt Luther fellépett volna, az egyház és szerzetesség visszaéléseit szigoruan elitélte (l. I. k. 480—81. l.), de a pápáról bölcsen hallgatott; a Luther által meginditott mozgalmakat élénk részvéttel kisérte, de pártállást sem ellene sem mellette nem foglalt. Eltűrte, hogy mindkét párt megtámadta; eltűrte a barátok szájaskodását, kik őt a reformatio titkos hivének kiáltották ki, s azt állitották, hogy „*Erasmus tojta a tojásokat* (= reformok), *Luther költötte ki a csirkéket*;" eltűrte azt is, hogy a Luther hivei gyávasággal vádolták. Most, midőn látta, hogy a hitvitákba a nép is bele van elegyitve, Luther hiveit birodalmi átokkal sujtották, a parasztok lázongani kezdettek, beláthatlan zavarok fenyegették nemcsak az egyházat, hanem a keresztyén társadalmat is, s még ráadásul Luther az ő bőkezű pártfogóját, az angol királyt is durván megsértette: már ekkor többé nem hallgathatott, s miután „Anglia királya és VII. Kelemen pápa kissé felbizgatták leveleikkel" (t. i. pénzzel), kénytelen, kelletlen kiállott azon csatatérre, melyet kényelmetlennek tartott s mely számárá babért nem teremhetett. Megirta értekezését a *szabadakaratról* [3]), hogy Luthert legmegsebezhetőbb oldalán, rendszere alapjában támadja meg.

Luthert élettapasztalatai, Pál leveleinek és Augustinus iratainak tanulmányozása azon meggyőződésre juttatták, hogy az emberi természet az igazra, jóra tehetetlen, s nem önerején, hanem isten kegyelméből, Krisztus érdeméért lesz részese az üdvnek. Ezen meggyőződés Luthert a *feltetlen örök végzés* tanához vezette. Ezen tant mondta ki Melanchton is a „Loci communes" első kiadásában. Erasmus említett művében ezen tant veszélyesnek, a szentirással ellenkezőnek állította s a semipelagianismus szellemében igyekezett bebizonyitni, hogy az ember akarata bizonyos határok közt szabad, és ezen szabadakarat s az isteni kegyelem (ez a fő) együtt vezeti el az embert az üdvhez. Luther ezen munkára egy év múlva *„A szolga akaratról"* [4]) cimű iratával felelt, melyben az akarat semmis voltát saját élete tapasztalataiból igyekezett bebizonyitni. Ezen irat is igen kiméletlen, sértő hangon van fogalmazva, s okoskodásának menete is bántó, nyers. Erasmus válaszúl egy új értekezést adott ki (1526.) [5]), melyben mérséklete már elhagyta s Luthernek „önkényes és következetlen" fejtegetésével szemben erőtlen sértegetésekre fakadt, de véleményét alaposabb bizonyitékokkal támogatni nem tudta. Luther valószinüleg ezen okból, s talán azért is, mivel igazságtalan és méltánytalan bánásmódját elismerte, nem válaszolt [6]).

Azonban az ó rendszer hivei nemcsak komoly fegyverekkel harcoltak Luther és a reformatio ellen, hanem egyesek az egész szellemi mozgalmat nevetséges szinben mutatták be. A sok gúnyiró közt kétségen kivül első sorban áll *Murner Tamás*, Ferencrendi szerzetes (Strassburgban; 1475—1536), ki Luthernek több munkáját alakjából kiforgatva és kigúnyolva adta ki [7]). Murner ugyan a reformationak valódi alapját megérteni vagy megbolygatni nem képes, de az annak nyomában fakadó forradalmi és rajongó elemet erőteljes, metsző és találó gúnynyal ostorozza. Luther a szájas baráttal nem bocsátkozott harcba, de helyette a humanisták sokszorosan visszaadták a kölcsönt.

1) Adsertio VII. Sacramentorum adversus Lutherum (London, 1521.); Walch, Luth. W. XIX. 158.

2) Contra Henricum regem Angliae, 1522. jun. Walch, i. kiad. XIX. tört. bevez. 1 és köv. l. Ezen irat Henriket „koronás szamárnak, vásott fiokónak, nyomorult bolondnak, hazugság királyának" sat. nevezi.

3) De libero arbitrio diatribe, 1524. szept.; Walch, i. kiad. XVIII. 19. 62.

4) De servo arbitrio ad Erasmum, 1525. dec.; Walch, i. kiad. XVIII. 20. 50. Ebben a merev absoluta praedestinatiot a supralapsariusok értelmében vitatja. Többek közt azt mondja: „Az ember akarata olyan mint a ló; ha isten ül rajta, ugy akar és ugy menyen, miként isten akarja; ha az ördög lovagol rajta, ugy menyen, miként az ördög akarja (nem kell feledni, hogy Luther az ördög létezésében, kortársaival együtt, komolyan hitt). Istennek változhatlan aka-

rata szerént történik minden, s ez az embernek szabad akaratát teljesen megsemmisiti; isten cselekszi bennünk a jót és a gonoszt, s valamint érdemünkön kivül üdvezit, épen ugy hibánkon kivül kárhoztat el.“ Egyfelől kétségbeejtő, másfelől megnyugtató tan, s ha az embert, a végtelen mindenségnek atomját a mindenható istenhez való viszonyában képzeljük, be kell vallanunk, hogy ez az emberi észszel nem összeférhetlen tan, s e mellett az alázatosságnak és istenben vetett bizodalomnak hathatós elémozditója. Mert hát mi is az ugynevezett szabadakarat? Számos oly tényező eredménye, melyeknek csak egy részét ismerjük, más részét számitásba nem szoktuk venni, egy részét pedig nem is ismerjük.

5) Hyperaspites diatribes adv. Lutheri servum arbitrium. Erasmi opera (Clericus kiad., Lugduni, 1702 s köv., 10 köt.). T. X. 1249. l.

6) V. ö. Nisard, i. m. (A Renaissance sat.), 58—107. l.

7) Legnevezetesebb ezek közt: Von den grossen Lutherischen Narren, wie ihn Dr. Murner beschworen hat, 1522. Ezt Kurz H. is kiadta Zürichben. 1848.

7. A reformatio ügyét a birodalmi gyűlések tárgyalás alá veszik; a pártok alakulása megkezdődik. A nürnbergi birodalmi gyűlések a reformationak kedveznek, 1522—23., 1524.; a regensburgi conventen, 1524. a déli német katholikus szövetséget; Dessauban, 1525. az éjszaki német katholikus szövetséget; Torgauban, 1526. a protestans szövetséget alapitják meg.

A politikai viszonyok a reformatio ügyére nézve nagyon kedvezően alakultak. A wormsi birodalmi gyűlés után a császár a francia királylyal háboruba keveredett, s a német ügyekre nem sok gondot fordithatott. A császár testvérének, *Ferdinánd* ausztriai főhercegnek figyelmét a fenyegető török hóditások kötötték le; a fejedelmek pártoskodtak, s igy a birodalom erejét valamely közös célre egyesiteni nem lehetett. V. Károly távolléte alatt, a választási szerződés értelmében, a rendekből alakitott *birodalmi kormány* állott a birodalom élén, melynek elnöke, császári helytartó cimen, Ferdinánd főherceg volt.

A vallás ügye az *első nürnbergi gyűlésen* (1522. vége felé) került tárgyalás alá. *VI. Hadrianus* pápa érdekeit *Chieregati* követ képviselte. Hadrianus X. Leo halála után (1521. dec. 1.) lépett a pápai székre, s mint becsületes, szigorú férfiu az egyház visszaéléseinek megszüntetését komolyan munkába vette, de arra is gondja volt, hogy a Luther által terjesztett eretnekség haladéktalanúl kiirtassék. Chieregati a gyűlésen, a pápai breve alapján, az átok-bullának és a wormsi edictumnak végrehajtását sürgette; azonban az egyház romlását is elismerte és ura nevében alapos javitásokat igért. Ezen ügy, javaslattétel végett, egy bizottmánynak adatott ki, mely a gyűlésre beadott véleményében azon *ohajtást* fejezte ki, hogy egy év alatt, a vitás egyházi kérdések elintézése végett, valamely német városban, *közzsinat*

tartassék, addig a papok az Evangelium és a kifogástalan tekintélyü egyházi irók szerént tanitsanak, és a vitatkozást kerüljék; végre kijelentette, hogy a wormsi edictumot épen azért nem tanácsos végrehajtani, mivel az egyház romlottsága szembetünő, s ha erőszakot alkalmaznának, a népet könnyen lázadásra és egyházi szakadásra ingerelhetnék. A rendek, kik a curia ellen ujabban is *száz sérelmet* nyujtottak be, ezen véleményt kevés módositással elfogadták s birodalmi végzéssé emelték [1]). Hadrianus terve meghiusultán keserüen panaszkodott, de azért Rómában a reformokat mégis megkezdte; azonban a felesleges hivatalok eltörlésével ott is darázsfészekbe nyúlt. Nem csoda, ha ennyi csalódás bánattal töltötte el és kora sirba vitte (1523. szept. 14.).

Hadrianus utóda *VII. Kelemen* a pápák régi útjára tért s a németországi eretnekség megsemmisitésére minden eszközt mozgásba hozott. Midőn 1524. elején a *birodalmi gyülés* ujra összeült *Nürnbergben*, a pápai követ, a ravasz politikus *Campeggi* bibornok, miután az ellenzék a reformatiot pártoló kormányt megbuktatta, a kedvező alkalmat megragadta és a wormsi edictum végrehajtását hathatósan sürgette. De a reformatio hivei ezen kérdésnél a többséget érdeküknek megnyerték, s igy a gyülés olyan *végzést* hozott, mely Campeggi vérmes reményeit szétfoszlatta. A rendek elismerték ugyan az edictum törvényes voltát, s meg is igérték, hogy annak „a mennyire lehetséges“ eleget tesznek; de ezzel kapcsolatban a közzsinat összehivásának szükségét hangoztatták, s ezen kérdésnek megvitatását, valamint a curia ellen beadott sérelmek orvoslását a közelebbi speieri birodalmi gyülésre halasztották. Végre a rendek arra kötelezték magukat, hogy az új könyveket becsületes és tudós emberekkel megvizsgáltatják, s csak a jó könyvek terjesztését engedik meg [2]).

Mig a reformatiot pártoló rendek, hittudósaik segélyével, a speieri gyülésre, javaslatokon dolgoztak, addig a ravasz Campeggi *Regensburgban conventet rendezett* 1524. (jun.—jul.), ezen az ó rendszer hiveit a reformatio ellen az első külön *szövetségbe* egyesitette, s ez által Németországnak két félre, katholikus és protestáns félre való szakadását meginditotta. Ezen szövetséget Ferdinánd főherceg, a két bajor herceg (Vilmos és Lajos, kiket a pápa az által nyert meg saját érdekeinek, hogy a bajor egyházi javak egyötödét a hercegekre ruházta), a salzburgi érsek és tizenegy déli német püspök alkotta [3]). A szövetség tagjai *arra kötelezték magukat*, hogy saját területükön a wormsi edictumot végrehajtják, a nős papokat nem türik meg, az ifjuságot a wittenbergi egyetem látogatásától eltiltják, s ha ezen intézkedések miatt megtámadtatnak, egymást kölcsönösen segitik. A pápai követ viszon-

zásúl némi csekély fontosságu *reformot* igért, nevezetesen némely visszaéléseknek megszüntetését, a nép egyházi terheinek könnyitését, az ünnepek számának kevesbitését sat. igérte [4]). Ugyanezen időben a *császár* a reformatio elnyomására ujabb lépéseket tett; egy *rendeletben* a nürnbergi gyülés végzéseit semmiseknek nyilvánitotta, a vallásügy elintézése végett tervezett speieri gyülést, felségsértésnek bélyegezve, birodalmi számüzetés terhe alatt megtiltotta, és a wormsi edictumnak haladéktalan és szigorú végrehajtását követelte.

Ezen események után a *pártok* még élesebben különváltak. Azon fejedelmek, kik eddig semleges állást foglaltak el, most határozottan a reformatiohoz csatlakoztak, mert belátták, hogy az egyháznak reformokra van szüksége, és ezeket Rómából hasztalan várják. Németországnak majd minden pontján, főleg a nagyobb városokban, élénk mozgalom indult meg. A tiszta evangeliumot nemcsak egyházi férfiak hirdették, hanem népies irók is ajánlották [5]). Ezen mozgalmak a reformatio elleneit aggodalommal töltötték el, s minthogy az idő kedvezni látszott, a reformationak erőszakos elnyomását tervezgették. Ugyanis a *császár* az ő makacs ellenségét és vetélytársát, *I. Ferencet Paviánál* (1525. febr. 24.) *elfogta*; a *madridi béke* (1526. jan.) egyik pontja szerént pedig a két fejedelem a német eretnekség kiirtására vállalkozott. *György*, szász herceg kezdeményezésére, *Dessauban* (1525. jul.) az éjszaki német fejedelmek közül többen a reformatio ellen *szövetségre léptek* [6]). De ha az ó rendszer hivei szervezkedtek, a reformatio pártolói sem vesztegeltek. *Állhatatos János*, szász v. fejedelem és *Filep*, hesseni tartománygróf Gothában egyességre léptek, hogy az isten igéje ellen intézett minden támadásnak szilárdúl ellenállanak; ezen egyesség okmánya *Torgauban* 1526. (márc.) állittatott ki. Az igy létrejött *szövetséghez* azután (1526. jun. óta) Braunschweig-Lüneburg, Anhalt-Köthen, Meklenburg, Mansfeld, Poroszország (Albert, a német lovagrend nagymestere most már világi herceg volt) és Magdeburg is csatlakozott [7]). A protestans szövetség még egy ideig ingadozott, mivel Luther nem helyeselte, hogy esetleg a császárnak ellenszegüljenek és isten igéjét fegyverrel védelmezzék.

1) Goldast, Constitutionum imperialium collectio (4 k. Frankfurt, 1607., ujra 1713.) I. 452. Walch, i. kiad. XV. 2550. sat. V. ö. Gieseler, i. m. III. k. 1. r. 116—18. l.

2) Walch, i. kiad. XV. 2674.

3) A tridenti, regensburgi, bambergi, speieri, strassburgi, augsburgi, constanzi, baseli, freisingeni, passaui és brixeni püspökök.

4) A szövetségi okmányt közli Walch, i. kiad. XV. 2699.; Strobel, Miscellanea, II. 118. A „Constitutio ad removendas abusus et Ordinatio ad vitam

cleri reformandam" a reformokra vonatkozik; Goldast, Const. Imper. coll. III. 478.

5) Ezen népies irók közé tartozott: Hans Sachs, a derék nürnbergi csizmadia és dalnok, ki nemcsak a papuralom ellen harcolt, hanem a prot. hitvitákat és lelkiismereti kényszert is ostorozta; Eberlin János, Stifel Mihály s mások. V. ö. Gieseler, i. m. III. k. 1. r. 122—23. l.

6) György szász, Erik és Henrik braunschweigi hercegek, Joakim brandenburgi v. fejedelem és Albert mainzi érsek és v. fejedelem. Ez volt az éjszaki német szövetség a reformatio ellen.

7) Walch,-i. kiad. XVI. 532. 538.

8. A reformatio ügye a két speieri birodalmi gyűlésen, 1526. 1529.; protestatio és appellatio.

A császár a politikai viszonyok bonyolultsága miatt a reformatio elnyomását még mindég nem vehette komolyan munkába. A francia királylyal a háboru ujra kitört; sőt a császári hatalom emelkedésétől méltán tartó olasz fejedelmek és VII. Kelemen pápa a francia királylyal a császár ellen *szövetségre léptek (cognaci sz. szövetség*, 1526. máj. 22.; a pápa, I. Ferenc, Velence és Milano). Másfelől a törökök már Németország határát fenyegették, miután *II. Lajos*, magyar király (a császár sógora) a pártok által dúlt ország erejét nem volt képes kifejteni s a török had árjának útját állani.

Igy állottak a dolgok, midőn a *speieri birodalmi gyűlést* (1526. jun. 25.) a császár helyett Ferdinánd megnyitotta. Az evangelikus fejedelmeket a politikai zavarok annyira felbátoritották, hogy ezen gyűlésen már nyiltan az új egyház hiveiként léptek fel; a wormsi edictum érvényesitésére vonatkozó javaslatot határozottan visszautasitották; a római curia ellen a régi száz sérelmet ujra felelevenitették, s midőn az ellenpárt kifogásokkal állott elé, kijelentették, hogy a gyűlést azonnal elhagyják. Igy jött létre, heves tárgyalás után, azon *birodalmi végzés, mely az evangelikusok létezési jogát első izben elismerte*, s mely *a földesúri rendszernek* (systema territoriale) *alapját képezte.* A nevezett végzés kimondta, hogy: „Jövő közzsinatig, mindenik rend a vallás és a wormsi edictumra vonatkozó dolgokban ugy éljen, kormányozzon és intézkedjék, hogy isten és a császár előtt a felelősséget minden tekintetben elvállalhassa" [1]).

A speieri birodalmi gyülés után a békés fejlődést aggasztó hirek zavarták meg. A katholikus tartományokban eléfordult üldözésekből s a reformatio hivei ellen kiadott rendeletekből (Ferdinánd, már ekkor magyar király, súlyos büntetéssel fenyegette Luther hiveit; 1527. aug. 20. Budán kelt parancsa) sejteni lehetett, hogy a lelkiismereti szabad-

ságot veszély fenyegeti. Ezen sejtelmet még jobban megerősitette azon hír, hogy a katholikus fejedelmek az evangelikusok ellen összeesküvést forralnak. Filep, hesseni tartomány gróf e tárgyban *Pack Ottónál*, György, szász herceg korlátnokánál tapogatódzott, ki e gyanut kizsákmányolva, jelentékeny összegért egy *szövetségi okmány-másolatot* [1]) juttatott Filep kezéhez, melyből a tünt ki, hogy a *kath. fejedelmek Breslauban* (1527. máj. 12.) azon célból szövetkeztek, hogy a Szász választófejedelemséget és Hessent megtámadják, feloszszák és a reformatiot kiirtsák. Filep ezen állitólagos tervvel rögtön János szász v. fejedelemhez sietett, vele minden eshetőségre szövetséget kötött (1528. márc. 9.) és azt inditványozta, hogy lépjenek fel támadólag; de János ezen inditványt, Luther és Melanchton tanácsára nem fogadta el és kimondta, hogy csak azon esetben fog fegyvert, ha megtámadják. Filep, hogy a bizonytalanság kinzó nyomásától megszabaduljon, egyenesen ipjához, György szász herceghez fordult magyarázatért, ki az egész dolgot aljas koholmánynak nyilvánitotta. Filep, ki már be is ütött volt szomszédja birtokába, s ez által az ország békéjét meggondolatlanúl megszegte, megszégyenülve vonult vissza. Pack gazsága a reformatio ügyének sokat ártott; a kölcsönös bizalmat megingatta s a kath. pártnak ingerültségét fokozta.

Mig Németországon a kath. és evang. párt közt a viszony folyvást feszültebb lett, addig a császári sereg mind a franciákon mind az olaszokon diadalmaskodott; *Rómát bevették* (1527. máj. 6.), s a pápaságot gyűlölő német és a zsold elmaradásáért elégedetlen spanyol csapatok, vezéreik elvesztése után, korlátlanúl raboltak és oly dúlást vittek véghez, minőt Róma a vandalok pusztitása óta nem látott; *a pápa az Angyalvárban* fogolyként őriztetett s csak terhes feltételek mellett nyerte vissza szabadságát, hogy futásban keressen menedéket.

A diadalmas császárnak a hadi szerencse lehetővé tette, hogy Németország ügyeire is több gondot forditson. Ezen szándékát árulta el azon rendelet, melyet Spanyolországból intézett a német rendekhez, hogy őket a küszöbön álló török háboru és a vallásos kérdések elintézése végett *Speierbe birodalmi gyülésre* hivja meg (1529. febr.). Ezen gyülésen a katholikus többség törekvése oda irányult, hogy a reformatio addig is a legszükebb korlátok közé szoríttassék, mig teljes megsemmisitésére az alkalmas idő elérkeznék. Ezen szellem hatotta át a vallásügyi *bizottság javaslatát* (ápr. 12.), mely azt kivánta kimondatni, hogy, miután az előbbi speieri gyülés végzése sok félreértésre adott alkalmat, „azon rendek, kik idáig a *wormsi edictumhoz* tartották magukat, ezután is a mellett maradjanak; a többiek azon ujitások

mellett, melyeket zendülés veszélye nélkül el nem törölhetnek, a jövő közzsinatig megmaradhatnak, de Jézus Krisztus igazi testének és vérének legnagyobb tiszteletre méltó *szentsége* ellen ne prédikáljanak; a *misének* további eltörlését szüntessék meg, s ott, a hol eltöröltetett, a mise olvasásában és hallgatásában senkit se gátoljanak; *a vitás tantételek* fejtegetését kerüljék; *Zwingli híveit* s az *anabaptistákat* ne tűrjék meg" [3]). Bármily mérsékelt volt is ezen javaslat, a reformpárt hivei még sem fogadhatták el, mert ez által elismerték volna, hogy saját területükön kivül a reformatio jogosan fog elnyomatni; e mellett arra kötelezték volna magukat, hogy a reformatio belső fejlődését saját területükön is akadályozzák meg. Kijelentették tehát, hogy lelkiismereti kérdésben, nem engedhetik meg, hogy a többség által leszavaztassanak; a birodalmi gyűlésnek különben sem lehet az a hivatása, hogy oly nemű kérdések felett mondjon itéletet, melyek közzsinat elé tartoznak. Azonban a többség ezen ellenvetéseket nem vette figyelembe, a bizottság javaslatát *birodalmi végzéssé* emelte (ápr. 19.), s az evangelikusoktól azt követelte, hogy csatlakozzanak a többséghez. Erre az evangelikus rendek *ünnepélyes tiltakozással (protestatio)* [4]) feleltek, melyben kijelentették, hogy a megelőző speieri gyülés végzéséhez ragaszkodnak, mivel különben a béke nehezen lesz fenntartható; a wormsi edictumnak nem tehetnek eleget és a misét fenn nem tarthatják, mert ha ellenkezőleg cselekednének, saját tanaikra mondanának kárhoztató itéletet. „A császárnak minden egyéb dologban készek engedelmeskedni, de azokban, melyek istennek tiszteletére, mindenkinek üdvére és boldogságára tartoznak, istennek parancsából és lelkiismeretük miatt, minden előtt istenre kötelesek tekinteni." A birodalmi végzéshez csatolt ezen protestatioról, melyet az evangelikus rendek aláirtak [5]), neveztettek el a reformpárt hivei *protestánsoknak.* Ezen protestatiot aztán az evangelikus rendek, mielőtt a gyülést elhagyták volna, egy *appellatioval* egészitették ki, melyben ügyüket a császárhoz, egy szabad, keresztyén közzsinathoz, a nemzetgyüléshez és minden ezen dologhoz értő, részrehajlatlan, keresztyén biróhoz fellebbezték.

1) Ezen gyülés okmányait l. Walch, i. kiad. XVI. 243. 266. V. ö. Gieseler, i. m. III. k. 1. r. 222—24. l.

2) Ezen okmányt közli Walch, i. kiad. XVI. 444. A szövetség tagjai állitólag Ferdinánd (magyar és cseh király), a mainzi és brandenburgi v. fejedelmek, a salzburgi érsek, a bambergi és würzburgi püspökök, György szász herceg és a bajor hercegek voltak. Luther egy levelében (de Wette, i. kiad. III. 351.) ezen szövetséget nem tartja egészen agyrémnek; de azon korban általában annak tartották s Ranke után Baur is annak tartja, i. m. IV. k. 102. l.

3) Walch, i. kiad. XVI. 328. után közli Gieseler, i. m. III. k. 1. r. 231. l.

4) A nagy Instrumentum appellationis közölve van Walch, I. kiad. XVI. 364.; Müller, Historie von der evang. Stande Protestation u. Appellation wider u. von dem Reichsabschied zu Speier 1529. cet. (Jena, 1705.), 52. l.; Jung, Gesch. des Reichstags zu Speier i. d. J. 1529. (Strassburg u. Leipzig, 1830.), Acták LXXIX. l. V. ö. Gieseler, i. m. 231—33. l.

5) Ezen két okmányt János szász v. fejedelem, György brandenburgi őrgróf, Erneszt braunschweig-lüneburgi herceg, Filep hesseni tartománygróf és Farkas anhalti fejedelem; Straszburg, Nürnberg, Ulm, Constanz, Lindau, Memmingen, Kempten, Nördlingen, Reutlingen, Iszna, St. Gallen, Weiszenburg és Windsheim birodalmi városok irták alá.

9. Az augsburgi birodalmi gyűlés, 1530., és az augsburgi hitvallás keletkezése.

A speieri végzés csak első figyelmeztető jel volt arra nézve, hogy a protestánsok valami vérmes reményekben ne ringatódzanak; azóta több is történt. A diadalmas császár a mélyen megalázott pápával, *Barcelonában* (1529. jun. 29.), politikából *kibékült* és megigérte, hogy az eretnekséget ki fogja irtani, mire a pápa által Bolognában ünnepélyesen megkoronáztatott (ez volt az utolsó ünnepélyes császár-koronázás az olasz földön); a francia királylyal kötött *cambrayi békében* (1529. aug. 5.) a szerződő uralkodók igéretet tettek, hogy a pápai szék tekintélyét megvédik, e mellett a francia király arra vállalkozott, hogy a császárt az eretnekség és török ellen segitni fogja; és ezen aggasztó tényekhez ráadásul a császár az appellatiot vivő evang. küldöttek kérelmére elutasitó választ adott, s midőn protestálni kezdettek, őket, mint engedetleneket, bezáratta (Piacenzaban, 1529. szept.). Elég okuk volt tehát a protestánsoknak, hogy a fenyegető veszély ellen öszszeszedjék erejüket; s Filep, az éles látásu politikus, mindent megmozgatott, hogy a reformatiot pártoló államokat a közös veszély ellen védőszövetségbe egyesitse. De fáradozásainak nem sok eredménye lett, mert a wittenbergi hittudósok a szentségtagadókkal (igy nevezték el Zwingli hiveit) egyáltalában nem akartak szövetkezni. Épen ilyen sikertelen volt azon *értekezlet (colloquium)* is, melyet, Filep meghivására, a schweizi és szász hittudósok *Marburgban* tartottak (1529. okt. 1—3.), hol már mindenben egy értelemre jutottak volt (14 cikkben), de az úrvacsorára vonatkozó elvi különbség (15. cikk) a kiegyezést lehetetlenné tette (erről alább). Sőt Luther hivei, a választó fejedelem megbizásából, tanaikat határozottan kifejtő pontokról gondoskodtak a *schwabachi conventen* (1529. okt.; *schwabachi 17 cikk)*, s kijelentették (1529. nov. Schmalkaldban), hogy csak azokkal hajlandók szövetségre lépni, kik a nevezett pontokat elfogadják. Ezen követelés a schweiziakat

a szövetségből kizárta; a magukra maradt evangelikusok pedig még azon kérdésre nézve is megoszoltak, hogy ha a császár fegyverrel szándékozik a reformatiot elnyomni, van-e joguk magukat fegyverrel védeni? A türelmetlenség által ekként előidézett szakadás és egyenetlenségek a protestánsoknak különben is kedvezőtlen helyzetét még súlyosabbá tették, s ha a császári hatalom még sem tiporhatta el őket, azt a politikai viszonyoknak, főleg a török hatalom fenyegető emelkedésének köszönhették. A császár politikai céljaira a birodalom egysége nélkülözhetlen volt; mert csak igy foglalhatott el tekintélyes állást mind Nyugot mind Kelet felé. Ezért volt oly mérsékelt hangon szerkesztve *a meghivó az augsburgi birodalmi gyűlésre* (előbb 1530. ápr. 8-ra, azután máj. 1-re). A meghivó a gyűlés elébe két feladatot tűzött ki: egyik az, hogy tanácskozzék a török ellen szükséges védelemről; másik az, hogy, a vallás ügyében egymásnak véleményét szeretettel és jóakarattal meghallgatva, az egyetlen keresztyén igazsághoz eljuthassanak, s „valamint mindnyájan egy Krisztus alatt vannak és küzdenek, azonképen mindnyájan egy községben, egyházban és egységben éljenek“ [1]).

János v. fejedelem az egyezkedést igérő gyűlésre megtette a szükséges készületeket, hittudósaival (Luther, Melanchton, Jonas, Bugenhagen) *az evangeliumi hit alaptanait összeállittatta és Torgauban átvette (torgaui cikkek*, 1530. márc.); azután Melanchton, Jonas és Spalatin kiséretében Augsburgba indult (máj. 2. érkezett meg). *Luthert Koburgban* hagyták, mert attól tartottak, hogy határozottsága és hajlithatlansága által a békés kiegyenlitést megneheziti. Lassanként a többi prot. fejedelmek is gyülekezni kezdettek és papjaikkal szorgalmasan prédikáltattak, a mi surlódás és torzsalkodás nélkül nem eshetett meg. A császár ennek hirét véve, a szószéki harcot megtiltotta, de az evangelikusok azzal védelmezték magukat, hogy épen ilyen időben van legnagyobb szükségük isten igéjének vigasztalására, és tovább prédikáltak.

Minthogy a császár még mindég késett, az evangelikusok ezen időt arra használták, hogy a *marburgi, schwabachi és torgaui cikkek alapján hittanukat ujolag formulázták.* Ezen apologia alaku munkához Melanchton már az úton hozzáfogott, s azt nagy lelkiismeretességgel és diplomata finomsággal dolgozta ki. Luthernek erre majd semmi befolyást sem engedtek, mert tudták, hogy ő „nem szokott oly szeliden és halkan lépegetni“ [2]). Ezen első fogalmazást ugyan Lutherrel közölték; de azután Melanchton még egyszer átdolgozta és még simábbá tette. Igy jött létre a keletkezése helyéről nevezett *augsburgi*

hitvallás (Confessio Augustana), mely békitő szellemben adja elő az evangeliumi tant; ennek alapelveit nem hallgatja el, de az azokból kifejthető következtetéseket ügyesen elleplezi [3]).

Végre a kitűzött határidő után hat héttel (jun. 15.), Campeggi kiséretében a császár is megérkezett. A bevonulási ünnepélynek mind egyházi mind világi szertartásaiban részt vettek a protestánsok is; de a következő napon az úrnapi ünnepélyről, a császár kivánata ellenére is, elmaradtak. A prédikálás kérdése ugy intéztetett el, hogy a gyűlés idejére a császár nevezett ki nehány prédikátort, kik a szentirást fejtegetés nélkül tartoztak felolvasni.

A gyűlés jun. 20. nyittatott meg. A császár első helyen a török háboru kérdését akarta tárgyaltatni, de a protestánsok sürgetésére beleegyezett, hogy elébb a vallás ügye intéztessék el; egyszersmind a protestánsoknak meghagyta, hogy hitvallásukat adják be. A protestánsok azt is megnyerték, hogy hitvallásukat német nyelven olvashassák fel; de az engedély azon megszoritással adatott meg, hogy a felolvasás ne a gyűlés tanácstermében, hanem a püspöki palota kápolnájában tartassék meg. A kitűzött napon (jun. 25.) *Beyer*, János v. fejedelem korlátnoka, az augsburgi hitvallást oly erős hangon olvasta fel, hogy a kápolnán kivül álló nép is meghallhatta, azután öt fejedelem és két birodalmi város aláirásával, német és latin példányban, a császárnak átadta [4]). A hitvallás a jelen volt kath. fejedelmek közül sokra kedvező benyomást gyakorolt és sok előitéletet megszüntetett; de azért a pápától és egyháztól való elszakadás szükségéről nem győzte meg őket.

Nehány főpap, sőt maga a császár is, a reformationak erőszakos elnyomására gondolt, de a kath. fejedelmek nem voltak hajlandók oly vallás- és polgárháborut támogatni, mely csak a császári hatalom megszilárdulását mozditotta volna elé. Ily körülmények közt a császár, az augsburgi hitvallásra feleletül, nehány kath. hittudóssal (Faber János, budai prepost és Ferdinánd udvari papja; Eck Ján., Wimpina Konr., Cochlaeus) egy *Confutatiot* készittetett, melyet nyilvános ülésen (aug. 3.) olvastatott fel [5]). Ezen alkalommal a császár kijelentette, hogy a Confutatioban kifejtett nézeteket tekinti a reformok helyes határának, s a prot. fejedelmektől is elvárja, hogy azon túl nem fognak menni; ellenkező esetben ő, mint az egyház védője, nem engedheti meg, hogy az egyház egységét felforgassák. A protestánsok a Confutatiora válaszolni akartak, de annak másolatát, sok kérés után, csak azon feltétel mellett kapták meg, hogy ha minden cáfolgató nyilatkozattól tartózkodnak. A Zwingli irányához csatlakozott városok: Strassburg, Memmingen, Constanz és Lindau által beadott hitvallásra *(Confessio tetrapolitana)*

a császár hasonlóan egy kath. Confutatio felolvastatásával felelt. Legkedvezőtlenebb fogadtatásban részesült mind az ó mind az új egyház hivei körében *Zwinglinek külön hitvallása*, melyben az úrvcsorára vonatkozó nézetét Lutherével szemben igen erősen kiemelte.

Az ujitásokat elitélő Confutatio a protestánsokra nézve féligmeddig hadizenet volt; de a kath. rendek, a már emlitett okból, s mivel a protestánsok erejét sem ismerték, a nyilt szakitástól óvakodtak, s az alkudozást a protestánsokkal megkezdették. A tanácskozás folyama alatt kitünt, hogy legcélszerűbb lesz, az eltérő vélemények kiegyeztetése végett, egy szakértő bizottságot küldeni ki. Erre a *bizottság* kath. és prot. részről *hét-hét tagból* (2 fejedelem, 2 kanonjogtudor és 3 hittudós) *megalakult* [6]). Az egyezkedés alapjáúl az augsburgi hitvallást vették fel; ennek 21 tancikkét oly határozatlan, közvetitő alakokba öntötték, hogy saját véleményét mindkét párt beleképzelhette; de midőn az egyház visszaéléseire (mise, papi nőtlenség, püspöki hatalom sat.) került a sor, a további egyezkedés lehetetlenné vált, mert mindkét pártnak léte főfeltételeiről kellett volna lemondani; a katholikusok nem mondhattak le a csalatkozhatlan egyház tekintélyéről, a protestánsok pedig épen ezt nem ismerhették el. Igy a kiegyezkedés elmaradt [7]). Ezalatt *Melanchton* a Confutatio ellen irt *Apologiával* (Apologia Confessionis Augustanae, mely az evangelikusok második fő hitvallása lett) elkészült, s azt a fejedelmek a császárnak át akarták adni, de nem fogadta el.

Több sikertelen alkudozás után, melyeknek folyama alatt a békés és félénk természetü Melanchton oly veszélyes engedményeket tett, hogy e miatt párthivei az árulás vádjával sujtották, — több sikertelen alkudozás után, a vallásügyre vonatkozó *birodalmi végzésben* (szept. 22.) kimondatott, hogy a prot. rendek a jövő év április 15-ig gondolkozási időt nyernek; ezen idő alatt új iratokat nem adhatnak ki, a gyónást és misézést nem gátolhatják meg, s az egyházi fejedelmek eddigi jogait kötelesek tiszteletben tartani. Ezenkivül megigértetett, hogy 6 hó alatt, a vallásügy rendezése végett, *közzsinat* fog tartatni. Végre a császár (a részletes birodalmi végzésben, nov. 19.) kijelentette, hogy az ó hitet kötelessége szerint védeni fogja, s ezen céljában a kath. fejedelmek segélyére számit; ennélfogva a *wormsi edictumot* szigorúan érvényesitni fogja, s a kamarai törvényszék ügyészével az engedetlen rendeket beperelteti [8]).

1) E meghivót közli Walch, i. kiad. XVI. 747.; Müller (8. c. 4. j.) i. m. 412.; részben Gieseler, i. m. III. k. 1. r. 240. l.

2) A hitvallásnak (még ekkor csak Apologia volt) első fogalmazását János fejedelem, egy levél kiséretében, május 11. Luthernek, véleményadás végett, elküldte; ezen levélre válaszolta Luther máj. 15.: „Melanchton F.

Apologiáját átolvastam; majdnem tetszik; semmit sem változtathatok vagy javithatok azon; nem is illenék, mivel oly szeliden és halkan nem tudok lépni" (talán egy kis gúny is van az utóbbi szavakban). De Wette, i. kiad., IV. 17. — V. ö. Rückert, Luther's Verhältniss zum augsburgischen Bekenntniss. 1854.

3) Az Augsburgi hitvallás egy előbeszédből és két részből áll: az I. r. 21 cikkben a tulajdonképeni hitcikkeket, a marburgi 15 és schwabachi 17 cikk alapján, röviden tárgyalja; a II. r. 7 cikkben, a torgaui cikkek alapján, az egyházi visszaéléseket bővebben fejtegeti, s azoknak megszüntetését kivánja (az úrvacsorának egy szín alatt kiosztása, a magán mise, papi nőtlenség, szerzetesi fogadalom, böjti szabályok, részleges gyónás, a püspökök egyházi hatalma). Midőn Luther hírűl vette, hogy a hitvallás nyilvánosan felolvastatott, nagyon örvendett, hogy Krisztus „oly sok hitvallója által, oly nagy egyetértésben és bizonyára a legszebb hitvallásban hirdettetett."

4) János szász v. fejedelem, György brandenburgi őrgróf, Erneszt lüneburgi herceg, Filep hesseni tartománygróf, Farkas anhalti fejedelem, Nürnberg és Reutlingen városok irták alá.

5) Confutatio Confessionis Augustanae. Ennek első fogalmazványa már jul. 13. készen volt, de Melanchton művének tudományos szellemétől s komoly, szelid hangjától oly távol állott, hogy a császár más Confutatio készitését rendelte el. Ezt felolvasott alakjában közli Coelestinus, Hist. Comitiorum anno 1530. Augustae celebratorum (4 Tom., Francofurti cis Viadrum, 1577.) T. III. 1.; Köllner, Symbolik d. luth. Kirche (Hamburg, 1837.) 397. l. sat.

6) Kath. tagjai voltak: Stadion augsburgi hercegi cimü püspök, Henrik braunschweigi herceg (ennek eltávozása után, György szász herceg); Hagen cölni érseki korlátnok, Vehus badeni korlátnok; Eck, Wimpina és Cochlaeus; — prot. tagjai: János Fridrik szász koronaherceg, György brandenburgi őrgróf; Brück sz. v. fejedelmi, Haller brandenburgi őrgrófi korlátnok; Melanchton, Brenz és Schnepf.

7) Spalatin tudósitása Walchnál, i. kiad. XVI. 1668. 1673. 1714. 1730. cet. V. ö. Gieseler, i. m. III. k. 1. r. 253—57. l.

8) A gyűlés egész történetére nézve l. Weber, Historie der Augsb. Confession (2 köt., Frankfurt, 1783.); Forstemann, Urkundenbuch zu der Gesch. des Reichstags zu Augsburg i. J. 1530. (2 k., Halle, 1833.-35.); Hase, Libri symbol. Evagelicorum (Lipsiae, 1837.); Plitt, Einleitung in die Augustana (2 k., Erlangen, 1867. 68.).

10. A protestánsok Schmalkaldban, 1530—31., védő szövetségre lépnek; a nürnbergi vallásbéke, 1532., a létező egyházi állapotokat a jövő közzsinatig biztositja.

Az augsburgi gyűlés végzése elég nyiltan kimondotta, hogy, ha a protestánsok meg nem térnek, a veszély reájuk előbb vagy utóbb be fog következni. Ezen közös veszélylyel szemben csak az erők egyesitése lehetett biztos ovószer; a szövetkezésnek tovább halogatása tehát vétkes mulasztás lett volna. Ezen aggodalom gyűjtötte össze az érdekelteket *Schmalkaldba* (1530. dec. 22.), s ott nemcsak Ferdinándnak

római királylyá választatása ellen tiltakoztak [1]), hanem azt is elhatározták, hogy a kamarai törvényszék intézkedései ellen egymást közösen védelmezik, s ezen lépésüket igazoló iratokat fognak küldeni a keresztyén fejedelmekhez. Azon kérdésre, hogy, szükség esetén, a császár ellen jogosan fegyvert foghatnak-e? Azon kérdésre a jogtudósok egyesek aggodalmait eloszlatták, miután kifejtették. hogy a rendeknek, mint felsőségnek, nemcsak jogukban áll, de kötelességük alattvalóikat az erőszak ellen védelmezni. Az igy kezdeményezett *szövetség* egy ujabb *schmalkaldi értekezleten* (1531. márc. 29.) *hat évre*, szabályszerüleg *megköttetett*. A szövetség tagjai kijelentették, hogy nem a birodalom, nem is a császár ellen szövetkeztek, hanem azon célból, hogy, ha vallásukért megtámadtatnának, egymást teljes erejükkel védelmezzék [2]).

Ezen tekintélyes szövetség körül csoportosúltak mindazok, kik a császár kormányával nem voltak megelégedve, ezek közt a bajor hercegek is. Nagy szerencséjük volt a protestánsoknak, hogy *II. Szulejman* a mohácsi vész után a császárság megdöntésére óriási készületeket tett. Ily körülmények közt a császárnak nagyon ovatos politikát kellett követni, hogy igy mindkét pártot felhasználhassa és egyiket se idegenitse el. Ha a protestánsok elnyomásáról még nem lehetett szó, és nekik engedményeket tenni nem akartak, a legbölcsebb dolognak tetszett várni, s ezen idő alatt a létező állapotokat fenntartani. A protestánsoknak, bárminő szilárd állást foglaltak is el, ha szövetségük céljához hivek akartak maradni, s a törvényesség útjáról nem akartak lelépni, nem lehetett támadólag fellépni. Igy indultak meg az *alkudozások Schweinfurtban* (1532. ápr., a mainzi és pfalzi v. fejedelmek vezetése alatt) és fejeztettek be *Nürnbergben* (1532. jul. 23.). A cél most nem az eltérő vélemények összeegyeztetése, hanem a vallásszabadságnak és békének ideiglenes biztositása volt. Ezen első vagy *nürnbergi vallásbéke pontjai* szerint mindkét párt megigérte, hogy a következő közzsinatig egymás ellen támadólag nem lép fel, s a jelen egyházi állapotokat tiszteletben tartja; a protestánsok megigérték, hogy a török ellen segélyt adnak; ezzel kapcsolatban a császár is megigérte, hogy a kamarai törvényszék által a prot. rendek ellen meginditott pereket közzsinatig, vagy ha ez elmaradna, a rendeknek e tárgyban hozandó végzéséig, felfüggeszteti [3]). Azonban ezen béke csak azokra terjedt ki, kik már a békekötés idejében az augsburgi hitvallást követték, és nem azokra is, kik jövőben csatlakoznak ahoz. Ezen megszoritást a protestáns fejedelmek Luther unszolására fogadták el [4]). És valóban a lelkiismereti szabadság hősének ezen következetlenségét és szükkeblüségét csak azon körülmény menti, hogy az általános vallásszabadság a kath. párt által

határozottan visszautasittatott és a sirjához közelgő szász v. fejedelem is siettette a békét. A béke létrejötte után nem sokkal a v. fejedelem csakugyan meghalt (1532. aug. 16.), s méltóságát fia, *János Frigyes* (a nagylelkü) örökölte.

1) Ferdinándot a kath. fejedelmek, a választási szabályok ellenére választották meg; 1531. jan. már a koronázás is megtörtént.

2) A szövetség első tagjai voltak: János szász v. fejedelem, Filep, Ernesztés Ferenc braunschweig-lüneburgi hercegek, Filep hesseni t. gróf, Farkas anhalti fejedelem, Gebhard és Albert mansfeldi grófok; Strassburg, Ulm, Constanz, Reutlingen, Memmingen, Lindau, Biberach, Iszni, Lübeck, Magdeburg és Bremen. — A szövetség okmányát közli Walch, i. kiad. XVI. 2170.

3) Ezen béke okmányát közli Walch, i. kiad. XVI. 2210.

4) A Luther okoskodását tartalmazó leveleket l. de Wette, i. kiad. 338. 372. 382. V. ö. Gieseler, i. m. III. k. 1. r. 274—77. l.

II. Az evangeliumi tan terjedése Németországon, s az új egyházak szervezkedése. 1522—1532.

A humanisták tudományosságuk és az egyház visszaéléseinek gúnyos leleplezései által előre jól megmunkálták a reformatio földjét, és ezen földben a Luthernek és társainak fáradhatatlan, lelkes működése által elhintett magvak rövid idő alatt gazdag aratással fizettek. A reformatio hirdetőit a német szabadság hőseiként üdvözölték; annak elleneit a butaság, szellemi rabság zsoldosainak tekintették. A szabadságért lángoló ifjuság egész lelkesedéssel csatlakozott a mozgalomhoz, s a századokon át mellőzött evangeliumi hitnek buzgó apostolává vagy pártfogójává vált. A reformatio gyors diadalának kétségtelenül fontos tényezői voltak az azzal együtt járó *világi előnyök* is. A lefoglalt egyházi vagyon nagyrészt a fejedelmek és nemesség birtokába került, a papok megnősülhettek, a nép legalább a papi igától megszabadult. Az ujra emelkedő s fényében növekedő evangeliumnak éltető melege, a világi érdekeknek s a természet jogainak kellő méltánylása oly erőt kölcsönzött a reformationak, hogy a még mindig erős katholicismust sikerrel megtámadhatta, több ponton visszavonulásra kényszerithette s az elhóditott területeken az új egyház épitését megkezdhette.

A reformationak leglelkesebb bajnokai a szerzetes rendekből kerültek ki. Miután a zárdai élet többé nem volt az igazi vallásosság ápolója, a világgal meghasonlott lélek megnyugtatója; a komolyabb jellemü, emelkedettebb szellemü szerzetesek a reformationak hivó szózatára megkönnyebbült szivvel hagyták oda a zárdákat, s örömmel állottak a jogaiba visszahelyezett evangelium apostolainak sorai közé. A szerzetes rendek közül a *szabályozott Augustinus congregatio* majdnem az

utolsó emberig a reformatio hive lett; a jó példát számosan követték a *Ferencrend tagjai* közül is, mely rend az egyház világi irányával és erkölcsi romlottságával szemben eleitől fogva erős ellenzéket képezett. de a többi rend tagjai között is elegen találkoztak olyanok, kik az új kor szellemének meghódoltak. *A világi papság* hasonlóan tekintélyes részt vett a mozgalomban, a hatalom és fény birtokában levő főpapság köréből ugyan kevesen voltak hajlandók a pásztorbotot és annak jogait az apostoli útibottal és annak kötelességeivel felcserélni; de az alsóbb papság kebeléből annál többen és örömmel üdvözölték azon reformot, mely a szellemnek szabadabb szárnyalást engedett s nem futott oly hamis elvek után, melyek a természet jogait eltiporják. A *legtöbb városban*, a hatóság pártfogása alatt, templomi szószékekből hirdették az evangeliumot; a hol ezt nem engedték meg, ott vásártéreken vagy mezőkön hirdették az igét. Néhol a papok hiányában iparosok, lovagok, sőt nők is vállalkoztak az apostolságra. *Wittenberg* volt az egész mozgalomnak tűzhelye, az elűzött térítők menedékhelye s az új apostolok nevelő-intézete.

A hol az új tan gyökeret vert, ott *az átalakitást is munkába vették;* ez nem ment könnyen, mert a múlttal egyszerre szakitani nem lehetett, s az újnak és ónak összekeveréséből nagyon különös *cultusalakok* fejlődtek ki. Legelőbb a miseáldozatot szüntették meg, azután a nemzeti nyelvet helyezték vissza jogaiba a nélkül, hogy a latint egészen elhagyták volna.

A cultusnak a reformatio szellemében való átalakitására az első lépést a *Szász választófejedelemségben*, az evangeliumi hitnek szülőföldjén tették meg. Luther, tapasztalva az egyházak eltéréseit, tájékozatlanságát, az *istentisztelet rendjét szabályozó iratot* tett közzé (1526.) [1]), mely a régi szertartásokat egyszerűbb alakokba öntötte s a községi ének életbeléptetése által oda hatott, hogy az istentiszteletben a hivek is cselekvőleg vegyenek részt. Ezen rendtartást azután az egész szász egyház önként elfogadta. Ugyancsak Luther azt ajánlotta a v. fejedelemnek (Állhatatos Jánosnak), hogy az egyházi ügyek alapos megismerése céljából *általános egyházlátogatást* rendeljen el. Ezen célra készitette Melanchton az *egyházlátogatási utasitást* [2]), melynek tartalma sokkal gazdagabb, mint cime után várhatni; nevezetesen előadja az evang. hit alapelveit, utasitja a papokat, hogy miként tanitsák azokat, megismertet az egyházalkotmány lényegével, az iskolák berendezésével. Ehez csatlakozott az egyházlátogatóknak szóló útasitás; nevezetesen, hogy a reformatiot ajánlják a népnek; az alkalmatlan, erkölcstelen vagy pápai érzelmű papokat kiméletesen távolitsák el és ott

alkalmazzák, hol kár nélkül működhetnek; az egyházak jövedelmeit vegyék számba, hogy igy a papok és tanitók díjai biztositva legyenek. Ezen munka tárgyait világosan fejtegeti, minden párszinezetet gondosan kerül, a pápasággal nem bajlódik, és nagyon szivére köti az illetőknek, hogy az átalakitás munkáját a legnagyobb ovatossággal végezzék. — Az igy gondosan tervezett *egyházlátogatás* egyháziakból és világiakból alakitott *küldöttségek által* (1528. 29.; Melanchton és Luther is résztvett abban) hajtatott végre. Azután a nagyobb városok papjai *felügyelőkké (Inspector, Superintendens)* neveztettek ki, s kötelességükké tétetett, hogy megyéikben az egyházakra, iskolákra, tanra, fegyelemre és egyházi javakra felügyeljenek és a házassági ügyekben intézkedjenek. A *legfőbb felügyelet joga* a fejedelemnek tartatott fenn. — Az egyházlátogatás alkalmával Luther a tanitóknak és népnek a vallásos ismeretekben való nagy tudatlanságáról kedvezőtlen tapasztalatokat szerezvén, ezen állapot megszüntetése s a jövő nemzedék biztositása végett megirta *nagy-* és *kiskátéját* (1529.) [3], mely két kitünő munkában a vallás főbb ágazatait, a nép és gyermekek felfogásához alkalmazott világos nyelven tárgyalta. Ekként a *szász egyház új hittant*, s a pápai és papuralmi alkotmány helyett *collegialis és államegyházi alkotmányt nyert*, melyet a később szervezkedő egyházak is több vagy kevesebb módositással elfogadtak.

A *reformatio*, a wormsi birodalmi gyülés óta, *Filep, hesseni tartománygrófban kitünő pártvezért nyert.* Filep Luthert nagyra becsülte, de a simulékonyabb Melanchtont inkább kedvelte; becsületes, derék, a körülményekhez képest okosan alkalmazkodó és előrelátó férfiu volt; a szentiráshoz szilárdúl ragaszkodott, kegyessége ellen nem lehetett kifogást tenni, de azért nem indult vakon a hittudósok után; isten segélyében erősen bizott, de célja kivitelében a világi eszközöket sem feledte ki a számitásból. Országába a reformatiot bölcs mérséklettel és előrelátással ültette át; midőn azt tapasztalta, hogy az új egyházak szervezése lassan és tervtelenül halad, tartománya egyházi és világi rendeit *Hombergbe zsinatra* hivta meg (1526. oktob.), hogy a szervezkedésről tanácskozzanak. Az ó egyház hivei nem fejtettek ki valami makacs ellentállást és Hessen reformátorának, *Lambertnek* tüzes szónoklatai a reformatio diadalát biztositották [4]. Az emlitett zsinaton, a hesseni egyház, Lambert eszménye szerint, *demokratiai* alapon nyugvó *zsinatrendszert* nyert; mert az ő véleménye szerint az egyház, mint szenteknek egyesülete, csak teljes függetlenségben és ugy oldhatja meg feladatát, ha a legszigorúbb egyházi fegyelmet maga gyakorolja. Lambert a *cultus* átalakitásában is tovább ment Luthernél, a képeket,

orgonákat, harangokat, felesleges ünnepeket, az úrvacsora előtt a magán gyónást kiküszöbölte, s később az *úrvacsorára nézve* a Zwingli értelméhez hajolt. Általában schweizi tartózkodása alatt, Zwingli szelleme oly mélyen bevésődött lelkébe, hogy az későbbi, változott helyzetében sem mosódott el egészen. Azonban ezen tervezetbe a hesseni egyház nem tudott beletörődni, s nem sok idő múlva ott is a *szász egyházi szervezet alapelvei jutottak érvényre* (1528.). A lefoglalt javadalmakból a protestáns hittudományoknak második ápoló intézete, a *marburgi egyetem* alapittatott. (1527.).

A *szász tervezet szerint* rendezkedett a *brandenburgi őrgrófság egyháza* az anspachi országgyűlésen (1528.) *György* őrgróf alatt; *Nürnberg*, hol *Spengler* Lázár városi irnok állott az ügyek élén; *Lüneburg Erneszt* hercegnek, *Anhalt-Köthen Farkas* fejedelemnek pártfogása mellett. *Keleti Frieslandban Ulrik* dormundi nemes vezette az átalakitás munkáját. *Schleswig-Holsteinban* a főpapok a reformationak nem állották útját, s a szervezés *I. Frigyes* herceg alatt végrehajtatott. *Sziléziában* legelőbb *Breslau* csatlakozott a reformatiohoz, azután *II. Frigyes* liegnitzi herceg (Alsó-Sziléziában) és *György*, brandenburgi őrgróf és Felső-Sziléziában Jägerndorf hercege az evangeliumi egyháznak szervezését készséggel előmozditották. A *porosz tartományban*, mely a német lovagrend birtoka és Lengyelország hűbérese volt, *Albertnek*, a német lovagrend nagymesterének vezetése alatt, a vallásos s politikai reformatio egyidőben hajtatott végre. Albertben a nürnbergi birodalmi gyűlés alkalmával, *Osiander* szónoklatainak hatása alatt, fogamzott meg azon gondolat, hogy a rend birtokát, a lengyel király beleegyezésével, világi hercegséggé változtassa és megnősüljön. Ezen tárgyban Lutherrel is értekezett, s azután a tartomány két püspökének, főleg *Polentz György* samlandi püspöknek segélyével, ki a königsbergi székesegyház szószékéből maga hirdette a fogékony népnek az evangeliumot (ő volt az első püspök, ki a reformatio munkájában tevékeny részt vett), az új egyház szervezése minden rázkodás nélkül megtörtént.

A *német szabad városok* polgársága a reformatiot igen kedvező alkalomnak találta arra nézve, hogy a papi igával együtt a nemességét is lerázza magáról. *Magdeburg* város már korán bevette a reformatiot (1523.), az egyházi ügyeket pedig a Luther által oda küldött *Amsdorf* [5]) rendezte. *Braunschweigban* Luther énekei nyerték meg a népet; azután Wittenbergből *Bugenhagen* ment oda (1528.) [6]) az egyház szervezése végett. *Gosslar*, *Eimbeck*, *Göttinga*, *Rostock*, *Hamburg*, *Mainai Frankfurt*, *Ulm*, *Lindau*, *Constanz* és más városokban a felvilágosodott polgárság, részint a tanács beleegyezésével, részint annak ellenére

is, mind saját egyházát mind községi szervezetét reformálta. *Bremában* minden templom a protestánsok birtokába ment át (1525.), a zárdákat iskolákká és kórházakká alakitották (1527.), s a székesegyház fekvő birtokait lefoglalták. Még nagyobb mozgalom előzte meg a reformatio diadalát *Lübeckben*. Ott a nemesség, városi tanács és papság a reformtörekvéseket még kezdetben elfojtották, az új tant hirdető papokat elűzték. Azonban a tanács, zavart pénzügyi viszonyai miatt, a vagyonos polgárság segélyére szorult (1529.). De a polgárság az adandó segély fejében engedményeket csikart ki, melyeknek alapján az elűzött prot. prédikátorokat visszahivták, a kath. papokat kiutasitották, a zárdákat kórházakká és iskolákká alakitották és végre meghivták *Bugenhagent*, ki az egyházat Luther szellemében szervezte. Általában a reformatio, a mint a felsorolt területek is igazolják, a német föld éjszaki felén tett nagyobb hóditást; mig a Rómához közelebb fekvő és derültebb éghajlatu déli rész az ó egyházhoz és pápájához hű maradt.)

1) Deutsche Messe und Ordnung des Gottesdienstes. W a l c h, i. kiad. X. 266. — V. ö. G i e s e l e r, i. m. III. k. 2. r. 395—97. l.

2) Ezen munka előbb l a t i n n y e l v e n: Articuli, de quibus egerunt per Visitatores in regione Saxoniae (Wittenbergae, 1527.) cím alatt jelent meg; azután n é m e t n y e l v e n, Luther előbeszédével, is kiadatott: Unterricht der Visitatoren an die Pfarherrn im Kurfürstenthum zu Sachsen (Wittenberg, 1528.) cím alatt. Közli W a l c h, i. kiad. X. 1902.

3) W a l c h, i. kiad. X. 1. Számtalanszor megjelent, az europai nyelvekre lefordittatott, s az evangelikusoknál, kissé ujabb alakba öntve, ma is mindenütt tanittatik.

4) L a m b e r t F e r e n c Avignonban 1487. szül.; ugyanott lépett a Ferencrendbe; Luther irataival megismerkedvén, kételyek támadták meg, s hogy ezektől megszabaduljon, elhatározta, hogy felkeresi Wittenberget, az új tannak kútforrását. Útba ejtvén Z ü r i c h e t, ott egy nyilvános vitán Zwingli reformjai ellen harcolt (1522.), de ellenfele által megtéríttetett. Ezután W i t t e n b e r g b e ment és Luther iskolájának áttanulmányozása után Melanchton által H e s s e n b e ajánltatott; 1527. a marburgi egyetemen tanárrá lett és mgh. 1530.— P r e s s e l után, H e r z o g's Real. encycl. VIII. 170. s köv. l.— Életrajzát megirta még B a u m (Strassbug, 1840.); H e s s e n k a m p (Elberfeld. 1860.) — V. ö. H a g e n b a c h, i. m. III. k. 336—338. l.

5) A m s d o r f M i k l ó s, Luther elveinek rendületlen hive és fáradhatlan segédje, 1483. szül.; Wittenbergben tanult, ugyanott hittanár (1511.), majd prédikátor volt (1521.); 1524. magdeburgi superintendensi; 1542—46. naumburgi püspöki; 1550 óta eisenachi superintendensi hivatalt viselt s mint ilyen halt meg 1558.

6) B u g e n h a g e n J á n o s Wollinban, Pomeraniában, 1485. szül.; Luther iratai által felvilágositva, 1521. Wittenbergbe ment, ott előbb mint hittanár, majd mint városi lelkipásztor nyert alkalmazást; 1536 óta a Szász választó-fejedelemség főszuperintendensi hivatalával bizatott meg; számos külföldi egyház szervezését vezette, általában az egyház kormányzása körül tapintatossága és önzetlensége által sok érdemet szerzett. Luthert komor napjaiban ő vigasztalta és szellemét egészen elsajátitotta; mgh. Wittenbergben, 1558. Legjelesebb m ű v e: Interpretatio in librum psalmorum (Nürnberg, 1523.). V. ö. E n g e l k e n, Joh. Bugenhagen (Berlin, 1817.); V o g t, Joh. Bugenhagen (Elberfeld, 1867.).

MASODIK SZAKASZ.

NÉMET SCHWEIZ REFORMATIOJA A MÁSODIK CAPPELI BÉKÉIG, 1531.

12. Schweiznak politikai és egyházi állapota.

Schweiz fiai, kiknek elődei isteni erővel verték le elleneiket és vivták ki szabadságukat, Schweiz fiai, a XV. század végén s a XVI. század elején, idegen érdekek mellett zsoldért ontották vérüket. Most a pápának, majd a hatalmasabb olasz fejedelmeknek, különösen a milánoi hercegeknek, majd Franciaországnak szolgálatában harcoltak. A nevezett hatalmasságok Schweiz erejét gazdag nyugdijjal lekötelezett, tekintélyes honfiak közvetitése által törekedtek maguknak biztositni. A pápák ezen célból nemcsak pénzüket, hanem szellemi tekintélyüket is forgalomba hozták, s ha ez sem használt, utolsó fogásúl sok olyan dologra szemet hunytak Schweizban, a minőkért másutt készek voltak békét bontani. Mig ezen körülmény egyfelől Schweiznak *politikai fontosságát* emelte, addig másfelől függetlenségét a rendszeres lekenyerezés komolyan fenyegette. Gyakran megtörtént, hogy aljas zsoldért testvér testvér ellen harcolt; hogy ezen kis ország az idegen pénz által támogatott politikai ármányok lapdájává vált; mert mind ritkábban találkoztak olyan igaz hazafiak, kik a pártokon felülemelkedni s a haza függetlenségét minden külső befolyás ellen biztositni képesek lettek volna.

A politikai állapotnál az *egyházi* sem volt sokkal jobb. Schweiz korábban a római curiával szemben függetlenebb állást foglalt volt el. A XIV. század közepén szövetséget alkottak a papság zsarolásai ellen, melynek alapját az ugynevezett „*Pfaffenbrief*" képezte (1370.). Később a *schweizi püspökségeket* [1]), melyek korábban német-, francia- és olaszországi érsekek alatt állottak, a pápai politika közvetlen Róma felsősége alá helyezte. A pápai követek, mig előbb csak bizonyos ügyek elintézése végett küldettek Schweizba, utóbb állandóan ott maradtak, s a politikai és egyházi viszonyokra nagy befolyást gyakoroltak. Az egykor tiszta *erkölcsöknek megromlása* nagyrészt azon zsoldosoknak róvható fel, kik a hadjáratokból megtérve, fényüzést, könnyelmüséget és sokfajta bünt ültettek át a hazai földbe. Az egyházi hivatalokat, az egyházi javakkal lelkiismeretlenül bánva, méltatlanokkal töltötték be. Az ilyen gazdálkodás a népet mind a pápától mind az egyháztól egyaránt elidegenitette s a reformatio útját megkönnyitette. Az ekként politikai, vallásos és erkölcsi tekintetben mélyen sülyedt Schweizra a

reformatio viharos küzdelmei megifjitó, megerősitő és megtisztitó hatást gyakoroltak. Az elégületlenség kitörését ott is a bünbocsánat árulásával űzött aljas nyerészkedés siettette. Schweizban *Sámson Bernát*, milanoi Ferencrendi szerzetes és bünbocsánat-árus, épen olyan botrányos vásárt csapott a hivek üdvével, mint Tetzel Németországon, s épen úgy tevékenységre ösztönözte a jobbakat, hogy a mindinkább terjedő romlás ellen ovószerekről gondoskodjanak. Ilyen komolyabban gondolkozókban és jobb érzelműekben Schweiz sem szenvedett hiányt. A *baseli egyetem* több jeles tanárának, egy *Wittenbach* Tamásnak (Bielből, 1505 óta), egy *Capito Fabricius* Farkasnak (Elsassból, 1512—20.) hallgatóit már a felvilágosodás szelleme megérintette. Főleg azon kör, mely *Erasmus* körül, baseli tartózkodása alatt (1516 óta) alakult, az ó-kori tudományosság mellett a tisztább vallásos nézeteknek is buzgó terjesztője volt.

1) Chur és Constanz a mainzi, Lausanne és Basel a besançoni érsekséghez, Como az aquilejai patriarchasághoz tartozott; végre Sitten exemtio volt.

13. Zwingli Ulrik és a zürichi reformatio.

A felvilágosodásnak azon szelleme, mely a baseli egyetemen szives otthonra talált, egyik növendékének, Zwinglinek észlelő tehetségét annyira kifejtette, hogy lehetetlen volt nem látnia, hogy a római egyház az evangeliumi alapot elhagyta, s ez által a vallásosságra és erkölcsösségre nézve egyaránt káros visszaéléseknek a kaput egészen kinyitotta. Ezen szellem sugallatára és majdnem azon időben kezdette meg az egyházban a nagyra nőtt gyomok irtását, midőn Luther Németországon a római curia ellen harcra készült,

Zwingli Ulrik, egy tisztviselő fia, Wildhausban, a toggenburgi grófságban, 1484. (jan. 1.) született. Tanulmányait Bernben kezdette meg, azután a bécsi (bölcsészet) és baseli (philologia és theologia) egyetemen fejezte be, mely utóbbi helyen *Wittenbach* tanár, a humanismusnak és a szabadabb hittani iránynak egyik derék képviselője, az ifju szellemére határozó befolyást gyakorolt. Nyilvános pályáját *Glarusban*, mint prédikátor, kezdette meg (a község által 1506. választatott meg). Az egyetemen megkezdett tanulmányaival új állásában sem hagyott fel; a latin remekirókat, az új-szövetség eredeti szövegét a legkitünőbb egyházi atyák magyarázatainak és Erasmus műveinek segélyével egész kedvteléssel tanulmányozta. Mint a vallás és erkölcs őre, nem tartotta elegendőnek, hogy a kor erkölcsi romlottsága ellen csak az egyházi szószékből, jeles szónoki tehetségével harcoljon, hanem a gúnyiró éles tollát is igénybe vette [1]). Az egyháznak egyes tévedései

és visszaélései már ekkor ismeretesek voltak előtte; de azok felett még nyilvánosan nem mondott itéletet. Ugy látszik, hogy azon *két olaszországi útjában* (1511. 15.), melyeket a pápa mellett harcoló schweiziakkal, mint tábori pap, együtt tett meg, a római hierarchia felől épen olyan leverő tapasztalatokat szerzett, mint Luther az ő római útjában; de ezen körülmény a pápához való ragaszkodását oly kevéssé ingatta meg, hogy ékesszólását minden alkalommal mérlegbe vetette, ha a pápának a schweiziak fegyveres segélyére volt szüksége. Ezen buzgóságával a francia pártot (kik francia zsoldban harcoltak) egészen elidegenitette magától, s igy nagyon jókor érkezett számára azon ajánlat (a szabadelvü Geroldsecki Diebold administratortól), hogy foglalja el az *einsidelni plebanosi állomást.* Zwingli az ajánlott állomást elfoglalván (1516.), figyelmét csakhamar az állitólag csodatevő Mária-képpel üzött babonaság kötötte le, ennek irtása végett a búcsújárások haszontalanságáról s a szenteskedésről kezdett beszédeket tartani, és hallgatóival igyekezett megértetni, hogy Krisztus az egyedüli közbenjáró és igy nem Máriához kell segélyért folyamodni. Midőn hirét vette, hogy *Sámson* (1518.) a bünbocsánat-árulással, a könnyenhivő schweizi népet mindenütt hallatlan könnyelmüséggel ámitja és rontja, ezen visszaélést rokonérzelmü társaival együtt élesen megtámadta, és kifejtette azon gondolatot, melyet Luther is hirdetett, hogy a bünök bocsánatát Krisztus vére szerezte meg, s hogy az üdvöt nem pénzen, hanem Krisztus elégtételében és isten kegyelmében vetett hit által lehet elnyerni.

Zwinglinek *határozottabb reformatori müködése* azon időre esik, midőn őt, a már hires szabadelvü és evangeliumi szellemü szónokot, *Zürich a főtemplom papjának meghivta.* Ezen állomását 1519. (jan. 1.) egy népszerü beszéddel foglalta el, melyben az egyház és erkölcsök javitásának sürgető szükségéről elmélkedett. Üdvös szándékát a polgárság nagy része (melynek élén Röust, a szabadelvü polgármester állott) készséggel támogatta. Zwingli reformjai sorozatát azzal nyitotta meg, hogy a Nagy Károly óta érvényes *perikopákat*[2]) *mellőzte* és beszédeihez az egész szentirásból szabadon választott szöveget. Ez igen fontos és olyan gyökeres ujitás volt, melyet maga Luther, az evangeliumi alapnak renditheten védője sem mert megtenni; pedig a szent leckének szabad választása által vált lehetségessé az, hogy a pap a szentirást minden izében tanulmányozza, s azzal a népet is alaposan megismertesse.

Midőn Sámson, a már ismert búcsúárus, Zürich felé közeledett, Zwingli hatásos beszédeivel a tanács határozatára oly döntő befolyást gyakorolt, hogy ennek alapján *Sámson a városba nem bocsáttatott*

be. Ezen intézkedés a constanzi püspök (Landenbergi Hugó és helyettese, Faber, a későbbi bécsi püspök) parancsával is egyezett, ki főleg azért neheztelt Sámsonra, mivel püspöki engedély nélkül kezdett a bűnbocsánat árulgatásához. Az ekként meginditott békés reformokat *a tanács* is hivatalos pártfogásába vette, midőn *1520. egy rendeletben meghagyta*, hogy minden pap és prédikátor az Új-szövetség felett egyenlő módon tartson beszédeket, tanitásaikat egyedül a szentirásból vett erősségekkel támogassák, az ujitásokat és emberi toldalékokat pedig hagyják el. Ezen rendelet és Zwingli népszerüsége az ó rendszer hiveit felriasztotta tétlenségéből; előbb a szerzetesek, azután a zürichi káptalan tagjai (1521 óta Zwingli is a káptalan tagja volt) támadták meg. A többek közt *azzal vádolták*, hogy isten és a szentek tiszteletére rendelt kegyes gyakorlatokkal nem sokat törődik, s ez által a káptalan jövedelmét csökkenti; hogy a tizednek isteni jogát tagadja, a pápaságot és szerzetességet a nép előtt gyülöletessé teszi és saját népszerüségét ilyen úton keresi; hogy a szentekről, ünnepekről, miséről és pápáról kisebbitőleg gondolkozik sat. Igaz, hogy ezek az egyházi rend szempontjából súlyos vádak voltak, de eretnekséggel még ekkor ellenei nem gyanusitották. A tanács rendeletét az egyházi hatóságok sem akarták érvényesnek tekinteni; a Zürichben időző pápai követ pedig, ki sejtette, hogy ezen surlódásokból a római egyházra nézve még komolyabb veszély is fejlődhetik ki, a pápai követ Zwinglit szép igéretekkel, sőt fenyegetésekkel is igyekezett megnyerni; de Zwingli még az eddig Rómából nyert évi díjról is (50 forintot kapott) lemondott [3]), s kijelentette, hogy az evangelium szabad hirdetéséről semmiféle érdekért sem mond le. A pápai követ sem a tanácscsal sem Zwinglivel szemben nem erőltette a dolgot, mert Zürich volt az egyetlen canton, mely a franciákkal nem szövetkezett, s ebben Zwingli beszédeinek nagy érdeme volt.

E közben Zwinglit a pápaság hivei azzal is vádolni kezdették, hogy ő *Luther hive*, holott ő Luthertől teljesen függetlenül lépett a reformatio terére. De az előadottakból is világos, hogy ezen állitás hamis. Tagadhatatlan, hogy Luther iratai már ekkor Schweizban is terjedni kezdettek, de Zwingli azokkal csak Zürichben (1519.) ismerkedett meg, s ha azokat a népnek ajánlotta is, azért ő saját, kitüzött útján haladt, s a conservativ Luthertől nemcsak radicalis irányára nézve, hanem több elvi kérdésben is különbözött. Ezen félreértést igyekezett megszüntetni, midőn közte és a wittenbergi reformator közti viszonyról világosan nyilatkozott s önállóságát bizonyitgatta [4]).

A mint Zwingli a reformatio útján folyvást előre haladt s beszédeiben az egyháznak az evangelium szellemével össze nem egyeztethető

intézményeiről elitélőleg nyilatkozott, ez által oly kérdések merültek fel, melyeknek tisztázása és gyakorlati alkalmazása éles viták és surlódások nélkül meg nem eshetett. Ő a *böjtöt* emberi intézménynek hirdette; mire több zürichi polgár az egyházi böjtöt nemcsak maga egészen mellőzte, hanem annak megtartását saját házi körének sem engedte meg. A keresztyén szabadságnak ilyen megsértése miatt az ellenpárt panaszt emelt, ebből perek és rendetlenségek támadtak, melyeknek megszüntetése végett a hatóság Zwinglit és tiszttársait megbizta, hogy ezen dolog felől a népet világositsák fel. Ekkor adta ki Zwingli a *böjtre vonatkozó iratát* (1522. ápr.) [5]), melyben azon gondolatot fejtegette, hogy az igazi keresztyén szabadság nem külsőségekből, evésből és ivásból, hanem az érzelemnek megujulásából áll. De a constanzi püspök a kérdésnek ezen megoldásával nem elégedett meg, hanem körlevelében az ujitásokat betiltotta, sőt az ő sugalmazására a *szövetséggyülés* is (Luzernben, máj. 20.) kimondta, hogy a prédikátorok „az olyan prédikációkkal hagyjanak fel, melyekből a közönséges ember csak boszúságot, egyenetlenséget s a keresztyén hitre nézve tévelygést meritene.“ Erre Zwingli a szövetséggyüléshez intézett *iratában* az evangelium szabad hirdetésének és a papok megnősülésének szükségét fejtegette s azoknak megengedését kérelmezte [6]); a constanzi püspökhöz intézett *Védiratában* [7]) kijelentette, hogy a hit dolgában minden önkényes emberi szabályt mellőz, egyedül a szentirást tárgyalja és minden vallás-kényszernek ellensége; később pedig a papi nőtlenség eltörlését is sürgette [8]).

Ezen időben volt *Lambert*, az avignoni szerzetes (l. 10. c. 4. j.), Zürichben s prédikált a zujitások ellen. De a közte és Zwingli közt lefolyt *vita* után (jul.) elismerte, hogy Zwinglinek igaza van. A reform ellenei Lambert szónoki és dialektikai tehetségétől sokat vártak és csalódásuk annálinkább lehangolta őket. Most Zwingli és tiszttársai intő-iratokban igyekeztek a reformok szükségét bebizonyitni, ezen lépés az ellenpártot méginkább felingerelte, s a harc nemcsak tollal, hanem az egyházi szószékekről élőszóval is szenvedélylyel folyt, s többször rendzavarást idézett elő. Ez inditotta Zwinglit arra, hogy a hatóságtól *nyilvános vitatkozásra* engedélyt kérjen. A tanács Zwingli kérelmére minden egyházi férfiut felszólitott, hogy 1523. jan. 29. jelenjék meg a tanácsháznál, hogy a két párt a szentirás alapján döntse el, hogy melyik részen van az igazság. E vitán mintegy hatszáz odavaló és idegen jelent meg. Zwingli ezen alkalomra saját tantételeit *hatvankét pontban* foglalta össze, melyek a schweizi reformatio alapjáúl tekinthetők. Ezekben kijelentette, hogy az üdvre tartozó igazságoknak egyetlen forrása a sz. irás, hogy isten választottjainak egyetlen feje Krisztus, a pápai és püs-

pöki hatalom nem az Evangeliumon alapul, hanem jogbitorlás: hogy Krisztus áldozatán kivül nincsen más áldozat és a mise ezen áldozatnak csak emléke; hogy Krisztus az egyetlen közbenjáró, ennélfogva a szenteknek segélyül hivása nem szükséges; a házasság mindenkinek szabad; a szerzetes ruha csak a képmutatás köpenyege; a bünt egyedül isten bocsátja meg, és így a gyónás csak tanácskérés és tanácsadás lehet; a külső cselekedetek (vezeklések sat.) nem törlesztik le a bünt, sat. [9]). A vitán megjelent *Faber*, a constanzi püspöki helyettes is, a ki a kath. egyháznak és tannak régiségére hivatkozva, annak megváltoztatását igazolatlannak vélte, s eleinte vonakodott vitába bocsátkozni; de a hallgatóság részéről némi gúnyos megjegyzések által sarokba szoritva, a kihivást elfogadta, s mig állitásait a hagyományokból és zsinatvégzésekből vett bizonyitékokkal védte, addig Zwingli a reformatio ügye mellett a sz. irás erősségeivel harcolt és azt annyi ügyességgel és lelkesedéssel oltalmazta, hogy *a tanács végzésül kimondotta*, hogy miután Zwingli ellen a sz. irásból senki sem tudott eretnekséget bebizonyitani, csak haladjon tovább azon úton, melyen megindult és a többi városi és vidéki papok és tanitók is egyedül a sz. irás szerint tanitsanak; azonban minden becsmérlő nyilatkozattól tartózkodjanak. Ezen vita, Zwingli tételei, melyeket magyarázatokkal kiadott (l. itt a 4. j.), az ő és barátjának, *Judae Leonak* (1523 óta a zürichi Péter templom papja) egyházi beszédei a kedélyeket a reformatio ügyének annyira megnyerték, hogy most már az elveknek gyakorlati alkalmazását is munkába lehetett venni. A tanács a szerzetesnőknek és szerzeteseknek megengedte (jun. 17.), hogy a zárdákból világba léphessenek. Ezt sokan meg is tették, a tanultabb szerzetesek papokká lettek, mások különféle világi foglalkozáshoz kezdettek és igen sokan házasságra léptek. A *keresztelést* német nyelven, az evangeliumi alapot nélkülöző szertartások elhagyásával végezték, s a Luther szellemü reformatiot, mely az exorcismust még sokáig megtartotta, e tekintetben is megelőzték [10]).

Ezen ujitások hírére a *szövetséggyülés* és a constanzi püspök Zürich tanácsának ujabb *intést küldött;* de a tanács inkább hallgatott a közvéleményre, mint amaz elkésett intésekre, s megkezdett útján tovább haladt. E közben az események oda fejlődtek, hogy a *mise* és *sz. képek* sorsa felett is végezni kellett. Ugyanis *Hetzer Lajos*, zürichi pap (később anabaptista; róla még lesz szó), a sz. képek ellen egy *lázitó iratot adott ki* [11]), melynek hatása alatt egy rajongó tömeg *Hottinger Miklós* (csizmadia) vezetése alatt a templomokban a képeket rombolni kezdette. A tanács a tetteseket elfogatta, de addig nem itélte el, mig a képek szentsége felett véglegesen nem határoznak. Ezen célból

tartatott *a második nagy vita* (1523. okt. 26.; mintegy 900 pap és világi jelenlétében), melyen nagyon eltérő vélemények nyilvánultak. Mig a radicalis párt mindent le akart rombolni, a mi nem evangeliumszerü; addig a mérsékelt párt, melynek szószólója *Schmidt Konrád*, küssnachti Johannita comthur volt, azt ajánlotta, hogy elébb a népet a misének és képeknek szükségtelen voltáról meg kell győzni, s csak azután történhetik meg zavar és kár nélkül azok mellőzése. „A gyengének pálcáját (= képek) — mondá Schmidt — melyre támaszkodik, nem kell kezéből kivenni, hanem előbb mást kell adni (= felvilágositni), különben földre esik," sat. Ezen ajánlatot maga Zwingli sem pártolta, s beszéde végén kereken kimondta, hogy „ha a haszontalan papok és püspökök isten igéjét oly komolyan hirdették volna, mint ahogy haszontalan dolgok után futkostak, sohasem jutott volna oda a dolog, hogy a szegény nép Krisztust a falról s a képekről kényszerüljön megismerni [12]). A vélemények ilyetén megoszlása után *a tanács azt határozta*, hogy a misét és képeket még meghagyja, a nép felvilágositása végett a vidékre is prédikátorokat küld; ugyancsak Zwinglit egy olyan *utasitás* fogalmazásával bizta meg, melyben isten igéje hirdetésének módja s a reformatio célja világosan legyen fejtegetve [13]). Ezt és a vitára vonatkozó okmányokat [14]) megküldötték a püspököknek és a szövetség tizenkét helységének. A zürichi eseményeknek hivatalos közlése nem mindenütt ébresztett lelkes hangulatot; de a tanács a fejlemények elért pontjánál nem állapodhatott meg, s *egy rendeletben* (dec.) *meghagyta*, hogy a templomokban a *sz. képek* tábláit zárják be, a papoknak pedig a *mise-olvasást* szabad tetszésére bizta. Majd a búcsújárás (processio), az átváltozott elemek körülhordozása, imádása és az úrnap ünnepe eltöröltetett; az ereklyék elásattak, istentisztelet alatt az orgona, temetéseknél a harang elnémult, mivel ezek az apostoli korban hiányoztak; szentelés, só, víz sat. használata megszünt, még az utolsó kenet is mellőztetett; szóval minden olyan szertartás és szer kiküszöböltetett, melynek jogosultságát a sz. irásból nem lehetett bebizonyitni. — A tanácsnak ujabb *rendeletére* 1524. (pünkösd körül) a *képeket* a templomokból eltávolitották s azoknak egy részét megégették; a templomok falait lassanként a katholicismusnak minden maradványától megtisztitották; a *szerzetesrendeket* megszüntették (de a ki nem akart kilépni, tisztességes nyugdijban részesült) s a zárdákat iskolákká, kórházakká sat. alakitották át [15]). A következő évben *a mise is eltöröltetett*, s helyébe ünnepnapokon az *úrvacsorának* az eredeti szereztetés szerint (két szin alatt) és német nyelven való *kiosztása* rendeltetett el. Az oltárok helyét azoknak eredeti alakja, az *egyszerü teritett asztal*

foglalta el; erre rakták a kenyeret kosárban és a bort fa-kupákban. A diakonusok felolvasták az Új-szövetségnek az úrvacsorára vonatkozó szövegét (1 Kor. 11. r.; Ján. 6. r.), a pap intő beszédet tartott, s azután a kenyeret (kovásztalan) fa-tányérokon, a bort fa-kelyhekben a népnek körülhordozták [16]. Végre a béke érdekében a vallást ócsárló beszédek tartása és hit dolgában a kényszeritő eszközöknek alkalmazása szigoruan megtiltatott. Ekként Zwingli az ő szellemétől áthatott, derék Zürich város támogatásával a reformationak Schweizban utat nyitott, és ezt oly felvilágosult szellemben s a lelkiismereti szabadságnak olyan tiszteletben tartásával tette, hogy ez mind Zwinglinek mind Zürichnek becsületére válik. Ezen gyors és határozott átalakitást ugyan sokan hibának, mások elhamarkodásnak tartották; de azért Zürich a kitüzött céltól többé nem tért el, s midőn később, némi ingadozás után, a többi cantonok is a reformatiohoz csatlakoztak, nyugodt öntudattal tekinthetett vissza azon pályára, melyet az úttörő fáradságával, de egyszersmind dicsőségével is futott meg [17].

1) Fabelgedicht von Ochsen u. ettlichen Thieren; a zsoldosok és nyugdijasok ellen intézett gúnyirat; l. Huldreich Zwingli's Werke, erste vollständige Ausgabe durch M. Schuler u. J. Schulthess (8 köt. Zürich, 1828—42. mit Supplementen, 1861.), II. k. II. r. 257.

2) Perikopáknak azon bibliai szakaszokat nevezik, melyeket a papok az oltár előtt felolvasni s melyekből textust venni kötelesek voltak. N. Gergely, római püspök (590—604.), állitotta össze az első rendezett Lectionariumot; ebből fejlődött ki idővel azon perikopa rendszer, mely az egyházi évnek minden ünnepére és vasárnapjára az Evangeliumokból és Levelekből bizonyos szakaszokat jelölt ki. E. Ranke, Das kirchliche Perikopensystem aus den ältesten Urkunden der röm. Liturgie dargelegt (Berlin, 1847.).

3) Uslegung des XXXVII. Artik. 1523. — Zwingli's Werke, I. 354. — V. ö. Gieseler, i. m. III. k. 1. r. 146 l.

4) Uslegung u. Gründ der Schlussreden der Artikel. 1523. — Zwing. Wer. I. k. I. r. 253. s köv. l. — Közli Hagenbach, i. m. III. k. 193—94. l.; Gieseler, i. m. III. k. 1. r. 144. l.

5) Von Erkiesen und Fryheit der Spysen. Ez első reformatori müve. — Zw. Werke, I. 1.

6) Ein fründlich Bitt und Ermahnung etlicher Priester der Eidgenossenschaft, dass man das heilig Evangelium predigen nit abschlahe, noch Unwillen darob empfach, ob die Predigenden Aergerniss zu vermyden sich ehelich vermählind. Zw., Werke, I. 30.

7) Apologeticus Archeteles appellatus, cet. — Zw., Opera, III. 26.

8) Supplicatio quorundam apud Helvetios Evangelistarum cet. — Zw., Opera, III 17. —

9) Zw. Werke, I. 153. — Teljesen közli Gieseler, i. m., III. k. 1. r. 153—158. l.

10) Az új keresztelési agenda aug. 10. lépett életbe. Közölve van Zw. Werke, II, II. 224.

11) Urtheil Gottes, wie man sich mit den Bildern halten solle.

12) Schmidt és Zwingli beszédét közli Hagenbach, i. m. III. k. 236—38. l.

13) Eine kurze christenliche Ynleitung. — Zw. Werke, I. 541.

14) Hetzer L. adta ki. — Zw. Werke, I. 459.

15) Ugyanezen évben Zwingli is házasságra lépett. Nőül vette a 43 éves Reinhard Annát, Meyer nemesnek özvegyét.

16) Igy osztatott ki az úrvacsora 1525. nagycsütörtökön az ifjuságnak, nagypénteken a középkoruaknak, húsvét napján az öregeknek. Anshelm, Berner Chronik bis 1526. (6 köt, Bern, 1825–33.), VI. 324. — V. ö. Gieseler, i. m. III. k. 1. r. 167.; Hagenbach, i. m. III. k. 246—47. l. a liturgiát is közli. — Ezen cultusra jegyzi meg Alzog, i. m. II. k. 175. „Helyébe (t. i. a régi cultus helyébe) igazán komikus és csömörletesen egyforma istentisztelet lépett.“ Ha szerző az Új-szövetségi okmányokból és nem Leonardo da Vinci féle képekből tanulmányozná az ó keresztyén cultust, meg kellene győződnie arról, hogy a Zwingli-féle úrvacsora közelebb áll az Evangeliumi úrvacsorához, mint a zsidó és pogány elemekkel összeszőtt kath. mise, s ha nem akarna meggyőződni, legalább meg kellene gondolnia, hogy művelt tudós a XIX. században a cultusokról nem szokott igy nyilatkozni.

17) Zwingli életére vonatkozó adatokat l. J. Oecolampadii et H. Zwinglii Epistolarum lib. IV. cum praefatione Th. Bibliandri et utriusque vita et obitu, S. Grynaeo, W. Capitone et O. Myconio auctoribus (Basiliae, 1536.; 1592.); Hottinger, H. Zwingli u. seine Zeit (Zürich, 1842.); Christoffel, H. Zwingli's Leben u. ausgew. Schriften (Elberfeld, 1857. a „Väter der ref. Kirche“ I. k.), Mörikofer, U. Zwingli nach urkundl. Quellen (2 köt., Leipzig, 1867—69.); Finsler, U. Zwingli (Zürich, 1873.).

14. Oecolampadius és Basel reformatioja.

Baselt ezen időben a II. Pius által (1460.) alapitott egyetem, az ott letelepedett tudósok működése, Erasmus tartózkodása, jeles nyomdái az emelkedő műveltségnek és tudománynak egyik gyakran felkeresett tűzhelyévé tették. A schweizi szövetségbe 1501. lépett be; ezután alkotmányát is lényegesen átalakitotta, mely alkalommal az iparos céhek a nemességgel szemben függetlenebb állást vívtak ki, s a polgármesternek és tanácsnak választására is nagyobb befolyást nyertek. Ezen politikai átalakulás a nem sok idő mulva bekövetkezett egyházi reformatiora is nagy befolyással volt. A még mindég hatalmas nemesség az ó egyházi rendszernek fenntartásában kereste üdvét; az alsóbb néposztály minden létezőt fel akart forgatni; végre a polgárság jobb fele a két szélsőség kiegyenlitésén fáradozott. A pápa által alapitott egyetem csak annyiban segitette elő a reformatiot, amennyiben több reformator az itt működő tanárok befolyása alatt ébredt az egyházjavitás gondolatára. Erasmus sem vett közvetlenül részt a baseli egyház átalakitásában, mivel a népies törekvések iránt semmi hajlamot sem érzett, s ha mozgalmasabb napok közeledtét sejtette, oda is hagyta Baselt. Azonban egyes felvilágosodott

szellemű férfiak működése a reformatio diadalát Baselben is megkönynyitette. Ezek közé tartozott:

Capito Fabricius Farkas [1]), a székesegyház prédikátora és az egyetemnek egyik kitűnő tanára, ki a sz. irásnak alapos tanulmányozása közben az egyháznak számos tévedéséről oly mélyen meggyőződött, hogy már 1517. (tehát mielőtt Luther fellépéséről valamit tudott volna), több misét nem akart olvasni. Azonban Capito működésének nagyobb hatása azon időre esik, midőn a strassburgi reformationak élére állott (1523.).

Hedio (eredetileg *Heid*, Ettlingenben, a badeni őrgrófságban szül.) *Gáspár* előbb mint vicarius, majd mint káplán a Capito szellemében folytatta a sz. irás magyarázását, a mi által a szerzetesek haragját maga ellen ingerelte.

Sokkal merészebben lépett fel majdnem ugyanazon időben *Röublin Vilmos*, a sz. Alban templomnak tudományos, buzgó, de feltűnni vágyó papja, ki a mise, tisztitótűz s a szentek imádása ellen roppant számu hallgatóság előtt tartott beszédeket. 1521. Úrnapján, az egyházi búcsújárás alkalmával, a mennyezet alatt, az ereklye helyett egy szép kötésű bibliát vitt ezen felirattal: „Biblia, azaz igazi szentség, a többi halott-csont." A papság ezen megbotánkozva, a püspöknél s a tanácsnál panaszt emelt, de a polgárság Röublin pártjára állott, s igy büntetéstől csak a város elhagyására kényszerittetett. Az elűzött Röublin később az anabaptistákhoz csatlakozott s a nép fellázitásában is résztvett.

Az evangelium szellemében tartotta beszédeit *Wyssenburger Farkas* is, ki már a misét német nyelven olvasta. A papság őt is szerette volna állomásától (a kórház papja volt) elmozdittatni; de atyja, mint tekintélyes városi tanácsos, ezen törekvést meghiusitotta.

Ezen egyes úttörők után lépett fel Baselnek tulajdonképeni reformatora, *Oecolampadius János*.

(*Oecolampadius* (eredetileg *Hausschein*) *János*, Schweiz Melanchtona, Weinsbergben, Frankoniában 1482. szül.; jómódu szülői a tanulni vágyó gyermeket előbb a heilbroni iskolába, majd a heidelbergi egyetemre küldötték. Azután a bolognai hires jogakadémiát látogatta meg, hogy állami pályára készüljön. De a jogi tanulmányokkal nem tudott megbarátkozni, s újra felkereste Heidelberget, hol kiválólag a héber és görög nyelv tanulmányozásával foglalkozott. Rövid időre félbeszakitotta tanulmányait s Fridriknek, a rajnai palotagrófnak gyermekei mellett nevelősködött; de a tudományok iránti szeretete visszavonzotta elhagyott pályájára; s habár szülővárosában kész papi állomás várta, mégis a tübingai egyetemet látogatta meg, hogy Reuchlin vezetése

mellett héber és görög nyelv-tanulmányait folytassa. Ugyancsak Tübingában ismerkedett meg Capitoval s kötött vele bennső barátságot. Tanulmányai befejezése után elfoglalta a weinsbergi papi állomást; onnan azonban, Capito közbenjárására, Baselbe a székesegyház prédikátorának hivatott meg (1515.). Ezen alkalommal megismerkedett Erasmussal és őt az Új-szövetség kiadásában szorgalmasan segitette (1516.). Baseli állomását az augsburgi székesegyházi prédikátorsággal cserélte fel (1518. vagy 19.), melyet azonban részint a papság ellenszenve, részint hivatalának terhes volta miatt (melle a nagy templomhoz gyenge volt) kénytelen volt elhagyni. Most a közel fekvő Brigitta zárdába vonult, hol Luther irataival is megismerkedett. Ezen magány sem nyujtott sokáig pihenést, azzal kezdették vádolni, hogy Luther hive; ujra kezébe vette tehát útibotját és Hedio és Capito barátjainak ajánlására *Sickingennek*, a reformatiot pártoló hős lovagnak várában, mint udvari káplán, nyert alkalmazást. Végre hosszas bolyongás után (Critander András nyomdász barátjának meghivására, 1522.) visszakerült Baselbe. Egy ideig Chrysostomus Homiliáinak kiadásával foglalkozott; majd a sz. Márton templomnál segédlelkészi, később az egyetemnél hittanári állomást nyert. Erasmus Oecolampadiusnak szabad szellemü és folyvást nagyobb körü müködését nem jó szemmel nézte, ellenben Luther a buzgó reformatort egy levélben (1523. jun.) [2]) előhaladásra buzditotta.

Oecolampadius és nehány rokonszellemü ifju társa a *reformokat* azzal kezdették meg, hogy német nyelven kereszteltek, az úrvacsorát két szin alatt osztották ki; a mise, szentelt viz s más hasonló dolgok ellen szorgalmasan prédikáltak; a sz. irást egész terjedelmében magyarázták. Mindez a tanács engedélyével történt, mely a józan reformoktól nem idegenkedett.

Ezen időben menekült Franciaországból Baselbe *Farel Vilmos* [3]), a Calvinismus úttörője. Oecolampadius nagyon szivesen fogadta s részére a tanácstól egy nyilvános vita tartására is engedélyt kért. A *vita* az egyetem termében (1524. feb. 15.) nagyszámu hallgatóság előtt tartatott meg. Farel az előre közzétett *13 tételben* főleg a szertartásokat, bőjtöt és a szentek imádását támadta meg, s kifejtette, hogy ezek nem elegendők az üdvösségre, mert az üdvnek egyedüli forrása a Krisztusban vetett hit [4]). A *másnapi* (feb. 16.) *vitán Stör István*, a megnősült liestali pap igazolta házasságát és *öt tételben* védte a papok nősülését. A jelen volt számos hallgató közül egyedül *Wolfhard* segédlelkész nyilatkozott ellenkező értelemben, s fejtegette a papok nőtlenségének érdemeit; de ellenvetéseit a hallgatóság és Oecolampadius

megelégedésére Stör megcáfolta [5]). Különben Stör is csak olyan nyegle volt, mint Röublin, s a pórlázadás alkalmával épen ő bujtogatta fel a liestali népet Basel ellen.

Ezen viták után *a tanács beleegyezett azon feltételekbe* [6]), *melyek alatt Oecolampadius a sz. Márton templomnál a rendes lelkészi állomást hajlandó volt elfogadni*, s megengedte, hogy a tanács előleges tudtával a *szükséges reformokat* életbeléptesse. Lassanként a fényes miséket és egyházi meneteket mellőzték s a cultus központjává az egyházi beszédet tették.

A következő év (1525.) május havában *a vidéki pórnép fellázadt* és fenyegető állást foglalt el. A lázadók Liestalban gyűltek össze, s a zárdákat rabolva és gyujtogatva, már Basel felé nyomultak. A tanács csak hosszas *alkudozás után és engedmények árán* tudta lecsillapitani e fenyegető zivatart [7]). A kiegyezés után a lázadók szétoszoltak, főnökük, Stör a rá váró büntetés elől megszökött. Ezen lázadás azon elégületlenségnek volt a gyümölcse, melynek magvait Münzer hintette volt el, baseli tartózkodása alkalmával.

Az *1526. évben*, az ó rendszer hivei, miután látták, hogy az egyházujitás mind több-több tért foglal el, a már ismert *Faber János* és *Eck* rábeszélésére egy nyilvános *vitatkozást* rendeztek *Badenben* (Aargauban), hogy ott a reformpárt vezéreit az okoskodás fegyvereivel leverjék, s aztán a szövetséges cantonok képviselete határozzon a keresztyén hit egysége felett. A vitán *kath. részről Faber, Eck* és *Murner Tamás* hittudor és luzerni prédikátor; *reformált részről Oecolampadius* és *Haller* (Bernből) vettek részt. *Zwingli* azért nem ment el, mert Badent saját személyére nézve nem tartotta biztosnak [8]) és különben is tudta, hogy ellene vannak leginkább felingerülve. A vita (májusban) 18 napig tartott. Oecolampadius a vitatkozásban gyakorlott Eck ellenében az úrvacsoráról, a szentek segélyül hivásáról, a képekről és tisztitótűzről saját meggyőződését nyugodt, méltóságos hangon védelmezte. Mégis a vita végén kilenc canton képviselete az ó hitrendszer mellett nyilatkozott, Zwinglire, Oecolampadiusra és hiveikre kimondta a *nagy egyházi átkot*, sőt Baselt felszólitotta, hogy kedvelt reformátorát állomásától foszsza meg és űzze el [9]). A badeni végzéstől azonban a kiátkozottaknak egy hajszála sem görbült meg, s a hazatérő Oecolampadiust a város örömmel fogadta.

Ugyanezen évben az istentisztelet alatt *német zsoltárokat* és énekeket kezdettek használni. De épen ezen folytonos ujitás a kath. pártot aggodalommal töltötte el. A két párt közti viszony folyvást feszültebb lett, s az összeütközést alig lehetett elkerülni. Maga a tanács

a közvetitő nehéz szerepére vállalkozott, s fél rendszabályaival a bajt még növelte. Midőn nehány polgár, minden megbizatás nélkül, egyik templomból a képeket eltávolitotta (1528. ápr. 10. nagypénteken), s az elfogott rendzavaróknak a polgárság szabadon bocsáttatását követelte, *a tanács engedett, s a reformáltaknak nehány templomot egészen átengedett.* De most a reformpárt egyenesen a „bálványimádás" eltörlését követelte (dec. 23.), a kath. párt pedig fegyverkezni kezdett. A fejét vesztett tanács az összeütközést azáltal igyekezett megelőzni, hogy az összes polgárság előtt *a mise felett ünnepélyes vitatkozást tartatott*, s azután szavazatra bizta, hogy a réginél maradjanak-e vagy az ujat fogadják el. A szavazásból a tűnt ki, hogy a katholikusok nagy kisebbségben vannak (egyötöd; de sokan nem szavaztak), de a tanácshoz beadott kérelmükben kijelentették, hogy ősi hitükhöz hivek akarnak maradni [10]). A tanács habozott, egyik párt kivánatának sem mert eleget tenni, s csak azon *parancsot* ujitotta meg, hogy a ki másokat vallása gyakorlatában háborgat, vagy hiteért gúnyol, öt font pénzbirsággal fog sujtatni.

A reformált párt erejét érezve, a többségnek szokott zsarnokságával eltelve, s a kath. pártnak fenyegő magatartása által ingereltetve, a tanácscsal szemben mind nagyobb követelésekkel lépett fel, s útóljára a székesegyház és nehány más templom oltárainak, orgonáinak sat. szétrombolásával fejezte ki boszankodását (1529. húshagyó kedd körül [11]). A tanács, miután ugy sem tudott ura lenni a mozgalomnak, a megtörténtet kénytelen volt szentesitni, s igy a kitörő félben levő forradalmat a békés reformatio medrébe szoritotta vissza. Egy *rendeletet* [12]) adott ki tehát, melyben a *sz. képeknek eltávolitása és a mise eltörlése kimondatott.* A következő hamvazó szerdán a templomokat a római rendszerre emlékeztető minden szertől megtisztitották s azoknak legnagyobb részét óriási máglyákba rakva, megégették. Igy a győző reformátusok élces nyilatkozata szerint „a szenteknek ezen nap valóságos hamvazó szerdájuk volt." Erasmus és több egyetemi tanár oda hagyta a szerintük felfordult várost. A baseli reformatio befejezése elég viharos volt; de e vihar megtisztitotta a levegőt s a megujitott evangeliumi hit fejlődését és az egyházi élet átalakitását tetemesen előmozditotta [13]).

1) Capito, eredeti családi nevén Köpfli, Hagenauban, Elsassban 1478. szül.; atyja patkókovács és tanácsos volt; előbb orvosi pályára készült s azután lépett a hittanira; tanulmányait Freiburgban végezte. A papi pályát a speieri püspökségben, Bruchsalban kezdette meg; 1512 óta a baseli székesegyháznál mint pap már a reformatio szellemében működött; 1520 óta Mainzban, 1523 óta Strassburgban folytatta reformatori munkásságát s utóbbi helyen mint prépost fejezte be életét 1541. — Baum, Capito u. Butzer (Eberfeld, 1860.).

2) De Wette, i. kiad. II. 505.

3) Farel 1489. Gapban, Dauphinében szül. Jómódu nemes szülői csak nagy nehezen engedték meg, hogy tudományos pályára lépjen. Tanitója a hires Faber Stapulensis (l. I. k. 481—82. l.) a sz. irás tiszta tanának tanulmányozására buzditotta. Parisban és Meauxban a rokon-nézetüek társaságában már a sz. irás leforditásához is hozzáfogott, midőn az üldözés elől menekülni kényszerült. 1526 óta Bern cantonban, 1530 óta Neufchâtelben folytatta reformatori működését, végre 1565. Genfben halt meg. — Kirchhofer, Das Leben W. Farels, aus Quellen bearbeitet (2 köt., Zürich, 1831. 33.); Junod, Farel Réformateur de la Suisse romande et Réformateur de l'Eglise de Neuchâtel (Neuchâtel et Paris, 1865.).

4) Ezen vitáról l. Füssli, Beiträge zur Erläuterung der Kirchen-Reformationsgesch. des Schweizerlandes (5 k., Zürich, 1741—53.), IV. 246.

5) U. o. II. 151.

6) Wursteisen, Basler Chronik (Basel, 1580.). VII. fej. 13. — V. ö. Gieseler, i. m. III. k. 1. r. 172—73.

7) Ezen engedmények a közbocsánatra, személyrabságra, adóra, halászatra, vadászatra sat. vonatkoztak. — Ochs, Gesch. der Stadt u. Landschaft Basel (8. k., Basel, 1796—822.). V. k. 492. s köv. 500. l.

8) Tremp, Zwingli sógora és a nagy tanács tagja, levélben figyelmeztette Zwinglit, hogy ne menjen el, mert élete ellen törnek. Ezen levelet l. Zwinglii Opera, VII. 483. — V. ö. Gieseler, i. m. III. k. 1. r. 279—80. l.

9) A vita lefolyásáról l. Th. Hoffen, Wahrhaftige Handlung der Disputation in Obern Baden (Strassburg, 1526). Murner is megirta e vita történetét, természetesen kath. pártszinezettel, és Luzernben adta ki 1527. — Müller u. Glutz Blotzheim, Geschichten schweizerischer Eidgenossenschaft, fortgesetzt von Hottinger, Vulliemin, Monnard (13 k. Leipzig, Zürich, 1800—851.), VII. 83. — V. ö. Gieseler, i. m. III. k. 1. r. 280—81. l.

10) Hagenbach, i. m. III. k. 388—89. l.

11) Ezen eseményt Oecolampadius egy levélben tudatta Capitoval febr. 13.— Hottinger, Hist. eccl. IX. 12.

12) Bullinger, Reformationsgesch., II. 82.

13) Oecolampadiusról még lesz szó; 1531. nov. 24. halt meg, nehány nappal azután, hogy Zwingli Cappelnél elesett. Életéről l. Hess, Lebensgesch. D. J. Oecolampads (Zürich, 1793.); Herzog, Leben des J. Oecolamp. und die Ref. Kirche in Basel (2. k., Basel, 1843.); Hagenbach, J. Oecolamp. u. Osw. Myconius, die Reformatoren Basels (Elberfeld, 1859.).

15. Bern reformatioja.

A hatalmas Bern cantonban, a reformatiot megelőző időszakban, az igazi valásosság oly mélyre sülyedt, a babona a nép értelmén oly feltétlenül uralkodott, hogy még a tekintélyes Domokosrend is bűnös csaláshoz folyamodott, hogy kitűzött célját elérje. Ilyen bűnös csalás volt az együgyű *Jetzerrel eljátszatott komédia*, ki állitólag a szentekkel társalkodott, az égből leveleket kapott, testén a Megváltó sebhelyeit

viselte, s mindezt csak azért, hogy az elámitott nép Mária szeplőtlen fogantatásának téves voltáról kézzelfoghatólag meggyőződjék, s az ellenkezőt vitató Ferencrend befolyása alól megszabadittassék (l. I. k. 436. l.) [1]). Ezen durva csalás ugyan kiderült, s részesei kegyetlen halálbüntetéssel sujtattak (1509.); de azért a nép nem okult, nem okoskodott, hanem elhitt minden képtelenséget. Elhitte, hogy azon koponya, melyet állitólag egy nemes a lyoni zárdából szerzett meg, s melyet a papság, tanács és polgárság fényes ünnepi menettel vitt be a Domokosrend templomába, elhitte, hogy a sz. Anna koponyája; mig utóbb ezen ámitásról is lehullott a fátyol. Ilyen iskolázás után nem volt csoda, ha a nép nem botránkozott meg azon, hogy *Sámson Bernát* (1518.) a székesegyházból vásárhelyet csinált, s a gazdagoknak egy koronásért pergamenre, a szegényeknek két batkáért közönséges papirra irt bűnbocsátó leveleket árult, melyeket nemcsak a múlt, hanem a jövő bűneinek törlesztésére is alkalmasoknak hirdetett.

Ha az így gondosan ápolt babona és tudatlanság az egész népet teljesen áthatja, Bernben a reformatio nem verhetett volna gyökeret; de szerencsére akadtak olyan férfiak is, kik a szellemi setétség eloszlatásán és a felvilágosodás terjesztésén munkálni hivatásuknak tekintették. Ilyen volt *Haller János* (Wylben, Thurgauban szül.), interlakeni prépost, ki a szerzetesek erkölcsi romlottságát ostorozta, s később mint prédikátor a pápaság tévedései ellen tanitott. A lausannei püspök (Montfaucon) a szabadszellemű papot hiába igyekezett egy jövedelmező állomással (amsoldingeni prépostság; 1520.) lekötelezni; mert Haller előbbi útjáról nem tért le, sőt utóljára meg is nősült. Hasonló szellemben működött *Brunner György* a vidéken. Magában Bern városban *Kolb Ferenc* (Lörrachban szül.; Baselben tanult; 1512 óta Bernben) prédikátor előbb politikai reformokat sürgetett, midőn a külföldi zsoldért szolgáló honfiak ellen megrovó beszédeket tartott; de utóbb az egyházjavitás munkájában is jelentős részt vett.

Azonban Bernnek tulajdonképeni reformátora *Haller Bertolt*, áldozár volt [2]), ki tekintélyes külseje, nagy tapasztalata, szorgalma, szónoki tehetsége és megnyerő magaviselete által berni hiveinek osztatlan szeretetét vivta ki. A reformatio művében nagy segitségére volt *Meyer Sebestyén* [3]), Ferencrendi szerzetes és hittanár, ki előadásait már korán a sz. irás alapján tartotta, s a nép előtt a legendák helyett az apostoli hittvallást nagy hatással fejtegette.

Mig Kolb, Haller és Meyer az egyház visszaéléseit komoly hangon támadták meg; addig *Manuel Miklós*, a költő és festő azok ellen a gúny és nevetség fegyvereivel küzdött [4]). A lausannei püspök a

berni tanácstól Hallernak és Meyernek, mint eretnekségek terjesztőinek, kiadatását követelte; a tanács ezt nem teljesitette; de hogy minden bekövetkezhető összeütközésnek elejét vegye, 1523. (jun. 15.) egy *rendeletben* meghagyta, hogy a papok az evangelium szerént prédikáljanak. A kath. párt mindent elkövetett, hogy a két reformator munkásságát megakaszsza; de ez egyelőre nem sikerült. Több kilátás nyilt a diadalra, midőn a Domokosrend egy ügyes, vitatkozásban jártas prédikátort hivott (Mainzból) Bernbe. Ez *Heim János*, Domokosrendi szerzetes volt, ki a Ferencrendi Meyerrel bátran megmérkőzhetett. E két ellenséges pap oly heves szószéki harcot inditott, hogy a prédikációba gyakran a nép is beleszólott, s az istentiszteletet megzavarta. A tanács ezen rendetlenségeknek az által vetett véget, hogy a cantonból mindkét szónokot kitiltotta. Az egyedül maradt Hallernek a még erős kath. párt fondorkodásaival szemben igen nehéz helyzete volt. De most már a nép nagy része is a reformatio mellett kezdett nyilatkozni, s némely helységben a misét és általában az evangeliummal ellenkező szertartásokat, egészen önkényesen, eltörölte. A tanács a helyzet tisztázása végett egy *ünnepélyes vitatkozást rendezett 1528., Bernben* (jan. 6—25.), melyre a meghivott egyházi és világi rendeknek küldöttei, a közeli és távoli vidékekről, nagy számmal gyültek össze (350 pap volt jelen). Maga Zwingli is elment, és nemcsak a vitában vett részt, hanem a berni nép előtt beszédeket is tartott. A vitán, melyen elvül kimondatott, hogy csak a sz. irás bizonyitékai érvényesek, a kath. párt teljes vereséget szenvedett; mert mig a reformpárt élén Zwingli és Pellicanus (Zürichből), Haller B. és Kolb (Bernből), Oecolampadius (Baselből), Bucer és Capito (Strassburgból), Blarer (Constanz reformatora) állottak; addig a kath. párt sorai közt, Treger, freiburgi provincialison (a lausannei püspök küldöttén) és Buchstab, zofingeni iskolatanitón kivül, alig akadt olyan tudományos készültségü vitázó, ki a nevezettekkel megmérkőzhetett volna [5]).

A berni hatóság a vita folyama alatt arról győződött meg, hogy a vallás eredeti tisztasága sokképen megzavartatott, s annak az evangelium alapján való helyreállitása, a vallásosságnak és erkölcsösségnek emelése érdekében, múlhatatlanúl szükséges. Ezen célból az idegen küldöttek távoztával a polgárságot összehivta, s előtte kijelentette, hogy kötelességének ismeri a *reformatiot Zwingli szellemében életbeléptetni*. Azután egy *rendeletben* [6]) meghagyta, hogy a papok csak a sz. irás alapján prédikáljanak, hogy a mise egészen mellőztessék, a templomokból a képek távolittassanak el és végre kijelentette, hogy a papok megnősülése ellen nincs kifogása. A *káptalanok és szerzet-*

rendek ügye ugy rendeztetett, hogy azoknak az ó rendszerhez hű, életben levő tagjaival a tanács egyességre lépett, s az alapitványokat és zárdákat lefoglalta; a schweizi püspökkel való korábbi összeköttetést megszakitotta, s a papságot arra kötelezte, hogy jövőben a tanácsnak tegye le az esküt.

A *képek eltávolitásánál* a berniek sem tanusitottak kiméletet, nem ugy bántak azokkal, mint értékes műtárgyakkal, hanem mint az ámitás eszközeivel; a főtemplom nagyszerű orgonája is a forradalmi rombolás áldozata lett. Különben a berniek csak azon törvény befolyása alatt cselekedtek, mely az emberiség történetében oly gyakran észlelhető, t. i. egyik szélsőségből a másikba mentek át, a mérsékeltség közép útján épen ugy nem lehetett megállapodniok, mint az óra ingájának, mely ha nagyon kis ivben leng, az óra nem sokára megáll, és valószinüleg az ilyen keskeny közép úton való haladás az emberiség életében is az erő kimerülésének jele volna.

A vidék egyes részeinek visszahatása itt sem maradt el; az interlakeni zárdának lefoglalása a felföldön fenyegető nyugtalanságot idézett elé; a haslithali lakosok ujra misézni kezdettek (1528.) s több szomszéd völgyi lakókkal Bern ellen indultak. Igy Bern reformatióját is nyomon kisérte a *pórháboru*, csakhogy ezt nem a reformationak ultraradicalis hivei, hanem a katholicismusnak ultra conservativ védői inditották meg. Azonban Bern ezen pápista felkelést szigorú intézkedéseivel még csirájában, vér nélkül elnyomta [7]).

1) Anshelm, Berner Chronik, III. k. 371. s köv., IV. k. 1. s köv. l. — Hottinger, Hist. Eccl., V. r. 334. s köv. l. V. ö. Gieseler, i. m. II. k. 4. r. 342—43. l.; Hagenbach, i. m. III. 204—207. l.

2) Haller B. 1492. Rothweilban, a Svábföldön szül.; tanulmányait szülővárosában kezdette meg, Pfortzheimban folytatta, hol Grynaeus Simonnak és Melanchtonnak volt tanulótársa, és Cölnben fejezte be. Azután egy ideig Baselben tanitóskodott, 1518. Bernben folytatta tanitói pályáját; ugyanott kanonokká, s 1521. a főtemplom áldozárává lett; mgh. 1536. M. Kirchhofer, B. Haller oder die Reformation von Bern (Zürich, 1828.); C. Pestalozzi, B. Haller, nach handschriftlichen u. gleichzeitigen Quellen (Elberfeld, 1860.).

3) Meyer S. rajnai Neuburgban, 1465. szül.; Baselben és több más egyetemen tanult s a Ferencrendbe lépett. 1511 óta Bernben a hittudományokat adta elé.

4) Ilyen nemü bohózatai voltak: Der Todtenfresser, 1522., mely azt teszi nevetség tárgyává, hogy a papság a halotti misék dijából, tehát a halottakból él; Die Krankheit der Messe, 1526. sat. Grüneisen, N. Manuels Leben u. Wirken (Stuttgart, 1837.); V. ö. Gieseler, i. m. III. k. 1. r. 169. l.

5) Handlung oder Acta gehaltener Disputation zu Bern im Uechtland (Zürich, 1528.). V. ö. Gieseler, i. m. III. k. 1. r. 281—82. l.; Hagenbach, i. m. III. k. 374—77. l.

6) Bullinger, Reformationsgesch., I. 437. 440.; Müller, Hottinger, cet. i. m. VII. 116.

7) Az egészre nézve, az emlitett forrásokon kivül l. még: Kuhn, Die Reformatoren Berns im XVI. Jahrhundert, nach dem Bernischen Mausoleum umgearbeitet (Bern, 1828.); S. Fischer, Gesch. der Reformation in Bern (Bern, 1827.).

16. A többi német cantonok reformatioja és az anabaptista mozgalmak.

Zürich reformatiojával egy időben a Basellel szövetséges Mühlhausen is hozzákezdett az egyházjavitás munkájához. Midőn *Hutten Ulrik*, Erasmus zaklatásai miatt, Baselből *Mühlhausenbe* vonult, ott már többen foglalkoztak a reformatio kérdésével. *Augsburger Jakab*, *Binder Otto* és *Römer Bernát* Huttennek ösztönzésére nyujtott be a tanácshoz (1523.) egy *javaslatot*, mely a vallás, cultus és erkölcsök javitásának szükségét fejtegette, s kimondta, hogy „az igazi helyes istentisztelet nem külső dolgokból, nem vizkeresztségből, nem úrvacsorából, nem zsoltár-éneklésből vagy más szertartásból áll. Hanem Krisztus által istenben vetett hittel és bizalommal lehet istent igazán lélekben és igazságban imádni, tisztelni és helyesen szolgálni." Ezen javaslatot a tanács kedvezőleg fogadta, egy annak megfelelő *vallásrendeletet* adott ki (1524.), melynek alapján az átalakitás munkáját, Zwingli szellemében megkezdték, s midőn a baseli püspöknek az engedelmességet felmondták, ezen ténynyel teljesen be is fejezték [1]).

Appenzellben Klarer Valter, hundweili lelkész kezdette meg az evangeliumszerű igehirdetést, de mig a canton egy része hajlandó volt az ujitásra, addig más része az ó hithez erősen ragaszkodott. Végre a *népgyülés* heves vita után *kimondta* 1524., hogy minden egyházközség maga határozza el, hogy beveszi-e a reformatiot vagy nem. Erre hat község (a nyolc közül) az egyháznak evangelium szerénti átalakitását azonnal munkába vette [2]).

A hatalmas Bern cantonnak példája a többi kisebb cantonok kormányát is magával ragadta. *Biel* városban Zwinglinek egykori tanitója *Wittenbach Tamás* inditotta meg a reformatiot, s hogy az elméletet a gyakorlattal is egybekösse, megnősült. Példáját még más hét pap is követte. Az eleinte ingadozó hatóság a pápai párt kivánatára az ujitókat ugyan hivatalukból letette; de a város polgársága már 1525. nyiltan a reformatiohoz csatlakozott és Wittenbachot is visszahelyezte állomásába [3]). *Schaffhausenben Hoffmeister Sebestyénnek* [4]) a misét és más visszaéléseket megtámadó szónoklatai a nép egy részénél viszhangra, más részénél ellenben szenvedélyes ellenállásra találtak. Ezen utóbbi párt meghivására *Ritter Erasmus*, egy hires vitázó vál-

lalkozott az ó hit védelmére, de a zürichi vita után az Evangelium előtt önként letette a fegyvert, s maga is a reformatio terjesztésén működött. Mindemellett is 1529-ig még nagyon meg voltak oszolva a vélemények, ekkor azonban a Mindenszentek zárdájának tudós apátja, *Eggenstorf Mihály*, ki Luther irataival is megismerkedett volt, a zárdát a kormánynak átadta, saját nővérét Ritternek nőül adta s azután maga is megnősült. Erre a képeket a templomokból minden zaj nélkül eltávolitották s a misét eltörölték.

Sz. Gallenben Vadianus Joakim [5], egy tudományosan képzett férfiu, szülővárosának polgármestere, vette kezébe az egyházi reformatio ügyét. Maga körül evangeliumi szellemű papságot gyüjtött s velök együtt a sz. irás felett társalgott; az ekként fejtegetett eszméket azután Burgauer és Wetter városi pap a szószékről tovább terjesztette. Majd Waldshutból a később anabaptista Hubmeier lépett fel és szabad ég alatt nagyszámu hallgatóság előtt tartott beszédeket. Tisztább és határozottabb irányt vett a reformatio 1524. *Kessler* (Ahenarius) *János* felléptével [6], ki előbb magán házaknál, majd a céh-háznál folyvást nagyobb számu és figyelmesebb hallgatóság előtt tartott magyarázó felolvasásokat a szentirásból. Geisbert apát ugyan mindent elkövetett, hogy az ó egyház romlását meggátolja, de a terjedő világosságot nem lehetett feltartóztatni. A város Zürich példáját követve, a képeket a templomokból eltávolitotta és a misét eltörölte.

Glarusban már Zwingli elhintette a reformatio magvait; az elkezdett munkát később Tschudi Bálint, Brunner Fridolin és mások folytatták. A berni vita után a reformáltak már erőszakhoz nyultak, mire az ellenpárt sem mulasztotta el a kölcsönt visszaadni. Már-már kitört a vallásháboru, midőn a két párt kiegyezett s kimondta, hogy minden egyházközség maga határozzon saját egyházi ügye felett [7].

Mig *Graubünden* cantonnak vidéki helységeiben Bolt (Bürgli), Spreiter, Saluz (Gallitius) és mások sikerrel prédikáltak, addig a fővárosban, *Churban*, *Salzmann* iskolatanitó csak ovatosan terjeszthette az új tant; később *Dorfmann János* prédikátor már nyiltan és sikerrel működött. Különben e canton az *ilanzi vita* után (1526.) a lelkiismereti szabadság elvét fogadva el, kimondta, hogy kiki szabadon választhat az ó és új hit között. De midőn hire szárnyalt, hogy Schlegel apát összeesküvést forral a churi eretnekek ellen, elfogatott és lefejeztetett (1529.) [8].

Wallisban a nép műveltségének hiánya volt a reformationak legnagyobb akadálya. Még a tudományos készültségü, eredeti, találékony *Plater Tamás* (kötélverő, később a burgi tanoda igazgatója)

sem volt képes nagyobb hóditásokat tenni. Még kevésbé verhetett gyökeret a reformatio *Freiburgban*, hol a szellemi élet majdnem egészen ki volt halva; *Luzernben*, hol a nemesség nem akart évdijáról lemondani; a hegyi nép pedig búcsújárásaitól, képeitől és szenteitől, vallásos életének ezen mindent átható elemeitől nem tudott megválni.

Végre *Sweiz ős cantonainak* (Schwyz, Uri, Unterwalden) lakói, kiknek ősei egykor a politikai szabadságért annyi véráldozatot hoztak, a szellemi szabadságért legkevésbé sem hevültek. E népet a szabadság szentté avatott bajnokainak emlékeihez oly mély vallásos kegyelet kapcsolta, hogy azoktól megválni s a szentekkel nem törődő reformatiohoz csatlakozni szentségtörésnek és bizonyos tekintetben hazafiatlanságnak tartotta volna.

Az előadottakból látható, hogy Schweizban az egyházjavitás gyökeresebb volt, mint Németországon; de azért itt is akadtak olyan rajongók, kik azzal nem érték meg, hanem az egyházzal együtt a társadalmat is egészen újjá akarták teremteni, s ezen törekvésükben a társadalmi renddel szemben éles ellenzéki állást foglaltak el. Midőn pedig elveik megvalósitását is munkába akarták venni, a hatóságok által mint veszélyes rendzavarók igen szigorúan üldöztettek. Midőn *Münzer Tamás* Allstedtből távozni kényszerült (1524.; l. itt a 6. c.), Schweiznak határvárosában, Waldshutban is megfordult, s azokkal, kik a schweizi egyházaknak teljes és rohamos átalakitását akarták, leveleket váltott. Ezen érintkezésnek káros hatása csakhamar mutatkozni kezdett; az *ujrakeresztelők* mindent felforgató működésüket megkezdették. *Fő vezetők* voltak *Hetzer Lajos*, *Grebel Konrád*, *Manz Felix* Zürichben; *Hubmeier Boldizsár* waldshuti prédikátor, ki Sz.-Gallenben is működött; *Stör István*, *Röublin Vilmos*, *Blaurock György* s mások.

Legelőbb Zürich közelében, *Zollikon* helységben léptek fel nyilvánosan, hol a képeket, oltárokat, keresztelő medencéket sat. összetörték. Ezen zavargásnak főintézője Grebel volt, ki mint tanult férfiu, korábban Zwinglinek és Vadianusnak is megnyerte barátságát; de jelleme nem volt kifogástalan, s a rajongó mozgalom árja őt is magával sodorta. A zollikoni zavargás főnökeit a tanács hivataluktól megfosztotta, ők pedig a búcsúvacsorán övéiket megkeresztelték. Hasonló események történtek *Waldshutban* is. Az ilyen rendzavarásokra még a reformatiot pártoló kormányok sem húnyhattak szemet. Ha csak a gyermek-keresztelésnek érvényét nem akarták volna elismerni, akkor még ki lehetett volna velük békülni, de miután az államnak és társa-

dalomnak (socialis alapon) teljes felforgatását tervezték, kiegyezkedésről nem lehetett szó.

A rajongók tüzes szónokai mindenfelé szétdobták a forradalom gyujtó üszkeit. Sz. Gallen közelében már az ujrakeresztelők meghaladták a nyolcszázat, midőn a kormányok a terjedő vésznek feltartóztatásáról intézkedni kezdettek. Zürichben, Baselben több *értekezletet* tartottak, hogy őket terveik esztelenségéről meggyőzzék, de ezen kisérletek nem vezettek eredményre. Lehet, hogy ha időt engednek e láz kiforrására, az egész magától elenyészik, de ezen időpontot nem várták meg. Még egy utolsó kisérletet tett Zürich tanácsa, midőn a pártvezéreket maga elé idézte és intette, hogy térjenek meg. De miután ezen intés sem használt, a többször megigért büntetést rajtuk végrehajtották; Manz Felixet vizbe fojtották (1527.); Blaurockot előbb megvesszőzték, azután a városból kiutasitották; Hubmeiert Bécsben érte utól balsorsa, hol megégettetett (1528.); Hetzer Constanzban lefejeztetett (1529.), s hasonló sors érte társaikat is. Végre a zürichi, berni és sz.-galleni kormányok (1527. szept.) egyetértőleg kimondották, hogy az ujrakeresztelők vétségükhez mért, szigorú testi- és halál-büntetéssel sujtatnak. Igy ezen veszélyes forradalmi párt lassanként elnyomatott, de el nem enyészett. Hivei ezután titkos összejöveteleket tartottak, sőt egyesek vértanu-halála még bizonyos vonzó-erőt gyakorolt a rokonszellemekre s a titkos társulat gyarapodását mozditotta elé [3]).

Ezen rajongó mozgalmak inditották a schweizi egyházat arra, hogy bizonyos korlátokat állitson fel s szigorúan őrködjék, hogy azokat senki át ne léphesse. Igy fogtak hozzá az *egyházi rend* alapjának letevéséhez, mely munkában talán tovább is mentek, mint kellett volna; mert bizonyos az, hogy a nagyon szorosan körvonalozott rendszerek a haladást sok időre lenyügözik. Az emberek saját alkotásaikat tökélyeseknek, örök érvényüeknek szeretik tekinteni (mint a katholikusok), s ha valaki más véleményt táplál, azt eretneknek, a rend ellenségének kiáltják ki, s az eszmecserét, a szabad vizsgálódást elfojtják. Igy születik meg a *türelmetlenség*, minden haladásnak halálos ellensége.

1) Graf, Geschichte der Kirchenverbesserung zu Mühlhausen in Elsass (Strassburg, 1818.).

2) Kuhn (itt a 15. c. 7. j.) i. m.

3) Müller-Hottinger, i. m. VII. 144.

4) Eredetileg Wagner (Carpentarius) Schaffhausenben, 1467. szül.; majd a Ferencrendbe lépett, tanulmányait Parisban fejezte be; azután Zürichben egy ideig tanitóskodott s végre szülővárosában több templomnál mint prédikátor működött. Kirchhofer, Leben Sebastian Wagners, genannt Hofmeister (Zürich, 1808.).

5) Eredetileg Wadt Sz. Gallenben 1484. szül.; Zwinglinek Bécsben tanulótársa volt. Pressel, J. Vadian, nach handschriftlichen u. gleichzeitigen Quellen (Elberfeld, 1861.).

6) Kessler előbb Baselben tanult, azután Wittenbergben Luthert és Melanchtont hallgatta, egyszersmind nyergességet folytatott. Bernet, J. Kessler, genannt Ahenarius, Burger u. Reformator zu St. Gallen (St. Gallen, 1826.).

7) Müller-Hottinger, i. m. VII. 138.

8) Kind, Die Reformation in den Bisthümern Chur u. Como (Chur, 1858.); Leonhardi, Philipp Gallitius, Reformator Bundens (Bern, 1865.).

9) Franz, Schwärmerische Scenen der St. Galler Wiedertäufer zu Anfang der Reformation (Ebnat, 1824.); Sohm, Gesch. der Stadtpfarrei Waldshut, ein merkwürdiger Beitrag zur Wiedertäufergeschichte (Schaffhausen, 1820.); Zwingli's Werke, II. 1. r. 373. 528. 530. sat. V. ö. Hagenbach, i. m. III. 356—358. l.

§ 17. A schweizi szövetséges cantonok vallásháboruja és az ezt követő békekötések, 1529—1531.

A badeni vita óta a kath. és ref. egyház hivei közt a feszültség folyvást növekedett; nemcsak sértő gúnyiratokkal s ócsárló beszédekkel keseritették egymást; hanem az ellenpárt egyes elfogott hivein kegyetlen boszút is állottak. Igy többek közt *Kaiser Jakabot*, az oberkirchi ref. lelkészt, Schwyz lakói elfogták, törvényszék elé állitották, s Zürich és Glarus közbenjárását figyelembe nem véve, máglyán megégették. Az ilyen esetek szitották lángra azon vakbuzgóságot, mely utoljára vallásháborura vezetett. A kath. cantonok (Uri, Schwyz, Unterwalden, Zug és Luzern) az ó hit védelmére s a reformatio megsemmisitésére egyesültek és a reformált cantonokat a szövetségből kizárták. Ezen kihivó magaviselet a ref. cantonokat is szorosabb csatlakozásra ösztönözte. Előbb Zürich és Constanz lépett *szövetségre* (Burgrecht néven, 1527.); ezen szövetséghez azután Bern és Sz. Gallen (1528.), Biel, Mühlhausen és Basel is csatlakoztak (1529.). A kath. cantonok előbb a berni hegyvidéken szitott lázadással tettek kisérletet; s miután ez nem sikerült, még arra is rávetemedtek, hogy Ausztriával, a schweizi szabadságnak halálos ellenségével (Ferdinánd királylyal) kössenek szövetséget a testvér ref. cantonok ellen és a kath. hit érdekében (1529.).

A kath. pártnak ellenséges tettei, főleg Kaisernek méltatlan halála, nagyon felingerelték Zwinglit, ki ezen folytonos sérelmek megszüntetésére csak a háborutól remélt orvoslást. Az ő buzditására kezdett Zürich fegyverkezni, hogy az öt kath. cantont megfenyitse. Bern a készülődések alatt a békét helyreállitani igyekezett, de miután ez nem sikerült, maga is elküldötte csapatait; a többi szövetségesek csapataikat hasonlóan elküldötték. Már csatakészen állott a két ellenséges tábor, midőn a glarusi főbiró, *Aebli*, hathatósan intette a zürichieket,

hogy ne veszélyeztessék polgárháboruval a szövetség fennállását. Nemcsak a berniek, hanem a zürichiek közt is tekintélyes számmal volt a békepárt, s igy Zwingli a békés áramlatnak, nehéz szivvel bár, de engedni kényszerült; pedig erősen meg volt arról győződve, hogy ezen békének egykor drágán fogják megadni az árát. Az alkudozások megkezdődtek (Aarauban, azután Steinhausenben, zugi területen fejeztettek be), s 1529. jun. *a béke megköttetett*, melynek értelmében az evangeliumnak szabad hirdetése biztosittatott, az Ausztriával kötött szövetség felbontatott, az évdijak eltöröltettek s egymásnak ócsárlása és bántása szigorúan megtiltatott. Továbbá kimondatott, hogy a közös birtokokon a vallás felett a többség határozzon, s az öt kath. canton téritse meg a hadi költséget [1]).

Ezen békepontok megtartására a katholikusok sohasem gondoltak komolyan, a reformatio terjedését azután is gátolták s annak hiveit folyvást üldözték. Az ellenségeskedésre ujabb okúl a *sz. galleni apátság betöltése* szolgált. A két ref. védúr, Zürich és Glarus a megüresedett apátságot meg akarta szüntetni, hogy annak javadalmait világi célokra forditsa; ellenben a két kath. védúr, Luzern és Schwyz az apátság fenntartását kivánta. Ezen egyenetlenség alatt a szerzetesek, egészen jogtalanúl (ez a védurak joga volt), új apátot választottak, ki a zárda kincseivel és a szerzetesekkel együtt titkon Bregenzbe menekült, s azután a császári és pápai megerősitést is megnyerte. A két ref. védúr az apátot nem akarta elismerni, s az apátság birtokait világi uradalommá változtatta.

De nemcsak ezen ügy bántotta a katholikusokat, hanem az is, hogy a reformatio azon vidékeken is feltünően kezdett terjedni, hol azelőtt annak nyoma sem volt, s hogy a ref. cantonok külföldi hatalmakkal kezdettek szövetségre lépni. Ezen utóbbi lépést a ref. cantonok saját biztositásuk végett tették; mert V. Károly császár, miután ellenségeit leverte, a reformatio elnyomására készült. Zwingli ezen fenyegető veszély ellen külföldi szövetségekben keresett menedéket. Igy *szövetkezett Zürich Filep*, hesseni tartománygróffal; sőt a császár ellen megakarta nyerni Velence és Franciaország szövetségét is, de ez nem sikerült. A németországi protestánsok szövetségéből kizárt *Strassburg* hasonlóképen a ref. cantonokkal kötött szövetséget (1530.). Ezzel szemben a kath. cantonok Ausztriával megujitották a szövetséget, s pénzsegélyt is nyerve, a reformáltakkal szemben ujra kihivólag kezdették magukat viselni. Elég ok gyült tehát össze, hogy a háboru kitörését siettesse. Zwingli ösztönzésére Zürich a szövetségeseknél a háboru megkezdését sürgette, de Bern tanácsára egyelőre abban álla-

podtak meg, hogy a határ elzárásával s az élelmi szerek szállításának megakadályozásával téritsék észre a kath. cantonokat. Ezen rendszabálynak épen az ellenkező eredménye lett, a katholikusokat elkeseritette. A *luzerni gyülésen* a kath. cantonok elhatározták (1531. szept. 11.), hogy fegyverrel nyitják meg az elzárt határt. Nagy titokban felfegyverkeztek s 8000 boszús harcossal váratlanúl betörtek a zürichi határba (okt. 9.). A veszélyt nem sejtő Zürich csak 2000 harcost tudott hamarjában sikra állitani. *Ezen sereg Kappelnél* (okt. 11.) *teljesen megveretett*, s a véres csatában, számos előkelő zürichivel együtt, maga *Zwingli is elesett* [2]. Ezután Bern és Zürich tekintélyes hadat (20000 fő) állitott ki, de az egyetértés hiánya s az általános lehangoltság miatt ez is vereséget szenvedett. A diadalmas kath. cantonok most maguk szabták meg a *békefeltételeket*, s azokat, bár megalázók voltak, kénytelenek voltak a legyőzött ref. cantonok elfogadni (1531. nov.). Ezen *szerződés* mindkét fél valllásos szabadságát biztositotta, de megengedte, hogy a közös birtokokon a katholicismus visszaállittassék; ezen kivül a ref. cantonokat hadi kárpótlásra és a külföldi szövetségek felbontására kötelezte [3]. Ezen béke után a kisebbségben maradt kath. párt több helyen felemelte fejét s az ó egyházat erőszakkal is visszaállitotta (ez történt Aargauban, Turgauban, Solothurnban, Glarusban s másutt is).

1) Escher u. Hottinger, Archiv für schweizerische Geschichte u. Landeskunde (Zürich, 1872.), I. k.; Müller-Hottinger, i. m. VII. 270.

2) Zwingli nehéz sebet kapott s ugy feküdt egy fa alatt; a katholikusok azt kérdezték tőle, hogy kiván-e papot s akar-e gyónni, s midőn ezen kérdésekre tagadólag rázta fejét, mint makacs eretneket megölték. Azután eretnek-törvényszék ült össze, Zwingli testét felnégyeltette és megégettette. Myconius, De vita et obitu Zwinglii.

3) Bullinger, i. m. III. 247.; Müller-Hottinger, i. m. VII. 422. s köv.

18. Az úrvacsora feletti vita és a marburgi colloquium, 1529.

Az *úrvacsorának* (l. I. k. 82—84. l.), mely eredetileg a szeretetvendégséggel egy volt, s csak idővel vált önálló, jelképes cselekvénynyé; az úrvacsorának a lett volna a rendeltetése, hogy a keresztyénségnek mindennemü és rendü tagjait egy nagy szerető családdá egyesitse; de e helyett az úrvacsora, a különböző értelmezések következtében, a keresztyén egyházban sok vitának, szakadásnak és háborunak lett egyik kútforrásává. *Jézusnak azon gondolatait, melyeket a szereztetés alkalmával, keleti jelképes nyelven fejtett ki* [1], *sokféleképen magyarázhatták;* az úrvacsora egyszerü cselekvényében

mystikus vonatkozásokat kerestek s azt hitték, hogy ilyeneket találtak is. Míg némelyek az úrvacsorában Jézus szenvedéseinek emlékünnepét szemlélik; addig mások azt hiszik, hogy az a Megváltóval való benső, szellemi egyesülésnek cselekvénye. Míg az egyik a jelképes cselekvényben a dolgot az azt jelző képtől meg tudja különböztetni; addig a másik előtt minden egy megfoghatlan mysteriumba olvad össze. Szóval az egyénnek értelmi képességétől, kedélyének irányától függ az, hogy minek tartsa az úrvacsorát; de ezen különbség mellett sem lett volna szabad soha feledni, hogy az úrvacsorának a testvéri szeretet szent kapcsáúl kell szolgálni mindazok közt, kik Jézusban az emberiség megváltóját tisztelik. Minthogy azonban az emberek a symbolumokat az azok alatt lappangó eszmékkel igen gyakran összetévesztik, ezen tévedés következtében sokszor eszmék helyett symbolumokért harcolnak. Ilyen harci jelszóként szerepelt a többi közt az úrvacsora anyaga a *római és görög egyház elszakadásánál*, mivel amaz a kovásztalan, ez a kovászos kenyérhez ragaszkodott [1]). A véres *huszita háborunak* egyik fő oka hasonlóan az úrvacsora kérdése volt; miután az egyház a kehely élvezését a világiaktól megtagadta, a csehek azt jogosan visszakövetelték. A miseáldozattá alakitott úrvacsora és az abból sarjadzó visszaélések a *reformatio létrejötténél* is fontos tényezők voltak. És az úrvacsorának másként értelmezése volt azon akadály, mely miatt *Luther* nem tudott *Zwinglinek* békejobbot nyujtani s mely miatt a németországi evangelikus és a schweizi reformált egyház nem egyesülhetett.

Azonban a *Luther* és *Zwingli* közt létezett idegenkedésnek, az egymásra való féltékenykedésnél, theologiai szőrszálhasogatásnál vagy bármely más külsőségnél, mélyebb alapja van; és ezen alapot a két férfiunak *eltérő értelmi és kedély-világában s azon viszonyokban* találhatjuk fel, melyek közt éltek és működtek. A mondottak után múlhatatlanúl szükséges, hogy *a két férfiu közti különbségeket szembeállitsuk*, mert csak igy lesz világos az, hogy miért nem tudott a két reformator egy úton haladni. Általánosan el van ismerve, hogy mindkét férfiuban kiváló mértékben megvolt az erélyesség, komolyság, bátorság, határozottság és igazi kegyesség; mindkettőt szerették a világosság barátai és gyűlölték annak ellenségei; mindkettő kész volt az evangeliumi keresztyénség ügyeért nyugalmát, jóllétét, sőt életét is feláldozni. Hogy ki volt nagyobb? E kérdést ne feszegessük; mindkettő tehetségének azon mértékével fáradozott a kitűzött célért, mely mértékkel nekik isten mért. De már az elsorolt egybehasonlitási pontokon túl az eltérések azonnal feltűnnek. Luther életének fejlődése

viharosabb volt, mint Zwinglié; Luthernek, a volt szerzetesnek, önmagával — hogy ugy mondjam — lépésről lépésre kinos harcot kellett vivni, hogy a szivéhez forradt múltnak kötelékeiből kibontakozva, szabadabb látókörre emelkedhessék; holott Zwinglinek emelkedéséhez a szárnyakat classicus műveltsége készen adta. Lutheren inkább az érzelem, a képzelem; Zwinglin inkább az értelem uralkodott, s ezért Zwingli Luthernél józanabb és előitéletektől szabadabb volt. Mig Luther egyszer kimondott tételéhez gyakran a vakbuzgók merevségével ragaszkodott és türelmetlen volt; addig Zwinglit egyetemes műveltsége hajlithatóbbá, mérsékeltebbé és türelmesebbé tette. De nemcsak bennső életviláguk, hanem külső életviszonyuk is különbözött egymástól. Luther az elméletre hajlandó német népnek; Zwingli a gyakorlati észre hallgató schweizi népnek volt kimagasló alakja. Mig Luther a szivvel, lélekkel szerzetes, a szemlélődés légkörében élt és működött; addig Zwingli, a világi pap a gyakorlati életet tartotta szem előtt, s annak szükségei voltak tetteinek vezetői. Luther reformjaival egy monarchiában lépett fel, kezdetben magára volt hagyatva, s csak később vette védelmébe a választófejedelem a birodalmi hatalommal szemben; ellenben Zwingli egy köztársaság kebelében s kormányának pártfogása mellett kezdette meg a reformatiot. De még a két férfiu *tudományos fejlődésének folyamata* is nagy különbséget mutat. Luthert bennső küzdelmeinek szakadatlan folyamában Augustinus és a mystikusok munkáinak szelleme hóditotta meg; mig Zwingli az ó-kori classicus irodalom tanulmányozása mellett oly szabad, egyetemes szellemet sajátitott el, a minőt Luthernél hiába keresünk; ezen szellem világositotta fel Zwinglit arról, hogy az isteni szellem nemcsak Palaestinának komoly hangulatot ébresztő égalja alatt, hanem a görög és latin félszigetnek derült virányain is örömmel tartózkodott [3]). Szellemük ezen különböző irányának nyoma mutatkozik a két reformator hittanán és irásmagyarázatán is. Luther mélyelmü, a bennső világot és annak titkait kutató theologus; Zwingli józanon fontolgató, a gyakorlati erkölcsi élet felelevenitésén munkáló gondolkodó-fő volt. Luther az ó-szövetségi világnézetbe egészen belemerült zsidó szemével vizsgálta a sz. irást, s azt jós szellemmel, a közvetlen szemlélés (intuitio) alapján magyarázta; ellenben Zwingli a sz. irással szemben ugyanazon tárgyilagos álláspontot foglalta el, melyet a classicus irókkal szemben, és azt nyelvtani-történelmi alapon, az észlelés (reflexio) segélyével fejtegette, s ezen helyesebb szempontból inkább sikerült neki az igazság kifejtése, mint Luthernek. Nem lesz felesleges még megemliteni, hogy Luther *Krisztust* nemcsak istenembernek, hanem majdnem testbe öltözött istennek

hitte; ellenben Zwingli Krisztusban az istenit és emberit néha oly élesen megkülönböztette, hogy e miatt a személyegység majdnem elenyészett. Végre koruk világnézetében osztakozva, mindketten hitték az *ördög* létezését s azt Krisztus és az egyház ellenségének tartották; de Zwingli nem foglalkozott oly sokat vele, mint Luther, ki előtt állitólag az ördög több alkalommal személyesen megjelent, s kivel Luthernek nem egyszer erős harcot kellett vivni [4]).

Ezen két eltérő hittani gondolkodásmód akadályozta meg a két reformatort abban, hogy általában a szentségekre s különösen az úrvacsorára vonatkozólag egy véleményre jusson. Ugyanis azon protestáns elvből, hogy egyedül a hit üdvezit, észszerüleg a következett, hogy a *szentségekben*, mint ilyenekben, üdvezitő erő nincsen; de ezen következtetést csak *Zwingli* merte megtenni, midőn kimondotta, hogy a *szentségek* nem eszközölhetnek isteni kegyelmet, az üdvezitő hit erejét sem gyarapithatják, hanem egyszerüen *hitvallásra vonatkozó cselekvények* (a ki pl. ref. szertartás szerént veszi az úrvacsorát, ez által azt bizonyitja, hogy a ref. egyházhoz tartozik); ellenben *Luther* a *szentségeket a kegyelem eszközeinek* tekintette [5]), jóllehet ő is elismerte, hogy *azok nem ex opere operato hatnak*, mint a kath. egyház tanitja, hanem hatásuknak feltétele a hit.

Az *úrvacsora feletti vitát Karlstadt inditotta meg*, midőn Orlamündeben a reformatiot saját radicalis eszméi szerént léptette életbe (1524.) s az úrvacsoráról is ilyen szellemben nyilatkozott. Szerinte az *úrvacsora nem szentség*, hanem Krisztus halálára emlékeztető cselekmény, melynek az a célja, hogy minket Krisztus akaratának követésére serkentsen. Nincs is abban jelen Krisztusnak teste és vére, mely hit a szereztetés szavainak félreértéséből keletkezett. Midőn Krisztus ezt mondta: „Ez az én testem," akkor az ő saját testére mutatott, s ezt akarta kifejezni: „*Ime ez az én testem, melyet érettetek halálra adok, ennek emlékére egyétek e kenyeret.*"

Luther Zwinglivel teljesen egyetértett abban, hogy ezen Jézustól rendelt egyszerü cselekvényt a maga eredeti, szentirásszerü, történeti alakjába kell visszaállitni; épen ezért mindketten *elvetették a misének*, mint a Jézus áldozata ismétlésének *eszméjét*, az abból kifejlett visszaélésekkel együtt; elvetették *az elemek átváltozásának* (transsubstantiatio) katholikus *tanát* is. De mig Luther azt állitotta, hogy az úrvacsorában Krisztus testileg, valósággal (realiter) jelen van; addig Zwingli az úrvacsorát a Krisztus halálára való emlékezés cselekvényének és a Krisztussal való közösség jegyének tekintette.

Karlstadt [6]) miután Orlamündet is elhagyni kényszerült, előbb

Strassburgba ment, hol Bucert és Capitot, az ottani reformatiot vezető lelkészeket is megnyerte az úrvacsorára vonatkozó saját eszméjének, sőt ez iránt a schweizi reformatorokban is érdekeltséget ébresztett. *Zwingli* a szereztetés szavait: „Ez az én testem" igy értelmezte: „*Ez az én testemet jelöli.*" Ezen véleményét terjedelmesen kifejtette „*Commentarius de vera et falsa religione*" cimü munkájában (1525.) [7]), melyben Luthernek realis irányu nézetét erősen elitélte. Ezen vitában *Oecolampadius* Zwingli oldala mellett harcolt [8]) s tőle csak annyiban tért el, hogy az eredeti szöveget igy értelmezte: „*Ez az én testemnek jegye*" (tehát a tropust nem az ἐστὶ copulában, hanem a σῶμα állitmányban kereste). Ezen eltérő magyarázat a pártokat élesen elkülönitette. Zwinglinek adtak igazat a schweiziak és több felföldi város (Strassburg, Lindau, Memmingen, Constanz s mások); Luther nézetéhez csatlakozott a prot. Németországnak legnagyobb része [9]). A vitában mind többen vettek részt s a harcolók számával a nyilatkozatoknak szenvedélyessége is nőtt. Luther ezen tárgyban több iratot bocsátott közre [10]), de az ellenvéleményüeket ezek sem hallgattatták el, s a vita tovább folyt. Luther a Megváltónak saját szavaira hivatkozott, Zwingli azoknak értelmére; ha Zwingli azt állitotta, hogy Krisztus teste már csak azért sem lehet jelen az úrvacsorában, mivel az istennek jobbján ül, ugyanazon test pedig egy időben több helyen nem lehet; Luther erre azzal válaszolt, hogy istennek jobbja mindenütt van, tehát az úrvacsorában is, és ezenkivül Krisztusban az isteni és emberi természet oly elválhatatlanúl egyesült, hogy ezen egyesülés következtében a *testi mindenütt-jelenvalóság* is lehetséges.

Ilyen elvi különbség mellett a kiegyezkedés nem sok kilátással kecsegtetett, pedig a kath. egyháznak a protestantismus megsemmisitését célzó terveit csak a protestánsok egyesült ereje hiúsithatta meg. Azt lehetett volna várni, hogy ilyen életbevágó ügyben, a lelkiismereti szabadságot hirdető protestantismus hivei a hitre vonatkozó eltéréseket nem fogják az egyesülés akadályának tekinteni; de nem ugy történt, a dogmák uralma még nem szünt meg, s a vallás lényege és formája közt még nem tudtak különbséget tenni; igen sokan Krisztussal a szellemi közösséget nem tartották elegendőnek, hanem az egyház láthatatlan fejével érzéki összeköttetésbe ohajtottak lenni, mysterium nélkül nem élhettek. Főleg Luther oly makacs ellentállást fejtett ki, hogy világosan kitünt, hogy a lelkében megfogant reformationak már a végső határát elérte. Kimondta, hogy mintsem Karlstadttal és a schweiziakkal, kiket „*szentségtagadóknak*, *Satan szolgáinak*" nevezett, egy úton járjon, hajlandóbb ujra szerzetessé lenni s a pápis-

tákkal kibékülni. Luther sohasem is gondolt arra, hogy kimondott elveiből az utolsó következtetést is kifejtse, s midőn ezt Karlstadt, Zwingli és mások megtették, készebb volt a reactio útjára térni, mint őket azon úton követni, mely hite szerént csak romlásba vezethetett. Nemcsak a társadalmi, hanem a hittani forradalomtól is irtódzott; nem akart az egyetemes egyháztól elszakadni, annak történelmi fejlődését nem merte egészen elitélni, csak visszaéléseit, ferde kinövéseit ohajtotta megszüntetni. Kétségen kivül elfogult észszel itélt, midőn Zwinglinek az úrvacsoráról kifejtett egyszerü, világos véleményét forradalmi alapnak tartotta. Ezen kérdésnél épen olyan állást foglalt el, minőt a pórháboru alkalmával; fennen hirdette volt a keresztyén szabadság eszméit, de midőn a szabadságból némelyek egy kissé többet kértek, akkor már hallani sem akart a szabadságról. A reformatio kezdetén, a kath. egyházzal szemben, *a sz. irás mellett a józan észre is gyakran hivatkozott;* de midőn Karlstadt az úrvacsora tanánál ugyancsak a józan eszet emlegette, akkor már Luther a józan észről azt mondotta, hogy az „az ördög rimája s csak arra való, hogy azt, mit isten mond és tesz, megfertőztesse és megbecstelenitse." Szóval Luther az egyetemességnek azon magaslatáról, melyen korábban állott, leszállott; minden téren saját egyéniségét vette mértékül, s a reformationak szabadon csapongó, az igaz, hogy néha iszapos árját a Lutheranismus szük medrébe erőlködött beszoritni.

Filep tartománygróf, az éles tekintetü politikus, hogy ezen viszálynak káros következményeit megelőzze, a két párt vezéreit s a kitünőbb hittudósokat *marburgi kastélyába értekezésre (colloquium) hivta meg* 1529. oktob. 1-jére, hogy igy a személyes érintkezés s a rábeszélésre alkalmasabb élő szó útján, az oly szükséges béke és egyetértés létrejöjön. Az egyik párt részéről Luther, Melanchton s Jonas Wittenbergből, Brenz Sváb-Hallból, Osiander Nürnbergből; a másik részről Zwingli Zürichből, Oecolampadius Baselből, Bucer és Hedio Strassburgból vettek részt az értekezésen. A tapintatos tartománygróf ugy intézte a dolgot, hogy elöbb Zwingli Melanchtonnal, Luther pedig Oecolampadiussal magánosan értekezett, s csak azután, másnap gyültek össze mindnyájan a nyilvános értekezésre. Előbb Krisztus istenségét, az eredeti bünt, a keresztséget s isten igéjét tárgyalták. Ezen pontokra nézve Zwingli a gyanakodó wittenbergi theologusoknak kijelentette, hogy az egyetemes egyházzal ugyanazon véleménye van; de midőn az úrvacsorára került a sor, többé nem engedett, hanem János, 6, 63. versére (Lélek az, a mely megelevenit, a test nem használ semmit; a beszédek, melyeket nektek szólok, lélek és élet) hivatkozott,

Luther véleményének képtelenségét kiemelte és állitása támogatásáúl felemlitette, hogy a szentirásban számtalan oly képes kifejezés van, melyeket nem lehet betü szerént érteni (Én vagyok az igazi szőlőtő, Ján. 15, 1.; Én vagyok az ajtó, Ján. 10, 9. cet.). Mindez nem használt semmit; Luther hajthatatlan maradt; a szereztetés szavairól kijelentette, hogy azokat, mint isten szavait, nem szabad másként értelmezni, mint ahogy mondva vannak. Ezek alapján szilárdúl megmaradt azon nézete mellett, hogy *az úrvacsorában Krisztus testét szájunkkal eszszük*, s csak arról nem mondott határozott véleményt, hogy nem eszszük-e szellemünkkel is. A kiegyezésről tehát nem lehetett szó; és mégis az igazán emelkedett szellemü Zwingli kijelentette, hogy „a földkerekségén senkivel sem akar szivesebben egyesülni, mint a wittenbergiekkel," és ennek jeléűl békére nyujtotta kezét; de az előitéletekkel telt fejü Luther azt ezen szókkal utasitotta el: „nem olyan a ti szellemetek, mint a miénk."

Az értekezésnek annyi haszna mégis volt, hogy a két párt egymás véleményét megismerte; hogy a közösen érvényesnek ismert hitcikkeket 14. pontba összefoglalták, a 15. pontra vonatkozólag (t. i., hogy Krisztus testileg jelen van az úrvacsorában) megigérték, hogy nem fognak viszálkodni, hanem egymás iránt keresztyén türelemmel lesznek [11]).

1) Máté, 26, 17—29.; Márk, 14, 12—25.; 1. Kor. 11, 20—34.; Luk. 22, 7—20.

2) A kovásztalan kenyér hivei azon tényre hivatkoznak, hogy Jézus maga is ilyent használt az első úrvacsoránál; ezzel szemben a kovászos kenyér védői azt mondják, hogy Jézus olyan kenyeret használt, a minő akkor kéznél volt, tehát nekünk is a rendesen használt kovászos kenyér mellett kell maradnunk.

3) Zwingli meg volt győződve arról, hogy „Plato is ivott az isteni forrásból;" Senecat egyenesen szent embernek tartotta; kiválólag tisztelte Pindarost, ki csak ugy szólhatott oly emelkedetten az istenekről, ha sejtelme volt az egyetlen szent isteni erőről.

4) V. ö. Hagenbach, i. m. III. k. 278—82. l.; Baur, i. m. IV. k. 85—88. l.

5) Luther korábban azt állitotta, hogy nem a szentségnek, hanem a szentségben a hitnek van üdvezitő hatása; de már később ugy nyilatkozott, hogy nem a hit képezi a szentséget, hanem a hit csak megragadja azon üdvöt, mely isteni rendeletből a külső jegyhez van kapcsolva. Luth. Catech. maj. IV. 53. igy fejtegeti a keresztséget. V. ö. Strauss, Die christl. Glaubenslehre cet. (Tübingen, Stuttgart, 1840—41.) II. k. 519—20. l.

6) Karlstadt, eredetileg Bodenstein András Rudolf, 1480. Carlstadtban, Frankoniában szül.; több iskola meglátogatása után Rómát is felkereste, hol scholastikát tanult; 1504 óta Wittenbergben előbb bölcsészetet, majd theologiát tanitott; ő volt az első jelesebb hittudós, ki Lutherhez csatlakozott (l. fennebb 5. c.); 1520. a reformatio érdekében Kopenhagában is megfordult. A wittenbergi zava-

rok után egy időre magányba vonult; 1523—24. Orlamündeben lelkészkedett s ott a reformatiot saját radicalis elvei szerént léptette életbe; eltérő nézetei miatt, Luther befolyására, számüzetett; ezután soká bolyongott, Schweizban is több helyen lelkészkedett, végre Baselben lelkészi és theologiai tanári állomást nyert 1534., és ott is halt meg 1541. Jäger, Andr. Bodenstein von Karlstadt (Stuttgart, 1856.).

7) Ezen értelmezésnél a Ján. 6. r., különösen a 63. v. volt vezetője. Ezen gondolatait már korábban közölte egy levélben. Zwing. ad Matth. Alberum de coena Domini epist. 1524. L. Zwing. Opera, III.

8) De genuina verborum Domini: Hoc est corpus meum, expositione. 1525.

9) A sváb reformatorok, Brenz és Schnepf több paptársukkal rokongondolkodásuknak a „Syngramma Svevicum super verbis coenae: hoc est corpus meum" cimü munkában adtak kifejezést, 1526. Itt már azt vitatták, hogy a szereztetés szavai Krisztus testét valósággal beleviszik a kenyérbe; épen ugy történik ez, mint a Mózes érc kigyójánál, melybe a gyógyitó erőt a szó vitte be. Oecolampadius erre bebizonyitotta (Antisyngramma ad ecclesiastes svevos, 1526.), hogy képtelenség feltenni, hogy a test a szóval a kenyérbe jutna, mert nem lehet bebizonyitni, hogy a kenyér test volna; sőt ha ez igaz volna, akkor sem használna, mert utoljára is csak Deus impanatus volna az. V. ö. Baur, i. m. IV. 92—93. l.

10) Wieder die himmlischen Propheten, 1525.; Grosses Bekenntniss vom Abendmahle Christi, 1526.; Dass die Worte: das ist mein Leib, noch fest stehen, 1527. Lásd mindhármat Walch, i. kiad. XX. k.

11) A marburgi értekezésről tudósitások maradtak: a Zwingli párt részéről Collinus zürichi tanártól (Zwing. Opera, III. 2. p. 173. s köv.) Oecolampadiustól (egy levél Hallerhez), Bucertől, Zwinglitől, Hospinianustól (Hist. Sacramentaria ad ann. 1529. (Tiguri, 1598.); a Luther párt részéről Melanchtontól, Jonastól, Brenztől, Osiandertől (Corp. Reform. I. p. 1095. s köv.). Schmitt, Die Religionsgespräch in Marburg. 1840.

HARMADIK SZAKASZ.

A LUTHER SZELLEMŰ REFORMATIO AZ AUGSBURGI VALLÁSBÉKÉIG, 1555.

19. A schmalkaldi cikkek.

A nürnbergi vallásbékével Ferdinánd király és a kath. fejedelmeknek egy része nem volt megelégedve; ezek tehát azt kivánták a császártól, hogy a pápánál sürgesse a megigért közzsinat összehivását, hogy a felzavart birodalmi béke végre helyreállittassék. A császár meg is tette a kellő lépéseket Rómában; de a curia attól tartott, hogy most, midőn a prot. mozgalmakkal minden egyházi sérelem napi rendre került, nem lesz tanácsos közzsinatot tartani, mert az csak a hierarchia

érdekeinek rovására hozna végzéseket. Épen ezen okból *VII. Kelemen* nem szivesen hajlott a császár kivánatára, a dolgot húzta halasztotta és az igéretekből nem fogyott ki. De a császár erélyes sürgetése elől nem lehetett kitérni, kijelentette tehát, hogy az általa kikötött feltételek alapján [1]), *a közzsinatot egy év alatt Mantuába összehivja* (1533.). Ezen *feltételek* közt legfontosabb volt, hogy a protestansok a zsinat végzéseit feltétlenül tartoznak elfogadni; azok ellen, kik a zsinatnak nem engedelmeskednek, az engedelmeskedők mindnyájan tartoznának a pápát segiteni. A pápa célt ért, a protestansok ilyen feltételeket nem fogadhattak el, és a zsinat elmaradt. A császár sürgetésére *III. Pál* újból készületeket tett a zsinat egybehivására; *Vergeriust*, Capo d' Istria püspökét, mint követet, *Németországba küldötte* (1535.), hogy a zsinatra vonatkozó szándékát a protestansokkal tudassa. A követ Wittenberget is meglátogatta, hol Lutherrel és Bugenhagennel találkozott. A Schmalkaldban épen akkor gyülésező protestansok a tervezett pápai zsinat iránt nem nagy bizalommal viseltettek, s ezzel szemben azt kivánták, hogy a zsinat Németországon tartassék, annak szabadsága biztosittassék, s a zsinatra minden rendből alkalmas és részrehajlatlan emberek választassanak, kik a fennforgó vitás kérdéseket isten igéje szerént vizsgálják meg s mondjanak azok felett itéletet [2]). Hogy maga a pápa sem akarta komolyan a zsinat létrejöttét, már csak azon körülmény is eléggé bizonyitja, hogy azt 1537. máj. 23-ra *Mantuaba* hivta össze (1536. jun.), mely város a császár és Franciaország közt kiütött háboru miatt épen nem volt biztos hely. Ezen ügy megvitatása végett a protestansok *Schmalkaldban* 1537. febr. *ujra összegyültek* és ott azon cikkeket is elévették, melyeket, a vál. fejedelemnek korábbi megbizásából, Luther azon célból állitott össze, hogy a kilátásba helyezett közzsinaton azok az egyházi reformra vonatkozó nézeteikről oly határozott alapúl szolgáljanak, melyből a zsinatra küldendő követeknek semmit se legyen szabad leengedni. Ezen német nyelven fogalmazott irat *Schmalkaldi cikkek* [3]) neve alatt ismeretes. Luther ebben már nem tartotta szem előtt azon kiméletet, melylyel korábban a pápaság iránt viseltetett. Ha Melanchton az Augsburgi hitvallásban a katholicismushoz a végső határig igyekezett közeledni; Luther ezen cikkekben a protestantismus és katholicismus közti ellentéteket és eltéréseket élesen kiemelte s a pápaság iránti gyülöletének egészen szabad tért engedett. Midőn a jelen volt hittudósok ezen cikkeknek aláirtak, *Melanchton megjegyzésül odairta*, hogyha a pápa az evangeliumot bevenné, a keresztyénség egységeért és békéjeért a pápának a püskökök felett való „jure humano“

felsőségét el lehetne ismerni. Ezután azon kérdést tárgyalták, hogy részt vegyenek-e a közzsinaton? A gyűlés, némi ingadozás után, a szász vál. fejedelem befolyására, végzésül kimondta, hogy ezen közzsinaton nem vesznek részt és a császárt ujolag megkeresik, hogy egy német városban tartandó szabad közzsinat egybehivását sürgesse. Ezen elutasitó végzés igazolásával Melanchton bizatott meg, ki ezen célból fogalmazta „*A pápa fönökségéről és hatalmáról s a püspökök törvényhatóságáról*“ cimű latin nyelvű iratát [4]), melyet a hittudósok a fejedelmek megbizásából irtak alá. Mig ezen irat azonnal hitvallási tekintélyt nyert, addig a Schmalkaldi cikkek csak magán jellegű iratnak tekintettek. A vál. fejedelem még azon merész tervet ajánlotta, hogy a pápai zsinattal szemben egy *protestans ellenzéki zsinatot* kellene tartani. De ezen terv, mint a protestansok eddigi magatartásával merőben ellenkező, nem talált viszhangra.

1) 1533. jun. jelent meg egy császári és pápai követ ezen ügyben a szász vál. fejedelemnél, János Frigyesnél, hogy a feltételeket, Articuli, átadja. Ezeket közli Walch, i. kiad. XVI. 2263.; a theologusok véleményét de Wette, i. kiad. IV. 454.; a schmalkaldi szövetségesek feleletét Walch, i. kiad. XVI. 2281.

2) Az okmányokat közli Walch, i. kiad. XVI. 2290.; Bretschneider, Melan. Opera, II. 982. V. ö. Gieseler, i. m. III. k. 1. r. 295—96.

3) A Schmalkaldi cikkek három részre vannak osztva. Az első rész négy tételben minden további fejtegetés nélkül a sz. háromságról és Krisztus személyéről szól, mely pontokra nézve a kath. egyházzal megegyeznek. A második rész négy cikkben Krisztusnak váltság-munkáját tárgyalja s határozottan kiemeli a tankülönbségeket (hit által való megigazulás, mise, tisztitótűz, búcsújárás, ereklyék, bűnbocsánat, szenteknek segélyül hivása, szerzetes rendek, vallásos egyletek, pápa). A harmadik rész tizenöt cikkben azon tételeket fejtegeti, „melyek felett tudós és okos emberekkel vagy egymás között egyezkedhetünk“ (bűn, törvény, evangelium, keresztség, oltári szentség, kulcshatalom, gyónás, egyházi átok, szentelés, hivatás, papi házasság, egyház, jó cselekedetek, szerzetesi fogadalom, emberi szabályok). Marheineke, Articuli qui dicuntur Smalcaldici e Palatino Codice Manuscr. accurate editi et annotationibus criticis illustrati (Berolini, 1817.). V. ö. Gieseler, i. m. III. k. 1. r. 297—202.

4) De potestate et primatu Papae tractatus. Bretschneider, Melan. Opera, III. 271.

20. A protestansok politikai hatalmának gyarapodása, s a kath. párt által annak ellensúlyozására alapitott nürnbergi szent szövetség, 1538.

Mig a közfigyelmet a küszöbön álló zsinat tartotta lebilincselve, azalatt a protestantismus ereje egy meglepő esemény következtében jelentékenyen gyarapodott. Ezen esemény *Würtemberg reformatioja* volt. Ugyanis *Ulrik* herceget Würtembergből (Reutlingen birodalmi

város elfoglalása miatt) a sváb szövetség elűzte volt (1519.) s ezen tartományt a császárnak elzálogositotta, a császár pedig testvérének, Ferdinándnak hűbérül engedte át (1530.). Az osztrák kormány minden reform-törekvést elnyomott s a népben az új állapotok iránt nem nagy rokonszenvet ébresztett. Az elűzött Ulrik többször kisérletet tett örökségének visszaszerzésére, de mindannyiszor sikertelenül. Végre Filep tartománygróf és Ulriknak személyes barátja, Franciaország által pénzzel segitve, titokban felfegyverkezett, váratlanúl beütött Würtembergbe (1534.) s a király seregét megsemmisitette. Ferdinánd, kinek e pillanatban a történtek megmásitása nem állott hatalmában és politikai érdekből is (szomszédjai nem jó szemmel nézték hatalma öregbedését) a *kadani békében* (Csehországban, 1534. jun. 29.) [1]) az országot Ulrik hercegnek visszaengedte, a protestansoknak megigérte, hogy a kamara-törvényszék ellen emelt panaszaikat orvosolni fogja, de egyszersmind kikötötte, hogy a herceg senkit se erőltessen vallásának változtatására. Ezek fejében a szász vál. fejedelem és a hesseni tartománygróf Ferdinándot római királynak elismerte. Ulrik, ki Schweizban és Hessenben való tartózkodása alatt a reformationak megnyeretett, a Zwinglit követő *Blaurert* (Constanzi lelkészt) és a Luther szellemű *Schnepfet* (marburgi theologiai tanárt) bizta meg a reformatio terjesztésével. Ezen előzmények után az új egyház, politikai okokból, *Brenz* vezetése alatt, az augsburgi hitvallás alapján szerveztetett. Ulrik herceg a *tübingai egyetemet* is a reformatio szellemében teljesen átalakitotta, s az ezen idő óta a protestans tudományosságnak egyik buzgó terjesztőjévé lett. Würtemberg példáját azután a szomszédos birodalmi grófok és városok is követték, ezek közt a hatalmas *Augsburg* is.

A schmalkaldi szövetség gyarapodásának ugyan a nürnbergi vallásbéke útját állotta, de midőn a szövetség tagjai (1535. dec.) közakarattal *a szövetséget tiz évre megujitották*, elvül kimondták, hogy mindazokat, kik az augsburgi hitvalláshoz csatlakoznak s a szövetségbe belépni kivánnak, készek lesznek befogadni. Ezen alapon *léptek a szövetségbe* (1536.): *Ulrik*, würtembergi herceg; *Joakim* és *György*, anhalti fejedelmek (kik 1532. csatlakoztak a reformatiohoz), *Vilmos*, nassaui gróf; *Barnim* és *Filep*, pomeraniai hercegek; *Ruprecht*, zweibrückeni tartománygróf és több város.

Azon elutasitó válasz, melyben a schmalkaldi gyűlés kijelentette, hogy a protestansok a tervezett zsinaton nem vehetnek részt és a protestantismus gyors terjedése arra inditotta *Heldet*, a császári alkorlátnokot, hogy a protestantismusnak erőszakos elnyomására tegyen lépéseket. Ezen célból a protestantismusnak régi ellenségeivel alkudo-

zásba bocsátkozott s igy hozta létre a *nürnbergi szent szövetséget* (1538. jun. 10.; 11 évre) [2]), mely a császárt, Ferdinánd királyt, a mainzi és salzburgi érsekeket, a bajor hercegeket, György szász és Henrik braunschweigi herceget az ó hit védelmére egyesitette. Ezen szövetségnek veszélyes voltát még azon körülmény is nevelte, hogy a császár Franciaországgal fegyverszünetet kötött és I. Ferenc francia és VIII. Henrik angol királyokat, kikkel a schmalkaldi szövetség már alkuban állott, rávette, hogy az alkudozást szakitsák félbe. De a protestansok ezen veszteségért másutt és az által leltek kárpótlást, hogy az evangelium folytonosan ujabb területeket hóditott meg. Ezek közé tartozott a *szász hercegség*, hol *György* herceg (1500—39.), a reformationak határozott, de tiszteletreméltó ellensége, minden egyházi reform-törekvést a legszigorúbb rendszabályokkal akadályozott meg. Azonban fiai elhaltak s igy országát csak testvére, Henrik örökölhette, ki már a schmalkaldi szövetség tagja volt s kis birtokával a reformatiohoz csatlakozva, a György által elüzött protestansoknak is menedékhelyet adott. Midőn az öreg herceg látta, hogy a végzet egész élete törekvését megsemmisitni készül, még azon jogtalan gondolattól sem riadt vissza, hogy testvérét az örökségből kizárja és országát a császárra és Ferdinándra ruházza. Azonban a herceg halála után *Henrik* azonnal rátette kezét az örökségre és ezen jogát Ferdinánd sem látta célszerűnek kétségbe vonni. Az egyház szervezése azonnal munkába vétetett, a zárdák nagy része eltöröltetett s a cultus egyszerűbb alakba öntetett. Luther húsz év múlva ujra megjelenhetett Lipcsében s az evangeliumot lelkes fogadtatás közt hirdethette.

Hasonló változáson ment át a *brandenburgi vál. fejedelemség* is. *I. Joakim* (mgh. 1535.) halálos ágyán mindkét fiának meghagyta, hogy az ó egyházhoz hivek maradjanak. De az általánossá vált áramlat elől ők sem térhettek ki. Az ifjabb fiu, *János* (neumarki őrgróf) a zsinat halogatását megúnva, a reformatiohoz csatlakozott és a schmalkaldi szövetségbe lépett (1536.). Az idősebb örökös, *II. Joakim*, választó-fejedelem (1535—71.), egy ideig az ó egyháznak hive maradt, de azért a reformatio terjedését nem akadályozta. Midőn Berlin azon kérelemmel fordult a fejedelemhez, hogy engedje meg, hogy az úrvacsorát két szin alatt vehesse, és a nemesség nagy részének kivánatára *Jagow*, a brandenburgi püspök is hajlandó volt az evangelium befogadására, a fejedelem a közkivánatnak készséggel engedett. A reformatio tehát munkába vétetett, s ennek jeléül a *püspök Spandauban* (1539. nov. 1.) az egész udvarnak és a jelen volt nemességnek *az úrvacsorát két szin alatt osztotta ki*. A brandenburgi *egy-*

házi rendtartás [1]) a kath. szertartásokból sokat meghagyott, de lényegében a Luther által kimondott elveket fogadta el. A fejedelem Ferdinánd királyt, ki az átalakitást roszalta, azon igérettel nyugtatta meg, hogy a schmalkaldi szövetségbe nem fog belépni.

Felső Pfalzban már régen szabadon hirdették az evangeliumot, midőn *Otto Henrik*, a neuburgi palotagróf, *Osiandert* hivta meg (Nürnbergből), hogy területét reformálja, maga pedig a schmalkaldi szövetségbe lépett (1543.). A pfalzi vál. fejedelemségben, *Lajos* halála után (1543.), utóda és testvére, *II. Frigyes* a reformationak nem állotta útját, de az hivatalosan mégis csak 1546. vétetett be (jan. 3. osztatott ki az úrvacsora két szin alatt).

Midőn a *naumburgi püspökség* megüresedett (1541.), a káptalan nagy gyorsan *Pflug Gyulát*, a tudományos és szelid prépostot választotta meg. De a vál. fejedelem részint azért, mivel a káptalan a választást a fejedelmi jog mellőzésével s nem törvényesen ejtette meg, részint azért is, hogy prot. országban prot. püspök álljon az egyház élén, Pflugot mellőzte és *Amsdorf Miklóst*, a magdeburgi szuperintendenst ültette a püspöki székbe, a világi kormányt pedig egy vál. fejedelmi hivatalnokra bizta.

A *braunschweig-wolfenbütteli herceg*, *Henrik*, egy szenvedélyes, gonosz ember, ki nem annyira meggyőződésből, mint inkább néhány prot. fejedelem iránti ellenszenvből maradt a katholicismus hive, Gosslar város ellen a kamara-törvényszék előtt panaszt emelt, mivel a város közelében két zárdát lerombolt. A herceget azért boszantotta ezen dolog, mivel ez által a város ellen intézett támadásainak két erős pontját elvesztette. A törvényszék a protestansoknak tett igérettel nem gondolva, kimondta a városra a birodalmi átkot, s a herceg annak foganatositására készséggel vállalkozott. De a schmalkaldi szövetség nem hagyta a várost (mely a szövetség tagja volt) veszni, hanem a herceget megelőzve, beütött Braunschweigba (a szász vál. fejedelem és a hesseni gróf), a herceget elűzte (1542.), később pedig elfogta (1545.). Igy egész *Éjszaki Németország* a tiszta evangelium hive és védője lett.

A világi fejedelmek közül csak a bajor hercegek és Ferdinánd király maradtak a pápaság hivei, s ők is csak nagy nehezen tudták a népnek és rendeknek lelkiismereti szabadság utáni vágyait féken tartani.

Nagy mértékben emelte volna a reformatio erejét, ha nemcsak a világi, hanem az egyházi fejedelmek is a mozgalom élére állanak; de ezen körben az egyházi reform eszméjének az érdekeknek egész láncolata állotta útját. De azért találkozott olyan főpap, ki e korlátokat

útjából félre merte háritani. Ezen derék főpap a *cölni érsek* és vál. fejedelem, *Wiedi Herman* volt, ki Luther biblia-forditásának tanulmányozása közben, némi habozás után, elhatározta, hogy országát isten igéje szerént fogja reformálni. E végett előbb Bucert, majd Melanchtont hivta meg, s az általuk kidolgozott reform-tervet 1543. a rendek elé terjesztette, kik azt el is fogadták. A káptalan, egyetem és városi tanács ellenzéki állást foglaltak el ugyan, de azért a megkezdett munka tovább folyt, mégpedig nagyon sajátságos irányban. Az érsek nem szándékozott megnősülni, tehát az érsekségből nem lett világi birtok, hanem egyházi fejedelemségnek maradt, de evangeliumi szinezetet nyert. Néhány hasznos szerzetesrend meghagyatott, a káptalan joga biztosittatott, de a cultus egyszerűbbé tétetett [4]). Ezen példát már *Ferenc* (waldecki gróf). *münsteri püspök* is követni akarta és a reformatio felé hajlott (1542.). *Albert*, *mainzi bibornok-érsek*, Luthernek legrégibb ellensége, Magdeburg és Halberstadt rendeinek félig-meddig önként megengedte, hogy a reformatiot életbeléptessék, ő maga pedig Mainzba tette át székhelyét (1541.); de az is igaz, hogy a rendek viszonzásúl az örökké pénzszükségben szenvedő érseknek az adósságait kifizették. Általában a főpapokra nézve nagyon csábitó volt azon körülmény, hogy ha a reformatiohoz csatlakoznak, világi fejedelmekké lehetnek, s ha a viszonyok meg nem változnak, valószinűleg még számos püspökséggel gyarapodott volna a reformatio ereje.

1) Az okmány közölve van Walch, i. kiad. XIV. 2241.

2) Az okmányokat közli Walch, i. kiad. XVII. 4.

3) Ezen rendtartás Buchholtzer, székesegyházi prépost és Stratner, későbbi főszuperintendens felügyelete alatt készült. Müller, Geschichte der Reformation in der Mark Brandenburg (Berlin, 1839.).

4) Decker, Hermann von Wied, Erzbischof zu Cöln (Cöln, 1840.).

21. A katholikus és protestáns egyházak unioját célzó kisérletek a wormsi (1540.) és regensburgi (1541.) értekezéseken meghiusulnak; a regensburgi interim és declaratio (1541.) a kedélyeket nem képes megnyugtatni; a speieri birodalmi gyűlés (1544.) végzése kedvez a protestansoknak, mert szükség van fegyverükre; a tridenti zsinat (1545.) leplezetlenül lép fel a protestantismus ellen; s a második regensburgi értekezés is (1546.) eredmény nélkül oszlik szét.

A katholikus és protestans egyházak uniojának eszméje szükségből ujra elévétetett; természetesen az uniot ugy értették, hogy, miután a vén fától hajlékonyságot kivánni nem lehet, a fiatal ág, a protestantismus simuljon az anyatörzshez, a katholicismushoz. Ebből az unio-

ból aztán a protestansok nem kértek. Különben az unio-kisérlet igen alkalmas volt időnyerésre és arra, hogy a császár a protestansok erejét saját politikai céljaira felhasználja. Ugyanis a császár hadi pénztára kifogyott, Ferdinandot a török foglalkoztatta, és igy a császárnak nagyon érdekében állott, hogy a protestansokat megnyerje és a pártok összeütközésének elejét vegye. Ezen célból hivta meg a rendeket *Speierbe* (1540. jun.), hogy az *unio terve* felett előlegesen tanácskozzanak. Ezen gyülés azonban valami ragályos betegség miatt *Hagenauba* (Elsass) tétetett át. Itt heves vitāk után csak arra nézve tudtak egyértelemre jutni, hogy ha valami eredményt akarnak elérni, első sorban békés természetü küldöttekről kell gondoskodni. A tervezett vallásos értekezés, melynek a volt a hivatása, hogy a fennforgó különbségeket a sz. irás alapján egyenlitse ki, *Wormsban*, *Granvella*, császári biztos elnöklete alatt, valósággal összeült (1540. nov. 25. — 1541. jan. 14.); *protestans részről* Melanchton, Bucer, Capito, Brenz és Calvin; *katholikus részről* Eck, Cochlaeus, a spanyol Malvenda és mások jelentek meg. Már hosszas viták után a tulajdonképeni tárgyaláshoz akartak kezdeni, midőn Morone, pápai követ beavatkozása a kiegyezés folyamatát megakasztotta, s midőn az általa felvetett számos alaki kérdésen túlestek, akkor a császár parancsából Granvella az értekezést feloszlatta, s a tagoknak meghagyta, hogy a birodalmi gyüléssel egyidejüleg Regensburgban gyüljenek össze.

A császár a *birodalmi gyülést Regensburgba* csakugyan összehivta, s az 1541. ápr. 5. meg is nyilt. A *császári javaslat* a keresztyén egység és béke helyreállitását komolyan sürgette, s hogy a siker annál biztosabb legyen, a *vallásügyi értekezés* tagjait maga nevezte ki. Igy jelölte ki *kath. részről* Ecket, Gropper János, cölni kanonokot és Pflug Gyulát, a meisseni káptalan dékánját; *prot. részről* Melanchtont, Bucert, Pistorius János, niddai papot (Hessenből). *Elnökök* voltak Granvella és Fridrik pfalzi gróf; Rómát *Contarini* [1]) bibornok, pápai követ képviselte. A tagok tehát (Eck kivételével) mind békés szellemüek voltak. Granvella a kiegyezés alapjául, a császár nevében, egy a vitás pontokat tárgyaló dolgozatot terjesztett az értekezés elé, melyet nehány tudós épen ezen célból juttatott volt a császárhoz [2]). Ez az ugynevezett *Regensburgi interim* (ideiglenes vallás-egyezmény). Az értekezés (ápr. 26. — máj. 6.) *négy pontra*, t. i. az ember eredeti állapotára, az eredeti bünre, a szabadakaratra és a megigazúlásra nézve megegyezett [3]). De midőn az egyház került tárgyalás alá s a protestansok a zsinatok feltétlen tekintélyét vonakodtak elismerni, s az úrvacsora kérdésénél a transsubstantiatio tanához

nem akartak csatlakozni, világos lett, hogy a katholicismus és protestantismus közt oly mélység tátong, melyet puszta jóakarattal, elvtagadás nélkül nem lehet áthidalni, s igy az értekezés [4]) eredmény nélkül oszlott szét. A császár ugyan azt ohajtotta volna, hogy a kiegyenlitett pontokat mindkét fél szabályzónak tekintse, a többire nézve pedig türelemmel legyenek; de a kath. többség ebbe nem egyezett bele, s a császárnak a jelen állapotok fenntartását ajánlotta. A birodalmi gyülés tehát *végzésül* kimondta (jul. 29.), hogy a vallásügy rendezése a legközelebbi, 18 hó alatt tartandó köz- vagy nemzeti zsinatra halasztatik el; ha ennek megtartása akadályozva volna, azon esetben új birodalmi gyülés fog, a pápa közremüködésével, véglegesen határozni. Ezen idő alatt a protestansoknak az elfogadott pontoktól eltérni nem szabad. Végre a nürnbergi béke ujolag megerősittetett.

A protestansok az eredménynyel nem igen voltak megelégedve s kijelentették, hogy midőn az emlitett pontokat elfogadták, mindazt fenntartották, a mi az augsburgi hitvallásban és védiratban be van foglalva. Ily körülmények közt a közvetitő szerepére vállalkozott császár kénytelen volt a protestansok megnyugtatása végett *külön nyilatkozatban (regensburgi declaratio)* [5]) megigérni, hogy a kamaratörvényszék az augsburgi végzésnek vallásra vonatkozó pontjaira többé nem fog köteleztetni; a kamara-törvényszéki tagságtól az augsburgi hitvallásuak nem tilthatók el; az evang. papok javadalmaiktól nem fosztatnak meg és általában vallását mindenki szabadon követheti. Ezen kivül a császár *II. Joakim*, brandenburgi vál. fejedelemmel *külön egyességre* lépett, melyszerént a császár a brandenburgi reformatiot jóváhagyta, Joakim pedig megigérte, hogy nem lép be a schmalkaldi szövetségbe; *Filep*, hesseni tartománygróffal is megalkudott, Filep arra kötelezte magát, hogy a schmalkaldi szövetségnek idegen hatalmakkal (Franciaország és Anglia) való összeköttetését gátolni fogja, viszont a császár a marburgi egyetemet megerősitette.

Igy a császár legalább részben célt ért, mert a két ellenpárt összeütközését elhháritotta s a küszöbön álló háborukra mindkét párt segélyét biztositotta; a protestansoknak is volt annyi nyereségük, hogy a hivatalos elismertetésbez egy lépéssel közelebb jutottak.

E közben a politikai viszonyok mind fenyegetőbb alakot öltöttek. *Buda várát* Ferdinánd helyett *Szulejman* vette birtokába (1541.), s új hadjáratra készült. A császár erejét az Algir ellen inditott szerencsétlen hadjárat (vihar következtében) nagyon meggyengitette s Franciaországgal a viszony ismét feszült lett. 1543. nyarán a fenyegető vihar teljes erővel kitört. Franciaország megszállotta Németalföl-

det; Szulejman Esztergomig nyomult előre; III. Keresztély dán és Wasa Gusztáv svéd király a schmalkaldi szövetségbe ohajtott belépni, de ezt Filep tartománygróf az emlitett külön szerződés következtében meggátolta. Ezen bonyolult politikai helyzetben a császár ujra a protestansok segélyére szorult, s ennek fejében kénytelen volt ujabb engedményeket tenni. Igy a *speieri birodalmi gyűlés* (1544. feb.) *végzése* a protestans egyházak jogosultságát elismerte; a protestansoknak megengedte, hogy a lefoglalt egyházi javakat községek és iskolák szervezésére fordithassák; a protestansokra nézve kedvezőtlen birodalmi végzések érvényességét megszüntette; megigérte, hogy a kamara-törvényszék ujra és ugy fog szerveztetni, hogy abban a prot. rendek is képviselve legyenek; végre kimondta, hogy a vitás vallási és egyházi kérdések vagy szabad, keresztyén *közzsinaton* vagy, ha ilyen létre nem jöhetne, *nemzeti zsinaton* fognak véglegesen elintéztetni [6]), és erre a célra mindkét párt készittessen a következő birodalmi gyülésig *kiegyezési tervet.* Ezen igéretek után a protestansok a franciák ellen szükséges segélyt készséggel megszavazták, s a császár még azon évben oly sikerrel lépett fel a harctéren, hogy a francia királyt a *crespyi béke* elfogadására kényszeritette (1544. szept.) [7]).

Ezen béke előtt a protestansok ügye oly kedvező fejlődésnek indult, hogy jogaik teljes elismerésére biztosan számithattak; de attól fogva, hogy a császár makacs ellenségétől megszabadult, s figyelmét és erejét egészen a német birodalom egyházi szakadásának megszüntetésére fordithatta: a protestansok csak saját erejükre támaszkodhattak, s valami kedvező külpolitikai válságtól sorsuk jobbra fordultát nem remélhették. Pedig a schmalkaldi szövetségben sem folytak biztatóan a dolgok; nagy erő volt összehalmozva, de hiányzott egységes szervezete; az erőknek egy célra tömörülését féltékenység és egyenetlenség akadályozta; sokan önérdeküknől a közérdek javára nem tudtak lemondani. Igy *Filep*, hesseni tartománygróf, a nélkül, hogy első nejétől (Krisztinától, az elhalt György, szász herceg leányától) elvált volna, ennek beleegyezésével *második házasságot* akart kötni (Saali Margittal, egy 17 éves udvarhölgygyel), hogy ne legyen kénytelen házasságtörésben élni. E végett Bucert Wittenbergbe küldötte, hogy Luthertől kérjen tanácsot. Luther válaszában ugyan igyekezett a grófot ezen lépésről lebeszélni; de, hogy a két rosz közül a kisebbiket válaszsza, a gróf kivánságába kénytelen, kelletlen beleegyezett, ha az egybekelés titokban fog történni [8]). Ugy is történt (1540. márc. 4.), de hire elterjedt s a szász udvart nagyon elkeseritette, a hittudósokat pedig a legnagyobb zavarba juttatta. Melanchton, ki maga is részes

volt ezen botrány előidézésében (még az esküvőn is jelen volt), a bánat és boszúság miatt megbetegedett; a hesseni és szász hittudósok a bajt még azzal akarták tetézni, hogy a gróf házasságát nyilvánosan igazolják, de Luther ebbe nem egyezett bele. Azonban az éles tollharcot, valamint azt sem akadályozhatta meg, hogy az ellenpárt ezen botrányos esetet, számos változatban, ne ugy mutassa be a világnak, mint a reformatio természetes következményét. Filep, hogy a fejére zúdulható zivatar ellen magát biztositsa (a kétnejűség halállal büntettetett), a császárral szorosabban szövetkezett, s ez által a prot. szövetségnek többet ártott, mintha attól egészen elszakadt volna.

Ezen csapás nem jött egyedül. *Móric*, szász herceg (az 1541. elhalt Henrik utódja), rokonával, János Frigyes, vál. fejedelemmel némi vitás fennségi jog miatt meghasonlott, a schmalkaldi szövetségbe nem lépett be [9]), sőt, hogy magát bármely eshetőségre biztositsa, a császárral alkudozásokba bocsátkozott [10]). Ezen bajokat még Luther makacssága is növelte, ki a schweiziak úrvacsoráját ujolag megtámadta (erről l. a 22. c.).

Igy állottak a dolgok, midőn *III. Pál* attól tartva, hogy az egyházi ügyek felett még majd nemzeti zsinat fog intézkedni, a rég kivánt *közzsinatot Tridentbe kiirta* (1545.). A császár, ki még mindég a keresztyénségnek külső egységével bajlódott, mert ez absolut uralmi céljainak leginkább megfelelt, most azt követelte, hogy ezen zsinat végzéseinek kötelező erejét a protestansok is ismerjék el. A protestansok hiába készitették és vitték el a *wormsi birodalmi gyűlésre* (1545. márc. 24—aug. 4.) *kiegyezési tervezetüket* (= *wittenbergi reformatio)* [11]), a vallásügy a tridenti zsinatra utasittatott. Erre a protestansok kijelentették, hogy a tridenti zsinatot, mint pápai zsinatot, nem tekinthetik a Speierben megigért szabad zsinatnak; ennélfogva azon meg nem jelenhetnek, végzéseit magukra nézve kötelezőknek el nem ismerhetik, végre azt kérték, hogy a béke ne tétessék attól függővé, hogy elmennek-e a zsinatra vagy nem. Miután a protestansok ezen nyilatkozatuk mellett állhatatosan megmaradtak, a császár annyit megigért, hogy az év végén a kitűzött vallásos értekezést megtartatja; de ezt csak azért tette, hogy hadi készületeire időt nyerjen, mert világos volt előtte, hogy a protestansok a zsinatnak szép szerével nem fognak engedelmeskedni, s ezen kérdést fegyvernek kell eldönteni.

A protestansok makacssága mellett nagyon felingerelte a császárt még a *cölni reformatio* is (l. a 20. c.), mely mozgalomnak hatása már a szomszéd Németalföldön is mutatkozni kezdett, hol addig még az egyházi rend nem zavartatott volt meg. A boszús csá-

szár ezen mozgalomnak elfojtására szigoru intézkedéseket tett, a németalföldi prot. papokat börtönnel és halállal büntette, a cölni érsek ügyét pedig oda juttatta, hogy ellene a per mind Rómában mind a birodalmi törvényszéknél megindittatott. Ezen kivül, hogy az aggasztóan növekedő schmalkaldi szövetség ellen sikeresebben felléphessen, a *törökkel fegyverszünetet kötött* (1545. nov.; másfél évre, melyből 1547. jun. öt évi béke lett) és a *pápával alkuba bocsátkozott*, ki az eretnekek elnyomására hathatós segélyét (pénzt) felajánlotta.

E közben *a tridenti zsinat megnyilt* (1545. dec. 13.) s a protestantismus ellen, minden tartózkodás nélkül, határozottan ellenséges állást foglalt el. Azon *vallásos értekezés*, mely a császár kivánatára *Regensburgban* (1546. jan.) tartatott, már csak ámitás volt. A pápaság védői (Malvenda, Cochlaeus, Billik, carmelita szerzetes, majd Pflug) egyáltalában nem igyekeztek elháritni a protestansok fejéről azon átkot, melyet a pápa reájuk kimondani készült. Az értekezés kath. tagjai még a kiegyeztetett pontokat sem akarták elfogadni, s igy a protestans tagok (Bucer, Brenz, Schnepf és Major) a kiegyezés reményéről kénytelenek voltak lemondani. Ehez járult még az is, hogy a *császár egy rendeletben* az értekezőket a tárgyalások titokban tartására eskűvel kötelezte. Ezen rendelet egyértelmü volt az értekezés feloszlatásával; a császár tudta, hogy a protestansok ezen feltételt nem teljesithetik, s igy a kibékülés meghiusulását nekik lehet felróni. A terv sikerült, a protestans tagok Regensburgot odahagyták, s a toll munkáját nem sokára a fegyveré váltotta fel [12]).

1) Contarini 1483. Velencében szül.; szülővárosában már korán fontos hivatalokkal bizatott meg; tudományossága és kegyessége által köztiszteletet vivott ki: Olaszországban azon reformpártnak volt a lelke, mely a szerzetesi szenteskedéssel ellentétben, a benső kegyességet tartotta helyesnek és igazán keresztyénnek, s ennek alapját az élő, a szeretet munkáiban tevékeny hitben kereste. Aloys Contarini, Gaspar Contarini Opera (Paris. 1571.). V. ö. Henke, Neuere Kirchengeschichte (Gass és Vial kiad., 3. köt., Halle, 1874—80.). I. k. 149. l.

2) Ezen dolgozatot az ujabb nyomozások szerént Gropper, Bucer és Veltwick készitette. Schaefer, De libri Ratisbonensis origine et historia (Bonn. 1870.).

3) A bűn a keresztelés után is megmarad; a szabadakarat elveszett; az eredeti bűn igazi bűn; a megigazulás a szeretetben munkás hit által (tehát nem „sola fide“) nyerhető el.

4) Acta in conventu Ratisbonensi (Melanch. kiad., Wittenb., 1541.); Hergang, Das Regensburger Religions-Gesohpräch (Cassel, 1858.); Brieger, Contarini u. das Regensburger Interim (Gotha, 1870.); Brieger, De formulae Concordiae Ratisbonensis origine atque indole (Halae, 1870.).

5) A birodalmi végzés közölve van Walch, i. kiad. XVII. 962. a declaratio u. o. 999.

6) Ezen végzés közölve van Walch, i. kiad. XVII. 1198.

7) Ez alkalommal a szerződő felek igéretet tettek, hogy „a szent vallás egységének helyreállitásán“ egyesült erővel fognak munkálni. Dumont corps universel diplomatique IV. II., 279. után közli Gieseler, i. m. III. k. 1. r. 324. l.

8) Corp. Reformatorum, III. 864.; Heppe, Urkunden über die Doppelehe nebst den Traureden, l. Niedner, Zeitschrift für die hist. Theologie 1852. II. 263. s köv. V. ö. Henke, i. m. I. k. 147. l.

9) A meghasonlás egyik oka a volt, hogy a meisseni püspökségben fekvő Wurzen város felett a szász vál. fejedelem akarta a fennségi jogot gyakorolni, s midőn a püspök ez ellen tiltakozott, fegyveres erőt küldött a város megszállására (1542.). De a szász hercegi ház (Albert ág) is igényt tartott Wurzenhez, s ennek az ifju Móric herceg már fegyverrel készült érvényt szerezni. Az összeütközést csak Luthernek és Filep tartománygrófnak sikeres közbenjárása hárithatta el, de a két szász udvar közt a kölcsönös hidegség azután is megmaradt.

10) Móric (Filep tartománygróf veje) tehetséges, tevékeny, de heves és nagyravágyó fejedelem volt, s minden eszközt jónak talált, ha az nagyravágyásának szolgált. János Frigyesnek köszönhette, hogy a szász hercegség egészen reászállott, és mégis nemcsak hálátlan volt iránta, hanem méltóságára és birtokára is vágyott, s ezen cél eléréseért még a protestantismus kockáztatásától sem iszonyodott. (Még sokszor lesz róla szó). Langenn, Herzog u. Kurfürst Moritz von Sachsen (2 köt., Leipzig, 1841.).

11) A Wittenbergi reformatio cimü tervet Melanchton irta; ebben a tan az augsburgi hitvallás szellemében van kifejtve; az egyház alkotmánya, különösen a püspöki jogokra vonatkozólag, az engedményeknek azon határáig menyen el, melyen túl a protestantismus létének alapját már veszély fenyegeti. Corp. Reform., V. 580. V. ö. Henke, i. m. I. k. 155—56. l.

12) Actorum Colloquii Ratisbonensis ultimi verissima relatio (Ingolst. 1546; a császár parancsára nyomatott ki); Bucer tudósitását l. Walch, i. kiad. XVII. 1529.

22. A schweizi és németországi protestansok egyesülési kisérlete ujolag meghiusul.

A schmalkaldi szövetségnek egyes tagjai — miként emlitve volt — magán érdekeikről nem tudtak a közérdek javára lemondani; önzésük által ezen tekintélyes ellenzék erejét, hatalmát megbénitották, s az evangelium jövőjét kockáztatták. De még ennél is sokkal károsabb következménye volt a schweizi és németországi reformatorok *makacs hitvitájának*, mely a protestantismus két nagy pártjának egyesülését lehetetlenné tette.

A marburgi colloquium alkalmával (l. a 18. c.) eléggé kitünt, hogy a hittani egyesülésnek lényeges akadályai vannak, de azért egyesek nem mondtak le az *unio* reményéről, s ezen irányban az alkudozásokat ujból megkezdték. *Bucer*, strassburgi prédikátor, Luther iratainak tanulmányozása és a marburgi értekezlet alatt azon meggyőződésre jutott, hogy az úrvacsorára nézve Luthernek véleményét némi

módositással el lehetne fogadni, és Krisztus testének valóságos (realis), szellemi (spiritualis) élvezése Luther formulájával összegyeztetve, az egyesülésnek biztos alapjául szolgálhatna. E végett Bucer Lutherrel megkezdette az *alkudozást Koburgban* (1530.), és maga és saját tiszttársai nevében elismerte, hogy az úrvacsora elemeiben Krisztus valósággal jelen van, s az elfogadó szájával is élvezi; sőt maga részéről azt is megengedte, hogy ezen élvezés a hitetlentől sincs elzárva. Luther ezen értelmezéssel megelégedett, s a *felföldi városok* (Strassburg, Constanz, Lindau és Memmingen) ezen közvetitést elfogadva, *az augsburgi hitvallást aláirták*. Oecolampadius maga sem idegenkedett ezen közvetitéstől, de Zwingli azt határozottan elutasitotta. Azonban a felföldiek ezen közeledése sem volt képes a wittenbergiek gyanakodását egészen eloszlatni; Bucer tehát az egyesülés szükségét érezve, ujabb alkudozást kezdett, végre *Wittenbergben* (1536.) egy nagyobb *értekezésre* gyültek össze, melyen a felföldiek, Bucer, Capito és több tekintélyes déli-német hittudós (Ulm, Augsburg és más városokból) Luther nézetét az úrvacsoráról, még alakjára nézve is, elfogadta. Egyedül azon kérdés maradt eldöntetlen, hogy a hitetlenek is élvezik-e valósággal Krisztust vagy nem? A felföldiek megengedték, hogy a méltatlanok élvezik, de nem a hitetlenek is. Ezen értelmezésbe Luther is beleegyezett; ezután a *wittenbergi concordiát* mindnyájan *aláirták* s közös úrvacsorával pecsételték meg [1]). Midőn ezen egyesülés hire Schweizba eljutott, a tekintélyesebb hittudósok Baselben összegyültek s *Bullingert* (Zürichből), *Myconiust* és *Grynaeust* (Baselből) megbizták, hogy készitsenek olyan hitvallást, mely az egyesülést a németországiakkal ne zárja el. Igy jött létre a *Confessio Helvetica prior* (1536.), mely *Bucer* és *Capito* beavatkozására észrevehető Lutheri szinezetet nyert [2]). Bucer oly ügyességgel forgatta a Concordia kifejezéseit, hogy Schweiznak egy tekintélyes része kész volt azt elfogadni (1537.). De az egész unio oly mesterkélt, roskatag alkotmány volt, hogy annak az első megrendülésre össze kellett omolni. Luther ezt jól érezte s e tekintetben nemcsak Bucert és társait, hanem még Melanchtont is gyanusitotta. Ugy látszik próbára akarta tenni az unio tartósságát s a „rajongó és szellemfaló“ Zwingli-hivek ellen egy szenvedélyes hangu *munkát* [3]) bocsátott közre, mely az unio alkotmányát oly alaposan összerombolta, hogy azt századok múlva sem sikerült ujra felépitni.

1) Ezen conventről l. Walch, i. kiad., XVII. 2532—2543. A Melanchton által fogalmazott Concordia közölve van Melanch. Opera (Bretschn. kiad.), III. 75. V. 5. Gieseler, i. m. III. k. 1. r. 305—6.

2) Niemeyer, Collectio Confessionum in Ecclesiis Reformatis publicatorum (Lipsiae, 1840.) 105. és Bevez. XXXIII. V. ö. Gieseler, i. m. III. k. 2. r. 154. l.

3) Kurzes Bekenntniss v. heil. Sacrament wieder die Schwärmer (Wittenberg, 1544.); Walch, i. kiad., XX. 2195.

23. Luther magán élete és utolsó napjai.

Lutherrel eddig (leszámitva ifjuságát) csak mint reformatorral ismerkedtünk meg; de a rajz, mely őt mint a reformatio meginditóját, mint a német evang. egyház és erkölcsi élet alakulásának, fejlődésének egyik fő vezetőjét s az egész társadalmat átható mozgalomnak éltető lelkét állitotta elénk, a rajz — mondom — hiányos volna, ha vele mint magán emberrel, saját házi tűzhelyénél is meg nem ösmerkednénk. Ezen látogatást annál örömestebb megtehetjük, mivel ez hősünk nagyságát nem csökkenti; ellenkezőleg jellemének, kedélyének sok vonását megmagyarázza, különösen megfejti azt, hogy honnan meritette azon rendkivüli teremtő erőt és szilárdságot, melyet benne egész pályáján át bámultunk.

Ha Luthernek erős vára isten, erejének fenntartója, megifjitója családi tűzhelye volt. Amint az Augustinusok zárdáját, mint annak a perjellel együtt utolsó lakója, 1524. dec. elhagyta, a következő évben (jun. 13.), az úrvacsora feletti vita és a pórlázadás viharai közt *megnősült*. Neje *Bora Katalin*, a cistercita rend nemes női zárdájának (Nimptschenben, Szászországban, 1523-ig) egykori tagja nem volt szép, de hű ragaszkodása, derült kedélye, megnyerő magaviselete őt az igazi házias nők példányképévé tették. Luthert és Katalint nem szenvedélyes szerelem, hanem őszinte vonzalom és kölcsönös tisztelet vezette a családi élet szentélyébe és Bugenhagen eskette össze. Ezen szövetség mindkettőjükre nézve boldogság kútforrása volt, s habár Luther ellenségei épen az ellenkezőt szeretik állitani [1]), s habár Luther, tréfás leveleiben, nejét néha „Herr Käthe" néven szólitja s asztali beszédeiben házi keresztjét emlegeti: épen ezen őszinte vallomás bizonyitja, hogy Katalin férjére áldásos befolyást gyakorolt s a nagy férfiunak hűséges gondviselője volt. Legkétségtelenebb bizonyitéka ezen állitásnak *Luther végrendelete* [2]), melyben neje jövőjét és függetlenségét minden eshetőségre biztositotta, s melyben kijelentette, hogy az ő Katalinja mindég hű, kegyes, házias, szerető, szolgálatrakész, minden dologban engedelmes és reményén felül hajlitható nő volt, s nemcsak ugy viselte gondját, mint nő, hanem ugy szolgálta, mint szolgáló [3]). Ekként elevenitette fel Luther saját példája által a tisztességes, becsületes *családi életet*.

Luther gyakran betegeskedett, munkával is nagyon el volt halmozva, s a dolgok sem folytak mindég ugy, miként ohajtotta volna. De életének ezen mindég hullámzó folyamában sem vesztette el keble nyugalmát, hanem rendületlen hittel tekintett a jövőbe, mely isten segélyével az evangelium ügyét diadalra fogja segiteni. Isten segedelmében vetett ezen *erős hite* kisérte napi foglalkozásaiban. Határozott ellensége volt ugyan a gépies *imádkozásnak*, de azért, miként a zárdában megszokta volt, naponta bizonyos rendet tartott ebben is.

Luther a *gyermekeket* a házas élet legnagyobb áldásának tartotta, de bármily gyöngéden szerette, azért szigorúan nevelte őket [4]). Mint minden romlatlan kedélyű ember, ő is teljes lelki gyönyörűségét találta a *természet* csodás szépségeiben; annak ajándékait hálával fogadta és mérsékelten élvezte. Nagyon kedvelte a jó gyümölcsöt; de a szőlő kedvre deritő nedvének korlátolt élvezését is szükségesnek tartotta. Hiszen ő maga is, neje is derült kedélyű volt, s boldog családi életüknek egére ritkán borult a kedvetlenség felhő fátyola vagy a szomoruság nehéz fellege. S ha még is kedve ellankadt s lelkét a közügyek miatti aggodalom töltötte el, ilyenkor a *zenében és énekben* keresett üdülést. A zenét isten adományának tekintette s azt hitte, hogy az nemcsak az embereket vidámitja, hanem az ördögöt is elűzi. Maga is több hangszeren (fuvolán és hárfán) játszott; ha barátai nála összejöttek, gyakran rendeztek kis házi hangversenyt. Ő teremtette meg a *német egyházi éneket* is (erről később lesz szó).

Apostoli egyszerüségben élt. Földi javak után nem sovárgott; az ajándékokat nem szivesen fogadta, mert attól félt, hogy azok függetlenségét veszélyeztetik; de azért elég és fényes ajándékot kapott [5]). *Fekvő javai* is voltak Wittenbergben, ennek környékén és pár faluban. Ezeknek jövedelmét vendégszeretete és jótékonysága emésztette fel. Háza nemcsak barátai, hanem az idegenek, ügyefogyottak számára is nyitva állott.

Luther utolsó éveiben a derült napok majdnem egészen elmaradtak, a sok munka, küzdelem és csalódás kimeritette, elbetegesedett s ingerlékenynyé vált. Sok minden bántotta, különösen az, hogy az egyháznak és javainak új kormányzói (a fejedelmek) a tulajdonképeni egyházi célokra nem forditottak elég gondot; az egyházi javakat nagy buzgósággal foglalták le, de azért az új egyház szolgáit nem részesitették a megérdemelt dijazásban. Boszankodva tapasztalta, hogy Wittenbergben, melynek jó példát kellett volna mutatni, a fényűzés és erkölcstelenség, a mozgalmas idők alatt, szembetünőleg terjedt. Elkeseredve vette észre, hogy az általa szentségtelennek tartott schweizi

úrvacsoratan közvetlen közelében is hóditni kezdett. Végre aggasztotta a prot. fejedelmek egyenetlensége és kárhozatos politikája is. Nem csoda, hogy ennyi elkeseritő körülmény miatt odahagyta azon vásártért, hol a hiuság, érdekhajhászat egymást túlkiabálta s az önzetlenséget, becsületességet félretólta útjából; nem csoda, ha boszúságában odahagyta Wittenberget, az új „Sodomát" (1545.) [6]. Az egyetem és vál. fejedelem sürgető kérésére még egyszer visszatért, de megint eltávozott s Wittenberg csak koporsóját látta ujra. Mindég attól tartott, hogy a protestantismus politikai térre sodortatik és balsejtelme nagyon korán megvalósult. Már a látóhatáron fenyegetőleg emelkedtek ama vésztrejtő fellegek, melyek az új és már is tépett egyházra romboló, villámokkal terhes vihart készültek lezúditni. E sötét jövő mélyen elszomoritotta lelkét, nem egyszer buzgón könyörgött istenéhez, hogy ne engedje, hogy része legyen e keserű pohárban; és lelkének ezen hő vágya teljesült is. Midőn 1546. elején a mansfeldi grófok kérésére, valamely köztük fennforgó vitásügy kiegyenlitése végett, *Eislebenbe*, szülőföldjére utazott, ugyanott, hol bölcsője ringott, *érte el a halál*, élete 63. évében, a nélkül, hogy terhesebb betegség lepte volna meg, *1546.* (febr. 18. éjjel.). Hült tetemeit, a vál. fejedelem parancsára, *Wittenbergbe* szállitották és mély részvét közt a *vártemplom sirboltjába temették el.*

Azon kor, melynek mozgalmait Luther vezette, a szélsőségek, ellentétek küzdelmének kora volt, s ha ezen áramlat elől ő sem térhetett ki, azon nem lehet csodálkozni. Az átmeneti korszakokban, az új vagy felelevenitett eszméknek alakulási folyamata alatt, a mult és jövő gondolat-elemei oly zürzavaros állapotban szoktak lenni, hogy még akkor teljesen kifejlett eszméket hiába keresünk; azoknak tökélyes kristályalakjai csak akkor válnak ki, midőn az oda nem tartozó aly már leülepedett. Luther eszmekörének is át kellett menni ezen átalakuláson, ezért mondott ellentétes itéletet nem egy tárgy felett. Igy pl. mig korábban a pápát legszentségesebb atyának tartotta, utóbb Antikrisztusnak, Satannak nevezte; a szellemi, a lelkiismereti szabadságért lépett ki a harctérre, s mégis gyakran a betűhez makacsúl ragaszkodott, mások meggyőződése iránt türelmetlen volt; a történelemmel nem akart szakitani, néha a hagyományokhoz ragaszkodott, és mégis az egyházi atyákról gyakran kicsinylőleg itélt; azt hirdette, hogy az ész még a szentirás felett is illetékes biró, s mégis gyakran azt követelte, hogy az ész feltétlenűl fogadja el a meg nem értett tanokat; szóval Lutherben a mult hagyományai és a jövő eszméi erős harcot vivtak. De bárminő ellentétes érzelmek és gondolatok születtek

lelkében, meggyőződését mindenkivel szemben egyenesen, nyiltan kimondotta. Luther is ember volt, s korának minden előitéletén nem tudott felülemelkedni; de teremtő szellemével kortársai közül csak kevesen versenyezhettek; beszédei, kifejezései, még azon korhoz mérve is, gyakran nyersek voltak, de Németországnak népszerűbb szónoka sem előtte sem utána nem volt. A balesetek aggaszthatták, a tévedések, ferdeségek boszanthatták, de erejét meg nem törték, sőt fokozták. Minden jogtalanságot a pokol művének tartott, de épen ezért kettőzött erővel igyekezett azokat legyőzni. Azonban Luther nagysága nem a fennállók szétrombolásában, a kor bálványai ledöntésében nyilvánult, hanem abban, hogy az elavult intézmények helyébe ujakat tudott épiteni, s ezen munkásságában a hit ereje volt vezére, támogatója. Elleneivel szemben gyakran kijelentette, s ugy látszik, érezte is, hogy ő isten ügyének hivatott védője; de azért a sikert nem saját tehetségének, hanem isten segedelmének tulajdonitotta, és sohasem jutott eszébe, hogy nevét az új egyház homlokzatára felirja. Ha rendületlenül bizott istennek bölcs gondviselésében, ezen bizodalmának talpköve nem azon tudat volt, hogy isten oly sok veszélyből megszabaditotta; hanem azon hit, hogy ha ő a munkából kidőlne, „isten helyébe mindennap tiz Márton tudort teremthetne." Ha a német nemzet az *angolszász Bonifatius* emlékét kegyelettel őrzi; sokkal nagyobb hálával tartozik a *szász Luther* emléke iránt; mert mig Bonifatius a germánokat a *római igába hajtotta* (717. kezdett ezen munkához, l. I. k. 240. l.), addig Luther, kerek 800 év mulva (1517.) tette rá kezét ezen igára, hogy azt széttörje, s a hosszu római iskolázás és gyámkodás után az *önálló nemzeti fejlödés* korszakát megnyissa [7]).

1) Audin, Histoire de la vie, des ecrits et des doctrines de Mart. Luther (Paris, 1839. ujabb 1841. 2 köt.).

2) V. ö. Doleschall, Luthers Testament (Budapest, 1881.); az eredeti kézirat jelenleg a magyarországi evang. egyház generalis conventjének levéltárában őriztetik. Luthernek, mint volt szerzetesnek és nejének, mint volt szerzetesnőnek házasságát, kanonjog-ellenesnek, törvénytelennek tartották, és sokan rosz szemmel nézték. Ezért kellett nejét biztositó külön végrendelet; de Wette, i. kiad., V. 26. 753.

3) V. ö. de Wette, i. kiad. III. 125.

4) Luthernek három fia és három leánya volt. Az idősebb fiu, János jogi pályára lépett; az ezután következő leány, Erzsébet 1528. mgh.; elvesztette Magdolnát is 1542.; második fia, Márton theologiára készült; harmadik fia, Pál orvosi pályára lépett; harmadik leánya, Margit 1570. halt meg. A Luther család Pál utódaiban 1759-ig maradt fenn.

5) Kelyheket, ékszereket, érmeket sat.; v. ö. Doleschall (a 2. j.), i. m. 21–22. l. 1532-ig 200, azután 300 frt évi fizetése volt.

6) De Wette, i. kiad., IV. 209.; V. 753.

7) Luther életrajzának terjedelmes irodalma van; nevezetesebb művek: Mathesius, Historien von Dr. Mart. Luthers Anfang, Lehren, Leben, standhaft Bekänntniss seines Glaubens und Sterben (27 prédikácio; 1565.; Rust kiad. Berlin, 1842); Ukert, Luthers Leben (Gotha, 1817. 2 köt.); Pfizer, Leben Luth. (Stuttgart, 1836.); Jürgens, Luth. Leben, I. Abth. Luth. von seiner Geburt bis zum Ablasstreite (3 köt. Leipzig, 1846—47.; befejezetlen); Gelzer, Dr. M. Luther, der deutsche reformator (képekkel, Hamburg, 1851.); Schenkel, Die Reformatoren (Luther, Zwingli, Calvin, Melanchthon) u. die Reformation (Wiesbaden, 1856.); Hoff, Vie de Martin Luther (Paris, 1860.); Thiersch, Luther, Gustav Adolf u. Maximilian I. v. Baiern (Nördlingen, 1869.); Lang, M. Luther, ein religiöses Charakterbild (Berlin, 1870.); Zittel, Dr. M. Luther, der deutsche Reformator (Karlsruhe, 1870.); Köstlin, M. Luth. (2 köt. Elberfeld, 1874.); Rückert, M. Luth. (Der Neue Plutarch, Gottschall szerk. 1. köt. Leipzig, 1874.).

24. A schmalkaldi háboru és Móric szász herceg árulása.

Miután a császár a külpolitikai ügyeket rendbehozta (l. fennebb a 21. c.), Németországon is *szövetségeseket* keresett, hogy a protestansok ellen annál biztosabb sikerrel léphessen fel. A bajor herceget a pfalzi vál. fejedelemség odaigérésével nyerte meg; az elfogott braunschweig-wolfenbütteli hercegnek közeli rokonait könnyen rávette, hogy az országrabló Filep ellen fegyvert fogjanak; de legfontosabb volt *Móric szász herceggel kötött titkos szövetsége* (1546. jun. 19.), ki a szász vál. fejedelemmel folytonos feszült viszonyban volt, s most a vál. fejedelemség nagy részének árán a császárhoz csatlakozott és ez által a protestantismus sorsára döntő befolyást gyakorolt.

E közben a császár, a regensburgi értekezés feloszlása után, ugyancsak *Regensburgban* (1546. ápr.) *birodalmi gyülést* tartott, hogy ott a tridenti közzsinatnak a protestansokra is kiterjedő érvényessége tárgyaltassék; de a protestansok kijelentették, hogy a tridenti zsinatban nem biznak, nemzeti zsinatot sürgettek s a gyülésen meg sem jelentek. Erre a császár, miután magát már több oldalról biztositotta, kilépett eddigi tartózkodó, titkolódzó állásából s hozzá fogott azon rég megért tervének kiviteléhez, hogy a protestansokat fegyverrel kényszeritse az engedelmességre. De a hatalmas prot. szövetség megalázására még most is (pedig már három serege volt felszerelve) szükségesnek tartotta, hogy annak erejét megoszsza; ezért csak *a szász vál. fejedelemre és a hesseni tartománygrófra mondta ki a birodalmi átkot* (1546. jul. 20.), mely itéletét azzal igazolta, hogy ők a vallás szine alatt idegen birtokokat foglaltak el s a császári tekintélyt is megsértették.

A schmalkaldi szövetségesek a fenyegető veszély láttára hason-

lóképen fegyverkezni kezdettek. A felföldi városok Würtemberggel egyesülve, *Schärtlin* vezérlete alatt, egy tekintélyes hadsereget állitottak ki, melylyel az ügyes vezér mind a regensburgi gyűlést mind a tridenti zsinatot könnyen szétrobbanthatta volna, ha a sokfejű haditanács egységes akarattal, habozás nélkül gyorsan intézkedik. *Filep* és *János Frigyes* a birodalmi átok kimondása után, egy tekintélyes haddal megindultak, s lépésüket egy nyilatkozatban igazolva, *Donauwörthnél* Schärtlin seregével egyesültek. A császár ezen hadjáratnak politikai szinezetet igyekezett adni, de a protestansok *III. Pál* pápának a schweizi cantonokhoz küldött és elfogott sürgönyeiből megtudták, hogy a pápa a császárral az eretnekség kiirtására szövetséget kötött, s ezen *keresztes hadjáratra* mindenkinek bűnbocsánatot igért, ha azt bármi módon segélyezi. A protestansok a Duna mentén eleinte túlnyomó erővel és sikerrel harcoltak, s ha egységesen és gyorsan működnek, a császárnak a harctérre küldött erejét nehézség nélkül megtörhették volna. De a sok vezér, a hosszas tervezgetés és féltékenység a protestansok erejének teljes kifejtését akadályozta s a császárnak időt engedett, hogy spanyol, olasz és németalföldi hadait összepontosithassa. Végre a protestansok ellenállási képességét teljesen megbénitotta *Móric szász hercegnek áruló tette*, ki a szász választófejedelem birtokát azon ürügy alatt szállotta meg, hogy a birodalmi átoknak az idegen Ferdinand által szándékolt végrehajtását megelőzze (tulajdonképen pedig azért, mert a császár a birodalmi átok következtében uratlanná vált szász vál. fejedelemséget 1546. okt. 27. egy végzésben Móricnak adományozta). Ezen fenyegető veszély hirére a tartománygróf és vál. fejedelem odahagyta a protestansok táborát, mely azután szétmállott. A császár most akadálytalanúl nyomulhatott előre; a városok szelidebb vagy szigorúbb feltételek mellett meghódoltak s vallás dolgában megnyugtató igéretet nyertek. Igy a császár nem annyira saját ereje, mint inkább a protestánsok pártoskodása következtében, 1547. elején, urává lett egész déli Németországnak.

Egyidejüleg a *cölni reformatio* ügyének elintézésére is sor került; a pápa az érseket már korábban felfüggesztette és letette volt hivatalából (1546.), de ezen itélet még nem volt végrehajtva. Most a császár a kedvező időt használva, biztosokat küldött Cölnbe, kik az ottani rendek közreműködésével az érseki és vál. fejedelmi méltóságot az eddigi coadjutorra (Schaumburg Adolfra) ruházták, mire az agg érsek, *Wiedi Herman*, reményvesztetten méltóságáról lemondott (1547. febr. 25.).

Ez alatt *János Frigyes* nemcsak saját országából űzte ki Móri-

cot, hanem a szász hercegségnek egy részét is elfoglalta; az éjszaki német városok segélycsapatokkal támogatták, sőt a csehek is alkudozni kezdettek az exfejedelemmel és Ferdinánd király zászlói alatt vonakodtak hitrokonaik ellen harcolni. Igy János Frigyes ujra tekintélyes állást foglalt el; de a császár a fenyegetett pontra tekintélyes sereget küldött, mely a Ferdinándéval és Móricéval Egernél (Csehországban) egyesült, gyors menetben az Elbehez nyomult és *Mühlbergnél* a meglepett protestansoknak kicsiny seregét túlnyomó erővel [1]) megsemmisitette. Maga János Frigyes is fogságba került (1547. apr. 24.); már lázadás és eretnekség cimén ki volt mondva fejére a halálos itélet; de a hadi tanács eszélyesebbnek tartotta a megalázott foglyot a *wittenbergi capitulatiora* kényszeriteni (máj. 19.), melynek értelmében országáról és vál. fejedelmi méltóságáról Móric javára lemondott, élethoszszig tartó fogságába is beleegyezett, de vallás dolgában semmit sem engedett.

Ezek után az egyedül maradt *Filep* tartománygróf nem gondolhatott ellenállásra és a császárnak feltétlenül *megadta magát.* Filepnek veje, Móric és II. Joakim, brandenburgi vál. fejedelem a császárnál Filep érdekében közbenjártak s tőle egy *szerződésben* azon igéretet nyerték, hogy a tartománygrófnak személyes szabadsága és birtoka sértetlen fog maradni, ha az elibe szabott *feltételeknek* eleget tesz. Azt követelték tőle, hogy a császár előtt hódolata jeléül boruljon térdre, várait rontassa le, ágyuit szolgáltassa ki és fizessen tetemes pénzbirságot (150,000 frt.) [2]). Filep a feltételeket elfogadta, Halleban a császár előtt porig megalázta magát, de azért ezen szertartás végezte után Alba herceg őt, mint a császár foglyát letartóztatta. A két közbenjáró hiába emlékeztette a császárt adott szavára, a császár azt másként értelmezte és Filep szabadságát nem adta vissza. Ezután, nehány alföldi város kivételével a többi szövetségesek is meghódoltak a császárnak, a prot. szövetség megsemmisült és a protestantismus ügye egészen elveszettnek látszott [3]).

1) A protestansok csak 4000 gyalog és 2000 lovas harcost állithattak szembe a 17000 gyalogból és 10000 lovasból álló császári sereggel.

2) Rommel, Philipp der Grossmüthige, Landgraf von Hessen, nebst einem Urkundenbuche (3 köt., Giessen, 1830.) III. k. 235. V. ö. Gieseler, i. m. III. k. 1. r. 337—38. l. Ranke, Deutsche Gesch. im Zeitalter der Reformation (6 köt., Berlin, 1839—47.; 5. kiad. Leipzig, 1874.), IV. 522—32. l.

3) Az emlitett műveken kivül lásd még: Jahn, Gesch. des schmalkaldischen Krieges (Leipzig, 1837.); Maurenbrecher, Karl V. und die deutschen Protestanten 1545—55. (Düsseldorf, 1865.).

25. Az augsburgi és lipcsei interim (1548.); a tridenti zsinatnak ujra megnyitása.

A császárnak gyors diadala aggodalmakat okozott Rómában; attól tartottak, hogy a megerősödött császári hatalom a pápaság szabadságára és függetlenségére veszélyessé válhatik; sejtették, hogy a császár az egyház egységében csak absolut hatalmának alapját keresi, tehát azt nem célnak, hanem hatalma emelése és megszilárditása eszközének tekinti. A római politikának nem állhatott érdekében a császár célját elémozditni, nem gondolhatott oly reformokra, melyek a protestansokat is kielégitsék s ezek azután a császár erejét fokozzák.

Ezen politika vezette a *tridenti zsinatot* is, mely a császár ohajtásával ellenkezőleg a protestáns tanok ellen hozott végzéseket, s igy lehetetlenné tette, hogy a protestansok egy ilyen ellenséges zsinat tekintélyét elismerjék. Midőn a császár látta, hogy ezen végzések az ő egyházi reform-terveit keresztülhúzzák, azt követelte, hogy a protestansokra nézve sérelmes végzéseket ne hirdessék ki. A pápa egyideig engedett, de midőn észrevette, hogy a császár hatalma a protestansok legyőzése által ujra félelmessé kezd lenni: a zsinat végzéseit kihirdette, segédcsapatait visszahivta, ujra Franciaországhoz közeledett, s hogy a császárnak a zsinatra való befolyását meggátolja, azt pestis ürügye alatt *Bolognába tette át* (1547. márc. 11.). De a császár nem engedte meg, hogy a német püspökök Bolognába elmenjenek, az ottani zsinat érvényességét sem ismerte el, s igy az kénytelen volt tárgyalásait félbeszakitani (1549. szept. 13.).

A pápai politikának ezen fordulata nagyon boszantotta a császárt, mert a protestantismuson vett könnyü diadalának állandóságában nem bizhatott, s ha a vallásegység érdekében erőszakos rendszabályokhoz nyúl, könnyen megeshetik, hogy a néppel sokkal makacsabb harcot kell vivnia. Épen ezen okból a császár nem háborgatta a protestans cultust, s látszólag hű maradt azon nyilatkozatához, hogy nem a protestantismus elnyomása, hanem az engedetlenek megfenyitése végett fogott fegyvert.

Miután a zsinat a vallás és egyház korszerü reformjától idegenkedett, a protestansok kibékitésére nem gondolt, hanem a régi alapokat igyekezett megszilárditni, hogy a papuralmat az új-kor szellemének hullámai ellen megvédje; ezen törekvésekkel szemben a császár első teendőjének tekintette a birodalmi béke helyreállitását. E végett nyitotta meg a *birodalmi gyülést* (1547. szept.) *Augsburgban*, hol a megalázott protestans rendek kénytelenek voltak beleegyezni a császár-

nak azon kívánságába, hogy a közzsinat végzéseit magukra nézve is kötelezőknek ismerik el, ha az Tridentbe ujra összeül és a tárgyalásokat ujra kezdi. A császár meg volt győződve arról, hogy a régi egyházi és vallásos állapotok visszaállitása majdnem lehetetlenség, nem is kívánta vissza azokat, mivel az ő politikája a régi papurálom támogatására csak ugy nem számithatott, mint a protestantismuséra; épen ezen okból igérte meg, hogy azon lesz, hogy a zsinat a protestansokra nézve is méltányos végzéseket hozzon. Minthogy azonban a zsinat szünetelt, elhatározta, hogy a német birodalomban, a pápa és zsinat mellőzésével, az ó és új egyházat legalább külsőleg egyesiti, és igy a belső egyesülés és egyetemes reformatio útját előkésziti. Ezen célból a régi reformatio-terveket újból elővétette s azoknak alapján egy *ideiglenes vallástörvény (interim)* tervének kidolgozásával *Pflug Gyula* naumburgi püspököt, *Helding Mihály* mainzi cimzetes püspököt és *Agricola János* brandenburgi udvari papot bizta meg [1]. Ezen törvény (26 cikkből áll) a többek közt kimondja, hogy a *megigazuláshoz* nem elég a hit, hanem jó cselekedetek is szükségesek; hogy a *megigazultnak* isten nemcsak bűneit bocsátja meg, hanem őt jobbá is teszi (IV. c.); hogy a *mise* nem engesztelő, hanem hálaáldozat; hogy a *kehelyben* a világiak is részesülhetnek s *a papok megnősülhetnek;* az *egyházi hatalomra* nézve elismertetett, hogy a püspökök is isteni jognál fogva kormányoznak, de *legfőbb püspök a pápa*, ki az egyház egységének őre, az egész egyház kormányzója, de hatalmát épitésre és nem rombolásra tartozik forditni (XIII. c.); a *hét szentség* s az *átváltozás* tana megmaradt, a *szertartásokra* nézve pedig a régi gyakorlat majdnem egészen meghagyatott [2]. Az *egyházi javak* visszaszolgáltatásának kérdése békés egyezkedés útján oldatott volna meg.

A császár azt hitte, hogy ezen engedménynyel a prot. rendeket megnyugtathatja, és valóban nehány prot. fejedelem még nyereségnek tartotta, ha a tiszta tannak ezen maradványa a katholikusokat is kötelezni fogja. A brandenburgi és pfalzi választó-fejedelem habozás nélkül, Móric csak vonakodva fogadta el, mert alattvalóinak a protestantismus változatlan fenntartását biztositotta volt. Igy a prot. rendek a kényszerüség előtt valahogy csak meghajoltak; de a kath. rendek, *Vilmos* bajor herceg befolyására (ki előbb ezen ügyben a pápánál kérdést tett s az ő utasitásai szerént cselekedett) az interimet határozottan visszautasitották. Az *interim* tehát csak azon módositással vált *birodalmi törvénynyé* (1548. máj. 15.), hogy az azokat nem kötelezi, kik a régi hagyományoktól nem tértek el (tehát a katholikusokat) [3]. A fogoly Filep tartománygróf, ki minden reményét elvesz-

tette, hasonlóan elfogadta az interimet; de János Frigyes, kit a börtön sem foszthatott meg istenbe vetett bizalmától, interimet és zsinatot határozottan és bátran visszautasitott; a *pápa* pedig, kit az egész császári reformatio érzékenyen bántott, csak egy év múlva hatalmazta fel a püspököket arra, hogy a protestansoknak tett engedményeket eltűrjék.

Az augsburgi interimnek nevezett vallás-törvény hivatalosan érvényre jutott ugyan, de életbeléptetése nem ment oly könnyen, mint a császár remélte. A déli német városok polgárai és papjai makacsúl ellenszegültek; de a császár szigorúan lépett fel, s miután *Constanz* birodalmi város ellenszegülése miatt polgári és egyházi szabadságának elvesztésével lakolt, ezen intő példa a legállhatatosabbakat is megrettentette, és egyik város a másik után hajolt meg sorsa előtt. Azon papok, kik az interimet nem akarták elfogadni, elűzettek; négyszáz papnál több bujdokolt egész családjával fedél és kenyér nélkül.

Még sokkal szilárdabb ellenállást fejtettek ki az éjszaki német tartományok, hol János Frigyes példája hű követőkre talált. Az ellenállás központja *Magdeburg* városa volt, mely még mindég birodalmi számüzetés alatt állott (a schmalkaldi háboru óta); ott készültek egész özönnel a gúnyiratok, oda menekültek az interimnek ellenzői. Filep tartománygróf fiai, valamint a brandenburgi választó-fejedelem sem voltak képesek területükön az interimnek érvényt szerezni; különösen *Móric* jutott igen kényes helyzetbe. Ugyanis ő népének megigérte volt, hogy a tiszta tant védelmezni fogja, ellenben a császár az interimnek azonnal életbeléptetését várta. Ilyen körülmények közt olyan közvetitő módról kellett gondoskodni, mely mindkét fél igényét kielégitse. E végett (1548. dec. 22.) *Lipcsében országgyűlést* tartott, melyen az interim látszólag elfogadtatott, de oly módositással, hogy a lutheri tan lényegében változatlanúl megtartatott, a kath. rendtartások és szertartások pedig *adiaphoráknak* (közönyös dolgoknak) nyilvánittattak *(lipcsei interim)*. Móric ezen rendszabály kidolgozásával a wittenbergi hittudósokat, főleg *Melanchtont* bizta meg [5]), ki erre hajlandó is volt, mivel félénk természeténél fogva azt hitte, hogy szilárd ellenállással az egész protestantismus jövőjét kockáztatnák. Az igy Melanchton befolyása alatt készült interim az ország rendei által, nem minden vonakodás nélkül, elfogadtatott s a következő évben kihirdettetett (1549. jul.). Azonban Luther szigoru hiveit ezen protestans interim még erősebben felingerelte, mint az augsburgi. Móricnak az élesen megtámadott és kigúnyolt interimmel annyira meggyűlt a baja, hogy az ellenszegülőket kénytelen volt számüzetéssel és börtönnel büntetni, ha némi eredményt akart elérni.

A császárnak azon törekvése, hogy a birodalom békéjét a vallásegység alapján állitsa helyre, nem vezetett eredményre. Az interimet, mint jogtalan félrendszabályt, a katholikusok megvetették, a protestansok az ördög művének gúnyolták. A bizonytalan helyzeten csak biztosabb és tartósabb intézkedésekkel lehetett segitni, s ezeket még mindég a közzsinattól várták. A császár tehát mindent elkövetett, hogy a *közzsinat* ujra összehivassék. Ezt el is érte. Midőn III. Pál meghalt, a császári párt *III. Gyulát* emelte a pápai székre, ki a császár kivánatára a közzsinatot *Tridentbe* készséggel ujra kiirta (1551. máj. 1.), habár a francia király ezt ellenezte is. A prot. rendek megigérték, hogy a zsinatra képviselőket küldenek, ha a korábban befejezett tárgyalások ujra felvétetnek, a theologusok azokon résztvehetnek s a végzéseknél a sz. irás tekintélye fog dönteni. E közben a protestansok a zsinati tárgyalás alapjáúl *új hitvallásokat* fogalmaztak; igy készitette el *Melanchton* a *szász hitvallást* (Confessio saxonica, vagy miként ő nevezte: Repetitio Confessionis Augustanae), melyben visszatért a tiszta tanhoz és elhagyta azon ingatag alapot, melyen a lipcsei interim szerkesztésénél állott volt. Hasonló célból szerkesztette *Brenz* a *würtembergi hitvallást* (Conf. virtembergensis). Mindkét hitvallást számos tekintélyes, bel- és külföldi hittudós aláirta. Az év végén már a prot. küldöttek Tridentben gyülekezni kezdettek; majd megérkeztek a würtembergi és strassburgi hittudósok is élükön Brenzzel; Melanchton a lipcseiekkel épen úton volt, midőn oly váratlan fordulat állott be, mely a protestansokra nézve az egész zsinatolást feleslegessé tette.

1) Pflug a mérsékelt kath., Helding a merev ó kath., és Agricola prot. pártot képviselte.

2) Bieck, Das dreifache Interim (Leipzig, 1721.); Smidt, Historia interimistica (Helmstädt, 1730.); az interimet kivonatosan közli Gieseler, i. m. III. k. 1. r. 346—51. l.

3) A császár megbizásából Pflug Gyula a katholikusok számára is készitett egy formula reformationis-t, mely elrendelte, hogy a püspökök a papság reformatioja érdekében látogassák meg az egyházakat, tartsanak megyei zsinatokat, és az egyházi hivataloknak egyesekre való összehalmozását szüntessék meg. Ezen rendeletnek, mint gondolni lehet, semmi eredménye sem volt Rómában a császár egyházi intézkedéseit „botránynak" és „jogbitorlásnak" tekintették.

4) Az országgyűlés végzését s az interim kivonatos tartalmát Bieck itt (2. j.) i. m után közli Gieseler, i m. III. k. 1 r. 361—65.

5) A munkálatban résztvettek: Major, Eber, Bugenhagen és Cruciger.

26. Móric a hűtlenül elhagyott protestans ügynek megmentőjeként lép fel, s a passaui szerződés által (1552.) a vallásszabadság útját egyengeti.

A császári hatalom, nemcsak vallás-, hanem politikai szabadság tekintetében is, az egész német birodalomra tűrhetlen súlylyal nehezedett. *V. Károly* hatalmának tetőpontján, törekvéseinek majdnem céljánál állott; többé nem titkolta azon tervét, hogy a császári méltóságot fia (később *II. Filep*, spanyol király) számára akarja biztositni; a birodalmi ügyekben önkényesen intézkedett; a mind nagyobb mértékben garázdálkodó spanyol csapatokat a szerződés ellenére a birodalomban tartotta; a tartománygrófot a kikötött feltételek teljesitése után sem bocsátotta szabadon; szóval önakaratán kivül más törvényt nem ismert. A protestansok szabad mozgását a gyülölt interim lehetetlenné tette, és bizonyos volt, hogy a pápa és zsinata még ezen kelletlen interim engedményeit sem fogja megerősitni. A protestantismus védőinek kezeiből ki volt ütve a fegyver, egyedül a birodalmi számüzetéssel sujtott *Magdeburg* mert ellenszegülni a császári hatalomnak. Most ezen makacs város megalázásával a császár Móricot bizta meg, ki azt el is vállalta.

Móric, ki a prot. szövetség megbuktatására és saját érdeke előmozditására a császár zsoldosává szegődött, nemcsak alattvalói, hanem az egész prot. Németország előtt gyülölet tárgyává lett. Ugy látszik, hogy ezen kinos helyzetből szabadulni vágyott; de ezenkivül nem feledte el a császárnak apósával, Fileppel szemben elkövetett szószegését sem, s elég alkalma volt meggyőződni arról, hogy a császárnak törekvései nemcsak a protestantismusra, hanem a német nemzetre nézve is felette veszélyesek. Bizonyára ezen nyomatékos okok inditották Móricot arra, hogy eddigi politikáját megváltoztassa, a császár törekvéseit meghiusitsa, s azon foltot, melyet saját egyházának elárulása ejtett jellemén, hitfelei és nemzete előtt tisztára mossa. Látszólag *Magdeburg ostromát* tovább folytatta; ezalatt titokban a birodalmi és vallásszabadság megmentésére több prot. fejedelemmel és *II. Henrik* francia királylyal szövetkezett [1]). Végre Magdeburg megadta magát (1551. nov.); de Móric költött ürügy alatt a megszálló sereget azután is együtttartotta, s miután lassanként a szövetségesek segélycsapatai vele egyesültek, nyiltan fellépett (1552. márc.). Tettének igazolásául, kiáltványaiban, a császár által az egyházon és államon elkövetett sérelmeknek egész hosszu sorát mutatta fel, és kijelentette, hogy többé nem fog a pap- és spanyol uralomnak szolgálni. Ezen váratlan csapás a

császárt Inspruckban egészen készületlenül, pénz és sereg nélkül találta, s most még a kath. fejedelmek segélyére sem számithatott. Móric Inspruck felé nyomult, a császár pedig Villachba menekült. Midőn Móric három nap múlva Inspruckba bevonult, a császárnak hült helyét találta; ezen hír pedig a tridenti zsinatot szétrobbantotta.

Móric ezen merész hadjárat alatt Ferdinánd római királylyal *Linzben alkudozni kezdett*. A király Móricnak azon feltételeit, hogy a foglyok szabadon bocsáttassanak, a menekülteknek kegyelem adassék, az interim töröltessék el s a prot. egyház, a kiegyezkedés meghiusulása esetében is, teljes elismerésben részesüljön, a király ezen pontokat hajlandó lett volna elfogadni, de a császár szorongatott helyzetében sem fogadta el azokat. Móric előnyomulása az alkudozások további menetére is kedvező hatással volt. A *Passauba* összehivott birodalmi rendek nagy számmal jelentek meg (1552. jul.), a protestansok követeléseit most a katholikusok is támogatták, mivel a császár örökösödési tervével ők sem voltak megelégedve. A *linzi pontokat* Ferdinánd és a rendek lényegében elfogadták; de a Villachban tartózkodó s a vallásegység eszméjéhez még mindég ragaszkodó császár főleg a feltétlen vallásszabadságra vonatkozó pontot most is visszautasitotta. A szerződést tehát csak azon módositással köthették meg, hogy a protestansoknak teljes bocsánat, általános béke és vallás-egyenlőség biztosittatik mindaddig, mig egy köz- vagy nemzeti zsinat vagy más gyülés a vallásos egyesülés felett véglegesen intézkednék; ezen ügyben pedig a legközelebbi birodalmi gyülés fogna határozni (1552. aug. 2.) [2]). Ezen békepontokat Frankfurtnak sikertelen ostroma után közölték Móriccal, ki azokat el is fogadta és aláirta. Ezen szerződés alapján Filep és János Frigyes is visszanyerte szabadságát és az elüldözött prédikátorok saját tűzhelyeikhez visszatérhettek. A hazatérteket mindenütt lelkesült örömmel fogadták.

A passaui szerződést Móric nem sokáig élte túl; *Albert*, brandenburgi őrgróf s Móricnak ifjukori barátja, ki a passaui szerződéssel nem sokat törődve, az egyházi fejedelemségek ellen rabló hadjáratot folytatott, Móriccal is összetüzött; egy véres csatában ugyan teljesen megveretett (Sievershausen-nél 1553. jul. 11.), de Móric nehéz sebet kapott, melyben pár nap múlva meghalt.

1) Utóbbi szövetség 1551 okt. 5. köttetett meg, de a francia király által csak 1552. jan. 15. erősittetett meg.

2) Hortleder, Handlungen und Ausschreibungen von den Ursachen des deutschen Krieges (2 köt. Frankfurt 1617.), II. rész, 5. könyv.

27. Az augsburgi vallásbéke, 1555. szept. 25.

A megigért birodalmi gyűlést jó ideig nem lehetett összehivni, mivel a császárt a franciák ellen viselt háboru foglalta el. Ezen nyomasztó politikai helyzet nagyon alkalmas időben következett be a protestansokra nézve, mert az a császárt arra kényszeritette, hogy ne állja útját annak, a mit megváltoztatni ugy sem állott hatalmában. A protestansok mégis attól tartottak, hogy a császár a vallásbékét némely feltételekhez fogja kötni, épen ezért a hittudósok Naumburgban a béke módozatai felett értekezést tartottak (*naumburgi convent*, 1554. máj.). E közben Ferdinándot a törökök Magyarországon nagyon szorongatták, a császárt a franciák még mindég lekötve tartották, a birodalmi gyűlést pedig tovább halogatni nem volt tanácsos. A császár sejtette, hogy e gyűlés az ő éveken át gondosan ápolt eszméjét, Németországnak vallásos és politikai tömör egységét, el fogja ejteni; nem akart ezen elveivel ellenkező és rá nézve kinos munkában részt venni; e helyett Ferdinándot, mint római királyt teljes hatalommal ruházta fel, hogy nevében végérvényesen intézkedjék.

Ilyen kilátások közt nyitotta meg Ferdinánd az *augsburgi birodalmi gyülést* (1555. febr. 5.). Első tárgy a protestansok hivatalos elnevezése volt; erre nézve abban egyeztek meg, hogy a katholikusokkal szemben *„augsburgi hitvallásuaknak"* neveztessenek. Az *örök vallásbéke pontjaiban* kimondatott, hogy a birodalomnak kath. és augsburgi hitvallásu rendjei *teljesen egyenlő joguak*; hogy vallásáért, egyházi intézményeiért, személyében és javaiban egyik birodalmi rendet sem szabad háborgatni, s ha mégis vitás vallásügyek fordulnának elé, azokat keresztyéni és békés úton-módon kell elintézni; a *kath. főpapok birói illetékessége*, amennyiben a vallásra és cultusra vonatkozik, a protestansokkal szemben felfüggesztetik; végre az *egyházi vagyon birtoklása* azon állapotba fog visszahelyeztetni, a mint volt a passaui szerződés idejében. Ezen pontok tárgyalása alatt önként felvetődött az *áttérés* kérdése is. Világi rendek áttérése nem kifogásoltatott; ennél sokkal bonyolodottabb volt azon kérdés, hogy mi történjék akkor, ha jövőben egy *egyházi fejedelem* az augsburgi hitvallásra *tér át?* Ez a német katholicismus életkérdése volt és igen heves vitát idézett elé. A kath. egyházi rendek ezt nagyon jól érezték és épen ezért azt követelték, hogy azon főpap, ki az augsburgi hitvallásra áttér, ne csak egyházi javadalmaitól, hanem világi méltóságától és jogaitól is fosztassék meg; mert az ilyen *áttérő ipso jure et facto elveszti hivatalát és rendjét*, s helyébe más katholikus főpa-

pot kell választani. Ez az ugynevezett *reservatum ecclesiasticum*. A protestansok ezen követelésnek épen az ellenkezőjét ohajtották. Egyik fél sem akart engedni, Ferdinánd pedig a kérdés eldöntésétől ovakodott. A tárgyalások további folyamában, a *birodalmi kamara-törvényszék* rendezésére vonatkozólag kimondatott, hogy jövőben annak tagjai közé protestansok is választatnak. Még egy pont felett nagyon nehezen tudtak egyességre jutni; a protestansok azt kivánták, hogy a *katholikus rendek protestans alattvalóinak szabad vallásgyakorlata* birodalmi törvény által biztosittassék: ellenben a katholikusok a protestansok által (Speierben, 1526.) felállitott *földesúri jog* (cujus regio, ejus religio) mellett akartak maradni. Ferdinánd a vitás kérdést az által oldatta meg, hogy egy *declaratioban* (mely a birodalmi végzések közé csak mint mellékes végzés vétetett fel) kimondta, hogy a rendek vallás dolgában földesúri joguk gyakorlatában maradnak, de ha saját területükön más vallásu alattvalóik szabad vallásgyakorlatot nem élvezhetnek, azok becsületük, javaik és szabadságuk veszélyeztetése nélkül szabadon elköltözhetnek [1]). A reservatum ecclesiasticum is császári declaratio alakjában fogadtatott el, de a birodalmi végzések közé felvétetett. Végre 1555. szept. 25. a békepontokat kihirdették; de a békébe a reformáltakat nem foglalták be. A vallásos különbségek kiegyenlitésének reményéről ugyan nem mondtak le, de a vallásbékét attól nem tették függővé [2]).

V. Károly császár, kinek nagyratörő terveit a végzet nem egyszer keresztülhúzta, ugy látszik, hogy megunta az árral szembe úszni, s félre állott az útból; a császári koronáról öcse, Ferdinánd részére lemondott (1556.), többi birtokait pedig fiának, Filepnek engedte át. Aztán követve egyik vén katonájának azon tanácsát, hogy „az embernek a világ és a halál között egy kevés időt magára is kell forditni," a zajos világot csendes magánynyal cserélte fel s a sz. Just zárda melletti hajlékban (Estremaduraban) mély áhitatosság és munka közt fejezte be életét (1558.). Azon férfiu, kinek szük volt a világ, utóljára megelégedett egy kis hajlékkal is.

1) Ezen pontból világos, hogy az augsburgi vallásbéke a rendeknek nem a lelkiesmereti szabadságot, hanem csak a hivatalosan elfogadott hitvallások közt a szabad választást biztositotta. A nép, az alattvaló azon vallást tartozott követni, melyet az ő ura követett vagy követni engedett; ellenkező esetben jobb vidékre költözhetett, de ezen költözködés is annyira meg volt nehezitve (személyes váltságdij, adóváltság sat. lefizetése után), hogy csak nagyon kevesen vehették igénybe.

2) Lehemann, De pace religionis acta publica et originalia d. i. Reichshandlungen und Protokoll des Religionsfriedens (Frankfurt, 1631.). Gieseler, i. m. III. k. 1. r. 373—76. l. a szöveget kivonatosan közli. Ranke, Zur deutschen Geschichte. Vom religionsfrieden bis zum dreissigjährigen Krieg (2. kiad. Leipzig, 1874.).

NEGYEDIK SZAKASZ.

FRANCIA SCHWEIZ REFORMATIOJA 1564-ig.

28. A calvinismus úttörői.

Schweiznak német területén, a cappeli háborut berekesztő béke a reformationak további terjedését megakasztotta; de ugyanezen időben Schweiznak francia részében is erős mozgalom indult meg, mely a politikai, vallási és egyházi reformatiot együttesen tűzte zászlajára, s a schweizi reformatiot az eddigitől eltérő új irányba vezette. A francia nép hevesebb véralkata s a délibb égaly befolyása egészen más szinezetet adott ezen mozgalomnak, melyet hevesebb szenvedélyek és élénkebb zaj kisért, mint a minő a német reformatiot jellemezte. Az ócsárló beszédek, személyes bántalmazások napi renden voltak s a mozgalmakban néha a nők is résztvettek. Legszenvedélyesebb volt a küzdelem Genfben, hol oly sok különféle, ellentétes érdek és elem rajzott és küzdött az uralomért.

Genfet még ezen időben nem valami erős kapocs fűzte Schweizhoz. A XII. század óta egy püspök székelt és uralkodott is a városban, mert a városi tanács a püspök akarata ellen nem igen mert intézkedni. A savoyai hercegek már régóta vágytak Genfnek birtokára s ezen törekvésüket keszséggel elémozditották a genfi püspökök, kik a hercegek pártfogása mellett vagy épen a hercegi családból jutottak a püspöki székre. Ezen politika a polgárságot *két pártra* osztotta. A püspökök pazar fényü, léha, laza erkölcsü udvara, melynek tűzhelyénél sok ingyenélő szeretett sütkérezni, a polgárság egy részét a *püspökök pártjára* csábitotta [1]; ellenben a polgárságnak jobb része a városnak elvesztett szabadságait törekedett visszaszerezni s a savoyai házból származott püspököknek határozott ellensége volt. A *hazafias párt* élén a sz. Victor zárda perjele, *Bonnivard Ferenc* állott (megh. 1570.), ki a népet szabadsága védelmére lelkesitette; ezért a savoyai herceg (Philibert, ki 1520 után Genfben lakott) parancsára, mint néplázitó, a chilloni várnak legmélyebb börtönében egy oszlophoz kovácsoltatott (1530.). A püspöki és hercegi udvarnak rosz példája a papság és nép nagy részének erkölcsét megvesztegette s még inkább felébresztette a jobbak kebelében a vágyat, hogy ezen erkölcstelen zsarnokoktól megszabaduljanak. E végett *a köztársasági párt Bern és Freiburg* cantonokkal *szövetkezett* és *Genf* hosszas küzdelem után

a savoyai hercegek igájától megszabadult s a *schweizi szövetségbe lépett* (1535.), mely alkalommal a sokat szenvedett chilloni fogoly is kiszabadittatott.

Ezen politikai mozgalmakkal kapcsolatban indult meg a *genfi egyházi reformatio* is. Már Bonnivard az evangelium szellemében tartá beszédeit; ezen irány a Bernnel való összeköttetés útján folyvást nagyobb tért nyert, de határozottabb alakot csak akkor öltött, midőn *Farel Vilmos*, a lelkes, de heves és szenvedélyes szónok (1532.) Genfben megjelent (l. a 14. c. 3. j. a 63. l.), hol a reformált egyháznak, bár még csak titokban, tekintélyes pártja volt. Minthogy azonban az ingadozó világi hatóság a püspök és papság hatalma ellen őt megvédeni nem tudta, kénytelen volt Genfet egy időre elhagyni; de ott maradt *Froment Antal* és *Olevitanus Robert*, kik az ő szellemében tovább működtek. Ekkor tört ki a mozgalom, mely miatt a püspök a lázadó várost megátkozta és elhagyta. Most Farel is visszatért Genfbe és vele ment *Viret Péter*, Lausanne későbbi reformatora [3]). A két buzgó reformator működése Genfben szenvedélyes küzdelmet szitott fel, mely a reformatio diadalával végződött. Több nyilvános vallásvita, kép- és ereklye-rombolás után *a tanács a reformatiot elfogadta*, a kath. cultust megszüntnek nyilvánitotta (1535. aug. 27.) s Farel a *presbyteri egyházalkotmánynak*, melyet a valdensek közt kedvelt meg, alapját letette. A következő évben, midőn Calvin Genfen átutazott, Farel az isten nevére kérte, hogy ne menjen tovább s nyujtson segédkezet a reformatio megszilárditására. Calvin a sürgető kérésnek engedett és ott maradt. Az ő acélszilárd jellemére és páratlan szervező tehetségére nagy szükség is volt; mert Genfben a pártok vihara egész erővel csak azután tört ki, s azt megfékezni, a zűrzavarból rendezett állapotot teremteni csak egy Calvinnak sikerülhetett.

1) Püspöki vagy savoyai párt, melynek szolgalelkü hiveit gúnyból mamelukoknak (Mamelucs) nevezték.

2) A köztársasági vagy városi párt, melynek hiveit szövetségeseknek (Eidgenossen, Eydgenots vagy Huguenots) gúnyolták. A hugenotta névnek, mely a francia reformáltaknak is gúnyneve volt, eredete homályos; némelyek szerént Toursnak Huguon nevü kapujától kölcsönöztetett, hol össze szoktak volt gyülni; mások szerént Capet Hugotól származik, kinek utódai őket a Guisek és Lotharingiaiak ellen védelmezték; megint mások az amboisi szövetséggel hozzák kapcsolatba, mely időtájt Tours környékén gyakran véres összeütközésre került a dolog a reformált nemesek és királyi csapatok közt; ezen hirtelen előtermő és ismét eltünő ref. csapatokat aztán Hugó király seregének vagy hugenottáknak nevezték. Henri, Leben Joh. Calvins, des grossen Reformators (3 köt. Hamburg, 1835—44.), I. köt. 48. l. V. ö. Baur, i. m. IV. k. 219—20. l.; Henke, i. m. I. k. 207. l.

3) **Viret** Orbeban 1511. szül., Parisban tanult, hol a reformatio tanaihoz kezdett hajolni. E miatt neki is oda kellett hagyni Parist; szülővárosába vonult tehát s ott az evangeliumi tanok terjesztésén fáradozott, ugyanott ismerkedett meg Farellel is. 1531—39-ig részint Lausanneban részint Genfben működött, 1561. óta Nismesben és Lyonban tartózkodott és Orthezben, Bearnban halt meg 1571.

29. Calvin János és a genfi reformatio.

Calvin János Noyonban, Pikardiában 1509. (jul. 10.) született. Atyja *Cauvin* [1]) *Gellért*, püspöki ügyész, szigorú férfi; anyja *Lefranc Johanna* (Cambraiból) szép és kegyes nő volt [2]). A nem gazdag, de jómódu család a gyermek Jánosnak jó nevelést kivánt adni. Atyja a *papi pályára* szánta, mint a melyen egy tehetséges ifju, azon korban, legbiztosabban emelkedhetett tekintélyes állásra és anyagi jóllétre. Tanulmányait szülővárosában kezdette meg, azután az atyjával barátságos Montmor ház fiaival hittani tanulmányai befejezése végett Parisba ment (1523.), hol a hires *Cordiert* [3]) is hallgatta. Szorgalom és tehetség tekintetében tanulótársait jóval felülmulta, de rideg, komoly, szigorú magaviseletével azoknak szeretetét nem tudta megnyerni [4]). Atyja jóelőre gondoskodott, hogy fia anyagi okok miatt tanulói pályáján fenn ne akadjon; már tizenkét éves korában megnyerte számára a noyoni székesegyháznak egyik javadalmát, és hat évvel később egy más plebánia javadalmát. Hogy ezen javadalmakat élvezhesse, fel kellett vennie a *tonsurát*, de más papirendi fokozatra sohasem avattatott fel. Időközben, részint a püspöki udvarral való meghasonlás, részint a papi pályának az egyházi mozgalmak miatt bizonytalan volta, atyja tervét megváltoztatta, s az ifju atyja akaratából a *jogi pályára* lépett. Calvin tehát, miután rokonának Olevitanus Robertnek társaságában a kath. tanok igazsága felől már ugy is kételkedni kezdett, könnyü szivvel mondott le javadalmairól s kezdette meg jogi tanulmányait (1528.) az *orleansi* és folytatta a *bourgesi* hires *jogakadémián*. Az utóbbi helyen *Wolmar Menyhártnak*, a görög nyelv tanárának és a reformatio eszméi lelkes barátjának befolyására, Calvin, jogi tanulmányai mellett, nemcsak az ókori classicus iróknak, hanem a szentirás eredeti szövegének tanulmányozását is egész lelkesedéssel megkezdte. Azonban a jogi tanulmányok nem feledtethették el vele korábbi theologiai tanulmányait; különben is bármerre fordult, mindenütt a vallás és egyházjavitás kérdésének nyilvános vagy titkos vitatásával találkozott; hiszen, ugyszólva még a levegő is vallásos eszmékkel volt tele. E közben atyja meghalt (1531.), s Calvin saját sorsának független ura lett; nem sokáig habozott, *visszament Parisba* (1532.), hogy a classicus irodalom terén, alapos képzettségre tegyen

szert. „Nem Luther és Zwingli, hanem Reuchlin, Erasmus, Lefèvre (Faber) voltak ekkor vezércsillagai.“ Parisban mint humanista és philologus kezdette meg működését, midőn Senecának *De clementia* című művét magyarázatokkal kiadta, de nemsokára a vallásos mozgalom árja őt is magával ragadta, midőn a parisi evangelikus községhez csatlakozott (1532. végén), mely előbb csak titokban tartotta összejöveteleit. Azonban parisi tartózkodását egy végzetes tett miatt csakhamar félbe kellett szakitani. Ugyanis az ő barátjának, *Cop Miklósnak*, a Sorbonne ujonnan választott rectorának, szokás szerint minden szentek napján székfoglaló beszédet kellett tartani (1533.). Cop, mint orvos, Calvint bizta meg beszéde kidolgozásával; Calvin készséggel vállalkozott s a rectori beszédből az evangeliumi tanok védelme lett. Cop a beszédet hiven felolvasta, a tanárokból, papokból és világiakból álló hallgatóság egy része mohon nyelte, más része megütközéssel és megbotránkozással hallgatta. Cap feleletre vonatott s az elfogatást csak gyors menekülés által kerülhette el. Barátja példaját Calvin is követte, még idejében odahagyta Parist; ennél okosabbat nem is tehetett, mivel a parisi evangelikus községet, a római papuralmat gyalázó és gúnyoló nyilatkozatok miatt újból üldözni kezdették (1534.).

Calvin egyelőre *Angulêmebe* vonult (barátjához, Du Tillet Lajos kanonokhoz), majd *Nèracot* kereste fel, hol *Valois Margit*, címzetes navarrai királyné (I. Ferenc nőtestvére), egy szellemes, kegyes, de nem kifogástalan erkölcsű nő, tartotta akkor tájt udvarát, melynek körében az első francia reformátorok és üldözött tudósok menhelyet és védelmet találtak. Calvin ezután rövidebb, hosszabb ideig tartózkodott *Párisban*, *Baselben*, *Strassburgban* és másutt is; ezalatt megismerkedett *Servet Mihálylyal*, *Grinaeussal*, *Bucerral*, *Capitoval*. Baseli tartózkodása alatt adta ki (1536.) „*Institutio religionis christianae*“ cimű tudományos munkáját, mely a ref. egyház hitrendszerének alapjává vált s mely már első fogalmazásában is ezen rendszernek minden lényeges alkotó elemét magába foglalta [5]). E mű eredetileg a hamis vádakkal terhelt franciaországi protestánsok védelmére volt szánva s francia nyelven irt előbeszédében erőteljes, szabad és nemes hangon I. Ferenc királynak ajánlva. Baselből *Olaszországba* vette útját, hol *Renata* [6]), ferrarai hercegné udvarában állapodott meg, hol a reformationak üldözött hivei pártfogást és védelmet találtak. Calvin még azt is remélte, hogy a hercegnő befolyását a francia királynál hitsorsosai javára értékesitheti. De reménye nem teljesült s Ferrarából is távoznia kellett, mivel a herceg a neje pártfogoltjaival ellenszenvét éreztette. Visszaindult tehát Franciaországba, útközben *Piemontban* megállapodott és

sikerrel hirdette az evangelium tanait, de az üldözés szelleme itt is feltámadt s őt menekülni kényszeritette. Felkereste szülővárosát, hogy családi ügyeit rendezze, és elhatározta, hogy Baselbe vonul s a nyilvános zaklatásoknak kitett reformatori pályát, melyhez különben sem érzett hajlamot, a csendes akadémiai élettel cseréli fel. Azonban végzete másként akarta. Midőn útját a háboru miatt Genf felé vette, e város, küzdelmeinek jövő szinhelye, az ifjut lekötötte; Farelnek sürgető kérésére Genfben maradt [7]). Igy szerezte meg Farel Genfet a reformationak és Calvint Genfnek. Calvin előbb csak felolvasásokat tartott a sz. irásból, de csakhamar (Farelnek és Viretnek ajánlatára) *lelkésznek* is megválasztatott. Ezen időtájt győzte le Bern Waadtlandot is, mely győzelem után a reformatio hivei ott is nyiltan felléphettek. A *lausannei vallásos vitatkozáson* (1536. okt.) Farel, Viret és Calvin az ellenkező véleményüeken oly fényes diadalt arattak, hogy ennek következtében a reformatio hivatalosan bevétetett. Viret az új egyház szervezése és rendezése végett Lausanneban maradt s oly sikerrel működött, hogy egy év múlva (1537.) már a papi pályára készülők számára akadémia alapittatott.

Midőn Calvin Genfbe érkezett, e város már külsőleg a reformatio mellett nyilatkozott (l. a 28. c.), de a forrongás még mindég tartott, sőt veszélyes kórjelek kezdettek felmerülni. Az ó egyháznak még számos titkos hive volt; azok is erős pártot képeztek, kik a savoyai uralom alatt a léha, gondtalan életet megszokták, s az egyházi és politikai függetlenségért azon hitben küzdöttek, hogy azután még szabadabban élhessenek. Ezeken kivül egy titkos rajongó párt is nagyon el volt terjedve, kiknek hivei magukat szellemieknek (Spirituels) nevezték, pantheista tanok felé hajoltak s communista elveket árultak el. Ezeket nevezték el Calvin párthivei *libertinusoknak* (= szabadosok) [8]).

Calvinra igen nehéz feladat várt; nemcsak a régi visszaéléseket, bajokat kellett orvosolni, hanem az új, ferde irányoknak is gátot emelni s a reformatiot az elfajulástól megmenteni. A helyzetet még az is nehezitette, hogy pártokra szakgatott, izgatott, hevesvérü, forrongó tömeggel volt dolga. Calvin csak úgy boldogulhatott, ha szellemének minden tehetségét összeszedi, ha a legnagyobb erélyességet fejt ki, ha gondolkozásában, tetteiben a legszigorúbb következetességre törekszik. Első teendő volt a *hitvallás körvonalozása* és az *egyházalkotmány* rendezése. E végett Farellel egy *hitvallást* [9]) szerkesztett s az egyház jogkörét szabályozó tezvezetet állitott össze, melyeket a tanács és népgyülés elfogadott és mindenkire nézve kötelezővé tett. S hogy mindez ne csak irott ige legyen, hanem életbe is lépjen, *egyházfeganá-*

csot szerveztek, mely egyházi átok mellett kemény polgári büntetéssel is sujtotta azokat, kik az új rendhez alkalmazkodni nem voltak hajlandók. Az egyházi hatóság az erkölcstelenségnek teljes megsemmisitése végett annak gyökérszálait, a fényűzést, puhaságot, henyélést és a társadalmi életnek más megmérgező elemeit is kiméletlenül kezdette irtani [10]. Ezen szigorúság a libertinusok pártjának nem igen tetszett, sőt a városi hatóság sem nézte jó szemmel az egyházi tanács működését; mert, nem épen alaptalanúl, attól tartott, hogy az előbb-utóbb fejére fog nőni. Az elégedetlenek tehát az új hatalom megbuktatására szövetkeztek. Erre az alkalom hamar megérkezett. A régi szokásokhoz ragaszkodó nép előtt Farelt és Calvint azzal kezdették vádolni, hogy az istentiszteletben önkényes ujitásokat tesznek. Ugyanis Farel a templomokat a katholicismusra emlékeztető szerektől nagyon megtisztitotta; nemcsak az oltárokat, képeket sat., hanem még a keresztelő medencét is eltávolitotta; ünnepnek egyedül a vasárnapot hagyta meg, mig a berniek több régi ünnepet megtartottak [11], s mig ezek az úrvacsoránál kovásztalan kenyeret használtak, addig a genfiek kovászost osztottak ki. A berni rendtartástól való eltérés a befolyására féltékeny Bernet is az ellenzék támogatására ösztönözte. Ezen vádak alapján *Lausanneban zsinatot* tartottak, mely Calvin és társai ujitásait elitélte. Erre a genfi hatóság elrendelte, hogy a papok a zsinat végzéséhez alkalmazkodjanak; de Calvin tiltakozott a világi hatóságnak az egyház belügyeibe való beavatkozása ellen, a hatóság rendeletének nem engedelmeskedett, s a szószéken kijelentette, hogy addig az úrvacsorát nem lehet megünnepelni, mig a felingerelt polgárságban méltóbb hangulat nem mutatkozik (1538. húsvét). Az ellenszegülőkre a tanács kimondta a *számüzetést* (1538. ápr. 23.), és *Calvin Farellel* és több barátjával együtt *elhagyta Genfet*. Farel Neuchatelbe ment s ott maradt haláláig (1565.). Calvin előbb Baselbe, azután *Strassburgba* vonult, hol a legszivesebben fogadtatott, s Bucer, Capito és Hedio közbenjárására hittanári állomást nyert; majd azon ref. egyház lelkészének is megválasztatott, mely a francia menekültekből alakult. Ezen nyugodtabb helyzetében kedvenc foglalkozásának, a tudományos theologiai irodalomnak is több időt szentelhetett. A már emlitett *Institutiot* ujra átdolgozva és kibővitve kiadta (1539.) [12]. A *rómaiakhoz irt levél* magyarázatának közrebocsátásával jeles irásmagyarázatainak hosszu sorát megnyitotta. Mint Strassburg küldötte részt vett a wormsi és regensburgi vallásos értekezéseken, s ezen alkalommal bennső barátságot kötött Melanchtonnal is; megjelent több oly conventen, melyek a schweizi és németországi protestantismus egyesitésén fáradoztak.

Ugyancsak Strassburgban *házasságra lépett* egy nemes, derék nővel, Büre Idával (a lütichi Störder János, egykori anabaptistának özvegyével), ki Calvinnal kilenc évig osztotta meg az élet gondjait (mgh. 1549.). Ezen házasságnak egyetlen gyümölcse, egy figyermek, korán elhalt. Igy Calvint kevés ideig foglalták el a családi élet örömei és gondjai; minden erejét a közügynek szentelhette, annak is szentelte; de bizonyára beteges szervezete mellett, a családi élet nélkülözése is egyik oka volt annak, hogy az élet örömei iránt oly érzéketlen, gondolkodásmódjában oly rideg és komor volt.

Calvin Strassburgban tartózkodása alatt is folytonos összeköttetésben állott Genffel, s barátai mindent elkövettek, hogy a népben a számüzött iránt kedvezőbb hangulatot ébreszszenek. Az idő ezt meg is hozta; ugyanis Genfben az ellentétes pártok harca oly zürzavart és fejetlenséget idézett elé, hogy a jobbak az erélyes férfiu hiányát nagyon érezték. A libertinusok pártja a legnagyobb féktelenségekre vetemedett; anabaptisták, katholikusok és más pártok mind tért foglalni igyekeztek; a ravasz *Sadoletus* bibornok ezen alkalmat arra használta fel, hogy Genfet ujra a kath. egyház kebelébe téritse vissza [13]). A rend barátaiban mindinkább megért azon meggyőződés, hogy ezen felfordult állapotnak csak Calvin lehet ura. A méltatlanúl számüzöttnek visszahivását azért sem lehetett soká halogatni, mivel az ellenpárt már Genf szabadságát is áruba bocsátotta (egyfelől a savoyai herceggel, másfelől Bernnel alkudozott). Az árulás azonban napfényre került, a fővezetők kivégeztettek s *a tanács végzésben kimondta Calvinnak tiszteletteljes visszahivását* (1540. okt. 20.). Az alkudozás a strassburgiakkal is megkezdődött, kik Calvint nem örömest bocsátották el, sőt maga Calvin is szigorú feltételekhez kötötte visszatérését [14]), melyeknek elfogadása után, 1541. (szept. 1.) egész *diadalmenettel vonult be Genfbe.*

Ezen idő óta Calvin szelleme uralkodott a genfi köztársaságon nemcsak vallásos és erkölcsi, hanem politikai tekintetben is. De ha Genf újjá teremtésének dicsősége osztatlanúl őt illeti, ezen szervező munkában elkövetett bűnök súlya is az ő lelkére nehezedik. Az *egyház alkotmányát a presbyteri rendszer* alapján szervezte [15]) és Genf polgári alkotmányával [16]) összekapcsolta; a vallásügyet hitvallás és tanitás által szabályozta; a családi élet és erkölcsök megtisztitását fényüzési törvényekkel mozditotta elé. Mindezen intézkedéseknek vezető szálai az *egyháztanács (= presbyterium*, hat papból és 12 presbyterből alakult) kezébe voltak letéve, melynek élén ő maga állott [17]). Ezen hatóság őrszemei elől semmi hiba, semmi bűn sem rejtezhetett el;

figyelemmel kisérte még a családi élet titkait is; de nemcsak az erkölcsök, hanem a hit épségére is féltékenyen felügyelt, s a lelkiismereti szabadság, a protestantismusnak egyik vezéreszméje ellen nem egyszer kiméletlenül vétséget követett el. Calvin Genfet „a maga képére akarta újjá teremteni“ és ezen cél elérésére sokszor kicsinyes, néha embertelen eszközöket is mozgásba hozott. Ugyanis Calvin nemcsak elsőrendü theologus, hanem nagy politikus is volt, s ez csak előnyére vált volna, ha mindkét tehetséget a maga helyén alkalmazza; de azonnal beláthatlan veszélynek vált forrásává, mihelyt a politikai maximákat az egyházi téren kezdette alkalmazni. Calvinnal is megtörtént, mint előtte és utána sok más nagyratörő halandóval, hogy midőn isten birói székét bitorolva, a lelkiismeretek felett akart itélni, botorságot vagy épen bűnt követett el. De bármily kevéssé engedett tért az új szervezet az egyéni szabadság érvényesitésére, de azt még sem lehet új pápaságnak nevezni, mint Calvin barátai és ellenei közül némelyek tették [18]). Ha őt VII. Gergelyhez hasonlitják, ez áll egy bizonyos pontig, mert ő is „állhatatos volt mint egy hős, eszélyes mint egy senator, buzgó mint egy prophéta és erkölcseiben szigorú“ [19]), de nem kell feledni, hogy Genf az erkölcsi romlottságnak épen olyan állapotába volt sülyedve, mint VII. Gergely kora, s csak ilyen kérlelhetlen szigorúsággal lehetett Genf mély erkölcsi sebeit orvosolni. És másfelől Calvinnak eszét, szivét nem zaklatta az az uralomvágy, mely VII. Gergelyét; különben is a protestantismus szelleme, mely a papuralom megdöntésére forditotta legerősebb fegyverét, sohasem tűrte volna meg a Hildebrand szellemü theokratia kifejlését; de bizonyára ilyen eszme Calvin agyában nem is fordult meg soha. A genfi szervezet inkább *emlékeztet az ó-kori zsidó theokratiara*, mint a római papuralomra; Calvin inkább nevezhető „Genf Lykurgosának,“ mint pápájának, s törekvése oda irányult, hogy Genfből inkább „*keresztyén Sparta*,“ mint „*protestans Róma*“ legyen.

Azon mérték feletti szigorú fegyelemnek, mely nemcsak az erkölcs ellenségeit, hanem az eltérő véleményeket is kiméletlenül üldözte, egyik fő oka kétségenkivül abban rejlett, hogy a reformált egyház Genfben *államegyháznak* mondatott ki, az azétól eltérő vélemény felségsértésnek tekintetett, s mint ilyen nemcsak börtönnel és számüzetéssel, hanem néha halállal is sujtatott; de a tulajdonképeni okot Calvin egyéniségében kell keresnünk. Calvin, ki már természettől erős türelmetlenséggel volt megverve [20]), kinek genfi élete folytonos böjt és álmatlanság volt, ki önmagához legszigorúbb volt, s ki többet dolgozott, mint századának bármelyik tudósa, Calvin féltékenyen és aggodalma-

san munkált azon, hogy Genfben *isten országának* az ő lelkében élő *eszményképét* megvalósulva lássa, s ha valakiről azt hitte, hogy ezen céljának útjában áll, azt a fiait védő édes anya kétségbeesésével igyekezett megsemmisiteni. Csak igy magyarázható meg, hogy az ellenvéleményűek közül többen Calvin befolyása következtében Genfből számüzettek vagy épen halállal lakoltak. Igy *Bolsec* (előbb karmelita szerzetes), genfi orvos, ki Calvinnak az elővégzésről kifejtett tanát egyháziatlannak, Augustinus eszméivel ellenkezőnek, kárhozatosnak és veszélyesnek nyilvánitotta, ezért előbb bebörtönöztetett s azután számüzetett (1551.)[21]. *Castellio Sebestyén*, a tudós nyelvész, kit Calvin emelt egy genfi tanoda igazgatójává, mivel a túlságos erkölcsi fegyelmet s a lelkiismereti kényszert roszalta, az elővégzés és pokolra-szállás tanát megtámadta és az Énekek énekét szerelmi költeménynek tartotta, Calvin részéről oly szenvedélyesen támadtatott meg, hogy hivatala elvesztése után is jónak látta Baselbe menekülni (1544.; ott is halt meg 1563.). Azonban a genfi hatóságnak határt nem ismerő türelmetlensége akkor nyilvánult legszembeszökőbben, midőn a szentháromságot tagadó *Servet Mihályt*, Calvin kivánatára, elevenen a máglya lángjai közzé juttatta (1553. okt. 27.)[22]. Ezen itéletet ugyan több testvéregyház, Bucer, Beza, sőt Melanchton is helyeselte; de azért a Servetet elhamvasztó máglya füstje oly sötét foltot vetett a genfi reformatiora, hogy azt semmiféle mentség sem moshatja tisztára.

Calvinnak még nyolc évig (1547—55.) kellett elkeseredett harcot vívni az új rend ellenségei ellen; de az ő vaskormánya alatt a léhaság, rendetlenség, erkölcstelenség és rajongás hiveinek Genf területéről végre is pusztulni kellett; a libertinusok akadékoskodó pártja, melynek élén *Ami Perrin* (a kitünő hadvezér és államférfiu, korábban Calvinnak párthive) állott, hasonlóképen leveretett (1555.) E hosszu harc a Calvin eszméinek diadalával végződött; Genf erkölcsileg megtisztult, újjá született; szigorú, tiszta erkölcse azután meghozta a politikai szabadságot, a jó rendet és a szellemi felvirágzás mellett az anyagit is. Ezen gyors átalakulás Calvin nevét egész Európában ismertté és tiszteltté tette s Genfet a reformationak egyik legfontosabb pontjává emelte. Genf lett a latin népek reformatiojának központja s az üldözött hitsorsosok menedékhelye. A genfi akadémia (1558. alapittatott) képezte a külföld, főleg Franciaország számára a lelkipásztorokat. Ezen széleskörü összeköttetés alapján Calvin a külföldi ref. egyházak fejlődésére is tetemes befolyást gyakorolhatott, s egyházi és hittani alapelveinek Schweiz határain túl is érvényt szerezhetett. Különben is Calvin egyetemes szellemének sem egy állam, sem egy nyelv szűk határai nem

állhatták útját; az a nemzetiségi korlátokat ledöntve, ösvényt tört az egész emberiség szivéhez és eszéhez. Épen ezen egyetemes irány és az egyház függetlenségének minden idegen befolyástól való megvédése emeli Calvint a világ reformatorai közé; mig Luther csak nemzeti reformator maradt. Ugyanis mig Luther reformatioja a németség határát nem lépte túl, vagy ha átlépte is, jelentékeny hóditást nem tett; addig a calvinismus Európa minden jelentékenyebb népénél (a német kivételével) állandó hazát lelt. Még talán Calvin tanánál is nagyobb vonzó erőt gyakorolt az egyháznak szabad demokratikus (eredetileg aristokratikus szinezettel) alkotmánya; s mig Luther az egyházat a világi fejedelmek gyámsága alól nem tudta kiszabaditani, addig a független ref. egyházalkotmány Európa minden szabadságszerető népének féltékenyen őrzött kincsévé vált.

Calvin küzdelmes és viharos életét 1564. (máj. 27.) végezte be; aggodalmasan ápolt müve, a genfi új egyház és társadalom alapjában már meg volt szilárdulva, s csak annak fenntartása és megvédése maradt az utódok feladatává. Ezen feladatnak Calvinnak rokonérzelmü, de sokkal szelidebb barátja, *Beza Tódor* becsülettel megfelelt, s egész haláláig (1605.) nemcsak a genfi egyházban őrködött hiven a Calvini szellem épsége felett, hanem a külföldön is, főleg Franciaországban, nagy buzgósággal igyekezett annak terjesztésén és megszilárditásán.

Végre Calvin bennső világának, szellemének oly teljesen megfelelő hüvelye volt egész külseje, hogyha a szobrász a calvinismus eszméjet márványba akarná kivésni, Calvint kellene hozzá mintáúl választani. Középtermetü, sovány testalkata; hosszukás, halvány-barna arca, melyet hoszszan lefolyó hegyes szakála a valóságosnál is jóval hosszabbnak mutatott; átható nézésü fekete tüzes szemei; hajlott orra; magas és széles homloka; aggodalmasan tisztán tartott hosszú fekete öltönye; kimért, feszes magatartása azonnal elárulták a világ örömeit megvető, rendszerető, komoly, szigorú erkölcsü, erélyes, elhatározásaiban megingathatlan, őszinte, egy eszmének élő, azért minden áldozatra kész, s annak szent és igaz voltában rendületlenül hivő férfiut. Ezen rendkivüli lényben egy ó-kori törvényhozó szelleme lángelmével, renditheten szilárd akarattal és bámulatos teremtő erővel volt egyesülve. Ő nem állott meg a javitás, szervezés munkájánál, hanem, ugyszólva, ujat teremtett; követőinek lelkére előre rányomta saját szellemének bélyegét; új embereket akart létrehozni s ilyeneket teremtett is a maga képére, kik Skótország zordon bérceitől a magyar Alföld végtelen rónájáig s az új világ ipartelepeiig az ő szellemének hátása alatt nyerték lelkületüknek közös jellemző vonásait, melyek főleg a szabad-

ság és függetlenség szeretetében, az állhatatosságban, egyszerűségben s az isteni végzetben vetett megingathatlan hitben nyilvánulnak, s melyeket három' századnak romboló hatalma sem volt képes nyomtalanúl elenyésztetni. Ily óriási eredmény kivivása nem volt könnyű munka, s az Calvinnak is csak isten tetszésében vetett erős hittel, erejének rendkivüli megfeszitésével és mellék-tekinteteket nem ismerő szigorú következetességével sikerült. Ezen szigorú következetesség jellemzi hittani fogalmait, erkölcsi alapelveit, és irányozta minden tettét. Az emberi erőt majdnem felülmúló tevékenysége, gyakori betegeskedése, a régi szabadosságot feledni nem tudó ellenzékkel folytatott örökös, emésztő harca mellett nem csoda, ha Calvin homlokán nem a kedély melege ragyogott, hanem a sorvasztó gondok izzottak; nem csoda, ha kortársait maga iránt nem tudta szeretetre gerjeszteni, de annál nagyobb mértékben vivta ki a jók tiszteletét és az utókor bámulatát. Szive hideg volt önmaga, hideg az érzéki világ iránt, s ha mégis hevült valamiért, csak az általa kitűzött célért, isten eszményi országának megvalósitásáért hevülhetett. A hideg, a zsarnok ész föltétlenül uralkodott rajta, s e csodás, kevélyésznek szivtelen logikája feledtette el vele néha az embert, tette hajlithatlanná, olykor vakbuzgóvá és oly türelmetlenné, hogy a meggyőződésével ellenkező véleményeknek helyet ne engedjen s a veszélyeseknek vélt tanok hirdetőit nem egyszer a máglyáig üldözze. Ezen kegyetlenséggel határos szigorúság azon árny, mely a minden tekintetben nagy férfiu dicsőségét nem engedi homálytalan fényben ragyogni. Nagy ember volt, nagy volt az árnyéka is; nagy erényei közé nagy hibák vegyültek; de azért nem volt félördög, miként némelyek (*Audin* s mások) ráfogták; félisten sem volt, miként bámulói (*Henri* s mások) vitatták. Ha méltányosan akarjuk megitélni, nem szabad kora keretéből kivenni s a jelenkor mértékével mérni; nem szabad feledni, hogy rendkivüli eredményt csak rendkivüli eszközökkel lehet elérni [23]).

1) Chauvin a pikard tájkiejtés szerént Cauvin. A reformator latin nyelvű művei Calvinus név alatt jelentek meg, ő magát Calvin-nak nevezte. Rossignol Calvin (Les protestants illustres, 4. köt Paris) I. k. 11. l.

2) Ezen házasságból három fiu, Károly, János, Antal és egy leány, Mária származott. U. o.

3) Utóbb Cordier tanár is a Calvin egyházába tért át, Genfbe ment, hol 85 éves korában halt meg 1564.

4) Tanulótársai az ellenük mindegyre vádaskodó Jánost „Accusativus"-nak gúnyolták.

5) Az Institutiot Calvin 1539. és 1559. bővitve és kijavitva adta ki; 1540. francia nyelvre is leforditotta, mely fordítás a XVI. század francia prosai irodalmának, általános elismerés szerént, legkiválóbb terméke.

6) Renata XII. Lajos francia királynak leánya, I. Ferencnek sógornéja és Estei Hercules, ferrarai hercegnek neje volt.

7) Midőn Calvin egyátalában nem akart maradni, Farel az okoskodásból kifogyva, átokra fogta a dolgot: „Isten átka lesz életeden és tudós henyeségeden, ha nem segitsz nekünk isten munkájában; mert midőn tanulmányaidat előbb becsülöd, inkább saját érdeked után futsz, mint az istené után.“ Calvint e jóslatszerü nyilatkozat megdöbbentette s nem mert többé ellenszegülni. Ezt maga Calvin is megvallja a Praefatio ad Psalmos-ban. Henri, i. m. I. 161. l. V. ö. Gieseler, i. m. III. k. 1. r. 384. l.

8) Ezek ellen irta Calvin Instructio adv. fanaticam et furiosam sectam Libertinorum, qui se Spirituales vocant cimü müvét 1544. Ismerteti Gieseler, i. m. III. k. 1. r. 385—88. l. — Különben, ugy látszik, hogy libertinusoknak nevezték mindazokat, kik Calvin rendszerével akár vallási, akár erkölcsi, akár politikai tekintetben nem tudtak kibékülni. Ezen tárgy felett még mindig homály borong.

9) Catéchisme de l'eglise de Genéve 1536.; ez az Institutioban kifejtett tanokat népszerüen adta elé, s mint ilyen, majd minden europai nyelvre lefordittatott.

10) A fényes, költséges, zajos lakodalmi vendégségek, korcsmározások korláteztattak; a szinjáték, álarcos bohóskodás, szerencsejátékok, cifrálkodás sat. tiltattak. Sokan hibául róvják fel Calvinnak, hogy nagyon szigorú életet követelt s az élet ártatlan örömei ellen is háborut inditott. De Calvin egy hajszállal sem követelt többet hiveitől, mint követelt volt az első keresztyén egyház, midőn a megromlott társadalmi életnek újjá teremtésére vállalkozott. Ma is a fényűzés, élvezetvágy rontja meg a családokat, a társadalmat, s terjeszti minden körben az erkölcsi romlottságot. Egy kevés Calvini szigorúság a mai társadalomra is ráférne.

11) A berniek megtartották a karácsonyt, áldozó csötörtököt, pünköstöt és Mária egyik ünnepét (Festum annuntiationis B. M. V.).

12) Az Institutio terjedelme három-négy akkora lett, de rendszerének, vezérgondolatainak alapja változatlan maradt.

13) Sadoletusnak felhivó levelére a választ Calvin irta meg. Calvin a kérést készséggel teljesitette s oly találó és elrémitő feleletet irt, mely, mind stylusának szépségét, mind logikájának erejét és mélységét tekintve, a valaha megjelent legkitünőbb vitairatok közzé sorozható. Erre mondta Luther, midőn olvasta: „Ennek aztán van keze lába“ sat Responsio ad Sadoleti epistolam, Calvini Opera (amsterdami kiad.) VIII. 105.

14) Esküvel megigértetett, hogy ha szigorú egyházfegyelmet fog életbe léptetni, s a keresztyén élet biztositása végett erkölcsi vizsgáló törvényszéket fog szervezni, mind a papok, mind a világiak támogatni fogják.

15) Az egyház alkotmányának rendszere az Ordonances ecclésiastiques cimü rendszabályban van kifejtve, melyet Calvin és társai közreműködésével egy bizottság készitett. Ezen terv 1541. szept 26. terjesztetett a tanács elé, s némi módositással nov. 20. fogadtatott el a közgyűlés által. Ezen alkotmányról alább lesz szó.

16) A genfi köztársaság aristokratiai alapon volt szerezve. Az állam élén négy elöljáró (syndikus) állott, kiket évenként a polgárok közgyűlése, mint az állami hatalom tulajdonosa választott. A tanácsoló, törvényhozó és választó jog a huszonöttagu vagy kistanácsra (4 syndikus, 4 exsyndikus, pénztárnok és 16 tanácstag, ez gyakorolta a végrehajtó hatalmat), a hatvantagu,

kétszáztagu vagy nagytanácsra és a közgyűlésre (1000—1500 polgár) volt ruházva.

[17]) A terv szerént egy syndikus volt az elnök, de ez csak Calvin halála után lépett életbe.

[18]) Maimbourg (Histoire du Calvinisme, Paris 1682.) Calvint Genf kalifájának nevezi.

[19]) Müller, Reisen der Päpste, 1782.

[20]) Calvin maga irja egyik levelében Bucernek: „Számos és nagy hibáim ellen nem kellett oly ádáz harcot kiállanom, mint a minővel türelmetlenségemet igyekeztem legyőzni.“

[21]) Bolseo később visszatért a kath. egyházba és Histoire de la vie de Jean Calvin (Paris, 1577.) cimü művében Calvin ellen gyűlöletét egészen kiöntötte és rágalmakkal elhalmozta. A kath. irók kedvteléssel meritgetnek ezen zavaros forrásból.

[22]) Hogy mi vitte rá Calvint arra, hogy Servetet megégettesse; a lángész zsarnoksága-e, mely ellenkező véleményt nem tűr, azon elv-e, hogy a cél szentesiti az eszközöket; vagy más valami a sziv fenekén (némelyek a Farelnek 1546. febr, 13. irt levele alapján személyes boszúnak tulajdonitják: „Ha ide jő — irá — soha el nem tűröm, hogy élve hagyja el Genfet, ha ugyan van még valami tekintélyem.“), ki tudná megmondani? Én nem tudom védni, nem merem elitélni. Servetről később bővebben lesz szó.

[23]) Calvinnak életrajzirodalmából egy egész kis könyvtárt lehetne összeállitni. Itt a Révész Imre által (Kálvin élete és a kálvinismus. 2. kiad. Pest, 1864. V—VII. l. emlitetteken kivül csak a nevezetesebbeket vagy minket közelebbről érdeklőket sorolom fel. Ezek közzé tartozik: G. Galiffe, Quelques pages d'histoire exacte sur les procés intentes (Vaney, 1862.); U. az, Nouvelles pages d' histoire exacte cet., in Mém. de l' inst. nat. Genevois, 1862 és 63.; Viguet et Tissot. Calvin d' après Calvin (Genf, 1864); Herminjard, Corespondance des reformateurs 1516—26. (Genève, 1866.). Roget, L' église et l' etat à Genève du vivant de Calvin, 1867.; u. az, Les Suisses et Genève au XVI. siècle; Kampschulte, Joh. Calvin, seine Kirche u. sein Staat in Genf (I. köt. Leipzig, 1869.); Nisard, A francia irodalom története (5. kiad. után ford Szász Kár., 4 köt Bpest, 1878—80.), I. köt. 287—315. l.; Szász Kár. Kálvin (Bpesti Szemle, 1878. foly.) XVII k. 209—45. l.

30. Calvin irodalmi munkássága, tana és ennek a Zwingli tana feletti győzedelme.

Calvin az irodalmi téren is bámulatos tevékenységet fejtett ki. Művei közt kétségen kivül legfontosabb a már emlitett *„Institutio christianae religionis“* cimü, mely tudományos kidolgozás tekintetében még Melanchtonnak *Loci communes* cet. cimü classicus művét is jóval felülmúlja, s mely „a keresztyénségnek rendszerbe foglalásához a legjelentékenyebb adalékot“ szolgáltatja. E műben [1]) Calvin a keresztyén hittannak minden főbb kérdését tárgyalja; *két vezéreszmét* állit fel, egyik *a szentirásnak absolut csalhatatlansága*, másik *isten-*

nek örök végzése; utóbbi tant merész logikával, a legelső elvig vezette vissza és utolsó következményéig fejtette ki. Calvinnak mély vallásos érzelme, éles szemlélődő tehetsége, világos szelleme, mely kutatása tárgyának egy pontját sem hagyta homályban, gondolatainak merész, szigorú következetessége, művészi berendezés, átlátszó szerkezet, a tárgygyal teljesen összhangzó, világos, szabatos, szép, gyakran a fenségességig emelkedő nyelv, mind közreműködtek arra, hogy ezen műnek kora hittani irodalmi termékei közt a legelső helyet biztositsák. Kiváló helyet foglalnak el művei közt *sz. irásmagyarázatai*[2]), melyek Calvinnak kitűnő éles elméje, mély keresztyén érzelme, vallásos lángelméje és jeles magyarázó tehetsége mellett tanuskodnak; nem oly meleg hangon vannak ugyan irva, mint Luther magyarázatai, de alaki tekintetben ezeknél tudományosabbak, értékesebbek. *Egyházi beszédei*[3]) azon kor legjelesebb ilynemü dolgozatai közé tartoznak. Calvint a szószékben sem hagyta el szigorú következetessége; nem volt ő népszónok, hanem tudományos előadó; az értelemhez és nem a szivhez szólott; a szónoki hatás eszközeit egészen mellőzte, azok helyett ellenállhatlan bizonyitékokkal törekedett hallgatói kételyeit lefegyverezni. Eszméinek megértetése végett merész, finom, *sajátságos nyelvet teremtett*, a vitatkozás nyelvét, mely gondolatait mindég hiven tolmácsolta. *Latin nyelve* a XVI. század bármelyik tudósáéval kiállja a versenyt (mondja Bossuet): *anyanyelvében* pedig utólérhetlen, korszakot alkotó volt.

Calvin egyenisége, miként emlitve volt, tanával és rendszerével szoros összhangzásban van. Ő a protestantismus alapelveit Luther és Zwingli által kifejtve, készen kapta, nagyjában el is fogadta, de azért némely hittani pontra nézve egészen önálló, saját állást foglalt el. Ezen sajátságainak alapját azon éles következetességben kell keresnünk, mely az érzelemre nem figyelve, egyedül a hideg, fegyelmezett észre hallgatott, s ha már a reformok terére lépett, nem állapodott meg fele úton, miként Luther tevé, hanem elment annak végpontjáig; nemcsak rombolt, hanem épitett is; új alkotását nem hagyta befejezetlenül, hanem azt be is tetőzte, s annak oly szilárd egységes szervezetet adott, hogy azt meg lehet ugyan támadni, de abból elvenni vagy ahoz hozzátenni, vagy azt más alakba önteni senkinek sem sikerült.

A *keresztyén hitrendszer* kifejtésénél a *szentirásnak* kizárólagos, *feltétlen tekintélyét* még Luthernél és Zwinglinél is erősebben kiemelte, s e tekintetben a hagyományokat a szentirással egyenlő isteni szabályzónak tartó kath. egyházzal szemben a legmerevebb ellentétes állást foglalt el. Ezen alapon fejtette ki *a mindenható, a megfoghatatlan istenről és annak örök végzéséről* szóló tant; következte-

téseiben Augustinusnál is tovább ment, visszament egészen Pál apostolig (Róm. 9. rész), s a nála még rendezetlen, homályos gondolatot teljesen átlátszó — ugyszólva — jegecitett alakba öntötte. Ha a kath. egyházi tan az embernek erkölcsi erejét nagyon felbecsülte, Calvin arra akarta tanitani a különben is nagyralátó embert, hogy az isteni végetlen hatalom előtt porig alázza meg magát. Egyedül istennél a hatalom és dicsőség; a gyarló, törpe ember istennel összemérve — ha ugyan ez lehetséges — elenyésző semmi. A mit isten létrehozott, azt mind a maga dicsőségére emelte ki a semmiségből; az embernek, mint teremtménynek, istennel szemben épenugy nem lehet semmi jogos követelése, mint az agyag-edényeknek az azokat alakitó fazekassal szemben (Róm. 9, 21.). Isten a maga áldását nem egyenlő mértékben osztotta ki sem az embereknek sem más lényeknek (panaszolkodhatnak-e a kutyák, ökrök és szamarak, hogy isten őket nem embereknek teremtette? Inst. III. 22, 1.); s ezen intézkedésében csak saját tetszése volt az irányadó. *Öröktől fogva elvégezte az embernek bűnbeesését*, mert ezt a maga dicsőitésére jónak látta [5]); ezzel kapcsolatban azt is elvégezte, hogy az elesett emberek közül *némelyeket az örök életre kiválaszt, másokat ellenben az örök kárhozatnak enged át zsákmányúl* [6]), és istennek ezen örök végzését az ember meg nem változtathatja. Az üdv elnyerésében az el nem választott nem lehet munkás, az elválasztott pedig azt el nem vesztheti. És ez nem igazságtalanság; mert az eset következtében az egész emberiség kárhozatot érdemelt. Midőn tehát isten némelyeket kegyelmébe vesz, ez által jóságát bizonyitja be, a többieken ellenben igazságosságát gyakorolja. A bűnös hiába mentegeti magát azzal, hogy ő csak isten akaratát teljesitette, mert a bűnösben meg volt a gonosz szándék, melyet isten azonban jóra fordit [7]). Hogy miként állhat meg egymás mellett ezen két, előttünk ellentétesnek látszó vélemény, azt ne kutassuk, mert isten bölcseségének mélységébe ugy sem hatolhatunk be; elég példát szolgaltatnak erre Jób könyve és a propheták iratai [8]). Az elválasztás tanából, bármily retteneteseknek és igazságtalannak tessék is, nem következik, hogy az ember erkölcsileg közönyössé, érzéketlenné legyen, vagy épen kétségbe essék; mert az, ki az elővégzésre és elválasztásra hivő lélekkel gondol, az önzéstől, a kevélységtől tartózkodik és önmaga felett feszült figyelemmel őrködik, bizonyos levén arról, hogy ha bűnt nem követ el, ez annak a jele, hogy ő is választott.

Az *úrvacsora* tanára nézve Calvin közép állást foglalt el Luther és Zwingli közt. Ha Luther tanát, ki Krisztusnak az úrvacsorában való testi jelenlétét és szájjal való élvezését hirdette, a kath. egyház tanához

mérve nagyon csekély reformnak tekintette; Zwingliét, ki az úrvacsorából minden természetfeletti, mystikus elemet száműzött, viszont igen nagy ugrásnak tartotta. A szereztetés szavait ugyan nem vette betű szerinti értelemben, de Krisztus testének és vérének igazi élvezését megtartotta. Azon módok közül, hogy az úrvacsora elemeit elfogadó miként részesül Krisztusban, sem azt nem fogadta el, mely Krisztust a tér korlátai közé szoritotta, sem azt, mely a testi mindenütt-jelenvalóság alapján őt az egész világon mindenütt szétfolyónak hitte; hanem azt vitatta, hogy a mennyben levő megdicsőült Krisztust a hit útján szellemileg élvezik az úrvacsorában résztvevő hivők [9]). Az úrvacsorának ezen tana is szoros összefüggésben van az elválasztás elméletével, amennyiben csak az igazhivők választottak és csak ők részesülnek a külső jegyekkel együtt az isteni kegyelemben; mig a hitetlenek csak kenyérben és borban részesülnek [10]).

Az *egyház alkotmányára* vonatkozólag Calvin az egyháznak az államtól való teljes függetlenségére törekedett, s az egyházi hatalmat, az egyetemes papság eszméjéhez hiven, a község tulajdonának tartotta. A község élén álló presbyteriumnak volt a feladata, hogy a legszigorúbb egyházi fegyelem segélyével megvalósitsa azon eszmét, hogy a látható egyház a választottak gyülekezete. Az elválasztás elmélete kizárta a papuralmat, mert ha az egész község papi nép, akkor a kiváltságos papi rendnek nincsen értelme. Ezen elmélettel összhangzólag fejtetett ki az *egyházi élet* is. Isten választott népének le kell mondani minden földi hiábavalóságról; ezért rendeztetett ugy az *istentisztelet*, hogy abban az érzékekre ható cselekvényeknek semmi helye sem legyen. Calvin a közélet gyönyöreit is száműzte a keresztyén köztársaságból; a fényűzést nemcsak tiltotta, hanem meg is büntette, mert tudta, hogy a fényűzés sok bűnnek válik forrásává, s hogy csak egyszerű, szigorú erkölcsök mellett lehetséges a szabadság megvédése és fenntartása. Ezen mértékfelett józan és rideg életnézet alapja is Calvin egyéniségében és tanában fedezhető fel; ugyanis Calvinban épen oly kevéssé volt meg a költői, a művészi iránti érzék, mint Pál apostolban, mig Luther és Zwingli e tekintetben szabadabban gondolkodott. Különben Calvinnak e ridegsége nem érthetetlen, ha elgondolta, hogy a kath. egyházi életben és cultusban a költészet és művészet révén mennyi erkölcsrontó babona, tévedés honosodott meg, csak helyes úton járt, ha mellőzte a cultusban a szép, de veszélyes elemeket. A Calvin által követelt szigorú erkölcsi irány legszélső határát a puritan és methodista egyházakban érte el.

Calvin az általa hirdetett tanoknak a schweizi német hittudó-

sokat is igyekezett megnyerni, a mi részben sikerült is. A Genf függetlenségét és emelkedését rosz szemmel néző *Bern* fejtett ki legmakacsabb ellentállást. Könnyebben ment a dolog *Zürichben*, hol Zwingli halála után a papság élén *Bullinger Henrik* állott, ki némely hittani kérdésre nézve Calvinnal egyezkedni hajlandó volt. Igy jött létre a *Consensus Tigurinus* (1549.), melyben Calvin az *úrvacsora tanát* a kiegyezés reményében ugy fejtette ki, hogy a Zwingli tanával rokon s a Lutherétől eltérő vonásokat kiemelte, s melyet azután Bern kivételével majd mindenik ref. canton elfogadott. Ellenben a *Consensus Genevensis*, mely Bolsecnek az elővégzés ellen intézett rágalmazó támadása után jelent meg s mely azon célból iratott (1551.), hogy Calvinnak az *elővégzésről* szóló tanát egész Schweizban érvényre emelje, nemcsak Bern, hanem Zürich által is visszautasittatott. De lassanként Calvin szelleme mind nagyobb tért hóditott, s az elővégzés tana, bár szeliditve, diadalmaskodott. Ezen szellem hatja át a Bullinger által Zürichben szerkesztett *Második Helvét Hitvallást (Confessio Helvetica posterior)* is, mely 1566. tétetett közzé, s mely nemcsak a schweizi, hanem a külföldi ref. egyházak nagy részénél is tetszéssel találkozott, s a ref. hitvallások közt a legáltalánosabb tekintélyre emelkedett.

De Calvin nagy szellemének áldásos hatását nemcsak a kis Schweiz, hanem az emberiségnek müveltebb része is megérezte. Azok, kik őt Európának majd mindenik országából felkeresték s egy ideig a genfi szabad szellemnek hatása alatt állottak, hazatérve, az ő tanait és egyházalkotmányát átültették mindazon országokba, hol az erkölcsi komolyság, egyszerüség és szabadság iránt a népek érzéke még el nem tompult. Calvin hatalmas szellemének befolyása alatt jöttek létre a francia *(Confessio Gallicana*, 1559.), az angol (*Articuli XXXIX Ecclesiae Anglicanae*, 1563.), a németalföldi *(Conf. Belgica*, 1562.), a pfalzi *(Catechismus Heidelbergensis*, 1563.), a skót (*Conf. Scotica*, 1563.), a magyar *(Conf. Csengerina*, 1570.), a brandenburgi *(Conf. Sigismundi* s. *Marchica*, 1614.) s más ref. egyházak hitvallásai, melyek Calvin alapeszméihez mind hivek maradtak, habár, egymástól többé-kevésbé eltértek is, világos bizonyitékául annak, hogy Calvin rendszere elég rugékony és szivós természetü arra, hogy bármely éghajlat alatt és bármely viszonyok közt meghonosodhassék [1]).

1) Az Institutio a következő négy részből áll: Lib. I. De cognitione Dei creatoris. Lib. II. De cognitione Dei redemptoris in Christo, quae Patribus sub Lege primum, deinde et nobis in Evangelio patefacta est. Lib. III. De modo percipiendae Christi gratiae, et qui inde

fructus nobis proveniant, et qui effectus consequantur. Lib. IV. De externis mediis vel adminiculis quibus Deus in Christi societatem nos invitat, et in ea retinet. — L. az 1612. évi genfi kiadást.

2) Irásmagyarázatai (1539 óta) az Újszövetség mindenik részét tárgyalják az Apokalypsis kivételével. Nagyon fontos: Commentaires sur la concordance ou harmonie des Évangélistes (4 köt. Genf, 1561.).

3) Nyomtatásban megjelent beszédein kivül 2023 kézirata őriztetik a genfi könyvtárban.

4) Calvin terjedelmesebb önálló műveinek száma megközeliti a százat. Műveinek legjobb régi kiadása az amsterdami (9 folio köt. 1661.); legujabb, kritikai, teljes kiadását a Corpus Reformatorum cimü gyüjteményben Baum, Cunitz és Reuss rendezi ezen cim alatt: Joan. Calvini opera quae supersunt omnia (Braunschweig, 1863 óta); ez még nincs befejezve.

5) Calvin, Institutio, III, 23, 8. Lapsus est (enim) primus homo quia Deus ita expedire censuerat; cur censuerit, nos latet. Certum tamen est, non aliter censuisse, nisi quia videbat, nominis sui gloriam inde merito illustrari. Ubi mentionem gloriae Dei audis, illic justitiam cogita.

6) Calvin, i. m. III, 21, 5. Praedestinationem vocamus aeternum Dei decretum, quo apud se constitutum habuit, quid de unoquoque homine fieri vellet. Non enim pari conditione creantur omnes; sed aliis vita aeterna, aliis damnatio aeterna praeordinatur.

7) Calvin i. m. I, 17, 5. Si Dei voluntati serviunt hujusmodi omnes (fur, adulter, homicida), cur punientur? Sed enim eos Dei voluntati servire nego. Non enim qui malo animo fertur, praebere ministerium Deo jubenti dicemus, quum malignae cupiditati tantum obsequatur ...... Ita quum in homine malo subsideat mali materia et culpa, quid est quod inquinamentum aliquod contrahere putetur Deus, si ad suum arbitrium utatur ejus ministerio? Facessat igitur canina haec procacitas, quae allatrare quidem eminus Dei justitiam potest, sed non attingere. III. 23, 8. Cadit igitur homo Dei providentia sic ordinante, sed suo vitio cadit.

8) Calvin i. m. III. 23, 8. Quare in corrupta potius humani generis natura evidentem damnationis causam, quae nobis propinquior est, contemplemur, quam absconditam ac penitus incomprehensibilem inquiramus in Dei praedestinatione. Neque immensae Dei sapientiae submittere hucusque ingenium pigeat, ut in multis ejus arcanis succumbat. Eorum enim quae scire nec datur nec fas est, docta est ignorantia: scientiae appetentia, insaniae species. — U. o. 5. Quinam estis, miseri homines, qui Deo accusationem intentatis? — — Cur non vos metus aliquis saltem cohibet, quod de incomprehensibili Dei sapientia et terribili potentia tam historia Job quam prophetici libri praedicant?

9) A Krisztus testének szellemi élvezése, jóllehet Calvin Krisztus testét spiritualis res-nek nevezi, csak mysticus úton gondolható, melyet azonban a mysteriumok iránt érzéketlen Zwingli már korábban elvetett volt, midőn igy nyilatkozott (De vera et falsa religione): Quid enim refert spiritualem carnem vocare, quod haud aliud esset, quam si aqueum ignem aut ligneum ferrum diceres? — — Cur quaeso ejusmodi vocibus, quas nullus capit intellectus, pias mentes oneramus? Spirituale corpus sic ab homine capitur, ut si dicas: corporea mens, aut carnea ratio.

10) Calvin hasztalanúl igyekezett Luther és Zwingli úrvacsora-tana közt a helyes középutat eltalálni, mert ez az ő lángeszének sem sikerült.

11) Az egész cikkhez l. az előbbi c. 23. j. emlitett műveket.

ÖTÖDIK SZAKASZ.

A TAN KIFEJLÉSE A LUTHERI EGYHÁZBAN.

31. Philippisták.

Alig alakult meg nagyjából a Lutheri egyház, azonnal megkezdődtek a tanviták. Miként hajdan a kath. keresztyén egyház a veszélyesnek gondolt idegen tanok becsempészése és a több oldalról intézett támadások ellen a határozottan körvonalozott dogmáknak egész rendszerét hozta létre s állitotta fel mértékül az igaz hit megbirálására; ugy a Lutheri egyházban is a mester igazhitü tanának épségét oly féltékenyen őrizték, azt az igaz hit oly csalhatatlan mértékének tekintették, hogy azokat, kik attól bármi csekély részben eltértek, hütlenséggel, a protestantismus megsértésével gyanusitották, s ezen szükkeblüségükkel mig egyfelől az elkeseredett hitvitáknak egész sorát idézték fel, addig másfelől a szabadvizsgálódás korlátozásával az egyházi tannak természetes fejlődését bénitották meg.

Az *augsburgi hitvallás* volt az első választó vonal, mely a még meg nem szilárdult egyházat *kétrészre szakitotta*, s a keletkező pártok alakulásának irányát kijelölte. *Egyik oldalon*, *Melanchton* körül, az ellenpárt által *philippistának* gúnyolt, alkudozni kész békepárt sorakozott, mely a gyakorlati élet követelményeivel s a politikai viszonyok alakulásával is számolva, hajlandó volt mind a kath., mind a ref. egyháznak valamit feláldozni, ha ezen áron a hitszakadást s ennek beláthatlan következményeit elhárithatta volna. *Második oldalon*, *Luther* neve körül, *Amsdorf*, *Flacius* és *Vigand* vezetése alatt, azon párt kezdett tömörülni, mely Luther tiszta tanához mereven ragaszkodott, s azt minden kath. vagy calvinista befolyás ellen a legaggodalmasabban védelmezte. Maga Luther egyik párthoz sem csatlakozott, s mig élt, e két párt közt a békét fenntartani igyekezett; ha néha megtörtént, hogy Melanchtonnal összetüzött, ez csak múló fergeteg volt, de kenyértörésre nem került a dolog. A surlódásra legelső alkalmúl Melanchtonnak azon lépése szolgált, hogy az *augsburgi hitvallás új kiadását* (1540.) némely módositással bocsátotta közre. Különösen az úrvacsorát tárgyaló *X. cikket*, a Wittenbergi Concordia értelmében (l. fennebb a 22. c.) ugy alakitotta át, hogy abba saját nézetüket a schweiziak is beleilleszthették, miután Krisztus testének szájjal vagy a hitetlenek részéről való élvezése határozottan nem volt kifejezve [1]). Ezenkivül a szigorú Augustinismust is mérsékelni igyeke-

zett s a hitről és jócselekedetekről a kath. tant megközelitőleg nyilatkozott [2]). A szigorú lutheranusok ezen önkényes módositások miatt Melanchtont Calvinismussal vádolták; sőt maga Luther is arra figyelmeztette, hogy az egyház hitvallásán változtatni nincs joga.

Azonban a pártok harca csak Luther halála után öltött élesebb jelleget. Midőn az általánosan szakadárnak tartott Móric rábeszélésére Melanchton, a rokongondolkodású hittudósokkal, a *lipcsei interimet* (l. fennebb a 25. c.) egészen békitő szellemben szerkesztette, még barátai is vádolták, ellenei pedig elkeseredetten támadták meg. *Flacius Mátyás* (wittenbergi héber nyelvtanár) az emlitett interimet a pápaság visszaállitásának bélyegezte: majd ő és párthivei Magdeburgból (mely város az interim ellenségeinek menedékhelyül szolgált) a vita- és gúnyiratoknak egész özönét árasztották az interimre, a Melanchton által sugalmazott szelidebb hittani alakokat a tiszta tan megrontásának nevezték s kimondották, hogy az egyház még a valóságos *adiaphorákat* (a cultusban és alkotmányban megengedhető kath. alakokat) sem tekintheti ilyeneknek, ha azokra ellenséges hatalom által kényszerittetik. A nagy többség a pártoknak ezen harcát közönyösen szemlélte, s ha erősen ragaszkodott Lutherhez, de azért Melanchton érdemeit is elismerte. Melanchton elleneit a vak szenvedély annyira elragadta, hogy őt tana visszavonására szólitották (1557. jan.), de ezen követelést egész önérzettel visszautasitotta.

A Schmalkaldi háboru után Melanchton, kinek tekintélye már Luther utolsó éveiben folyvást emelkedett, a *wittenbergi egyetemnek* második alapitójává lett, midőn ott saját hittani irányának szerzett diadalt. Ellenben Luther rendületlen hiveinek tűzhelye a *jenai egyetem* [3]) lett; onnan folytatták a szenvedélyes harcot a „Calvini ördögséggel" gyanusitott Wittenberg és az új szász vál. fejedelmi ház ellen. Ezen harcnak első vezetője Flacius Mátyás volt, ki a nevezett egyetemen hittanári állomást nyert (1557. ápr.).

Az egyháznak ezen egyenetlensége Melanchtonnak sok kedvetlenséget okozott; végre ő is lelépett azon küzdőtérről, hol az álbölcsek ütötték legnagyobb zajt s megmenekült a „hittudósok dühétől" (megh. 1560. ápr. 19.). De a két mester halála nem csillapitotta le a pártok szenvedélyeit, a harc tovább folyt, s a reformatio szakában számos tanvitát vetett felszinre [4]).

1) Az eredetiben ez volt mondva: Docent, quod corpus et sangvis Christi vere adsint et distribuantur vescentibus in coena Domini, et improbant secus docentes. Melanchton a Variatában igy módositotta: Quod cum pane et vino vere adhibeantur corpus et sangvis Christi vescentibus in coena Domini.

2) Az ember jóra való erejét nem vesztette el egészen, saját meg-

javulását nemcsak elémozdithatja, hanem tartozik is azt elémozditni, és igy önerején elkészülhet az üdv elfogadására.

3) A jenai egyetemet János Frigyes, a fejedelmi confessor (megh. 1554.) és fiai alapitották, a császártól nyert kiváltság mellett és jobb jövő reményében (1548—58.).

4) Az egészhez lásd: Planck, Geschichte der Entstehung, der Veränderungen u. der Bildung unsers prot. Lehrbegriffs (6 köt. Leipzig, 1781—1800.), IV—VI. k.; Heppe, Gesch. des deutschen Protestantismus (4 köt., Marburg, 1852—59.); Gass, Gesch. der prot. Dogmatik (3 köt., Berlin, 1854—62.).

32. A törvény érvényessége és az igazolás feletti viták (Agricola antinomismusa, Osiander igazolástana).

Az egyetlen, de hoszszas és szenvedélyes vita, mely még Luther életében fejeztetett be, azon kérdes körül forgott, hogy *az ó-szövetségi törvény mennyiben érvényes a keresztyén egyházban?* A keresztyénségnek evangeliumi alapon múlhatlanúl szakitani kellett a zsidó törvényességgel; de a gyakorlati szükség mégis arra inditotta a reformatorokat, hogy a törvényt ne mellőzzék. Ezen vitát *Agricola János* [1]) inditotta meg. Ő már mint mansfeldi prédikátor megbotránkozott azon, hogy Melanchton a *Szász egyházlátogatási könyvecskében* (1527.) meghagyta a papoknak, hogy a népnek a törvényt szorgalmasan magyarázzák, mert a törvény ébreszti fel a bűnbánatot, bűnbánat nélkül pedig nincsen hit. Ezen nézettel szemben Agricola azt vitatta, hogy *a törvénynek a keresztyén egyházban nincs helye*, ott az evangelium szellemének kell uralkodni; különben is az evangeliumban a bűnbánatra ébresztő és megigazitó erő egyesülve van; épen ezért csak az evangeliumot, a kegyelem igéjét kell magyarázni az egyházban és iskolában, mert egyedül ez tanit meg istennek élő ismeretére és szeretetére, egyedül ez képes az igaz bűnbánatot, a bűntől való erkölcsi irtódzást felébreszteni és nem a törvény, melynek hatalma csak külső igéretekre és fenyegetésekre támaszkodik. Luther és Melanchton, meggondolva azt, hogy a nép ezen szép elméletig nem tud felemelkedni, Agricola eszményi felfogásával szemben, azt tanitotta, hogy a bűnbánatot és bűntől való iszonyodást a törvény, a megjavulás üdvös elhatározását az evangelium mozditja elé, épen ezért a törvényt is folyvást hirdetni kell, mert a földi élet szent nem lehet, s az ember gyakran jut olyan helyzetbe, hogy bűnbánatra ismételve szüksége van. Agricolát eltérő nézetére azon gondolat vezette, hogy az emberi természet elég romlatlan arra, hogy a törvény és pokol fenyegetései nélkül, egyedül Krisztus iránti szeretetből válaszsza a jót. Azonban ezen eszmék a félreértésnek és visszaélésnek oly sok csiráját rejtették magokban s

Agricola a törvényről oly megvetőleg nyilatkozott, hogy az *antinomismusnak*, mint veszélyes tannak megszüntetése szükségesnek látszott. Első izben Luther és Melanchton felvilágositó nyilatkozata elegendő volt Agricola elhallgattatására. De később (1537.), mint wittenbergi tanár, a vitát élőszóval és irásban megujitotta, s oly fennhéjázó *tételeket* [2]) adott ki, hogy Luther kénytelen volt ellene határozottabban fellépni. E tárgyban vele *hat vitát* tartott, de őt meggyőzni nem sikerült; végre Agricolát sértő nyilatkozataiért kereset alá akarták fogni, de elmenekült és brandenburgi szolgálatba lépett. Berlinből utóbb (1541.) tanait visszavonó nyilatkozatot küldött Wittenbergbe; de későbbi nyilatkozataiból az látszik, hogy korábbi nézeteiről nem mondott le.

Az *Osianderről nevezett vita* tárgyát azon kérdés képezte, hogy *mi az igazolás* és ez *minő viszonyban van a megszenteléshez?* Ezen kérdésre nézve Luther, a kath. egyház azon tanával ellentétben, mely az igazolást a jó cselekedetektől teszi függővé, azon véleményben volt, hogy *a váltságban Isten kettős munkásságot fejt ki*, és az igazolás gyümölcséhez egyedül a hit által lehet eljutni; különbséget tett az *igazolás* közt, melyet isten az *emberért* és a *megszentelés* közt, melyet az *emberben* hajt végre. Az igazolás birói cselekvény (actus forensis) és abban áll, hogy *Krisztusnak* engesztelő halála által szerzett *érdeméért* isten *az egyes hivőt* bűntelennek, *igazoltnak nyilvánitja*. A megszentelés az igazoltság következménye, ez a Krisztus által megnyitott új életnek közlésében áll, földi életünkben folyvást tart, de teljesen be nem fejezhető.

Ezen tantól eltérőleg *Osiander* [3]) ugy vélekedett, hogy az igazolásnak megszentelés nélkül nincsen értelme, azt vitatta, hogy *az igazolás nem negativ, hanem positiv és realis*, hogy a hivő valósággal megujittatik (regeneratio, renovatio, vivificatio); mert ha az a cél, hogy az ember megjavuljon, akkor nem elég a bűn alól való feloldás, hanem szükséges, hogy az igazoltban Krisztus igazsága lakozzék (inhabitatio). Ugyanis midőn isten az embert igaznak nyilvánitja, akkor valósággal igaz is lesz, mert a mit isten mond, azt meg is valósitja. Krisztusnál keres menedéket a bűnös, tehát *Krisztusnak kell őt saját isteni természetével áthatni*; a mi igazoltságunk következtében jön létre szivünkben valami szellemi, mely azonban nem emberi erények segélyével szüli a jót, hanem azáltal, hogy *Krisztus lakozik bennünk* [4]). Osiandernek ezen tanát kath. iránynyal vádolták, holott attól lényegesen eltér; mert szerinte az igazolás egyedül a hitnek *(sola fide)* következménye és nem a jótetteknek is; aztán az igazoltságnak forrása a nyert igazságosság *(justitia)* és nem a kegyelem *(charitas)*.

Mig Luther élt, a vita nem mérgesedett el, mert nagy szelleme előtt a versengő pártok meghajoltak. De midőn Osiander az Interimnek el nem ismeréséért Nürnbergből elűzetett s Albert herceghez menekült, ki őt a porosz egyházi ügyek élére állitá: Osiander és az ő königsbergi ellenei (*Mörlin* [5]), *Staphylus* [6]), *Stancarus* [7]) s mások) közt a vita legnagyobb szenvedélyességgel tört ki. Több *vitatkozás* tartatott, a herceg Osiander mellett nyilatkozott, de hogy a vitának véget vessen, felszólitotta a lutheranus rendeket, hogy a kérdéses tárgy felett *hittudósaik véleményeit* közöljék (1551. okt. 5.). A legtöbb beküldött vélemény Osiander ellen foglalt állást; legszelidebb hangu volt a *Melanchtoné* Wittenbergből, a *Brenzé* pedig Württembergből a két vélemény egyezését igyekezett kimutatni s a versengőknek békét ajánlott. A herceg ezen utóbbi alapon ohajtotta a békét helyreállitni; de terve Osiander elleneinek makacsságán hajótörést szenvedett, és igy Osiander tana csak elleneinek számüzetése után juthatott diadalra Poroszországban.

Osiander halála után, veje, *Funk János* udvari pap állott a párt élére s minden állomást hiveivel töltött be. De a nemességnek tekintélyes része által pártolt orthodox ellenzék is mindent elkövetett, hogy az Osianderi eretnekséget megsemmisitse; végre a lengyel főhűbérúrhoz folyamodtak segélyért. Igy jelent meg az országban egy *lengyel bizottmány*, mely a herceggel az új tévtanok kiirtását megigértette, Funkot és nehány társát, kik a politikai ügyekbe is beavatkoztak, felségsértés cimén lefejeztette (1566. okt. 28.). A korábban számüzött *Mörlin* visszatért, mint samlandi püspök a porosz egyházat ujra szervezte, s az elenyészett osiandrismust a „*Repetitio corporis doctrinae christianae*" (= *Corpus doctrinae Pruthenicum*) cimü hitvallás-gyüjteményben határozottan kárhoztatta [8]).

1) Agricola János Eislebenben 1492. szül.; ezért nyert Magister Eisleben vagy Islebius nevet; előbb mansfeldi prédikátor, 1536 óta wittenbergi tanár, 1540 óta berlini udvari pap, 1548. az augsburgi interim munkatársa volt; megh. 1566.

2) Positiones inter fratres sparsae. A főbb tételeket közli Gieseler, i. m. III. k. 2. r. 139—140.;

3) Osiander András (eredetileg Hosemann) Nürnberg mellett Gunzenhausenben 1498. szül.; Ingolstadtban és Wittenbergben fejezte be tanulmányait, 1522 óta Nürnbergnek első papja és buzgó reformatora volt; részt vett a marburgi colloquiumon (1529.) és az augsburgi birodalmi gyűlésen (1530); majd az augsburgi Interim őt is megfosztotta hivatalától, 1549. Albert porosz herceghez menekült, ki az ő szónoklatára tért volt át s ki az üldözöttet a königsbergi új egyetemhez első tanárnak és prédikátornak hivta meg és 1551. a samlandi püspökség vezetőjévé nevezte ki; megh. 1552. Baur, Osiandri de justificatione doctrina ex recentiore potissimum theologia illustranda (Tübingae, 1831.); Möller, Leben u. ausgewählte

Schriften d. A. Osianders (Elberfeld, 1870.); Wilken, Osianders Leben, Lehre u. Schriften (I. Stralsund, 1844.).

4) Disputatio de justificatione habita IX. Cal. Nov. 1550.; De unico mediatore J. Christo, et justificatione fidei confessio A. Osiandri, Regiomontii, Oct. 1551. A jellemzőbb tételeket l. Gieseler, i. m. III. k. 2. r. 275—78. l.

5) Mörlin Joakim, Luthernek kedves tanitványa, Wittenbergben 1514. szül., 1540—50. Göttingában tanitott; az Interim őt is megfosztotta hivatalától, azután a königsbergi egyetemen nyert tanári széket.

6) Staphylus Frigyes Osnabrückből, königsbergi egyetemi tanár, 1552. Breslauban a kath. egyházba tért át, azután Ferdinánd császár tanácsosa lett; 1561. mint az ingolstadti egyetem superintendense működött; megh. 1564.

7) Stancarus Ferenc Mantuából, 1551—52. königsbergi tanár, azt vitatta. hogy Krisztus csak emberi természeténél fogva a mi igazságunk; ezen tannak Lengyelországban, Magyarországon és Erdélyben is hiveket akart szerezni; megh. 1574. J. Wigandus, De Stancarismo (Lipsiae, 1585.).

8) Mörlin, Historia, welcher gestalt sich die Osiandrische Schwärmerei im Lande zu Preussen erhoben habe (Braunschweig, 1554.); Gieseler, i. m. III. k. 2. r. 269—89. l.

33. A jó cselekedetek szükségessége (vagy Majori) és a synergismus feletti viták.

A szigorú lutheranusok az Interim létrejötte óta a philippistákra folyvást gyanakodtak. Midőn *Major György*, wittenbergi hittanár s a lipcsei Interimnek egyik munkatársa (megh. 1574.), Melanchtonnak hittani nézetével összhangzólag azt állitotta, hogy a jó cselekedetek bizonyos értelemben az üdvre szükségesek [1]), Luther buzgó hivei elkeseredetten megtámadták és kath. szinezetű állitása visszavételére szólitották fel. Major a félreértések kikerülése végett nézetét határozottabban kifejtette; elismerte, hogy a cselekedetekben érdem nincs s hogy az ember egyedül hite miatt igazoltatik; de kimondta, hogy a jó tettek, mint a hit következményei, a hittel szoros kapcsolatban vannak és igy a *„szükséges“* kifejezés alatt nem *„necessitas meriti,“* hanem *„necessitas conjunctionis seu consequentiae“* értendő. De ezen megkülönböztetést az ellenpárt nem vette figyelembe, sőt *Amsdorf Miklóst* [2]) a vita heve annyira elragadta, hogy azon botrányos tételt állitotta szembe, hogy a *jó cselekedetek az üdvre károsak* [3]). A higgadtabbak átlátták, hogy mereven felállitva mindkét nézet könnyen félreérthető; mert nem a jó cselekedetek magára, hanem a hitből származók szükségesek az üdvre, a jó cselekedetek pedig a hitnek elmaradhatlan gyümölcsei; másfelől a jó cselekedetek magára sem károsak az üdvre, s csak azon esetben lesznek azokká, ha Krisztus érdeméről megfeledkezve, egyedül azokban bizunk. Végre Major a

béke kedvéért állitását visszavette (1562.), de azért e kérdés felett még sokáig folyt a harc [4]).

A jó cselekedetek szükségességének vitatása közelről érintette azon kérdést is, hogy *az embernek saját üdve elnyerésében van-e valami része?* E kérdésre vonatkozólag eleinte mind Luther mind Melanchton azon véleményben volt, hogy az emberi természet az üdvöt önerején el nem nyerheti s a megtérés kizárólag (absolute) az isteni kegyelem hatásának eredménye. Azonban Melanchton később ugy gondolkodott, hogy a vallásos és erkölcsi életre nem igen ébresztőleg hatna, ha az ember ezen tanhoz betü szerént ragaszkodva, tétlenül várná a bün alól való feloldást és újjászületést, s nem igyekeznék azokért fáradni, küzdeni. Hogy tehát ezen bajt elkerülje, saját hittanának (Loci comm., 1535.) s az augsburgi hitvallásnak (Variata, 1540.) későbbi kiadásában korábbi nézetét oda módositotta, hogy az ember az eset után nem vesztette el egészen szabadakaratát, és igy *a megtérésben közreműködik (synergismus).* Később (az 1548. kiadásban) még határozottabban kifejtette, hogy az ember a nyujtott üdv elfogadásához előrekészülhet *(facultas se applicandi ad gratiam);* mert a megigazulásnál három tényező működik együtt, t. i. isten kegyelme, isten igéje és az ember akarata. Ezen tant illesztette be Melanchton a lipcsei Interimbe is; de azért az embernek a megtérésnél semmi érdemet sem tulajdonitott. Az Interim feltünte óta a szigorú lutheránusok ezen tant is botránkozás kövének tekintették s szenvedélyesen megtámadták. Midőn *Pfeffinger* János, lipcsei superintendens és a gyülölt Interimnek egyik munkatársa, Melanchton synergismusát egy iratában [5]) védelmezni kezdette, *Amsdorf* (Eisenachban) ezen védirat ellen egy cáfoló iratot [6]) tett közzé, *Flacius*, jenai tanár pedig Melanchton synergismusát vette éles birálat alá, azt Pelagiusi őrültségnek nevezte, visszavételét követelte, s azzal ellentétben a feltétlen elővégzés tana mellett foglalt állást. A Frankfurtban összegyült evangelikus rendek a pártok kibékitése céljából, Melanchton tervezete alapján, egy *részrehajlatlan nyilatkozatot* állitottak ki *(Frankfurti Recessus*, 1558. márc. 18.) [7]), melyet azonban *János Frigyes* (a középső), szászweimari herceg nem fogadott el, sőt saját hittudósait (Amsdorfot, Flaciust, Wiegandot s másokat) megbizta, hogy azon kor minden téves tana ellen egy *confutatiot* készitsenek (1559.) [8]). Ezen iratot, mely főleg a philippista tanokat támadta meg, szerzői a helyreállitott lutherismus tanszabályzójának tekintették. De bármily aggodalmasan igyekeztek az igazhitü lutherismust a téveseknek tartott tanok ellen megvédeni, a synergismus Jenában mégis hóditást tett; ezen tant *Strigel*

tanár vette pártfogása alá, mely buzgalmáért a herceg fogsággal sujtotta. A herceg azonban később Strigel felé hajolt és megengedte, hogy magát *Weimarban egy nyilvános vitán Flacius* [9]) ellenében védelmezhesse (1560.). Flaciust ezen vita alatt szenvedélye annyira elragadta, hogy azt állitotta, hogy az *eredendő bűn* az embernek *nem esetleges* járuléka *(accidentalis)*, hanem az ő állományához tartozik *(essentialis)*. Ezen manichaeusi tannak bélyegezett nyilatkozat Flaciustól még barátait is elidegenitette. E közben a jenai egyetem vezetői inquisitori nagy buzgóságukkal oly sok zavart idéztek elé, hogy azt a herceg is megsokalta. Hogy tehát az önkényes elitélgetéseknek vége szakittassék, egy *consistoriumot* állitott fel és erre bizta a kiátkozásnak jogát. Ezen intézkedés a jenaiakat egészen felingerelte, azt jogtalanságnak nevezték s a consistorium rendeleteinek nem engedelmeskedtek. Erre a herceg szigorúan lépett fel, a makacsokat hivataluktól megfosztotta s helyeiket philippistákkal töltötte be (1562.). A jenai egyetem néhány évig nem volt a lutherismus védbástyája, de ezen átalakulás nem tartott sokáig; a trón változtával ujra a lutheri párt jutott uralomra (1567.). Az elüzöttek, Flacius kivételével, visszahivattak; sőt a synergismus még a szász választófejedelemségben is hanyatlásnak indult (Melanchton halála óta 1560).

1) Melanchton ezen nézetét már a Szász egyházlátogatási könyvecskében és a Loci theologici cet. cimü művében kimondta.

2) Lásd itt fennebb a 11. c. és 5. j.

3) Amsdorf 1559. egy iratott tett közzé Major ellen ezen cim alatt: Dass der Satz: gute Werke sind zur Seligkeit schädlich, durch die Heiligen, Paulum und Lutherum gelehrt und gepredigt sei. Erre jegyezte meg Melanchton: „Mint fog bámulni az utókor, hogy oly őrült század lehetett, melyben ily képtelenség tetszéssel találkozott." V. ö. Henke, i. m. II. k. 267. l.

4) Amsdorf iratára: Dass D. Pommer u. D. Major Aergerniss u. Verwirrung angericht (Magdeburg. 1551.), Major ezen irattal felelt: Auf des ehrenwürdigen Herrn Niclas v. Amsdorf Schrift Antwort G. Majors (Wittenberg, 1552.). A jellemzőbb tételeket közli Gieseler, i. m. III. k. 2. r. 213—14 l.

5) Pfeffinger, Propositiones de libero arbitrio, 1555.

6) Amsdorf, Öffentliche Bekenntniss der reinen Lehre des Evangelii u. Confutatio der jetzigen Schwärmer (Jena, 1558.).

7) A Recessus a Conf. Augustana, Variata és Saxonica tanait ismételte s a legujabb vitás kérdések felett békitő szellemben nyilatkozott. Ennek főbb té eleit közli Gieseler, i. m. III. k. 2. r. 225—27. l.; Henke, i. m. II. k. 270. l.

8) . . . solida et ex verbo Dei sumpta confutatio et condemnatio praecipuarum corruptelarum, sectarum et errorum, hoc tempore — cet. (Jenae, 1559.). Ebben a Servet, Schwenkfeld, az antinomisták, ujrakeresztelők, zwinglianusok, synergisták, Osiander, Major s az adiaphoristák tanai vannak megcáfolva és kárhoztatva. Gieseler, i. m. III. k. 2. r. 227—31. l.

9) Flacius Mátyás (Illyricus melléknévvel eredeti nevén Vlacich) Illyriában, Albonában. 1520, szül.; szerzetbe akart lépni, de erről egy szerzetes rokona által lebeszéltetett, s azután a baseli, tübingai és wittenbergi egyetemen theologiát tanult. Utóbbi helyen 1544 óta, mint a héber nyelv tanára működött s a hittani vitákban élénk részt vett. A lipcsei Interim megfosztotta állomásától; 1549. Magdeburgba menekült; mint szigorú lutheranus, János Frigyes herceg által a jenai egyetemre tanárnak hivatott meg 1557.; vakbuzgósága és türelmetlensége miatt ezen állomását 1561. elvesztette. Ezen idő óta folyvást bolyongott, ideiglegesen Regensburgban, Antwerpenben, Strassburgban és M. Frankfurtban tartózkodott, végre utóbbi városban a kórházban halt meg 1575. — Ritter, Flacius leben u. Tod (Frankfurt, 1725.); Twesten, Matth. Flacius Illyricus (Berlin, 1844.; Preger, M. Flacius Illyricus u. seine Zeit (2 köt., Erlangen, 1859—61.). Irodalmi munkásságáról alább lesz szó.

34. A kryptocalvinismus.

A kryptocalvinismus vitatárgyát főleg az *úrvacsora* tana képezte. A lutheranusoknak a Zwingli-szellemü német városokkal való egyesülését, mely a wittenbergi Concordia alapján történt, sok körülmény háborgatta; végre a szakadást Luthernek a zürichiek ellen irt szenvedélyes müve (l. fennebb a 23. c. és 3. j.) teljesen befejezte. Melanchton, azonban nem mondott le az egyesülés reményéről s azt hitte, hogy ez a Calvini úrvacsora-tan alapján egész biztosan megtörténhetik. Ő ugy gondolkodott, hogy Calvinnak azon tana, mely szerént a hivő az úrvacsora vételekor Krisztus testét és vérét szellemileg élvezi (a hit útján), az úrvacsorának egy lényeges vallásos mozzanatát sem semmisiti meg. Különben ő maga is ezen tanhoz közeledett, midőn azt állitotta, hogy Krisztus a jelképekben nem testileg van jelen, hanem az úrvacsorának törvényes kiszolgáltatása alkalmával az emberben igazán megjelenik és reá élő hatást gyakorol [1]). De a szigorú lutheranusok ezen új magyarázaton nem nyugodtak meg, s az ellen hoszszas, szenvedélyes harcot folytattak több országban (Szászországban, Pfalzban sat.), csakhogy Luthernek ezen tárgyban egyszer kifejtett tanát megvédhessék. Ugyanis *Luther* a 2. és 4. (ephesusi és chalcedoni) közzsinat alaptanait tovább fejtve, *azt tanitotta*, hogy *Krisztusban a két természet egyesülésével a két természet tulajdonságainak közlése is együtt jár* (communicatio idiomatum), *s igy Krisztus, mint istenember, testileg is mindenütt jelen van* (ubiquitas corporis Christi), *tehát az úrvacsorában is.* Calvin és Zwingli ezen értelmezést képtelenségnek tartotta, s *Calvin azt tanitotta*, hogy Krisztusnak megdicsőült teste csak egy helyen, t. i. az égben van; ezen értelmezés alapján, egész következetességgel, Krisztusnak az úrvacsorában való testi jelenlétét elvetette, s csak azt állitotta, hogy a Krisztus megdicsőült testéből kiáramló erő közöltetik a hivőkkel.

A vitát *Westphal Joakim*, *hamburgi prédikátor* kezdette meg, ki Calvinnak és Vermiglio Martyr Péternek az úrvacsorára vonatkozó tanát nyiltan és ugy támadta meg, hogy a lecke azon lutheranus hittudósoknak is szólt, kik a calvinismust titokban pártolták (1552—53.)[2]). A schweiziak kezdetben nem elegyedtek a vitába; de midőn hirét vették, hogy az Angliából (Mária királyné alatt) menekült *Laski Jánost*, a derék lengyel reformatort és vele együtt bujdosó reformált hiveit a lutheranus Németország, mint valami rabló vagy méregkeverő hadat, mindenünnen elüzte; ekkor már türelmük elfogyott, s Calvin és Bullinger nemcsak a megtámadott tannak erélyes védelmére szoritkoztak, hanem a vakbuzgó lutheri türelmetlenség ellen is igen élesen nyilatkoztak. Midőn Calvin kijelentette, hogy tana az augsburgi hitvallással nem ellenkezik, s ennek igazolásául Melanchtonra hivatkozott; a lutheri párt gúnyolódva bizonyitgatta, hogy Melanchton, mig Luther élt, az úrvacsorára nézve vele egyértelemben volt. Azonban Melanchton nem tartotta méltónak, hogy ezen kihivásokra válaszoljon.

Leghevesebb volt a vita *Bremában*, hol *Timann János* prédikátor az ubiquitas tana érdekében s a sacramentariusok ellen egy ratott tett közzé (1555.) [3]), melyet tiszttársai, *Hardenberg* székesegyházi prédikátor (s Melanchton barátja) kivételével mindnyájan aláirtak. Ezzel a harc a kryptocalvinistának tartott Hardenberg s az ubiquitas hivei közt kitört, melyben majd mindenik nagyobb éjszaki német város lelkészkara részt vett. Hasonló összetüzésre adott alkalmat *Heidelbergben Klebitz* diakonus, ki az úrvacsoráról Calvin-szellemü tételekben nyilatkozott; a vita hevében némelyeket a nagy buzgóság annyira elragadt, hogy az ubiquitast sem tartották elégnek, hanem a transsubstantiatio tanát is nagyon közelről érintették. A vitának ilyen elfajulását Melanchton sem nézhette közönyösen, s az úrvacsora tanának ezen kiforgatását erélyesen megtámadta; azonban Luther tanának határozott fejtegetésébe most sem bocsátkozott, mivel a meddő vitatkozásoktól nem sok sikert várt. A harc eredménye mind Bremában mind Heidelbergben a lett, hogy a lutheri egyház Calvin szellemében ujra reformáltatott.

Melanchton pártja s ennek révén a Calvini szellem a *Szász vál. fejedelemségben* is folyvást gyarapodott, főleg azóta, hogy *Peucer Gáspár* [4]) orvos-tanár és udvari orvos is ezen párt érdekében kezdett müködni (1559 óta). Wittenbergben *Major*, *Eber*, *Crell* s mások Melanchton és Calvin szellemében tanitottak, az állomásokat rokongondolkodásuaknak szerezték meg s a flacianusok féktelenségein boszankodó fejedelmet, *Ágostont*, rávették, hogy szabályzóul az egész szász vál. fejedelemségben egy *Melanchton-szellemü hitvallásgyüjteményt*

(*Corpus doctrinae Philippicum* s. Misnicum, 1560.) emeljen érvényre. Ezen intézkedés után Ágoston, mint a szász-weimari hercegség kormányzója, a buzgó lutheranus Wigandot és Hesshusiust Jenából elűzte és számos papot fosztott meg hivatalától. E közben a kedélyeket Calvinszellemű névtelen iratokkal [5]) igyekeztek az új iránynak megnyerni, melyek az ellenpárt körében nagy izgatottságot idéztek elő. A fejedelem vizsgálatot rendelt el, mely a nevezett iratoknak eredetére és tartalmára terjedt ki. Az eredmény ugyan megnyugtató volt; de a lutheri párt ezen végszükségben a feladások aljas fegyverét is harcba vitte. leveleket fogott el és juttatott a fejedelem kezéhez, melyekből meggyőződhetett, hogy a lutheri egyház tiszta tanának alapját eretnekséggel bélyegzett Calvini eszmék fenyegetik. A fejedelem neje, *Anna*, ki Peucer befolyását rosz szemmel nézte s Peucerre azon állitólag tett nyilatkozatáért, hogy az udvarnál asszony-kormány van, már rég neheztelt, most minden befolyását felhasználta, hogy a Melanchton pártot megbuktassa. A fejedelem, ki eddig azt hitte, hogy Luther tana teljes épségben virágzik, az ujitók ellen szigoruan lépett fel, s ezen ügy elintézése végett *az ország rendeit Torgauba összehivta* (1574. aug.). A philippisták (= kryptocalvinisták) számüzetésre vagy börtönre itéltettek; az utóbbi sors érte Peucert is, kinek, mint főbűnösnek, a lutheri párt egyenesen halálát kivánta. Peucernek tudtára adatott, hogy ha nyolc nap alatt tanát meg nem tagadja, földalatti börtönnel és halállal fog lakolni; de őt a fenyegetés nem rettentette meg, készebb volt kint, s ha kell, halált szenvedni, mint meggyőződését megtagadni [6]). Ugyanezen alkalommal a fejedelem a hittudósokkal is *értekezést* tartatott, s meghagyta nekik, hogy Luther és Melanchton, az Augsburgi hitvallás és a Corpus doctrinae tanaiból állitsák össze a tiszta tant. Ezen *Torgaui cikkeknek* nevezett hitvallást azután minden gyanus papnak, tanárnak és állami hivatalnoknak alá kellett irni; azok, kik azt tenni vonakodtak, számüzettek. Végre az országgyülés végzéséből valamennyi szász egyházban *hála-istentisztelet tartatott*, hogy a Calvini eretnekség kiirtása sikerült és „Krisztus győzedelmeskedett az ördögön és józan eszen"; sőt a fejedelem nagy buzgóságában még *emlék-éremeket* is veretett (1574). [7]).

A lutherismus reactioja s ennek szülötte a *Formula Concordiae* (l. ezt a 35. c.) a philippistákat csak elnyomta, de nem semmisitette meg. A kryptocalvinismus (igazában a két egyház uniojának eszméje) Ágoston halála után (1586.), az ő fia és utóda *I. Keresztély* alatt ismét uralomra jutott. Ugyanis az új vál. fejedelmet a pfalzi fejedelmi ház [8]), rokonsági összeköttetés útján, ezen egyesitő iránynak egészen megnyerte. Keresztély kancellárja, *Crell Miklós*, ki a nemesség mellő-

zésével vezette a kormányt, lassanként előkészitette az utat a szász egyháznak a reformált egyházzal való egyesitésére. Ezen célból a papi és tanitói állomásokat rokongondolkodásuakkal töltötte be; a fejedelmet több olyan rendelet kiadására beszélte rá, melyek mind az egyháznak újjá szervezésére vonatkoztak. Igy a többek közt a keresztelésnél szokásos ördögűzés, a népnek nagy megbotránkozására eltöröltetett; a papoknak megtiltatott, hogy a szószéket személyeskedő hittani vitatkozásokra használják fel sat. Már Luther biblia-forditását Calvin szellemű magyarázatok kiséretében szándékoztak kiadni, midőn az új egyházi szervezkedés védője, I. Keresztély váratlanúl meghalt (1591.). Az eddig mellőzött udvari párt és nemesség most minden erejét megfeszitette, hogy a philippistákat megbuktassa. Ezen törekvésüket a kiskorú *II. Keresztély* gyámja, *Fridrik Vilmos*, szász-weimari herceg, ki maga is a szigorú lutheri párt hive volt, egész készséggel támogatta. A szigorú lutheri tanok ujra feltétlen tekintélyre emeltettek, a philippisták csak az elűzetés vagy meggyőződésük megtagadása közt választhattak. Crell főbűnösnek, a lutherismus elárulójának bélyegeztetett és börtönbe vettetett. A kormány a Concordia helyreállitását sem tartotta elég biztositéknak, hanem saját igazhitű hittudósaival *új egyházlátogatási cikkeket* készittetett, melyek a keresztségre, úrvacsorára, Krisztus személyére s az elővégzésre vonatkozó, Calvin szellemű tanok felett igen éles kárhoztató itéletet mondtak. Ezen cikkekre minden szász egyházi és világi hivatalnoknak esküt kellett tenni (1592.). Végre Crell, mint veszedelmes ujitó és törvényellenes kormányzó, tiz évi nehéz fogság után, felségsértés cimén, Dresdában lefejeztetett (1601. okt. 9.). Ekként a szigorú lutheri párt vakbuzgósága Peucert és Crellt, ha nem is máglyán, de feláldozta, a két protestáns egyház uniojának vértanuivá avatta fel, s ezen tettével az egyesülésnek még csak reményéről is lemondott.

1) Vera, viva et efficax praesentia Christi in homine in legitimo usu sacrae coenae. Peucer, De Melanchtoni sententia de controversiis coenae Domini, 1596. V. ö. Henke, i. m. II. k. 272—73. l.

2) Westphal, Farrago confusanearum et inter se dissidentium opinionum de coena Domini ex Sacramentariorum libris congesta (Magdeburg, 1552.); Recta fides de coena Domini ex verbis Apostoli Pauli et Evangelistarum demonstrata (Magdeburg, 1553.).

3) Timann, Farrago sententiarum consentientium in vera et cath. doctrina de coena Domini — contra Sacramentariorum dissidentes inter se opiniones — collecta per Joann. Timannum Amsterodamum (Francofurti, 1555.).

4) Peucer 1525. szül.; 1554 óta mint a mathemetika tanára, 1559 óta mint orvos-tanár működött; Melanchtonnak meghitt barátja és veje levén, az ő szellemét és érzületét egészen elsajátitotta, s mint udvari orvos a fejedelemre is

nagy befolyást gyakorolt, majd a fejedelem kegyét elvesztve, börtönbe vettetett, honnan csak tizenkét év múlva, Ágoston halála előtt pár nappal szabadult ki (1586. feb. 8.); azután Dessauban mint orvos működött s ott is halt meg (1602.).

5) Ilyen volt Curaeus Joákim, sziléziai orvosnak és Melanchton nagy tisztelőjének ily cimü müve: Exegesis perspicua et ferme integra controversiae de sacra coena, melyben szerző azon tételt állitotta fel az úrvacsorára nézve, hogy Krisztus per verbum et sacramentum in credentibus esse efficacem et ea in ipsis efficere, quae offert promisio. V. ö. Henke, i. m. II. k. 292–94. l.

6) Peuceri Historia carcerum et liberationis divinae (Pezel kiad. Tiguri, 1605.).

7) Ezen éremen egy mérték volt kivésve, melynek egyik, „Mindenhatóság" feliratu serpenyőjében Krisztus és Ágoston fejedelem, a másik, „Ész" feliratu serpenyőjében az ördög és a wittenbergi theologusok foglaltak helyett, s az előbb emlitett serpenyő az utóbbit erősen felbillentette. – L. az egészre: Frimel, Witteberga a Calvinismo divexata et divinitus liberata, d. i. Bericht wie der sacramen. Teufel in Sachsenland eingedrungen (Wittenbergae, 1646.); Calinich, Kampf und Untergang des Melanchtonismus in Sachsen 1570–74. (Leipzig, 1869.; Henke, Caspar Peucer und Nicolaus Crell (Magdeburg, 1865.).

8) Kázmér János pfalzi fejedelem I. Keresztélynek egyik nőtestvérét vette nőül.

§ 35. A Formula Concordiae.

Miután a szász hercegségekben a szigorú lutheri hittudósok elhallgattak vagy elhallgatni kényszerittettek (1573.), s a szász vál. fejedelemségben a kryptocalvinismus legyőzetett (1574.), az evang. egyházat felbomlással fenyegető tanirányoknak kibékitése s a felzavart egységnek helyreállitása, még politikai szempontból is, égető szükséggé vált. *Andreae Jakab* [1], a tudományos és éleselméjű tübingai egyetemi tanár és kancellár, már korábban kisérletet tett a különböző irányoknak és személyeknek közös hittani alapon való egyesitésére, de törekvése egyelőre a pártok részéről nem talált kedvező fogadtatásra. Később (1573.) *hat egyházi beszédben* [2] a népet is igyekezett felvilágositni mind az utóbbi időben felmerült téves tanokról, mind a tiszta tanról, s azt remélte, hogy ezen fejtegetések hitvallási kapocsúl szolgálhatnának azok számára, kik azokat aláirják. Azonban ezen beszédeket, alakja miatt, az emlitett célra nem tartották alkalmasnak; Andreae tehát azokat rövid hittételekké dolgozta át, s a würtembergi hittudósok által ezen alakban elfogadott nyilatkozatot *(Liber Tübingensis*, 1574.) [3] *Chemnitz Márton* braunschweigi superintendensnek és *Chytraeus Dávid* rostocki tanárnak [4]) küldötte meg. Ezen közeledés és alkudozás következében a nevezett nyilatkozatot Chemnitz újból átdolgozta. Igy jött létre a *svdb-szász egyezmény* [5]), melyet Andreae

a *maulbronni* zárdában tartott *conventen*, birálat és véleményadás végett, a würtembergi és badeni hittudósok elé terjesztett. A convent ezen új alakot nem találta kifogástalannak s egy új javaslat kidolgozásával *Osiander Lukácsot* és *Bidembach Boldizsárt* bizta meg. Ezen munkálat *Maulbronni formula* [6]) nevet nyert (1576. jan.).

Az igy keletkezett formulákból most már egy közös egyezményt kellett késziteni. e végett Agoston szász vál. fejedelem saját hittudósait [7]) *Lichtenbergbe* előleges *conventre* hivta össze (1576. feb.), mely a Corpus doctrinae Philippicum érvénytelenségét hivatalosan kimondta. Ezután a fejedelem a legkitünőbb hittudósokat *Torgauba* (1576. máj.) egy második *conventre* hivta meg, melyen Andreae elnöklete alatt, a lichtenbergi convent tagjain kivül, *Chemnitz*, *Chytraeus* s az oderafrankfurti *Musculus* és *Körner* vettek részt. Itt a korábbi formulákat, a beérkezett javaslatok használható részeivel, a *Torgaui könyvnek* nevezett hitvallási javaslatban ujra átdolgozták, s a már ismert eltérő tanokkal szemben a tiszta tant kifejtették. Ezen könyvet azután elküldötték a németországi lutheranus egyházakhoz véleményadás vagy elfogadás végett, de az óhajtott egyezséget ezen munkálat sem hozta létre. Az új formulát a Melanchton szellemű egyházak igen merevnek találták s kedvezőtlenül fogadták; az ultralutheranusok ellenben igen simának tartották s azt kivánták, hogy minden téves tanra, és igy a Melanchtonéra is, világos és leplezetlen kárhoztató itéletet kell mondani. Miután a Torgaui könyvre az egyes országokból számos eltérő javaslat küldetett, Ágoston még egy *conventet* hivott össze, hogy a nevezett művet a javaslatok figyelembevételével még egyszer dolgozza át. Ezen célból a *bergeni zárdában* (Magdeburg mellett) előbb *Andreae*, *Chemnitz* és *Selnecker* (1577. márc. — ápr.) jöttek össze s az új javaslatot merev lutheri szellemben és a mérsékelt javaslatoknak teljes mellőzésével dolgozták ki; majd pro forma *Chytraeus*, *Musculus* és *Körner* is meghivatott (máj. 19—28.) s a *Concordia munkálat*, jelentékenyebb módositás nélkül, teljesen befejeztetett.

Az új kiegyezési formulát szerzők *két alakban*, egy terjedelmes, részletesen fejtegető *(Solida declaratio)* és egy kivonatos, kisebb *(Epitome)* alakban fogalmazták; az eretnekségeknek bélyegzett tanokat sok éles elmével, theologiai tudományossággal és alapossággal itélték el és utasitották vissza; de a tulajdonképeni célt, nevezetesen hogy egy jó hitvallási könyvet készitsenek, nem érték el, mert oly fejtegetésekbe bocsátkoztak, melyek theologiai tanszéken helyén lehetnek, de a nem theologus nép előtt érthetetlenek.

E mű tizenkét szakaszból áll [8]. Ezekből megtudjuk, hogy a hitnek egyedüli szabályzója a *szentirás*, és ezzel Luther tana teljesen megegyezik; hogy az egyedül üdvezitő *Evangelium* mellett a *törvényt* azért kell hirdetni, hogy az emberek a bűnt megismerjék, azt, mint iszonyatos dolgot kerüljék, s hogy az által a hivőknek nevelése és felvilágositása elémozdittassék. Elismeri, hogy vannak *adiaphorák*, de kimondja, hogy ezek esetleg a körülmények nyomása alatt, főleg ha az elv megmentéséről van szó, lelkiismereti dolgokká válnak. A hit által való *igazulást* az azt követő folytonos *megszenteléstől* megkülönbözteti. Kimondja, hogy a *jó cselekedetek* nem szükségesek az üdvre, de az igaz hit a jó cselekedeteknek szükségképen forrása. Az emberben az eset után egy szikra szellemi erő sem maradt, ennélfogva az *üdvöt* magára hagyatva el nem nyerheti, annak elnyerésében közre sem működhetik, de azt *visszautasithatja.* E szerént, ha áll is az, hogy isten minden embert akar üdvezitni, s hogy az üdv egyedül a kegyelem műve; de másfelől a kárhozat saját bűnünk eredménye. Istennek *örökvégzése* (praedestinatio) csak az ember üdvére vonatkozik, ellenben az ember elkárhozása isten *előretudásának* (praescientia) körébe tartozik. A Calvin szellemű *úrvacsora*-tant, mint kárhozatost, hasonlóan elveti, a Luther úrvacsora-tanát pedig Krisztusnak testileg is mindenütt jelenvalóságára alapitja, mivel ugy hiszi, hogy a két természetnek a fogantatáskor történt egyesüléséből a két természet tulajdonságainak kölcsönös közlése is következik. Végre azon közzsinatot, mely az új hitvallás felett végleges itéletet mondana, mint veszélyest, mellőzendőnek itélte.

A Concordiának egyetemes érvényre emelése nem ment oly könnyen, mint a szász kormány hitte; a birodalmi rendek közül többel hosszasan kellett alkudozni, ehez járult még ama másik nehézség is, hogy a csatlakozó rendeknek saját papjaikkal és tanitóikkal is meggyűlt a baja. Végre a Concordiát egy vagy más úton a birodalmi rendek közül nyolcvanhatan [9], a tanárok, papok és tanitók közül, önként vagy kényszeritve, nyolcezeren irták alá. Ezzel szemben több ország és város [10] az aláirást megtagadta; mert az a lelkiismereti szabadságot nagyon szűk és szigorúan zárt határok közé szoritotta, s mig a reformatio egyik hősét (Luthert) majdnem a szentek közzé emelte, addig a másik (Melanchton) iránt méltánytalanságot, sőt kiméletlenséget tanusitott. Igy a Concordia a tervezett egység megvalósitása helyett az egyenetlenség magvait hintette szét, s csakugyan azt philippisták, calvinisták és katholikusok gúnytárgyává tették. Ezen körülmény azonban Ágoston vál. fejedelmet nem zavarta meg, s a csatlakozott birodalmit

rendek beleegyezésével az összes Luther-szellemű hitvallásokat a Concordiával együtt egy *teljes gyűjteménybe (Concordia könyv)* [11]) összeállittatta, német nyelven kiadta, és az Augsburgi Hitvallás felolvasásának ötvenéves napján, 1580. jun. 25. ünnepélyesen kihirdette. E gyűjtemény a németországi orthodox lutheranus egyház közös hitvallás-gyűjteményévé vált és magna chartájának tekintetett [12]).

1) Andreae (Schmidtlein) Jakab 1528. Würtembergben, Weiblingenben szül.; tanulmányait Stuttgartban és Tübingában fejezte be. 1546. kezdte meg papi pályáját, 1549. diakonussá, majd göppingeni superintendenssé, 1557. Kristof herceg udvari papjává lett; 1562 óta a tübingai egyetemen mint theologiai tanár és kancellár működött s minden fontosabb vitában es értekezésen részt vett; megh. 1590. jun. 7. Számos művei többnyire vitairatok, s mint ilyenek kora hitvitáihoz fontos adalékúl szolgálnak.

2) Sechs christliche Predigten von den Spaltungen, so sich zwischen den Theologen Augsb. Confession von Anno 1548 bis auf das J. 1573 nach und nach erhaben (Tübingen, 1573.).

3) Ezen tervezett nyomtatásban nem jelent meg.

4) Chemnitz és Chytraeus Melanchton tanitványa volt; de mestere nézeteit egyik sem fogadta el feltétlenül.

5) Schwäbische Concordia.

6) Ennek szövege sem nyomatott ki; idáig még nem akadtak nyomára.

7) Selnecker és Harder Lipcséből, Crellius Wittenbergből és még nyolc mas hittudós hivatott meg.

8) A Formula Concordiae szakaszai következők: I. De peccato originis (mely Flaciusnak azon teves tanát, hogy az eredendő bűn substantialis, elveti). II. De libero arbitrio (a synergismus ellen). III. De justitia fidei coram Deo (Osiander ellen). IV. De bonis operibus (bona opera sunt necessaria ad salutem, de nem Major nézete szerént; elveti Amsdorfnak azon formuláját is, hogy bona opera noxia esse ad salutem). V. De lege et evangelio (Melanchton ellen, Evangelium esse concionem poenitentiae). VI. De tertio usu legis (az antinomismus ellen). VII. De coena Domini Calvin ellen). VIII De persona Christi. IX. De descensu Christi ad inferos. X. De ceremoniis ecclesiasticis, quae vulgo adiaphora vocantur (az adiaphorismus ellen). XI. De aeterna praedestinatione et electione Dei. XII. De aliis haeresibus et sectis, quae nunquam Augustanae Confessini sunt amplexae. V. ö. Gieseler, i. m. III. k. 2. r. 299. l.

9) A concordiát 3 vál. fejedelem, 20 herceg és fejedelem, 28 gróf és báró s 35 birodalmi város irta alá.

10) Dánia, Holstein, Hessen, Anhalt, Pomerania; Nürnberg, Strassburg, Majnai Frankfurt, Speier, Worms, Magdeburg, Nordhausen s masok.

11) A Concordia könyv tartalma: a harom ó keresztyén hitvallás; az Augsburgi hitvallásnak valtozatlan alakja (Invariata); ennek Apologiája; a Schmalkaldi cikkek; Melanchton ertekezese: De potestate et primatu papae; Luther két kateja és a Concordia két alakja, az Epitome es Solida declaratio.

12) Az egész cikkre vonatkozó fontosabb művek: Rud. Hospiniani concordia discors, de origine et progressu formulae Concordiae Bergensis (Tiguri, 1607.); Leonh. Hutteri concordia concors, de origine et progressu formulae concordiae Ecclesiarum confessionis Augustanae (Witeberg, 1614.); Johannsen, J. Andreae's concordistische Thatigkeit (Zeitsch. fur hist. Theol. 1853.); Göschel, Die Concor. Form nach ihrer Gesch., Lehre u. Bedeutung (Leipzig, 1858.); Frank, Die Theologie der Concord. Form (4 k. Erlangen, 1858. s köv.).

HATODIK SZAKASZ.

A CALVINISMUS KIFEJLÉSE.

36. A calvinismus diadala némely németországi lutheranus egyházban.

Az ultra-lutheranusok nagy buzgósága és türelmetlensége sok helyen felzavarta az egyház békéjét, s a harc eredménye ott, hol a philippisták voltak többségben, a lett, hogy a lutheranus egyház, mind hitvallás, mind egyházalkotmány tekintetében, ha nem is teljesen, Calvin szellemében alakittatott át.

Ilyen átalakuláson ment át az egyház a *Pfalzi vál. fejedelemségben*, hol *Tilemann Hesshusius* türelmetlensége támasztotta fel a lutheranismust elseprő zivatart. Tilemann, Melanchtonnak tanitványa és nagy tisztelője, az egyházi fegyelemnek nagyon szigorú alkalmazása miatt, mint csendháboritó több helyről elűzetvén, Melanchton ajánlatára, *Otto Henrik* vál. fejedelem által Heidelbergbe hivatott és ott tanárrá és fősuperintendenssé neveztetett ki. Ezen új állásában azonban, az úrvacsora tanára nézve, az ország papságának többségével szemben ellenzéki állást foglalt el, Luther tanának szenvedélyes védőjévé lett, és saját diakonusát, *Klebitz Vilmost*, kit kryptocalvinistának tartott, hevesen megtámadta. Az összeütközésre az szolgáltatott alkalmat, hogy Klebitz a fősuperintendens távollétét felhasználva, a baclaureatus elnyerése végett, az úrvacsora tételeit Calvin szellemében védelmezte. Midőn Hesshusius visszatért, Klebitzet hivatalától felfüggesztette; ez azonban nem engedelmeskedett. Erre az ellentétes tant követő két férfiu közt a leghevesebb vita tört ki. *III. Fridrik*, az új vál. fejedelem, hiába igyekezett őket kibékitni, a vitát tovább folytatták és szenvedélyeskedéseiktől még az egyházi szószéket sem kimélték meg. Fridrik, hogy a felzavart békét helyreállitsa, mindkét vitázót száműzte (1559.), azután Melanchtontól tanácsot kérve, az egyház ujabb reformálásához fogott. (1560.). Ezt megelőzőleg, a heidelbergi és szász hercegségi hittudósokkal az úrvacsora felett nyilvános vitát tartatott (1560. aug.), azután azon papokat, kik Melanchtonnak az úrvacsorára vonatkozó tanát nem akarták elfogadni, hivatalukból letette, s a heidelbergi tanszéket Melanchton és Calvin-szellemü hittudósokkal töltötte be. Továbbá, hogy az átalakulás munkája annál sikeresebb legyen, *Ursinus Zakariás* és *Olevianus Gáspár* heidelbergi tanárokat egy káté

szerkesztésével bizta meg (1562.). Igy készült el az úgynevezett *Heidelbergi káté* az iskolák használatára. Ezen népszerü, világos, a keresztyénség melegétől áthatott, szilárd hittel, de szelid hangon irt, közvetitő mű [1]) némely tant Calvin eredeti nézetétől eltérőleg ad elő; nevezetesen isten örökvégzésében a bizonyos megváltás vigasztaló gondolatát, az úrvacsorában a Krisztussal való igazi közösséget emeli ki, a kath. misét pedig kárhozatos bálványozásnak nevezi. A fejedelem *új egyházi rendtartást* is dolgoztatott ki, s a cultusban oly változtatásokat tétetett, melyek csak a Calvin egyházában találhatók fel. A képeket a templomokból eltávolittatta, az oltárok helyére úrasztalát tétetett, úrvacsora alkalmával a kenyér megtöretett, az orgona hangja elnémult sat. [2]). *VI. Lajos* (1576—83.), ki a Concordiának nagy barátja volt, a lutherismus helyrállitására törekedett; de halála után *Kázmér János* pfalzi gróf, a kiskoru IV. Fridrik gyámja, a calvinismust ujból érvényre emelte, s gyámfiát is ezen hitvallásban neveltette.

Hasonló átalakuláson ment át az egyház *Bremában*, hol *Hardenberg Rizaeus Albert*, székesegyházi prédikátor (l. 34. c.), Luthernek az úrvacsorát tárgyaló tanát (Ubiquitas corporis Christi) nyiltan megtámadta, s e miatt tiszttársával, *Timann Jánossal* heves vitába elegyedett (l. 34. c. és 2. j.). A prédikátorok mind Timann mellett nyilatkoztak; de Hardenberget *Büren Dániel* polgármester vette pártfogásába és Melanchton is békés kiegyezést ajánlott (1557.). A zavar azonban nem szűnt meg, sőt még fokozódott, midőn Hardenberg a tanács által törvényesitett úrvacsora-tannak vonakodott aláirni, és midőn a meghalt Timann helyét (1561.) a Heidelbergből elűzött *Hesshusius* foglalta el. A makacs Hardenberg az alsó szász városi szövetség előtt bevádoltatott s a Braunschweigban tartott kerületi gyülésen, mint zwinglianus, sacramentarius, calvinista, az Augsburgi hitvallást becsmérlő és békezavaró, hivatalából letétetett (1561.) [3]). Nem sokkal ezután Hesshusius is búcsút vett Brematól [4]), de pártja új vezért kapott a Jenából elűzött *Musaeus Simonban*, ki épen oly szenvedélyesen üldözött minden Calvin-szellemü törekvést, miként elődjei. Már épen azt tervezte, hogy Hardenbergnek minden híve száműzessék, s az ultra-lutheranus városi hatóság ezen tervet hajlandó volt megvalósitni, midőn a calvinismust pártoló Bürennek kormányzó polgármesterré történt megválasztatása (1562.) a lutheranus reactionak szárnyát szegte. Musaeus tizenkét más rokongondolkodású pappal együtt elűzetett, sőt a szigorú lutheranus tanácsurak is kénytelenek voltak a várost elhagyni. A menekültek mindent elkövettek, hogy a „szentség-káromló" városban maguknak pártot szerezzenek, de sikertelenűl, mert a nép hű maradt azon

alapelvekhez, melyek a város nyugalmát visszaadták. Néhány év múlva a két párt egyességre lépett (1568.), melynek értelmében az elűzöttek ugyan visszatérhettek, de korábbi hivatalukhoz nem tarthattak igényt. A pártharc még azután is sokáig elhuzódott, de miután a lutheranusok is tekintélyes számmal voltak, végre a székesegyház birtokukba bocsáttatott, a többi egyházak pedig mind a reformáltak kezén maradtak [5]).

Anhalt a Concordia aláirását megtagadta volt s Melanchton irányához hű maradt. Azután *János György* fejedelem (1587—1603.) az egyház átalakitását is munkába vette, midőn erre első lépésül a keresztelésnél az exorcismus mellőzését elrendelte (1589.). Midőn a fejedelem Kázmér János pfalzi gróf leányát nőül vette, a régi lutheri egyházi rendtartás helyébe a pfalzi reformált egyházi rendtartás vétetett be (1596.), később a Luther kátéja *huszonnyolc* Calvin szellemű, de az örökvégzés dogmáját szeliditő *cikkből álló rendszabálylyal* cseréltetett fel, melyet minden prédikátornak alá kellett irni vagy az országot elhagyni.

Nassau a Concordiába felvett Ubiquitas tana miatt csatlakozott a Heidelbergi káté hitnézeteihez (1582.) és az Oraniai házhoz való viszonya következtében léptette életbe a németalföldi egyházi rendtartást (1586.).

Filep hesseni tartomány gróf a lutheranus és reformált egyház hitcikkei közt nem talált lényeges különbséget, s a reformáltakkal kötött unionak (a Wittenbergi concordia alapján) fiaival együtt hive maradt. *IV. Vilmos* (1567—92., Hessen-Casselt örökölte), atyjának, Filepnek nyomdokait követte; midőn az egyházi hatóságok hitvallás szerkesztésével bizattak meg, abba a Luther kátéját, különösen a szentségekre és az úrvacsorára vonatkozó tanokat, csak a Wittenbergi concordia és Variata szerént módositva engedte felvétetni (1573.). E mellett a Corpus Philippicum is nagy tekintélyben részesült. Ekként Vilmos az unio alapján maradva, a Concordiat sem fogadta el, *négy zsinaton* az országnak a reformált egyházba való áttérését előkészitette, s fia, *Móric* (1592—1627.), a theologiai tudományokban is képzett hessen-casseli tartománygróf, az be is fejezte. Móric előbb kisérletet tett a két egyház egyesitésére, de midőn ezen terve meghiusult (1604.), az egyháznak ujra reformálását *három javitó pontnak* közzétételével megkezdte (1605.) [6]). Ezen pontokban a Krisztus személyét tárgyaló, veszélyes vitákat eltiltotta, a tizparancsnak tanitását s az úrvacsorának szereztetés szerénti kiosztását és a pápaság maradványainak (képek sat.) eltávolitását elrendelte; szóval a cultust és egyházi rendtartást Calvin és Melanchton szellemében alakitotta át, s a rendeleteinek ellenszegülő papokat elűzte. Midőn *Hessen-Marburg* is Móricra szállott (1604), adott szava ellenére (mert megigérte

volt, hogy vallás dolgában semmi változtatást sem tesz), az ottani egyházat is Calvin szellemében reformálta. Az új rendhez alkalmazkodni nem akaró lutheranus tanárok *Giessenbe* menekültek, hol Hessen-Darmstadt ura, a buzgó lutheranus, *V. Lajos egyetemet alapitott* (1607.). Móric intézkedései ellen a marburgi nép is felzendült, de a zendülés erővel elnyomatott, s a lutherismus megsemmisittetett. Egyedül *Felső-Hessenben* maradt meg a lutheranus egyház a reformált mellett [7]).

Sokkal fontosabb volt a módositott calvinismus diadala a *Brandenburgi vál. fejedelemségben. Joakim Fridrik*, fiát, *János Zsigmondot*, a fejedelemségben örökösét, előre esküvel kötelezte le, hogy a lutheri egyházban maradjon; de egyéni vonzalma, a pfalzi udvarral való összeköttetése és politikai érdeke [8]) egyaránt követelte, hogy a reformált egyházhoz csatlakozzék; de nagy része volt ezen áttérésben a fejedelem udvari papjának, a Calvin szellemü *Fink Salamonnak* is. Igy történt, hogy 1613. karácsony napján a fejedelem az úrvacsorát Calvin értelme szerént vette fel, s áttérése miatt azzal nyugtatta meg lelkiismeretét, hogy vallás dolgában lekötelezésnek nincsen helye. Azonban az Augsburgi hitvallásnak módositott kiadását (Variata) s ennek Apollogiáját megtartotta [9]), más egyházaknak a szószékről való megtámadását megtiltotta, s végre az uralkodó egyház számára biztos szabályzóúl, új hitvallásról is gondoskodott. Ezen hitvallás, az ugynevezett *Confessio Sigismundi* s. *Marchica* Calvin tanait szeliditve adja elé, s az egyetemes kegyelmet a részleges elválasztással összhangzásba hozni törekszik [10]).

Azonban az ország áttéritése nem ment oly könnyen; az ellenpárti prédikátorok (Gerike Ján. udvari pap, Willich Márton s mások) kénytelenek voltak Berlint elhagyni; midőn pedig a templomokból a képeknek, oltároknak sat. eltávolitására került a sor, az ujitás iránti ellenszenv erős népfelkelésben tört ki, melyet csak fegyverrel sikerült elnyomni (1615.). A fejedelem az ország reformálása végett az egyetem működését is segitségül vette, nevezetesen az O. frankfurti egyetemen a „Communicatio idiomatum," „ubiquitos corporis" és „Oralis manducatio carnis Christi" tanitását megtiltotta. Midőn e miatt a wittenbergiek ellene egy szenvedélyes hangu iratot [11]) adtak ki, alattvalóinak a wittenbergi egyetem látogatását megtiltotta, s a Concordiát, melyet előbb az országgal együtt elfogadott volt, az ország lutheranus hitvallás-gyüjteményéből kitörölte. Ha a fejedelemnek nem is sikerült a lutheranus egyházat elnyomni, de a fejedelmi ház mindig hivatásának tekintette a két prot. egyház unioját elémozditni.

A fejedelmek a *reformatio jogát* (jus reformandi), mint kétségbevonhatlan fejedelmi jogot gyakorolták, s ha hitvallást cseréltek, legtöbb

esetben, a népet, ha önként nem akart, erővel is kényszeritették az áttérésre. A papságnak ilyen esetben nem maradt más választása, mint vagy az uralkodó vallását hirdetni vagy az országot elhagyni. Az ekként ujra reformált német egyházak az Augsburgi hitvallás módositott kiadását (Variata) megtartották, s a nevezet hitvalláshoz kötött jogokat igénybe vették. A lutheranusok e miatt nem is akadékoskodtak mert a birodalom katholikus felével szemben szövetségüket nem nélkülözhették.

1) A Heidelbergi káté három főrészből áll: I. az ember nyomoráról; II. az ember megváltásáról (a hit tárgyai és a szentségek); III. az ember hála-datosságáról (tizparancs és úri ima). Később a vasárnapok szerént 52 szakaszra és 129 kérdésre osztatott. Jelenleg majd minden ismert nyelvre le van forditva. Kolozsvárra megjelenése utáni évben 1564. küldötték el a heidelbergi hittudósok. L. az 1786. évi debreceni kiadás Régi elöljáró beszédét.

2) Kluckhohn, Wie ist Friedrich III. Calvinist geworden (Münchener historisch. Jahrbücher 1866.); Kluckhohn, Friedrich der Fromme, Kurfürst von d. Pfalz, der Schützer der ref. Kirche (Nördlingen, 1879.).

3) Hardenberg ezután Oldenburgba vonult s mint emdeni prédikátor halt meg 1574.

4) Hesshusius Bremából Magdeburgba ment, honnan azonban, mint rendzavaró távozni kényszeritetett (1562. okt.), s végre mint helmstädti tanár halt meg (1588.). Helmholt, Tilemann Hesshusius und seine 7 Exilia (Leipzig, 1859.).

5) Spiegel, Dr. A. R. Hardenberg (Bremen, 1869.); Walte, Der allmählige Uebergang Bremens von luth. z, reform. Bekenntniss (Zeitschrift für hist. Theol. 1864. I.).

6) Heppe, Die Einführung der Verbesserungspuncte in Hessen von 1604—1610. (Kassel, 1849.). V. ö. Gieseler, i. m. III. k. 2. r. 316—17. l.).

7) Heppe, Kirchengeschichte beider Hessen (2 k. Marburg, 1876.).

8) A julich-clvei örökösödési perben Németalföld előnyös szövetséget igért.

9) A fejedelem 1614. febr. 24. (adta ki az erre vonatkozó rendeletet. V. ö. Gieseler, i. m. III. k. 2. r. 318. l.

10) Hering, Historische Nachricht von d. ersten Anfang der evang. ref. Kirche in Brandenburg unter Joh. Siegismund (Halle, 1778.). Krenkel, Wie wurden Preussens Fürsten reformirt? (Leipzig, 1873.).

11) Calvinista aulico-politicus alter, d. i. Christlicher u. nothwendiger Bericht von den fürnehmsten polit. Hauptgründen, durch welche man die verdammte Calvinisterei in die hochlöbliche Kur- u. Mark Brandenburg einzuführen sich eben stark bemühet (1614.). Ezt némelyek szerént Hutter Lénárt, mások szerént Hoë vagy Hoënegg irta.

37. Németalföld nagy részét a calvinismus meghóditja, s a calvinistává lett nemzet a spanyol absolut uralommal szemben függetlenségét kivivja.

Németalföldön a kedvezőtlen talajviszonyok, a tengerrel folytatott örökös küzdelem, az ipart már korán kifejlesztették, s létrehozták az ipar tűzhelyeit, a nagy városokat. A kereskedelem és ipar által felvirágzott

nagy városokban aztán a művészet és tudomány is biztos otthonra lelt, s a szabad-városi intézmények a függetlenség szeretetét oltották be a vagyonos és művelt polgárság kebelébe. A kath. papság a független polgársággal szemben hatalmát és tekintélyét nem érvényesithette ugy, mint más országokban.

Ilyen állapotban jutott Németalföld, mint nagyanyai örökség [1], *V. Károly* császár birtokába. Károly talán szülőföldje iránti szeretetből is (mert 1500. Gentben szül.), de főleg azon célból, hogy Németalföldet saját örökös tartományává tegye s a német birodalom kapcsából kiszakitsa, sokat tett ezen ország felvirágzására. Ezen szorgalmas, szabadelvű nép már korán el volt készitve a reformatio elfogadására [2], s most annál inkább lelkesült a reformatioval hirdetett szabadságért, mivel az absolut spanyol uralom s elválhatlan társa az inquisitio, a nép szabad intézményeit veszélylyel fenyegette. Luther iratai [3] szorgalmas olvasókra, üldözött hivei tárt karokra találtak, s a tiszta evangelium első vértanui itt léptek máglyára [4]. Később a Franciaországgal és Schweizzal való összeköttetés folytán, s a schweizi és németalföldi nép jellemének és intézményeinek rokonsága miatt, a calvinismus jutott diadalra. A császár itt sokkal szigorúbban léphetett fel, mint Németországon; a vallásujitók ellen a wormsihoz hasonló szigorú *rendeletet* adott ki (1521.), s a rendelet végrehajtásával *két inquisitort* bizott meg. Midőn az *anabaptismus* itt is megkezdette garázdálkodásait [5], a zavargók ellen a legkeményebb büntetéseket kezdették alkalmazni. Az új tan hivei és a rajongó zavargók közt nem tettek különbséget; ezereket hurcoltak börtönbe vagy végeztek ki vérpadon és máglyán evangeliumi hitükoért [6]. De ez még csak kezdete volt a vérengzésnek; midőn az országot (1555.) Károly fia és utóda, a korlátolt eszü, vakbuzgó *II. Filep* vette át, a vallásos és politikai szabadság elnyomására a legkegyetlenebb eszközöket hozta mozgásba. Filep egy ideig Németalföldön maga vezette a kormányt, eltávoztával a főhelytartóságot *Parmai Margitra* (saját mostoha testvérére) bizta, ki mellé egy *titkos államtanácsot* rendelt, melynek lelke *Granvella* Antal [7]), azon kornak egyik legügyesebb diplomatája volt; végre intézkedéseinek biztositására, korábban tett igérete ellenére, *spanyol őrséget* (3000 főt) hagyott az országban. Az idegen kormány s a nemzet ellen tanusitott bizalmatlanság már magában is elég ok volt az elégedetlenségre; de ezt még nevelte azon *tizenhárom új püspökségnek* [8] felállitása, melyeket nem ok nélkül, az inquisitio tűzhelyeinek s a vallás és politikai szabadság ellen emelt erődöknek tekintettek.

E közben a zsarnokságnak minden kigondolt eszköze sem volt képes a reformatio mozgalmát feltartóztatni; a *községek* egymásután gyorsan

szervezkedtek, *consistoriumok* és *zsinatok* alakultak, s az új ref. egyház a *Belga hitvallásban (Confessio Belgica, 1562.)* a Calvin-szellemű hitrendszert ismerte el szabályzónak.

A közvélemény azon hitben volt, hogy a törvényellenes kormányzás s a szigorú üldözés kiválólag Granvella politikájának gyümölcse. A nemesség első sorban a gyűlölt férfiu megbuktatásán munkált; ez sikerült is, Granvella visszahivatott (1564.), de ezen tény a dolgon nem sokat változtatott, a kormányban a régi szellem megmaradt, az eretnekek ellen kiadott rendeletek és törvényszegés napi renden voltak. Margit a pártok közt ingadozott, nem volt elég bátorsága a királynak engedelmeskedni és még kevesebb neki nem engedelmeskedni. Végre midőn a lelkiismereti szabadság érdekében elküldött folyamodványra a király azzal felelt, hogy a tridenti zsinat végzéseinek életbeléptetését követelte, a nemesség türelme fogyni kezdett, s a bátrabbak jogaik végelmére s a törvénytelen inquisitio és annak elémozditói ellen *titkos szövetségbe léptek (Compromissum*, 1566.) [9]). A szövetség megbizásából egy *óriási küldöttség* (500 tagból) vitte el Margithoz azon kérelmet, melyben a sérelmek megszüntetését sürgették. A kérelem merényletnek bélyegeztetett és nem vétetett figyelembe; de midőn a szónoklatok által felizgatott nép a zárdákat és templomokat megrohanta, az oltárokat, képeket szétrombolta: Margit megijedt s a király által meghatalmazva, a *szövetséggel alkudozni kezdett* s több engedményt tett; nevezetesen az inquisitio működését megszüntette, általános megkegyelmezést igért s az evangeliumnak szabad hirdetését megengedte (1566. aug. 23.) [10]). Ezen engedmények s a királynak megigért látogatása az izgatottságot rövid időre megszüntették; de midőn a nép hirét vette, hogy a királyt megelőzve, *Alba herceg* (szül. 1508., megh. 1582.), a vakbuzgó és kiméletet nem ismerő, durva katona, egy tekintélyes hadsereg élén (10,000 fő) Németalföld felé úton van; az új egyház hiveit oly rémület fogta el, hogy mintegy 100,000-en hagyták oda tűzhelyeiket, hogy bujdosásban keressenek menedéket. Az általános rémület nem is volt alaptalan; a mint Alba megérkezett (1567. aug. 28.), azonnal megalakult a *zavargások tanácsa* (a nép *vértanácsnak* nevezte), mely a katholikusok, mint lázadók, a reformáltak, mint eretnekek ellen egyenlő kegyetlenséggel dühöngött, s a vádlottakat nemcsak életüktől, hanem vagyonuktól is megfosztotta [11]). Elég volt a puszta gyanu, hogy a legtekintélyesebb férfiak, mint a derék *Egmont* és *Hoorn* grófok is (1568.), vérpadra jussanak; hiszen a királynak egy *rendelete* (1568. feb. 16.) az egész nemzetet felségsértőnek nyilvánitotta, mivel az eretnekségnek és zavargásnak nem tudta útját állani. Alba kegyetlensége és önkénye még Margitot is annyira

fellázasztotta, hogy lemondott a helytartóságról. Helyét Alba foglalta el, s most már minden tartózkodást félretéve, folytatta a vérengzés munkáját. Az országutak megkinzott s azután felakasztott vértanukkal voltak boritva. De épen ezen határt nem ismerő kegyetlenség űzte az egész Németalföldet a kétségbeesés útjára, a forradalomba, s kényszeritette arra, hogy a *genti szerződésben* (1576.) kath. és prot. államok a spanyolok elűzésére és függetlenségük kivivására szövetkezzenek. Azonban sokkal fontosabb következménye volt ennél az *utrechti unionak* (1579.), mely *Oraniai Vilmos* [12]) bölcs politikájának és fáradhatlanságának eredményeként, a hét éjszaki tartomány közt örök időre és a végett köttetett, hogy lelkiismereti szabadságukat minden támadás ellen közös erővel védelmezzék. A szövetség a vallásügy elintézését az egyes tartományokra bizta, s midőn megszilárdult erejével tisztában volt, nyiltan kijelentette, hogy a spanyol uralomtól függetlenül kiván élni (1581.). A szabadságharc mellett a hitvallásharc is kitört, s a ref. vallás a katholocismust, nem minden erőszakoskodás nélkül, egészen elnyomta. Ezen belső harcnak lett áldozatja, a szabadság hős vezére, Vilmos is, kit egy vakbuzgó orgyilkos golyója ejtett el (1584.). A szövetséges államok Vilmos utódjáúl fiát *Móricot* választották meg, ki a szabadságharcot oly sikerrel folytatta, hogy az *egyesült németalföldi szabad államot*, legalább elvileg, még a spanyol kormány is elismerte, midőn azzal tizenkét évi fegyverszünetet kötött (1609.). Ezzel szemben *Parmai Sándor* helytartó buzgóságának sikerült kivinni, hogy a *déli, belga tartományok*, régi kiváltságaik biztositása mellett (az arrasi szerződésben, 1579.), a spanyol uralom alatt és a kath. egyházban megmaradjanak. Ezután a Jezsuiták oly alaposan átdolgozták a kezeikbe került déli tartományokat, hogy a kath. belgákat a prot. hollandokkal többé sohasem sikerült állandóan egyesitni (ezen ténynél különben azon körülményt is számba kell venni, hogy a déli tartományok lakói nagyobbára a román, az éjszakiak ellenben a germán fajhoz tartoznak) [13]).

1) Midőn I. Miksa császár Burgundi Máriát, Merész Károly örökösét nőül vette (1478.), Németalföld a Habsburgház birtokába ment át.

2) L. a beghardokat és a közös élet testvéreit I. k. 441—44. l.; Goch Jánost és Wessel Jánost I. k. 505—507. l.

3) Luther Új Testamentum forditása már 1523. hollandi nyelvre fordittatott és Amsterdamban kinyomatott. Később az egész sz. irást Liesfeld Jakab forditotta le (1542. fejezte be), a miért 1545. lefejeztetett.

4) Brüsselben Voes Henrik és Esch János Augustinus szerzetesek 1523. Ezeknek halálát énekelte meg Luther. Luth. Werke (Walch kiad.), XXI. k. 45.; Luth. Briefe (de Wette), II. k. 362. V. ö. Gieseler, i. m. III. k. 1. r. 554—55. l.

5) Emdenben Hofmann Menyhért, Amsterdamban Trypmaker, Frieslandban Matthysen János állott a zavargók élén, kik a gyujtogatást és rablást is megkezdették volt.

6) V. Károly kormánya alatt a kivégzettek számát 50,000-re teszik.

7) Granvella Perrenot Antal Burgundban, Arnansban, 1517. szül.; jogi és theologiai kiképeztetést nyert, hét nyelven beszélt; 23 éves korában már arrasi püspök volt, majd mechelni érsekké neveztetett ki, végre az egyház körül tett jó szolgálataiért a bibornok-kalapot is elnyerte. Gerlache, Philip II. et Granvella (Brüssel, 1842.).

8) Németalföldön azelőtt 4 püspökség volt, a cambrayi, arrasi és tournayi a rheimsi érsekséghez, az utrechti a cölni érsekséghez tartozott. Az új szervezés szerént a mechelni érsekséghez tartozott az antwerpeni, genti, brüggei, yperni, herzogenbuschi és roremondei püspökség; a cambrayi érsekséghez az arrasi, tournayi, sz. omeri és namuri püspökség; az utrechti érsekséghez a harlemi, deventeri, leuwardeni és middelburgi püspökség.

9) Ezen szövetség Nassaui Lajos és Brederode Henrik grófok kezdeményezésére jött létre, előbb csak 300 tagból állott, de számuk csakhamar 2000-re emelkedett. A spanyol udvar a szövetségeseket koldusoknak (gueux) gúnyolta, s ők e nevet fel is vették. Ennek jelképéül egy emlékérmet viseltek, melynek egyik oldalán a király arcképe, a másikon egy koldustarisnya volt, melyet két összefogott kéz tartott. Felirata következő volt: „Fideles au Roy jusques à la besace.“ A szövetség esküje Compromissumnak neveztetett.

10) Mig Margit Németalföldön kegyelmet igért, addig Filep azt izente V. Pius pápának, hogy „ő nem magáért, hanem istenért s az egyházért harcol; de azokért, mint keresztyén fejedelem, kész az egész országot romba dönteni (Filep is azon vakbuzgó őrültek közé tartozott, kik azt hitték, hogy isten ügyét vérpaddal és máglyával lehet szolgálni; Filepnek mentségéül lehet, hogy ő ezt legalább komolyan hitte, mig mások igen sokan csak képmutatók voltak).

11) Maga Alba bevallotta, midőn Németalföldről eltávozott (1573.), hogy hat év alatt 18600 emberen hajtotta végre a halálos itéletet; a vagyonelkobzás pedig a királyi kincstárnak 20 millio tallérnál többet jövedelmezett. S mindez .... isten dicsőségére!

12) Vilmos, oraniai herceg, id. Vilmos, nassaui gróf fia, Nassauban, Dillenburg kastélyban, 1533. szül.; korán V. Károly császár udvarába jutott, hol mint apród kath. vallásban neveltetett. Már 22 éves korában Hollandia főparancsnoka, Holland, Seeland és Utrecht tartományok helytartója volt. A körülmények előrelátó, éleseszü, rendithetlen jellemü, hallgatni jól tudó államférfiuvá képezték ki. Előrelátásának kiváló jelét adta, midőn az Alba herceg által vezetett vérfürdő elől korán elmenekült (1568.), azután nyiltan a ref. valláshoz csatlakozott s a felkelés élére állott (1572.). Róla mondta Granvella, midőn a spanyol kelepcéből ügyesen kimenekült: „Ha a szótalan (t. i. Vilmos) nincs kezetek közt, semmit sem végeztetek.“ II. Filep 1580. márc. 15. számüzöttnek nyilvánitotta s fejére 25000 aranyat tűzött ki. Öt izben hiusult meg ellene az orgyilkossági kisérlet, végre a delfti kastélyban Gerard Boldizsár golyója megtalálta 1584. jul. 10. — Juste, Guillaume le Taciturne d'après sa correspondance et les papiers d'état (Bruxelles, 1875.).

13) Az egészhez fontosabb ujabb művek: Juste, Histoire de la revolution des Pays-bas sous Philippe II. (4 k. Brüxelles, 1848—61.); Klose, Wilhelm I. von Oranien, der Begründer der niederländischen Freiheit (Leipzig, 1864.); M, Philippson, König Philipp II. von Spanien (Gottschall, Der Neue Plutarch, III. k., Leipzig, 1876)); Wenzelburger, Gesch. der Niederlande (4 k., Gottha, 1878.)

38. Az arminianismus és a dortrechti zsinat (1618—19.).

A *németalföldi reformált egyház* (mint az előbbi c. említve volt) a *Confessio Belgicában* a Calvin tanához csatlakozott, s ennek vezető szelleme az egyházi életet minden irányban élénk fejlődésnek indította. A vallásos és erkölcsi élet komolysága és igaz volta mellett eléggé tanuskodtak azon számos jótékony intézetek (kórházak, aggházak sat.), melyek a nagyobb városokban példányszerüleg voltak berendezve; a közmüveltség iránti érdekeltségre vallottak az egymásután gyorsan alapitott *egyetemek* [1]), melyek (főleg Leydenben = Athenae Batavae) virágzó tudományos és irodalmi életet teremtettek. Az ott működő theologiai tanárok természetesen nem maradtak mindnyájan a Confessio Belgica határai közt, s a szerént, a mint Erasmust, a szász vagy a schweizi reformatorokat követték, eltérő hittani nézeteket hirdettek. A városok nagy része erősen ragaszkodott a Calvin tanaihoz, s igy az eltérő irányok hivei közt az összeütközés kikerülhetlen volt.

Calvin rendszerében különösen a *praedestinatio* volt azon pont, melyet több oldalról megtámadhattak s meg is támadtak. Ha isten mindenható és absolut lény — mondták Calvin hivei — akkor tudnia kellett, hogy mi végre teremtett mindent, tehát az embert is; ennélfogva az ember sorsa nem saját, hanem isten kezébe van letéve; még Ádámnak bünbe esése is öröktől fogva el volt végezve. De ha isten az esetnek szerzője, — mondták az ellenkező nézetüek, — akkor isten igazságtalanúl bünteti az emberek egy részét. Egyszóval keresték a helyes formát, melybe isten mindenhatósága, bölcsesége, igazságossága és absolut volta az ember szabadságával, mint az erkölcs alapjával együtt valahogy bele férjen. Azokat, kik a praedestinatiot az eset előttre tették, *supralapsariusoknak*, azokat pedig, kik az eset utánra, *infralapsariusoknak* nevezték [2]).

Ehez járult még azon kérdés is, hogy az *egyház* független vagy függő legyen-e az államtól, s ezzel kapcsolatban, hogy a *lelkiismereti szabadság* teljes épségben fenntartassék-e vagy korlátoltassék?

A vita kezdete azon időre esik, midőn *Arminius* [3]), amsterdami prédikátorsága alatt, az egyháztanács által azzal bizatott meg, hogy *Kornhert* [4]) polgárnak, a Calvini praedestinatio megtámadójának iratait cáfolja meg. Arminius Kornhert iratainak tanulmányozása közben ellenfelének szabadabb és gyakorlatibb iránya által annyira megnyeretett, hogy a Róm. levél felett tartott beszédeiben már Calvin tanától oly nagyon eltávozott, hogy e miatt több oldalról megtámadtatott. A vita azonban egészen éles jelleget csak akkor kezdett ölteni, midőn

Arminius, mint a leydeni egyetem egyik tanára, a kegyelemre és praedestinatiora vonatkozó nézeteit részletesen kifejtette; ő ugyanis a bűnre való kényszeritést sem isten örökvégzésének lényegével, sem a szentirás tanával nem tudta összeegyeztetni, s Calvin rideg tanát szeliditni törekedett. E miatt egyik tiszttársával. *Gomarussal* [5]), ki őt azzal vádolta, hogy az embert nagyon felmagasztaló téves tanokat terjeszt, oly heves vitába keveredett, hogy majdnem az egész új szövetséges állam az *Arminianusok* és *Gomaristák* két pártjára szakadt.

Az eldöntendő vitás kérdés tárgya ugyan a praedestinatio volt, de a pártok közti különbségnek más okai is voltak. Az *Arminianusok* azt ohajtották, hogy a pápaságtól elszakadt egyházaknak ne emeljenek dogmákból korlátokat, hanem csak a szentirásból meritett legszükségesebb és legegyszerűbb hittételekre szoritkozzanak. s az unio értelmében, az egyes tartományok felsősége és védelme alatt álljanak (tehát ne legyen központositott országos egyház). Ellenben a *Gomaristák* azt kivánták, hogy a szigorú calvinismus teljes épségben fenntartassék; az egyház az államtól független legyen ugyan, de központi szellemi kormány által vezettessék. A rendek a pártharc veszélyességét átlátva, örömest ráállottak Arminius azon kivánatára, hogy a vitás kérdések nyilvános értekezéseken tárgyaltassanak. *Két vallásos értekezés tartatott* (Haagában, 1608. és 1609.). Arminius minden erejét megfeszitette, hogy kimutassa azon dogmának tarthatlanságát, melynek ellenemond az ész és a sz. irás, a keresztyénség és protestantismus, mely rombolólag hat az erkölcs szellemére, mivel a bűn okát istenben keresi; mind hiába, erőfeletti küzdelme megrenditette egészségét, s ügye diadalának reménye nélkül kellett meghalnia (1609.). Az arminianismust pártoló rendek, kik közé tartozott a derék *Oldenbarneveldt* (Holland tartomány ügyésze) és *Grotius Hugo* [6]) is, hiába fáradoztak az egyházi béke fenntartásán, azt állitván, hogy a nézetkülönbségek nem érintik az alaptanokat, a többségben levő Gomaristák nem engedtek. — Arminius halála után pártja élére, utóda *Episcopius Simon* [7]), leydeni tanár és *Uytenbogaert János* [8]), haagai prédikátor állott; ők több prédikátorral (40 körül) szövetkezve, hogy a Gomaristák hamis vádjai alól magokat tisztázzák és azok folytonos zaklatásaitól megszabaduljanak, egy *Remonstrantiat* [9]) terjesztettek a rendek elé (1610. innen a *remonstrans* nevezet), melyben az általuk helyeseknek nem ismert tanokat kijelölték, s azokkal szemben saját nézeteiket kifejtették. Ezen igazoló irat a mérsékelt semipelagianismus szellemében van összeállitva. Ez sem használt; a rendek hiába parancsoltak türelmet, hiába rendeztek ujabb értekezéseket (1611. Haagában; 1613. Delftben), a *contra-*

remonstransok (igy nevezték Calvin szigorú hiveit) az ellenpártnak még mérsékeltebb tagjait is üldözték, istentiszteletüket zavarták, s a községek is pártok szerént sorakoztak.

A vita elkeseredését a *politikai kérdéseknek belekeverése* még növelte. Ugyanis a szövetséges államok békére hajoltak és Oldenbarneveldt és Grotius, a rendek megbizásából, Spanyolországgal 12 évi fegyverszünetet kötött s a hadsereget nélkülözhetővé tette. Ellenben Móric herceg, a helytartó, a háborut szerette volna folytatni, mert elméjében monarchicus terveket forgatott, ezeknek elérésére pedig a szövetséges államok rendeinek megbuktatása, katonai és állami központositás volt szükséges; s mindez csak a háboru folyama alatt volt lehetséges. Ily körülmények közt a békeszerzés volt azon ürügy, melylyel a köztársasági párt fejeibe beleköthettek: azzal kezdették őket vádolni, hogy Spanyolország részéről meg vannak vesztegetve; erre aztán a contraremonstransok a remonstransokat is árulással vádolták. A confessionalisták a vallásügy megoldása végett nemzeti zsinat összehívását kivánták, az Arminianus rendek azt szükségtelennek itélték. Ezen pontot érte el a pártharc, midőn a *zsinat* megtartása az államok többségének és Móric hercegnek beleegyezésével elhatároztatott, s annak helyéül *Dortrecht* tüzetett ki (1618. nov. 13. — 1619. máj. 9.). Ezen zsinatra azon tekintélyesebb egyházak [10]) is meghivattak, melyeknek szavazatára számithattak. E szerént a zsinat egy párt képviselőiből alakult, s a hercegnek és katonáinak védelme alatt állott; s miután a herceg parancsára Oldenbarneveldt, Grotius és a köztársaságnak többi párthivei (kik ügyük védelmére saját költségükön katonákat fogadtak) fogságba vettettek [11]) s mint lázadók halálra itéltettek: nem lehetett kétség az iránt, hogy melyik tanirány fog diadalra jutni. A remonstransokat mint vádlottakat idézték a zsinat elé; ők meg is jelentek, de a zsinatnak, mint biróságnak, illetékessége ellen tiltakoztak. A zsinat azonban a külföldi tagoknak mérsékeltebb véleménye ellenére a makacsokat szavazattöbbséggel minden egyházi és akademiai hivatal folytatására képteleneknek nyilvánitotta, s azon esetre, ha a zsinat végzése ellen működnének, számüzéssel fenyegette. Végre a zsinat Gomarusnak supralapsarius véleményét sem fogadta el, hanem az *absoluta praedestinatiot infralapsarius értelemben*, a Belga hitvallás és Heidelbergi káté tanait, mint isten igéjével teljesen összhangzókat, szentesitette [12]). A zsinat végzése értelmében, a szövetség legtöbb tartományában, a zsinat ellen tiltakozó remonstrans papokat (200 körül) és tanitókat számüzték.

Móric halála után (1625.) *Frigyes Henrik* (Móricnak mostoha

fitestvére) helytartó, a köztársasági párt által támogatva, mindent elkövetett a szakadás megszüntetésére; azt ugyan el nem érhette, hogy a dortrechti végzések revisio alá vétessenek, de *a remonstransok szabad vallásgyakorlatot nyertek* s a számüzöttek visszatérhettek. Később az Arminianusok *Amsterdamban* templomot építettek és gymnasiumot alapitottak (1630.), mely egyszersmind az Arminianus lelkészek képzőintézetéül is szolgált. Ezen város és *Rotterdam* lett az Arminianusok fő helye, a visszatért *Episcopius* a felekezet központja, ki *Institutiones theologicae* cimü fő művével [13]) az Arminianusok tulajdonképeni alapitójává vált. Most, hogy békében élhettek, tanaikat világosabban kifejtették; a szabad vizsgálódást korlátozó *hitvallásokat* visszautasitották; egyedül az *Uj-szövetséget* tartották a keresztyén hit és élet törvényének s annak is főleg gyakorlatibb részére forditottak kiváló figyelmet; nem fogadták el az *eredendő bün* tanát s a *szentháromságnak* szemléleti fogalmát, a miért socinianismussal vádoltattak. Általában azon vezérelvet követték, hogy a keresztyénnek nem a hitre, hanem a cselekedetekre kell fő gondjának lenni. A keresztyén *hittant* a rideg scholastikától megszabaditották, s annak olyan alakot igyekeztek adni, hogy az életre közvetlen hatását el ne veszitse; végre a keresztyénség okmányait sokkal tisztábban, elfogulatlanabbúl és szabadabban magyarázták.

A dortrechti zsinat különben nem gyakorolt a ref. egyházra olyan erős befolyást, mint a Formula concordiae a lutheranus egyházra; végzéseit ugyan a jelen volt ref. egyházak képviselői mind aláirták, de azért nem fogadták el mindenütt. A franciaországi és schweizi ref. egyház örömmel fogadta; az angol egyház és Brandenburg nem vette be. Ezen idő óta a szigorú calvinismus a ref. egyház *orthodox irányának* tekintetett; de e mellett a Zwingli és Malanchton felé hajló szelidebb irány még nagyobb körben hóditott, s hivei részint a II. Helvét hitvallás, a Heidelbergi káté, részint a Brandenburgi hitvallás (Conf. Marchica) körül csoportosultak [14]).

1) A leydeni egyetem 1575., a franekeri 1585., a gröningeni 1614, az utrechti 1634, az amsterdami főiskola 1631., a hardervyki 1648. alapittatott.

2) A supralapsarius praeordinat praedestinationem lapsui, ne Deum insipientem faciat; az infralapsarius ellenben subordinat, ne Deum injustum faciat, i. e. lapsus auctorem. Igy jellemezte Limborch (Theologia christ.) a két pártot. V. ö. Baur, i. m. IV. k. 406. l.

3) Arminius (Hermanni) Jakab, Déli Hollandiában, Oudewaterben, 1770. szül.; Marburgban, Baselben és Genfben (itt Beza tanitványa volt) végezte be tanulmányait; azután bejárta Olaszországot, s 1587. Amsterdamban kezdte meg pré-

dikátori pályáját; 1603. leydeni theologiai tanárrá lett, megh. 1609. Ha nem is lángész, de éles elméjü és jellemes hittudós volt.

4) Volkaert zoon Kornhert, amsterdami polgár, számos iratában a lelkiismereti szabadság mellett harcolt és azt ohajtotta, hogy a hittant csak néhány lényeges pontba foglalják össze, s főgondot az igazi munkás keresztyén életnek teljes kifejtésére forditsanak. Összes művei Amsterdamban (3 köt). 1630. jelentek meg.

5) Gomarus Ferenc, a Calvini következetesség merész harcosa, 1563. szül.; Heidelbergben tanult, 1587—93. a flamlandi község élén állott; 1594 óta a leydeni egyetemen nagy buzgósággal tanitott, s mint gröningeni tanár halt meg 1641.

6) Grotius (Groot) Hugo 1583. Delftben szül., a történelemben, jog- és államtudományokban, valamint a theologiában is egyaránt jártas, egyetemes tehetségü férfiu, a tárgyalt időben Rotterdam ügyésze (syndicus) s a hollandi rendek tagja volt; megh. 1645.

7) Episcopius Simon 1583. szül.; Arminius tanitványa volt, 1612 óta leydeni tanár; a dortrechti zsinaton saját pártját a támadások ellen szabadelvü beszédekkel védte, ezért Hollandból ő is elüzetett; előbb a kath. Belgiumba, majd Franciaországba vonult; 1626. visszatért Rotterdamba s az ottani remonstrans község feje lett, végre 1634. az amsterdami theologiai intézet vezetését vette át s ott is halt meg 1643.

8) Uytenbogaert János 1557. szül.; 1588 óta mint haagai prédikátor működött Móric hercegnél, megh. 1644.

9) A Remonstrantia elveti a következő tanokat: 1. hogy némelyek, bűneikre tekintet nélkül és változhatlanúl (supralapsarius). az életre, mások a kárhozatra vannak praedestinalva; 2. istennek örök végzését azon értelemben, hogy isten, Ádám bűne miatt, minden embert kárhozatra érdemesnek tart; némelyeket aztán könyörületből megvált, másokat pedig igazságossága jeléűl kárhozatba juttat a nélkül, hogy megtérésükre, hitükre vagy ezeknek ellenkezőjére tekintettel volna (infralapsarius); 3. hogy Krisztus csak a választottakért halt meg és nem mindenkiért; 4. hogy istennek és Krisztusnak szelleme ellenállhatatlanúl hat a választottakra; 5. hogy az, ki, mint választott, hithez jutott, azon hitet még bűnei miatt sem vesztheti el. Ezekkel szemben kimondja: 1. hogy isten elhatározta, hogy a hivőket a kárhozatból megváltja s üdveziti; 2. hogy Krisztus mindenkiért meghalt, de ez általa nyert bűnbocsánatban csak a hivők részesülnek; 3. hogy senki sem lehet hivő a maga erején, hanem szükséges, hogy őt isten, Krisztusban, a sz. lélek által ujra szülje; 4. a kegyelem a megszentelésnek elejétől végeig hat ugyan, de annak az ember ellenállhat; és 5. azt az ember bűnössége által elveszitheti. V. ö. Gieseler, i. m. III. k. 2. r. 335—36. l. Henke, i. m. II. k. 422—23. l.

10) A schweizi, pfalzi, hesseni, bremai, nassaui, emdeni, az angol és francia egyházak (utóbbiaknak a király megtiltotta, hogy a zsinaton résztvegyenek); a zsinaton 28 külföldi hittudós, a belföldiek közül 36 pap, 20 községi pesbyter és 5 tanár vett részt; a zsinat elnöke Bogermann János, leeuwardeni lelkész (később franekeri tanár), az Arminianusok leghevesebb ellensége volt, ki még a sz. irást is a hitvallás szellemében akarta magyarázni, s azon elvet vallotta, hogy az eretnekek megérdemlik a halálbüntetést.

11) Oldenbarneveldt 1519. máj. 13. lefejeztetett; Grotius nejének csele által szabadult ki a fogságból.

12) Canones Synodi Dordrechtanae (Niemeyer, Collectio Confessionum in ecclesiis reformatis publicatarum (Lipsiae, 1840.). Ezen végzések 5 fejezetben 18 Canont foglalnak magukban, e mellett 9 cikk a tévedéseket elveti. Ezekben ki van mondva, hogy miután az emberek Ádámban mindnyájan bűnt követtek el, jogosan jutottak a kárhozatba. Isten csak a hivőket szabaditja meg kegyelemből; azok, kik az Evangeliumban nem hisznek, a kázhozatban maradnak. Isten öröktől fogva elvégezte, hogy némelyek higyjenek és mások ne higyjenek; már világ teremtése előtt elvégezte, hogy némelyeket, mint az ismeretnek edényeit, a kárhozatból kivesz, mégpedig nem azért, mivel előrelátta, hogy hisznek vagy más feltétel alatt, hanem egyedül az ő változhatlan tetszése szerént, mely ellen az ember semmit sem tehet. Az elvetettekre vonatkozó végzés istent igaz birónak mutatja, s e miatt a nyomorult, parányi embernek istennel perelni nincs joga, sat. V. ö. Gieseler i. m. III. k. 2. r. 339—42.; Henke i. m. II. k. 425. l.

13) Episcopius, Institutiones theologicae cimü munkájának jellemzőbb tételei. A theologia nem speculativ, hanem gyakorlati tudomány. A kijelentésnek fokozatai vannak. A Satannal való érintkezésen kételkedni lehet. Az Új-szövetség mindazon üdvre szükségest magába foglalja, melyek isten igaz fogalmára, a hitre és a ker. kötelességekre vonatkoznak. Krisztusnak és a sz. léleknek isteni méltóságuk van, de csak alárendelt értelemben (subordinate); nem feltétlenül szükséges az üdvre azon hit, hogy Krisztus legfőbb ertelemben isten fia, és azokat, kik azt nem hiszik, ezért nem éri átok. Az ember nyomorusága az ő szabadon elkövetett vétkeinek eredménye, és nem az eredendő bűnre kell azt visszavezetni, melyről az irás semmit sem tud. A keresztelési formulát aligha használták az apostolok; nem azért kell azt megtartani, mivel lényeges, hanem azért, mivel alkalmas. A halál Ádámra nézve büntetés volt, az ő utódaira nézve csak rossznak tekinthető. A keresztyénnek kevés a hinni valója, annál több a tenni valója. V. ö. Henke, i. m. II. k. 427—28. l.

14) Az egészre nézve lásd: Walch, Historische u. theologische Einleitung in die Religionsstreitigkeiten sonderlich ausserhalb der luth. Kirche (5 k., Jena, 1733.), I. k.; Schweizer, Die prot. Centraldogmen innerhalb der ref. Kirche (2 k. Zürich, 1854.); Regenboog, Geschichte der Remonstranten (Hollandból, Lemgo, 1781—84., 2 r.).

HETEDIK SZAKASZ.

A REFORMATIO TERJEDÉSE EUROPA TÖBBI ÁLLAMAIBAN.

ELSŐ FEJEZET.

A franciaországi reformatio.

39. A reformatio terjedése és hiveinek üldöztetése I. Ferenc és II. Henrik alatt.

Franciaországban a XVI. század elején a korlátlan, központositott monarchia sokkal nagyobb mértékben ki volt fejlődve, mint Europa többi országaiban. A királyi hatalom emelkedésével együtt járt azon törekvés, hogy a francia egyház, minden idegen befolyástól függetlenül, a királyság érdekeit szolgálja; ezen cél javára csatlakozott a kormány minden olyan egyházi reform-mozgalomhoz, mely a pápai hatalom korlátozását s a királyi hatalom erősödését mozditotta elé.

Elődei példáját követve, a korlátlan királyi hatalom megszilárditását tűzte ki élete feladatáúl az ifju *I. Ferenc* király is (1515—47.), és ezen cél elérésére, válogatás nélkül, minden eszközt jónak talált. Azt lehetett volna várni, hogy a pápai hatalmat megtámadó reformatio, a humanismust kedvelő, „a tudományok atyjának" nevezett és költő királyban hatalmas pártfogóra talál; de a királyt családi politikája az ellenkező út követésére késztette, s ezen út a francia reformatio sorsára nagyon végzetessé vált. Ugyanis a király a Luther felléptét megelőző évben *X. Leo pápával* a királyi hatalomra nézve nagyon kedvező *concordatumot* kötött, mely gazdag jövedelemforrást nyitott s a francia kath. egyház főfelügyeleti jogát is biztositotta [1]). Az igy új alapon szervezett francia kath. egyház papsága a királynak lekötelezettje lett, s a hatalmas testület felett a pápa csak névleg, tényleg a a király uralkodott. A királyságnak és papságnak ezen szoros viszonyából önként következett, hogy az egyház megtámadása egyszersmind a királyság megtámadása, a reformatio egyszersmind politikai ellenzéki mozgalom is volt, s a két ellentétes párt érdekeinek összeütközéséből sokkal elkeseredettebb harcnak kellett kifejlődni, mint Németországon vagy Scweizban.

Ilyen kedvezőtlen kilátások mellett indult meg a reformatio mozgalma Franciaországban, hol még a *humanismusnak* is akadályokkal kellett küzdeni (l. I. k. 481—82. l.); de azért az egyházjavitás eszme-

magvai ott sem hullottak egészen műveletlen talajra. A valdensek és más hierarchia-ellenes felekezetek nem enyésztek el nyomtalanúl. *Le Févre* [2]) francia bibliaforditása, a németországi és schweizi reformatorok művei figyelmes olvasókra találtak. Előbb a *Lutheri irány* terjedt el, de később a *Calvini szellem* hóditott nagyobb tért. *Meaux* városban (Paris közelében) kezdették legelőbb nyiltan hirdetni a reformatio tanait [3]); de a *Sorbonne* is felemelte szavát Luther tanai ellen s azokra kimondta kárhoztató itéletét (1521.) [4]), melyre Melanchton, szokott mérséklete ellenére, igen erélyes és heves hangon válaszolt [5]). A Sorbonne itélete felszitotta az üldözés tüzét, de nem gátolhatta meg a reformatio terjedését; nem azon intézkedés sem, mely szerént a *régi eretnek-törvényeket* a lutheranusok ellen megujitották [6]). Több zsinat tartatott (Parisban, 1527. 1528.) a Lutheri eretnekség kiirtása céljából, s a parlamentek készséggel vállalkoztak a zsinati végzések végrehajtására.

Mig egyfelől az anyakirályné, *Savoyai Luiza* és *Duprat* bibornok és kancellar a pápai érdekeket szolgálta; másfelől *Margit*, a király nőtestvére, a szellemes navarrai királyné, a reformatio barátait védelmezte; addig *I. Ferenc* álláspontját a szerént változtatta, a mint a politika kivánta (l. 35., 39. l.). Ha V. Károly császár ellen a prot. fejedelmekre volt szüksége, ezek felé mosolygott; ha a pápát nem nélkülözhette, az üldözést súlyosbitotta; Németországon a protestansokat segitette, hogy a császár hatalmát gyengitse, otthon a hugenottákat (= protestánsokat; l. 110. l. 2. j.) üldözte, hogy a pápának kedvébe járjon; különben is azon csalódásban élt, hogy országa csak ugy lesz erős, ha abban egy hit, egy törvény, egy király (Une foi, une loi, un roi) uralkodik. Midőn a császár ellen a német prot. fejedelmekkel szándékozott szövetkezni, hogy célt érjen, némi reformatiotól sem vonakodott; egyezkedés végett még *Melanchtont* is meghivta (1535.), ő el is ment volna, de a szász vál. fejedelem nem engedte, mert attól tartott, hogy Melanchton nagyon sok engedményt fog tenni. Másfelől a királyt nagyon bántotta a protestansok azon vakmerő, meggondolatlan tette, hogy Parisban *a mise és transsubstantiatio ellen gúnyiratokat* [7]) terjesztettek s ezeket a falakra is kifüggesztették (még a király lakásának is juttattak, 1524. okt. 18.; ez a hirhedt „*placard*" ügy). A megtorolás iszonyú volt, tömeges kivégeztetéseket rendeztek, s az elitélteket embertelen kegyetlenséggel lassu tüzen égették meg (l'estrapade = himbáló bitófa); egy *királyi rendelet* pedig nemcsak az eretnekekre, hanem azoknak eltitkolóira is halálbüntetést szabott, s a feladónak a lefoglalt javak negyedét igérte.

Midőn a francia reformatio a reformalt Genfből támogatást nyert, s nagyobb körben kezdett terjedni, az üldözések is komolyabb szint öltöttek. Az első nagyobb, vérengező üldözés *Provenceban* a valdensek utódait érte, kik a schweizi reformatorokkal összeköttetésbe léptek. Az ellenük kiküldött katonaság (Oppede báró vezetése alatt) kor- és nemkülönbség nélkül gyilkolt; a vallásos vakbuzgóságnak 4000 lemészárolt agg, nő és gyermek, 700 gályákra hurcolt férfi és 22 hamuvá égetett falu esett áldozatúl. Ezen embertelenségen nemcsak az egesz ország, hanem maga a beteges király is annyira fellázadt, hogy a gyilkolás fő intézőit (Oppede bárót és Tournon kancellárt) kereset alá fogatta.

II. Henrik alatt (1547—59.), ki atyjának politikáját folytatta, a Sorbonnenak és a király kath. környezetének befolyására [8]), az üldözés még fokozatott; de azért a reformatio folyvást hóditott még az országnagyok között is. *Bourbon Antal* cimzetes navarrai király és neje *d'Albret Johanna* (Margit királyné leánya), *Condé Lajos* herceg (Johanna fitestvére) és *Coligny Gáspár* tengernagy (Montmorency unokaöcse) nyiltan a ref. egyházhoz csatlakoztak és ref. istenitiszteletet tartottak. Midőn II. Henrik a német császár ellen Mórie szász vál. fejedelemmel szövetkezett, a Németországba küldött segédcsapatok közt egy tisztán ref. nemes ifjakból állott (d' Andelot vezetése alatt). Főleg a műveltebb és függetlenebb közép-osztály csatlakozott készséggel a reformatiohoz; rövid idő alatt több városban (Paris, Bourges, Orleans, Tours, Blois, Angers, Poitiers sat. rendezett ref. községek keletkeztek. *1559. Parisban nemzeti zsinatot* tartottak, hol a *hitvallást (Confessio Gallicana)* [9]) Calvin szellemében megállapitották és az *egyházalkotmánynak alapját* a genfi szervezet szerént letették. A kath. párt, melynek élén a király és a Giesek állottak, kétszeres dühvel folytatta az üldözést, a hugenottákat a műveletlen köznép előtt költött rágalmakkal gyülöletessé tette, hitnyomozószék felállitását tervezte (a pápa ez iránt a bullát 1557. ápr. 25. adta), sőt midőn a parlamentben a reformatio iránt kedvezőbb hangulat kezdett mutatkozni, a király határozottan kijelentette, hogy az eretnekek kiirtását fő kötelességének tartja; de terve kivitelében meggátolta a halál (1559.).

1) L. I. k. 417. l. — Ezen concordatum a Primitiva ecclesia kezdetü bullában hirdettetett ki, 1516. dec. 19. Tartalma szerént a király a pragmatica Sanctioról, a baseli zsinat végzéseiről lemondott; ezek helyett megnyerte az Annatákat, a főpapok kinevezésének jogát s a Rómába való fellebbezéseknek korlátozását. V. ö. Henke, i. m. I. k. 231—32. l.

2) Le Févre Jakab (az I. k. 481—82. l. hibásan áll Johannes Jacobus helyett) Boulogne mellett Etaplesben, 1455. szül.; mint humanista és az

Aristotelesi és scholastikus iratok magyarázója és kiadója jó nevet szerzett. Az Új-szövetség francia fordítását 1523—25. készitette el; ezt követték a Zsoltárok és a Pentateuch forditása. Az egész sz. irás francia forditása 1530 Antwerpenben jelent meg.

3) Le Fèvre Jakab, Roussel és Farel Vilmos (l. a 63. l. 3. j.) s mások; előbb maga Briçonnet Vilmos püspök is pártfogása alá vette őket, jóllehet ő, minden egyházi szakadás nélkül, csak a visszaélések megszüntetésére törekedett; de midőn a pápával kibékült, elűzte őket 1523. V. ö Felice — Bonifas, Histoire des Protestants de France (6. kiad., Toulouse, 1874.) 1—26. l.

4) Determinatio Theologiae Facultatis Parisiensis super doctrina Lutherana hactenus per eam revisa (15. Apr. 1521.).

5) Apologia adversum furiosum Parisiensium Theologastrorum decretum (Vitebergae. 1521.).

6) Mig a király a paviai csata után (l. 35. l.) spanyol fogságban volt, azalatt hírdette ki Savoyai Luiza, a király anyja, VII. Kelemennek azon bulláját, mely az eretnekek ellen hozott régi törvényeket a lutheranusokra is kiterjesztette, 1525. máj. 17. Az első, kit az akkori Franciaország határain belől hitéért halállal büntettek, Pauvent (vagy Pavanes) Jakab volt, kit a purgatorium, Mária és a szentek segélyűl hivása és a szentelt viz ellen kiadott tételei miatt elevenen égettek meg 1524. V. ö. Felice — Bonifas, i. m. 29—30. l.

7) A gúnyiratok cime: Articles véritables sur horribles, grands et importables abus de la messe papale, inventée directement contre la sainte cène de notre Seigneur, seul Mediateur et seul Sauveur, Jésus-Christ. V. ö. Felice — Bonifas, i. m. 44. l.

8) Ezek közé tartozott: a király neje, Medici Katalin; Montmorency connètable főhadvezér és első miniszter, a királynak és atyjának barátja; Poitiersi Diana, a király kedvese, ki a lefoglalt javakból gazdag részt kapott; az idegen lotharingiai családból származott és honosságot nyert, roppant gazdag Guize hercegi család, hat testvér, kiknek élén Károly, a rheimsi bibornok-érsek és Ferenc, Calaisnak elfoglalója állott; az ők nőtestvére volt Mária skót királyné s ennek leánya Stuart Mária.

9) A Conf. Gallicana tervét némelyek szerént maga Calvin, mások szerént egyik tanitványa, Chandieu Antal lelkész készitette. Az egész 40 cikkből áll, melyek az istent és igéjét; a háromságot; az ember esetét és a kárhozat állapotát; istennek a választottakra vonatkozó örök végzését; a Jézus Krisztusban, igaz istenben és igaz emberben való ingyen váltságot; ezen kegyelemnek a hit által való elnyerését, mely a sz. lélek ajándéka; az igaz egyház jellegeit; a szentségek számát és jelképeit tárgyalják. V. ö. Felice — Bonifas, i. m. 82—85. l.

40. A protestansok üldöztetése II. Henrik (és Medici Katalin) fiai alatt; a polgárháboru dúlása és a Bertalan éji mészárlás.

II. Henriknek fiai, *II. Ferenc*, *IX. Károly* és *III. Henrik*, oly fiatalon jutottak trónra, s bűnök és betegségek által megmérgezett rövid életük alatt az idegen befolyás alól oly kevéssé tudtak megszabadulni, hogy kevés kivétellel uralkodásuk egész ideje alatt (1559—89.)

a tulajdonképeni uralkodó anyjuk, a cselszövő özvegy, *Medici Katalin* volt, ki az ellenséges országnagyokat és pártjaikat egymás ellen felhasználva, igyekezett magának az ország kormányát biztositani.

II. Ferencnek, a testi, lelki tekintetben elcsenevézett, 16 éves ifjunak rövid árnyék-királysága alatt (1559—60), Medici Katalin a kath. párt élén álló Giesekre (*Ferenc* és *Károly*, a bibornok) támaszkodott, kik azonban, mint a király nagybátyjai [1]), a királyt egészen hatalmukban tartották, s hatalmukat a protestansok kiirtását tervező intézkedésekkel törekedtek megszilárditni. Ezen célból minden parlamentben külön vizsgáló bizottságokat *(Chambre ardente)* [2]) szerveztek, minden vallásos összejövetelt halálbüntetés terhe alatt eltiltottak. Mig egyfelől ezen vakbuzgó türelmetlenség a protestansokat elkeseritette; addig másfelől az idegen Gieseknek kormányra jutása, hatalmaskodása és a legközelebbi vérszerénti hercegeknek, a *Bourbonoknak* a kormánynál való mellőzése a politikai ellenzéki szellemet is nagy mértékben felszitotta. A Giesek mellett foglalt állást a buzgó katholikusok pártja; a Bourbonokkal tartott a prot. érzelmü nemesség, bennük helyezte reményét a hugenotta egyház. Ezen forrongó pártszellem legelébb a Giesek megbuktatását tervezett *amboisi összeesküvésben* (1560. febr.) nyilvánult. Az összeesküvés ugyan felfedeztetett és vérbe fojtatott [3]), de ettőlfogva a hugenották nemcsak egyházi, hanem politikai pártot is képeztek. E merész mozgalom a bibornok buzgóságát is lehütötte kissé; ennek tulajdonitható azon intézkedés, hogy a bebörtönözött protestansok szabadon bocsáttattak, s mindenkinek bocsánat igértetett, ha a kath. egyházba visszatér. E helyett a protestansok, erejük tudatában (a fontainebleaui rendi gyülésen, 1560. aug.) azt kivánták, hogy azon rendelet, mely vallásos összejöveteleik ellen adatott ki, vétessék vissza. És valóban a protestantismus már oly tekintélyes hatalommá lett, hogy azzal a kormánynak számolni kellett. Medici Katalin ezt belátva, midőn II. Ferenc halála után (1560. dec. 5.), a tiz éves *IX. Károly* helyett a kormányt kezébe vette, hogy állását biztositsa, az engedmények terére lépett. Különben is a rendek gyülésein (Orleansban, 1560. dec.; Saint-Germainben, 1561.) már nemcsak a protestansok, hanem az egész egyházra vonatkozó reformok érdekében komoly hangok emelkedtek [4]). Ezen új s a Giesek hatalmának ellensúlyozását célozó politikai fordulatnak tulajdonitható, hogy Katalin *Condé* hercegnek megkegyelmezett, *Antal*, navarrai királyt (a törvény értelmében, mint a királyi házhoz legközelebbi rokont) a kormányügyek vezetésének részesévé tette, és *Poissiban* (apátság Paris mellett; 1561. szept. 9.— okt. 13.), a tan kiegyeztetése végett *vallásos értekezést* [5]) tartatott, melyen *Beza*, a

calvinismus védelmében, ugy tudományossága, mint ékesenszólása és komoly, méltóságos fellépése által a jelen voltakra kedvező benyomást gyakorolt. A kiegyezés azonban az úrvacsora, transsubstantiatio és az egyházra vonatkozó ellentétes nézetek miatt létre nem jöhetett; de annyi eredménye mégis volt, hogy rövid idő múlva a protestansok az ugynevezett *januariusi edictumban* (1562. jan. 17.) korlátolt vallásszabadságot nyertek [6]).

Ezen türelmi rendelet a két pátra nagyon különböző hatással volt; a reformáltakat ugyan nem elégitette ki, de legalább létezési jogukat elismerte, s a protestantismus titkos hiveit is arra bátoritotta, hogy nyiltan az új egyházhoz csatlakozzanak; ellenben a kath. pártot annyira elkeseritette, hogy boszúságát helyenként véres üldözéssel hütötte le. *Cahorsban* a dühös nép a hugenották fejére gyujtotta az imaházat, s a tüz elől menekülőket legyilkolta. *Vassiban* (Champagneban, 1562. márc. 1.) Guise Ferenc hasonló vérengezést idézett elé [7]) s megesküdött, hogy az edictumot kardjával szúrja keresztül. *Toulouseban* (1562. máj. 16.) a reformáltak a Capitoliumba (= város háza) menekültek, az ostromló katholikusok szabad elvonulást igértek, azután pedig, mivel az eretnekeknek adott szó nem kötelez, az elvonulókat megrohanták, s mintegy 4000 férfit, nőt és gyermeket lemészároltak [8]). A vakbuzgó türelmetlenségnek ily vérlázitó kegyetlenségei után a vallás- és polgárháboru kikerülhetlen volt. Condé Lajos herceg a reformáltakat fegyverre szólitotta fel, s a felkelés céljáúl nemcsak a januariusi edictumnak tiszteletben tartását tüzte ki, hanem azt is, hogy az ifju király és anyakirályné a Guisek veszélyes befolyása alól felszabadittassék. A törvényességnek szigorú hive, Coligny csak késedelmezve és akkor fogott fegyvert, midőn átlátta, hogy a lelkiismereti szabadság kérdését csak fegyverrel lehet megoldani. A vallás- és polgárháboru szörnyei, a vakbuzgóság, rajongás, boszú, kegyetlenség és pusztitás megkezdették gyászos munkájukat mindenfelé, a merre csak elvonultak. A felbujtogatott kath. néptömeg kegyetlenségeiért a kölcsönt, a hol és a mikor lehetett, a reformáltak is visszaadták. Háromszor ujult meg a véres háboru; a kath. pártot a spanyol és pápai udvar pénzzel és fegyverrel segitette; a protestansokat angol pénz és német fegyveres csapatok támogatták. Ismételt békekötések (Amboiseban, 1563. márc. 19.; Longjumeauban, 1568. márc. 20.) után, harmadszor *St. Germainben 1570.* (aug. 8.) *köttetett meg a béke* [9]), mely a hugenottáknak, Paris és az udvar székhelyének kivételével, saját területeiken vallásszabadságot és politikai jogegyenlőséget biztositott, s a béke zálogáúl négy fontos erőditett várost engedett át.

*

Most ugy látszott, hogy az udvar őszintén ohajtotta a békét, s ennek jeléül a hugenották fejei közül többet kegyeivel halmozott el, köztük a derék Colignyt is; sőt a béke zálogáúl IX. Károly nőtestvére, *Margit*, *Navarrai Henrikkel* (az 1562. meghalt Antal fiával) *jegyeztetett el.* Ezen fordulat Medici Katalint aggodalomba ejtette; attól tartott, hogy a kormányra gyakorolt eddigi befolyását egészen elveszti (Coligny arra figyelmeztette volt a királyt, hogy már nagykoru és királyi jogait személyesen gyakorolhatja); hogy tehát a kormány gyeplőjét kezeiből kisiklani ne engedje, Navarrai Henrik nászünnepei alatt (az esküvő 1572. aug. 18. történt meg), Colignyt orozva akarta meggyilkoltatni [10]). Ezen orgyilkossági kisérlet a reformáltakban oly erős gyanút ébresztett, hogy ha Coligny le nem csillapitja őket, mindnyájan elhagyják Parist. A terv nem sikerült; Katalint e miatt oly őrjöngő düh lepte meg, hogy most már az összes hugenottákon akart boszút állani, s midőn a királyt tervének könnyü szerrel nem nyerhette meg, a hugenottákat a trón és állam elleni összeesküvéssel vádolta és elhitette, hogy ha Colignyit s a többi főnököket elteszik láb alól, a hugenottákat könnyü lesz engedelmességre szoritni. A gyönge király a cselszövő Katalin és párthivei [11]) hamis hireinek hallotára oly ingerült lett, hogy megesküdt, hogy a francia reformáltakat kiirtja. Guise herceg s mások azonnal készületeket tettek a gyilkolás tervének kiviteléhez. A parisi polgárőrség főnöke 20,000 fegyverest bocsátott az udvar rendelkezésére, ezenkivül a katonaságra biztosan számithattak, a hugenottákra régóta boszús nép dühének kitöréséhez pedig csak egy felülről kiadott jelszóra volt szükség. Ezen iszonyú, pokoli bün elkövetéséhez nem kellett sok készülődés, a reformáltak előkelői tömegesen gyültek össze Parisba a nászünnepekre. 1572. aug. 23. estve nyerték meg a király beleegyezését, 24., *a Bertalan napot megelőző éjjel* 3 órakor kondult meg a királyi kastélynak vészt jelző harangja, és aztán megkezdődött a gyilkolás és rablás. A hugenották lakásait a felbujtogatott kath. nép és katonaság „Éljen az isten és a király!" (Vive Dieu et le roi!) kiáltással rohanta meg, s a kijelölt áldozatokat kor- és nemkülönbség nélkül gyilkolta le. A fáklyák véres fényétől világitott, borzasztó éjben a harangok rémes zúgása, a fegyverek ropogása, csattogása, a gyilkosok gúnyos szitka, a legyilkoltak sikoltása, nyögése, a haldoklók vonaglása, durva tréfa, ima és átok vérfagyasztó zürzavarban kavargott a légben, mintha csak a mesés alvilág Furiái ültek volna diadalünnepet az elátkozott Paris felett. Az öldöklés négy napig tartott. Az első áldozatok közt volt a beteges, ősz Colignyi, kit Guise Henrik (az Orleans ostrománál, 1563. orgyilkos golyó által megölt Ferenc

fiának) emberei öltek meg; azután fejét a királyi családnak küldötték, s megcsonkitott testét felakasztották. *Navarrai Henriknek és Condé Henriknek* (a Jarnacnál, 1559. orozva megölt Condé Lajos fia) a halál és mise közt engedtek választást, s életüket csak hitük megtagadásával válthatták meg [12]). Futárok vitték meg a tartományok főnökeinek a gyilkolási rendeletet és azt a legtöbben teljesitették is, de a bakó szerepére mégsem vállalkoztak mindnyájan [13]). Az egész Franciaországban legyilkolt reformáltak összes számát a legmegbizhatóbb források után (Thuanus vagy de Thou [14]) 30,000-re teszik. *XIII. Gergely* pápa, a mint ezen borzasztó tettnek hirét vette, könnyekre fakadt, azután a királynak állitólagos megmeneküléséhez szerencsét kivánt, Rómát kivilágittatta, ágyu-dörgés és harang-zúgás közt fényes egyházi menetet rendezett, hála-istentiszteletet tartott s emlékpénzt veretett ezen felirattal: „Hugonottorum strages“ [15]).

Ezen szörnyü mészárlás után az ismételve megujult, dúló *polgárháboruknak egész sora* következett (1572—87-ig hat polgárháboru) [16]). A reformáltak nemcsak jogaikért, hanem életükért is kénytelenek voltak harcolni, hacsak saját vallásos meggyőződésükről lemondani nem akartak. Szerencséjükre a kath. párt kebelében és az udvarnál hiányzott az egyetértés, de annál nagyobb volt a zavar, melyet még a bűnökbe merült *IX. Károly halála* is növelt (1574. máj. 30.). Helyébe Katalinnak harmadik, legkedvesebb, de legromlottabb fia, *III. Henrik* (az 1573. megválasztatott s trónját hír nélkül odahagyott lengyel király), egy vallásában vakbuzgó, szenteskedő, kicsapongásaiban szemérmetlen, különben pedig tehetetlen, gyáva és jellemtelen ember lépett. A ref. párt élén egyelőre *Condé Henrik* állott, ki IX. Károly halála után azonnal visszatért a ref. egyházba. *Navarrai Henrik* is ezen útat követte (1576.), de előbb egy pár évig az udvar kicsapongásaiból jól kivette a maga részét.

Ugyanezen időben a Guisek, a pápa és II. Filep spanyol király befolyására és támogatása mellett, *sz. liga* néven *szövetséget* alapitották, melynek *hivatalos célja* a volt, hogy a római egyháznak a király gyenge jelleme miatt veszélyeztetett érdekeit megvédje, a gyermektelen királynak halála esetére a hugenotta Navarrai Henriket a francia trónra jutni ne engedje és a hugenottákat teljesen kiirtsa; elhallgatott célja pedig a volt, hogy a Guise ház hatalmát helyreállitsa s esetleg annak a trónt megszerezze. Ezen szövetség Henriket árnyék-királylyá, az országot pedig a fejetlenség szinhelyévé tette. A hadi szerencse változásai közben, lassanként a liga annyira megerősödött és oly hatalmi állást foglalt el, hogy a király annak követelésére kénytelen volt a

reformált egyháznak több izben biztositott jogait (*nemoursi szerződés*, 1585. jul. 18.) visszavenni s teljes elnyomásukra fegyverhez nyúlni. Igy tört ki az ugynevezett „*három Henrik*" közti háboru, melylyel egyidejüleg a pápa (V. Sixtus, 1585. szept. 9.) Navarrai Henriket átokkal sujtotta, s a Bourbonoknak a francia trónhoz való törvényes igényét elvesztettnek nyilvánitotta. De a hadi szerencse Navarrai Henriknek kedvezett (Coutrasnál, 1587. döntő csatát nyert), III. Henrik pedig annyira megelégelte a Guisek fondorkodásait s a liga hatalmaskodását, hogy támogatóitól szabadulni kivánt s a Guisek meggyilkoltatását elhatározta. *Bloisban*, a rendek gyülése alkalmával, a király *Guise Henrik* herceget, ki már királyi hatalmat kezdett gyakorolni és *Lajos* bibornokot orgyilkosok által ölette meg (1588.). A Guisek meggyilkoltatása a kath. pártot, főleg a népet nagyon felingerelte, a Sorbonne pedig ezen ingerültséget még azon itélete által is fokozta, melyben a népet a kath. egyház érdekei ellen működő királynak tett hüségi esküje alól feloldotta. A liga élére most *Guise Károly*, Mayenne hercege állott, ki a királyi kelepcéből megmenekült s a királyt annyira szorongatta, hogy ez végre mindenkitől elhagyatva s tanácsadó anyjától is megfosztatva (Medici Katalin 1589. jan. 5. halt meg), Navarrai Henrikkel kibékült s a hugenották táborába menekült. A két király egy tekintélyes hadsereggel Paris ellen vonult s a fővárost nagyon szorult helyzetbe juttatta, midőn III. Henriket, valószinüleg a liga megbizásából, Clement Jakab, Domokosrendi szerzetes orozva meggyilkolta (1589. aug. 2.).

1) II. Ferencet a már gyermekkora óta Párisban nevelt Stuart Máriával, a Giesek unokahugával házasitották össze 1558. ápr. 29.

2) Azért nevezték igy, mivel az eretnekséggel vádoltakat máglyára itélték.

3) Ezen összeesküvés nincs tisztázva, állitólag Condé volt a szervező, de ő maga nem vett részt benne; hadi zsoldot és elvett földjeiket követelő nemesek léptek fel fenyegető tömegekben. Colignyi a fontainebleaui rendi gyülésen határozottan tagadta, hogy abban protestansok résztvettek volna. Tény az, hogy a részességel vádoltak közül minden per nélkül, mintegy 1200 foglyot részint vérpadon végeztek ki, részint a Loirba fojtottak. A két Bourbont is elfogták, Condé herceget halálra is itélték; de az itélet végrehajtása a király halála miatt elmaradt. V. ö. Felice-Bonifas, i. m. 105–109. l.

4) Orleansban Coligny a hivők (ceux de la religion; igy nevezték a katholikusok a reformáltakat) nevében a vallásszabadságot, az egyházalkotmánynak reformálását, a püspökök és papok szabad választását sürgető kérelemmel lépett fel. Saint Germainben nemzeti zsinat tartása, a protestansok számára szükséges templomok átengedése, két évenként a rendeknek összehivása és az egyházi javaknak állami célokra való eladása ajánltatott. V. ö. Felice-Bofas, i. m. 119–121. l. Henke, i. m. I. k. 245. l.

5) Kath. részről Károly lotharingiai, bibornok Claudius Espenceus jeles hittudós és később Lainoz jezsuita generalis; ref. részről Beza és a florenci Vermilio Martyr Péter (Zürichből) állottak a két párt élén. A bibornok, hogy a protestansokat zavarba hozza s a schweiziakat a németországiakkal összeveszitse, néhány német hittudóst is meghivott. Öten (köztük Andreae J. Würtembergből, Boguin Heidelbergből) meg is érkeztek Párisba, de már akkor az értekezés vége felé járt s az ohajtott zavar elmaradt. V. ö. Henke, i. m. I. k. 245—46. l.

6) Ezen vallásrendelet kiadását főleg l' Hospitalnak, a katholikus létére is türelmes, nemesen gondolkodó s emelkedett szellemü kancellárnak lehet érdemül tulajdonitani. A rendelet értelmében a hivők (a reformáltak) az elfoglalt templomokat és egyházi birtokokat tartoznak haladéktalanúl visszaadni. A képek, keresztek bántalmazása vagy más botránkoztató tett tilos. Istentiszteletet s gyűléseket a belvárosokban nem tarthatnak, csak a külvárosokban. Gyűléseiken fegyveresen nem jelenhetnek meg (a nemesek kivételével), és a kormány hivatalnokai azokon, ha teszik, részt vehetnek. A lelkészek a hatóság előtt esküt tartoznak letenni arra nézve, hogy isten igéjével és a nycaeai hitvallással megegyezőleg tanitanak. V. ö. Félice-Bonifas, i. m. 151—152. l.

7) A reformáltak közül, kik egy szinben gyűltek össze istentiszteletre, heves szóváltás után hatvanat megöltek, kétszázat megsebesitettek. V. ö. Félice-Bonifas i. m. 159—162. l.

8) Ezen embertelenségnek százados emlékünnepét a toulousi érsekek nemcsak 1662. és 1762. ülték meg, hanem még 1862. is megtartották volna, ha III. Napoleon kormánya meg nem gátolja. V. ö. Henke, i. m. I. k. 247. l.

9) A St. Germain-en-Layeban kötött béke 44 cikkből áll. Ezek szerént a hivők vallásukat mindazon helyeken szabadon gyakorolhatják, melyek birtokukban vannak; ezen kivül tartományonként két város jelöltetik ki számukra, hogy azokban vallásos szertartásaikat végezhessék; a foglyok szabadon bocsáttatnak; a fegyvert mindkét párt leteszi (a király és Anjou hercege = III. Henrik kivételével); a múltra nézve teljes bocsánatban részesül mindenki; a reformáltak a katholikusokkal politikailag jogegyenlőknek és hivatalra képeseknek tekintetnek; az egész királyságban szabadon letelepedhetnek; jogaik biztositása végett La Rochelle, La Charité, Cognac és Montauban erőditett városok birtokukba adatnak. V. ö. Félice-Bonifas, i. m. 199—200. l. Henke, i. m. I. k. 249. l.

10) Midőn Coligny a nászünnepélyek hetében (1572. aug. 22. pénteken) az udvarból haza lovagolt, egy Guise párti házának ablakából rálőttek, de a golyó csak könnyü sebet ejtett.

11) A Bertalan éji mészárlásnak, kisebb-nagyobb mértékben, a következő szerzői voltak: a pápák és II. Filep spanyol király, kik a hugenotta párt fejeinek megsemmisitését szünetlenül ajánlották; Medici Katalin, VII. Kelemen pápának unokahúga; Guise Károly, a lotharingiai bibornok; Guise Henrik, Károlynak unokaöccse; Gondi Albert, egy florenci; Birago egy milanoi kalandor; Gonzaga Lajos, mantuai származás, neversi herceg; IX. Károly, a király; Henrik, Anjou hercege és Tavannes tábornagy; a többi csak eszköz volt ezek kezében; tehát a pápákon kivül, 4 olasz, 3 francia, 2 lotharingiai, 1 spanyol. V. ö. Félice-Bonifas, i. m. 206—207. l.

12) Csütörtökön reggel a király őket magához hivatta és nyers hangon rájuk kiáltott: „Messe, mort ou Bastile!“ A hercegek kevés habozás után kijelentették

hogy a római egyházba lépnek. A legyilkolt ref. előkelők közt voltak: Coligny, Teligny, Rochefoucauld, Reval, Lavardie, Briquemont, Montalbert s mások. Általában a Parisban legyilkolt 2—3000 hugenottának majdnem fele grand seigneur, nemes és előkelő állásu volt.

13) A többek közt Montmorency Isle de France főnöke azt válaszolta, hogy neki csak vitéz katonái vannak és nincsenek bakói.

14) Thuani, Historiarum sui temporis libri 138 (1607-ig; 5 k. Orleans-Génève, 1620. s köv. Sully, IV. Henrik ministere, 70,000-re, Perefixe püspök 100,000-re teszi a leöltek számát).

15) II. Filep, midőn a vérengzésnek hirét vette, állitólag életében először nevetett; II. Miksa császár, IX. Károly apósa, ezen gyalázatos tetten egészen felháborodott, a prot. országok iszonyodva és haraggal fogadták ezen gyászos esemény hirét. V. ö. Felice-Bonifas, i. m. 205–28. l.; Henke, i. m. I. k. 249—52. l. Wachler, Die Pariser Bluthochzeit (2. kiad. Lepzig, 1828.), Audin, Histoire de la St. Barthélemy (Paris, 1829.); Soldan, Frankreich u. die Bartholomaeusnacht (Raumer, Hist. Taschenbuch, 1854. évfoly.).

16) A IV. polgárháboru (a három első a Bertalan éj előtt volt) után, a boulognei békében, 1573. jul. a reformáltak (itt fordul elé először a „religion prétendue Reformée" név) Rochelle, Nimes, Montauban városokban nyilvános szabad vallásgyakorlatot, más helyeken pedig csak lelkiismereti szabadságot nyertek. Az V. után a beaulieui (apátság Touraineben, 1576.) béke a reformáltaknak. Paris és környéke kivételével teljes vallásszabadságot, politikai jogegyenlőséget, a parlamenteknél külön prot. fellebbezési törvényszéket s nehány megerősitett várost biztositott. A VI. után a poitiersi vagy bergeraci béke (1577.) az előbbi jogokat csekély módositással megerősitette. A VII. után a fleixi (Perigordban, 1580. nov.) béke, a poitiersit megerősitette. A VIII. után a nemoursi szerződés a reformáltaknak nemcsak nyilvános szabad vallásgyakorlatát, hanem lelkiismereti szabadságát is fenyegette. A ref. papoknak egy hó alatt, a ref. világiaknak hat hó alatt vagyon- és jószágvesztés terhe alatt ki kellett költözni az országból vagy hitüket elhagyni. A IX. a ref. pártnak coutrasi diadalával végződött. V. ö. Félice-Bonifas, i. m. 233—54. l.; Henke, i. m. I. k. 252—53. l.; Baur, i. m. IV. k. 227—30. l.

41. IV. Henrik a nantesi edictumban a reformáltaknak vallásos és politikai jogait biztositja; XIII. Lajos a nimesi edictumban őket politikai jogaiktól megfosztja.

A Valois ház utolsó sarja, III. Henrik, halálos ágyán Navarrai Henriket azon feltétel alatt nevezte ki utódjául, hogy térjen vissza a kath. egyház kebelébe. A francia trón törvény szerént is Henriket illette (e néven IV.; 1589—1610.), de ezt még előbb ki kellett küzdeni. A pápai átokkal sujtott Henrik Franciaországnak nagyobb kath. felével, Spanyolországgal és Guise Károlylyal, a liga fejével állott szemben. De a mélybelátásu, feltételeiben szilárd, a politika szálainak szövésében rendkivül ügyes és ruganyos természetü államférfiu, bár

nehéz harcok és sok viszontagság között, de biztosan haladt kitűzött célja felé. A kath. pártnak azon kétségbeesett politikája, hogy a kath. hit diadala érdekében az ország függetlenségét Spanyolországnak áruba bocsássa, még a mélyebben gondolkodó katholikusok közül is sokat hajlandóvá tett a Henrik pártjához való csatlakozásra, ha ez becsérzete sérelme nélkül megtörténhetett volna. Miután tehát Henrik átlátta, hogy a francia trónhoz tisztán a protestans párt segélyével csak hosszú és nehéz harcok után juthat el s még ugy sem bizonyosan; miután nála a lelkiismereti kérdésekben is a politika volt irányadó, s ledér természete a hugenotta egyháznak puritan erkölcseivel ugy sem tudott megbarátkozni: elhatározta, hogy ujra visszatér a kath. egyházba [1]). Lehet, hogy ezen lépésre első sorban saját jövőjének biztositása inditotta, de ettől ezerek élete, milliók jólléte és Franciaország üdve függött.

Midőn *Henrik St. Denisben* (1593. jul. 25.) ünnepélyesen *áttért*, a helyzet azonnal megváltozott. Ő nem hajtott fejet a pápának, hanem a királytól függő kath. clerus által vezetett állami egyháznak élére állott; ezáltal Franciaországnak nagyon fenyegetett egységét megmentette; a liga zászlójának feliratát letörölte; II. Filepnek és Guise Károlynak kalandos számitásait keresztülhúzta. A megkoronázott kath. király előtt (*Chartreresben*, 1594. febr. 27. történt még a koronázás) Paris kapui is könnyebben megnyiltak, s az ultra kath. parisi nép a volt hugenotta királyt öröm-riadallal fogadta. Ezen fordulat után a liga jogosultsága megszünt, még itt-ott ellenállást fejtett ki, de varázsereje megtört, lassanként szétfoszlott s a polgárháboru véget ért [2]).

A bel- és külháboruk szerencsés befejezése után a vallásos küzdelemnek is véget vetett, midőn a reformáltaknak, egykori hitfeleinek s nagyratörő tervei hűséges támogatóinak, a *nantesi Edictumban*, 1589. (ápr. 13.), az egész országban teljes lelkiismereti szabadságot bizonyos korlátok közt nyilvános vallásgyakorlatot (azon helyeken, hol 1597. is volt), teljes polgári jogegyenlőséget és politikai testületi jogot biztositott örök időkre és visszavonhatlanúl [3]).

A reformáltak külön törvények, külön hadsereg és külön törvényszékek által biztositott helyzetükben *egyházalkotmányukat* szilárd alapokra fektették, jeles *tanintézeteket* [4]) alapitottak, s szövetségüket ugy kiképezték, hogy politikai jogaik megvédésére is alkalmassá vált. Az Edictumot, melyet a parisi parlament csak nagy nehezen fogadott el, a király mindenütt érvényre emelte. De épen az új egyházi és politikai hatalomnak gyors virágzása a katholikusok féltékenységét fel-

ébresztette; aztán a jezsuiták is megkezdték a protestantismus ellen hivatásukból folyó nyilt és titkos hadjárataikat. Különben is egy kiválólag kath. és központositó állam nem türhette meg sokáig, hogy kebelében egy külön hadsereggel és külön törvényszékkel rendelkező független állam létezzék s idővel még a fejére nőjön. A hugenották politikai függetlensége e szerént hosszu életre nem számithatott. Már maga Henrik érezte ezt, s régi hiveit nem szünt meg sürgetni, hogy térjenek vissza a kath. egyházba. A királynak ezen téritési buzgósága ugyan több kiváló, példányszerü férfiunál (*Sully*, *d' Aubigne*, *Mornay* [5]) kárba veszett, de sikeres volt azoknál, kik meggyőződéseiket érdekeik kivánalmai szerént szokták cserélgetni.

IV. Henriket, ki Franciaország nagyságán fáradozott, s ki Európának egyházi és politikai egyensúlyát biztositó egyetemes államszövetséget tervezett, lángelmü, de nagyon ábrándos tervének megvalósitásában meggátolta *Ravaillac* jezsuitának gyilkos tőre (1610. máj. 14. [6]).

XIII. Lajos (IV. Henrik fia, 1610—43.) kiskorusága alatt, mig Medici Mária, az anyakirályné vezette a kormányt, a papi befolyás megint tért foglalt, de azért a ref. egyház elnyomására nem gondoltak. Azonban a reformált Bearnban a katholicismus restauratioja a reformáltakat nagyon felingerelte s arra inditotta, hogy az aristokrata pártnak a kormány ellen intézett felkelésében résztvegyen. E felkelések (1620—22.; 1624..) a kormány élére került *Richelieut* [7]) arra inditották, hogy a reformáltakat megerősitett helyeiktől megfoszsza és azután politikai jogaikat megsemmisitse. Ez La Rochellenek, a reformáltak birtokában levő utolsó erősségnek (1629.) bevételével meg is történt. De Richelieu, ki a politikai egységet nem kötötte a vallásegység eszméjéhez, s ki a svédekkel és német protestans fejedelmekkel az austriai uralkodóház megbuktatására szövetkezett, nem akarhatta, hogy új vallásháboru bénitsa meg az ország erejét, és üldözés helyett a reformáltaknak a *nîmesi kegyelmi Edictumban* (1629. jul.) [8]) vallásgyakorlati jogaikat biztositotta. Ettőlfogva a reformáltak a király haláláig békében élhettek, s habár számuk megfogyott, mert világi előnyökért sokan áttértek a kath. egyházba, miután a politika izgalmas teréről leszorittatták, egészen az egyház bennső erejének fejlesztésére szentelhették minden tehetségüket.

1) Sully, Henrik minisztere és meghitt tanácsadója nagy mértékben befolyt ezen lépés megtételére, jóllehet maga a hugenotta egyháznak rendithetlen hive maradt.

2) Henrik Guise Károlylyal, Mayenne hercegével 1596. jan. szerződött; a liga fejeit pénzzel és hivatalokkal kötelezte le. Spanyolországgal 1598. máj. 2.

Fervinsben kötött békét, mely szerént a spanyolok által elfoglalt területeket (Cambray kivételével) kárpótlás nélkül visszakapta.

3) A nantesi Edictum 92 cikkből áll, ehez (ápr. 30.) két rendelet (= Brevet), és (máj. 2.) 52 titkos, különös cikk csatoltatott. Lényeges tartalma következő: A reformáltak teljes lelkiismereti szabadságot nyernek; vallásukat nyilvánosan mindazon helyeken gyakorolhatják, hol 1597. ezt tenni joguk volt, ezenkivül a külvárosokban is. Paris és környéke öt órányi kerületben és néhány erős kath. város (Rheims, Toulouse, Dijon, Lyon) ezután is kivételt képez; a főnemesek közül való birák saját kastélyaikban istentiszteletet tarthatnak, ezen célból a másodrendü nemesek harmincan összegyülhetnek; a reformáltak bármely közhivatalt viselhetnek, gyermekeik az iskolákba és egyetemekbe, szegényeik a kórházakba és szegények intézeteibe felvétetnek; bizonyos városokban könyveket nyomathatnak; Parisban egy Edictum kamara állittatik, melyben hat ref. tanácsos lesz, hogy a reformáltak panaszait elintézze; külön kamarájuk lesz a toulousei, grenoblei és bordeauxi parlamentekben (fele részben kath., fele részben ref. tagokból); kiképeztetésükre négy akadémiát nyernek; az alkotmány értelmében zsinatokat tarthatnak; megerősitett városaik és menhelyeik még nyolc évig kezükön hagyatnak. Kötelességük a clerusnak tizedet adni, a kanoni házassági törvényeket megtartani és kath. ünnepeken a zajos munkával felhagyni. A kath. egyház vagyona helyre állittatik, a kath. istentisztelet az egész királyságban ujra berendeztetik. Ezen utóbbi cikk 250 városban és 2000 falusi parochiában állitotta helyre a misét; e miatt a ref. La Rochelleben zendülés is ütött ki. — „Azon hamis maxima — mondja Félice — hogy miként egy király és egy kormány, azonképen egy hit legyen," Franciaországnak 3000 millio frankjába és 2 millio emberébe került." Félice Bonifas, i. m. 283—84 l.; Gieseler, i. m. III. k. 1. r. 515-16. l.; Henke, i. m. I. k. 254—56. l.

4) Akadémiát alapitottak Sedanban (1580 körül Henrik Bouillon hercege), Saumurben (1604. Duplessis-Mornay, a jeles államférfiu, diplomata, hadvezér, hittudós, iró- és igazi keresztyén, kit a hugenották pápájának neveztek, megh 1623.), Montpellierben, Montaubanban, Nimesben és Pauban (Bearnban); ezenkivül több középiskolát is. Ezen időben a ref. templomok száma 750 körül járt, de község sokkal több volt; leginkább az ország déli részén vert gyökeret a ref. egyház.

5) Sully (l. itt az 1. j.) a királynak rendithetlen hive, intője, tanácsadója, hadi és béke terveiben ugy szólva jobb keze volt. Mornayra nézve l. itt a 4. j. D. Aubigne, a költő, történetiró, tudós és szilárd jellemü férfiu, a reformationak és a lelkiismereti szabadságnak tollal ugy, mint fegyverrel egyaránt hű és bátor védője volt. A király halála után Genfbe vonult s ott fejezte be életét 1630.

6) Stähelin, Der Übertritt König Heinrichs IV. von Frankreich zur röm.-kath. Kirche (Basel, 1856.); Lescure, Henri IV. 1553—1610. (Paris, 1873.); M. Philippson, König Heinrich IV. von Frankreich (Gottschall, Neue Plutarch, Leipzig, 1874.) I. k. 209—84.; Zeller, Henri IV. et Marie de Medici d'après des documents nouveaux (Paris, 1877.).

7) Du Plessis Ármánd János, előbb luçoni püspök, majd bibornok, Richelieu hercege és minister, ki Franciaország politikai hatalmának emelésére minden eszközt felhasznált; de ezen célhoz ama másikat is hozzákötötte, hogy a korlátolt tehetségü király nevében tényleg ő uralkodjék, megh. 1642.

8) Az É d i t d e g r â c e (igy nevezték) kiadása a francia protestansok történelmében új korszakot jelöl; ez nem volt békekötés, hanem a királynak kegyelmi ténye, melyet alkalomszerüleg vissza is lehetett venni. E szerént a reformáltak templomaik, temetőik birtokában meghagyatnak; vallásukat azon helyeken, hol addig is gyakorolták, azután is gyakorolhatják; de a király reméli, hogy visszatérnék azon egyház kebelébe, melyben a megelőző királyok tizenegy századnál tovább éltek V. ö. F é l i c e-B o n i f a s, i. m. 334—35. l.

MÁSODIK FEJEZET.

Nagybritannia reformatioja.

§. 42. Az angol állami egyház alapitása.

Angliának, mint szigetországnak, ugy politikai mint vallásos reformjai a szárazföldi országokénál sokkal függetlenebbül fejlettek ki; és ezen fejlődés nem volt rohamos, szélsőségekben csapongó, hanem a gyakorlati angol nép természetének megfelelő, mérsékelt. Anglia a XVI. században még nem volt központositott korlátlan monarchia; a *Magna charta* (a XIII. században; l. I. k. 311. l.) az alkotmányt aristokratiai alapra helyezte, s mind a világi, mind az egyházi rendeknek széleskörü függetlenséget biztositott. A *világi parlament* (melynek egyházi tagjai is voltak; a XI. század közepe óta két házzal) mellett egy tisztán *egyházi rendi gyülés* (ugyancsak két házzal; az ugynevezett *Convocation*) is fejlődött ki, mely az egyházra vonatkozó minden ügyben függetlenül intézkedett. Ezen önkormányzat nemcsak a királyi, hanem a pápai hatalmat is nagy mértékben korlátozta. A papság részéről tehát nem volt ok az egyházi alkotmány reformálására, annál több ok volt a király részéről, ha saját hatalmát növelni ohajtotta; de az állam- és egyházalkotmánynak a királyság érdekében való módositása, olyan önálló rendi elemekből alakult alkotmány mellett, csak a rendek segélyével volt lehetséges. Ezen átalakulás a *Tudor* házból való négy király alatt (az egész XVI. századon át) történt meg.

Ezen felülről meginditott fő reform-mozgalom mellett, a németországi és schweizi egyházi reformatio is fontos tényező volt az angol állami egyház alakulására. Még a Wycliffe tanai sem voltak egészen elfeledve, és Luthernek nemcsak híre, hanem művei is korán eljutottak az angol földre. *VIII. Henrik* [1]), a kiváló testi és szellemi tehetségü, kegyetlen, de erélyes zsarnok és buzgó kath. király a németországi egyházi mozgalmat nyilt ellenszegülésnek tekintette, s Luthernek tanai ellen nemcsak tollal, hanem fegyverrel is harcolt. Lutherrel folytatott

vitája (l. 31. l.) babér helyett töviseket termett, melyeknek éles szurásait alig enyhitette a pápa altal jutalmúl adott *„Defensor fidei"* kitüntető cím. Luthernek nyers hangja a hittudoskodó királyt a reformatiotól még inkább elidegenitette. E közben az evangeliumi reformeszmék hullámai az oxfordi és cambridgei egyetem ódon falain is átcsaptak, de hivei sulyos börtönnel, máglyával vagy számüzetéssel lakoltak. A bátrabbakat a veszély nem rettentette el, *Tindale Vilmos* az *Uj-szövetséget* már korán leforditotta és kiadta (1526. [2]), melynek elterjedését a püspökök hiába igyekeztek meggátolni.

Azonban a „hitvédő" király, bármily nagy ellensége volt is minden eretnekségnek, ha saját érdeke kivánta, a pápával is összetűzött. Erre az okot a királynak házassági ügye szolgáltatta. Ugyanis Henrik egyfelől ráunt első nejére, *Aragoniai Katalinra* [3]), másfelől szenvedélyes szerelemre gyuladt *Boleyn Anna*, a királynénak fiatal udvari hölgye iránt; hogy tehát ezen kellemetlen helyzetből kiszabaduljon, VII. Kelemenhez fordult (1527.) s arra kérte, hogy első házasságát, mint különben is kanonellenest (ezen ok a királynak csak 18 év múlva jutott eszébe, Lev. 18, 16; 20, 21.) nyilvánitsa érvénytelennek. A pápa, mig V. Károlylyal ellenséges lábon állott (1528-ig), hajlandó volt a király kivánatának teljesitésére, de azután halogatással igyekezett a kényes kérdés megoldása alól kibúni. A király türelmetlenül várakozott a pápa itéletére, s midőn látta, hogy ügyének kedvező lebonyolitását Rómából hiába várja, elhatározta, hogy a kérdést otthon fogja megoldatni. *Crammer Tamás* [4]) tanácsára, több hazai és külföldi tekintély véleményének egybevetése után, házasságát semmisnek nyilvánitotta és *Boleyn Annával* egybekelt (1532. nov. 14. vagy 1533. jan. 25.) s azután, hogy a hivatalos formának is elég tétessék, az új érseki törvényszék a Henrik és Katalin közt kötött házasságot érvénytelennek mondta ki [5]).

E közben a pápára megneheztelt király az angol egyház és Róma közt létező, különben sem erős összeköttetésnek fokozatos megszüntetésére a kellő lépéseket megtette [6]); végre a király kivánatára a ***parlament az angol egyházat a pápától függetlennek mondta ki, a pápának minden jogát és jövedelmét a királyra ruházta, az egyház fejéül a királyt ismerte el*** (1534. nov. 3.) [7]), s később az egyházi jurisdictiora, reformatiora és az eretnekek üldözésére is a királyt hatalmazta fel.

A legfőbb egyházi hatalommal felruházott királynak most módjában állott a leggyökeresebb reformok életbeléptetése, de ő ezt nem tette, „az egyház testét épen hagyta, s csak idegen, tiarás fejét ütötte

le"; kath. hittani alapon angol állami egyházat alapitott, melynek ő maga lett a pápája. A király-pápa szerzett jogainak azonnal gyakorlatába lépett Azokat, kik a királyi reformatioval nem voltak megelégedve, vagy annak ellene működtek, mint felségsértőket halállal büntette. Máglya, vizbefulasztás, felnégyeles, lefejezés napi renden voltak. Az új korszakot Anglia számos kitünő férfiának vére avatta fel. Az ősz *Fischer* (rochesteri) püspök [8]) a dolgok új rendjére tett némely magán megjegyzésiért börtönbe vettetett s lefejeztetett (1535. jun. 22.). ugyanezen sors érte *Morus Tamás* kancellárt, a tudós humanistát, a legnagyobb jellemek egyikét, mivel a királyt az egyház fejének elismerni vonakodott (1535. jul. 6., l. I. k. 481. l.). A király új minisztere és generalis vicariusa (egyházi ügyekben), *Cromwell Tamás* [9]) a törvények végrehajtásában kérlelhetlen szigorúságot fejtett ki (1535 óta). A *zárdákat*, a pápai érdekek védő bástyáit, s az új rend elleni bujtogatások fészkeit fokozatosan *eltörölték* (1536—39. 376 zárdát); a lefoglalt javakat részint egyházi (6 új püspökség és több egyházi község alapittatott), részint állami (hadi és kereskedelmi tengerészet) célokra forditották, azoknak egyrésze pedig világi nemesek kezére került. A szerzetes rendek tagjait (férfiakat és nőket egyaránt) minden segély nélkül elűzték. A zárdák lefoglalása alkalmával a műemlékek is sokat szenvedtek; Becketnek, kinek nevéhez a történelem egy angol király megaláztatásának (l. I. k. 306—7. l.) bántó emlékét fűzte, és szent Augustinus apátnak, ki az angol-szászokat Rómának megnyerte (l. I. k, 236. l.), sirjai feldulattak. Ezen hatalmi intézkedések közt a tulajdonképeni reformatiora csak az emlékeztetett, hogy Cranmer javaslatára *a biblia angol nyelvre leforditlatott* és kiadatott (1539.) [10]). Ezzel a hittani alap le volt téve, de az, a mit ráépitettek, csak a régi hitrendszer anyagából került ki. Ugyanezen időben (1539. jul. 28.) jelent meg a *király vallás-rendelete* (az ugynevezett véres statutum, Bloodi Act, hat cikk), mely az *angol egyház tanát* körvonalozta. Ez a transsubstantiatio tanát fenntartotta, az úrvacsorának két szin alatt való kiosztását szükségtelennek nyilvánitotta, a papok nőtlenségét, a szüzeségi fogadalmat, a magán misét és fülbe-gyónást megerősitette, s mindazokat jószágvesztéssel és halállal fenyegette, kik ezen vallásrendelettel ellenkezőleg tanitanak vagy cselekesznek. A fenyegető üldözés elől katholikusok és protestansok nagy számmal menekültek külföldre. Az *üldözés* egészen a király haláláig tartott, és a szerént fokozodott vagy gyengült, a mint a *titkos pápista* (melynek élén Gardiner winchesteri és Bonner londoni püspök állott) vagy *protestans párt* került kormányra és nyerte meg egyik vagy másik királyné [11]) kegyét. Henrik reformatioja sok ösz-

szeférhetlen elemet akart egyesitni, de ezeket csak az önkény tudta együtt-tartani, s a mint Henrik halálával (1547.) a nyomás megszünt, az elemek természetesebb csoportosulása is kezdetét vette.

Henrik halála után a tiz éves *VI. Eduárd* (Seymour Johanna fia, 1547—53.) kiskorúsága alatt az állam ügyeit egy kormányzó testület vezette (melynek élén a király nagybátyja, Seymur Eduárd, Sommerset hercege, mint protector állott), melynek tagjai közt az evangeliumi párt többségben volt. Most már Cranmer a reformationak természetesebb irányt adhatott, s hogy ennek jövőjét biztositsa, a kiralyfinak protestans szellemben való neveléséről gondoskodott. Ezen új irány érdekében a gyengébb papok számára evangeliumi szellemű *Homoliákat* adott ki a; király nevében általános *egyház-látogatást* tartatott (1547.), hogy a papság alásülyedt tekintélye helyreállittassék, a méltatlanok vagy képtelenek eltávolittassanak és az evangeliumi szellem megszilárditassék. A parlament az átalakitás munkáját készséggel támogatta. VIII. Henrik vallásrendeletét megszüntette; a püspökök választási jogát a királyra ruházta; a papi nőtlenséget, magán misét eltörölte, a képeknek a templomokból való eltávolitását elrendelte, s meghagyta, hogy az úrvacsorát két szin alatt szolgáltassék ki. A liturgia átalakitása lassan és fokozatosan történt, a régi szertartásokat ovatosan mellőzték, igy jött létre többszöri módositás után az *új angol Liturgia* (Book of Common Prayer) [12]), melynek életbeléptetését parlamenti végzés rendelte el (1549.). Az egyház tanrendszerének tisztázása és kifejtése végett külföldről több jeles hittudóst hivtak az országba és alkalmaztak az egyetemeknél [13]). Ily előkészületek után jelent meg (1552.) *az angol egyháznak 42 cikkből álló hitvallása*, melyet nagyrészt Cranmer és Ridley (rochesteri püspök) szerkesztett. Ez a *szentirásnak* egyedüli érvényességét, az Új-szövetségnek az Ó feletti elsőségét kiemelte; a *királyt* az egyház fejének elismerte; az *úrvacsora* tanából nemcsak a transsubstantiatiot, hanem Krisztus testi jelenlétét is kitörölte, s általában a tanra nézve Melanchtonra emlékeztető közvetitő állást foglalt el [14]). A király maga is élénk figyelemmel kisérte a reformatio menetét, mely a helyes útat megtalálva szép reményekkel biztatott. Azonban VI. Eduárd váratlanúl meghalt (16. évében, 1553. jul. 6.), s halálával a reformatiohoz kötött remények is csökkenni kezdtek.

A vakbuzgó kath. *Máriának* (Aragoniai Katalin leányának) trónrai léptével (1553—58.) a viszonyok teljesen megváltoztak. Mária, ki kath. hite miatt sok szenvedést látott, ki az anyján elkövetett jogtalanságok miatt is a reformatiot tette felelőssé s ezen ügy iránt mély gyülölettel

volt eltelve, most, midőn szenvedéseinek megtorolása módjában állott, a reformatio elnyomását és a katholicismus helyreállitását tette feladatává. A kath. párt ujra uralomra jutott, előbb üldözött vezérei a börtönt fő állami hivatalokkal cserélték fel [15]). A királyné hiveiből alakitott parlament (1553. oct.) a VI. Eduárd alatt kiadott vallásrendeleteket semmiseknek nyilvánitotta; de Mária még ezen alázatos parlamentet sem találta elég hajlékonynak, tehát feloszlatta s a nélkül kormányzott. A pápával alkudozásba bocsátkozott, hogy Angliát megint a római pápa kegyeibe részeltesse. Ezen lépés és a királynénak II. Filep spanyol királylyal való házassága (1554. jul. 25.) általános elégületlenséget szült, de a szenvedélyének, ezen rosz politikusnak tanácsán járó királyné nem figyelt az elégületlenség kikitörő morajára, hanem tovább haladt a megkezdett úton. Mária Angliája csakugyan fejet hajtott a pápa előtt, ki az eltévedtet kegyesen keblére ölelte (1554. dec. 24.; *Polo* vagy Polus bibornok intézte el ezen ügyet). Mária a katholicismus helyreállitásával egy idéjüleg a ptotestantismus megsemmisitését is munkába vette; az eretnekek ellen hozott törvényeket ujra érvényre emelte, a nős papokat feleségeikkel és gyermekeikkel együtt elűzte; azokat, kik evangeliumi hitükről nem voltak hajlandók lemondani, börtönnel, számüzetéssel vagy máglyával sujtotta. A főpapoktól sugalmazott királyné az igaz hit oltárát mintegy 270 eretnek vérével avatta fel; Ridley (1555.) és Cranmer (1556.) a reformatio mellett kifejtett buzgalmukért előbb börtönbe, azután máglyára hurcoltattak; a hivatalosan kivégzetteknél sokkal nagyobb volt azok száma, kiket a bujdosás nyomorai, a börtön nélkülözései, a kinzások öltek meg, vagy kik a vakbuzgó kath. népalj vallásgyülöletének estek áldozatúl. Az országból kiköltözöttek száma is ezerekre ment. Már a spanyol inquisitio mintájára rendkivüli *hitnyomozó bizottságokat* kezdtek szervezni, néhány zárdát viszzaállitottak, s a magánosok kezére jutott egyházi javak viszszakövetelését tervezték; ezek miatt az elégületlenség már-már a kitörés pontját érte el, midőn a búskomorságba esett, „vérszomjas Mária" (the bloody Mary) Anglia és a protestantismus szerencséjére meghalt (1558. nov. 17.).

Máriát a tronon a kivégzett Boleyn Annának leánya, *Erzsébet* követte 1558—1603), ki Cranmer vezetése alatt prot. hitben neveltetett s nehéz megprobáltatásokon ment át [16]). Az ő hosszú, szigorú, de szerencsés kormánya alatt az *angol püspöki egyház* mérsékelt közvetitő alakot nyert és teljesen megszilárdult. A királyné azon volt, hogy mind a kath. mind a prot. pártot kölcsönös engedmények árán megnyerje és egyesitse; ezért tartotta meg a katholicismusból és vette át

a protestantismusból azt, a mit lehetett; ezért választotta a conservativ és haladó irány közt a középutat. De majd a viszonyok ugy alakultak, hogy a királyné nem maradhatott meg közvetitő állásában, s kénytelen volt a kath. párttal szemben szigorúbb rendszabályokhoz nyúlni. Ugyanis a pápa (IV. Pál) nem ismerte el Erzsébetet törvényes trónörökösnek, s e miatt a két udvar közt az összeköttetés megszakadt; ezenkivül Skótország koronaörököse, *Stuart Mária* (II. Ferenc francia király neje, VIII. Henrik nőtestvérének unokája) azon esetben, ha Erzsébet nem jogos örökös, igényt tartott az angol koronára; ezt a pápák nyiltan kimondták, és Franciaország is nagyon kész volt ezen jogigény támogatására. Azonban ezen akadályok Erzsébetre nézve nem váltak veszélyesekké s legfölebb arra szolgáltak, hogy a pápista törekvéseket annál éberebb figyelemmel kisérje. Az *új parlament* 1559. a királyné örökösödési jogát elismerte, s kimondta, hogy az ellenkezőleg cselekvők felségsértőknek fognak tekintetni; a Mária katholizáló intézkedéseit elvetette; VIII. Henriknek és VI. Eduárdnak a pápai tekintély ellen hozott végzéseit az *Acta Uniformitatis* nevű végzésben ujra megerősitette; a királynét az egyház legfőbb kormányzójának nyilvánitotta, s a VI. Eduárd alatt keletkezett *liturgiát* a katholikusoknak kedvező, némi módositással [17]) ujra érvényre emelte. Azonban a püspökök (egynek kivételével) és főpapok a királyné fő egyházi hatalmának elismerésére és az Uniformitas végzésre vonakodtak letenni az esküt és hivatalukról lemondtak; helyüket a Mária alatt elüzött püspökök foglaták el, kik azután az új canterburyi érseket (Parker Mátyást), az *apostoli succesio* folytonosságának megőrzése végett felszentelték [18]).

A *hitvallás* megállapitásánál a VI. Eduárd alatt létrejött 42 hitcikket fogadták el alapúl, az erősebb kifejezéseket szeliditették, s az egészet *39 cikkbe* foglalták össze. Ezen hitvallást a Convocation (1562. jan. 23.) helybenhagyta; később (1571.) a parlament az ország alaptörvényei közé sorozta s a papságra nézve kötelezővé tette [19]). E szerént az egyház tekintélyének alapja a *szentirás*, mely az üdvre szükségeseket mind magában foglalja (Art. VI.); de azon *egyházi hagyományokat* is figyelembe kell venni, melyek a szentirással nem ellenkeznek (Art. XXXIV; mert az angol egyház alkotmányának némely alakja csak a hagyományból igazolható). A *megigazulás* feltétele a hit, de ezen hitből az isten előtt kedves, jó tettek szükségképen folynak; az *Úrvacsorában*, Calvin értelme szerint, Krisztus teste mennyei szellemi módon közöltetik a hivekkel [20]); az *elővégzés* Calvin értelmében, de szeliditve van felvéve (csak a választottakra vonatkozik). Az egyház

alkotmánya a régi *püspöki rendszert* (érsek, püspök, presbyter, diakonus) meghagyta, az *egyház legfőbb hatalmát* a korona birtokosára ruházta, ki azt a törvény korlátai közt gyakorolja [21]; a püspökök az egyház fejei s az ország főnemesei maradtak. Az *isten-tiszteletben* sok kath. elem meghagyatott (fényes szertartások, papi díszöltönyök sat.). Igy az angol püspöki egyház, midőn a rómaitól nem tudott egészen megválni s a reformationak fele útján megállapodott, a protestantismus és katholicismus közt sajátságos különterületet foglalt el.

Az új egyházi szervezet ellenzőit a kormány vagyon-vesztéssel, fogsággal, számüzetéssel, súlyosabb esetben halállal fenyegette, de fenyegetéseit főleg a katholikusok ellen akkor kezdette szigorúbban alkalmazni, midőn ezek, még az ország függetlensége árán is, a katholicismus helyreállitását tervezgették. Ugyanis miután Douay-ban (Flandriában, Allen által, 1568.) angol hittéritők képezésére *kath. angol seminarium* alapitatott; miután V. Pius (1570.) Erzsébetet és a neki engedelmeskedőket az egyházból kirekesztette; s XIII. Gergely, ugyancsak téritési célból, Rómában *Angol Collegiumot* alapitott: a parlament a korábbi végzéseket szigorúbbá tette és alkalmazta is. Házkutatásokat rendeztek, a kath. cultusra vonatkozó szereket elkobozták, s a vétkeseket (bujtogató papokat, szerzeteseket, főleg jezsuitákat) gyakran halállal büntették. De ezen szigorú rendszabályokat nem annyira az államvallás érdeke, mint inkább a királyné és állam biztonsága tette szükségessé. Az államegyház türelmetlensége, mint mindenütt, ugy Angliában is felszította a vakbuzgóságot, a vakbuzgóságot azután vérbe törekedett fulasztani, s vértanukat csinált; holott a lelkiismereti szabadságnak tiszteletben tartása mellett talán nem lett volna szükség ilyen evangelium-ellenes eszközökre [22].

1) VIII. Henrik VII. Henriknek fia 1491. szül.; mint második fiu papi pályára képeztetett, az Angliát felkereső humanistáktól széles tudományos ösmereteket szerzett, Erasmussal s Morus Tamással szorosabb viszonyban állott; mint theologus a Thomistákkal tartott.

2) Tindale 1527. a Pentateuchot is kiadta; az üldözés elől külföldre menekült, s több izben Antwerpenben és Hamburgban tartózkodott. Az angol kormány keze azonban Hollandiában is elérte és máglyára juttatta 1535.

3) Katalin a spanyol királyi párnak, kath. Ferdinándnak és Izabellának leánya V. Károly császárnak unokatestvére, VIII. Henrik bátyjának, a 16 éves korában elhalt Arthurnak özvegye volt. Henrik a nálánál 6 évvel idősebb özvegy Katalint 1509. vette el. E házasságból született figyermekek mind korán elhaltak.

4) Cranmer 1484. szül.; a cambridgei egyetemen tanult, ugyanott 1524. theologia-tanitóvá lett. Már korán ugy nyilatkozott, hogy a királynak testvére özvegyével kötött házassága, miután ellenkezik isten akaratával, érvénytelen, nem szentség és igy felbontására nincs is szükség; teljesen elég, ha annak nem létezése nyilvánosságra hozatik. Ezen nyilatkozat Cranmer számára az udvari káplánságot szerezte

meg; a király házassági ügyében Rómában (1530.) és Németországon (1531.) járt; Nürnbergben Osiander unokahugával titokban egybekelt, 1533. a canterburyi érseki székre emeltetett, s az angol reformatio kifejtésében a legnehezebb feladat neki jutott. Todd. Life of Cranmer (2 k. London, 1831.).

5) Ezen tárgyban előbb a convocation kérdeztetett meg, mely nagy szótöbbséggel kijelentette, hogy a fitestvér özvegyével való házasságot isten megtiltotta. Azután összeült az érseki törvényszék és Katalint maga elé idézte, s minthogy nem jelent meg és képviselőt sem küldött, a házasság érvénytelenségét kimondta.

6) Az elszakadást a pápai hatalmat lépésről lépésre korlátozó hivatalos nyilatkozatok előzték meg. Nevezetesen a convocation (1531.) a király sürgetésére kinyilvánitotta, hogy a király az egyháznak első védője, egyedüli ura és feje. A parlament 1532. az annatakat megszüntette és kimondotta, hogyha a pápa az új érsekek és püspökök megerősitését megtagadná, azt az angol clerus teljesitse; 1533. a parlament kijelentette, hogy Anglia önálló ország és a király, mint földesúr, rendelkezik a világi és egyházi ügyek felett; ennélfogva minden vitás ügyet a köztörvényszék intéz el és a Rómába való fellebbezés tilos. Midőn a pápai törvényszék 1534. marc. 23. a király első házasságát érvényesnek, a másodikat semmisnek mondta ki, s a királyt, ha Katalint vissza nem venné, átokkal fenyegette, ez által minden pártot megsértett s a királyi reformatio útját megkönnyitette.

7) A parlament a király egyházi hatalmát következőleg szabályozta: 1) Az egyház a királynak alá lesz rendelve; mindazon egyházi rendtartások, melyek a korona jogaival nem ellenkeznek, további rendelkezésig érvényben maradnak. 2) Rómába fellebbezni tilos, e helyett a fellebbezés az érseki széktől a királyhoz történik; az annaták felett a király rendelkezik; a Péterfillér eltöröltetik. 3) A király jelöli ki választásra a püspököket, és ezek csak neki esküsznek hűséget. Lingard után közli Henke, i. m. I. k. 278—79. l.

8) A 77 éves Fischer már Henrik apja alatt is mint tanácsos szolgált; VIII. Henrik a saját haldokló anyja által ajánlott derék püspököt korábban atyjaként tisztelte s őt büszkén a legtiszteletreméltóbb főpapnak nevezte.

9) Cromwell vagy Crumwell korábban kereskedő, majd katona, azután jogtudós, Wolseynek (a király házassági ügyét elintézni nem tudó s e miatt megbukott yorki érseknek, bibornoknak és pápai generalis vicariusnak) titkára volt; ennek bukása után a király szolgálatába lépett, lord-lieutenant-tá (helytartó) s egyházi ügyekben a királynak helyettes kormányzójává neveztetett ki, mely utóbbi hivatalát a pénzre szomjas férfiu nem a legtisztább kézzel és sok erőszakossággal folytatta 1540-ig.

10) Ezen forditást Matthew a Tindale (l. itt a 2. j.) és Coverdale forditásai után dolgozta, Cranmer revidealta. Ezen bibliának minden egyházban meg kellett lenni.

11) Henrik Boleyn Annára is ráunt, s őt a pápista párt gyanusitása következtében, házassági hűtlenség cimén, 1536. kivégeztette. Harmadik neje, Seymour Johanna, fia, Eduard születése alkalmával 1537. halt meg. Negyedik nejét, Clevei Annát, mivel nem volt elég szép, hat hó múlva hazaküldötte, s ezen házasság szerzőjét, Cromwell kancellárt kivégeztette 1540. Ötödik neje, Howard Katalin, házasságtörés cimén vérpadra jutott 1543. Hatodik neje Parr Katalin is hasonló sorsra jut, ha a házas életben is zsarnok király meg nem hal (1547.). Ezen házasságokból három gyermek maradt: Mária, Aragoniai Katalintól; Erzsébet, Boleyn Annától; és Eduárd, Seymour Johannától. Ezeknek örökö-

södési sorrendjét Henrik törvény által biztosította. Alattuk a reformatio ujabb átalakulásokon ment át, mig végre nehéz küzdelmek után teljesen megszilárdult.

12) A liturgia első szerkezete, melyet Gardiner winchesteri, Bonner londoni püspökök s m. készitettek, kryptokatholikus volt; a második dolgozat (1548. és 1552.) Hooper-től, Jewel-től s m., egészen Calvin szellemű; ekkor vettetett el az exorcismus, keresztvetés, szentelt olaj, fülbegyónás, utolsó kenet és a halottakért való ima. A harmadikat 16?0., a restauratio után Hooker, Andrews, Brouham, Taylor Jeremias és Pearson dolgozta. Lingard VII. 31. és Hook, VII. 270—79. után közli Henke, i. m. I. k. 286. l.

13) Vermilio Martyr Péter és Ochino Bernát (később az olasz menekültek prédikátora) 1547. az oxfordi; Bucer Márton és Fagius Pál (1504. szül.; strassburgi theologiai tanár, a héber nyelvészet terén elismert tekintély; az Interim miatt Angliában telepedett meg, megh. 1550.) 1549. a cambridgei egyetemen nyertek alkalmazást; a meghivottak közt volt Laski János, a lengyel reformator is.

14) Niemeier. Collectio confessionum in Eccl. reformatis publicatarum (Lipsiae, 1840.) 592.

15) Gardiner, winchesteri püspök, a királyné tanácsadója, lord-kancellár lett.

16) Mária parancsára Erzsébet 1554. a Towerbe záratott, kénytelen volt legalább külsőleg a kath. cultust követni, s a vérpadot csak azért kerülte el, mivel Mária nem merte kivégeztetni.

17) A Litaniából ezen kérést: „A római püspök zsarnokságától és minden utálatos gonoszságától óvj meg minket Úristen" kihagyták; elmaradt ezen megjegyzés is: „Úrvacsora alkalmával a térdelés nem Krisztus testi jelenlétének imádását jelenti." A képek, keresztek, egyházi zene és áldozári öltönyök megtartattak.

18) Ezen felszentelésnek érvényességét, mivel prot. püspökök által végeztetett, a kath. irók rendesen kétségbe vonják. De ha ennél nagyobb baj nincs, ettől ugyan ingatlanúl fennállhat az angol egyház. L. e tárgyról Alzog, i. m II. k. 229. l. * V. ö. Gieseler, i. m. III. k. 2. r. 25. l.

19) Niemeyer, id. Collectio Confessionum cet., 601. l. V. ö. Henke, i. m. I. k. 297. l.

20) Art. XXXVIII. Coena Domini non est tantum signum mutuae benevolentiae Christianorum inter sese, verum potius sacramentum nostrae per mortem Chr. redemptionis . . . Corpus Chr. datur, accipitur et manducatur in coena tantum coelesti et spirituali ratione. Medium quo accipitur . . . . . fides est. cet.

21) Art. XXXVII. Regia majestas in hoc Angliae regno ac caeteris ejus dominiis summum habet potestatem, ad quam omnium statuum hujus regni, sive illi ecclesiastici sint sive civiles, in omnibus causis suprema gubernatio pertinet, et nulli externae jurisdictioni est subjecta nec esse debet cet.

22) Az egész cikkre vonatkozó főbb művek: Joh. Foxe, Rerum in Britannia gestarum . . . ac sanctorum Dei martyrum historia (Basileae, 1559.); Lingard, History of England till the revolution of 1688 (kath.; London, 1819—31., 14 k.); Soames, The history of the reformation of the church of England (3 k. London, 1825—28.); Weingarten, Die Revolutionskirchen Englands (Leipzig, 1868.); Hook, Lives of the archbishops of Canterbury (9 k. London, 1861—74.); Maurenbrecher England im Reformations-Zeitalter (Düsseldorf, 1866.).

43. Az angol állami egyháznak félig kath. irányával szemben a puritanusok és independensek ellenzéki állást foglalnak el.

Az angol egyháznak azon törekvése, hogy az új egyházi rend a katholicismus hiveit is kielégitse, nem sikerült; a katholikusok egy részét nem nyerte meg, a protestansok tekintélyes részét elidegenitette. Azok közül, kik Mária alatt evangeliumi hitükért számüzettek s Erzsébet alatt hazatértek, sokan hontalanságuk idejét ref. szellemü városokban (Genf, Basel, Zürich, Strassburg, Emden sat.) töltötték el, s a Calvini egyház alkotmányát és hitrendszerét közvetlen tapasztalatból ismerték meg. A ref. egyház függetlensége, egyszerüsége, szigorú, komoly erkölcsi iránya oly mélyen bevésődött lelkükbe, hogy otthon az állami egyháznak pápistás alkotmányával és cultusával egyáltalában nem tudtak kibékülni. Ezen elégületlenek, mivel *a katholicismustól teljesen megtisztitott egyházat akartak*, *puritánusoknak* neveztettek. Ők *nem ismerték el az államnak azon jogát*, hogy az egyház ügyeibe beavatkozhassék; nem ismerték el a koronának legfőbb egyházi hatalmát; a *püspöki rendszert* rendi fokozataival, javadalmaival, törvényhatósági jogával és kiváltságaival együtt az evangelium szellemével ellenkezőnek tartották; a lelkipásztori állomásoknak betöltési jogát a községnek követelték; a fényes szertartásokat és áldozári öltönyöket az Antikrisztusság maradványainak tekintették [1]). Ezzel ellenkezőleg, Genf példájára, *presbyteri egyházalkotmányt* és szigorú fegyelmet kivántak meghonositani; alaki elvül kizárólag a *szentirást* ismerték el (az apokryphus iratokat elvetették); Calvin hittételeit változatlanúl fenntartották, s az *istentiszteletet*, a lélekben és igazságban való imádás elvéhez hiven, oly egyszerüen kivánták berendezni, a mint az az ős keresztyén egyházban szokásos volt.

Ezen ellenzék élén a legtevékenyebb lelkészek állottak, kik a népre ezen irányban igen nagy befolyást gyakoroltak. A kormány őket börtönnel büntette s ez által a szakadást előkészitette. Az államegyház és puritanusok közti viszony még feszültebb lett, midőn a külsőségek mellett az elővégzés tana felett is megkezdődtek a szenvedélyes viták. Erzsébet az egyház egységének fenntartása érdekében, az „Acta Uniformitatis értelmében (l. az előbbi 42. c.), a püspöki egyházhoz simulni nem akarókat az ugynevezett nonconformistákat, pénz- és börtönbüntetéssel sujtotta, lelkészeiket hivataluktól megfosztotta és számüzte. Ezen szigorú bánás az ellenzéket elkeseritette s arra kényszeritette, hogy saját erején, az állami egyház keretén kivül valósitsák meg azon egyház eszméjét, melynek elismerést szerezni az egyház kebelében nem sikerült.

A lemondott vagy letett lelkészek (1566.) elhatározták, hogy külön községeket fognak szervezni. Előbb csak titokban gyülekeztek össze (az első puritánus község, presbyteri alapon, Wandsworthban, London mellett alakult) istentisztelet végett, s az igy fejlődő községekhez nagy számmal csatlakoztak olyanok is, kik külsőleg a püspöki egyházhoz tartoztak.

A nonconformisták egy része még a puritanismus határát is átlépte, midőn *Brown Róbert* [2]) az angol állami egyházat, mint hamis egyházat nyiltan megtámadta, sőt még az aristokratiai alapon nyugvó presbyteri egyházalkotmányt sem tartotta elég szabadnak, hanem azt vitatta, hogy a szentirással csak a *tisztán demokratiai alapon szervezett egyház* egyezik meg. Brown buzditó beszédei ezen tannak is számos hivet szereztek, s habár ő utóbb az angol egyház kebelébe visszatért és követői az országból számüzettek: ezen párt mégis folyvást növekedett, főleg *Robinson János* (megh. 1625.) fellépte óta (1610.), ki, mint az angol menekültek leydeni községének elnöke, ezen iránynak szilárdabb és nyugodtabb alapot adott. E felekezet kitűzött irányáért *independens* és *congregationalista* (első alapitójáról „*Brownista*“) nevet nyert. A számüzöttek egy része (1643 óta) visszatért Angliába, más része Amerikában keresett új hazát.

Az *independensek* az egyetemes egyház jogosultságát nem ismerik el; szerintük *minden község* épen olyan *független és önálló egyház*, minők az apostolok idejében voltak; minden község Krisztus és a szentirás vezetése alatt önmagát kormányozza, sem az államtól, sem valamely egyházi hatóságtól nem függ; istenét saját meggyőződése szerént imádja; a papok és presbyterek különös jogokat nem élveznek s a községnek alá vannak rendelve; vallásos tanitást minden erre képes tag tarthat. Szigorú egyházi fegyelemmel igyekeztek megvalósitni azon eszmét, hogy *az egyház szenteknek egyesülete.* Rendes zsinatok tartását szükségtelennek vélték; de rendkivüli esetekre, a fontosabb kérdések megvitatása végett, a *congregatio* intézményét (Congregational Board) léptették életbe. A congregatiora (Londonba) minden község képviselőket küld; de ezen gyülés csak jó tanácsokat adhat és kötelező végzéseket nem hozhat. A *cultus* terén az egyszerüség végső határáig mentek; a vasárnapon kivül minden ünnepet elvetettek; minden liturgiai formát (az úri imát sem véve ki) mellőztek, mert szerintük azok a sz. lélek működését akadályozzák. Az üldözések következtében az independensek közt is állottak elé *rajongók*, kik állitólag isteni kijelentéseket vettek s azokat a községgel közölték [3]).

1) A komoly, szellemi istentisztelettel összeférhetlennek tartották a pompás cultust, az orgonát, hangszereket, kereszteket, miseruhákat, felelgető énekeket, az imaformák ismételgetését, az oltárokat, gyertyákat, harangokat sat. Elvetették az úrvacsoránál a térdelést, Jézus neve említésénél a főnek meghajtását. Szükségtelennek vélték a keresztelésnél a keresztvetést, keresztszülőket; a confirmatiot; az esketésnél a gyűrüt és a többi formaságokat, a sok ünnepet; s azt vitatták, hogy az ószövetségi szombat törvénye a vasárnapra is kiterjed, sat. V. ö. Gieseler, i. m. III. k. 2. r. 29—33. l.

2) Brown Róbert 1581. lépett fel ujító beszédeivel Norwichban, hol a Hollandiából menekült anabaptisták telepedtek le. Erős támadásaiért börtönbe került, honnan befolyásos pártfogói segélyével kiszabadulva, Hollandiába menekült, s Middelburgban (Seelandban) egy kis községet alapitott. 1589. visszatért Angliába s folytatta izgatásait; e miatt húszszornál többször jutott börtönbe; később az állami egyház kebelébe tért vissza, s mint egy gazdag javadalom birtokosa halt meg 1630.

3) Fontosabb művek: Fletcher, History of Independency in England (4 k. London, 1872.); Waddington, Congregational History (London, 1874.); Weingarten, Die Revolutionskirchen Englands (Leipzig, 1868.).

44. A reformatio átültetése Irlandba.

Irlandban a XVI. század kezdetén két különböző népfaj, a *kelta* őslakó és a hódító *angolszász* harcolt az uralomért. Ezen időben még Irlandra Anglia nem tette rá egészen a kezét. A keleti parton már századok óta [1]) beköltözött angolok telepedtek le, kik a bennszülöttek nemzetiségét tervszerüleg elnyomni törekedtek; de a szigetnek nyugoti kétharmadában még mindég az írek voltak az urak.

VIII. Henrik, ki az „*Irország királya*“ címet is felvette, saját egyházi reformját az ír területen is igyekezett megszilárditni. Ezen terv némi ellentállás után sikerült is, midőn az angol reformationak egészen megnyert augustinus szerzetes, *Brown György* emeltetett a dublini érseki székre (1535.). A képeket és ereklyéket a templomokból eltávolitották s a királynak fő egyházi hatalmát kihirdették. Ezen intézkedéseket egy az angol érdekeknek szolgáló *írparlament* (melyből a clerus képviselői kizárattak; 1536.) is megerősitette, s egy uttal kimondta, hogy azok, kik a pápaságot védeni vagy ujra helyreállitni merészlik, javadalmaik elvesztésével fognak sujtatni.

Miután a pápai hatalmat az ír egyházban is az angol király gyakorolta, hogy ezen reform annál kedvezőbb szint nyerjen. *Irland is királyság nevet nyert* (1542.); a régi ír főnököket pairi méltósággal s a lefoglalt zárdák javainak egy részével kötelezték le; a hitvalláson majd semmi változtatást sem tettek, és igy Irlandban az új

egyházi rend életbe léptetése egyelőre kevesebb nehézséggel járt, mint Angliában.

A reformationak békés menete azonban *Eduárd* alatt megváltozott; nemcsak az új hitvallást, hanem azzal együtt az angol nyelvet is (a cultusban a latin helyett) rá akarták erőszakolni az irekre. Ez már nemcsak lelkiismereti kényszer, hanem politikai sérelem is volt, s a külföldi (Franciaország és Róma részéről) segély-igéretekkel kecsegtetett írek részéről makacs ellentállással találkozott. A püspökök és érsekek (Brown s még egy püspök kivételével) odahagyták Irlandot; helyüket az angol szellemű főpapok foglalták el. A nép az új istentiszteletből (mely a Common-Prayer-Book szerént tartatott) még kevesebbet értett, mint a latinból; idegen nyelvű és szellemű papjai iránt bizalmatlan volt; az ujitásokban csak templom- és egyházrablást látott, s régi hitéhez és cultusához annál szilárdabbúl ragaszkodott.

Mária alatt a katholicismus restauratioja örömmel üdvözöltetett; de ezen rövid nyugalom után *Erzsébetnek* egyházi intézkedései ellen az ellentállás annál élesebb jelleget öltött. Az ír nép, a kath. alsóbb papság vezetése mellett, az angol egyházi és világi hatalom ellen, melyek az íreknek nemcsak vallásos és politikai szabadságát, hanem nemzeti létét is fenyegették, bár a győzelemnek nagyon kétes reményével, megkezdte a vallásos és nemzeti harcot. És valóban Anglia a fajgyűlölet kiméletlenségével s az ugynevezett civilizáló politikus embertelenségével igyekezett az íreket koldusokká és szolgákká tenni, hogy angolokká legyenek. 1560. egy parlamenti végzés kimondta, hogy az ír egyházat az angol egyház szerént kell reformálni. A nép ellentállott, de az ismételt felkeléseket leverték és a birtokok lefoglalásával büntették. Fokozatosan az egész ír sziget leigáztatott (1601-ig); a lefoglalások következtében az ír nemesség elszegényedett; a lefoglalt földbirtok egy része a koronára, egy része az erőszakkal beültetett angol állami egyházi papságra, egy része a telepitő és civilizáló angol és skót kalandorok kezére szállott. Az ír nép koldussá és hontalanná lett, de kath. és ír maradt, s a mostoha anyaország szívtelenségét keserű gyűlölettel, s a mikor alkalma nyilt, kegyetlen boszúval viszonozta [2]).

1) 1154 óta, midőn IV. Hadrianus pápa (angol születés) az ír szigetet II. Henriknek hűbérűl adományozta.

2) Főbb művek: Thomas Moore, History of Ireland (Lardners Cyclopaedia; németül Akens, 2 k. Baden-Baden, 1846.); Rich. Murray Ecclesiastical history of Ireland (2. kiad., London, 1848.); Collier, Staats- und Kirchen-Gesciohte Irlands (Berlin, 1845.); Killen, The ecclesiastical history of Ireland (2 k., London, 1875.). —

✗ 45. Skótország reformatioja.

Skótország a XVI. században Angliától független monarchia volt; de igazában a főhatalom nem a királynak, hanem az állam világi és egyházi nagyjainak birtokában volt[1]). Ezen két főnemességnek a hatalom felett folytatott versengése a XVI. században még erősbödött. A reformatio a világi nagyoknak kezére dolgozott azon küzdelemben, melyet a király és főpapság ellen folytattak, és viszont a világi nagyok készséggel támogatták azon kiváló férfiak működését, kik a reformatio élén állottak. Igy a skót reformatio a politikával szövetkezve, jutott diadalra.

Luther irataival egyesek már *V. Jakab alatt* (1524—42.) megismerkedtek, s az azokban hirdetett eszméknek terjesztését munkába vették. Ezen úttörők közt kiváló helyet foglal el *Hamilton Patrick*, egy a királyi családdal rokon skót ifju, ki a wittenbergi és marburgi egyetemek[2]) meglátogatása után hazatérve, oly buzgón terjesztette az evangelium tiszta tanait, hogy, mint eretnek és a kath. egyház ellensége (*Beatoun Jakab*, st. andrewsi érsek sürgetésére) elfogatott és máglyára itéltetett (1528.). Az ő sorsát mások is osztották, de még az üldözés nem öltött általánosabb jelleget. Midőn VIII. Henrik angol király Jakabot[3]) felszólitotta, hogy csatlakozzék az általa meginditott reformatiohoz, Jakab, Henrik kérését, jóllehet a reformatiotól nem idegenkedett, a főpapság sürgető kivánatára, megtagadta. E miatt háborura került a dolog, mely Jakabra nézve oly szerencsétlenül ütött ki, hogy e miatt búskomorságba esett és meghalt (1542.).

V. Jakab halála után a csecsemő *Stuart Mária* (1542. szül.) örökölte a trónt, kinek nagykoruságáig kormányzóság[4]) vezette az állam ügyeit. Eleinte ugy látszott, hogy a reformatio kérdése, a kormány támogatása mellett, békésen fog megoldatni. A nemesség közül már sokan a reformatiohoz csatlakoztak, az új zászló alá a nép is tekintélyes számmal sorakozott; sőt maga a kormányzó, *Hamilton Jakab* is kedvezett a reformmozgalomnak s megengedte az angol és skót bibliafordítások olvasását. Azonban ezen békés fejlődés csakhamar megzavartatott. Az angol szövetség felett[5]) alkudozó Hamiltont a még erős kath. párt (melynek élén Beatoun Dávid, bibornok-érsek s háta megett Franciaország állott) hazafiatlansággal vádolta, s gyönge jellemét ismerve, arra kényszeritette, hogy prot. hitét ünnepélyesen tagadja meg s a reformatio elnyomására engedjen a papságnak szabad kezet. Angliáról többé hallani sem akartak, a francia befolyás mind erősebb lett[6]); az üldözés megkezdődött, a parlament az ujitás hiveire halálbüntetést

szabott; akasztófával, vizbe-fulasztással és máglyával akarták elfojtani az új szellemi áramlatot. De ezen kegyetlenség az elégedetlenséget és elkeseredést csak fokozta, melynek éle legelébb az üldözés meginditoja, Beatoun érsek ellen fordult, ki néhány összeesküvő nemes gyilka alatt vérzett el (1546. máj.). A protestantismus sorsa már-már aggasztóvá kezdett válni, s helyzete még sulyosabb lett, midőn Hamilton a kormányzóságról lemondva, azt az özvegy királynénak engedte át (1554.).

Ezen időtájt tért vissza hazájába (1555.) Skótországnak tulajdonképeni reformatora, *Knox János* [7]), ki Genfben, a calvinismus tűzhelyén, Calvin szellemének ujjá teremtő hatását csodálva szemlélte, a nagy reformatort tisztelni tanulta, tanainak rendületlen hive lett s a reformatio mozgalmát Skótországban is ezen szellemben vezette. Majd a református nemesség, Knox felhivására, Krisztus ügyének védelmére *védszövetséget* (*Congregatio Christi*, 1557.) kötött s a kormányzónőhez *kérelmet* intézett, hogy az eretnekek ellen kiadott rendeleteket függeszsze fel. A válasz kitérő volt, sőt midőn az ifju Mária királyné a francia trónörökösnek, II. Ferencnek neje lett (1558.), s ezen szövetséget a parlament is elismerte: a kormányzónő, a Guiesek sugalmazására, határozottan a protestantismus elnyomására törekedett s a prot. papokat számüzetéssel fenyegette. Ugyanis a francia kormány által támogatott *udvari politika* azt tervezte, hogy Skótországot francia fegyveres segélylyel ujra a katholicismus igájába hajtja, a francia koronához csatolja, s azután Máriának az angol korona iránti jogigényeit is érvényesiti. De Knox, kinek jelleme a börtön és gálya szenvedései közt acélszilárddá edződött, s kit sem földi örömek, sem veszélyek nem voltak képesek céljától eltériteni, e tervnek meghiusitására minden eszközt mozgásba hozott. Midőn a francia kath. kormánypárt, tervei kivételére, francia csapatokat szállitott Skótországba (1559.), Knox gyujtó szónoklatai által a haza függetlensége ellen szövődöző kath. párt és egyház ellen oly gyülöletet szított fel, hogy a nép tömegesen fegyvert fogott, a templomokat és zárdákat műkincseivel együtt feldúlta [8]), s Angliától támogatva, az *edinburgi szerződésben* (1560.) [9]) a ref. egyház elismerését kivívta. A legközeleb összeült parlament a pápaság hatalmának megszűnését kimondta, a kath. istentiszteletet eltiltotta, s a Calvin szellemü új egyház alapjául a nagyobbára Knox által szerkesztett *Skót hitvallást (Confessio Scotiana)* [10]) elfogadta és megerősitette (1560. aug.). Ezen alapon ült össze (dec. hóban) az első *egyházi közgyülés (general assembly)*, mely az *egyházalkotmányt* a jobbára Knox által Calvini minta után dolgozott *Fegyelemkönyvben* (Book of Discipline) *presbyteri alapon* kifejtette és megállapitotta; irásmagyarázatra a papokon kivül a tanult világiakat

is felhatalmazta; az ünnepeket (mivel a sz. irás nem rendeli) eltörölte; orgonát, oltárt, keresztet, képet és általában minden symbolikus szert és cselekvényt a cultusból száműzött; az egyházi javakat [11]) az egyház számára visszakövetelte sat. Az ekként szervezett új skót ref. egyháznak még hét évig kellett küzdeni, mig teljesen megszilárdult és feltétlenül elismertetett.

Midőn Stuart Mária, a szép fiatal özvegy királyné, ki Franciaországban, neveltetése első szakában, a zárdai levegővel a kath. hit iránti buzgóságot szivta be, később az udvarnál az absolut királyság eszméivel és a könnyü, ledér gondolkodásmóddal egészen eltelt; midőn a királyné (férje, II. Ferenc halála után; 1561.) Skótországba visszatért, a már mély gyökeret vert puritán erkölcsü és a szabad szellemtől egészen áthatott idegen világ légköre kedélyére nyomasztó, kedvetlen hatást gyakorolt, és igy az ellentétes szellemü királyné és nép közt az összeütközés csak idő kérdése volt. Mária sem az edinburgi szerződést, sem az új hitvallást, sem az új egyházalkományt nem ismerte el, de kénytelen volt eltürni. A hivatalát vesztett kath. papság s a királyné bájaitól elszédült nemességnek egy része már-már a visszahatás küszöbére lépett; de Knox figyelmét nem kerülték el az udvar fondorkodásai, s mint edinburgi pap, a népre támaszkodva, az evangelium érdeke felett éber szemekkel őrködött; az ez ellen intézett törekvéseket meghiusitotta, az ingadozókat keményen büntette, s kiméletlen, sujtó itéletét a szép királyné udvarában uralkodó könnyelmü, ledér élet felett sem hallgatta el. Knox a királynéval valóban nyersen bánt; de e nőnek végtelen könnyelműsége a Knoxnál kevésbé szigorú erkölcsbiró türelmét is kifárasztotta volna. A királyné igéretekkel, fenyegetésekkel, utolsó esetben könnyeivel ostromolta a rideg férfiut, de Knox nem ingadozott s a királynénak minden léptére figyelt. És a királyné talán végzetes szenvedélyén kivül minden iránt elfásulva, nem törődött sem jó tanácscsal, sem nemzetével, sem saját jövőjével, hanem egyedül a jelennek élve, rálépett azon meredélyre, melyen menthetetlenül el kelett buknia. Több házassági terv meghiusulta után, a szép ifju kath. *Darnley Henrikkel* [12]) kelt egybe (1565.), ki királyi címet vett fel; az eltörölt kath. ünnepeket egészen kihívólag kezdette megülni; a kath. hatalmakkal (II. Filep spanyol király, V. Pius pápa, a francia-spanyol liga) a katholicismus visszaállitása felett alkudozott és általában egész magaviseletével a nép érzelmeire sértő hatást gyakorolt. Knox a „bálványimádás“ megujitása s a királyné vak szenvedélye ellen egy kiméletlen nyilatkozatot bocsátott közre, mely a különben is ingerült népet a királynétól egészen elidegenitette. De Máriára a nép ellenszenve már nem volt

hatással, s Darnley meggyilkoltatása után a gyilkossággal vádolt *Bothwellel*[13]) kelt egybe (1567.). Ezen mélyen boszantó ténynyel az elkeseredés pohara csordultig telt, a nemesség fegyvert fogott, Bothwellt elűzte, a királynét fogságra vetette s arra kényszeritette, hogy a *koronáról* kiskoru fia, *VI. Jakab részére mondjon le.* Még most is akadtak oly eszeveszett lovagok, kik a bűbájos, de bűnös Máriát a fogságból kiszabaditották s ujra trónra akarták emelni; de e párt leveretett s e könnyelmű Mária Angliába, Erzsébethez, az ő halálos ellenségéhez menekült, hol hosszas (19 évi) fogság után, mint felségsértő és férjgyilkos, *vérpadon* végezte be tragikus életét (1587. feb. 8.). E gyászos végsors alapját talán rá nézve végzetes, szédítő szépségében kereshetjük, de a többi tényezők közt kétségen kivül kiváló szerepe volt az ő szédülékenységének és határtalan könnyelmüségének is [14]).

A háboru befejezése után *a skót parlament* (1567.) *az új egyházi viszonyokat megerősitette*, a papságot és bálványimádást eltiltotta, a ref. egyházat egyedül ismerte el érvényesnek és kimondta, hogy jövőben a királyok ezen egyházi reformoknak épségben tartására esküt tartoznak letenni. A *presbyteri szervezet* azonban csak hosszas küzdelem után szilárdulhatott meg (1592.) [15]).

1) Főleg éjszakon a hány törzs (Clan), annyi kis állam volt, melyeket a trónhoz csak nagyon gyenge kapocs csatolt.

2) A marburgi egyetemen Lambertet és Schnepfhet hallgatta; ugyanott ismerkedett meg Tindale-lal, az angol biblia forditójával.

3) V. Jakab VIII. Henriknek unokaöcse volt.

4) A kormányzóság tagjai voltak: Hamilton Jakab, arrani gróf, a reformatio pártfogója, de gyenge és ingadozó jellem; Beatoun Dávid, Jakabnak unokaöcse és a st. andrewsi érseki széken utódja, a protestantismusnak kérlelhetlen ellensége; Guise Mária, az özv. királyné, ki Franciaországban levő testvérei és Medici Mária befolyása alatt állott.

5) VIII. Henrik azt tervezte, hogy Anglia és Skótország egyesittessék; e végett fiát, Eduárdot Stuart Máriával jegyeztette el, mely szerződést 1543. a skót parlement is megerősitett.

6) Az Eduard és Stuart Mária házasságára vonatkozó szerződés elvettetett s egy parlament-végzés következtében Stuart Mária nevelés és védelem végett II. Henrik francia király udvarába vitetett.

7) Knox János Giffordban 1505. szül.; a st. andrewsi akademián végezte tanulmányait, hol az egyházi atyáknak, főleg Augustinusnak és Hieronymusnak iratai gyakoroltak reá mély benyomást. Ugyancsak a nevezett helyen 1530. bölcsészettanitóvá lett és pappá szenteltetett. 1535 óta a sz. irással és prot. tanokkal is megismerkedett. 1542. nyiltan az új tanhoz csatlakozott s a pápaság ellen heves szónoklatokat tartott; ezen izgatásaiért Beatoun érsek által hivatalától megfosztatott és börtönbe vettetett; fogságából kiszabadulva, a nép előtt kezdett vitatkozásokat és beszédeket tartani; 1547. az összeküdteknél prédikátoroskodott, Beatoun érsek meggyilkolását helyeselte, ezen nyilatkozatáért ismét elfogatott és a francia gályákra

hurcoltatott. VI. Eduard közbenjárására, 1549. rabláncai lehullottak s Knox Angliába ment, hol a reformatio munkájában, mint népszónok, tetemes részt vett. 1553. megnősült. Mária alatt (1554.) több menekülttel együtt Angliából előbb m. Frankfurtba, azután Genfbe vonult. Calvinnal igen bensö viszonyban élt, a presbyteri alkotmány és fegyelem áldásait alaposan, szinről-szinre megismerte; Calvinnak biblia-magyarázata, főleg a praedestinatio egész lényét áthatotta. 1555. visszatért Skótországba, de működésének csekély sikerét látva, visszatért Genfbe. 1557. a prot. párt által Skótországba hivatott de útjából visszatért Genfbe, s néhány barátja segélyével a Genfi biblia néven ismert angol szentirás-forditás kiadásáról gondoskodott. Majd a skót reformatio érdekében a kormányzó királynéhoz egy iratot, a skót nemességhez pedig egy felszólitást intézett. 1558. Mária angol királyné ellen „Első kürtszó a szörnyü asszonyi kormány ellen" (The first blast of the trumpet against tho monstrous regiment of women) cimü vitairatot intézett. Végre visszatért Skótországba, a reformatio élére állott s azt diadalra segitette. Mint edinburgi prédikátor hatalmas szónoklatai által roppant befolyást gyakorolt, a polgárháboru alatt ezen állomását több izben elhagyni kényszerült, de a nyugalom helyreálltával visszatért Edinburgba és 1572. nov. 24. befejezte küzdelmes életét. Knox inkább eszessége és jelleme, mint tudományos ismeretei által hatott a skót reformatio fejlődésére; s hogy az megszilárdulhatott, abban a többi összevágó körülmények közt, Knox bátorságának, szigorúságának és ingatlanságának nagy része volt. Halála után jelent meg History of the reformation of religion within the realm of Scotland (4. kiad. Edinburg, (1732.) cimü egyháztörténelmi müve. Ujabb életrajzi adatokat közöl: Lorimer, John Knox and the church of England (London. 1875.); Brandes, Joh. Knox der Reformator Schottlands (Elberfeld, 1862.; Leben u. ausgew. Schriften der Väter cet. Begründer der ref. Kirche. X. r.).

8) Némelyek szerént 170, mások szerént 260 zárda pusztult el müemlékeivel együtt. A zárdák lerombolására Knox állitólag azt mondta: „Hogyha a fészkeket szétrontják, a varjak nem térnek többé vissza."

9) E szerződés többek közt kimondta, hogy a parlamentnek vallásügyekre vonatkozó végzései épen oly érvényesek lesznek, mint a királyi rendeletek.

10) A skót hitvallás a keresztség és úrvacsora tanát inkább Calvin, mint Zwingli szellemében magyarázza; szigorú egyházi kormányt és fegyelmet követel, s az istentől rendelt hatóságnak kötelességévé teszi a bálványimádás kiirtását stb.

11) Az egyházi javak nagy része a zárdák lerombolásakor a nemesség birtokába jutott volt, s ott is maradt.

12) Darnley Stuart Henrik Máriának unokatestvére volt és utána legtöbb jogot tartott az angol koronára. Ezen házasság gyümölcse volt VI. (Angliában, I.) Jakab, kiről a következő cikkben lesz szó.

13) Bothwell nős volt, a királyné iránt szenvedélyes szerelemre gyuladt, Darnley légberepitése után a királynét saját kastélyába szöktette; nejétől aztán elvált s a királyné férje lett. Számüzetése után Dániába menekült s ott nagy nyomorban, őrülten halt meg.

14) Knox már fél lábával a sirban állott, midőn Máriára vonatkozólag ezt irta Angliába (1570.): „Ha a gyökeret ki nem irtjátok, az ágak gyorsan és még erősebben fognak kihajtani."

15) Az egész cikkre nézve, az előbbi cikkben említett műveken kivül, l. még: Calderwood, History of the Kirk of Scotland (London, 1678.); Row, History of the Kirk of Scotland from 1558-to 1637. (1542. kiad.); Hetherington, History of the church of Scotland (5. kiad., Edinburgh, 1854.); Weber, Geschichte der Kirchenreformation in Grossbritannien (2. köt., Leipzig, 1856.); Köstlin, Die schottische Kirche, ihr Verhältniss zum Staate cet. (Hamburg, 1852.).

46. A protestantismus állapota Nagybritanniában a Stuartok alatt.

Erzsébet halála után (kiben a Tudorház utolsó sarja halt ki), saját végakarata szerént, Angol- és Irország koronája Stuart Mária fiára, Skótország királyára, *VI. Jakabra* szállott [1]). Alatta a katholicismus és protestantismus közti küzdelem, habár más alakban, még mindig tartott; ingatag jelleme az egyházi pártok reményeit egymásután oszlatta szét. Egyfelől a *puritanusok* azt várták, hogy a puritanus nevelésben részesült király ezen irányt fogja pártolni; ellenkezőleg történt, Jakab a puritanismust a királyságra nézve nagyon korlátozónak hitte, s inkább a püspöki egyházhoz vonzódott, mely a királyt fejének ismerte el. Másfelől a *katholikusok* azt remélték, hogy a vértanunak tartott királyné fia a katholicismust fogja helyreállitani; de ők is csalódtak. Jakab állam és egyház felett függetlenül akart uralkodni, s ezen célját csak a püspöki egyházra támaszkodva érhette el [2]).

Skótországban, a királynak trónra léptével, a *presbyteri egyházalkotmány* érdekében erős mozgalom indult meg, s tíz évi küzdelem után, midőn a király ezen erős pártot más ellenzéki pártok ellensúlyozása végett magának megnyerni igyekezett, egy *parlamenti végzés* (1592.) a nevezett egyházalkotmányt [3]) megerősitette, jogkörét szabályozta s az ezzel ellenkező korábbi végzéseket megszüntette, Később egy *más végzés* (1597.) azt is kimondta, hogy a király által kinevezett főpapoknak a parlamentben, mint korábban, ülési és szavazati joguk lesz [4]).

Jakab azonban *Angliában* a püspöki egyház mellett nyilatkozott, s épen nem titkolta el azon véleményét, hogy a puritanusokat egy rendezett állam sem tűrheti el kebelében. De a katholikusok iránt sem volt sokkal kiméletesebb, s azokat, kik a királynak az egyház feletti felsőségét vonakodtak elismerni, szigorúan üldözte. A csalódott pápai párt az ugynevezett *lőpor-összeesküvést* tervezte, melynek célja a volt, hogy a parlament megnyitásakor a királyt a rendekkel együtt (1605. nov. 5.) a levegőbe repitse. De a boszú sötét terve meghiusult s csak arra szolgáltatott alkalmat, hogy a kormány a legszigorúbb megelőző rendszabályokat léptesse életbe. Nevezetesen egy *rendelet* azt követelte,

hogy az egyházi hivatalnokok, később (1610 óta) az állami hivatalnokok is *hűségi esküt* (aath of allegiance)[5]) tegyenek le. Azok, kik ezen esküt letenni vonakodtak, a legszigorúbb büntetésekkel (vagyonvesztés, börtön, számüzetés) sujtattak. A királynak a püspöki egyház iránti vonzalma a hűségi esküt letett katholikusokra is kiterjedt, mert azt hitte, hogy a két egyházat idővel könnyü lesz egyesitni. Ellenben a puritanusokat mind a király mind a püspöki egyház üldözte s e mellett szigorú és komoly magatartásukat gúnytárgyává tenni igyekezett. Ezen mostoha bánásmód a puritanusokat elkeseritettte; némelyek minden fennálló egyház és állam iránt gyülölettel teltek el és veszélyes tanokat hirdettek [6]), mások a politikai szélső ellenzékhez csatlakoztak. Általában az egyházi pártok is a politikai pártok körül kezdtek sorakozni; a presbyterianusok és puritanusok a szabadság, a püspöki és kath. egyház hivei a királyság mellett foglaltak állást. Igy lassanként egy erőteljes *nemzeti ellenzék* keletkezett, melynek zászlója alá nemcsak az *egyházi*, hanem az *állami puritanusok* is sorakoztak. Midőn Jakab meghalt (1625.) a kedélyek, az egész országban a legnagyobb forrongásban voltak.

Jakabnak fia és utóda, *I. Károly* (1625—49.), mind önkényes kormányzását, mind a katholikusok iránti rokonszenvét tekintve, még atyjánál is tovább ment, s az általa célba vett tervek megvalósitására törekedett. Midőn azt tapasztalta, hogy tervei kivitelében a parlament akadályozza, a királyság isteni jogait vitatva, parlament nélkül kezdett kormányozni (1529 óta). Már azon lépése által is elégedetlenségre adott okot, hogy kath. hercegnővel (IV. Henrik francia király leányával) kelt egybe, s a katholikusok ellen hozott végzéseket nem hajtotta végre; alkotmányellenes kormányzásával pedig ezen elégedetlenségnek még újabb tápot adott.

Károly tanácsadóinak [7]) sugalmazására, mind az egyházban, mind az államban, az absolutismus eszméi kezdettek irányadók lenni; a cultus majdnem egészen kath. jelleget nyert, a királyi felsőség isteni intézménynek, a Laud érsek által szervezett papuralom az egyház egyedül érvényes alakjának hirdettetett. A király nem elégedett meg az angol egyházban tett önkényes ujitásokkal, hanem azokat Skótországba is át akarta ültetni. De Skótország számára kiadott *egyházi rendeletei* által (1533 óta) csak a válság bekövetkezését siettette. Azon célból, hogy a skót egyházat az angollal egyesitse, a skót egyházra egészen kath. irányú, *új liturgiát* erőszakolt; de a nép ezen új „bálványimádást“ ingerülten visszautasitotta. s annak hirdetőit több helyen bántalmazta [8]). Ezzel a harc kockája el volt vetve; azon harcé, mely a lanyha erkölcsü, külsőségeknek hódoló, arminianus irányu episcopalismus és a szigorú

erkölcsű, egyszerű és tiszta Calvini presbyterianismus közt vívatott; azon harcé egyszersmind, melyben a nép a Stuartoknak az egyházat és államot egyaránt veszélyeztető absolut uralma ellen és a nép politikai és vallásszabadsága mellett fogott fegyvert.

A skótok egyházuk és alkotmányuk védelmére *új szövetséget* (*covenant*, 1638.) kötöttek. A király a feltámasztott vihart kétes értékű igéretekkel igyekezett lecsillapitni [9]; de a püspöki egyháznak papuralmi és szolgaságra vezető tanai [10]) Angliában is felzavarták a békét. A skótok betörtek Anglia éjszaki határába; a király ezen végszükségben összehivta a parlamentet (1640. nov. 3.; az ugynevezett *hosszú parlament* 1653-ig tartott); de ettől segélyt hiába várt, mert a presbyteri egyház hivei voltak többségben. A parlamentnek egyik első fontos ténye a volt, hogy a *király tanácsosait feleletre vonta*, börtönbe vetette s utóbb kivégeztette (Wentworthot 1641.; Laudot 1645.), aztán a skót szövetségre támaszkodva, nemcsak az egyház, hanem az állam alkotmányának reformját is munkába vette. A király ezen válságos helyzetben Skótországba utazott, hogy skótjait kiengesztelje és segélyükkel Angliára nyomást gyakoroljon. De már ez is késő tanács volt, a skótok azt követelték, hogy *az episcopalismus még Angliában is töröltessék el*, és ezt a parlament utóbb ki is mondta [11]), egyszersmind az egyház alkotmányának módositása végett a *westminsteri apátságba egyházi közgyűlést* hívott össze (1643. jul. 1.).

E közben *Irlandban* a katholikusok a király rokonérzelmeire számitva, s kath. missionariusok által felbujtogatva, az őket elnyomó protestansok kiirtására összeesküdtek, s régóta elfojtott boszújoknak az ugynevezett *irlandi vérfürdőben* (1641.) vad kegyetlenséggel engedtek szabad folyást. A kitűzött időben (október hóban) megrohanták a protestansok házait s a lakosok egy részét legyilkolták, más részét a vízbe fulasztották, egyes csoportokra rágyujtották a házat, igen sok menekülőnek megsemmisitését az idő zordonságára és az éhségre bizták. Ezen embertelen vérengzésnek mintegy 50,000 protestans áldozata lett. A közvélemény azt suttogta, hogy ezen pokoli terv végső szálait a király tartotta kezében, vagy legalább az ő tudtával történt [12]). Akármint legyen a dolog, e tény a királyt a protestans nép előtt még gyülöltebbé tette s a vérpadhoz egy lépéssel közelebb vitte.

Végre *a király és parlamentje közt háborúra* került a dolog, s a skótok is a parlament mellé szegődtek. A polgári és vallási zsarnokság ellen vívott harc felébresztette a szabadság szeretetét, de felidézte a rajongás, a vakbuzgóság szellemeit is. A parlamentben, mint emlitve volt, a *presbyterianusok* voltak többségben, a hadseregnél az

independensek, melynek élére az okos, mélybelátású, de vakbuzgó *Cromwell Oliver* állott. Ha a két párt némely kérdésre nézve nem is volt egy véleményen, de a katholicismussal szövetkezett zsarnokság ellen és a nép jogai mellett egy sorban harcolt. A politikailag is függetlenség mellett küzdő vakbuzgó hadsereggel a királyé nem mérkőzhetett meg és teljes vereséget szenvedett (Marstonmoore mellett 1644.; Naseby mellett 1645.). Végre a király a skót hadsereghez menekült, de ez őt az angol parlamentnek (1647.) kiszolgáltatta.

Ez alatt a *westminsteri egyházi közgyűlés* hosszas vita után a cultusban a *puritanismust*, ez egyházalkotmányban a *presbyterianismust*, s az ugynevezett *westminsteri hitvallásban (Confessio Westmonasteriensis)* [13]) a *calvinismust* emelte érvényre és *két kátét* szerkesztett (a felnőttek és gyermekek számára). A presbyteri egyházalkotmányt a *parlament* (1646.) némi módositással meg is erősitette; de ez csak a skótoknál maradt állandóan érvényben; ellenben Angliában nem lehetett életbeléptetni, mivel a presbyteri egyház is államegyház akart lenni s uniformitásra törekedett, ennek pedig mind a püspöki egyház hivei, mind az akkor nagy számmal keletkezett felekezetek ellene voltak; az independensek hatalma folyvást nőtt és ők korlátlan vallásszabadságot követeltek. Ezen emelkedő hatalomnak a presbyteri parlament is engedni kényszerült.

Cromwell, hogy politikai célját elérje, *a parlamentet* minden presbyteri és a királylyal kibékülni kivánó elemtől *megtisztitotta* (1648. dec.). Ezen ugynevezett *csonka parlament* aztán *a királyt*, mint a haza és vallásszabadság ellenségét, elitélte és *lefejeztette* (1649. jan. 30.), kevés idő múlva pedig *a köztársaságot kikiáltotta.* Az új köztársaság, melynek főhatalmát mint protector, Cromwell ragadta kezéhez (1653. dec. 16. óta) [14]), nem volt barátja az államegyháznak, mely rendesen az absolutismus szolgája szokott lenni, hanem mindennevű felekezetet eltűrt (a kath. egyház kivételével, melyet politikai okokból zárt ki a türelemből); a püspöki egyháznak, valamint a quäkereknek üldözését is megszüntette. Általában azt állitotta fel elvül, hogy *mindazon vallás türelemben részesüljön, mely istent és Jézust elismeri.*

Az új köztársaságban a szigorú puritanismus hatotta át az egész életet; a vasárnapokat egészen isten tiszteletének szentelték, a játékosokat, iszákosokat, fajtalanokat kemény büntetésekkel sujtották, a szinházakat bezárták (szám szerént 1649-et). A törvényhozás oda törekedett, hogy a nyilvános és családi élet tisztaságát helyreállitsa, s egy

férfias, komoly és istent félő népet neveljen. Cromwell nemcsak Britanniában, hanem külföldön is a protestantismus védőjeként lépett fel, és *a prot. kormányokkal egy védő és támadó szövetség* alapitásán fáradozott, hogy a pápai katholicismusnak helyreállitási törekvéseit egyesült erővel megakadályozzák. Mig Cromwell külföldön nagy tervek megvalósitásán munkált, addig otthon a reactio szelleme, egy vagy más alakban, minduntalan feltámadt; nemcsak a királypártiak és katholikusok, hanem saját hivei körében is veszélyes forrongások keletkeztek. Cromwell sejtette, hogy nagy gonddal épitett alkotmányának alapfalait ássák, ezen tapasztalat és a családi csapások megtörték és sirba vitték (1658. szept. 3.) a vészben, viharban edzett férfiut, ki Nagy-Britannia nagyságának megalapitásához igen tekintélyes részszel járult [15]).

1) Skótországban 1578. vette át a kormányt; Anglia trónját I. Jakab néven 1603. foglalta el.

2) Jakab jelszava volt: „Püspök nélkül nincsen király" (No bishop, no king); melyet Laud canterburyi érsek igy módositott: „Püspök nélkül nincsen egyház" (No bishop, no church).

3) A skót presbyteri alkotmány elemei a következők: az egyházközség élén áll a lelkészekből, évenként választatott presbyterekből és diakonusokból alakult collegium (kirk session); több község papjaiból és presbytereiből alakul a presbyterium (presbyteri-kerületi gyűlés); több kerület kormányát vezeti a tartományi zsinat (provincial synod); végre az egész egyház élén áll a közgyűlés (general-assembly). V. ö. Henke, i. m. I. k. 312. 315. l.

4) A püspökséget ugyan a sz. irással ellenkező, esztelen emberi találmánynak nevezték, de már korábban superintendensekről gondoskodtak, kiknek kötelessége volt kerületük papságára, a tanra és a szegények ügyére felügyelni. Az egyház függetlensége érdekében azt akarták, hogy a papság a parlamentben ne legyen képviselve, nehogy az ilyen képviselőkből az udvartól függő püspökök váljanak. De a király az egyházi közgyűlés és parlament segélyével kivitte (1597—98.), hogy az egyházat 51 lelkész képviselje, ezeknek felét a király, felét az egyház válassza, az egyház közgyűlésének felelősek legyenek, ne püspököknek, hanem megbizottaknak (commissioners) neveztessenek s hivatalos teendőiket rendesen végezzék. A képviselőkből idővel, minden elővigyázat mellett is, püspökök lettek. V. ö. Henke, i. m. I. k. 315—16. l.

5) Ezen esküben a többek közt arra kötelezték magukat, hogy sem a pápának parancsára, sem a királynak kirekesztetése esetében nem fognak a királyhoz hütelenek lenni; . . . hogy ezen eskü alól sem pápai dispensatio sem absolutio nem oldozhatja fel sat. V. Pius ezen eskü letételét eltiltotta, Bellarmin pedig azt hevesen megtámadta. V. ö. Gieseler, i. m. III. k. 2. r. 39—40. l.

6) A vallásért szabad a fejedelemtől elpártolni és ellene fegyvert fogni. Az igaz vallást és annak szabad gyakorlatát minden módon, még fegyverrel is szabad védeni. V. ö. Gieseler, i. m. III. k. 2. r. 40—41. l.

7) Károlyra neje, Laud Vilmos, 1533 óta canterburyi érsek és Wentworth (később Strafford gróf) gyakorolt legnagyobb befolyást.

7) Midőn Edinburgban egy dekan az új liturgiát olvasni kezdette, az asszonyok székekkel dobálták meg s „nyomorult miseolvasónak" szidták, mások meg akarták kövezni a „papot." V. ö. Herzog, i. m. III. k. (Erlangen, 1882.) 404. l.

9) Károly visszavétte a liturgiát, de az elégedetlenek az egész episcopalismus eltörlését követelték.

10) Az 1640. évi egyházi közgyűlés l. can. szerént a király feltétlen joggal rendelkezhetik alattvalóinak vagyonával. A 6. can. az ugynevezett Etcetera esküt adja elé, melyet minden lelkésznek le kellett tenni, s melynek végén ez áll: „még abba is beleegyezem, hogy ezen jelenleg jogosan fennálló egyháznak kormánya érsekek, püspökök, diakonusok, archidiakonusok et cet. által módosittassék." Közli Gieseler, i. m. III. k. 2 r. 45. l.; Herzog, i. m. III. k. 404. l.

11) A püspökök a felső házból kizárattak s minden birói jogtól és világi hatalomtól megfosztattak; majd a püspöki hivatal is eltöröltetett; a parlament kimondta, hogy saját beleegyezése nélkül a király a parlamentet nem oszlathatja el. sat.

12) Tény az, hogy VIII. Orbán pápa az íreknek jutalmúl és bátoritásúl olyan bűnbocsátó levelet adott, mely nemcsak eddig elkövetett bűneik alól, hanem azok alól is feloldozza, melyeket ezután fognak elkövetni az eretnekek elleni háboruban.

13) Niemeyer, id. Collectio Confessionum cet. Appendix qua continentur Puritanorum libri symbolici. Nevezett hitvallás a Calvini eszméket oly tisztán élesen és szigorúan tárgyalja, hogy e tekintetben a többi rokonirányu hitvallásokat jóval felülmúlja.

14) Miután a parlamentnek mérsékelt elemei megbizatásukat Cromwell kezeibe letették és a parlamentet elhagyták, Cromwell a parlamentnek zsoltárokat éneklő szentekből álló maradékát katonáival szétkergette (1653. dec. 12.).

15) A megelőző 42—45. cikkekben közölt műveken kivül l. még: Carlyle. Letters and speeches of Oliver Cromwell (2 köt., London, 1845.; új kiad. 5 köt. London, 1871.); Pauli, Oliver Cromwell (Gottschall, Neue Plutarch, Leipzig, 1874.) 1. köt. 81—208. l.

HARMADIK FEJEZET.

A scandinaviai országok reformatioja.

47. Svéd- és Finnország reformatioja.

Az éjszaki országokban a Luther szellemü reformatio vert gyökeret, és kifejlésében kevesebb akadálylyal találkozott s gyorsabban megszilárdult, mint a délibb országokban. Ezen ténynek oka egyfelől abban kereshető, hogy azon országok a katholicismus központjától, Rómától oly távol vannak, hogy a pápák hatalmi szavuknak ott már kellő nyomatékot nem adhattak; különben is azoknak, mint csekély hasznot hajtó országoknak elvesztése Rómában nem nagy bánatot okozott; más

felől fejedelem és nép korán meggyőződtek azon politikai előnyökről melyek a reformatioval kapcsolatban állottak.

A XVI. század elején a scandinaviai országok még *választó országok* voltak, a királyi hatalmat gazdag és hatalmas világi és egyházi aristokratia korlátozta. A *Svéd-*, *Norvég-* és *Dánországok* közt létrejött *calmari unio* (1397.), mely a három önálló országnak egy királyt adott, sok viszálynak és szenvedésnek vált forrásává a nélkül, hogy valaha teljesen megvalósult volna. A XVI. század elején *II. Keresztély*, dán király épen azon időben tervezte az unio életbeléptetését, midőn Németországon a reformatio mozgalmai megindultak. *Svédország* ugyanis az unioról már régóta nem akart tudni (1471 óta) és az állam élére kormányzókat választott, kik a svéd nemzet érdekeit védték a hatalmas papsággal szemben, mely az ország függetlensége ellen folytonosan Dániával szövődözött. Midőn *Troll Gusztáv*, upsalai érsek (ki a svéd kormányzóságra vágyott) ezen terv kivitele végett fegyverkezni kezdett, *Sten Sture*, svéd kormányzó rendeletére elfogatott, az országgyülés által letétetett és zárdafogságra itéltetett (1517.). Keresztély az érsek érdekében a pápához (X. Leo) folyamodott elégtételért, ki Svédországot *interdictum* alá vetette. A király most fegyveres erővel kényszeritette (1518. 1520.) Svédországot az unio elismerésére, s hogy ezt biztositsa, a *koronázási ünnepélyek* alkalmával hitszegőleg a svéd nemesek közül mintegy hatszázat végeztetett ki (= *stockholmi vérfürdő*, 1520.), és ezen épen oly kegyetlen, mint eszélytelen tettét azzal igazolta, hogy ő a nyilvános és átokkal sujtott eretnekeket kénytelen volt kivégeztetni. Azonban ezen vérfürdő a svéd nemzeti pártot csak meggyengitette, de nem semmisitette meg. Alig távozott el a király az országból, a vérfürdő elől megmenekült hős és eszélyes *Vasa Gusztáv* Lübeckből viszszatért s a dán tisztviselőket elűzte. A nép Gusztávot (1521.) kormányzónak és két év múlva (1523., a stregnaesi országgyűlésen) királynak választotta. Gusztáv már lübecki tartózkodása alatt megismerkedett a reformatioval, most pedig az iránta ellenszenvvel viseltető papság ellenében a protestantismusban keresett támaszt.

Két Wittenbergben tanult testvér, *Petri* (vagy Peterson) *Olaf*[1]) és *Lőrinc*, már a stockholmi vérfürdő előtt megkezdte a tiszta evangelium hirdetését, s ezen munkájukban *Anderson Lőrinc* archidiakonus (Stregnaesben) is támogatta. A mint Gusztáv meggyőződött arról, hogy az egyház függetlensége az ország függetlenségének és a királyi hatalom emelkedésének is javára válik, a reformatio terjesztésére azonnal megtette a szükséges intézkedéseket; Andersont kancellárává, Petri

Olafot stockholmi prédikátorrá, testvérét, Lőrincet pedig upsalai hittanárrá nevezte ki. Az új kancellár tanácsára az *egyházi javaknak* az állam részére való *lefoglalása* is előkészittetett; különben a király nagyon ovatosan és kiméletesen vezette az átalakitás munkáját; azokat, kik nagy buzgóságukkal a békés fejlődést zavarták, akár katholikusok, akár protestansok voltak, rendre utasitotta; azon zavargó *anabaptistákat* (Ring Menyhárt és Knipperdolling), kik a népet a képek, oltárok és orgonák szétrombolására bujtogatták, az országból számüzte; azon kath. püspököket, kik a király ellen lázitottak. kivégeztette. Irodalmi harcra nem igen került a dolog. mivel ehez hiányzott a theologiai müveltség; de midőn az új irányt a kath. papok eretnekségnek hirdették, a király *Upsalában egy vallásos értekezést* tartatott (1524.), melyen az ó-egyházat *Galle Péter*, az ujat *Petri Olaf* képviselte. Az értekezés tárgyai (megigazulás, búcsú, úrvacsora, purgatorium, coelibatus és a papságnak világi hatalma) mellett vagy ellen felhozott bizonyitékokat mindkét fél tartozott irásban beadni, melyeket azután kinyomatva közrebocsátottak, hogy a közönség a régi és új iránynak összehasonlitásából az átalakitás szükségéről felvilágosittassék. Ezen kivül Anderson *leforditotta* az *Új-szövetséget* (1526.), a két Petri az *Ó-szövetséget*, mely forditások a reformatio ügyén itt is sokat lenditettek. Végre a király, midőn tapasztalta, hogy a kath. főpapság nem hajlandó előbbi hatalmáról és jogairól önként lemondani, s a kedélyeket folyvást izgatja: döntő lépésre határozta el magát. A *westeraesi országgyülésen* (1527.) kijelentette, hogy az államnak csekély jövedelme miatt kormányzói kötelességeinek tovább eleget nem tehet, s ha a rendek nem hajlandók a reformatiot elfogadni, kénytelen a kormányról lemondani; s midőn a papság az egyházi javak csökkentése ellen hevesen tiltakozott, a király határozottan kijelentette, hogy igy tovább nem kormányozhat és odahagyta a gyülést. A magára maradt országgyülés (melyen a városok és földmüvesek is képviselve voltak) azonnal két pártra szakadt, s mivel a nép és világi nemesség nagy többsége a nemzeti érdekeket ápoló király mellett foglalt állást, a papság kénytelen volt engedni. A király pár nap múlva küldöttség által kéretett meg, hogy maradjon a kormány élén, mert az országgyülés a király méltányos kivánságának eleget fog tenni, s ezen igéretét fényesen be is váltotta [2]). Igy a reformatio előtt megnyilt az út; a nemesség is készséggel fogadta azt, mert a lefoglalt egyházi javaknak egy része az ő birtokába jutott; a papuralom megszünt s ehez képest az *egyházi rendtártás* is módosittatott. A püspöki hivatal megmaradt, az új rendhez simuló püspökök hivatalukban meghagyattak, de az új püspököket a király nevezte ki; a főpapság az országgyü-

ésnek továbbra is tagja maradt; világi ügyekben az egész papság a világi törvényszékek alá rendeltetett. Hogy a népnek az ujitás iránti ellenszenve legyőzessék, a *cultuson egyelőre nagyon csekély változtatást* tettek[3]). Három országgyülésen (Oerebroban 1529. és 1537.; Westeraesben 1544.) az egész átalakitás Luther szellemében befejeztetett. De a királynak az egyház ügyeibe való erős beavatkozása s a fokozatos ujitások nemcsak a papságnak régi, hanem új tagjai közt is elégületlenséggel találkoztak; s miután a nép papjára hallgatott[4]), ezen elégületlenség egy nagyobb *zendülésben* és a király élete elleni *összeesküvésben*[5]) nyilvánult (1542.), mely ugyan célját nem érte el, de elég bizonysága volt annak, hogy a reformatio még nem hatott át minden réteget.

Gusztáv halála (1560.) után többször kisérlet tétetett a katholicismus visszaállitására, de mindannyiszor sikertelenűl. *III. János* (1568—92.) kath. neje (*Katalin*, lengyel hercegnő) sugalmazására és azon reményben, hogy a lengyel koronát el fogja nyerni, a svéd protestantismust és katholicismust kiegyeztető *új egyházi rendtartást* akart életbeléptetni (1571.)[6]), és ezt a papság vezetői el is fogadták. Majd kath. papok evang. papok szine alatt mint tanárok, egyházi szónokok léptek fel s vitatkozásokat rendeztek; svéd nemes ifjak külföldi jezsuita tanodákban neveltettek; végre az egész országban valóságos *római liturgia* hozatott be (1576.). Egyedül *Südermanland*, hol a király nagybátyja, *Károly* (Vasa Gusztávnak legifjabb fia) kormányzott, állott ellent a katholicismust helyreállitó áramlatnak; ott találtak menedék helyet az elűzött prot. lelkészek is. A király már a pápával is alkudozni kezdett, s kész volt az egyházat bizonyos feltételek alatt (svéd nyelvű mise, a kehely használata, az egyházi javaknak jelen birtoklása, a papok házassága sat.) a pápa főnöksége alá vetni; de a pápa a feltételeket nem fogadta el, s a királynak a lengyel trón iránti igényeit sem pártolta. Ezen körülmény a király buzgóságát lehűtötte, neje halála után (1583.; második nejének *Gunnildának* ösztönzésére) a mind veszélyesebbé váló jezsuitákat az országból kitiltotta, egyedül az új liturgiát hagyta meg.

III. János törekvései nemcsak meghiúsultak, hanem épen a protestantismus megerősitésére szolgáltak; halála (1592.) után fiától, a kath. *Zsigmondtól*, ki a lengyel koronát is elnyerte, az ország azt követelte, hogy a protestantismust állitsa helyre s az országot a lengyel és kath. érdekek ellen biztositsa. *Károly* herceg, mint az ország kormányzója, *Upsalában egyházgyülést* tartott (1593.), mely János rendeleteit megsemmisitette, az *augsburgi hitvallást* bevette s a katholicismust az országból kitiltotta. Zsigmond ezen végzéseket ugyan

hosszas vonakodás után megerősitette, de azért titkon a katholicismus érdekében működni nem szünt meg; igy a svédeket magától egészen elidegenitette, minek eredménye a lett, hogy a rendek Zsigmondot trónvesztettnek nyilvánitották (1604.) s helyébe nagybátyját választották meg, ki mint *IX. Károly foglalta el a trónt*. Idővel a papság (1663.) a *Concordia formulát* is elfogadta, s hogy a katholicismus visszaállitását lehetetlenné tegye, a törvény a kath. vallás követését számüzetéssel büntette [7]).

A *finnek* a XIII. században svéd uralom alá jutottak s elvesztették függetlenségüket; svéd törvények és társadalmi szokások foglalták el az ősi hazaiak helyét, s ezen változásba a nép lassanként beletörődött. A wittenbergi reformatio eszméi a finnekhez is korán eljutottak; *Saerkilahti Péter*, ifju finn pap, Luther és Melanchton tanitványa hirdette legelébb a tiszta evangeliumot. Az ifju reformator működésének nagyon kedvezett azon körülmény, hogy a turkui püspök, ki pápai megerősités nélkül folytatta hivatalát, nem fejthetett ki kellő ellenállást, és *Vasa Gusztáv*, svéd király, mint emlitve volt, maga is pártolta a reformatiot. A Svédországban tett intézkedések a finnekre is kiterjedtek; az evangelium hirdetése végett prédikátorok járták be a püspöki megyéket, s ha itt-ott rosz fogadtatásban részesültek is, de általában sikerrel működtek. El lehet mondani, hogy a finneket igazában a reformatio hóditotta meg a keresztyénségnek; mert a kath. egyház az ősi pogány szokásokat és babonás szertartásokat nem volt képes egészen kiirtani; a reformatio ébresztette fel a nemzeti öntudatot és teremtette meg a finn nemzeti irodalmat. *III. János* a katholicismus visszaállitását a finnek közt is megkisérlette, de erőszakos intézkedéseinek épen ugy nem volt maradandó sikere, mint Svédországban. Ezen zavaros, felfordult állapot még *Zsigmond* alatt is tartott mindaddig, mig az ország rendei őt trónjától megfosztották és a koronát *IX. Károlynak*, a „jó királynak“ adták át (1604.), ki végre mind az egyházi, mind a politikai téren a rendet ujra helyreállitotta [8]).

1) Petri vagy Peterson Olaf, kegyes anyjának kivánatára, a keresztyénség fővárosába, Rómába (hol Birgita svéd ifjak számára alapitványt tett; l. I. k. 440—41. l.) indult kiképeztetésének befejezése végett (1515. v. 16.); de a mint a német partra szállott, oly sokat hallott Lutherről, hogy útját Wittenbergbe vette és ott Luthernek buzgó, lelkes tanitványa lett; majd Lőrinc is Wittenbergbe ment, s midőn hazatértek, mindketten a német reformatio apostolaiként léptek fel. Midőn Gothlandban Arcimbold búcsúárus megkezdte a lélek-vásárlást, őt egy élénk vita után eltávozásra kényszeritették. Schinmeyer, Lebensgeschichte der drei schwedischen Reformatoren (Lübeck, 1783.).

2) Az országgyülés kimondta, hogy: 1. mindenkinek kötelessége a zavargásnak ellentállani és a jelen kormányt a bel- és külföldi ellenzék ellen védelmezni; 2. a királynak jogában áll a püspökök kastélyait és várait elfoglalni, a püspököknek és kanonokoknak jövedelmeit meghatározni és a zárdák felett rendelkezni; 3. a nemességnek jogában áll azon egyházi és zárdajavakat viszavenni, melyekről 1454 óta lemondott; 4. a predikátorok feljogosittatnak arra, hogy istennek tiszta igéjét bizonytalan csodák és mesék nélkül hirdethessék. Geier (Schwedische Geschichte. 3 köt., Hamburg, 1832—34.) II. k. 66. után közli Henke, i. m. I. k. 323. l.

3) Meghagyták nehány szentnek az ünnepét, az Ave Máriát, a szentelt vizet, de ezt azon megjegyzéssel, hogy az a bűnt nem mossa le; meghagyták a szent képeket s azok előtt a gyertyákat, de kijelentették, hogy helyesebb azokat a szegényeknek adni, mint a képek előtt elégitni. A keresztelést ezután is exorcismussal, kenéssel és sóval végezték, hogy a gyengébbek meg ne botránkozzanak. Ha a beteg az utolsó kenetet kivánta, a pap felvilágositotta, hogy az szükségtelen, de ha kivánsága mellett megmaradt, azt feladta sat.

4) A helyzetet élénken megvilágitja azon levél, melyet a király (1539.) Petri Lőrinc érseknek irt, s melyben felemliti, hogy a papok az evangelium hirdetése helyett csak a régi szertartásokat gúnyolják s a zsarnok felsőbbséget ocsárolják. Schinmeyer (i. m. 101. l.) után közli Gieseler, i. m. III. k. 1. r. 484—85. l.

5) Az összeesküvésről Petri Olafnak és Andersonnak is volt tudomása, de nem jelentették fel; ezért a törvényszék mindkettőt halálra itélte, de a király nekik megkegyelmezett. A két Petri 1552 halt meg.

6) Ezen rendelet a többek közt kimondja, hogy Ansgar hirdette az igaz keresztyén vallást; hogy az egyházi atyák szükségesek a szentirás megértésére; hogy a hit mellett a jó cselekedeteket is hirdetni kell; hogy a keresztelésnél az exorcismus, a gyertya, a fehér ing és a keresztjegy szükséges; hogy az úrvacsoránál az ostya felemelése nem maradhat el; hogy a fő templomokban több oltár kell s a magán gyónás is szükséges. Münter (Magazin für Kirchengesch. u. Kirchenrecht des Nordens. II. I. 7.) után közli Gieseler, i. m. III. k. 1. r. 487. l.

7) Az előbbi jegyzetekben emlitett műveken kivül l. még: Theiner, Schweden u. seine Stellung zum heilegen Stuhle unter Johann III., Sigismund III. u. Karl IX. (2 r. Augsburg, 1838—39.); Reuterdahl, Geschichte der schwedische Kirche (4 köt., Lund, 1838—65.).

8) Szinnyei József, Az ezer tó országa (Budapest, 1882.) 69—111. l.

48. Dánia, Norvegia és Island reformatioja.

II. Keresztély (1513 óta) *Dánia és Norvégia királya*, ki — mint emlitve volt — politikából Svédországban a nemzeti párt elnyomására a kath. papsággal szövetkezett: Dániában, hogy a gazdag és hatalmas kath. papságnak és nemességnek a korona hatalmát korlátozó kiváltságait és jogait megszüntesse, a reformatiot vette pártfogásába. Terve kivitelére Wittenbergből egy téritőt kért; kérése teljesittetett, s *Reinhard Márton* (1520.) téritő beszédeit a nép érdekkel hallgatta. Azonban Reinhardnak a kath. papság üldözése miatt el kellett hagynia az országot. Keresztély épen a miatt, hogy kétféle politikát, követett s a legnagyobb következetlenségekbe esett [1], elvesztette mind

a papságnak, mind a nemességnek bizalmát. Végre az ország rendei a megbizhatlan királyt megfosztották trónjától, s arra az ő nagybátyját, *I. Frigyes* schleswig-holsteini herceget emelték (1524.). Keresztély, hogy koronája visszaszerzésére segélyt nyerjen, a körülmények szerént cserélgette hitét. Szászországban (Keresztély a vál. fejedelem unokaöcse volt) az evangelium híve lett, az *Új-szövetséget* (*Michelsen János* által, 1524.) dán nyelvre fordittatta, Lipcsében kinyomatta s elterjesztés végett Dániába küldötte. Majd V. Károly császárnál próbált szerencsét, újból katholikussá lett, s a császártól segélyül nyert németalföldi hajórajjal Norvegiába nyomult (1531.). Az exkirály (I. Frigyest Norvegia is elismerte) kijelentette, hogy azért lépett fel, hogy a kath. egyháznak és az ország rendeinek becsületét és jogait megmentse. Norvegiában ekkor már a reformatio nem volt ismeretlen, itt-ott (1528 óta) egyes evang. községek is voltak. Most Keresztély fellépte a kath. reactio szellemét feltámasztotta, s a rendek I. Frigyestől elpártolva, Keresztély mellett nyilatkoztak. De Keresztély törekvése Norvegiában is meghiúsult, dán és svéd csapatok küldettek ellene, s ő szorult helyzetében megadta magát (1532.). A bukott király I. Frigyesnek erősen fogadkozott, hogy bűneit megbánta, de nem lehetett hitelt adni szavának s életének hátra levő részét (majdnem 30 évet) államfogságban töltötte el, hol elég ideje volt arra, hogy a stockholmi vérfürdő és hite cserélgetése felett elmélkedjék (megh. 1559.).

I. Frigyes (1523—33.) ugyan a reformatiohoz vonzódott, de midőn megválasztották, arra kötelezte magát, hogy a kath. egyház és papság jogait védeni és az eretnekeket üldözni fogja. Igy Frigyes egyelőre nem követhette hajlamát, s ha nem is üldözte tűzzel-vassal az evangelium hiveit, de kötelességének ismerte a katholikusokat kimélni. A reformatio lassanként igy is terjedni kezdett, habár néhol a papság által felbujtogatott nép részéről makacs ellentállással találkozott. Különösen a *schleswig-holsteini hercegségekben* a király fiának, *Keresztélynek* védelme alatt a hitujitás munkája gyorsan haladt előre. *Jütlandban Tausen János* [2]) szerzetes és hódító egyházi szónok (1521 óta) szép eredménynyel kezdte meg az evangelium hirdetését. Frigyes ugyan a püspökök jogait biztositotta, de ezen előzmények után reformáló szándékaival nyiltabban kezdett fellépni; az úrvacsorát két szin alatt vette (1526.), az *odensei országgyülésen* (1527.) kijelentette, hogy ha ő az egyház védelmét megigérte, ez alatt nem értette az abba becsempészett visszaélések védelmét is, s minthogy Luther tana folyvást terjed, legcélszerübb lesz, hogy közzsinatig a katholikus és protestansok egyenlő polgárjogban részesüljenek, a papok megnősülhessenek s

a püspökök megerősitése ne függjön Rómától. A rendek a király kivánatát készséggel teljesitették; a szerzeteseknek a zárdák elhagyása megkönnyittetett, a papok közül sokan megnősültek; a király a püspököket maga erősitette meg, sőt a palliumot is ő adományozta (6000 frtért). A király kivánatára Tausent a kopenhágai hatóság prédikátornak választotta; ettőlfogva a lutheranusok száma az egész országban gyorsan növekedett; a községek kivánatára több helyen (Kopenhaga, Wiborg, Schonen sat.) a mise eltöröltetett. A *kopenhagai országgyűlés* alkalmával (1530.) a kath. és prot. pártnak a király kivánatára nyilvános vitán is meg kellett volna mérkőzni; de mivel a katholikusok csak latinúl, a zsinatok, egyházi atyák és pápák tekintélyére (a sz. irás mellett) támaszkodva akartak vitába bocsátkozni, a szóbeli vita elmaradt. E helyett a lutheranusok a Tausen által szerkesztett *hitvallást (Confessio Hafnica)* [3]), a katholikusok pedig panaszaikat irásban adták be.

Frigyes igéretéhez hiven a főpapokat birtokaikban nem háborgatta, s igy lehetővé tette nekik azt, hogy az ő halála után (1533.) a protestantismus megbuktatásán működjenek. A püspökök azt követelték, hogy a régi egyházi rend állittassék vissza és a kormány ruháztassék Frigyesnek kiskoru fiára, Jánosra, nem pedig az idősebb fiura, III. Keresztélyre, ki Luthernek személyes barátja s a reformationak buzgó hive volt. A püspökök terve egyelőre sikerült. Már Tausent törvényszék elé idézték, letétellel és számüzetéssel akarták büntetni, midőn a kopenhagai nép felkelése az itélet végrehajtását meggátolta. Azonban a *kath. reactio* csak a hamvadó tűznek vegső fellobbanása volt, hamar elmúlt. Midőn egyfelől az elűzött II. Keresztély érdekében (Kristóf Oldenburgi gróf), másfelől a zavarosban halászni kész Lübeck város javára idegen hadak törtek az országba[4]): a közös veszély az ország rendeit észre téritette, a nemesség ugy a demagogia, mint a hierarchia ellenében csak *III. Keresztélyben* látott biztositékot és őt emelte trónra. A király azután az országot az idegen ellenségektől megtisztitotta, s hogy a hatalmas papságot ártalmatlanná tegye: a világi rendek beleegyezésével a püspököket egy napon mind elfogatta (1536. aug. 20.) s szabadságukat azon feltételhez kötötte, hogy javadalmaikról mondjanak le. A király követelésének a püspökök, egynek kivételével (*Rönnow* seelandi püspök a börtönben halt meg 1554.), mindnyájan eleget tettek. A *kopenhagai országgyűlés* (melyre csak a nemesség, polgárság és parasztság képviselői hivattak meg (1536. október.) a papságnak politikai jogait megsemmisitette; az egyházi javak egy részét a koronára, más részét a nemességre ruházta; a zárdákat lefoglalta s elhatározta, hogy azok kórházakká és iskolákká fognak átalakittatni. Az egyházi ügyek szervezésére *Bugenhagen János*

hivatott meg, ki a királyi párt megkoronázta (1537. aug. 10.), a kopenhagai egyetemet ujra szervezte, az új evangelikus superintendenseket (kik később püspöki címet nyertek) felszentelte, s új *egyházi rendtartást*[5]) adott ki, melyet később az odensei országgyűlés (1539.) megerősitett. Tanszabályzóúl az *Augsburgi hitvallás* ismertetett el ugyan, de a XVII. századtól fogva a Concordia formula is nagy tekintélyben részesült.

Norvegiában III. Keresztély uralmáig a hatalmas papság támogatása mellett a katholicismus sértetlen maradt. Ekkor dán csapatok nyomultak az országba; a drontheimi érsek (Engelbrechtsen Olaf) a további ellenállás sikertelenségéről meggyőződvén, az egyház kincseivel együtt Hollandiába menekült (1537.), a kormány pedig a reformatiot ezen országban is életbeléptette.

Islandban a két kath. püspök kezdetben minden reform-törekvést elnyomott. Midőn a Németországon tanult *Einarsen* lett skalholti püspök (1540 óta), saját megyéjében a dán egyházi rendtartás szerént kezdett reformálni; ugyanezen időben fordittatott le az *Új-szövetség* is islandi nyelvre. Az ő halála után *Aresen* holumi püspök (1548.) a katholicismus érdekében a nép egy részét fegyveres felkelésre bujtogatta fel, de pártja leveretett (1551.), s ő mint lázitó életével lakolt. Island végre meghódolt s az evangelikus egyházi rendtartást a kormány, helyenként erőszakos eszközökkel is, életbeléptette [6]),

1) Slaghököt, a stockholmi vérfürdő tanácsolóját, kit jutalmúl érsekké nevezett ki, hogy elkövetett bűneért a felelősséget elhárítsa, kivégeztette; midőn pedig e miatt V. Károly császár (Keresztély sógora) őt Rómában beperelte, hogy bűnét levezekelje, Rómába zarándokolt.

2) Tausanus (Taussen vagy Tausen) János, dán szerzetes, priorja engedelmével, teljesebb kiképeztetése végett, a lőweni és cölni egyetemekre ment (1517.); már előbb is sokat hallott Lutherről és erősen vágyott őt hallgatni. Hosszas belső küzdelem után Wittenbergbe ment (1519.), s ott a reformationak szivvel lélekkel hive lett. Midőn hazájába visszatért (1521.), elhatározta, hogy az evangeliumi világosságnak otthon is hirdetője lesz. Az ifju, lelkes szónokot Wiborg püspök fogságba vetette, de ő a fogház ablakán át is prédikált a népnek. Ugyanő szerkesztette azon Luther szellemű, 43 cikkből álló hitvallást, mely 1530. a király kivánatára rendezett hitvitának alapjáúl szolgált volna. Ezen irat a reformatio főbb alaptételeit tárgyalja, nevezetesen: a sz. irás egyedüli tekintélyét védi; a pápaságnak, papuralomnak, tisztitó tűznek, misének, a későbbi szentségeknek, szerzetes életnek sat. szentirás-ellenes és káros voltát bizonyitgatja. Az egész mű az Augsburgi hitvallástól független ugyan, de azzal sok tekintetben rokon szellemü. V. ö. Henke, i. m. I. k. 331. l.

3) Lásd a megelőző 2. jegyzetet.

4) Bullenweber, lübecki polgármester a fővárost, Kopenhágát is elfoglalta.

5) Ordinatio ecclesiastica regnorum Daniae, Norvegiae cet. Ezt Bugenhagen a dán papokkal és az első evang. seelandi püspökkel, Palladius Péterrel együtt dolgozta ki. E szerént a király a legfőbb püspök és egyházi biró, a nemesség patronusi joga részben megmarad, az érsekség eltöröltetik, a király felkenését a seelandi püspök teljesiti. A hol patronus nincs, ott a község választ papot sat.

6) Az egészre nézve l. Münter, Kirchengeschichte von Dänemark u. Norwegen (3 k. Leipzig, 1823—34.).

NEGYEDIK FEJEZET.

Lengyelország, Curland, Livland és Esthland reformatioja.

49. A lengyel reformatio.

Lengyelországban a XVI. század elején, a *Jagellók* uralma alatt, a nemességben volt az állami, a nemzeti erő súlypontja; ezen körülmény a reformatio sorsára döntő befolyást gyakorolt, mivel a nemesség pártfogása annak biztos jövőt igért. Már azon *cseh testvérek*, kik kath. és kelyhes honfitársaik üldözése elől Lengyelországban kerestek új hazát, itt a nemesség védelme alatt a reformatio úttörőivé váltak. Ezen mozgalomnak tulajdonitható, hogy az úrvacsorát sok helyen még Luther fellépte előtt két szin alatt vették. Luther iratai is korán elterjedtek a nagyobb városokban és a nemesség közt, s az egyházi reformokra irányozták a figyelmet. Számos nemes és a nemzeti érdekekért lelkesülő több püspök a lengyel egyháznak Róma hatalma alól való felszabaditására gondolt. De midőn a reform-mozgalmak erősebb hullámokat vetettek, a clerus egész erejével igyekezett a veszélyes áramlatnak útját állani. Igy egyes hatalmas nemesek pártfogása mellett előbb *lutheri*, majd *reformált*, sőt *unitarius egyházak* is alakultak.

I. Zsigmond király (1506—48.) a Luther szellemű hitujitásnak megakadályozása és a kath. papság tekintélyének megóvása végett *számos rendeletet* adott ki [1]; de azoknak (mivel az országgyűlés nem erősitette meg) nagyon kevés foganatja volt. Különösen Lengyországnak porosz tartományában fogadták lelkesen az evangeliumi tant. *Danzigban* a lakosok nagy többsége a lutheri tant fogadta el s az akadékoskodó kath. városi tanácsot elűzte (1525.); ezen hirre a király személyesen ment a zendülő városba, több polgárt kivégeztetett s a régi egyházi rendtartást erőszakkal visszaállitotta. Azonban a király távoztával a lutheri egyház előbbi uralkodó állását újból elfoglalta. Danziggal egyidejüleg *Elbing*, *Thorn* s több más város is a reformatiohoz csatlakozott. A lengyel ifjak a tilalom ellenére nagy számmal látogatták a wittenbergi egyetemet, s hazatérve a reformationak buzgó terjesztői és védői lettek.

A prot. érzelmü *Zsigmond Ágoston* [2] (I. Zsigmond fia, 1548—72.) uralkodása alatt a reformatio, a hatalmas kath. papság ellenállása miatt, nehéz küzdelmek közt ugyan, de folyvást nagyobb tért hóditott meg. A fennálló törvények mellett harcoló papságnak törekvéseit a protes-

tantismust pártoló nemesség hatástalanná tudta tenni. A *petrikowi országgyűlés* (1555.) azon ohajtását fejezte ki, hogy a vallás ügyének rendezése végett tartassék *nemzeti zsinat* és arra hivassék meg *Calvin*, *Beza*, *Melanchton* és *Laski János*. A király a rendek kivánatának engedve, a pápával (IV. Pállal) az egyházi reformok tárgyában alkudozni kezdett, nemzeti zsinat tartására s némely reformok (papok házassága, úrvacsora két szin alatt, istentisztelet nemzeti nyelven, az annaták megszüntetése) életbeléptetésére engedélyt kért. De a pápa a nemzet kivánságát boszúsan fogadta, azt megtagadta, sőt nuntiust küldött Lengyelországba, hogy a papságot az eretnek törekvések megakadályozásában támogassa [3]). És a kath. pártnak, ily hatalmas támogatás mellett annyi sikerült is, hogy a reformatio javára általános végzés nem hozatott. Azonban a *varsoi országgyűlés* (1556.) annyit mégis kimondott. hogy minden nemes azon cultust követheti, melyet jónak lát. Másfelől a király sem nyujott segédkezet a kath. pártnak, hogy a protestantismust megsemmisitse; ellenkezőleg annak hiveit lehetőleg védelmezte, Danzig, Elbing és Thorn városoknak teljes vallásszabadságot biztositott (1558.), s a lithvaniai protestans nemességet bármely hivatalra jogositottnak nyilvánitotta (1563.).

Lengyelországban, miként más helyeken, az eltérő irányu tanok vallásos vitákra és surlódásokra adtak alkalmat. Luther tana mellett a Zwinglié és Calviné is hivekre talált s az új protestáns egyházat két pártra: *lutheranusokra* és *reformáltakra* szakitotta. A menekült *cseh testvérek* is külön felekezetet képeztek, de később (a cosminecі zsinaton, 1555.) egyházi alkotmányuk fenntartása mellett a reformáltakhoz csatlakoztak. Az Olaszországból és Genfből elüldözött *unitariusok* is számos hivet nyertek meg tanuknak főleg a nemesség közt. Ezen felekezet eleinte a reformáltakhoz csatlakozott volt, de midőn ezek községéből kizáratott (a petrikowi zsinaton, 1565.), külön egyházat alapitott. A mélyebben gondolkodók átlátták, hogy a pártokra szakadt protestantismus az egységes katholicismussal szemben nehezen fog diadalmaskodni, épen ezért mindent elkövettek, hogy a vallásos különbségeket kiegyenlitsék, s a *prot. felekezeteket egyesitsék*. Ezen egyesülés, hosszas küzdelem után valóban megtörtént, s e nehéz feladat sikeres megoldásának érdeme első helyen Laski Jánost illeti.

Laski János [4]) hosszas bolyongás és hányatás után a prot. nemesség hivására (1556.) visszatért szülőföldjére. A tapasztalt, nemes gondolkodású és a cofessionalismus szűk körén felülemelkedett férfiu azonnal munkába vette a reformált, lutheranus és cseh testvér felekezetek egyesitését. Barátjai társaságában *leforditotta a szentirást*, de *az*

unio, melynek létrehozásán annyit fáradozott, csak az ő halála után (1560.) tíz évvel, *a sendomiri zsinaton 1570. valósult meg*. Az itt kötött *egyezmény* (Consensus Sendomiriensis)[5]) a *közös úrvacsorát* Melanchton szellemében (1551. évi Confessio Saxonica alapján) állapitotta meg; továbbá kimondta, hogy egyik lelkész a másik prot. felekezetü lelkész templomában akadálytalanúl működhetik, a különböző szokások az egyesült felekezetek szabad tetszésére bizatnak. Ezen végzéseket azután több zsinat (a poseni 1570., a krakói 1573., a petrikowi 1578., a thorni 1595.) ismételve megerősitette.

Zsigmond Ágoston halála után (kiben a Jagelló ház utolsó fiága halt ki) Lengyelország visszanyerte királyválasztási jogát. Az *ország rendei* a trónüresedés alatt (1572—73.) *a királyi hatalom korlátozására szövetkeztek*, s elhatározták, hogy a szövetség pontjait *(Pacta conventa)* előbb mindenik választandó királylyal elfogadtatják. Ezen pontok közt volt az általános *vallásbéke (Pax dissidentium)* is, mely a négy nagy egyházi pártnak (kath., ref., luth., és cseh testvér pártnak) teljes vallásszabadságot és egyenlő polgárjogot biztositott. A rendek választása (Medici Katalin mesterkedésére) a vakbuzgó, jellemtelen *Henrikre*, Anjou hercegére (l. a 165. l.) esett, ki a kath. püspökök sugalmazására a vallásbékét mellőzni szerette volna, de a rendek nem engedték, s a koronázás alkalmával az esküt letenni vonakodó Henriket a krakói vajda (Firley János) a következő határozott szavakkal figyelmeztette kötelezettségére: „*Si non jurabis, non regnabis!* Henrik kénytelenségből engedett, de Lengyelországgal sehogy sem tudott megbarátkozni, s midőn fitestvére (IX. Károly) haláláról értesült, titkon elhagyta az országot, hogy a francia trónt foglalhassa el. Ezután a rendek nagy többsége *Báthory Istvánt*, Erdély fejedelmét választotta meg (1575—86.), ki a vallásbéke megtartására az esküt vonakodás nélkül letette és esküjéhez hű is maradt[6]).

Ezen idő tájt a reformationak legveszélyesebb ellensége, *a jezsuita rend* is megkezdte működését Lengyelországban. Legelőbb *Hosius Szaniszló*, ermelandi püspök telepitett be jezsuitákat; az ő példáját azután más püspökök is követték, s nem sokára több városban *jezsuita tanintézetek* keletkeztek. Azonban ezen rendnek sikeresebb működése *III. Zsigmond* (egyszersmind svéd király, 1587—1632.; l. a 47. c.) alatt kezdődött meg, ki a katholicismus előmozditására a politikát is felhasználta. Midőn fő állami hivatalokat és méltóságokat csak katholikusoknak kezdett osztogatni, a külfény és anyagi haszon sok nemest annyira elszéditett, hogy világi előnyökért kész volt evang. hitét a kat-

holikussal cserélni fel. Ehez járult még az is, hogy a jezsuitáknak a külsőségekre, a látszatra sokat adó tanintézeteit a könnyű, felületes műveltséggel megelégedő nemesség ifju sarjadéka tömegesen látogatta. A jezsuita tan-elvek szerént idomitott ifjakból váltak azután a katholicismusnak legbuzgóbb hivei. Igy számos vidéki protestans község, miután földesura katkolikussá lett, elvesztette védőjét, gyámolitóját; a városokban a kath. törvényszékek itélete számos egyházat fosztott meg templomától; szóval a dissidensek mindenféle háborgatásnak és gyakran erőszakosságnak is ki voltak téve; egyedül ott élhettek békében, hol protestans földesúr védelmezte a jogtalan támadások ellen. Ezen külső háborgatások mellett az egyesült prot. egyházban a belső egyenetlenségek is megujultak; különösen a lutheranusok nem tudtak megbarátkozni a nagymértékben ref. szellemű közös hitvallással. — *IV. Ulászló* (1632—48.) király átlátta, hogy a kath. és prot. egyházaknak kölcsönösen ellenséges magatartása Lengyelország jövőjére nézve is fenyegető veszélyt rejt magában; ezt törekedett megelőzni akkor, midőn a versengő egyházak kibékitése végett *Thornban* (1645.) *vallásos értekezést* tartatott; de ez sem volt képes az ellenségeskedést megszüntetni (erről még bővebben is lesz szó). Igy a jogaiból lassanként kivetköztetett és belső viszályoktól dúlt prot. egyház az uralkodó kath. egyház nyomásának nem tudott kellőleg ellentállani, folyvást tért veszitett, s hajdani ereje, fénye alábanyatlott [7]).

1) Egy rendelet a hatóságoknak meghagyta, hogy a kiátkozottakat kényszeritsék arra, hogy a papságnál feloldozásért esedezzenek. Egy más rendelet a könyvvizsgálatot szigorúbbá tette. A tilos könyvek felkutatása végett házmotozásokat tartottak; a wittenbergi egyetem látogatását eltiltották (1523.) sat.

2) Calvin Institutioját tanulmányozta, s vele és Melanchtonnal levelezett.

3) A kath. párt élén Hosius Szaniszló ermelandi püspök és bibornok. (megh. 1579.), Lipomani, pápai nuntius (1556.) és ennek utódja Commendone (1562.) állott.

4) Laski János Varsóban, előkelő, gazdag nemes családból szül. 1499.; papi pályára készült; hogy tudományos ismeretkörét bővitse, felkereste Schweizot; Zürichben (1523—25.) Zwinglit, Baselben Erasmust és Oecolampadiust hallgatta. A nevezett hittudósok körében az egyházi reformok szükségét felismerte ugyan, de azért a kath. egyháztól való elszakadásra még nem gondolt. Hazatérve gazdag egyházi javadalmakat nyert, a király püspöknek szemelte ki; de tudományszomja megint külföldre űzte, s a király engedélyével előbb Mainzba ment (1537., hol meg is nősült), majd Emdenben telepedett meg, hol Enno gróf keleti Friesland egyházi ügyeinek vezetésével s a szükséges reformok életbeléptetésével bizta meg. Laski Calvin úrvacsoráját és egyházalkotmányát tartván leghelyesebbnek, a rábizott egyházat ref. szellemben szervezte és a genfi káté után egy kátét is irt (1548.), melyet Ursinus a heidelbergi kátének egyik szerzője alapúl használt. Az Interim őt is elűzte

Németországból és Cranmer meghívására Angliába ment (l. 42. c. 13. j.). Londonban a külföldi prot. menekültekből alakult közös egyháznak élére állittatott. Ezen község számára irta a „Forma ministerii in peregrinorum ecclesiis Londini instituta" cimü müvet (a genfi alkotmányt vette mintául, 1550.). Midőn Mária lépett az angol trónra, Laski hiveinek egy részével (1553.) Németországba menekült, s miután a lutheranus Dániából, Lübeck, Hamburg és Rostock városokból elutasittattak, Emdenben, majd m. Frankfurtban állapodtak meg. 1556. Laski visszatért hazájába, a kis-lengyelországi ref. községek élére állott s ezen hivatalt viselte egész haláláig (1560.). W. Scweckendieck, Joh. Laski (Emden, 1847.); Pet. Bartels, Joh. a Lasco's Leben u. ausgewählte Schriften (Elberfeld, 1860.); Dalton, Joh. a Lasco, Beitrag zur Reformations geschichte Polens, Deutschlands u. Englands (Gotha, 1881.).

5) A Consensus Sendomiriensis az úracsora tanát igy fejtegeti: . . . substantialem praesentiam Christi non significari duntaxat, sed vere in Coena eo vescentibus repraesentari, distribui et exhiberi corpus et sangvinem Domini, symbolis adjectis ipsi rei minime nudis, secundum Sacramentorum naturam. V. ö. Niemeyer, id. Collectio Confessionum cet.; Jablonsky, Historia consesus Sendomiriensis (Berolini, 1731.).

6) Midőn némely buzgó katholikus a királyt az eretnekek elnyomására ösztönözte, a király igy szólt: „Rex sum populorum, non conscientiarum." Nolle se constientiis dominari, siquidem Deus haec tria sibi reservarit, creare aliquid ex nihilo, nosse futura, et dominari constienstiis. Regenvolscius (valódi nevén Wengierski ref. pap, Sistema historico-chronologicum Ecclesiarum Slavonicarum. Ultrajecti, 1652) után közli Gieseler, i. m. III. k. 1. r. 458. l.

7) Az idézett műveken kivül lásd még: C. V. Krasinski, Geschichte der Reformation in Polen (angolból Lindau; Leipzig. 1841.); G. V. Th. Fischer, Geschichte der Reform. in Polen (Grätz, 1855.); O. Koniecki, Gesch. der Ref. in Polen (Breslau, 1872.).

50. Curland, Livland és Esthland reformatioja.

Livland a XVI. század elején a német lovagrend uralma alatt állott, de külön hadmestere volt. A reformatio kezdetén *Plettenberg Valter* hadmester (1521.), Alberttől, a rend nagymesterétől különvált és önálló német birodalmi hercegnek ismertetett el. Plettenberg a reformatiotól nem idegenkedett, a rigai városi polgárság pedig készséggel csatlakozott ahoz. *Rigának* már 1522. két evang. prédikátora volt: egyik *Knöpken András*, kit Pomeraniaból (Küstrinből, hol iskolatanitó volt) lutheri hiteért üztek volt el, s ki Rigában, mint archidiakonus, mérsékelt evangeliumi szellemben kezdett tanitani; másik a nyugtalan szellemü *Tegetmeyer*, ki gyors és gyökeres átalakitásra törekedett s a felizgatott polgárság élén a templomokból az oltárokat és képeket eltávolittatta. Ezen két reformator munkáját majd (1527.) *Briesmann János* (Luthernek közvetlen tanitványa) is megosztotta. Az apróbb rendzavarások és kihágások nem ingatták meg sem a had-

mesternek sem a városi tanácsnak a reformatio iránti jóindulatát; sőt midőn a rigai érsek az ujitások miatt Németországban panaszt tett, a német lovagrend hadmesterének comthurja a városi tanácsnak ajándékba egy korbácsot küldött, hogy azzal a városból az egész clerust űzze ki. A .tanács ezen erős szert ugyan nem alkalmazta, de az egyházi ujitás munkáját az érsek kedve és akarata ellenére tovább folytatta. A városi tanács tagjai közül főleg *Lohmüller*, a város derék irnoka fejtett ki nagy tevékenységet, hogy az új egyház necsak a városban, hanem a vidéken is szilárd alapon szerveztessék. Knöpken és Briesmann (1530.) *liturgiát* és *énekes-könyvet* nyomattak s az egész országban elterjeszteni igyekeztek; a predikátorok száma is folyvást emelkedett, kiket egyelőre még Wittenbergben és Rostockban avattak fel. Riga példáját *Dorpat* és *Reval* városok is követték, sőt a reformatio a szomszéd *Curlandban* is gyökeret vert, s a curlandi nemesek nagy része („a curlandi jó emberek" szövetkezete) Rigával szövetségre lépett; mig másfelől a *lett nép* mind az ó, mind az új egyház iránt nagyon kevéssé érdeklődött. Igy Riga az érsekkel folytatott hosszas küzdelem után az evang. tant érvényre juttatta s Dorpattal és Revallal együtt a schmalkaldi szövetségbe lépett (1538.).

Midőn *Brandenburgi Vilmos* (Albert porosz hercegnek testvére, l. a 48. l.), ki az evang. tanhoz maga is nagy hajlamot érzett, foglalta el az érseki széket, Riga teljes vallásszabadságot nyert, s nem sok idő múlva *Livland* és *Esthland* is az augsburgi hitvalláshoz csatlakozott. Az utólsó hadmester, *Kettler Gotthárd*, miután meggyőződött arról, hogy az országot az emelkedő orosz hatalomtól nem képes megoltalmazni, Livlandnak a Dünán túli részét *Zsigmond Ágoston*, lengyel királynak azon kikötés mellett engedte át, hogy a protestantismust ne háborgassa [1]). Ezen alkalommal maga Kettler, lengyel hűbér gyanánt, Curlandot és Semgallent nyerte örökös világi hercegségül. A herceg saját tartományaiban az evang. egyház szervezését azonnal munkába vette, *Bülau Istvánnal*, az első evang. superintendenssel az egyházakat meglátogattatta. Ezen útban kitünt, hogy nem annyira a kath. egyház elfajulása, mint inkább a régi pogány erdei istenek cultusának máradványai ellen kell küzdeni. És valóban több helyen a reformatio és a keresztyénség elfogadása egyszerre történt meg. A herceg a perikopákat és Luther kátéját lefordittatta, számos új templomot és iskolát alapitott, a községekbe prédikátorokat rendelt sat. Igy az új evang. egyház annyira megerősödött, hogy később a kath. restauráló törekvéseknek is ellent tudott állani. Ugyanis a lengyelországi kath. reactio itt is szerencsét próbált; 1584. Riga jezsuita-collegiummal boldogittatott,

két prot. templom elvétetett és a prot. egyház Zsigmond szabadságlevele ellenére sok sérelmet szenvedett. Azonban Livland svéd uralom alá került; hasonló sors érte Esthlandot (ez sohasem tartozott Lengyelországhoz), mely már korábban az evang. hitet fogadta volt el. Ezen új helyzetben a prot. egyház jövője biztosabb alapot nyert. Az *Új-szövetség* (1650.) *esth*, az *Ó-szövetség* (1656.) *lett* nyelvre fordittatott. Általában a Keleti-tenger mellékének ezen tartományai több izben urat (német, lengyel, svéd, orosz) cseréltek, de ezek a prot. egyház jogait mindnyájan biztositották [2]).

1) A Privilegium Sigismundi (1561.) megigérte, hogy az augsburgi hitvallású egyház ügyeibe sem a világi, sem az egyházi hatalom nem fog beavatkozni és jogait tiszteletben tartja.

2) Főbb művek: K. Tetsch, Kurländische Kirchenhistorie (3 k., Riga u. Leipzig, 1767.); Kallmeyer, Begründung der evang. Luth. Kirche in Kurland (Riga, 1851.); J. Th. Helmsing, Reformations-Geschichte Livlands (Riga, 1868.).

ÖTÖDIK FEJEZET.

A reformatio az osztrák tartományokban.

51. A reformatio Ausztria, Tirol, Karinthia, Steier és Krajna tartományokban.

Azon egyházi mozgalomnak, mely Wittenbergben Luther felléptével kapta az első lökést, azon mozgalomnak hullámai átzúdultak egész Németországon és igy az osztrák tartományok határait is korán átlépték. A nemességnek és népnek nagy része örömmel üdvözölte ezen mozgalmat. *I. Ferdinánd* (1556—64.), már mint herceg és római király, gyakran közvetitőként lépett fel az evangelikusok és V. Károly császár közt; uralkodásának utólsó éveiben pedig, a pártokon felülemelkedve, a katholikusok és protestansok közt létező ingerültség kitörését minden módon meggátolni törekedett. Sőt, miután a tridenti zsinat a helyett, hogy a vallásbékén munkált volna, a két párt közti elkeseredést csak fokozta: Ferdinánd azon reményben, hogy kölcsönös engedmények mellett nem lesz lehetetlen, maga vette kezébe a kibékités munkáját (1564.; erről alább lesz szó). De a két pártnak ezen egyesitési terve, mint sok más, éles elvi különbségek miatt, ez úttal is meghiúsult.

II. Miksa (1564—76.) [1]) szivébe az ő tanitója, *Severus Farkas* a protestantismus iránt mély rokonszenvet oltott be, s ezen vonzalmat

az ő udvari orvosa, *Crafftheim Crato* is folyvást ápolta; igy nem csoda, ha Róma őt szakadárnak, a protestansok pedig titkos hitrokonuknak tartották; hiszen Miksa az evangelium tiszta hirdetését nem gátolta, számos állami hivatalt protestansokra ruházott, a jezsuitákat féken tartotta, és minden igyekezetét arra forditotta, hogy a vallásos gyülölség lángja a tartományok békéjét meg ne zavarja. Különben is egyelőre a protestantismus oly erős gyökeret vert, hogy ellenük erőszakot alkalmazni nem lett volna tanácsos. *Ausztriában*, *Salzburgban* [2]) a lakosok nagy része prot. érzelmü volt, csak a világi és egyházi hatalom régi birtokosai ragaszkodtak a katholicismushoz. A kath. szertartások, búcsúk, ereklyék sat. iránti érzék nagyon eltompult; a szerzetes-rendek csak épen hogy éltek. Maga Miksa valószinüleg csak Spanyolország s a kath. birodalmi rendek iránti politikai tekintetekből nem lépett át nyiltan a prot. egyházba; pedig, ha ezt teszi, valószinüleg elmarad a harmincéves háboru és sok más csapás, melyek a vallás cége alatt Európa népeit sujtották.

II. Rudolfnak (1576—1612.; ki a spanyol udvarnál jezsuita nevelésben részesült) uralkodása alatt megkezdődött a kath. reactio (1578 óta). Az evang. lelkészeket több helyen elüzték; a polgárok sorába való felvételnek vagy az állami hivatalok elnyerésének nélkülözhetlen feltétele a kath. hit lett. *Károly* főherceg, *Steier ura*, a protestansoknak korábban tett engedményeket visszavette, s elhatározta, hogy tartományaiból a protestantismust teljesen ki fogja irtani. Az ő halála után, mig a gyámkormány tartott, a protestansok újból szabadon lélekzelhettek; de már a jezsuiták által vakbuzgó katholikusnak nevelt *Ferdinánd* főherceg (Károly főherceg fia; később II. Ferdinánd császár) alatt a kath. restauratio annál nagyobb szigorúsággal vétetett munkába. Gratzban a prot. templom (1599.) bezáratott s az evang. istentisztelet testi és halálbüntetés terhe alatt eltiltatott. Fegyveres csapatoktól kisért *bizottságok* járták be a tartományokat; a prédikátorokat vagy elüzték vagy börtönbe vetették s a lakosokat arra kényszeritették, hogy vagy legyenek katholikusok vagy költözzenek ki hazájukból. Ilyen lelketlen rendszabályokkal állitották vissza a katholicismust Steierben, Karinthiában és Krajnában, s ezen példa után a többi osztrák tartományokban is. Ausztriában is *restauráló bizottságot* szerveztek, s Rudolf, eddigi ovatosságával felhagyva, a kath. reactionak szabad kezet engedett[3]).

1) I. Ferdinánd birtokát, az ő határozott akarata szerént, három fia megosztotta: Miksának, mint legidősebbnek, jutott a császári korona, Ausztria nagy része, Magyar- és Csehország; Ferdinándnak Tirol és Ausztriának egy része; Károlynak Steier, Karinthia és Krajna.

2) Salzburgban Speratus Pál hirdette legelébb a tiszta evangeliumot, majd Schärer György, egykori Ferencrendi szerzetes, az evangelium hirdetéseért 1525. lefejeztetett.

3). G. Waldau. Geschichte der Protestantismus in Oesterreich (2 k. Anspach, 1783.); W. Maurenbrecher, Kaiser Maximillian II. u. die deutsche Reformation (Sybel, Histor. Zetschrift. VII. köt.); J. Reitzes. Zur Gesch. der relig. Wandlung Kaiser's Maximilian II. (Leipzig, 1870.).

52. Cseh- és Morvaország reformatioja.

A *cseh* és *morva testvérek* (l. I. köt. 502—3. l.) Luther felléptét örömmel üdvözölték, s vele ismételve *alkuba*[1]) *bocsátkoztak* (1522—24.), habár a két irány közt nem csekély különbség volt. Ezen időben a cseh testvérek élén *Pragai Lukács* senior állott, ki Luthernek realis jellemű úrvacsora-tanát nem helyeselte, a kath. hét szentséget védelmezte, az egyedül hit által való megigazulás tanát nem tartotta kielégitőnek, s főleg a keresztyén szabadság eszméjéből folyó könnyű egyházi fegyelmet igen szabadosnak és nem elég komolynak állitotta. Ellenben Luther a cseheknek a tanra vonatkozó latitudinarismusát és a külső fegyelemnek igen sokra becsülését nem helyeselte. Az alkudozások tehát félbeszakadtak, s azokat csak Pragai Lukács (1528.) halála után vették fel ujra. Ezúttal *a Lutheri irány*, melynek egyengetői *Roh János* és *Augusta János* seniorok voltak, nagyobb tért foglalt s a közeledés megtörtént. Midőn a csehek egy hitvallásukat és szokásaikat *védő iratot* nyujtottak át György branderburgi tartománygrófnak (1532.), azt Luther maga is méltányolta, ahoz előszót irt és kiadta (1533.). Még kedvezőbben fogadta Luther azon *hitvallást*, melyet Ferdinand királynak adtak át (1535.), s melyben a felnőttek ujrakeresztelését az ünnepélyes kézfeltevéssel (confirmatio) helyettesitették [2]).

Igy Luther és a csehek közt, a különböző egyházalkotmány és szokások megtartása mellett, létrejött az *egyesség*. Ezen idő óta a Lutherével rokon reformatio oly gyorsan terjedt a csehek közt, hogy midőn a schmalkaldi háboru (1546.) kitört, a csehek nagy része már a protestantismus hive volt: Midőn Ferdinand király a szász vál. fejedelem megtámadására készült, a rendek vonakodtak a királyi zászlót követni és hitrokonaik ellen harcolni; sőt önhatalmulag egy hadsereget szereltek fel s a vál. fejedelemmel összeköttetésbe léptek. A vál. fejedelem bukása után a csehek is kénytelenek voltak meghódolni. Ferdinand az engedetlen protestansokat szigoruan büntette; *rendeletet* adott ki (1547.), hogy jövőben a királyi birtokokon csak katholikusokat és kelyheseket tűrjenek meg. Ezen rendelet következtében számosan

költöztek ki a szomszéd országokba (lengyel és porosz területre). Majd a jezsuiták is bevonultak Csehországba s a protestansok üldözése nagyobb kiterjedést vett; de azért az evang. szellemü mozgalom nem aludt el, s midőn Ferdinand a protestansok iránt kiméletesebb kezdett lenni, a kiköltözött protestansok közül sokan hazatértek.

II. Miksa a protestansok iránt jóindulattal viseltetett ugyan, de a jezsuiták által bujtogatott katholikusok üldözése ellen mégsem óvhatta meg őket teljesen. E közben a *calvinismus* és a *nemzeti cseh szellemnek* a német befolyás ellen támadt *reactioja* az ősi egyházalkotmány és hitvallás felelevenitésére irányozta a figyelmet [3]). Calvinnak úrvacsora-tana és szigorú egyházi fegyelme (jóllehet a cseh püspöki rendszer és Calvin presbyteri rendszere közt nagy különbség volt), mint rokon irány, észrevétlenül hóditott és a hosszas alku után megnyirbált Lutheri tanirányt majdnem egészen háttérbe szoritotta.

Azonban *II. Rudolf* alatt (1575 óta cseh király) a protestansokat fenyegető közös veszély a pártoskodókat szorosabb csatlakozásra ösztönözte. Igy történt, hogy a *cseh testvérek*, *reformáltak*, *lutheranusok és kelyhesek egyesültek*, az országgyülésen a királynak egy *közös hitvallást (Confessio Bohemica)* [4]) nyujtottak át és azon ohajtásukat fejezték ki, hogy a négy vallási párt egy *közös consistorium* kormánya alatt egyesülhessen. Ezen egyesülési tervet a cseh koronát Rudolfnak átengedő Miksa, a kath. rendek ellenmondása miatt, csak élőszóval erősitette meg. Midőn Miksa halála után (1576. okt. 12.) Rudolf az eretnekek teljes kiirtását munkába vette, a csehek a politikai zavarokat felhasználva (Rudolfnak testvére *Mátyás* tétetett a Habsburgház fejévé), egy akarattal felkeltek és Rudolftól azon *szabadságlevelet (Literae Majestatis)* erőszakolták ki, mely a cseh hitvallás követőinek teljes vallásszabadságot, saját consistoriumot engedményezett, defensorok választására szabadságot adott, a katholikusokkal teljes jogegyenlőséget biztositott és az augsburgi vallásbékét reájuk is kiterjesztette (1609.) [5]).

1) Ezen alkudozások fel vannak véve Luther művei közé (Walch kiad. XIX. köt. 554. 1593 l.); főbb vonásaiban közli Gieseler, i. m. III. k. 1. r. 437—40. l.

2) A csehek az előbbi védiratban a gyermekek megkeresztelését ugyan helyeselték, de úgy vélekedtek, hogy azt érettebb korukban ujabb kereszteléssel kell megerősitni. Ezen hitvallás címe: Confessio fidei ac religionis Baronum ac Nobilium (a népről nincs szó) regni Bohemiae .... Bohemiae etc. Regi ... a. D. 1535 oblata (Witebergae). Ehez is írt Luther előszót; fel van véve Niemeyer id. Collectio confessionum cet.

3) Ezen mozgalom élén Blahoslaw János (1553 óta) jungbunzlaui diakonus állott, ki a cseh hitvallás legkitünőbb képviselői közé tartozik, s ki tudo-

mányos tevékenységével az egyesült prot. cseh egyházi irodalomban új virágzási korszakot nyitott meg. Számos irata, főleg az Új-szövetség forditása (az eredetiből, 1568.) a cseh nyelv fejlődésében épen oly korszakot alkot, mint Luther bibliája a német nyelvben. Mint jeles dalköltő, a cseh egyházi énekügy helyreállitása körül is kiváló érdemeket szerzett. Több derék ifju társa közreműködésével az Ó-szövetségnek az eredetiből való leforditását, valamint az egész szentirásnak kimeritő magyarázatát is munkába vette, de csak az előkészitő tanulmányokban vehetett részt, mert a halál a munka teréről korán (1571.) elragadta. Az általa kezdeményezett nagy mű (1579—93.) 6 kötetben jelent meg.

4) Eredetileg cseh nyelven iratott, németből 1609., latinúl 1619. Frankfurtban jelent meg. Közli Niemeyer, id. Collectio confessionum cet.

5) Az I. köt. 156. c. 16. jegyz. említett műveken kivül l. még: A. Gindely, Geschichte der Ertheilung des Majestätsbriefs (Prag, 1858.) és Rudolf II. und seine Zeit (2 k., Prag, 1862—65.); Czervenka, Geschichte der evang. Kirche in Böhmen (2 k., Bielefeld, 1869.).

HATODIK FEJEZET.

A reformatio Magyar- és Erdélyországban.

53. A reformatio terjedése, első pártfogói és apostolai Magyarországon.

Magyarország, mely a nagy *Hunyadi Mátyás* király alatt a nemzeti erő, hatalom, jóllét és virágzás magas fokára emelkedett s az európai államok sorában igen tekintélyes állást foglalt volt el: a *Jagelló* házból származó királyok (*II. Ulászló* és *II. Lajos*; 1490—1526.) 35 évi tehetetlen, káros kormánya alatt, s a *főnemesek* önzése és féktelensége miatt majdnem a végenyészet örvényébe sodortatott. Ha olyan királyt akartak, „kinek üstökét markukban tarthassák“ (Báthory Ist. erdélyi vajda szavai), olyant kaptak, de nem volt benne köszönet. A királyi hatalom gyengitésével szabad kezet engedtek az apró zsarnokoknak, s ezek a szabadságot jogsértésre, a gyengébbek elnyomására használták fel. A széthúzó elemek nem a haza, a közjó előmozditására törekedtek, hanem önérdekük volt a legfőbb cél, erre és egymás gyengitésére fecsérelték el erejüket. Ezen politikai zűr-zavaros állapotnál egy fokkal sem volt jobb az egyházi és vallásos-erkölcsi állapot [1]. A *főpapok*, a legfőbb állami hivatalok tekintélyes részének birtokosai és roppant területeknek földesurai, néhány tiszteletreméltó főpap kivételével, a pazar, gondtalan életben és fondorkodásban a világi urakkal versenyeztek, s az egyház ügyeivel, az országnak nagy kárára, majd semmitsem törődtek. Az *alsóbb papság* a főbbek pél-

dáját követte; kötelességeit elhanyagolta és botrányos életet élt. A hazai *tudományos intézetek* oly elhagyatott állapotban voltak, hogy minden jóravaló, magasabb műveltségre törekvő ifju, alapos kiképeztetése végett, ha csak tehette, a külföldi egyetemeket látogatta meg [2]).

De ezen általános romlottság, ezen korhadni indult korszak gyökerein egy jobb jövő sarjai már hajtani kezdettek. Az Olaszországban megindult *humanista mozgalom*, mely a classicus ó-kor szellemét sirjából feltámasztotta, Magyaroszágot sem hagyta érintetlenül (l. I. k. 477. 482—83. l.); aztán a Csehországgal való folytonos, nem mindég kedves összeköttetés útján az országba menekült *valdensek* és letelepedett *husziták* a tisztább tan elfogadására legalább a szomszédos megyéket (Magyarhon felvidékét) előkészitették. Az erdélyi és szepességi szászok *Németországgal kereskedelmi összeköttetésben* állottak, a tehetősebbek gyermekeiket a német egyetemeken képeztették ki, papjaikat is többnyire onnan hozatták, vagy tanulmányaik befejezése végett oda küldötték. De a XVI. században magyar ifjak is *tömegesen látogatták a külföldi egyetemeket* s az ott hirdetett új eszméktől egészen áthatva, midőn hazatértek, részint mint a reformatio apostolai, részint mint annak pártfogói, a vallás- és erkölcs-javitás munkáját nagy buzgósággal inditották meg [3]). Ezen útakon Luther iratai nagyon korán eljutottak Magyarországra, s azoknak hatása előbb a németajkuaknál, majd országszerte is mutatkozni kezdett.

Azon időpontot, hogy mikor és hol érintették a németországi reformatio hullámai hazánk területét, igen nehéz meghatározni, mert bármely mozgalom eredetét mindég homály boritja. A mag csirázását nem látjuk, midőn látható lesz, akkor már többé nem maggal, hanem élő, fejlődő növénynyel van dolgunk. A szellemi mozgalom sem lép fel soha rögtönözve, előbb csak egyes éles jelszók hangzanak, s csak később kezdenek az eszmék tisztább, határozottabb alakot ölteni. Ki tudná megmondani, hogy Luther vagy Calvin, mely időpontig volt még katholikus és mikor kezdett reformatorrá lenni? Ezt valószinüleg ők maguk sem tudták határozottan. Miután tehát a szellemi életnek átalakulási folyamata oly rejtélyes, oly homályos: olyan kész tényeket kell keresnünk, melyekből az átalakulás fokozatára biztosan lehessen következtetnünk. És már ilyen tény az, hogy (Szerémy szerént) *1518* végén vagy *1519* elején a nádor (Perényi Imre 1519. febr. 5. halt meg; vagy Bátori István) *a reformationak három*, Verbőci István pedig *nyolc hivét égettette meg* [4]); hogy *Szakmári György* esztergomi érsek 1521. (hivataloskodása kezdetén) az ország főbb templomaiban *Luther tanának kárhoztatását kihirdette* [5]).

A reformatio mozgalmainak kiindúlási pontjait azon helyeken kell keresni, melyek Németországgal élénk forgalomban voltak, vagy azon területeken, melyeknek földesurai a reformatiot pártfogásukba vették. Ezen kiindulási pontok egyike volt *Buda*, a királyi udvar székhelye, hol a reformatio szelleme mind a polgárság között, mind az egyetemen, mind az udvar környezetében észrevehető hóditást tett. A budai tanács *Speratus Pált* a híres reformatort és egyházi költőt, kinek az egyház visszaéléseit szigorúan birálgató beszédeiért Bécsből menekülni kellett, lelkésznek hívta meg (1522.). *György*, a könnyelmű és élvezet-hajhászó brandenburgi őrgróf, II. Lajos királynak egyik gyámja, később főudvarmestere, ki különben a király jellemének, erkölcsének nagyon hűtlen őre volt, mint a felvilágosodás barátja, a hanyatlani indult budai egyetemet, rövid időre bár, új életre ébresztette. Az ő befolyására hivtak az egyetemhez külföldről kitünő tanárokat, kik között *Grinaeus Simon*, *Lang Lajos* és *Winsheim Vida* (1521 óta) a német reformatio szellemében tanitottak. Ugyanezen irányban működött *Cordatus* budai pap [6]), sőt Mária királyné udvari papja, *Henckel János* [7]) is a reformeszmék barátja volt, de azok közé tartozott, kik meggyőződésükért sikra szállani semmi kedvet sem éreznek magukban. Ugy látszik, hogy maga *Mária királyné* sem idegenkedett az evangeliumi tanoktól, habár „háza jó nevének“ érdekében nem is vallott szint; legalább ezt sugták be testvérének, Ferdinándnak és ezen körülmény indithatta Luthert is arra, hogy négy zsoltárforditását [8]) a királynénak ajánlja.

De nemcsak az ország központján, vidéken is több helyen, főleg a németajku lakosok közt, oly nagy mozgalom indult meg a reformatio érdekében, hogy a katholikus főpapság megdöbbent és a budai országgyűlésen sürgetőleg kérte a királyt, hogy a lutheranusok ellen szigorú törvény hozataláról gondoskodjék. Igy jött létre az *első üldözési törvény* (1523.), mely a lutheranusokat, azoknak pártfogóit és az azon párthoz szitókat, mint nyilvános eretnekeket, jószág- és fejvesztésre itéli [9]). Ezen törvény a király német környezete ellen is intézett egy oldalvágást, mivel ők is a reformatio hivei voltak vagy annak tartattak, de általában mindazokat sujtotta, akár németek voltak, akár nem, kik a római kath. egyházra nézve veszélyes tanokat hirdettek vagy azokhoz szitottak, ha ugyan a clerusnak gyengülni kezdő karja őket elérhette [10]). A Luther szellemű budai tanárok és papok az üldözés elől külföldre menekültek; de már *György, budai könyvárus*, eretnekséget terjesztő könyveivel együtt elevenen megégettetett (1524.) [11]). Királyi rendeletek

és főpapi körlevelek küldettek a veszélyeztetett vidékek világi és egyházi hatóságaihoz, hogy a terjedő vészt egész erővel elfojtani igyekezzenek [12]). S midőn ezen intézkedések eredménye nem felelt meg a várakozásnak, a *rákosi országgyülés 1525.* (május 7-ikére hivatott össze, máj. 12-én nyilt meg) *Verbőczi vezetése alatt* a lutheranusok ellen még szigorúbb törvényt hozott, mely kimondta, hogy: „*Az országból minden lutheranus kiirtassék, és bárhol találtatnak, necsak egyháziak, hanem világiak által is fogassanak el és égettessenek meg* [13]). Ehez a *hatvani gyülés* (1525.) még azt tette hozzá, hogy az elitélt *lutheranusok jószágai a királyi kincstárra vagy földesuraikra szálljanak* [14]). Az üldözési törvénynek keserű gyümölcsei csakhamar érni kezdettek. A felsővidéki *bányavárosokban* (Körmöc, Selmec, Beszterce sat.) a reformatio már erősebb hullámokat vetett; ugy látszik, hogy a bányászok munkabérének megtagadása s talán valami radicalis egyházi mozgalom nagyobb zavargást idézett elő (1526.), melynek lecsendesitésére s a reformatio elnyomására *királyi biztos* (Ráskai Gáspár temesi gróf) küldetett ki, ki a fő vezetőket kivégeztette vagy számüzte, s a rendet és *a kath. egyházat* egyelőre erőszakkal *helyreállitotta* [15]).

De bármily szigorú volt e törvény, a reformatio terjedését nem gátolhatta meg; egyes főurak védelme alatt a Bodrog, Kőrös és Dráva mentén, a Szepességen és más vidékeken is gyorsan növekedett az új tan híveinek száma. Különben is a pártviszályoktól dúlt országban a törvényeknek szigorú, általános végrehajtására még gondolni sem lehetett.

Midőn II. Lajos király a főpapság [16]) és nemesség tekintélyes részével együtt *Mohácsnál* (1526. aug. 19.) életét elvesztette, s ezen végzetes csata a nemzet erejét hosszu időre megtörte: a reformatio alapja már megdönthetetlenül le volt téve, s a bekövetkezett zavarok annak tovább fejlődését nagy mértékben elősegitették. A mohácsi veszedelmet még súlyosabbá tette *az országnak két pártra való szakadása.* Egyik párt *Zápolya János* erdélyi vajdát emelte trónra (1526. nov. 10. — 1540. jul. 21.), a másik párt *Ferdinánd* ausztriai főhercegnek adta át a koronát (1526. dec. 17.—1564. jul. 25.) [17]). Mindkét király ellenséges állást foglalt el a reformatioval szemben. *János király* kevéssel trónralépte után (1527. jan. 21.) a protestantismusnak tűzzel és vassal való kiirtására *szigorú rendeletet adott ki* [18]). *Ferdinánd*, hasonló kemény *rendeletében* (1527. aug. 20.), a római egyháztól elszakadó világiakat a legsúlyosabb büntetéssel, az elszakadt vagy fel nem szentelt (= protestans) papokat fejvesztéssel, vizbefulasztással és megégetéssel fenyegette [19]). Azonban az országnak politikailag zilált

viszonyai, a kath. egyháznak felbomlott szervezete miatt [20]), és mivel a főurakat, kik közül igen sokan határozottan a reformatiohoz csatlakoztak, mindkét versenyző király saját pártjának igyekezett megnyerni: ezen rendeletek teljes érvényre nem emelkedhettek. Mindkét párton hatalmas főurak léptek fel a reformatio érdekében, s ezeknek elidegenitése egyik királynak sem állott érdekében.

Ezen *pártfogó főurak* közt kiváló érdemeket szerzett: *Thurzó Elek*, I. Ferdinándnak legkedvesebb tanácsosa, országbiró és királyi helytartó (mgh. 1554.) [21]); *Perényi Péter*, előbb Ferdinándnak, majd Zápolyának és ujra Ferdinándnak hive, abauji és temesi főispán, koronaőr, Siklós, Eger, Sárospatak sat. ura, *a sárospataki iskolának* (1530. vagy 1531.) *első alapitója*, kinek terjedelmes birtokain a reformatio apostolai mindég védelemre számithattak (1542. a törökkel való cimborálás címén elfogatott, a bécsujhelyi börtönbe záratott s ott is halt meg 1548.) [22]); *Nádasdy Tamás*, királyi tárnokmester, majd nádor, vasmegyei birtokain ápolta a reformatiot, s ennek biztositására *Újszigeten* (1535.) *iskolát és nyomdát* (1536 körül) alapitott, s Melanchtonnal is levelezett (megh. 1562.) [23]); *Enyingi Török Bálint*, hunyadi főispán, Pápa és Debrecen ura, e két központi városon kivül még Veszprém- és Somogymegyében fekvő birtokain és Hunyadmegyében is elémozditotta a reformatio terjedését (1529. török fogságba került s ott is halt meg 1550.) [24]). Hasonló jó szolgálatot tettek a hitujitás megszilárditása körül: *Drágfi Gáspár*, kraszna- és közép-szolnokmegyei főispán, nejével, *Somlyai Báthory Annával* együtt, Békés, Bihar és Szatmármegyékben, mely utóbbiban *Erdődöt* (hol 1540 körül iskolát is alapitott) a prot. papok menedékhelyévé tette (megh. 1545.) [25]); *Révay Ferenc*, thuróci főispán és nádori helyettes, ki Zwingli tana felé kezdett hajlani s e tárgyban Lutherrel levelezett, az éjszaki megyékben (megh. 1553.); később *Révay Péter*, thuróci főispán és koronaőr, ki a zsolnai zsinaton is (1610.) részt vett (megh. 1622.) [26]); *Petrovics Péter*, a Zápolya-ház rokona s annak mindvégig hive, temesi bán, majd munkácsi várparancsnok (megh. 1557.), működése helyén mindenütt, Erdélyben is [27]); *Nadányi István* nagybirtokos, a *Massay* család és *Jaxith Péterné*, Békés, Bihar és Zarándmegyékben [28]); a *Balassa* család Hont, Nográd és Barsmegyékben; a *Bánffi* család Szala, Baranya megyékben és Erdélyben (Bánffi Ferenc, a wittenbergi egyetemnek Rector magnificusa volt 1588—89.); *Batthyányi Orbán* (megh. 1546) és *Boldizsár* Erdélyben, Vas és Veszprémmegyékben; *Mágocsi Gáspár*, egri kapitány (a 95. dics. szerzője); később *András* bereghi és tornai főispán; *Ferenc*, királyi tanácsos és főispán (megh.

1610.)[29]. Ha a pártfogók ezen sorozatát kiegészitem a *Báthoryakkal*, kik közül *István*, az országbiró (az Ecsedi ágból), *Vizsolyban nyomdát* alapitott s a Károli Gáspár-féle első teljes magyar *bibliafordításnak* megjelenését (1590.) elősegitette; a *Csákyakkal*, kik közül *Mihály*, az erdélyi kancellár, a Heltai-féle bibliafordítás kinyomatásának költségeit fedezte (1551.); a *Zrinyiekkel* és *Ungnadokkal* (Ungnad János 1565. a bibliát horvát nyelvre forditotta le), kik főleg Horvátországban gyámolitották az evangeliumi mozgalmat: ezen futó széttekintés meggyőz arról, hogy az országnak alig volt oly fontosabb pontja, hol a reformatio hatalmas védőkre ne támaszkodhatott volna [30].

De ha számosan voltak azok, kik a tiszta evangeliumi tannak helyreállitását, ezen alapon a romlásnak indult vallásos és erkölcsi élet felelevenitését s a római papuralom romlását ohajtották és ezen üdvös mozgalmat tekintélyük és hatalmuk súlyával s anyagi áldozatokkal is célhoz juttatni készek voltak: nagy számmal találkoztak az új szellemi áramlatnak buzgó apostolai is, kik, habár önállóságra, eredetiségre nem is tarthatnak számot, de a wittenbergi, zürichi és genfi reformatio vivmányainak hazánkba való átültetését egész lelkesedéssel vették munkába, s mint a tiszta evangelium szolgái, hivatásuknak, gyakran életük kockáztatásával is, becsülettel megfeleltek. A reformatio mozgalmai közt oly kimagasló vezérszellemeket, minő Luther, Melanchton, Zwingli vagy Calvin, hazánk nem mutathat fel, de majd minden megye és nagyobb város megtalálta a maga buzgó reformatorát.

Azon *reformatorok közül*, kiknek emléke fennmaradt, az *elsők közé tartozik Szilvási Mihály*, *S.-a.-Ujhely* papja és *Siklósi Mihály* (baranyai szül.), Perényi Péter udvari papja, kinek befolyása nyerte meg nagy valószinüséggel Perényit is a reformatio ügyének és ki már előbb Siklóson (Baranyam.) a reformatio szellemében működött. E két férfiu hintette el legelébb a tiszta evangelium magvait S.-a.-Ujhelyen (1526 körül)[31]. *Kopácsi István* S.-Patakon a Ferencrend főnöke, midőn Perényi a s.-pataki uradalom birtokosa lett (1526.), rendtársával, *Sztáray Mihálylyal*, földesuruk gyámolitása mellett, *S.-Patak* reformálását munkába vette (1526 után), s annak biztositása végett az *iskola* alapját is letette (1530. vagy 31.). Később meglátogatta Wittenberget (1542.), hogy a reformatio eszméivel közvetlenül annak forrásánál ismerkedhessék meg. Rövid ideig tartó külföldi útjából hazatérve, Drágfi Gáspár által az *erdődi egyház* és iskola vezetésével bizatott meg s az ott tartott *első prot. zsinaton* (1545.) mint elnök vett részt. Azután (1547 óta) mint a nagybányai egyház és iskola igazgatója működött, onnan hivta vissza Perényi Gábor (1549.) S.-Patakra,

az egyház és iskola vezetésére, hol a hanyatlani indult iskolát újra szervezte és *főiskolává* (collegium) alakitotta át. Mint pataki lelkész, a környékbeli egyházaknak (Zemplénm.) is seniora volt, mint ilyent hivták meg azon *tarcali zsinatra* (1561.) elnöknek, mely az elővégzés tanát tárgyalta. Itt az általánosan tisztelt férfiu a nyugtalan kedélyeket tapintatos vezetésével lecsillapitotta s a békét helyreállitotta. Ezen üdvös és talán utolsó nyilvános fellépése után a „szent öregnek" nevezett kegyes férfiu nem sokára befejezte áldásos életét (1562 körül) [32]). Kopácsinak méltó munkatársa volt *Sztáray Mihály*, ki Olaszországban, Paduában fejezte be tanulmányait, hazatérve Perényi Péter udvari papjává (Siklosi ntódává) lett, majd *Laskón* (Baranyában, 1541.) hirdette az evangeliumot; a *Dráva mentén* a török hódoltságban rendkivüli tevékenységet fejtett ki, főleg szép énekeivel hóditotta meg a sziveket. Hét év alatt, saját állitása szerént, *120 egyházat alapitott*; a kath. papsággal több heves vitája volt (Valpón és Vukovártt, 1551.), de mindannyiszor diadalmaskodott; a buzgó apostolnak, miután a szó fegyverével legyőzni nem tudták, még élete ellen is leselkedtek, de okossága és hiveinek hüsége ezen kivetett hálókat is széttépte. A baranya-vidéki egyházakból alakult kerületnek ő volt az első felügyelője (1553-ig); majd a *tolnai* és élete vége felé a *pápai* egyház élén állott; ezen utóbbi állomásáról *Sopronba* (1570.) magyar prédikátornak hivatott meg, de ezen állomást ismeretlen okból *Bejthe István* nyerte el. Sztáray nemcsak élő igével, hanem tollal is ügyesen harcolt az evangelium érdekében (erről alább), s annak, ahol csak fellépett, diadalát biztositotta (megh. 1574 után) [33]). *Ozorai Imre*, miután Wittenberget (1531.) meglátogatta, mint *békési pap*, Békés, Bihar és Zarándmegyéknek összeszögellő vidékein hirdette a reformatio tanait; ugyanezen vidéken müködött *Gálszécsi István* (megh. 1550 körül), a *gyulai iskola tanitója*, ki a krakkói és wittenbergi (1532.) egyetemeken fejezte be tanulmányait [34]). *Batizi András* (állitólag Szatmármegye Batiz nevü helységéből való), Gálszécsi István tanitványa, mestere buzditására lépett az evangeliom hirdetői sorába. Mint *kassai* (1530 óta) és *szikszói tanitó* az egyházi énekköltészetet is sikerrel müvelte, majd *S.-a.-Ujhelyen* (1541 előtt) lelkészi hivatalt viselt, azután ellátogatott a wittenbergi egyetemre (1541/42.), hol Melanchton bizalmát annyira megnyerte, hogy általa Perényi János ugocsai főispánnak ajánltatott. Ezen ajánlat következtében jutott Drágfi Gáspár (Perényi J. sógora) birtokára, *Erdődre* s talán itt tartózkodása idejében vett részt a Szilágyság reformálásában (Bod. P. szerént); de az erdődi zsinaton (1545). már mint *tokaji lelkész* jelent meg. Az irodalmi

téren is elismerést vívott ki; *Keresztyéni tudományokról való könyvecskéje* annyira megfelelt a gyakorlati szükségnek, hogy még a XVI. század végén is több ref. egyházmegyében kézikönyvül használtatott (halála éve ismeretlen) [85]. *Székely István* (Udvarhelyszéken, Bencéden szül.) nem annyira élő szó, mint inkább az irótoll erejével mozditotta elé a reformatio ügyét. *Keresztyénség fundamentomáról való tanuságával* (1538.), *Istenes énekeivel* (1538.) és *Zsoltárkönyvével* (1548.), mint *szikszói tanitó* (1537—49.) a felvidéken, az evangeliumi hit megszilárditása körül nagyon jó szolgálatot tett. Aztán *Liszkán* működött, s mint *gönci lelkész* fejezte be életét (1558 után) [86]. *Erdősi (Sylvester) János* (Szatmármegyében, Szinyérváralján a XVI. század elején szül.) tudományos kiképeztetése végett előbb a krakkói egyetemet látogatta meg, honnan hazatérve, talán prot. hitéért (vagy más ismeretlen okból is) javaitól megfosztatott; e miatt otthonából kibujdosva, gyermekek tanitásával kereste kenyerét mindaddig, mig Nádasdi Tamás pártfogásába nem vette. Igy Erdősi *Új-Szigeten* (Vasmegyében) nyert otthont, s mint iskolatanitó működési tért, hol pártfogója nyomdát is állitott; de tudományszomja nem engedte pihenni s valószinüleg pártfogója költségén a wittenbergi egyetemre ment (1534.), honnan visszatérve, új-szigeti tanitói hivatalát folytatta. Itt (igazában Sárvártt) adta sajtó alá az *Új-testamentomnak* (görög és latin nyelvről) általa késziteit forditását (1541.). Ugy látszik, hogy az új-szigeti tanitóság nem elégitette ki becsvágyát, mert midőn a *bécsi egyetemen* a héber nyelv tanszéke neki felajánltatott, az ajánlatot elfogadta (1543 körül). De itt sem talált nyugalmat; azon harc, mely a protestantismus és katholicismus közt vívatott, főleg a jezsuiták fellépése óta, nagyon ingataggá tette a bécsi egyetemi tanszékeket. Erdősinek bécsi pályája szomorúan végződött. Kis mezei birtokáról, melyet Ferdinánd királytól nyert, a felbujtogatott parasztok által elüzetett (1551.); ezen válság után a nagyratörő és jobb sorsra érdemes férfiu élete felderithetlen homályba borult. Erdősinek sem képessége sem hajlama nem volt a zajos, nyilvános szerepléshez; reá a hitvita, a felhevült szenvedélyeknek ezen harctere, a tömegek zajos, de ingadozó kegye nem gyakorolt vonzó hatást; ő a tudománynak lassu, de biztos hatásu fegyverével ohajtotta szolgálni a protestantismus ügyét és bizonyára akörül szerzett annyi érdemet, mint azok, kik a felizgatott szenvedélyek hullámain igyekeztek partra jutni [87].

Ha Erdősit a szelid, békés Melanchtonhoz lehet hasonlitni, azon esetben *Dévay Biró Mátyás*, ki „az evangeliom fáklyáját egész Magyarországon széthordozta“ s az útjába görditett akadályokon retten-

hetlen lelkével és lankadatlan buzgalmával annyiszor diadalmaskodott, méltán szokták magyar Luthernek nevezni, jóllehet utóbb a Zwingli rationalis irányához csatlakozott. Dévay (Erdélyben, állitólag Déván szül. a XVI. század elején) itthon nyert kiképeztetése után a krakkoi egyetemet látogatta meg (1523—24.), honnan hazatérve, Tomori Istvánnál, *Boldogkőváráƀan*, mint buzgó kath. káplán működött. Azonban a kath. hit iránti bizalma, ugy látszik, megrendült, mert a római hierarchiával harcban álló Wittenbergbe ment (1529. dec. 3.—1531 tavaszáig). Midőn onnan a reformatio szellemétől áthatva, s azért, ha kell, vértanui halálra is készen hazatért, *Budán*, mint prédikátor, nemcsak lelkes szónoklataival, hanem tollal is meginditotta a harcot a kath. egyház visszaélései ellen. *A szentek alvásáról* szóló művében a szenteknek segélyül hivását támadta meg; *Ötvenkét tételében* a reformatio rendszerét és célját fejtegette, mely művei kéziratban közkézen forogtak. Rövid budai tartózkodása után a városi tanács meghivására prédikátornak *Kassára* ment (1531.). Alig foglalta el új állomását, a zivatar kitört feje felett; az evangelium mellett nyilt, határozott fellépése, a reformatio elveinek merész és gyors gyakorlati alkalmazása a katholicismus hiveit magdöbbentette. Ezeknek besugására az egri püspök (Szalaházy Tamás) a veszedelmes ujitó elfogatására fegyvereseket küldött, kik Dévayt kassai felzendült hiveinek védő karjai közül kiragadták, fogságba vitték és végre Bécsbe szállitották. *Bécsi nehéz, sanyaru fogsága* alatt több izben vezettetett *Faber* bécsi püspök, a protestantismus halálos ellensége elé; Dévay, mint magyar nemes, birái illetékessége ellen tiltakozott, s meggyőződésétől sem ellenfeleinek hamis okoskodássaira sem fenyegetéseire el nem tántorult. Végre, valószinüleg főúri pártfogói közbenjárására, fogságából megszabadult, és hazatérve *Budán* állapodott meg. Még ki sem pihente bécsi fogságának nyomorúságait s Budán, bizonyára az evangelium hirdetéséért (János király parancsára), *megint börtönbe került* (ezen két fogság ideje körülbelől három évig, 1532—34-ig tarthatott). De jó végzete (oka, módja ismeretlen) innen is megszabaditotta. Az üldözött reformator most *Nádasdy Tamásnál*, *Sárvártt* nyert menedékhelyet és alkalmazást. Ezalatt bocsátotta közre *Szegedy Gergely* (a Ferencrendi szerzet tartományfőnöke és váradi hitszónok, megh. 1549.) Dévay művei ellen *két* szenvedélyes hangon irt *cáfolatát* [38]), melyekre Dévay hasonló szenvedélyességgel válaszolt, s egy-egy oldalvágást Faberre, a bécsi püspökre (Szegedy sugalmazójára és correctorára) is mért. Ezen irodalmi harc és latin művei befejezése után (1536 végén) külföldre ment, hogy a reformationak fejlődését figyelemmel kisérje

és művei kinyomatásáról intézkedjék. Útba ejtette *Nürnberget* s a telet *Vitus Tódor* barátjánál (Nürnberg lelkészénél és reformatoránál) töltötte el. Azután felkeresie *Wittenberget és Baselt*, mely utóbbi helyen művei kinyomatásáról intézkedett (1537. második felében) s a helvét irányu reformatio fejlődésével is megismerkedett; azután Wittenberg felé kerülve, Melanchtonnak Nádasdy Tamáshoz intézett üdvözlő és ajánló levelével (1537. okt. 7. kelt) tért haza. Dévay Nádasdy körében s birtokain folytatta tovább reformatori működését és az iskolai ügy emelésére kiváló gondot forditott. A Zápolya halála (1540.) után bekövetkezett politikai válság (melynek súlyát a Ferdinánd pártiak, tehát Nádasdy is, érezték meg) és a vallásos üldözés miatt (mely a sacramentariusokat sujtotta) Dévay is kénytelen volt *külföldre menekülni*. A bujdosó reformator, Melanchton ajánlatára, valószinüleg György, brangenburgi őrgrófnál (Bajorországban, Anspachban) talált menedékhelyet. Midőn külföldről (1543 végén) hazakerült, a Zápolya párti *Debrecen* földesasszonyánál, *Pemflinger Katánál* (Enyingi Török Bálint nejénél) mint lelkész nyert alkalmazást. Dévay Debrecenben határozottan a schweizi reformatio szellemében működött. Ezért a felvidéki lelkészek Luthernél be is panaszolták (1544). Dévay debreceni tartózkodása alatt irta meg *hittani kézikönyvét* és a keresztyén hit főbb tételeit fejtegető *énekét*; ott is fejezte be nehéz megpróbáltatásokkal teljes életét (1547 körül) [39]). Még a Dévayénál is viszontagságosabb pályát futott meg a magyar reformationak egyik legtudományosabb és igen buzgó apostola, *Szegedi Kis István*, kinek tudományos munkássága a külföld előtt sem maradt ismeretlen, ki a hazában nemcsak a katholicismus, hanem a terjedni kezdő unitarismus és iszlam ellen is lelke erős meggyőződésével harcolt, s hitéért üldözést, fogságot és testi bántalmakat is szenvedett. De szélesebb körre csak mint egyházi szónok és tanitó volt hatással, mivel nehány egyházi énekén kivül tőle magyar nyelvü munka nem maradt fenn. Kis-Szegeden 1505. született, első kiképeztetését szülővárosában és Lippán nyerte; de itthon szerzett ismereteivel magasabbra törekvő lelke nem elégedett meg s azoknak gyarapitása végett felkereste a *krakkoi* és *wittenbergi* egyetemet (1540—43), mely utóbbi helyen a szentirásmagyarázat tudorává avattatott fel. Hazatérve, legelőbb *Csanádon* (valószinübb, mint Tasnádon) mint tanitó kezdte meg működését (1543.); onnan azonban Martinuzzi püspök rendeletére, Perusics Gáspár által durva testi bántalmazások és könyvei elkobzása után elüzetett (1544.). Ezután *Gyulán* (1545.), majd *Cegléden* (1547.) folytatta tanitói és reformatori pályáját; utóbbi állomását, Petrovics Péternek, Temesvár parancs-

nokának meghivására, a *temesvári iskola* igazgatásával cserélte fel, s társával, *Lippai Kristóffal* az evangeliumot nagy buzgósággal hirdette. Azonban a politikai helyzet változtával, midőn Petrovicsot a várparancsnokságban Losonczy váltotta fel, megint vándorbothoz kellett nyúlnia. A bujdosó előbb *Túron*, majd *Békésben* talált szives fogadtatásra, azután *Tolnára* hivatott meg tanitónak és onnan *Laskóra* lelkésznek. Ezen utóbbi állomásán a közbizalom a baranyai kerület élére állitotta (1554.); majd *Kálmáncsára* hivatván meg lelkésznek (1558.), ott újabb nehéz megpróbáltatás várt reá. Ugyanis a törökök a Ferdinánd birtokán is (egyházak látogatása alkalmával) útazgató papot kémnek tartották; ehez járult még, hogy a kálmáncsaiak adójának elmaradásáért is őt okolták és igy a sokképen gyanusitott Szegedit elfogták, nehéz fogságba vetették s kegyetlen testi büntetéssel is sujtották. Szomorú fogságából csak akkor szabadult meg, midőn derék hitsorsosai (a debreceniek, váradiak és ráckeveiek) érette a valtságdíjt (1200 frt.) lefizették. Az evangeliumért oly sokat szenvedett, buzgó, derék lelkész, ezen utolsó megpróbáltatás után *Ráckevében* telepedett le (1563.), hol még egy *Parthanus* nevü, hires vitázó, Pestről leútazott szerzetessel mérközött meg diadalmasan egy *nyilvános vitában* (1565.). Ugyancsak Ráckevében fejezte be munkás életét is (1572.) [40]. Ugyanazon (ref.) irányban és szellemben működött Szegedynek lelkes és mesterét a rajongásig szerető tanitványa, *Skarica Máté* (Ráckevén 1544. szül.), ki szülővárosában nyert első kiképeztetése után *Pesten* az iskola vezetésével bizatott meg; majd ismeretei gyarapitása végett meglátogatta az akkor már virágzó kolozsvári iskolát és Károli Pétert hallgatta (1566.); ezen alkalommal beútazta Erdélyt, s Magyarországra visszatérve, rövid ideig *Jászberényben* tanitóskodott. 1568. tanitói pályáját szülővárosában folytatta, s ezen időben mestere életének főbb eseményeit saját elbeszélései után gondosan feljegyezte. Mestere és pályatársai példája őt is arra ösztönözte, hogy itthon szerzett ismereteit a külföldi tudományos mozgalmak forrásainál szerzett tapasztalataival gazdagitsa; ezen nemes törekvését mestere és szülővárosa is elősegitette s igy a tőlük nyert segélylyel (1569.), több más ifju társaságában útját Olaszországnak vette; *Paduában* bölcsészetet hallgatott, meglátogatta Rómát; olaszországi útja után felkereste *Genfet*, hol Bézával megismerkedett, azután *Zürichet*, *Baselt*, Párist, Londont, végre Németországnak több egyetemén, a *wittenbergin* is megfordulván, hazatért szülővárosába, hol mestere halála után (1572.) lelkészszé választatott. Skarica fáradozásának nagy része volt abban, hogy a Duna mellékén a *genfi hitvallás* diadalra jutott, a *hercegszőlősi*

zsinatra is (1576.) nagy befolyást gyakorolt, annak kánonait az ő buzditására adta ki *Huszár Dávid* lelkész Pápán (1577.); az akkor veszélyesnek tartott *unitarismus* ellen erélyesen küzdött; mint egyházi énekköltő és fordító is kitünt, s mesterének, *Szegedinek életrajzában* a reformatio mozgalmainak élénk, habár költői szinezése és pártállása miatt nem egészen hű képét hagyta az utókorra [41]). A reformationak egyik sokat zaklatott s emiatt folyvást bujdosó apostola volt *Huszár Gál*, ki mint lelkész, tanitó és nyomdász egyaránt nagy buzgóságot fejtett ki. Midőn *Magyar-Óvár* (Mosony m.) *lelkésze* volt (1557—58.), Zürichbe *Bullingernek* korát jellemző, nagyon érdekes *levelet írt* (1557. okt. 26.; Hofhalter bécsi nyomdász volt a közvetitő), melyben elpanaszolja, hogy mig a kölönben sokat garázdálkodó törökök a vallás dolgában türelmesek, addig „a római Antichrisztus az Evangelium józan tana és isten igéjének szolgái ellen annyira dühöng, hogy városokat és falvakat foszt meg lelkészeitől"; azután a török nőrablások miatt előforduló kettős házasságokra nézve (a férj neje török rabságba jutván, szükségből ujra megnősül) tanácsot kér, s arra is kéri, hogy a zürichi egyházi rendtartásokkal és szertartásokkal ismertesse meg, hogy a különböző gyakorlatok az egyház egységét ne zavarják meg. Óvártt kezdte meg *Huszár nyomdája* is a működést, ott jelentek meg (1558.) az ő predikációi is. Azonban az üldözés elől Óvárról kénytelen volt elmenekülni, útjában *Kassán* állapodott meg (1560.); de az egri püspök (Veranchich Antal) az „eretnek pap" működéséről értesülvén, királyi rendelettel elfogatta és börtönbe vetette. A kassai nép a fogoly iránt oly erős rokonszenvet nyilvánitott, hogy a püspök nem tartotta tanácsosnak a pert ott inditni meg s vizsgálat végett már titkon Egerbe akarta szállitattni, midőn a lelkészeérét lelkesülő nép ezen tervnek neszét vette, a börtönből kiszabaditotta s menekülésében oly ügyesen segitette, hogy nyoma veszett. Igy jutott Huszár *Debrecenbe* (1561—62.), hol igen szives fogadtatásra talált és vándor-sajtóját is foglalkoztatta. Nehány év múlva már *Nagy-Szombatba* került s ott oly sikerrel hirdette isten igéjét, hogy Bécsből (Miksa császártól, 1565. jan. 28.) parancs érkezett, hogy az „ujító, a nép közt tévelygéseket hintő, zenebonát szító *Gallust* a városból üzzék el." Ezen válság után Huszár „a pápistaságnak egyik kemény pőrölye" a *komjáti* népes ref. egyházban (Nyitra m. 1567 óta) lelkipásztorkodott, folytatta a nyomdászatot s talán ott is fejezte be munkás életét (1573 után) [42]). Erős Lutheri szellemben működött a felvidéken a *bártfai Stöckel Lénárt* (szül. 1510.), ki szülővárosában és Kassán nyert kiképeztetése után *Wittenberget* látogatta meg s huzamos ott tartózkodása alatt mind Luthernek,

mind Melanchtonnak szeretetét megnyerte. Közben egy évig az eislebeni iskolát vezette, majd hazájába térve (1539.), a *bártfai iskola* élére állittatott és annak (egész haláláig, 1560.) húsz évi buzgó, tapintatos vezetése alatt oly jó hírnevet vívott ki, hogy még katholikus ifjak is gyakran keresték fel. Melanchtonnal a baráti viszonyt folytonos levelezés által mindvégig fenntartotta; mint a felvidék vezérférfiát s a terjedő Zwinglianismus határozott ellenségét, őt bizták meg azon *hitvallás* szerkesztésével, melyet öt felvidéki város, tiszta Lutheri tana igazolása végett, terjesztett Ferdinánd király elé (erről alább) [43].

A magyarországi reformationak itt felsorolt, tekintélyesebb vezető férfiai mellett, nagy számmal buzgólkodtak olyanok, kiknek kisebb munkakör jutott s bizonyára még sokkal számosabban küzdöttek a tiszta Evangelium kibontott lobogója alatt azon névtelen apostolok, kiknek tetteit nem jegyezte fel a történelem, de kiknek lelkesedése és kitartása biztositotta a protestantismus diadalát. És e diadalt valóban rendkivül fényesnek lehetne mondani, ha nem lett volna olyan könnyű. Hiszen a katholicismus, melynek hitrendszere iránt a bizalom már meg volt ingatva, melynek erejét vezetőinek könnyelmüsége, gondatlansága, visszaélései s a politikai válság romboló hatása egyaránt megzsibbasztották; az igy mind szellemi, mind anyagi erejében megfogyatkozott katholicismus az ifju életerőtől duzzadozó protestantismusnak majd minden fontosabb állását kénytelen volt feladni. A reformatio ujitó szelleme épen azoknak lelkét érintette, kik a nagy egyházi romlás és tespedés közepett sem vesztették el az igazság, szabadság és eszményiség iránti fogékonyságukat; s az ó-egyházban leginkább csak azok maradtak meg, kik a régi kerekvágásban haladni kényelmesebbnek tartották, a hatalom boldog birtokáról önként nem voltak hajlandók lemondani, a szabad szellem fuvallatától fáztak s a világ haladása felett elmélkedni fárasztónak hitték. A harc egyenetlen volt, s a tekintelyében és hatalmában elbizakodott, az események rohanó árja által meglepett hierarchia egyszerre csak arra ébredt fel, hogy a kiskorúnak tartott nép többé nem indul vakon a régi jelszó után, saját józan eszét használni, eddigi vezetőit birálni kezdi, s végül az Evangelium hűtlen őreit elhagyva, a felvilágosodásnak, az igazságnak azon apostolai körül csoportosul, kik Jézus eszméit tisztábban, megvesztegetlenebbűl hirdetik s az emberiség fejlődésének útjából a századokon át rakott torlaszokat egy jobb jövőben vetett hittel és reménynyel bontogatják szét.

1) V. ö. Horváth M. kisebb történelmi munkái (Pest, 1868. 4. k.) III. k. 11. l.; Révész I., Dévay Biró Mátyás cet. (Pest. 1863.) 15—19. l.; Horváth M., Magyarország tört. (2. kiad., Pest, 1871—73.) III. k. 423—24. l., főleg Várday Péter kalocsai érsek levele.

2) A műveltség fokára elég világosságot vetnek az 1493. esztergomi tartományi, az 1494. nyitrai és az 1515. veszprémi megyei zsinatok végzései, melyek az egyházi rendbe való felvételnél, a tudományos képzetség kellékéűl csak annyit kivánnak, hogy jól tudjanak olvasni, énekelni és az elemi ismeretekben némiképen jártasak legyenek. Péterfy (Sacra Hungariae Concilia, l. 227., 249. 288., l.) után közli Frankl Vilm., A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században (B.-pest. 1873.). 4. l.

3) V. ö. Nagy József. A reformatiot előkészitő körülmények Magyarországon (Sárospataki füzetek, V. 577—589. l.); Zsilinszky Mihály. A m. országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformatiotól kezdve (B.-pest, 1881.), I. k. 2—8.; Frankl (i. m. 288—319. l.) szerént, 1521—99-ig, hazánkból 1000-nél több ifju kereste fel a wittenbergi egyetemet.

4) Szerémy György előbb II. Lajos, majd Zápolya János udvari káplánja volt. Emlékiratában, mely 1484—1543-ig terjed, ezt jegyezte fel: „Et iterum eodem anno Luteriana ad Hungariam descenderat per scribas seminando et per curiales, qui jam publice publicabant Budae. Palatinus tres fecit comburere. Inde Steph. Verbwci in possesine sua octo urere preceperat; et tamen in dies melius crescebat. Közli Révész, Dévay cet. 19—20. l.

5) Valószinüleg az 1520. jun. 15. és 1521. jan. 3. bulla alapján. Fel kell tennünk, hogy már ekkor Luther tana hatni kezdett, különben érthetetlen volna, hogy a főpásztorok oly veszély elkerülésére intsenek, a mely még sehol sincs. Smitth, Archiepiscopi strigonienses (Tyrnaviae, 1758.) II. 33. után közli Révész. Dévay cet. 20. l.

6) Grinaeus S., Melanchtonnak a pforzhemi iskolában tanulótársa és egész életében bennső barátja, előbb Bécsben tanitott, azután a budai egyetemen mint tanár-igazgató és a Mátyás királyról maradt könyvtárnak őre működött. A szerzetesek vádoskodásaira börtönbe került, de főrangú pártfogói közbenjárására szabadságát visszanyerte. Az első üldözési törvény (1523.) őt is menekülni kényszeritette. 1524 óta Heidelbergben, 1529 óta Báselben folytatta tanári pályáját, utóbbi helyen részt vett az első Helvét hitvallás szerkesztésében (l. 93. l.), megh. 1541. Winsheim budai tanári székét a wittenbergivel cserélte fel. Cordatus is Németországba menekült, előbb zwickaui lelkész, azután ständali superintendens volt. V. ö. Lampe (Debreceni Ember Pál), Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania (Trajecti ad Rhenum, 1728,) 64—66. l.; Bauhofer, Gesch. der evang. Kirche in Ungarn cet. Mit e. Einleit. v. Merle d' Aubigne (Berlin. 1854.) 39. l.; Révész, Dévay cet. 21. l.; Tomaschek, Geschichte der evang. Kirchengemeinde A. C. in Ofen (Budapest, 1880.) 4—5. l; Klein, Nachrichten von den Lebens umständen u. Schriften evang. Prediger cet. (Leipzig u. Ofen, 1789. 2. köt.) I. k. 111—14. l.

7) Henckel János Lőcsén, a XV. század utólján szül., tanulmányait külföldön fejezte be; 1513. lőcsei plebánossá választatott, majd tornai főesperessé lett; 1522. Mária királyné udvari papjává neveztetett ki; 1526 elején kassai lelkészszé választatott, a meghívást el is fogadta; de már 1528. a királyné felszólitására előbbi helyét ismét elfoglalta és úrnőjét követte (1530. Augsburgba is, hol Melanchtonnal s a protestantismus több vezérférfiával érintkezett). Midőn Máriát V. Károly császár Németalföld kormányzójává nevezte ki, megkérte, hogy eretnekséggel gyanusitott udvari személyzetét bocsássa el. Mária engedett, s Henckel számára a boroszlói székesegyháznál egy kanonoki állomást szerzett. Ezen állomáson fejezte be életét 1539.

nov. 5. V. ö. Frankl, Henckel J. Mária királyné udvari papja (Pesten, 1872.); Klein, Nachrichten cet. I. k. 110–16. l. Frankl erősen igyekszik bebizonyitani, hogy Henckel nem volt protestans, mivel a kath. egyházból nem lépett ki; de hiszen mint udvari pap ezt nem tehette s nem is lett volna hova, mert akkor még teljesen prot. szellemben szervezett községek nem voltak. Azután azokat, kik azon időben a római rendszer ellen nyiltan vagy zajtanúl harcoltak, csak nem tarthatjuk a róm. kath. egyház hű és engedelmes fiainak. Az sem bizonyit sokat, hogy Henckel az Erasmus köréhez tartozott; bizony az Erasmus katholikussága is nagyon messze állott a rómaitól (l. I. k. 480–81. l.).

8) Vier tröstliche Psalmen an die Königin zu Ungern (Wittenberg, 1526.). V. ö. Frankl. Henckel cet 5. l.

9) Decreta, Constitutiones et Articuli Regum inclyti regni Ungariae (Mossoczy kiad., Tírnaviae, 1584.) 37. l. Art. LIV. Omnes lutheranos et illorum fautores, ac factioni ipsi adhaerentes, tanquam publicos haereticos, hostesque sacratissimae Virginis Mariae, poena capitis, et ablatione omnium bonorum suorum, Majestas Regia, veluti Catholicus Princeps, punire dignetur.

10) Azon időben még nemzetiségi kérdés nem volt s ha a király mellől az idegeneket el akarták távolitani, ezt a lutheranusok üldözése nélkül is megtehették. Ott volt II. Ulászlónak 1490. decretuma, aztán az 1492. decretumnak VI., VII., VIII. cikke, melyek az idegeneket a főbb hivatalokból kizárják; l. Decreta cet. Ungariae, id. kiad. 207., 211. l.

11) Luther emliti a bremaiakhoz irt levelében. Ribini, Memorabilia aug conf. in Regno Hungariae (2 köt. Posonii, 1787.) I. 21. l.

12) A királynak a szebeniekhez küldött egy ilyen rendeletét közli Lampe-Ember, i. m. 59. l.; v. ö. Fabritius, Pemflinger Márk cet. (B.-pest, 1875.) 48. l., hol a nevezett rendeletnek hibás datuma ki van igazitva. Hasonló rendeleteket küldött a király 1525. jan. 15. Sárosmegyébe; febr. 4 Bártfára. A szepesi prepostnak 1524. körlevelét l. Lányi-Knauz. Magyar Egyháztörténelme (2. köt., Esztergom, 1866–70), II. k. 11. l.

13) 1525. IV. törvénycikk. l. Decreta cet. Ungariae, i. kiad. 371. l.

14) Zsilinszki, i. m. 21. l.

15) Lányi-Knauz, i. m. 18. l.

16) A főpapok közül: Szalkai László esztergomi és Tomori Pál kalocsai érsek; Paksi Balás győri, Móré Fülöp pécsi, Palinai György boszniai, Csaholi Fer. csanádi és Perényi Fer. váradi püspök. Ezen kivül 13 zászlós úr, 500 előkelő nemes és mintegy 20,000 vitéz esett el.

17) Zápolya 1526. nov. 11.; Ferdinánd 1527. nov. 3. koronáztatott meg; mindkettőt Fehérvártt Podmaniczki, nyitrai püspök koronázta meg.

18) Ezen rendelet alapján égettetett meg Gregori libethányai tanitó és Nikolai Filep ugyanoda való lelkész (1557. aug.). Különben ezen ügynek politikai háttere is volt. Ribini (Burius és Stöckel után), Memorabilia Aug. Conf. in regno Hungariae (2 k., Posonii, 1787–89), I. k. 20 l.

19) V. ö. Ribini (Raupach után), i. m. I. 21. l. Ezen rendeletet közli Bauhofer, i. m. 51–53. l.; Révész, Devay, 24–26. l.

20) A mohácsi csata után tiz évre csak három felszentelt püspök volt Magyarországon: Váradi Pál primás, Erdődi Simon zágrábi és Brodarich István váci püspök; a koronázó Podmaniczki már ekkor halva volt. Lányi-Knauz, i. m. 46. l. A főpapi javadalmak nagy részét a két király vezérei tartották lefoglalva; az egri püspökséget Perényi Péter, a nyitrait Török Bálint, a váradit Czibak Imre, a

csanádit Petrusits Gáspár, az erdélyit Bodo Ferenc, a pécsit Szeretsen János, Lampe-Ember, i. m 67. l.

21) S.-pataki füz. 1861. 587. l.; Fabo, Monumenta Evangelicorum Aug. Conf. in Hungaria historica (3 köt., Pest, 1861—65.) II. k. 61., III. k. 138—39. l.

22) S.-pataki füz. 1861. 586. l., 1864. 124—27. l.; Rácz K., A zarándi egyházmegye tört. (Aradon, 1880.) 7—9. l.

23) Révész, Devay, 34—35. l.; Melanchtonnak hozzá irt levelét közli Ribini, i. m. 40—41. l.

24) Lampe-Ember, i. m. 68. l.; Toth Fer., A magyar- és erdélyországi prot. ekklesiák Historiája (I. k., Komáromban, 1808.) 108. l.

25) Lampe-Ember, i. m. 70. l.; Fabo, Monumenta, II. 64. l.; Toth Fer., i. m. 74. l.

26) Toth F., id. Ekk. hist., 96—97. l.; Fabo, Monumenta, II. 64—65. ; Luthernek Révaihoz intézett levelét közli Ribini, Memorabilia, I. 43—44. l.; Bod P., Magyar Athenas cet. (Szeben, 1766.) 231—32. l.

27) Lampe-Ember, i. m. 71. l.; Rácz K., i. m. 11—12. l.

28) Toth F. Ekk. hist., 88., 85—87. l.; Rácz K., i. m. 9—10. l.

29) Toth F., Ekk. hist. 64—65., 84—85. l.; Rácz K., i. m. 10—11., 13—14. l.

30) V. ö. Toth F., Ekkl. hist. 65—66., 72., 105., 107—8. l. A reformatio pártfogóinak teljesebb sorozatát közli (Hunyadi, Veszprémi, Pariz Pápai, Burius, Melius után) Toth. F., id. m. 61—109. l. Miscellanea Gröningana (Bod után) T. VII. P. I. 133—174. l. — Lásd még Kiss Kálmán, A szatmári ref. egyházmegye tört. (Kecskeméten, 1878.) 79—84. l.; Sz. Kiss Kár., Monografiai vázlatok a barsi ref. esperesség múltja- s jelenéből (Pápán, 1879.) 15—16. l.; Rácz Kár., id. m. 11. l.

31) V. ö. Lampe-Ember, id. m. 589. 598. 664. l.; S.-pataki füz., 1861. 586. l.. 1864. 125. l.; Toth F., Ekkl. hist. 31. l.

32) S.-pataki füz, 1864. 124—34. l. — Lampe-Ember (id. m. 118. l.) az 1861. évi zsinatot Synodus Transylvaniensis-nek nevezi Tarcaliensis helyett (a neveket gyakran elferditi u. ott pár sorral alább Spatasiensis áll S.-patakiensis helyett), és azután Balogh F. (A magyar prot. egyh. tört. részletei cet. Debrecen, 1872. 41. l.) és Kiss Áron (A XVI. században tartott magy. ref. zsinatok végzései B.-pest, 1882. 58—59. l.) Lampe-Ember id. helyére hivatkozva, ugyanazon zsinatot kolozsvárinak (Claudiopolitana) nevezik, de, hogy ezen helycserét honnan vették, nem mondják meg. Kiss Kálm. pedig (id. műve 78. l.) az általam is használt forrásra hivatkozva, kolozsvári zsinatról és tarcali elnökségről beszél (ugyanazon egy évben). A zavar meglehetős nagy.

33) V. ö. Lampe-Ember, i. m. 103., 661—63., 678.; Bod P., Athenas, 282—84. l.; Bauhofer, i. m. 119—20.; Lányi-Knauz, i. m. (Hulderici, Miscellanea Tigurina, II 200. l. után) 68—69. l.; Fábó Andr, Beythe Istv. életrajza (Pest, 1866.) 7. l. — Különben Sztáray életét meglehetős homály boritja; a S.-pataki füz. (Tormássy J. után), 1867. 52. l. szerént Sztáray Zemplénbe, Abaujba nem ment soha; Bauhofer idézi a kath. Remond művéből, hogy Sztáray Melanchton tanitványa volt és a Kárpátok vidékén működött. Az ember szintén hajlandó elhinni, hogy nem egy, hanem két Sztáray volt.

34) Bod. Péter, Athenas, 208. 89. l.

35) Miscell. Gröningana (Bod után), T. VII. P. II. 352.; Lampe-Ember, i. m. 97.; Bod. P. Athenas, 31—2.; Fabo, Monum. II. 52.; Toldy, Magy. költ. tört. (2. kiad. Pest, 1867.) 181.; Kiss Kál., i. m. 77—8. l.

36) Bod. P., Athenas, 257—59.; Szabó K., Régi magy. könyvtár (B.-pest, 1879.), 6. 7. 9. l. — A biblia leforditását és kiadását is megigérte volt (Bod P. szerént); lehet, hogy hozzá is fogott vagy talán többet is tett, és nem lehetetlen, hogy ezen dolgozatnak gönci lelkész utódja, Károli Gáspár jó hasznát vette.

37) Ribini, Memorabilia, I. köt. 46—53.; Révész J., Erdősi János magy. prot. reformator (Debreczenben, 1859.).

38) Egyik cime: Apologia, mely csak kéziratban maradt; a másiké: Censurae Fratris Gregorii Zegedini ex ordine divi Francisci, in propositiones erroneas Matthiae Devai, sed ut ille vocat rudimenta salutis continentes (Bécsben, 1535.).

39) V. ö. Lampe-Ember, i. m. 72—88.; Ribini, Memorabilia, I. 30—42.; Bauhofer, i. m. 61—64.; Révész I., Devay cet. Devay művei: Disputatio de statu in quo sint beatorum animae post hanc vitam, ante ultimi judicii diem. Item De praecipuis articulis christ. doctrinae. His addita est Expositio examinis quomodo a Fabro in carcere sit examinatus (valószinüleg Baselben nyom.). Az Tiz-parancsolatnak, a Hit ágazatinak, a miatyánknak és a Hit pecsétinek röviden való magyarázata (valószinüleg Krakkóban nyom.). „Minden embernek illik ezt megtudni" kezdetü ének.

40) V. ö. Ribini, Memorabilia, I. 63—64.; Miscellanea Gröningana (Scarica M.. Vita Stephani Szegedini) Tom. VI. P. I. 508—559.; Bod. P., Athenas, 254—57.; Rácz K., Zarándi egyh. m., 44—45. l. — Irodalmi munkásságáról alább lesz szó.

41) Bod P., Athenas, 241—42.; Toth F., Ekkl. hist., 54. 327—28.; Kiss Áron, A XVI. sz. magy. ref. zsin. I. 675. l.

42) Lampe-Ember, i. m. 112—16.; Ribini, Memorabilia, I. 107.; Tóth Fer., Túl a Dunai ref. püspökök élete (Győrben, 1808.), 17—36. l-; Századok (Szabó K.), I. k. 146—66.; Révész, Figyelmező, 1873. év, 414. l., V. ö. Balogh F., Magy. prot. egyh. 51—54. l.

43) Ribini. i. m. I. 153—55., 78.; Bod P., Athenas, 248—49. l.

54. A reformatio terjedése Erdélyben.

A reformatio előtt az erdélyi kath. egyház a *milkovi* és *gyulafehérvári* püspökségek alá volt rendelve; az elsőhöz tartoztak némely székely és szász székek s a moldvai és oláhországi egyházak, az utóbbihoz a megyék s a székely és szász székek másik része. Miután a milkovi püspökség a tatár és török dúlások (a XIII. és XV. században) következtében elpusztúlt, annak erdélyi részére vonatkozó jogaira és jövedelmeire a brassói és szebeni káptalanok tették rá kezüket. Azonban a hatalomra vágyó *Bakács Tamás*, esztergomi érsek a pápától (*II. Gyulától*, 1512.) megnyerte, hogy az elpusztult püspökség maradványa az esztergomi érsekségbe kebeleztessék. Ezen végzést a szebeni és brassói káptalanok hosszas perlekedés után sem változtathatták meg [1]). A mil-

kovi püspökséget végre a reformatio nyomtalanúl elseperte. A gyulafehérvári püspökség a kalocsai érsekség alatt állott, s birtokosai (pl. egy *Várdai Ferenc*) a kiváltságaikra féltékeny szász káptalanokkal nem igen békés viszonyban éltek. A főpapság hatalmaskodása és nem kifogástalan élete már magában is erős ellenszenvet ébresztett az ipar és kereskedés által jóllétre emelkedett szász polgárságban, s igy csak függetlenségi vágyaik után indultak, midőn a papuralmat ostromló német reformatio eszméit örömmel üdvözölték.

Az első reform-mozgalom a *szebeni káptalanban* indult meg. Lipcsében járt n.-szebeni kereskedők Luther tételeivel s nehány más iratával tértek haza. Ezen ujdonságokat másokkal is közölték, s igy a tiszta Evangeliumnak ők voltak az első magvetői (1519—20 körül). Majd nehány pap, ezek közt valószinüleg *Sziléziai Ambrus* (a többinek neve ismeretlen) Luther szellemében kezdett működni, de a n.-szebeni új plebános (*Huet Márton*, a városbiró fia, az esztergomi érseknek alázatos szolgája, ki 1521. választatott meg) és a szebeni káptalan két dékánja [2]) oly erélyesen léptek fel az ujitók ellen, hogy egyedül *Pemfflinger Márknak*, a szászok grófjának [3]) befolyására kerülték el az eretnekeket sujtó büntetést.

Az 1523. országgyűlési végzés a szászoknak is szólott; érseki biztos (*Kaplyon László*, 1523. jul. 12. kelt parancscsal) jelent meg Szebenben, hogy a törvénynek foganatositásáról intézkedjék. De minél szigorúbban lépett fel az egyházi kormány, az új tan hivei annál nagyobb tevékenységet fejtettek ki. A nép az egyházi szertartásokkal és szokásokkal nem sokat törődött, sőt a papokat éles gúnyiratokkal [4]) és botrányos tüntetésekkel boszantotta. A káptalan ezen folyvást erősebben hullámzó mozgalommal szemben nem sokra mehetett, mert a háborgó nép megett a városi tanács, mely a káptalannak több peres ügy miatt régóta ellensége volt, és Pemfflinger állott, ki, mint az udvari párt híve az udvar és *Szalkay* kegyével is dicsekedhetett. Midőn (1524. máj. 6.) *Szalkay* foglalta el az *esztergomi érseki széket*, a szebeni káptalan oltalomért hozzá folyamodott. Erre az érsek a szebeni káptalannak határozott *rendeletet* küldött, hogy az eretnek munkákat égessék meg s a népet Luther tanaitól a nagy egyházi átok büntetésével rettentsék el. Ugyanezen időben a király *két biztost* (*Raskay Gáspár* kamarást és *Gerendi Miklós* titkárt) küldött a n.-szebeni tanácshoz, hogy a kath. egyház ellenségeivel az egész szász földön leszámoljanak [5]). A biztosok a szász földet már lángban találták [6]), annál nagyobb buzgóságot fejtettek ki Luther iratainak megégetésében és a gyanus papok megbüntetésében.

Nem sokkal több eredménye volt az 1525. törvénynek, mely a

lutheranusok megégetését rendelte el [7]. A mozgalom folyvást erősebb hullámokat vetett; *Hecht* (Csukás) *János* tanácsos (kit második házassága alkalmával a káptalan erősen megzaklatott) nyiltan a reformatiohoz csatlakozott (1525 végén), saját házában evang. iskolát állitott s családjával együtt német istentiszteletet tartott. Ugyanezen időben *Sziléziai Ambrus* (korábban szebeni prédikátor, ki ekkor Luther körében tartózkodott) egy *György* nevü, volt *Domokosrendi szerzetest* küldött Szebenbe, hogy a tiszta Evangeliumot hirdesse [8]; ezen kivül több Luther érzelmü tanár és pap menekült Erdély különböző vidékeiről Szebenbe, kiket a polgárság lelkesen fogadott, s kiknek a tanács közbenjárására a templomi szószékek használatát is megengedték. Szebenből a mozgalom a vidékre is kiterjedt, több községből a kath. papokat elüzték s helyeiket az új hit vallóival töltötték be. A kath. papok annyira elvesztették tekintélyüket, hogy körmenetek alkalmával a nép illetlenül kigúnyolta őket; Pemfflinger, a szászok grófja, a lázas mozgalomnak nemcsak nem állotta útját, hanem egyes esetekben azt nyiltan támogatta is. A kényes helyzetbe jutott papság ismételve *panaszszal* [9]) fordult az érsekhez, s az érsek a királyt a politikai viharok közepett is *új parancs* kiadására vette rá (1526. jul. 19.), mely Pemfflingernek hivatal-vesztés és vagyon-elkobzás terhe alatt meghagyta, hogy a lutheranusok ellen kiadott rendeleteket haladéktalanúl hajtsa végre. De már késő volt. *Szulejman* roppant hada fenyegetőleg nyomult előre, minden fegyverfogható férfi táborba készült; az eretnek-üldözésre rosz idők jártak. Nem sokára a *mohácsi végzetes csata* megtörtént, s a reformatio ügye az általános zavarban kedvező fordulatot vett. Az új érsek *(Várday Pál)* és *János király újabb parancsokat* küldöttek (1527. jan.) az eretnekség elnyomására, de nem volt, ki végrehajtsa azokat. A szászok már nagyrészt Luther tanához csatlakoztak volt, s *a n.-szebeni tanács* (1529. febr. 18.) *kimondta*, hogy minden szerzetes és pap azzal, amit magával vihet, nyolc nap alatt hagyja el a várost, vagy lépjen ki a kath. egyházból. A távozoktól a nép gúnyiratokkal vett búcsút [10]).

A Szebenben meginditott reformatio még sokkal messzehatóbb eredményre vezetett *Brassóban*, hol a mozgalom élén egy kiváló képzettségü, fáradhatatlan, igazán reformátornak termett férfiu, *Honter János* állott, kit méltán neveztek kortársai (legalább a szászokra nézve) Erdély evangelistájának. Honter (eredetileg Grass, egy brassai szücs fia, 1498. szül.), szülővárosában kezdett tanulmányainak bevégeztével külföldre útazott; meglátogatta a *krakkói*, *baseli* és *wittenbergi egyetemeket;* megismerkedett a külföld kiválóbb tudosaival, kik közül

főleg Reuchlin, Melanchton és Luther gyakorolt lelkére maradandó befolyást. Midőn sokoldalu (theologiai, philosophiai, mathematikai sat.) ismeretekkel meggazdagodva, szülővárosába visszatért (1533.), hogy szerzett ismereteit honfitársai javára forditsa, nyomdát állitott fel s a különböző tankönyvek mellett lassanként Luther műveit is kezdette terjeszteni. Előbb anyja házánál, majd a templomban nyilvánosan tanitott. Elvtársai (*Glatz* Mátyás, kit Calvinus Mátyásnak is neveztek, *Wagner* Bálint és *Fuchs* János városbiró) közreműködésével egy *hitvallást* (*Libellus Reformationis*, 1542.) [11]) szerkesztett, melyet a tanács elfogadott. Rövid idő alatt a városi és vidéki nép nagy része az evang. hithez csatlakozott s a várost utóbb az egész Barcaság követte. Ezen mozgalom nem kerülte ki a mindenható *Martinuzzi* (Utyeszenich vagy Frater György, Zápolya özvegyének, Izabella királynénak, ki fia János Zsigmond nevében kormányzott, főtanácsosa) váradi bibornok-püspök figyelmét. Martinuzzi, mint a reformatio ellensége, Hontert a *fehérvári országgyűlés* (1543.) alkalmával maga elé idézte; de a brassaiak Honter sorsán aggódva, másokat (Glatz Mátyást, ki Honternek *„Apologia Reformationis“* cimű művét vitte magával, Fuchs városbirót, két lelkészt és két tanácsost) küldöttek helyette. Martinuzzi a küldötteket máglyával fenyegette, ha meg nem térnek, de a királyné többi tanácsosai (*Battyháni Orbán* hadvezér, *Csáki Mihály* kanonok s m.) ügyüket hitvitára bizták, melyen elveiket oly erős meggyőződéssel védelmezték, hogy Martinuzzi ellenkezése mellett is őket bántatlanúl hazabocsátották. Midőn Honter a város első lelkészévé választatott (1544. ápr. 24.), a tanács beleegyezésével *a cultust* is az Evangelium szellemében *rendezte*, a templomokból a képeket és oltárokat egynek kivételével eltávolitotta, a magán misét mellőzte s az úrvacsorát két szin alatt osztotta ki. Ezután, hogy az Evangelium jövőjét biztositsa, a tanács támogatása mellett *az iskolát ujra szervezte*, s azt *főiskolává* (= nagy iskolává, melyben hit- és bölcsészeti tudományok, classicus nyelvek sat. adattak elé) bővitette ki (1544.); a *leányok neveléséről* is kellőleg gondoskodott és a görögországi és budai könyvtárak megmentett műveiből egy igen becses *könyvtárnak* tette le az alapját [12]).

Hasonló sikerrel működött *Crocaeus Lukács* és *Aegidius Segesvártt*, hol a nép már 1529. ellenséges állást foglalt el a szerzetesekkel szemben; *Altenberg* Bertalan *Medgyesen* a képeket és oltárokat korán eltávolitotta, s a reformatio munkájában *Aurifaber* Vince muzsnai és *Salicaeus* Ferenc berethalmi pap által is buzgón támogattatott. *Besztercén* a mozgalmat *Caesarius* Albert és *Teutscher* vezette, a városi tanács egy Fabianus nevü, az ellenséggel cimboráló, templom-rabló papot

máglyára mert itélni, s 1531. a szerzetesek ellen kedvezőtlen itéletet hozott [13]). Igy lassanként az egész szász föld a Luther szellemű reformatiohoz csatlakozott. A *megydesi zsinaton* (1545.) az augsburgi hitvallást és a szászországi egyházi rendtartást elfogadták, a papság dijazására az „isteni és királyi jogon" alapuló tized fenntartását elhatározták, a templomokból egynek kivételével az oltárok eltávolitását kimondták s az egyház élére *superintendens választását* is szükségesnek nyilvánitották, de ezen utóbbi Martinuzzi ellenséges magatartása miatt ezúttal még elmaradt [14]). Majd elkészült (1547.) az egyházi rendre és szertartásokra vonatkozó munkálat (*A szász egyházak reformatioja*, mely Brassóban jelent meg) s az egész szász földre kötelezővé tétetett (1550.).

Honter halála után (1549.) az ő helyét *Wagner Bálint* (gymnasiumi tanár, városi pap, a görög nyelvben és bölcsészetben kitünő képzettségü férfiu, ki egy görög kátét is irt, hogy ezen úton a görög keleti egyházból is hiveket szerezzen) foglalta el, kinek vezetése alatt Brassó továbbra is a szászok vallás-ügyének központja maradt. Martinuzzi megöletése után (1551. dec. 17.) a rég ohajtott superintendens-választás is megtörtént. A *szebeni zsinaton* (1553. febr. 6.) *Wiener Pál* helybeli pap választatott meg, s ezen választás által a Brassóra féltékeny Szeben az egyházi kormányra is rátette kezét (a politikai kormány azelőtt is Szebenben volt). Wiener halála után (1554. a dühöngő ragály áldozata lett) az ingatag politikai helyzet miatt nem lehetett a superintendensi hivatalt betölteni, csak a helyzet tisztultával választották meg *Hebler Mátyást* (1556. megh. 1571.), kit később a Lengyelországból visszahivott Izabella királyné is megerősitett (1558.) [15]).

Az erdélyi *magyar egyházak* is Luther tanát fogadták el kezdetben. Ezek közt első volt *Kolozsvár*, hol a számban és erőben folyvást gyarapodó magyarság már a XV. század második felében a szász polgársággal szemben egyenlő jogokat vivott ki (a városi hatóság felerészben szászokból, felerészben magyarokból alakult, 1468.). A reformatio mozgalma feltünőbb és határozottabb irányt akkor kezdett venni, midőn 1545 tájt *Heltai Gáspár* és *Vizaknai Gergely* állott a mozgalom élére. *Heltai* (eredetileg szász, de magyarrá lett, születéshelye és éve ismeretlen) a wittenbergi egyetemről (hol 1543—45 közt időzött) visszatérvén, a kolozsvári szász egyház fő lelkipásztorává választatott, s valószinüleg az ő ajánlatára nyerte el *Vizaknai* (ki ugyancsak Wittenbergben 1540—45 közt, tehát egy ideig Heltaival együtt tanult) az iskolamesteri állomást. Mig Heltai a szószéken, addig Vizaknai az iskolában hintegette a tiszta Evangelium magvait. Ezen munkájukban

nem sokára *Gyulai István* magyar prédikátor és *Ozorai István* iskolamester is készséggel támogatta; s hogy fáradozásukat annál biztosabb siker kövesse, hozzáfogtak a *szentírás lefordításához*. E nagy munkának s más vallásos irodalmi termékeknek elterjesztése végett Heltai (1550.) egy kitűnően felszerelt *nyomdát* állitott fel, melyben 1551. jelent meg a szentirás első része [16]. Martinuzzinak ezen dolgok nem igen voltak inyére, s el is követett mindent, hogy a buzgó apostolok munkásságát meggátolja; a városra birságot vetett, sőt állitólag a reformatorok fejére jutalmat tűzött ki. Azonban az ország rendei türelmesebbek voltak és a politikai zavarok közt feledték az üldözést. Ellenkezőleg kevés idő múlva még a reformatorok által veszélyesnek tartott apostolok is szabadon hirdethették tanaikat. Ilyen volt *Stancaro* (l. fennebb a 130—32. l.), a botrányos magaviseleteért s eltérő tanaiért mindenünnen elüldözött hetyke olasz hittudós, ki Kolozsvártt is nyiltan hirdette, hogy Krisztus az emberiségnek csak emberi természete szerént megváltója és közbenjárója. Heltai a reformatio békes fejlődését zavaró idegen ellen nemcsak élőszóval a hitvitákon, hanem irodalmi téren is síkra szállott [17]. Stancarot téves tanaiért a *széki zsinat* (1555 tájt) az erdélyi egyházból kizárta [18], mire a nyughatatlan olasz, városról-városra bujdosva, utóljára Erdélyt elhagyni kényszerült (1556.). Miután a Lutheri tant a város kedvezőleg fogadta, a cultusnak Evangeliumszerű átalakitása is munkába vétetett, s a hatóság az oltárokat a templomokból eltávolittatta (1556 körül) [19].

Kolozsvár példáját a többi magyar városok is követték. *Deésen* és környékén az Augustinus szerzetesek Luther példája után indulva, az ő szellemében kezdettek tanitani (1540—43.); majd István mester és Lajos mester, a deési egyház fő lelkipásztora (1546 után), a város és vidéke reformálásában oly nagy buzgóságot fejtett ki, hogy 1554 tájt Deésen a kath. egyház teljesen felbomlott; a templomokat a katholicismus maradványaitól megtisztitották s az istentiszteletet magyar nyelven tartották [20]. Nehány év lefolyása alatt *Tordán*, *Enyeden*, *Gyulafehérvártt*, *Vásárhelytt* s más magyar városokban evang. egyházak alakultak. Azonban mig a szász evang. egyházak a reformatio első alapján megállapodtak, addig a magyar evang. egyházakat a *calvinismus* egyetemesebb szellemű iránya majdnem egészen meghóditotta, sőt később egyidőre az *unitarismus* is magával sodorta.

1) Lányi-Knauz, Magy. egyh. tört. I. köt. 345—362. l.

2) Flaschner Farkas disznódi és Thonhauser Péter nagy-csüri plébánosok, kik egyszersmind érseki vicariusok is voltak és e hivatalt évenként felváltva viselték.

3) Pemfflinger Márk, a Regensburgból beköltözött s Budán letelepedett kereskedő, majd biró, Pemfflinger János fia, 1480 körül született; képzettsége és műveltsége tekintélyes társadalmi állást szerzett számára. II. Lajos király 1521., a szebeniek szabad választási jogát mellőzve, őt nevezte ki n.-szebeni királybirónak (= szászok grófjának), hogy a nemzeti Zápolya párt törekvéseivel szemben a szászok élén (kik akkor sem voltak barátai a magyarnak) az udvari párt érdekeit védje. A szászok előbb tiltakoztak ezen jogsérelem ellen, de csakhamar megnyugodtak. Az új királybiró már Szebenbe költözése előtt ismeretes volt a reformatioval, s amint a körülmények engedték, amellett határozottan fel is lépett. 1529. Zápolya őt hűtlenségi perbe fogta s javaitól megfosztotta; ennek következtében örökre elhagyta Szebent és Erdélyt. Fabritius K., Pemfflinger Márk szász gróf élete, különös tekintettel a reformatio elterjedésére az erdélyi szászok közt (B.-pest, 1875.), 5—6., 12—14. 18. 23. 99. l.

4) Ezek közé tartozik a következő:

„Pereant Simones Hypocritae,
Cauponariis lucris squalentes,
Meretrices pessimas alentes.“

Miles (Siebenbürg. Würgengel. Hermannstadt, 1670.) után közli Fabritius, id. m. 42. l.

5) Az érseki rendeletet és kir. biztosi okmányt közli Fabritius, id. m. 136. 137. lap.

6) A nép a papokat mind merészebben és illetlenebbűl kigúnyolta és a szertartásokról káromlólag nyilatkozott. Fabritius, id. m. 53—54. l., több erre vonatkozó adatot közöl.

7) Egy Clementis vagy Medgyesi János nevü rovott életü papot ugyan meg akartak égetni, de a tanács közbenjárására máglya helyett azzal büntették meg, hogy eretnekségét a szószékről ünnepélyesen vissza kellett vonnia. Fabritius, i. m 62—64. lap.

8) Ramási Mátyás (megh. 1546.) nem ezen időben volt plébános, mint a régibb irók hibásan közölték, hanem 1536.; és Surdaster János Ferencrendi szerzetes is csak 1540—50 között hirdette Luther tanait Szebenben. Fabritius, i. m. 65—68. lap.

9) Ezen panaszlevélnek Seivert által helyreállitott szövegét közli Fabritius, i. m. 156—160. lap.

10) Fabritius, i. m. 91—92. l. U. o. Oltard után közölve van egy ugyanezen alkalomra készitett gúnyirat, mely igy kezdődik:

„Ite pingves Monachi, praebendis pingvibus pleni.
Luxuriati estis, donec ejecti estis.“ sat.

11) Teljes cime: Formula Reformationis Ecclesiae Coronensis et Barcensis totius provinciae, Coronae, 1542.

12) V. ö. Lampe-Ember, i. m. 89—91., 680—82., 695.; Bod P., Athenas, 109—11; Dück (Gesch. des Kronstädter Gymnasiums. Kronstadt, 1845.) után Frankl, Hazai és külföldi iskolázás, 81—82.; Zsilinszky (A magy. országgyűlések cet. I. k. 25—29.) az országgyűlést Vásárhelyre teszi a forrás megnevezése nélkül, Lampe, Haner után, Kolozsvárra, a brassói levéltári adatok (Lampe, i. m. 695. l.) Fehérvárra.

13) V. ö. Fabritius, i. m. 96—97.; Lampe, i. m. 91—92., 683. l.

14) Lampe, i. m. 92.; Zsilinszky, i. m. 32. l.

15) Az emlitett műveken kivül v. ö. még Szilágyi S., Erdélyország története (2 köt, Pest, 1866.), I. k. 206—208., 369—72. l.

16) A II. köt. 1865.; a IV. k. 1552.; az Új-Testam. (V. k.) 1562.; a III. k. valószinüleg sohasem jelent meg, legalább még eddig nem akadtak nyomára. V. ö. Szabó K., Régi magy. könyvtár, 17—18.; 29—30. l.; Ballagi A., A magy. nyomdászat cet. (B.-pest, 1878.), 41—46. l.

17) Confessio de Mediatore generis humani J. Christo vero Deo et homine cet. (Vitebergae, 1555).

18) V. ö. Lampe, i. m. 685.; Jakab E., Dávid Fer. emléke (B.-pest, 1879.), 17—26. l.

19) Az 1556. számadásban erről is van szó. V. ö. Fekete M., A kolozsvári ev. ref. főtanoda története (Kolozsvárt, 1876.), 3. l. 3. j. Kolozsvár reformatiojára nézve l. még Szilágyi F., A kolosvári ev. ref. eklézsia történetei (Kolozsváron, 1829.) 4. l.; Fekete M., i. m. 2—6. l.; Szilágyi S., i. m. I. k. 373—74. l.; Lampe, i. m. 94. 683—85. l.

20) Kádár J., A deési ev. ref. egyház története (Deésen, 1882.). 40—42. l.

55. Az evangeliumnak megnyert magyar egyházközségeknek nagy többsége a Calvin-szellemü reformatiohoz csatlakozik és külön egyházzá tömörül. A viszálkodó protestansok ellen az ujra szervezkedő kath. egyház támadásra készül.

A politikai pártharc, a kath. egyház súlyos vesztesége és rendezetlen állapota miatt a kettős királyság (Ferdinánd és Zápolya János) idejében, miként emlitve volt (217—18. l.), nem lehetett a protestansok ellen egészen kiméletlenűl fellépni. Ha az ó és új hit hivei közt itt-ott hevesebb összeütközések történtek, ha helyenként az üldözési törvényeket szigorúan végrehajthatták; de ezen akadályok az Evangelium hódító útját nem zárhatták el. Ugy látszik, hogy az illető körök is átlátták, hogy az üldözéseknél hathatósabb ovószer lesz a katholicismust veszélyeztető mozgalom ellen a kath. egyház restaurálásáról komolyan gondoskodni. E tárgyban *törvények* is hozattak (1548. 1550.), melyek kivánatosnak mondták ki, hogy a papi állomásokat tudományos és példás életü férfiakkal töltsék be, hogy a főpapok ügyes szónokokról, jó iskolákról gondoskodjanak, s hogy ezen kivánalomnak eleget tehessenek, az idegen kezeken levő egyházi javak és javadalmak a kath. egyháznak visszaadassanak. A törvény az *anabaptistáknak* és *sacramentariusoknak* (Zwingli és Calvin hivei) mindenünnen való elüzetését is megköveteli, de a lutheranusokat nem emliti s igy ezen egyház hiveit hallgatva elismeri.

Igy állottak a dolgok, midőn *Oláh Miklós* esztergomi érsek (1553—68.), a tudományos, éles tekintetü, ügyesen számitó politikus főpap, kit a magyar kath. egyház megmentőjének szoktak nevezni, a

pártoskodó protestansok ellen megkezdette a harcot, s hogy ezt annál biztosabban folytathassa, a *kath. egyház restaurálásához* fogott, hogy tudja, minő erővel rendelkezik. A király jóváhagyásával királyi biztosokat küldött a felvidékre, hogy az elszakadt prot. papokat feleletre vonják, a kath. egyházba visszatérni kényszeritsék s a makacsokat megbüntessék. Az öt felvidéki királyi város (Kassa, Eperjes, Lőcse, Szeben, Bártfa), miután már 1549. a király elé terjesztette volt a *Stöckel Lénárt* (l. az 53. c.) által szerkesztett *hitvallást*[2]), hogy igaz hitéről bizonyságot tegyen, most újból a királyhoz folyamodott, hogy ezen zaklatást tiltsa el. A terveit ügyesen vezető érsek jól tudta, hogy a pénz nagy hatalom, épen ezért újabb lépéseket tett a kath. egyházi javadalmak visszaszerzésére (1557. XI. t. c.); ezenkivül törvényes engedélyt nyert zsinatok tartására (1559. XLI. t. c.)[3]), hogy az eltévedt pásztorok „üdvös tanításokban" részesittessenek; sőt *alkotmányellenes rendelet* kiadására is rávette a királyt (1560. ápr. 10.), hogy az idegen kézrekerült egyházi javakat mindenáron visszakövetelhesse. Minthogy a harcoló egyháznak megbizható hadseregre is volt szüksége, az érsek a *nagy-szombati iskolát a jézsuiták vezetése* alatt főiskolává alakitotta át (1561. tizenkét jezsuita tanárral)[4]); sőt, hogy az egyházi szakadást annál biztosabban megszüntethesse, a kath. uniformitasból kész volt valamit feláldozni[5]). Ferdinánd, ki saját érdekében Németországon is közvetitő szerepre vállalkozott, Magyarországon sem akart egyik párttal sem ujat húzni; s amint a politikai helyzet változott, most szigorúbb, majd engedékenyebb volt a protestansok iránt; különben sem nélkülözhette a protestansokat, ezért volt már az ő idejében a főbb állami hivatalok nagy része a reformatio barátaival betöltve. A nádori méltóságra (1554.) a Melanchtonnal levelező *Nádasdy Tamás* emeltetett, *Révay Ferenc* nádori helyettes, *Perényi Péter* koronaőr, *Thurzó Elek* országbiró, *Pemfflinger Márk* a szászok grófja és több főispán a reformatio hive volt[6]).

Mig a kath. egyház erejét gyüjtögette, a protestansok sem maradtak tétlenül; zsinatokat tartottak, egyházi törvényeket hoztak s az egyház szervezését munkába vették. A *zsinatokon* eleinte a közvetitő Melanchtoni szellem az eltérő irányokat még együtttartotta, de az elvi különbségek mind élesebb körvonalokat nyertek, *s a szakadásnak be kellett következni*. Az *erdődi zsinat* (Szatmármegyében, 1545.), melyet *Drágfi Gáspár* (Kraszna- és Közép-Szolnokmegyék főispánja) hivott össze, s melyet *Kopácsi István* erdődi lelkész vezetett, a *kath. egyháztól való elszakadás* ünnepélyes nyilatkozata volt; hitvallását pedig még határozatlan, inkább Melanchtoni, mint Lutheri szellem

hatotta át [7]. Az *Óváriban* (Szatmármegyében, 1554.) tartott zsinat, mely *Ecsedi Báthori György* védelme alatt gyűlt össze (88 pap és számos nemes jelent meg), az úrvacsora-tanát már határozottabb Lutheri szellemben szerkesztette (I. c.), a kovásztalan kenyér alkalmazása mellett nyilatkozott (II. c.), az oltárok eltávolitását a világi hatóság teendőjének mondta ki (IV. c.), a házasságok kötésénél esküt követelt, s az egyöntetüség, jó rend és fegyelem érdekében egyházi elöljárók választását határozta el (IX. c.) [8].

Eközben a *Calvinismus* is gyorsan terjedt. *Dévay* (miként emlitve volt 221—24. l.) már debreceni tartózkodása alatt a schweizi reformatio szellemében működött; ezen irányt követték *Szegedi Kiss István*, *Skarica Máté* s mások. Az elkezdett munkát *Kálmáncsehi Sánta Márton*, a nyers, türelmetlen, gyujtó hatású, népszerü szónok és puritanus egyszerüségre törekvő, bátor pap fokozott hévvel folytatta. Kálmáncsehi (születése, ifjusága ismeretlen) a *krakkói egyetemből* (1523. iratott be, 1525. mint senior még ott volt) visszatérve, jóval később, mint *gyulafehérvári kanonok*, iskola-igazgató és jogtudor működött; a segesvári hitvita után (1538.) a kath. egyházból kilépett, azután Magyarországon *S.-A.-Ujhelyen*, *Munkácson* és *Beregszászon* hirdette az igét; utóbbi helyen rokonnézetű tiszttársaival *zsinatot* is tartott (1552.), melyen az úrvacsorának korábban elfogadott tana megerősittetett, a fülbe-gyónás elvettetett, a lelkészi fizetés szabályoztatott, s kimondatott, hogy a lerontott oltárok helyett nem kell másokat emelni, de a meglevőket, ha a hivek akarják, meg kell tartani [9]. Pár év múlva *Debrecenbe* ment, hol a reformatio szelleme (*Török János* földesúr pártfogása mellett, 1550 óta) a nép nagy részét egészen meghóditotta (az 1545. debreceni országgyűlés a lutheranusok üldözését már elrendelte); de a gyökeresen ujitó Kálmáncsehit, ki a templomokból a meghagyott utolsó oltárokat is kihányatta, a mérsékelt gondolkodású hatóság még ekkor nem tűrte meg. Az elüzött Kálmáncsehi *Erdélyt* kereste fel és Kolozsvártt s a székelyek közt buzgósággal terjesztette a ref. vallás tanait (erről alább). Onnan *Debrecenbe* tért vissza s valószinüleg ott is fejezte be életét (1557 végén vagy 58 elején) [10].

Debrecen város évek hosszú során át a vallás-ujitás hullámain hányatva, végre a calvinismus alapjára állott s tovább nem mozdult (a kath. egyház 1552. teljesen megszünt, a templomi szerek utolsó maradványait a városi hatóság 1554. vette át); a ref. dogmákkal ellenkező eredményeket veszélyeseknek tartotta s azok ellen makacs harcot vívott mindenha. Ezen szellem kifejtésére nagy befolyással volt *iskolája*, mely valószinüleg a korábbi zárdaiskolából (1559 tájt) a városi tanács

pártfogása mellett alakittatott át prot. iskolává és emeltetett később főiskolává (1579 körül), és *nyomdája*, mely ugyancsak a város pártfogása mellett kezdette meg működését (1563.; Huszár Gál vándornyomdája 1561—62. működött), s mely a XVI. században Magyarországon legtöbb művet (101.) bocsátott közre [11]). Debrecen reformatioját *Melius* (Horhi Juhász) *Péter*, a városi ref. egyháznak 14 évig hű, buzgó és fáradhatatlan lelkipásztora s az alsó-magyarországi (= Tiszántúli) ref. egyházaknak 11 évig éber és erélyes püspöke fejezte be. Melius *Horhi* faluban (Somogyban, ma tolnai puszta), 1515. született (ezen év valószinűbb, mint az eddig felvett 1536.); ifju koráról, iskolai pályájának kezdetéről nem maradt fenn emlékezet, a *wittenbergi* egyetemen 1556. (okt. 26.) iratott be; rövid ott tartózkodása után *Debrecenbe hivatott meg*, „hogy a sz. háromság ellen küzdő hazának segitségére legyen." Ezen idő óta (1558.) a hitvitákon és szószéken élő szóval és tollal szakadatlanúl harcolt a lutheranismus és unitarismus ellen (erről alább). Előbb ő maga is Luther hive volt, de Szegedi Kiss István befolyására a calvinismushoz csatlakozott. A *puritanismus* elveit, ahova csak befolyása elhatott, mindenütt átültette az életbe (1564. Debrecenben már az orgona, harang sat. egészen mellőzve voltak). Hogy Magyarországon az unitarismus állandó hóditást nem tehetett, abban Meliusnak is nagy része volt [12]). Ezen folytonos küzdelemben nyilt, tekintet nélküli, néha nyers fellépése, meggyőződéséhez való rendithetlen ragaszkodása, alkudozást nem ismerő szilárd jelleme és türelmetlensége sok ellenséget, de nagyszámu tisztelőt is szerzett. Híre a külföldre is elhatott s egy *Beza* is „az igazság rettenhetlen harcosának" nevezte. Végre a mértékfeletti testi és szellemi munka s a folytonos izgatottság kimeritette életerejét, meghalt (1572. dec. 15.), s a „tiszteletreméltó, nagytudományú férfiu földi maradványait a debreceni sírkertbe tették nyugalomra [13]).

Ugyanazon zászló alatt küzdött, az emlitetteken kivül *Szegedi Gergely* (Genfben és Wittenbergben fejezte be tanulmányait), debreceni ref. lelkész, Meliusnak buzgó munkatársa. *Czeglédi György* a magyarországi calvinismusnak egy másik erős várából *Nagyváradról* vezette a harcot, főleg az unitarismus ellen tartott hitvitákon. Ezen fontos állomást, a káptalan és szerzetesek ellenállása miatt, a reformatio csak azon időben foglalhatta el, midőn az önállóvá lett Erdély ezen városra rátette kezét (1556.). Ekkor a várparancsnok (Nyakazó Kendi Antal a papokat a várból kiutasitotta s az egyházi javakat lefoglalta, mire a kath. cultus teljesen megszünt (1566.). A reformatioval egyidejüleg megkezdte működését a *sajtó* (1565.) és az *iskola* (a Mindszentek

zárdájában 1557.). A váradi egyház szervezését aztán *Károli Péter* (1564. Wittenbergben tanult, előbb a kolozsvári iskolában tanitott, de a heves háromságtani viták miatt Váradra távozott s az ottani iskola vezetését vette át; 1569. lelkészszé és Melius halála után helyébe püspökké választatott), a példás életü, becsületes, nagytudományu váradi ref. pap és tanár fejezte be [14]). Ugyanazon elvek mellett harcoltak még: *Szikszai Hellopaeus Bálint* (Wittenbergben és Genfben tanult), tudós egri (1567—74.), majd debreceni lelkész, ki a kátéirodalmat két becses munkával gazdagitotta [15]); *Paksi Mihály* (1566—76. Wittenbergben, Heidelbergben, Francia- és Olaszországban utazott és tanult), sárospátaki tanár s aztán az egri ref. egyháznak utolsó lelkésze [16]).

De hogy visszatérjünk az egyházi szakadás további folyamatának ismertetéséhez; midőn a schweizi reformatio hivei, mint kikiáltott szentségtagadók, ugy a lutheranusok, mint a kath. papság és kormány részéről egyaránt erős támadásoknak voltak kitéve, a váradi és debreceni ref. lelkészek rokonelvü társaikkal (1561., 62. *Váradon*, *Egerben* és *Debrecenben*) *zsinatokat* tartottak, hogy azokon hitük főbb tételeit kifejtsék, „tudományukról, egyetértésükről, hitüknek a szentirással és atyákkal való megegyezéséről" bizonyságot tegyenek. Igy több kisebb munkálat készült, melyek nemcsak a hit- és erkölcstanra, hanem a szertartásokra, egyházi életre, egyházi és polgári elöljárók kötelességeire, háborura, babonákra sat. is kiterjeszkednek. Ezen munkálatokat valószinüleg (az ajánlólevelek aláirása szerént) *Melius Péter*, *Szegedi Gergely* és *Ceglédi György* fogalmazta; ezekből állittatott össze a *Debreceni Hitvallás* (Confessio Catholica), egy minden rendszer nélkül, sietve összefüzött s nemcsak a szentirásra, hanem az egyházi atyákra is hivatkozó mü, mely az *elővégzést* Calvin szellemében fogja fel, a hit által való megigazulást kiemeli, a jó cselekedetek érdemes voltát elveti; a keresztséget a szereztetés szerént egyszerüen rendeli el, az *úrvacsoráról* azt tanitja, hogy a hivő lélekkel Krisztus nem érzékileg, hanem szellemileg közöltetik; a cultusból az Evangelium szellemével ellenkező minden szert és szertartást kizár; szigorú egyházi fegyelmet és életet követel; az eretnekeket halálra érdemesnek itéli; a törvényes hatóságok iránt engedelmességre int, az *úriimát* és *tizparancsot* megmagyarázza, végre a *többnejüséget* paráznaságnak bélyegzi [17]). Ezen hitvallás *Egervölgyi*nek is neveztetik, mivel az egri nemesség, katonaság, polgárság és nép, hite védelmére, ezt küldötte el I. Ferdinánd királynak és fiának Miksának (1562.). Ugyanis midőn *Verancsich* Antal a bécsi kormánynak a török udvarnál tett kitünő szolgálataiért az egri püspökséget és várparancsnokságot nyerte jutalmúl (1557.),

saját területén a protestantismus kiirtását tűzte ki célúl. A papokat és tanitókat börtönnel vagy számüzetéssel fenyegette, ha meg nem térnek, s midőn a katonaság és nép pártjukat fogta, sőt esküt tett le *(egri confoederatio)*, hogy védelmezni fogja, a főpap az egrieket pártütéssel vádolta. Erre az ügy megvizsgálása végett királyi biztosok jelentek meg (1561.); de ezeknek is kijelentették, hogy készebbek Egert odahagyni, mint evang. hitükről lemondani. Ezen alkalommal kérték el az egriek Melius püspöktől a már emlitett hitvallást, hogy azzal igaz hitüket igazolják. Igy Veranchich püspöknek a protestansok kiirtását célzó terve az egri katonák állhatatosságán hajótörést szenvedett; végre a makacs vitézekkel folytatott küzdelembe belefáradva, az egri várparancsnokságtól, saját kérelmére, felmentetett, s helyét *Mágochi Gáspár*, a prot. főúr foglalta el (1564.).

A calvinismus megtámadása a felvidéki ref. hiveket is tömörülésre és szinvallásra inditotta. Igy jöttek össze *Németi Ferenc*, tokaji várkapitány védelme alatt, *Tarcalon* (1562.) *zsinatra*, melyet *Tordán* (1563.), folytattak és fejeztek be. Ezen két zsinaton némi módositással és kihagyással a *Beza által irt Genfi Hitvallást* [18]), s az iskolák számára *Calvin kátéját* fogadták el. Midőn Perényi Gábor, Luthernek buzgó híve, ezen mozgalomról értesült, a birtokain lakó lelkészeket S.-A.-Ujhelybe hivatta és meghagyta, hogy az augsburgi hitvallástól s az eddigi szokásoktól (az úrvacsorában kovásztalan kenyér) eltérni ne merészeljenek, ha helyükön akarnak maradni. A megidézett lelkészek (szónokuk *Thuri Pál* sajó-szentpéteri lelkész volt) igazolták és védelmezték magukat s végre kijelentették, hogy készek ezen ügyben a lipcsei és wittenbergi theologusok itélete előtt meghajolni. Perényi e kivánatnak eleget tett, a reformatio tűzhelyére követeket küldött (Thuri Pált és Solti Bernátot, a tolcsvai lelkészt) s a szász vál. fejedelmet levélben megkérte, hogy ezen ügyben támogassa a küldötteket. De a szász hittudósok válasza (1563.) nem kedvezett a ref. lelkészeknek, mert kimondta, hogy a Beza-féle és az Augsburgi Hitvallás közt nincs rokonság s az evang. hitet csak az Augsburgi fogja fel helyesen. Azonban ezen válasz a tarcali zsinat hiveit nem ingatta meg s *a szakadás* a Calvini és Lutheri irány közt ezen vidéken is *megtörtént* [19]).

Midőn Ferdinánd király meghalt (1564. jul. 25.), a lutheri egyház mellett az alakuló ref. egyház körvonalai is mind tisztábban kezdettek kiválni, sőt az unitarismus is rohamosan terjedt. Még sokkal nagyobb virágzásnak indult a prorestantismus az absolut uralomra hajló, de felvilágosodott és békeszerető *Miksa király* alatt (1564—76.). Miksában már tanitója *Severus* (Schiefer) Farkas kedvező hangulatot

keltett a protestantismus iránt, sőt udvari papjává is a lutheranus *Pfausert* választotta és csak atyja és a pápa sürgető kérésére bocsátotta el (1560.). Protestans hajlamait a német protestans fejedelmekkel folytatott levelezései és alkudozásai még jobban megerősitették. Megkoronáztatása előtt csak nagy nehezen lehetett rávenni, hogy a szokásos kath. szertartásoktól ne térjen el, s midőn a koronázási esküt elmondta, Máriát és a szenteket mellőzve, az Evangeliumot nyomatékkal emelte ki. Különben is átlátta, hogy a protestansok erőszakos kiirtása lehetetlen, s hogy eszmék ellen fegyverrel harcolni sikertelen. Ezért irta *Svendi Lázár* prot. tábornokának, hogy „a vallási ügyeket nem lehet karddal eldönteni. . . Krisztus és az apostolok másként tanitottak, az ő kardjuk a nyelv, a tanitás, az isten igéje és a keresztyén élet volt.“ De bármily türelmes volt Miksa, az unitarius és calvinista mozgalmakat nem helyeselte, s csak egyedül a lutheranismus ujitásait ismerte el jogosultnak; ezért irta (1560. ápr. 2.) III. Frigyes pfalzi vál. fejedelemnek: „Én az Augsburgi hitvallásban foglalt tudományt tartom igaz és keresztyén vallásnak“; ezért adott ki a kath. papság sürgetésére egy *rendeletet* (1567. okt. 31.) a Sopron- és Vasmegyékben terjedő calvinismus elnyomására és rendelte el a *könyvvizsgálást* (1570.), főleg az „Árianus eretnekség ellen.“ Midőn a rendek az országgyülésen (1572.) elhatározták, hogy az arianusok elfogassanak és könyveikkel együtt megégettessenek, Miksa azt akarta volna, hogy ezen végzés a sacramentariusokra is alkalmaztassék[20]). Ily kedvező körülmények közt annyira elterjedt a reformatio, hogy Magyarországon állitólag csak három főnemes maradt a kath. egyházban, a nemesek közül pedig alig volt csak egy is[21]); az Oláh Miklós által Nagyszombatban letelepitett *jezsuiták*, zárdájuk leégése után (1567.) *az országot elhagyták*, mivel Miksa alatt pártfogásra és téritésre nem sok kilátás nyilt.

Miksa alatt a ref. egyház ujabb lépést tett megszilárdulása felé; úgy látszik, hogy a megelőző zsinatok végzéseit nem találták megnyugtatónak; ezért gyültek össze *zsinatra Debrecenbe 1567.* (febr. 24., 25., 26.). Ezen zsinatra *Melius* nemcsak a magyarországi lelkészeket hivta meg, hanem az ellenkező nézetü erdélyi lelkészeket is, hogy őket tanaik téves voltáról meggyőzze, de ezek nem jelentek meg. *Hét „igaz tételt“* tüztek ki megvitatás végett, melyek a *háromság tanát* védik s az azt kétségbe vonó régibb és ujabb (Sabellius, Samosatai Pál, Arius, Photinus, Nestorius, Servet és mások által kifejtett)[22]) tanokat, mint veszélyeseket, elvetik. Hogy a vita megtartatott-e, miután a háromság-tagadók nem jelentek meg, erről tudositás nem maradt

fenn. A zsinat *két eredeti* (egy *latin* és egy *magyar* szövegü) *hitvallást*[23]) fogadott el, melyek kiválólag a *szentháromság. elővégzés és úrvacsora* tanait igyekeznek minden balvélemény ellen világosan körvonalozni és biztositni. Ezenkivül még egy *LXXIV cikkből* (*Articuli majores)*[24]) álló törvénykönyvet is hoztak létre, mely az egyházi szertartás, rendtartás és fegyelem szabályait állapitotta meg. Az LIII. c. a *kátế tanitását* továbbra is elrendelte az egyházakban, de hogy melyiket, azt nem mondja meg és igy nem bizonyos, hogy ezen zsinaton a *Heidelbergi kátê* bevétetett volna. Végre ugyanezen zsinaton a *Bullinger* által irt *II. Helvét hitvallást* (l. 125. l.) is aláirták és ettől, valamint az ezen zsinaton megerősitett többi hitvallásoktól való eltérést büntetésre méltónak itélték [25]).

Midőn *Melius* a váradi sikertelen hitvita után (1569. erről alább) átlátta, hogy a szentháromság tana különösen Erdélyben a heves megtámadás kőzetkeztében már-már ingadozik, s mivel ő is, mint azon kor többsége általában, azon meggyőződésben élt, hogy ezen tan nélkül a keresztyénség fenn nem állhat: hogy ezen féltett tant legalább Magyarországon biztositsa, *Csengerben* (Szatmármegyében) *1570. ujra zsinatott hivott össze*, hogy ott a Blandrataféle unitarius tanok hamis voltát bebizonyitsák. De az unitariusok ezen zsinaton sem jelentek meg. Ezen zsinaton XI tárgyat 52 tételben vitattak meg, melyek főleg a háromság megszilárditását célozták; azonban a zsinatnak valamennyi végzését nem bocsátották világ elé[26]). Hiába ajánlotta Melius ezen zsinat hitvallását II. János királynak, a fejedelem az unitarismus mellett foglalt pártállást és az ő hatalmas pártfogása annak diadalát Erdélyben egy ideig biztositotta.

Erdélyben az elébb rajzolt időben hasonló erős mozgalom tartotta izgatottságban a kedélyeket, Calvin tana ott is erősen terjedni kezdett és az *egyházi szakadást* kikerülhetlenné tette. A szászok a *szebeni zsinaton* (1552.) a feltünedező új áramlat ellen már ovó rendszabályokról gondoskodtak, s az új papokat az augsburgi hitvallásra, Luther kátéira sat. megeskették. Különben a Calvini irány csak akkor kezdett határozottabb alakban nyilvánulni. midőn *Kálmáncsehi Sánta Márton* Debrecenből elüzetve, Kolozsvárra ment s azt *Petrovics Péter* (Izabellának legbefolyásosabb tanácsosa és helytartója) védelme alatt (1556.) mint *„magyar vallást“* kezdette hirdetni. Ezen név a magyaroknál hathatós ajánlólevél volt ugyan, de azért Kálmáncsehinek hatalmas ellenfelekkel kellett megküzdeni. Az ellentáborban a már ismert nevü *Heltai Gáspár*, *Alesius Dénes* (Kolozsvártt szül., tanulmányait külföldön fejezte be), az ékesszólásáért nagy tekintélyben álló kegyes

fenesi pap és a kitűnő vitatkozó, szenvedélyes, lángeszű *Dávid Ferenc* állott. *Dávid* állitólag egy kolozsvári csizmadia fia (állitólag 1510. szül.), hazai kiképeztetése után a wittenbergi egyetemet látogatta meg (1547/48· iratott be), hol fogékony szellemére a reformatio eszméi mély benyomást gyakoroltak. Hazájába térve, előbb *Besztercén*, mint iskolaigazgató, a reformatio munkájában tevékeny részt vett; azután a péterfalvi prot. egyházba plebánosnak hivatott meg. Szülővárosába visszakerülve (1553. körül), előbb az iskolában tanitott (1556. vagy 57-ig); ezen állásában a Stancaro ellen folytatott irodalmi harcban diadalt aratott[27]), s mint ügyes vitázó, hirét megalapitotta. Azután a tanszéket a *kolozsvári plébánosi* állomással cserélte fel és magyar luth. püspöknek is megválasztatott. Két évtizeden át az erdélyi vallásos mozgalmaknak ő volt a központja, mozgató szelleme[28]).

A lutheranusok Kálmáncsehi megcáfolását Dávidra bizták; a vita hosszasan és szenvedélyesen folyt, de a kiegyezést az elvi különbségen kivül a két pártvezérnek személyes dicsvágya sem engedte meg. A lutheranusok erejükben bizva, nyilvános vitán akartak megmérközni; de azt a még csekély számu ref. párt vezére nem fogadta el; mire Kálmáncsehi hittani nézeteit (melyeket több iratban fejtett ki) az ellenpárt irodalmi téren igyekezett megcáfolni[29]). A következő *1557. év* igen nevezetes mozzanatot képez az erdélyi reformatio történetében; a *fehérvári országgyülés* elrendelte (febr.), hogy Kolozsvártt és Vásárhelyen két megürült zárda tanodává alakittassék (a következő tordai gyülés határozatából egy váradi zárda is tanodává alakittatott); miután a vallásos eszmék forrongását erőszakkal elfojtani nem volt tanácsos, hogy az legalább mérsékeltessék, a *tordai országgyülés* (jun.) törvénybe iktatta a *lelkiismereti szabadság elvét* s kimondta, hogy „kiki kényszerités nélkül azon vallást vegye be, amelyet akar; hite prédikátorainak tartásában, valamint a szentségekkel való élésben szabadsága legyen, s egyik fél a másikkal való vetélkedésben boszúságtételre vagy erőszakra menni ne merészeljen[30])"; végre elrendelte, hogy a vitás vallásos kérdések kiegyenlitése végett zsinat tartassék. Ezen *zsinat Kolozsvártt* tartatott meg (jun. 13.); Kálmáncsehi betegsége miatt nem jelenhetett meg s maga helyett *Szegedi Lajos* krasznai lelkészt küldötte el, ki a vitát kerülte. Igy a zsinat Calvin tanaira s a sacramentariusokra kárhoztató itéletét kimondta, hitelveit Luther szellemében formulázta (*Consensus Doctrinae*[31]), melyet 23 egyházi férfiu irt alá), s a papokat a már elfogadott úrvacsora-tan megtartására kötelezte. Még ezután is *több országgyülés* (az 1558. *kolozsvári* az egyházi javak egy részét a kincstár javára foglalta le; a márc. ápril. *tordai*

a sacramentariusok felekezetét Melanchton itélete után eltörlendőnek itélte) és *zsinat*[32]) tartatott, melyek mind a lutheranusok javára mondtak itéletet.

Azonban Dávid ezen viták hatása alatt meggyőződött arról, hogy a calvinismus már nagyobb tért hóditott meg, hogysem annak teljes elnyomására gondolni lehetne; meggyőződött a calvinismusnak eszményibb és egyetemesebb irányáról. Csak arról lehetett szó, hogy az egyházi szakadás a pártok kiegyezése útján megakadályoztassék. Ezen célból kisérleteket tett *a két nemzet* (szász és magyar) *és két hitvallás egyesitése* tárgyában; de ez nem sikerült. Sőt a szászok a *medgyesi zsinaton* (hol Heltai és Dávid is jelen volt; 1559. aug. 18.), a szebeni tanács határozott nyilatkozatára, kimondták, hogy a szász egyházakban eddig érvényes tanoktól egy hajszálnyira sem térnek el[33]) és a Dávid által békére nyujtott jobbot ridegen visszautasitották. Dávid az események árjának többé nem állott ellene, magyar luth. püspöki hivataláról lemondott s Meliusnak korábbi meggyőző okoskodásai előtt meghajolva, a Calvin hivei táborába, ment át; nyolcad magával *Váradon* Meliussal *értekezést tartott*, ott az úrvacsora tana felett megállapodtak s azt később kiadták[34]). Ily előzmények után ült össze a magyar- és erdélyországi ref. papoknak *zsinata M.-Vásárhelytt* (1559. nov. 2.; állitólag ezt egy kolozsvári zsinat előzte meg), hol az úrvacsora tanát Calvin szellemében fogalmazták s bocsátották közre[35]), hogy ezen tannak az alsóbb néposztályoknál is hiveket szerezzenek.

Eközben (Izabella halála után 1559. szept. 15.) *János Zsigmond* lépett Erdély trónjára, s hogy a vallásos egyenetlenségek az ország erejét el ne zsibbaszszák, mindent elkövetett a béke helyreállitására. A fejedelem és országgyülés rendeletére ujabb viták és *zsinatok* tartattak (*Medgyesen* 1560. jan. 10., mely Dávidot és Heltait a luth. egyházból kirekesztette; ugyanott 1561. febr. 6.), de ezek a pártokat egymástól még jobban elidegenitették. A *magyarok* azt vitatták, hogy Krisztus testét és vérét nem szájjal, hanem szivvel vagy hittel élvezik; ellenben a *szászok* azt erősitették, hogy a testet és vért a kenyérrel és borral szentségileg és valósággal veszik; egyik párt sem engedett s a kiegyezés ujra meghiusult[36]). Ezen viták alatt Calvin tana a magyarok és székelyek közt mind nagyobb hóditást tett, s a *tordai országgyülés* (1563. jun. 5- -13.) a körülményeket fontolóra vetve, igen bölcsen intézkedett, midőn a vallásszabadságra vonatkozó korábbi törvényt megujitotta s elrendelte, hogy amely helységben a kath. és prot. lakosságnak csak egy temploma van, azt felváltva használják, a vallásháboritókat pedig a törvény szigora sujtsa. A fejedelem még ezután sem

tett le a felekezetek kiegyezésének reményéről, s a rendekkel egyetértőleg (a segesvári országgyűlésen, 1564. jan. 28.) meghagyta, hogy hogy a magyar és szász egyház kiegyezése végett *Enyeden új zsinat* tartassék. A fejedelem az enyedi zsinatra (1564. ápr. 9.) saját udvari orvosát, a hittudományokban jártas, a körülményekkel számolni tudó *Blandrata Györgyöt* teljes hatalommal küldötte el, hogy a szenvedélyeket mérsékelje, s ha a kibékülés nem sikerül, mindkét félnek saját püspöke legyen. Blandrata magával vitte (ápr. 9.) a vita pontjait, melyeket tárgyalni kellett és azon fejedelmi iratot, mely Alesius Dénest a magyar szuperintendensi hivataltól felmentette; mire helyébe a következő napon Dávid Ferenc választatott meg. Blandrata a fejedelemnek a zsinathoz intézett iratát felolvasván, azt kivánta, hogy előbb a Calvin hivei adják be írásban az egyesség módozatait (*Modus Concordiae* ápr. 10.); ezt azután átadta a szászoknak, kik *feleletüket* hasonlóan irásba foglalva terjesztették be (ápr. 11.); erre Calvin hivei *viszonválaszt* készitettek (ápr. 12.). Mind hiában! Sem az irott feleletek higgadtabb hangja, sem az élő szó élesebb fegyvere nem volt képes egyik pártot sem kimozditni elfoglalt álláspontjából. Egymás támadásait mestereik tekintélyével verték vissza és a szentirás szelleme a szentirás betűjén itt sem tudott diadalmaskodni. A kiegyezés tehát elmaradt, s ettőlfogva *a reformátusok és lutheranusok tényleg két külön egyházra szakadtak* [87]). Ezen szakadást a *tordai országgyűlés* is szentesitette (1564. jun. 4—11.), midőn *a helvét hitvallást a törvényesen bevett vallások közé sorozta* (V. t. c.) és kimondta, hogy a községek (a kolozsvári vagy magyar és a szebeni vagy szász) a hitvallások közt szabadon választhatnak és olyan vallásu prédikátort tarthatnak, aminőt akarnak; de a papoknak saját hitüket nem szabad a községekre rákényszeritni, sem pedig egyik felekezetnek a másikat háborgatni. Igy Erdélyben már *három törvényesen bevett egyház volt*, a *r. katholikus*, a *lutheránus* és a *református;* s midőn ezen utóbbi polgárjogot nyert, már a negyedik egyház hiteszméinek parányai szétszórtan ott lebegtek a vallásos forrongás felhevült légkörében [88]).

1) 1548. V—XII. t. c.; 1550. XII—XX. t. c. V. ö. Zsilinszky, i. m. I. k. 34—50. l.

2) Ezen hitvallás neve: Confessio Pentapolitana; szövegét közli Ribini i. m. I. 79—86. l.

3) Az 1559. XLI. t. cikkhez Ferdinánd alkotmányellenesen toldalékot csatolt; eszerint a zsinaton minden pap és tanitó (protestans is) tartozik megjelenni, s ha földesurak vagy városok a meghivottakat el nem engedik, ezeket a király büntesse meg.

4) V. ö. Frankl. i. m. 130—34. l.

5) Az úrvacsorának két szin alatt való kiosztására pápai engedélyt nyert; hogy a nős prot. papoknak lehetségessé tegye az egyházba való visszatérést, ezek számára a házas élet megengedését is kérelmezte, de IV. Pius ezen kérést válaszolatlanúl hagyta; talán ezen ügyet a király és érsek belátására bizta. V. Pius az úrvacsorára vonatkozó engedélyt is visszavette. V. ö. Lányi-Knauz, i. m. II. k. 96—125.; Zsilinszky, i. m. I. 65—105. l.

6) Lásd fennebb a 218—19. l.; v. ö. Tóth F., i. m. 138—41. l.

7) Az erdődi zsinaton 29 lelkész vett részt, hitvallása 12 cikket foglal magába; a VI. c. csak annyit mond, hogy az úrvacsorában Krisztus teste és vére valósággal (vere) adatik; a XII. c. pedig kijelenti, hogy egyebekben az augsburgi hitvallással egyetért. V. ö. Tóth F. Túl a Tiszai ref. püspökök, élete (Győrben, 1812) 246—58. l; Kiss Áron, A XVI. században tartott magyar ref. zsinatok végzései (B.-pest, 1882.), 6—16. l.

8) Az óvárii zsinat az úrvacsora tanában (I. c.) kiemelte: . . . „cum Pane et Vino vere substantialiter adesse, exhiberi et distribui suum verum Corpus et sangvinem in Coena tam credentibus quam incredulis. V. ö. Tóth F., Túl a Tiszai ref. püs, 258—62.; Kiss Á, i. m. 27—32. l.

9) Pósaházi, Igasság Istápja (2 köt, Sárospatak, 1669.) I. k. 131. l.

10) Kálmáncsehi (vagy mások szerént: Kálmáncsai) életének elő- és utórészét sűrü homály fedi. Rómer Flóris (Magy. Könyvszemle, 1879. 89 - 91. l.) Kálmáncsehiről azt állitja, hogy 1560. váradi kanonok volt s az ő nevét viselő énekeskönyv (Szabó K., Régi magy. könyvt., 170. l.) kath. szellemü. Utóbbi állitás nem lehetetlen, mert eleinte tiszta prot szellemü énekes-könyv nem is volt. V. ö. Bod P. Athenas, 127. l.; Ribini, Memorabilia, I. 106.; Révész, Figyelmező, 1871. 519, 545.; Kiss Á., i. m. 25.; Jakab E., Dávid F. emléke, 29. l.

11) Révész, Figyelm., 1870. 275—90., 391—415; Zelizy, Debrecen sz. k. város egyetemes leirása (Debrecen. 1882), 470—72., 492—93. l.

12) Hogy az unitarismus a reformatiot megsemmisitette. Magyarország alkotmányos szabadságának, sőt a magyar nemzetiségnek is nagy kárt okozott volna, miként Révész I. hiszi (Figyelm., 1873. 26—31. l.), ez legalább is merész, hogy ne mondjam elfogult, következtetés. Hiszen az unitarismus Erdélyben is tett hóditást, mégpedig állandót, anélkül, hogy az állam létét koczkáztatta volna.

13) Meliusról l. Bod P., Athenas, 171—63.; Tóth F., Túl a Tiszai püs. élete, 37—62.; Balogh F. A magy. prot. egyh. tört. (Debrecen, 1872.) 78—81., 98—100.; Révész, Figyelm. 1872. 531—36.; 1873. 1—34., 229—31.; 1875. 506—19.; Kiss Á., i. m. 69—70. l.

14) Bod P. Athenás. 132—33. l.

15) Az egri ker. anyaszentegyháznak és azzal egyetemben a többieknek is tanúságára iratott rövid Catechismus (Debrecen, 1574.; 2. kiad. 1578.); a másik terjedelmesebb kàté cimlapja nincs meg, talán 1573. jelent meg. V. ö. Bod P. Athenas, 265—67.; Révész, Figyelm, 1870. 200, 252—55., 312—13. l.

16) Bod P. Athenas 214—15.; S.-pataki füzetek, 1864. 404—7.; Balogh F.; A magy. prot. egyh. 70. l. Az egri ref. egyház a török uralom alatt elpusztult, azután a kath. püspökök türelmetlensége miatt a legujabb ideig fel nem elevenedhetett. Prágai Lajos maklári ref. lelkész hozta új életre, s 1867. az új leányegyháznak temploma az érseki székvárosban felépült és megnyittatott.

17) V. ö. Tóth F., Prot. ekkl. hist., I. 355—63.; Kiss Á., i. m. 59—285. l.; Lampe, i. m. 118—21. l.

18) Beza, Confessio christianae fidei et ejusdem collatio cum papisticis haeresibus (Genevae, 1560.).

19) A tarcali és tordai zsinatokon elfogadott hitvallás címe: Compendium Doctrinae Christianae, cet.; Az keresztyéni tudománnak. . . Rövid Summája (Sárospatakon, 1655. latin és magyar nyelven). L. ezen zsinatokról Lampe, i. m. 121—22.; Bibini, Memorabilia, I. 166—81.; Kiss Á, i. m. 286—411.; Régi magy. könyvt., 903. sz.

20) Miksáról l. Ribini, Memorab., I. 193—94.; Zsilinszky, i. m. I. 96—101., 152—64.; Századok, 1882. 307. l.

21) Szentiványi Márton tudós jezsuita. dissertatio Paralipomenica Rerum Memorabilium Hungariae, 127. l. Közli Tóth, Ekkl. hist., 58—59. l.

22) L. az I. k. 116., 190., 193., 206.; II. k. 117. l.

23) A latin szövegü hitvallás címe: Brevis confessio pastorum ad Synodum Debrecy celebratam 24., 25., 26. Februa: Anno D. 1567. convocatorum. . . . Debrecini. An. 1567. Ez 12 cikket foglal magában és II. Jánosnak, Magyar- és Erdélyország választott királyának van ajánlva. A magyar szövegü hitvallás hiányosan maradt fenn; címe: A Debrecenbe öszve gyűlt keresztien praedikatoroknac igaz és szent irás szerint való vallásoc (Debrecen, 1567.). A magyarországi jámbor keresztyén árusoknak van ajánlva; 14 cikket tartalmaz.

24) Ennek kivonatos kiadása Articuli minores nevet visel; mindkettőt Gönci György debreceni lelkész adta ki 1591.

25) A debreceni zsinatról l. Lampe, i. m. 162—69.; Tóth. F., Prot. Ekkl. Hist. 350—54, 368—77.; Kiss Á., i. m. 489—613. l.

26) A csengeri hitvallást Melius még azon évben kinyomatta és II. János királynak ajánlotta. Címe: Confessio pastorum Ecclesiae J. Chr., exhibita in Csenger de uno et solo Deo cet. Közli Niemeyer, Collectio Confessionum in Eccl. Ref, 539—50.; Lampe, i m. 263—71. közli a fejedelemnek irt ajánló-levelet és Bezának Meliushoz irt két levelét, melyeket Melius azért küldött el a fejedelemnek, hogy azokból győződjék meg afelől, hogy a Melius tana istenigéjével és az igazhitü tudósokéval megegyezik. V. ö. Kiss Á., i. m. 654—74.

27) Stancaro ellen írt műve: Dialysis scripti Stancari contra primum articulum Synodi Székiensis, qui de doctrina controvertitur, conscripta (Claudiopoli, 1555.).

28) V. ö. Jakab E., Dávid F. emléke (B-pest, 1879.), 2—28.; Fekete M., A kolozsvári ev. ref. főtanoda tört., 6—9.; Szilágyi S, Erd. tört., I. 375. l.

29) Állitólag Dávidtól: Responsum ministrorum eccl. colosvariensis ad scripta varia Martini a Calmancha in causa Coenae Domini edita (Colosvarini 1556. jul. 25.); Heblertől: Elleboron ad repugnanda Phanaticorum quorundam Spirituum Capita (1556.) című munka jelent meg.

30) L. Szilágyi F., A kolozsvári ev. ref. ekkl. tört. (Kolozsváron, 1829.), 3 l.

31) Consensus doctrinae de Sacramentis Chr. Pastorum et Ministrorum Ecclesiarum in inferiori Pannonina et Nationis utriusque in tota Transylvania . . . conscriptus et publicatus in Sancta Synodo Claudiopolitana Transylvaniae, cet. (1557.). Ezt aláirták: Boldi Sebestyén, bélteki pap és alsó-pannoniai (= tiszántúli) superint.; Hebler Mátyás, szebeni pap és szász super. Dávid Fer, kolozsvári pap és magyar super s mások. V. ö. Lampe, i. m. 110—11.; Jakab E., i. m. 29--34. l.

32) Az 1558. máj. tordai zsinat Melanchton levelét tárgyalta s az ő békitő szellemében nyilatkozott a háromságról, keresztségről, úrvacsoráról sat.; egyszermind a papokat egyszerü és tisztességes életre (mert az ellenkezője is gyakori volt) intette.

Acta Synodi pastorum Ecclesiae Nationis Hungaricae in Transylvania. . . Anno 1158. In Oppido Torda celebratae, cet. V. ö. Lampe, i. m. 117.; Jakab E., i. m. 34—37.

33) Haner, Hist. Eccl. Trans. cet., 256—58. l.

34) Ezen váradi formula szövege eddigelé ismeretlen, sőt az sem bizonyos, hogy a „Defensio Orthodoxae sententiae de Coena Domini Ministrorum Eccl. Claudiopolitanae et reliquorum recte docentium in Eccl. Transylvanicis (Claudiopoli, 1559.)“ című munka ennek a hitvallásnak vagy a m.-vásárhelyinek védelme-e.

35) Az Úrnak vacsorájáról Való közönséges keresztyéni vallás. Mellyet a keresztyéni Tanitók mind egész Magyar Országból, s mind Erdelből a a Vásárhelyi szent Sinatba tötték és kiatták. A Christus Szentegyházának épitésére (Colosvarot, 1559.). Közli a Magy. Könyvszemle, 1878. 277—82. l. V. ö. Jakab, i. m. 39—48.; Kiss Á., i. m. 44—53. l.

36) Haner, i. m. 258—66.; Kiss Á., i. m. 53—57. l.

37) Lampe, i. m. 122—24.; Haner, i. m. 273—78.; Jakab. i. m. 48—62.; Kiss Á., i. m. 412—37. l. Megjegyzendő, hogy a superintendensekre nézve meglehetős zavar uralkodik. Némelyek szerént Dávid ref. és Hebler luth. superintendensek az enyedi zsinat után választatott. Mások Alesiusról mint magyar luth., Heblerről, mint szász luth. és Dávidról mint ref. superintendensről beszélnek sat. De Hebler már az 1561. medgyesi hitvallásnak igy irt alá: Pastor Eccl. Cibiniensis et Superint. Saxonicarum Eccl.; Alesius pedig így: Pastor Eccl. Fenesiensis (Haner, i. m. 262. l.). Heblerre nézvelásd fennebb a 234. l.

38) Az erdélyi vallásos mozgalmakra nézve l. még: Szilágyi F., i. m. 4—8.; Szilágyi S., i. m. I. k. 375—78.; Zsilinszky, i. m. I. k. 106—30. l.

56. Dávid Ferenc az unitarismus apostolává lesz; ezen tan, fejedelmi pártfogás által támogatva, az erdélyi ref. egyházban gyors és állandó hóditást tesz; sőt szórványosan Magyarországon is tért foglal.

A calvinismus diadalát nem sokára egy más, még sokkal szabadelvűbb vallásos mozgalom homályositotta el. *Blandrata*[1]) az antitrinitarius eszmékkel megismerkedve ment Lengyelországba (1558.), s azokat ott buzgón terjesztette. Midőn János Zsigmond által az erdélyi fejedelmi udvarba hivatott (1563.), a helyi viszonyokat gondosan tanulmányozta s azokat kedvezőknek találta. Sőt Dávidban, a gyujtó hatásu szónokban, ki Servetnek és más antitrinitariusoknek műveivel, az akkori élénk irodalmi forgalom mellett (melynek az egyetemekre járó ifjak voltak legbuzgóbb közvetitői) valószinűleg már ismeretes volt, eszméinek barátját és kész apostolát fedezte fel. Tehát ketten egyesült erővel munkához fogtak. Blandrata az udvarban, Dávid a szószéken és iskolában bölcs ovatossággal készitette elő a kedélyeket az új eszmék elfogadására. A két férfiút a rokoneszmék bennső barátokká fűzték össze. *Dávid*, valószinűleg Blandrata befolyására, *udvari pappá neveztetett ki*, s bizonyára az udvari orvosnak és papnak nem került sok fáradságába,

hogy az új eszméknek a fejedelmet is megnyerje; és ha ez megtörtént, akkor az unitarismus diadala bizonyos. Az új tan mindamellett is eleinte akadályokra talált, de amint ezeket elhárítni sikerült, mondhatni rohamosan hóditott. Dávid azon kezdte, hogy egyházi szónoklataiban és az iskolában mind határozottabban fejtegette azon gondolatot, hogy *isten úgy lényegére, mint személyére nézve csak egy*. Ezen ujitások miatt barátaival és tiszttársaival, kiket eszméinek igyekezett megnyerni, több heves vitája volt. *Szikszai Fabricius Balázs*, kolozsvári ref. tanár, Dávid rábeszélésének erélyesen ellenállott, sőt a ref. tannak egy népes polgári gyülekezet előtt diadalt is szerzett; de midőn látta, hogy a fenyegető áramlatnak ellent nem állhat, „hogy ne hallaná az isten fia ellen szórt iszonyú káromlásokat, elhagyta Erdélyt és visszatért a sárospataki gymnasiumba“ (1566.)[2]). Dávid *Károli Pétert* (Szikszai utódát), a kolozsvári iskola rectorát, a deák, görög és zsidó nyelv tanárát is erősen megtámadta háromsági hitéért, s midőn pártjának megnyerni nem tudta, *tritheistasággal vádolta*. Ezen zaklatás űzte el Károlit Kolozsvárról Váradra (l. a 241. l. is.)[3]). Ezen viták az unitarismusnak a tudósok és főurak közt mind több-több hívet szereztek. Az új egyházszakadás már küszöbön állott; ennek megelőzése végett *több zsinat* tartatott (*Tordán* 1566. márc. 15.; *Fehérvártt* ápr. 24—27.; *Vásárhelytt* máj. 19.)[4]), melyeknek tárgyai az *egységi és háromsági kérdések* voltak. Ezen zsinatokon Dávid arra törekedett, hogy az unitarismusnak az egész ref. egyházat megnyerje, vagy legalább olyan hitvallást hozzon létre, mely a két véleményt összeegyeztesse. Azonban Dávid és Blandrata egyelőre nem ért célt, sőt az *országgyülés* (Tordán, 1566 végén, hol kimondatott, hogy a pápai tudományhoz ragaszkodó papok, ha meg nem térnek, ő felsége birodalmából kiutasittassanak) *elvégezte*, hogy az ezelőtt való articulusok szerént az Evangelium prédikálása meg ne háborittassék, a bálványozások és isten ellen való káromlások megszünjenek sat. (XVII. t. c.). De sem a zsinatok, sem az országgyülés végzései nem állhatták útját a kitörő viharnak. Melius és párthivei nem engedhették meg, hogy a történelmi alapon csak most szervezkedett ref. egyházat új gyökeres reformokkal kockáztassák; Dávid és Blandrata ellenben az egyház történelmi fejlődésével nem törődve, a hit rendszerét egészen új alapon akarta kifejteni. A két párt közt a harc elkeseredetté vált, s ha az ész bizonyitékaiból kifogytak, a szenvedély, a gúny, a személyeskedés fegyverével hadonáztak egymás ellen[5]). A harc eldöntésére nagy befolyással volt János Zsigmond fejedelem pártfoglalása, ki az unitarismus pártfejeinek rendelkezésére *Fehérvártt nyomdát szereltetett fel* (1567.) s az ott megjelent művek költségét

is fedezte. Az *egység mellett és a háromság ellen* egymásután gyorsan kiadott *munkáknak*[6]) mind a felsőbb, mind az alsóbb körökre rendkivüli hatása volt, s azok Dávid tanainak diadalát előkészitették. A *tordai országgyülés* (1568. jan. 6.) az Evangelium szabad hirdetését mindenütt megengedte, s *ujból kimondta*, hogy kiki olyan prédikátort tartson, aminő tetszik. A reformáltak és lutheranusok még ezután is minden eszközt mozgásba hoztak, hogy a veszélyesnek tartott új tan terjedését megakadályozzák, de a fejedelemtől csak annyit nyerhettek meg, hogy a háromság tanának megvitatása végett *Fehérvártt ujabb zsinat* tartása engedtetett meg. Ezen zsinatra mindkét párt a legkitünőbb erőket vitte a küzdő térre. *Biráknak* kineveztettek a *háromsághivők* részéről: *Hebler* Mátyás szebeni lelkész és szász püspök, *Károli* Sebestyén szászvárosi, *Heltai* Gáspár kolozsvári lelkész és *Szigethi* Miklós; az *egységhivők* részéről: *Szegedi* Lajos új-tordai, *Csázmai* István gyula-fehérvári, *Sztárai* Miklós és *Kárádi* Pál temesvári lelkész és alföldi püspök. *Jegyzők* voltak: *Synnig* János székelykeresztúri, *Fehérvári* Márton dézsi lelkész a *háromsághivők; Óváry* Benedek gy.-fehérvári iskolaigazgató és *Wagner* György, ugyanoda való tanitó, az *egységhivők* részéről. *A vitában résztvettek a háromsághivők részéről: Melius* Péter debreceni pap és ref. püspök, *Czeglédi* György váradi, *Sándor* András dévai, *Túri* Pál bihari, *Klein* Lőrinc besztercei pap és *Károli* Péter váradi iskolaigazgató; az *egységhivők* részéről: *Dávid* Ferenc, *Blandrata* György, *Basilius* István kolozsvári lelkész, *Hunyadi* Demeter enyedi iskolaigazgató és *Gyulai* Pál gy.-fehérvári főiskolaigazgató. A zsinaton maga a fejedelem is megjelent, *Csáki Mihály* kancellár, *Békés Gáspár* belső titkos kamarás és a többi udvari főemberek kiséretében. A fejedelem és az udvar jelenléte a vitatkozó hittudósok szenvedélyét mérsékelte ugyan, de azért egyes éles nyilatkozatok nem maradtak el. Egyik fél sem engedett, s a vitát a fejedelem a tizedik napon (1568. március 8—18.[7]) kénytelen volt eredmény nélkül bezárni, komolyan intvén a papokat, hogy egymás gyalázásától és szidalmazásától tartózkodjanak. De a felizgatott kedélyeket a fejedelmi parancs sem csillapithatta le, a szó- és tollharc a legnagyobb szenvedélylyel tovább folyt, s néha ugy látszott, mintha afelett vetélkednének, hogy ki tudja a másikat gorombaság tekintetében felülmúlni. A háromsághivők a külföldi hittudósokat is felszólitották, hogy a Dávid-féle eretnekség ellen harcoljanak. Az unitarius műveket az egyetemeket látogató ref. ifjak közölték az ottani tanárokkal. Igy irt *Zanchi Jeromos*, heidelbergi tanár egy cáfoló iratot[8]) a fehérvári vitapontok ellen; ugyanezt tette *Major*

György wittenbergi tanár, midőn az egység hite ellen egy könyvet irt és egyszersmind Csáki Mihályt az erdélyi kancellárt felszólitotta, hogy az „eretnekség“ terjedését gátolná meg (1569.). Ezen támadásokat Dávidék sem hagyták válasz nélkül[9]).

A két párt még egyszer összemérte erejét *a váradi országos hitvitán* (1569. okt. 20—25.). Dávid a *vita tárgyát IX tételbe* összefoglalva, a meghivó-levél mellett közölte az erdélyi lelkészekkel; ugyanazon tételeket a fejedelem a magyarországiaknak is megküldötte, megparancsolván, hogy a kitüzött időben (okt. 10.) Váradon jelenjenek meg. Melius és párthivei ezen illetéktelen intézkedés ellen (Dávid készitette elő a zsinatot, holott ő csak erdélyi püspök volt) a fejedelemhez folyamodtak, de csak annyit nyerhettek meg, hogy a zsinat tiz nappal későbbre halasztatott. A nagy vitán a fejedelem egész udvarával megjelent s moderatornak *Békés Gáspárt* nevezte ki. A vitatkozásban kiválóbb részt vettek az *egységhivők* részéről : *Dávid* püspök, *Heltai*, *Basilius* és *Kozárvári* kolozsvári prédikátorok, *Vásárhelyi* Ambrus, *Sasvári* Gergely, *Kraccer* György ; a *háromsághivők* részéről *Melius* P. püspök, *Radics* György gönci plebános, *Erdődi* Gáspár, *Czeglédi* Pál, *Károli* Péter váradi, *Túri* Pál bihari, *Hellopaeus* Bálint egri prédikátorok , *Tordai* Ádám vásárhelyi iskolaigazgató. Beleszólt a vitába *Bocskay* György fejedelmi tanácsos, sőt maga a fejedelem is. Miután Békés Gáspár moderatori tisztjénél fogva a vita sorrendjét megállapitotta, hogy t. i. „Első nap láttassék meg : ki legyen az egy isten? Másod nap: ki legyen az Atyaistennek egyetlen egy fia? Harmad nap: a szentlélekről? Negyed nap: a Krisztusnak istenségéről:“ megkezdődött a szóharc a theologiai szőrszálhasogatásnak most finomabb majd durvább fegyvereivel. Azon mélységes titkot akarták megfejteni, mely az emberiséget évezredek óta foglalkoztatta, a végtelen istenség eszméjének akart a véges emberi ész megfelelő formát találni, de bizony azt Váradon sem találták meg. A vita már hat napig folyt anélkül, hogy a kiegyezéshez csak egy lépéssel is közelebb jutottak volna, mi a fejedelmet arra inditotta, hogy a vitát berekeszsze[10]). Azonban a vitának Dávid pártjára nézve kedvező eredménye volt. Az unitarismusnak az Atyáról, Fiuról és Sz. lélekről érthetőbben, de nem sokkal észszerűbben kifejtett tana, az erdélyi fejedelem és főurak párt-foglalása kétségen kivül sok hivet nyert meg az új iránynak. *Váradon* mintegy 3000 lélek tért át. *Kolozsvár* már korábban (a fehérvári vita után) majdnem egészen áttért volt, s most új hitében még jobban megszilárdult. A nép, mint mindég, ezúttal is vezetői után indult, s a fejedelem által követett irányt tartotta helyesnek a

hű környezet s az udvar után a nemesség és a nép is[11]). Egyedül a *szászok* maradtak hivek Luther tanához, mint kiválólag német nemzeti hitvalláshoz. Hogy mily érdekkel kisérte minden osztály ezen vallásos mozgalmakat, igen élénken rajzolja *Borsos Sebestyén* egykoru kronikája: „A király . . . a három tudós embernek (Dávid, Blandrata, Franken) értelmén állapodék meg . . . . igy osztán asseclái kezde lenni ennek is az értelemnek a királyra nézve. . . A király mellé állának sokan a nagyságos urakban is, u. m. a Kendiek és sokan többen is; azután a városok közül Kolozsvár, Torda, Deés és a székelységen is nehány faluk és darab földek a székely főemberekkel együtt. . . . Akkori napokban hallottál volna egész Erdélyben minden helyeken a köznéptől sok esztelen disputatiot és pántolódást: falun, városon, étel-ital közt, estve-reggel, éjjel és nappal, praedicátoroktól a praedicáló székből sok káromlásokat és mód nélkül való kárpálódásokat a két religio, u. m. a calvinista és ariana religion valóktól disputálást hallottál volna“[12]).

Az *unitarismus* apostolai *Magyarországon* is szerencsét próbáltak, s mig a Tisza felső vidékén, ezen kiválólag calvinista magyar vidéken gyökeret nem verhettek, addig a délibb vidékeken jelentékeny tért foglaltak el. *Kerespeterdi Aran Tamás* (1561.) Debrecenben kezdé hirdetni, hogy Krisztus nem örök isten, hanem istennek és embernek fia, kisebb az atyánál, főpap, közbenjáró; a Sz. lélek pedig csak ajándék; és „arianus tévellygésével (mondja Huszár Gál) sok jámbor keresztyéneket meg is háboritott vala.“ De Melius több napi vita után, téves tanától való elállásra kényszeritette (1561. dec. 13.[13]). *Lukács* pap Egerben hasonló, de nem egészen egyező szellemben prédikált; de a *gönci* (1566. jan. 22.), *szikszói* (1568. jan. 6.) és *kassai* (1568. jan. 27.) *zsinatok* az ő tanait is eretnekségnek nyilvánitották, s mivel Lukács azoktól elállani vonakodott, a *kassai zsinat* őt fogságra itélte (a papok kivánatára *Svendi Lázár* királyi főhadvezér záratta börtönbe), honnan csak öt év múlva, miután tanait megtagadta, bocsáttatott szabadon[14]). Azonban minden üldözés mellett is a *felvidéken*, *Szatmár*, *Mármaros* (Huszton) *és a szomszédos megyékben* egyes kisebb községek alakultak[15]). Ellenben az *alvidéken*, a török uralom alatt, kevesebb akadálylyal kellett megküzdeni. *Kárádi Pál* (Iktári Bethlen Gergely temesvári főkapitány udvari papja) temesvári lelkész és alföldi püspök több községet alapitott. *Baranya- és Temesmegyékben* 60 unitarius községnél több alakult[16]).

Végre *Erdélyben*, hosszas küzdelem után, *az unitarismus törvényesen elismertetett*. Ugyanis Dávid és a főemberek ösztönzésére

a hanyatló egészségü fejedelem *1571.* (jan. 1.) *M.-Vásárhelyre országgyülést hivott össze*, hol némi vita után a rendek beleegyezésével az unitarius vallás a bevett vallások (katholikus, reformatus, lutheranus) közé soroztatott s azokkal teljes jogegyenlőséget nyert [17]). Dávid célt ért, az egyház, melyen annyi gonddal épitett, az ellene zúdulható viharok ellen törvény által biztosittatott. Az ifjú egyház elégedetten tekinthetett múltjára, hiszen oly gyorsan emelkedett; fényes reményekkel tekinthetett a jövőbe, de ezen fényes reményekre *az első unitarius fejedelem halála* (1571. márc. 14.) csakhamar komor árnyat vetett. Ezen csapást még növelte Dávidnak nyughatatlan szelleme, ki az elért vívmányokkal nem elégedett meg, s a rationalismus útján oly gyorsan és számitás nélkül haladt előre, hogy végre majdnem egyedül maradt. Midőn eddigi épitménye alá új alapot akart rakni, nem gondolta meg, hogy a ház feje felett összeomolhat, hogy a romok őt magát is eltemethetik.

János halála után *Somlyai Báthori István* választatott fejedelemmé (1571—76.), ki katholikus volt ugyan, de sokkal eszélyesebb, hogysem a majdnem egészen protestáns Erdélyben egyelőre a katholicismusnak nyilt pártfogására gondolt volna. Különben is azt szokta volt mondani, hogy „isten három dolgot tartott magának, hogy semmiből teremtsen, jővendőt mondjon és a lelkiismereteken uralkodjék.“ A vallásoknak már korábban rendezett állapotát fenn kivánta tartani, de midőn Dávid Ferenc ujitásokkal vádoltatott, *az országgyüléstől* (Tordán 1572. máj. 25.) *felhatalmazást nyert* arra (I. t. c.), hogy Dávidot feleletre vonhassa s az ujitókat megbüntethesse [18]). Azonban Báthory István a többségben levő unitáriusok hatalmaskodásának és a vallásos vitáknak korlátozására [19]) még más lépéseket is tett. Udvari prédikátorrá Dávid helyébe Alesius Dénest nevezte ki; a fehérvári nyomdát az unitariusoktól elvette és a vallásos könyvek kiadását csak *elöleges vizsgálat* mellett engedte meg. Ujabb csapás érte az unitarismus ügyét, midőn a fejedelem ellen lázadó unitarius *Békés Gáspár* (ki Erdély fejedelmi székébe a bécsi kormány — Miksa király — segélyével szeretett volna beülni) leveretett (1575. jul. 7.), s párthivei közül a főbbek (többnyire unitáriusok) halállal lakoltak. Ezen gyászos esemény sok kebelben megingatta az unitarismus jövőjébe vetett reményt és a sülyedő hajóból az élelmesebbek megkezdették a menekülést. Most már a nagy többség csak arra gondolt, hogy eddigi vívmányát megmentse és biztositsa. Igy nyerték meg az unitariusok a *medgyesi országgyülésen* (1576. jan. 28.) Dávidnak a superintendensi hivatalba való megerősitését és *azon jogot*, hogy, ha szükséges, jövőben is su-

perintendenst választhassanak; de azon kikötéssel, hogy vallás dolgában semmit se ujitsanak. Ezen engedménynek politikai háttere is volt. Báthory a lengyel korona megszerzése után járt, a lengyel nemesek közt pedig sok unitarius volt, és az alkalmazkodni tudó Blandratának, ki a fejedelm udvarban 'maradt s új katkolikus urának csak olyan hű embere volt, mint előbb az unitariusnak, Blandratának lengyelországi széleskörü ismeretségétől ezen ügyben a fejedelem sokat várt és várakozásában nem is csalódott. Másfelől a közvélemény előtt, az unitariusokra nézve nagyon lesujtó volt *Dávidnak zilált családi ügye*, mely *válóperrel* végződött (Enyeden a magyar ref. és szász luth.. papokból alakult zsinaton, 1576. jan. 10.) s az itéletet hitfeleire bizta, hogy megtartsák-e az egyház fejének azon embert, ki házának sem tud feje lenni. Dávidot hitfelei hivatalában megtartották ugyan, de ellenei ezen családi szerencsétlenséget igyekeztek kizsákmányolni, és valóban Dávid feje felett már tornyosúlni kezdettek azon vészes felhők, melyeknek villáma magas talapzatáról le fogja sujtani azon apostolt, ki korának egyik legfőbb hitnézetét hamisnak merte állitani s állitása bizonyitékáúl a sz. irás mellett a józan észhez is mert fellebbezni[20]).

1. Blandrata (eredetileg Biandrata) György Piemontban, Saluzzo városkában, 1515 körül nemes szülőktől származott; a paduai egyetemen az orvosi pályára készült, s a hazájában terjedni kezdő vallásos reform-eszmékkel korán megismerkedett. Előbb I. Zsigmond lengyel király nejének, Bonának volt udvari orvosa; majd (1544—51.) Erdélyben, Izabella udvarában folytatta hivatását, s a királynét bujdosásában is elkisérte. Azután Bona királynéval Olaszországba utazott és Pavia mellett mint orvos letelepedett. A hitnyomozószék azonban nem hagyta sokáig pihenni, Genfbe menekült és Servét megégetésének szemtanuja volt (1553.; mások szerént 1556. került Genfbe). Előbb Calvinhoz csatlakozott, de a háromság kérdésében vele meghasonlott, s jónak látta Genfet odahagyni. Ujra Lengyelországba ment (1558.), s ott a hitvitákban élénk részt vett; de Calvin a háromságtagadónak ott sem hagyott békét, irt a lengyeleknek, hogy a szörnyeteg pestises embertől ovakodjanak. János Zsigmondnak ujabb meghivó levele (1563) épen jókor érkezett, a bizonytalan jövő elől Erdélybe menekült, s a fejedelem által felajánlott udvari orvosi és tanácsosi állomást elfogadta. V. ö. Keresztyén Magvető, 1877. 1–32. l.

2) Szikszai 1530 körül Szikszón szül., tanulmányait 1558–61. Wittenbergben végezte, 1561–64. Sárospatakon mint tanár működött, onnan hivatott meg a kolozsvári iskola igazgatójának. L. S. pataki füz., 1864., 303–307. l.

3) Scriptum Fr. Davidis (Servetici). Anno D. 1566. ex ejusdem autograph) transscriptum. — Ejusdem Fr. Davidis responsio ad argumenta, quibus Hypostasin Spir. Sancti Petrus Caroli stabilivit. Közli Lampe, i. m., 152–58. l.

4) A tordai zsinat egy rövid hitvallást fogalmazott (Capita Consensus doctrinae de vera Trinitate cet.), melyben eltértek azoktól, kik az „egy"

jelzőt a lényegre (essentia) és Krisztus atyjára alkalmazzák s abban a lényegben három személyt keresnek. Elismerik, hogy Jézus Krisztus istennek egyszülött, tulajdon, természetes fia. Hiszik, hogy a Sz. lélek az Atyának és Fiunak lelke, de nem harmadik személy. Ugyanazon zsinaton Blandrata és Dávid VII vitatételt és ugyanannyi ellentételt adott be. A fehérvári zsinaton az előbbi zsinaton megjelent papok az emlitett VII tételre véleményt adtak be. Végre a vásárhelyi zsinat egy mérsékeltebb hitvallást (Articuli Christiani Consensus de Sancta Trinitate cet.) szerkesztett (XIII cikk), mely már a Sz. lélek istenségét is elismerte. V. ö. Lampe, i. m., 147—52., 159—62.; Kiss Á., i. m., 449-58.; Jakab, i. m. 63—75.).

5) Az 1567. debreceni hitvallásban, Dávidra célozva, nagyon gyakran eléfordul a „Servetet követő csizmadia," a „csizmadia bölcseség," a „Servet kutya" sat. kifejezés ; melyre aztán Dávid is elmondta, hogy „kutya bölcseség." Különben az ilyen szóharc azon időben egész Európában rendes dolog volt. S ha ezeket a mai hirlapi szóváltásokkal összehasonlitjuk, nem tudom, vajjon a XVI. század durva, vagy a XIX. század finom iróinak volna-e több okuk pirulni.

6) Dávid F., Rövid Magyarázat mikeppen az Antichristus az igaz Istenről valo tudómant meghomalositotta; sat. (Albae Juliae, 1567.); Dávid F., Rövid Utmutatás az Istennec igeienec igaz ertelmere, mostani szent Haromsagrol tamadot vetélkedesnec meg feytesere és itelesere hasznos es szükseges, sat (Albae Juliae, 1567.); Dávid F., De falsa et vera Unius Dei Patris Filii et Spiritus Sancti cognitione, libri duo (Albae Juliae, 1567.); ebben szerző kimutatja, hogy az egy isten eszméje nem új, hanem Krisztus és az apostolok tanain alapul és mindég tanittatott; az első szentatyák és püspökök közt is sokan tiltakoztak a háromság ellen; Origenestől és Ariustól Servetig és Gentile-ig egész sorát mutatja az egyháztörténelem a háromság elleneinek; a IV. fejezet az isteni lényeget és a három-egy isteni személyt gúnytárgyává teszi és torzképekkel kiséri. Dávid F., De vera Unius Dei Patris, unius Domini nostri Jesu Christi, quem misit, filii, et amborum spiritu cognitione Liber Secundus (Albae Juliae, 1567.); ez a reformatio fejlődésével foglalkozik, Luther, Melanchton, Zwingli, Calvin a fejlődés fokozatai, Servet a legfelső fokot képezi; igy indult meg Erdélyben is és végre az unitarismus fog diadalmaskodni. E két utóbbi művet nem egyedül Dávid irta, hanem egyes részek szerkesztésében Blandratán kivül mások is résztvettek. Refutatio Scripti Petri Melii, quo Nomine Synodi Debrecinae docet Jehovalitatem, et trinitarium Deum Patriarchis, Prophetis et Apostolis incognitum. Ezen munka Dávid és párthivei részéről a debreceni hitvallásra felelet és egyszersmind saját álláspontjuk védelme volt.

7) Lampe, i. m., 169—70.; Kis Á., i. m 629—33.; Jakab, i. m. 76—115. Ezen vita folyamát megirta: Dávid (Brevis Enarratio Disputationis Albanae de Deo Trino et Christo duplici cet. Albae Juliae, 1568.) és Heltai (Disputatio in causa . . . Trinitatis . . . inter Novatores . . . et Pastores Ecclesiae Dei Catholicae . . . per decem dies Albae Juliae in Transylvania Habita. Claudiopoli, 1568.), mindkettő pártszinezettel; Heltai 1570. a Disputatiot újból kiadta, de már akkor unitarius volt, s ez meglátszik munkáján is.

8) Zanchi műve: De tribus Elohim, sive de uno vero Deo aeterno, patre, filio et spiritu sancto.

9) Dávid és Blandrata felelete: Refutatio Scripti Georgii Maioris, in quo Deum trinum in personis et unum in Essentia: Unicum deinde ejus Filium in persona, et duplicem in naturis, ex lacunis Antichristi probare conatus est (Hely nélkül, 1569.).

10) Az Váradi disputacionac avagy Vetelkedesnec az Egy Atya Istenről és annac Fiaról, az J. Christusról és a szent Lélekről igazán való előszámlálássa, sat. (Colosvarot, 1569.). Ezen mű végén van Dávidnak hitvallása. Ujabban (A nagyváradi disputatio cimen) kiadták: Nagy L. és Simén D. Kolozsvártt, 1870. E mű az unitariusok iránt erős részrehajlással van irva és igy a vita folyamát nem elég történeti hűséggel adja elé. — Lampe, i. m., 224—63. l. közli: Dávid meghivó levelét, tételeit; a háromsághivőknek az öt első tételre tett észrevételeit, katholikus véleményét (60 aláirással), rövid hitvallását, a fejedelemhez irt levelét, a a vita feltételeit (melyeket a fejedelem csak részben fogadott el), a wittenbergi egyetemen levő magyar tanulók hitvallását a háromságról (a két első cikk hiával) és esküformáját. V. ö. Jakab, i. m. 135—49.; Kiss Á., i. m. 636—54. l.

11) Mert: „Mobile mutatur semper cum principe vulgus,
Regis ad exemplum totus componitur orbis." Idézi Borsos Sebestyén a maga krónikájában. L. Gr. Mikó I, Erd. Tört. Adatok (Kolozsvár, 1855.). I. köt. 28. l.

12) A 11. j. id. mű, 27—29. l.

13) A tizenhárom pontba foglalt hitvallást, melyet Aran aláirt, közli Révész, Figyelm., 1873. 49—50. l. — Melius egy munkát is irt ellene: Az Aran Tamás hamis es eretnec tevelgesinec . . . meghamisitási a derec szent irásból sat. (Debretzömbe, 1562.).

14) Lampe, i. m. 130—46., 171—217.; Kiss Á., i. m. 437—48., 613—28. l.

15) Jakab, i. m. II. r. Egyh. tört. eml., XIV. sz. oklevél, Dávid levele; S.-pataki füz, 1859. 779. l.

16) Unitarius iskolák voltak: Belényesen, Laskón, Tholnán, Pécsett; Erdélyben: Tordán, Deésen, M.-Vásárhelytt és Gy.-Fehérvártt, kolozsvári főiskolájukban külföldi tudósok is (Sommer János, Palaeologos Jakab, Pinczovita Mátyás, Frank Keresztély s. m.) működtek. V. ö. Lampe, i. m. 276. l. Melius levele II. János királyhoz; Fosztó-Uzoni, Unit. Egyháztört., I. k. 184—85. l. után közli Jakab (i. m., 182—83. l.); Ferencz József, Unitarius kistükör (Kolozsvártt, 1875.), 7—9. l.

17) „. . . végeztetett, hogy a mint ennek előtte is felséged országaival elvégezte, hogy az isten igéje mindenütt szabadon prédikáltassék, az confessióért senki meg ne bántassék, se prédikátor, se hallgatók, de ha valamely minister criminalis excessusba találtatik, az superintendens megitélhesse, minden functiojától priválhassa, azután az országból kiűzettessék." Zsilinszky, i. m. I. k. 150—51. l.

18) Gr. Mikó, Erd. tört. Ad., I. k. 296. l.

19) Dávid F. Melius és Károli P. támadó műveire 1571. két irattal felelt: Az egy ő magától való felséges Istenről és az ő igaz Fiáról, a názáreti Jézusról, az igaz Messiásról, A sz. irásból vött Vallástétel sat. (Kolosvarot, 1571.); Az egy Atya Istennek, és az ő áldott szent Fiának, az Jézus Krisztusnak Istenségekről igaz vallástétel sat. (Colosvarot, 1571.). Utóbbiban ezeket kérdi Dávid: „Hármat bizonyits ez ellen Károli Péterko, 1. hogy az egy bizony Isten nem Atyja Krisztusnak, 2. Krisztus a háromság fia, 3. a Háromság egy igaz Isten . . Nem Isten a mit te tanitasz, Károli Péter, hanem lidérc és emberek leleménye" . . . Közli Jakab E., i. m. 188—96.; II. r. Egyh. tört. Emlékek, 70—72. l.

20) V. ö. Haner, i. m. 289—98.; Szilágyi S., i. m. I. k. 411—12.; Jakab, i. m. 187—213.; Zsilinszky, i. m. I. k. 172. l.

57. Rudolf alatt a jezsuiták a protestantismus ellen teljes erővel megkezdik a harcot. A fenyegető veszélyt a pártoktól szaggatott prot. egyház nem tudja feltartóztatni. Az új áramlat hatása legerősebben sujtja az unitárismust Erdélyben. A vallásos és politikai sérelmek orvoslása végett a türelmét vesztett nemzeti párt, melynek élén Bocskay István erdélyi fejedelem áll, fegyverhez nyúl s a bécsi békét vívja ki 1606., melyet a II. Mátyást megkoronázó pozsonyi országgyűlés javít ki és iktat törvénybe 1608.

Rudolf (1576. okt. 13. — 1608. nov. 8.), ki a spanyol udvarban jezsuita nevelőitől az absolutismus és katholicismus ellenei iránti gyűlöletet mélyen beszívta, ki prágai várlakában alchimiával és astrologiával fecsérelte el legtöbb idejét, ki teljesen megromlott kedélyű, gyanakodó és határozatlan volt: az állami ügyek vezetésétől idegenkedett s minisztereinek és a jezsuitáknak a cselekvésre teljesen szabad tért engedett. *A protestánsok*, mintha sejtették volna a fenyegető veszélyt, *zsinatokat tartottak*, hogy *egyházaik szervezetét* megszilárdítsák, de emellett oly hittételek és formaságok felett is hoztak végzéseket, melyek az egyházi szakadást mélyebbé tették. A török uralom alatt levő alsó- és felső-baranyai reformáltak a *hercegszöllősi zsinaton* (1576. aug. 16. 17.) az *egyházi rendtartást és cultust* szabályozó XLVI cikket írtak alá [1]. A Tiszamellékiek (ma Tiszán-túliak) *N.-Váradon gyültek össze* (1577. feb. 6.) s a debreceni zsinaton elfogadott (LXXIV) cikkeket újból megerősitették, valamint a *Gönci György* püspök által ezekből szerkesztett *Egyházi fegyelmet* is elfogadták [2]. A Balaton- és Fertő-vidéki közös prot. egyházkerület *Csepregen* (1578. márc. 12.) tartott *zsinatot*, melyen a *Beythe István* superintendens által előterjesztett cikkeket (XXVII) fogadták el [3]. Hasonló zsinatokat tartottak a *lutheránusok* (Körmöcön, 1577. és 80.; *Eperjesen*, 1593. és 97.; *Bártfán*, 1594.; *Löcsén*, 1597.)[4]; de ezeken a ref. egyház hitelvei ellen is szenvedélyes hangok emelkedtek, s ott, a hol a szakadás még meg nem történt, annak bekövetkezését siettették. A *Formula Concordiae* (l. a 139—42. l.), mely Németországon egység helyett egyenetlenséget idézett elé, Magyarországon is a viszály magvait hintette el. Igy *Dunán túl Réczés János*, a makacs luth. csepregi pap és párthivei a Calvini iránynyal gyanusitott és szigorú rendet tartó *Beythe István* superintendens ellen és a Formula Concordiae érdekében izgattak. Gróf *Nádasdy Ferenc* az egyházi béke érdekében több tekintélyes papot és világit felszólitott, hogy a *Csepregen* tartandó *colloquiumon* vegyenek részt (1591. jun. 2. 3.). A kitűzött időben Beythe is meg-

jelent s majdnem egymagára állott szemben ellenfeleivel, *Réczés János* és *Thokoics* csepregi lelkészekkel, *Sculteti Severinus* (előbb eperjesi igazgató) bártfai lelkészszel és másokkal. A vita főtárgya az *úrvacsora* volt. Több szenvedélylyel, mint higgadt értelemmel és hosszasan folyt a szóharc, de midőn Beythe észrevette, hogy ellenfelei felette biráskodni akarnak, boszúsan odahagyta a gyűlést [5]. Az eredmény tehát béke helyett szenvedélyes harc lett, mely addig tartott, mig az elkeseritett agg főpásztor hivataláról lemondott. A Réczés pártiak a Formulát magyarúl (Keresztúron, 1598.) kiadták, és azt a Nádasdy birtokán működő minden papnak alá kellett irni. Ezzel a prot. egyház szakadása ezen vidéken is befejeztetett. Sculteti azután a Formula Concordiae érdekében a felvidéken is folytatta a harcot.

Mig igy a protestánsok hitformáknak élére állitásával gyengitették erejüket, azalatt a *kath. papság* is összeszedte erejét, hogy elvesztett területeit visszafoglalhassa, és ezen törekvését az absolutismusra hajló *kormány* is készséggel támogatta. Kedvező alkalomúl kinálkozott a protestansok üldözésére a *XIII. Gergely* pápa által elrendelt *új naptárnak* (erről alább) életbe léptetése, melynek, mint az alkotmány mellőzésével kiadott, pápai és királyi tekintélyen alapuló rendeletnek nemcsak a protestánsok, hanem az ország rendei is ellenszegültek [6]. *Draskovics György* győri püspök és kir. helytartó 1582. adta ki a rendeletet, hogy október 4-ikétől az új naptár szerént kell az időt számitani, és a rendelete ellen prédikáló soproni prot. papokat és tanitókat elűzette, az érettük esedezni Bécsbe küldött követséget pedig Ernő *herceg* (Rudolf testvére s a jezsuiták pártfogója) börtönbe vettette [7]. Ugyancsak *Draskovics* György, mint kalocsai érsek és bibornok, újra *behivta a jezsuitákat* (1586.) és számukra Rudolftól a thuróci prepostságot alkotmányellenesen nyerte meg. A katholicismusnak ezen rajongó harcosai aztán a protestánsok ellen élő szóval és irásban is megkezdték a támadást és minden eszközt felhasználtak, hogy az eltévedteket az egyedül üdvezitő egyházba visszatéritsék, a makacsokat pedig a kárhozatba űzzék. Miután ezen téritési mód nem nagy sikerrel kecsegtetett, erőszakhoz nyúltak. *Kutassy János* esztergomi érsek és kir. helytartó (1601.) a bányavárosokból a prot. papokat elűzte, a keresztelést és a prot. halottaknak tisztességes eltemetését megtiltotta [8]. Rudolf *Kassa* város tanácsának szigorú parancsot küldött (1603. nov. 11.), hogy a főtemplomot az Egerből menekült káptalannak ellentmondás nélkül adják át, ellenkező esetben Belgiojoso (János Jakab gróf, előbb a carthausi szerzetesrend generalisa Rómában) felső-magyarországi főkapitány fogja ezen rendeletet erőhatalommal végrehajtani. A megijedt kassaiak hiába küldöttek

Prágába követeket, hogy a vész elháritásáért esedeznek, a király elé sem bocsáttattak. Belgiojoso azután a templomot, melyet már ötven év óta birtak a luth. kassaiak, katonai karhatalommal elfoglalta (1604. jan. 6.) s az egri káptalannak átadta. A hü császári zsoldos, hogy ura kegyét annálinkább megérdemelje, a prot. istentiszteletet eltiltotta, a prot. lelkészeket és tanitókat elűzte, a gazdagabb polgároktól tetemes pénzbirságot csikart ki, a magán istentiszteletetet is csak aranyokért tűrte meg s a város 20 faluját is lefoglalta [9]). Hasonló jogsértéseket követtek el a kormány hívei és zoldosai más vidékeken is.

A halomra gyült sérelmek orvoslása a jövő *országgyülésnek* vált feladatává, mely 1604. (febr. 3-ikára) *Pozsonyba* hivatott össze és viharosnak igérkezett. *Mátyás* főherceg, mint királyi helyettes, a vallás ügyét egészen mellőzni óhajtotta volna, de a legközelebbi templomfoglalások és lelketlen zsarolások miatt ingerült rendek súlyos vádakat emeltek azon papi tanácsadók ellen, kik a királyt az ország békéjét felzavaró rendeletek kiadására veszik rá, és azon idegen zsoldosok ellen, kik a rendeletek végrehajtása alkalmával a törvénytelenséget meg embertelenséggel is tetézik. S midőn *Forgách Ferenc*, nyitrai püspök és kancellár, a protestantismus vakbuzgó ellensége [10]), a kath. papság és kormány intézkedéseit s a protestánsoknak erőszakos megtéritését is jogosoknak nyilvánitotta: a prot. többség nem folytatta a meddő szóharcot, hanem a királyhoz vallásszabadságuk biztositását és elvett templomaik visszaadását kérő *feliratot* szerkesztettek, s Mátyás főherceget kérték meg, hogy azt juttassa a királyhoz. A protestánsok a választ hiába várták, az nem érkezett meg, tehát hazamentek, de előbb vallásuk szabadságát veszélyeztető minden eddigi és netalán ezután teendő kisérletek ellen *óvást tettek* (irásban adták át Istvánffy Miklós nádori helytartónak). A mit a protestánsok sejtettek, megtörtént. Rudolf az országgyülés által megerősités végett felterjesztett XXI t. cikkhez egészen önkényesen (*Forgách tanácsára* és általa fogalmazva) *egy új* (XXII.) *törvénycikket csatolt*, melyben a protestánsok sérelmeit alaptalanoknak nyilvánitotta, a római kath. vallás javára sz. István óta hozott törvényeket, önsugallatából (proprio motu) és teljes királyi hatalmánál fogva ujra megerősitette, azon ujitó és nyugtalan emberek ellen azt végezte, hogy a vallás ügyét többé az országgyülés elé ne vigyék, s ellenök az eddigi királyok által hozott büntető törvényeket megujitotta [11]).

A nemzet alkotmányos jogainak ilyen lábbal-tapodása közelégületlenséget szült, a protestánsokat pedig, kiket az üldözési törvényeknek felelevenitése fenyegetett, a legnagyobb mértékben elkeseritette. A fenye-

getést tett követte. *Pethe Márton*, szepességi prepost (később kalocsai cimzetes érsek és kir. helytartó), a Rudolftól és (III. Zsigmond) lengyel királytól nyert *felhatalmazással*, az elzálogositott *XIII szepesi városban* a katholicismust erőhatalommal akarta visszaállitani, a prot. papokat elűzte, a templomokat elfoglalta (ezt akkor *canonica visitationak* nevezték); de midőn a jezsuitákat *Lőcsére* akarta betelepiteni, a polgárság felzendült s a vallásháboritó főpapot poroszlóival együtt menekülni kényszeritette. *Pethe László* (Mártonnak testvére, császári vezér) *Liszkáról* a ref. lelkészt (*Szántai Pált*) elűzte s helyére két jezsuitát (Vásárhelyi Györgyöt és Bezerédy Pált) telepitett [13]). Ezen erőszakosságok oly izgatottságot szültek, hogy az éjszakkeleti megyéknek *Gálszécsen* egybegyült rendei az adó megtagadásával fenyegetődztek, ha az alkotmányellenes XXII. törvénycikk ki nem töröltetik s a protestánsok vallásszabadsága nem biztosittatik. Midőn a törvénytelenségek elleni tiltakozásukat Belgiojosoval közölték, azt a választ nyerték, hogy ő felsége parancsolta, hogy a rendek szabadságának vessen véget, ha az egész ország elpusztul is bele. Igy űzte az absolut kormány és zsoldos hada a kétségbeesett nemzetet a szabadságharc terére, hogy fegyverrel védje meg jogait azok ellen, kik e jogoknak megőrzésére esküvel kötelezték magukat. A felkelés meg volt érve, csak vezérre volt szükség, ki a jog védelmére a zászlót kibontsa.

Erdély sorsa sem volt kedvezőbb. *Báthori István* lengyel királylyá választatása után, fejedelmi címének és befolyásának fenntartása mellett, testvérét *Kristófot* választatta meg vajdának (a medgyesi országgyülésen, 1576. jan. 28—feb. 8.). Alatta az ország békét élvezett ugyan, de a vallásviták ujra kitörtek. Báthori István a háttérbe szorult *kath. egyházat* vonzalomból és politikából is *helyre kivánta állitni*. Ezen tervnek megvalósitása most Kristófra várt. Ehez első lépés volt az elhatalmasodott unitariemusnak korlátok közé szoritása, azután a jezsuita missió meginditása. Az első *országgyülések* (Kolozsvártt, 1576. máj. 20--26.; Tordán, okt. 21—25.) ezen tervnek kivitelét készséggel előmozditották, midőn *kimondták* [14]), hogy *az unitáriusok Kolozsváron és Tordán kivül másutt zsinatot nem tarthatnak*. Ezen törvények Dávidnak püspöki működését nagyon megszoritották. Az ujitást tiltó és a terjeszkedést korlátozó törvényeket azonban Dávid nem vette figyelembe, sőt a tordai zsinaton (1578. márc., 322 unit. lelkész jelent meg) a vitatkozásra és ujitásra maga adott példát [15]). Dávid ezen tettével ellenei malmára hajtotta a vizet; eretnek tanok hirdetésével vádolták, melyek közt legbántóbbnak tartották azt, hogy Jézushoz nem kell imádkozni (Isten azt parancsolta — állitotta Dávid — Krisztus azt

tanitotta, hogy az Atya istenen kivül senkit sem kell imádni; csak az az igaz, lélekben és igazságban való imádás, mely az Atyához intéztetik, a Fiuhoz intézett tehát hamis; az úri ima az Atyához szól és nem a fiuhoz.) [16]). Blandrata a kath. Báthoriaknak is hű szolgája és terveiknek eszköze, miután Dávidot gyökeres ujitásairól nem tudta lebeszélni, egykori barátjának megbuktatásától sem riadt vissza. Dávidot kémekkel vétette körül, sőt vitatkozás ürügye alatt Lengyelországból *Socinus Faustust* is (róla alább lesz szó) behivta, de őt is Dávid kikémlelésére használta (Dáviddal egy fedél alatt lakott, egy asztalnál étkezett 1578. nov. 14—1579. ápr. közepéig). A válság rohamosan közeledett. Dávid ellenei a vádakat összeszedték és céljukhoz képest átalakitották; ezek közt legsujtóbb volt az, hogy Dávid és hivei *„zsidózásra térnek és Krisztust megtagadva Mózest akarják behozni az eklézsiákba“* (hogy Jézust imádni annyi, mint Mózest és a meghalt szenteket, sat.) [17]). A fejedelem egy újabb országgyűlési végzés (az 1578. április 27—máj. 5. kolozsvári o. gy. I. t. c.) alapján a kolozsvári tanácsnak meghagyta, hogy Dávidot templomi kötelességétől mentse fel és tartsa őrizet alatt. Dávid lelkét, vesztére törő, egykori barátainak és hiveinek fondorkodása, a reá váró sötét jövőnek sejtelme, mélyen elszomoritották, érzékenyen megsebezték, beteggé tették. De betegsége nem vétetett figyelembe; *zsinat elé idéztetett* (előbb Tordára 1579. ápr. 24.; de itt ügye nem döntetett el; másodszor jun. 1-sejére Gy.-Fehérvárra); oly beteg volt, hogy alig tudott szólni; vejét (Trauznert) bizta meg, hogy az ujitások ellen védelmezze; kész volt némely kevésbé fontos tételét módositani; de *Krisztus imádásának jogosultságát nem ismerte el.* Ezért mint „istentagadó, kárhozatos és hallatlan káromlásra vetemedett s az ország törvényei ellenére ujító,“ örökös fogságra itéltetett, azután *a dévai várba vitetett*, hol (1579. nov. 15.) fényes remények közt kezdett, folyvást ragyogó, de végén a keserűség, bánat és reménytelenség gyötrő érzelmeitől elkomorult *életpályáját befejezte* [18]).

A dévai várhegy, mint Dávid sirja, alkalmas pontnak kinálkozik, hogy Erdély legkiválóbb reformátorának pályájara egy futó pillantást vessünk. Dávidot hitfelei, elveinek, tanainak örökösei, nagyon eszményi alakban, az igazság vértanujáúl (csak a lelkiismereti és a szólásszabadság confessora volt) szokták feltüntetni; bukásának, halálának okát az üldözés, a türelmetlenség szellemében keresik, holott azt, hogy útja a dévai vár börtönébe vezetett, ő maga is nagymértékben előmozditotta; mert ő is gyarló ember volt és sokban tévedett. Hogy tana megdönthetetlen igazság volna, azt csak az elfogultság állithatja; azon a

téren, a hol ő az igazságot kutatta, az ember csak tapogatódzik, s ha valaki azt hiszi, hogy az igazságot megtalálta, az nagyon csalódik. A vallás terén az igazságot az emberi értelem elől átláthatlan homály leplezi el, e homályba emberi szem még be nem látott. Sokféle a hitünk, mert az ember hitének különböző alakját az embernek különböző értelmi és érzelmi képessége határozza meg. Csak a római kath. egyház dicsekszik az örök igazság birtokával; hadd boldogitsa őt ezen hite. Dávid tehát nem az igazság vértanujaként halt meg, hanem megölte a csalódás, a bánat, a betegség. Dávid, az egyszerü iparos fia, pályája kezdetén ráveti szemét a főbiró leányára s őt meg is nyeri; rendkivüli esemény azon időben, midőn a társadalmi osztályok válaszfalai oly magasak voltak. Dávidra nézve Barát Kata valószinüleg lépcső volt a dicsőség magaslatára, mert az após megett Erdély első városa állott. Majd Dávid a fejedelmi udvarba jut, a fejedelmet megnyeri eszméinek, s mind hatalmasabb lesz; szavára hallgat egy fél ország, és a dicső férfiúnak talán már szük a Barát Kata köre. Megalapitja, biztositja az unitárius egyházat, de nyugtalan szelleme nem elégszik meg a díszes épülettel, folyvást rombol, hogy annál fényesebbet épitsen. Azonban a sors kereke egyet fordul, az unitárius fejedelem meghal, a hatalmas pártfogók sora megritkul, a kicsapott ár mederbe szorittatik, elbúsult szivét ráadásúl megmarcongolja neje, kit talán szeretett, de a magas légkörben szárnyaló próféta feledett. Ime a keserüségnek mennyi forrása! De Dávid, mint reformator is, oly hibákat követett el, melyek első sorban rajta boszúlták meg magukat. Hogy az egykori kath. pap lutheranus, reformatus, első unitarius álláspontját egymásután feladta, ez legfelebb határozatlanságra vall; de hogy az egész országot oly rövid idő alatt mindezen fokozatokon át akarta vezetni, ez az emberi természet nem ismerésén alapuló nagy tévedés. Az olyan reformátor, ki zászlója felíratát mindegyre változtatja, ki folyvást előrehalad, de hátra nem tekint, hogy követik-e, utóljára egyedül marad. Igy tett, igy járt Dávid is. Az olyan reformátor, ki a történelmi múlttal nem számol, a jövőben hiába remél; nem sziklára, hanem homokra épiti egyházát, melyet az első zivatar le fog rombolni. Ez a sors érte Dávid egyházát is. Az olyan férfiú, ki a nőt lépcsőnek tekinti a hír magaslatára, ne csodálkozzék, ha az a nő, ki előbb a felkapott férfiúért talán rajongott, utóbb elhagyja és nem várja meg, mig a felsőbb regiokból le tetszik szállani. Ide jutott Dávid is. (Ezen utóbbi eredmény csak azon esetben jöhet számitásba, ha a Dávid családi ügyéről eddig sejtett adatok megállhatnak.). A nagyravágyás, a gyakorlati életnek számba nem vétele, a folytonos ujitási törekvés, a reformatori mérséklettel való szakitás és a vallásos forradalom terére

való átcsapás (a háromság állitólagos alaptanának megtámadását azon korban minden párt forradalmi törekvésnek bélyegezte), az országos törvénynek figyelembe nem vétele, a fejedelmi politika és a vallásos reactio feléledése mellett, bizonyára mind fontos tényezők voltak ahoz, hogy Dávidot, a magyar reformationak kétségenkivül egyik kimagasló alakját, a dévai vár börtönébe juttassák. És a lánglelkü szónok és a lángeszü főpap, leverve, megtörve ment a börtönbe. Hát azon hitnek fénye, ereje, melyért oly sokat fáradozott, melyért annyit áldozott, nem világitotta-e meg börtöne homályát, nem gyógyitotta-e be a szivén ütött sebeket? Hiszen Dávidnak csak a szószéket, a zsinati elnöki széket kellett felcserélni a magánynyal; de ugy látszik, hogy azon hit, melyet legtisztábbként hirdetett, még nem jegecedett meg lelkében, s nem adott elég erőt, elég bizalmat ahoz, hogy jól végzett munka után, miként Sokrates, nyugodtan lépje át azon küszöböt, mely a halál ismeretlen országába vezet [19]).

Dávidnak s az általa képviselt iránynak elitéltetése után, az unitarius egyházban előbb szakadás, bomlás, azután hanyatlás állott be. Ezen körülmény és általában *a prot. pártok egyenetlenkedése* megkönnyitette a fejedelemnek *a kath. egyház helyreállitására* irányult törekvését. Miután ezen célból a *jezsuita-renddel az alkudozások* megkezdettek, Kristóf fejedelem, István lengyel király levele által is támogatva, megnyerte az *országgyülés* (Tordán, 1579. okt. 21—24.) *beleegyezését* abba, hogy *Erdélyben, az ifjuság tanitása végett, jezsuiták telepedhessenek le* [20]). A fejedelem az új rendnek *Monostoron, Kolozsvártt* és *Gy.-Fehérvártt* adott helyet; a jövevények azután Báthori István gazdag alapitványából Kolozsvártt *akadémiát és nyomdát* állitottak. Itt képezték a fejedelmi kegy után sóvárgó főurak és nemesek fiaiból az éledő kath. egyház buzgó harcosait, s itt hintették el a vallási türelmetlenség magvait, melyek idővel Erdélynek oly sok fanyar gyümölcsöt termettek. A protestánsok ezen előkészületekből roszat sejtettek, s midőn az erejében hanyatló fejedelem a trónt kiskorú fia, Zsigmond számára ohajtotta biztositni, a rendek (*a kolozsvári országgyülésen*, 1581. máj. 1—10.) csak azon feltétel alatt egyeztek bele a választásba, ha a protestánsok vallásszabadsága továbbra is biztosittatik és jezsuitákat az eddigi három helyen kivül máshova nem telepitnek [21]).

Mig a jezsuiták által nevelt *Báthori Zsigmond* kiskorú volt (Kristóf 1581. máj. 27. halt meg), s a mellé rendelt kormányzók megett Báthori István, a lengyel király állott, addig a jezsuiták is mérsékelték buzgalmukat; de az ő halála után (1586. dec. 13.) annál

nagyobb mohósággal és erőszakossággal léptek fel a protestantismus ellen. Nem elégedtek meg többé azzal, hogy iskoláikban a protestánsok elleni gyülöletet oltották növendékeikbe, hanem a törvénynyel nem gondolva, a térítéshez is hozzáfogtak (tüntető körmeneteket rendeztek tilalmas helyeken is, Váradon a ref. templomot elfoglalták, Kozmáson a ref. lelkészt elűzték, könyveit széttépték, a Székelyföldre s másfelé is téritőket küldöttek sat.). A rendeket a jezsuiták folytonos terjeszkedése, türelmetlensége s azon sejtelem, hogy a német kormánynyal Erdély függetlensége ellen szövődöznek, aggodalommal töltötték el, s ezért a jezsuitáknak az országból eltávolitását sürgették. Zsigmond nem örömest hajlott a rendek kérésére, a megtámadott jezsuiták a vádak ellen emlékiratban védték magukat; de utoljára a fejedelem kénytelenségből és azon tartalék gondolattal, hogy, ha nagykorú lesz, majd segit az akadályon, a rendek kivánságába a *medgyesi országgyülésen* (1588. dec. 8—23.) beleegyezett és igy törvényben *kimondatott, hogy a jezsuiták 25 nap alatt az országból menjenek ki* és többé soha semmi szin alatt vissza ne térhessenek; a fejedelem és a kath. urak másféle kath. papot vagy szerzetest tarthatnak ugyan, de csak ugy, hogy mások vallásszabadságát ne háborgassák sat. [22]). Ezen gyülés nagykorúsitotta és igtatta be a fejedelemségbe *Báthori Zsigmondot*, ki könnyelmüsége, állhatatlansága és önkénye által Erdélyt egymást érő zavarokba és igen nagy nyomoruságra juttatta. A jezsuiták által sugalmazott hiú fejedelem, hogy a Habsburg császári házból nyerjen feleséget, Erdély eddigi politikájával szakitott, a szultán védnökségét a római császár és magyar királyéval cserélte fel. A török pártot számos kivégeztetéssel elnyomta s *Rudolffal szövetségre lépett* [23]); de ezen lépését is megbánta s meghasonlott kedélye egyik szélsőségből a másikba űzte. Most a papi talárhoz, majd a fejedelmi palásthoz kapcsolta reménye horgonyát. Most Rudolfnak, majd nagybátyjának, András bibornoknak engedte át a trónt. Rudolf háromszor küldte Erdélybe *Basta* tábornagyot (1601., 1602—3., 1603—4.), ki nem törődve alkotmánynyal, kiváltsággal, vallásszabadsággal, átkává vált az országnak. Fizetetlen zsoldos csapatai zsaroltak, raboltak; jezsuitái a prot. papokat elűzték; a mikor sora került, a kölcsönt a protestánsok is visszaadták (igy a kolozsváriak *Székely Mózesnek* rövid ideig tartó fejedelemsége alatt, 1603. jun. 8. a jezsuitákat kiűzték, a rend collégiumát, zárdáját és templomát feldúlták) [24]). Végre az alkotmány felfüggesztetett, a Rudolftól elpártolt városokban csak a kath. vallás szabad gyakorlata engedtetett meg; a német absolut kormány a *rémuralom* szokott rendszerével nehezedett a sokképen sujtott országra

(melyet németek, vallonok, hajduk, Mihály vajda oláhai, rácok, lengyelek és törökök egymást felváltva pusztitották) és a hütlenséggel vádoltakra vagyon-elkobzás, börtön vagy vérpad várt.

Ily nyomasztó volt a helyzet mindkét hazában, s a keserüség pohara már csordultig telt. Az önkényuralom, lelketlen zsarolás és türelmetlenség ellenében a nemzet alkotmányának és vallásszabadságának fegyverrel szerezni érvényességet, ez volt azon jelszó, mely a két ország elégületleneit egyesitette. Vezér is akadt nem sokára.. Az erdélyi hazafi párt [25]), leveretése után török területre menekülve, *Bethlen Gábor* körül csoportosult és őt jelölte ki a fejedelemségre. De Bethlen *Kismarjai Bocskay Istvánra* [26]), mint tekintélyesebb, tapasztaltabb s a fejedelemségre jogosultabb férfiúra irányozta a figyelmet, vele e tárgyban leveleket váltott s a török basáknak is őt ajánlotta. A terv kivitelére az alkalmas pillanat is elérkezett. Belgiojoso előtt már az is gyanusnak tetszett, hogy Bocskay a reá rótt állami kölcsön (20000 forint) kifizetését megtagadta; gyanúja utóbb bizonyossággá vált. Ugyanis midőn Basta Erdélyből a megtámadott Esztergom segélyére sietett (1604.), Bethlen a temesi basával Erdélybe készült beütni, de megveretett s podgyásza a Bocskayval folytatott levelezéssel együtt elfogatott és Belgiojoso kezébe került. Igy Belgiojoso a készülő tervnek nyomára jutván, Bocskayt maga elé idézte, s miután meg nem jelent, birtokaira rontott s nehány várát elfoglalta. Ezen erőszakosság nagyon elég volt arra, hogy a különben is csalódott és e miatt boszús Bocskay saját és a haza jogsérelmeit tovább ne tűrje, hanem saját jogainak, az ország és a vallás szabadságának védelmére fegyverhez nyúljon. Nehány száz főnyi válogatott, lelkes csapattal, mely folyvást gyarapodott, megindult s Belgiojoso rabló hadát megverte. Nemsokára felső Magyarország és Erdély Bocskay pártjára állott s *a szerencsi országgyülésen* (1605. ápr. 20.) Magyar- és Erdélyország fejedelmévé kiáltatott ki. Bocskaynak a hadi szerencse kedvezett, rövid idő múlva felső Magyarország meg volt tisztitva az idegen zsoldosoktól, s a felkelők egyes csapatai Ausztriába és Morvába is ellátogattak.

Midőn Mátyás főherceg látta, hogy Rudolf eddigi politikája által a magyar koronát kockára tette, hogy a Habsburgház számára ezen értékes kincset megmentse, a béke helyreállitásáról gondoskodott, s ezen bizonytalan helyzetben *Illésházy Istvánt* [27]) bizta meg a béke feletti alkudozásokkal. Bocskay maga is hajlandó volt a békére, s feltételeit (15 pontban) közölvén, a válasz tárgyalása és az egyesség megkötése végett *Korponára gyülést* hirdetett. A gyülés előtt s a szultán athnamejának vétele után (Sárospatakon, 1605. okt. 28.), Bocskay

Pest alá sietett, hogy *a török nagyvezérrel találkozzék*, ki *Rákoson* Bocskay oldalára értékes kardot kötött, jobbjába királyi pálcát, baljába zászlót adott, fejére koronát tett és *magyar királylyá kiáltotta ki*. Bocskay azonban a koronát fejéről levette s kijelentette, hogy azt csak barátság jeléül fogadja el; mert az ország törvényei szerént a koronás király életében, másnak koronát viselni nem szabad; különben sem a királyság elnyerése végett, hanem az alkotmány és szabadság védelmére fogott fegyvert [28]). Innen Bocskay a korponai gyülésre ment, hova Mátyás főherceg küldöttei is (Forgách Zsigmond és Pogrányi Benedek) megérkeztek *a békepontokra adott válaszszal* [29]); de a válasz nem elégitette ki a rendeket, mert részben határozatlan, részben tagadó volt, s különben is csak a háboru előtti bizonytalan állapotot állitotta volna vissza. Ehez járult még Rudolfnak azon kétszinü politikája, hogy mig egyfelől a nemzeti párttal alkudozott, azalatt titokban a törökkel épen ellenkező irányban kezdte meg az alkut. Ezen ármány Bocskaynak is tudomására jutott (a becsületes *Ali* budai basa tudatta), s a rendeket annyira felháboritotta, hogy Illésházy mérséklő fellépése nélkül az egész alkudozás félbeszakadt volna. Illésházy magára vállalta, hogy a kormányt méltányosabb egyezményre fogja rávenni, s az alkudozások folytatása végett Bécsbe ment, hol Mátyás, a tanácsosok és a főpapság részéről sok huzalkodás és alakoskodás után Bocskay béke-pontjait ujból megrostálták, s *a vallás kérdésére nézve* abban állapodtak meg, hogy az azon állapotban maradjon, melyben I. Ferdinánd és Miksa alatt volt, az országgyülés beleegyezése nélkül hozott 1604. XXII. t. c. pedig töröltessék el (I. p.); továbbá a béke Bocskayval és a törökkel egy időben köttessék meg, addig pedig fegyverszünet legyen (II. p.); a hivatalok osztásánál a született magyarokra valláskülönbség nélkül tekintet legyen. (IX. p.); Mátyás főherceg Magyarország teljes hatalmu kormányzójává neveztessék ki (XI. p.); Bocskay Erdélyt s a részeket (melyek Báthori Zsigmond kezén voltak), a magyar király felsősége alatt, fejedelmi joggal és címmel birja, halála esetében pedig Erdély visszaszáll a koronára. Ezen pontokat (1606. márc. 21.) Rudolf is megerősitette.

Bocskayt a békeszerződésnek ujabban módositott alakja sem elégitette ki, mert az alkotmány teljes viszszaállitását, a vallásszabadságot és Erdély függetlenségét nem biztositotta kellőleg. *A béke tárgyalása végett* a Bocskay pártján levő rendek *Kassán gyültek össze* (1606. ápr. 24.), hova az erdélyi (kolozsvári, ápr. 3.) országgyülés is elküldé követeit. A pontok felolvasása a rendekre sem tett kedvező hatást, azokat ujolag módositották (hogy a római, ágostai és helvét vallás

szabadsága biztosittassék, a jezsuiták üzessenek ki s a békét a német birodalom rendei és a lengyel király is biztositsák) s elhatározták, hogy kielégitőbb feltételek megnyerése végett *Illésházy* vezetése alatt *követség* menjen *Bécsbe*. A császár jezsuitái és különösen Forgách Ferenc püspök még most is annyi akadályt gördítettek a béke útjába, hogy Illésházy határozottan azt kivánta, hogy a vakbuzgó és békebontó püspököt a tanácskozásokból zárják ki. Legnehezebben boldogultak a vallás ügyével, mivel a császári követeknek nem fért a fejébe, hogy a protestánsok a katholikusokkal egyenlő jogokban részesülhessenek. Utóljára is a körülmények engedést követeltek s a két szerződő fél biztosai *1606.* (jun. 23.) *aláirták az ugynevezett bécsi békét, mely a vallásügyet következőleg rendezte.*

. . . Ő felsége, a császár és király, miként első leiratában, az ország határain belől létező *karokat és rendeket*, összesen és egyenként, ugy a *főurakat és nemeseket*, mint a *szab. kir. és mezővárosokat*, melyek a koronához tartoznak, hasonlóan *a végvidékeken lakó magyar katonákat, vallásukban* és hitükben sehol és soha *háborgatni nem fogja* s másoknak sem engedi, hogy háborgassák vagy akadályozzák; ennek útjába nem állanak az időnként hozott végzések, sem *az 1604. évi utolsó* (XXII.) *cikkely*, mely különben is az országgyűlésen kivül és a rendek beleegyezése nélkül csatoltatott a többihez, s épen ezért *eltöröltetik;* az emlitett karoknak és rendeknek tehát szabad vallásgyakorlat engedtetik, *de a róm. kath. vallás sérelme nélkül* (*absque tamen praejudicio Catholicae Romanae religionis*) és ugy, hogy a róm. katholikusok papsága, templomai és egyházközségei épségben és szabadságban maradjanak, és azok, melyek a zavaros időkben mindkét részről elfoglaltattak, kölcsönösen visszaadassanak"[81]). Igy a vallás szabad gyakorlata még most sem terjesztetett ki a köznépre, s ez lelkiismeret dolgában földesura akaratától függött; továbbá a katholikusok javára vonatkozó záradék a legnagyobb visszaélésekre és félremagyarázásokra szolgálhatott alkalmúl.

Ezen oklevelet *Rudolf is megerősitette* (1606. aug. 6.), *de azon megjegyzéssel*, hogy amennyiben annak vallási és egyházi kérdésekre vonatkozó cikkei koronázási esküjével nem ellenkeznek. Minthogy ezen megjegyzés a béke megkötését lehetetlenné tette volna, Mátyás Bocskay küldötteivel ezen aggodalmas megjegyzést nem is közölte. De Bocskay küldöttei a szövegbe felvett azon feltétel miatt is aggodalmaskodtak, mely a prot. vallás szabadságához köttetett, s az ujabb tárgyalások alkalmával annak kihagyását sürgették; de Mátyástól csak egy *külön biztositó levelet* tudtak megnyerni (szept. 23.),

melyben a főherceg kijelentette, hogy ama feltétel: „mindazonáltal a kath. vallás sérelme nélkül“ — nem rosz szándékkal csatoltatott oda, hanem azért, hogy egyik fél se zavarja a másikat hitében és templomaiban. A többi vita alatti tárgyak elintézése a következő országgyűlésre halasztatott. A béke megtartására a cseh, morva, sziléziai és lausitzi rendek is kötelezték magukat (szept. 23.), s végre Rudolf Erdélynek és a részeknek a fejedelem szabad választását is biztositotta (szept. 24.).

A *Kassán egybegyült rendek* (dec. 13.) a bécsi pontoknak legujabb alakjával sem voltak teljesen megelégedve, s azokat csak azon feltétellel fogadták el, hogy azok a jövő országgyűlésen kijavittassanak. Erre nézve a jövő országgyűlésre menő követeknek *határozott utasitás* adatott és lelkökre köttetett, hogy az örökös tartományok biztositó levelét, valamint a császár által Bocskay részére kiállitott oklevelet a törvények közé egészen vétessék fel. Alig záratott be a kassai országgyülés, Bocskay nehány napra hirtelen meghalt (1606. dec. 29., állitólag Kátay, a fejedelem kancellára, ki a német udvarral szövődözött, mérgezte volna meg). A magyarországi protestánsok vallásszabadságának első fejedelmi hőse ugy halt meg, mint egy igaz keresztyén; hálaérzettel a számára rendelt jókért és hivei ragaszkodásáért, keserűség nélkül ellenségei iránt, kik talán a célhoz közel vágták be pályáját; mint jó atya, intette a testvérhaza fiait, hogy tartsanak együtt és ne feledjék el, hogy *„valameddig . . . a magyar királyság a németeken forog: mindenkor szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet fenntartani.“* Ez a politikai elv mentette meg a nemzet viharos napjaiban Magyarországnak nemcsak vallás-, hanem politikai szabadságát is; ezen elv mellett küzdöttek később nemcsak a nemzeti párt hivei, hanem azon, különben kormánypárti kath. főpapok is, kiknek kebeléből a vakbuzgóság nem irtotta ki egészen a hazafiságot.

Midőn Mátyás, mint kormányzó, átlátta, hogy Rudolf, gonosz tanácsosai által behálózva, a bécsi békének felforgatását s a „lázadó“ magyarok leveretését tervezi, a Habsburgháznak jól felfogott érdekében a magyar nemzeti párt élére állott, s a rendeket *Pozsonyba országgyülésre hivta össze 1608.* (jan. 11-ikére). Rudolf Mátyás tettét roszalva, a gyülést betiltotta; de a rendek nem engedelmeskedtek, együtt maradtak, vallásos sérelmeik orvoslását (Forgách Ferenc mint bibornok s több főpap, Modor, Pozsony, Nagyszombat sat. városokra kath. papokat erőszakolt) s a bécsi béke megtartását sürgették. És midőn Rudolf követe (Altheim) ezen követelések támogatására nem vállalkozott, a rendek Mátyást örökös kormányzónak kiáltották ki és

ezen tényt Rudolffal is tudatták. Ezután Mátyással s az osztrák rendekkel, a bécsi pontok s más politikai célok keresztülvitelére, *a szövetséget megujitották* (febr. 1.). Végre Mátyás felhivására a bécsi béke ellen elkövetett *sérelmeket összeirták*, azt a kath. püspökökkel is aláiratták és szétoszlottak (febr. 3.)[32]. A Mátyást támogató szövetséghez a morva és sziléziai rendek is csatlakoztak (ápr. 19.) s ezen szövetség segélyével Mátyás Rudolftól fegyverrel erőszakolta ki a magyar koronát, Ausztria, Magyar- és Morvaországnak azonnal való átengedését és Csehországra az örökösödési jogot.

Mátyás ezen államcsin után *koronázás* és a béke biztositása végett *országgyülést hirdetett Pozsonyba* (szept. 29-ikére). Ezen készületekkel szemben Forgách is jóelőre gondoskodott arról, hogy a clerus minő állást foglaljon el azon országgyülésen, melynek a prot. vallásszabadság biztositása is hivatása közé tartozott; ezért hivta össze a főpapságot Pozsonyba (aug. 28.) s irták ott alá azon iratot, mely mindazon végzés ellen előre óvást emel, melyek a kath. egyház ősi jogait csorbitanák[33]. A gyülésre a rendek különböző hangulattal indultak; a clerusban nagy volt a harcias hangulat, mivel képzelt jogaiból még a haza javára sem akart semmitsem elengedni; ellenben a protestánsok vágya a lelkiismereti szabadságnak világos és megtámadhatlan biztositásában öszpontosult; ezért kivánták, hogy a bécsi béke pontjai a koronázási hitlevélbe félremagyarázhatlanúl beiktattassanak és sérelmeik orvosoltassanak. A jezsuiták *Pázmány Péterben* nyertek kitünő védőt, ki sophismáinak később oly sokat forgatott fegyverét már egy *védiratban* ezen alkalommal bemutatta[34], de még most nem teljes sikerrel. Mátyás, ki a német császári koronára is számitott s a pápával sem akart ujat húzni, igen kényes helyzetbe jutott; de utóljára is az ország többségének kivánata, a clerus türelmetlenségével szemben, reá is döntő befolyást gyakorolt. Igy aztán *a bécsi békének* a protestánsok javára kibővitett és kiegészitett *pontjai a koronázás előtti törvénykönyvbe bevezettettek*. E szerint a bécsi békének vallásügyi pontja igy módosittatott: A mi a bécsi békének I. cikkét illeti, Magyarország karai és rendei által elhatároztatott: 1. Hogy *a vallás gyakorlata* ugy a zászlósoknak, országnagyoknak, nemeseknek, valamint a szab. kir. városoknak és *az ország összes karainak és rendeinek*, saját és a kir. kamara (= Fiscus) javain, ugyszintén Magyarország határvidékein *a magyar katonáknak* saját hite és vallása, hasonlóan azon *városoknak és falvaknak*, melyek azt önként és szabadon bevenni akarják, *mindenütt* (és nem „intra ambitum regni Hungariae“) *szabadon meghagyassék* („relinquatur“ és nem „permittetur“);

és annak szabad használatában és gyakorlatában senki senki által ne akadályoztassék. 2. Sőt, hogy a karok és rendek közt bármely gyűlölségnek és surlódásnak eleje vétessék, elrendeltetett, hogy *mindenik vallásnak saját hitü elöljárói vagy felügyelői* (superintendentes) *legyenek* (I. c.). A *jezsuitáknak* az országban *semmi* állandó birtokuk vagy *birtokjoguk ne legyen* (VIII. c.). A vitás ügyek elintézése után *Illésházy nádorrá választatott* és *II. Mátyás királylyá koronáztatott*. A clerus szükségesnek látta, hogy a protestánsok vallásszabadsága és superintendensei ellen, mint az egyedül üdvezitő egyház jogainak megcsorbitása ellen, tiltakozzék (nov. 21.). Tiltakozása ezúttal ugyan nem vétethetett figyelembe; de a protestánsoknak komoly figyelmeztetésül szolgált, hogy ébren legyenek és a béke tartósságára ne számitsanak[85]).

1) Ezen cikkek a Majores Canones (l. 244. l.) alapján készültek, latin és magyar nyelven a következő cím alatt jelentek meg: Articuli consensus Christianarum Ecclesiarum, quibus Universitas Fratrum subscripsit, Hertzegszőllősini in Barovia, A. D. 1576. die 16. et 17. Aug. Az Alsó és Felső Baranyában való Ecclesiáknak Articulusi, sat. (l. 224. 225. l.). Ezen cikkek a püspök, senior, lelkész és tanitó kötelességeit, az ünnepeket, a fegyelmet, a házassági ügyeket, keresztelést, anyakönyvvezetést, úrvacsorát („nem a pápa ostiájával, hanem az kenyérrel és borral akarjuk kiszolgáltatni") sat. tárgyalják. V. ö. Lampe, i. m. 282—93.; Tóth F., Prot. Ekkl. hist. I. 327—29.; Kiss Á., i. m. 678—86. l.

2) De Disciplina Ecclesiastica, s. Gubernationis Ecclesiasticae legitima forma in Ungarica Natione cis Tibiscum . . . studio G. Göntzi, Pastoris Eccl. Debretzinensis. A. 1591.; 26 cikket tartalmaz. V. ö. Kiss Á., i. m. 686—95. l.

3) Tóth F., Túl a Dunai superint. élete, 47—50.; Kiss Á., i. m. 695—97. l. közölve van a szöveg.

4) Ribini, i. m. I. k. 255. 262.; 283. 287.; 286.; 289—90. l. V. ö. Borbis, Die evang. luth. Kirche Ungarns cet. (Nördlingen, 1861.) 36. l.

5) Beythe 1528 körül szül., előbb mint tanár működött, azután Alsó-Lendván, Sopronban és Német-Ujvártt lelkészi hivatalt viselt; 1585. Hegyfaluban (Vasmegye) superintendenssé választatott; 1597. ellenei folytonos boszantása miatt superint. hivataláról lemondott és 1599. után vagy mások szerént 1616. halt meg. V. ö. Tóth F., Túl a Dunai superint. élete, 37—47.; Bauhofer, Gesch. der evang. Kirche in Ungarn (Berlin, 1854.) 120—21. 138. l.; Fábó And., Beythe István életrajza (Pest, 1866.). — A csepregi colloquiumról l. még Lampe, i. m. 329—30.; Tóth F., Prot. Eccl. hist., I. 330 -31. l.

6) Az új naptárt csak az 1587. pozsonyi országgyűlés és azon kijelentéssel fogadta el, hogy azt egyedül a király és nem más tekintélyére fogadja el. (XXVIII. t. c.); sőt a ref. egyházaknak n.-károlyi egyetemes zsinata 1591. feb. 10. még komoly okait fejtegette annak, hogy miért nem lehet a Gergely-naptárt elfogadni. V. ö. Lampe, i. m. 331—32.; Kiss Á., i. m 698—706.; Zsilinszky, i. m I. k. 197—99. l.

7) Bauhofer, i. m. 132—34. l. A követséget a herceg csak azon terhes feltételek mellett bocsátotta szabadon, ha a város a kath. papságnak engedelmes-

kedik, ha a kath. püspök beleegyezése nélkül papot nem hív, sat. De azért a protestantismus megsemmisitése Sopronyban mégsem sikerült.

8) Lányi-Knauz, i. m. II. k. 148. 157. l.

9) Klein, Nachrichten, II. 185—86.; Fábó, Monumenta, II. 193—96.; Wahrhaftige . . . Articul, durch welche Gr. J. Belgiojoso . . . die Stadt Kaschaw . . . zu Rebellion bracht cet. (Tört. Tár. 1878. évf. 923. l.), közli Zsilinszky, i. m. I. 243. l.

10) Forgách Ferenc, nyitrai püspök, majd kir. kancellár és helytartó, esztergomi érsek és bibornok, korában a kath. egyháznak legerősebb támasza volt. Forgách Simonnak, a hős prot. főúrnak fia, valószinüleg valamelyik jezsuita iskolában, ezen rendnek ösztönzésére, még kora ifjuságában tért át a kath. egyházba. Még névleges veszprémi püspöksége (a török birta nagy részét) idejében is a jezsuita rend tagjává akart lenni; de a rend ugy gondolkodott, hogy Forgách, mint főpap és pártvezér jobb szolgálatot tehet a katholicismusnak. Ugy is lett, a római papi és királyi udvari politikának nem volt vakbuzgóbb harcosa. A római kath. egyház érdekében, a protestansok ellen elkövetett minden erőszakosságnak, törvénytelenségnek, embertelenségnek ő volt a mozgató lelke. A jezsuiták hálójába befont Rudolf ellen elkövetett államcsin alkalmával is Rudolf mellett foglalt pártállást; mert az eszélyes Mátyás sokkal politikusabb volt, hogysem a hierarchia érdekéért a királyi koronát kockáztatta volna. Forgách makacssága nem ismert határt és nem egyszer téritette le az eszélyesség útjáról. „Készebb a végletekig menni, — szokta volt mondani — készebb meghalni s életét adni, veszszen el inkább minden, mintsem hogy engedjen." Ime az apostata vakbuzgóságnak egy első rendü példánya; az „extra ecclesiam non est salus," a „compelle, intrare" sat. római papi elveknek megtestesülése; egy magyar főpap, ki a katholicismust sem a hazafisággal sem az emberszeretettel nem tudta összeegyeztetni, ki ad majorem dei gloriam Magyarországon a vallásos polgárháboru magvait elhintette, s a keresztyén emberségről is lemondott, csakhogy mindenki a római pásztor aklában üdvözüljön. Nem is fáradt hiába, bibor kalapot nyert jutalmúl! V. ö. Ipolyi Arn., Veresmarti Mihály . . . élete, cet. (B-pest, 1875.), 53—108. l.

11) Lampe, i. m. 332—34.; Zsilinszky, i. m. I. k. 253—54. l. 1604. országgyűl. XXII. t. c.

12) Ezen futásról jegyezte fel Xylander akkori lőcsei pap ezen emléksorokat: „Ansere Scepusio, Pethe dum pinquescere vellet, Ansere privatur, nescius ipse suo." Klein, Nachrichten, II. 186.; Ribini, i. m. I. 326. l.

13) Bauhofer, i. m. 144—45. l.

14) Gr. Mikó, Erd. Tört. Adat., I. k. 308.; Zsilinszky, i. m. I. k. 172—73. l.

15) A tordai zsinaton „behozatott az általános papság (communis profetia), az egyház közönséges hitvallása megállapittatott, a kisdedek megkeresztelése megszüntettetett." Blandrata leveléből közli Jakab, i. m. 223. l.

16) De non invocando Jesu Christo in Precibus sacris. Theses Fr. Davidis propositae Fausto Socino. 1579. Jakab, i. m. II. r. Egyh. Tört. Eml., 76—77. l.

17) Blandrata 1579. ápr. 26. Tordára gyűlésre hivta meg az unitarius papság egy részét, ott Dávidnak XVI állitólagos tételét előterjesztette, s azokkal saját tételeit állitotta szembe, ezáltal őket Dávidtól elidegenitette s az egyházban

a szakadást megkezdte. Blandrata meghivóját s a párhuzamos tételeket közli Lampe, i. m. 305—11. l.

18) Jakab, i. m. 223—44. l.

19) Midőn Jakab Elek többször idézett, Dávid Ferenc emléke című művét megírta, a magyar prot. egyháztörténet irodalmát egy kitünő monographiával gazdagitotta, csak az a kár, hogy a buzgó unitariust a történetiró elé tolta. Szép és szükséges a felhevülés, fellelkesedés, ha valaki magasztaló ódát akar írni; de a történetirónak meg kell tartania higgadtságát; mert ha a képzelet szárnyain igen magasra repül, nem láthatja meg, hogy mi történt a földön, s aztán a történeti igazság határvonalai a monda ködébe vesznek el. Sem kedvem, sem terem nincs a polemiához, de szerzőnek némely superlativusban kifejezett állitását az igazság érdekében le kell szállitnom. Szerző Dávidot „Erdély- és Magyarország legnagyobb theologusának“ mondja (VII. l.). Ilyen itéletet jogosan csak az mondhat ki, ki hazánk összes prot. és nem prot. theologusait végig tanulmányozta és összehasonlitotta. Ilyen ez idő szerint még nincs. — „Az unitarius vallás — mondja szerző (XI. l) — a tiszta ész, a szeretet és türelem, a jót tevés és megbocsátás vallása.“ Ezt a többi prot. felekezetekről is el lehet mondani; mert ez nem kizárólag az unitarius, hanem a keresztyén egyház jellege; de a vallott elvek s az élet közt nagy különbség van. A többség a kisebbséget rendesen elnyomja, az unitariusok is majdnem egészen kiszoritották Kolozsvárról a reformáltakat, az 1608. országgyülésnek kellett elrendelni „hogy szabad legyen a ref. papoknak Kolozsvárra bemenni, és minden egyházi kötelességeket vinni“ sat. — Szerző azt sejti (XII. l), hogy most „Arius, Photinus, Wicleff, Huss, Serveto és Dávid Ferenc valláselveiből“ egész csendben a jövő vallása készül. Ezt nem tudom, de nem hiszem, hogy a jövő vallása elfogadná Dávidnak ezen hitcikkét: „Vallom, hogy Jézus a megigért Messiás, Istennek fia, nem természet szerinti, de tisztének fogva való Isten (Deus ex officio), akinek tisztessége, dicsősége s hatalma az egyetlenegy Atya Istentől függ, aki fiát szavai és tudománya megtartása által kívánja tiszteltetni; élők és holtak itélő birája, igazság mestere sat, akinek hatalma van megnyitni és bezárni az élet könyvét . . . “ sat. (240. l.). A jövő vallásának csak Jézus és nem mások tanával lehet dolga; egy kevés fris vért fog keresni és találni a most alaposan tanulmányozott keleti vallásokban; hogy aztán majd századok múlva mi lesz, az nem a történetiró, hanem az álomfej'ő dolga. — Szerző Kolozsvárnak megmagyarosodását is az unitarius hitvallásnak tulajdonitja (115—17. l.); hiszen mindenik prot. vallás anyanyelvén szólt a néphez; Kolozsvárt a magyar fejedelmi udvar magyarositotta meg, mely ott gyakran tartózkodott s oda gyüjtötte a magyar főurakat is. — „Erdélyben mindhárom ref. (!) vallás törvényesitését ő (=Dávid) vívta ki“ (244. l.). Talán János Zsigmondnak, az erdélyi rendeknek és Blandratának is volt egy kis része ezen vívmányban. Azt is állitja szerző (251. l.), hogy nem egyedül a reformátusok és kálvinisták (talán ref. és luth. vallásuak akar lenni) vívták ki a békekötéseket, hanem tekintélyes része volt abban azon 200,000 (?) székely és magyar unitáriusság ifjainak és férfiainak is, kik az erdélyi fejedelmek zászlója alatt mindég ott voltak. És mégis üldözték a ref. fejedelmek az unitáriusokat, legjobb harcosaikat, ezért olvadt le számuk 40,000-re? Rendkivüli képzelőtehetség kell ahoz, hogy ezt valaki elhihesse. Hát melyik fejedelem olyan eszélytelen politikus, hogy hadserege magvát üldözze? A ref. fejedelmek (és ők sem mindnyájan) nem

az unitariusokat, hanem a szombatosokat, a zsidózókat üldözték. Még több ilyen nagyitást és túlzást mutathatnék be, de már is sok lesz a mutatványból. Tiszteletre méltó a felekezeti buzgóság, de tiszteletre méltóbb az igazság.

20) A tordai országgyűlés I. t. c. a vallásujitókra szabott korábbi büntetéseket megerősitette; az V. t. c. kimondta, hogy a jezsuiták a tanitáson kivűl egyébbel ne foglalkozzanak, és ugy viseljék magukat, hogy más tanitókat ne háborgassanak. Egyelőre 12 jezsuitát kapott Erdély, aztán többen is szállingoztak be, kik közt Leleszi János volt a fejedelem fiának, Zsigmondnak nevelője; később fontos szerepe volt Zsigmond körűl Carillo Alfonznak, ki pápai követ, Zsigmond gyóntatója és az osztrák-ház titkos megbizottja volt. Lányi-Knauz, i. m. II. 149—50. l.; Zsilinszky, i. m. I. k. 186. l. közli a törvény szövegét.

21) A kolozsvári országgy. II. t. c. szövegét l. Zsilinszky i. m. I. k. 189—90. l.

22) A jezsuiták emlékiratát, a rendek panasz- és vád-levelét, az izenetváltásokat sat. l. Lampe, i. m. 313—28.; V. ö. Zsilinszky, i. m. I. k. 201—18. l.

23) Báthori Zsigmond házasságáról l. Századok, 1883. évf. 50—58. l.

24) Ezen erőszakosságért Kolozsvár keservesen meglakolt. A város kiváltságai nagy részétől megfosztatott, az unitáriusok kezében levő nagy főtemplom és iskola jövedelmeivel együtt és kárpótlásúl több magánház a jezsuitáknak adatott át; a város összesen 70,000 frt. bírságot fizetett, a királybiró és több polgár kivégeztetett, 24 előkelő polgár börtönbe vettetett. Bethlen F. után közli Szilágyi. F. A kolozsvári ev. ref. Ekl. tört., 17—19. l. V. ö. Gr. Mikó, Erd. tört. Adat. I. k. 78—79. 91. l.

25) Ezen párt török segélylyel harcolt Erdély függetlenségeért. Az unitárius Székely Mózes volt a vezére, kinek a szultán athnameja örökös fejedelemséget biztositott; de Székely a Brassó mellett vivott csatát és életét is elvesztette 1603. julius 17.

26) Bocskay István, Báthori Kristóf feleségének fitestvére, Báthori Zsigmond idejében az egységes Magyarország helyreállitása tervének fő támogatója, Rudolfnak rendületlen hive volt; az alkudozásokat ő vezette, a szövetségi szerződést ő kötötte meg. Ezen irányu működéseiért az erdélyi hazafi párt, midőn uralomra jutott, Bocskayt vagyonvesztéssel és számüzetéssel büntette 1600. Azonban Bocskaynak politikai álmát csakhamar eloszlatta a rideg való. Miután a prágai udvarnak tehetetlen és lelkiismeretlen politikájával megismerkedett és átlátta, hogy Rudolf vezérei az országot a töröktől meg nem mentik; ellenkezőleg az ország nyakán ellenségként ülnek és élődnek; alkotmányt, vallásszabadságot lábbal tipornak; ezen tapasztalatok arról győzték meg, hogy előbb boldogulhat Erdély a török, mint a német szövetségében. Igy lett Bocskay a német párt vezéréből a hazafi párt vezére és ezen hivatásának becsülettel meg is felelt. V. ö. Szilágyi S., Erd. orsz. tört. II. 48—49.; Zsilinszky, i. m. I. k. 258—61. l.

27) Illésházy István trencséni főipán, midőn az általa birt Bazin és Sz.-György városokat a kormány szabad kir. városokká tette, ezt nemcsak ellenezte hanem a királyról is tartózkodás nélkül nyilatkozott. Ezért felségsértési perbe fogatott, de az itélet elől Lengyelországba menekült, honnan a hazai mozgalmakat éber figyelemmel kisérte. A közép nemesség előtt nagytekintélyű férfiut, Bocskay is igyekezett megnyerni s igy lett a két harcoló párt közt a béke közvetitője.

28) Gr. Mikó, Erd. Tört. Adat., III. k. 65. l.

*

29) Bocskay békepontjait s az azokra adott választ l. Ribini, Memorabilia, I. k. 341—43. (16 pontot számlál fel); Horváth M., M. O. T. (2. kiad.), V. k. 26—27.; Zsilinszky, i. m. I. k. 273—74. l.

30) Horváth M., M. O. Tört., V. k. 33—35.; Zsilinszky, i. m. I. k. 184—86. l.

31) A bécsi békének vallásügyi pontját l. Lampe, i. m. 335—36.; Ribini, i. m. I. 344—45.; Horváth M., M. O. Tört., V. k. 40—41.; Zsilinszky, i. m. I. k. 300—301. l.

32) Midőn a püspökök a sérelmi iratot vonakodtak aláirni, Illésházy hajdukkal vétette körül a gyűlés helyét s igy a püspökök kénytelenek voltak a követelésnek eleget tenni; egyedül Forgách Fer. kerülte el az aláirást, mivel ez alkalommal a gyűlésen nem jelent meg. A felingerült rendek már arról gondolkoztak, hogy a makacs, vakbuzgó főpapot érseknek ne ismerjék el, e tárgyban igen ügyesen szövegezett feliratot is készitettek, de nem állitották élére a dolgot, s ezen felirat tárgyalás alá nem vétetett. Ezen feliratot közli Ipolyi, Veresmarti cet. 80—81. l.

33) Ezen óvás eredeti szövegét közli Lányi-Knauz, i. m. II. 172. l.

34) Ezen védiratot közli Frankl V., Pázmány Péter és kora, 1. köt. 75—78. l.

35) A bécsi békéről sat. l. még Tóth F., Prot. Ekkl. Hist., I. k. 402—48. l.; Pálkövi Ant. Bocskay és a bécsi békekötés (S.-pataki füz. 1857—58.); Frankl V., A bécsi békekötés 1606. (Győri tört. és rég. Füz. III. 1865., IV. 1865—68.

58. II. Mátyás és II. Ferdinánd alatt a kath. reactio, Pázmány Péterrel élén, mind nagyobb tért hódit s az absolut kormány védő paizsa alatt a protestantismus teljes megsemmisitését tűzi ki célul; de Bethlen Gábor, Erdélynek szemes, eszes és emelkedett szellemü fejedelme, a nemzet jogai s a vallás szabadsága felett éber szemekkel és fegyverrel őrködött s a nikolsburgi békében (1621.) a protestantismus védelmére ujabb erődöt emelt.

A prot. Illésházy halála után ujra egy prot. főúr, *Thurzó György*, választatott nádorrá (1609. dec. 7.), ki, hogy sok bajjal küzködő egyházának alkotmányát megszilárditsa s azt minden idegen befolyástól függetlenné tegye, tiz megye luth. hiveit *Zsolnára zsinatra* hivta össze (1610. márc. 28—30.), hol *három egyházkerületet* [1]) szervezték, ezeknek élére superintendenseket választottak, s az egyházközségeket a kath. püspököknek kormánya alól felszabadultaknak nyilvánitották, hogy igy valahára vége legyen azon tűrhetlen állapotnak, hogy az eretnekeknek nyilvánitott községektől adót (cathedraticum) vettek, azokat ugynevezett canonica visitatioval zaklatták és a szigorú látogatókat csak „az ezüst és arany könyek“ hullatásával indithatták könyörületességre. És mégis *Forgách Ferenc* primas *ezen intézkedés ellen* „az igazság, hazai törvények, egyházi szabadság, sz. kanonok és Isten törvénye“ nevében *tiltakozott* (már elfeledte az 1608. vallástörvényt) [2]), a protestánsok pedig ezen „szúrós, gyalázó szókkal telitett

koholmányra" egy nyilvános *védirattal*[3]) feleltek. A megkezdett harcba *Pázmány Péter*[4]) jezsuita is beleelegyedett, s mint pártvezér, fáradhatlan kitartással, éles észszel és egész szenvedélylyel vezette azt élete fogytáig.

Pázmány azon rendszer híve volt, melynek apostolai el akarták hitetni a világgal, hogy „az egyén üdvöt, a társadalom jóllétet csak a kath. egyházban találhat;" hogy „a társadalomnak nincs veszélyesebb ellensége, mint az eretnekség" (a protestantismus); hogy a kath. vallás terjesztése, a kath. egyház felvirágoztatása, az eretnekség kiirtása azon cél, melyért mindent fel kell áldozni (Omnia ad majorem Die gloriam!). Ezen jezsuita, de nem Jézusi elveket Pázmány hazájára is alkalmazta, mert meggyőződése szerént Isten csak a kath. egyházba visszatért nemzetet fogja megszabaditani nyomorától és fogja áldásában részesiteni. (Ilyennek képzelték és képzelik a jezsuiták istent, egészen Izrael istene képe szerént). A politikában is ezen elvek vezették. A Habsburgháznak magyarországi uralma mellett harcolt, mivel ezen ház kedvezett a kath. érdekeknek; II. Ferdinánd volt az ő fejedelmi eszményképe, s az ő ellenségeit saját ellenségeinek tekintette. Ha a kath. érdekek úgy kivánták, „szive a jezsuita öltöny alatt is ép oly melegen vert hazájáért, mint bárki másé." Felkarolta a Bethlen Gábor megbuktatását célzó terveket és támogatta I. Rákóczy György fejedelmet, mivel II. Ferdinánd trónjára nézve amazt veszélyesnek, emezt veszélytelennek hitte; s mivel a mi „hitelünk és tekintetünk . . . csak addig durál a német nemzet előtt, miglen Erdélyben magyar fejedelem hallatik floreálni, azontúl mindjárt contemptusba jutván, gallérunk alá pökik a német." Pázmány kétségenkivül megkisérlette a jezsuitaságot a hazafisággal összeegyeztetni, s ha ez még neki sem sikerült teljesen, az nem az ő hibája, hanem azon rendszeré, melynek szelleme az ő lelkébe is beoltatott[5]).

Ily jellem, szellem és tehetség, azon ügynek, melyért lelkesült, bámulatos szolgálatot tehetett és tett is. Pázmány nagyhatásu *szónoklatai*, megnyerő, s ha kellett, tekintélyes fellépése és szép tiszta magyar nyelvü *iratai* által (főleg „Hodaegus igazságra vezérlő kalauz, Pozsony, 1613. 1623. 1637., három kiadás), melyekben éles eszével, ügyes vitatkozó tehetségével, igaz és hamis okoskodást, scholastikus szőrszálhasogatást, egyházi tekintélyektől kölcsönzött bizonyitékokat elmésséggel és csipős gúnynyal mesterileg szőtt össze, hogy a protestantismust hamis szinben mutassa be; ezen csillogó, de minden igaz alapot nélkülöző iratai által számos főúri családot édesgetett vissza a kath. egyházba, kik földesúri jogaikat arra használták fel, hogy a prot. papokat

elűzték, a templomokat, iskolákat elfoglalták, s azokba kath. papokat és tanitókat ültettek be. Midőn a protestánsok a bécsi békének ilyen megsértése ellen panaszoltak, azzal mentegették erőszakosságukat, hogy a nevezett békében csak vallásszabadságról van szó, de nem nyilvánosról is egyszersmind. Pázmánynak a protestantismusra nézve még az üldözéseknél is veszélyesebb befolyása még gyarapodott, midőn őt II. Mátyás, Forgách F. halála után, esztergomi érsekké s az ország primásává nevezte ki (1616.). Ezen gyors téritési varázsnak különben egyik titka Pázmánynak a bécsi érsekkel (Khlesl) együtt szőtt azon ravasz politikájában rejlett, mely szerént befolyásukkal oda működtek, hogy a főbb udvari és állami hivatalok csak katholikusoknak adassanak. Egyes áttérteknek gyors emelkedése aztán elég volt arra, hogy a hiúság vásárán fényelegni szerető nagyok politikai hitükkel együtt vallásos meggyőződésüket is megtagadják. És csakugyan azok, kik a nemzeti pártot hűtelenül elhagyva, a kormánypárthoz csatlakoztak, hűségük nagyobb bizonyitékául többnyire a kath. egyházba is áttértek.

Ily mély politikai számitással tervezett és erélyesen foganatositott támadással szemben a *protestánsok* is igyekeztek erejüket egyesiteni és *több alkotmányozó zsinatot tartottak*. A Dunántúli (Sopron, Vas, Veszprém, Zala sat. megyékből alakult) *ref. egyházkerület Pathai István* új superintendensnek, a püspöki rendszer hivének, elnöklete alatt, *Köveskúton tartott zsinatot* (1612. nov. 11.), hol a hercegszöllősi cikkeket még 55 cikkel bővitették ki; a zsinat, superintendens és senior hatáskörét szabályozták, az egyházlátogatást, lelkészek felavatását sat. rendezték [6]). A szepes- és sárosmegyei *evangelikusok, Thurzó Kristóf* elnöklete alatt (kit korábban Pázmány téritett át a kath. egyházba, s ki 1613. feb. 20. az elhagyott evang. egyházba újra viszatért) *Szepes-Váralján* gyültek össze *zsinatra* (1614. jan. 22.), hol a zsolnai végzéseket átvizsgálták, némi módositással elfogadták és két superintendenst választottak (egyet Kassa, Lőcse, Eperjes, Bártfa és Szeben szab. kir. városok, egyet a két megye többi egyházközségei részére [7]). De mindezen elszigetelt, kis körökre szoritkozó intézkedések távolról sem voltak elégségesek arra, hogy a kormány hatalmával rendelkező és egységes terv szerént működő kath. papság és visszatéritett nemesség támadását minden ponton fel lehetett volna tartóztatni. A protestantismus csak Erdélyben, a hozzá kapcsolt részekben és a török hódoltságban tartotta meg túlsúlyát mindaddig, mig Erdély önállóságát el nem vesztette.

Ezen idő alatt *Erdélyt* is ujabb csapások érték. Bocskay végóhajtását (ki Homonnay Bálintot ajánlotta) mellőzve, a német párti ren-

deknek sikerült kivinni, hogy a beteges, öreg *Rákóczy Zsigmondot* ültessék a fejedelmi székbe (1607. feb. 8.), remélvén, hogy a jezsuitákat Erdélybe ujra bevihetik s ezáltal Rudolfnak kedves szolgálatot tesznek; de a terv ezen része füstbe ment. Azon rendet, mely a vallásszabadság cége alatt más vallásokra tör, a politikába is beavatkozik, béke helyett a viszály magvait hinti el, a rendek (a kolozsvári országgyülésen 1607. jun. 10—24.) „eleiknek dicséretes példáját követve" ujolag örökre kizárták (II. t. c.)[8]. Az új fejedelem azonban, mivel a porta részéről az elismerés még mindég késett, hogy trónkövetelő társainak (Homonnay Bálint és Báthori Gábor) zaklatásaitól meneküljön, önként lemondott a trónról, s helyébe, főleg Bethlen Gábor tanácsára (a kolozsvári országgyülésen, 1608. márc. 3—ápr. 3.), miután a religioknak és országnak eddigi szabadságát hittel biztositotta, *Báthori Gábort*, az erélyes, vitéz, de élvezethajhászó, néha zsarnok és kegyetlen férfiút választották meg Erdély fejedelmévé.

Báthori Gábor, mint a ref. egyház híve, kötelességének ismerte a kolozsvári ref. egyházat, melyet az unitarismus egészen elnyomott, hosszas aléltságából új életre ébreszteni. Ezen célból a rendek beleegyezésével (a kolozsvári országgyülésen, 1608. szept. 21—29.) egy romokban heverő templomot (az óvárit) hitfeleinek adományozott, azt felépittette, s a lelkész és tanitó tartásáról, valamint a tanulók segélyezéséről is bőkezüleg gondoskodott [9]. Azonban a nagy reményeket ébresztett kezdetnek nem felelt meg a folytatása. Az ifju fejedelem szerelmi kalandjaival sok ellenséget szerzett, kik aztán boszúbúl élete ellen is összeesküdtek. De az összeesküvésnek igazi alapját vallásos és politikai cél képezte, és mozgatója azon párt volt, mely Erdélyt a magyar koronához és kath. egyházhoz visszacsatolni törekedett. A titokban szőtt összeesküvés azonban napfényre került, részeseinek egy része vérpadra jutott, nagyobb része Magyarországra menekült, s a német pártot gyarapitotta. Minthogy pedig a rendek (a besztercei országgyülésen, 1610. márc. 15—ápr. 3.) azt tapasztalták, hogy az összeesküvésben a jezsuitáknak és kath. papságnak is tekintélyes része volt, azon medgyesi határozatokat (1588. évből, l. a 266. l.), mely a jezsuitákat az országból kitiltotta, megujitották; a szerzetes rendeket eltörölték; a kath. kegyurak által elfoglalt templomok kiadását elrendelték s a szombatosok ellen szigorú végzéseket hoztak.

A protestantismust kivülről is mindenfelől elég veszedelem fenyegette, de azért akadtak egyesek, kik, ahelyett, hogy az erők egyesitésén fáradoztak volna, korszerütlen reform-kisérletek által az alig rendezett egyházi viszonyok felforgatásán törték fejöket. Igy *Szilvás-*

Újfalvi Imre, váradi ref. lelkész és bihari esperes [10]), állitólag sértett ambitioból, mivel nem őt ültették a püspöki székbe, a püspöki igazgatást hevesen megtámadta, a lelkészeknek teljes jogegyenlőségét vitatta s az *angol indépendentismus* szellemében izgatott. Nézeteinek három egyházmegyét már meg is nyert s a superintendensnek az engedelmességet felmondta. De *Hodászi Lukács* [11]), Tiszántúli superintendens, az erdélyi püspökkel (Tasnádi Mihálylyal) egyesülve, a békezavaró ellen *Váradon* (1610. nov. 7.) *zsinatot tartott*, hol a Tiszamelléki és erdélyi tekintélyesebb lelkészek egyetértésével Újfalvit váradi lelkészi és bihari esperesi hivatalától megfosztották, de, miután az elibe irt szigorú feltételek (IV pontban) megtartására magát irásban kötelezte, megengedték, hogy másutt lelkész lehessen. Ugyanezen zsinat elé terjesztette Hodászi *az egyházi hatalomról* kifejtett nézeteit (Assertiones de Potestate Ecclesiastica XV Thesibus comprehensa). Azonban Újfalvit a zsinat végzése nem téritette észre, azután is áskálódott s az egyházi elöljáróságot ócsárolta, amiért egy ujabb *zsinaton* (Váradon, 1612. febr. 19.) lelkészi hivatalától véglegesen megfosztatott és mint a polgári törvényekkel is ellenkező, *Báthori Gábor* rendeletére börtönbe vettetett. De a börtön sem törte meg nyakasságát, ott is folytatta mocskolódásait, s mint javithatlan, *Bethlen Gábor* által (1614.) számüzetett és bujdosásában elpusztult [12]).

Visszatérve az erdélyi eseményekhez, azt látjuk, hogy Báthorit önkénye, könnyelműsége és elbizakodottsága rohamosan sodorta a bukás örvényébe. A bujdosó német párttal fondorkodó szászokat (főleg a szebenieket, 1610. telén) hűtlenségükért keservesen meglakoltatta s egészen elidegenitette; de elidegenitette leghűbb barátait is. Maga *Bethlen Gábor*, midőn észrevette, hogy a fejedelem gyanuskodása miatt még élete sincs biztonságban, a fejedelem boszúja elől a törökhöz menekült. S miután igy Báthori még a porta jóindulatát is eljátszotta, hogy trónját megmentse, Mátyással is alkudozásokba bocsátkozott. Ezen politikai szin-váltás a fejedelem vesztét siettette. *A porta Bethlen Gábort tette meg Erdély fejedelmévé* (1613. máj. 1.).

Bethlen Gábor a politikának egymásba fonódott szálait alaposan ismerte; a hazai pártok makacs küzdelmei közt nőve fel, gazdag emberismeretre és tapasztalatra tett szert; éles látást szilárd jellemmel párositott; bátorsága, nagylelküsége, mély vallásos kedélye, korának felekezeti szűkkeblűségén jóval felülemelkedett, művelt szelleme által kortársai között páratlan, igazán fejedelmi férfiú volt. Bethlen biztos kezekkel ragadta meg Erdély kormány-rúdját, s miután annak békéjét, nyugalmát visszaszerezte, a virágzás magas fokára emelte s erejét

minden irányban kifejtette: élete végső lehelletéig *azon végcélért küzdött, hogy „magyar nemzetét, melyhez vérségi kapocs, vallás-közösség" fűzte, s melyre két nagy hatalom nehézkedett, se a német, se a török el ne tiporja, s hogy szabad hazában kiki szabadon, meggyőződése szerént imádhassa istenét;* ezért vett részt, mégpedig tekintélyes részt azon világra szóló háboruban, mely a katholicismus és protestantismus közt vivatott, s mely a protestantismus létjogának törvényes biztositásával végződött.

Még Bethlen megválasztatását (ez a kolozsvári országgyűlésen 1613. okt. 23. történt meg) II. Mátyással tudatta, addig a bécsi kormány a magyar kath. párt segélyével Bethlen megbuktatását tervezte (Homonnay Györgyöt akarták a fejedelmi székbe ültetni) [13]; azonban a terv nem sikerült és *Mátyás hosszas alkudozás után* (Nagy-Szombatban, 1615. márc. 2—máj. 6.) *Bethlen fejedelemségét elismerte* (1615. máj. 15.). Ezen bevezetésből Bethlen megérthette, ha ugyan már nem tudta volna, hogy mily biztosan lehet a német kormány őszinteségére épiteni. Nem egyszer történt, hogy, midőn a magyar ellen fent fegyver a fondorkodó bécsi kormányra és fizetett vagy elámitott eszközeire nézve vált veszélyessé, a király, mint Pilátus, mosta kezét és sajnálatát fejezte ki a megtörténtek felett, melyek az ő tudta és beleegyezése nélkül terveztettek. És ha Bethlen azután olyan fegyverekkel harcolt, mint aminőkkel megtámadták, azt neki hibáúl róni fel igazságosan nem lehet [14]).

Ezen viszály elintézése után a protestansok jövőjére nagyon baljóslatu esemény következett be. A gyermektelen *Mátyás* elbetegesedvén, *koronáit* még életében *Ferdinánd főherceg részére kivánta biztositni.* Ferdinándot a jezsuiták vakbuzgó katholikusnak s a protestansok esküdt ellenségének nevelték, s ő élete hivatásának tekintette a protestanismus teljes kiirtását s annak romjain a katholicismusnak régi fényében való teljes helyreállitását. Ilyen trónjelölt iránt a protestansok nem nagy bizalommal viseltettek, és Bécsben el voltak készülve arra, hogy Ferdinánd megválasztatása Magyarországon nehéz munka lesz; de Pázmány működése, Bethlennek részben kielégitése, egyesek lekenyerezése [15]) és nagyhangu igéretek az akadályokat elháritották. A *Pozsonyba* (1618. márc. 4. már a harmadik határidő volt) *összehivott rendek* a király kivánságának teljesitését megigérték, ha az alkotmány és vallás-szabadság ellen időnként elkövetett sérelmek orvosoltatnak, s Ferdinánd e feltételeket biztositó hitlevelet ad ki a választás előtt. A koronázási hitlevél szerkesztésénél főleg a *vallásszabadság kérdése* körül merült fel nagyobb nehézség. A protestansok azt kivánták,

hogy az *1608. I. t. cikket* a következő toldással egészitsék ki: „a (prot.) vallás gyakorlata . . . a mezővárosokban és falvakban is mindazoknak, kik azt önként elfogadni kivánják, *a templomokkal együtt* (*una cum templis*) mindenhol szabad legyen sat.“ (VI. pont) [16]. De a kath. rendek ezen bővités ellen tiltakoztak, mivel azt a földesúri jogra nézve sérelmesnek hitték. A hosszas szenvedélyes vitáknak, melyekben Khlesl és Pázmány az ál-okoskodásnak minden nemét forgalomba hozták, a lett a vége, hogy a kérdés függőben maradt, *a hitlevélből a templomok kihagyattak* és a kath. és prot. párt egymás felfogása ellen kölcsönösen óvást tett. Végre Pázmány megmentette kedvelt jezsuitáit is, kiknek az országból való kitiltását a protestansok nem ok nélkül követelték. Ezen előzmények után *II. Ferdinánd* (1818. jul. 1. Pázmány által) *megkoronáztatott* és *Forgách Zsigmond nádorrá választatott.* Ezalatt Csehországban a protestantismus ellen elkövetett sérelmek miatt az ingerültség oly fokra hágott, hogy Prágában *Thurn Mátyás* vezetése alatt *a felkelés kitört* (1618. máj. 23.), s a harminc évig pusztitó vallásháboru kezdetét vette.

Midőn *II. Ferdinánd trónra lépett* (II. Mátyás halála után, 1619. márc. 20.), Europaszerte kitört a vihar, melyet a jezsuiták által szitott kath. reactio zúditott a protestansok fejére. Ferdinánd, hogy a cseh vallásos mozgalom árja Magyarország határain át ne csapjon, s a felkelők ellen segélyt nyerjen, *Pozsonyba országgyülést* hivott öszsze (1619. máj. 26.). A cseh, morva és osztrák prot. rendek már Bécs külvárosaiban ütöttek tábort és a magyar rendeket is felszólitották a csatlakozásra [17]. Az országgyülésen e tárgyban hosszas alkudozások indultak meg, a kath. rendek semlegességet tanácsoltak, a protestansok a segélytől sem idegenkedtek, de a *végzés* a lett, hogy a rendek koronás királyuk ellen senki mellett sem foghatnak fegyvert s csak a béke érdekében a közbenjáró szerepére szoritkozhatnak. A kath. és prot. rendek közt *a földesúri jog gyakorlata* által okozott vallásos sérelmek is [18]) heves vitákat idéztek elé. Végre Pázmány ezen fennhéjázó választ dobta oda a prot. rendeknek: „semmiképen ők (a katholikusok) meg nem adják a templomokat és senki abban nem piszkál [19]). Ily nyilatkozatokkal a kérdést megoldani nem lehetett, „a hazafias főpap“ a felkelés üszkét eldobta s a rendek keserüséggel oszoltak el (aug. 13.). Ennyi sérelem után csak a fegyver védhette meg biztosan a protestantismus jogait.

Bethlen jól tudta, hogy a bécsi kormány az ő megbuktatására a portán és Erdélyben minden eszközt mozgásba hozott; most tehát, miután a magyar királyhoz már háromszor akart csatlakozni (harmad-

dikszor a nagy-károlyi értekezleten, 1619. febr.), de jezsuita szellemű kormánya csak máról holnapra, kényszerűségből tett igéreteket, s igéreteit nem szándékozott megtartani; s miután meg volt győződve arról, hogy a szomszéd protestansok leveretése után a magyarokra kerül a sor: nem várta be, mig a szomszéd háza fedeléről az övére is átcsap a tűzvész, hanem elhatározta, hogy a veszélyben forgó szomszédnak segélyt nyujt. E végett az elégületlen magyar rendekkel és csehekkel összeköttetésbe lépett, titokban hadi készületeket tett és *Kolozsvárról* (1619. szept. 3.) *megindult.* Ezalatt *Rákóczy György Kassát* megszállotta (szept. 5., mely alkalommal két jezsuitát és egy kanonokot a boszús hajduk megöltek). Bethlen támadása okát (a nemzet és vallás szabadságának helyreállitása) egy körlevélben (Debrecenből, szept. 12.) igazolta [20]), s azután oly gyorsan nyomult előre, hogy egy hó múlva már *Pozsonyba is bevonulhatott* (okt. 14.), hol a koronát s az ország jelvényeit birtokába vette, s igazi fejedelmi türelmességének jeléül, a főtemplomban kath., ref., és luth. istenitiszteletet tartatott, s mind a hármat végig hallgatta [20a]). Innen *Bécs felé* vezette hadait, s már a székvárost az egyesült cseh és magyar seregek ujra ostrommal fenyegették; midőn azon hírre, hogy *Homonnai* (Ferdinánd megbizásából) *Lengyelországból betört* és hátát fenyegeti, Bethlen váratlanúl *Pozsonyba* visszatért, hova a nádor Bethlen kivánatára *országgyülést* hivott össze (nov. 11.). Az egybegyült rendeknek (a főpapoknak Bécsbe menekült része nem jelent meg) nagyrésze hajlandó volt Bethlent királynak választani; de a *Forgách* nádor körül csoportosult pártnak sikerült a királyválasztás kérdését elhalasztani. Bethlen maga is tartozkodó állást foglalt el és mérsékletre intette hiveit, mivel a főpapságra nem számithatott, s a portáról is kedvezőtlen hirek érkeztek [21]). Ferdinánd biztosaival tehát az alkudozások megkezdődtek, s a *kiegyezés* (1620. jan. 16.) *létrejött.* E szerént Bethlen *római sz. birodalmi herceg* cimet nyert; Sziléziában *Oppeln* és *Ratibor* hercegségeknek, Magyarországon négy megyének (Szabolcs, Szatmár, Bereg és Ugocsa) örökös ura lett; ezenkivül kilenc felvidéki megye haláláig birtokában hagyatott; szept. végéig *fegyverszünet* köttetett, mely idő alatt a hatalmában levő területet fejedelmi hatalommal kormányozza, Beszterczebányán országgyülést tart, hol a megoldatlan vitás kérdések véglegesen el fognak intéztetni, s a békébe, ha kérik, a csehek is befoglatnak.

A kiegyezés után Bethlen Kassára távozott, *az országgyülés tovább folyt* és a prot. rendek a kedvező alkalmat jogaik kibővitésére felhasználták. Nevezetesen kivívták, hogy a vallás szabad gyakorlata

a templomokra is kiterjesztessék (III. t. c.); hogy ahol csak egy templom van, azt a katholikusok és protestánsok közösen használják (V. t. c.). Elvégezték, hogy „az ország kezei közt levő“ egyházi javak a véghelyek fenntartására forditassanak (VIII. t.); hogy a három egyház részére, kerületenként *tizenkét vallás-védő* (*defensor*, mindenik felekezetből négy-négy) rendeltessék, hogy a vallásbéke felett őrködjenek s annak megsértőit büntessék meg (IV. t. c.); hogy a *jezsuiták* az országból kizárassanak (VI. t. c); hogy az országháboritó *Pázmánytól*, *Homonnaitól* és *Balásfytól* a fejedelem vonja meg kegyelmét és ők a jövő országgyűlésen számüzessenek (XXVII. t. c.) sat. Ezen végzéseket (összesen XXXIV t. cikket) Bethlen Kassán megerősitette (1620. feb. 18.); ellenben *Pázmány* a hosszu fegyverszünetet is roszalta, a vallásügyi végzések ellen pedig a kath. egyház (= clerus) nevében *tiltakozott* [22]).

Azonban a kényszerüség szülte békének állandóságában senkisem bízott. Hogy Ferdinánd a protestantismust megsemmisitő tervéről lemondjon, az még sokkal emelkedettebb szellemnek is nagy önmegtagadásába került volna; nem is mondott le, ellenkezőleg a fegyverszünetnek egy nem elég világos pontjára [23]) támaszkodva, korábbi terve szerént lépéseket tett arra, hogy a cseheket fegyverrel szoritsa engedelmességre. Bethlen ellensúlyozásúl a szorongatott cseheknek segitséget küldött s velük *a szövetséget megujitotta* (ápr. 25.).

Ily nehéz időket jósló jelek közt nyilt meg a *besztercebányai országgyülés* (1620. május 31.), hol a szövetséges cseh és osztrák rendek és Ferdinánd követei is (*Colalto* gróf tábornok, *Cziráky* Mózes tanácsos, *Ferenczfy* Lőrinc titkár) megjelentek, de utóbbiak béketárgyalás helyett viharos jelenetekre adtak alkalmat [24]). A rendek sejtve, hogy Bécsből jót nem várhatnak, a fejedelemmel szorosabb egyességre léptek (*az unio okmánya* jul. 14. iratott alá). Hosszas várakoztatás után végre megérkeztek *Ferdinánd biztosai* is, kik a csehekről hallani sem akartak, s miután a király által ajánlott kedvezőtlen feltételek alapján az egyezkedés lehetetlenné vált, az országgyülés végzéseit előre érvénytelennek nyilvánitották s Besztercebányáról eltávoztak (aug. 17.). A kir. biztosoknak követelő és kihivó fellépése a rendeket annyira felingerelte, hogy *Bethlent királynak kiáltották ki* (aug. 25.), de a fejedelem a koronázást, mint időszerütlen formaságot mellőzte. A gyülés tovább folytatta tanácskozásait és Bethlen, mint választott király, LII törvénycikket erősitett meg (1620. aug. 29.), melyeknek a *vallásügyre vonatkozó pontjai* következők: A köz-béke és nyugalom érdekében *a r. kath.*, *ref. és augsburgi hitvallásoknak*

szabad és háborítlan gyakorlata biztosíttatik (I. t. c.); mindhárom felekezet hivei számára (az 1619. pozsonyi o. gyűl. IV. t. c. szerént) *vallás-védők* (defensores) neveztetnek ki (II. t. c.), hogy a vallás gyakorlata és joga felett őrködjenek; a lelkészeknek más vallásfelekezetek bántalmazása és gúnyolása szigorúan megtiltatik (III. t. c.); a zsolnai és szepesi evang. zsinatok végzései megerősitést nyertek, s elrendeltetett, hogy az egyház szervezése mindenütt azon módon hajtassék végre (IV. t. c.); *a róm. kath. egyház három püspökségre* (egri, nyitrai, győri) *osztatik*, az egyházi javak az állam birtokába mennek át, a papságot az állam dijazza (a püspök 2000 forint, a kanonok 200 forint évi díjban részesül), a fennmaradt jövedelem az állam szükségeire fordittatik (VIII. t. c.); *a jezsuiták* az országból örökre kizáratnak; *Pázmány*, „ki mind irataiban, mind tetteiben, magát a haza rosz polgárának bizonyitotta be, ki az ország jelen mozgalmainak oka . . . az ország és köz-béke megzavarója,“ *Balásfy Tamás* bosniai püspökkel együtt *örökre számüzetik* (V., XXVII., XXVIII. t. c.)[25]). Midőn az országgyülés a kath. egyház alkotmányát egészen átalakitotta, s az államra nézve veszélyessé válható, világi hatalmát és anyagi erejét a kellő mértékre leszállitotta: ezáltal az állam erejét igyekezett gyarapitni s az egyházak közti szembetünő jogi különbséget törekedett megszüntetni. A kath. clerusnak igen szép alkalma nyilt arra, hogy megmutassa, hogy arany és ezüst nélkül is elég erkölcsi erővel rendelkezik egyháza fenntartására s az ellenkező hitüeknek meghóditására. De politikai tekintetben ezen lépés mégis elhibázott volt, mert a gazdag javadalmaitól megfosztott clerust a fejedelem ellenségévé tette. Ezen gyökeres reform azon időben nagyon korai volt, s épen azért fennmaradásában nem lehetett bízni. A teljes államfenség eszméjének megvalósitása, pedig ez a cél lebeghetett a lángeszü Bethlen lelke előtt, még két század zivataros, véres harcai után is csak itt-ott és félig-meddig sikerült Európában.

Miután a német kormánynyal a kiegyezés nem sikerült s miután *Pázmány egy röpiratban* a besztercei végzéseket törvényteleneknek nyilvánitotta, a clerus ártatlanságát igyekezett bebizonyitni és Bethlen igájának lerázása mellett izgatott: Bethlen tovább folytatta a hadjáratot s Bécs felé nyomult. Az ellene küldött *Dampierre* Pozsonynál életét veszté (okt. 8.); de azon segédcsapatok, melyeket Bethlen a cseh protestansoknak küldött, megkéstek; a fehérhegyi csata (1620. nov. 8.) Csehország sorsát eldöntötte s az ottani protestantismus megsemmisitését előkészitette. A csehországot ért csapás leverőleg hatott Bethlennek némely hivére (még átpártolások is történtek), s ezen

körülmény őt arra inditotta, hogy az *alkudozások* fonalát újból felvegye (Heinburgban jöttek össze a biztosok, 1621. feb. 1.). De Ferdinánd, ki a besztercebányai végzéseket már korábban (1620. dec. 10.) semmiseknek nyilvánitotta, s jezsuita tanácsosaival Magyarországnak is a csehországihoz hasonló sorsot tervezett: oly súlyos feltételekkel állott elé, melyeket Bethlen — miként mondá — még mint fogoly sem fogadhatott volna el [26]). Azonban a királypárti német és magyar (*Bouquoi* császz. hadvezér s a Bethlentől elpártolt *Forgách* nádor alatt) egyesült hadaknak Érsekújvárnál történt teljes megveretése s a vezérek halála (Forgáchot a csata előtt szélhűdés érte, Bouquoi elfogatott s levágatott) a német kormány követeléseit is alábbszállitotta.

Az alkudozások tehát *Nikolsburgban* (Morvaországban) ujra megkezdődtek és sok huza-vona után *a béke 1621. dec. 31. megköttetett* (az okleveleket 1622. jan. 7. cserélték ki), melynek a *vallásügyre vonatkozó pontja* (III. p.) a bécsi békét, az 1608. évi két vallástörvényt és II. Ferdinánd koronázási hitlevelét (1619. évről) ünnepélyesen megerősitette [27]). A következő, zajos, *sopronyi országgyülésen* ezen békét az ország törvényei közé [28]) igtatták (1622. máj. 25—aug. 6.). Bethlennek ezen hadjárata és békekötése a protestansoknak jogait ugyan nem bővitette, de megmentette őket a megsemmisitéstől, azon sorstól, mely a cseh és osztrák protestansokat érte s melyhez hasonlót tervezett a bécsi kormány a magyaroknak is.

Ezen rövid békés időszakot az *evangelikusok* [29]) arra használták fel, hogy *Szemptén* (1622. máj.) *zsinatot tartottak*. Szervezetüket, fegyelmüket kifejtették; a superintendensi hivatalt majdnem püspöki joggal ruházták fel, s „isten által rendelt egyházi hatalomnak" nevezték, melynek minden esperes és pap engedelmeskedni tartozik; kimondták, hogy a házassági s más egyházi ügyek az évi zsinaton fognak elintéztetni; szóval visszahátráltak a püspöki rendszer határáig, melytől csak nem rég menekültek meg.

Azonban a béke nem tarthatott sokáig; mert a német kormány és kath. párt nem mondott le korábbi terveiről; mind a politikai, mind a vallás-sérelmek megujultak [30]); a Cseh- és Morvaországból menekült protestansok nyomora a magyar protestansokra nézve komoly intőjelül szolgált, hogy lőporukat szárazon tartsák. Bethlen, ki Europa viszonyaival teljesen ismeretes volt, jól tudta, hogy a nikolsburgi békének nincs tartós alapja és hogy csak kezdetén állanak azon véres küzdelemnek, mely egyfelől a katholicismus és protestantismus, másfelől az absolutismus és constitutionalismus közt fog vivatni; jól tudta,

hogy a német prot. országok leigázását s ezáltal a német császárságnak elhatalmasodását Europa nem fogja közönyösen elnézni. Miután tehát a nikolsburgi békepontokat Ferdinánd meg nem tartotta; miután a német-pártiak fenyegető, becsmérlő nyilatkozatokkal bántották, aljas gúnyiratokkal és képekkel sértegették a hirnevére, becsületére féltékeny fejedelmet, és a fejedelemnek ezek miatt emelt panaszai nem sok figyelemben részesültek: Bethlen egyenesen megirta Ferdinánd egyik tanácsadójának, Pázmánynak, hogy az ilyen cselszövényekkel teljes békénél jobb a nyilt háboru [31]). Ezalatt a hadjáratra előkészületeket tett; dolgait *a portán* rendbehozta (20,000 főnyi segédsereget s a támadásra engedélyt nyert), *a prot. szövetségbe* (melyet Anglia, Franciaország, Hollandia és Velence támogatott, s a fejedelemnek 40,000 tallér havi segélyt igért) belépett (1623. elején), s *Kolozsvárról 1623.* (aug. 21.) *megindult.* Egy *Szendrőn* (szept. 21.) kelt *körlevélben* a felkelés okait („a békekötés cikkelyei meg nem tartattak, méltósága nyilván megsértetett") igazolta. *Egy más iratában* kifejtette, hogy kész békére lépni, ha Magyarszágon s a szövetséges tartományokban a protestansok jogai biztosittatnak, a csehek jogai és javai visszaadatnak. Bethlen ezen hadjáratával azon célt akarta elérni, hogy a német prot. vezérekkel (Mansfelddel és Braunschweigi Keresztélylyel) egyesülve, a *cseh királyságot visszaállitsa.* E terv azonban a német prot. hadak (aug. 6.) veresége miatt nem sikerült; s miután Bethlennek török-tatár segédcsapatai tovább táborozni vonakodtak, s a portán a régi kormányt új váltotta fel [32]): a fejedelem készséggel fogadta az ajánlott *fegyverszünetet s a békealkudozások* megkezdését. A két fél biztosai Bécsben jöttek össze és kölcsönös engedmények után *megkötötték a második bécsi békét, 1624. máj. 8.*, mely a nikolsburgi pontokat újból megerősitette [33]).

Eddigelé Bethlennek elég alkalma volt tapasztalni, hogy a török barátság csak szükséges rosz, melyet kénytelen volt fenntartani, ha a protestantismus és magyar nemzet jogait a kath. párt által támogatott német kormánynak hűtlenül kiszolgáltatni nem akarta. Az alkotmány és vallásszabadság érdekében már nehány év óta (1622. máj. 13. halt meg első neje, *Károlyi Zsuzsánna*) az eddigivel épen ellenkező úton próbált szerencsét. *Azon ajánlatot tette II. Ferdinándnak*, hogy szüntesse meg Németországon a protestantismus elleni harcot; aztán a német birodalom, Spanyol- és Lengyelország erejét egyesitsék Magyarországéval és szoritsák vissza a törököt Magyarországból s az aldunai tartományokból; s hogy ezen szövetség annál tartósabb és minden kételyt kizáró legyen, adja neki nőül egyik leányát (Cecilia

Renata főhercegnőt). Ő viszonzásúl szentül igéri, hogy a királynak leghűbb alattvalója és minden ellenségének ellensége lesz [34]). De Bethlennek ezen ajánlatát az udvar, a német kormány s a magyar kath. párt vezérei bizalmatlansággal fogadták; nem utasitották ugyan egyenesen vissza, de húzták halasztották a dolgot, hogy időt nyerjenek s a viszonyok alakulása szerint határozzanak. A késlekedésből Bethlen megérthette, hogy ajánlata el fog ejtetni; ezt nem várta be, hanem megkezdte hadjáratát, mely az emlitett második bécsi békéhez vezetett. Azonban még ezután sem hagyott fel azon reménynyel, hogy a császári házból fog nősülni, s újabb alkudozásokat kezdett; de miután célt nem érhetett, *a brandenburgi vál. fejedelemhez fordult*, ki örömmel ragadta meg az alkalmat, hogy Bethlent a prot. szövetséghez szorosabban kapcsolhassa és nővérének, *Katalin hercegnőnek kezét* a fejedelemnek felajánlotta (a menyegző Kassán, 1626. márc. 2. történt meg).

Ezalatt Ferdinánd lépéseket tett avégett, hogy elsőszülött fia magyar királynak választassék; Pázmány és társaira várt ezen útnak előkészitése. *Thurzó Szaniszló nádor* (1625. máj. 1.) *halála* után az idő elérkezettnek látszott és II. Ferdinánd *Sopronyban országgyülést tartott* (1625. szept. 8—dec. 20.), hol a kath. és királyi párt győzött, s az újra katholikussá lett *Eszterházy Miklós választatott nádorrá* (okt. 24.). Nehezebben ment a királyválasztás (melyről a meghivóban emlités sem tétetett), mivel a kath. és prot. rendek majdnem egyenlő számmal voltak képviselve (a megérkezett horvát követek ezen bajon is segitettek); de a király belső emberei (Pázmány, az új nádor, Sennyey István kancellár) a nehézségeket igéretekkel, fenyegetésekkel és pénzzel elháritották [35]). Igy *III. Ferdinánd*, miután az ország és vallás szabadságait, jogait és törvényeit biztositó *hitlevelet* (17 pontból áll) *adott ki*, *királylyá választatott* (nov. 26., csak Bethlen hét megyéje tiltakozott a választás ellen), s nehány nap múlva (dec. 8. Pázmány érsek által) *megkoronáztatott*. Végre az országgyülés *a vallásügyre vonatkozó végzéseket törvénybe igtatta* s kimondta, hogy az 1608. koronázás előtti I. t. c. és a hitlevél VI. pontja érvényben marad (XXII. t. c.).

Bethlent második házassága és a protestantismus közös érdeke *a német prot. szövetség* támogatására késztette. Ezen szövetség (élén IV. Keresztély dán királylyal; Franciaország, Anglia, Hollandia és Velence által gyámolitva) új hadjáratra készült, s abban Erdély fejedelmének is kiváló szerep jutott volna. Bethlen hadi készületeit meg is tette, bevezetésül sérelmeit (7 pontban) Ferdinándnak megirta (1626. aug. 21.), s a választ be sem várva, *Gyulafehérvárról* (szept. 7) *megindult*. Azonban ezen hadjárat, a német prot. hadak veresége

(Dessaunál; Lutternél, aug. 27.) és más politikai válságok miatt, kevés sikert igért, s Bethlent a béke útjára térni kényszeritette. Ez a kormánynak is érdekében állott, mivel *Wallenstein serege Magyarországon* Bethlennel (Mansfeld csak seregromokkal csatlakozott a fejedelemhez) szemben *semmi előnyt sem tudott kivívni*. Igy az *alkudozásokat*, Eszterházy nádor és Pázmány érsek közbenjárására, *Pozsonyban* megkezdették s a *békét* (1626. dec. 28.) *megkötötték*, melynek értelmében a nikolsburgi és az 1624-iki bécsi béke pontjai, némi módositással, érvényben maradtak; Bethlen megigérte, hogy az ausztriai házat és birtokait többé nem fogja megtámadni; végre a nem teljesitett vagy megsértett békepontok kiegyenlitéséről egy bizottmány foggondoskodni[36].

Ezen harci zaj közepett a *Felső-Dunamelléki reformáltak*[37] *Komjáthon zsinatot tartottak* (1629. szept. 13.) s az egyház szervezetét szabályozó, V osztályba sorozott *kánon-gyüjteményt* állitottak össze. Az I. oszt. az igaz hitet (irányadó a sz. irás és a helvét hitvallás), a püspök felavatását és kötelességeit (a püspököt a zsinat és a nép választja); a II. oszt. az esperesek (ugy választatik mint a püspök); a III. oszt. a presbyterek vagy lelkészek (külső és belső vocatio, a püspök vagy esperes beleegyezése nélkül lelkész senkisem lehet) kötelességeit és jogait tárgyalja; a IV. oszt. az iskolákat (a lelkész felügyelete alatt áll, a tanitót is ő hívja); s az V. oszt. a zsinatokat (minden lelkésznek és tanitónak jelen kell lenni) rendezi. Az egész alkotmány az 6 ker. egyház zsinatvégzéseinek alapján áll, a püspöki rendszerhez hajlik, az egyház ügyeinek vezetését egészen a lelkészekre ruházza s ezáltal a világiaknak az egyház iránti érdekeltségét ébren tartani elmulasztja. Ezen zsinat kánonait később az *Alsó-Dunamelléki reformáltak* is elfogadták. Ideje is volt ezen szervezkedésnek, mert az országnak ezen nyugoti területe mind a német kormánynak, mind a nagyszombati jezsuita telepnek, mind a főpapságnak inkább kezeügyébe esett; mig a keleti területen az erőszakos téritgetés az önálló Erdély prot. fejedelmeinek éber őrködése miatt nem ment oly könnyen.

Bethlent, ki az europai események fejlődéséről sohasem vette le szemét, Ferdinánd hadainak a német protestansok felett nyert diadalai méltán aggodalommal töltötték el. Ezért a török kiüzetésének tervét újból felelevenitette, de Pázmány[38] és ultra kath. társai, kik a protestantismust veszedelmesebbnek tartották a töröknél, ezen tervnek ellene nyilatkoztak. Igy, miután Bethlennek nem sikerült a török és német birodalom közt háborút szítani, hogy célját más úton érje el, *a török és Gusztáv Adolf* svéd király (Bethlen sógora) *segélyével*, *a lengyel korona elnyerésére tett készületeket* (ezen koronát a Zsig-

monddal elégedetlen lengyel főnemesség egy része ajánlotta fel). E terv kivitelében azonban Bethlent meggátolta betegeskedése és élete delén (49. évében, 1629. nov. 15.) *bekövetkezett halála*. Néhány év múlva *sírban pihentek* tevékeny, hatalmas ellenfelei is: *II. Ferdinánd* (1637. feb. 15.) és *Pázmány Péter* (1637. márc. 19.).

(Itt helyén lesz futó pillantást vetni ezen *három kiváló férfiú* törekvésére, jellemére. *II. Ferdinándot* már ösmerjük; nem tartozott a nagy emberek, nem a nagy uralkodók közé sem; fő jellemző vonása abban nyilvánult, hogy állhatatosan, egész vakbuzgósággal ragaszkodott azon hithez, hogy ő van hivatva arra, hogy az istentől rendelt legfőbb fejedelmi hatalmat s a régi kath. vallást és világrendet teljes épségében fenntartsa. Ezen törekvésében a jezsuiták, kiknek neveltje volt s kik róla kezüket sohasem vették le, lázas buzgósággal támogatták. Ferdinánd bármely fontos ügyben lelkiesmeretétől kért tanácsot; de *az ő lelkiesmerete Lamormain jezsuita pater volt*, ki az utasításokat Rómából nyerte. És Ferdinánd félrevezetett lelkiesmerete szózatára hallgatva, vakbuzgó türelmetlensége által lángra lobbantotta azon vallásháborut, melybe Europa minden államának ágyuja beledörgött, mely harminc év alatt Németországot tönkretette, a császári hatalmat meggyengitette; és annyi erőpazarlás, annyi vész és pusztulás után sem ért célt, ellenkezőleg utóda a protestantismus jogait a westphaliai békében kénytelen volt elismerni.

Pázmány Péter jellemének, törekvésének fennebbi rajzát sem kell sok új vonással kiegészitnem. Pázmány lelke előtt Magyarország eszméje és a *Regnum Marianum* eszméje egy és ugyanaz volt; ezt az elhomályosult eszmeképet akarta restaurálni. Mint a kath. egyház regeneratora, első sorban a papságot hivatása magaslatára törekedett emelni; ezen célból több *megyei és tartományi zsinatot* tartott, melyek az egyházi fegyelmet szabályozták s a hivek vallásos és erkölcsi életének megszilárditására szolgáló intézkedésekről gondoskodtak. Ezen végzéseknek érvényesitésében Pázmány kérlelhetlen szigorúságot tanusitott; embereit célja eszközeinek tekintette, s ezért irányukban gyakran igazságtalan és kiméletlen volt; állása fölényét velük túlságosan éreztette, tőlük feltétlen meghódolást követelt és ellenmondást nem türt. Érezte, hogy a protestantismus elleni nagy küzdelemben nem elég az erőszak, hanem szellemi fegyverekre még nagyobb szükség van; ezért főpapi bőkezüséggel, s ha ez nem volt elég, spanyol aranyokkal [39]) oly *papnevelő-intézetekről* gondoskodott, melyekből szilárd kath. jellemü, művelt papok kerüljenek ki. Igy alapitotta a *bécsi*[40]) és *nagyszombati* (1631.) *papnevelő-intézeteket*. De nemcsak a papoknak, hanem a világiaknak katholikus szellemü, alsóbb és felsőbb oktatásáról is gondoskodott. Ezen célra szolgáltak a *nagyszombati* (ujabban szerveztetett 1622-ben) és *pozsonyi* (1626-ban) *jezsuita*

collegiumok, a nagyszombati *két finevelő-intézet* (convictus) szegény és köznemes ifjak számára[41]) és *a nagyszombati egyetem* (hittudományi és bölcsészeti karral, 100,000 frt. alappal, 1635. máj. 6.)[42]). S mindezen intézetekben jezsuiták vezetése alatt kellett felnőni azon új hadseregnek, melynek az lesz a feladata, hogy *a Regnum Marianumot Rómának és Bécsnek visszahóditsa*. Pázmány maga jó példával ment elől s vagy harminc főúri családot visszaédesgetett az egyedül üdvezitő(?) egyházba. Igy a római egyház és királyi ház érdekében mindent megtett, mit egy biboros paptól várni lehetett. Utódainak csak a tört ösvényen kellett tovább haladni, ezt meg is tették, mégpedig oly sikerrel, hogy nem egy területről a protestantismussal együtt a magyar elemet is kiszoritották, s a magyar államot megújhodásának, megszilárdulásának feltételeitől századokra megfosztották[43]).

A magyar állam eszméjének, a rajzolt időben, nem Pázmány, hanem *Bethlen Gábor volt az igazi képviselője*. Bethlen előtt sokkal magasabb cél lebegett; ő nem egy felekezetnek, hanem Magyarországnak, azon országnak akart regeneratora lenni, melyet erkölcsileg megromlott, önző, vak vezetői s a megnehezült idők a sir szélére (Mohács) sodortak. Nem a protestantismus uralmáért, hanem a lelkiismereti szabadságért s az ország jogaiért harcolt a hazában és szövetkezett künn mindazokkal, kik a népek szabadságát fenyegető német császári önkényuralom és a római hierarchismus korlátozására kezet fogtak. Terveit a *józan politikus* ovatosságával készitette elő és hajtotta végre; s ha célját egészen el nem érhette is, de annyit mégis elért, hogy II. Ferdinánd, kit folyvást sakkban tartott, a szabadságot sem Magyar- sem Németországon egészen el nem tiporhatta. Ily eredményhez is, oly csekély eszközökkel, csak *lángesze* és *a szent cél iránti erős hite* által juthatott el; mert „a mi kevesen maradott is az magyar nemzet, az árultatás közülök ki nem fogy, . . . nehéz ilyen néppel, — mondá panaszolva — annyi árulók közt, országot oltalmazni.“ Bethlen lobogóján a vallásszabadság nem volt üres jelszó; az igazi, mély, felekezetesség nélküli vallásosság volt az ő egyik nemes, jellemző vonása. A bibliát, mely a táborozások alatt is hű vigasztaló társa volt, huszonhatszor olvasta végig. Azon általa írt egyházi ének, melynek élén e sor áll: „Gyakorta való buzgó könyörgést kiván az Isten,“ arról tanuskodik, hogy csüggedést nem ismerő lelkét az imádság ereje hathatósan táplálta. Istenben vetett rendithetlen bizodalmának adott kifejezést pár perccel halála előtt is, midőn erőtlen kézzel írá egy papirra: „*Ha Isten velünk, kicsoda ellenünk? Senki nincsen, bizonyára nincsen?*“ Emelkedett vallásos szellemének bizonyit-

ványa az, hogy nem dogmák szerént becsülte az embert; egyik kancellárja katholikus, a másik szombatos volt; megengedte (1615.), hogy a jezsuiták gy.-fehérvári és k.-monostori házaikba visszatérhessenek és élelmükről is gondoskodott, Karánsebesen pedig egy ujabb házuk és iskolájuk alapitásában gyámolitotta őket (1625.). Hogy *isten igéjének szolgáit*, kik az emberek előtt az üdvre és örök életre vezető fáklyát lobogtatják, minden tisztelettel és jutalommal halmozza el, őket s mindkét nemű maradékaikat *nemesi kiváltságokkal ruházta fel* (1629.)[43 a]). Általában a Bethlen uralma alatt álló területen oly teljes vallásszabadság volt, minő azon korban seholsem. Tudta Bethlen, hogy a *tudományos müveltség* a nemzetek erejének egyik fő forrása, ezért új *tanintézetek* alapitásáról s a meglevőknek fejlesztéséről fejedelmi bőkezüséggel gondoskodott. *Nagyszombaton iskolát* alapitott (24 alumnus tartásáról gondoskodott, ezen iskola rövid fennállása után Kassára tétetett át s 1703. szűnt meg); a *debreceni és mármarosszigeti iskolák* jövedelmeit gyarapitotta; a *kolozsvári* reformáltaknak *templomot és iskolának egy zárdát* adományozott (ez akadémiának terveztetett, de e terv a fejedelem halála miatt elmaradt)[44]); legnagyobb gondja volt azonban a *Gy.-Fehérvárit* alapitott *akademico-gymnasiumra* (most n.-enyedi), melynek fennmaradását és virágzását gazdag alapitványokkal (öt falut, több rész jószágot, másnemü jövedelmeket, 74,000 tallért, 9000 tallér értékü pénzgyüjteményt s végrendeletében 20,000 frtot adományozott) biztositotta. Kitünő ifjakat (pl. Geleji Katona Istvánt, Bojti Gáspárt) saját költségén külföldi egyetemeken képeztetett, s hogy kedvelt akadémiája a tudomány akkori szinvonalára emelkedjék, *külföldről hires tanárokat* hivott meg (1621. *Opitz Márton* sziléziai költőt; 1629. *Alstedius* híres hittanárt s a herborni egyetem rectorát, *Piscator* bölcsészet- és hittanárt, *Bisterfeldet* és *Szenczi Molnár Albertet*)[45]), gazdag *könyvtárt* szerzett össze s azt Mátyás király budai könyvtárának maradványaival is ohajtotta volna gyarapitni, de a török drága pénzen sem adta. Már le volt téve az alap s megkezdve a szervezkedés azon célból, hogy a gy.-fehérvári főiskola a külföldi egyetemek magaslatára emeltessék, midőn a tudományokért is áldozni kész fejedelem halála a további fejlődésnek útját állotta[46]). Bethlennek *kormányzói fényes tehetsége* a belügyek terén is rendkivüli sikert mutatott fel, alatta a jog tiszteletben tartatott, igazság és rend uralkodott, *Erdély* sebeiből felüdült, benn jóllétre, virágzásra, künn hírnévre emelkedett, igazán *aranykorát élte*. *Államférfiui és hadvezéri sikereinek* nagy része volt abban, hogy ismerte az embereket, tudott velük bánni s mindég eltalálta a hangot, mely kinek-kinek lel-

külete mélyét érintette. Szivességgel, szeretettel közeledett azokhoz, kik megérdemelték, még ha nálánál sokkal alantabb állottak is[47]; a szemrehányás és gúny nyilait szórta azok fejére, kikben csalódott [48]), vagy kik hányavetiségükkel a fejedelmet haragra ingerelték[49]). A körülményekhez mindég bölcsen alkalmazkodott, ahol lehetett engedékeny volt, ahol a szükség ugy kivánta erélyesen lépett fel és ilyenkor tréfát nem ismert. Ellenségében is tisztelte az érdemet, s méltánytalanság miatt reá senkisem panaszolhatott. Övéire, szeretteire még legterhesebb, legviharosabb napjaiban is gyöngéd figyelemmel gondolt; különösen megindító az a dédelgető, *mély hitvesi szeretet*, mely a hős fejedelmet szelid, beteges élete párjához, „szerelmes asszonykájához, édes Zsuzskájához" csatolta [50]). Ezen vonzó, ősi-tiszta családi képre, mint a soha vissza nem térő boldog múltnak bűbájos emlékére, a mai elcivilizált kornak gyermeke csak szeme könyfátyolán át, mélyen sohajtva tekinthet. Szóval Bethlen ugyis mint fejedelem, ugyis mint ember, ugyis mint magyar hazafi, a nagyságnak, nemességnek, szivnek és léleknek oly ritka kincseivel volt megáldva, hogy elmondhatni róla, hogy ilyen embert, századok lefolyása alatt is, csak nagy ritkán, jó kedvében ad isten egy-egy nemzetnek. És igy *Kemény János* (jobbára a fejedelem udvarában nőtt fel s egyik leghübb embere volt) *Erdélynek igazán nagy fejedelméről csak hü és igaz képet rajzolt*, midőn jellemző vonásait ekként állitotta össze: „Eszes, vitéz, kegyelmes, liberalis, takarékos, munkában fáradhatatlan, haszontalan dolgokban idejét nem töltő; külsőkép tekintetében oroszlán, conversatiojában nyájas, józan életü; isteni szolgálatban nem külsőképen tettető, de buzgó; szegényeken és könyörgőkön könyörülő; egyházi rendeket tiszteletben tartó, tápláló; ekklézsiákat épitő, segitő, alapitó: tudós emberek conversatiójukban, disputátiók hallgatásában gyönyörködő; az hazafiaknak atyjok, az vitézlő rendeknek mind jó tanitójok s mind tükörök, de édes atyjok is; megharagudni tudó, de azt mértékelő, haragot nem tartó, nem kegyetlen s vértszomjazó, hanem megengesztelődő; künn a közönséges helyen magát nagy authoritással, benn pedig házában, belső szolgái közt magát nyájas szelidséggel viselő; fő lovakban, fris öltözetekben, muzsikában, épitésekben, fejedelmi vendégségekben, s néha táncokban is, de nem részegséggel, mértékletesen gyönyörködő" [51]).

1) Liptó, Árva és Trencsén megyékből az egyik; Thuróc, Nográd, Zolyom és Hont megyékből a másik; Bars, Nyitra és Pozsony megyékből a harmadik kerület alakittatott. A superintendensek mellé segédekül inspectorokat, s a korábbi szokás szerént seniorokat s dekanokat választottak. A superintendensek dijazásáról gondoskodtak, hatáskörét szabályozták, esküformáját megállapitották. Acta et conclu-

siones Conventus seu Synodi certorum... Baronum... Ministrorum Aug. Conf... Solnae congregatorum, 1610. V. ö. Bauhofer, i. m. 156–61. l.

2) A tiltakozás tartalmát közli Frankl V., Pázmány Péter és kora (3 köt, Pest, 1868–72.), I. k. 97–98. l. Természetesen az igazságot, egyházi szabadságot és Isten törvényét róm. kath. értelemben kell venni.

3) Ezen Apologiát Lányi Illés superint. irta; tartalmát közli Ribini, Memorabilia, I. k. 383–85.; Frankl V., i. m. I. k. 99–100. l.

4) Pázmány P. 1570. okt. 4. született Váradon, ref. nemes szülői, további kiképeztetése végett, 13 éves korában Kolozsvárra, a jezsuiták iskolájába küldötték; hol főleg Leleszi és Szántó atyák felismerték tehetségét s talán ambitioját is; és igy nem került nagy fejtörésbe, hogy a gyenge ifjú képzelő-tehetségét a Máté, 4, 8. 9. v. leirt módon felcsigázzák s az egyedül üdvezitő egyház harcosai közé besorozzák. Tizenhét éves korában a jezsuita-rendbe lépett. Tanulmányait Krakóban, Bécsben és Rómában fejezte be. 1597. körül graci egyetemi tanárrá neveztetett ki s bölcsészetet és theologiát tanitott. 1602 óta többször hazajött, s mint hittéritő Forgách Ferenc figyelmét is magára vonta; 1603 óta irodalmi téren is fellépett s a protestantismus ellen intézett, részint komoly, részint gúnyos hangú és álokoskodásokkal és személyeskedésekkel teljes vitairatainak egész sorát inditotta meg. 1607. visszatért hazájába és Forgách F. oldala mellett működött; az ő halála (1615. okt. 16.) után V. Pál által a jezsuita-rendből pro forma a sz. Majolus congregatioba tétetett át, hogy főpapi hivatalt viselhessen; azután II. Mátyás által 1616. ápr. 25. thuróci prepostá, szept. 28. esztergomi érsekké neveztetett ki. V. ö. Frankl, i. m. I. k. 6–73., 188–91., 223–38. l.

5) V. ö. Frankl, i. m. III. 300–310. l. Természetesen a kisérő magyarázat nem Frankl művéből van véve. Továbbá Kemény János, Autobiographia, I. 144. l.

6) V. ö. Toth F., Túl a dunai ref. püsp. élete, 63–82. l, hol egy papi diploma is közölve van, melyet a nevezett zsinaton, azon évben készült pecséttel (Sigill. Orthodox. Eccl. Cis Danub. Auth. 1612.) erősitettek meg.

7) Acta et mutuus Consensus Synodi Aug. Confessionem amplectentis in oppido Szepes-Várallya, a. D. 1614. mense Jan. celebratae. V. ö. Ribini, Memorabilia, I. k. 399–400.; Bauhofer, i. m. 168–69. l.

8) Zsilinszky, i. m. I. k. 321–22.

9) Szilágyi F., A kolozsvári ev. ref ekkl. tört., 11–14.; Fekete Mih., A kolozsvári ev. ref. főtanoda tört., 16–19. l.

10) Ujfalvi Imre, baranyai születésü, tudományos műveltségü, a bölcsészetben is képzett férfiu. 1589 óta n.-bányai iskolamester, 1596 óta debreceni tanár, majd ugyanott lelkész, a Halotti énekek (Debrecenben 1598.) összegyüjtője és első kiadója. Bod P., Athenas, 328. l.

11) Hodászi Lukács Váradon született, tanulmányait is ott kezdte meg és fejezte be, 1580. külföldre ment, meglátogatta a wittenbergi és heidelbergi egyetemeket, hazatérve 1585. Báthori István Ecsedre udvari lelkésznek hivta meg, 1599. középszolnoki esperessé, 1604. túl a tiszai kerület superintendensévé választatott meg és Debrecen által is lelkészül hivatott meg; 1613. máj. 13. a szószéken, tiszte teljesitése közben érte el a halál. Tóth F., Túl a tiszai ref. püsp. élete, 78–90. l.

12) Az egész perhez lásd még Lampe, i. m. 337–43., 347–55. l. Ezen ügyben Paraeus Dávid heidelbergi tanár véleményét is megkérdezték. Ő egyházi büntetésül csak a hivataltól való felfüggesztést, letételt és az egyházból való kire-

kesztést helyeselte, de ugy vélte, hogy a börtönbüntetés isten igéjével nem egyeztethető össze.

13) Ezen tervnek fő mozgatója Khlesl bécsi püspök (1616 óta bibornok), Mátyás mindenható minisztere volt, ki Homonnainak fegyveres betörését Erdélybe (1618. nov.) pénzzel is segitette; de a betörők véres fejjel hagyták oda Erdélyt. Ezen kisérlet után ujabb egyesség jött létre Nagyszombatban, 1617. julius 31., melyet Mátyás szept. 2. erősitett meg. „Pázmány be volt avatva ezen fondorlatokba," — mondja Frankl, i. m. I. k. 198. l. — és azokhoz szerencsét kivánt. „Különben" Khlesl Pázmánynak a magyar ügyekben mindenkor nagy szerepet jelölt ki" (u. o. 192. l.)

14) Frankl (i. m. I. k. 500—501. l.) Bethlen egyéniségéről elmélkedvén, végül ezen megjegyzést teszi: kétszinüsége és az elvállalt kötelezettségek következetes megvetése, . . . a politika és morál rendszeres elválasztása; tiltják, hogy nagynak nevezzük a szó nemesebb értelmében." Valószinüleg szerző előtt azon esetben lett volna Bethlen „nagy," ha az alatt, mig a német és kath. kormánypárt kétszinű és igy a morállal nem nagy barátságban álló politikát űzött, ha — mondom — az alatt Bethlen, csupa becsületességből megengedte volna, hogy a port rajta verjék el. — Vajjon mikor fogják a kath. szellemü történetirók elszánni magukat arra, hogy barátot, ellenséget egyenlő mértékkel mérjenek?!

15) Forgách Zsigmondnak Khlesl lekötelező igéretet tett és 1500 tallért adott. Frankl, i. m. I. k. 312. l. közli Khleslnek Ferdinándhoz ezen tárgyban irt levelét.

16) A kérdés a körül forgott, hogy, ha egy község nagy többsége protestánssá lesz, az elhagyott kath. templomot a protestansok birtokukba vehessék és használhassák azon esetben is, ha a földesúr kath. maradna; vagy más szóval, vallás tekintetében egy ember, ha mindjárt nemes is, ne nyomjon többet a mérlegben néhány száz nem nemesnél. V. ö. Bauhofer, i. m. 173—74.; Frankl, i. m. I k. 350—52. l.

17) Az 1608. szövetség értelmében (l. a 271. l.) a magyar, osztrák, morva és sziléziai rendek egymás jogainak kölcsönös megvédésére kötelezték volt magukat.

18) A kath. pártnak egyik eszköze, a katholikussá lett Homonnai György, a földesúri jog alapján prot. egyházi birtokokat és templomokat foglalt el; példáját mások is követték; a protestansok sem az országos rendes birók sorába, sem a kir. tábla tanácsosai közé, sem a hadnagyi hivatalhoz nem bocsáttattak; a köztemetők, harangok használatától és templomaiktól megfosztattak sat. Természetesen megtorlásúl a prot. földesurak is elűzték a kath. papokat. A kath. rendek sérelmeinek egész hosszú sorozatát közli Lányi-Knauz, i. m. II. k. 180—85. l.

19) S. pataki kronika (Gr. Mikó, Erd. Tört. Adat. III. k. 200. l.).

20) Ugyanezen alkalommal egy röpirat is jelent meg Querelae Hungariae cimen, melyet állitólag Alvinci Péter kassai ref. lelkész írt, s melyben az országot ért szerencsétlenségeket első sorban a türelmetlen clerusnak tulajdonitotta. Ez ellen egyszerre két cáfolat jelent meg: Apologia pro Clero, Balásfy Tamás pozsonyi préposttól és Falsae originis motuum Hungaricorum succincta refutatio, névtelenül, Pázmánytól.

20a) V. ö. Lányi-Knauz, i. m. II. k. 189.; M. Prot. Figy. 1871. 67—68. l.

21) Mohammed nagyvezér megbukott, s helyét Ali basa foglalta el, kinek barátságáról Bethlen nem volt bizonyos.

22) A végzéseket bővebben közli Frankl, i. m. I. k 536—38. l.

23) T. i. hogy a béke a csehekre is kiterjesztetik, ha kérik.

24) Midőn a kir. biztosok aug. 1. az első nyilvános gyűlésen megjelentek, Colalto tábornok kivont karddal elfoglalta a mennyezetes fejedelmi trónt. A királypártiak ezen vakmerőséget örömriadallal fogadták. Bethlen nem vesztette el hideg vérét s a kir. leiratot fedetlen fővel hallgatta végig Khevenhiller, Annal. Ferd. Lib. IX. 936. után közli Horváth M., M. O. Tört. V. k. 227. l.

25) Bauhofer, i. m. 180—82.; Ribini, Memorabilia, I. k. 432—34.; Katona, Hist. crit. XXX. 487—548 l. után Frankl, i. m. I. k. 539—54. l.

26) Ezen feltételek közt volt a cseh politikai menekültek s a magyar pártfőnökök (Thurn, Hoftkirchen, Landau, Stanz, s a két Thurzó) kiadása, hogy a német kormány rajtuk boszút állhasson. V. ö. Horváth M., M. O. Tört., V. k. 238. l.

27) A nikolsburgi békealkudozásokat Bethlen részéről Thurzó Imre nádor, s az ő váratlan kora halála után, Thurzó Szaniszló; a királypárt részéről Pázmány Péter vezette.

28) A béke értelmében Bethlen lemondott a királyi címről, a koronát több várossal együtt Ferdinándnak átengedte sat. Bethlen „Erdély s a róm. sz. birodalom fejedelme, Oppeln és Ratibor herczege" lett, s hét vármegye élete hosszáig birtokában hagyatott. V. ö. Bauhofer, i. m. 182—83.; Frankl, i. m. I. k. 606—7., II. k. 14—17. l.

29) Gömör, Hont, Nográd, Bars, Nyitra, Pozsony, Komárom, Győr, Moson megyék és a Fertőtó vidéke. A hozott törvényeket Thurzó Szaniszló nádor erősitette meg szept. 1. V. ö. Bauhofer, i. m. 183.; Borbis, i. m. 57.; Kovács Alb., Egyházjogtan (Budapest, 1878.) 190. l.

30) Győrből a prot. papokat és kereskedőket elűzték, az őrségnek pedig a király azt izente, hogy ha meg nem tér, a véghelyet katholikus katonákra fogja bizni, sat.; Oppelnt és Ratibort, mely herczegségek Bethlent illeték, Károly főherceg nem engedte át, sat. Lányi-Knauz, i. m. II. k. 200.; Horváth M., M. O. Tört., V. k. 269. l.

31) „Semmi jót sem kezdünk reményleni — irja 1623. márc. 16. — az ő felsége tisztviselőinek actájokból, békességünknek sokáig megállhatása felől. Bizony szintén elunjuk a sok rajtunk való szegezgetéseket, utánunk való cirkálásokat, ellenünk való praktikáikat az embereknek. . . Ha a hitel közöttünk nincsen, jobb aperto marte egymást persequálni, hogysem mint clandestinis machinationibus életünk elfogyatkozására igyekező emberekkel szives barátságot viselnünk. Nekem is résen vagyon a fülem, és ha lehet bizony előbb igyekezem másoknál a kardhoz nyúlni, ha ugyan annak kelletik lenni, melyet Isten eltávoztasson." Eszterházy Miklós élete, II. k. 15. l. után közli Frankl, i m. II. k. 60-61. l.

32) Ali nagyvezér az ügyetlen Musztafát félretolva, a 11 éves Murádot tette meg szultánnak.

33) A különbség annyi, hogy Bethlen Oppeln és Ratibor helyett kárpótlásúl, örök birtokként, Ecsedet, Nagybányát és Felsőbányát nyerte.

34) Bethlen megigérte Ferdinándnak, hogy az ő elsőszülött fiának királylyá választatását elősegiti; hogy Erdély a fejedelem halála után a magyar koronához csatoltatik; hogy a katholikusok méltányos kivánságait teljesiti; sőt, ha a katholikus vallás igazságairól meggyőzik, még talán át is tér, sat. V. ö. Horváth, M. O. Tört., V. k. 293—95.; Frankl, i. m. II. k. 66—70. l.

35) Caraffa emlékiratának (274. l.); a velencei követ jelentésének (nov. 26.), a szatmármegyei követek tudósításának (nov. 10.) ezen tárgyra vonatkozó részleteit l. Frankl, i. m. II. k. 161—63.; Horváth, M. O. Tört., V. k. 318—22. l.

36) A béke feltételeit részletesen közli Horváth, M. O. Tört., V. k. 332—33. l.

37) A komjáthi zsinaton, Samarjai János halasi lelkész és püspök elnöklete alatt, Mosony, Pozsony, Komárom, Nyitra, Bars, Hont, Nográd megyék s a végvidékek lelkészei vettek részt. Az Alsó-Dunamelléki ref. egyházkerületet Pest, Pilis, Solt, Nagy- és Kis-Heves, Tolna, Székes-Fehérvár sat. megyék alkották. A nevezett kánon-gyüjtemény, párhuzamos latin és magyar szöveggel, következő cím alatt jelent meg: Canones Ecclesiastici, In Quinque Classes Distributi, quibus Ecclesiae H. C. amplexae in Comitatibus . . . reguntur, editi cet Varadini, 1642. Az I. Clas. 27, a II. Cl. 13, a III. Cl. 69, a IV. Cl. 16, az V. Cl. 17 kánont foglal magában. V. ö. Lampe, i m. 361—63.; Tóth F., Prot. Eccl. Hist. I. k. 333—35. l.

38) Pázmány 1627. dec. 28. ezt írta Ferdinándnak: „A fejedelem szándékait gyanusoknak tartom. Valószinüleg azon munkál, hogy Felségedet a törökkel háboruba bonyolitsa s igy a németországi dolgok sikerét késleltesse.“ Közli Frankl, i. m. II. 299. l.

39) Pázmány a kath. „egyház érdekében igénybe vette a spanyol udvar bőkezüségét,“ melyet több izben sürgetvén, III. Ferdinánd mellett kifejtett korteskedésének jutalmáúl 1526. jan. 15. meg is nyert. Ezen évdíj 3000 aranyat tett. Ezt Forgách Ferenc a primás és Zsigmond a nádor is élvezte. Frankl, i. m. II. 178—84. l.

40) Pázmány a bécsi papnevelő intézet (Pazmaneum) első alapját 1619. jan. 1. tette le és 1623. aug. 23. fejezte be, összesen 160,000 frt. alappal. Valószinüleg azért Bécsben, hogy az ifjak ott a jezsuita atyáktól ne csak kellő tudományban és buzgó hitben képeztessenek, hanem a magyar forradalmi (?) szellemtől is távol maradjanak.

41) A nemesi convictus előbb 1622, majd rövid szünet után 1624. nyittatott meg. Szükség volt erre, mivel a köznemesek „szoktak az országban lázadozni, s az erdélyi fejedelemmel tartanak;“ a clerus tehát ezen bajnak akarta elejét venni, s nyakas kálvinisták helyett engedelmes, hű magyar hazafiakat (?) nevelni.

42) A fennebbi intézetekről l. Frankl, i. m. I. k. 466—74.; II. k. 46—48., 128—35., 242—43., 370—72., 392—94, 426—27.; III. k. 160—70. l.

43) Franklnek Pázmányról irt, bő forrás-kutatáson alapuló és már többször emlitett monographiája a kath. szellemü és irányú történelmi irodalom termékei közül kétségen kivül kimagasló, s általános szempontból is tekintve, értékes mű, melyet azon kor történelmével foglalkozó haszonnal forgathat, ha az emlitett szellemtől és iránytól a történelmi igazságot gondosan el tudja választani. Hiszen egy kath. paptól csak nem lehet azt kivánni, hogy maga alól kirugja azon alapot, melyen áll s melyről ad astra (kanonokság, püspökség cet.) lehet felkúszni. De annyit csakugyan meg lehet várni, hogy legalább a szembeszökő történelmi hamisitásokat ne árulja igazság gyanánt Ilyen perfidia (ennek nem lehet illőbb nevet adni) a többek közt az is, hogy Anglia, Dánia és Svédország a protestantismust „oly borzalmakkal alapitotta meg, melyek mellett az inquisitio kegyetlenségei elhalaványulnak“ (?). Alzog is ilyen formán nyilatkozik (Kirchengesch. 9. kiad. II.

k. 89. l.) s Frankl hűségesen utána mondja. De hát a stockholmi vérpad (1520.), Alba vértanácsa (1567.), a Bertalan-éji mészárlás (1572.), a veltlini gyilkosság (1620.), az irlandi vérfürdő (1641.), a pozsonyi rendkivüli törvényszék (1673—74.) és a gályarabság (1675) s az eperjesi mészárszék (1687.; pedig szerző szerént I. Lipót uralkodása, 1657—1705, hazánk történetében a legdicsőbb lapokat foglalja magában) borzalmait protestansok idézték-e fel? Hát a tudós szerző elfeledte-e, hogy még 1731—32. télen is 20,000-nél több salzburgi protestanst üzött ki hazájából a kath. türelmetlenség? Az ilyen szándékos hamisitásokat legtalálóbban clericalis igazságoknak lehetne nevezni; ezek közé tartozik az is, hogy Magyarországon a pápai csalatkozhatlanságot mindég hitték; legujabb keletü igazság az, hogy „a keresztény (értsd: r. kath.) egyház mindég támogatta a tudományt (taján az Index librorum prohibitorummal?), s vallásnak és tudománynak együtt kell haladni" (de utóbbinak feltétlenül Aquinoi sz. Tamáshoz kell magát alkalmazni. Simor bibornokprimásnak a sz. István társulat gyülését megnyitó beszédéből, 1883. március 15.). Világ-bolonditás ez, és nem igazság! Mindezen tényekkel szemben elismerem, hogy nagy haladás történt Pázmánytól Franklig; mert mig a tudós érsek (vizkereszt után V. vasárnap 1. prédikáció) azt kivánja, „hogy az eretnek embert elkerüllyük; . . . hogy csak ne-is köszönnyünk neki;" mert „minden bünöknél és parázanaságoknál gonoszab; és veszedelmesb az eretnek tudomány. . . . Kardok és nyilak az ő (t. i. az eretnekek) fogok, mellyekkel rágják és rágalmazzák az Isten nyájának Pásztorit. Farkok Scorpio méreggel teli, melynél veszedelmesb méreg nem lehet:" addig a tudós szerző Bethlent még csak ördög fajzatának, oláhnak és körülmetéltnek sem nevezi, hanem megelégszik a „kétszinü, nagyravágyó, türelmetlen, zsarnok" kifejezésekkel is. Ez is bizonyitja, hogy azon szellemtől, melyet a tudomány, vallás és politika reformatioja hozott létre, még a Syllabus átkai sem voltak képesek a tudós clerust tökéletesen elzárni. S habár Bethlen szelleme végtelenül sajnálja, hogy a tudós szerző kegyét nagyobb mértékben meg nem nyerhette, de Pázmány szellemét valószinüleg annálinkább lekötelezte azért, hogy neki márványnál (ezt Simor bib. primás állittatott saját költségén) tartósabb emléket emelt minden igazhivő kath. szivében, kiknek száma — proh. dolor! — aggasztólag apad.

43a) S-pataki füzetek, 1864. 726—28. l.

44) A kolozsvári 1622. májusi o. gyül. VI. t. c. „Communibus votis et suffragiis végezték a statusok, hogy Kolozsvárott a régi pápista puszta klastrom helyén épittessék egy akadémia, melyben ő felsége bizonyos fő professorokat constitualván, azoknak bizonyos és örökké megmaradandó proventusokról is kegyelmesen disponáljon." Gr. Mikó, Erd. Tört. Adat. IV. 192. l.

45) Századok, 1883. 155. l.

46) Bojti Gáspár historicust küldte ki a fejedelem, hogy tanárokat szerezzen. Ezekről irta egy levelében: „ha bejönnek, ugy tetszik, nem lenne utólsóbb az fehérvári iskola némely németországi scholáknál — hiszszük." B.-pesti Szemle, 1880., XXII. k. 289—90. l.

47) Alvinczy Péter kassai ref. lelkészt egyességre intő levelében irja: „Kérlek, uram, a privatumot a communeért postponáljátok in negotiis . . . szeressétek egymást . . . senki ne vonja ki magát közületek . . . az haza megmaradására, Isten tisztességére s utól az én életem megtartására nézendő dolgokban való szolgálattól . . . mert nincsen több hazátok Magyarországban ennél a kicsin résznél, ha ezt is elvesztitek, hova lesztek magatok szerelmesitekkel együtt?"

48) Az elpártolt Nádasdynak irja a többek közt: „ha ez az összeesküdt magyar nemzet (t. i. a nemzeti párt) az austriaca domustól deleáltathatik és csak kegyelmetek lészen az pap urakkal Magyarország: bizony uram igen kicsiny ország lészen."

49) Thurzó Imrének irja a prokátoroskodó Eszterházyról: „Eszterháznak nagy kevélységgel irott levelén nem szükség sem búsulni, sem csodálkozni, mert tudjuk kicsoda természetiben; ha az tehetsége olyan volna, mint az ambitio és illetlen akarat, senki közülünk meg nem maradt volna eddig." Az áruló Széesynek, ki a békekötés után is új bonyodalmakkal fenyegetődzött, ezt írta: „a római császár ő érette az békeséget én velem föl nem bontja, durum est asino contra stimulum calcitare."

50) Hej beh más világ volt akkor, midőn a fejedelem-asszony az „édes ura" által rábizott status dolgai elintézése mellett, még fonni és szőni is ráért, és „electa Hungariae regina" Bethlent a választott királyt arra kéri, hogy küldjön kendert és lenet, mert már kevés a lányoknak (t. i. az udvarhölgyeknek) a fonni való. És Bethlen a jó feleségnek minden kivánságát minden időben örömmel teljesiti, „sötétben szállottam le lovamról, reggeltől fogva estig tizenháromezer négyszáz embert mustráltam az egy nap meg" — irja, s akkor sem megy pihenni, hanem ír a szepesi kamara tanácsosainak, hogy haladéktalanúl vitessenek „elég narancsot, citromot, pomagránatot az fejedelemasszonynak. Legyen igen nagy gondja kegyelmeteknek erre." Azon szép, a görög hőskorra emlékeztető családi életről, mely Erdély fejedelmei házánál rendes volt, l. a Történelmi tár 1879. évf. Szabó K., Bethlen Gábornak és nejének Károlyi Zsuzsánnának levelezése.

51) Kemény Ján., Önéletírása, 147. l. — V. ö Horváth M., M. O. Tört. V. k. 345—49.; Szilágyi S., Erdély tört., II. k. 163—64., 209—12.; Fábó, Rajzok a magy. protestantismus történelméből (Pest, 1868.; Győry Vilmos, Iktári, Bethlen Gáb.; Roth Márton, Bethlen G. kora.), 9—77.; Szilágyi S, Bethlen G. fejedelem kiadatlan politikai levelei (B.-pest, 1879.); B.-pesti Szemle (1880. Károlyi Árp., Bethlen G. levelei), XXII. k. 252—94. l.

59. I. Rákóczy György tovább folytatja a harcot a vallásszabadság és alkotmány megtámadói (III. Ferdinánd, a bécsi kormány és a magyar kath. clerus) ellen, s a linci békében, 1645., a protestansok vallás-szabadságának határozottabb biztositékot szerzett; a Tisza mentén erősebb hullámokat vetett puritanus mozgalmakkal szemben a szathmár-németii zsinaton, 1646., a ref. egyház alkotmányának megszilárditásáról gondoskodott.

III. Ferdinánd (1637. feb. 16—1657. ápr. 2.) szelidebb természeténél fogva a béke barátja volt, s önállóbb szelleme nem hódolt oly vakon a jezsuita és spanyol befolyásnak, mint atyja; de mivel a harminc éves háború zivatarai közt lépett trónra, kénytelen volt a megkezdett harcot tovább folytatni. Igy történt, hogy míg ő főfigyelmét a svédek elleni háborura forditotta, addig kormánya a magyarországi ügyekbe való korlátlan beavatkozása által az alkotmányon és vallásszabadságon sérelemre sérelmet követett el. Ferdinánd mindjárt ural-

kodása kezdetén, az ország ügyei rendezése végett, *Pozsonyba hívta össze a rendeket* (1637. szept. 21.). Itt *a protestánsok* első helyen azon nagyon is igazolt *panaszszal léptek fel*, hogy a vallásszabadságot biztositó törvényeket a clerus nem tartja tiszteletben; hogy a protestáns papokat elűzik, még olyan templomokat is elfoglalnak, melyeket protestánsok épitettek, sőt némely helyeken új templomok épitését s a régiek megjavitását sem engedik meg[1]. Ezen panaszok heves vitákra adtak alkalmat, a katholikus párt most is azon jezsuita fogással védte magát, hogy a vallásszabadság nem foglalja magába a templomokat is; végre a prot. rendek kijelentették, hogy addig a kir. előadások tárgyalásához nem fognak, mig vallásos sérelmeik nem orvosoltatnak. Miután a két párt egy értelemre nem juthatott, a protestánsok sérelmeiket, *külön feliratban*,[2] „*Magyarország evang. rendei*" nevében küldték fel a királyhoz. A király a kath. főrendek sugalmazásából roszalta azon ujitást, hogy a protestánsok *külön statusként* akarnak szerepelni, sőt azzal fenyegetődzött, hogy csak a kath. rendekkel fog intézkedni az ország ügyeiről. De a fenyegetés nem sok sikert igért, a protestánsok többségben voltak s nélkülök az országgyűlés nem lett volna törvényes. Engedni kellett tehát, s a király egy *leiratban* (1638. febr. 2.) *biztositotta a protestánsokat*, hogy a bécsi béke I. pontját, az 1608. I. t. cikket és saját koronázási hitlevelének VI. pontját érvényben fogja tartani, a törvények közé ujolag felvéteti s az eléfordult sérelmeket megvizsgáltatja és igazságosan intézi el. Azonban ezen biztositék (a törvénybeigtatás elmaradt)[3], miként sok elődje, csak irva maradt, s a visszaélések azután sem szüntek meg, sőt folyvást gyarapodtak.

Ezen időben *Erdélyben* Bethlen G. özvegyének, a könnyelmű, elhunyt férjéhez nem méltó, katholikussá lett, *Brandenburgi Katalinnak* (1629—30.) és *Bethlen Istvánnak* (1630.) rövid szereplése után, *Rákóczy György*, a felső-magyarországi gazdag, hatalmas ref. főúr, ki Bethlen G. iskolájában nőtt fel, a nagy fejedelem által megkezdett mű folytatására leginkább hivatott, hiteért buzgó, erélyes, ügyes, egy kissé fösvény, de azért népszerű férfiú emeltetett Erdély fejedelmi trónjára (1630. nov. 26. választatott meg a segesvári gyűlésen; dec. 22. tette le az esküt: 1631. márc. kapta meg a porta athnáméját). *III. Ferdinánd* vonakodott elismerni s Eszterházy nádort haddal küldötte ellene, de megveretett (1631. már. 15.). Ezen vereség és *Gusztáv Adolf* svéd király győzelmei előkészitették a béke útját s a fejedelem elismerését. *A béke Eperjesen* (1633. február 5—szept. 28.) hoszszas alkudozások után csakugyan létrejött, s *vallásügyi tekintet-*

ben a korábbi bécsi, nikolsburgi sat. békekötéseket ujra megerősitette. Hasonló szerencsével sikerült elhárítni azon vihart, mely a porta által támogatott *Székely Mózes* (1635.) és *Bethlen István* (1636.) trónkövetelők részéről fenyegette. Alig ült Rákóczy ingatlanúl a fejedelmi széken s alig biztositotta azt fia számára is *(II. Rákóczy Gy. 1642.* márc. 4. választatott fejedelemmé és jul. 8. nyerte meg az athnámét). azonnal szakitott eddigi tartózkodó politikájával, több figyelemben részesitette a magyarországi protestánsok panaszait és a svédek szövetségi ajánlatait. És valóban Magyarországon a protestánsok helyzete naprólnapra nyomasztóbb lett; a kath. földesurak által támogatott clerus a protestansok vallásszabadságát biztositó törvényeket és kötéseket szabadon sértegethette; a bécsi kormány minderre szemet hunyt, sőt az ország legégetőbb szükségeivel sem gondolt sokat[4]). A vallási és polgári sérelmeknek megsokasodása nagyon sürgetővé tette az országgyűlés összehivását, a közhangulatnak maga *a nádor* adott kifejezést *egy emlékiratban* (1642.), melyben a többek közt *nyiltan kimondja*, hogy: „Sok igéret tétetett, mely nem teljesittetett; sok törvény hozatott, mely nem sikeresittetik . . . a vallásiakat (t. i. engedményeket) kizsaroltaknak nézik, örök aggodalom, gyanú és nyugtalanság fogja el a kedélyeket . . . a hazafiak . . . a hivatalokból s királyi és országos jövedelmek kezeléséből, a honvédelem gondjaiból kizáratnak; . . . azon gyanút kénytelenek táplálni magukban, hogy ő felsége külföldi miniszterei őket készakarva hagyják el, vetik meg s mindenkép gyöngíteni törekednek[5]). A király az *országgyűlést* ki is hirdette *Pozsonyba* (1642. máj. 29), de a császári hadak vereségei Bécsben nagy zavart okoztak, a gyűlést folyvást halogatták; végre miután *a király megírta a nádornak*, hogy „a religio dolgában készebb Magyarországtól távol lenni, mintsem valamit engedni,“ s miután a többségben levő protestánsok kiválólag a vallásügy elintézését sürgették, a király *a gyülést* biztosai által *feloszlatta* (nov. 26.). Tehát minden a régi állapotban maradt, s hogy a protestansok a jövő iránt se tápláljanak vérmes reményeket, erről eléggé meggyőzhette őket az olyan *őszinte nyilatkozat*, minőt *Jakosics György* egri püspök tett Rákóczy előtt, kijelentvén, hogy „a császárnak nem áll hatalmában, hogy a religio szabadságát s az elvett templomokat visszaadhassa a clerus ellen“[6]). Rákóczynak, kit a magyar kath. párt még oly aljas *gúnyiratokkal* is felingerelt, melyek „a szegény gazdasszonyt is (t. i. a fejedelem nejét, Lórántfy Zsuzsánnát) meggyalázták.“ s ki a királynál hiába sürgette a szerzők megbüntetését, Rákóczynak nem maradt más választása, mint fegyverrel szerezni érvényt azon törvényeknek, melyeket a

királyi eskü sem tudott megvédelmezni. *Meg is irta* (1643. feb. 7.) leplezetlenül *a nádornak:* „Hazánkat, nemzetünket bizony szeretjük; azért és szabadságának oltalmazásáért azt nem cselekedjük csak, ami tőlünk lehetetlen . . . ha az szabadságunkért fáradnunk kelletik: mi azt kívánjuk . . . hogy . . . annak aztán ne csak az ország és nemzet egy része, hanem . . . minden statusok egyaránt érezhessék hasznát." És *megizente* (*Kéri János*, a király követe által) *a királynak*, hogy Magyarországról „hozzá e vallás (t. i. saját vallása) sérelmei... felől számtalan panasz érkezik . . . olyan szolgaságot, minő a léleké egyáltalában nem fog tűrni . . . 1638. kiadott okmányában megigérte ő felsége, hogy a vallást biztositó végzéseket,... ugyanazon gyűlésen törvénybe iratja; de azt nem teljesitette . . . ő felsége tanácsában rég kimondták magokra, gyermekeikre, jószágaikra (ezt Jakosicstól tudja) az itéletet és csak a végrehajtás jó alkalmát lesik." Ő nem követel semmit, amire a király köteles nem volna. Ő maga mindent megtesz, amivel ő felsége iránt tartozik; de viszonosságot kiván tőle, sat.[7]). A fejedelem ekként a kedvező percet megragadta, hogy hazája nyomasztó sorsán segitsen, és *a francia és svéd hatalom követeivel* (Gy.-Fehérvártt, 1643. ápr. 27.)[8]) *szövetséget kötött;* a portától a III. Ferdinánd elleni háborura az engedélyt megvásárolta s ezen előkészületek után Magyarországra indult, hogy a nemesség és nép hangulatáról meggyőződést szerezzen. A hangulat várakozását teljesen kielégitette, a prot. nemesség tárt karokkal fogadta, s Rákóczyt sok helyen, mint Magyarország fejedelmét üdvözölte. Eszterházy nádor még ezután is békéltetőleg lépett fel, de a főpapság (Lippay Gy., 1642. nov. 20. óta esztergomi érsek, Bosnyák István kancellár, Jakosics Gy. egri püspök) tanácsára Ferdinánd a nádort az egyezkedéstől eltiltotta és fegyveres támadásra készült. A háború kockája el volt vetve. Rákóczy (1644. febr. 2. Gy.-Fehérvárról) tekintélyes hadserege élére állva, megkezdette a hadjáratot; Kállóból *egy körlevélben* felkelésének okairól számot adott. És vádjai súlyosak, de igazak voltak. Azzal *vádolta a clerust*, hogy „örökös országává akarja tenni Magyarországot az ausztriai háznak, s a maga vallásán lévő világiakon is, mind lelki-, mind testiképen akar uralkodni . . . a véghelyekben is a főtiszteket magok kezdték bitorolni, . . . *A jezsuita szerzet* az ország szabadságának romlására, az evang. religio elnyomására minden módon törekedik. . . A *nádor tekintélye* annyira elvétetett, hogy . . . még csak a neve maradt fenn; . . . *Az evang. statustól* számtalan templom s paplak vétetett el. Az evang. vallásuak a tisztségekből kizáratnak; kereseteikben, ha igazságuk van is, célt nem érnek; ... Immár tovább

ő sem tűrheti hivalkodó szemmel hazája veszedelmét, nemzete elnyomattatását. Bizonyságúl hivja Istent, hogy nem magán ok miatt nyúl fegyverhez; hanem csak az ország statutumit akarja helyreállitni, a haza s vallás szabadságát megvédeni [9]). Ezen körlevélre Ferdinánd is körlevéllel válaszolt (feb. 23.), melyben a megyéket hűségre, kötelességük teljesitésére, az erdélyieket pedig a béke megtartására és országukba való visszatérésre intette; egyszersmind *Puchaim és Götz* tábornokokat 12,000 főnyi haddal az országba küldötte. Ezen sereghez Eszterházy nádor 8000 lovassal csatlakozott. A háború változó szerencsével folyt, előbb a császáriak voltak előnyben s már Bécsben nagy volt az öröm afelett, hogy „az eretnek fejedelem nem sokára elűzethetik;" de *Torstenson* svéd tábornok előnyomulásával megfordult a kocka. Rákóczy hadait Pozsonyig tolta előre, s már hadcsapatait Morvába inditá, hogy a Bécs ellen induló Torstenson svéd tábornokkal egyesűljenek, midőn a háta megett fenyegető vihar megállani kényszeritette. Ugyanis a háború folyama alatt *Ferdinánd nagykövete* (Czernin) *a portát rávette*, hogy Rákóczyt a hadjárattól és a svéd szövetségtől tiltsa el. És a porta több izben tiltó leveleket küldött a fejedelemnek; ezen fenyegetés, a budai basa ellenséges magatartása és azon tudósitás, hogy a határszéli basák Erdélyre készülnek, Rákóczyt arra inditotta, hogy *a bécsi udvarral az alkudozások* fonalát újból felvegye [10]). Igy jött létre az ugynevezett *linci béke 1645. szept. 16.*, melynek *a vallásügyre vonatkozó pontjai* következők:

I. p. Az 1608-ik évi I. t. c. s a koronázási hitlevél VI. cikke teljes épségben marad. *Az országnak összes karai és rendei*, a szabad kir. városok és kiváltságos mezővárosok s a végvidékek magyar katonái vallásukat, templomokkal, harangokkal és temetőkkel együtt, mindenütt szabadon gyakorolhatják és őket ezen szabadságukban senki semmi módon és semmi szín alatt ne háborgassa.

II. p. A közcsend és egyetértés kedvéért *a földmüvelők is*, bárhol lakjanak s bárkinek jobbágyai legyenek, az előbb emlitett pont alapján vallásuk szabad gyakorlatában sem a király sem az ő tanácsosai sem a földesurak által semmi szin alatt ne háborgattassanak; az eddig akadályozottakat vallásuk szabad gyakorlatába helyezzék vissza és vallásukkal ellenkező szertartásokra ne kényszeritsék. — III. p. *A lelkészeket* és prédikátorokat ezentúl senki el nem űzheti, az elűzötteket szabad visszafogadni, vagy helyüket másokkal tölteni be. — IV. p. a régebben és ujabban *elfoglalt templomokról* és más vallásos sérelmekről a jövő országgyűlés fog intézkedni; akiknek odaitéltetnek a templomok, azoknál maradnak a plebániai jövedelmek is. Ezentúl

templomokat elfoglalni nem szabad, a jelen háborúban elfoglaltak, ezen oklevél kicserélése után, az illető felekezeteknek visszaadatnak. Az ezután keletkező vallásos sérelmek a következő országgyűléseken *az evangelikusok sérelme nélkül* fognak elintéztetni. — V. p. *Ezen békepontok megszegőire* a következő országgyűlés szigorú büntetést szab, vagy Ulászló VI. decretumának 8. cikkét ujitja meg. — VI. p. Az előbb felsorolt *végzések* a legközelebbi országgyűlésen megerősittetnek és *a törvények közé iratnak.* — VII. p. Az ezen békekötés folyamában tárgyalt ügyeket, mint a jezsuitáknak az országból való kitiltását, a szentszékek szabályozását, az országos hivavataloknak valláskülönbség nélkül való betöltését sat. a legközelebbi országgyülés véglegesen el fogja intézni. — VIII. p. Az emlitett országgyűlést, az oklevelek kicserélése napjától számitva, három hó alatt a király összehivja. — IX. p. *Általános kegyelem adatik*, s az utolsó háború alatt elvett birtokok kinekkinek visszaadatnak. — Végül mindezek megtartására a király mind magát mind utódait szentül kötelezi [11]).

A kikötött *országgyülést* Ferdinánd 1646. (máj. 1-ről aug. 24-re halasztatott el) hivta össze *Pozsonyba.* Az egybegyült rendek a királyi előadások meghallgatása után, a meghalt Eszterházy helyébe *Draskovich János* (kath.) tót- és horvátországi bánt választották *nádorrá.* Majd a *linci békekötésre* kerülvén a sor (a király okt. 1. küldte át az oklevelet kikirdetés végett), a kath. és protestáns párt között heves viták fejlődtek ki. *Lippay primas* az egész kath. papság nevében óvást tett a linci béke ellen; mindamellett is *az egész béke-oklevél* (Lincben, 1646. dec. 16. kelettel) a király döntő szavára (okt. 22. leíratban) *azon kötéssel vétetett fel az 1647. V. t. cikkbe*, hogy *a kath. papságnak* és bármely más világi uraknak *ellentmondásai* akadályúl nem szolgálnak, sőt azok *örökre érvénytelenek maradnak* („Contradictionibus dominorum, Cleri et aliorum quorumvis secularium Catholicorum non obstantibus, imo iisdem in perpetuum nullum vigorem habentibus"). Hasonló viszályra adott alkalmat *a lefoglalt templomok kérdése.* A protestansok 300-nál többet követeltek vissza; ellenben a katholikusok a *földesúri jogra* („cujus regio, ejus religio") hivatkoztak. A király e vitának *két leirattal* vetett végett. Az egyikben (1646. dec. 22.) *21 templom visszaadását* rendelte el (Dunán innen és túl), azon megjegyzéssel, hogy azon földesúr, ki ezután templomot foglal el, első ízben *1000 frt. birságot fizet* s a templomot is visszaadja, másod ízben azon falut is elveszti, hol a templom-foglalás történt; egyháziak első ízben ugyanazon büntetés alá esnek, másod ízben *2000 forint birsággal sujtatnak* s az elfoglalt templomot is

visszaadják. A másik leiratban (1647. febr. 10.) *kilencven templom visszaadását* rendelte el (ezek a templomok a VI. t. cikkben vannak felsorolva). A még meg nem született westphaliai békének előrevetett fénye már ott ragyogott a pozsonyi országgyűlés és a király feje felett, s a clerus hiába erőlködött, hogy azt hosszú sötét talárjával eltakarja, átsütött az a talárokon is. A protestantismust nem lehetett leverni, el kell azt ismerni; nem szivesen teszik, de megteszik, mert meg kell lenni. Ez a szellem hatja át *a többi vallásügyi törvénycikkeket*. Igy törvénynyé lett az, hogy, ha az anyaegyház a katholikusok, a leányegyház az evangelikusok birtokában van és viszont, egyik a másikat ne háborgassa; az evang. földmivesek saját vallások szolgáit oda bevihessék vagy prédikáció hallgatás végett máshova mehessenek (VII. t. c.). Ha az evangelikusok valahol templomot, paplakot és iskolát akarnak épiteni, a földesúr arra alkalmas helyet tartozik adni (X. t. c.). Az evang. rendek a kath. plebánosoknak és viszont a kath. rendek az evang. lelkészeknek semmi díjt sem tartoznak adni (XI. t. c.). Ami *a népet* (misera plebs) illeti, ahol a parochiának és templomnak elegendő jövedelme van (jobbágyok, malom, szántóföldek, rétek sat.), ott a hallgatók egyik lelkésznek sem fizetnek; ahol ilyen javadalmak nincsenek, ott kiki saját lelkészének fizet; ahol eddig az evang. hivek a kath. lelkésznek és a kath. hivek az evang. lelkésznek nem fizettek, ott ezután sem kötelezhetők semminemü fizetésre; ahol vegyes kath. és evang lakosoknak személyes és telek után járó tartozásai képezték a plebánosok jövedelmét, ott a birák azokat két egyenlő részre oszszák, s egyik a kath., másik az evang. lelkészé legyen, akár helyben lakik, akár másutt. *Palástdíjat* a lelkészek csak saját hallgatóiktól vehetnek (XII. t. c.)[12]).

Igy tette fel öreg Rákóczy György a koronát a protestansok vallásszabadságának nagy művére, melyet kiválólag Bocskay és Bethlen G. emeltek. De Rákóczy nemcsak a külellenségek ellen harcolt, hanem *a belső ellenségek rombolásait* is igyekezett meggátolni. És ezen őrködésre az ő korában is nagy szükség volt. Mig egyfelől a kormány és clerus ostromolta, addig másfelől az ujitók a falakon belől gyengitették a sokképen zaklatott egyházat. Azon *independens mozgalom*, melyet a váradi zsinat (1610.; l. fennebb a 280—81. l.) igyekezett elnyomni, a linci békekötés előtt nehány évvel a Tisza mellékén és Erdélyben erősebb hullámokat vetett. A mozgalmat a hollandi és angol egyetemeken járt ifjak szitották, kik közt legnagyobb tevékenységet fejtett ki *Tolnai Dali János* [13]), ki az angol puritanus és independens eszméktől áthatva, nehány rokongondolkodásu pályatársával, még

Londonban (1638.), oly célból kötött *szövetséget*, hogy a nevezett eszméket a hazai ref. egyházba átültetik, s igy a püspöki rendszer felé hajló és a protestantismus szellemével ellenkező áramlatnak gátot vetnek. Ezen törekvés inditotta a Tiszamelléki ref. papságot arra, hogy *a debreceni rész-zsinaton* (1638. szept. 22.) *kimondja azt*, hogy a külföldi akadémiákon járt ifjak addig semmiféle lelkészi és tanitói hivatalra ne alkalmaztassanak, mig a *Nagyobb canonok V-ike* értelmében, magukat esküvel nem kötelezik arra, hogy a hitágazatokban és a keresztyén vallás más alaptételeiben, az egyház rendtartásaiban, szentségeiben és szokásaiban önkényesen ujitást és változást nem tesznek [14]). Midőn a kitünő képzettségű Tolnai (1638. őszén) hazatért, az ellentábort már szervezve találta, s midőn őt, a puritanus hirében álló férfiút, I. Rákóczy György *a sárospataki iskola igazgatásával* megbizta, a vihar kitört. A zempléni esperes (egyszersmind a pataki iskola felügyelője, Miskolci P. Gáspár) *Sárospatakon* (nov. 10.) *zsinatot* tartott és Tolnaitól *reversalist* [15]) követelt arról, hogy a Helvét hitvallástól és a Heidelbergi kátétól tanitásaiban nem tér el, s hogy az eddigi egyházkormányzati és iskolai rendet nem zavarja meg. Tolnai ezen követelésnek csak egy év mulva tett eleget (1639. ápr. 17.), s csak ezután foglalhatta el hivatalát. Azonban Tolnait a kicsikart reversalissal nem lehetett megkötni, az iskolába *fontos reformokat* léptetett életbe (Amesius-féle, puritanus szellemü hittant adott elé, Keckermann logikája helyett Ramus P. dialektikáját tanitotta, a zsoltárokat magyarúl énekeltette sat.), sőt még egy kevés *pietismust* is igyekezett az ifjak szivébe csepegtetni. Ily veszedelmesnek hitt és nagymértékü ujitást a a papság nem türhetett el; a tanulókat tanára ellen felizgatta s Tolnait a fejedelem előtt bevádolta. Az ujitó kénytelen volt hivataláról lemondani (1642. dec. 18.) és elfogadni azon lelkészi állomást, melyre a miskolci ref. egyház meghivta. Majd Rákóczy Zsigmond (I. György fia, 1644.) vette maga mellé tabori lelkésznek s azután az ő ajánlatára tokaji lelkésznek (1644. dec. 20.) és később az abauji és tornai egyházmegye esperesének választatott meg (1645. márc. 8.). Itt sem lehetett maradása; egyes ujitások miatt (keresztelni csak a templomban, vasárnap, a gyülekezet jelenlétében lehet sat.) [16]) esperesi és lelkészi hivatalától felfüggesztetett (1646. febr. 14. a tokaji kis gyülésen) s ügyének megvizsgálása a nemzeti zsinatra halasztatott.

Ily körülmények közt hivta össze *Geleji Katona István*, erdélyi ref. püspök, öreg Rákóczy György fejedelem megbizásából, *Szatmár-Németibe, a nemzeti zsinatot. 1646. jun. 10.*, melyen az erdélyi, a Tiszáninneni és túli ref. egyházak küldöttei 110-en vettek részt;

ezenkivül maga a fejedelem, számos főúr, tanár, egyházi és világi férfiú jelent meg. A zsinat a Tolnai és párthivei ellen emelt vádak felsorolása után *Tolnai védelmét* meghallgatta s a tőle elkért védirat megbirálására és megcáfolására egy bizottmányt nevezett ki. Tolnaival és társaival *vitatkozás* is tartatott, s miután ők a *keresztelést* csak vasárnapon, a templomban, az egész gyülekezet előtt tartották érvényesnek; a *vasárnapon* kivül a többi ünnepet mellőzni kivánták, a *lelkészeket* teljesen egyenlő joguaknak s az *egyes egyházakat* saját lelkészével és presbyteriumával együtt *egészen függetlennek* állitották; az *egyházmegyéket* keresztyénellenes ördögi intézménynek nyilvánitották; az *esperesi és püspöki hivatalnak*, mint a reformatio szellemével ellenkező és papuralomra vezető intézménynek megszüntetését követelték; a gyakori *házi istentisztelet* és vallásos tanitás tartásának szükségét emlegették; a hit és élet alapjáúl, a hitvallások mellőzésével, *egyedül a sz. irást* ismerték el; bensőbb vallásosságot, *nemzeti nyelvü iskolai tanitást* követeltek sat.: mindezen, az akkori időben károsoknak hitt ujitásokért Tolnait és társait, mig jó útra nem térnek lelkészi hivataluktól a zsinat (XVII. p.) megfosztotta. Általában *a zsinat* a puritanus és independens mozgalommal szemben erős *conservativ* állást foglalt el, s a papuralomra irányuló *püspöki rendszert* még jobban megszilárditotta. Ezen szellem vonul át azon *XXX végzésen*, melyet a zsinat hozott. Ezekben az erdélyi, a Tiszáninneni és túli ref. egyházak *unioját* megerősitették (I. p.); az *Apostoli és Helvét Hitvallásnak megfelelő közös hitvallás* szerkesztését, s emellett a *Heidelbergi kátė* megtartását és tanitását (II. p.), valamint *közös Liturgia és törvénykönyv* készitését is elrendelték (III. p.). Továbbá kimondták, hogy necsak fiu-, hanem *leány-iskolák* is állittassanak (V. p.); hogy *presbyteriumok* csak akkor szerveztessenek, midőn a nép arra elég érett lesz (VI. p.); hogy a *püspöki igazgatás* megszilárditása annyira szükséges, hogy kivánatos volna, ha a Tiszántúliak (ma Tiszáninneniek) is választanának maguknak egy püspököt (VIII. p.); hogy a *sátoros ünnepeket* ezután is meg kell tartani (IX. p.); hogy az ujitókat hivatalukból el kell mozditni (XVII. p.), és zsinat nélkül ujitani nem szabad (XVIII. p.); hogy az akadémiára menő ifjak addig segélyben ne részesittessenek, mig reversalist nem adnak arról, hogy a socinianismust, arminianismust és anabaptismust kerülni fogják, s csak a Helv. Hitvallást és Heidelbergi kátét ismerik el hitük alapjáúl (XIX. p.); hogy a künn levő ifjaktól is ilyen reversalist kell venni, midőn hazatérnek (XX. p.); hogy bármely egyházi tisztviselő, ha *heterodoxiát* tanit, a jövő zsinatig hivatalától függesztes-

sék fel (XXI—XXIII. p.); hogy *előleges vizsgálat* nélkül könyvet kiadni nem szabad (XXV. p.) sat. Végre a zsinat Geleji Katona Istvánt bizta meg egy törvénykönyv készitésével, ki azt a hazai és külföldi régibb és ujabb egyházi törvényekből, a nevezetesebb hittudósok munkáiból és a Helv. Hitvallásból össze is állitotta [17]). *Ezen törvénykönyv* elismeri ugyan, hogy a lelkészek egyenlő joguak, de azért határozottan kimondja, hogy az általuk választott esperesnek és püspöknek, minden az egyház javát előmozditó dologban, készséggel engedelmeskedni tartoznak. „Mert jóllehet amaz egyeduralmat (mondja a LXXXV. canon) és Antikrisztusi főpapi hatalmat méltán kárhoztatjuk és megvetjük; de azt a fejetlenséget vagy cyclopsi államformát, melyben senki senkire sem hallgat és mely még magánál az egyeduralomnál is sokkal veszélyesebb, a mi egyhazainkban épen nem türhetjük, hanem *egyházi kormányzatunkban* az aristokratiai, vagyis inkább *aristokratiko-demokratiai formát fogadjuk el;* . . ."

A zsinat és törvénykönyv tehát a *presbyteri rendszert elvben* elismerte, de nem tartotta korszerünek és „a mi népünk közt" hasznosnak; mindezek mellett sem ellenezte azt, hogy a lelkészek, a fontosabb ügyek elintézése végett, a gyülésekbe „maguk mellé nehány becsületes és értelmes férfiut a polgári osztályból is" felvegyenek (XCIX. c.). Tolnai reformjaival kétségenkivül az egyház és iskola fejlődését akarta előmozditni, de nem számolt a hazai viszonyokkal, s ebben hibázott. A tisztán prot. Angliában a püspöki állam-egyházzal szemben jogosult és szükséges volt a puritanus és independens mozgalom; de Magyarországon a kormány által támogatott kath. hierarchia az independens egyházakat egyenként könnyen eltiporhatta volna, mig a szerves összefüggésben álló egyházak szilárd tömegével, egyesitett erejével szemben ezen terve nem sikerült.

Tolnait, elitéltetése után, a fejedelem reversalis mellett, a dévai egyházba akarta áthelyezni, de ezen ajánlatot nem fogadta el, s valószinüleg egy ideig régi pártfogója, Rákóczy Zsigmond körében tartózkodot. A fejedelem halála után, 1649. (aug. hó körül) Lorántffy Zsuzsánna, az özv. fejedelemnő és fia Rákóczy Zs. főispán (midőn Erdélyből kijőve, a s.-pataki várt választották lakásúl) által *a sárospataki iskola igazgatásával újból megbizatott;* az ifjuság zene-bonáskodással fogadta az ujitót és az új törvényeket, s midőn ez nem használt, felkerekedett és odahagyta az iskolát. Liszkáig haladtában azonban átlátta, hogy a szenvedély gonosz tanácsadó és visszatért. Ezen zavargás után „az Schola tiz esztendők leforgása alatt szép csendességben levén, szépen nevekedék, hasznos épületek lőnek, *Typographia erigáltaték* (1650

tájt), az idvezült Lorántffy Susánna (Tolnai tanácsára) *Commenius Jánost* idegen országbúl sok költségével aláhozatá, *négy Classis Praeceptoroknak* szép fizetést rendele, s *az Clasisok* azokhoz illendő *szép auditoriumokkal erigáltatának*, melyekben mind nagyok, aprók dicsiretesen épültenek" [18]).

Végre a szatmár-németii zsinat irányára, szellemére nagy befolyással volt Erdély derék fejedelmének szilárd, conservativ jelleme. Ő az átvett örökség megtartását tekintette fő feladatának, s azt ujitásokkal nem akarta kockáztatni. Miként már emlitve volt, Bethlen nyomdokaiba lépett, minden téren méltó utódja óhajtott lenni, s ezen céljában tehetségén kivül szerencséje is nagy segitségére volt. Mig egyfelől a haza és protestantismus érdekeit fegyverrel és az eszélyes diplomata ügyes fogásaival védelmezte; addig másfelől *a béke művei* gyarapitásán, az ország anyagi és szellemi felvirágzásán, művelt lelkü hitvesével, a magyar anyák kiváló példányképével együtt, lankadatlanúl fáradozott. Nemcsak jeles uralkodó, hanem *kitünő gazda* is volt. Takarékosság és más, nem mindég menthető úton és módon (az elitélt Zolyomi Dávid, Székely Mózes és mások, valamint a szombatosok vagyonának nagy része a fejedelmi kincstár számára foglaltatott le) roppant vagyonra tett szert, s igy a minden dolgot hajtó erő birtokában akadálytalanúl vezethette a *belügyeket*. Az országgyűléseket pontosan megtartotta, a rendszeres és biztos *igazságszolgáltatás* megszilárditása végett a *törvényeket* összegyüjtette [19]); a *várakat*, véghelyeket (külföldről hozatott mesterekkel) kiépittette, jó karban tartotta („porral, ónnal, golyóbisokkal, salétrommal, tüzes szerszámokkal, mindenféle vaseszközökkel") s teljesen felszereltette; *templomokat*, *iskolákat* épittetett [20]) és segélyezett; saját fiai, a főurak és fő hivatalnokok fiai neveltetése végett *udvari iskolát* állitott, melyben a fegyelmet, mikor tehette, maga vezette [21]); a tehetséges és érdemes ifjakat külföldi akadémiákra küldötte és róluk atyailag gondoskodott; az egyházak (kolozsvári, debreceni, gyöngyösi sat.) számára *harangokat* öntetett [22]); az *Öreg Gradual* nevü énekes-könyvet kinyomatta (1636.) s a nevezetesebb egyházaknak ajándékozta [23]); *a biblia új, tökéletesebb forditását* (1638.) munkába vétette (ennek befejezését nem érte meg): az egész *Új Testamentumot oláh forditásban* (ezt Bethlen G. rendelte volt el) kinyomatta (1648.) s az illető egyházaknak ajándékozta [24]). Szívvel, lélekkel híve volt a reform. vallásnak és egyháznak s ennek minden ügyére oly nagy gondja volt, hogy még a lelkészi állomások betöltését is figyelemmel kisérte; de már a felekezetességen nem tudott felülemelkedni, a vallásos ujitásoknak nem volt barátja; a fehérvári

országgyűlésen (1638. ápr. 23—máj. 16.) a *zsidózó szombatosok* felekezetét ujolag eltöröltette (erről alább) s a deézsi gyűlésen (jul. 7.) annak makacs hiveit várfogsággal és vagyonvesztéssel sujtotta. Mint *ember*, komoly, szigorú puritanus erkölcsű volt; isten oltalmába és gondviselésébe vetett *erős hite* volt életének vezére, küzdelmeiben bátoritója, lankadatlan munkásságának rugója [25]), s ezen hitnek ápolója *a biblia*, melyet sokszor (állitólag az ó-szövetséget 13-szor, az ujat 32-szer olvasta át) átolvasott. *Élete hü párjával*, gondjainak osztályos társával (kit „szerelmes atyjafiának, legkedvesebb társának, édesének" nevezett, s ki az ő „szerelmes, édes urának" mindég „igaz szivvel szolgált") mindvégig „istenes életet" élt, s megkivánta, hogy egész környezete az ő példáját kövesse. Udvarában a léhaságot, könnyelmüséget nem tűrte; előtte csak a szeplőtlen, vallásos és vitéz ifjunak volt becsülete. Ezért, s hogy nemzeti politikájának a jövő számára is hiveket képezzen, ezért állitotta fel a *nemesi társaságot* nőtlen ifjak számára, s kivánta, hogy az ifjú nemesség szine, java időnként a fejedelmi udvarban tartózkodjék, hogy azt azután mint kiképzett jellemű hazafi hagyja el. Mintha csak a középkori lovagvilágot prot. szellemben akarta volna feleleveniteni! És miként a jó gazda szemét a legcsekélyebb dolog sem kerüli el, ugy az ő szeme is mindég és mindenütt oly éber figyelemmel kisérte a dolgok menetét, hogy „secretariusinak (mondja Szalárdi), cancelláriáin lakó deákinak — kik elég számosan valának — éjjel-nappal annyi munkájok vala és szorgalmaztatások, hogy gyakorta ételeket is alig végezhetnék csendesen." És mikor a tettek mezejéről elszólitotta a halál, Erdélyt oly rendezett és kedvező viszonyok közt hagyta fiára, hogy az egykorú kronikás méltán mondhatta el róla:

„Istennél szerencséd oly nagy mértékben volt,
Minemű előtted egy princepsben sem volt;
Ki vont két császárral ujjat, hogy meg nem holt?
De rajtad mind igy is, nem lőn sem rés sem folt.

„Harcoltál s jól kötél elsőbben szultánnal,
Hasonlót követél a más nagy császárral —
Igy bánál te kétszer mind kontytyal, kalappal!
S mégis jól halál meg, szép s csendes regnummal" [26]).

1) Ahova a clerus és a kath. egyházba áttért földesurak keze elért, ott „következetesen előhaladt" a protestansok megtéritése (t. i. üldözése). Igy a kir. kamara a sz.-györgyi és bazini templomokat kath. papoknak adta át; a katholikus Thurzók birtokaikról elűzték a prot. papokat; ezt tették a pozsonyi apácák és

káptalan is saját birtokaikon. Hasonló zaklatások folytak Komárommegyében, hol Kollonics komáromi főkapitány és Balogh István tatai kapitány állott az üldözés élén. Vácon és környékén Almási Pál váci püspök (1631.). Veszprém- és Zalamegyékben Batthányi Ádám gróf (1634); Zemplénmegyében Homonnay János kassai generalis (1635.), Nyitra- és Trencsénmegyékben Eszterházy Miklós nádor szervezték a karhatalommal való térités munkáját. Pázmány még a nagyszombati és pozsonyi prot. templomok megujitását is megakadályozta és e tárgyban ezt irta a kir. kamarának: „Habár az imaház csakugyan összeomlással fenyegetne, sem uraságtok, sem a király (!) nem működhetik közre positiv engedély által oly helyiség javitásához, melyben eretnek tan hirdettetik Megengedni ily helyiség épitését, annyit tenne, mint nyiltan kedvezni az eretnekségnek." — És „Pázmány a kath. ügy érdekében nem elégedett meg az evangeliumi buzgalom fegyvereinek használásával; a világi hatalom támogatását is igénybe vette, amennyiben azt az ország törvényei megengedték (értsd alatta azt, hogy jezsuitának minden szabad, ami a törvényben betü szerént nincs megemlitve). És a földesurakat is, kik saját birtokaikról a prot. prédikatorokat elűzték, jobbágyaikat büntetések és birságokkal a kath. egyházba inkább űzték, mint vonzották, szivesen támogatta." V. ö. Frankl, i. m. III. k. 142—54., különösen a 148. 153.; Lampe, i. m. 364. 378. 383. l.

2) E felirat egész terjedelmében közölve van a Historia Diplomatica de Statu Religionis evang. in Hungaria cet., (1710.), 16—25. l., hol részletesen fel vannak sorolva azon helységek, hol a protestansok 1608. óta egy vagy más módon üldözést szenvédtek, valamint az üldöző papok, földesurak és katonai hatóságok nevei is.

3) Hogy a királyi leiratban foglalt igéretet nem igtatták a törvények közé, miként a Hist. Dipl. 40. l. után több iró hiszi, megtetszik abból, hogy I. Rákóczy György ezen igéret nem teljesitését is a sérelmek közé sorolja a király követe Kéry János előtt. A kismartoni levéltárból közli Horváth M., M. O. T., V. k. 440—41. l.

4) Lippai György kancellár 1641. jul. 30. ezt irja a nádornak: „De ezek az emberek (t. i. a király tanácsosai) magukat sem tudják óltalmazni, nemhogy minket . . . mindenestől belemerültek a birodalmi hadba, ugyhogy még fülök sincsen ki belőle, hogy hallani kivánnák a mi nyavalyáinkat." 1642. okt. 29. pedig ezt irja: „ezekben az mi bőrünkben járó dolgokban csak véleményt sem kérnek a magyaroktól, hanem a hadi tanács azt felelé a tanácsban, hogy amikor resolválva lészen a dolog, akkor közlik velünk az állapotot." A kismartoni levéltárból közli Horváth M., M. O. T. V. k. 422. 427. l. És a magyar kath. főpapság mégis a bécsi udvar érdekeinek szolgált, mert előtte a római egyház érdeke előbbvaló volt Magyarországénál.

5) Toldy Fer., Eszterházy Mik. élete. LIII. s köv. l. után közli Horváth M., i. m. V. k. 424—26. l.

6) Ezen nyilatkozatot Jakosics, mint III. Ferdinánd követe, II. Rákóczy Györgynek Báthory Zsófiával tartott menyegzője alkalmával tette, 1643. febr. Rákóczynak Kéry által küldött levele után közli Horváth M., i. m. V. 435. l.

7) A kismartoni levéltárból közli Horváth M., i. m. V. k. 435. 440—41. l.

8) A szövetségi okmány Magyarországon és Erdélyben a kath., ref. és luth. vallás szabadságát s az elfoglalt prot. templomok visszaadását (IV. p.), Rákóczy birtokait biztositotta; a háboru folytatására elegendő pénzsegélyt (az 1. évben

200,000, a következőkben 150,000 tallért) és 3000 fő gyalog harcost ajánlott (VI. p.), s megígérte, hogy Rákóczy minden békekötésbe befoglaltatik, sat. V. ö. Lányi-Knauz, i. m. II. k. 215 ; Horváth M., i. m. V. k. 436. l.

9) A kismartoni levéltárból közli Horváth M, i. m. V. k. 444—45. l.

10) Az alkudozások folytatására Ferdinánd Eszterházy nádort, Lippay prímást, Tieffenbach és Questenberg tanácsosokat küldte Nagyszombatba, 1644. szept. 14.; Rákóczy megbizottjai voltak: Lónyay Zsigmond, Nyári Bernát, Csernek György s a felvidéki rendeknek néhány képviselője. Ezen alkudozás Rákóczy előnyomulása miatt félbeszakadt. Az alkudozással utóbb Ferdinánd Törös János kamarai tanácsost bizta meg, ki Rákóczy táborában tartózkodott, s kivel Rákóczy az előleges békét 1645. jul. 30. megkötötte, melyet Ferdinánd aug. 8. fogadott el. A további tárgyalások Lincben folytak.

11) A linci béke királyi oklevele egész terjedelmében közölve van a Hist. Diplom. 42—44. l. A békének Rákóczyra vonatkozó pontjai szerént, Rákóczy birtokába megy át Tokaj, Tarcal és Regéc azonnal, Felsőbánya, Nagybánya és Ecsed Bethlen Istvánnak magvaszakadtával; a Bethlen G. által birt hét vármegyét holtig birja, Szatmár- és Szabolcsmegyét pedig Rákóczy fiai is birják.

12) A vallásügyre vonatkozó végzések az 1647. V.—XIX. t. cikkekbe vannak befoglalva. A nem emlitett törvénycikkek egyes helyi viszonyokra, a végrendeletekre, büntetésekre sat. vonatkoznak. A VIII. t. c. emliti először külön a helvét és ágostai hitvallásuakat. Végre ezen o. gyűlés okleveleiben van szó először hivatalosan az evang. rend („Status Evangelicus") cimről. Az emlitett törvényeket egész terjedelmében közli a Hist. Diplom. 44—49.; az országgyűlés irományait (kir. leiratok, kath. és evang. rendek jegyzék-váltásai, sérelmi iratai sat.) az Appendix 9—86., melyek közül kiváló figyelmet érdemel a 12, 35—36., 44—45., 58—60. l.

13) Tolnai Dali János, a váradi ref. egyház gyámoltja, valószinüleg a váradi collegiumban nyerte első kiképeztetését; 1632. az egyház segélyével külföldre utazott; meglátogatta a franekeri (hol Amesius Vilmost hallgatta), a grőningeni s a többi németalföldi akadémiákat; azután átútazott Angliába, hol különösen Londonban a puritanusokkal és independensekkel mélyebb ismeretséget kötött (l. fennebb a 181—83. l.).

14) Lampe, i. m. 385—86. l.

15) Ezen reversalis VIII pontból áll, közölve van a S.-pataki Füz., 1865. évf. 616—17. l.

16) Állitólag Tolnai saját párthiveivel Göncön, 1646. jan. 16. zsinatot tartott, hol VIII pontból álló végzést hoztak. Azonban ezeknek egy része valószinüleg ellenei koholmánya. Ilyen pl. a IV. pont, mely szerént a 18 évet meghaladott szüzeket meg kell vizsgálni, hogy vajjon szüzek-e; vagy ha nem vizsgálják meg, apja vagy anyja vagy gazdája, 15 forint büntetés terhe alatt, tartozik az ő szüzeségeért kezeskedni. V. ö. S.-pataki Füz., 1862. 354. l.

17) Ezen törvény-könyv (100 canon), miután azt a fejedelem rendeletéből, Kolozsvártt, 1647. egy egyháziakból és világiakból álló népes gyülekezet megvizsgálta, 1648. Gy.-Fehérvártt az országgyűlés a fejedelem jelenlétében átnézte, 1649. ugyancsak Gy.-Fehérvártt II. Rákóczy Gy. és tanácsosai újból átvizsgálták és az ugyanazon évi marosvásárhelyi zsinat, az ellenvéleményüek jelenlétében, ellentmondás nélkül helybenhagyta és elfogadta, a fejedelem beleegyezésével 1649. kinyomatott a következő cím alatt: Canones Ecclesiastici ex veteribus

qua Hungariensibus qua Transylvaniensibus in unum collecti, cet. Utóljára M.-Vásárhelytt jelent meg 1842. a szatmárnémeti zsinat végzéseivel (Acta Synodi Nationalis,... Szathmár-Nématinum Anno 1646. ad 10. Junii convocatae cet.), a II. József házassági rendeletével (Benigna constitutio Josephina de causis matrimonalibus) és az 1791. országgyűlés XXVI. törvénycikkével együtt. A nevezett törvényeket és zsinatvégzéseket közli forditásban Kiss Kálmán, Geleji Katona István egyházi Kánonai sat. (Kecskemét, 1875.), 1—98. l.; kivonatasan a S.-pataki fűz., 1865. 678—90. l. V. ö. még Kis's Kálm. A szatmári ref. egyházmegye tört. (Kecskeméten, 1878.), 88—89.; a puritanus mozgalomra, zsinatra sat. Lampe, i. m. 383—90., 393—425 l.

18) Tolnai 1656. vált meg a pataki iskolától, melynek emelésén el nem keseritheto lélekkel fáradott, s a tarcali egyház lelkészévé lett, de azért, mint az anyaiskolának megbizott felügyelője, féltékenyen őrködő szemeit ezen nagy jövőjü intézetről csak akkor vette le, midőn azokat a halál lezárta, 1660 körül. V. ö. S.-pataki füz., 1865. 614—42. l. A fejedelem részéről Tolnai számára kiállittatott reversalist, Tolnai elutasitó válaszát s a fejedelem nyilatkozatát l. S.-pataki füz., 1862. 540—42. l.

19) Ezen munka csak II. Rákóczy György alatt fejeztetett be; cime: Approbatae Constitutiones Regni Transylvaniae et Partium Hungariae Eidem Annexarum, cet. Varadini, 1653. Szövege sok latin kifejezéssel van keverve, de egészen magyar.

20) Igy pl. elődeinek a kolozsvári ref. egyház és iskola számára tett adományait nemcsak megerősitette, 1632. szept. 6., hanem külföldről hozott mesterekkel 1644. a templomot — mint Szalárdi irja — „nagy szép vesszős faragott kövekre merőn megboltoztatta . . . ugyanazon egyház mellett a fejedelem fundálásából és segitségéből . . . az azon levő Oskolla megépittetett vala.“ V. ö. Szilágyi F., A kolozsvári ev. ref. Ekklézsia tört, 19—21. l.

21) Ezen udvari iskola élén Keresztúri Pál, a fejedelem udvari papja állott s melyben a már emlitett Alstedius, Piscator és Bisterfeld hires külföldi tanárok is tanitottak. A fő felügyelettel a püspök volt megbizva. Hogy mily szigorú volt az udvari iskolában a fegyelem, mutatja a fejedelemnek egy levele, melyet egy elmaradozó úrfinak iratott s melyet sajátkezüleg következőleg végzett be: „ugy értjük immár is az tékozláshoz kezdettél és rosszak tanácsán indultál el, de ha magad meg nem emendálod és tanuság mellé sietséggel nem jüsz, érted küldünk, nyakon kötve is az scholában hozatunk rosz ember.“ Azt hiszem, hogy az úrfi (Lázár Gy.) nem várta meg, hogy utána küldjenek. Századok, 1881. XV. k. 61—62. l. közli Szilágyi S.

22) S.-pataki füz., 1866. 77—78.; Zelizy, Debrecen szab. kir. város cet. (1882.), 842. l.

23) Mindenikbe (200 példány) sajátkezüleg irta be nevét és jelmondatát: „Non est currentis, neque volentis, sed miserentis Dei.“

24) B-pesti Szemle (1883.) XXXIII. k. 369. l.

25) Ezen erős hit van kifejezve minden iratában, levelében, pl. 1636. szept. 23. irja feleségének: „Kérlek, édesem, ne törődjél s búslakodjál, noha sok s nagy ellenségeink vannak, de mind nagyobb ezeknél az úr isten, kinek oltalmába szoktuk vala mi mindenkor magunkat ajánlani s meg sem csalatkoztunk s fogyatkoztunk az ő felsége gondviselésében s atyai áldásában“ sat. Felesége irataiban is feltalálható ezen hit, de ott van nyomában a szerető nő aggodalmának borúja is, pl. 1636. dec. 3,

irja: „... hogy kegyelmedet, édes uram, most is értem egészségben lenni, azért hálát adok istennek és kérem ő felségét ezután is tartsa meg kegyelmedet jó egészségben. Az békességet értem, hogy meglészen, az jót bizon szivem szerént akarnám, de ezen az mint látom nincs annyi örömem mint mennyi búsulásom; adja isten, édes uram, bár ne legyen kegyelmednek búsulása miá jövendőben is, de félek igen tőle, félek rajta, hogy eszébe nejusson kegyelmednek az én szóm." Szilágyi S., A két Rákóczy Gy. fejed. családi Levelezése (B.-pest. 1875.), 15—16., 51—52 l. XX. és LIX. levélben.

26) Nagy M., Magyarország cet. (Pest, 1870), II. r. 179—80. l. közli Lukács Béla. Az idézett műveken kivűl l. még Szilágyi S., Erdély tört. II. k. 204—5., 209. l.; Szalárdi Kronikája (Ujabb nemzeti Könyvtár, Pest, 1853, II. k. 8. füz.).

HETEDIK FEJEZET.

A reformatio az Apenninus és Pyrenaeus félszigeteken.

60. A reformatio Olaszországban.

A németországi és schweizi reformatio hullámai az olasz népnek csak felső rétegeit ringatták meg egy kissé, mig annak mélységét, a nép nagy tömegét majdnem érintetlenűl hagyták. A *humanisták* által széles körben terjesztett *müveltség*, mégha elég biztos alapja lett volna is a reformationak, nagyobb eredményt már csak azért sem mutathatott fel, mivel a tovább épitők hiányzottak. Ezenkivűl azon *nemzeti ellenszenvet*, melyet a német császárok olasz hadjáratai századokon át fokoztak s mely minden német elemtől idegenkedett, még ezen szellemi forradalom sem irthatta ki teljesen. Aztán *a szerzetesek és papok legioi*, melyek a nép életének minden körét őrszemmel kisérték; *a pápák mindenható uralma*, mely a népet is anyagi előnyökben részeltette, mindmegannyi gátjai voltak a reformatio elterjedésének és megszilárdulásának.

A felsőbb körökben terjedő *reformáló szellem* is egymástól nagyon *eltérő alakban* nyilvánult. Az ó-kori eszméktől áthatott humanisták *nagy része* a keresztyénséggel nem sokat törődött, s egyaránt közönyös volt mind a reformatio mind a kath. egyház iránt; sőt ezen körben nem is tartották előkelő, kellemes („galant huomo") embernek azt[1]), ki valamely eretnekséget nem vett védelmébe. Igy pl. *Bembo* (X. Leo pápa titkára, megh. 1547.) püspök és bibornok nagyon bámult azon, hogy Melanchton hitte a lélek halhatatlanságát. *A másik rész* az egyház reformatioját Erasmus szellemében és ugy ohajtotta volna

megvalósitni, hogy a régi egyházalkotmány, római pápájával és papuralmával együtt, maradjon meg, a visszaéléseket szüntessék meg és a hit rendszerét tudományosan alakitsák át. Ezen két irány nem szakitott az ó egyházzal.

A pogány világ érzületét és életmódját felelevenitő áramlatnak téveszett és romboló irányával szemben *egy kis kör* igyekezett gátat emelni, midőn az *„Isteni szeretet Oratoriuma"* neve alatt számos kitünő férfiu, az igazi vallásosság felébresztése végett, egy társulatot alapitott. E kis társulatnak 50—60 tagja utóbb egymástól messze elágazó útra tért, s némelyik a társulat irányáról egészen megfeledkezett. E kör kiváló tagjai közé tartoztak: a velencei *Contarini Gáspár* (pápai követ és bibornok; l. fennebb 91. l. 1. j.), ki a megigazulásról szép értekezést és Pál leveleihez jeles magyarázó jegyzeteket irt; a humanista műveltségű *Sadoletus Jakab* (megh. 1547.) pápai titkár, püspök és bibornok, több bölcsészeti és szentirásmagyarázati mű irója; *Thiene Kajetán*, a Theatéi rend alapitója; *Caraffa Péter János*, Erasmus által is nagyrabecsült tudós, később, mint IV. Pál, az inquisitió helyreállitója s az eretnek tanok vakbuzgó üldözője; *Morone János*, modenai püspök; *Reginaldus Polus* (VIII. Henrik angol király rokona), később bibornok, ki Velencében csatlakozott a háboru által (1527.; l. 37. l.) oda zavart társulathoz, és mások. Egyes tudósok határozottabb útra tértek és vagy teljesen független álláspontot foglaltak el s gyakran a keresztyén hit eddigi alapját is mellőzték, mint az *antitrinitariusok*, vagy a német, főleg a schweizi reformatiohoz csatlakoztak. Ezen utóbbi irány vezérei élő szóval és iratok útján a nép között is igyekeztek hiveket szerezni. A pápasággal szemben függetlenségre törekvő *Velence* az új eszméknek bizonyos korlátok közt való terjesztését elnézte. Itt forditotta le a *szentirást* a Florencből menekült *Antonio Bruccioli* (1530. jelent meg Velencében az Új Testamentum, 1832. az egész szentirás); itt jelent meg Melanchtonnak *Loci communes* cet. címü müve olasz forditásban (*„Principii della theologia de Hippofilo de terra nigra"*); itt Zwingli művei is Cogelius név alatt. Ezen szabadság a velencei területen a protestantismus terjedését szembetünőleg elémozditotta.

A reformatio hivei az olasz udvarok közül csak a *ferrarainál* türettek meg egy ideig, hol a művelt lelkü, szellemes *Renata* hercegnő (1527 óta II. Hercules neje, I. Ferenc francia király nőtestvére) pártfogására számolhattak. A hercegnő vendégszerető körében több menekült francia és olasz tudós és költő fordult meg (Marot Kelemen, Calvin, Vermigli M. Péter s mások). De a herceg nem volt egy véle-

ményen nejével, a protestansok előtt ajtót zárt, sőt nejét is börtönnel fenyegette, ha prot. érzelmeit meg nem tagadja (1554.). Renata engedelmeskedett (megh. 1575.)[2]), s az evangeliumi szellem lángja, rövid fellobogás után kialudt. Ferrarából terjedt el a protestantismus *Modenába; Nápolyban* az új eszméket előbb a császári sereg tagjai ismertették meg; később igen sokat tettek annak terjesztése körül a spanyol nemes *Valdes* testvérek. *Alfonso Valdes* V. Károly császár kiséretében jelen volt a wormsi birodalmi gyűlésen (1521.); mint császári államtitkár nézte végig az általa nagyra becsült Erasmus iratainak megégetését Spanyolországban (1524.); Róma feldúlatásáért (1527.) egy iratában a felelősséget a pápára háritotta, végre a pápai követ által gyanuba vétetvén, a császári udvart odahagyta s Olaszországban az igaz vallásosság felelevenitésén munkált. Sokkal tekintélyesebb részt vett a reformatio mozgalmaiban *Juan Valdes*, kit független állása, ékesszólása és tiszta élete arra jelölt ki, hogy nemes eszmék hirdetője legyen. *Rómában és Nápolyban* rokongondolkozásu szellemes, művelt férfiakból és nőkből egy kis társaságot gyüjtött maga köré, mely azon célra törekedett, hogy a keresztyénséget tisztán, a maga valóságában értse meg és ugy ültesse át az életbe, hogy emiatt az egyházzal összeütközésbe ne jőjön. Ezen célt igyekezett elémozditni „*Alfabeto Christiano*“ (1546.)[3]) és „*Le centi e dieci divine Considerationi*“[4]) cimű irataival is. Ugyancsak Nápolyban hóditotta meg az Evangelium tiszta igazsága Olaszországnak két kitűnő szónokát, Ochino Bernátot és Vermigli Martyr Pétert. *Ochino* (Sienában 1487. szül., 1534. a csuklyás Ferencrendi szerzetbe lépett, 1538. a rend helyettes főnökévé választatott), mint a csuklyás Ferencrend főnöke is az igehirdetést tartotta főfeladatának; jártában keltében tartott népszerű beszédeit óriási néptömeg hallgatta; sokáig erélyesen harcolt az eretnek tanok ellen, de a reformatorok iratainak tanulmányozása által felvilágositva, „Krisztust kezdette prédikálni és kevesebbet beszélt a szentekről.“ Rómában ezen hírt roszalással fogadták, aztán a prédikálástól eltiltották s végre a Theatei rend ármánykodása következtében megidézték Rómába, hogy magát igazolja. Már útban volt Róma felé, midőn erős bennső harc után elhatározta, hogy Róma helyett Genfbe megy. Ugy is tett, 1542. *a ref. egyházba tért át*, azután Németországban és Angliában működött (l. 180. l. 13. j.), végre, mint a socinianismus hive, Morvaországba menekült és ott is halt meg (1564.)[5]). *Vermigli Martyr Péter*, augustinus szerzetes (Florencben 1500. szül.) már korán kezdette tanulmányozni a szentirást és annak nyelvét; Nápolyban Ochinoval és Valdessel megismerkedvén (1539 körül),

az Evangelium és főleg Pál tanainak egészen megnyeretett. Idáig jutva, csakhamar belátta, hogy Olaszországban nem lehet sokáig maradása; még idejében Schweizba menekült, *a ref. egyházba tért át*, s új egyházának, mint tanár, hasznos szolgálatokat tett; Zürichben, Strassburgban (1542.) és Oxfordban (l. 180. l. 13. j.) működött, végre visszatérve Schweizba, mint zürichi tanár halt meg 1562.[6]).

A vallásos reformra való törekvésnek egészen sajátságos nyilvánulása a „*Krisztus jótéteményéről*“ szóló értekezés („*Trattato utilissimo del Beneficio die Giesu Christo crocifisso verso i Christiani*“), melyből (1543 óta) öt hat év alatt Velencében 40.000 példány kelt el. Ezen mű a hit és élet központjává a hit által való megigazulást tette, az ugynevezett jó tettek szükségtelenségét s az ujabb traditio alaptalanságát vitatta és ezen alapon akarta a kath. egyházat ujra feleleveniteni. A nevezett művet állitólag egy Benedekrendi szerzetes irta Nápolyban; de már régóta *Antonio Palearionak* tulajdonitják. *Paleario* (Veroliban, a római Campagnában, 1500. szül.), a classicus műveltségü, az ó-egyházi irodalomban, főleg Augustinus gondolat-világában otthonos férfiu, utazásai közben az olasz humanistákkal, majd a reformatorok műveivel is megismerkedett; Sienában (1542.), Luccában (1545.), Milanóban s másutt, mint a latin és görög irodalom tanára működött. Egy ideig azt hitte, hogy a közzsinat újjá fogja alkotni az egyházat, ezért nem is tartotta szükségesnek, hogy kilépjen abból. Hogy ezen hitében nagyon csalódott, eléggé bizonyitja azon *emlékirata*, melyet később (1566. a császárhoz és fejedelmekhez intézve) bocsátott közre, s melyben *a reformatio felett húsz tételben elmélkedik*. Nézete szerént „a pápák az evangeliumot századok óta elferditették; Krisztus kegyelme helyébe a külső szabályok sokaságát tették; az, aki Pál tanát elveti, a szent lelket veti el; isten igéje az egyház egyedüli alapja; a római püspök a többinél nem elébbvaló; az egyházat a visszaélések, babonás cselekvények, Simonia sat. megvesztegették; a pápák és főpapok ezen mély sebet nem fogják megorvosolni; egyedül a fejedelmek tehetik ezt, ha kegyes és tudós férfiakra bizzák az orvoslást.“ Ezen nyilatkozatok a római curia előtt oly iszonyú káromlásoknak tetszettek, hogy azokat nem hallgathatta el és nem bocsáthatta meg sohasem. Szerző tehát az inquisitio börtönébe került (1567.) és hogy ezen jellemző nyilatkozata: „*nem illik a mai időben egy keresztyénhez, hogy ágyában halljon meg*“ — ne hangozzék el hiába, az apostolok utódai az igazmondó ősz férfiút elevenen megégették (1570.)[7]).

A különböző irányu vallásos reform-eszméknek tehát Olaszország

sem volt hiával; azok minden ponton fel-feltűnedeztek, a műveltebb körökben hóditottak is: de a népnél gyökeret nem verhettek; mert a mozgalmak élén hiányzott egy Lutheri vagy Calvini jellemű vezér, hiányzott a politikai hatalom támogatása, hiányzott a nép érettsége, hajlama. Az az *olasz nép*, melynek népünnepei az egyházi ünnepekkel oly elválhatlanúl össze vannak forrva; mely az ősi pogány cultusnak minden szálát beszőtte a keresztyénségbe; mely a keresztyén cultust madonnák, bambinók, agnus dei-k, carnevalok, búcsuk, röppentyük és más tűzi szerek ropogása, pattogása, mozsarak durrogása és kürtök zengése nélkül még csak képzelni sem tudja; az az olasz nép nem vetkezhette le rögtönözve természetét; tarka szinben pompázó, derült, mosolygó külvilágáról nem szállhatott le a lélek mélységére, nem lehetett protestanssá.

Azon *reform-párttól* pedig, mely a *római curia körében* tett kisérleteket, határozatlansága és céltalansága miatt, tartós sikert várni nem lehetett. Igaz, hogy ezen párt egy ideig III. Pál pápára is befolyást gyakorolt, s hajlandó volt a hit terén némi engedményeket tenni, ha ezen áron a reformatio hivei, a régi egyházalkotmányt nem bolygatva, az ó-egyházba visszatérnének, mint ez a *regensburgi értekezletnél* (1541.; l. 87—88. l.) emlitve volt; de ennél tovább nem is mentek. Ezzel szemben a *conservativ párt* azt igyekezett bebizonyitani, hogy bárminő csekély engedmény az egyház tekintélyét csorbitaná s csak a protestantismus érdekeit mozditaná elé. Igy a pápa a kiegyezés útjáról letért és Caraffa Péter János bibornok tanácsára, a különböző olaszországi vallásos reform-pártok megsemmisitése végett, *hitnyomozószéket állitott fel* (1542.). Ezen fordulópont majdnem összeesik az *új jezsuitarend* kiváltságainak megerősitésével (1543. márc. 14.) és igy *„isten legiója"* a jövőre komor árnyat vető, félreérthetlen jel alatt kezdette meg pályafutását. Az új hitnyomozószék az olasz államok segélyével oly kérlelhetlen vakbuzgósággal végezte embertelen munkáját, hogy az üldözöttek seregenként kényszerültek hazájukból menekülni. Azoknak, kik eddig ingadoztak, most választaniok kellett a katholicismus és protestantismus között; ha a katholicismust választották, úgy járhattak, mint *Francesco Spiera*, cittadellai (Padua mellett) jogtudós és ügyész, ki, büntetéstől féltében, evangeliumi hitét egy templomban, népes gyülekezet előtt, esküvel megtagadta, s aztán isten itéletétől remegve, vigasztalás nélkül, kétségbeesve halt meg (1548.); ha a protestantismust választották, el kellett hagyni hazájukat addig, mig az inquisitio körmei közé nem jutottak. A legkiválóbb férfiak az utóbbi útat választották. Az első *menekülők* közt volt a már emlitett

Ochino, Vermigli, Vergerius és mások, kiknek lépéséről a világ bámulattal vett tudomást. *Vergerius Péter Pál* életpályája is nagyon tanulságos. Előbb állami pályára lépett; de azt csakhamar az egyházival cserélte fel; III. Pál, mint meghitt emberét és pápai szónokot, gyakran fontos küldetésekkel bizta meg. 1530. mint nuntius Ferdinánd király udvarába, 1534. a közzsinattartás ügyében *Wittenbergbe küldetett;* ez alkalommal Luthert a pápa érdekeinek igyekezett megnyerni (l. 88. l.). Majd szülő városa, Capó d' Istria püspökévé neveztetett ki; midőn a wormsi értekezletre szolgálatát felajánlotta, némely nyilatkozata miatt, ellenei a pápa előtt titkos protestantismussal vádolták. Vergerius, hogy magát tisztázza s ellenei gyanuját elháritsa, Luther iratait oly célból tanulmányozta át, hogy azokat nyiltan megcáfolja. De tanulmányai közben az Evangelium igazságai világosak lettek előtte, egyideig még habozott a püspökség és protestantismus közt; azonban, állitólag, Spiera haldoklásának megrenditő jelenete oly mély hatással volt reá, hogy jövője felett azonnal határozott. Schweizba sietett (1548.), ideje is volt, mert a római curia püspökségétől megfosztotta s az egyházból kirekesztette (1549.). Vergerius a ref. egyházba tért át, előbb Graubünden cantonban működött, majd a würtembergi herceg meghivására a *tübingai egyetemen* egy tanszéket foglalt el, s mivel folyvást Luther szellemében működött, a herceg kegyét nagyon megnyerte, s az irodalom terén is munkás pályáját ott végezte be (1565.) [8]).

A hitnyomozószék még sokkal kegyetlenebbül működött, midőn Caraffa, mint *IV. Pál* lépett a pápai székre (1555--59.). Most már az üldözés azok ellen is dühöngött, kik az egyházhoz hivek maradtak ugyan, de evangeliumi iránynyal gyanusittattak. Püspököket, bibornokokat vettek vizsgálat alá, s azokat, kik az igazhitüség mértékét meg nem ütötték, börtönre vetették, sőt egyeseket máglyára ítéltek. Az eretnek munkák felkutatása és megégetése végett megjelent a tiltott könyvek jegyzéke (*Index librorum prohibitorum.* 1559.), melynek alapján az eretnekeknek ítélt könyvekből Rómában óriás máglyákat raktak és égettek meg.

A *calabriai valdensek*, kik a kath. külsőségek megtartása mellett, századok óta békében éltek, *Santo Xisto* és *La Guardia* városkákban, most a genfi egyházi rendtartás bevétele által a vakbuzgó katholikusok figyelmét felébresztették, a protestantismus vértanuivá lettek, teljesen leméészároltattak (1560.). Börtön, gálya, tengerbe-fulasztás s más titkos halálos büntetések napi renden voltak, s oly következetesen és kérlelhetlenűl támadták meg a protestantismus hiveit, hogy *V. Pius alatt* (1566—72.) az egész olasz föld meg volt tisztitva az eretnekségtől (?);

egyedül a papsággal nem nagyon rokonszenvező Velencében maradt fenn megszakitás nélkül a prot. egyház, most üldöztetve, majd eltűretve, mind a mai napig [9]).

1) Caraccolio, Vita Pauli IV. után közli Ranke, Die römischen Päpste cet. (Leipzig, 1874.; 6. kiad.), I. köt. 49. l.

2) Münch, Renata von Este (2 köt., Aachen, 1831.).

3) A keresztyén abéóé párbeszéd alakban van irva, mely Gonzaga Julia, Colonna Vespasianus hercegnek gyermektelen szép özvegye és Valdes közt foly, s az egész szép és mély gondolatok foglalatja a hitről.

4) A 110 isteni elmélkedést eredetileg spanyol nyelven irta, olasz forditásban először Baselben, 1550. jelent meg; ujabban német forditás kiséretében Böhmer adta ki Halleban, 1861. Valdes még irt egy bevezetést a szentirás magyarázatához, melyben azt tanácsolja, hogy nem kell nagyon ragaszkodni az egyházi atyákhoz; irt magyarázatokat a Zsoltárokhoz, a Máté szerénti evangeliumhoz, a rómaiakhoz és a korinthusiakhoz intézett első levélhez. V. ö. Herzog, Real-Encyklopaedie (1. kiad.) XVII. köt.

5) Benrath, Bernardino Ochino von Siena (Leipzig, 1875.).

6) Schmidt, Petrus Martyrs Leben und ausgewählte Schriften (Elberfeld, 1858.).

7) Palearionak nevezett értekezését másutt is számtalanszor kiadták. Az inquisitio azokat oly szigorú pontossággal kutatta fel és semmisitette meg, hogy harminc év múlva az eredeti munka már nem volt kapható s száz év múlva még forditás sem. Rómában házmagasságu máglyákat raktak azokból. 1843. Cambridgében egy 1543. évi eredeti példányt fedeztek fel, melyet Tischendorf kitünő német forditásban adott ki Lipcsében, 1856. Emlékirata „Actio in pontifices Romanos" cimmel csak 1606. jelent meg nyomtatásban. Jules Bonnet, Aonio Paleario (Paris, 1863.), németre ford. Merschmann; Gurlit, Leben des A. Paleario, eines Märtirers der Wahrheit (Hamburg, 1805.).

8) Sixt, P. P. Vergerius, päpstliche Nuntius, kath. Bischof u. Vorkämpfer d. Evangeliums (Braunschweig, 1855.).

9) Az egészhez l. Ranke, i. m. I. k. 88—96., 135—41.; Benrath, Die Quellen der italienischen Reformationsgeschichte (Bonn, 1876.); M'Crie, History of the progress and oppression of the Reformation in Italy (Edinburg, 1827., németre ford. Friedrich, Leipzig, 1829.); Erdmann, Die Reformation u. ihre Märtyrer in Italien (2. kiad., Berlin, 1876.); Comba, Storia dei martiri della riforma ital. (Torino, 1879.). Legkényelmesebben bánt el az olaszországi (és spanyolországi) reformatioval Alzog (kath. egyh. tört. iró), midőn e tárgyban igy nyilatkozott: „Crienek és másoknak azon közlései, melyek szerént a protestantismus ama a két országban nagy tetszéssel találkozott volna, inkább csak kegyes költemények, mint az igaz történelem országába tartozók. A Krisztus jótéteményéről szóló olasz könyv e tekintetben semmitsem bizonyit" (i. m. II. k. 249—50. l. jegyzet). V. ö. még Henke, i. m. I. k. 362—73.; Herzog, i. m. III. k. 245—53. l.

61. A reformatio Spanyolországban.

A távol fekvő Spanyolországot, melynek népe, nyelv, szellem, vallásosság és szokások tekintetében, egészen saját irányban fejlődött ki, elszigetelt helyzetében, a németországi reformatio mozgalmai még Olaszországnál is csekélyebb mértékben érinthették. Az az ország, mely az arab uralom és cultura ellen folytatott irtó hadjárat után, mind politikai mind vallásos tekintetben, középkori alapon és középkori eszközökkel, csak most (Katholikus Ferdinánd és Izabella alatt, 1474—1516.; l. I. k. 427—29. l.) restauráltatott; az a Spanyolország nem engedhette meg, hogy egy ujabb, egészen más szellemű reformkisérlet a már elért sikert kockáztassa. S ha ezen országot közös uralkodójuk, *V. Károly* spanyol király és német császár, egyideig a német birodalommal és Németalfölddel szorosabban össze nem köti, nagyon valószinű, hogy a vallásos reform-eszmék délnyugati áramlatának a Pyrenaeus hegylánc vadonjai útját állják. De nem igy történt.

A spanyol papságnak ingatlan tekintélye és a lelkek felett gyakorolt korlátlan uralma, a hitnyomozószéknek rettentő eszközei és mindenüvé befurakodó kémlő szemei, a külfölddel való irodalmi forgalmat is nagyon megnehezitették, és mégis a reformatio tanai, habár titokban, ezen jól őrzött területre is eljutottak és a műveltebb körökben fogékony kebelre találtak. Épen az a hatalom, mely a németországi protestantismus útjába oly sok akadályt görditett (V. Károly császár), vitte magával spanyol földre is azon új eszméket, melyeknek befogadására már ott is sokan elő voltak készülve. A humanistáknak s ezek közt főleg Erasmusnak, Spanyolországban is számos barátja volt, kik boszankodással fogadták azon rendeleteket, melyek *Erasmusnak* az egyház vétkeit leleplező *iratait* elítélték és eltiltották. Hasonlóképen Luthernek némely iratát már korán spanyolra forditották és Antwerpenből nagy mennyiségben csempészték be. Midőn V. Károly 1530. Németországra ment, a kiséretében levő spanyoloknak elég alkalmuk nyilt arra, hogy a reformatio alapgondolataival, annak tűzhelyénél, megismerkedhessenek. Ezek közül ugyan számosan még külföldön [1]), vagy hazatértük után áldozatai lettek meggyőződéseiknek; de azért ezen idő óta a reformatio mind szélesebb körben kezdett terjedni. A mozgalomnak két fő helye *Sevilla* és *Valladolid* volt. *Sevillában Rodrigo de Valero*, kit a szentírás világositott fel, állott a mozgalom élére és a kath. tanokat még nyilvános vitatkozásokon is meg merte támadni. Csakhamar hozzácsatlakozott a városnak két kitűnő prédikátora, *Gil János (dr. Egidius)* és *Constantine Ponce de la*

Fuente (később elfogatott s az inquisitio börtönében halt meg). *Több zárdába* is bevették a reformatiot (Sevillában a Domokos-rendnek sz. Pál nevü zárdája, a szomszédos San Isidoroban a Hieronymiták zárdája); a szerzetesek a kanoni Horák helyett szentírást olvastak és fejtegettek; a szent képeket megtartották, de nem tisztelték; böjt helyett folyvást mértékletesen éltek; szóval a katbolicismusból csak a szerzetes ruhát és mise szertartást hagyták meg. *Valladolidban* (1555 *óta*) *Cazalla Ágoston* [2]), egykori császári udvari pap volt a vezető. A prot. Bearnból az új tan *Aragonia* több városába is elterjedt. *Toledo*, *Murcia*, *Granada*, *Valencia*, *Aragon* tartományokban, *Saragossában* és más városokban is találkoztak titkos protestansok, de csak a müveltebb osztálynál és nem a nép között. Az Evangeliumnak ezen hivei a kath. egyházzal minden nyilt összeütközést kerültek, de titkos összejöveteleket tartottak.

A reformatio eszméit elfogadó spanyolok közül sokan a hitnyomozószék büntetései elől külföldre menekültek, de azért a reformatio ügyét hazájukba beküldött iratok által szolgálták. Ezen iratok közt legtöbb sikert arattak az *Új-Szövetség spanyol forditásai*, melyek közül *Enzinas* vagy *Dryander Ferenc* castiliai forditása Antwerpenben, 1543. [3]), *Perez Jánosé* Velencében 1556. jelent meg. Ugyancsak Perez leforditotta a zsoltárokat, egy kátét írt és Juan Valdesnek több leforditott iratát adta ki, s mindezeket hazájába juttatta.

Azonban ezen messze elágazó titkos összeköttetések, a menekült spanyoloknak külföldi müködését is éber figyelemmel kisérő kémek által, felfedeztettek, s a reformationak Spanyolországban fenyegető mértékü terjedése a hitnyomozószéket szigorú, *rendkivüli intézkedések* életbeléptetésére serkentette. Sevillában kézrekeritették *Fernandezt*, ki a spanyol Új-Testamentumokat becsempészte; ezen bűneért három évi börtönt szenvedett s időnként kínpadra vonatott, hogy a reformatio hiveit elárulja s ennek nyomán a hitnyomozószék a „vipera fészket" egy csapással megsemmisitse. Akadtak árulók és protestanst játszó titkos kémek, kik a hitnyomozószék kezére dolgoztak. Erre a hitnyomozószék főtanácsa, melynek élén *Valdez Ferdinánd*, sevillai érsek és bibornok állott, Sevillába és Valladolidba két al hitnyomozófőnököt nevezett ki, s a kerületekben *általános vizsgálatot* rendelt el, melynek következtében a két nevezett városban és környékén egy nap alatt háromszáznál több gyanus hivőt fogtak el, a váratlan veszedelem elől csak kevesen menekülhettek külföldre. Valdez jelentést tett *II-ik Filep* királynál, ki meg volt győződve arról, hogy a forradalom és eretnekség elnyomására van hivatva; a király pedig a pápához folyamodott utasitásokért, és a sirjához közelgő pápa, *IV. Pál*

még több brevét és bullát[4]) adott ki, melyek a spanyol protestantismus kiirtására adtak utasitásokat és felhatalmazásokat. Midőn már a foglyok száma a nyolcszázat meghaladta, megkezdetett a bűnösöknek nyilvános, ünnepélyes, tömeges kivégeztetése, az ugynevezett *Auto-da-fe* (l. I. k. 429. l.), melyre a papok által elámitott nép csak úgy tódult, mint valami bikaviadalra. Hiszen azt hiresztelték, hogy a protestansok istentagadók, a szent háromságot, Krisztus istenségét és a szentségeket megvetik, s mindezen embertelenség ad majorem Dei gloriam történik. „Az előkelő osztály igazhitüsége bizonyságáúl is megjelent az ilyen nagyszerü egyházi ünnepélyen, sőt igen sokan azt is az úri mulatságok közé sorozták[5]). *Valladolidban* (1559). máj. 21. tartatott a legelső Auto-da-Fe) *és Sevillában négy tömeges kivégeztetés* a titkos prot. községeket teljesen megsemmisitette. 1570-ig az ország 12 városában felállitott hitnyomozószékek oly kérlelhetlen vakbuzgósággal teljesitették kötelességüket, hogy a protestantismust gyökerestől kiirtották. Kor, állás és nemi különbség nélkül seregenként hurcolták máglyára az áldozatokat. Még a legfőbb papok sem menekülhettek meg az inquisitio kémlő szemei elől, ha csak puszta gyanura adtak is okot. Legfeltünőbb példa volt erre *Carranza Bertalan* toledoi érsek esete (1558.), kit eretnekséggel vádoltak és elfogtak; a tridenti zsinat ártatlannak nyilvánitotta, de azért nem bocsátották szabadon, hanem Rómába szállitották s ott arra kényszeritették, hogy egy egész sorozat Lutheri tételt esküvel tagadjon meg. A meghurcolt főpapot még ezután is, élete fogytáig (1576.). Rómában marasztották.

Igy a spanyol kormány és papság a máglyákon tervszerüleg elhamvasztotta a nemzet élete fejlődésének gyökereit, a gondolat-, lelkiismereti- és politikai szabadságot, megfojtotta a haladás szellemét; és a máglyák füstjéből a tudatlanságnak, vakságnak és szolgaságnak oly sötét és nehéz fellege borult az országra, hogy azt a szabadságnak, haladásnak napja még századok múlva sem volt képes eloszlatni. Végre a szigorú *könyvvizsgálat* s az egyetemeken a szabad tudományos tevékenységnek megbénitása miatt, minden szellemi élet teljesen megszünt[6]).

1) Pl. Enzinas vagy Dryander Jakab 1546. Rómában égettetett meg; Diaz Jánost véletlenül saját testvére ölte meg Neuburgban a Duna mellett 1546., és a gyilkos nemcsak büntetésben nem részesült, hanem Tridentben, Rómában és Spanyolországban kitüntetéssel fogadtatott. Ilyen engesztelhetlen gyülölettel viseltettek már akkor a katholikusok a protestansok irányában.

2) Cazalla, V. Károly kedves udvari káplánja, zsidó szülőktől származott. A császárt minden útjában követte, még Németalföldön az eretnekek ellen is prédikált; de utóbb ő is a protestantismus hive lett. Miután elárultatott, hogy szülői

*

házában a protestansok összejöveteleket tartottak, 1559. fi- és nőtestvérével és anyjának a sirból kiásott holttestével együtt megégettetett, jóllehet a máglyán bátorsága elhagyta és korábban vallott Lutheri nézeteit töredelmesen megbánta. Szülői háza földig lerontatott s helyén egy szégyenoszlop állittatott, melyet csak a XIX. században távolitottak el a hóditó franciák.

3) Enzinas forditásának címe: „Új-Testamentum, azaz ami egyedüli Megváltónknak és Üdvezitőnknek új-szövetsége.“ Szerzőt ezen eretnek szinezetü címért, s mivel a Róma, 3, 28. versét nagy betükkel nyomatta, a könyvvizsgáló szerzetesek börtönbe zárták. Enzinas azonban börtönéből szerencsésen kimenekült 1545, s azután Wittenbergben, Angliában, Strassburgban és Baselben élt.

4) II. Filep király 1557. feb. 25. megujitotta azon elévült rendeletet, melyet 1505. Katholikus Ferdinánd adott ki, s mely szerént az eretnek lefoglalt vagyonának egynegyede a feladónak jutalmúl adatik; 1558. szept. 7. élet- és vagyonvesztést szabott büntetésűl azokra, kik tiltott könyvet vesznek vagy eladnak, vagy olvasnak vagy tartanak; és az Index librorum prohibitorum kinyomatását is elrendelte. IV. Pál pápa, a király kivánatára, Valdez főinquisitornak 1559. január 4. egy brevet küldött, mely meghagyta, hogy mindazok, kik Lutheri tant tanitottak, ha mindjárt ezen bűnbe nem estek is (relapsi) vissza, ha megbánásuknak csak kétes jeleit adták, végeztessenek ki. Az 1559. jan. 5. bulla a tiltott könyvekre vonatkozólag minden kimélетet megszüntetett s a főinquisitornak megparancsolta, hogy azokat üldözze; hogy a gyóntató atyáknak és gyónóknak, kirekesztés terhe alatt, meghagyja, hogy mindent bejelentsenek, amit csak azoknak terjesztéséről tudnak. 1559. jan. 7. megengedte, hogy az inquisitio költségei fedezésére minden spanyol káptalannál egy kanonoki javadalom forditassék és az egyházak jövedelméből egyszeri pótlékúl 100,000 arany adassék; továbbá két évre felhatalmazta a főinquisitort, hogy Lutheri eretnekség miatt még a püspököket is vizsgálat alá vethesse, szükség esetében elfogathassa és elitéltetés végett Rómába küldhesse. Llorente, Histoire critique de l' inquisition d' Espagne (2. kiad., 4. köt., Paris, 1818.). I. 470., II. 215—17., III. 228. után közli Gieseler, i. m. III. k. 1. r. 520—21. l.

5) Midőn II. Károly egy francia hercegnővel kelt egybe, ezen alkalomból saját kérelmére egy Auto-da-fet rendeztek, melyen fiatal nejével 14 óráig nézte, mig 21 elitéltet elevenen megégettek. 1581. Valladolidban egy főnemes maga vágta a fát s hordta össze azon máglyához, melyen saját két leányának kellett evangeliumi hitéért meghalni, és a máglyát is maga gyujtotta meg. Helferich után közli Henke, i. m. I. k. 380. l. **.

6) Az egészhez főbb művek: Llorente. i. m., M' Crie., History of the progress and suppression of the Reformation in Spain (Edinburgh and London, 1829.; németre ford. Plieninger, Stuttgart, 1835.); Adolfo de Castro, Historia de los Protestantes Espannoles (Cadix, 1851.; németre ford Hertz, Frankfurt, 1866.); Helferich, Der Protestantismus in Spanien zur Zeit der reformation (Gelzer's Monatsblatt, 1856.); Vic. de la Fuente, Historia ecclesiastica de Espana (4 köt., 1855.). V. ö. Henke, i. m. I. k. 374—87.; Herzog, i. m. III. k. 253—58.; Gieseler, i. m. III. k. 1. r. 513—23. l.

NYOLCADIK SZAKASZ.

A REFORMATIONAK RAJONGÓ ÉS TÚLZÓ PÁRTJAI.

62. Anabaptisták, Mennoniták, Collegiansok.

Még a reformatio kezdetén találkoztak egyes rajongók, kik a fejlődés rendes és természetes menetével nem voltak megelégedve, azt mindenáron siettetni ohajtották és nagy buzgóságukban a létező állapotok ellen irtó háborut inditottak. A harci kürtöt, melynek hangjával Luther a pápaság bástyáit próbálta ledönteni, sorban kezébe vette a társadalom mindenik osztálya. A *nemesség* a fejedelmi előjogok falait törekedett szétrombolni (1522—23.; l. 27. l.); a *parasztság* a szolgaság békóit akarta széttörni (1524—25.; l. 27—29. l.); végre az *iparos osztály* is belefútt a hatalmas kürtbe, hogy hangjával a társadalomnak megúnt, kényelmetlen intézményeit leontsa s a romokon Krisztus új országának közeledtét hirdesse. Ezen utóbbi mozgalom vezetői az *anabaptisták* voltak. Azonban a kürt avatatlan kezekben hamis hangot adott; sokat rombolt és pusztitott ugyan, de a romok nem a régi jogok védőit, hanem azoknak megtámadóit temették el, s az épitésre azután nem maradt sem mester, sem munkás, sem alkalom.

Az anabaptistákat is azon eszmék lelkesitetették, amelyek a reformatorokat; de ezen eszmék az ő ábrándos kepzeletükben oly zavaros álomképekké folytak szét, minők a való élet akkori medrében nem férhettek meg. Ha a reformatorok az egyház javitása érdekében tett változtatásokat a szentirásból igazolták; ezen rajongók lépéseik helyességét vagy a szentirás egyes helyeinek betüszerénti értelméből vagy közvetlenül vett isteni kijelentésből iparkodtak bebizonyitani. Habár különböző vallásos erkölcsi irányban haladtak is, mindnyájan megegyeztek abban, hogy a *gyermekek megkeresztelése* helytelen és érvénytelen, s hogy a keresztségben jogosan csak a felnőttek részesülhetnek. Ennélfogva úgy hitték, hogy mindazokon, kiket gyermekkorukban érvénytelenül megkereszteltek, az igazi keresztséget végre kell hajtani (ők nem mondták azt, hogy a keresztséget a felnőtteken ismétlik, szerintük az első keresztség nem számit); mivel a gyermek-keresztelés ellenkezik a szentirással (Máté, 28, 19.) és különben is a keresztségnek csak hivőkre, tehát felnőttekre lehet hatása.

Azon anabaptisták, kik Zwickauban és Wittenbergben szerepeltek (l. 25. l.), a pórlázadás leveretése alkalmával elzüllöttek. Ezen rajongó

forradalmi szellemek, miként árnyék a testet, a reformatiot majd mindenütt nyomon kisérték. Főleg Németországon, Schweizban (l. 69—70. l.) és Németalföldön idéztek elő erős zavargásokat és jutottak el azon pontig, hol a vakbuzgóságot már az őrültség váltja fel. Sajátságos, végletekben mozgó eszméiket, melyek a létező társadalmi renddel és vallásos élettel merő ellentétben állottak, ők is át akarták ültetni az életbe. Hitük szerént ők is *az ős-keresztyén egyház eredeti tisztaságának és szentségének helyreállitását* tüzték ki célúl; de ehez oly számos és különös ösvényt törtek, hogy azokban a hivek, saját hajlamaik szerént, ugyancsak válogathattak. Ha az egyik a világról, annak minden összeköttetéséről és öröméről lemondott; a másik ellenkezőleg fenékig akarta üriteni az öröm-poharát, mivel a testnek a tiszta lélekhez úgy sincs semmi köze. Mig némelyek a házasságot a vallásos szellemi közösség eszményévé ohajtották volna finomitani, addig mások állati nőközösségre vágyakoztak. Ha voltak olyanok, kik a reformatorok tanait elfogadták; voltak olyanok is, kik az eredendő bün és jóra való tehetetlenség, a hit által és Krisztus érdeme alapján való megigazulás sat. tanainak ellenemondtak. A külön tanitói hivatalt szükségtelennek tartották; mert csak az ihletett hivő tanithat sikerrel; a történeti hagyományokkal szakitottak, s a szentirásból egész kedvteléssel, szünetlenül csak azon helyekre hivatkoztak, melyek, hitök szerént, céljaiknak megfeleltek s melyekkel eszélytelen támadásaikat igazolhatták.

Ilyen életelvekkel, de főleg *communista törekvéseikkel*, az akkori társadalomban nem tűrték meg, s mint a rend felforgatóit egyaránt üldözte őket katholikus és protestans, sőt a veszélyesebb vezetőket, ha kézre kerithették, halálos büntetéssel sujtották.

Ezen rajongó felekezet vakmerőségének és őrjöngésének tetőpontját a *münsteri zavargásban* érte el. Münsterben a tanács és polgárság többsége már korán (1532.) a reformatiohoz csatlakozott. *Rottmann Bernát*, a humanista műveltségü prédikátor (ki az evang. városokat és egyetemeket is meglátogatta; Melanchtonnal, Capitoval s más kiváló evang. theologusokkal összeköttetésben állott), a kath. tanokat hevesen megtámadta s a tiszta evangeliumi eszméket nagy sikerrel hirdette. Majd a tanács nagy részétől megnyerte, hogy a templomok az új egyháznak átengedtessenek. Erre a nemesség, papság s az ó egyházhoz hű tanácstagok a várost odahagyták s kevés idő múlva visszatérve, azt ostromolni kezdették; de egy sikerült kirohanás alkalmával megverettek és számosan foglyúl estek. Ezen esemény után *Waldeck Ferenc, az új püspök*, kénytelen volt a város uraival kiegyezni (1533.). Az *egyesség értelmében* a városi főtemp-

lom az augsburgi hitüek birtokába ment át, a székesegyház pedig a püspök és káptalan kezében maradt s mindkét hitvallás szabadsága elismertetett. Igy egy időre béke lett és Rottmann hivei által superintendenssé választatott. Már a szomszéd városok is követték a főváros példáját, midőn némely rajongók eszeveszett törekvései a protestantismusnak minden vívmányát megsemmisitették.

Rottmann Luther tanától előbb Zwingli iránya felé kezdett hajlani, az úrvacsorában a Krisztus valóságos jelenlétét tagadta, sőt kigúnyolta, azután a gyermek keresztelést is elvetette. Emiatt a hesseni hittudósokkal heves vitába keveredett. A városi tanács és polgárság higgadtabb része hiába igyekezett megakadályozni, hogy ilyen túlzásokkal ne tegyék kockára a már kivivott jogi alapot; az okos tanácsot nem fogadták meg. Rottmann a megkezdett úton tovább haladt s a Németalföldről beszállingozó anabaptistákban új segitőket, erőket nyert. Az 1534. év elején vonult be a városba *Matthiesen János* próphéta (azelőtt harlemi sütő) és legbuzgóbb apostola *Bockelsohn János* (azelőtt leydeni szabó, ezért *Leydeni Jánosnak* is nevezték). Rottmann örömmel fogadta, s rövid idő alatt oly sikerrel működtek, hogy a tanács kénytelen volt az új felekezetet elismerni. Ezen kedvező helyzet az ujrakeresztelőket mindenfelől tömegesen édesgette Münsterbe. Nemsokára az ujonnan választott tanácsban csak ők ültek, s annak élén, mint *polgármester Knipperdolling*, Rottmannak legbuzgóbb hive állott. Eközben a próphéta kijelentést vett, mely elrendelte, hogy a hitetleneket ki kell űzni a városból, és a „keresztyének“ (igy nevezték magukat) nagy zajjal járták be a város utcáit, kiabálva: *„Ki a hitetlenekkel!“* A jelszót tett követte, s mindazokat, kik az anabaptisták uralmát elismerni vonakodtak, nemcsak vagyonuktól fosztották meg, hanem a városból is kiűzték (1534. febr. 27.); ezt követte a templomokban és zárdákban levő *képeknek és műtárgyaknak szétrombolása*, hogy az új Jerusalemet egészen tiszta alapon épithessék fel.

A püspök, ki a városból a papsággal és nemességgel együtt már korábban eltávozott, a felfordult várost ostromolni kezdette (máj.). Ezen szorult helyzetben az anabaptisták táborrá szervezkedtek, az apostoli *vagyonközösséget* életbeléptették, közösen étkeztek, dolgoztak és gyakorolták magukat a harc mesterségében. Az engedetleneket halállal büntették [1]). Mig a falakon belől ilyen veszett állapot uralkodott, azalatt az ostrom elég lassan, de tovább folyt, és Matthiesen egy az ostromlok ellen intézett kirohanás alkalmával elesett. Helyét Bockelsohn foglalta el, ki a próphéta szép özvegyét is nőül vette és igy a *soknejüséget* tényleg megkezdette [2]). Ezen új társadalmi reform.

helyességét Rottmannak több napi prédikációban kellett igazolni. A józanabbak egy kis töredéke a történteken megbotránkozott és az egynejűség fenntartását követelte; az ellenzékeskedés azonban vesztükre vált, előbb a tanácsházba zárattak, azután vagy ötvenen kivégeztettek. Bockelsohn, az új próphéta, egy ujabb kijelentés vétele után, a tanács helyébe *tizenkét, általa ihletett öregből álló theokratiai kormányt* alakitott; s hogy az új alkotmány annál tökéletesebb legyen, egy alsóbb rendű próphéta javaslatára, ki e tárgyban isteni kijelentést vett, *Bockelsohn* hiveinek serege által *az igazság királyának*, az új templom vagy a Krisztus által megigért új ország urának kiáltatott ki. János király azután ezen új hivatalában az új világ tartományai számára (melyeket még el kellett előbb foglalni) hercegeket nevezett ki, apostolokat küldött ki, hogy Krisztus ezer-éves országának kezdetét az egész világnak hirdessék. S hogy Knipperdolling is tegyen valami emlékezetre méltó dolgot, Ezsaiás, 40, 4. verse alapján a templom-tornyoknak hegyeit leszedette.

Az ostromolt „új Jerusálemben“ az őrültség mellett a szükség is rohamosan növekedett; minden élelmiszer elfogyott, már a patkányokra is sor került, sőt itt-ott gyermekeket kezdettek levágni. Ily nagy szükségben 1535. tavaszán a hatóság megengedte, hogy azok, kik a nyomorusággal nem tudnak megküzdeni, a várost elhagyhassák. Nagy tömeg vonult ki és a lelketlen ostromlók a férfiakat levágták (mintegy 400 főt); az aggokat, nőket és gyermekeket csak egy havi éheztetés, ártatlanságuk igazolása után és kezesség mellett engedték tovavonulni. Végre a Ferdinánd király segélycsapataival megerősödött ostromló sereg, hosszas sikertelen erőlködés után, 1535. a sz. János napját megelőző éjjel, egy átszökött áruló vezetése mellett, a városba berontott s a meglepett anabaptistákat makacs harc után lemészárolta. Rottmann a nagy zűrzavarban eltűnt (vagy elesett vagy elmenekült); János királyt, Knipperdolling és Krechting fővezetőket elfogták, törvényszék elé állitották és perük befejezte után (1536. jan. 22.) tüzes csipővasakkal halálra kinozták és azután vaskalitkába zárva, a sz. Lambert templom tornyára függesztették (talán azt akarták bebizonyitni, hogy az őrültség és vakbuzgóság egy törzsnek két testvérhajtása). Ezen embertelen vérengezés után a város majd minden kiváltságától megfosztatott, a katholicismus egyeduralma visszaállittatott s a protestantismus az egész területről száműzetett[3]).

A münsteri bukás és vérkeresztség után az anabaptisták vérmes reményei szétfoszlottak; de azért nem semmisültek meg, hanem más józanabb és az élet keretébe beférhetőbb alakban szervezkedtek. Többé

nem törekedtek a létező társadalmi viszonyok átalakitására, hanem ahelyett a szigorú evangeliumi élet felelevenitésén munkáltak. A szétszórt pártokat és felekezeteket (1536. után) két férfiú igyekezett egyesitni és újra szervezni. Az egyik *Joris Dávid* volt, kiről, mivel a háromság tanát is eltérőleg fejtegette, az antitrinitariusoknál lesz szó. A másik sokkal józanabb szervező *Menno Simon*[4]) volt.

Menno a münsteri anabaptisták féktelenségeit elitélte ugyan, de a józanabbak irányában felismerte az igaz vallásosság csiráit. Midőn a győző kath. hatalom bűnöst és ártatlant egyaránt sujtott, elhatározta, hogy az üldözöttek segitője, vigasztalója lesz, a szétszórt híveket egyesiti, szervezi és sajátságaik megőrzése mellett józanabb, gyakorlatibb útra vezeti. Huszonöt évi szakadatlan fáradozás és folyvást életveszélylyel fenyegető buzgóság mellett, *Németalföldön*, *Cölnben*, *Holsteinban*, *Mecklenburgban*, *Lievlandban* a szentirás szigorú alapelvei szerént, megalapitotta azon *„tiszta községet,“* melynek tagjai csak erkölcsileg kifogástalan hivők lehetnek. Menno *tanait „Az igaz keresztyén hit alapkönyvében“* (1539.) fejtette ki[5]); melynek egyik különössége a *Jézus Krisztusról* szóló tan; eszerént az egész Krisztus test szerént is azon Logos, ki az égből szállott alá s a földön emberré lett ugyan, de csak Máriában és nem Máriából született, azaz volt teste, de ez nem Mária testéből fejlődött ki. Másik különössége az *egyházi átoknak nélkülözhetlensége;* mert, nézete szerént, „átok nélkül az egyházközség olyan volna, mint a város várfalak, mint a szántóföld védő árok, mint a ház fal és ajtó nélkül.“ A két szentség mellé harmadiknak még a *lábmosást* is felvette, s ugy vélekedett, hogy *világi hivatalok* viselése, *katonáskodás* egy igaz hivőhez nem illő foglalkozások.

A szervező nevéről *mennonitáknak* nevezett ujrakeresztelők (magukat *Taufgesinnt*, *Doopsgezind* néven nevezik) a mester tanaitól több tekintetben eltértek. Általában a *szenirás* tanitásait és utasitásait hivő lélekkel törekedtek felfogni s az életben szigorúan megvalósitni; emberi tekintélyre (t. i. *symbolicus iratokra*) nem sokat adtak; a tannak tudományos rendszerré való kifejtését szükségtelennek tartották. A szentirás alapján *elvetették az esküt* (Máté, 5, 36. 37.), *a fegyver használatát* (Máté, 26, 52.), *a visszatorlásnak* bármely nemét (Máté, 5, 39.), *az elválást* a házasságtörés esetének kivételével (Máté, 5, 32.) és a *gyermek-keresztelést* (Máté, 28, 19.). Az isteni kegyelem tanát Calvin és az úrvacsorát Zwingli értelmében fogadták el. Az egyházat szentek egyesületének tekintették, s annak tisztaságát szigorú fegyelemmel törekedtek fenntartani. Világi hivata-

lokat nem fogadták el, mert, habár elismerték, hogy azokat, mint szükségeseket és hasznosokat, isten rendelte, s hogy azoknak épen ezért engedelmeskedni tartoznak; de mivel Krisztus az Új-szövetség egyházának keretébe azokat nem illesztette be, az ő szellemi országához tartozóknak a világi hivataloktól távol kell maradni.

Az *egyházi fegyelem kérdése* a mennonitákat, még Menno életében, *két pártra*, a *durva* és *finom pártra*, szakitotta. A durva párt hivei, a *waterländerek*[6]), az eredeti erkölcsi és fegyelmi szigorúsággal felhagytak; az egyházi átkot alkalmazták ugyan, de az csak egyházi tekintetben sujtotta a bűnöst és nem polgáriban is egyszersmind. A waterländereket az arminianismus feletti vita *ismét két pártra* szakitotta: az egyik, az arminianismus felé hajló párt, vezéréről, *Galenus de Haenről*, *Galenista*, vagy mivel templomukon bárány jelvényt alkalmaztak, *lammista* néven: a másik, a szigorú calvinismushoz szító párt, vezetőjéről, *Apostoól Sámuelről*, *Apostoóli*, vagy a nap jelvénye után, *sonnista* néven neveztetett. A lammisták semmiféle hitvallást sem ismertek el, s minthogy papnöveldét is alapitottak (1737.), lassanként többségre emelkedtek. Ezen szakadás 1800-ig tartott, ekkor a sonnisták saját hitelveikről és tanaikról lemondva, a lammistákkal egyesültek. Új elemekkel gyarapodott a lammisták pártja akkor is, midőn az arminianismushoz hajló *collegiansokat* is felvette kebelébe. Ezen felekezet azon időben keletkezett, midőn az arminianusok még szabad vallásgyakorlatot nem nyertek és papjaikat többnyire az országból kiutasitották (l. 154. l.). A zaklatás ezen időszakában a *Kodde testvérek* állottak az árván maradt községek élére, a papi hivatalt elvetették, a világiaknak a prédikálást, sőt a szentségek kiszolgáltatását is megengedték, s a felnőtteket egészen vízbe meritve keresztelték. Keresztelő. helyűl a Rajna partján *Rhynsburg* falut választották; ezért őket *rhynsburgereknek* is nevezték; *collegians* nevüket pedig gyülekezeteikről (t. i. *collegia*) nyerték.

A mennoniták *finom pártjának* hivei is ujabb pártokra oszoltak. A *flamingerek* (flandriai menekültek) eredeti tanaikat, fegyelmüket és erkölcsüket a legujabb ideig szigorúan megtartották; az egyházi átokkal sujtottnak még szülőivel és feleségével sem szabad érintkezni; különben orthodox hitvallásuk (1755-ből), leszámitva némely sajátságos szokást (a gyermek-keresztelés, eskü, hivatal- és fegyverviselés tiltatik), a ref. egyházéval egyezik. Ilyen község ma már csak néhány van Hollandiában. A flamingerek másik pártja, a *frieseké*, az egyházi átok alkalmazásánál a családi köteléket nem érinti; a harmadik, a

németek pártja, melynek hivei Holsteinban, Danzigban, Elsassban laknak, a szigorúságot csak az egyszerű erkölcsökben és a fényűzés kerülésében tartotta fenn [7].

1) Rüscher Hubert kovácsot, ki arra figyelmeztette a polgárokat, hogy bolondok volnának, ha bevándorolt idegen bolondoktól engednék magukat vezettetni, a próphéta ott helyben leszúrta. Az ostromlók pedig azt az esztelen politikát követték el, hogy a városból kiüzötteket, mint gonosztevőket kivégezték, s igy azoknak, kiknek még egy kevés józan eszük maradt, még azoknak sem volt más választásuk, minthogy addig együtt kavarogjanak az őrültségnek ezen forgatagában, míg a vihar valamerre elsepri.

2) Később Bockelsohn 17, Rottmann 4 feleséget szerzett, s az elöljárók példáját a közemberek is követték.

3) Az egészhez főbb művek: Dorpius (szemtanu), Die Wiedertäufer in Münster (ujabban kiadta Merschmann, Magdeburg, 1847.); Kerssenbroick, Geschichte der Wiedertäufer in Münster in Westfalen (ujabb kiad. Münster, 1881.); K. Hase, Das Reich der Wiedertäufer (2. kiad., Leipzig, 1860.).

4) Menno Simon Frieslandban, Witmarsumban, 1504. (mások szerént 1496. vagy 1498. született. Papi pályára készült, 1528 óta pinjumi, azután witmarsumi kath. pap volt. Az Új-szövetség tanulmányozása közben, 1530 óta, az egyháznak több tantételében kételkedni kezdett. Majd a reformatorok iratainak tanulmányozása, az egyház alkotmányával való elégedetlensége arra inditotta, hogy egyházát elhagyja (1536.). Egy anabaptista kivégeztetése a gyermek-keresztségre és ezen felekezetre irányozta figyelmét; rájött, hogy a gyermek megkeresztelése ellenkezik a szentirással, s e tekintetben a reformatorok iratai sem nyugtatták meg. Igy csatlakozott a németalföldi anabaptistákhoz, Leuwardenben megkereszteltetett és Gröningenben mint tanitó és püspök nyert alkalmazást. Meghalt Oldesloeben, Holsteinban, 1561. jun. 13. Kiválóbb életrajzai: Cramer, Het leven von Menno Simons (Amsterdam, 1837.); Harder, Das Leben Menno Simons (Königsberg, 1846.); Roosen, Menno Simons (Leipzig, 1848.); Brown, Leben u. Zeitalter Menno (angolból, Philadelphia, 1857.).

5) Menno S., Fundamentum zusamt etlichen anderen leerhaften Büchlin (1575.). Összes művei, melyek többnyire vita- és erénytani iratok, Amsterdamban, 1600., legteljesebben 1681. jelentek meg.

6) Ezen párt keletkezése helyéről Waterlandról, Franeker vidékéről, neveztetett így.

7) V. ö. Henke, i. m. I. k. 414—18.; Herzog, i. m. III. k. 343—45.; Baur, i. m. IV. k. 446—48., 431—32. l. Főbb művek: Schyn, Historiae christianorum qui in Belgio foederato Mennonitae appellantur (Amsterdam, 1723.); Historiae Mennonitarum plenior deductio (u. o. 1729.); Hunzinger, Das religiose Kirchen- und Schulwesen der Mennoniten (Speier, 1831.); Reiswitz u. Wodzek, Beiträge Kenntniss der Mennonitengemeinde in Europa u. Amerika (2 köt., Breslau, 1821.); Gorter, Ondersoek — — der Nederl. Doopsgesinden, 1850.

63. Antitrinitariusok, socinianusok, unitariusok.

A reformatorok első támadása az egyházalkotmány és fegyelem elfajulása ellen volt intézve; de mivel az alkotmány a hit rendszerével a legszorosabb összefüggésben áll, szinte lehetetlen volt az egyiket úgy bolygatni meg, hogy a másik egészen érintetlenül maradjon. Azonban a hit rendszerében csak az emberről (anthropologia) és üdvről (soterioligia) szóló tanokat támadták meg, mivel világos volt, hogy azok veszélyes következtetések csiráit rejtik magukban. Az ugynevezett alaphitcikkek (trinitas, christologia) bolygatását nem tartották időszerünek; ellenkezőleg az ó kath. symbolumokat teljes épségükben elfogadták, mert nem akartak forradalmat, hanem reformatiot; nem akartak új egyházat alapitni, hanem visszatérni az ó keresztyén egyháznak azon alapjához, melyet a katholikus egyház századok lefolyása alatt hűtlenül elhagyott. De midőn, a szentirásra hivatkozva, ezt tették; az egyház tekintélyénél a szentirásét elébbvalónak nyilvánitották; a szentirás vizsgálásának és a gondolkodásnak szabadságát hangosan hirdették: az igy forrongásba hozott eszmék árjában oly elemek is vetődtek felszínre, melyektől magok a reformatorok inkább megijedtek, mint az ó egyház hivei. Hiszen ezek kárörömmel mutathattak rá azon veszélyeseknek tartott tanokra, melyek a reformatio talaján keletkeztek. Némelyek az egyháznak egész tanrendszerét a szentiras vagy az ész birálata alá vetették; mások, mint az anabaptisták, különös, közvetlen kijelentés szerént itélték meg; sőt találkoztak olyanok is, kik *az istennek háromegységéről* szóló tanát támadták meg. A keresztyén vallás ezen ugynevezett alaptételeinek megtámadóit azután katholikus és protestans az egyház testén rágódó és oly veszélyes fekélyeknek tekintette, melyeknek tűzzel-vassal való kiirtását szent kötelességének tartotta.

Mig az unitarismus határozott alakot nem öltött, s a háromság tanának ellenségei, az ugynevezett *antitrinitariusok*, csak elszórtan léptek fel: a kérlelhetlen üldözés elől többnyire a dogmákkal nem sokat törődő anabaptisták felekezetébe menekültek. Az antitrinitariusok ezen osztályához tartozott a többek közt *Denk János*[1], ki *a háromságot pantheista* szellemben fejtette ki. Szerinte „isten, mint minden teremtmény kútfeje, önmagából saját szelleme (= isteni akarat) által hozta létre az igét (t. i. az emberi lelkek összeségét). *Krisztus* csak ember volt; nem helyettes elégtétele, hanem tanitása és példája által üdvezit. *Isten* maga a szeretet; ezen szeretet, hogy az emberek megérthessék, egyes emberekben is megjelent, kiket ezért isten gyermekeinek szoktak nevezni; legteljesebben jelent meg a nazarethi Jézusban;

őt kell mindenkinek követni, ha üdvezülni akar. A *szentirásnál* előbbvaló isten igéje; az, aki szabadakaratát jól használja, prédikácio és szentirás nélkül is üdvezülhet. A gyermekkeresztelést isten nem parancsolta: de ha megtörtént, a felnőtten nem kell ismételni, mert különben is közönyös dolog az egész szertartás. Isten országában nincs külső emberi felsőség. A pokol büntetései nem tartanak örökké; és igy végre minden lélek visszatér istenbe (= apokatastasis)."

Hetzer Lajos[2]), egy tudományos képzettségü, ügyes szónoki, de nagyravágyó férfiu, eleinte Zwinglinek lelkes követője és segédje volt. (l. az 55. l.); de később az anabaptistákhoz csatlakozott, Denkkel egyesülve a *prophéták iratait* németre forditotta, mely még a Luther forditása előtt jelent meg (Wormsban, 1527.). Ugy látszik, hogy bibliai tanulmányai némi tekintetben *zsidós irányba* terelték; Krisztus istenségét, a háromságot, az elégtétel tanát tagadta, s fejtegetéseiben a durva gúnytól sem tartózkodott; igy a többek közt *a helyettes elégtétel* tanát egyenesen „a Krisztus számlájára való dorbézolásnak" nevezte[3]), s az isten egységéről szóló tant népies énekek által igyekezett terjeszteni.

Campanus János[4]) már a marburgi értekezésen feltünt sajátságos nézetével, midőn a vitázó feleknek azt ajánlotta, hogy a kiegyezés alapjául fogadják el a szereztetés szavainak („Hoc est corpus meum") ezen rejtett értelmét: „*Ez az általam teremtett test.*" Azonban a mérséklet határát csakhamar átlépte, a háromség tanát megtámadta, a Fiuról *Arius szellemében* kezdett tanitani, a szenlélek személyes voltát elvetette s a reformatorokat szóval és irásban[5]) hevesen megtámadta.

Még sokkal sajátságosabb és fékezetlenebb szellem volt *Joris Dávid*[6]), kiben a prófhéta és chiliasta rajongás a kritikai szemlélődéssel, a buja érzékiség az időnkénti szigorú lemondással, az önámitó elbizakodottság a mély megalázódással elképzelhetlen forrongásban egymást váltotta fel. Joris az anabaptista tanokat háromságellenes tanokkal keverte össze; némely anabaptistával egyértelemben, a testi szemérmességet és egynejüséget a tökélyesség akadályának; a bünös testet az egyedüli ördögnek tartotta. *A háromságról, Sabellius* felfogásához (l. I. k. 116. l.) közeledve, azt állitotta, hogy isten *három világkorszakban* jelentette ki magát, t. i. mint Mózes, Illés és Dávid; ezen három ó-szövetségi fokozatot két ujabb és tökéletesebb fokozat követte, t. i. Krisztus és az apostolok korszaka és be fogja fejezni a harmadik, a tökéletes és teljesen szabad egyház korszaka. Ellenségei állitása szerént Joris magát szellemi Krisztusnak, harmadik Dávidnak

nevezte s azt hirdette, hogy az utolsó ítéletet ő fogja megtartani. Ezen ráfogásokat elutasitotta és kijelentette, hogy a harmadik Dávid nem ő, hanem az igazság szelleme; hogy az utólsó itéletet a szentek és angyalok tartják meg és reményli, hogy újjászületése következtében ő is a szentek közé jut. „*Csodakönyv*" (T' Wonderboek," 1542.) cimű művében rikító szinekkel festette le *istennek örök országát*, melyben, a természethez megtérve, minden újjászületik, a szellemi élet teljes virágzásra jut és minden erőhatalom alkalmazása nélkül béke és boldogság árad el a földön. Joris halála után Baselben, Németalföldön és Holsteinban hiveinek (kiket *Joristáknak* neveztek) üldözése alkalmával még egyszer e rajongó, zűrzavaros tanrendszer napirendre került, hogy azután egészen feledésbe merüljön.

Azon férfiak közt, kik csak gyökeres reformatiotól várták a világ megujhodását; kik keveselték azon utat, melyet a reformatorok avégett tettek, hogy a keresztyénség elposványosodott folyamának tisztább vizéhez jussanak, hanem vissza akartak térni annak kristálycseppeket gyöngyöző, ős ereihez: azon férfiak közt igen kiváló helyet foglalt el *Servet Mihály* [7]), egy éles szemlélődő tehetségű, a tudományok több ágában (földrajz, csillagászat, mathematika, orvosi szak) egészen otthonos, fontos félfedezéseket (a vérkeringés elmélete) tett, lelke mélyében kegyes, s igaznak hitt meggyőződéseért nemcsak lelkesülő, de végső lehelletéig hű férfiu, ki azon nagy hibát követte el, hogy korának érthetetlen, káromlásnak itélt dolgokat beszélt, s ezért mint istentagadó eretnek, kinos hallálal lakolt.

Servét bibliai tanulmányai alapján az egyháznak hagyományos *háromságtanát* is gyökeresen és *úgy akarta átalakitani*, hogy az az új keresztyén hitrendszernek szilárd, teljesen biztos alapja lehessen. Három első theologiai művében (l. itt a 7. j.) a háromság tanát hevesen megtámadta, azt tritheismusra és atheismusra vezető tannak, háromfejü Cerberusnak, az ördög ámitásának nevezte, s kimondotta, hogy az egyetlen, oszthatlan, örök isteni lénynek három személylyé való örök kiválása nem állapitható meg; hogy *Fiu és Szentlélek csak istennek két megjelenési alakja*, ezek csak e világra vonatkoznak s ennek megszüntével megszűnnek. Ezen tanokat, miként gondolni lehet, azon korban általános felháborodással fogadták. Ez azonban Servetet céljától nem ijesztette vissza, csak ovatosabbá tette; tanulmányait tovább folytatta, más név alatt bujdosott s húsz évig hallgatott. Ekkor adta ki névtelenül fő művét (1553.), mely az ő theologiai irányát, szellemét leghatározottabban tükrözi vissza. *E tan* a Plato és Scotus Erigina tanára emlékeztető *pantheismus*, s főbb vonásaiban következő. *Isten* minden dolognak lényege, forrása, melyben isten és világ, szellem és

anyag egységgé van összeolvadva. Isten magára megfoghatatlan, de folytonosan kijelenti magát az ő *eszméiben* (modi), melyek minden egyes dolognak lényegét teszik; ezen lényeg él és működik minden élő lényben, emberben, Krisztusban. Ezen eszmék összesége az *eszmék világa (mundus archetypus, Logos, Christus);* a látható világ nem az igazi; ez csak hiábavalóságok hiábavalósága, az eszmék világának halvány mása, árnyéka. *Ige (Logos) és Szentlélek* ugyanazon isteni lénynek különböző megjelenési-, *kijelentési-alakjai (dispositiones)*, és csak ezen értelemben vehetők személyeknek. *Jézus* az *örök istennek fia*, de *nem istennek örök fia;* mert a szentirás seholsem nevezi a Logost, mielőtt emberré lett, isten fiának. Jézus testének csak durvább elemeit nyerte anyjától, az apa-magot az isteni világosság állománya helyettesitette; mindkét elemére nézve *istennel egyenlő lényegű*, mert a földi anyag is az isteni fénynek alakja, csakhogy durvább alakja. De nemcsak a háromság régi tanát forgatta fel, *ezenkivül elvetette az eredendő bünt* (mivel az ember, isten berendezése szerint, csak huszadik évében eshetik bűnbe; azelőtt csak fenyitéket érdemelhet, de nem halálos büntetést), a *gyermekkeresztséget*, mint ördögi találmányt (mivel az nem igazi keresztség, ezért sürgette Calvint is, hogy kereszteltesse meg magát)[8], az *úrvacsorát* szellemileg fogta fel, Luthernek a *megigazulásra* és Calvinnak a *praedestinatiora* vonatkozó tanát megtámadta. Szóval az új hitrendszerbez éles eszével sok alkalmas és használhatatlan anyagot hordott össze, de azokat szilárd alapra lerakni és öszhangzó egészszé alkotni — miként tervezé — nem sikerült. És mennyire kirí a pantheismus ezen légköréből az, hogy az a Servet, ki az isteni lényegnek, az isteni fénysugárnak maga is osztályrészese, a *böjtöt*, az *imát*, az *alamizsnálkodást*, önkéntes *gyónást* és a többi jó cselekedeteket úgy ajánlja, mint amelyek által a hivők a halál után a *tisztitó tűzben* való tartózkodás idejét megröviditthetik. És mennyire megfoghatatlan, hogy az a Servet, ki — saját bevallása szerént — kath. vidékeken, hogy bajba ne kerüljön, úgy élt, mint egy jó katholikus; Genfben nem akart vagy nem tudott simulni az ottani egyházi rendhez. Jellemében ezen ellentmondást csak azon, egészen még nem tisztázott tény magyarázza meg, hogy Genfben Calvint és rendszerét meg akarta buktatni és ezen terve kivitelében mindent kockára tett és mindent elvesztett.

A háromság tulajdonképeni szülőföldje azonban Olaszország volt, hol ezen tanirányt a virágzásnak indult és a pogány ó-kori eszméket felelevenitő humanismus ápolgatta; de természetes is volt az, hogy a katholicismus központján támadjon a legerősebb visszahatás minden

ész- és természetellenes tan iránt. Azon humanisták közűl, kik a katholicismustól elhidegedtek ugyan, de azért a vallás iránti érzéküket nem vesztették el, sőt a keresztyénségnek gyökeres reformatiojához szép reményeket kötöttek; azon humanisták közűl állitólag *Vicenzában* és környékén mintegy negyvenen, szabadabb vallásos eszméik kicserélése végett szorosabban csatlakoztak, s a háromság tanát és a gyermekkeresztséget elvetették. Ezek a hitnyomozószék büntetései elől részint *Schweizba*, részint *Németországba*, sőt nehányan *Törökországba* menekültek. Azok, kik azt hitték, hogy reformatio szülőföldén békében lehetnek, csakhamar kiábrándultak; ott már nemcsak evangeliumi, hanem világi fegyverekkel is harcoltak, s a lelkiismereti szabadságnak korlátlanságáról még hallani sem akartak; az üldözöttek városról-városra bujdokoltak, s részint szabad szellemük áldozataivá lettek, részint *Lengyelországba* menekültek. Egyedűl azok, kik török területre menekültek, élvezhették békében a vallásszabadság áldásait [9]).

Ezen menekült antitrinitariusok közt kiválóbbak voltak: *Savoyai Claudius* Turinból, ki Krisztus praeexistentiáját tagadta, s azt állitotta, hogy *Jézus csak ember volt*, de mivel teljes szentlélek közöltetett vele, azért istennek nevezhető; hogy a szentlélek istennek teremtménye, s hogy az Új-szövetség szövege a szentháromság érdekében meghamisittatott. Ezen állitásaiért előbb Bernből, azután Baselből is elüzetett; miután Wittenbergben sem lehetett maradása, visszatért Schweizba s a lausannei zsinaton állitásaitól (1537.) elállott; azután mint néplázitó szerepelt, s még később (1550.) Memmingenben mint prophéta lépett fel.

Ugyanezen úton haladt *Gentilis Bálint* Calabriából, ki azt tanitotta, hogy az Atya (essentiator) az isteni lényben nem lehet csak egy személy, hanem az egész isteni lényt betölti; a Fiu (essentiatus), az irás szerént az egyetlen Atya istennek visszaverődő képe, az Atya (tehát egy más isten) lényegéből származott, az Atyával egyenlő lényegü, s mivel az Atyának legtökéletesebb képmása, igaz istennek nevezhető. Ezen eretnekséggel bélyegzett tanokért Genfben elfogatott, s mivel azoktól elállani nem akart, már halálra itéltetett: de ezen büntetést egy igazhitű tanformának aláirása és egyházi vezeklés által elkerülte; azután Lengyelországba ment (1552.) és midőn Bernbe ismét visszatért és korábbi tanait hirdetni kezdette, mint javithatlan eretnek lefejeztetett (1566.).

Gribaldo Mátyás, páduai jeles jogtudós a Fiut és Szentlelket az Atya örök, de korlátolt kiáramlásainak, tehát alárendelt isteneknek tartotta, s tana igazolásáúl a nicaeai zsinat előtti egyházi atyákra

hivatkozott. Bizonyára ő is, mint elvrokona, a vallásos türelmetlenség áldozatává lett volna, ha ezen sorstól a pestis meg nem menti (1564.)[10].

Miután *az olasz antitrinitariusok* Schweizban nem találtak kedvező fogadtatásra, *Lengyelországban* kerestek menedéket, hol némely országnagyok (pl. Sieninsky János, podoliai vajda) részéről, mint kitűnő, művelt férfiak, pártolást és védelmet találtak. Ezen földön már korábban is voltak antitrinitariusok, kik előbb csak titokban terjesztették tanaikat, s midőn az idejét elérkezettnek látták, nyiltan is felléptek. Ezen szellemben az első hithirdető *Gonesius* (Conyza) *Péter* volt Pincovban (1556 óta). Különösen sokat tett ezen tan terjesztésére *Blandrata György* (1558 óta; l. a 250., 256. l. 1. j.); hozzácsatlakoztak *Lismanini Ferenc*, *Pauli Gergely*, krakkói prédikátorok; *Statorius Péter* (1559 óta) pincovi rector és *Schomann Gergely* (1560 óta) ugyanott prédikátor. Fellépésük sikerét azon élénk hitvita is elémozditotta, melyet *Stancaronak* (l. 235. l.) azon tana támasztott, hogy Krisztus csak mint ember tekinthető közbenjárónak; ők ezen tannal szemben azt vitatták, hogy ezen kérdésnek biztos megoldása csak saját álláspontjukon és úgy lehetséges, ha elismerik, hogy az Atya nagyobb a fiunál. Azonban az olasz és lengyel antitrinitariusok közt hiányzott a szükséges egyetértés; némelyek a szentlélek istenségét is tagadták, mások a gyermek-keresztelést elvetették sat. Amint a ref. egyház észrevette, hogy kebelében eltérő tanokat hirdetnek, *a petrikovi zsinaton* (1565.) a tévelygőket kebeléből kizárta. Ezen szakadás után az antitrinitariusok külön egyházat alapitottak. Főhelyük volt előbb *Pincov*, majd az 1569. alapitott *Rakov*. Itt csakhamar iskolát és nyomdát állitottak (1577.) s egy *lengyel Új szövetséget* adtak ki. De az új egyházban is több eltérő irány igyekezett tért foglalni. A gyermek-keresztelés elvetésével más anabaptista elemeket is vegyitettek az egyház tanai közé. Majd a Krisztus alárendeltségéről szóló tannal is felhagytak, sőt némelyek az ebjonitismus (t. i. Krisztussal az isteni erők csak a keresztelés alkalmával közöltettek; l. az I. k. 120. l.) felé közeledtek. Hosszas ingadozás után a többség *a Krakkóban megjelent kátét* fogadta el hitvallású[11]).

Idővel az antitrinitarismus az anabaptista elemektől megszabadult, különböző, eltérő ágait egy mederbe vezette s tanrendszerét tisztázta. Ezen munkában kiváló részt vett a *két Socinus*, egyik az elméleti, másik a gyakorlati téren. *Lelio Sozini (Laelius Socinus)* a Soziniak ős-nemes és hires jogász családjából származott (Sienában, 1525. szül.); maga is a jogi pályát választotta, de kora általános áramlata által elsodortatva, a bölcsészeti és theologiai kérdések tanulmányozásába merült. Már korán átlátta, hogy a római egyház tana nem egyezik a

szentírással; hogy tehát e tekintetben még alaposabb ismeretre tehessen szert, a szentírás eredeti nyelvét megtanulta. Ezen előkészület után beutazta (1547 óta) Schweizot, Németországot, Angliát és Lengyelországot s a jelesebb hittudósokkal (Genfben Calvinnal, Zürichben Bullingerrel, Wittenbergben Melanchtonnal) megismerkedett. Majd Schweizba visszatérve, a reá gyanakvó reformatorok megnyugtatása végett, az egyház alaptanait elismerő nyilatkozatot tett, melyben egyedül a trinitasnak és némely más fogalmaknak szentírás-ellenes kifejezését tartotta helytelennek. Eközben lelkében az unitarismus tanrendszere teljesen megérett, de annak közrebocsátását nem tartotta időszerűnek, s igy élete utolsó éveit nyugalomban tölthette el Zürichben, hol 1562. meghalt.

Unokaöcse, *Faustus Socinus*[12]), egy nem valami nagy tehetségű, de megnyerő beszédű, szilárd akaratú és jellemű férfiu, nagybátyja leveleiből, feljegyzéseiből és élő szóval tett nyilatkozataiból nagybátyjának szellemi irányát, vallásos nézeteit leghívebben elsajátitotta és Lengyelországban sikeresen érvényesitette. A lengyel unitariusok eleinte, eltérő nézetei miatt, nem nagy rokonszenvvel fogadták; de megnyerő magaviselete és iratai[13]) által a kedvezőtlen hangulatot csakhamar eloszlatta. Több előkelő nemes és pap támogatása mellett azon célt tűzte ki, hogy a meghasolott antitrinitariusokat saját nézeteinek megnyerje és egy egyházba gyűjtse össze. Ezen célja kivitele végett összeköttetésbe lépett az erdélyi hitrokonokkal is, kiknek körében, Blandratával együtt, Dávid Ferenccel szemben erős ellenzéket szervezett (1578.; l. 263. l.). Igy 24 évi fáradozás után célját el is érte. A halála (1604.) után kevéssel megjelent (1605.) Rakovi káté[14]) lett azon symbolum, mely körül az egyesült lengyel unitariusok és socinianusok csoportosultak. Az új felekezet Lengyelországban és Erdélyben virágzásnak indult; de élete a lengyel földön nem volt tartós. *Rakovban* (melyet azon időben sarmatiai Athenaenek neveztek), az unitarismus központján, melynek *főiskolájában* (Gymnasium bonarum artium) lelkészek is képeztettek s a tanulók száma az ezeret meghaladta; melynek *nyomdája* a socinianismus érdekében működött; s mely közzsinatai által is fontosságot nyert; Rakovban dobatott el azon végzetes szikra, mely a socinianismus iránti gyűlöletet lángra lobbantotta s ürügyül szolgált e felekezet elnyomására. Ugyanis nehány gondatlan tanuló (1638.) a városon kivül egy fa feszületet kövekkel megdobált és szétrombolt; a tettesek az iskolából kizárattak ugyan, de a katholikusok ezen büntetéssel nem elégedtek meg, hanem az egész felekezet ellen sulyos vádakat emeltek. Az ügy az országgyűlés elé (Varsóban, 1638.) került, s a jezsuita párt által sugalmazott senatus

a követek kamarájának beleegyezése nélkül, kimondta azon szigorú végzést, melynek következtében Rakovban az „arianus" iskolát, nyomdát és templomot lefoglalták és lerontották, a papokat és tanitókat „gyalázatosoknak" (infames) nyilvánitották és számüzetésre itélték. Az igy megbénitott felekezetre aztán a halálos csapást az 1658. országgyülés mérte rá, midőn kimondta, hogy az „arianus" hitvallás követői és terjesztői halállal büntettetnek, ha az országot 1660. julius 10-ig el nem hagyják. Ezen itélet az unitariusokat megfosztotta hazájuktól s arra kényszeritette, hogy a szomszédos Sziléziában, Poroszországban és Erdélyben keressenek menedékhelyet.

Az *erdélyi unitariusok* is sok viszontagságon mentek át (l. a 262—65., 310. l.), melynek főleg az unitarismusnak folytonos változása és egy fatytyuhajtása, a *szombatosság* volt az oka. Ezen iránynak első apostola állitólag *Eőssy András*, szenterzsébeti gazdag unitarius birtokos volt (1588 körül), ki az egykorú krónikás szerént „addig olvasá a bibliát, hogy szépen kitalálta a szombatos vallást." Az Eőssy eszméit, vagyonával együtt, *Péchy Simon* (előbb iskolatanitó, azután Eőssy fiainak nevelője, majd Bethlen Gábor kancellárja) örökölte és fejtette tovább, midőn fényes politikai pályáját a kővári fogság mngakasztotta.

A *szombatosok tanrendszeréről* bizonyost tudni nem lehet, mivel az irásba foglalva közzé nem tétetett, ellenségeik vádjai pedig biztos forrásúl nem fogadhatók el. Valószinüleg addig keresték az ős keresztyén egyháznak eredeti tiszta alakját, mig azt vették észre, nem ők, hanem mások, hogy Izrael országába jutottak. És ez könnyen megtörténhetett, mert hiszen a zsidóság és keresztyénség közt, az utóbbinak születése korszakában, felismerhető határkövet senki sem állitott és igy a tévedés nem volt elkerülhetetlen. Ha Dávid pártja azt vitatta, hogy Jézus ember volt, a szombatosok egy lépéssel tovább mehettek s azt mondhatták, hogy nem is volt megváltó, hogy tana nem isteni és igy a Mózes törvényénél nem elébbvaló. Ennélfogva *Jézust imádni*, *a gyermekeket* a háromság nevébe *megkeresztelni szükségtelen*. Hogy a környülmetélkedést gyakorolták-e? Nem bizonyos, de nem lehetetlen, miután ez a judaismusnak épen olyan jellemző eleme, mint a keresztség a keresztyénségnek. A Mózes neve alatt ismert törvényeket, főleg a *tizparancsot* kötelezőnek tartották; az ujabb keletű vasárnap helyett az isteni eredetű *szombatot* ünnepelték meg, sat.

Az új unitarius párt ellen több országgyülés szigorú büntetést rendelt el, végre a *fehérvári országgyülés* (1638). a felekezetet eltörölte, híveit perbe fogta és *I. Rákóczy György fejedelem* az elitélteket várfogságra hurcoltatta s mindaddig terhes erőditési munkák vége-

*

zésére kényszeritette, mig egyik vagy másik bevett vallásra át nem tértek, sőt a makacsoknak vagyonát is lefoglalta. Ezen roszhírű hitrokonoktól magok az unitariusok is igyekeztek megszabadulni és őket kétszer tagadták ki keblükből, előbb az erdő-sz.-györgyi zsinaton (1618.), később a *deési egyezkedés* alkalmával (1638.), mely az unitariusokat is arra kötelezte, hogy Jézus Krisztust tartoznak imádni és segitségül hívni (adorantes) és a kis gyermekeket a háromság nevébe megkeresztelni (Complanatio deesiana). A jelenleg is fennálló erdélyi unitarius egyház tana a socinianusokéval rokon, de a Rakovi kátét hitvallásúl sohasem fogadta el, sőt a socinianus nevet is elutasitotta.

A socinianismus idővel sok változáson ment át; eredeti alapvonalai a következőkben foglalhatók össze. Az ember istent és az ő akaratját csak *kijelentés* útján (ex auditu et revelatione) ismerheti meg; a kijelentésnek egyedüli, de kielégitő forrása a *szentírás;* ennek két része nem egyenlő értékű, az Ó szövetség az Új által, főleg Jézus nyilatkozatai által válik érvényessé; ennek tartalma nem ellenkezik a józan észszel, s ha abban valami mégis olyannak látszik, az annak a jele, hogy helytelenül van magyarázva. A *háromság* tana ellenkezik a szentírással, tehát a józan észszel is; a szentírás *csak egy istenről*, a mi urunk Jézus Krisztus atyjáról tanit; a Fiú praeexistentiája s a világ teremtésében való részvétele helytelen értelmezésen alapúl [16]. *Jézus ember volt*, de nem közönséges, hanem isteni ember (*homo divinus*), a szentlélek által fogantatott, szűz Máriától született; tökéletes engedelmessége jutalmáúl az isteni fenség részese lett (deitatis aliqua ratione particeps factus), s reá bizatott az elevenek és holtak megítélése; amiért őt istentisztelet illeti. A *szentlélek* csak isteni erőnek tekinthető, mivel sokkal több olyan hely van a szentírásban, mely a szentlelket adománynak mondja, mint amely azt személynek nevezi. Az *emberről* csak annyiban lehet mondani, hogy isten képére teremtetett, amennyiben úr az állatvilág felett; nem is volt kezdetben erkölcsileg tökéletes, tehát tökélyességét el sem veszthette; ennélfogva *nincs eredendő bűn*, hanem csak bűnre való hajlam, de ez sem oly mértékben, hogy az erkölcsi szabadságot kizárná vagy épen kárhozatot eredményezne. Helytelen azon állitás is, hogy isten az emberek cselekedeteit előre tudja, mivel ez a feltétlen elővégzés tanához vezetne, ez pedig a szabadakarattal nem fér össze. *Krisztus váltsága* abban áll, hogy ő tanítása és élete által a megjobbúlás útját megmutatta. Azokat, kik ezen útra térnek, isten bűneik bocsánatával és örök élettel jutalmazza. *Krisztus halála* nem volt engesztelő és helyettes elégtételül szolgáló (expiatio és satisfactio) halál; e halál az ő tanítását megpecsételte és

neki isteni méltóságot szerzett. A *megtérést* az embernek magának önerején kell kezdeni, de azután a szentlélek segiti és fejezi be. A *keresztség és úrvacsora* csak szent szertartások (*ritus sacri*); az első el is maradhat; a másodikat, mint Krisztus üdvözitő halála emlékének hálás megünneplését, méltó fenntartani.[17]).

1) Denk J. Felső-Pfalzban szül.; 1523. egyik nürnbergi iskola igazgatójává lett; ezen állomását némely megbotránkoztató tanáért 1524. elvesztette; azután sokáig hazátlanúl bolyongott, végre Baselben Oecolampadiusnál talált menedékhelyet, s ott is halt meg, mint az 1528. dühöngő pestis áldozata. Főbb műve: Ordnung Gottes und der Creaturen Wort; maradtak még fenn apró értekezései, melyeket „Geistliches Blumengärtlein" címen adtak ki (Amsterdamban, 1680.). V. ö. Roehrig, La vie et les écrits de J. Denk (Strassburg, 1853.); Heberle a Theol. Studien u. Kritiken 1851. és 55. évfolyamában.

2) Hetzer Lajos Thurgauban, Bischofszellben szül.; 1523 óta Zürich vidékén mint kath. lelkész működött; 1524 óta főleg Augsburgban, Baselben és Strassburgban tartózkodott; végre Constanzban, nem annyira eltérő hitnézeteiért, hanem inkább azért vettetett fogságba és fejeztetett le (1529.), mivel a nőközösséget hivei körében nemcsak védelmezte, hanem gyakorolta is.

3) Ezen tárgy felett egyik énekében így elmélkedik:

„Er zahlt für mich,
Deshalb glaub ich,
Hiemit ist's ausgerichtet.
O Bruder nein,
Es ist ein Schein,
Der Teufel hat's erdichtet."

Keim, L. Hetzer (Jahrbuch für deutsche Theologie, 1856.).

4) Campanus J. Jülichben szül.; Cölnben tanult, innen elűzetvén, Wittenbergbe ment; előbb a reformatorok mellett, majd ellenük harcolt; ezért Szászországból kiutasittatván, szülőföldjére vonult; végre megbotránkoztató tanaiért Cleveben, 1553. börtönbe záratott s ott is halt meg 1574.

5) Wider die Lutherischen und alle Welt nach den Aposteln. Göttlicher u. heiliger Schrift, vor vielen Jahren verdunkelt u. durch unheilsame Lehre u. Lehrer aus Gottes Zulassung verfinstert, Restitution u. Besserung.

6) Joris D. Németalföldön, Delftben, 1501. szül.; atyja szemfényvesztő volt, ő maga üvegfestéssel foglalkozott. Luther irataival megismerkedvén, a képrombolók táborához csatlakozott; kihágásaiért többször börtönnel, korbácscsal, száműzetéssel büntették; a münsteri bukás után az ottani különböző anabaptista pártokat igyekezett egyesitni. Majd prófhétának képzelte magát, látomásai voltak, s azt vitatta, hogy ő van megbízva isten országának helyreállitásával. Lázitásai és féktelenségei miatt fejére dij tüzetett ki; a fenyegető veszély elől Brügge János álnév alatt Baselbe menekült 1544., s külsőleg mint a reform. egyház híve, ott is fejezte be életét 1556. A hatóság később kilétét megtudván, csontjait kiásatta s megégette. V. ö. Nippold, David Joris, sein Leben, seine Lehre u. seine Secte (Zeitschrift für historische Theologie, 1833., 34.).

7) Servet — y — Reves Mihály Aragoniában, Villanuevaban, 1509. vagy 11. született. Ifjúságáról a törvényszék előtt két eltérő nyilatko-

zatot tett. Egyik szerént 19 éves korában a toulousi egyetemre ment, hogy jogi pályára készüljön; e mellett a bibliát is szorgalmasan tanulmányozta s azután 1530. Lyonon és Genfen át Baselbe utazott. A másik szerént 15. évében V. Károly császár gyóntatójának, Quintana atyának irnoka volt, s mint ilyen kisérte el őt 1529. a császár-koronázásra Bolognába, 1530. az augsburgi birodalmi gyűlésre; Quintana halála után pedig Párisban tartózkodott. 1530. Baselben Oecolampadiussal theologiai tárgyak, főleg a háromság felett értekezett; ezután jelent meg De trinitatis erroribus libri VII. (Hagenoviae, 1531.) cimű műve, melyben a háromságot oly szenvedélyesen megtámadta, hogy a baseli tanács művét eltiltotta. Ovatosabban, de ugyanazon gondolatokat fejtette ki Dialogorum de Trinitate libri II; és De justitia Regni Christi, Capitula IV. (mindkettő Hagenauban, 1532.) címü irataiban. Később Lyonban és Párisban időzött s egészen a tudományoknak élt; utóbbi helyről az orvosi szak megtámadása miatt távozni kényszerült. 1540. barátja, Paumier püspök meghivására Vienneben telepedett meg, s 12 évig, mint kedvelt orvos, ott élt. Ezalatt theologiai tanulmányait is folytatta; 1553. jelent meg legfontosabb műve, a Christianismi Restitutio. Totius ecclesiae apostolicae est ad sua limina vocatio, in integrum restituta cognitione Dei, fidei Christi, justificationis nostrae, regenerationis baptismi, et coenae Domini manducationis. Restitutio denique nobis regno coelesti, Babylonis impiae captivitate soluta, et Antichristo cum suis penitus destructio (1553.; M. S. V. = Michael Servetus Villanovanus), melyért előbb a viennei börtönbe került, honnan valószinűleg püspök barátja segélyével menekült meg; utóbb Genfben, hol Calvin elleneivel szövetkezve, őt alkotásaival együtt megbuktatni törekedett, mint eretnek és az állam ellen lázitó, máglyára itéltetett 1553. okt. 27. Meggyőződéséhez utolsó leheletéig hű maradt. „Jézus, örök istennek fia, könyörülj rajtam!" — e fohászokkal hagyta itt az élet harcterét. — Főbb művek: Trechsel, Die Protestantischen Antitrinitarier vor Socin (2 köt., Heidelberg, 1839.; I. k. M. Servet u. seine Vorgänger); Punjer, De M. Serveti doctrina (Jena, 1875.); Tolinnak vagy 30 irata, melyekkel Servetnek igyekszik emléket emelni, s melyek közt kiválóbb: Das Lehrsystem M. Servets (3 köt. Gütersloh, 1876—78.) és Charakterbild M. Servets (Berlin, 1878). Utóbbit boldogult Simén Domokos forditotta magyarra és adta ki némely jegyzetekkel kisérve (Kolozsvártt, 1878). Forditó nem elégszik meg szerzőnek szó-sallangjaival, és nagyitásaival, hanem maga is segit fújni a kürtöt, ha netalán hangjára Calvin szobra meginganá. De szilárdúl áll az a maga helyén, és mégorkánnak is rendkivülinek kell lenni, hogy azt elseperje. Az a törekvés, hogy 18. és 19. századbeli hires népjogi művekből vett idézetekkel bizonyitsa be valaki, hogy Genfnek nem volt joga Servetet elitélni, nem egyéb anachronismusnál. Szenvedélyeskedéssel sem Servet érdemeit nem emelhetjük, sem Calvinéit nem csökkenthetjük. Aztán mire való oly erősen kardoskodni Servet mellett, ha neki Dáviddal és az unitarismussal semmi köze? Vagy azok, kik a háromságot megtámadták, mind unitariusok? Akkor az unitarismus roppant birodalom, mivel oda tartoznak zsidók, mohammedanusok etcet. — Calvint megértette kora, Servetet nem; ezért kellett Servetnek elbuknia. Ennyi az egész! Különben v. ö. e köt. 115—19. l. mondottakkal is.

8) Servet szerint a keresztelésre legalkalmasabb kor a 30. év, Krisztus is ezen korban keresztelkedett meg. A felsőség és katonáskodás szükségét elismerte, s az esküt is megengedte, ha az igazság kideritésére szolgál sat. V. ö. Gieseler, i. m. III. k. 2. r. 53—54. l.

9) Stanislei Lubieniecei jun. (unitárius prédikátor, megh. Amsterdamban, 1675). Historia Reformationis Polonicae (Freistadii, értsd: Amsterdam, 1685.) után közli Gieseler, i. m. III. k. 2. r. 58—60. l.

10) Heberle, Gribaldi, Blandrata, Gentile (Tübing. theologische Zeitschrift, 1840.; IV.).

11) Catechesis et confessio fidei coetus per Poloniam congregati in nomine Jesu Christi, Domini nostri crucifixi et resuscitati (Cracoviae, 1574.). E mű szerzője némelyek szerént Pauli (akkor krakkói esperes), mások szerént Schomann (akkor krakói prédikátor) volt; az egész hat szakaszból áll: I De Deo et Jesu Christo. II. De justificatione nostri. III. De disciplina. IV. De oratione. V. De baptismo. VI. De Coena domini. Egyes kérdéseket közöl Gieseler, i. m. III. k. 2. r. 77—78.; e műhöz magyarázatot irt Enyedi György (1592—97.) erdélyi unitarius püspök.

12) Faustus Socinus is Sienában. 1539. szül.; előbb ő is jogi pályára készült, majd nagybátyja példájára a vallás ügyének élt; hazáját (1559.) elhagyva, előbb Lyonba, azután a florenci udvarhoz ment, hol 12 évet töltött el. 1574. Baselbe. utazott, hogy alapos theologiai képzettségre tegyen szert. Onnan hívta meg Blandrata Lengyelországba és Erdélybe 1578. (l. a 263. l.). Róla mondták el tisztelői:

„Alta ruit Babylon: destruxit tecta Lutherus,
Muros Calvinus, sed fundamenta Socinus."

Bock, Historia Antitrinitariorum, maxime Socinianismi et Socinianorum (Regiomonti et Lipsiae, 1774—84.; Ilgen, Vita Laelii Socini (Lipsiae, 1814.), Symbolae ad vitam et doctrinam L. Socini (u. o. 1826—40.); Przypcovius, Vita Fausti Socini Senensis (1636.).

13) De sacra scriptura; Lectiones sacrae; Praelectiones theologicae. Más fontosabb iratai: De Jesu Christo servatore; De statu primi hominis ante lapsum; Christianae Religionis brevissima institutio. Mindezek feltalálhatók Wissowatius, Bibliotheca fratrum Polonorum, cet. (6 köt., Irenopoli = Amsterdam, 1658.), I. és II. köt.

14) A Rakovi káté eredetileg lengyel nyelven iratott, azután latinra is lefordittatott. Tartalma: I. A szentirásról; II. Az üdv útjáról; III. Isten ismeretéről; IV. Krisztus ismeretéről; V. Jézus Krisztus próphétai tisztéről; VI. Krisztus királyi tisztéről; VII. Krisztus főpapi tisztéről; VIII. Krisztus egyházáról. Szerkesztették: Statorius Péter (ki 1605. megh.) és Smalcius Bálint rakovi predikátorok, Moscorovius Hieronymus főúr, és Volkelius János vengrovi rector és azután smiglai lelkész. A Moscorovius által készitett latin forditás címe: Catechesis Ecclesiarum, quae in Regno Poloniae et magno Ducatu Lithuaniae — affirmant, neminem alium praeter Patrem Domini nostri J. Chr. esse illum unum Deum Israelis, hominem autem illum Jesum Nazarenum qui ex virgine natus est, nec alium, praeter aut ante ipsum, Dei filium unigenitum et agnoscunt et confitentur (Racoviae, 1609.). Kivonatokat közöl Gieseler, i. m. III. k. 2. r. 82—87. l.

15) V. ö. Szilágyi S., Erdélyország tört., II. k. 215—18.; Ferenc József, Unitarius kis tükör (2. kiad., Kolozsvártt, 1881.), 37—46. l.

16. János, 1, 1. 3. 10.; 8, 58.; 17,3.; Kol., 1, 16.; Zsid., 1, 2. versekkel szemben a Ján., 17, 3.; 1 Kor., 8, 6.; 1 Tim., 2, 5.; Ephes., 4, 6.; Márk, 13, 32.; 1 Kor., 12, 6. versek döntő bizonyitékok.

17) Főbb művek: Schneckenburger, Lehrbegriffe der kleineren prot. Kirchenparteiein (Frankfurt, 1863.); Fock, Der Socinianismus (2 rész, Kiel, 1847.); Trechsel, Die prot. Antitrinitarier, II. köt. V. ö. Henke, i. m. I. k. 435—40.; Gieseler, i. m. III. k. 2. r. 57—89. l.

64. Schwenkfeld és követői. Frank Sebestyén mysticismusa.

A reformatio, mely a vallásos igazságok egyedüli forrásáúl a szentírást ismerte el s az üdvöt a hitben kereste; mely a külsőségekkel megelégedő katholicismussal szemben a bennső vallásosság felelevenitése érdekében komoly lépéseket tett; az a reformatio, azon korlátokkal, melyek közt létrejött, mozgott s melyeket átlépni tilosnak tartott, természetesen nem elégithetett ki minden kedélyt. Azok, kik e korlátokat igen szűknek és merevnek találták, kénytelenek voltak saját vallásos irányukat a hivatalos egyházon kivül érvényesitni. Ez történt azokkal is, kiknek kedélyét a symbolicus hit hidegen hagyta s kik azt hitték, hogy a vallás éltető melegét csak a mysticismusnak homályos, az értelem előtt megfoghatatlan, de a kedélyt egész mélységében átható, bűvös légkörében találhatják fel.

Ezen iránynak egyik kiváló képviselője volt *Ossingi Schwenkfeld Gáspár* [1]), egy kegyes, a reformatiot buzgón gyámolitó nemes a liegnitzi herceg udvaránál, ki egyideig (1524-ig) Lutherrel egy úton haladt, de csakhamar arról győződött meg, hogy a reformatio saját híveit valódi keresztyén élet helyett, csak holt hitre vezeti. Midőn Luther és Zwingli közt az *úrvacsora feletti vita* kezdetét vette, Schwenkfeld azt hitte, hogy az általa vett kijelentés (1525.) a szereztetés szavait legkielégitőbben magyarázza meg. Véleménye szerént Jézus nem azt akarta mondani, hogy „ez a kenyér és bor az ő teste és vére,“ hanem azt, hogy *„az ő teste kenyér, az ő vére bor,“ azaz a lélek számára készitett, azt tápláló és erősitő eledel“* [2]). Ezen ponton tehát Schwenkfeld Zwingli felfogása felé közeledett s azt hitte, hogy ezen magyarázatát Luther is elfogadja; de Luthernél (1525.) tett látogatása az ellenkezőről győzte meg. Ezenkivül más különbségek is merültek fel. Luther az egyházi fegyelemre nem sokat adott, ellenben Schwenkenfeld azt igen fontosnak tartotta arra nézve, hogy az igaz keresztyéneket a hamisaktól meg lehessen különböztetni, s ha szükséges, el is különitni, *hogy legyen az egyház igazán szenteknek gyülekezete.* Igy lassanként annyira elágaztak az ő és Luther, valamint a többi reformatorok útjai is, hogy többé találkozási pontra nem lehetett gondolni. Idővel mindinkább megért benne azon gondolat, hogy *az ember* bennsőleg, istennek a lélekre gyakorolt közvetlen befolyása, nem pedig a külső egyházi üdveszközök

által *születik újra*, és hogy ezen átalakulásnak mozgató ereje a bennső szózat, Krisztus, nem pedig a külső, az irott isten-ige.[3]). Így mélyedt mind bellebb-bellebb azon mysticus szemlélődések tömkelegébe, melyek őt minden keresztyén párttal szemben ellentétes állás elfoglalására kényszeritették. Főleg a wittenbergi reformatorokra annyira megneheztelt, hogy egy alkalommal úgy nyilatkozott, hogy inkább lesz pápista, mint lutheranus. Ehez hasonló nyilatkozatok miatt, s mivel a liegnitzi anabaptista mozgalom gyámolitójának hitték (1528.), *hazájából, Sziléziából elüzték*. Bujdosása alatt sem csatlakozott egyik párthoz sem; még leginkább megfért a külső szertartásokra, egyházi beszédre és lelkészi hivatalra nem sokat adó anabaptistákkal, s egy ideig jó viszonyban volt a schweiziakkal; de mind részletesebben kifejtett sajátságos nézetei által oly harcot támasztott maga ellen (1538 óta), hogy mindenfelé védedelemről kellett gondolkodnia, és egész sorozat *vitairatot* bocsátott közre megtámadói ellen. Mindamellett is őt, mint a ki a keresztyénségnek bennső megszentelő erejére helyezte a fősúlyt, a fejedelmek, sváb nemesek és sziléziaiak közül (Filep hesseni, Joakim brandenburgi fejedelem s. m.) sokan tisztelték, s ha nem nagy számmal, de követői is találkoztak, kik magukat *Krisztus dicsősége vallóinak* nevezték. Würtembergi követői még az alapító életében (1558.) elnyomattak; sziléziai és felső-lausitzi hivei, nehány kis községben, még halála után is fennmaradtak. A későbbi üldözések elől (1730.) legtöbben Pennsylvaniába menekültek; végre egy kis töredék Sziléziában *II. Fridriktől* vallásszabadságot nyert (1742.).

Schwenkfeld Luther reformatiojával a szentírásnak feltétlen érvényesitése miatt nem tudott kibékülni, s azt betűimádásnak nevezte. Minden külső egyháziasságnak határozott ellensége volt. Osiander szellemében, *a megigazulást a megszenteléssel ö is egynek tartotta*, s ez véleménye szerént akkor következik be, midőn a hivőben Krisztus emberré lesz. Nagyon megbotránkoztak azon állitásán is, hogy *Krisztusnak teste is az Atyja lényegéből való*, tehát a Logossal is egyenlő lényegű, *„át van istenülve“* (durchgottet) és igy benne az emberi és isteni természet egygyé olvadt. [4]). Ezért a schweizi theologusok azt vetették szemére, hogy *Eutiches* téves tanát újból feleleveniti; a schmalkaldi prot. convent (1540.) pedig állitásait elitélte, műveit eltiltotta és megégette. A *gyermek-keresztelést* sem helyeselte, s úgy vélekedett, hogy az újjászületett bűn nélkül élhet [5]).

A rajongó mysticismusnak egy másik kiváló, független gondolkodású képviselője volt *Frank Sebestyén* [6]), ki előbb (a Lutherrel Heidelbergben, 1518. tartott hitvita után) egész lelkesedéssel csatlako-

zott a luth reformatiohoz, de később őszintén megvallotta, hogy Luthernek egyedül a hitre épitett theologiáját sem hinni sem megérteni nem képes. A többi vallásos pártokkal szemben is hasonló ellenzéki állást foglalt el és szabadságát s függetlenségét minden irányban fenntartotta. Történet- és gúnyirói éles megfigyelő tehetségével és eszével kora minden hittudósának és vallásrendszerének gyengéit és hiányait kíméletlenül birálgatta, és minden úgynevezett tekintély jogosúltságán kételkedett. Ezen tekintély-tagadó álláspontjáért szokták Frankot *a communismus ősatyjának* nevezni. Mysticus bölcsészeti alapnézetei *Erigena*, *Eckhart* és *Tauler* eszejárására emlékeztetnek. Úgy látszik, hogy ezek műveinek tanúlmányozása fejtette ki benne az isten és ember közti viszonyra, a bűnre és Krisztusra vonatkozó nézeteit; de nagy befolyással volt ezekre *a szentirással szemben elfoglalt sajátságos álláspontja* is. Miután, véleménye szerént, minden irásmagyarázatban, bizonyos mértékben a magyarázó egyéni itélete is helyet foglal, úgy gondolkodott, hogy ezen körülményt nem volna szabad a számitásból kihagyni. Úgyis rég meg van mondva, hogy a betű megöl, lélek az, amely megelevenit; csak istennek bennső igéjében, annak szellemében van élet. *Az irás és istenige közt nagy a különbség*; „az irás csak héj, bölcső, betű, hűvely sat. — mondá Frank — ellenben az istenige mag, gyermek, szellem, kard.“ Istentelenség az, amit az emberek az írással mívelnek, mintha már nem is volna többé szükség szentlélekre és istenre. „*A betű az ördög tanyája*, a pharisaeusok is betűvel verték agyon Krisztust, és a mostaniak (t. i. pharisaeusok) is épen úgy cselekeszlnek.“ Már a protestantismus alaki elvének ilyen éles nyilatkozatokkal való megtámadása is felháboritotta Luthert; de még sokkal megbotránkoztatóbbak voltak Franknak azon *bölcsészeti elméletei*, melyeket *istenről*, *a világról és Krisztusról* fejtett ki. Frank lelki szemei előtt isten és világ majdnem egygyé olvad. „*Isten minden*, minden mindenben, a látható és láthatatlan dolgok állománya, lényege, élete.“ Minden istentől és istenben van. Isten, istenige, szentlélek, isten fia, természet, mind ugyanazon erőnek egyenlő értékű kifejezései. Atya, Fiu és Szentlélek lényegében egy és isten. *Az ember* is isteni lényegű, és igy csak magába kell térnie és saját természetét követnie, hogy az isteni akaratot teljesitse. Igy tett Plato, igy a régiek is; de ez ma már nehezebben sikerül, mert a sok tudós, mester és könyv az embert ezen törekvésében akadályozza. „Az embert isten semmiből teremtette; ennélfogva az ember istentől elfordulhat a semmihez, vagy pedig valamivé lenni törekedik; szabadságában áll, hogy isten akaratját, mely az ő legbennsőbb akaratja is egyszersmind, ne kövesse, hanem kövesse saját

semmis magamagát, és midőn ezt istenné akarja tenni, akkor bűnt követ el. Ellenben, ha egészen átengedi magát isten akaratának, akkor isten benne emberré lesz. Igy történt ez a pogány világban egy Socratessel s másokkal, igy történt a keresztyénség hajnalán Krisztussal, ki mindazt világossá tette, ami azelőtt homályba burkolva és csak kevés emberben volt meg. Krisztus óta isten testbe öltözött, hogy az ember Krisztust a kereszt útján követve, megistenüljön. Az isteni minden időben, tehát a pogány világban is működött, csakhogy akkor másként neveztetett „Egyre megy, hogyha azt mondod, hogy hit, szeretet, istenfélelem, remény, ima, vagy Krisztus üdvezit; mert ezek csak más nevek, de mind egyet tesznek."

Frank szerént az ördög a *pápaságot* már annyira felemésztette, hogy sz. Péter széke megett többé nem maradhat elrejtve; nagyon itt az ideje tehát annak, hogy egy új pápaság, *egy új egyház* szervezéséről gondolkozzanak. Ezen új egyháznak szabad, felekezet és párt nélküli keresztyén egyháznak kellene lenni, olyannak, melyben mindenki szabadon mozoghasson, melyből eltérő nézeteiért senki se zárassék ki; „mert az eretnekek közt sok drága, kegyes ember található, kiknek kis ujjában több szellem van, mint az Antichristus valamenynyi felekezetében." Ezen új egyház ne legyen kötve külső szertartásokhoz, szentségekhez, melyek csak csábitnak, bóditnak, de meg nem tartanak. — Végre az *erkölcsi romlottságot* oly mélynek, oly kiirthatlannak látta, hogy meg volt győződve arról, hogy ennek a gonosz világnak el kell pusztulni és romjain egy egészen újnak felépülni. De mielőtt az új világot megláthatta volna, el kellett költöznie e gyülölt világból.

Frank gondolatvilága a *mysticus pantheismus* légkörében mozog, de itt-ott a *dualismus* határát is érinti. Elméletével nem ütött rést egyik felekezet vallásrendszerén sem, sőt annak még híveket sem tudott megnyerni; de midőn rámutatott a protestantismus alapelve merev alkalmazásának veszélyeire, s midőn a lelkiismereti szabadság apostolait arra figyelmeztette, hogy ezen szabadságot ne csak a maguk számára követeljék, hanem másoknál is tiszteljék: fellépésével jó munkát végzett, habár valami nagy sikerrel nem is dicsekedhetett [7]).

1) Schwenkfeld a liegnitzi hercegségben, Ossingben, 1490. született; szülői előkelő nemesek voltak; 1506 körül nehány évig Cölnben tanult anynyit, amennyi egy kis hercegi udvarnál forgolódónak szükséges; tanulmányai befejezte után több kisebb udvarnál töltött el nehány évet, utóbb a liegnitzi herceg, II. Frigyes udvari tanácsosa lett, s a herceggel még azután is bennsőbb összeköttetésben maradt, hogy ezen hivataláról nehéz hallása miatt kénytelen volt lemondani. Luther irataival 1519. ismerkedett meg; később eltérő nézetei és Luhter taná-

nak heves megtámadása miatt Sziléziából 1528. előzetett. Ezen idő óta nem volt sehol tartós maradása, folytonos bujdosásának Strassburg, Augsburg, Speier és Ulm voltak főbb állomásai, ezen utóbbi városban érte el a halál 1561. dec. 10. V. ö. Wachler, Leben und Wirken Schwenkfelds von 1490 bis 1520 (Schlesische Provinzialblätter, 1833.); Kadelbach, Geschichte Schwenkfelds und der Schwenkfelder in Schlesien (Lauban, 1861.).

2) Schwenkfeld szerént az úrvacsorában a kenyér csak annak jelképe, hogy Krisztus valódi lelki eledel; quod ipse panis fractus est corpori esurienti, nempe cibus, hoc est corpus meum, cibus videlicet esurientium animarum. Szerinte tehát a „kenyér“ és „bor“ nem alany, hanem állítmány. Ezen gondolatra őt Ján., 6. 51. vezette.

3) De cursu verbi Dei, origine fidei et ratione justificationis epistola C. Schwenkfeldii cum praefationae Jo. Oecolampadii (Basileae, 1527.).

4) Summarium etlicher Argumente, dass Christus nach seiner Menschheit keine Creatur, sondern ganz unser Gott und Herr sei.

5) Sajátos tanainak láncolatát főképen „Bekanndtnuss und Rechenschaft von den Hauptpunkten des christlichen Glaubens“ (1547.) című művében rakta le — Összes műveit (tanra vonatkozó iratok, levelek) „Christliche orthodoxische Bücher und Schriften des edeln und theuern Mannes C. Schwenkfeld“ cím alatt hívei kezdették kiadni 1564.; de a négy folio kötetre tervezett gyűjteményből (1570-ig) csak három kötet jelent meg. V. ö. Gieseler, i. m. III. k. 2. r. 102—14.; Henke, i. m I. k. 394—99.; Herzog, i. m. III. k. 342—43. l.

6) Frank Seb. a sváb földön, Donauwörthben, 1499 táját született. Némelyek abból, hogy latin nyelven nem szabatosan írt, azt következtetik, hogy kiképeztetését magán szorgalom útján és nem egyetemeken nyerte. Más adatok szerént Heidelbergben mint domokosrendi ujonc a latin, görög és héber nyelvben és irodalomban alapos ismereteket szerzett. Ezen két ellenkező adatból az tünik ki, hogy Frank ifjuságáról nem sokat tudunk. Némelyek szerént lelkész sem volt, mások szerént volt. Bizonyos az, hogy mint iró és kiadó egyideig Nürnbergben élt; onnan távozni kényszerülvén, 1531 óta Strassburgban, azután Esslingenben és 1533 óta Ulmban tartózkodott; hol a lutheranusok áskálódásai ellenére is polgárrá lett, nyomdászattal és mellékesen szappanfőzéssel foglalkozott; végre Baselben telepedett le s ott is halt meg 1543 körül. V. ö. Hase, Seb. Frank von Wörd, der Schwarmgeist (Leipzig, 1869.), Bischof, Seb. Frank und die deutsche Geschichtsschreibung (Tübingen, 1857.).

7) Frank bölcsészeti-teologiai művei közt kiválóbbak: Dass Gott das eine einig und höchste Gut sei (1534.); Guldin Arch (Augsburg, 1538.); Paradoxa CCLXXX, das ist Wunderred aus der heiligen Schrift (1534.), ez főműve; Das verbütschiert mit sieben Siegeln verschlossen Buch (1539.), melyet a lutheri theologia állitólagos betűimádása ellen intézett. — Sokkal általánosabb elismerésben részesült Frank, mint kitünő német prózairó, mint az első német nyelvű történelem és földrajz szerzője (Chronica, Zeytbuch und Geschychtbibel von Anbegynn bis in dies gegenwertig, 1531 Jar, Strassburg, 1531.; Cosmographie oder Weltbuch, Tübingen, 1534.), s mint a német közmondások ügyes gyűjtője és feldolgozója (Schöne, Weise, Herrliche Clugreden und Hoffsprüch). — V. ö. Henke, i. m. I. k. 339—406.; Herzog, i. m. III. k. 111—12. l.

KILENCEDIK SZAKASZ.

A PROTESTANTISMUS VIVMÁNYAI EGYHÁZALKOTMÁNY, ISTENTISZTELET, KERESZTYÉN ÉLET, ERKÖLCS ÉS TUDOMÁNY TEKINTETÉBEN.

§ 65. A protestantismus mint elv.

A reformatorok, mint már emlitve volt, arra törekedtek, hogy az ős keresztyén vallást és egyházat eredeti tisztaságában állitsák vissza, és szabaditsák meg mindazon idegen elemtől és visszaéléstől, melyek azokat a történeti fejlődésnek századokra terjedő folyamata alatt megvesztegették. Hogy ezen célt elérhessék, azon *két vezéreszme* hatása alatt fogtak munkához, melyeknek *egyike a hitre nézve egyedüli tekintélyül a szentirást ösmeri el*; másika pedig azt állítja, hogy *az eset következtében*, *minden természetes úton született ember anynyira megromlott*, *hogy isten előtt*, *Krisztus érdeme alapján*, *isten kegyelméből és segélyével szerzett hite által lehet igazolt és boldog*. Minthogy pedig a hit által való megigazulás tényezőit isten kegyelme, Krisztus érdeme és az ember szive képezik; s minthogy a kath. egyháznak azon jellegeit, melyeket régóta kizárólagos tulajdonának állít, t. i. a *csalhatatlanságot* és az *egyedül üdvezitő képességet*, a reformatorok józanon el nem ismerhették; de a fejlődés kezdetén álló új egyházuk részére sem követelhették, már csak azért sem, mivel kezdet óta két úton haladtak és egyesülni nem tudtak: mindezen okokból kisegitőül azon *elmélethez* folyamodtak, hogy *a tökéletes evangeliumi egyház oly eszmény*, melyet a különböző létező (tapasztalati) egyházak, hitük fokozata szerint, különbözőleg igyekeznek ugyan megvalósítni, de teljesen meg nem valósíthatnak, és igy mindazok, kik istent lélekben és igazságban imádják, Krisztusban hisznek és remélnek, bármely külső egyházhoz tartozzanak is különben, bennsőleg amaz *eszményi* vagy *láthatatlan egyház tagjai*.

Azon szellem, mely az egyházi reformok barátait kezdettől fogva áthatotta s a hosszas küzdelemben bátorságra s kitartásra buzditotta, és mely az elnyomással fenyegető hatalmasabb ó rendszer zsarnoksága ellen a speieri birodalmi gyűlésen (1529.) a világ előtt nyiltan tiltakozott; azon szellem ezen történeti tény nevét egyetemes fogalom gyanánt fogadta el és elvül zászlajára írta. *Ezen elv a protestantismus:* folytonos tiltakozás a római katholicismus, vagy igazabban, hierarchis-

mus jogbitorlása ellen, és elismerése az *egyetemes keresztyénségnek* mindenütt, ahol csak Krisztust szerető, benne hivő és reménylő kegyes szivek találtatnak. Ezen szempontból tekintve, a protestantismust és a bennső, szabad keresztyénséget azonos fogalomnak kell tartanunk. E nemes, nagyszerű és az emberhez igazán méltó gondolat azonban a pártok küzdelmei miatt nem ölthetett testet. Ameddig az új egyház a hatalmas ó egyházzal nem mérkőzhetett meg, addig ezen elvet hangosan hirdette. De midőn megerősödött, s rendszerét egy irányban a bergeni zárdában, más irányban a dortrechti zsinaton körülirta: maga is türelmetlen, jogbitorló lett, azt képzelte, hogy maga is csalhatatlan, az üdvnek egyedüli tulajdonosa, pedig megállapitott hitrendszerén nem látszik meg a szabad keresztyénség szellemének hatása.

A protestantismus közös elvét a két új egyház, alapitóinak egyéni szelleméhez híven, némileg egymástól eltérő irányban valósitotta meg. A *reformált egyház* a higgadt, szigorú értelem vezérlete alatt az ős keresztyénség álláspontját igyekezett elfoglalni. A *lutheranus* egyház a történelmi fejlődés kész tényeit elismerve, inkább az érzelmet juttatta uralomra. Ilyen eltérő szellemi alapokon fejlődött ki az úrvacsora tanának s a Krisztus két természete közti viszonynak különböző felfogása; a két egyház híveinek eltérő erkölcsi sajátsága; az elővégzésre vonatkozó véleménykülönbség s mindazon sajátságos árnyalatok, melyek a két egyház képének egyéni, kiegészitő vonásait teszik.

Azonban, ha a XVI. század reformatiojának hatását csak az egyház határain belől keresnők, egyoldaluságba esnénk. Az akkor elhintett eszmék magvai, talán anélkül, hogy a reformátorok arra célzatosan gondoltak volna, az egyházon kivül is megtermették hasznos gyümölcseiket. Midőn a római egyház *absolut tekintélyének* jogosultságát megtámadták, felébresztették azon alvó sejtelmet is, hogy még más absolut tekintélyek jogosultsága is kérdésbe tehető, s hogy általában, de különösen keresztyén szempontból, bárminő absolut tekintély az emberiség jogain ejtett sérelem. És ezzel az absolut fejedelmi hatalom korlátozásához megtették az első lépést. Midőn a *lelkiismereti szabadságot* az egyén elévülhetlen jogaként hirdették, eszmetársulás útján az egyén másnemű jogainak s általában az egyéni szabadságnak kivívására is ráirányozták a népek figyelmét. Midőn az egyház tévedései és bűnei kiirtása végett a *kritika* fegyveréhez nyúltak, példát adtak arra, hogy miként kell ezen romboló, de nélkülözhetlen eszközt más téren is, a haladás akadályainak elhárítására használni. És ezzel a haladásnak, a cultura gyors fejlődésének útját egyengették. — *Minden emberi absolut hatalomnak tagadása; az egyéni lelkiismereti és gondolat-*

szabadságnak követelése és érvényesitése; a kritikának minden téren szigorú alkalmazása: ime ezek azon erők, melyek a XVI. század reformatioja alkalmával ezredéves börtöneikből kiszabadulva, századról századra fokozottabb gyorsasággal űzik, hajtják az emberiséget a művelődésnek, a tökéletesedésnek azon útján, mely minden lépéssel közelebb visz isten országához, melyben a szabadság, egyenlőség (de uniformitas nélkül), testvériség, és mindenek felett a szeretet törvényei fognak uralkodni. De ez még csak a messze jövő képe. A protestantismus idáig is nagy hóditást tett. Igaz, hogy azon célját, hogy az egész keresztyén egyházat, mint egyházat, regeneralja, csak részben érte el; de erkölcsi, szellemi ereje előtt leomlottak a keresztyénségnek valamennyi választó falai, s az új szellem hatása alatt, a tiszta humanismus hullámgyűrűi mind nagyobb, távolabb körökben terjednek el a földön [1]).

1) Dorner, Das Princip unserer Kirche nach den innern Verhältnissen seiner zwei Seiten (Kiel, 1841.); Schenkel, Das Princip des Protestantismus (Schaffhausen, 1852.). V. ö. Hase, Kirchengeschichte (8. kiad. Leipzig, 1858.), 448—49.; Rothe, Vorlesungen über Kirchengeschichte und Geschichte des christlich-kirchlichen Lebens (2 köt., Heidelberg, 1875.), II. köt. 396—98. l.

§ 66. A protestans egyházak alkotmánya.

I. *Lutheranus egyházak.* A reformatorok egyik főtörekvése az volt, hogy az egyházi és állami hatalom egymástól elkülönittessék. Ezen törekvés azonban az adott viszonyok közt csak részben sikerült. Luther és a többi reformatorok teljesen egyetértettek arra nézve, hogy miután a reformatio következtében, az evang. egyházban a pápai és püspöki hatalom megszűnt, ezen hatalomnak magára az egyházra kell átszállani [1]). De az egyházközségek egészen független helyzetükben, többféle irányt követve, apró felekezetekre oszoltak és végre szétbomlottak volna. Ezt tekintetbe véve, oly egységes kormányzatról kellett gondoskodni, mely az egyes községek felett állva, azokat egy egészszé kapcsolja össze. A kezdet nehézségeivel küzdő egyháznak az akkori viszonyok közt nem volt módjában ezen egységet létrehozni; ezt csak az állam biztosithatta.

Ez azon pont, mely *az állam és egyház közti viszonyra nézve a prot. felfogást a katholikustól megkülönbözteti* [2]). A katholicismus az államot alárendelni, sőt megsemmisiteni és az egyházba beolvasztani törekedett; hogy terve nem sikerült, az nem rajta múlt. Ellenben a protestantismus az államot is önálló, isten által rendelt hatalomnak tekintette, s azt vitatta, hogy az állam is, bár más úton és módon, ugyanazon

célra törekszik, melyre az egyház, t. i. hogy isten akaratát valósitsa meg e földön. Egyedül a lelkészi hivatal dolgába: az ige hirdetésébe s a szentségek kiszolgáltatásába nincs joga az államnak beavatkozni. *Az állam és egyház teljes elkülönitése tehát csak kivihetetlen elv maradt;* a való életben az egyház, egysége biztositása végett, kénytelen volt az államra támaszkodni, s egysége fenntartójáúl a fejedelmet (birodalmi városokban a városi tanácsot ismerni el[8]). Ennélfogva az egyház kormányzásában *a kath. püspökök helyét* annyiban *a fejedelmek foglalták el*, amennyiben az egyház egyetemes kormányára vonatkozó rendeleteket ők adták ki. Ők rendelték el az *egyházközségek meglátogatását*, ők nevezték ki (1527. a szász vál. fejedelemségben) a *superintendenseket*, kik saját kerületükben a tanra, istentiszteletre és a lelkészek életére ügyelni tartoztak. Midőn a superintendensi hivatal az egyház sokféle ügyeinek elintézésére nem volt elegendő, egy felsőbb hatóságról kellett gondoskodni. Igy jött létre a lelkészekből és állami hivatalnokokból álló *egyháztanács* (*consistorium;* Wittenbergben az első 1539.). Ezen hatóság jogkörébe tartozott: a tan tisztaságára, az istentisztelet rendjére, a lelkészek és községek erkölcsi életére való felügyelet; a lelkészek jogainak, tekintélyének megvédése; a házassági ügyekben való biráskodás és az egyházi átok kimondása.

Igy fejlődött ki a szász vál. fejedelemségben az *egyháztanácsi* (*consistorialis*) *egyházalkotmány*; s miután ezen állam példáját a többiek is követték, ezen egyházkormányzási alak *a lutheri egyházaknak saját külön agyházalkotmányukká lett*, melyben az állam és egyház egyenlően vesz részt. A szükség által teremtett állapot idővel törvényessé vált, s az egyházra nyomasztó hatását már Luther életében éreztette (l. itt a 2. jegy.). *Ezen alkotmány szerént*, minden államban, az összes egyházközségek felett az *egyháztanács*, s e felett mint legfőbb püspök (summus episcopus) a *fejedelem* állott. Ezen új helyzet jogosultságát különféle *elméletekkel* igyekeztek igazolni. Némelyek a Ó-szövetségnek azon bizonyitékaira hivatkoztak, melyek szerént a zsidó királyok a kötelességeiket nem teljesitő papok ügyeibe beavatkoztak; mások a fejedelmeknek kegyúri (jus patronatus) és védő-úri (Schirmvogtsrecht) jogait emlegették. Majd az átháramlásról (devolutio) és arról beszéltek, hogy a fejedelmeknek, mint az egyház legkiválóbb tagjainak kötelességük, hogy hatalmukkal és tekintélyükkel „isten dicsőségére az egyház érdekeit is előmozditsák.“ Azonban ezen elméleteket az *augsburgi vallásbéke* (1555.; l. 107. l.) feleslegesekké tette, mivel a birodalmi gyülés *törvényben kimondta*, hogy addig, míg közzsinaton a kiegyezés végképen létrejőne, az augsburgi hitval-

lásu országokban a püspöki törvényhatóság (jurisdictio) felfüggesztetik és a püspöki jogok gyakorlata (természetesen nem a főpapi rendi-jog, hanem a törvényhatósági-jog) az oda való rendeknek engedtetik át. Igy neveztetett el a lutheri egyházban történelmileg kifejlett egyházi hatalom *püspöki jognak (jus episcopale)*, s ezen alapon fejlődött ki a *püspöki rendszer (systema episcopale)* elmélete [4]). Ezen rendszert fogadták el idővel az egész német protestáns földön, még azon államokban is, hol a püspökök a reformatiohoz csatlakoztak s kezdetben az egyház kormányzói voltak (pl. *Brandenburgban* és *Poroszországban*); valamint ott is, hol eleinte a zsinatrendszer vétetett be (mint *Pomeraniában* és *Hessenben*); egyedül néhány kis területen (*Jülichben*, *Cleveben* és *Bergben*, hol az uralkodók katholikusok maradtak) szilárdult meg a helyi viszonyok miatt a zsinatrendszer. *Dániában* a pöspöki szervezet megmaradt ugyan, de a püspökök helyét superintendensek foglalták el minden törvényhatóság nélkül; *Svédországban* a püspököktől nem vétetett el a törvényhatóság, hanem a melléjök rendelt consistorium által korlátoltatott. Mindkét államban a legfőbb egyházi hatalom a király kezében van.

Minden tartományban fejedelmi egyháztanácsok szerveztettek, s ezek a fejedelmek által kinevezett superintendensekkel együtt képezték az egyháznak teljes hatalmu törvényhozó, kormányzó és birói hatóságait. Ezekbe világiakat főleg azért neveztek ki, mivel a peres ügyek elintézése polgári törvényekben jártas egyéneket kivánt. Igy a *községeket* lassanként minden jogukból kiforgatták, még saját körükben a fegyelmet sem gyakorolhatták, sőt az egyház javait sem kezelhették függetlenül. *Jogi alapúl* egyelőre a kanoni törvényt használták s azt a protestantismus szellemében módositották.

A protestantismus az egyetemes papság bibliai eszméjének felelevenitése után [5]) nem engedhette meg, hogy papság és világiak közt a katholikusoknál törvényesen elismert lényeges rendi különbség érvényben maradjon. A *lelkészi hivatalt* tehát oly *tisztnek* (szolgálatnak, *ministerium*) tekintették, melyet Krisztus rendelt és melylyel jogosan csak a község bizhat meg egyeseket; mivel ezen jogot az egyház istentől mintegy ajándékúl nyerte. A lelkészi tisztre való *felavatás* nem szellemi vagy másnemü kiváltságok elnyerésének, hanem csak az ünnepélyes meghivásnak kifejezése. És igy ha elvileg el is volt ismerve, hogy a községnek lelkészei megválasztásához joga van, de ezen jogot a gyakorlatban legtöbb helyen a kegyúri jog megsemmisitítte; ahol pedig ezen jogot korábban a püspökök gyakorolták, ott most az a consistoriumokra szállott. A községeknek meg kellett elégedni az *ellent-*

mondás jogával; de a legtöbb esetben ezt sem vették figyelembe. Azon alaptételhez hiven, hogy az istenige szolgái közt isteni jogon alapuló rendi fokozat nincs, a püspökök által gyakorolt papi jogokkal minden pap egyenlően felruháztatott, de a *kirekesztés joga* a consistoriumoknak tartatott fenn. A szükségből való keresztelés a világiaknak is megengedtetett. A superintendensi hivatal a consistoriumok felállitása után alárendelt hatóság lett s csak a papságra való felügyeletre és a a papok felavatására szoritkozott.

Az *egyházi javak* igen nagy részén, legtöbb helyen, a fejedelem és a nemesség megosztozott; a többi részt iskolák, egyetemek és jótékony intézetek alapitására forditották.

A *zárdákat* azon sors érte, melyet elfajulásuk miatt már rég megérdemeltek. Nehánynak javadalmait, minden egyházi jelentőség nélkül, a nemesség megjutalmazására hagyták fenn, a többit mind eltörölték. Azoknak evangeliumi szellemben való reformálására az események zűrzavarában nem gondoltak. És ez nagyon jól történt igy; mert a világtól való elzárkozás a protestantismus szellemével nem fér össze; s bárminő alakban ujitották volna meg azokat, az elfajulástól nem óvhatták volna meg [6a]).

(*Magyarországon az evang. egyház alkotmánya* az állami hatalomtól függetlenül, épen e miatt a németországitól eltérőleg fejlődött ki, s kellő korlátozás hiányában, a rajzolt időszakban, a *papuralmi törekvésnek* szabad tért engedett. Az egyház szervezésének munkálatában az evang. főnemesek, földesurak és a szabad városok követei részt vettek ugyan, de *az egyház kormányzása egészen a papságra bizatott*, s csak rendkivüli peres ügyek elintézésében vett részt nehány erre felszólitott világi előkelő. A *nép joga* csak a pap és tanitó választására terjedt ki. A *községek* a XVI. század vége felé *megyékké (confraternitas, contubernium)* alakultak. Ezeknek élén a lelkészek által választott *senior* és segédje, a *dékán* állott. Majd a *zsolnai* (1610.) és *szepesváraljai* (1614.) *zsinatok egyházkerületeket* is szerveztek, ezeknek élére *superintendenseket* (kit a lelkészek választottak) és segédekül alárendelt *felügyelőket* (*inspector*, *consuperintendens;* a nemzetiségek miatt) állitottak, s az alkotmány elemeinek egymáshoz való viszonyát nagyjából szabályozták. Eszerént az egyházak látogatása, a papokra és tanitókra való felügyelet első sorban a superintendens és azután a senior kötelessége; a látogatás eredménye, fegyelem, házassági ügyek sat. az évenként egyszer összeülő conventen (későbbi neve: *zsinat*) tárgyaltatnak. A convent a superintendens elnöklete alatt a seniorokból és lelkészekből alakul. A kisebb ügyeket a senior a frater-

nitással együtt intézi el; de a fontosabbak a superintendens elé tartoznak, ki azonban nem önkényesen, hanem a törvények szerént tartozik itélni, kényesebb peres ügyek alkalmával pedig törvényben jártas világiak segélyét is igénybe veheti. A superintendens jogkörébe tartozik a lelkészek képesitése és felavatása is, mely alkalommal a legközelebbi felügyelőnek, seniornak és néhány lelkésznek is jelen kell lenni. Általában a superintendensi hivatal, mint „istentől rendelt egyházi hatalom" (1622. szemptei zsinat, I. c.), majdnem püspöki hatalommal ruháztatott fel [6b]).

II. *A reformált egyházak.* Alkotmány tekintetében a ref. egyházat a lutheritől a *presbyteri szervezet* különbözteti meg; ez oly jellemző sajátsága a ref. egyháznak, mint a consistorialis szervezet a lutherinek. Ezen eltérő alkotmány-iránynak egyik fő tényezője kétségen kivül a volt, hogy mig a luth. egyház monarchicus, addig a ref. egyház köztársasági államban jött létre. De a reformationak Schweizban természetesebb is volt a menete, mint Németországon; mert mig Németországon a megszünt kath. püspöki hatalomnak, legalább szükségből, a fejedelem személyében új birtokost kerestek, addig Schweizban a a püspöki hatalommal együtt minden papuralmi törekvésnek egyszer mindenkorra szárnyát szegték. Azonban a helyi viszonyok és a két reformatornak, Zwinglinek és Calvinnak egyéni jelleme következtében *az egyház szervezete, közös alapon ugyan* (t. i. azon, hogy az egyházi hatalom a községet illeti), *de két eltérő irányban fejlődött ki.*

Zwingli, ismert alapelvéhez hiven, azt gondolta, hogy az lesz a leghelyesebb, ha az egyházi hatalommal a nagy tanács, mint a nép képviseletén alapuló legfőbb állami hatóság ruháztatik fel. Természetetesen azon feltételhez kötötte ezen rendezést, hogy ezen legfőbb hatóság az evangelium hive legyen; egyházi ügyekben nem mint politikai, hanem mint egyházi hatóság intézkedjék, s az egyházra vonatkozó végzések hozatalában a ref. papság tanácsát és közreműködését ne mellőzze el. Ha pedig a tanács az evangeliummal ellenkezőleg kormányozna, a népnek jogában áll az olyan tanácsot letenni [7]). Igy Zwingli elkerülte azon néha zavart okozható visszásságot, hogy ugyanazon cantonban két népképviseleti alapon álló fő hatóság álljon egymás mellett vagy esetenként egymással szemben [8]). Az *egyházi főhatalom* végső eredményében a zürichi egyházalkotmány szerént is *az állami főhatalom birtokosára bizatott;* de mig Németországon ezen hatalom a független, örökös *fejedelemnek;* addig Zürichben a népképviseleten nyugvó s időnként változó *tanácsnak* kezébe volt letéve. És ez nagy különbség.

Az *új egyházalkotmány* szerént a canton *egyházmegyékre* osztatott, melyeknek élén egy-egy *dékán* (esperes) állott; legfőbb hatóság volt a lelkipásztorokból s a polgári kormány küldötteiből alakult és évenként tartott *zsinat;* ez elébe terjesztették a dékánok jelentéseiket, valamint a tagok inditványaikat; ez ügyelt fel a tan tisztaságára és a lelkipásztorok életére; de a büntetés és a kirekesztés joga a polgári kormány körébe tartozott. A *zsinat végzéseit* a kormány erősitette meg és léptette életbe. *A községek lelkipásztorait*, kik teljesen egyenlő joguak voltak, a tanács nevezte ki; de a gyülekezetnek jogában állott az ajánlottat, ha ellene alapos kifogása volt, visszautasitni. Az egyes *községek önkormányzati joga* csak abban állott, hogy a lelkészből és néhány (3—4) mellé választott világi tagból álló testület *(Kirchenstillstand)* őrködött a rend és jó erkölcsök felett és intézte el a kisebb házassági ügyeket, a fontosabbakat pedig a polgári hatóságnak jelentette be. Csekély módositással a zürichi alapon szervezkedtek a többi ref. cantonok egyházai is.

Calvin éles eszével átlátta, hogy államnak és egyháznak egy célra kell működni, de külön hatáskörben és úgy, hogy egymásnak útjába ne álljanak, ellenkezőleg egymást segitsék. Az *államnak* az egyház belügyeibe avatkozni nincs *joga*, ellenkezőleg az egyház iránt az a *kötelessége*, hogy azt működésében védelmezze, a gyomtól és akadályoktól megtisztitsa. Viszont az *egyház* sem avatkozhatik az állam ügyeibe; de a lelkipásztoroknak az állam iránt az a kötelessége, hogy a bünösök számát csökkentsék [9]). Az *egyháznak csak szellemi hatalma van*, mely a tanra, a biráskodásra és a törvényhozásra vonatkozik. A tanról és szentségekről a *lelkipásztorok* és a zsinat tartoznak gondoskodni; az egyházi fegyelmet a község által választott *presbytereknek* a lelkipásztorokkal együtt kell gyakorolni, de ezen fegyelmezésnek a szellemi büntetések határát nem szabad átlépni, mivel az anyagi büntetések a polgári hatóság körébe tartoznak. Végre a szegények ápolása a *diakonusok* kötelessége [10]). A lelkipásztorok, presbyterek és diakonusok *választási joga* a községet illeti, melyet más lelkipásztorok, vezetése mellett gyakorol [11]). A lelkipásztorokból és vénekből alakul a *presbyterium* vagy *consistorium*, mely az egyházi életnek őre és vezetője; mint ilyen a tan és erkölcsök tisztaságára felügyel, a fegyelmet gyakorolja, az istentisztelet méltóságának fentartásáról s az ügyefogyottakról gondoskodik. Calvin a *zsinatot* is szükségesnek tartotta azon esetben, ha a tannak anyagja és alakja körül vitás kérdések merülnének fel, hogy azok felett a lelkészek testülete egyértelmüleg határozzon és azért is, hogy az a lelkészek életének tisztasága, működésének

szabályszerűsége felett szigorúan őrködjék [12]). Minthogy azonban Genfben az állami kormány is a reformatiohoz csatlakozott, s igy mindnyáján istenigéjének hódolva, egy célra törekedtek: az egyháznak és államnak egymásra gyakorolt kölcsönös hatása s a helyzet kényszerüsége (libertinusok, demagogok virágzása) Calvint arról győzték meg, hogy a *tiszta presbyteri szervezet* életbeléptetése egyelőre nagyobb veszélylyel járhat, mintha azt bölcsen az adott viszonyokhoz alkalmaztatja.

És valóban a *genfi egyházi rendben* [13]) a demokratikus alap aristokratiává változott át, s a nép az alkotmányban — hogy úgy mondjam — a cselekvés láthatára alá került. *Ezen alkotmány* Genfet egyházi körökre osztotta, a lelkészek számát hatban állapitotta meg. Kimondta, hogy *az egyházban négy hivatal* van: a lelkészi, tanitói, presbyteri, diakonusi. *Lelkész-választás* alkalmával az új lelkészt a szolgálatban levő lelkészek jelölik ki, a jelöltet a kis tanács erősiti meg s az illető község elfogadja vagy visszautasitja. A *presbytereket* alkalmas és feddhetetlen világiak közül [14]) a kis tanács és lelkészi kar jelöli ki és a nagy tanács erősiti meg. A *consistorium* hat lelkészből és tizenkét presbyterből (kik közül egy syndicus, tehát világi volt az elnök) alakult, hetenként egyszer (csütörtökön) összeült s a káromkodók, átkozódok, iszákosok, fajtalanok, verekedők, templomkerülők, eretnekek sat. felett személyválogatás nélkül itéletet mondott; de a büntetés csak az úrasztalától való eltiltásig terjedhetett ki. A *kirekesztés jogát*, valamint a fontosabb házassági ügyek elintézését *a tanács* magának tartotta fenn. Igy egyház és állam, Calvin alapelve ellenére összevegyült, mégpedig nem is egyenlő arányban, hanem az állam túlsulyát (6 : 12) határozottan biztositva [15]).

Sokkal tisztább alakban fejlődhetett ki ezen egyházszervezet azon országokban, melyekben a népnek csak egy része lépett az új egyházba, s az idegen vallású világi kormánytól függetlenül, habár nehéz küzdelmek árán, intézhette ön sorsát. Igy *Franciaországban a presbyteri szervezet a zsinattal egészittetett ki.* Alárendelt sorozatban tisztán egyházi hatóságokat szerveztek. Az egyházban *három hivatalt* különböztettek meg: a lelkészit, presbyterit és diakonusit (a tanitót nem számitották). A *lelkészt*, ki a község előtt próbabeszédet tartott, a consistorium ajánlotta, s az ajánlottat a községnek joga volt elfogadni vagy visszautasitni. A *presbytereket* a consistorium (cooptatio útján) választotta és a község erősitette meg. Igy történt a diakonusok választása is, kikre a betegek, foglyok és szegények gondozása volt bízva. Legalsó foku hatóság volt az egyházközség élén álló, a lelkipásztorból és vénekből alakult *egyháztanács (consistoire).* Egy bizonyos terület

(= megye) élén állott az *értekezlet (colloque)*, melyre minden egyházközség tanácsa, saját kebeléből, egy lelkészt és egy presbytert küldött; évenkent legalább egyszer ülést tartott s azon ügyeket intézte el, melyeket a községi tanácsok nem tárgyalhattak (néha theologiai kérdések, egymásnak barátságos megvizsgálása sat.). Bizonyos számu értekezlet területe élén állott a *tartományi zsinat (synode provincial)*, melyre a tartomány minden községe egy lelkészt és presbytert küldött; ennek elnöke csak lelkész lehetett, körébe tartozott a tartomány minden egyházi ügye, kivévén az egyházi hivatalnokok felfüggesztését vagy letételét. A tartományi zsinatok felett, mint legfőbb egyházi hatóság állott a *nemzeti zsinat (synode national)*, mely a tartományi zsinatok egyházi és világi küldötteiből alakult (két pap, két vén), az egész egyházat érdeklő minden ügyet elintézett s a fellebbezett ügyek felett véglegesen döntött [15]). Lényegében ezen szervezetet fejtette ki a *skót* (Kirksession, Presbytery, Synod, General Assembly) és a *németalföldi ref. egyház* is (Kerkenraad, Classicale Vergaderinge, Particulier Synode, Nationaal Synode). A *németországi ref. egyházakban*, a lutheranus egyházakéhoz hasonlóan, az egyházi legfőbb kormányzóhatalom a fejedelem kezébe került, s a *consistorialis szervezet* vétetett be, mely néhol a presbyteri szervezet elemeivel vegyittetett, mint pl. a pfalzi tartományokban; egyedül a ref. *Jülich*, *Cleve* és *Berg* szervezkedett a németalföldi *presbyter-zsinati rendszer* alapján [16]).

A *magyar ref. egyház alkotmányának* fejlődése, ezen időszakban, nem annyira a presbyteri, mint inkább a *püspöki rendszer felé* irányult. Főleg ez az eset Erdélyben és kapcsolt részeiben, hol a különben jótékony fejedelmi kegynek és pártfogásnak az egyház életére gyakorolt, erős fejedelmi befolyás volt a kisérője. *Egyházmegyék* és kisebb *kerületek* korán alakultak; már az *óvárii zsinat* (1554.), a tanban és cultusban való egyetértés és fegyelem szempontjából szükségesnek látta a *superintendensek* és *főpapok* (t. i. *esperesek*) *választását.* Azonban az egyházalkotmánynak határozottabb körrajzait, a Duna mellékén, a *komjáthi* (1626.); a Tisza mellékén és Erdélyben, a *szatmár-németii zsinat* (1646.) *végzései* és a *Gelei Katona*-féle *kanonok* mutatják fel. Ezek szerént a *lelkészt*, miután a zsinat előtt megvizsgáltatott, a püspök szentelte fel (a püspök tudtával az esperes is a megyei zsinaton) s a gyülekezet hivta meg az esperes beleegyezésével. Az *esperest* és *püspököt* a zsinaton a lelkészek választották (de a lelkészek megett mindég ott voltak a földesurak, mint patronusok is), és Erdélyben a fejedelem és az ország tanácsa erősitette meg. A *püspök* az egész kerület felett ugyanazon jogokat gyakorolta, melye-

ket az esperesek saját megyéjükben, t. i őrködött a tan tisztasága, a jó rend, az iskolák s az egyházi vagyon épsége felett; evégett időnként a községeket meglátogatta; hivatalos intézkedéseiben, a törvények értelmében és az esperesek beleegyezésével járt el. Az *esperes* a megüresedett lelkészi állomások betöltéséről és szükség esetében a lelkészek áthelyezéséről gondoskodott, megyéje egyházait meglátogatta, a *megyei zsinatokon* a kisebb perek felett itélt, de a házasfelek elválását nem ő, hanem a kerületi zsinat mondta ki. Az esperes itéletét a püspökhöz, ezét a kerületi zsinathoz lehetett *fellebbezni*. A *kerületi zsinatot* (*synodus generalis)* évenként a püspök hívta össze; *elnöke* a püspök; *tagjai* az esperesek, alesperesek (prosenior; ilyenek a nagyobb megyékben a főesperes mellett többen is voltak) és a községek lelkészei voltak; de részt vettek azokon a világi főemberek és patronusok is, és tartoztak megjelenni az iskolatanitók. A *zsinat tárgyait* képezték: a hitrendszer megállapitása (főleg az első időben), az eltérő tanok megcáfolása, a cultus és alkotmány rendezése, a lelkészek felszentelése, letétele, egyházi hivatalnokok megerősitése, az egyházi hivatalnokok és községek közt előforduló perek, a házassági perek eldöntése, általában minden az egyház életére vonatkozó ügy. Végre mig a komjáthi kanonok csak püspökről, esperesről, lelkészről és iskolatanitóról szólnak; addig a Geleji Katona-féle kanonok *az egyház hivatalnokait* a következő *hét osztályba sorozták:* a lelkészek, egyházmegyei esperesek, egyházkerületi püspökök vagy superintendensek, iskola-igazgatók, énekvezetők, presbyterek és egyházfiak osztályaiba; s habár a népet nem tartották elég érettnek s az időt alkalmasnak, de legalább *elvben a presbyteri rendszer* mellett nyilatkoztak. A püspök elég nagy hatalommal volt felruházva, de azért távol állott a kath. vagy az angol püspöktől, s az espereseknél nagyon kevéssel volt több joga. Igaz, hogy az erdélyi ref. püspök hatalma még az unitárius és görög keleti egyházra is kiterjedt; de nem kell feledni, hogy azon időben a ref. vallás Erdélyben uralkodó volt s az uralkodó vallás sohasem szokott türelmes és igazságos lenni még ha protestáns is [17]).)

Az *egyetemes papság eszméje*, melyet Calvin szokott szigorú következetességével igyekezett megvalósitani, a ref. egyházakban teljes érvényre emelkedett, s a papi testület a világiaktól különvált, kiváltságolt rendnek seholsem ismertetett el. A *püspökség*, mint egyházi főhatóság, Anglia kivételével, mindenütt megszünt. A lelkészek közt semmi jogi vagy rendi fokozat (Angliában megmaradt a püspöki, presbyteri és diakonusi fokozat) nem türetett meg; egyedül a jó rend tekintetéből fejlődött ki a kormányzás terén némi alárendeltségi viszony.

Az *egyházi javakat* itt is azon sors érte, mely a lutheranus államokban. Még maga Calvin sem volt képes az egyházi javakat csonkitatlanúl megmenteni.

1) Luther e tárgyra vonatkozó gondolatait a következő iratban (1523.) fejtette ki: „Grund und Ursache aus der Schrift, dass eine christliche Versammlung oder Gemeinde Recht und Macht habe, alle Lehre zu urtheilen und Lehrer zu berufen, ein- und absetzen.“ Közli Baur, i. m. IV. k. 366. l.

2) Luther Melanchtonnak 1530. azt irta, hogy „a pápaságban a Satan az egyházi hatalmat a világival összevegyitette, ügyelni kell, hogy megint össze ne vegyitse.“ Már egy évtized múlva egészen az ellenkező oldalrol félti az egyházat, midőn 1543. ezt irja: „A Satan folytatja a satanságot; miként a pápaságban az egyházat az állammal vegyitette össze, ugy most az államot az egyházzal akarja összevegyitni.“ Közli Baur, i. m. IV. k. 366. l.

3) Ezért fordult Luther, 1526. János választó-fejedelemhez a következő nyilatkozattal: Miután a fejedelemségben a pápai és papi hatalom és rend megszünt, a fejedelmek kötelessége, hogy az általuk végzett ügyekben rendelkezzenek, mivel ezen tisztet senki sem fogadhatja el más jogosan és nem is kell, hogy elfogadja. Azért nevezte a választó-fejedelmet szükségből való püspöknek, mivel a létező bajon más püspök nem segithetett. Közli Baur, i. m. IV. k. 367. l.

4) Ezen elmélet első fejtegetője Stephani greifswaldi tanár volt (megh. 1623.); „Tractatus de jurisdictione“ (Rostock, 1609.) cimü iratában azt fejti ki, hogy a vallásbéke következtében felfüggesztett püspöki hatalom átháramlás (devolutio) útján szállott a fejedelmekre.

5) Luther már „De captivitate Babylonica Ecclesiae“ (1520.) cimü iratában kimondta, hogy minden keresztyén pap, azaz mindnyájan fel vannak hatalmazva az ige hirdetésére és a szentségek kiszolgáltatására; de senkisem gyakorolhatja ezen hatalmat a község beleegyezése vagy valamely felsőbb hatóság meghivása nélkül (nisi consensu communitatis aut vocatione majoris). Mert azt, ami mindenkinek közös tulajdona, senkisem tulajdonithatja el különösen magának addig, mig arra meg nem hivatik. De az anabaptista mozgalom és pórháboru meggyőzte Luthert arról, hogy a tanitást nem lesz jó mindenkire rábizni, hanem csak a községi hivatalra, melyet a plebánosok és prédikátorok töltenek be. Mert a községben nem mindenki alkalmas ezen tisztre és különben sem volna rendjén, hogy minden házban kereszteljenek és szentségeket szolgáltassanak ki, sat. V. ö. Gieseler, i. m. III. k. 2. r. 353. l. 2. j.

6a) Az eddig mondottakhoz l. Richter, Geschichte der Kirchenverfassung (Leipzig, 1851.); Die evang. Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts (2 köt., Berlin, 1846.). V. ö. Gieseler, i. m. III. k. 2. r. 352—378.; Hase, i. m. 451—55.; Baur, i. m. IV. k. 365—69.; Henke, i. m. II. k. 232—42.; Herzog, i. m. III. k. 338—40. l.

6b) A zsolnai és szemptei zsinatok végzéseit lásd az id. Historia Diplomatica cet. 24—27., 35—37. l. V. ö. fennebb a 276., 278., 286. l. s az ide tartozó jegyz.; Szeberényi, Corpus maxime memorabilium synodorum evangelicarum (Pestini, 1848.); Kovács Albert, Egyházjogtan, 188—190. l.

7) „So sie aber untrüwlich und usser der Schnur Christi faren wurdind, mögen sie mit Gott entsetzt werden“ — az 1523. vita 42. tétele.

8) Zwingli ezen tárgyra vonatkozó nézeteit, azokkal szemben, kik rosz néven vették, hogy az egész egyházat illető jogokat a kétszáz tagból álló tanácsnak engedte át, bőven kifejti a Subsidium de Eucharistia (1525.; Opera, III. 339. l.) című iratában. V. ö. Gieseler, i. m. III. k. 2. r. 379—80. l.

9) Calvini Institutio cet. L. IV. c. 11. § 3.

10) Calvini Institutio cet. L. IV. c. 8. §. 1.; c. 9. §. 13.; c. 3. §. 4. 6. 8. 9.

11) Calvini Inst. L. IV. c. 3. §. 12. 15.

12) U. o. L. IV. c. 9. §. 13.

13) Ordonances ecclesiastiques. V. ö. fennebb a 115—16. l. és 120—21. l. a 15., 16., 17. jegy.

14) Tizenkét presbyter választatott, ezek közül kettőt a kis, négyet a hatvanas és hatot a kétszázas tanács tagjai közül kellett választani; a választottakat egy évi hivatal viselés után vagy elbocsátották vagy egész életükre megerősitették. L. a 120. l. a 16. jegy. is.

15) Ezen alkotmány a hat első nemzeti zsinaton (1559—67.) jött létre; l. Tous les synodes nationaux des eglises reformèes de France par Aymon, à la Haye (2. k. 1710).

16) Főbb művek a 6a) jegyz. emlitetteken kivül: Bluntschli, zur Geschichte der ref. Kirchen-Verfassung (Reyscher u. Wilda, Zeitschrift für deutsch. Recht, VI. k. 166. l.); Hundeshagen, Die Conflicte des Zwinglianismus, Lutherthums und Calvinismus in Bern 1532—58. (Leiptzig, 1842.); Beiträge zur Kirchenverfassungsgesch. u. Kirchenpolitik des Protestantismus (Wiesbaden, 1865.), I. k. — V. ö. Gieseler, i. m. III. k. 2. r. 384—90.; Baur, i. m. IV. k. 424—27.; Rothe, i. m. II. k. 376—78.; Herzog, i. m. III. k. 177—79. l.

17) V. ö. a 289. l. és a 297. l. a 37. jegy.; a 306—308. l. és a 312. l. a 17. jegy.; Tóth Fer., Prot. Ekkl. Hist. I. k. 216—60.; Kovács Alb., Egyházjogtan, 191—96.; Komjáthi és Geleji Katona-féle kanonok.

67. A protestans istentisztelet, művészet, egyházi ének.

A reformatio nemcsak a tant, hanem a *cultust* is evangeliumi alapon törekedett kifejteni. Ez a gyakorlati vallásos élet szempontjából igen fontos volt, s ha valahol, úgy itt kiválólag kellett arra figyelni, hogy a helyes közép úton haladjanak. A róm. kath. cultus századok folyama alatt, részint a pogány cultusra való visszaemlékezések, részint a népnek a csodás, a titokzatos iránti vonzalma, részint a papság uralmi vágyának közrehatása alatt, oly mesterkélt, lelketlen, egyedül a képzelemre és érzékekre ható szertartások s diszitmények rendszerévé lett, mely a lélekre, a kedélyre minden épitő befolyását elvesztette, s melyet a nép végigbámult ugyan, de nem értett. *A reformationak* tehát e tekintetben *a volt a feladata*, hogy a cultust a céltalan, az érzékeket kápráztató, az evangelium szellemével ellenkező elemektől megtisztitsa, egyszerübbé, érthetőbbé és épületesebbé tegye; ezen átalakitásnál tekintettel legyen az ős keresztyén egyházra, s első sorban

az idegen cosmopolita latin nyelv helyett a nemzeti *anyanyelvet* tegye a cultus nyelvévé. Ezen feladatot azonban a két protestans egyház különbözőleg oldotta meg; mert mig Luther a római egyház szertartásaiból csak a tarthatlanokat vetette el, addig Zwingli a szentírás utasitása szerént azt teljesen ujra rendezte be.

I. Lutheranus egyház. Luther az istentisztelet központjává isten igéjének hirdetését tette ugyan, de a szertartások átalakitásában vagy nem tudott vagy nem mert a múlttal egészen szakitani. Karlstadtnak rohamos ujitásait, midőn ezeknek hírére Wittenbergbe visszatért, helytelennek nyilvánitotta s az ó istentisztelet rendjét visszaállitotta, egyedül a babonás szenteléseket törölte el. Az oltárokat a gyertyákkal és feszülettel, valamint a képeket is régi helyén hagyta, hogy a hívek áhitatosságát ezek is fokozzák. A misét köznapokon bibliamagyarázattal helyettesitette. A *vasárnapi istentisztelet* számára az ó miseszertartást [1]) egyszerübb alakba öntötte, s miután szívhez szóló *egyházi énekei* közreadását [2]) megkezdette, kiadta az *istentisztelet új rendjét* [3]) anélkül, hogy azt általános törvénynyé tenni s ez által a keresztyén szabadságot korlátozni kivánta volna. Ezen ujabb rendtartásban az ó szertartást egyszerüsitette s a községi ének beillesztése által annak a népet is részesévé tette. Azonban a nagyobb ünnepeken a latin mise még sokáig fennmaradt; ezen rendkivüli eset kivételével az egész istentisztelet a nép nyelvén tartatott [4]). Nagy mértékben előmozditotta Luther a cultus javitását *keresztelési* (Taufbüchlein, 1526.) [5]) és *esketési* (Traubüchlein, 1529.) *könyvecskéje* által, valamint a nép vallasos képzettségét *két kátéja* által, melyeknek fejtegetése hasonló fontos részét képezte az istentiszteletnek. Az utólsó javitás, melyet Luther az istentisztelet rendjén tett a volt, hogy az úrvacsora alkalmával *az elevatiot mellőzte* (1543. jan.)[6]). *Ünnepnapokúl* csak a váltság főbb eseményeinek emléknapjait; a Mária és szentek napjai közül csak a szentírás által igazoltakat hagyták meg (Gyümölcsoltó boldogasszony, sz. Mihály, sz. János sat.).

A wittenbergi berendezést, de nem feltétlenül, követte a legtöbb lutheránus egyház; igy pl. Luther a keresztelésnél az exorcismust megtartotta, több egyház pedig elvetette (Hessen, Würtenberg, Pfalz s más.); a *confirmátiot*, habár egészen átalakitva, ajánlották a reformatorok, mégis kevés egyház fogadta el (Hessen s más.); általában minden attól függött, hogy a philippismus vagy az orthodox lutherismus volt-e irányadó valamely egyházban.

Luther a művészeteknek, jóllehet azok a katholicismus szolgálatában érték el fejlődésük magas fokát, helyet adott az új egyházban, mert maga is érezte azoknak, főleg a zenének és dalnak, a lélekre

gyakorolt nemesitő befolyását; természetesen azon feltétel alatt, hogy azok helyesen alkalmaztassanak és a babona ápolói ne legyenek. Ezen tekintetekből azt ohajtotta, hogy a művészetek az evangelium szellemétől áthatva, épitsenek és ne romboljanak; a lelket foglalkoztassák és ne az érzékeket vagy a képzelmet; az erkölcs útmutatói és ne a dogmák magyarázói legyenek. *Dürer Albertet*, miként emlitve volt (I. k. 455. l.), már az új idő hajnali szellője érintette. Ilyen szellemben működött *Manuel Miklós* (Bernben, 1484—1530.), a németfelföldi iskola mestere, ki a korát mozgató eszmék hatása alatt könnyü, biztos, sőt merész ecsetével nemcsak az élet hiábavalóságait, hanem a római egyház bűneit is maró gúnynyal tárgyalta (ide tartozik a „*Haláltánc*“ nagy képsorozata, mely a berni Domokosrend zárdájának falát díszitette; „*Krisztus feltámadása*,“ mely képen a sz. sírt őrökként kath. papok és apácák állják körül, mégpedig nem a legilledelmesebb mozdulatokkal). Az ifjabb *Holbein János*, ugyancsak a németfelföldi iskola kiváló mestere (1498—1543.), kinek tiszta, méltóságos, egyszerü szép szinezésü alakjai a lombardiai mesterek legjelesebb műveivel versenyeznek. Legtökélyesebb imaképe a „*Madonna a Mayer polgármester családjával.*“ Azonban legnagyobb hatást keltett az ő „*Halaltánc*“ címü képsorozata, mely fametszetekben roppant tömegekben jutott forgalomba, s mely az életnek végtelen változatu helyzeteit tragikai humorral és metsző gúnynyal állitja a szemlélő elé és arra emlékezteti, hogy minden hiába való (a halál itt egy fejedelmet koronázó pápát ragad nyakon; ott a dús asztalnál lakmározó fejedelemnek tölt bort; amott az oltár előtt térdelő, de a hátamegett ülő ifjunak csábitó suttogásaira figyelő apáca megett áll és oltja ki az oltár gyertyáit sat). *Cranach Lukács*, a frank iskolának egyik kitünő mestere (szül. 1472. Cronachban, megh. Weimarban 1586.) ki derült, őszinte, gyöngéd és gyermeteg eszmevilágának változatos alakjait gazdag, ragyogó szinekkel árasztotta el; de gyakran a népies humor csapongásainak is szabad tért engedett. Utóbb emlitett fajta alkotásai, kivitel és hatás tekintetében, kortársa, Hans Sax költeményeinek méltó párjai. Az ő ecsete örökitette meg számos reformátornak, s közöttük Luthernek és Melanchtonnak arcképét is; ugyanő diszitette fel oltárképekkel az új evang. egyház számos templomát (Wittenbergben, Meissenben, Weimarban s m.). Azonban a protestantismus, mint a katholicismus ellentéte, a képzőművészettől idegenkedett; különben is a legendák megszüntével a művészek látó köre kisebbedett, s csak a bibliai történetekre és a protostantismus által szentnek tartott cselekvényekre (úrvacsora, keresztség, igehirdetés sat.) szoritkozott [7].

Az *épitészet* terén ujabb, a protestantismusnak megfelelő irány nem fejlődött ki. A csúcsíves templomok alakjuk és óriási méretük miatt nem voltak alkalmasok az igehirdetésre; részint épen ezen ok miatt az ily nemü emléképületek emelése iránt a lelkesedés megszünt. Általában a protestansok megmaradtak a már el terjedést nyert stylusok mellett, csakhogy kisebb mértékben és egyszerübben épitkeztek.

A XVI. században irt *evang. egyházi énekek* közös jellege az igazi egyháziasság és népiesség volt. Ezen énekek nem a költő egyéni érzelmeit rajzolják, hanem az egyházét, a mint hitéről vallomást tesz, a mint fohászkodik, a mint isten iránti szeretetének, benne vetett reményének hangot ad. Ily tárgyilagos jellegük mellett, népdalokra emlékeztető (külakakjukra nézve is az *ó német epost* és *históriás népéneket* követik), igaz, őszinte, szivhez szóló tartalmukkal gyakran a prédikácioknál is biztosabban meghóditották a vallásos kedélyeket. Alig született meg egy-egy jól eltalált hangu egyházi ének, azonnal szárnyra kelt s ugy a templomban, mint a családi tüzhelynél, vásárban, utcán, mezőn, úton-útfélen mindenütt zengett a nép ajkán. Az emlitett tulajdonok a legnagyobb mértékben *Luther* harminchét énekében találhatók fel, melyek részint latin hymnusoknak szabad forditásai, részint német eredeti énekeknek vagy zsoltároknak átdolgozásai (pl. „Eine feste Burg" a XLVI. zsoltárból), részint tartalom és alak tekintetében eredetiek. Luther mellett az egyházi költőknek egész díszes sora versenyzett abban, hogy az új egyház mentől elébb kitünő énekes könyv birtokába jusson. E jelesek közé tartozik a már emlitett *Speratus Pál* (l. 216. l.), utóbb Pomesania püspöke (Poroszországban, megh. 1554.); *Decius Miklós*, előbb szerzetes, azután stettini evang. prédikátor (1524 tájt); *Eber Pál*, wittenbergi tanár és superintendens (megh. 1569.); *Hans Sax*, nürnbergi csizmadia (megh. 1576.) s mások. — Az *énekeskönyvek* sorát a Luther által (1524.) kiadott „*Etliche christliche Lieder*" nyitja meg; majd *Weisse* (megh. 1540.), csehországi német evang. lelkész, a cseh testvérek énekei közül 155-öt leforditva vagy átdolgozva, adott ki egy gyüjteményben. Tulajdonképeni országos érvényü énekes-könyvek csak a XVII. század végén keletkeztek[8]).

De nemcsak az egyházi-ének költészet indult virágzásnak, hanem a kath. szertartást kiegészitő *karének* is célszerü módositással az istentiszteletnek lényeges alkatrészévé lett. A *községi ének* az Ambrosius féle *(Cantus Ambrosianus)* egyházi-ének módot nemcsak feleleveniteтte, hanem azt tisztább és gazdagabb alakban fejtette ki. A N. Gergely-féle énekmódtól *(Cantus romanus, firmus;* l. I. k. 255. l.) abban különbözött, hogy nem mint áldozári karének *(Cantus choralis)*, hanem mint községi nép-ének illesztetett az istentisztelet keretébe;

hogy az egyhangu, egyenlő értékü hangok helyét gazdagabb és zengzetesebb hanglejtés foglalta el; és hogy az eredeti egyhangot (unisono) több hang váltotta fel. A községi ének dallamát egyhangon (közép hangon = tenor) a község énekelte, s ezt a karban az énekesek több hangu harmoniával kisérték. Ezen ujitott énekmódot már Luther megkezdte két barátjával, *Rhaw Györgygyel* (lipcsei kántorral) és *Walther Jánossal*, a választó-fejedelem karmesterével; ezen példát azután mások is követték. Igy a négy hamburgi orgonista (Praetorius Hier. és Jakab, Scheidemann Dávid és Decker Joákim) már 1604. egy *dalkönyvet* adott ki, mely 88 új, szép és karénekre kitünően alkalmazott dallamot foglalt magába. De az evang. egyházi ének virágkorát csak a XVI. század vége felé érte el, midőn *Eccart János* zeneszerző, a hangok nagy mestere (mint berlini karmester halt meg 1611.) annak szerkezetén lényeges javitásokat tett. Nevezetesen a dallamot, hogy világosabb legyen, nem a közép (tenor), hanem a felső (*discant*) hangra tette át, és ezt a többi hangok aztán mint accordok kisérték, melyekbe az orgona tiszta, zengzetes hangjai is beleolvadtak. Különben az *orgona* a reformatio korszakában még csak a müéneket kisérte és csak később a községi éneket is [9]).

II. *A reformált egyház. Zürichben* a képeknek és oltároknak a templomból való eltávolitása (1524.) és a misének a sz. irás szerü úrvacsorával helyettesitése (1525.; l. az 56. 57. l.) után, *Zwingli az istentiszteletet* azon eredeti egyszerüségben igyekezett visszaállitani, a mint az az első keresztyén községekben szokásban volt [10]). Egyelőre azonban a pap a prédikácio előtt elmondta az Ave Mariát, s a nép az Ave Maria csengetyü hangjára térdre borult és keresztett vetett. A naponta tartatni szokott mise és „Hora" éneklés (Horae canonicae = áldozárok éneke) helyét *bibliamagyarázat* [11]) foglalta el. Az *orgonák* elnémultak. Zwingli még a községi éneknek sem volt barátja és az jó darabig hiányzott a zürichi istentiszteletből. *A rendes istentiszlelet* imából és egyházi beszédből állott [12]). Az *úrvacsora* kiszolgáltatására ritkábban került sor (karácsony két napján, nagy csütörtökön, nagy pénteken és pünkösd két napján); a *gyónást* általános előkészület váltotta fel; a *lelkipásztorok felavatása* és beiktatása azonosnak tekintetett és egyszerre történt. Egy ideig a fő *ünnepeken* kivül Máriának és egyes szenteknek több ünnepét megtartották, de már 1530. a szentek ünnepeit mind eltörölték és Zürich példáját a többi cantonok is követték. Különben Zwingli még a *vasárnapi ünnepet* sem tartotta helyesnek [13]). Az *orgonákat* Baselben is eltávolitották, de az új német *zsoltárokat* az istentisztelet keretébe felvették (1526.; ezen példát Schaff-

hausen és Sz. Gallen is követte). Később az orgona ismét elfoglalta régi helyét (1561. Sulzer elnök idejében); de Zürich előbbi határozata mellett maradt s az egyházi éneket is csak 1598. honositotta meg [14]).

A *genfi egyház* lényegében a zürichi istentisztelet rendjét vette be, de azt zsoltár-énekléssel egészitette ki. A templomokból az oltárokat, feszületeket, képeket, gyertyákat sat., mint a sz. írás elveivel meg nem egyezőket eltávolitották. A templomok imaházakká lettek, melyekben a nép a zajos, fényes, jelképes szertartások helyett, isten igéjét a lélek mélyére ható egyházi beszédekben [15]) hallgathatta; az apostoli egyszerűségű, erőteljes imákban és a kedély minden szinezetét visszatükröző zsoltárokban szivét istenhez emelhette. Az oltárt az egyszerű úrasztala helyetesitette; a térdelést elhagyták; az *úrvacsora* kiosztása alkalmával [16]) a kenyeret a szereztetés értelmében megtörték; a magán gyónást mellőzték; a szükségből való keresztséget eltiltották. A lelkészek beiktatásánál a kéznek főre való tételét megszüntették. Az *ünnepnapokat* a fő keresztyén ünnepek kivételével eltörölték; de a vasárnapot a zsidó szombat szigorúságával ülték meg.

A *többi ref. egyházak*, a helyi viszonyokhoz alkalmazva, a genfi istentisztelet rendjét fogadták el. Igy történt *hazánkban* is. Hogy az átmeneti időszak zűrzavarának minélelőbb vége legyen, a zsinatok a cultus rendezésére is kiterjesztették figyelmüket. Már az *első erdődi zsinat* (1545.) elrendelte, hogy az úrvacsorát Krisztus rendelete szerént és anyanyelven szolgáltassák ki (VII. c.). Hasonló intézkedések elszórva a többi zsinatok végzéseiben is találhatók. *Huszár Gál* (l. 225. l.) Bullingert levélben kérte meg, hogy a zürichi egyházi rendtartással ismertesse meg. Ezen kivánságát Lavater zürichi lelkésznek 1559. megjelent Agendája (l. itt a 12. j.) teljesitette. Erdélyben valamivel korábban a bizonytalan ingadozást megállapodás váltotta fel. Erre vall *Heltai Gáspár Agendája* [17]), mely 1559. már új kiadásban jelent meg. Ezt több más Agenda követte [18]), melyek azonban csak kisebb, nagyobb területeken voltak érvényesek. A cultusnak országos egyöntetűségére nem gondoltak; nem is volt szükség, mert nem a külalak, hanem a szellem egysége a fő dolog.

Eleinte általános szabálynak tekintették, hogy az ó keresztyén egyház példájára csak *zsoltárokat* énekeljenek, hogy az egyházi zenét és orgona-játékot egészen mellőzzék. Midőn már többé nem lehetett attól tartani, hogy a kath. cultus érzéki iránya tért foglaljon, a korábbi ridegséggel felhagytak. A számüzött orgonát előbb Hollandiában (1637 óta), azután a pfalzi fejedelemségben (1655 óta) s más országokban is az egyházi ének kisérőjéül ismét befogadták. A mint az egyházi ének iránti előitélet megszünt, ezen tért is szorgalmasan kezdették müvelni.

Az első *énekes-könyvet* („Gesangbüchlein") *Zwick János*, constanzi lelkész (megh. 1542.) adta ki 1536., melyben nehány zsoltár Lutheri dallam után volt átdolgozva. Maga *Calvin* is forditott le nehány zsoltárt [19]), s az ő buzditására a *zsoltárok nagy részét*, francia népdalok és dallamok után, *Marot Kelemen* dolgozta át; a többi *Béza* műve. Ezen zsoltárokhoz a dallamokat *Goudimel Kolozs* (ki a Bertalanéji mészárlás áldozata lett, Lyonban 1572.) és *Franc Vilmos* irta; a *francia zsoltár-gyüjtemény* 1562. már egészen be volt fejezve [20]). Azután *Lobwasser Ambrus*, königsbergi jogtanár (megh. 1585.) a francia zsoltárokat Marot nyomán német nyelvre forditotta (először Lipcsében, 1573. jelent meg). Ezen merev, nem nagyon költői forditást használták jó sokáig a német ref. egyházakban [21]).

Az egyházi ének bevétele, terjesztése és eredeti énekek szerzése körül *a magyar protestáns egyházban* is nagy szorgalmat fejtettek ki. Kezdetben a régi kath. latin hymnusokat dolgozták át vagy forditották le, mint *Székely István* (Istenes Énekei. Krakkó, 1538.; l. 221. és 231. l. a 36. j.). Majd a *zsoltárok leforditását* vették munkába (első forditók: *Székely István*, Zsoltár könyv sat. Krakkó, 1548.; *Heltai Gáspár*, Zsoltár, azaz Sz. Dávidnak és egyéb Prophetáknak Psalmusinak ... könyve, Kolozsvár, 1560.), vagy alak és szellem tekintetében a zsoltárok nyomán haladvó *eredeti énekeket* is irtak, hogy az evang. vallás eszméinek és tanainak a dal segélyével is utat nyissanak a szivekhez, s hogy a megnyert hivek hitükben és reményükben, örömükben és bánatukban egyesülve, a köz egyházi ének hangjain adhassanak vallásos kedélyük hullámzásának megfelelő kifejezést. Az első *egyházi ének-költők* maguk a reformatorok voltak: *Siklósi Mihály* [22]), *Sztáray Mihály* (l. 219—20. l.), *Batizi András* [23]), *Erdősi* (Sylvester) *János* [24]), *Dévai Biró Mátyás* [25]), *Szkhárosi Horváth András*, tállyai ref. lelkész 1542—49 közt) [26]), *Huszár Gál* (l. 225. l.), *Szegedi Kis István* (l. 223—24. l.), *Szegedi Gergely* (l. 240. l.), *Melius Péter* (u. o.) s mások. *Skarica Máté* (l. 224—25. l.) Luther énekeit (Erős várunk . . ., Atya isten tarts meg minket . . . sat.) forditotta le. Az *énekek összegyüjtését* már korán megkezdték, hogy az istentiszteletnél alkalmazott énekekhez a községek könnyebben hozzáférhessenek. Az első énekes-könyvet *Gálszécsi István* adta ki Krakkóban, 1536.; *Huszár Gál* is szerkesztett egyet (Isteni dicséretek és Psalmusok, Debrecen, 1560.), melyet ujakkal kibővitve, 1574. (?) ujra kiadott Debrecenben. Ezek után jelent meg *Bornemisza Péter* [27]), felső Dunamelléki superintendens énekes-könyve (Énekek három rendben . . . sat., Detrekő, 1582.), mely egyházi énekeken kivül vallásos, tan- és feddő költeményeket és bibliai eposokat is

tartalmaz; *Gönczi Fabritzius Györgyé*[28]) (Keresztyéni Énekek. Debrecenben, 1592., a XVII. század végéig 15 kiadása ismeretes); *Kálmáncsehi Mártoné*, mely reggeli énekek, zsoltárok, hymnusok, antiphonák, responsoriumok sat. forditásait foglalja magába (megjelenési helye és ideje eddig ismeretlen, de XVI. századi); a *Debreczeni énekes könyv* 1579. (Énekes könyv, Melyből szoktanak az Urnak dicséretet mondani az Anyaszent egyházban sat.), mely számos bővitett és javitott kiadást ért s Magyarországon három századon át majdnem általános használatban volt. Több kiadást ért a *Bártfai Énekes könyv* is (első kiadás 1593.); egyet *Beythe István* (l. 259—60. l. és 272. l. 5. j.) Dunántúli superintendens adott ki kótákkal (valószinűleg Német-Ujvártt, 1580—85.); végre Kolozsvártt jelent meg a *Dávid Ferenc* és társai által szerkesztett *unitarius énekes-könyv* (Isteni dicséretek, imádságos és vigasztaló énekek; 1575—78.) és *Heltai Gáspárnak* unitárius korában szerkesztett énekes-könyve (valószinűleg 1570—74.; hogy minő viszonyban van e két könyv, még megfejtésre vár).

Ezek közül a Gálszécsié és a Bártfai énekes-könyv a lutheranusok, a Dávid és Heltai-féle az unitariusok, s a többi a reformáltak számára készült; de azért egyik felekezet a másik énekes-könyvéből sokat átvett; sőt a javát, a szépét még kath. atyánkfiai is bekebelezték.

A terjedelmes magyar prot. egyházi költői irodalomban elszigetelt helyet foglal el az *erdélyi szombatosok* üldözött felekezetének *egyházi költészete*. Itt *ifj. Bogáti Fazekas Miklós* volt az úttörő, kinek *Énekes-könyve* kéziratban maradt fenn (a XVI. század elejéről, az unitariusok kolozsvári főiskolájának könyvtárában); ez a rendes énekek mellett hymnusokat is tartalmaz. Egyes énekeket irtak még *Péchi Simon*, Bethlen Gábor kancellárja, a szombatosok hatalmas pártfogója s később hitvallója, *Pánkotai Tamás* és mások.

Az összes magyar prot. egyházi énekirodalom *jellege* a közvetlen erős hit, mély meggyőződés, istenben vetett tántorithatlan bizodalom és megnyugvás. Ugy látszik, hogy szerzők nem a költői szinezést, emelkedettséget, választékos nyelvet, formai tökélyt, tekintették fő kelléknek, hanem a vallásos igazságok hamisitatlan közlését, a tévelygések kiméletlen leleplezését, az elvadult erkölcsök megnemesitését, és ezen célokat többé-kevésbé el is érték. Miként a reformatorok, ugy az egyházi költők közül sem emelkednek ki egyesek, kik a lángelme isteni adományával, a költészet múzsájának különös kegyével dicsekedhettek volna. Talán még legkimagaslóbb az ifju Bogáti Fazekas Miklós, ki az üldözések keservei közben, nyelvezet és versalak tekintetében is kiváló énekeibe mély, meleg érzést és költői rajongó szellemet tudott önteni [29]).

A *XVII. század elején* a magyar prot. egyházi ének irodalma még *két kiváló művel* gazdagodott. *Egyik a Zsoltárok forditása* (Psalterium Ungaricum. Sz. Dávid királynak és prophétának százötven zsoltári, sat. Herborn, 1607.; mintegy 100 kiadás) *Szenczi Molnár Alberttől* [30]), ki azokat *Marot* és *Beza* után forditva és francia dallamokhoz alkalmozva *magyar versekbe* öntötte [31]). Molnár szakitott a korábbi vers-szerkezettel; a hosszu soros, döcögő, egyhangú és gyakran hamis rímü versszakok helyett rövidebb soru, változatos és összehangzó rímü versszakokat (130 félét) alkalmazott. E mű költői alak, választékos, zengzetes nyelv és mély vallásos ihlet tekintetében korszakot alkot, s mai napig érvényes a magyar prot. egyházban. A *másik mű* „Az keresztyéni üdvezitő hitnek egy nyomban járó igazságához intéztetett . . . hymnusokkal. . . Soltárokkal. . . . Dicséretekkel és . . . Caeremoniákkal tökéletesen megtöltetett *öreg Gradual*," sat. (Gyula-Fehérvár, 1636.) [32]). Ez két erdélyi fejedelem buzgóságának és két erdélyi ref. püspök gondosságának és szorgalmának emléke. *Geleji Katona István* [33]), Bethlen Gábor fejedelem udvari papja, már korán figyelmeztette *Keserüi Dajka János* [34]) ref. püspököt az egyházi énekek tökélytelen és elégtelen voltára. Hozzá is fogtak ketten a meglevő énekek javitásához és ujak kidolgozásához, s munkájukhoz felhasználták a forgalomban levő Gradualokat. De Dajka kidőlt és Katona, mint a püspöki széken utóda, a nagy munkát tovább folytatta s a kész dolgozatot még egy negyedrésznyivel bővitette; *I. Rákóczy György* fejedelem pedig nagy ívrétben, 200 diszes példányban, hangjegyekkel kinyomatta, s az előszó után nevét és jelmondatát minden példányra sajátkezüleg felírva a főbb egyházaknak ajándékúl megküldötte. E két mű képezte a magyar prot. egyházi énekköltészet záró kövét; de a Gradual sohasem volt népszerű, ellenben Molnár Zsoltárai mindenütt állandóan tért foglaltak. Ezután jó ideig elhallgatott az egyházi lyra, vagy ha időnként megszólalt is, nem a sziv önkénytelen vallásos érzelmeit tolmácsolta, hanem a hitcikkeket fejtegette [35]).

1) Formula Missae et Communionis pro Ecclesia Wittenbergensi, 1523.

5) Etliche christliche Lieder, 1524.; melynek következő kiadásai folyvást bővültek.

3) Deutsche Messe und Ordnung Gottisdiensts, 1526.

4) A wittenbergi istentisztelet következőleg volt rendezve. Hétköznapokon kétszer, reggel és estve tartatott istentisztelet. Az Evangelium Máté szerént szerdán, János szerént szombaton, az apostoli levelek csötörtökön és pénteken, a káté főbb részei, a keresztség és úrvacsora tana hétfőn és kedden tárgyaltattak. Héten át a fiuk néhány zsoltárt latinúl énekeltek és az új-szövetségből néhány fejezetet latin és német nyelven olvastak fel. Az istentisztelet énekkel kezdődött, ezt követte a Kyrie eleison, egy Collecta (rövid ima) és

a napi evangelium és levél; ezután a gyülekezet a hitvallást németül énekelte, ezt követte a prédikácio, a miatyánk és intés azok számára, kik az úrasztalához akartak járulni. Végre következett az úrvacsora liturgiája; a kenyér megszentelése és kiosztása, ezután a bor megszentelése és kiosztása. Az elemek felemelése (elevatio) megmaradt, mivel Krisztus parancsolta, hogy emlékezzünk meg róla (elég különös okoskodás Luthertől); az egészet collecta és áldás fejezte be. Richter, Kirchenord. I. 35. l. után közli Gieseler, i. m. III. k. 2. r. 395—97. l.

5) A keresztelésnél a rálehelés, só, nyál és chrysma elmaradt; az exorcismus megrövidittetett; Richter, Die evang. Kirchenordn. cet. I. k. 7. l.

6) Mig Luther élt, a cultus új rendje annyira hasonlitott a régihez, hogy egész megnyugvással irhatta Brück kancellárnak 1541. ápr.: „hála istennek a mi templomaink a neutralisokban úgy vannak berendezve, hogy ha egy világi vagy egy olasz vagy egy spanyol, aki a mi prédikációnkat nem értheti, látja a mi misénket, karunkat, orgonánkat, harangunkat, miseruhánkat (= casula), azt kell hogy mondja, hogy ez igazán pápistás, és semmi vagy nagyon csekély különbség van azok közt. De Wette, Luth. Briefe, V. k. 340.

7) Kugler, (I. k. 62. c. 1. j.) i. m. II. k. 402—404., 409--411. l.

8) Knipfer, Das kirchliche Volkslied in seiner geschichtl. Entwickelung (Bielefeld, 1875.). V. ö. Kurtz, Lehrbuch der Kirchengeschichte (8. kiad.), II. k. 1. r. 126—127.; Hertzog, i. m. III. k. 340—41. l.

9) Kraussold, Der prot. Choralgesang (Fürth, 1851.). V. ö. Kurtz, i. m. II. k. 1. r. 127—28. l.

10) E tekintetben Zwingli igen határozottan igy nyilatkozott: „Welcher die Messhudelei und Gaukeltisch lehrt halten, der lehrt den Papst warten, bis sein Reich wiederum möge aufkommen — welcher die Storchennester bleiben lässt, dem kommen sie wahrlich wieder“ Zwingli's Werke, II. II. 219. l.

11) Ezzel kapcsolatban volt a „Prophezei“ nevű előkészület. Ugyanis a nagy tanács rendeletéből (1523.), naponta, péntek és vasárnap kivételével, a városi papoknak, a káptalan tagjainak, a káplánoknak és nagyobb tanulóknak a főtemplom karjában össze kellett gyűlni, s ott a sz. irást egy órán héber, egy órán görög, egy órán latin nyelven olvasgatni és magyarázni (ezek voltak az első sz. irás magyarázati előadások). Ennek végeztével egyik prédikátor a prophetia eredményét összegezte s 9 órakor a templomban egy épületes beszédben előadta. Ezen szokás Bernben is meg volt egy ideig. L. Güder „Prophezei“ cikkét (Herzog, Realencycl.).

12) A sorrend ez volt: közima, egyházi beszéd, ima a héten elhaltakért, bűnbevallás, Mi atyánk, Apostoli Hitvallás, a szegények segélyezésének és a könyörgésnek ajánlása. Lavater, De ritibus et institutis Eccl. Tigurinae (1559.), 9. §. 27. l.

13) „Ich find — mondta — nienen, dass Mussiggon ein Gottesdienst syg. So man schon am Sonntag ze Acker gienge, nachdem man sich mit Gott verricht, mäjete, schnitte, höwte, oder welches Werk die Nothdurft der Zyt erforderte, weiss ich wol, dass es Gott gefälliger wäre, denn dass liederlich Müssiggon. Denn der Glöubig ist über den Sabbat. Zwingli's Werke, I. k. 317. l.

14) Hottinger, Helvetische Kirchengesch., III. k. 966. l. V. ö. Gieseler, i. m. III. k. 2. r. 403—407.; Herzog, i. m. III. k. 142—43. l.

15) A prédikációnak egy különös neme volt a Congregatio, később Conferentia nevű, mely abban állott, hogy minden pénteken a templomban a lel-

készek felváltva előadást tartottak; ennek végeztével minden jelenlevő megtehette a beszédre saját megjegyzéseit és a nem értett helyekre nézve felvilágositást kérhetett. Herzog, i. m. III. k. 179. l.

16) Úrvacsorát évenként négyszer osztottak; karácsony után következő vasárnapon, húsvét és pünköśd napján és szept. hó első vasárnapján. A gyermekeket csak azután bocsátották az úrasztalához. miután hitükről a káté szerént vallást tettek Richter, Die evang. Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts (2 k. Weimar, 1846,), I. k. 347. l.

17) Szabó K., Régi magy. könyvt. 37. sz.

18) Károli Péteré (Bonus pastor, seu Pastoris optimus vivendi agendique modus. Várad, 1570.); Beithe Istváné 1582. ;Melotai Nyilas Istváné 1621.; Samorjai Jánosé 1636. L. Szabó K., Régi magy. könyvt., 200., 515., 662. sz. — Lampe. i. m. 699.—725.; Tóth F., Prot. Ekkl. Hist., I. k. 378—84, Tóth M, Egyházszertartástan alapvonalai (Debrecen, 1873.), 15—17. l.

19) A XXV. és XLVI. bizonyosan az ő forditása; l. Calvini Opera, VI. k. 213. l.

20) Bovet, Histoire du psautier des églises reformées (Neuchatel és Paris, 1872.).

21) Weber, Gesch. des Kirchengesanges in d. ref. Kirche der Schweiz (Zürich, 1876.). V. ö. Gieseler, i. m. III. k. 2. r. 407—409.; Herzog, i. m. III. k. 179=80., 341., 379., 589. l.

22) L. 219. l. V. ö. Szilády Áron, Régi Magy. Költők Tára (eddig 4 köt, Budapest, 1877—83.), IV. k. 45—47., 282 -85. l.

23) L. 220—21. l. V. ö. Szilády Á., i. m. II. k. 55—74., 410—14. l.

24) L. 221. l.—V. ö. Szilády Á., i. m. II. k. 131—40., 432—39. l.

25) L. 221—22. l.—V. ö. Szilády Á., i. m. II. k. 127—28., 427—32. l.

26) Szilády Á., i. m. II. k. 161—230., 449—51. l.

27) Bornemisza Péter, „pesti fi," korán elvesztvén szüleit, egy ideig ide oda hányatott; majd Kassán és Bécsben tanulmányai alapját megvetvén. nyolc évet Olasz-, Francia- és Németországban töltött. Hazájába térve, a felső Dunamelléki kerületben lelkészkedett s 1576 tájt ugyanott superintendensi hivatalt is viselt. Széles tudományos ismereteinek emlékét több munkában hagyta fenn, melyekről alább lesz szó. Bod P., Athenás, 49 -50. l.

28) Gönczi Fabritzius György tanulmányait Olasz-, Német- és Franciaországban fejezte be, Wittenberget is meglátogatta 1557. Hazatérve, Debrecenben mint lelkész és Melius halála után mint püspök működött. L. fentebb 249, l. 24. j., 259. l. V. ö. Bod P., Athenas, 100. l.

29) Kriza, Vadrózsák, 270—73., 539. l.

30) Sz. Molnár Albert, kiköltözött székely család ivadéka, 1574. aug. 30. Pozsonymegyében, Szencen született. Tanulmányait Győrött, Debrecenben, Göncön és Bécsben fejezte be. 1590. okt. havában ismeretei gyarapitása végett Németországba utazott, nagyon szegény körülmények közt öt évet töltött a wittenbergi, heidelbergi és strassburgi egyetemeken. Utóbbi helyen a theologia baccalaureatusa lett 1595. jul. 1. Azután ellátogatott Genfbe Bezához, Strassburgba (1596.), Rómába (1597.), s Németországba visszatérve (1598.), több városban, nagy nélkülözések közt, mint nyomdai corrector, később Oppenheimban mint nevelő tartózkodott és megnősült 1611. Mint családos ember, hosszas vándorélete után, hazájában ohajtott állandóan megtelepedni, s elfogadta a rohonci lelkészi állo-

mást, de e kis kör nem elégitette ki vágyait, s 1615. visszatért Oppenheimba. Végre sok viszontagság után, miközben csak Móric hesseni tartománygróf és V. Frigyes pfalzi választófejedelem pártfogása alatt látott derültebb napokat, s miközben folyvást hazánk tudományos irodalmának gyarapitásán fáradozott, végre Bethlen Gábor erdélyi fejedelem meghivására a gy.-fehérvári főiskola igazgatóságának elfoglalása végett Erdélybe utazott; de e közben a fejedelem meghalt s ő biztos kenyér nélkül nyomórogva, mint a tudomány vértanuja Kolozsvártt fejezte be sokat hányatott munkás életét 1633—34. Ezen végső napjaiban, egyetlen pártfogója Fintai Darholz Ferenc volt, ki az ő könyvkiadásai miatt csinált adósságait kifizette s igy gondjai nagy részétől megmentette. Jellemző és találó azon vers, melyet Bisterfeld irt Molnár emlékére:

„Hungariae Cunas, curas Calami, Thalamique
Debeo Theutoniae; Dacia dat tumulum."

V. ö. Bod P., Athenas, 181—84.; Toldy, A magy. nemz. irod. tört. (2. kiad. Pest, 1868.), I. k. 58. l.; Szilágyi S., Erdélyország tört, II. k. 231—33.; Balogh F., A magy. prot. egyház tört. részl., 165—66. l. —

31) „A Soltárt Magyar Versekbe formálta,
És a Frantziai Nótákra szabta."

A Zsoltárok 1805. kiadásának, A 2. l.

32) A Gradual tartalmát és előszavát l. M. Pr. Figyelmző, 1874. 392—95. l. közli Ivánka Sámuel.

33) Geleji Katona István Eger közelében Gelej helységben, 1589. szül., anyja papnak szánta; két éves korában koborló tatárok rabolták el, anyja egy hó múlva találta meg s váltotta ki. Tanulói pályáját a szántói, gönci, újhelyi, és pataki iskolában fejezte be. Majd Betlen Gábor fejedelem költségén két izben (1615. és 1619.) ment külföldre (Heildelbergbe). Hazatérve s a nevelői pályát (Bethlen István mellett) a lelkészivel cserélve fel, előbb mint a fejedelem tábori lelkésze, majd mint udvari lelkész Keserüi Dajka János püspök mellett Gy.-Fehérvártt szolgált. I. Rákóczy György fejedelem alatt, Dajka halála után, 1633. püspöknek választatott s Erdélynek egyik legtanultabb és legbuzgóbb ref. püspöke lett (hitudós működéséről alább lesz szó). Meghalt 1649. december havában, miután a hű főpásztor élete szerzeményét, 75,000 frt. pénzét és sok drága arany és ezüst edényét egyházának hagyományozta, V. ö. Bod P., Athenas, 90—92.; Imre Sándor, Geleji Katona István főleg mint nyelvész (Pest, 1869.), 3—12. ; Szilágyi S., Erdélyország tört., II. k. 225. s köv. l.

34) Keserüi Dajka János Heidelbergben fejezte be külföldi tanulmányait 1609.; hazatérve váradi lelkész lett; ezen állomásról hivta meg Bethlen Gábor fejedelem a buzgó papot Gy.-Fehérvárra udvari lelkésznek s 1618. püspökké választatását is elmozditotta. Szigorú rendet tartott, az erkölcsöknek, valamint az igaz hitnek is éber őre volt, s azoknak megtámadói ellen nem ismert kiméletet. Összegyüjtötte és kiadta a Bethlen Gáborné (Károlyi Zsuzsánna) fejedelemasszony felett tartott halotti beszédeket (Halotti pompa sat. Gy.-Fehérvár, 1624.). V. ö. Bod P., Athenas, 140—41.; Szabó K., R. M. Könyvt, 539. sz.

35) Az egész nagy prot. egyh. énekirodalomra nézve l. Lampe, i. m. 737—45.; Tóth F., Prot. Ekkl. Hist., 384—93.; Toldy F., A magy. költészet Tört. (2. kiad., Pest, 1867.). 180—89., 218—19.; Bartalus Ist, A magy. egyházak szertartásos Énekei a XVI. és XVII. században (Pest, 1869.); Bodnár Zsigm., A XVI. század Lyrája (Abafi, Figyelő, IV. k. 17—23.); Szabó K., Régi magy.

Könyvt., 8., 16., 19., 40., 41., 151., 195., 252., 276., 332., 342., 347., 355., 364., 407., 658. sz.; Kálmán Farkasnak az egyházi ének-költészetre vonatkozó ismertetései Prot. Egyh. és Isk Lap, 1881. évf. 82—84., 112—15., 148—50.; Turcsányi A., u. o. 135—137.; Kálmán Farkas, u. o. 361—63., 1061—64., 1097—101., 1127—130; 1883. évf. 1129—32., 1190—92.; Jakab Elek, XVI. századi költészetünk néhány ismeretlen emléke (Abafi, Figyelő, IX. k., 16—31.). Adatok Énekes-könyveink Bibliographiajához (Toldy Fer. jegyzeteiből. Magy. könyvszemle, 1882. VII. évf. 40—71.; Ker. Magvető, 1880. évf. 1. 3. 4. füz.; Ivánka Sám., Óramutató sat. (Sárospatak, 1882.), 4—7. l. sat.

68. A protestans népek erkölcsi fejlődése.

A reformationak nemcsak a volt a célja, hogy Jézus tanait megvesztegetettlen tisztaságában állitsa vissza, ha csak ezt teszi, fél munkát végez; hanem az is, hogy a keresztyén életet erkölcsileg újjá szülje, s a katholicismusnak azon kétes értékü elemeitől, melyek inkább csak a látszatnak, az önámitásnak szolgáltak, egészen megtisztitsa. Hogy ezen két cél felfogásában s az ezekhez vezető utak megválasztásában Luther és Calvin nem értett egyet, ez a két reformator ismert jelleméből és gondolkodásmódjából önként következik; s hogy a siker csekélyebb volt, mint amennyit vártak, az egészen emberi dolog.

Azon kor fiainak elég tekintélyes részében megvolt a jóakarat, a buzgóság, hogy a tiszta evangelium érdekében áldozatokat hozzanak, igaznak hitt tanaihoz erősen ragaszkodjanak; de hogy a nagy tömeg az addigitól egészen eltérő új életet kezdjen, hogy a meglett emberek megrögzött természetüket levetkezzék: azt várni annyi lett volna, mint lehetetlenséget kivánni. Hogy a reformatio áldásos hatása szembetünő legyen, annak elveiben, szellemében egy új nemzedéket kellett nevelni. Azért forditottak a reformatorok oly kiváló gondot az *iskolára*, hogy a serdülő nemzedék fogékony lelkébe a tiszta evangelium eszméit idejekorán beoltsák s ezekkel összehangzólag az igaz keresztyén erkölcsöket megszilárditsák. Ezen feladat megoldásához első sorban apostoli buzgóságu, tiszta példás életü lelkészekre volt szükség. Ezért sürgette *Luther* szünetlenül a reformatiot bevett nagyobb városokat arra, hogy alapitsanak *felsőbb tanintézeteket*, a kisebbek pedig legalább népiskolákat. Új *egyetemek* és akadémiák alapitásáról is gondoskodtak, melyekben kiválólag a hittani és vallásos kiképzést tüzték ki célúl, hogy jó lelkipásztorokat nevelhessenek.

A *németországi falvakon* jó ideig a növendékeknek a kátét, a templomban, a lelkészek tanitották, azon kivül a gyermekek tanitása az egyházfiakra és harangozókra bizatott. Rendezettebb elemi iskolák csak a szász egyházi rendtartás megjelenése (1580.) után keletkeztek.

Az oktatás és nevelés szükségét *Zwingli* is nagyon érezte, s ő maga adott utasitást a gyermekek vallásos nevelésére (Lehrbüchlein wie man die Knaben christlich unterwiesen und erziehen soll.). *Calvin* az erkölcsi átalakitás nehéz munkáját inkább az egyház, mint az iskola feladatának vélte, ezért forditott oly kiváló gondot a lelkészek képezésére. *Hazánkban* 1530 után már nagy számmal voltak prot. iskolák; a XVII. század elején pedig a Tisza mentén, főleg a nagy debreceni egyházmegyében alig akadt oly falu, hol a lelkész mellett rendes iskola-tanitó nem volt. Különben is a papi pályára lépők előbb az elemi iskolákban mutatták be tanitási képességüket [1]).

Azonban az *egyházi hatóságok* nem elégedtek meg az iskolák késő eredményével, hanem a nép erkölcsi nevelése végett még a családok beléletébe is oly mélyen beleavatkoztak, hogy korunkban senkisem venné szivesen. Szigorúan őrködtek a felett, hogy a hivek az ünnep- és vasárnapokat komolyan megtartsák, az istentiszteletet pontosan látogassák, a hitvallástól el ne térjenek, az istenkáromlástól ovakodjanak; az ezek ellen vétőket pedig nyilvánosan és szigorúan megbüntették. Még a kereskedésbe is beleszóltak, a túlságos nyerészkedőkkel és uzsorásokkal ugy bántak, mint erkölcstelen emberekkel. A *házasság* tisztaságának megsértését s a fajtalanságot érzékenyen megtorolták, jóllehet a házasságot inkább polgári, mint egyházi ügynek tekintették, s a házassági perek elintézését a polgári hatóságokra bizták. Sőt a *fényüzés* és divat, a kényelem és ruházkodás, az étkezés és vendégeskedés mértékére nézve is részletes szabályokat állitottak fel. De ezen túlságos gyámkodásra, ezen erős gyógyszerekre mind nagy szükség volt, ha az akkori romlott társadalom helyébe új eget és új földet, azaz komoly, tiszta, üde vallásos erkölcsi életet akartak teremteni.

És válóban az *erkölcsi állapotok mély sülyedése* a jobbak lelkét komoly aggodalommal töltötte el. Maga Luther is hangosan panaszolt az erkölcstelenség minden fajának növekedéséről [2]). De ez az átmeneti korszakok rendes jelensége. A kath. egyház igájától alig megszabadult nép a prot. szabadságot nem tudta józanon használni; sőt a többség azon téves gondolattal áltatta magát, hogy ha egyedül a hit üdvezit, akkor a jó cselekedetek nem sokat nyomnak. Aztán a véget nem érő *hitviták* csak a felekezeti türelmetlenségnek és nem az erkölcsi javitásnak, épitésnek voltak magvetői. Mig a felekezetek papjai saját dogmáik igaz volta mellett a szenvedély fegyvereivel harcoltak, addig a Jézusi szeretet igéje leszorult az egyházi szószékekről, s a hosszú theologiai küzdelem alatt a dogmával jól tartott nép méginkább elvadult. A *tudatlanság* sürü homályát a felvilágosodás napjának áldásos suga-

rai még nem tudták egészen eloszlatni; az erkölcstelenség és nyerseség növekedőben volt, s a harminc éves háboru nyomában járó durva erkölcsök minden nemesebb életirányt kiirtással fenyegettek. A képzelt *varázslatokban*, *boszorkányokban és ördögökben* vetett régi hit még mindég uralkodott, az embereknek sok keserüséget és aggodalmat okozott. És valóban a XVII. században oly számos boszorkányper fordult elé, minha az egyházak a felett versenyeztek volna, hogy melyik tud több boszorkánynyal megbirkozni [8]).

Miután azonban a forrongás szaka elmúlt, s a felkavart zavaros elemek leülepedtek, a küzdő új egyházak hoszszas fáradozás után végre megérték, hogy hiveik erkölcsi életében *kedvező fordulat* állott be. A legtöbbnyire fejedelmi pártfogás által gyámolitott *lutheranus egyházak*, nem annyira szigorú egyházi fegyelem, mint inkább intő és dorgáló prédikációk, olykor kirekesztés vagy épen a világi büntető hatalom segélyével ,hiveik kebelében a bennső istenfélelmet, az egyház iránti mély ragaszkodást, de a más felekezetek iránti türelmetlenséget is, a családi élet tisztaságát, a világi felsőség iránti hűséget és engedelmességet megszilárditották. A *reformált egyház*, mely szabadságáért és függetlenségeért több országban (pl. Magyar-, Francia- és Skótországban) oly sok nehéz harcot állott ki, egyfelől az ellenséges állami hatalom nyomása alatt, másfelől a szigorú egyházi fegyelmet tartó *presbyteriumok* éber őrködése és vezetése mellett, a polgári és családi életet oly komoly és igazán evengeliumi szellemben fejtette ki, a keresztyén hősiességet és megingathatlan szilárd jellemet oly mélyen meggyökereztette, hogy azokon a következő századok romboló viharai is majdnem ártalmatlanúl vonultak át. Az igaz, hogy a felekezeti türelmetlenség időnként, itt-ott, a ref. egyházban is felütötte fejét; de azért a reformáltak mindég hajlandóbbbak voltak az eltérő nézetüeknek béke-jobbot nyujtani, mint a lutheranusok azt elfogadni. Az is igaz, hogy főleg a *puritanusok* erkölcsi komolysága a világ minden öröméről való rideg lemondásnak határát is átlépte; de az is igaz, hogy a tiszta erkölcs, a szabadság, az igaz emberség magaslatára még soha senki (sem egyén, sem nép) sem jutott fel áldozat és küdelem nélkül.

A *vasárnapot* főleg a ref. egyház majdnem az ó-szövetségi törvény szigorúságával ülte meg, s ezen napon az előbb szabados foglalkozásokat és ártatlan mulatságokat is vétkesnek tartotta. *Kettős házasságra* kivételesen csak Filep hesseni tartománygróf esetében találunk példát, de ebből is nagy zavar támadt (l. 89—90. l.). Azon házasfeleket, kikre nézve az együttélés, súlyos erkölcsi vagy természeti ok miatt lehetetlenné vált, nem erőltették arra, hogy ágytól és asztaltól elkülö-

nitve, hazug és képzelt házasság bilincseiben nyomorogjanak, hanem törvényesen *egészen elválasztották*. Végre még a reformatio mozgalmai alatt megkisérlették, hogy az *erkölcstant* a hit által való megigazulás alapján tudományosan fejtsék ki. Ez ugyan alapjában elhibázott kisérlet volt, mert *a moral* nem lehet ilyen vagy olyan felekezeti, hanem *csak egyféle; t. i. emberi*, de azért a maga idejében hatása nem maradt el [4]).

1) Révész I., Adalékok a magy. prot. iskolák autonomiájának történetéhez (S-pataki füzetek, 1869. XIII. évf., 204—207. l.); Frankl V., A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században (Budapest, 1873.).

2) „Der Teufel fähret nun mit Haufen unter die Leute, dass sie unter dem hellen Lichte des Evangelii sind geiziger, listiger, vortheilischer, unbarmherziger, unzüchtiger, frecher und ärger, denn unter dem Papstthum" (Luthers Werke, Walch kiad. XIII. 19. l.); ismét másutt: „Wir Deutschen fressen und saufen uns arm, krank, todt und endlich gar in die Hölle hinein." Ez nálunk sem volt másként. A fényűzésre példát bőven találhatni Radvánszky Béla, Lakadalmak a XVI. és XVII. században (Századok, 1883. XVII. évf. 217—42. l.). Az erkölcsi állapotokra kellő világot vetnek a XVI. században irt feddő költemények, pl. Farkas András (talán) debreceni ref. lelkészé, Szkh. Horváth András tállyai ref. lelkészé s másoké. V. ö. Szilády Á., Régi magy. költők tára, II. k. 13—24., 163. s köv. l. Ime mutatványúl egy versszak Farkasnak „Az zsidó és magyar nemzetről" cimű költeményéből:

„Haragra inditók hitetlenségönkkel,
Vakságinkkal és nagy hamisságinkkal
Kezdők bosszontani kazdag aranyonkkal,
Drága ezüstinkkel, ezekbe bízásinkkal
Az Szerém borának nagy torkosságával,
Paráznaságokkal, rettenetes bűnökvel."

3) A boszorkányok veszélyes működéséről és varázslatairól oly általános volt a hit ezen korban, hogy csak kevesen találkoztak olyanok, kik ezen hit nyomása alól megszabadultak. Luther is hitte, hogy a boszorkányok az embert és barmot megronthatják; de már azt, hogy átváltozhatnak s a levegőben repülhetnek, csalódásnak tartotta. Brenz nem hitte ugyan, hogy a boszorkányok jégesőt és zivatart támaszthatnak, de lehetségesnek tartotta azt, hogy az ördögök káros befolyást gyakorolnak az emberre, és jogosnak itélte a törvények szigorú alkalmazását azok ellen, kik, habár tévesen, azt hitték, hogy az ördög segélyével másoknak kárt okozhatnak. De azt is kimondta, hogy korlátozni kellene azon vakbuzgóságot, mely boszorkány cimen sok ártatlant juttat halálra. E tárgyban Wier Jánossal, a clevei herceg orvosával levelezett, ki az ördögök befolyasát kereken tagadta. L. Hartmann u. Jäger, Joh. Brenz (2 k. Hamburg, 1840.), II. k. 484.; Löscher, Reformations- Acta u. Documenta (3 k. Leipzig, 1720—29.), I. 593. l. (V. ö. Zichi M., „Luther Wartburgban" cimű képével. Vas. Újs. 1872. évf. 572. l.).

4) Az egészhez l. Tholuck, Das kirchliche Leben des XVII. Jahrhunderts (két köt. Berlin, 1861—62.); Galli, Die lutherischen u. calvinischen Kirchenstrafen gegen Laien im Reformations Zeitalter (Breslau, 1879.). V. ö. Hagenbach, i. m. (3. kiad.), IV. k. 587—611.; Gieseler, i. m. III. k. 2. r 424—33.; Baur, i. m. IV. k. 364—65., 417—19. l.

69. A hittani tudományok fejlődése a lutheri egyházban.

A lutheri egyház hittudósai fő feladatuknak tekintették, hogy az egyház tanát a szentirás alapján tisztázzák és tudományosan kifejtsék; ezért erejüket kiválólag *a dogmatika* művelésére forditották. S minthogy Luther és Melanchton, különböző egyéniségük miatt, két eltérő úton haladtak, a lutheri theologia is *két eltérő irányban fejlődött ki*. Előbb a *Melanchton-féle* vagy philippista irány uralkodott; de azt *a szigorú lutheri irány* csakhamar háttérbe szoritotta. Ily körülmények közt az *irásmagyarázatnak*, melynek pedig az alapot kellett volna képezni, de a mely a megelőző kor hagyományainak és feltevéseinek nyügéből különben sem bontakozott még ki, az irásmagyarázatnak csak másodrendü fontosságot tulajdonitottak, s azt továbbra is a dogmatika szolgálójának tekintették. E tekintetben mindössze annyi haladás történt, hogy a sokféle önkényes felfogást megengedő allegoriai magyarázat helyett az egyszerü *szószerénti magyarázatot* fogadták el, s azon elvet mondták ki, hogy *az irást önmagából kell magyarázni*, mert épen azért biztos forrása az a kijelentésnek, mivel a betüszerénti mellett többféle értelme mem lehet. A *morálra* is kevés gondot forditottak, sőt azt nem is tartották tulajdonképeni theologiai tudománynak, hanem inkább bölcsészetinek. A bölcsészetnek pedig egyelőre nem nagy becsülete volt. Maga *Luther* a scholastikának, mint az oktalan szőrszálhasogatások műhelyének, mint a különféle tévedések forrásának nem nagy barátja volt, sőt Aristotelesért sem rajongott; s a wittenbergi egyetemen ujabb és jobb bölcsészeti tankönyvek hiányában egy ideig a bölcsészetet egészen mellőzték. *Melanchton* egyedül Aristoteles bölcsészetéhez ragaszkodott, mivel legkevesebb sophismát talált abban s mivel helyes módszerét kedvelte; de azért azt is egyszerüsitni s érthetőbbé tenni igyekezett. Új tankönyvei által (Rhetorica, 1519.; Dialectica, 1520.; Epitome Ethicorum, 1537. sat.), melyeket minden prot. tanintézet bevett, *Aristoteles* az új egyházban is oly nagy tekintélyre emelkedett, mint volt a kath. egyházban, s ha valaki tőle az ujonan keletkezett bölcsészeti rendszerekhez (Ramuséhoz vagy Descartes-éhoz) pártolt, azt, mint az igaz hittől eltérőt, a leghevesebben megtámadták. Még az *egyháztörténet-irók* is a lutheri igazhitüség bebizonyitását tüzték ki célúl. Végre a reformatio hevesebb korszakában a hittudósok nagy részének legjobb erejét a felvilágositó *népies vallásos iratok* és a tévesnek tartott tanok ellen intézett *vitairatok* vették igénybe.

Miután a lutheri tannak kifejlődéséről, ugy a mint az a hitviták tisztitó tüzéből kikerült, már volt szó; itt csak azon kiváló hittudósok

emlittetnek, kik a theologiai tudományok valamelyik ágának tovább fejtése körül fontos szolgálatot tettek.

Az első hely e téren is *Luther Mártont* illeti. ő ugyan nem volt a tudományos rendszerek mestere, s miként láttuk, életét egészen más feladatok megoldása töltötte be; de lángszellem és törhetlen erélyesség tekintetében egykoru pályatársai közül jóval kiemelkedett. A szent irók gondos tanulmányozása közben azoknak gondolatvilágába oly mélyen hatolt be, hogy gyakran legbennsőbb gondolataikról is szétlebbentette a fátyolt; küzdelemmel teljes életének nyugodtabb pillanataiban tudományosságának szentirás forditásában és magyarázataiban, kátéiban, egyházi énekeiben és beszédeiben emelt maradandó emléket. A Genesishez, zsoltárokhoz és a galatákhoz intézett levélhez irt magyarázatait legjobbaknak tartják [1]).

Egészen más szempont alá esik *Melanchton Filep*, a bölcsészet, nyelvészet és hittan mezején egyaránt jeles tudós; ő nyitja meg a lutheri dogmatikusok sorát *„Loci communes rerum theol."* cimü müvével, melynek különböző kiadásai jó ideig irányadók voltak a lutheri egyházban. Midőn a synergismust is (mely az emberi akaratnak is érvényt szerez az üdv munkájában) beiktatta hittani rendszerébe (Loci comm., 1535.): az erkölcstannal is komolyabban kezdett foglalkozni, s 1550. megjelent *Ethikájában* az egyetemes erkölcsit a keresztyénivel igyekezett összefoglalni. Végre a szentirást (Új-szövetség) inkább szónoki hittani, mint nyelvtani szempontból fejtegette [2]). — *Brenz János* [3]) irásmagyarázó tehetségén maga Luther is bámult, különösen a János szerénti evangeliumhoz irt magyarázatát dicsérte; különben ó-szövetségi magyarázatai is oly jelesek, hogy még ma is használhatók. Az ő *kátéja* volt az egyedüli, mely Lutheré mellett helyet vívott ki a német luth. egyházakban. — *Bucer Márton* [4]), a békitő, egyesitő iránynak egyik legbuzgóbb munkása, irásmagyarázatai által tünt ki, melyek közt legtökéletesebb a zsoltárok forditása és magyarázata.

A következő nemzedék jelesei közé tartoznak: *Flacius Mátyás (Illyricus*, l. 135. l. 9. j.). kinek nagy szelleme adott lételt a *Magdeburgi Centuriáknak* (l. I. k. 9. l.). E mü az egyháztörténelem irodalmában, hiányai mellett is, korszakot alkot, szerzői az egyháztörténelem feladatával tisztában voltak és azt határozott terv és módszer szerént dolgozták ki; az egyháztörténelem anyagát becses adatokkal gazdagitották, új forrásokat kutattak fel, az egyházi élet minden mozzanatát gondos és szabatos vizsgálat alá vették s megvilágitni törekedtek. A kath. egyházzal ellentétes állást foglalva el, az egyháznak folytonos sülyedését s a keresztyén tannak homályba borulását bizonyitgatták. A keresz-

tyén egyházból, szerintük, a pápa, az Antikrisztus országa lett, mely a tévedések és vétkek uralma alatt annyira megromlott, hogy a tudatlanság, hitetlenség és erkölcsi sülyedés állapotából egyedül a reformatio útján, tehát ugy menekülhet, ha az ős keresztyén alapra, melytől messze eltávozott, visszatér [5]). Flacius még ezen mű megkezdése előtt igyekezett bebizonyitni (Catalogus testium veritatis. Basel, 1556.), hogy Krisztus egyházában sohasem hiányzottak az igaz hitnek oly felvilágosodott és kegyes apostolai, kik az ős keresztyén egyház és a XVI. század reformatioja közt mintegy összekötö láncot képeztek. Az igaz, hogy ezen lánc némely időben nagyon elvékonyodott. Emlitést érdemelnek még Flaciusnak az Új-szövetséghez irt magyarázatai (Glossa compendiaria in Nov. Test.) s az irásmagyarázat alapelveit fejtegető műve (Clavis Scripturae sacrae. Basel, 1567.), melyben, korát jellemzően, azon *alapszabályt* állitja fel, hogy isten igéjét tudományos ismeretekkel teljesen felkészülve, de a mellett isten iránti félelemtől egészen áthatva kell magyarázni; e magyarázat Luther tanával nem ellenkezhetik, mert ez az irás világos tételein alapuló keresztyénség öszvege; ennélfogva a betü szerénti magyarázatot csak azon esetben válthatja fel az allegoriai, ha amaz értelmetlen, helytelen vagy erkölcstelen volna. — *Schemnitz Márton*, braunschweigi superintendens [6]), a legkitünőbb philippista hittudós, Melanchton hittani művéhez igen jeles magyarázatot irt (Loci theologici. M. Frankfurt, 1591.), melyben Melanchton módszerének megtartása mellett a lutheri orthodoxiának is eleget tenni igyekezett, s mely, mint azon kor leglegkitünőbb hittani műve, a luth. egyházban ma is becsben van. Mint polemikus iró is megérdemlett hírnevet vivott ki, midőn a jezsuiták veszélyes tanait leleplezte (Theologiae Jesuitarum praecipua capita. Leipzig, 1562.) és a catholicismust tudományos alapossággal, éles elmével, de mérsékelt, józan hangon támadta meg (Examen Concilii Tridentini, 4 köt., Leipzig, 1565—73.). Melanchton halála után a merev luth. tanhoz pártolt át, s a *Formula Concordiae* szerkesztésében jelentékeny részt vett. Ezen hitvallásnak, mint a luth. tant befejező és körülzáró formulának uralma óta minden philippismust gondosan kerültek. *A wittenbergi egyetem volt az orthodoxia erős vára.* Itt működött *Hunnius Egyed* [7]) mint tanár és azon bizottság tagja, mely a szász vál. fejedelemségben a krypto-calvinismus kiirtására vállalkozott. Ezen szellem vezette akkor is, midőn a Formula Conc. minden tárgyát külön iratokban szabatosan, részletesen és minden támadás ellen biztositva fejtette ki (De persona Christi ejusque ad dexteram Dei sedentis divina majestate, 1585.; Articulus de trinitate cet., Frankfurt, 1589.; Artic. de justificatione, Wittenberg, 1589. sat.). — *Hutter Lénárt* [8]) witten-

bergi tanár, az orthodoxia egyik legéberebb őre, kit barátai „*Malleus Calvinistarum*“ és „*Redonatus Lutherus*“ címmel tisztelték meg, a fejedelem megbizásából „Compendium locorum theol.“ cet. című művét (1610.) a végett irta, hogy az Melanchton szellemét az iskolákból egészen kiszoritsa; hasonló tartalmu nagyobb művének (Loci communes theol., 1619.) pedig Melanchton hittanát kellett helyettesitni. Ezen átalakulás alatt a prot. hittan is a *scholastika útjára tért*, s az irásmagyarázat is ugyanazon nyomon haladt. Az *erkölcstannak* még rendszeres művelésére nem gondoltak; azonban némely lelkiismereti kérdés vitatása *Balduin Frigyes*, wittenbergi hittudóst (megh. 1627.) arra inditotta, hogy egy új *Esettant* (Tractatus luculentus posthumus — de materia rarissime antehac enucleata, casibus nimirum conscientiae. Wittenberg, 1628.) szerkeszszen, mely a jezsuiták hamis erkölcstanával merő ellentétet képezett.

Ezen időben a *jenai hittudósokat* türelemmel párositott komoly tudományosság jellemezte. *Gerhard János*[9]) az első terjedelmesebb hittani munkát (Locorum theologicorum Tom. IX. Jena, 1610—22.) irta meg, mely minden eddigi ilynemü terméktől elragadta a pálmát (Opus palmare); de ő nemcsak komoly tudós, hanem mély vallásos kedélyü és az erkölcsi élet nemesitésére törekvő keresztyén tanitó is volt, kinek ilynemü, mystikus szinezetü művei (Meditationes sacrae, 1606., mely majd minden európai nyelvre lefordittatott; Schola Pietatis, d. i. christliche u. heilsame Unterricht von der Uebung der wahren Gottseligkeit, 5 könyv, 1622.) igen nagy körben áldásosan hatottak, jollehet az igazhitü tudósok ezért szerzőt rajongónak cimezgették. *Glassius Salamon*, jenai tanár (1640 óta gothai superint., megh. 1656.), a szentirás nyelvészetét tette tanulmánya tárgyává, és „Philologia sacra“ (Jena, 1623.) cimü művével, mely majdnem két századig remeknek tartatott, az irásmagyarázatnak új alapját tette le. Végre *Tarnov János*, rostocki tanár (megh. 1629.) ezen időben majd nem egyedül állott mint szabadszellemü tudós irásmagyarázó (Exercitationum biblicarum libri IV., Rostock, 1619.), ki Luther és követői egyoldalu irásmagyarázatát nyiltan elitélte [10]).

1) Luther összes művei, 12 német és 7 latin szövegü kötetben, Wittenbergben, 1539—59. jelentek meg; minthogy pedig ezen kiadást philippista hamisitással gyanusitották, Amsdorf Jenában új kiadást rendezett, mely 8 német és 4 latin szövegü kötetben jelent meg 1556 óta. Igen jó a Walch-féle hallei kiadás 24 köt., 1740—51., melyet gondos bevezetések tesznek becsessé. Legteljesebb, de befejezetlen az erlangeni kiadás (német iratok 67 köt., 1826—57.). Folyamatban van a m. frankfurti, melyből 1883-ig 24 köt. jelent meg.

2) Melanchton összes művei a Bretschneider és Bindseil

által kiadott „Corpus Reformatorum című, 28 köt. gyűjteményben jelentek meg Halleban, 1834—60. V. ö. Herrlinger, Die Theologie Melanchtons in ihrer geschichtlichen Entwickelung (1879.).

3) Brenz J. sváb reformator, 1499. Weilban a Svábföldön született; tanulmányait Heidelbergben fejezte be. A reformatiohoz csatlakozva, 1522—46. Sváb-Hallban mint luth. lelkész működött, a hitvitákon és egyezkedési gyűléseken nagy buzgósággal vett részt; 1553. stuttgarti prepost lett, megh. 1570. Művei „Brentii Opera" címen, 8 köt. Tübingában, 1576—90. és Amsterdamban, 1666. jelentek meg. V. ö. Hartmann, Joh. Brenz, Leben und ausgewählte Schriften (Elberfeld, 1862.).

4) Bucer M. Schlettstadtban, Elsassban, 1491. szül.; 1505. a Domokosrendbe lépett; tanulmányait Heidelbergben fejezte be; a reformatiohoz csatlakozása után egy ideig fejedelmi és nemesi udvarokban lelkészkedett; 1524. strassburgi prédikátorrá lett s a vallásos értekezleteken élénk részt vett. Az Interim miatt állomását elhagyni kényszerült, s Cranmer érsek meghivására Angliába ment, a cambridgei egyetemen alkalmaztatott s ott is halt meg 1551. Összes műveit 10 köt. Hubert szándékozott kiadni, de csak az I. köt. jelent meg (Basel, 1577.) V. ö. Baum, Capito und Butzer, Strassburgs Reformatoren (Elberfeld, 1860.).

5) V. ö. Baur, Die Epochen der kirclichen Geschichtschreibung (Tübingen, 1852.), 39—71. l.

6) Schemnitz M. Treuenbrietzenben (Brandenburg), 1522. szül.; szegény körülmények közt s csak megszakitással folytathatta tanulói pályáját; 1549. Königsbergben a theologiát kezdette tanulmányozni, de, mint az Osianderi tan ellensége, távozni kényszerült; igy jutott Wittenbergbe 1553., a következő évben lelkészszé avattatott; 1567. braunschweigi superint. lett; megh. 1586. V. ö. Hachfeld, M. Chemnitz nach seinem Leben u. Wirken cet. (Leipzig, 1867.).

7) Hunnius E. Winnendenben (Würtemberg) 1550. szül.; 1574. tübingeni diakonus, 1576—92. marburgi tanár volt; 1592 óta mint wittenbergi tanár és superint. működött, megh. 1603.

8) Hutter L. Nellingenben (Ulm mellett) 1563. szül.; 1594. Jenában mint docens működött, 1596. wittenbergi tanárrá lett s megh. ugyanott 1616.

9) Gerhard J. Quedlinburgban, 1582. szül.; előbb orvosi pályára készült, majd Jenában a theol. pályára lépett; 1615 óta mint koburgi fősuperint., 1616 óta mint jenai theol. tanár működött, megh. 1637.

10) Az egészhez l. Tholuck, Der Geist der luth. Theologen Wittenbergs im Verlaufe des XVII. Jahrhunderts (Hamburg, 1852.); Gieseler, i m. III. k. 2. r. 410—20.; Baur, i. m. IV. k. 358—61. l.

70. A hittani tudományok fejlődése a reformált egyházban.

A ref. egyházban a hittani tudományok tűzhelyei a baseli és genfi akadémiák, a *francia egyházban* a montaubani, sedani és montpellieri hittani seminariumok voltak. *Németországon* Heidelberg és Herborn képezte a központot. A kis *Németalföld* pedig egész sor egyetemet alapitott (a leydenit 1575., a franekerit 1585., a gröningenit 1612., az utrechtit 1636., a harderwyckit 1648.). A ref. egyházban a hittudósok általában nem forditottak oly nagy gondot a *hittannak* szabatos, részle-

tes kifejtésére és tudományos rendszerbe való öntésére, miként ezt a luth. egyházban láttuk; annál többet foglalkoztak a *szentirás* nyelvészetével, régiségével, kritikájával és magyarázatával, mely utóbbinál az egyszerü, természetes történelmi-nyelvtani értelmezést tartották helyesnek. Jól tudták azt, hogy az alap tisztázása a födolog. Különben is a reformatoroknak és utódaiknak legtöbb idejét a *vitairatok*, a napi kérdések tárgyalásai és a *gyakorlati egyházi élet* szabályozására, vezetésére szükséges művek fogalmazásai vették igénybe.

Ily irányban láttuk működni *Zwinglit* [1]), az ó-kori remekirók eszméinek tanulmányozása mellett megizmosult, világos eszü, emelkedett, szabadszellemü s épen ezért türelmes reformatort. Ezen szellem hatja át hittani műveit (Comméntarius de vera et falsa religione, Zürich, 1525.; Christianae fidei brevis et clara expositio, melyet Bullinger adott ki Zürichben, 1536. sat.), valamint irásmagyarázatait is. Ugyanazon nyomon, de nagyobb mérséklettel haladt a tudományosságáért és szelid jellemeért Schweiz Melanchtonának nevezett *Oecolampadius*, ki Baselben a régóta meggyökerezett humanismust evang. szellemü irányba vezette; a hittan terén a béképárt őszinte hive volt; az ó szövetség tanulmányozásának Baselban nagy lendületet adott s az irásmagyarázók közt maga is kiváló helyet foglalt el (legjelesebb Ezsaiáshoz irt magyarázata) [2]). Zwinglinek az igaz és hamis vallásról irt hittani művét csakhamar háttérbe szoritotta *Calvinnak „Institutio christianae religionis“* cimü, éles elmével és szigorú következetességgel kifejtett hittana [3]). Ezen két nagyobb hittani művén kivül e téren jó ideig ujabb, haladásra mutató termék nem jött létre. A hittudósok megelégedtek Calvin eszméinek magyarázgatásával vagy némely élesebb, merevebb következtetésének szeliditésével.

Zürich ezen időben két kitűnő hittudóst mutathat fel. Egyik *Bullinger Henrik* [4]), Zwingli utódja, a legnagyobb körben elismerést nyert ref. hitvallás (Confessio Helvetica posterior, 1563. irta, 1566. jelent meg) szerzője, ki mind a kath., mind a luth., mind az anabaptista törekvések ellen erélyesen küzdött; Calvin tanát Schweizban diadalra segitette (l. 125. l.); nyugodtabb óráiban a reformatio történetét a résztvevő és szemtanu hűségével irta meg (Reformationsgeschichte, 1532-ig, 3 köt., Hottinger és Vögeli adta ki, Trauenfeld, 1838—40.) s ezen kivül magyarázatot készitett az egész Új-szövetséghez. A másik *Hospinianus Rudolf* [5]) lelkész, ki számos jeles egyháztörténeti monographiát irt, az egyenetlenséget szító Formula Concordiae történetét igen éles kritikával kisérte (l. a 142. l. 12. j.) s mestereinek keserü szemrehányásokat tett; többi történeti műve is a szorgalmas kutató és

biráló éles tekintetére vall (De templis, 1587.; De monachis, 1588.; Festa Christianorum, 1593.; Historia sacramentaria, 2 köt., 1598. és 1602.; Historia Jesuitica, 1619. sat. mind Zürichben jelent meg). — *Genfben* a szentirás képezte a tanulmányozás fő tárgyát. *Beza Todor* [6]) lelkész és tanár, az elsőrendű ref. irásmagyarázók egyike, az Új-szövetség eredeti szövegét birálat alá vette és javitva kiadta, mely bár nem tökélyes mű, de alapúl szolgált az *Elzevir*-féle kiadásnak vagy az ugynevezett *textus receptusnak;* ezenkivül az Új-szövetséget latinra újból leforditotta (1556.) s ahoz szabatos, azon korban példányszerű tudományos magyarázatokat irt (Novum Testamentum, cujus graeco textus respondent interpretationes duae, una vetus, altera nova Th. Bezae, ejusdem Th. Bezae annotationes, 1565.). A franciaországi reformáltaknak alapos kutatással megirt és névtelenül megjelent történelmét (l. I. k. 16. l. 14. j.) ujabban sokan nem az ő művének tartják. Fontosak azon vitairatai is, melyeket a Calvin-féle elővégzés és úrvacsora tana védelmére, azok megtámadói: Castelloi, Westphal s mások ellen maró gúnynyal és kiméletlenséggel irt (ilyen: De Coena Domini plana et perspicua tractatio, in qua Jo. Westphali calumniae refellerentur, 1559.). — *Baselben* is kiválólag a szentirás tanulmányozása virágzott. Ott működött élete végén *Castellio Sebestyén*, a görög nyelv tanára (l. 117. l.), kinek Calvin hittana ellen tett ellenvetései nem nagy hatást tettek (Dialogi IV. De praedestinatione, de electione, cet., Socinus Faustus adta ki, 1578.); az ő szentirás-forditását pedig, mely tiszta latin nyelve és humanista szelleme által tűnik ki, a genfiek a Satan munkájának nevezték (Biblia interprete Seb. Castalione una cum ejusdem annotationibus, Basel, 1551.). Oda menekült *Erastus Tamás* [7]), heidelbergi orvos és tanár, ki az egyházi ügyek iránt is élénken érdeklődött; a Zwingli-féle úrvacsora-tan és zürichi egyházalkotmány mellett buzgólkodott, s ugy vélekedett, hogy az államban az a leghelyesebb viszony, midőn az egyház az államnak alá van rendelve. Ezen elve Angliába és Skótországba is elhatott, s hivei a XVII. században külön felekezetet alkottak, sőt ezen egyházalkotmánytant ma is *erastianismusnak* nevezik. Ezen tárgyra vonatkozó műve (Explicatio gravissimae questionis utrum excommunicatio mandato nitatur divino an excogitata sit ab hominibus) csak halála után jelent meg. Ott élt a két *Buxtorf János* [8]), a keresztyének közt a rabbi tudományokban legjártasabb két tanár, kik a keleti nyelvek tanulmányozása által a szent könyvek megértése körül kiváló érdemeket szereztek. Bizonyára tévedt az apa, midőn azt vitatta, hogy az Ó-szövetség héber szövege romlatlanúl jutott korunkra, s még inkább tévedt a fiu, midőn azt állitotta, hogy a szöveg betűi és irásjelei is inspirálva

vannak; de azért bámulatos szorgalmuk által az Ó-szövetség magyarázatához fontos segédeszközökkel járultak. Az apa irt héber, chaldaeai és syriai nyelvtant; héber és chaldaeai szótárt. Legnagyobb művei a Biblia hebraica rabbinica (4 köt., Basel, 1618—19.), a Lexicon chaldaicum, talmudicum et rabbinicum (Basel, 1639.) és a Concordantiae bibliorum hebraicorum (Basel, 1632.), mely két utóbbit fia fejezte be.

Németországon azon időben, midőn Heidelberg ujra lutheranussá lett (l. 144. l.), a *herborni akadémia* (1584. alapittatott) volt a ref. tudományosság egyedüli tűzhelye, melyet a magyarok közül is sokan felkerestek. Oda vonult *Piscator János*[9]), midőn Heidelbergben bölcsészeti tanszékét elvesztette; ott gazdagitotta a theologiai irodalmat számos becses művével, melyek közt első helyet foglal el szentirás forditása (Herbornban, 1602—3. jelent meg először, s azután is több javitott és röviditett kiadást ért); jeles magyarázatokat irt a szentirás minden könyvéhez, melyeket, jóllehet a ref. hitelvek voltak irányadói, elég pártatlanság jellemez. Hittani és vitairatai az úrvacsorára, elővégzésre és megigazulásra vonatkoznak. Megütközést keltett azon tana, hogy *Jézusnak cselekvő engedelmessége* nem szolgál elégtételül s nem számitható be a hivőknek. Ezért főleg a franciák támadták meg, de az ő pártján is tekintélyes tudósok állottak. Azonban legnagyobb tevékenységet a *heidelbergi hittudósok* fejtettek ki. Az úttörés nehéz munkája a szigorú Calvin szellemü Olevianusnak és a közvetitő Ursinusnak jutott. *Olevianus*[10]) inkább mint prédikátor és egyházszervező tünt ki. Fő műve a *Heidelbergi káté*, melyet Ursinussal együtt szerkesztett; e derék munkát egyszerűség, vallásos bensőség és közvetitő, kiméletes irány jellemzik, mely jeles tulajdonaiért nemcsak a németországi, hanem a többi ref. egyházakban is általános elismerést vívott ki. Az *üdvtant* a szövetségi theologia szempontjából (t. i. isten és az ember közt kegyelmi szövetség létezik) fogta fel, s ezen eszmének egy művében (De substantia foederis gratuiti inter Deum et Electos, 1585.) kifejezést is adott. *Ursinus*[11]) iratai az úrvcsorára és elővégzésre vonatkoznak; ezen utóbbira nézve a supralapsariusok véleményét tartotta helyesnek, s a Formula Conc. elővégzéstanát, mint tévest, Admonitio Neostadiensis (1581.) cimü iratában megtámadta. *Pareus Dávid*[12]), heidelbergi tanár, minden erejét arra forditotta, hogy IV. Frigyes pfalzi választófejedelemnek a német ref. és luth. egyház egyesitésére vonatkozó, üdvös és messze kiható tervét elősegitse. Az *egyházi unio* helyett ugyan csak politicai unio lett 1608.; de Pareus amannak érdekében irodalmi téren is minden lehetségest megpróbált. Ezen tárgyu fő művében (Irenicum, sive de unione et synodo Evangelicorum conciliando,

1615. V. Frigyes idejében jelent meg) megtámadta azon állitást, hogy a lutheranusok a katholikusokkal több pontban egyeznek meg, mint a reformáltakkal. Ő adta ki a *neustadti bibliát* is, mely a Lutherének új jegyzetekkel való kiadása, s melyért Andreaetől eretnek cimet kapott. *Scultetus Ábrahám* [13]), V. Frigyes vál. fejedelem udvari papja és bennső embere, kinek nagy része volt abban, hogy a fejedelem a cseh koronát elfogadta, irodalmi téren is nagy tevékenységet fejtett ki. Számos műve közt figyelmet érdemel a Medulla theologiae patrum (1605—13.), a szentirás nehány könyvéhez irt magyarázata és a reformatio története (Annales evangelii renovati, 1516—36-ig). *Postilláit* s a reformatio százados ünnepén (1617.) mondott beszédét (Secularis concio evangelica) *Szenczi Molnár Albert* forditotta magyarra. Végre emlitést érdemel *Keckermann* hittanár (danzigi fi), ki egy jó hittani compendiumot irt (Syntagma theologiae, 1607.), s kinek *logikáját* a sárospataki főiskolában is nagy becsben tartották (l. 306. l.).

Franciaországban majd mindenik theologiai szak megtalálta a maga hivatott munkását, s a ref. egyház és tudomány érdekében nemcsak tanárok, hanem lelkészek és magánosok is kiállottak a küzdő térre. És erre annyival nagyobb szükség volt, mivel a ref. egyház Franciaországban tudományos, éleselmü, hitvitára mindég kész kath. papsággal állott szemben. E mellett az egyház elnyomott helyzete megkivánta, hogy a szigorú Calvini tanokhoz ne ragaszkodjanak hajszálig s igy ne nehezitsék meg az oly szükséges szövetkezés alkalmával az eltérő véleményüek (lutheranusok) csatlakozását vagy legalább közeledését. Mindezen körülmények az eltérő irányok kifejlését nagyban elémozditották.

A kath. egyház ellen intézett *hitvita-irodalom* terén első helyet foglal el *Duplessis Mornay* (szül. 1549., l. 171. l.), a szellemnek és kedélynek legnemesebb tulajdonaival gazdagon megáldott férfiu, a reformationak egyik legtisztább jellemü s legvonzóbb alakja, IV. Henrik király hű embere és barátja, ki egy terjedelmes munkát irt az *úrvacsoráról* (De l'Eucharistie, 1598.), mely a katholikusok közt nagy izgatottságot szült. *Duperron* bibornok e mű idézeteinek nagy részét hamisitottnak nyilvánitotta; erre Mornay a bibornokot hitvitára hivta ki, a király is beleegyezett; a vitának *Fontainebleauban* kellett volna megtörténni, de Mornaynak váratlan megbetegedése miatt elmaradt [14]). Többi számos irata közt kiválóbbak: Vérité de la religion chretienne; L'histoire de la papauté sat. — Bizonyitékokkal legteljesebben felszerelt vitairatot dolgozott ki a la rochellei zsinat megbizásából *Chamier Dániel*, montaubani tanár (a város ostroma alkalmával egy ágyugolyó által öletett meg 1621.; Panstratiae catholicae . . . corpus, 4 köt.,

Genf, 1626.). — A *sedani akadémia* legkiválóbb hittudósa volt *Dumoulin* (Molinaeus) *Péter* [15]), ki főleg a hitvita terén szerzett hirnevet; több vitája volt kath. theologusokkal; számos vitairatot bocsátott közre a katholikusok és remonstransok ellen. Fő műve, Anatomie de la Messe (Sedan, 1636.), annyira felingerelte a kath. köröket, hogy azt mindenáron elnyomni igyekeztek.

A francia ref. akadémiák közt azonban legnagyobb tevékenységet fejtett ki a *saumuri*, mely eleitől fogva szabad eszméket hirdetett s az orthodox tanoktól több ponton eltért. Ott működött rövid ideig a skót *Camero János* [16]), ki Calvin tanát szeliditni igyekezett, s ily irányban tartós befolyást gyakorolt a *saumuri theologiai iskolára*. Camero szerént Krisztusnak csak szenvedő engedelmessége eshetik beszámitás alá; az *isteni kegyelem* ereje pedig nem ugy működik, mint a természeti erő (motus physicus), hanem közvetve az ismeret útján; ezen erő egyedül csak a választottakat hatja át egészen, midőn előbb mint *javaslat* (svasio), s azután az akarat segélyével mint *meggyőződés* (persvasio) jelenik meg. Igy akarta Camero az elővégzés régi felfogásából a mechanikait, a kényszerüt számüzni. *Placaeus* (de La Place) *Jósua* [17]) számos irásmagyarázati és hittani művet irt, de leginkább azon állitásával (De statu hominis lapsi ante gratiam, 1640.) költötte fel az orthodoxok figyelmét és ellenszenvét, mely szerént *Ádám büne* csak közvetve, tehát mint az emberi élethez eleitől fogva hozzátapadt, természetes bűnre való hajlam, számitható be az embereknek, és igy csak azon esetben, ha az egyes ember maga is Ádám bűnébe esik. Ezen következtetésre őt a Róm., 5, 12. v. vezette, melyben az ἐφ' ᾧ-t „mivel" értelemben vette. Ezen tant a charentoni nemzeti zsinat (1645.) elitélte, s kimondta, hogy jövőben ezen itéletnek minden tanitó tartozik aláirni. De ezen végzést nem mindenütt helyeselték s ezért végrehajtása el is maradt. — *Amyrault* (Amiraldus) *Mózes* [18]), a kiváló tehetségü és ritka jellemü tanár, hogy végetvessen a kath. papok folytonos ócsárlásainak és azon szemrehányásának, hogy a ref. tanrendszer szerént isten a bűnnek oka, s igy az ember tette be nem számitható: az *absolut elővégzés* tanát a Calvini merevségtől megszabaditotta, s anélkül, hogy lényegén módositást tett volna, annak szelidebb és tetszetősebb alakot adott. Egyik fő művében (Traité de la predestination, 1634.) saját tanát, mely *Universalismus hypotheticus* néven ismeretes, részletesen kifejtette. Arminiussal ő is elismerte, hogy a kegyelem a hitnek feltétele alatt általános *(Gratia universalis sub conditione fidei)*, de ezen gondolatot a Calvini particularismussal kötötte össze. „Isten — mondá művében — azt akarja, hogy minden ember

üdvözüljön, ha hisz, és ezen feltételnek magában véve, azaz teremtésüket tekintve, eleget is tehetnének. De örökölt romlottságuknál fogva megvetik ezen kegyelmet, és igy az istennek az általános kegyelemre vonatkozó akarata tényleg senkit sem ment meg. Azonban istenben részleges akarat is van, melynélfogva örök időktől elhatározta, hogy az embereknek bizonyos számát megmenti, a többit pedig a kegyelemben mellőzi. Ama *kiválasztottak* épen olyan csalhatatlanúl üdvezülnek, a minő csalhatatlanúl a többiek mind elkárhoznak." Amyrault különbséget tett az *objectiv* és *subjectiv kegyelem* közt. Csak az objectiv kegyelem, azaz az üdvnek a bűnbánat és hit feltétele mellett való ajánlása universalis, ellenben a subjectiv kegyelem, azaz a szentléleknek a kedélyre gyakorolt térítő hatása — melyet erkölcsi hatásnak kell gondolni — particularis, tehát csak a választottakat illető ajándék. Ezen tanért Amyraultot több oldalról megtámadták, de több zsinaton (Alençonban 1637.; Charentonban 1644—45.; Loudunben 1659—60.) azt némi magyarázó tételekkel igazhitü tannak ismerték el. Amyrault érdemeit az által is gyarapitotta, hogy az *erkölcstant*, mely eddig csak a tizparancs fejtegetésére szoritkozott, önálló tudománynyá fejtette ki (La Moral chrétienne, 6 köt., Saumur, 1652—60.), és az *evangelikusokkal való unio* érdekében is felemelte szavát (*Εἰρηνικόν*, seu de ratione pacis inter Evangelicos restituendae, 1662.), kimutatván, hogy amily nagy a távolság köztük és a katholikusok és sociniauusok közt, oly nagy a közelség a két protestans egyház közt, miután közös alapon állanak és létező tansajátságaikat az egyesülés után is megtarthatnák. *Cappellus Lajos* (1633 óta saumuri tanár, megh. 1658.), mély vizsgálat alá vette az *ó-szövetség héber szövegének történetét*, s vizsgálatának eredményét egy iratában (Arcanum punctationis revelatum. Leyden, 1624.) névtelenül közrebocsátotta. Ezen művében s az ezt követőkben (Critica sacra, Páris, 1650.; Diatribe de veris et antiquis Hebraeorum literis.) Buxtorffal és minden inspiratio tannal ellentétben kimutatta, hogy a héber magánhangzók jegyei és a négyszög-irás későbbi eredetüek. Ezen nézetet főleg Schweizban és Németországon hevesen megtámadták, de a legtekintélyesebb francia, angol és hollandi hittudósok mellette nyilatkoztak, s kutatásai az ószövetségi kritica új korszakának alapjául szolgáltak. Még két francia hittudós érdemel kiváló figyelmet, mint a kik a *történelmi kritika* terén tüntek ki. Az egyik *Daillé (Dallaeus János* [19]) az egyházi atyák iratait tette tanulmánya tárgyává, s egy iratában (Traité de l' emploi des s. péres, 1632.) bebizonyitotta, hogy a Dionysius nevét viselő iratok s az ugynevezett Apostoli Constitutiok hamisak. A másik *Blondel Dávid* [20]) egy iratában, Turrianus jezsuitával szemben meg-

dönthetlenül kimutatta, hogy az Ál-Isidor nevű joggyüjteményben számos hamis okirat van (l. I. k. 281—84. l.); midőn pedig Duperron I. Jakab angol király ellen irt, hogy a pápa absolut hatalmát bizonyitgassa, Blondel egy művében (De la primauté de l'église, Genf, 1641.) az ultramontán követeléseket diadalmasan utasitotta vissza. Ezért a charentoni zsinat (1645.) Blondelt tiszteletbeli tanár cimmel és évdijjal jutalmazta meg. Egy másik művében (Apologia pro sententia Hieronymi de Episcopis et Presbyteris, Amsterdam, 1646.) alaposan kifejtette, hogy az Episcopus és Presbyter névvel eredetileg ugyanazon hivatalt jelölték.

Németalföldön ezen időben az egyházi élet és a hittudományok terén igen élénk mozgalom indult meg, melynek központját az *Arminianismus* (l. 152—57. l.) feletti küzdelem képezte. Az *irásmagyarázatnak* és segédeszközeinek alapos tanulmányozására nagy gondot forditottak. Ezen szakban kiválóbbak voltak: *van Erpe (Erpenius) Tamás* [21]), a leydeni egyetemen a keleti nyelvek (arab, török) tudós tanára, ki a héberrel rokon arab nyelv rendszerét fejtette ki (Grammatica Arabica, Leyden, 1631. és többször; Rudimenta lingvae Arabicae, u. o. 1620.); tanitványa, *Gollius Jakab* pedig oly jeles arab szótárt szerkesztett, hogy az a legújabb ideig az ó-szövetségi irásmagyarázat nélkülözhetlen segédeszközének tekintetett; *Pasor György*, franekeri tanár az első újszövetségi szótárt és nyelvtant szerkesztette (Lexicon Graeco-Latinum in N. Testamentum cet. 1631.; mindkét mű több kiadást ért); *Drusius János* [22]), franekeri tanár, kora legnagyobb ó-szövetségi magyarázója, a kormány megbizásából az Ó-szövetség legnehezebb helyeinek értelmét világositotta fel; *Dedieu Lajos* leydeni tanár (1619 óta, megh. 1642.) az egész Új-szövetséghez (az Apokalypsis kivételével) terjedelmes, az Ó-szövetséghez rövidebb magyarázatokat irt, mely munkájában az Új-szövetség nyelvét az Ó-szövetségből, az Ó-szövetséget a semi nyelvjárásokból igyekezett felvilágositni, s ha ez nem is sikerült egészen, de legalább felköltötte a figyelmet arra, hogy az irásmagyarázatnak ezen nem hálátlan tere is méltó a művelésre. *Grotius (de Groot) Hugó* [23]), a nyelvtani-történelmi irásmagyarázat egyik kitűnő mestere, mind az inspiratio tan, mind a symbolumok tekintélyétől független és pártatlan magyarázatokat irt a szentiráshoz (Annotationes in libros Evangeliorum et varia loca S. Scripturae, 1641.); ezért a ref. egyház jó ideig őt hűtlen gyermekének tekintette, s érdemei méltánylása helyett üldözte. Több elismerésben részesült a keresztyén vallás védelmére irt műve (De veritate religionis christianae, 1626.); midőn socinianismussal vádolták, a Krisztus elégtételét védő művét

(Defensio fidei cath. de satisfactione Christi adversus F. Socinum, 1617.) bocsátotta közre, mely azonban az orthodoxokat nem tudta meggyőzni saját igaz hitéről. Általában Grotius egész működése oda irányult, hogy a tudomány terén nemesebb izlés, felvilágosodottabb és kíméletesebb gondolkodásmód verjen gyökeret. *Vossius János Gellért*[24]), előbb gomarista, hires egyháztörténelmi művével (Historiae de controversiis, quas Pelagius ejusque reliquiae moverunt lib. VII, 1618.) pártja haragját oly mértékben szította fel, hogy azt elhagyni s utóbb az arminianusokhoz csatlakozni kényszerült (*Arminius*, *Gomarus* és *Episcopius* hittudósokról már volt szó a 152—57. l.).

Angliában a legkiválóbb tehetségeket a *bibliai tanulmányok* foglalkoztatták. *Brian Walton*, chesteri püspök (megh. 1661.), Cromwell protector támogatása mellett és több kitünő angol hittudós segélyével kiadta a londoni polyglott bibliát (6 köt., 1657.; 2 pótlék köt., 1669.), mely mind a feldolgozott anyag bővsége, mind a tudományos felszerelés teljessége tekintetében az eddigi ilynemű műveket jóval felülmúlta. *Lightfoot János*, egy ideig az oxfordi egyetem alkancellárja, a zsidó irodalomban és bölcsészetben egészen otthonos tudós (megh. 1675.), még ma is használható fő művével (Horae hebraicae et talmudicae) nagy mértékben előmozditotta az Új-szövetség megértését. *Pearson János*, chesteri püspök (megh. 1686.) az egyházi atyák irásmagyarázatait gyüjtötte össze és adta ki kritikai jegyzetekkel (Critici sacri, 9 köt. London, 1660.). A *bibliai régiség és történet* egyik kitünő mestere volt *Usher Jakab*[25]), ki főleg a britt egyház régiségével (Brittanicarum Ecclesiarum antiquitates cet. Dublin, 1639.), az Ó- és Új-szövetség évkönyveivel (Annales veteris et novi Testamenti, 2 köt. London, 1650.), az Apostoli hitvallás (De Romanae Eccl. symbolo apostolico veteri aliisque fidei formulis, London, 1647.) és a praedestinatio (Gotteschalci et predestinatianae controversiae historiá, Dublin, 1631.) történetével szerzett érdemeket. Mint lelkész őszintén óhajtotta a békét a prot. és kath. egyház közt, mint egyházkormányzó azt javasolta (1641.), hogy a püspökség a presbyter-zsinati rendszer keretében állittassék vissza eredeti ős keresztyén alapjára. *Selden J.*, Londonban a zsidó régiség szorgalmas buvára, ezen nép életének egyes alakulásairól irt becses monographiákat (De Synedriis veteribus Hebraeorum; De Diis Syris; Uxor hebraea; De jure naturali et gentium juxta disclipinam Hebraeorum). Végre emlitést érdemel azon mozgalom, mely az arminianismussal sok tekintetben rokon volt, synkretismusra emlékeztetett s Angliában *latitudinarismus* nevet nyert. Ennek hivei a dogmák számát kevesiteni s azokat egyszerüsitni ohajtották, az eltérő vélemények szá-

mára pedig szabadságot követeltek. Ezen iránynak főbb képviselői voltak: *Hales János*[26], ki nagy hibának tartotta, hogy a liturgiai formák nem a közös hitre szoritkoznak, mert e miatt jőnek létre a cultusban az egyenetlenségek (Tract of schism, 1642.). Szerinte a szakadások a szeretet, az eretnekségek az igazság ellen elkövetett vétségek, melyeknek vagy csak az egyik, vagy mind két fél az oka, holott legtöbb esetben nincs is ok a különválásra. *Chillingworth Vilmos*[27], az igazságérzetnek igazi nemes példányképe, a bibliának minden szaváért kész volt a halálba menni, de midőn egyfelől ezen álláspontját az apostoli hitvallással együtt tántorithatlanúl védelmezte, másfelől hevesen megtámadta azon agyrémet, mely szerént létezik csalhatatlan egyház, tehát olyan, mely javitást, fejlesztést nem igényel. Eszméit fő művében (The religion of the protestants a safeway to salvation, 1638. s azután még 10 kiad.) fejtette ki, s igyekezett megmutatni, hogy a protestantismus az üdvnek biztos útja. De épen ezen szabad szelleme egyik pártnak sem tetszett, s egy presbyterianus lelkész ellenszenvét a derék férfiuval temetése alkalmával az által éreztette, hogy könyvét koporsója után a sirba dobta. *Cudworth Ralf* (1654 óta a cambridgei Christcollegium elnöke, megh. 1688.), a platonismus felé hajló idealista, bevégzetlen nagy művében (The true intellectual systeme of the universe, London, 1678.) az atheismus ellen harcolt, s igyekezett bebizonyitni, hogy az isten hite minden népnél megvolt, hogy ezen hitnek épen ugy, miként az örök erkölcsi eszméknek, minden hagyománynál és közmegegyezésnél mélyebb alapja van. Más művében a háromság tanát Sabelliushoz hasonlóan fejtegette, a praedestinatio tanát az erkölcsiségre károsnak itélte s általában közép állást foglalt el a formákhoz ragaszkodó anglicanismus és a nagyon buzgolkodó independentismus közt[28].

Magyarországon, miként a külföldi ref. egyházakban, az egyház alapitói és első vezetői fő feladatuknak tekintették, hogy a *szentirást*, mint a hitujitás biztos alapját és egyedüli szabályzóját, a nép anyanyelvére leforditsák, hogy igy azt, az egyetemes papság eszméjéhez hiven, necsak a lelkész, hanem mindenki olvashassa és megérthesse, abból a küzdelemre bátoritást, lelkesülést, a szenvedések közt vigasztalást merithessen. A második feladat az volt, hogy az *új hitrendszert* népszerű, könnyen áttekinthető alakban, necsak a felnőttek ismerhessék meg, hanem annak igazságait a serdülő nemzedék lelkébe is korán beolthassák; ezen célból készültek a hitvallások és *káték*. Ehez járultak még az *imakönyvek*, *prédikációk* s a jelesebb és szükségesebb külföldi hittani műveknek magyar nyelven való

átültetései. S mig igy az új egyház alapfalait nagy gonddal épitgették, szakadatlanúl folyt az élethalálharc élőszóval és tollal, oly elkeseredéssel, oly szenvedélylyel, mint a minő a forradalmi eszmékkel terhes korszakokat szokta jellemezni. A Wittenbergben és Genfben megszólalt harci riadó hazánkban is erős viszhangot adott, és e viszhang bezúgta a Duna- és Tisza-medencéit, az északnyugoti Kárpátok tövétől a délkeleti Kárpátok legszélső ormáig a nélkül, hogy erejéből, élességéből valamit vesztett volna.

A *szentirás leforditását* már korán többen munkába vették. Az Új-szövetséget legelőbb *Erdősi* (Sylvester) *János* (l. 221. l.) forditotta le hiven és szabatos tiszta magyarsággal (Új Testamentum Magyar nyelven, melyet az Görög és Deák nyelvből ujonnan forditánk, sat. Újsziget, 1541.), mely számos fametszettel jelent meg. *Heltai Gáspár* (l. 234—35. l.) több társával ez egész szentirás leforditását munkába vette (A Bibliának első része, azaz Mózesnek öt könyve sat., Kolozsvár, 1551.; l. a 237. l. 16. j.) és *öt kötetben*, részekre osztva oldaljegyzetekkel szándékozott kiadni, azonban a III. köt. (az Ó-szövetség nehány könyve) ismeretlen okból nem jelent meg. Ezen forditás érdeme a hűség és érthető nyelv. *Irt még* ezen kivül több hittani művet, melyek a gyakorlati vallásos élet előmozditását célozták (A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialogus, Kolozsvár, 1552.; Vigasztaló könyvecske keresztyéni intéssel és tanitással, miképen kelljen az embernek készülni keresztyéni és boldog e világból való kimúlásához, u. o. 1553.; Isteni dicséretek és könyörgések — az ő unitarius korából — 1568 után.). Majd *Melius Péter* (l. 240. l.) az *Új-szövetséget* versekre osztva forditotta le (Új Testamentom, állitólag Szegeden, 1567.). Ezenkivül több ó-szövetségi könyvet forditott az eredeti héber szövegből és több tudós magyarázó után (Az két Sámuel könyveinek és az Királyi könyveknek . . . forditása . . . Debrecen, 1565.; A Sz. Job könyvének . . . forditása . . . Várad, 1565.); magyarázó prédikáciokat irt a Krisztus közbenjárásáról, a Kolossébeliekhez intézett levélhez, a Jelenések könyvéhez; sőt nehány, ügyes tollal irt védő- és vitairatot is bocsátott közre (A kisértet és a bűnös ember párbeszéde és különféle könyörgések; A hitről és a Keresztyénységről való vetekedés Krisztus, Sz. Péter, a Pápa és Sz. Pál között, Debrecen, 1562.; Az egész szentirásból való Igaz tudomány, u. o. 1570.; l. 258. l. 13. j.). *Félegyházi Tamás*, tudós debreceni lelkész (1573—1586.), az *Új-szövetséget* az eredeti görög szövegből leforditotta s a nehezebb helyeket magyarázatokkal kisérte (A mi Urunk Jézus Krisztusnak Új Testamentoma avagy frigye, cet. Debrecen, 1586.) [29]). Az emlitett for-

ditások azonban nem voltak tartós életüek, valamennyit kiszoritotta a forgalomból s általános érvényüvé vált a *Károli Gáspár* [30]) gönci lelkész *forditása*. Károli „jámbor és tudós" társaival (kik közül csak *Pelei János* gönci tanitó neve maradt fenn emlékezetben; az ő tanitványa volt *Szenczi Molnár Albert*, kit gyakran küldöztek Vizsolyba kézirattal) az eredeti szöveg mellett nemcsak a jelesebb prot., hanem a kiválóbb kath. hittudósok (*Münster Sebestyén* és *Tremmelius* heidelbergi tanárok, *Pagninus* luccai Domokosrendi szerzetes, *Vatablus Fer.*, parisi tanár ó-szövetségi magyarázatait és forditásait) bibliai müveit, a Vulgatát s a korábbi magyar forditásokat is felhasználta; az egészet versenként forditotta, a részek elé rövid tartalmat illesztett, az egyes helyeket a lap szélén alapos szó- és értelem-magyarázatokkal kisérte s a forditásban lehetőleg „tiszta igaz magyar szóval" élt. Igy jelent meg *a teljes szentirás* (Szent Biblia, azaz Istennek ó és uj testamentumának prophéták és apostolok által megiratott szent könyvei cet.) *a „mellé vetett"* (apokryphus) *könyvekkel együtt*, három részben (2 rét), *Vizsolyban* [31]), *1590.* (a nyomtatás 1589. feb. 18—1590. jul. 20-ig tartott) s hetvennél több kiadást ért. A nyomda felszereléséhez és a nyomtatás költségeihez hozzájárultak: Rákóczy Zsigmond, akkor egri kapitány, Ecsedi Báthori István, Homonnai István, Mágocsi Gáspár főispánok és más urak. Az emlitett forditás nagy alakjánál s drágaságánál fogva nem felelt meg a közszüségletnek; hogy e bajon segitve legyen, *Szenczy Molnár Albert* (l. 369. és 371. l. 30. j.) „sok istenes hivek" kivánatára és barátai kérésére azt megigazitva s néhol megjobbitva újból kiadta *Hanauban*, 1608. (4 rét); és miután ezen kiadás kedvezőleg fogadtatott, még egy ujabbat rendezett kisebb alakban (8 rét), s ehez csatolta a zsoltárokat, ünnepi énekeket, dicséreteket, a Heigelbergi káté magyar forditását és a szertartások ismertetését. Ezen kiadás *Oppenheimban*, 1612. jelent meg. A fáradhatlan szorgalmu és jobb sorsra méltó Molnár még az által is gyarapitotta irodalmi érdemeit, hogy több jeles idegen hittani müvet ültetett át irodalmunkba. Igy Rákóczy György és mások buzditására *leforditotta Calvin Institutioját* (Az Keresztyéni Religiora és igaz hitre való tanitás, sat. Hanau, 1624.); *Molinaeus Péternek* „Hivséges és üdvösséges tanácsadását", mely a vegyes házasoknak szól (Kassa, 1625.); és végre több könyvnyomtató kérésére és egyszersmind maga vigasztalására is, Kolozsvártt létében, leforditotta *Josquinus Betuleiusnak (= Ziegler György)* Discursus de summo bono cimü müvet (Az legfőbb jóról, sat. Lőcse, 1630.). Emlitést érdemel még a *váradi biblia*, mely Károli G. forditásának új „öreg formában" való (2 rét) kiadása, a nehezebb helyeknek „értelmes magya-

rázatával", a héber, görög, latin szóknak és idegén neveknek értelmezésével (Szent Biblia, Azaz: Istennek Ó és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Irás, sat. Várad, 1660. és Kolozsvár, 1661.). E mű kezdeményezője *I. Rákóczy György* fejedelem volt, ki 1638. meghagyta az espereseknek, hogy a Károli-féle bibliában levő hibákat javitsák meg. A fejedelem halála után, neje Lorántffi Susánna vette kezébe a biblia ügyét, s a londoni polyglott bibliát is meghozatta, hogy a jegyzetek készitésénél biztos útmutató legyen. A kiadás költségeit „kiváltképen a b. e. Nagy Groff Betlen István, Rákoci György, Rédei Ferencz, Barcsai Ákos Fejedelmek, Gyulai Ferencz Váradi Capitán és némely Ecclésiák" fedezték. A mű nyomtatását 1657. Váradon kezdették meg; majd a török Váradot 1660, elfoglalván, a vár feladásának egyik pontja szerént, a kész nyomtatott iveket és a nyomdát Kolozsvárra szállitották. Ezen zenebona és költözködés alatt az állitólag 10,000 péidányban nyomtatott bibliából 4000 példány elpusztult.

Miután a gyermekek vallásos nevelése képezte azon szilárd alapot, mely a fiatal ref. egyház jövőjét biztositotta: a hittani irodalom ezen ágának művelésére is nagy gondot forditottak, s az eredetiek vagy átdolgozottak mellett a külföldi ilynemű jelesebb termékeket is átültették. *Legelső kátė a Gálszécsi Istváné* (A keresztyéni Tudományról való rövid könyvecske, Krakkó, 1538.); ezt követi a *Székely Istváné* (l. 221. l.); a *Batizi Andrásé* (l. 221. l.); a *Dévai Biró Mátyásé* (l. 230. l. 39. j.); a *Heltai Gáspáré* (Catechismus minor, azaz a ker. tudománynak rövideden való summája, Kolozsvár, 1550.; Catechismus, sat. u. o. 1553.), mely a szentirásból és „sok keresztyén tanitóknak irásaiból" van dolgozva; a *Melius Péteré* (Catechismus, sat. Debrecen, 1562.), mely „Calvinus János irását" követi; a *Szikszai Hellopoeus Bálinté* (l. 248. l. 15. j.; Az Mi Keresztyéni hitünknek és vallásunknak Három Fő Articulusáról, Debrecen, 1574.). A *Heidelbergi kátét* legelébb *Huszár Dávid* forditotta le (A Ker. Hitről való Tudománynak . . . Summája . . . Pápa, 1577.), de mivel ennek „Szala vármegyei magyarsága" nem találkozott köztetszéssel, később azt *Szárászi Ferenc* debreceni lelkész újból leforditotta (Catechesis, Azaz Kérdések és Feleletek, az Keresztyéni tudománynak ágairól, sat. Debrecen, 1604.). *Félegyházi Tamás*, debreceni lelkész kátėja (Az keresztyéni igaz hitnek részeiről való tanitás sat., Debrecen, 1579.) nemcsak az igaz hitet tárgyalja, hanem az ellenvéleményeket is megcáfolja; ugyanezen művét terjedelmesebben is kidolgozta (Loci Communes Theologici sat. Debr., 1601.), melyhez egy gyermekeknek való Catechesist is csatolt. *Beythe István* (l. 272. l. 5. j.) kátėja (Keresztyéni tudománynak rövid Sum-

mája, Német-Újvár, 1582.) a megkülönböztető tanok fejtegetésében oly ovatos, hogy azt bátran prot. unio kátének lehetne nevezni; ily szellemű Agendája is (Miképen, a ker. gyülekezetben az Keresztséget, Úrvacsoráját, házasok esketését sat. Szolgáltassanak ... Német-Újvár, 1582.); ezen kivül a mindkét prot. egyház által magáénak vitatott derék főpap, jeles magyarázatokat (postillákat) irt az egész évi perikopákhoz négy kötetben, külön cím alatt (Az Evangeliumok magyarázati ...; ... Vasárnapi Epistolák, ...; Az Szentek Fő Innepiről való Evangeliumok, ...; Fő Innep Napokra való Epistolák ...), melyek mind Német-Újvártt, 1584. jelentek meg. *Siderius Jánosnak*, a közkedvességü, tudós tarcali lelkésznek s abauj-tornai esperesnek kátéja (Kisded gyermekeknek való Catechismus, Hely nélkül, 1597.) a XVII. század végéig 13 kiadásban jelent meg. *Szenczi Molnár Albert* a maga kátéját (Kis Catechismus, sat. Herborn, 1607.) a „Heidelbergai öreg Chatechismusból“ szedte és bibliai mondásokkal s imádságokkal együtt adta ki. Végre *Szenczi Csene Péter*, érsekújvári lelkész a *Helvét hitvallást* magyarra forditotta és kinyomatta 1615. [82]); s hogy annál használhatóbb legyen, latin és magyar szöveggel újból kiadta (Confessio et Expositio Fidei Chr., Azaz, Az Keresztyéni Igaz Hitről való Vallástétel, sat. Debrecen, 1616.).

Azonban a ref. hittudósok irodalmi munkásságát, főleg a XVII. században, legnagyobb mértékben a *hitviták* vették igénybe. Ezen viták részint a reformáltak és katholikusok, részint a reformáltak lutheranusok és unitariusok közt folytak. A vitát a század elején, a kath. egyház részéről, *Pázmány Péter* jezsuita (l. 277. s. k. és 249. l. 4. j.) vezette, ki számos kisebb munkájában, de főleg „Isteni igazságra vezérlő Kalauzában“, a hamis okoskodások egész szertárát felhasználva, arra törekedett, hogy az egész új vallást és egyházat befeketitse, annak jogtalanságát kimutassa, a prot. papokat hamis viságitásba állitsa, s a nép humorának és nyers közmondásainak segélyével nevetségessé tegye. Természetesen ellenfelei sem maradtak adósok, s a reájuk szórt sok piszkot, „ugy visszahányták a nyakába, hogy ő is talált mit tisztitson a galléra alól.“

Midőn *Eszterházi Tamás*, *Hunnius Egyed*nek egy polemikus művét (Az Igaz Anyaszentegyházról és ennek fejéről Kristusról: Ismét az Római Anyaszentegyházról és ennek fejéről az Római Pápáról. sat. Sárvár, 1602.), mely a reformatio szükségességét bizonyitgatja, magyarra forditva, kiadta; *Magyari István*, sárvári prédikátor „Az Országokban való sok Romlásoknak okairól sat. (Sárvár, 1602.) irt, s ezek közé sorozta „az isteni szolgálat szine alatt való bálvány és idegen isten-

tiszteleteket s eretnekségeket", a kath. papság és rendek romlottságát, az álszenteskedést, az evangelium igaz tanitóinak üldözését sat.: *Pázmány* rövid idő múlva válaszolva (Felelet a Magyari István Sárvári Prédikátornak, az Ország romlása okairól irt könyvére N.-Szombat, 1603.), a kath. egyház minden intézményét isteni eredetünek s kifogástalannak tüntette fel, ellenben a nemzet romlását egyenesen az új hit terjedésével hozta kapcsolatba. Ezután *Gyarmathi Miklós* helmeci prédikátornak azon művét (Keresztyéni Felelet Monoszlai András veszprémi püs. és pozsonyi prépost könyve ellen, az melyet irt De Invocatione et Veneratione Sanctorum . . . Az Szentek hozzánk való segitségekrül, sat. Debr. 1598.) támadta meg, melyben a szentek közbenjárásáról szóló tant szigorúan elitélte; s ezen állitással szemben a szentek tiszteletét azon különös bizonyitékokkal igazolta, hogy azt az egyház mindég tanitotta s a szentirás nem tiltja (Keresztyéni Felelet. A megdicsőült Szentek tiszteletéről . . . A Gyarmathi Miklós . . . csácsogásira. Graetz, 1607.). Majd *Alvinczi Péter* [83]) kassai ref. lelkészszel, ki egyházi szonoklataiban a kath. tant és cultust hevesen megtámadta, tűzött össze, s öt levélben (Egy ker. prédikátortól S. T. D. P. P. — Sacrae Theologiae Doctor Petr. Pázmány — Az kassai nevezetes tanitóhoz Alvinczi Péter uramhoz. Iratott öt szép levél. H. n. — Pozsony — 1609.) igyekezett bebizonyitni, hogy a szentek és képek tisztelete nem bálványozás, hogy nem a kath., hanem a prot. tanok szabaditnak fel a hitszegésre, hogy a papi nőtlenség nem vétkes, hogy nem a katholikusok, hanem a protestansok bálványozók és eretnekek. Alvinczi felvette a neki dobott keztyüt és megirta „Egy tetetes (álnevü) neve vesztett Pápista embertől S. T. D. P. P.-től küldetett szines öt levelekre rend szerént való Feleleteit (Debr. 1609.). Ezen feleletet a felingerelt Pázmány erősen megrostálta (Alvinczi Péternek sok tétovázó kerengésekkel és cégéres gyalázatokkal felhalmozott feleletinek . . . ker. szelidséggel való megrostálása. Pozsony, 1609.) s az öt levél ujabb kiadásának utóiratában (1613.) kimondta, hogy Alvinczi „igen csekély tudománynyal, vékony értelemmel és gondatlan csácsogással vivé véghez az Feleletet . . . megismerteté, hogy rosz pora volt és nem mindgyárt buggyan, mihent párállik az Prédkátor Uraimék pattantyuja." De ha a pattantyu nem sült el, sebet ejtett a németből forditott „Lelkiorvosság" (H. n. 1614., melyről Pázmány azt hitte, hogy Alvinczi forditotta vagy adta ki), melynek viszonzásául Pázmány „Az Calvinista Prédikátorok egyenes erkölcsü tökéletességének Tükörét" (Bécs, 1614.) dobta ellenfeleire. De Alvinczi is olyan „Tükört" (H. n. 1614.) tartott a kath. papok elé, hogy nem köszönték meg, s később terjedelmesebb műben (Itinerarum Catholicum

Azaz: Nevezetes vetélkedés az felől: Ha az Evangelikusok tudománya-e Új; vagy az mostani Római valláson való Pápistáké? sat. Debr., 1616.) fejtette ki, hogy az evangeliumi tan a régibb s hogy az evang. egyház az igazi és állandó. Alvinczi nemcsak éles tollu vitázó, hanem kitűnő szónok is volt (Postilla azaz egymás után következő prédikáciok az úrnapi szent Evangeliumok szerént sat. Kassa, 1633.; . . . Nyári prédikáciok . . . u. o. 1634.); ő tartotta az egyik halotti beszédet Báthori Gáb. fejedelem (1628.) és Károlyi Susanna fejedelemasszony felett (1624.), s ha Pázmány lángeszén ki nem foghatott, de legalább diadalát megnehezitette.

Ezen komolyabb harc mellett apró csatározások, üres puffogatások is folytak. Midőn a Nádasdy család által pártfogolt *Zvonarics Imre*, csepregi evang. predikátor, *Hafenreffer* tübingai tanárnak egy művét (Az szent Irásbeli Hitünk ágainak bizonyos móddal és renddel három könyvekre való osztása. Melyek . . . az mi időnkbeli kiváltképen való ellenkező tudományokat is hűségesen magyarázzák. Keresztur, 1614.) magyarra forditva kiadta, s az ajánlásban ellenfeleinek, főleg a „rendjének hámjából kihágott“ Pázmánynak is jól oda mondogatott, kötelességének ismervén, „hogy az ő megszaladt elméjét, mint valami megbomlott órát . . . poklos káromlásnak tajtékjával megáztatott nyelvét megcáfolja.“ Ezen hang *Pázmányt* annyira kihozta sodrából, hogy egészen éles, sértő nyelven válaszolt egy röpiratában (Csepregi Mesterség, Azaz Hafenreffernek . . . könyve eleibe függesztett leveleknek cégéres cigánysági és orca-szégyenitő hazugsági . . . Szyl Miklós — álnév — Bécs, 1614.), mely támadást hasonló válogatatlan nyelven irt művel (Pázmány P. pironsági, Azaz Azokra az szitkos káromlásokra és orcátlan pántolodásokra, melyeket Szyl Mik. neve alatt . . . álorcásan kibocsátott vala, derék felelet. Melyben nemcsak . . . nyelves csélcsapási torkába veretnek, de még az ő Csavargó Kalauzának . . . hazug cigánysági is . . . mintegy világos tükörből kinyilatkoztatnak . . . Keresztur, 1615.) utasitott vissza *Zvonarics* és *Nagy Benedek* kőszegi iskolamester. E vitában az utolsó szót Pázmány mondta ki (Csepregi Szégyenvallás, Azaz Rövid Felelet, melyben az Csepregi hiuságoknak Kőszegi toldalékit verőfényre hozza P. P., Prága, 1616.); ellenfeleit „hagymázban levőknek“ nevezte s kijelentette, hogy feleletükben „semmi okosság, semmi tudomány, semmi igazság, semmi szemérmetesség nem találtatik.“ Ezen vitába *Baldsfi Tamás*, Pázmánynak hűséges, de elbizakodott segédje, az erőszakos, önkényes és szájas boszniai püspök is beleszólt két munkával (Csepregi Iskola, Kiben az Luth. és Calvinista Prédikátoroknak Tanuságukra . . . az Csepregi szitok szaporitó morgó Pré-

dikátort . . . az igazságnak jóra tanitó ostorával Iskolázza . . . Pozsony, 1616.; Epinicia Benedicto Nagy, alius Soce, Ludi Kőszegiensis, sui nescio, sibimet nocenti vetulo, sed nimium rudi, ignaro et Diabolari Paedotribae. Cantata. Pozsony, 1616.). A szenvedélyeknek ilyen korlátot nem ismerő, a nyelveknek ilyen éles fegyvereivel folyt tovább a harc a kath. és prot. egyház közt, melynek mindössze az az eredménye volt, hogy világosabbá tette azon tényt, hogy azok, kik istent látni, tapintani, vele érzéki összeköttetést keresni vágynak, sohasem emelkedhetnek fel az istennek lélekben való imádására, sohasem fogja kielégitni azokat az egyszerűbb, de szellemibb és épen ezért magasabb foku prot. cultus; hogy azok, kik az istenség eszméjének nyilvánulásait érzéki tárgyakhoz, állitólag csodatevő képekhez, ereklyékhez sat. kötik, sohasem lesznek képesek megérteni azt, hogy miként lehet a szellem szárnyain az istenségnek világokat mozgató végtelen regioiba felszállani.

De nem fértek meg egymás mellett békében a lutheranusok sem a reformáltakkal, s itt-ott összemérték erejüket a nélkül, hogy a vitatott tanok igazsága felől egyik a másikat meg tudta volna győzni. Igy *Grawer Albert*, kassai evang. iskola-igazgató, Calvin tanait több ponton kiméletlenül megtámadta (Bellum Calvini et Christi. Kassa, 1597.), sőt iskolájában, Krisztus testének élvezéséről, Krisztus szenvedéséről és haláláról, két vitát tartott, s ezeknek lefolyásáról hiveinek is számot adott (Disputationes variae, quarum prior agit de orali manducatione corporis Chr. in coena Domini, cet. Bartfa, 1598.); ezen támadást *Gönczi István*, gönci ref. lelkész, Károli G. utóda nem hagyta szó nélkül, s egy művében (Panharmonia. Sive Universalis consensus Jesu Christi veri Dei et Hominis et Joan. Calvini cet. Vizsoly, 1599.) azt igyekezett bebizonyitni, hogy Calvin Jézus tanától legkevésbé sem tért el. Grawernek, ki Kassáról Wittenbergbe távozott, sok nyugtalanságot okozhatott ezen munka, mivel éveken át dolgozott egy nem annyira tudományos, mint inkább gúnyoló iraton (Absurda Absurdorum Absurdissima, Calvinistica absurda. Jena, 1618.), melyről méltán elmondhatta *Bod P.*, hogy az „Absurdum, Absurdorum Absurdissimum, Grawericum Absurdum[34]). — Egy *másik viszálykodásnak* a Dunántúli kerület volt a szinhelye. Itt a lutheranusok *a liturgia felett* magok közt is meghasonlottak; a magyarok nem akarták bevenni azon idegen liturgiát, melyet a németek és szlávok követtek. *Brunczwik Tobiás* superint. mindent elkövetett, hogy a cultusban egységet hozzon létre, de ez még az ő buzgó törekvésének sem sikerült[35]). Ugyancsak ezen vidéken folyt le egy *kisebbszerü harc az evangelikusok és reformáltak közt.* Midőn *Lethenyei István*[36]) a Pápán lakó, de még egy-

házközséggé nem alakult nehány evangelikusnak egy az úrvacsorára vonatkozó könyvet küldött, hogy hitükben megszilárduljanak: *Kanizsai Pálfi János* [37]) ezt a saját egyháza békéjét zavaró illetéktelen beavatkozásnak tekintette, s Lethenyeinek egy gúnyos hangon fogalmazott *cáfoló iratot* küldött (Sárvári konyháról Lethenyei Istvántól Pápára némely csemege kivánóknak valami speciale gyanánt... küldetett fekete lével főtt nyúlhúsnak abálása sat.). Ezzel a harc megkezdődött, s midőn *Samarjai János* [38]) Dunáninneni ref. superint. egy művében (Magyar Harmonia, Azaz Aug. és Helv. Conf. Articulusinak egyező értelme, sat., Pápa, 1628.) a két prot. egyháznak egyesülése érdekében emelte fel szavát, s kimutatta, hogy az augsburgi és helvét hitvallás közt (a Variatát érti) nincs lényeges különbség, és ezen állitását *Paraeus* Irenicumának nehány tételével is igazolta: a szenvedélyétől elragadtatott Lethenyei neki rontott a béke apostolának és egy művében (Az Calvinisták Magyar Harmoniájának . . . meghamisitása sat., Csepreg, 1633.) Samarjai állitásának épen az ellenkezőjét próbálta bebizonyitni (az Invariátát vévén alapúl). A theologiai dühnek ezen kiüritése után a harci zaj lassanként elhalt, de a két prot. egyház uniójából semmisem lett [39]).

Még sokkal makacsabb harc folyt *Erdélyben a reformáltak és unitariusok közt.* Midőn *Enyedi György* [40]), unitarius superintendensnek a háromság ellen irt s hátrahagyott latin művét *Toroczkai Máté* [41]), ugyan csak unitarius superintendens magyarra forditva (Az Ó és Új Testamentumbeli helyeknek, melyekből az Háromságról való tudományt szokták állitani, Magyarázatjuk, sat., Kolozsvár, 1619.) kinyomatta, és *Csanádi Pál* [42]), kolozsvári unit. tanár, korának egyik elismert tudósa, azon időben „az unit. vallásnak szeme, szive, szája", a háromságról két munkát bocsátott közre (Máté, 28, 12. verséhez magyarázatot, 1615.; a Sz. Háromság tudományát állitó erősségekre Feleletet, 1620.): *Keserüi Dajka Janos* [43]), Bethlen Gáb. udvari papja, már az első mű megjelenése után megnyerte a fejedelemtől, hogy ezen kérdés felett *vitatkozást* tarthassanak. Ez meg is történt *Gy.-Fehérvártt*, 1617., és Csanádi csak a fejedelem törvénytiszteletének és kegyelmének köszönhette, hogy megbotránkoztató, éles nyilatkozataiért (Krisztust „csinált istennek" nevezte) meg nem lakolt. Dajka hires szónok volt és szónoki tehetségének szép emléke maradt fenn azon halotti beszéd gyüjteményben (Exequiarum Caeremonialium cet., Azaz halotti Pompa sat. Gy. Fehérvár, 1624.), melyeket Károlyi Susanna fejedelemasszony ravatala felett mondottak el.

Az unitarismust védő művek ellen azután a cáfolatok özönnel jelen-

tek meg. A többek közt *Sz. Királyi Benedek* [44]), még a marburgi egyetemen tartózkodása alatt adott ki egy cáfoló művet (Vindicatio Locorum Vet. Testamenti aeternam Deitatem Filii et Sp. Sancti, Mysteriumque S. S. Trinitatis confirmantium adversus G. Enyedinum instituta. Marburg, 1619.), melyben az Enyedi által megtámadott szentirásbeli erősségek igaz értelmét fejtegette. *Melotai Nyilas István* [45]), Bethlen Gáb. udvari papja, Enyedi ellen irt művében (*Speculum Trinitatis*, Azaz Szent Háromság egy bizony örök Istennek . . . maga kimutatása, sat., Debrecen, 1622.) a bibliából, zsidó bölcsek, atyák és közzsinatok bizonyitékaiból, mint acél tükörben mutatja meg, hogy a sz. háromság egy isten. Melotai még más jeles művekkel is igyekezett egyháza érdekeit elémozditni. Ezek közé tartozik „*Az menynyei tudomány szerént való Irtovány*, Melyből az veszedelmes Tévelygéseknek és hamis Vélekedéseknek kárhozatos, tövises Bokrai, az Istennek sz. igéje által kiirtogattatnak," sat. (Debrecen, 1617.); „*Sz. Dávidnak huszadik Zsoltárának* rövid prédikációk szerént való *magyarázatja*," sat. (Kassa, 1620.); „*Agenda*, azaz Anyaszentegyházbeli szolgálat szerént való cselekedet," sat. (Kolozsvár, 1621.), melyet a palatinatusi agenda után dolgozott, s melyet az erdélyi reformáltak confirmálás alkalmával sokáig használtak.

Azonban az unitarismust senkisem támadta meg oly készültség- és kitartással, mint *Gelei Katona István* [46]), ki Enyedi műve ellen egy terjedelmes munkával (*Titkok titka*. Azaz, Az öröktől fogva magától őszinte való és megoszladozhatlan egységű Jehovai természetben levő és élő, állattal, hatalommal és méltósággal egyenlő Elohim személyeknek, háromi többségök felől való mennyei titkos tudomány, sat., Gy. Fehérvár, 1645.) lépett fel, melyben a szent háromságot, azon kor tudományos színvonalán és felfogása mellett annyi éles elmével, széles ösmerettel és tiszta irásmóddal védelmezte, hogy e tekintetben Pázmánynyal is kiállja a versenyt. Ugyenezen időben jelent meg a „*Váltság titka*, azaz Az örök igének . . . Krisztus Jézusnak . . . megtestesülése, születése, . . . halála, . . . feltámadása . . . felől való Keresztyéni titkos tudomány," sat. (Várad, I. k. 1645., II. k. 1647., III. k. 1649.), mely a váltság munkájának részleteit egyházi beszédekben fejtegeti, egyszersmind a „zsidóknak, Socinianusoknak, Blandratistáknak, Pápistáknak, Lutheranus atyafiaknak és egyebeknek ellenkező vélekedésit" megcáfolja. E mű oly kedvelt volt, hogy roppant terjedelme (4212 4 r. l. tiszta szöveg), magas röptü nyelvezete és tudós szinezete mellett is széles körben elterjedt. Katonának, mint emlitve volt (306—8., 312—13. l.), meg kellett küzdeni a *puritanus* és *independens* moz-

galommal is. Ennek eredménye lett a *száz kanonból* álló törvénykönyv (l. 312—13. l.); de ez, ha egy időre elfojtotta is a mozgalmat, magát az eszmét egészen ki nem irthatta; mert azok, kik a puritanismus tűzhelyét meglátogatták, itthon sem szüntek meg a mellett harcolni. Ezek egyike volt *Medgyesi Pál*[47]). Hogy közte és Katona közt véleménykülönbségeik ellenére sem került törésre a dolog, hanem csak ugy oldalt vagdalkoztak, leginkább annak lehet tulajdonitni. hogy mindkettő a fejedelem kegyeltje volt, 's ezen körülmény hevüket mérsékelte. Medgyesi a *presbyteri rendszer* érdekében két munkát adott ki (*Dialogus Politico-Ecclesiasticus*, Azaz Két Ker. Embereknek . . . Beszélgetések vagyon Egyh. Igazgató Presbyterekről, . . . és az Presbyteriumról, Egyh. Tanácsról. Bártfa, 1650.; *Rövid tanitás a presbyteriumról*, avagy egyházi tanácsról, sat. S.-patak, 1653.), melyekben a presbyteri egyházalkotmány célszerüségét fejtegette, s javaslatot tett, hogy miként lehetne azt hazánkban életbeléptetni, egyszersmind a püspöki rendszert erősen elitélte. Azonban ezen törekvése eredménytelen maradt; sokkal nagyobb hatást gyakorolt korára, mint hittudós és egyházi szónok, s a hittani irodalom terén részint mint forditó, részint mint eredeti iró, rendkivüli tevékenységet fejtett ki. *Főbb müvei:* „*Szent Agoston vallása*" (Debrecen, 1632.; angolból ford.), mely az evang. ref. vallásnak régiségét és azt bizonyitgatja, hogy Agoston inkább volt protestans, mint pápista; „*Praxis Pietatis*, Azaz Kegyesség-Gyakorlás" (Bayle Lajos után angolból; Debrecen, 1636.); „Hét napoki együttbeszélgetések . . . egy Ker. és más egy pápista Catholicusoknak. *Az hitnek egynehány viszszáiról*" (Cowper W. után angolból; Debrecen, 1637.); „*Doce nos orare, quin et praedicare* etc. azaz Imádkozásra és *Prédikácio irásra* s tételre és annak megtanulására *való mesterséges Táblák*" (Bártfa. 1650.), ez az első, derék, hasznavehető magyar homiletika. Ezt követi a gyász alkalmi beszédeknek egész sora, melyek közül sokat a „*Sok Jajokban*, s bánatos szivvel ejtett könyhullatásokba *merült* és feneklett, szegény igaz *Magyaroknak* egy nehány *keserü Siralmi*" (S.-patak, 1658.) és „*Magyarok Hatodik Jaja*" (S.-patak, 1660.) cimü gyüjteményekben ujolag kiadott. Végre Medgyesinek *vitája volt Vásárhelyi Dániel* jezsuita atyával, kinek „Samosatenisáló . . . cikkeinek megcikkelyezésére" irta „*Sz. Atyák Öröme*" (Gy. Fehérvár, 1640.) cimü müvét, melyben Krisztus személyének Mária előtt való létezését s örök istenséget a szentirásból és a józanabb egyházi atyák müveiből bizonyitgatja.

Keresztúri Pál[48]), fehérvári tanár, I. Rákóczy Gy. kedves embere és fiainak nevelője, főleg mint jeles tanitó tünt ki. Irói munkássága

is főleg ezen cél felé irányult. Midőn a fejedelem fiai számára egy agendát (*Csecsemő Keresztyén*, sat., Gy.-Fehérvár, 1638.) irt, *Hajnal Mátyás* jezsuita, gr. Eszterházy Miklós nádor udvari papja, hivatásához tartozónak ismerte ezen művet egy gúnyoló iratban (*Kitett Cégér*. Mely alatt Feltalálja akárki is Minemű Poshadt és mérges Tejet fejt Keresztúri P. Erdélyben egy Catechismusnak Tömlöjébe, sat., Pozsony, 1640.) pelengérre állitni. A méltatlanúl megtamadott Keresztúri a rá dobott sárt nem hagyta magán száradni, hanem kettős mértékben dobta vissza ellenfelére, midőn feleletűl kiadta a „*Felserdült Keresztyént*, Ki csecsemő koratol fogva az Isten beszedenek ama tiszta tején . . . nevekedék; És . . . ama . . . Hitető Orvos Doctornak pokoli orvossaggal megbüszhödött Patikajat elronta, és magát vastagon megostorozá, sat. (Várad 1641.). Ugyanazon időben a ref. lelkészből katholikus pappá lett *Veresmarti Mihálylyal* [49]) is volt vitaja. De ezen meddő viťák nem vonták el figyelmét az altala művelt tértől, s időnként megjelenő művei (*Lelki Legeltetés*, azaz A Dávid Kiraly XXIII. Zsoltáranak rövid magyarázatja . . . tizenkét Prédikáciokban. Várad, 1645.; *Egyenes Ösvény*, A Sz. Életre vágyódóknak . . . huszonkét Prédikáciokban, sat., u. o. 1653.) a nyugodtabb elme érett gyümölcseit mutatták fel.

Voltak azonban számosan olyan hittudósainak is, kik nem a hitviták terén igyekeztek babért szerezni, hanem a védő vagy támadó harc helyett az egyházat épitő békés munkát tekintették első feladatuknak. Ilyen volt a számos jeles közt *Kulcsár György*, alsó-lindvai prot. lelkész, a Bánffy család pártfogoltja [50]), ki egyik művében (*A Halálra való Készületről* Rövid tanuság, sat., Alsó-Lindva, 1573.) a keresztyén ember életrendjét a szentirás és tudósok nyomán fejtegette; másik, *Urbanus Regius* után forditott művében (*Az ördögnek* a penitentia tartó Bűnössel való *vetekedéséről*, sat., A.-Lindva, 1573.) azt adja elé, hogy miként kell a sz. irás alapján az ördög incselkedéseit legyőzni; harmadik kedvelt (több kiadást ért) művében (*Postilla*, azaz az Evangeliumoknak . . . Prédikácio szerént való magyarázatja. A.-Lindva, 1574.) egy évi prédikácio sorozatot füzött össze. *Károli Péter* [51]), a már többször emlitett tudós váradi pap, majd Tiszántúli ref. püspök és hires egyházi szónok, az új egyház dogmáinak fejtegetésével foglalkozott, de egyszersmind a fenyegető unitarismus ellen is biztositni ohajtotta hiveit mind egyházi beszédeiben (*Az egy igaz Istenről*, és az Jézus Krisztusnak örök istenségéről és fiuságáról való prédikációk, sat., Debrecen, 1570.; *Az Apostoli Credonak* avagy vallásnak igaz *magyarázatja* Prédikációk szerént, sat., u. o. 1584.).

mind más hittani műveiben (Az egész Világon való *keresztyéneknek Vallásuk az egy igaz Isten felől*, ki Atya. Fiu és Sz. Lélek, sat. u. o. 1569., ezt Czeglédi Györgygyel együtt irta; *Az Halálról*, *Feltámadásról* és az örök életről hasznos és szükséges könyvecske, sat. u. o. 1575.). *Bornemisza Péter*, a már többször emlitett (l. 367., 371. l.) felső Dunamelléki püspök, legtermékenyebb egyházi beszédiróink egyike, beszédeiben felölelte az év minden ünnepét s az ezekkel kapcsolatos dogmákat, megvilágitotta az élet minden fontosabb viszonyát és óva intett a kisértetektől, melyek szerinte az ördög művei (Első része *az Evangeliumokból és az Epistolákból való tanuságoknak*, sat., Komjáthi és Sempte, 1573.; II. rész, Sempte, 1574.; III. r. u. o. 1575.; IV. r. u. o. 1578.; V. r. Sempte és Detrekő, 1579.; *Ördögi kisértetekről*, avagy Rettenetes Utálatosságáról ez megfertéztetett világnak sat., Sempte. 1578.; *Prédikációk*, *Egész Esztendőn által* minden vasárnapra rendeltetett Evangeliumból, sat., Detrekő és Rárbok, 1584.); végre a hitcikkeket különböző korokhoz mérve fejtegette „Négy könyvecske *a Ker. Hitnek Tudományáról*“ (Sempte, 1577.) cimü művében a gyermekeknek, a felnőtteknek, a prédikátoroknak és végül vigasztaló intésekkel és imákkal zárta be. *Újfalvi Katona Imre*[52]), pataki tanártól és gönci lelkésztől, az ifjan elhalt tudóstól, két latin mű maradt fenn: egyikben a szabad akarat tanának helyes értelmét fejtegette *Sárosi Andr.*, újhelyi ref. lelkész és zempléni esperes tételeivel szemben (*De libero Arbitrio* contra theses And. Sárosi); a másikban azt vizsgálta, hogy a hitcikkek. cultus sat. dolgában mennyiben lehet az egyh. atyák, zsinatok és hagyományok tekintélyére épiteni (*Tractatus de Patrum*, *Conciliorum Traditionum authoritate* circa Fidei dogmata, cultus, item moresque vivendi. M.-Frankfurt, 1611.). Állitólag még egy magyar művet is irt (*Antipapismus*, avagy annak megmutogatása, hogy méltán szakadtak el a reformatusok a róm. katholikusoktól), mely azonban nem került sajtó alá. *Keresszegi István*[53]), Tiszántúli ref. püspök, a puritanismusnak erős ellensége, az igaz hitnek buzgó őre, a Heidelbergi kátė egész tartalmát (*Az Ker. Hitnek Ágazatairól* való Prédikácioknak Tárháza, sat., Várad, 1640.), a hitnek és jó tetteknek fényesebb példáit (Ex Cap. ad Hebr. 11. *Az hitnek és jóságos cselekedeteknek tündöklő Példáiról* való prédikációk, sat. Debrecen, 1635.) terjedelmes egyházi beszéd sorozatban dolgozta fel, és kiadta azon zsinatvégzéseket, melyek 1597—1633-ig hozattak, s mint az *Articuli Majores et Minores* toldalékai a *tasnádi zsinaton* 1633. elfogadtattak (*Articuli* in variis Synodis generalibus inde ab Anno

1597. *statuti; et Thasnadini* Anno 1633. *publicati* et approbati, Debrecen, 1633.)[54]. *Kecskeméti A.* (Alexii vagy Elek) *János*[55], s.-pataki lelkész és tanár, Dániel prophéta könyvéhez irt egyházi beszédeket (*Az Dániel Propheta Könyvének* . . . magyarázatja, sat., Debrecen, 1621.), melyek közül a harmadik világot vet a *pataki iskola akkori állapotára;* ebből megtudjuk, hogy az iskolára nem forditották elég gondot, hogy a tanitók nem mindnyájan voltak kifogástalanok, hogy csak szegény emberek gyermekei tanultak, s ezek sem voltak mind válogatották, hogy a görög és zsidó nyelvnek nem volt kelendősége sem a tanitóknál sem a tanulóknál, pedig „vaj ki haszontalan tanitó az, bátor nagy rikkantó torka legyen is, és kiáltson, mint egy óriás, ha nyelveket nem tud", sat. *Kecskeméti C. János*[56]) lelkész több külföldi hasznos munkát ültetett át (*Fides Jesu et Jesuitarum.* Azaz az mi Urunk Jézus tudományának az Jezsuiták tudományával való összevetése, sat., *Donatus Visartus* után, Bártfa, 1619; *Catholicus Református*, Azaz Egyneháuy vetélkedés alá vetett hitnek ágazatinak magyarázata, sat. *Perkinsus Vilmos* után, Debrecen, 1620.; Szép és ájtatos *Imádságos Könyvecske*, sat.. *Musculus Andr.* után, Lőcse, 1640.); irt imakönyvet (*Szép Ajtatos Könyörgések*, sat. Bártfa, 1624.) s egyházi beszédeket (*Három Fő* és nevezetes, Esztendős *Ünnepekre való Prédikációk*, sat., Debr. 1615.; Az Pápisták között és mi közöttünk vetélkedésre vetett *három fő Articulusokról.* A keresztségről, Úrvacsorájáról és az Antichrisztusról való Prédikációk. Bártfa, 1622.; Az *Sámuel Prophéta II. k. 24. r.* Prédikátiók szerént való *magyarázatja*, u. o. 1622.), sőt a hitvitákba is beleszólt (*Pázmány Péter Kalauzának XIII. könyvére való felelet;* — a szentek segélyül hivásáról szól, — Bártfa, 1622.). *Margitai Péter*[57]), debreceni és kállói lelkész korában az úri imát, a tizparancsot, az apostoli hitvallást és Jónás prophétát egyházi beszédekben magyarázta meg (*Az mindennapi könyörgő imádságnak magyarázata*, sat., Debrecen, 1616.; *Az Isten Törvényének* az Sz. Irás szerént való *magyarázatja*, sat., U. o. 1617.; Az *Jonás Propheta* könyvének . . . *magyarázatja*, sat., U. o. 1621.; *Az apostoli Credonak* . . . *magyarázatja*, sat U. o. 1624.); különböző helyeken és alkalmakkor tartott halotti beszédeit szerző halála után *Keresszegi Ist.* adta ki (*Temető Prédikációk*, sat. Debrecen, 1632.). *Laskai János*[58]) ecsedi lelkész, több jeles külföldi mű mellett, állitólag a zsoltárokat is leforditotta (*Justus Lipsiusnak az Állhatatossságról* Irt Két könyvei, sat., Debr., 1641.; *Hittől-szakadásnak teljes megorvoslása*, sat.. — *Vedelius Mikl.* genfi lelkész után,

— Várad, 1644.; Egy nehány *Áhitatos Buzgó Imádságok . . . Kegelius Filep* Elmélkedéseiből sat., második kiad., Debrecen, 1651.; *Sz. Dávid száz ötven Soltari*, egynehány imádságokkal egyetemben, U. o. 1651.); sőt téritési célból egy könyvecskét a zsidók számára is irt (*Jézus királysága*, Melynek Idvességes birodalma alá hatható erősségekkel intetnek kiváltképen az Erdélyi Proselyta Zsidók, Várad, 1644.).

Egyházunk alapvető iróinak felmutatott diszes, habár nem teljes, sorozatát nem rekeszthetném be méltóbban, mintha megemlékezem azon erényekben gazdag, tudományosan művelt, nemes lelkü fejedelemasszonyról, *Lorántffy Susánnáról*, ki egyházunknak és iskoláinknak, főleg a s.-pataki iskolának áldására élt, s azt a virágzás oly magas fokára emelte (l. 308—309. l.), hogy a morva, cseh és lengyel ifjak is gyakran felkeresték; ki nemcsak a tudósokat gyámolitotta műveik kiadásában, hanem maga is a sz. irás tanulmányozása közben támadt gondolatait ügyességgel rendezte és másoknak épitésére világ elé bocsátotta (*Mózes és az Prophetták*, azaz, *Az igaz ker. vallásnak* XLV ágazatainak sz. Irásbeli *győzhetetlen bizonysagtétele*, sat. Gy.-Fehérvár, 1641.). S hogy azon kor hiteszméinek edzett harcosai, lelkészek és tanárok, oly bámulatos tevékenységet fejthettek ki, annak magyarázatát azon feledhetetlen nemes buzgóságban lelhetjük fel, melyszerént az irókat a vallásügyért melegen érdeklődő prot. főurak, tehetősebb nemesek és buzgó vallásos feleségeik nemcsak elismerésben részesitették. hanem műveik kiadásának költségeit is gazdagon fedezték. Igaz, hogy akkor a vallás volt az országos eseményeknek, társadalmi életnek mozgató szelleme, holott korunkban más érdekek tolultak előre; de azért, ha ma azon szellem elaggottnak, ellankadtnak látszik is, ne feledjük, hogy most sokkal több téren megoszolva és nem oly határozott jelszók alatt, de szakadatlanúl folytatja áldásos tevékenységét[59]).

1) Műveinek első kiadása Zürichben 1545. jelent meg; első teljes kiadását Schuler és Schulthess rendezte (8 köt. Zürich, 1828—42.. mely 1861. egészittetett ki). V. ö. a 13. cimmel az 51—58. l. és a 18. c. a 73—80. l.

2) V. ö. a 14. cimmel az 58—63. l. és a 18. címmel a 73—80. l.

3) Calvin irodalmi működéséről részletesen volt szó a 121—26. l.

4) Bullinger H. Bremgartenben (Aargau canton) 1504. szül.; kiképeztetését 1520 óta Cölnben nyerte; elöbb mint kappeli tanitó, azután mint bremgarteni lelkész működött; Zwingli halála után, 1531. zürichi lelkésznek s az egyház vezetőjének (antistes) választatott meg; megh. 1575. Életrajzát „Diarium"-ában önmaga irta meg. V. ö. Christoffel, H. Bullinger u. seine Gattin (Zürich, 1875.).

5) Hospinianus R. Altorfban (Zürich mellett) 1547. szül.; 1568 óta Zürichben fokról-fokra az első lelkészi állomásra emeltetett; megh. 1626.

6) Beza T. Vezelayben (Nivernais) 1519. szül.; kiképeztetését Orleansban,

Bourgesben és Párisban nyerte; 1548. Genfbe ment s a reformatiohoz csatlakozott; majd Lausanneban mint görög nyelvtanár tiz évig működött; 1558. Genfbe hivatván, mint prédikátor és tanár, Calvinnak sok és jó szolgálatot tett. Több vallásos vitán és követségben vett részt; 1564. Calvin halála után a consistorium elnökévé választatott, mely tisztében Calvin méltó utódjának ismertetett el. Ereje hanyatlását érezvén, hivatalairól egymásután lemondott; 1600. nyugalomba lépett s megh. 1605. Baum, Th. Beza nach handschriftlichen Quellen dargestellt (2 köt., Leipzig, 1843—51.); Heppe, Th. Beza, Leben u. ausgwäehlte Schriften (Elberfeld, 1861.).

7) Erastus (Lieber) T. 1524. szül.; előbb Baselben theologiára készült, majd Bolognában és Paduában orvosi és bölcsészeti tudományokat hallgatott; 1558. a pfalzi vál. fejedelem udvari orvosa lett és egyszersmind Heidelbergben az orvosi szak egyik tanszékét foglalta el. Majd unitarismussal vádoltatva, számüzetett; igy jutott Baselbe, 1580., hol mint a moral tanára halt meg 1583.

8) Buxtorf Ján. Westphaliából származott; 1591 óta Baselben mint a héber nyelv tanára működött; 1629. bekövetkezett halála után tanszékét fia, ugyancsak János foglalta el, ki 1664. halt meg.

9) Piscator Ján. Strassburgban szül.; tanári pályáját Heidelbergben kezdette meg, midőn ezen állomásától a luth. pfalzi vál. fejedelem által megfosztatott, 1584. a herborni akadémiához hivatott meg, melynek szervezésében tekintélyes részt vett, s ott is fejezte be életét 1625.

10) Olevianus Gáspár Trierben 1536. szül., jogi pályára készült Parisban, Orleansban és Bourgesben, theologiára Genfben; 1559. szülővárosában mint tanitó nyert alkalmazást, de Calvini irányáért távozni kényszerült s 1560. Heidelbergbe ment, hol mint tanitó, egyháztanácsos és udvari pap működött; midőn a fejedelem a lutherismust felelevenitette, Olevianus hivatalait elvesztette. Előbb Berleburgba, utóbb Herbornba hivatott 1584., s Nassaunak Calvin szellemében való reformálását elősegitette; megh. 1587-ben.

11) Ursinus Zakariás Breslauban 1534. szül, Wittenbergben és Parisban tanult; 1561. heidelbergi tanárrá lett, hol Olevianussal a pfalzi egyház reformálását és szervezését vezette. 1578. a Hardt-melléki Neustadtba hivatott tanitónak, s ott is halt meg 1583. V. ö. Sudhoff, Olevianus und Ursinus (1857.).

12) Pareus D. Frankesteinban (Felső-Szilézia) 1548. szül.; 1566. Heidelbergben tanult, azután több helyen mint lelkész működött; majd a heidelbergi egyetemhez hivatott theol. tanárnak, s ott is halt meg 1652.

13) Scultetus Ábr. Grünbergben (Szilézia) 1556. szül.; 1598 óta Heidelbergben mint prédikátor, udvari tanácsos és udvari lelkész működött, 1618. tanári széket nyert; 1620. V. Frigyest mint választott cseh királyt Prágába kisérte; 1622. Emdenbe ment és ott halt meg 1624.

14) V. ö. Félice-Bonifas (161. l. 3. j.), i. m. 292—96. l.; Ambert, Duplessis-Mornay (2. kiad., Paris 1848.).

15) Dumoulin P. Normandiában 1568. szül.; előbb charentoni káplán, majd parisi lelkész, 1626 óta sedani tanár volt; megh. 1658.

16) Camero 1579. szül.; előbb Sedanban és Burdeauxban működött, majd Saumurben, 1624 óta Montaubanban, hol mint a béke szószólója, egy polgárháborura izgató vakbuzgó reformált dühének áldozatúl esett 1625.

17) Placaeus J. Bretagneban 1606. szül.; előbb nantesi lelkesz, 1632 óta Saumurben hittanár volt, hol 1655. halt meg.

18) Amyrault M. 1596. szül.; előbb Poitiersben jogi pájára készült, később Calvin Institutiojának tanulmányozása és tanitójának, Cameronak rábeszélése következtében a theologiai és lelkészi pályára lépett; 1626 óta mint lelkész, 1633-tól 1664. bekövetkezett haláláig mint saumuri tanár működött.

19) Daillé J. Chetellerautban 1594. szül.; 1626. saumuri, azután parisi lelkész; megh. 1670.

20) Blondel D. 1595. szül.; előbb houdani lelkész (Paris melett), 1649 óta amsterdami tanár; megh. 1655.

21) Van Erpe T. Gorkumban 1584. szül.; Leydenben a theologiát és a keleti nyelveket tanulmányozta, azután négy évig utazott Angol-, Francia-, Olasz- és Németországban; honába térve, 1612 óta Leydenben mint a keleti nyelvek tanára és mint a kormány tolmácsa működött; arabúl oly szépen beszélt, hogy az arab tudósók is bámulták: megh. 1624.

22) Drusius J. huszonkét éves korában már Oxfordban a keleti nyelvek tanára, 1575 óta leydeni, majd franekeri tanár; megh. 1616.

23) L. a 156. l. 6. j. Grotius összes theol. művei Amsterdamban 1679. és Baselben 1731. jelentek meg. V. ö. Luden, H. Grotius nach seinem Schiksal u. Schriften dargestellt (Berlin, 1806,); Creuzer, Luther u. H. Grotius (Heidelberg, 1846.).

24) Vossius J. G. Heidelberg közelében, 1577. szül.; már 22 éves korában a dortrechti iskola rectora, majd leydeni tanár volt, arminianismussal gyanusittatván, hivatalát elvesztette; 1633. Amsterdamba ment s az arminianus gymnasiumnál a történelmet tanitotta egész haláláig, 1649-ig. Művei összes kiadása 6 köt. Amsterdamban, 1695—1701. jelent meg.

25) Usher J. Dublinban 1581. szül.; 1607. dublini hittanár, 1625. armaghi érsek és irlandi primás lett; 1640. visszatért Angliába s a polgárháború alatt sikertelenűl vállalkozott a közvetitő szerepére; megh. 1656.

26) Hales J. Bathban 1584. szül.; kiképeztetését az oxfordi egyetemen nyerte; majd ugyanott fellow és 1618. Hagában a követség prédikátora lett; jelen volt a dortrechti zsinaton, s az ott tapasztaltak kedvezőtlen hatása alatt Arminius pártjának adott igazat; 1639. windsori kanonokká neveztetett ki; 1642. a presbyterianusok uralma alatt minden javadalmát elvesztette, azután igen sanyarú körülmények közt élt egész haláláig 1656-ig.

27) Chillingworth V. 1602. Oxfordban szül.; ugyanott fejezte be tanulmányait, 1628. fellow lett; a hittani viták megelégelése és Fischer jezsuita rábeszélése következtében katholikussá lett; de később visszatért a prot. egyházba; részt vett az 1640. parlamentben, 1643. Glocester ostromában, mely alkalommal fogságba esett és megh. 1644.

28) Az eddigiekhez l. még Gieseler, i. m. III. k. 2. r. 420—24.; Baur, i. m. IV. k. 411—16.; Henke, i. m. II. k. 436—44., 468—71.; Herzog, i. m. III. k. 306—7., 355., 381—86., 530—32. l.

29) Félegyházi e mű nyomtatása közben halt meg, 1586., s igy Judásnak elmaradt levelét már nem fordithatta le, ezen irat forditását tehát Gönczi György debreceni lelkész (l. 371. l. 28. j.) végezte s az ajánlást is ő irta.

30) Károli Gáspár N.-Károlyban 1529 körül szül.; tanulmányai befejezése végett meglátogatta Németországot és Schweizot, megfordult Wittenbergben is; 1556. mint kész tudós és kitűnő szónok tért haza, s mint a tekintélyes gönci egyház lelkésze, majd „Kassavölgyi" esperes működött egész haláláig 1592.

jan. 3-ig. Bod P., Athenas, 131— 32 ; Károly Gy. Hugo, Abaújmegye XVI. századbeli műveltségtörténetéből (Kassán, 1875.); Paszlavszky Sánd., Károli G. hagyatéka (Abafi, Figyelő, 1877.), II. k. 255—63. l.

31) A nyomda valószinüleg azért állittatott fel Vizsolyban, Báthori Ist. jószágán és nem Göncön, Károli lakhelyén, mivel Gönc ama háborus időkben, fő útvonalban esvén, inkább ki volt téve a zaklatásnak, sőt veszedelemnek, mint a félre eső Vizsoly.

32) Ezen forditás Tóth Fer. szerént Samarjában jelent meg, Szabó K. szerént Oppenheimban 1616.: de hogy egy évben három kiadás jelent volna meg, hihetetlen; Szabó K. felvétele szerént igy áll a dolog; l. Régi Magyar Könyvtár, 465. 466. sz.

33) Alvinczi P. N.-Enyeden, 1570 tájt szül.; tanulmányait N.-Váradon befejezvén, meglátogatta a külföldi egyetemeket Schweizban, Olasz- és Németországban; midőn hazatért, előbb Váradon (1603 óta) mint tanár, majd mint lelkész és esperes, később mint kassai lelkész működött V. ö. Bod P., Athenas, 5—8.; Ferenczy-Dánielik, Magyar irók, életrajz-gyüjtemény (2 köt., Pest, 1856—58.), 3. l.

34) V. ö. Bod P., Ath., 100—101.; Károlyi Gy. Hugó, Abaújmegye, cet., 59—60. l.

35) Ribini, Memorabilia, I. k. 449—50. l.

36) Lethenyei Ist., előbb sárvári iskola-igazgató, majd kőszegi, utóljára csepregi evang. lelkész és senior volt. Leforditotta Hutter Lénárt egy művét (Az Szent Irásbeli Hitünk Ágainak rövid öszszeszedése sat. Csepreg, 1635.). V. ö. Bod P., Ath. 161.; Ferenczy-Danielik, i. m. 178. l.

37) Kanizsai Pálfi Ján., evang szülők gyermeke, Kanizsán született; majd a rév-komáromi iskolaba kerülvén, a ref. egyházba lépett; 1608. a samarjai ref. iskola rectora lett; egy év múlva a heidelbergi egyetemet látogatta meg; honnan 1611. hazatérve, előbb a komáromi iskolában mint helyettes tanár működött; de már a következő évben pápai lelkésznek választatott s majd az esperesi hivatallal is megbizatott; 1626. az evang. téritgetés veszélyének kitett érsekújvári ref. egyházba ment át, hol nemcsak a lelkészi, hanem az esperesi hivatal is reá várt; 1629. a Dunán túli ref. egyházkerület püspökévé választatott; 1634. a katholikussá lett földesúr, gr. Batthyányi Ádám, birtokáról a prot. lelkészeket kiutasitván Érsek-Újvárról távozni kényszerült, s a kis-komáromi lelkészi állomást foglalta el; ott is halt meg 1639. vagy 1641. Irt egy imakönyvet is „Arany Temjénező; Thuribulum Aureum“ cím alatt, mely Pápán, 1632. jelent meg. V. ö. Tóth F., Túl a Dunai ref. püs. élete, 83—99. l.

38) Samarjai János, 1585 szül., előbb n.-szombati ref. tanitó volt; 1609. Asztalos Andr. gazdag polgár költségén a heidelbergi egyetemet látogatta meg; hazatérte után mint halászi lelkész és Dunáninneni ref. püspök működött s 1640. N.-Szombatban halt meg. Irt egy agendát ‹Az Helvetiai valláson levő Ecclesiáknak egyházi ceremoniájokról és rendtartásokról való könyvecske sat. Lőcse, 1636.). V. ö. Bod, Athenas, 233—34.; Ferenczy-Dánielik, i. m. 1. k. 398. l.

39) Ribini, i. m. I. k. 458—59.; Tóth F., Túl a Dunai ref. püs. élete, 90—92. l.

40) Enyedi Gy. hazai tanulmányai befejezése után meglátogatta Olaszországot, Németországot és Schweizot, mely útjából hazatérve, a kolozsvári unit.

iskolában hat évig mint tanár működött, azután lelkészszé és nemsokára püspökké választatott; megh. 1597. V. ö. Bod P., Athenas, 74—75. l.

41) Bod P., Ath., 300. l.

42) Bod P., Ath., 307—308. l.

43) Bod P., Smirnai sz. Polikarpus . . . erdélyi ref. püsp. hist. (H. n. 1766.), 62—71. l. V. ö. a 369., 372. l. is.

44) Bod P., Ath., 260—61. l.

45) Melotai Nyilas Ist. Szatmármegyében Milotán szül.; a debreceni iskolában tanulmányait befejezvén, a heidelbergi egyetemet látogatta meg. Hazatérve előbb kállói lelkész volt, majd a debreceni iskola igazgatásával bizatott meg; azután a szatmári egyház hivta meg lelkésznek s 1611. esperesnek is meg választották; ezen időben alakitotta át a szatmári iskolát gymnasiummá; 1614. a püspöki hivatallal tisztelték meg; ezen állomásairól hivta meg a tehetséges, tudós főpapot Bethlen Gáb. fejedelem saját udvari lelkészének, mely állomását 1618. foglalta el; mint a fejedelem tanácsosa a nagy-szombati és szigeti reform. iskoláknak gymnasiummá átalakitása körül is érdemeket szerzett; megh. 1623. V. ö. Bod, Ath., 174—75; Tóth F., Túl a Tiszai ref. püs élete, 90—98.; Görömbei P., A n.-kállói ev. ref. egyh tört. (S.-patak, 1882.), 167—68. l.

46) V. ö. a 369. 372. l.; Bod, Smir. s Polik., 71—90. l.

47) Medgyesi P. tanulmányait a belga és angol egyetemeken fejezte be; hazatérve, előbb debreceni tanár, majd szinyérváraljai, munkácsi és váradi lelkész volt; 1633. Rákóczy Gy. nejének Lórántffy Zsuzsánnának udvari papjává lett, s ezen állomáson maradt közel 30 évig, a fejedelemasszony haláláig. V. ö. Bod, Ath., 169—71. l.

48) Keresztúri P. külföldi egyetemi tanulmányai befejezése után Bethlen Gáb. által a gy.-fehérvári iskolánál mint tanár alkalmaztatott; azután a Rákóczy fejedelmeknek volt udvari papja s az udvari iskola vezetője; megh. 1655. V. ö. Bod, Ath., 138—39. l.

49) Veresmarti Mih. 1572. Baranyában szül., tanulmányait a tolnai és debreceni iskolákban végezte be; azután Cegléden és Kecskeméten iskola-tanitó volt; majd a kőrösi ref. egyház hivta meg lelkészének; innen a török dúlások elől a felvidékre menekült, s előbb irmeli (Nyitram.), azután komjáti prédikátor volt; neje halála után hivataláról lemondott s N.-Szombatban vonult meg; ugy látszik, hogy meghasonlott önmagával és vallás-s töprengések lepték meg; ez, Pázmány rábeszélése s talán igéretei is végre megérlelték lelkében ason gondolatot, hogy a kath. egyházba térjen át. Hitfelei mindent elkövettek, hogy az elbódúltat ezen lépéstől visszatartsák, de a rajongó és talán nagyra-látó elvágyott azon egyszerű körből, mely sem a rajongásnak sem az ambitioknak nem nyujtott elég tért. Az áttérés 1610. Bécsben történt meg; onnan egy idő múlva hazatérve, előbb selyei plebánossá, majd posoni kanonokká, budai préposttá és bátai apáttá neveztetett ki. Neki tulajdonitják Bethlen G. özvegyének, Brandenburgi Katalinnak áttéritését. Megh. 1646. Megirta „Mégtérése históriáját," mely kéziratban maradt; áttérésének mintegy igazolásáúl leforditotta Lessius művét (Tanácskozás, melyet kelljen a különböző vallások közül választani. Pozsony, 1611.) V. ö. Ipolyi Arnold, Veresmarti M. XVII. századi magyar iró élete és munkái (B.-pest, 1875.).

50) A Bánffy család egy része ma is ref. vallású, ezért soroztam ide

Kulcsárt is. L. Eötvös Lajos feljegyzéseit Révész, Figyelmező, 1870. évf., 198—200., 313—16. l.

51) L. a 241. 251. 371. l. V. ö. Tóth F., Túl a Tiszai ref. püs. élete, 62—67. l.

52) Újfalvi Katona I. Baranyában, Újfaluban, 1572. szül.; tanulmányait S.-patakon befejezvén, 1595 Wittenberget, 1598. Heidelberget látogatta meg, hol főleg Pareust hallgatta; 1599. haza térvén, a s. pataki iskolát igazgatta, majd Rákóczy Zsig. udvari papjává lett; azután a szepsii, 1606. a gönci, 1610. a bodrogkeresztúri egyház lelkészének hivatott meg. Utóbbi állomásán nem sokára meg is halt 1610. okt. 22. Életét Pareus Dávid írta meg és adta ki Katonának „Tractatus de Patrum“ cet. című műve előtt, mely halála után jelent meg. V. ö. Lampe, i. m. 344—46.; Bod, Ath., 134—35.; S.-pataki füz. 1864. évf., 622—26. l.

53) Keresszegi H. (Herman) István a debreceni collegium tanfolyamának bevégzése után 1614. a heidelbergi egyetemet kereste fel, honnan hazatérve, 1616. zilahi lelkészszé, majd krasznai esperessé, 1622. pedig Tiszán túli püspökké választatott meg; 1630. a debreceni egyházba hivatott meg és ott is halt meg 1642. V. ö. Tóth F., Túl a Tiszai püs. élete, 103—109.; Bod, Ath. 127—28. l.

54) Ezen zsinatvégzéseket, valamint a Kisebb cikkeket közli Lampe i. m. 365—79. l.; a Kisebb cikkeket magyarúl Kiss Áron, A XVI-ik száz. tartott magy. ref. zsinatok végzései, 686—94. l.

55) Kecskeméti E. vagy. A. Ján. hazai tanulmányai befejezése után 1595. a wittenbergi, 1598. a heidelbergi egyetemet látogatta meg; hazatérve előbb s.-pataki tanár, 1609. u. o. lelkész és később zempléni esperes volt; 1617. N.-Bányára hivatott meg lelkésznek s u. o. halt meg, 1620. V. ö. S-pataki füz., 1864. évf, 693—98. l.

56) Kecskeméti C. Ján. Debrecenben tanulmányait befejezvén, előbb kállói (1615.); azután tokaji (1619.), majd ungvári lelkész és ungi esperes, utóbb homonnai lelkész és Lónyai Zsig. udvari papja volt. Bod, Ath. 141. l. a két Kecskemétit egynek gondolta; Görömbei P. pedig (A n.-kállói ev. ref. egyh. tört.) a kállói lelkészek sorozatából kihagyta, holott Kecskeméti maga említi egyik művének ajánlásában, hogy 1614. kállói lelkész volt. V. ö. S.-pataki füz., 1864. évf., 699—700. l. és műveinek címeivel.

57) Margitai Péter a wittenbergi egyetemen tanulmányait befejezvén, 1616. debreceni lelkészszé s egy év múlva ugyanott esperéssé választatott meg; 1619. Kis Váradra hivatott meg; ezen állomását 1621. (vagy még előbb) a kállóival cserélte fel; 1624. Husztra ment át és a máramarosi esperesi hivatal is rábizatott; 1629. a szatmári lelkészi és esperesi hivatalt fogadta el, még azon évben Tiszántúli püspöknek is megválasztatott, de már azon évben meghalt. V. ö. Bod, Ath., 165—66.; Tóth F., Túl a Tiszai ref. püsp. élete, 100—102.; Kiss Kálm, A Szatmári ref. egyházmegye tört., 307.; Görömbei P, A n.-kállói ev. ref. egyh., 168—69. l., s mindezeknek corectoráúl szerző műveinek címeivel.

58) Laskai János mint úri tanitványainak mentora többször megfordult külföldön, végre gr. Bethlen István Ecsedre udvari lelkészének hivta meg. V. ö. Bod, Ath., 156—57. l.

59) A bibliáról l. Lampe, i. m. 726—32.; Tóth F., Prot. Ekkl.

Hist. 337—45.; Balogh F., A magy. prot. egyh. tört., 161—67., 178—79.; a többi művekről: Szilágyi S., Erdélyország története, II. k. 218—33. l. Szabó K. Régi Magy. Könyvtár: 15.; 25. 28. 51. 57. 29. 32. 347.; 63. 55. 58. 46. 47. 69. 50. 77 ; 218.; 236.; 411. 434. 540. 546. 594.; 970.; 10. 12. 23. 22. 31. 49. 99. 100. 371.; 137. 389. 152. 374.; 199. 200. 211—14.; 297. 408. 465. 378. 379.; 301. 416. 414. 417. 446.; 453. 462. 628. 634. 569. 539.; 449. 445. 457. 470.; 573. 662. 626 642. 625. 494.; 521. 474. 501, 515.; 772. 779. 799. 826.; 831. 874. 608. 657. 668. 832. 934. 960. 701.; 678. 704. 722.; 780. 431.; 96. 97. 114.; 71. 76. 116. 206.; 95. 115. 119. 146. 153. 138. 148. 207.; 644. 708. 510. 455. 484. 499. 518. 519. 520. 533. 703.; 464. 473. 512. 537. 607.; 714. 764. 765. 843. 844 ; 716. sz.

71. A protestans mysticismus kezdete.

Midőn a lutheri egyházban a hittudomány az üres scholasticismus kopár mezejére kezdett tévedni, s a szellemnek elegendő táplálékot, az erkölcsi életnek kellő ruganyosságot többé nem tudott szolgáltatni: folyvást követelőbben lépett fel a vágy oly vallás után, mely a lelket egészen áthassa s az istennel való közvetlen érintkezés útjából az akadályokat elhárítsa. Ezen élénk vágy által ellenállhatlanúl üzetve, többen a dogmák rideg köréből a mysticismusnak titokzatos ábrándvilágába menekültek. A középkori mysticismus vonzó ereje különben sem semmisült meg egészen, s ezen tanirány a XVII. század kezdetén egészen új, sajátságos alakban tűnt fel és a hittani scholastikával szemben ellenzéki állást foglalt el. Most egyesek azon feladat megoldására vállalkoztak, hogy a kedély világába való elmélyedés és nyert kijelentés útján isten és a világ közti viszonynak homályos titkába behatoljanak.

Ezen mystikus iránynak a prot. egyházban első határozott képviselője volt *Weigel Bálint*, egy istenes, hivatásának élő, köztiszteletben részesült luth. lelkész Tschopauban (egy szász helységben Meissen mellett, megh. 1588.). Ő életében az egyházzal minden összeütközést ovatosan kerűlt, béke kedvéért még a kelletlen Concordiának is aláirt, s falusi magányában csendesen dolgozgatott. *Hátrahagyott iratai* [1]) halála után jelentek meg nyomtatásban (1609.), s mysticus és theosophiai irányuk miatt nagy feltűnést okoztak és sok megtámadásnak voltak kitéve. *Ezen iratok szerént* a sz. *irásnak* igaz szellemét belső világosság nélkül nem lehet megérteni; *a váltság munkájában* nem annak külső történeti factuma a fő dolog, hanem az, hogy Krisztus halála és feltámadása a tökéletesebb életre minden emberben ismétlődjék; nem a külső *szentségek* és az ajkak imája, hanem a szív néma imája egyesit istennel. A ki *megismeri önmagát*, megismeri

a világot és istent is, és ez nemcsak a keresztyénség körében, hanem azon kivül is lehetséges. Az emberben anyag és szellem, isten és Krisztus együtt van meg, mert ő *Mikrokosmos és Mikrotheos is egyszersmind. Minden létező* szellemi és anyagi *istenből állott elő* és benne is marad; ennélfogva minden tettünk isten tette. Minden *ismeret* az ismerőnek és tárgyának egysége; még isten is önmagát az emberben ismerheti meg. De hát akkor hogy követhet el az ember *bünt?* Weigel ezt, nem valami erős logikával, ugy magyarázza meg, hogy az emberben az ember az absoluttól önmagához pártol át; de mivel isten országa az emberben van, a visszatérés vagy újjászületés ismét bekövetkezhetik: hiszen midőn az isten az emberen könyörül, önmagán könyörül. Weigel a külső *egyházi cselekvényeket* szükségteleneknek tartotta, mivel azok a belső isteni szellemre semmi hatást sem gyakorolhatnak. Különösen neheztelt az egyetemeken hirdetett orthodox theologiára s a Corpus Doctrinae párnáján renyhélkedő ifju papokra; ezekről mondta, hogy könyveik emberektől valók, de tetteiket az ördög irányozza.

Ezen iránynak délpontját azonban *Böhme Jakab*, a görlitzi csizmadia, az élénk képzelőtehetségű és szellemes theosophista jelöli, ki, habár szemlélődései az egyház tanával nem egy ponton ütköztek össze, a luth. egyháznak mindvégig őszinte hive maradt, s kinek kortársai közül némelyek gúnyból, mások komolyan *„philosophus teutonicus“* nevet adtak. Böhme Alt-Seidenburgban (Felső-Lausitzban) 1575. született; szülői szegény földmivesek voltak, kik a gyermek Jakabot a barmok őrizésével bizták meg. Később a pásztorságot, miután faluja oskolájában olvasni és irni megtanult, Görlitzben a csizmadia-műhelylyel cserélte fel. Az inas-évek után világlátni ment, s hazatérve, mint kész mester, Görlitzben telepedett le. Már ifju korában titokteljes látomásai voltak s ezek később is ismétlődtek. Valószinűleg az akkori vallásos viták a vallásos kérdések felé fordították figyelmét, s az ezekkel való mély tusakodás, a rejtett igazság kifürkészésének ellenállhatatlan vágya izgatták fel képzelőtehetségét azon fokig, hol a lélekből csodás, bűvös álomképek rajzanak ki s a szendergő értelem a képzeleti és való közt többé nem képes határvonalat húzni. Böhme a sz. iráson kivül csak néhány theosophista és alchymista művet tanulmányozott, s igy nem nagy tudományos készültséggel fogott gondolatai rendezéséhez és leirásához; és mégis előadása általában elég érthető, habár neki is, mint minden mysticus irónak, erős küzdelmébe kerülhetett, mig gondolataihoz az alkalmas kifejezéseket megtalálta; nyelvezete helyenként költői s a természettől kölcsönzött képekben gaz-

dag. Midőn *első müve* 1612. *(Aurora*, oder die Morgenröthe im Aufgang.) megjelent, a görlitzi lelkész *Richter György* azt a szószékről nyiltan kárhoztatta, szerzőjéről kisebbitőleg nyilatkozott; sőt az ő sürgetésére a hatóság Böhmének a könyvirást megtiltotta. De tétlenségre kényszeritett szelleme nem türte a békót, s ujra irni kezdett. Végre a dresdai egyháztanács megidézte, kihallgatta (1624. máj.), s mivel elitélésére hiányzott a kellő alap, felmentette. Ezen esemény után a csendes, szelid és szerény Böhme önkéntes számüzetéséből visszatért Görlitzbe és nem sokára meghalt (1624.).

Böhme theosophidja, mint a régi gnostikusoké, a világ eredetével, életével, céljával s ezekkel kapcsolatban a gonosz eredetével foglalkozik. *Iratai szerént* ezen mélységes titkok ismeretéhez ő is *belső világosság* által jutott el. E titkok ős forrása *isten*, kiben már megvan a *dualismus*, azaz a kettős hatás, a különbség, a kettős akarat; ezen dualismus kútforrása a természet és szellem életében levő minden *ellentétnek*, tehát a jó és gonosz ellentétének is; és ez igy van jól, mivel *ellentét nélkül semmisem lehetséges*, sem öröm, sem fájdalom, sem művészet, sem tudomány, sem bölcseség, sem öntudat. Minden dolog „igenből és nemből“ áll, legyen az isteni, ördögi, földi vagy bármiféle. Igy a „sötét elv“ is, miután világosság utáni vágyat szül, mint az akarásnak és teremtésnek feltétele, szükségképen az isten lényegéhez tartozik. *A háromság* csak az örökké önmagából szülő isten életfolyamatának kifejezése. Az egy isten, minden dolognak atyja és teremtője, minden mindenben; öröktől fogva önmagából szülte a *fiut*, ki az ő szive, világossága, szeretete, és azután szülte a *sz. lelket*. Az atya ugyan ős oka minden lénynek, de ha a fiu születésével a másik elv kezdetét nem vette volna, az atya „sötét völgy“ maradt volna. De a fiuval más elv nyilt fel, amennyiben „a haragos, rideg atyát kibékitette, szeretővé és könyörületessé tette.“ Ennek következtében az atyában minden erő felébresztetett, s megkezdődtek a különböző alakulások és képződések; megkezdődött a *harc* a világosság és sötétség, általában *az ellentétek közt;* mert míg az ellentétek istenben egyensúlyban és összhangban voltak, addig azok az istenből kiáramló teremtményekben különváltak; de a Krisztusban való újjászületés által ismét isteni összhangzattá egyesülnek és az ellentétek kiegyenlittetnek. Böhme szerént tehát *a világ azért jött létre*, hogy a végtelen isten magát a végesben kijelenthesse [2]).

Weigel és Böhme egymástól teljesen függetlenek voltak ugyan, de azért mégis mindkettőnél sok olyan eszme található, melyek a régi mysticusokra s az alchymistákra (főleg Paracelsusra) emlékeztetnek. A

többek közt mindkettő megvetette a betűhez ragaszkodó keresztyénséget, a tudományos rendszerbe szedett hittant; nélkülözhetlennek tartotta a belső világosságot; az istennel való lényeges egyesülésre törekedett, s elfogadta Paracelsusnak azon nézeteit, melyeket a látható és láthatatlan világ közti összhangra és az emberre, mint Mikrokosmosra vonatkozólag állitott volt fel.

Minél nagyobb körben nyilvánult a gyakorlati, bennső keresztyénség utáni vágy, a hittani száraz rendszer védői annál elkeseredettebben harcoltak ezen veszélyesnek tartott irány ellen, és gyűlöletüket mindazokkal éreztették, kik az igaz keresztyénséget a kegyes életben és érzelmekben, nem pedig a hittani scholastikában keresték.

A lutheranus orthodoxiával szemben a régi népszerü mysticismusnak felélesztésén fáradozott *Arndt János*[8]) lelkész, ki hittani viták helyett az isten iránti szeretetről s a Krisztusban való újjászülesről prédikált híveinek; de ezen szokatlan új hang sértette tiszttársai fülét és őt Anhaltból, minden kigondolható eretnekség (papismus, Flacianismus, alchymismus, sat.) címén elüldözték, jóllehet hallgatói a kegyes lelkészt szeretetük bő mértékében részesitették. Mindamellett is művei (Vier Bücher vom wahren Christenthum, az első 1605., a más három 1610; Paradiesgärtlein voller christlicher Tugenden 1612.) gyorsan elterjedtek és majd minden nyelvre lefordittattak. Bármily hevesen támadták is meg tiszttársai ezen mysticus irányu műveket, épen nagy elterjedésük bizonyitja, hogy szerzőjük eltalálta a bennső vallásosságnak népszerü, szívhez szóló, igaz hangját; és csakugyan a harmincéves háboru vad tombolásai közt sok kegyes család azokban keresett és talált enyhülést, vigasztalást és megnyugvást, sőt azok még ma sem vesztették el hatásukat.

Még szellemesebb módon hirdette a keresztyénségnek isteni szeretettől áthatott voltát *Müller Henrik* rostocki tanár és lelkész (végre lübecki superint., megh. 1675.), kinek kegyes életre serkentő műveit (Kreuz-, Buss- und Betschule; Himmlischer Liebeskuss; Geistlichen Erquickungstunden, sat.) igen nagy közönség olvasta, s azok közül némelyeket a berlini evang. könyvkiadótársulat még az ujabb időben is méltónak tartott a kiadásra (1847.). Gyakorlati épületes művei miatt (l. 380. l.) még *Gerhard János* sem kerülhette ki a mysticismus vádját, jóllehet a hittani téren szerzett érdemeit általánosan elismerték. Hasonló itélet alá esett *Rathmann Herman*, danzigi lelkész (megh. 1628.), ki azonban más téren is összeütközött az igazhivőkkel, midőn több iratában azt vitatta, hogy a sz. irásban foglalt istenige még magában véve nem világositja fel és nem tériti meg az embert, hanem az

ember belsejében a sz. léleknek is közre kell működnie. Ezen véleményével ugyan azon uralkodó téves hitnek akarta útját állani, mely az isten igéjének ihletéséről és önálló hatásáról általánosan el volt terjedve; de nem szabatos kifejezéseiből azt magyarázták ki, mintha ő a sz. irás tartalmának és erejének, az irásnak és szellemének különválasztásáról beszélne [4]). Általában mindazok, kik ezen időben az egyháznak csak az értelmet foglalkoztató hittani iránya felett panaszoltak, vagy a régi mysticusoknak az értelemre ható hangját megközelitették, el lehettek készülve arra, hogy a mysticismus hivei közzé fognak számittatni.

Egészen sajátságos állást foglalt el *Andreä Bálint János* [5]), a keresztyén eszméktől egészen áthatott s azoknak élő férfiu, ki határozott ellenszenvet érzett mindazon theol. hitviták iránt, melyeket a vallás héja, a dogmák felett egész szenvedélylyel folytattak, mig annak lényegéről, végcéljáról egészen megfeledkeztek. A luth. egyház hittanától ugyan nem ohajtott eltérni; de *egyházfegyelem* tekintetében a genfi rendszert, melyet elég alkalma volt megismerni, a lutherinél sokkal többre becsülte. Tudta, hogy az erkölcsiség emelése első sorban a gyermekek vallásos nevelésétől és hivatását érző lelkészek képezésétől függ; ezért, mint egyházkormányzó, első teendőjének ismerte, hogy a háboru zavarai közt elvadult erkölcsöket, helyes gyermek- és lelkésznevelés, valamint szigorú egyházfegyelem által megnemesitse. Ezen irányban igyekezett utat törni irodalmi téren is. E nemű műveiben (Kämpfe des christl. Hercules, 1615.; Christenburg, 1615.; Utopia, 1618.; Mythologia christiana, 1619.; Christianopolis, 1619. sat.), költői, néha gúnynyal vegyes jelképekben és szellemes beszélgetésekben, a keresztyén életnek az ő lelke előtt felmerült eszményképeit törekedett lerajzolni, s egyszersmind feltüntetni azon nagy mélységet, mely ezen eszményképek és kora vadsága közt tátongott. Más műveivel (Invitatio fraternitatis ad sacri amoris candidatos; Christianae societatis idea, 1620.) azt akarta elérni, hogy egy oly *evangeliumi szövetségnek* vesse meg az alapját, mely a theologusok által faragott hitrendszernek élettelen bálványától elfordulva, szemeit az igaz keresztyénség központjára, az élő és megelevenitő Krisztusra függeszsze. Mint távoli ködkép, egy oly *keresztyén állam* eszménye is feltűnt lelke előtt, melynek polgárai, vagyonközösségben, keresztyén erkölcsön alapuló boldogságban, egyszerre neveltetnének a földi és mennyei állam számára. Végre Andreä a kor divatos ferdeségei, az alchymista bolondság és más titkos tanok és babonák után futkosó kórság ellen is meginditotta a hadjáratot. Hogy kora könnyenhivőségét kigúnyolja, a „*Chymische Hochzeit Christiani Rosenkreiz anno 1459.*“ című

allegoriai gúnyiratát bocsátotta közre (1602 után); ezt követte egy másik ezen cím alatt: „*Allgemeine und General-Reformation der ganzen weiten Welt;* beneben der *Fama Fraternitatis Rosaceae Crucis*, oder Brüderschaft des hochlöblichen Ordens des Rosenkreizes, an die Häupter, Stände u. Gelehrten Europas“, mely szerént az alapitó szerzetes, Rosenkreiz a sz. sírhoz zarándokolt, ott értesülvén az araboknak rendkivüli bölcseségéről és természettudományosságáról, őket felkereste Damascusban s tőlük megszerezte a hires „*Liber Mundi*“ című művet, aztán természettani és mathematikai ismeretekkel megrakodva, meglátogatta Aegyptomot, Afrikát, Spanyolországot és más országokat. s igy hazájába térve, elhatározta, hogy egy társulatot fog alapitani, mely a világ boldogságát munkálja, és a hazugságot és sőtétséget, mely a tudományt, művészetet s az emberek minden osztályát áthatotta, a földről száműzze. Midőn ezen utóbbi mű, elöbb csak kéziratban (1610 óta), majd nyomtatásban (Cassel, 1614.) széles körben elterjedt, s hozzá még a „*Confessio*, od. Bekanntnüss der Societät u. Brüderschaft Rosaceae Crucis“ (1615.) is, mely a tarsulat bölcsészetét ismerteti, megjelent: az embereket a láznak egy neme lepte meg; a helyett, hogy a kirivó gúnyt elértették volna, mindenfelé kutatni kezdették a magusok titkos társulatát. Hiába igyekezett Andreä a közönséget több iratában páratlan tévedéséről felvilágositni, nem hittek szavainak; másfelől az alchymisták, cabbalisták és Paracelsisták nagyszerü leleplezéseket igértek; a zavarba jött hittudósok pedig azt hitték, hogy vagy rajongók, vagy álarcos calvinisták vagy épen jezsuiták rejlenek a szinfalak megett; sőt, állitólag, akadtak olyan iparlovagok, kik a közönségnek ezen megbomlottsághoz közeljáró regényes hajlamát kizsákmányolták és Rosenkreiz-társulatot alapitottak; de ilyen társulatnak semmi biztos nyoma sem maradt fenn [6]).

1) Weigel művei: Der güldene Gryff, d. i. Anleitung alle Dinge ohne Irrthum zu erkennen; Das Büchlein vom Gebet; Vom Ort der Welt; Dialogus de Christianismo sat. V. ö. Opel, Valentin Weigel (Leipzig, 1864.).

2) Böhme művei: Aurora, oder die Morgenröthe im Aufgang, das ist: die Wurzel oder Mutter der Philosophiae, Astrologiae u. Theologiae, aus rechtem Grunde, Oder Beschreibung der Natur, wie Alles gewesen u. im Anfang worden ist: wie die Natur u. Elementa creatürlich worden seynd, auch von beiden Qualitäten, Bösen u. Guten; woher alle Ding seinen Ursprung hat, u. wie es jetzt stehet u. würket, u. wie es am Ende dieser zeit werden wird: auch wie Gottes u. der Höllen Reich beschaffen ist, u. wie die Menschen in jedes creatürlich würken, Alles aus rechtem Grunde cet. Ezen cím befoglalja Böhmének egész programmját. Ugyanezen eszméket fejtegetik: De signatura rerum, Das ist von der Gebuhrt u. Bezeichnung aller Wesen: Wie alle Wesen aus einem Einigen Mysterio urständen, cet; De tribus principiis; Psychologia vera; Der Weg zu Christo, sat. Összes művei: Gichtel kiad.

2 köt. (Amsterdam, 1682.); ujabban Schiebler kiad. (7 köt. Lipcse, 1831—47.). A formulákat Böhme az alchymistáktól kölcsönözte és ezek nagyon eredetiek; a szótag magyarázatból ime pár példa: Jézusról mondja: „Je az atyától az emberiséghez való lealáztatása; Sus szótag a lelkek bevitele a háromságba, miként Sus szótag mindenen keresztül a magasba tör" (De tribus princ.); Tinctur-ról (tinctura alchymista műszó, azon folyadékot jelenti, melylyel az érceket beitatták) T háromszoros Y vagy I az Atyát jelöli; I a született I a Jézust jelöli; N. a háromszoros I a Lélekben; C Krisztust jelöli; T az ötödik spatiumban az Atya a Krisztusban; V Krisztus Lelke az igében (Wort), mely megelevenít; R a királyi trón, mely körül a világosság és sötétség harcol, és Krisztus Sátánnal szembeáll sat. (U o. 30.). V ö. Fechner, J. Böhme Leben u. Schriften (Görlitz, 1857.); Harless, J. Böhme u. die Alchymisten, cet. (2 kiad., Leipzig, 1882)

3) Arndt Ján. 1555. Ballenstadtban (Anhaltban) szül.; 1590—1609. quedlinburgi, braunschweigi és eislebeni lelkész; 1611 óta 1622. bekövetkezett haláláig Cellében superint. volt. V. ö. F. Arndt, Joh. Arndt (Berlin, 1838.) Pertz, De Joh. Arndtio ejusque libris, qui inscribuntur De vero Christianismo (Hannover, 1852.).

4) V. ö. Engelhardt, Der Rathmann'sche Streit (Niedner, Zeitschrift für hist. Theol., 1854), 43 s. k. l.

5) Andreä Bál. Ján., a Concordia tervező Andreänak unokaöcse, 1586. Herenbergben (Würtemberg) szül.; 1601 óta Tübingában a tudományok minden ágát nagy szorgalommal tanulmányozta; azonban valami ifjukori csín miatt 1607. még hazáját is elhagyni kényszerült; majd Tübingába visszatérvén s tanulmányait befejezvén, útra kelt; meglátogatta Schweizot, Franciaországot, Ausztriát, Olaszországot egész Rómáig; 1614. visszatért Tübingába s az ottani nevelő intézetben alkalmazást nyert; majd vaihingeni diakonussá neveztetett ki, 1620. már calwi superint., 1639. stuttgarti udvari lelkész és consistoriumi tanácsos volt; 1650. a bebenhauseni, 1654. az adelbergi apátságot nyerte jutalmúl a fejedelemtől, de még azon évben meghalt. V. ö. J. V. Andreae, Vita ab ipso conscripta, ex autographo edid. Rheinwald (Berlin, 1849.); Hossbách, V. Andreae u. sein Zeitalter (Berlin, 1819.).

6) Az egészhez l. Henke, i. m. II. k. 358—63.; Baur, i. m IV. k. 347—58.; Gieseler, i. m. III. k. 2. r. 433—48. l.

TIZEDIK SZAKASZ.

A RÓMAI KATHOLIKUS EGYHÁZ.

72. A reformatio befolyása a kath. egyházra.

A reformatio a kath. egyházat alapjában megrenditette. Azok, kik az egymásra torlódó eseményekben a logikai sorrendet felismerték, bárminő hűséggel ragaszkodtak is a kath. egyházhoz, kénytelenek voltak bevallani, hogy a reformatiot nagyrészben azon *visszaélések* idézték elé, melyeknek megszüntetését a *constanzi és baseli zsinatokon* sürgették, de megorvosolni elmulasztották. Azonban, ha a kath. egyház vezetői a folyvást hangosabban emelkedő panaszok elől füleiket bedugták; nem gátolhatták meg, hogy a reformatorok lelkes beszédei és felvilágositó iratai a kath. hivek kebelében tökélyesebb vallásos élet utáni vágyat ne ébreszszenek; nem akadályozhatták meg, hogy elavult papuralmi intézményeiknek áldástalan voltát éles kritika alá ne vegyék s azoknak reformálását ne követeljék; a hosszú álmaiból egyszerre felriasztott népnek szemeit le nem zárhatták, hogy ne lásson.

Ezen *válság* bekövetkezését nagy mértékben elősegitette a *szentirás forditásainak* minden körben való *gyors elterjedése*. És csakugyan a szentirás olvasásának vágya oly erős volt, hogy ennek maga a kath. papság is engedve, hivei számára biblia-forditásokról gondoskodott [1]). De a biblia olvasása a felvilágosodott katholikusokban is oly követeléseket támasztott, melyeknek teljesitése, ha nem gátolta volna is meg az egyház szakadását, de annak ridegségét, merevségét és terjedelmét jóval alábbszállitotta volna. A többek közt azt kivánták, hogy a *papi nőtlenséget* szüntessék meg; hogy az *úrvacsorát* két szín alatt szolgáltassák ki; hogy *jobb népnevelésről* és *épületesebb istentiszteletről* gondoskodjanak. Igaz, hogy a reformatorok által felállitott eltérő hittételeket a scholastikához makacsúl ragaszkodó hittudósok határozottan elvetették, de számosan voltak azok is, kik épen nem tartották lehetetlennek azt, hogy az eltérések megszüntetésére alkalmas kiegyezési alapot találjanak (Augsburgban, 1530.; Regensburgban, 1541.; l. a 42., 87—88. l.); sőt némely hittudósok a reformatorok felfogásához szembetünőleg közeledtek, jóllehet az ó egyháztól nem kivántak elszakadni (pl. *Wild János* ferencrendi zárdafőnök és mainzi székesegyházi prédikátor, megh. 1554.). A német- és franciaországi zsinatok csak a szembeszökőbb visszaéléseket támadták meg, de most sokkal nagyobb sikerrel, mivel a közvéleményre támaszkodhattak. Álta-

lában a reformationak a kath. egyházra sok tekintetben üdvös hatása volt s annak megujitását siettette.

Midőn a reformatio tekintélyes hatalmi állást foglalt el és folyvást terjeszkedett: Rómában is rájöttek arra, hogy, ha a bukást ki akarják kerülni, a pápai uralom visszaéléseinek megszüntetését tovább nem halogathatják. Azon bizottmány, melyet *III. Pál* a sürgősebb reformtervek összeállitása végett küldött volt ki, épen az emlitett visszaélések orvoslását tanácsolta. És a pápa kész is volt minden olyan reform életbeléptetésére, melyek az egyház alkotmányának hagyományos alapelveit nem kockáztatták; sőt Németországba utasitással küldött követeit (*Feltret* Wormsban, *Contarinit* Regensburgban) még arra is felhatalmazta, hogy a katholicismus lényegét nem érintő tanokra nézve engedékenyek lehetnek. De a reformatio barátai felületes reformokkal nem elégedhettek meg, s igy a kiegyezési kisérletek meghiúsultak. Nem maradt egyéb hátra, mint az *élet-halálharc* megkezdése; *ezt bevezette* a római egyházat tan és alkotmány tekintetében ujra szervező és megszilárditó *tridenti zsinat*; folytatták, a szükséghez képest, most nyiltan, majd álarcosan harcoló, a hitetlenség kiirtására szerveztkedett *jezsuiták*, a római papuralomnak és hagyományos hitelveknek testőr- és rendőr-serege; és befejezte a *harmincéves háború* iszonyú nyomorai után a *westphaliai béke*, mely a prot. egyház létezési jogát, Rómának nem nagy örömére, ünnepélyesen elismerte és biztositotta [2]).

1) Németországon: Emser Új szövetség forditása a Lutherét (Dresda, 1527.); Dietenberg domokosrendi forditása a Vulgatát (Mainz, 1534.); Eck, forditása (1537.) mindkét előbbit követte. Magyarországon Pesthy Gábor Új-Testamentuma („A négy Evangelistának evangelioma", sat. Bécs, 1536.) hasonló szolgálatott tett.

2) V. ö. Gieseler, i. m. III. k. 2. r. 483—89.; Henke, i. m. II. k. 1—5.; Herzog, i. m. III. k. 258—59. l.

73. A pápák története a reformatio kezdetétől a tridenti közzsinatig.

A pápai hatalom védbástyáin a reformatio elég nagy rést tört, de azok teljes szétrombolása meghaladta erejét. A századokon át következetesen és szilárdúl összeillesztett alkotmány számos gyengéi mellett is, még mindég erősebb volt, hogysem azt az új korszellem rohanó árja elsodorhatta volna.

Midőn Luther az evangelium tiszta tanától elpártolt hierarchiának botrányos üzérkedése ellen Wittenbergben elitélő szavát felemelte, a pápai trónon *X. Leo* ült (l. I. k. 417—18; II. k. 10. s. k. l.), ki minden eszközt jónak talált, ha azzal pompa-szeretetét és művészet-pártolási hajlamait kielégithette; ki, miként emlitve volt, a pápai hatalmat fenye-

gető zajra vallásos közönyösségéből későn eszmélt fel, s akkor is a bajok orvoslása helyett az ingerültség csapkodó lángjaira még olajat öntött. Utóda *VI. Hadrián* (1522—23.; lásd a 33. l.) [1], az egykori kegyes, szigorú erkölcsü és jellemü, tudós Domokosrendi szerzetes, jól ismerte az egyház visszaéléseit, világi irányát és mély erkölcsi sülyedését, s azon erős szándékkal lépett a pápai trónra, hogy „Krisztus menyasszonyának“ homályba borult fényét, az egyháznak főben és tagjaiban való reformálásával s a németországi szakadás megszüntetésével, teljesen helyreállitja. Azonban komoly törekvései mindenfelé akadályokba ütköztek; a megromlott római curiát nem lehetett rögtönözve átalakitni; az idegen, egyszerü, takarékos, a pogány irányu olasz művészetet és költészetet nem méltányoló főpapot a római nép gúnyversekkel és csipős élcekkel boszantotta; Németországon az egyházi bajok sokkal mélyebb gyökeret vertek, hogysem azokat puszta jó szándékkal, hatalom nélkül, ki lehetett volna irtani. Aztán a végzet is belenyúlt az események kuszált szálaiba, s a derék főpap messzeható tervei küszöbén, másfél évi kormányzás után, azon nem nagyon vigasztaló tudattal szállott sirba, hogy „a legjobb embernél is minden attól függ, hogy melyik korba helyezi végzete.“ És a reményeiben csalódott római nép az idegen szellemü pápa orvosát „a haza megmentőjeként“ magasztalta.

Az utána következő *VII. Kelemen* pápa (Medici Gyulának törvénytelen fia; 1523—34.) tevékeny, éles elméjü, de minden tervével szerencsétlen volt. Sokkal hatalmasabb elleneivel szemben, ingadozó politikát követve, folyvást vereséget szenvedt. Szivét mélyebben érdekelte a politika, mint a vallás; ezért legfőbb törekvése oda irányult, hogy a pápai szék világi hatalmát gyarapitsa s Olaszországot a spanyol-német uralom befolyása alól felszabaditsa; ezen célból szövetkezett a diadalmas császár fenyegető hatalma ellen. De ezen elhibázott politákája nagyon keserű gyümölcsöket termett; a császári hadak, melyeknek sorai közt számos protestans volt, Rómát bevették (l. a 37. l.), kirabolták s a pápát az Angyalvárba zárták. A császár ugyan a történtek felett sajnálatát fejezte ki, de a vakmerő főpap megalázásán titokban örült, s ezen eseményt annyira kizsákmányolta, amenyire csak lehetett. Később a császár Kelemennel kibékült (l. a 39. l.); a pápa Bolognában Károly fejére tette a lombárd és császári koronát (1530.); a császár Pármát és Piacenzát a pápai széknek visszaadta, az elpártolt Florenc birtokába a Medici házat visszahelyezte s az eretnekség kiirtását is megigérte. Azonban a reformatio már oly hatalommá vált s a politikai események is oly kedvezőleg alakultak, hogy azt többé az egyesült császári és pápai hatalom sem tiporhatta el. Igy Kelemen sikertelenül küzdött; nemcsak

a kényelmetlen császári hatalom nőtt fejére, hanem a gyűlölt protestantismus is diadalmasan járta be Németország északi felét, a scandináv országokat, Angliát, Schweizot, megvetette lábát Francziaországban, nagy hóditást tett Magyar- és Lengyelországban, sőt a buzgó kath. Spanyol- és Olaszországba is be merészelt nyomulni [2]).

1) Hadrián egy utrechti kézműves fia, tanulmányai befejezte után a löweni egyetemen nyert egy theologiai tanszéket; majd I. Miksa császár unokájának, a későbbi V. Károly császárnak tanitásával bizta meg. Az uralkodóház kegye gyors előmenetelét biztositotta; 1517. bibornokká, 1519. tortosai püspökké és Aragonia fő hitnyomozójává nevezték ki; sőt V. Károly császár, távollétében, még Spanyolország kormányát is ráruházta. V. ö. Ranke, Die römischen Päpste cet. (6. kiad., 3 köt. Leipzig, 1874.), I. k. 59—64. l.; Bauer, Hadrian VI. Ein Lebensbild aus dem Zeitalter der Reformation (Heidelberg, 1876.); Höfler, Hadrian VI. (Wien, 1880.),

2) Ranke, i. m. I. k. 64—83. l.

74. A tridenti közzsinat s az azt vezető pápák.

Egy közzsinatnak a lett volna a rendeltetése, hogy az egyházi szakadást megelőzze s az egyház alkotmányába és a vallás rendszerébe időnként becsuszott tévedéseket, hibákat és visszaéléseket az evangelium mérlegén birálat alá vegye, s az annak szellemétől eltérő elemeket kimélet nélkül kiküszöbölje. *Ezért fellebbezett Luther* (1518. 1520.) *a pápától a közzsinathoz;* de ezen fellebbezésben ki volt mondva, hogy a pápát csalhatatlan birónak el nem ismerheti, ki volt mondva a korábbi zsinatok azon alaptétele, hogy *a közzsinat felette áll a pápának.* Később a császár is közzsinattól várta a bajok orvoslását, s már *VII. Kelement* erősen sürgette annak összehívására. De Kelemen, ki bárminő közzsinatot a pápai absolut hatalom csorbitásának tartott, oly feltételekhez kötötte és addig halogatta azt (l. a 81. l.), míg a halál attól végképen megszabaditotta.

Utóda *III. Pál* (Farnese Sándor; 1534—49.), a classicus műveltségü, művészet-kedvelő, szellemes főpap, ki családja tagjai számára fejedelemségeket törekedett szerezni, midőn a császár hatalmának fenyegető emelkedését tapasztalta: megváltoztatta politikáját, s talán keble nemesebb sugallatát is követve, az olasz egyházi reformpárt befolyása alatt *egyházjavitási terveket* készittetett s hajlandó volt a protestansoknak engedményeket tenni (l. a 81. 318. l.). De midőn azt vette észre, hogy a protestansok az ajánlott csekély fontosságu reformok fejében nem fognak vívmányaikról lemondani, s a háború Franciaország és a császár közt ujra kitört (1536.): a már régóta sürgetett *közzsinatot* (1537. máj. 23-ikára) *Mantuába kiirta,* s feladatául tűzte ki

„az eretnekség kiirtását, a keresztyénség erkölcseinek javitását és a törökök ellen inditandó keresztes háborút.“ Úgy látszik, hogy Pál nem gondolt komolyan a zsinat megtartására, mert ilyen alapon, olasz városban, független zsinatról és kiegyezésről nem lehetett szó. Ujabb sürgetésekre és alkudozásokra is talált a pápa mindég valamely ürügyet, melynek címén a zsinatot halogassa (1537. nov. Mantuába; 1538. máj. Vicenzába; 1542. nov. 1. Tridentbe tűzte ki a zsinat megnyitását); végre egyfelől attól tartva, hogy a császár nemzeti zsinaton fogja a vallás ügyét eldönteni; másfelől bizva az olasz reformellenes püspökök számerejében s a csak most alakult és a legmerészebb reactiora kész jezsuita-rend támogatásában, a *közzsinatot Tridentbe* (1544. márc. 15-re) *kiirta*, szilárdúl elhatározván, hogy a protestansoknak semmi engedményt sem tesz s az ingadozó kath. egyházat a történelmileg kifejtett régi alapokon ujra szervezi, megszilárditja.

Igy nyilt meg azon közzsinat, 1545. dec. 13. Tridentben, melyet a fejedelmek és népek egyaránt ohajtva vártak. Egyelőre csak kevés számu püspök (25) jelent meg, s igy a pápai követeknek (*Del Monte*-utóbb III. Gyula, — *Marcellus Cervinus* és *Reginaldus Polus* bibornokoknak) nem nagy fáradságába került a fontosabb kérdéseket a pápaság javára dönteni el. *Zsinati rendszabályúl* elfogadták, hogy a *szavazás* ne nemzetenként (miként Constanzban és Baselben), hanem fejenként történjék [1]; hogy minden kérdést előbb zárt értekezleteken (*congregatio*) bizottmányok tárgyaljanak, s az eredményt nyilt ülésen (*sessio*) hirdessék ki és szentesitsék. *Javaslatok* benyujtását a pápai követek maguknak tartották fenn, s azt is kivívták, hogy a fontosabb ügyekben a döntő itéletet a pápa mondja ki [2]. A zsinat *tárgyainak rendjére* nézve, a császárral és több reformpárti püspökkel szemben, kik azt kivánták, hogy az ülések reformokkal [3] kezdődjenek, hogy ez által a protestansokban béküllékeny hangulatot ébreszszenek: a zsinat a pápa akarata szerént kimondta, hogy *első sorban a hittant* kell átvizsgálni, megállapitni s az ellenkező véleményekre kárhoztató itéletet mondani és csak azután lehet helye a reformkérdések tárgyalásának [4].

A két első ülés formaságokkal telt el; a harmadik ülésén alapúl azon *hitvallást* fogadták el, mely a nicaeai (325.), a constantinapolyi (381.) és chalcedoni (451.) közzsinatokon fejtetett ki. Azután a zsinat kimondta, hogy *a hagyományok a szentirással egyenlő tekintélyüek* [5]; hogy a *Vulgata* forditásban levő könyvek mind canonicusok (tehát az ó-szövetség apokryphus könyvei is); hogy egyedül a Vulgata hiteles [6]; hogy a szentirás magyarázásának joga egyedül az egyházat illeti s annak az egyház közvéleményéhez kell alkalmazkodni

(IV. ülés). Az *eredendő bünről* kimondták, hogy azt a keresztség teljesen kiirtja; hogy a megmaradt rosz hajlam nem bűn s a keresztelés után csak cselekedeti bűnt lehet elkövetni. Szőnyegre került *Mária szeplőtelen fogantatása* is, de eldöntetlen maradt (V. ülés) [7]. A *megigazulás* tanát Lutherrel merő ellentétben fejtették ki. A megigazulás a zsinat meghatározása szerént a bűnösnek valóságos bennső átalakulása; nemcsak bűnbocsánat, hanem *a belső embernek megszentelése és ujjá születése*. Ezt nem Krisztus érdemének beszámitása, hanem a meggyökerezett igazságosságnak beáramlása idézi elő, mely az embert jó cselekedetek által az üdv megszerzésére képesiti. A megigazulás istennek nem birói cselekvénye, hanem érzéki cselekvény; nem egyszerre s nem egyedül a hit által jőn létre, hanem lassanként az egyház vezetése alatt, az embernek szabad közreműködése mellett (VI. ülés). A *szentségek számát* hétben állapitották meg (VII. ülés).

E közben a schmalkaldi háboru kitört s a protestansokra nézve nagyon szerencsétlenül végződött. A császár hatalma tetőpontját érte el; a megijedt pápa, ki eddig a császár kivánatára halasztotta el a végzések kihirdetését, most, hogy a császárnak baját meggyűjtse, a végzéseket követei által kihirdettette (1547. jan.), s *a zsinatot*, hogy a hatalmas császár befolyása ellen biztositsa, mirigy ürügye alatt *Bologndba tette át* (1547. márc.; VIII. ülés). De a bolognai zsinat, miután a császári püspökök azon nem jelentek meg, két ülés (IX. X. ülés) után kénytelen volt feloszlani.

Mig a császár a pápával a zsinatnak Tridentben való folytatása felett alkudozott, addig saját birodalmában a vallásügyet (augsburgi interiem, 1548.; l. a 102. l.) ideiglenesen rendezte. A pápa ezen jogsérelmet kénytelen volt eltűrni. Ehez járult még, hogy a francia király is (II. Henrik) azzal fenyegetődzött, hogyha a pápa a reformokat halogatja, tartományi zsinatokon önállóan fog intézkedni.

Az alkudozások folyama alatt III. Pál meghalt, s helyébe a császári párt befolyásával *III. Gyula* (Del Monte János Mária: 1550—55.) választatott meg, ki a császár kivánságának engedve, a *közzsinatot Tridentben 1551.* (máj. 1.) *ujra megnyitotta*, jóllehet Franciaország, mint a császár ellensége, az állitólagos német zsinat ellen kifogásokat emelt s nemzeti zsinattal fenyegetődzött. A zsinat kezdetén azonban oly kevesen jelentek meg (a franciák nem mentek el), hogy a munkához komolyabban csak az év utolsó negyedében (okt. 11.; XIII. ülés) kezdhettek. A pápai párt a régi nyomon akart haladni, a hit tárgyai felett hozott végzéseket, s minden a pápai tekintélyt korlátozó reformot viszszautasitott. A szentségek tárgyalására kerülvén a sor, az *úrvacsora*

tanát az átváltozásával együtt az ismert kath. szellemben fejtették ki (XIII. ülés). A *bűnbánatot* a régi alapon, a töredelmesség, gyónás, elégtétel és feloldás alkató elemeivel együtt megerősitették, és az *utolsó kenet* szentségének szükségességét és nagy hasznát igazolták, s az ellenkező véleményekre átkot mondtak (XIV. ülés). Azonban a császár rajta volt, hogy a zsinat valódi célja, az egyháznak rég ohajtott reformálása felé tereltessék. És valóban egy pillanatra úgy látszott, hogy a császárnak eszméje testet fog ölteni. A prot. követek [8]) is kezdettek gyülekezni s azt kivánták, hogy a zsinat a pápai sugalmazásoktól függetlenül, a szentírás alapján hozzon végzéseket, s az eddig hozott végzéseket ujra tárgyalja (1552. jan. 24.). A żsinat a protestansokkal nem bánhatott úgy, mint eretnekekkel; de kivánataiknak saját tekintélye csorbitása nélkül nem tehetett eleget. Már a bekövetkezhető bonyodalmak előre vetették titokzatos árnyékukat; a tanácstalanság nagy volt; midőn egy váratlan esemény a protestantismus beborult egét felderitette. *Móric* szász választófejedelem győzelmes seregével *Inspruck felé nyomult;* ezen hírre *a zsinat* két évre *elnapoltatott* (1552. ápr. 28.), s a szent atyák sietve szétoszoltak.

Rómában folyvást emelkedett azon párt tekintélye, mely az egyház üdvét és hatalmának megmentését a kegyesség és szigorúság felelevenitésében kereste. Ezen párt emelte, III. Gyula halála után, *II. Marcellust* (Marcellus Cervini; 1555. ápr. 9—máj. 1.) a pápai székre, kinek egész élete az apostoli egyszerüségnek, erélyességnek és tisztaságnak hű kinyomata volt, s ki párthiveit a reformtervek megvalósitásának reményével kecsegtette. De ezen remény Marcellusnak nehány nap múlva bekövetkezett halálával szétfoszlott. Ugyanazon elv maradt irányadó a következő pápa-választásnál is, és az juttatta *IV. Pált* (Caraffa Péter János; 1555—59.) a pápai trónra. A nyolcvanéves mogorva agg és rajongó szerzetes: a Theatine nevet viselő, szigorú és buzgó hitü szerzetesrendnek egyik alapitója ; a könyörületet nem ismerő hitnyomozó, mint főpap sem figyelt a kor intő szavára, sőt arra vállalkozott, hogy a pápaságnak középkori dicsőségét felelevenitse. Mindjárt trónralépte után tiltakozott a protestantismust elismerő augsburgi vallásbéke ellen, valamint az ellen is, hogy a császári korona Ferdinándra szálljon. Olaszországot fel akarta szabaditni a spanyol uralom nyomása alól, s e végett a franciákkal szövetkezett ; de ezen terve sem sikerült, Alba Róma ellen vezette hadát, s a pápát az örök városban prot. zsoldos csapatok védték a kath. spanyol hadsereg ellen. Csak II. Filep vallásos kegyeletének köszönhette a pápa, hogy szorult helyzetéből tisztességes békével menekülhetett. A tridenti zsinat helyett rómait terve-

zett; majd zsinat nélkül, egészen önkényesen szándékozott az egyházat reformálni; a hitnyomozást oly kérlelhetlen szigorúsággal inditotta meg, hogy Rómából a megrémült lakosságnak (80,000) fele elmenekült. A papságot kemény fegyelem alá fogta; a jegyzékbe szedett tiltott könyvek ellen irtó háborut inditott. De mindezen intézkedéseivel csak Olaszországot boldogithatta, sőt annak is főleg azon területeit, melyek a pápa hatalma vagy befolyása alatt állottak. A fejedelmek az egyházi reformok szükségét érezve s azokat Rómából hiába várva, magok kezdették az egyházi ügyeket rendezni. *Ferdinánd* elrendelte, hogy a nép oktatásánál a *Canisius* jezsuita által szerkesztett *kátét* használják (1554.); azután a bajor herceggel egyetértve (1556.), megengedte, hogy azoknak, kik ohajtják, az úrvacsorát két szin alatt szolgáltassák ki. *Lengyelország* engedményeket s nemzeti zsinatot kivánt (l. 205. l.). Igy a zárdai eszméket a pápai trónon is alkalmazni akaró barát minden téren ellentétekbe ütközött; könyörületet nem ismerő szigorú rendszabályaival még a római népet is annyira felingerelte, hogy midőn meghalt, a pápa szobrainak szétrombolásával s a hitnyomozók házának felgyujtásával állott boszút.

Az ingerültség oly nagy volt, hogy midőn *IV. Pius* (Medici Angelo János; 1559—65.) lépett a pápai trónra, első kötelességének ismerte annak lehető lecsillapitását. A szives, derült kedélyű, éles látású főpap, elődje rendszabályait ugyan nem nyilvánitotta semmiseknek, de azoknak végrehajtását sem erőszakolta. A pápai tekintélyt mérséklet s a fejedelmek iránt mutatott engedékenység által igyekezett biztositni; mert átlátta, hogy jövőben a papuralom csak a fejedelmek védelme alatt állhat fenn, és elmúlt annak ideje, hogy a pápai hatalom a fejedelmi hatalom felé emelkedhessék. I. Ferdinándot császárnak elismerte; a különböző követeléseket ridegen nem utasitotta vissza, hanem azokat, ha veszélyeseknek látta, inkább ovatosan igyekezett megkerülni. Nem vonakodott a zsinat összehívásától és a szükségesnek tartott reformoktól sem, mivel tudta, hogy a béke csak igy állhat helyre és az egyház a nagyobb veszedelemtől csak igy szabadulhat meg. Ily válságos helyzetben adta ki *a zsinatot Tridentbe összehivó bullát* (1560. nov. 29.), melynek alapján *a zsinat Tridentben 1562.* (jan. 18.) *harmadizben nyilt meg.*

A követek legelőbb azon kérdés felett vitatkoztak, hogy ezen zsinat az előbbinek folytatása-e, vagy egészen új-e? A pápai követek (élükön *Gonzaga Hercules* bibornokkal, a zsinat elnökével) a kérdést eldöntetlen hagyták s minden tekintetben ovatosak voltak; mert most még a püspökök közül is számosan gyökeres reformokat sürgettek.

A császári követek azt kivánták, hogy a papok nősülhessenek, az úrvacsorát két szín alatt oszszák ki, a nép kezébe könnyen érthető kátékat adjanak, az istentiszteletet német egyházi énekekkel egészitsék ki, a Missalet és Breviariumot javitsák meg; a császár határozottan azt követelte, hogy a létező bajoknak gyökeres kiirtása céljából a római curiát, főleg a bibornokok collegiumát reformálják, mert csak kifogástalan bibornokok választhatnak hivatása magaslatán álló pápákat, s végül, hogy a pápai követek más követek kizárásával ne tehessenek javaslatokat. *Magyarország követei* is [9]), főleg a kehely és a papok házassága engedélyezésének és a fegyelem javitásának szükségét emelték ki, mivel azt hitték, hogy ezen engedményekkel a protestánsokat a kath. egyházba visszatérithetik. A *francia követek* (élükön a lotharingiai bibornokkal, ki később a pápai párthoz csatlakozott) hasonló követeléseknek adtak kifejezést (az úrvacsorának két szín alatt, a szentségeknek a nép nyelvén kiszolgáltatása, francia egyházi ének; sőt némelyek a képek mellőzését is szükségesnek vélték) [10]). A *spanyol követek* ezen reform-terveket nem pártolták, de ők is állhatatosan ragaszkodtak azon véleményükhöz, hogy a püspökök hatalmukat közvetlen az apostoloktól és nem a pápai felszentelés következtében nyerik; mely tételből természetesen az is következik, hogy a kulcshatalom nem egyedül Péternek, hanem minden püspöknek adatott; hogy a közzsinat felette áll a pápának és a bibornokok nem elsőbbek a püspököknél. De ezen két egymástól eltérő párttal szemben egy harmadik erős, tömör párt, a *pápai párt* állott. melyet a pápai követek, az olaszok és más, a pápának meghódolt főpapok képeztek. A harc kikerülhetlen volt, de eredménye előre látható; mert a pápai követek ügyes politikájának sikerült a merészebb követelések elhallgattatása, s a forrongó zsinatnak a veszélyes útról a megkezdett ösvényre visszavezetése.

A XVII.—XX. ülések előkészületekkel és formaságokkal teltek el [11]). A tárgyalások elejtett fonalát az *úrvacsora* kérdésénél vették fel, s erre vonatkozólag kimondták, hogy azt *egy szín alatt* venni elégséges; de az egyháznak joga van annak kiszolgáltatása módját, lényege megsértése nélkül, időnként módositni, és hogy a gyermekeknek az úrvacsora nem szükséges (XXI. ülés). A *szent miséről* megállapitották, hogy az igazi, tulajdonképeni, bűnbocsátó áldozat (*verum, proprium et propitiatorium sacrificium*), s kivánatos volna, hogy az úrvacsorában minden mise alkalmával, minden jelenlevő részt venne; de azért a *magán mise* is szükséges, mert az áldozár azt nemcsak magáért, hanem az összes hívekért mutatja be. Azon vitát, hogy *a kehelyben világiak részesülhetnek-e*, a zsinat azon végzése szüntette meg, mely

a pápa belátására bizta, hogy azt egyeseknek vagy népeknek megengedje (XXII. ülés)[12]. A *papi rendre* vonatkozólag abban állapodtak meg, hogy „a kath. egyházban a látható miseáldozatnak megfelelő külső papság van, mely az ó-szövetségi helyébe lépett, s melyet Krisztus rendelt. Ezen áldozatnak tökéletesebb bemutatása végett szerveztetett a papi rend; az erre való felavatás szentség és az kitörölhetlen jelleget kölcsönöz“ (XXIII. ülés). A *házasságot* is szentségnek és felbonthatlannak nyilvánitották, egyszersmind kijelentették, hogy jövőben csak *azon házasság érvényes*, melyet az illető párok saját papjuk előtt két tanú jelenlétében kötnek; ezzel kapcsolatban a házassági akadályokat is szabályozták (XXIV. ülés). Végre a *tisztitó-tűzről* szóló tant, *a szentek*, *képek és ereklyék tiszteletét* igazolták és megerősitették; egy toldalékban pedig a *bünbocsánatról* kijelentették, hogy Krisztus az egyházat bizta meg a bűnbocsánat osztogatásával, és az a keresztyénekre nézve nagyon üdvös; de mindamellett is mérsékelten kell azt igénybe venni, nehogy a nagy engedékenység az egyházi fegyelem hatását csökkentse (XXV. ülés).

Miután igy az igaz kath. hit rendszerét teljesen kifejtették s *a protestans tanokra kárhoztató itéletet mondtak*, azon nagyobb egyházi visszaélések kerültek szőnyegre, melyek a pápa korlátlan hatalmából származtak; de a pápai követek ügyes politikával ezen kérdések élét is eltompitották. Ugyanis ezen reformokat oly inditványokkal kezdették meg, melyeknek célja a volt, hogy a világi hatalomnak az egyház ügyeibe való befolyását korlátozzák. A politika sikerült, a legtöbb püspök kész volt szavazatát odaadni; hiában tiltakoztak a világi követek, a többi reformvégzések is a pápai követek sugalmazása szerént hozattak. A szükséges *egyházi iratoknak (Catalogus librorum prohibitorum*, *Catechismus*, *Missale*, *Breviarum) szerkesztését* és átvizsgálását a pápára bizták: sőt a pápai ohajtások előtt annyira fejet hatott a zsinat, hogy végre saját *végzéseinek megerősitését maga kérte a pápától* (XXV. ülés)[13].

Igy a zsinat a *XXV. ünnepélyes teljes ülésen*, *1563.* (dec. 4.) *bezáratott*[14]. A német, francia és spanyol követek által megpenditett reformok nagy részét leszavazták, ami annál könnyebben megtörténhetett, mivel a zsinat összes (255) tagjainak nagyobb része (kétharmadánál is több) olaszokból állott, és állitólag „a szentlélek Rómából Tridentbe bőrzsákokban utazott.

A tridenti zsinaton, miként láttuk, a reformkérdések megoldása nem folyt le minden harc nélkül; *két párt* állott egymással szemben: *az absolut pápai hatalom védöi* és *a baseli zsinat végzéseinek hivei*.

Az eredmény nemcsak a protestansokat (kik már nem törődtek a zsinattal), de még a szabadelvű katholikusokat sem elégitette ki. Egyik feladatát, a *hitrendszer* átvizsgálását ugy oldotta meg, hogy alapjában csak *a régi tanokat szentesitette*. Másik feladatára, a kath. egyház és papság reformálására vonatkozólag, sok fontos törvényt hozott ugyan; de ezek a prot. reformatioval szemben elenyésző csekélységek. A többek közt *elrendelte* pl., hogy a püspökök vagy maguk *prédikáljanak* vagy alkalmas egyénekkel prédikáltassanak; hogy a plebánosok ünnepeken és vasárnapokon a *vallástant magyarázzák*; hogy a szerzetesek csak saját főnökeik vagy a püspökök beleegyezésével prédikálhassanak; hogy bárminő állású papok se hagyják el huzamos ideig székhelyüket és hiveiket; hogy a püspökök az alájuk rendelt papokat szigorú fegyelemben tartsák, három évenként *tartományi*, évenként *megyei zsinatokat* hivjanak össze; hogy a püspöki székhelyeken ifjú papok képzése végett *seminariumokat* állitsanak; hogy *püspöki méltóságra* csak tudományos képzettségü, erkölcsi és minden tekintetben kifogástalan papokat emeljenek. A *képességi feltételeket* a többi egyházi hivatalokra nézve is szabályozták. A *papok nösülhetésének kérdését*, mint a kath. papuralom szellemével és céljával össze nem férő s azokat csak zavaró eszmét egészen mellőzték. Kétségenkivül az emlitett reformok igen üdvösek voltak, de az egyháznak a keresztyénség szellemében való reformálására távolról sem voltak elegendők.

A *pápai hatalom köre*, a kath. egyháznak és hitrendszernek ezen alapja, majdnem érintetlenül maradt. E tekintetben a szabadelvü követeléseket vagy visszautasitották vagy ügyesen megkerülték. A baseli zsinatnak azon alaptételéről, hogy *a közzsinat felette áll a pápának*, még hallani sem akartak; egyszer érintették futólag ezen táragyat (1546. a II. ülésen). midőn a *zsinat cime* felett vitatkoztak; több követ azt kivánta, hogy a „*sacrosanta synodus*“ címet ezzel kellene kiegészitni: „*ecclesiam universalem repraesentans*;“ de a pápai párt ezt is elutasitotta. A pápának „*Episcopus universalis Ecclesiae*“ címét a zsinat nem ismerte el; de kimondta, hogy a pápa e földön istennek helytartója (*ipsius Dei in terris vicarius*. Ses. VI. Decr. de reform. c. I.) s az egyházban övé a legfőbb hatalom (*suprema potestas sibi in Ecclesia universa tradita*. Ses. XIV. De casuum reservatione. c. VII.). Különben is, midőn a zsinat végzéseinek megerősitését a pápától kérte, s több fontos tárgy elintézését a pápára bizta; ezen tények által egyszersmind saját alárendeltségét is elismerte. A *római curiának* jövedelmezőbb *visszaéléseit* csak alig érintették: a Rómába való fellebbezést és felmentéseket korlátozták, s kimondták, hogy jövőben a

bibornokokat lehetőleg minden keresztyén nemzetből arányosan fogják választani. A *püspöki hatalom* isteni jogosultságát nem ismerték el, s a pápának a püspökök felett gyakorolt korábbi jogait épségben hagyták sat.

Végre is a tridenti zsinatnak a kath. egyházra nézve elég kedvező eredménye volt. És ez abban állott, hogy a reformatio hatása alatt megrendült *római egyházat akként szervezte, hogy* az necsak a további prot. hóditásoknak állhasa útját, hanem idővel *támadólag is léphessen fel.* Szenvedett vereségei tanulságosak voltak, s azokat lehetőleg hasznára forditotta, midőn *tanrendszerét kifejtette* és befejezte, a szembeszökőbb visszaéléseknek legalább egy részét megszüntette. Igy az ingadozó állapotoknak véget vetett, *a rendet és egységet lehetőleg helyreállitotta*, s gondoskodott arról, hogy jövőben a hivek vezetése *müveltebb és tiszteletreméltóbb papság* kezébe legyen letéve [15]).

1) Ezen szabály a pápának a szavazatok többségét biztositotta, mert a pápapárti olasz képviselők száma jóval meghaladta a többi nemzetek képviselőit együtt véve.

2) Ezért keletkezett azon gúnyos közmondás, hogy ha a folyók kiöntenek s a római csomag elmarad, a sz. lélek e miatt néha késik. Jellemző az is, hogy a pápa a zsinatra két jezsuitát (Salmeronet és Lainezt) küldött s azon joggal ruházta fel, hogy a tárgyalásoknál az övék legyen az utólsó, egyszersmind azzal bizta meg, hogy minden ujitást akadályozzanak meg.

3) A császár kivánságai közé tartoztak: a római curia reformálása, a botrányos felmentések megszüntetése; az exemtiók, plurálitások és simonia megtiltása; a cultusnak épületesebbé átalakitása, gyakoribb igehirdetés; jobb népnevelés és iskolák; erkölcsösebb és müveltebb papok képzése.

4) A pápa a császár kivánatára annyit mégis megtett, hogy a vallásra vonatkozó kérdések mellett időnként a reform-kérdéseket is tárgyalás alá vétette.

5) „... omnes libros tam veteris quam novi testamenti ... pari pietatis affectu, ac reverentia suscipit, et veneratur“ (Sessio IV.).

6) „... statuit et declarat ... ut nemo illam rejicere quovis praetextu audeat, vel praesumat“ (Ses. IV.). Minthogy azonban a Vulgata tökélytelen voltát sokan felemlitették, a zsinat elhatározta annak átvizsgálását és javitott kiadását. Ezen kiadás előbb V. Sextus alatt jelent meg 1590.; XIV. Gergely egy új kiadást rendeztetett, melyben mintegy 2000 helyet alakitottak át; végre VIII. Kelemen 1592. ujra kiadta a Vulgatát, és meghagyta, hogy más kiadást ne használjanak, mert csak ez érvényes.

7) Declarat... non esse suae intentionis comprehendere in hoc decreto,... beatam et Immaculatam Virginem Mariam Dei Genetricem; sed observandas esse constitutiones felicis recordationis Xysti Papae IV. sub poenis in eis Constitutionibus contentis, quas innovat“ (Ses. V.); v. ö. I. k. 436. l.

8) A protestansoknak adott biztositó levél (salvus conductus) a XV. ülésen állittatott ki.

9) Ferdinándot, mint magyar királyt, Draskovich György pécsi püspök, a magyar kath. egyházat Kolozsvári János csanádi és Dudich Endre knini püspök képviselte. V. ö. Horváth M., Magyarország tört., IV. k. 309—11. l.

10) „Utinam ad Galli cantum Petrus respiceret“ — mondta egy francia püspök.

11) A XVIII. ülésen nemcsak a német protestansoknak, hanem a más nemzetbelieknek is biztositó levelet állitottak ki, 1562. márc. 14.

12) IV. Pius, Borromeo Károly bibornok tanácsára kisérletképen Bajorországban, Ausztriában és Magyarországon több püspököt felhatalmazott arra, hogy az úrvacsorát a világiaknak is két szín alatt szolgáltassák ki; de ezen engedélynek, miután céltalannak bizonyult, nem sokáig vették hasznát.

13) A zsinat végzéseit 4 pápai követ, 2 bibornok, 3 patriarcha, 25 érsek, 168 püspök, 39 felhatalmazott (procurator), 7 apát, 7 szerzetesrendnek generalisai irták alá, és a pápa egy külön bullában erősitette meg. A zsinat 13 végzést hozott; ezek részint a hittanra, részint a fegyelemre vonatkoznak. A hittani végzések decretumokba és canonokba vannak befoglalva. A decretum az illető tant behatólag kifejti; az azt követő canonok a reformatio alatt keletkezett eltérő véleményekre s azoknak vallóira átkot mondanak. A fegyelemre vonatkozó végzések Decretum de reformatione címen tíz ülésre osztva, külön fejezetekben (pl. Sessio VII. Decr. de ref. Cap. I. arról szól, hogy a székes egyház vezetése milyen egyénre bizassék) az egyházi rendet és fegyelmet szabályozzák.

14) Az utolsó ülés végén az átpártolt lotharingiai bibornok igy kiáltott fel: „Anathema cunctis haereticis!“ és a szent atyák utána zúgták: „Anethema, Anathema!“

15) A tridenti zsinat leirásának egész irodalma van. Fontosabb források: Canones et decreta s. oecumenici et generalis Concilii Tridentini (Romae, 1564.), ennek számos kiadása van, én a Horatius Lucius Calliensis kiadását használtam (Bassani, 1733.), mely a meghivó és megerősitő bullákat, valamint a tiltott könyvek jegyzékét is közli; Theiner, Acta genuina sanctissimi oecum. concilii Tridetini (2 köt., Leipzig, 1874.); fontos Dollinger, Ungedruckte Berichte und Tagebücher zur Geschichte des Concils von Trident (I. k. Nördlingen, 1876.); Paolo Sarpi, Istoria del Concilio Tridentino (London, 1619., németre ford. Rambach 1761.); pápai szellemben dolgozta Sforza Pallavicini, Istoria del Concilio di Trento (3 köt. Roma, 1664., németre ford. Klitzsche, 1838.); Wessenberg, Geschichte der grossen Kirchenversammlungen des XV. u. XVI. Jahrhunderts (III. IV. k. Constanz, 1844.); Bungener, Gesch. des Triden. Concils (Stuttgart, 1861.); Sickel, Zur Gesch. des Conc. von Trident (3 rész, Wien, 1870.). — V. ö. Gieseler, i. m. III. k. 2. r. 505—570.; Bauer, i. m. IV. k. 179—185.; Henke, i. m. II. k. 21—46.; Herzog, i. m. III. k. 269—83.; Alzog (kath.), i. m. II. k. 275—88.; Ranke, i. m. 129—135., 212—227. l.

75. A pápák története a tridenti zsinat után a westphaliai békéig.

A pápák a tridenti zsinaton nyert új alapon a jezsuiták segélyével, kik mindenüvé be tudtak furakodni, megkezdték a harcot a protestantismus ellen és régi uralmuk helyreállitása érdekében. De az eredmény nem mindenütt felelt meg várakozásuknak. *Az állami hatalom*

már kinőtt az egyház gyámsága alól, s a pápák uralkodási törekvéseinek csak annyi tért engedett, amennyit saját kára nélkül engedhetett. Egyedül ott léphetett fel a hierarchismus merészebben, hol a belső egyenetlenségek az állam erejét megzsibbasztották.

A zsinat, miként emlitve volt, az egyházi szabályzó iratok szerkesztésével a pápákat bizta meg; ezen felhatalmazásnak eredménye a lett, hogy az egyházi új viszonyok alapját minden irányban a pápaság szelleme hatotta át. Még IV. Pius kiadta a tiltott könyvek jegyzékét (*Index librorum prohibitorum*. 1564.) és a *Professio fidei Tridentinae-t* (1564.) [1]). Másfelől a császárnak tett titkos igéretét kénytelen volt beváltani s a német püspököket felhatalmazni arra, hogy a kehely élvezetében mindazokat részesitsék, kik azt ohajtják (1564. ápr. 16.).

IV. Piust sz. Péter székén a vakbuzgó Domokosrendi szerzetes, *V. Pius* (Ghislieri Mihály, 1566—72.) váltotta fel, ki azon szellemet, melyet kora ifjúságától fogva a zárda levegőjével szivott be, mint pápa is megőrizte. Ha a kegyesség és vallásosság az önsanyargatásban és örökös imádkozásban áll, úgy V. Pius nagyon kegyes és vallásos volt; sok szegényt gyámolitott; szeliden és nyájasan bánt mindazokkal, kik akaratának meghódoltak, de az engedetlenek iránt kiméletet nem ismert s az ilyeneket a legszigorúbb büntetésekkel sujtotta; a szerzetesek lelki kevélységét és türelmetlenségét azonban legnagyobb mértékben a hitetlen eretnekekkel éreztette. Azt hitte, hogy csak azon szellem vezethet az örök életre, mely őt áthatotta; ezért saját képére akarta átalakitni első sorban a római curiát s azután az egész egyházat. Az ő felfogása szerént *két egyenlően veszedelmes ellensége volt az egyháznak, a protestantismus és a török*; ezért mindkettőnek tűzzel-vassal való megsemmisitését is tervei közzé sorozta. Az ő sürgetésére a hitnyomozószék Olaszországban és Spanyolországban a protestantismust teljesen kiirtotta, Hogy ennek más országokban is útját egyengesse, meghagyta az összes kath. papságnak, hogy évenként legalább egyszer hirdessék ki az újból elővett *In coena Domini bullának bővitett kiadását* [2]), melyben a protestansokat minden másfajta eretnekekkel, eretnekpártolókkal és rablókkal együtt átok alá vetette. De mivel ezen bullában a pápai hatalmat a fejedelmi hatalom felett ujra érvényesitni akarta (1567.), azt még a kath. fejedelmek is (az áhitatos II. Filep spanyol király, II. Miksa német császár, a mainzi vál. fejedelem s m.) visszautasitották. Sokkal szerencsésebb volt V. Pius az egyház másik ellensége, a törökök ellen, kik Cyprus szigetén akartak megtelepedni, de ezen törekvésüket Spanyolország és Velence segedelmével meghiusitotta s a *lepantói diadalt* (1571.), mely a török hajóhad teljes megvere-

tésével végződött, előkészitette. Azon szabályzó iratok közül, melyeknek elkészitésével a zsinat a pápát bizta meg, V. Pius kiadta a *Catechismus Romanust* (1566.) [3], a *Breviarium Romanumot* (1568.) és a *Missale romanumot* (1570.). V. Piusban az egyház az igazi keresztyén főpapnak példányképét látta s érdemei jutalmáúl a szentek közé sorozta (X. és XI. Kelemen idejében [4]).

XIII. Gergely (Buoncompagno Hugo, 1572—85.) főleg *két* egészen külön trémészetű *tette* által tartotta fenn emlékezetét. Azon tette által, hogy *a parisi vérnászt megünnepelte* (l. 165. l.), lelketlenségét vagy legalább a bűnös francia udvarral szemben gyáva gyengeségét árulta el. Azáltal, hogy *a Julius-féle naptárt megjavittatta*, s a polgári és nap-év közti nagy különbséget megszüntette (1582.), közelismerésre méltó tettet vitt véghez [5]). Természetesen akkor nem igy fogták fel a dolgot; de ennek főoka a volt, hogy az új naptárt hirdető bulla annak elfogadását egyenesen megparancsolta. Ez a hang még II. Rudolf császárnak sem tetszett, a prot. országok pedig a római mandatumról hallani sam akartak; még a kath. államok is nehezen fogadták el, a protestansok csak 1700 után (Anglia 1752.), Oroszország és a görögök pedig a régi naptár mellett maradtak. Hogy az eretnekség ellen az egyház annál sikeresebben harcolhasson, Gergely több oly *hittani intézetet* alapitott Rómában (egyet *a magyarok számára* is, mely 1584. a *Collegium Germanicummal* egyesittetett), Milanoban, Madridban, Prágában s más városokban, melyek a jezsuiták vezetése alatt főleg kitünő hittéritőket képeztek. Végre Gergely közrebocsátotta a *Corpus juris canonici* javitott kiadását (1582.).

V. Sixtus (Peretti Felix, 1585—90.), mint szegény szülők gyermeke (Montaltoban, Anconában szül.) gyakran sertéseket őrzött, 13 éves korában egy szerzetes rokona segélyével a Ferencrendbe vétetett fel; nagy szorgalommal tanult, s ha a nappalból kifogyott, éjjel az örök-lámpa világánál folytatta tanulmányait; majd mint prédikátor és hitnyomozó működött, s fokról-fokra folyvást emelkedett egész a bibornoki méltóságig (1570.), mely alkalommal Montalto nevet vett fel. Egyszerűsége, takarékossága, szorgalma, okossága, tudományossága és rendkivüli önuralma utat nyitottak előtte a pápai trónhoz is. Sixtus a kormányt nem annyira a főpap, mint inkább a bölcs államférfiú politikájával vezette; s rendkivüli szervező tehetségével és szigorú rendszabályaival a viszonyokat hatalma és tekintélye gyarapitására okosan fel tudta használni. A *bibornokok collegiumát* ujra rendezte, számukat hetvenre emelte, s a kormány pontosabb és gyorsabb vezetése céljából *15 congregatiora* osztotta (1587.) [7]). Rómát és Olaszországot

a már nagyon vakmerővé vált banditáktól (bitófa és karó segélyével) megszabaditotta; a földmivelést és ipart emelni törekedett; Rómát nagyszerü emlékművekkel (*Vaticanumi könyvtár*, a sz. Péter templom kúpja, vízvezeték sat.) gazdagitotta; a jogi viszonyokat kérlelhetlen igazságszolgáltatással biztositotta; az állam-kincstárt új adók, hivataloknak jól elárusitása és ügyes gazdálkodás által megtöltötte; a *vaticanumi* kitünő *nyomdát* alapitotta, hogy a sz. irást és hagyományokat hibátlan szöveggel adhassa ki. Ezen nyomdában jelent meg a *Septuaginta* (1587.), a *Vulgatának* régóta várt *javitott kiadása* (1590.) sat.

Sixtus a legerélyesebb és legönállóbb pápák egyike, a theologiai vitákban józan, semleges állást foglalt el; az eretnekek iránt nem érzett vak gyűlöletet; a jezsuitáknak nem volt barátja, sőt ezen rendet reformálni szándékozott, de szándékát állitólag a jezsuiták mérge meghiusitotta. A *politikai bonyodalmakat* lehetőleg saját hasznára forditotta; mig a kath. fejedelmekkel azt igyekezett megértetni, hogy érdekeik a pápai székével azonosak; addig, ha a politika ugy kivánta, a prot. fejedelmek barátságától sem idegenkedett. Ezen számitó politikával érte el azt, hogy mig a fejedelmek népeikkel vagy egymással küzdöttek, addig ő maga szabadon és függetlenül hajthatta végre terveit. A viszonyok hatalmától kényszeritve, átokkal sujtotta a prot. Navarrai Henriket, Erzsébet angol királynét [8]) s a kath. III. Henrik francia királyt; de azért nem egyszer bevallotta meghittei előtt, hogy csak Navarrai Henrik és Erzsébet érdemli meg igazán az uralkodó nevet. Végre Sixtus minden szigorúsága mellett is, kortársaira oly mély benyomást gyakorolt, hogy a *népmonda* az ő reményeit, tetteit és sorsát *az ördög szövetségével* kapcsolta össze és számos alakban dolgozta fel [9]).

VII. Orbán (megh. 1290. szept. 27.), *XIV. Gergely* (megh. 1591. okt. 15.) és *IX. Ince* (megh. 1591. dec. 30.) egymásután gyorsan elhaltak.

VIII. Kelemen (Ippolyto Aldobrandini, 1592—1605.), a kegyes, egyházias főpap nagy gondot forditott a szerzetesrendekre, eretnek törvényszékre és ritusra; a *Vulgatának Bellarmin által kijavitott szövegét kiadta* (1592.), melynek törvényes tekintélyét majdnem az egész kath. világ elismerte; a politika terén működését változó siker kisérte. Midőn *IV. Henrik* katholikussá lett és Franciaországban a liga elvesztette tekintélyét, kénytelen volt Henriket, mint törvényes francia királyt, az átok alól feloldani (1597.) és eltűrni, hogy *Pithou Péter*, parlamenti ügyész, a francia kath. egyház szabadságát (83 cikkben) nyiltan védelmezze. Igaz, hogy Henrik segélyével, az Este-ház kihalta után, *Ferrarát* mint visszaszállott hűbért nyerte el (1598.); de ennek

is nagy ára volt, mert szemet kellett húnyni a *nantesi edictumra*, mely a francia protestantismust szentesitette, és semmisnek kellett nyilvánitni a király első házasságát.

XI. Leo nehány napi uralma után, *V. Pál* (Camillo Borghese, 1605—21.) választatott pápának. Ő azon hitben élt, hogy a pápaság hagyományos jogai még mindég érvényesek, s nem akarta az államnak azon jogát elismerni, hogy az egyházi ügyekbe beavatkozhatik, s a bűnös papokat a világi törvényszékek elitélhetik. De a pápaságnak ama boldog napjai már rég elmúltak, s az azokat visszaálmodni ohajtó pápának keserüen, csalódottan kellett felébredni. Az egyházi törvényhatóságnak ezen vitás kérdése Pált Olaszországnak majd minden államával viszályba bonyolitotta. A legtöbb állam ugyan ovakodott az összetüzéstől, de *Velence* nem hajolt meg. A köztársaság saját függetlensége teljes tudatában, nem tűrte az idegen egyházi hatalom beavatkozását, a bünös papokat megbüntette, s kimondta (1603.), hogy a tanács engedélye nélkül új templomokat, zárdákat és más egyházi épületeket emelni, új szerzeteket alapitni, s az egyház ingatlan birtokait sem vásár sem hagyományozás útján gyarapitni nem szabad. Alig lépett Pál a pápai trónra, az elitélt papok kiadatását s az egyházra nézve sérelmes törvények megsemmisitését követelte; s midőn a köztársaság ezen követeléseknek nem adott helyet, a dogera (Donatora) és a tanácsra *átkot*, a köztársaságra *interdictumot* mondott ki (1606. ápr. 17.). A tanács a pápa jogtalan büntetései ellen tiltakozott, a papság nagy része is a tanács mellett foglalt állást, s csak a theatei és jezsuita-rend tagjai s a csuklyás barátok engedelmeskedtek a pápának és hagyták el az államot. Általában ezen surlódásból fontos *küzdelem* fejlődött ki: *egyik oldalon* azok sorakoztak, kik az egyháznak és pápaságnak középkori eszményét ohajtották volna ujra feleleveniteni, itt küzdöttek a jezsuiták, élükön *Bellarminnal* és *Baroniussal; másik oldalon* az újkori állam és jogok védői állottak, élükön *Sarpi Pál* servitával, egy felvilágosodott, kegyes, művelt férfiúval, ki a köztársaságot *több iratban* védelmezte, a külföld előtt igazolta [10]), s a hivek lelkiismeretét jogaik megismertetése által megnyugtatta. Ezen *védiratok azon eszmét fejtegették*, hogy az állam is az isteni (erkölcsi) rend szolgálatában áll és törvényeinek papok és világiak egyaránt tartoznak engedelmeskedni. Az immunitások ellenkeznek a független állam elveivel, s ha a pápának mégis jurisdictio engedtetik, ez csak a lelkészekre szoritkozhatik, és még igy sem magában érvényes jogi alapon, hanem csak az állami hatalom beleegyezése mellett. A pápa ezen kudarc után még Ferrarát is fenyegetve látván, Franciaország közbenjárása mellett, Velencével

egyességre lépett (1607.). Velence, jogainak sértetlen megóvása mellett, kijelentette, hogy „a köztársaság, miként eddig, úgy jövőben is kegyesen viseli magát“; a pápa az átkot és indertictumot a tanácsról és államról levette (igazában végre sem volt hajtva); de már azt nem tudta megnyerni, hogy a cselszövő jezsuitákat is visszafogadják. Ezen küzdelemből megtanulhatták a pápák, ha még nem tudták, hogy régi felcsigázott igényeiket többé érvényesitni nem lehet, hogy Róma megelégedhetik azzal, ha a kormányok barátságát és külső tiszteletét biztosithatja; ellenkezőleg minden küzdelmük csak vereségeik számát fogja növelni.

XV. Gergely (Ludovisi Sándor Bolognából, 1621—23.) a *pápaválasztás módját* szabatosabban meghatározta [11]; a jezsuita-rend alapitóját, Loyolát a szentek közé sorozta és felállitotta (1622.) a *Congregatio de fide catohilica propaganda* cimü hittéritői központi kormányzó hatóságot, melynek körébe tartozik az egész térités-ügy; végre a vaticanumi könyvtárt a heidelbergi könyvtárnak egy részével (főleg a kéziratokkal) gazdagitotta, melyet a nyujtott segélyért, I. Miksa bajor herceg, Pfalz meghóditása után ajándékozott a pápának.

VIII. Orbán (Maffeo Barberini, 1623—44.), a tudós, élénk szellemü főpap, a hittéritői intézménynek a *Collegium de propaganda fide* (vagy *Collegium Urbanum)* felállitásával szilárdabb szervezetet adott, s a bibornokokat *„eminentissimus“* címmel ruházta fel (1630.). Egyház-fejedelmi méltóságát nagyon is érezte, de azért a világi politikára nagy gondot forditott; Olaszországban erősségeket émeltetett, s dicstelen hadjáratot inditott a Farnese ház ellen. Egy ideig a protestans hatalmak mellett foglalt állást, a catholicismus védői (Spanyolország és Ausztria) ellenében s Franciaországhoz csatlakozott. *Richelieu* viszonzásúl elnyomta a francia kath. egyház szabadságának védőit (*Richert* 1631., *Dupui Pétert* 1639.); de azért maga, a mindenható miniszter ezen szabadságot, a királyi hatalom érdekében, minden ponton érvényesitette. Végre VIII. Orbán volt azon elfogult, türelmetlen és következetlen tudós pápa, ki *Galileit* állitásának esküvel való megtagadására kényszeritette (1633.), s ki az *In coena Domini* bullát teljes alakjában kiegészitette (1627.).

X. Ince (Pamphili Ker. János, 1644—55.) a pápai tekintélyt inkább csökkentette, mint emelte, s midőn egészen testvére özvegyének (Donna Olympia Maldachina) lealázó befolyása alá került, valóságos gúny tárgyává lett. Krisztus helytartóját, mint egy új *„Johanna Papissát,“* nőruhában sz. Péter kulcsaival ábrázolták; s midőn a westphaliai béke ellen tiltakozott, fellépését számba sem vették [12]).

1) Azon hitvallás neve ez, melyet a tridenti zsinat végzései alapján állitottak össze, s mely mindazokra nézve kötelező, kik bárminő papi hivatalt vagy akadémiai méltóságot viselnek vagy a prot. egyházból a kath. egyházba térnek át.

2) Az In coena Domini bullának első kiadását állitólag V. Orbán a XIV. században fogalmazta. Ez a római hierarchiának minden jogát, a világi fejedelmek, zsinatok és általában a világiak feletti felsőségét teljesen kifejti, s az eretnekek minden faját átokkal sujtja. Kiátkozza: 1. a Hus, Wickliffe, Luther, Zwingli, Calvin sat. követőit s azoknak védőit (ezen pont. VIII. Orbán alatt került a bullába); 2. azokat, kik közzsinathoz fellebbeznek; 18. azokat, kik a papságra és egyházra pápai engedély nélkül terheket rónak sat. Lebret, Pragmatische Gesch. der Bulle In coena Domini (4 k. Leipzig, 1769.).

3) A Catechismus Romanust még IV. Pius életében Borromeo Károly felügyelete alatt Marino, Foscarari és Fureiro Domokosrendi szerzetesek szerkesztették. V. Pius egy hittudósokból és latin nyelvtudósokból alakult bizottmánynak adta átvizsgálás végett 1556. S csak ezután jelent meg latin és olasz nyelven ezen cím alatt: Catechismus Romanus ad parochos, ex decreto concilii Tridentini et Pii V. P. M. jussu editus et promulgatus (Romae, 1566.).

4) Catena, Vita di P. Pie V. (Roma, 1586.); Falloux, Histoire de S. Pie V. (2 k. 1846.; német forditásban, Regensburg, 1873.).

5) Mivel az év nem 365 napból és 6 órából áll, mint a Julius Caesar által megjavitott naptár felteszi; hanem 365 napból, 5 órából 49 első és 16 másodpercből (közép számitással); ezen eltérés miatt a polgári és csillagászati év között 10 napi különbség jött létre. Ezen különbség elenyésztetése végett, Lilli Alajos és Antal mathematicus testvérek javaslatára, Gergely egy bullában meghagyta, hogy a naptárból tiz napot hagyjanak ki és október 4-ike helyett október 14-ikét irjanak. V. ö. Knauz, Kortan sat. (B.-pest, 1877.), 4. 20—25. l.

6) A jezsuiták római collegiumát is (20 tanteremmel és 100 cellával) ujra szervezte.

7) Sixtus előtt már volt hét congregatio, ezekhez még nyolcat csatolt, melyek a kormánynak különböző ügyeivel (inquisitio, ritus, tiltott könyvek, tridenti zsinat végzései, sérelmek megszüntetése, fő- és más papok és szerzetesek ügyei sat.) foglalkoztak.

8) Midőn Sixtus 1588. Erzsébetet átokkal sujtotta, s II. Filep spanyol királyt Anglia elfoglalására ösztönözte, és az égi villám (és nem a földi), a győzhetetlen hajóssereg megsemmisitése által, a legkatholikusabb fejedelmet találta: ezen váratlan esemény elég alkalmúl szolgált a komoly elmélkedésre a felett, hogy a pápai átok és a végzet csapása nem egy úton járnak.

9) Leti, Vita di Sisto V. (Losanna, 1669.); Tempesti, Storia della vita e gesti di Sisto V. (2 k. Roma, 1754.); Hübner, Sixte-Quint (3 k., Paris, 1870.).

10) Sarpi ezen harc történetét is megirta: Guerra di Paolo V. et de Venetiani — cím alatt, mely latinúl Cambridgeben 1526. jelent meg. Sarpi összes művei előbb (5 köt.) Velencében, legteljesebben (8 köt.) Helmstedtben, 1763. jelentek meg. Sarpit az emlitett harc alatt, a jezsuiták orgyilok által akarták az útból félredobni; de a gaz terv nem sikerült. Sarpi ezen csinyt, a stilora (tőrre) vonatkoztatva, „római stylusnak“ nevezte.

11) A pápaválasztásról az Aeterni patris filius bulla

(1621. nov. 21,) szól. E szerént a pápát mise után a Conclaveban titkos szavazással választják, kivévén azon esetet, ha a bibornokok egyértelemmel a kinevezést maguk közűl egy néhányra bizzák, vagy pedig valamely részről minden összebeszélés nélkül, mintegy ihletés útján egyetlen jelöltet tűznek ki, ki azután a többiek szavazatát is mind elnyeri. Tehát a valasztás per viam scrutinii sive compromissi sive inspirationis történhetik. De a választás érvényességéhez igy is a megvizsgált bibornokok kétharmad szavazata szükséges.

12) Az egészhez v. ö Gieseler, i. m. III. k. 2. r. 570—596.; Baur, i. m. IV. k. 288—96.; Henke, i. m. II. k. 50—67.; Herzog, i. m. III. k. 413—15.; Alzog, i. m. II. k. 288—92.; Ranke, i. m. I. k. 229—315., II. k. 133—85., 201—31., 296—99., 351—58.; III. k. 26—33. l.

§ 76. A jezsuita-rend eredete, szervezete, célja, működése.

Miután a tridenti zsinat a római katholicismus szervezetét teljesen befejezte, nagy szükség volt olyan rajongó, elszánt hadseregre, mely a pápaság eszméinek ne csak a kath., hanem a prot. népek közt is érvényt szerezzen, s az elszakadtakat, ha lehet szép szóval, ha másként nem lehet, erőszakkal, cselszövő politikával, egyszóval, minden eszközzel az egyedül üdvezitő egyházba visszatériteni fő feladatának tekintse. Ezen eszme ugyan nem Rómában született, de Róma azt elfogadta és saját céljaira okos számitással minden téren felhasználta. Ezen *új pápai hadseregnek*, mely a jezsuitákból állott, *megteremtője Loyola Ignác* (Don Innigo Lopez de Recaldo, Loyolai Beltran lovag legifjabb fia, ki Loyola várában, 1491. szül.), egy előkelő spanyol nemes család ivadéka volt, ki katholikus Ferdinánd udvarában mint apród nőtt fel és a spanyol lovagság minden erényét teljesen elsajátitotta. Midőn a franciák Pampelonát ostromolták, Loyola ezen vár hősi védelmében nehéz sebet kapott (1521.). Hosszas, fájdalmas betegsége alatt, kedves olvasmányai, a lovagregények hiányában, a szentek legendáinak olvasásával töltötte el idejét. Ezek beteges kedélyére oly mély benyomást tettek, hogy elhatározta, hogy miként egykor sz. Ferenc és Domokos, ő is a világ ellen fog harcolni, s lelki hadi szolgálat által vívja ki a menny érdemkoszorúját. Életének ezen forduló pontján, a távoli cél vakitó fényétől elkábult lelke előtt az ábrándképek és kijelentések egész raja vonult el, s mint az ég királynőjének képzelt jegyese, *fogadást tett*, hogy egész életében a szent szüzet fogja szolgálni. Felgyógyulása után (a hibás gyógyitás miatt egész életére sánta maradt), elkövetett bűneit meggyónta; azután diszes lovagruháit koldus öltönynyel cserélte fel, s a régi lovag szokást utánozva, új úrnője előtt (a montserrati zárdának csodatevő Mária képe előtt), egy éjen át, részint állva részint térdelve, őrt állott. Majd *Jerusálembe* zarándokolt (1523.), hogy a

hitetleneket megtéritse, de a Ferencrendnek ott székelő tartományi főnöke látván, hogy a szent buzgóságnak Loyola készültsége nem felel meg, szép szerével rávette, hogy térjen vissza hazájába. Lassanként maga is rájött, hogy theologiai képzettség nélkül nem sokra mehet, tehát hozzáfogott a tanulás nehéz munkájához [1], s miután alaptanulmányait hazájában befejezte, *Parisba* utazott, hogy a theologiai tudományokat teljesen elsajátitsa. Azonban tanulmányai egy pillanatig sem téritették el figyelmét lelkének azon fényes eszméjéről, hogy a hitetlenek megtéritése végett egy katonailag szervezett rendet alapitson. Parisban még hat rokon-gondolkodásu, tehetséges ifjat [2]) nyert meg tervének. Ezen kis társulat tagjai ábrándos *szellemi gyakorlatok* [3]) által készültek azon nagyszerü feladathoz, hogy mint a sz. szűzhez méltó lovagok az egyháznak minden ellenségével hősiesen megküzdjenek. Ezen eszmétől áthatva, a montmartrei Mária templomban (Paris mellett, 1534. aug. 15.) *letették a szüzeségi és szegénységi fogadalmat és arra kötelezték magukat*, hogy tanulmányaik befejezése után a sz. földre zarándokolnak s ott betegek ápolásával és a hitetlenek megtéritésével foglalkoznak, vagy ha ezen terv kivihetetlen lenne, azon esetben a pápának ajánlják fel szolgálatukat s az általa kitüzött cél elérésére szentelik erejüket, egész életüket. A még csak csirájában levő rendnek jövő politikáját már ezen első tervezgetésnél megjelölve találjuk, és ez abban áll, hogy a rend tagjai a lehetséges eseteket mindég számba vegyék s magukat a körülményekhez okosan alkalmazzák.

A társulat tagjai tanulmányaik befejezése után, miként előre elhatározták, *Velencében* gyültek össze, hogy onnan Palaestinába hajózva, a hitetlenek megtéritéséhez kezdhessenek. De a török háboru miatt ezen tervről egyelőre kénytelenek voltak lemondani; s miután a *theatei rend* figyelmüket az egyháznak közelebbi és veszélyesebb ellenségeire, t. i. a keresztyén népek közt meggyökerezett erkölcstelenségre, hitetlenségre és eretnekségre irányozta: elhatározták, hogy az egyháznak emlitett ellenségei ellen inditják meg a harcot. Azok, kik még nem voltak áldozárok, felvették ezen szentséget, s már Velencében munkához fogtak: betegeket ápoltak, gyermekeket oktattak s a bűnösöket megtérésre intették. Majd útra kelve, Olaszország városain át, mint bűnbánathirdetők, Rómába vonultak. Társulatuk szabályait még egyszer átvizsgálták, kijavitották s *III. Pál* pápától azoknak megerősitését kérték. A pápa némi habozás után a kis társulatot, azon feltétel alatt, hogy az hatvan tagnál többől nem állhat, *Jézus társasága (societas Jesu)* [4]) címen egy bullában (Regimini militantis ecclesiae, 1540.) *megerősitette*, hogy a keresztyén kath. hit és élet gyarapitásán mun-

káljanak. Később a rend nagy fontosságáról meggyőződve, egy ujabb bullában (Injunctum nobis, 1543.) megengedte, hogy a társulat korlátlanúl vehessen fel tagokat; s egy harmadik bullában (Cum inter cunctas, 1545.) arra is felhatalmazta, hogy mindenütt prédikálhassanak, gyóntathassanak, bűn alól feloldhassanak és a szentségeket is kiszolgáltathassák. A Loyola Ignác első főnöksége (generalis) alatt ekként megalakult *rendnek tagjait a pápa a három szerzetesi fogadalmon kivül még arra is kötelezte, hogy egész életüket Krisztus és a pápa szolgálatára szenteljék*, a kereszt jelvénye alatt harcoljanak és mindazt halogatás és vonakodás nélkül megtegyék, amit a pápák parancsolnak.

Maga *Loyola* szellemi tehetség, tudományos képzettség tekintetében a középszerüségen alig emelkedett felül; de ezen hiányt kipótolta számitó okossága, erős akarata, állhatatossága, bátorsága, Krisztusért és egyházáért rajongó lelkesedése. Egyes *nyilatkozatai*, melyek az akarat megtagadására, a szentségnek és okosságnak egymáshoz való helyes viszonyára, a bölcs alkalmazkodásra sat. vonatkoznak [5]), s melyek a jezsuiták életszabályai közt kiváló helyet foglalnak el, kellő világot vetnek lelkületének egész irányára és kijelölték azon utat, melyen Jézus hadtestének előre kell nyomulni, ha a diadalt biztositni akarja. Midőn Loyola meghalt (1556.), a rendnek már ezernél több tagja volt, kik 12 tartományban (9 Európában, a többi Braziliában, Abesszíniában és Kelet-Indiában) 100 telepen működtek.

A rend második főnöke, az éles elméjü, páratlan szervező és törvényhozó tehetséggel rendelkező *Lainez* (megh. 1564.), a Loyola által körvonalozott alkotmányt beható tanácskozás alá vette (az első generalis congregation, 1558.), s az abban kimondott elvek alapján, a rendnek oly tökéletes szervezetet adott, mely kitüzött céljának leginkább megfelelt [6]).

Az ekként szervezett jezsuita-rend egy óriási géphez hasonlitható, melynek egymásba kapaszkodó, kisebb és nagyobb kerekei a legpontosabban és úgy mozognak, a mint azokat a tulajdonképeni hajtó erő, a római pápa akarata mozgatni jónak látja. A rend tagjai, hivatásukhoz képest, a *noviciusok*, *scholasticusok*, *coadjutorok* és *professusok osztályába* vannak sorozva. A *noviciusok* (kiskoruak, fejletlenek, *indifferentes)* közé csak ép testü kifogástalan erkölcsü és hitü, szabad és tehetséges ifjakat vesznek fel. A *felvettől megkivánják*, hogy családi, rokoni és más világi összeköttetéseivel teljesen szakitson, és vagyonáról (ha van) a társulat javára mondjon le. Ezen osztályban *két próba évet* töltenek, melynek nagy részét szellemi gyakorlatokra, az

alázatosság, lemondás, nélkülözés, főleg a feltétlen engedelmesség elsajátitására forditják [7]). A próba-évek letelte és a három szerzetesi fogadalom letétele után, az ifjak a *scholasticusok* (tanulók, a körülmény szerént tanitók) osztályába lépnek, melyben mindazon tudományokat és képességeket kell megszerezni, melyekre a felsőbb osztályokban szükség van [8]). Ez azon időszak, mely alatt az ifjú képességét, hajlamait kipuhatolják. Ugyanis a tanulók, egymásnak kölcsönös ellenőrzése alatt (a nélkül, hogy tudnák), társaikat folytonosan figyelemmel kisérik és kikémlelik, s a tapasztaltakat kötelességük szerént az előljárókkal közlik. Ily rendszer mellett a felsőbbeknek módjukban áll, hogy az egyesek tulajdonságait, hajlamait, vágyait teljesen megismerjék, s ehez mérve minden tagnak a legalkalmasabb működési kört jelöljék ki; a hasznavehetlen vagy épen veszélyes tagokat pedig még idejében elbocsássák. A hajlamoknak ilyen kifürkészése s az engedelmességnek szellemi és más eszközök által való kifejtése által érik el azt, hogy az egész rendet, a világ minden pontján, egyetlen, változhatlan akarat vezesse, és hogy minden tag, mintegy lelketlen gép, épen a neki legmegfelelőbb állomáson fejtse ki tehetségeit. Mig egyik mint kegyes szerzetes, a másik mint nyugalommal buvárkodó tudós működik; addig ez valamelyik udvarnál a világi fény és pompa körében, amaz mint kalandos utazó vagy vad népek ura szolgálja a papuralom érdekeit, s igy tovább. A tanfolyam bevégezte után a scholasticusnak *még egy próba-évet* kell eltölteni, mely alatt a rend alkotmányával ismerkedik meg, s e mellett szemlélődéssel és a különböző erények megszerzésével foglalkozik. Végre, ha megüti a jezsuita mértéket, képessége szerént vagy a coadjutorok vagy a professusok osztályába sorozzák, s a szerént teszi le a második fogadalmat. A *coadjutorok osztályának két ága van:* a *lelki segédek* (coadj. spirituales) neveléssel, lelkipásztorkodással sat. foglalkoznak (a főiskolák tanárait a scholastikusok legkitűnőbbjei — *scholastici approbati* — közül szemelik ki); a *világi segédek* (coadj. temporales) a rendnek világi ügyeit vezetik. Általában a coadjutorok a legszabadabban mozoghatnak, hogy hivatásuknak annál jobban megfelelhessenek, s épen ezért nem is kötelesek alamizsnából élni.

Végre a negyedik vagy legfelsőbb osztályt a *rend választottjai (professi quatuor votorum)* képezik, kik a három szerzetesi fogadalom mellett negyedikűl még arra kötelezik magukat, hogy a pápának minden időben rendelkezésére álljanak. A választottak legkevesebben vannak, teljes szegénységet fogadnak s a rend házaiban alamizsnából élnek; de a *generalis congregationak* egyedül ők a jogosult tagjai;

a generalis közülök nevezi ki a rend fő hivatalnokait (a tartományi főnököket = *provinciales*; a professus házak *praeseseit*; a collegiumok *rectorait*; a fiók collegiumok *superiorjait*); s „ők tartják kezükben azon háló hurkait, melylyel a rend a római papuralom érdekében a világot körülfogja.“ Van a *professusoknak még egy külön osztálya* (ennek alakitására az engedélyt III. Gyula adta, 1550.), melynek tagjaitól csak három fogadalmat kivánnak. Ide tartoznak *a titkos jezsuiták*, kikben megvan minden jezsuita kellék; de állásuk, összeköttetéseik miatt nem léphetnek be a rendbe. Ezek lehetnek *egyháziak* (püspökök, papok) és *világiak* is (fő és alsóbb rendü állami hivatalnokok, tudósok, szóval minden rendü és állásu férfiak, sőt nők is).

Az egész rendnek működését, a törvény szellemével megegyezőleg, a Rómában székelő *generalis (praepositus generalis*, kit a gener. congregatio élethosszig választ) vezeti; reá van ruházva az igazgatás, kormányzás és törvényhatóság teljes hatalma. A történtekről, épen ezen célból, minden pontról kimeritő tudósitásokat nyer [9]. De ha a rendnek minden tagja a generalis ellenőrzése alatt áll; őt is ellenőrzi a mellé rendelt *5—6 assistens*, kik éber figyelemmel kisérik, hogy a rend céljai ellen semmitse tehessen; sőt arra is fel vannak hatalmazva, hogy sürgős esetekben *őt hatalmától is megfoszthassák* (ezen jog rendes körülmények közt a gen. congregatiot illeti). A rendnek egységes és sikeres működését biztositja a *feltétlen engedelmességnek* azon erős köteléke, mely minden tagot, a legelsőtől a legutolsóig, egymáshoz fűz. Ennek szükségét a constitutiok folyvást (ötszáznál többször) ismétlik, s erősen lelkére beszélnek a tagoknak, hogy a *generalist ugy tekintsék*, *mintha maga Krisztus volna;* „hogy mindenki győződjék meg arról, hogy azoknak, kik engedelmességben élnek, úgy kell engedniök, hogy őket az isteni gondviselés elöljáróik által mozgassa és kormányozza, *mintha holttestek volnának*, melyeket mindenfelé lehet vinni és melyekkel mindenféleképen lehet bánni.“ [10]).

Ezen rend minden létező vagy kigondolható eszközt mozgásba hozott, hogy célját elérje; szolgájává tette a tudományt, művészetet, világi műveltséget, politikát, kereskedelmet, ipart s ezeknek minden ágát. Midőn a prot. tanintézetek nem elégitettek ki minden igényt, *a jezsuiták oly tanintézeteket szerveztek*, hol az ifjak sokoldalu kiképeztetést, a világban való forgolódásra kellő simaságot, hajlékonyságot szerezhettek, szóval minden külsőséget (vívás, tánc, zene, ének sat.) elsajátithattak; csak a szilárd jellem, a haza- és emberszeretet kifejtése nem volt felvéve tantervükbe. S a mutatós világfit nevelő inté-

zetek híre gyorsan elterjedt, s az előkelőbbek gyermekeik nevelését a jezsuitákra bizták, kik az ifju nemzedék lelkébe a vakbuzgóságot és a protestansok iránti gyűlöletet mélyen beoltották, s gyakran a legtehetségesebbeket hizelgéssel, ámitással rábeszélték, hogy lépjenek a rend tagjai közé. Mint jeles egyházi szónokok és gyóntatók a népre igen nagy befolyást gyakoroltak; mint *udvari papok és gyóntatók* a fejedelmeket gyakran a papuralom vak eszközeivé tették. Igy az élet minden viszonyába behatolva, s minden családi és politikai titokba beavatva, a végzet szerepét kezdették játszani. Mindezen kimerithetlen, számtalan változatu eszközökkel, egy akarat által vezetve, egy célra, t. i. arra törekedtek, hogy az eretnekséget és hitetlenséget kiirtsák, *s a világ felett, a római hierarchiának és istennek nagyobb dicsőségére (ad majorem Dei gloriam), uralkodhassanak.* S hogy a protestantismus ily hatalmas és cselszövő ellenséggel megmérközhetett s meghóditott területeinek nagy részét megvédhette, azt főleg a felvilágosodás gyors terjedésének, az értelmiség megizmosodásának köszönheti, melyeket meggátolni még a jezsuitáknak sem sikerült.

A jezsuiták, mint a világ képzelt urai, a *szellemi müveltségnek* is saját céljaiknak megfelelő *irányt szerettek volna adni;* de habár a *tudományok* minden ágában számos figyelemre méltó tudóst tudtak felmutatni: a tudományt fejlesztő, korszakot alkotó munkát egyet sem termeltek, mivel ilyenek csak az igazság korlátlan kutatásának, a gondolkodás feltétlen szabadságának földjén szoktak teremni. *Templomaikat* szemkápráztató pompával, de művészi izlés nélkül diszitették. A *babonának* minden nemét nagy buzgósággal ápolták, s ha mégis megtörtént, hogy a *boszorkányperek* iszonyai ellen egy jezsuita szólalt fel elsőbben [11]: azt ugyan a jezsuiták emberszeretetének és felvilágosodottságának javára irni nem lehet. A nagy hatalomra és befolyásra emelkedett rend és a versenytérről nagyon leszoritott többi szerzetes rendek közt, mint gondolni lehet, nem valami barátságos viszony fejlődött ki; de a kath. népek közvéleménye jó ideig a sima jezsuiták mellett nyilatkozott. Azonban több *veszélyes tan* felállitása; azon törekvés, hogy mindenben irányadók akartak lenni, s *az üdv útját nagyon megkönnyitették:* elleneiknek sok panaszra szolgáltattak alkalmat. És valóban *casuisticájuk* az erkölcsiséggel csak játékot üzött. S oz nemcsak egyes vezető tagok magán véleményének, hanem a rend alapszervezete, szelleme eredményének tekinthető; különben sem adhatnak ki semmiféle munkát saját hatóságaik approbatioja nélkül. De a vakbuzgóságnak ezen megmérgezett légköre és békóba vert szelleme sem irthatott ki a természettől ép lelkekből minden nemesebb emberi érzést

és gondolkodást; és ezen körülménynek lehet tulajdonitni, hogy a jezsuita rendnek mindég voltak oly tagjai, kik emberszeretet, kegyesség és erkölcsösség tekintetében a legjobbakkal is kiállitották a versenyt. Általában *a jezsuiták erkölcstanát* az augustinismussal merőben ellenkező *pelagianismus* jellemzi. Azon *maximák* közűl, melyek a jezsuitarendet oly rosz hírbe hozták s melyek annak az erkölcsre nézve veszélyes irányát legszembeszökőbben jellemzik, főleg *négy érdemel kiváló figyelmet:* 1. Minden tettet, még ha bűnös is, azon szándék vagy cél szerént kell megitélni, mely azt irányozta *(intentionalismus)* [12]. 2. Ha a lelkiismeret bizonytalan a felől, hogy egy fennforgó esetben mit szabad tenni és mit nem: nem szükséges, hogy az ember a kétséget kizáró vagy nagyon valószínü véleményt kövesse, hanem a kétesebb és kevésbé valószínű véleményt is követheti, ha a mellett fontos okok szólnak, vagy azt egy tekintélyes hittudós (doctor gravis) helyesli *(probabilismus).* 3. Ha valaki valamely igéret vagy eskü alkalmával a szók alatt egyebet ért *(amphibolia)*, vagy annak teljesitését valamely elhallgatott feltételhez köti, azon esetben csak az elhallgatott gondolat kötelező és érvényes *(reservatio mentalis).* 4. *Bölcsészeti* szempontból isten bármely törvényének megszegése *bün;* de *hittani* szempontból csak azon esetben *bün*, ha azt az ember teljes öntudattal és azon határozott szándékkal hajtja végre, hogy isten parancsát áthágja. Voltak jezsuiták, kik az emlitett elvek alapján, bizonyos esetekben *a szülők elárulását*, sőt *meggyilkolását* is megengedhetőnek tartották (pl. *Escobár Antal*, megh. 1669.) [13]; voltak olyanok is, kik *a fejedelem meggyilkolását* igazolták vagy épen fényes tettnek nyilvánitották (pl. *Toletus Ferenc* bibornok, megh. 1596.; *Mariana János*, megh. 1624.) [14]; sőt akadtak többen olyanok is, kik a *képmutatásnak*, *hazugságnak*, isten és magunk megcsalásának, az *isten-tagadásnak* különböző nemeit ördögi sophismákkal mentegették, a *házasságtörést*, *fajtalanságot* s az érzéki vágyaknak legocsmányabb kielégitését oly példátlan szemérmetlensséggel és lelkületük szennyességét jellemző cynismussal boncolgatták és fejtegették, hogy hozzájuk képest a legnyersebb atheisták és naturalisták a tiszta erény képviselői lehetnének (pl. *Sanchez Tamás*, megh. 1610.; *Filliutius Vince*, megh. 1622. s mások) [15].

Végre *a jezsuita-rend politikája* oda célzott, hogy a középkori theokratiai eszméket a pápaság javára teljesen kifejtse és érvényesitse. Az ők képzeletében az állam és egyház közt olyan viszony van, mint a test és lélek közt. Az állam a test, az egyház a lélek. Az államnak az a rendeltetése, hogy az egyház célját előmozditsa; sőt, ha szükséges, magát az egyházért fel is áldozza. A *fejedelmi hatalom* ugyan

nem a pápai hatalmon, hanem a *nép fennségén* alapul; de ha az egyház üdve kivánja, a pápa a fejedelmeket leteheti, s a hitnyomozó szék azokat életüktől is megfoszthatja; mert minden földi hatalom elveszti jogosultságát, ha a vallás (t. i. a római) ellen tör. Egyedül *a pápai hatalom isteni eredetü* (Máté, 16, 18.). A nép, fennségi hatalmánál fogva, hasonlóan leteheti és megölheti fejedelmét, ha az eretnek vagy zsarnok. Természetesen ezen elvet csak azon fejedelmek ellen ohajtották alkalmazni, kik a római rendszert fenyegették [16]).

(És ezen mindenféle kiváltságokkal és szabadalmakkal dúsan elhalmozott rend, alig volt nagyjából szervezve, azonnal meginditotta első csapatait *Európa* minden országába s azután *a többi világrészekbe is*. Legelőbb *III. János király* (1521—57.) felszólitására *Portugalliában* telepedtek meg. *Rodriguez* és *Xaver* voltak az első magvetők. Xaver Portugalliának braziliai gyarmataiba ment téritni (1540.); majd Keletindiában, *Goában* (1542.) indus gyermekek számára egy collegiumot alapitott. Rodriguez Portugalliában maradt, a királyt egészen megnyerte, *Coimbrában az első jezsuita collegiumot alapitotta* s a rendet ezen földön virágzásra emelte (rövid idő alatt a tagok száma meghaladta a százat). *Spanyolországban* működésüket legelőbb *Alcalában* kezdték meg, majd *Borgia Ferenc* herceg (később a rendnek harmadik generalisa, 1566—72.) saját városában, *Gandiában* (Valencia) nyitott számukra collegiumot. Azután a királyi udvar pártfogása alatt minden fontosabb városban állást foglaltak. Már akkor találkoztak oly éleslátásu észlelők, kik a rendnek az államra és társadalomra nézve egyaránt veszélyes politikáját felismerték; midőn *Salamancában* akartak megtelepedni (1548,), *Cano*, hires Domokosrendi szerzetes őket hamis apostoloknak s az Antikrisztus első hirnökeinek nevezte, a nép pedig gyülölettel fogadta. De ily akadályokon, valamint a spanyol püspökök féltékenységén is könnyen diadalmaskodtak, s nyomról-nyomra haladva, az egész ország uraivá lettek. *Németországon* három gócpontot szemeltek ki, honnan a hadjáratot megindithassák: Ingolstadtot, Bécset és Cöln városát. *Ingolstadtban* (Bajorország), *IV. Vilmos* herceg felszólitására, az egyetemen, a városi és egyetemi hatóság akarata ellenére, theologiai előadásokat kezdettek tartani (*Salmeron*, *Canisius* és *Le Jay*; 1549.). *Bécsben I. Ferdinánd* kivánatára (*Canisius* és *Le Jay* vezetése alatt) az egyetemet újra szervezték (1551.), a protestantismus megsemmisitését és a kath. egyház restaurálását munkába vették. Hasonló célból vetették meg lábukat *Cölnben* is (1556.). Ezen három pontról hálozták be Németország nagy részét (*Triert*, 1561.; *Mainzot* 1562.; *Augsburgot* 1563.; *Würzburgot* 1586.; *Münstert* és *Salz-*

burgot 1588.; *Pragát* és *Posent* 1571. s igy tovább) s készitették elő a harminc éves háborut. Nehezebben sikerült állandóan letelepedniök *Magyarországon*, hol a fegyverek csattogása gyakran megzavarta szent buzgóságukat. *Oláh* érsek hivta be először és bizta reájuk a nagyszombati iskola vezetését (1561.; *Victoria Péter*, *Seidel Antal* paterek és *Flander Antal* laicus képezték az első csapatot; l. 238. l.). *Erdélyben* három városban nyertek letelepedési jogot (1579.; l. 265. l.). Másod izben *Draskovics György*, mint kalocsai érsek, telepitette le őket (1586.; l. 260. l.); majd *Zágrábba* is befészkelték magukat (1609.). A nikolsburgi béke után Nagyszombatból megindultak a jezsuita rajok, s ahol csak tért foglalhattak, mindenütt állomásokat szerveztek. Igy kaptak jezsuitákat *Győr*, *Soprony*, *Pozsony*, *Trencsén*, *Homonna*, *Kőszeg*, *Buda*, *Esztergom*, *Eger* és más városok (l. 290—91. l. is) [17]. *Olaszországban* nagyon gyorsan elterjedtek, a városok egymással versenyezve kértek a pápától jezsuitákat. Legtöbb akadályra találtak *Franciaországban*, hol az egyház ősi szabadságai a jezsuita szabadalmakkal nem fértek meg egy fedél alatt. Végre hosszas alkudozás után azon feltétel mellett nyertek befogadtatást, ha minden olyan szabadalmaikról lemondanak, melyek a francia egyház kiváltságaival és az ország törvényeivel ellenkeznek (1561.). A jezsuiták *Parisban* azonnal egy terjedelmes collegiumot épitettek, igéretükről megfeledkezve, a parisi egyetemet is hatalmukba akarták keriteni; s habár ezen per alkalmával komoly hangok emelkedtek ellenük, mégis csak akkor utasitották ki őket, midőn egy jezsuita (*Chastel János*, 1594.) *IV. Henrik* királynak meggyilkolását megkisérlette. Ekkor tizenöt nap alatt el kellett hagyniok az országot. És a nagy király, hogy a pápával békében maradhasson, nem gondolva hivei aggódó figyelmeztetésével, visszavette a jezsuiták ellen hozott parlamenti végzést, és a jezsuiták a királyi kegyelmet egyik társuknak, *Ravaillacnak* gyilkos törével hálálták meg (1610.). *Angliából*, hol a pápaság érdekeit a lőporösszeesküvéssel (1605.) akarták diadalra juttatni (l. 190—91. l.), mint az állam ellenségeit, *I. Jakab* király tiltotta ki. Hasonló okokból kellett eltávozniok *Velencéből*, *Németalföldről*, hol érdekükben *Lainez* generalis is megfordult (1562.), s hol több városban (*Löwen*, *Antwerpen* s m.) virágzó collegiumokat alapitottak; és kitiltották őket az éjszaki prot. államokból is. *Lengyelországban*, hova *Hosius* ermelandi püspök hivta be, a tekintélyes prot. egyházat majdnem teljesen megsemmisitették s ugyanakkor tették meg az első kapavágást az állam sirjához is.

Egyszóval Jézusnak hirhedett harcosai, a szeretet evangeliumáról

egészen megfeledkezve, a kereszt jelvénye alatt nem békét, hanem háborut hirdettek; összeesküvést, mérget, orgyilkot s más ezekkel rokon eszközöket sem tartottak szentségteleneknek, ha azok által a római theokratiához, mint legszentebb célhoz, istennek nagyobb dicsőségére, egy lépéssel közelebb juthattak. Alapitásuk óta még nem múlt el egy század, és vérbe lángba boritották Europának minden országát. S hogy nagy tetteiket az utókor se feledje el, *fennállásuk századik évében* egy diszmunkát adtak ki (*Imago primi seculi Societatis Jesu*, a Provincia Flandro-Belgica ejusdem Societatis repraesentanta. Antwerpiae, 1640.), melybe, szemforgató szenteskedéssel és hamislelküséggel, az egyház és állam, a vallás és erkölcs, a nevelés és oktatás felvirágoztatása körül szerzett fényes és eléggé nem méltányolható érdemeiket jegyezték fel [18].)

1) Barcelonában a 33 éves férfiú, a gyermekekkel egy sorban, a latin nyelvtanon kezdte; Alcalában bölcsészetet, Salamancában theologiát tanult és alamizsnából élt.

2) A szavojai Le Fèvre (Faber) Pétert, a portugál Rodriguez Simont, a spanyol Xaver Ferencet, Lainez Jakabot Salmeron Alfonsot és Bobadilla Miklóst. Később hozzájuk csatlakozott a szavojai Le Jay s a francia Codure János és Brout.

3) Ezen szellemi gyakorlatok módszeres átmutatást adtak az elmélkedéshez, azon célból, hogy az elmélkedőben ima és szemlélődés által oly hangulatot keltsenek, mely egész életének irányára határozó befolyást gyakoroljon. A gyakorlatok a körülményekhez képest több vagy kevesebb ideig rendesen négy hétig tartottak. Ez alatt az elmélkedő egészen a vezetőre bizta magát. Első héten a bűnről, második on Jézus születéséről és életéről, harmadikon Jézus szenvedéséről és haláláról, negyediken Jézus megdicsőüléséről elmélkedtek. Pl. az első héten bevezetés után az elmélkedő maga elé képzeli azon jeleneteket, midőn az angyalok elestek, az első pár ember bűnt követett el, őket elitélték s a pokol torka megnyilt; azután azon jelenetet, midőn a sz. háromság a váltság tárgyában tanácskozott s igy tovább. Az elmélkedést nagy gyónás egészitette ki, mely alkalommal az elmélkedő tanácsokat kapott arra nézve, hogy mi módon egyesülhet, az idomitás után, legtökéletesebben az egyházzal s miként rendelje alá saját akaratát oly feltétlenül az egyházénak, hogy ha szeme valamit feketének lát is, azt fehérnek mondja, ha az egyház ugy kivánja. Ezen idomitás alatt hibáikat (egyszerre csak egyet, azután sorban a többit) is le kellett vetkezni s testüket szigorú hosszas böjtök által lemondáshoz, nélkülözéshez szoktatni; végre lelküket gyakori gyónás és úrvacsora vétel által a kisértések ellen megvédni s megedzeni sat. Exercitia spirtualia S. P. Ignatii Loyolae (Antwerpi, 1638.),

4) Az alapitók a spanyol compagniával egyenlő jelentésü societas nevet, a rendet jellemző katonai cél és szellem tekintetéből választották. „Placuit omnibus, ut a militari vocabulo Societas Jesu (suis enim cohortibus milites. quas vulgo Societates seu compagnias apellant, ab ipsis fere ducibus nomen induunt) apellaretur.“ Orlandini, Historia Societatis Jesu lib. II. nr. 62.

jogán a fejedelmek a pápával már korábban megosztoztak: a főpapokat a fejedelem nevezte ki s a pápa erősitette meg. Az *uj eskü-forma*, a pápai absolutismusnak megfelelőleg, a püspököket inkább a pápa, mint az egyház iránti hűségre és engedelmességre kötelezte le, s egyszersmind azt is megigérte, hogy az eretnekeket tehetségük szerént üldözni fogják, s a pápa és egyház jogai ellen tervezett minden támadásról a római curiát idejében értesitik [1]. Ezen eskü a püspököknek a tridenti zsinat által kibővitett jogkörét nagyon megnyirbálta. Ehez járult még az *állandó pápai követségek (nunciatura)* felállitása, melynek hasonlóképen az volt a célja, hogy a pápai érdekeket necsak a világi hatalommal, hanem az érsekekkel és püspökökkel szemben is megvédelmezze. Ilyen követeket (nuncius) a pápák a nagyobb fejedelmi udvarokhoz eredetileg azért küldöttek, hogy a tridenti zsinat végzéseinek életbeléptetését előmozditsák s a protestans területeken a téritės munkáját vezessék. De azután állandósitották, hogy, mint a pápának nagy hatalommal felruházott helyettesei, az egyház kormányzásának vezető szálait mintegy összegyüjtsék s a római curiával összekössék. Természetesen ezen terv nem mindenütt sikerült. Igy *Franciaországban* a gallikán egyház jogai a pápai követek teljes hatalmát nagyon szük korlátok közé szoritották; ellenben a luzerni nuncius (1579 óta) a jezsuiták segélyével *Schweiz* egyházi viszonyaira nagyon káros befolyást gyakorolt, a püspöki jogokat megcsorbitotta s a kath. cantonokat a reformáltak ellen bujtogatta. Midőn *Németországon*, a harminc éves háboru zivataros korszakában, az egyházi rend majdnem egészen felbomlott s a Rómával való összeköttetés szálai nagyon meggyengültek: a curia kegyelemből arra *hatalmazta fel az érsekeket* (a cölnit 1645.; a mainzit 1658.; a trierit 1662.), hogy házassági akadályok alól *felmentéseket (dispensatio)* adhassanak és szükség esetében az egyházi szabályok alól való *kivételekről (exemtio)* is intézkedhessenek. Ezen felhatalmazás rendesen öt évre szólt *(facultates quinquennales)*, s a szerént ujittatott meg, amint azt a térités munkája vagy más fontos körülmény parancsolta.

1) Ezen esküt a Pontificale Romanum (Romae, 1505.) után közli Gieseler, i. m. III. k. 2. r. 596—97. l.

78. A katholicismus ujabb emelkedése. Egyházi élet, cultus és művészet.

A protestantismus ellen vívott harcban a hierarchiának elég alkalma nyilt meggyőződni arról, hogy a római egyház fennállása, üdve csak komolyabb vallásos alapon biztositható. De miután az egyház korábbi

alaptanairól és elveiről nem mondott le, *az erkölcsi és vallásos életet virágzásnak inditó, gyökeres reformokra sem gondolhatott.* Ha azon szembeszökőbb visszaéléseket, melyek az értelmesebbeket az egyháztól elidegenitették, meg is szüntette; de elmulasztotta azoknak gyökereit kiirtani, s igy csak a fatytyu-hajtások buja fejlődését mozditotta elé. Ha pl. a *bünbocsánatot* többé nyiltan, pénzért nem árulták; de azt, mint a keresztyén népre nézve üdvös és a zsinatok által szentesitett intézményt megtartották és abban a biveket nagyon bőven részeltették. Már *XIII. Gergely egy oltárt bünbocsátó kiváltsággal ruházott fel* (a narni székesegyházban, 1577.) [1]; a jezsuiták pedig ujabbnál ujabb *ájtatossági gyakorlatokat* találtak fel. A szentek, csodatevő képek és ereklyék tisztelete, a búcsújárások, ünnepi menetek jobban virágoztak; a csodatevő öltönyökben, bűbájoló szerekben, csodás legendákban vetett hit erősebben áthatotta a jezsuitáktól vezetett hivek lelkét, mint a középkorban. Az *egyházi átkot*, miután annak kevés sikerét látták, ritkábban alkalmazták; „Rómában néha a rendőrség teendőit végezte." A tridenti zsinat végzései a *papságnak* tiszteletre méltóbb *életét* lassanként előkészitették; s miután azok a papság világias irányát is tiltották; főleg a székvárosi papság *az egyházi ünnepek fényének és pompájának emelésében* keresett kárpótlást. De az egykori *igaz kegyesség* helyét bizonyos mesterkélt, érzelgős *szenteskedés* foglalta el, mely irány a papságnál főleg azóta kezdett nagyon terjedni, mióta az ilyen mondva csinált szenteskedés az előléptetéshez a legbiztosabb útnak találtatott. S ha *a nép* e tekintetben is vezető papjait követte, azon épen nem lehet csodálkozni. A szabadabb szellemtől és *felvilágosodástól* az egyház inkább félt, mint bármikor. Ezeknek egyes hőseit vagy hallgatásra kényszeritették vagy kiméletlenül eltiporták. *Richert*, ki azt állitotta, hogy az egyháznak egyedüli feje Krisztus, istennek fia, s ki a gallikán egyház szabadságát és az állam jogait ezen alapon védelmezte; a szabad szellemü Richert épen azon francia papság tagadta meg, melynek élén egykor *Gerson* az egyház reformatiojának zászlóját lobogtatta (l. I. k. 408—10. l.), a *Richelieu* által felbérelt orgyilkos pedig meggyőződésének megtagadására kényszeritette (mely esemény nem sokára sírba is vitte, 1631.). *Galileit*, mivel, a korábbi felfogással ellentétben, azt vitatta, hogy a föld forog a nap körül, s igy a szentirástól eltérőleg tanitott, Róma ezen eretnek állitásának esküvel való megtagadására kényszeritette (megh. 1638.). A hitnyomozószék a *humanistákat* is kiirtotta; a classicus ó-kor iránti lelkesedést bünnek tekintette s csak a római rendszer iránti rajongást vagy a szenteskedést méltányolta. A *jezsuiták* által vezetett *felsőbb*

tanintézetekben csak arról gondoskodtak, hogy az ifjak szellemi képessége bizonyos korlátok közt kifejlődjék, hogy a növendékek sokoldalu készségre tegyenek szert; de a csillogó külsőnek nem felelt meg a bennső, igaz tartalom; hiányzott abból a határozott jellem, a nemes lélek, a melegen érző szív, mert *a jezsuiták csak idomitottak, de nem neveltek.* A reformatio mozgalmai az egyetemeket, mint a szabadabb tudományosság tűzhelyeit, a hierarhia előtt gyanussá tették, s hogy azoknak veszélyes befolyásától a papi pályára készülőket megóvja, számukra *püspöki seminariumokat* alapitott. A szabad eszmék elfojtása végett szervezték a *könyvvizsgálatot*, adták ki *a tiltott könyvek jegyzékét*, melyhez folytonosan ujabb toldalékokat csatoltak. Az *ó-kori classicus irók*, sőt még *a régi kath. tudósok műveit* is úgy adták ki, hogy azoknak szabadabb szellemet lehelő részeit kihagyták vagy épen meghamisitották. S midőn így a római papság, főleg a jezsuitarend a szabadabb szellemi fejlődésnek útjába számtalan gátot emelt: az egyházétól eltérő minden irány, tehát *a protestantismus ellen* is olyan *vak gyülöletet és türelmetlenséget szitott fel;* azoknak elnyomására a ravaszságnak, cselnek annyi mindenemü fegyverével harcolt, a vallás szent nevében annyi kegyetlenséget és embertelenséget követett el, hogy párját hiába keressük a történelem lapjain. Az egyházi életnek ezen mesterkélt ferde iránya mellett annak tisztább, bensőbb alapeleme sem enyészett el teljesen, s a kath. egyház egyes megragadó, fényes jellemeket még mindég tudott felmutatni, kik a középkor szentjeivel bátran versenyezhettek; jóllehet most a szentek seregébe nehezebben lehetett bejutni, ez gyakran a politikai viszonyoktól is függött, de minden esetben tetemes anyagi áldozatba került.

Ilyen kiváló jellemek közé tartozott: egy *Sales Ferenc*, a kitünő lelkipásztor, igehirdető, rendalapitó, genfi püspök és a protestansoknak buzgó téritője (megh. 1622.), ki népszerü, szívreható mysticismusával, mely az isten szeretetétől áthatott szent élet felelevenitésén munkált, sokkal több hivő katholikus keblében ébresztette fel a bennső keresztyénséget, mint a hány új tagot szerzett az eretnekek közül az egyháznak. Egy *Borromeo Károly*, ki még ifjan (22 éves korában, az áldozári felszentelés előtt) milanoi érsekké lett; ki szigorú életmódja, kötelességeinek hű teljesitése és buzgósága által nagy tekintélyben részesült; ki a pápai udvarra és a tridenti zsinatra is nagy befolyást gyakorolt; ki az eretnekek megtéritésében sohasem fáradt ki, pedig csak isten igéjét tartotta a térités egyedül jogosult eszközének; ki igazságossága és szelidsége által igazi áldásává lett a hatáskörébe tartozó tartománynak; és ki végre tetteivel oly szép emléket hagyott hátra, melyre örömmel gondolnak még a késő kor kath. hivei is.

A *cultus* a jezsuiták befolyása alatt még folyvást emelkedett; de nem lélekben és igazságban, hanem az érzékeket foglalkoztató külsőségekben. A *Maria cultus* folyvást nagyobb tért hóditott; s miként korábban a Fiú az Atyát, most az Anya a Fiút kezdette háttérbe szoritni. És Mária nem volt hálátlan, megszánta a kétségek közt hányatott papokat és egy spanyol zárda fejedelemasszonyának minden kétséget kizárólag maga beszélte el saját élete történetét [2]). A jezsuiták már odág haladtak, hogy a trinitast majdnem *quaternitássá* bővitették ki, melyben Mária, mint az atyának (fogadott) leánya, a Fiunak anyja és a Sz. léleknek felesége foglal helyet. A *prédikálást* a tridenti zsinat elrendelte, s a népnek ilyen úton valló vallásos oktatása körül nagyobb buzgóságot fejtettek ki, mint régebben. De ha egyes kisebb javitást tettek is, a cultus szelleme és iránya a régi maradt [3]).

A *művészetre* a katholicismus még mindég irányadó befolyást gyakorolt; de a szabadabb szellemi fejlődés hatása alatt a művészek nem hódoltak annak kizárólag. *Olaszországban a bolognai festőiskola* az eklekticismust teljesen kifejtette s a különböző irányok ellentéteit a természet gondos tanulmányozása által igyekezett kibékitni. Ezen irány kitűnőbb képviselői voltak a *Caraciak (Lodovico*, az alapitó, 1555—1619.; két unokaöcse: *Agostino*, 1558—1601. és *Annibale*, 1560—1609., ezen utóbbi a három között legkiválóbb), kik merész szellemmel igyekeztek a különböző nagy mesterek előnyeit, több vagy kevesebb sikerrel, ugyanazon képen egyesitni. Ezen iskola elveit követte, de sokkal szabadabb szellemben, *Domenichino* (Domenico Zampieri, 1581—1641.), ki nem volt valami nagy tehetség; műveit józan számitással dolgozta ki, de gyakran az erkölcsi szépség iránt érzett természetes őszinteséggel is. Ily szellemü művei Raphael korára emlékeztetnek (frescoi közt Sz. András vértanusága s a négy evangelista; olajképei közt Sz. Hieronymus áldozása és Sz. Caecilia kiválóbbak). *Guido Reni* (1575—1642.), a szellemes, választékos, élénk képzelő tehetségü és rendkivül termékeny művész, korának egyik kimagasló alakja, az egyház gondolatait és eszményi alakjait rajongó bennsőséggel és méltósággal ábrázolta (Krisztus a kereszten Máriával és Jánossal). A francia *Poussin Miklós* (1594—1665.) a classicus ó-kor tanulmányozásába annyira belemerült, hogy műveit is az igy elsajátitott szellemben tervezte. Ez az oka, hogy alakjai minden gondos. összehangzó, következetes kidolgozás és természetes szinezés mellett is a szemlélőt néha hidegen hagyják.

A XVII. században a festészet terén *Németalföld* és *Spanyolország* két kitűnő művészt szült, kik műveikben saját népük jellegét és szellemét eszményitve, de azért hiven fejezték ki. Az egyik *Rubens*

*

Péter Pál (1577—1640.), *a brabanti iskola alapitója*, azon föld fia, hol a katholicismus és absolutismus a XVI. század véres harcai után ujra megszilárdult. Ezen körülmény a művészre is határozó befolyással volt; a katholicismus az olaszországi eklekticismushoz csatolta; de azért hazája népies elemét és érzületét is érvényesitette, s igy egy egészen új, a való életet híven tükröző iránynak vetette meg az alapját. „Rubens a szentet nemcsak ugy fogta fel, mint egyetemes embert, hanem mint egyetemes igazságot, a mint él, mozog, küzd, örül vagy szenved, s e tekintetben Shakespeare méltó kortársa volt“ (A keresztről levétel. Visszatérés Egyiptomból. A királyok imádása.). A másik *Bartolome Esteban Murillo* (1617—82.) a szevillai iskola legkiválóbb mestere, a spanyol nép buzgó katholicismusának ihletett ecsetelője, az összes spanyol művészet törekvéseinek lángelméjü megvalósitója, ki oly feladat megoldására vállalkozott, mely az emberi erőt meghaladni látszik, és ez neki bizonyára minden elődénél jobban sikerült. Ezen feladat abban áll, hogy a teljes érzékiség az érzék feletti érzelemmel megférjen, hogy az élet legnagyobb ellenmondása, az isteni és emberi közti különbség elenyészszen; hogy a realismus és spiritualismus egyenlő arányban érvényesüljön; szóval, hogy a kath. dogmákat lelehessen festeni (Mária a gyermek Jézussal. A megdicsőült Mária a mint ég felé emelkedik, vagy kegyelemmel teljesen a föld felé közeleg, vagy a hold sarlóján angyaloktól környezve áll.).

A *szobrászatnak* az ujabb szellemi irányok általában nem igen kedveztek. De azért az általános hanyatlás áramlatából egyes kiemelkedő alakok most sem hiányoztak. Ezek közé tartozik *Lorenzo Bernini* (1598—1680.), korának legkitünőbb mestere, ki bámulatos művészi készséggel igyekezett azon kor törekvéseit márványban híven szem elé állitni. Ő is a természetnek igaz kifejezésére törekedett; de alakjainak mozgékonyságán, meleg érzelmén erőltetettség látszik, s némely művében ezzel a jó ízlés ellen vétett. (Az isteni sugár előtt leboruló sz. Teréz; sz. Bibiana). Általában ezen időben a pápák a művészet iránt kevés érzeket tanusitottak, s egy *Barberino (VIII. Orbán)* még arra is rávetemedett, hogy a pantheonnak (Rómában) classicus érc-diszitményeit, melyeket még a barbarok is megkíméltek, leszedette s azokból ágyukat és egy ízléstelen sz. Péter oltárt öntetett (1632.) [4]).

Az *egyházi költészet Olaszországban* nagyon belemerült az erkölcsi leckéztetésbe, s mint ilyen unalmassá vált. Az egyházi költészetet ezen ferde iránytól *Torquato Tasso* (1547—95.) szabaditotta meg, kinek regényes, viharos, rajongás és kétely közt hányatott élete, az átalakulás harcait vívó korszak ellentéteinek heves küzdelme, művei

jellegére is határozott befolyást gyakorolt. A jezsuiták buzgó kath. növendéke, az egyházi tan békóit nem tudta széttörni; pedig esze a reform-eszmékhez utasitotta; de szive az isteni, az eszményi, a megfoghatlan hitétől nem tudott megválni. „*La Geruselemme liberata*" cimű hőskölteményének tárgyáúl az *első keresztes hadjáratnak* világtörténelmi eseményét, Jeruzsálem ostromával és bevételével, választotta, hogy a lovagkor vallásos lelkesültségét, hősiességét és rajongó szerelmét dicsőitse. Ezen eseményt húsz énekben beszélte el; költeménye tervét Homerostól és Virgiliustól kölcsönözte, s őket néha szó szerént követte; a megtörténtet a regényessel egybeolvasztani nem mindenütt sikerült; de szép nyelve, tökélyes irásmódja, megragadó költői mozzanatai s jellemzései a hősköltemények sorában díszes helyet biztositanak számára; sőt, mint *keresztyén hősköltemény*, s kora világnézetének a vallásost a regényessel egyesitő, hű tükre, a hősköltemények történetében korszakot alkotó műnek tekinthető [5]).

Spanyolországban Lope Felix de Vega-Carpio (Madridban 1562. szül., megh. 1635.), „a természet csodája, Spanyolország phőnixe," a világ legtermékenyebb irója, [6]) a spanyol színpadot színműveinek végtelen sorával, ugy szólva, elárasztota s azt a fejlődés magas fokára emelte. Óriási munkájában nem valami elvont elmélet, hanem saját ösztöne vezette. Ezen ösztön kitalálta, hogy mi elégitheti ki a nép romanticus hajlamait; mindenik felléptetett lázas vérű spanyoljában és vakbuzgó keresztyénjében a spanyol nemzetiséget tisztán és a legragyogóbb színben tüntette fel; ezen elfogultság főleg vallásos színműveiben éri el tetőpontját. melyeknek minden részletét az orthodox keresztyén korlátoltság, szolgalelküség és embertelenség szelleme hatja át. *Pedro Calderon de la Barca* (Madridban szül. 1600., megh. 1681.), a katholicismus legragyogóbb költői tehetsége, a kiválólag kath. költő, „a kath. phantasiának minden ellentmondását, minden gondolat-szegénységét, de egyszersmind virággal teljes egész gazdagságát is, a legnemesebb alakban mutatta be." Calderon a spanyol drámát, amennyire csak a hittan bilincsei közt lehetett, a tökélynek igen magas fokáig fejtette ki. Ünnepi szent játékaiban *(autos sacramentales)* a keresztyénség titkait a költészet bűvös fényével világitotta meg; csábitó hangon hirdette, hogy az élet gonosz álom, hogy embernek lenni anynyi, mint meghalni, hogy a létezés a legnagyobb betegség; és mégis az egyházától eltérő véleményeket vakbuzgó kegyetlenséggel gúnyoltatta és üldöztette (t. i. színműveiben). Allegoriai költeményei, a türelmetlenségnek ezen sötét árnya nélkül, a kath. romanticismusnak legszebb virágai volnának.

Említést érdemel még *Spee Frigyes* német jezsuita (1595—1635.), ki egyházi énekeiben, az üdvezitőhez ragaszkodó mély szeretetének, a természet iránt fogékony keble igaz és gyermeki-őszinte hangjaiban adott hű kifejezést. Ezen énekek a középkor szerelemdalaira vagy a protestans egyházi énekekre emlékeztetnek [8]).

Ezen időben, a beállott hanyatlás után az *egyházi zene* is ujabb lendületet nyert. Miután a második németalföldi iskola (l. I. k. 499 l.) féktelen mesterkéltsége által a zenei ízlést majdnem egészen tönkretette; s hogy a száraz, feszes, hatását-vesztett egyházi zenébe lelket öntsön, azt világi dal-elemekkel is öszszekeverte: ez által az egyházi zene létezésének jogosultságát is kérdésessé tette. A volt a kérdés, hogy legyen-e rendeltetésének meg nem felelő egyházi zene, vagy inkább semminő se legyen? E kérdés a *tridenti zsinatot* is foglalkoztatta (XXII., XXIV. ülés). Többen egyenesen azt inditványozták, hogy leghelyesebb lesz az, ha a méltóságából kiforgatott zenét az istentiszteletnél egészen mellőzik. A zene ellen emelt számos panasz figyelembe vétele után a zsinat a pápára bizta, hogy az egyházi zene jövője felett intézkedjék.

Ezen időben tünt fel a lángelméjü *Palestrina (Giovanni Pietro Pierluigi*, 1524—94.), kit már *III. Gyula* pártfogásába vett (1555.), s kivel *II. Marcellus* az egyházi zenére vonatkozó gondolatait közölte volt. Ezen atyai jó indulatot a tehetséges művész azzal hálálta meg, hogy egyik általánosan bámult művének *„Missa Papae Marcelli"* nevet adott (1565.). Ezen és még két hat-hangu miséjét akkor irta, midőn *IV. Pius* az egyházi zene reformálásával egy küldöttséget bizott meg. A küldöttség a nemes stylusáról már ismert Palestrinát szemelte ki próba-mise irására; és ő a benne helyezett bizalomnak nemcsak minden várakozáson felül megfelelt, hanem az egyházi zene kétes jövőjét is megmentette. Palestrina egyházi zeneművei az összes egyházi zeneművészetnek legtökélyesebb és legnemesebb virágai; azokban az egyszerü a nagyszerüvel, a komolyság a méltósággal, a vallásos szellem a művészi szárnyalással, az érzelem mélysége az összhang gazdagságával a költői genius tüzében a legtisztábban olvadtak öszsze. Palestrina nyomain haladt *Georgio Allegri* (Rómában szül. 1580., megh. 1652.), kit *VIII. Orbán* hivott meg a pápai énekesek collegiumába (1629.), s ki mesterét mély érzelem és bennsőség tekintetében leginkább megközelitette. Két (egy öt-és egy négy-hangu) karra irt, nagyszerü, szívhez szóló *„Miserere"*-je mind e mai napig elragadja a hiveket, midőn nagyhét szerdáján d. u. a Sixtus kápolnában előadják.

Ugyanezen időben keletkezett egy új egyházi zene-műfaj, az

oratiorum. Már régóta szokásban volt, nagyhéten, a Jézusra vonatkozó evangeliumi elbeszéléseknek zenei előadása, melyet a község karéneke kezdett meg és fejezett be. Ezen előadásmódból fejlődött ki később az oratiorum. Midőn *Neri Filep* az oratiorum atyái congregatioját alapitotta (1574.), ezen rend az egyházi zene művelését is feladatai közé sorozta, és saját zeneiskolája az emlitett dalműszerü stylusban más bibliai elbeszéléseket is feldolgozott, sőt azoknak tökéletesebb drámai alakot adott. Igy nyerte ezen zeneműfaj, ápolása helyéről, oratorium nevét. Az oratorium vagy zene-dráma közép helyet foglal el az ó és új egyházi zene közt; kisebb bibliai eseményeket egészen dalmű stylusban dolgoz fel, részint a cultus emelése részint egyházi hangversenyek céljából, a nélkül azonban, hogy jelmezes előadással akarná a hatást növelni. Ezen műfaj teljesen kifejtett alakjában az egyén jellemét és a kedély különböző állapotát tisztábban kiemeli, a magán dalt és zenei szavalást gyakran alkalmazza, s igy a zene és ének helyes egybefűzése által az előadást élénkebbé, változatosabbá és tökéletesebbé teszi. Idővel ezen műfaj is elkorcsosodott; elpuhult, komolyságából, méltóságából kivetkezett s végre teljesen a világi dalmű útjára tért [10]).

1) Amort, De origine, progressu ac fructu indulgentiarum (Augustae Vindelicorum = Augsburg, 1735.), II. k. 285. l. után közli Gieseler, i. m. III. k. 2. r. 649. l. Ha a sz. Juvenalis oltáránál egy áldozár a tisztitó tűzben szenvedő valamelyik lélekért egy misét mond, az illető lélek épen olyan bűnbocsánatban részesül, minha azon misét Rómában a sz. György templomában mondták volna.

2) Spanyolországban az agredai zárda fejedelemasszonya 1670. egy könyvet adott ki, mely „Istennek mysticus városát“ irja le. Ebben Mária a hívők királynéjának, asszonyának, a legszentebbnek, Éva bűne eltörlőjének és a kegyelem közlőjének van bemutatva. E művet a Sorbonne kedvetlenűl fogadta, ellenben Spanyolország és Róma égig magasztalta.

3) V. ö. Baur, i. m. IV. k. 269—77.; Alzog, i. m. II. k. 331—33. l.

4) A művészetre vonatkozó adatokat l. Kugler, Kunstgeschichte, II. k. 458—61., 474., 465—66., 470—72., 453—54. l.

5) Szász Kár., A világirodalom nagy époszai (2 köt., B.-Pest, 1881—82.), II. k. 533—56.; Scherr, Allgemeine Geschichte der Literatur (2 köt., Stuttgart, 1872.), I. k. 319—24. l.

6) Kiszámitották, hogy 21,316,000 verset irt; Montalvan szerént színművei közt 1800 comedias, 400 autos sacramentales van.

7) Calderonnak néhány színműve (ezek közt: „Az élet álom,“ Győry V. forditásában) a Kisfaludi-Társaság kiadásában is megjelent.

8) Spee halála után jelentek meg „Trutz-Nachtigal“ cím alatt, de feledékenységbe mentek, s csak a XIX. század romanticusai hozták ujra napfényre. V. ö. Scherr, i. m. I. k. 393—98., 401—407, II. k. 166. l.

9) Ezen szentnek tartott zenemű lemásolását a pápák átok alatt megtil-

tották; de Mozart kétszeri hallás után mégis lejegyezte és aztán Burney 1771. kiadta.

10) Neumann, Italienische Tondichter von Palestrina bis auf die Gegenwart (2. kiad. Berlin, 1877.); Fink, Geschichte der musikalischen Oratorien (Zeitschr. für hist. Theologie, 1842: évfoly.). V. ö. Hase, i. m. 474—75.; Alzog, i. m. II. k. 328—31. l.

79. Régi szerzetes-rendek átalakulása és ujak keletkezése.

Általánosan elismert tény, hogy a reformatio keletkezésének egyik oka a papság és szerzetesség elfajulása és kötelességeinek elhanyagolása volt. Ilyen vezetőkkel sem a reformatio terjedését meg nem gátolhatták, sem a kath. egyházi életet ujabb virágzásnak nem indithatták. Az emlitett célok elérését részint a régi rendeknek reformálásával, részint egészen ujaknak alapitásával lehetett remélni. A világtól elvonúlt, tétlen szemlélődő élet nagyon kirítt az újkori társadalom keretéből és nem nagy tiszteletre tarthatott számot. A nép csak azokat becsülte, kiknek a közjóra irányult munkásságáról meg volt győződve. A korszerütlen rendek tehetetlensége a mélyebb belátásuak előtt világos volt; és igy az is természetes volt, ha találkoztak olyanok, kik e bajok elhárítását tűzték ki feladatokúl. A reformált vagy egészen új rendek a jezsuita-rendet ugyan sem terjedelem sem befolyás tekintetében nem érték utól; de ha korlátoltabb körben is, a katholicismus, sőt egyesek a humanismus érdekében is, üdvösen és sikeresen működtek.

Az első reformált szerzetes-rend, a *capucinusoké*, a Ferencrendből vált ki. *Bassi Mátyás*, a monte-falcoi observans zárda tagja (Urbinoban), hogy a bünbánatra ébredést annál sikeresebben elémozdithassa, s a papságnak a lelki gondozásban jó példát mutasson: sz. Ferenc szigorú szabályait elevenitette fel, rokon-gondolkodásu társaival a Ferencrendtől elszakadt (1525.), s hogy ezen restaurationak külsőleg is látható jele legyen, elhatározta, hogy társaival együtt sz. Ferencnek nemcsak remete életmódját, hanem külső viseletét, a hegyes csuklya és hosszú szakál viselését is utánozni fogja. Miután tervezett rendjének céljával és szervezetével tisztában volt, Rómába ment és *VII. Kelementől* a rend alapszabályainak megerősitését kérte és meg is nyerte (1528.). Az új rendnek, mely *„remete minorita testvérek“* nevet nyert, a pápa főfeladatává tette az igehirdetést és az eltévedt bűnösök megtéritését. A sajátságos, szokatlan öltözetü szerzeteseknek a gyermekek „Capucino“ gúnynevet adtak, mely idővel rendes nevükké lett. Az Olaszországban dühöngő mirigy alkalmával, a rend tagjai halált megvető emberszeretetükkel jó hírnevet vívtak ki, s rövid idő alatt egész Olaszországban elterjedtek. Midőn a harmadik generalis vicarius, *Ochino Bernát* a

protestans egyházba áttért (1542.), a rend hitele és jó hírneve nagyon alászállott, sőt két évig még a prédikálástól is el voltak tiltva. De áldozatkészségüket és népszerü szónoklataikat nem feledték el, s idővel (1619.) elismerésül külön generalist nyertek. A capucinusok a tudományos képzettséggel nem sokat törődtek, inkább a vakhitnek voltak terjesztői. Fellépésük gyakran nyers és pórias volt, de a népnek épen az ilyen tetszett, s a római egyház vezetői a nép kedélyén uralkodó durva apostolok müködését szivesen méltányolták. Előbb *Milanoban*, azután más városokban. *női capucinus zárdák* is keletkeztek, melynek tagjai épen olyan öltönyt viseltek, mint a férfiak.

A *theatei rendet*, a papság javitása céljából *Thiena Kajetán* és *Caraffa Péter János* (utóbb IV. Pál pápa), theatei püspök alapitotta (1524.; VII. Kelemen erősitette meg). Ezen rend szabályozott papokból (*clerici regulares*) alakult, kik a szerzetesi fogadalmat is letették. Miután szabály szerént csak nemeseket vettek be; ez a rend tekintélyét nevelte ugyan, de nagyobb elterjedésének útját állotta. Egy másik szabály szerént a rend az élet fenntartásának gondját istenre bizta, azaz nem kért adományokból élt. A tagok kötelességei közé tartozott a gyakori prédikálás, hogy a népet az igaz hitben megtarthassák; a lelki és testi betegek ápolása s az eretnekség terjedésének meggátolása. A buzgó téritőket és igehirdetőket nevelő rend igen tekintélyes állást foglalt el és számos tagja jutott főpapi méltóságra.

A *somaskai-rendet*, mely szabályzott papokból állott (a Bergamo és Milano közt fekvő Somaska városban), *Aemilianus* (Miani) *Hieronymus*, velencei patricius alapitotta (1528., III. Pál erősitette meg 1540.) és tagjait szigorú életre, folytonos imádkozásra (még éjjel is), elhagyatott árva gyermekek (kiknek száma a háboru lezajlása után igen nagy volt) gondozására és a népnevelés előmozditására kötelezte.

A *barnabiták rendje* is szabályzott papokból alakult. A cremonai *Zaccaria Antal*, a milánoi *Ferrera* és *Morigia* alapitotta és VII. Kelemen erősitette meg (1532.). Tagjai a könyörületesség munkáinak gyakorlásával, lelkipásztorkodással, az ifjuság (középiskolai) nevelésével, seminariumok vezetésével, prédikálással és hittéritéssel (a keresztyén országokban) foglalkoztak. Nevüket a milanoi *sz. Barnabás* templomtól nyerték, melyet pártfogójuk, *Borromeo Károly* érsek bocsátott rendelkezésükre. Ezen rendhez csatlakozott a *Guastalla* vagy *Angelica* [1]) nevü női egyesület, melyet *Torelli Luiza*, guastallai grófné alapitott és III. Pál (1534.) erősitett meg. Tagjai előbb a barnabitákat kisérték téritői útjokban s a nőnem téritésével foglalkoztak; később zárdai életre köteleztettek.

Az *oratorium atydi congregatiojdt* a florenci kegyes tudós, *Néri Filep* (1515—95.)[2]) alapitotta, ki szerető szive sugalatából legtöbb idejét kórházak látogatására és gyermekek oktatására forditotta. Majd a könyörületesség munkájának sikeresebb gyakorlása végett, Rómában a *sz. háromság nevü társulatot* alapitotta (1548.), melynek a szegények és betegek ápolását tette feladatává. Ezen célból, isten és a kegyes emberek segedelmében bizva, a Rómát felkereső szegény zarándokok számára egy nagy szállót és kórházat épitett, melynek imatermében *(oratorium)* a társulatnak időnként összegyült tagjai vallásos könyveket olvastak, magyaráztak és egyházi zenetgyakorlatokat tartottak. Amint a tagok száma gyarapodott, Neri a különböző foglalkozásu és csak áhitatossági gyakorlatokra összegyűlő testvéreket egy congregatioban *(Congregatio oratorii)* egyesitette, melyet *XIII. Gergely* erősitett meg (1574.). Igy keletkezett az *oratorium atydi (Patres Oratorii)* nevü rend, melynek tagjai azonban szerzetesi fogadalmat nem tettek le. A leginkább vallásos népneveléssel, betegápolással, de a theologiai tudományok művelésével is foglalkozó társulat tekintélyét egy *Baronius* az Annales Eccl. irója, *Raynaldus* annak folytatója s mások nagyban emelték. Ezen mozgalom Franciaországba is elhatott. *Berulle Péter* áldozár (egy parlamenti tanácsos fia)[3]) Parisban a rómaihoz hasonló szervezetü oratoriumot alapitott (1611.), melyet V. Pál erősitett meg (1613.). Az alapitó ugyan inkább a mysticismus, mint a tudományosság hive volt; de utódai a francia papság megjavitása mellett, a tudományok művelését és az egyházi zene fejlesztését is feladatuknak tekintették. Az igy szervezett társulat *„Jézus oratoriuma atyái“* nevet vett fel; bekebelezett és társ-tagokból állott, kik azonban örök fogadalmat nem tettek le. Hogy a társulat nemes feladatának teljesen megfelelt, e mellett bizonyit az is, hogy a szabadelvü theologiai tudományok terén kiváló munkásságot fejtett ki és oly első rendü tudósokat nevelt, mint egy *Malebranche* a bölcsész, *Morinus* az orientalista, *Thomassin*, a tudós egyháztörténetiró, *Simon Richárd* az éles kritikus, *Houbigant* a héber biblia kiadója és mások [4]).

Midőn a tridenti zsinat kimondta, hogy a független zárdák egymás kölcsönös felügyelete végett congregatiokba tartoznak egyesülni, *Didier de la Cour* [5]), st. vannesi (Verdunban, Lotharingiában) perjel kezdeményezésére, két lotharingiai francia zárda (a st. vannesi és st. hidulphi) a Benedek-rend eredeti szabályainak felelevenitése végett egy congregatioba egyesült, s ezen reform megerősitését VII. Kelementől meg is nyerte (1604.). Majd *Richelieu* kivánságára a legtöbb Benedek-rendi zárda ezen szövetséghez csatlakozott. Minthogy azonban a

távol szétszórt zárdákat Lotharingiából nehezen lehetett kormányozni, a főkáptalan (1618.) elhatározta, hogy a reformált zárdákból egy külön congregatiot alapit s azt sz. Benedek egyik tanitványáról *sz. Mórnak (Maurus)* nevezik. Az ifjúság nevelése és a tudományok fejlesztése céljából alakult congregatiot, mely a Benedek szabályai mellé ujakat is vett fel, XV. Gergely erősitette meg és külön főnök (generalis superior) alá rendelte. Egy század múlva a congregatio már 180 zárdát és apátságot foglalt magába, melynek központja Parisban a *St. Germain des Prés* nevü apátság, a főnök lakhelye volt. A csendes elvonúlt élet mellett, a különböző erőket egyesitve, a congregatio oly tiszteletre méltó tudományos munkásságot fejtett ki, mely az eredeti Benedek-rend világhirü tevékenységének méltó folytatása volt. Egy *Mabillon*, *Montfaucon*, *Ruinart*, *Martene* s más tudósoknak egész sora hirdeti ezen congregatio dicsőségét. Kitünő papi seminariumok szervezése és vezetése mellett, a történelmi theologia, nyelvészet, régiség, chronologia és hazai történelem mezején halhatatlan érdemeket szereztek.

A *missio congregatioját Paul (a Paulo) Vince* [6]) alapitotta, ki, mint a Gondy grófi család gyermekei nevelője és udvari papja, meggyőződvén a kath. lelkipásztorkodás és jezsuita nevelés helytelenségéről, elhatározta, hogy a bennső keresztyénség fejlesztésére forditja erejét. Alázatossága, gyakorlati ügyessége, emberismerete jó segitségére voltak; az elhúnyt Gondy grófné alapitványa pedig tervéhez az anyagi eszközöket is megadta (1625.). Igy jött létre a *Missio áldozárai* (vagy *Lázáristák*; a rend főhelyéről a parisi sz. Lázár nevü apátságról) cimü congregatio, melyet VIII. Orbán erősitett meg (1632.). Tagjai első sorban a belső missiora, a keresztyének közt az élő vallásosság felelevenitésére s a betegek ápolására vállalkoztak, majd a külső missiora is gondot forditottak. Vince a renddel kapcsolatban egy jeles papnevelő intézetet is alapitott a francia kath. egyház számára és még később a szellemes és kegyes özvegy, *le Gras*, *Marillak Luiza* segitségével az *irgalmas nénék (Filles de la charité*, *grises = szürke nénék*. 1634.) rendjét alapitotta, melynek tagjai feláldozó szeretettel és hűséggel ápolták Franciaország betegeit. E rendhez főleg Olaszországban fi- és nőtestvér-egyletek csatlakoztak, melyeknek tagjai társadalmi helyzetükben továbbra is megmaradva, a megállapitott sorban, többnyire teljesen leplezve, isten nevében, zarándokok, betegek és hallottak körül teljesitették a keresztyén könyörületesség parancsait.

Egy sokat hányódott vetődött, de azután (45 éves korában) istenhez tért portugalliai, *di Dio* (vagy *Ciudad) János* (szül. 1495., megh. 1550.), betegek ápolása és elesett nők megjavitása céljából egy

szabad egyesületet alapitott, mely munkásságát Granadában, egy bérelt házban kezdette meg (1540.). Az alapitó halála után az egylet Augustinus szabályai szerént szervezkedett, a három fogadalmat letette s a betegeknek, valláskülönbség nélkül, ingyen gyógyitására válalkozott. Szervezetét V. Pál (1617.) erősitette meg. Minden zárdakórháznál csak egy áldozár végzi a lelkészi teendőket, a többi tag orvos, gyógyszerész és betegápoló. Az így szervezett rend Spanyolországban a *vendégszeretet testvérei*, Franciaországban a *keresztyén szeretet testvérei (Frères de la charité)*, Németországon *irgalmas testvérek* néven folytatja áldásos működését.

Merici (vagy *Bresciai) Angela* (szül. Desenzanóban, a Gardató mellett, megh. 1540.), egy tiszta szivü és melegen érző nő, Bresciában ifjú nőkből egy társulatot alapitott (1535.), mely *sz. Orsolya* védelme alatt betegek ápolására és szegény leányok nevelésére vállalkozott. A társulat tagjai eleinte saját családi körükben maradva végezték kötelességeiket; később közös életre egyesültek, s kiválólag nőneveléssel foglalkoztak. Szervezetüket III. Pál erősitette meg (1544.). Midőn Franciaországban is elterjedtek s Parisban *St. Beuve Magdolna* özvegy nő egy zárdát alapitott, mely a többinek központjává lett: V. Pál az *Orsolya szüzek* szabályozott congregatiojának ujabb szabályokat adott (1612.). Ettől fogva a nőnevelést a legkisebb gyermekekre is kiterjesztették, s őket, mint a kisdedek szerető őreit, a kath. országok örömmel fogadták.

Sales Ferenc gróf és címzetes genfi püspök (megh. 1622.), a protestansok buzgó téritője, a mysticismusnak mély érzelmü hive, rokonszellemü barátnéjának, *Chantal Franciska* báróhölgynek közreműködésével, Annecyben (Savoyában, 1610.) egy nő-egyletet alapitott, mely fogadalom nélkül betegek ápclásával foglalkozott. Majd Ferenc az egyletet Augustinus szabályai szerént szervezte. V. Pál a *bold. szűz Mária meglátogatása* néven *(Ordo de visitatione Mariae Virginis*; 1618.) a szerzetes-rendek közé sorozta, s a betegek ápolása mellett a gyermekek nevelésével is megbizta.

A spanyol *Calasanze József* (megh. 1648.) miután az urgeli püspöki vicariusságról lemondott, Rómába ment, ott szigorú kegyes életet folytatott s elhagyott árva gyermekek gondozásával foglalkozott. Majd VIII. Kelemen beleegyezésével (1600.), a figyermekek vallásos és tudományos nevelése végett, világi papokból egy congregatiot alapitott, melyet XV. Gergely *kegyes-rendiek (Patres piarum cholarum* = piáristák; 1622.) neve alatt a vallásos rendek közé sorozott, s tagjait, a három fogadalom mellett, az ifjuságnak díjtalan tanitására is

kötelezte. Az új rend gyorsan elterjedt Ausztriában, Magyar- és Lengyelországban s a nevelés terén a jezsuitáknak hatalmas versenytársa lett. *Hazánkban* a kegyes-rendiek első házát *Privigyén* (Nyitram.) Pálffy Pál gróf özvegye alapitotta 1660. [7]).

1) Az Angelica nevet azért nyerték, mivel minden tagnak kötelessége volt saját neve mellé az Angelica nevet is felvenni, hogy ez által mindég élénken emlékezzenek arra, hogy oly tiszták tartoznak lenni, mint az angyalok.

2) Pösl, Leben des heil. Philipp Neri (Regensburg, 1857.)

3) Tabaraud, Histoire de Pierre de Berulle (2 köt., Paris, 1817.).

4) Herbst, Literarische Leistungen des französischen Oratoriums (Tübing. theol. Quartalschrift, 1835.); Reuchlin, Die französischen Oratorianer (Zeitschr., für hist. Theologie, 1859.).

5) Herbst, Die Verdinste der Mauriner um die Wissenschaften (Tübing. theol. Quartalschr., 1833. 1834.); Tassin, Histoire literaire de la congreg. de St. Maur (Paris, 1726.); Brunner, Ein Benediktinerbuch, Gesch. und Beschreibung, der Benediktinerstifte in Österreich-Ungarn (1880.). Ezen rend közreműködésével jött létre a „Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis," e nemben a legtökéletesebb mű, melyet előbb Dufresne Sieur Du Cange (3 k., Paris, 1678.); azután a Benedekrend (6 k., Velence, 1733—36 és 3 k., Basel, 1766.) adott ki; a Gallia Christiana (egyháztört.), melyből 1785. a XIII. köt. jelent meg, s melynek folytatását 1856. ujra megkezdték.

6) Paul Vince Gascogneban 1576. szül.; mint szegény szülők gyermeke egy ideig pásztorkodott; majd egy Ferencrendi zárdába került, hol a papi pályára szükséges képzettségnek alapját megszerezte és azután a toulousei egyetemen tanulmányait befejezte. 1600. áldozárrá szenteltetett és Buzetben az ifjuság nevelésével foglalkozott. 1604. baccalaureus lett. Egy alkalommal Marseilleből Toulouseba hajózván, a tengeri rablók kezébe jutott, kik őt Tunisban eladták; mint rabszolga (1605—7.) urát, ki keresztyénből lett az iszlam hivévé, visszatéritette a keresztyén egyházba. Szabadságát visszanyervén, Parisba ment; egy ideig Margit királyné udvari papja volt; azután a clichyi plebániát nyerte el (Paris mellett) s egyszersmind a Gondy grófi család gyermekeinek nevelésével is megbizatott. Hosszu, küzdelmes; de az elért siker boldog tudatával jutalmazott élet után, 1660. halt meg és XII. Kelemen által (1737.) a szentek közzé soroztatott. Abelly, Vie de St. Vincent de Paule, instituteur et premier supérieur gènéral de la Congr. de la Mission, (Paris, 1664.); Collet, Prêtre de la Mission, La vie de Vinc. de Paula (1748.); Stolberg, Leben des V. de Paula (Wien, 1819.); Wilson, Life of V. de Paul (London, 1874.).

7) Leben u. Wunderthaten Jos. Calasanze's (olaszból, Bécs, 1748.); A magyar kegyes-rend történetének vázlata (1849. évkönyv után közli Molnár Aladar, A közoktatás tört. Magyarországon a XVIII. sz., B.-pest, 1881., 539—42. l.). Az összes rendekre nézve l. Hélyot, Ordres monastiques et militaires (8 k., Paris, 1714—19.); németül: Pragmatische Gesch. der vornehmsten Mönchsorden (8 k. Leipzig, 1753—56.). V. ö. Henke, i. m. II. k. 141—53.; Alzog i. m. II. k. 303—11.; Herzog, i. m. III. k. 260., 421—23.; Baur, i. m. IV. k. 277—285. l.

Az 1715. CII. t. cikk befogadta hazánkba a camalduli, trinitarius és kegyes szerzetes-rendeket. Az 1723. XCVI. t. cikk bevette a capucinus, irgalmas, servita, sarus és sarutlan carmelita, a Paul-féle missio szerzeteseket és az orsolya-szüzeket. Lányi, i. m. II. k. 309. l.

80. Hitviták a kath. egyházban.

Azt lehetett volna várni, hogy azon egyház, mely az *unitast*, sőt az *uniformitást* is oly erősen szereti hangoztatni, s mely a reformatio alkalmával minden forradalmi elemtől megszabadult; azt lehetett volna várni, hogy a kath. egyház keblében, a tridenti zsinat után nem is lehet szó hitvitákról. De azokat az eretnekséggel bélyegzett prot. munkákat a kath. hittudósok sem forgathatták hatástalanúl. Aztán mindég voltak olyan kérdések, melyeket bonyolodottságuk és hozzáférhetlenségük miatt végtelen változatban lehet forgatni és mégsem lesznek sohasem kielégitőleg megoldva. Ilyen a szabadakarat, a bűn, a kegyelem kérdése.

A thomista Domokosrendiek és a scotista Ferencrendiek közt vívott százados harcot még a tridenti zsinat sem tudta megszüntetni. A protestantismus által felelevenitett *augustinismus* megint harci jelszóvá vált. A kath. egyház ugyan elméletben az augustinismust tartotta igazhitű tannak; de a gyakorlatban már régen a *semipelagianismus* útjára tért (l. I. k. 204., 349., 465—66. l.), mely úton a scotisták már jóelőre haladtak volt. Ezen bajt még az is növelte, hogy a reformatorok az augustinismus alapján támadták meg a kath. egyház hitrendszerét és visszaéléseit. A *tridenti zsinat* igen nagy zavarba jutott, midőn a kegyelem tanának meghatározására került a sor; mert Augustinusnak már egyszer elismert tekintélyét nem tagadhatta meg; a thomistákhoz sem csatlakozhatott a nélkül, hogy a scotistákat meg ne sértse, és mégis a prot. tanra kárhoztató itéletet kellett mondani. Ily nehéz körülmények közt kénytelen volt a szabadakarat és kegyelem tanát, az elővégzés érintése nélkül, oly kétértelmüleg fogalmazni, hogy a pártok eltérő nézeteit legalább lényegükben ne érintse s a protestansok nézetét mégis elátkozhassa. A terv csak annyiban sikerült, amennyiben mindkét párt megmaradhatott saját véleménye mellett; de a határozatlanság ujabb viszályok csiráját rejtette magában, melyek a jezsuiták felléptével csakugyan ki is törtek.

A jezsuita-rend eredetileg leginkább spanyolokból alakult és a generalist is jó ideig ezen nemzet fiai közül választották. Minthogy pedig Spanyolországban a Domokosrend és az általa vezetett inquisitio a thomista hittani iránynak kedvezett, *Loyola* tekintélye után a *jezsuita-rend is a thomistákhoz csatlakozott*. De már *Lainez* átlátta, hogy a jezsuiták, mint a protestantismus halálos ellenségei, nem lehetnek Augustinus barátjai, s a kath. egyházban uralkodó közvéleménynyel sem szállhatnak szembe. Ezen színváltásnak már a rend eredeti alkot-

mányához (Lainez alatt) csatolt nyilatkozatában [1]) nyoma van; a cölni jezsuiták pedig nyiltan pelagiusi elveket vallottak, az emberi természetnek megromlását tagadták [2]). Igy ütött ki a Domokos- és jezsuita-rend közt a hittani harc, mely az utóbbi rendre nézve Spanyolországban épen nem volt kedvező.

Még élesebb alakot öltött a harc *a löweni egyetemen*, hol *Bajus* (vagy *de Bay) Mihály* hittanár (1550 óta, megh. 1589.) és tiszttársa *Hessels János*, a scholasticusokkal ellentétben oly theologiát tanitottak, melyet a sz. irásból, az egyházi atyákból, főleg Augustinusból meritettek. Erre az egyetem nehány tanára a scotista Ferencrendiekkel szövetkezve, megkezdette Bajus ellen a harcot. Előbb a *Sorbonne* elé vitték az ügyet, mely Bajus tételeiből többet hamisnak, eretneknek vagy károsnak itélt. Majd a Ferencrendiek mellett a jezsuiták is felléptek és Bajus ellen *V. Piusnál* panaszt tettek, ki kérelmükre egy *bullában* (1567.) Bajusnak 79 tételére [3]), szerző neve emlitése nélkül, kárhoztató itéletet mondott s a további vitát betiltotta. Bajus kénytelen volt tévesnek nyilvánitott tételeit esküvel megtagadni, de azért ellenei tovább folytatták ellene az áskálódást. Az ujabb vádakra *XIII. Gergely* V. Pius bulláját nyomatékosabban ismételte (1579.), melynek megjelenése után mind Bajus (1580.), mind a löweni egyetem hittani kara (1585.) meghódolt a pápai parancs előtt; de azért az egyetem szabad szelleme nem aludt el.

E közben *Claudius Aquaviva* lett a jezsuiták generálisává (1581.), ki a thomista iránytól a rendet méginkább eltávolitotta [4]). A spanyol inquisitio II. Filep megbizásából a jezsuiták új irányát veszélyesnek nyilvánitotta és Salamancában egy jezsuitának tételeit pelagiusi szelleméért (1581.) hevesen megtámadta. A löweni egyetemen is újra kitört a viszály, és az egyetem *Less Lénárt* és *Hamel János* jezsuita tanárok előadásaiból 34 tételt, mint Augustinus elveivel s a sz. irás feltétlen tekintélyével ellenkezőket, elvetett (1587.). A további egyenetlenségek megelőzése végett *V. Sixtus* mindkét pártnak hallgatást pananceolt (1588.). Ezalatt a vita Spanyolországban is szenvedélyesebb lett, melyet *Molina Lajos*, evorai (Portugalliában) egyetemi jezsuita hittanárnak egy *semipelagianus* szellemben irt müve szitott fel [5]). Molina a thomista és jezsuita felfogás közt létező különbséget ohajtotta volna elényesztetni; de jó szándéka nem sikerült. Molina müve ellen az egész Domokosrend (élén a tudós *Banez Domokossal)* felzúdult; a jezsuitarend Molinát vette védelmébe. A két rend közt a vihar kitört; a spanyol hitnyomozó szék a jezsuiták nyakára tette kezét; már nehány jezsuitát tévtanok és gyóntató-széki bűnök miatt perbe fogott. *VIII.*

Kelemen a felhevült szenvedélyeket az által igyekezett lehűteni, hogy mindkét párt részéről követeket hivott Rómába, és egy külön *vizsgáló-bizottság (Congregatio de auxiliis gratiae divinae*, 1597.) feladatává tette azon kérdés eldöntését, hogy a bűnös ember megtérésében az isteni kegyelemnek mennyi része van? A bizottmány tiz évig dolgozott egy oly formulán, mely mindkét pártot kielégitse; de olyant nem talált. Végre *V. Pál* a követeket azon igérettel bocsátotta haza (1607.), hogy a végső itéletet kedvezőbb időben ki fogja hirdetni; később pedig mindkét torzsalkodó pártnak hallgatást parancsolt (1611.), melyet a következő pápák még többször sikertelenül ismételtek [6]).

1) Constitutionum P. IV. c. 14. In theologia legetur . . . doctrina scholastica divi Thomae. Ehez a Declaratio hozzáteszi: Praelegetur etiam Magister Sententiarum cet.

2) Censura de praecipuis doctrinae caelestis Capitibus (Coloniae, 1560.).

3) Bajus kárhoztatott tételei közül fontosabbak: 20. Természeténél fogva egy bűn sem bocsátható meg, hanem minden bűn örök büntetést érdemel; 27. A szabadakarat, isten kegyelmének segélye nélkül, csak vétekre hajlik; 73. Krisztuson kivül senki sincs eredeti bűn nélkül, tehát a bold. szűz is Ádámtól örökölt bűne miatt halt meg, és az ő minden szorongattatása ezen életben, valamint más igazaké is, a cselekedeti vagy eredeti bűn boszúállásai voltak. Bajusnak ezen és más tanai kapcsolatban állottak a pápa csalatkozhatlanságának, Mária szeplőtlen fogantatásának tagadásával, valamint a püspöki hatalom isteni és nem pápai eredetének vitatásával is, melyek a római egyháznak mindég botránykozás kövei voltak. Az elvetett tételeket közli Leydecker M., Historia Jansenismi (Trajecti ad Rhenum, 1695.).

4) Ratio atque institutio studiorum cet. (Romae 1586.),

5) Liberi arbitrii cum gratiae donis, divina praescientia, providentia, praedestinatione et reprobatione concordia (Lisboae, 1588.).

6) Du Chesne, Histoire du Bajanisme (Douay, 1731.); Linsenmann, M. Bajus und die Grundlegung des Jansenismus (Tübingen, 1867.); Nippold, Die röm. kath. Kirche im Königreich der Niederlande, cet. (Leipzig, 1877.). V. ö. Gieseler, i. m. III. k. 2. r. 606—23.; Baur, i. m. IV. k. 256—57,; Herzog, i. m. III. k. 420—21.; Alzog, i. m. II. k. 324—26.; Henke, i. m. II. k. 82--87. l.

81. A hittani tudományok fejlődése a kath. egyházban.

A tudományos felvilágosodásra támaszkodó protestantismus a kath. theologiai irodalomnak is hatalmas lökést adott. Igaz, hogy a reformatio a legtehetségesebb kath. hittudósokat elhóditotta volt; de amint a *kath. restauratio* teljes erővel megindult, annak előmozditásában a theologiai irodalom munkásai is igen tekintélyes részt vettek. A kiválóbb tehetségek számára akkor sem hiányzott sem a munkakör sem az anyagi segély. Számos *egyetem*, a leggazdagabb *könyvtárak* (Paris,

Milano, Róma és más városokban) a kath. egyház birtokában maradtak; a gazdag főpapok, káptalanok és zárdák dús jövedelmeik egy részét a kath. irodalom felvirágoztatására fordithatták; az ujabb szerzetrendek tagjainak java-része, a világtól és anyagi gondjaitól függetlenül, életét egészen a tudományoknak szentelhette. Szóval a *kath. hittudósok* akkor is hasonlithatlanúl kedvezőbb helyzetben voltak, mint a szegény *protestansok;* de mig a *kath. egyházban* a római hagyományok békói, a gazdag segélyforrás mellett is, minden szabadabb mozgást és fejlődést megakadályoztak; addig a *prot. egyházban* a gondolat szabadsága, a tudományos haladásnak ezen éltető lege, a szegénység mellett is, felemelt, gazdag kárpótlást adott.

Midőn a reformátorok a *bibliát* a népnek anyanyelvén adták kezébe, a kath. egyház is kénytelen volt megmaradt hiveinek ily nemű igényeit lehetőleg kielégitni és *kath. szellemü bibliaforditásokról* gondoskodni [1]. Általában a XVI. században a sz. irás javitott szövegének kiadása és magyarázata a kath. hittudósokat is élénken foglalkoztatta. Miután a tridenti zsinat egyedül a *Vulgatát* ismerte el hiteles latin forditásnak (l. 421. l.), szükséges volt annak nagyon megromlott szövegét javitva adni közforgalomba. Az *Új-Szövetségnek* Erasmus által és a complutumi biblia alapján javitott *görög szövegét Stephanus* (Estienne) *Róbert* parisi könyvnyomtató terjesztette el (8 kiadásban). Az *elzeviri nyomda* Amsterdamban és Leydenben az *Új-Szövetség* (a Béza által javitott szöveg alapján; l. 383. l.) hibátlan, tiszta és csinos kiadásának (*Textus receptus*, 1624 óta) mindkét egyház hittudósai előtt nagy tekintélyt vivott ki. *V. Károly* császár megbizásából a löweni hittani kar is rendezett két kiadást 1547. és 1573., melyek közül az utólsónak nagyon jó hasznát vette azon bizottság, melyet *VIII. Kelemen* az V. Sixtus által kiadott Vulgata kijavitásával bizott meg (l. 432. l.).

A complutumi polyglott bibliát, a XVI. század utó felében, a sokkal teljesebb *királyi* vagy *antwerpeni* követte (8 köt., 1569—72.), melyet *II. Filep* király költségén a tudós spanyol *Arias Montanus* (megh. 1598.) több tudós közreműködésével szerkesztett [2]. Ezután még nagyobb terjedelemben jelent meg (10 köt., 1629—45.) a *parisi polyglott biblia*, melyet (1615 óta) *du Perron* bibornok, *de Thou* történetiró és később *le Jay Guido Mihály* parlamenti ügyész költségén és felügyelete alatt adtak ki [3].

A tridenti zsinat, hogy a római egyházat a prot. befolyás ellen biztositsa, élénk tanácskozás után kimondta, hogy prédikálásra és irásmagyarázásra egyedül a *Vulgata* érvényes; a *Professio fidei Tri-*

dentinae és a *Catechismus romanus* szerkesztését pedig avégett rendelte el (l. 426. l.), hogy azok a tridenti hittételek hiteles magyarázói és szabályzói legyenek. Mindamellett is a kath. hittudósok a *szentirás eredeti szövegével* is komolyabban kezdettek foglalkozni. *Santes Pagnini*, luccai Domokos-rendi (megh. 1541. Lyonban), Savonarola tanitványa, héber szótárában [4]) és héber nyelvtanában (1526.) a biblia eredeti szövegének tanulmányozásához biztosabb segédeszközöket nyujtott; az Ó-szövetséget az eredeti szövegből, 30 évi hosszas fáradsággal, betű szerént, szolgai hűséggel forditotta le és adta ki (1527.); s irásmagyarázatában, [5]) a mysticus értelmezést a szószeréntinél előbb becsülte. Nagyobb fontosságot tulajdonitott a *történelmi értelmezésnek Sienai Sixtus* (megh. 1569.), Domokos-rendi, ki azon korhoz mérve igen jeles bevezetést irt a sz. iráshoz, mely a bibliai könyvek ismertetését és az azok értelmezéséhez szükséges segédeszközöket tárgyalja [6]). *Bellarmin Robert* bibornok „De verbo Dei" (Lib. IV.) cimű művében a „Scriptura scripturae interpres" protestans elvet támadta meg.

Az *irásmagyarázat (exegesis)* terén is élénk tevékenységet fejtettek ki, s a szószerénti értelmezést is mindinkább méltányolni kezdették. *Cajetanus (Gäetai Vio Tamás*, megh. 1534.) bibornok és tudós scholastikus, ki majdnem egész életét a sz. irás tanulmányozására forditotta, Lutherrel Augsburgban (1518.) tartott beszélgetése után, több igazságszeretettel, kritikai szellemmel és szabadelvűséggel dolgozta ki irásmagyarázatait [7]). *Sadoletus Jakab* bibornok, carpentrasi püspök (megh. 1547.), a különböző felekezetek egyesitése céljából elfogulatlan kritikával magyarázta a Róm. levelet, hogy az elszakadás szükségtelenségéről meggyőzze a reformatorokat, kik eltérő tanaik igazolásául kiválólag a Róm. levél bizonyitékaira szoktak hivatkozni; de ezen exegesisből hittani védirat lett, s eredeti céljától eltért. Hasonló békitő szellem jellemzi *Contarini* bibornoknak (megh. 1542.) a Pál leveleihez irt magyarázatait (Paris, 1571.), melyek azért is érdekesek, mivel a Vulgatát az eredeti szöveg után gyakran kiigazitják. A francia *Vatablus (Vatable) Ferenc*, (1530 óta) a héber nyelv tanára Parisban, a sz. irást újból leforditotta s azokhoz rövid, velős, világos magyarázatokat irt, melyek közkedveltségük miatt több kiadást értek, de nem kifogástalan római szellemükért megtámadásban is részesültek. *Maldonatus János*, spanyol jezsuita (Parisban tanitott és Rómában 1583. halt meg), miután a szeplőtlen fogantatás felett nyilvánitott kételyeiért megtámadták, egészen a biblia tanulmányozásába mélyedt el, s a négy evangeliumhoz irt magyarázatai által, melyekben független itéletének és szabad gondolkozásának sok jelét adta, nagy tekintélyt vivott ki. *Masius*

András, a clevei herceg tanácsosa (megh. 1573.), Josua könyvéről irt művében a nyelvtani történelmi magyarázatnak szép példáját adta. Azonban mihelyt a Vulgata érvényessége megszilárdult, az irásmagyarázat terén a tevékenység is csökkenni kezdett. *Cornelius a Lapide* (Löwenben és Rómában, megh. 1637.) hosszadalmas, erkölcsi, mysticus és allegoriai értelmezéssel gazdag sz. irásmagyarázatait általánosan kedvelték; ezek közt is, az egyházi atyákból vett idézetek miatt, legértékesebbek a Pentateuchhoz és Pál leveleihez irt magyarázatai [9]).

A *hittan* mezején Lombardus Péter és Aquinoi Tamás még mindég nagy tekintélyben részesültek; de az irók a scholasticai alakot is mellőzni igyekeztek. Igy *Pirstinger Berthold*, chiemseei püspök, a scholasticai módszer mellőzésével egy teljes hittani könyvet irt (*Tewtsche Theologey*. Münster, 1528.) felvidéki német tájnyelven, „hogy az elámitott emberek jó tudósitást és oktatást nyerjenek afelől, hogy végre bizonyos igazság gyanánt mit és miként higyjenek.“ Ezen hittani vita-irat azon kor német kath. irodalmának legbecsesebb terméke. *Canus Menyhárt* spanyol Domokos-rendi (megh. 1560.) „Loci theologici“ (Lib. XII, Salamanca, 1563.) cimű, a legjobb latinsággal és alapos tudományossággal irt művében jeles bevezetést készitett a hittanhoz. Ezen egészen új tanmódszert követő műben vizsgálat alá vette a hittan forrásait (a sz. irást, hagyományt, észt és bölcsészetet), a hittan elveit, módszerét és alaptételeit; és egyúttal megtámadta a scholastikának kétes értékü módszerét és ferde kinövéseit. *Canisius Péter* jezsuita [10]) *két kátéjával* megérdemlett hirnevet vivott ki. E két munkát két században át majdnem minden német kath. iskolában tanitották, minden műveltebb nyelvre leforditották s még ma is kitünőnek tartják. A még mindég legnagyobb hittani tekintélynek tartott Augustinus és Aquinoi Tamás befolyását, főleg a jezsuiták által uralt területeken, egy időre háttérbe szoritotta *Bellarmin Robert* [11]) jezsuitának és bibornoknak tekintélye, ki a pápaságnak és katholicismusnak legbuzgóbb hive volt; eszes, higgadt gondolkodásmóddal, rendkivüli bizonyitó és vitázó tehetséggel rendelkezett; és széleskörü tudományos ismerete még a prot. hittani irodalomra is kiterjedt. „*Disputationes de controversiis christianae fidei adversus hujus temporis haereticos*“ (3 köt., Romae, 1581—92.) cimü főművében a tridenti tanrendszert a sz. irásból és egyházi atyákból nagy szorgalommal összeszedett bizonyitékok alapján éles dialektikával és okoskodással fejtegette és védelmezte. Ezen épenúgy dogmatikának, mint symbolikának tekinthető műve, a prot. symbolikusok szerént is, a római katholicismus szellemének leghivebb kifejezője; a római tanrendszert épen oly ügyességgel és következetességgel,

mint éles elmével fejti ki anélkül, hogy abban valamit szépitni vagy elsimitni törekedném. Bellarmin exegesissel is foglalkozott, kitünő magyarázatokat irt a zsoltárokhoz; héber nyelvtana számos kiadást ért (még Genfben is). Olasz nyelven irt kátéja (Róma, 1603.) látszólag a Catechismus romanus magyarázata kivánt lenni, de igazában azt a forgalomból ki akarta szoritni; ezt több nyelvre leforditották és száma nélkül kiadták. Hogy miként védte a pápai absolutismust, az már emlitve volt (a 442—43. l.).

A *moralt* leginkább a jezsuiták művelték, s hogy minő erkölcsrontó és féktelenségre vezető elméleteket állitották fel, azt is láttuk (a 441—42. l.).

A kath hittudósok sokat fáradoztak *a régi egyházi irodalom megismertetésén*, s ezt a rendelkezésükre álló gazdag könyvtárak segélyével könnyen meg is tehették. Ezen törekvés gyümölcse volt: a *Bibliotheca Patrum*, a *zsinatvégzések* gyüjteményei, a *bullariumok* és a *szentek életének gyüjteményei*. Ezen utóbbi „*Acta sanctorum*, quotquot toto orbe coluntur“ cimü óriási gyüjteménynek tervét *Rosweyd* készitette el; halála (1665.) után iratai *Bolland* János tudós jezsuitára szállottak Antwerpenben (ezért nevezték a munkatársakat *Bollandistáknak)*, ki Europa minden országából annyi tudományos kincset gyüjtött össze, hogy az eredetileg XVIII kötetre tervezett műből két és félszázad alatt tekintélyes könyvtár lett [12]). Az egyházi írók kiadói közt nevezetesebbek voltak: *Canisius Henrik*, ingolstadti canonjogtanár (megh. 1609.), a régi egyházi emlékek [13]); *Rigaltius Miklós* parlamenti tanácsos, később metzi főgondnok (megh. 1564. Toulban), Tertullianus és Ciprianus; és *Sirmond Jakab* jezsuita Parisban (megh. 1651.), Theodoretus, Ennodius, Fulgentius, Sidoneus sat. kiadói.

A *kath. egyháztörténet* atyja *Baronius Caesar*, az Oratorium áldozára és bibornok volt Rómában (megh. 1607.), kinek becses évkönyveiről már volt szó (I. k. 9. l.). A tridenti zsinat történetét *Paolo Sarpi* és *Sforza Pallavicini* különböző szellemben irták meg (l. 429. l. 15. j.). De ezen szak művelésével legbuzgóbban foglalkoztak Franciaországban, hol a gallikán egyház alapelveinek védelme alatt az egyház alkotmányának történetét szabadelvübb vizsgálódás tárgyává tették. *Richer Ödön* sorbonnei tanár (megh. 1631.; Libellus de ecclesiastica et politica potestate, 1611.), a régi zsinatrendszerrel kapcsolatban az egyház lényegét, az alkotmányhoz és államhoz való viszonyát éles elmével fejtegette. Szerinte a kulcshatalom az egyházat illeti, a pápa az egyházalkotmány élén csak ugy áll. mint szolgáló fő (vagy fő szolga), a zsinatok határozatainak csak végrehajtója; az egyháznak nincs poli-

tikai és pallos-joga, ez az államé s az egyház e tekintetben az állam védelmére van utasitva. Ezen veszélyesnek tartott nézetekkel szemben *Sens du Perron* bibornok (megh. 1618.; De ecclesiastica politica potestate) a pápa csalatkozhatlanságát és politicai jogait erős szenvedélylyel védelmezte. *De Marca Péter*, utóbb parisi érsek (megh. 1662.; De concordia Sacerdotii et Imperii lib. VIII, 1641—63.) az episcopalismust védelmezte. Az *egyházi régiség* művelői közt jelesebbek voltak: *Aubespine Gábor*, orleansi püspök (megh. 1630.; De veteris Ecclesiae ritibus observationum lib. II, 1623.); *Ferrai Bernát Ferenc*, az egyházi régiség tanára Milanoban (megh. 1669.; De antiquo epistolarum ecclesiasticarum genere, 1613.; De ritu sacrarum Ecclesiae veteris concionum lib. III, 1621.); és *Morinus János* oratoriumi áldozár (megh. 1656.; De sacris Ecclesiae ordinationibus, 1655.; Historia de disciplina in administratione poenitentiae, 1682.). *Petavius (Petaeu) Dénes*, tudós jezsuita tanár Parisban (Jesuitarum aquilla, megh. 1652.), nagyszerű kortani munkáján kivül (De doctrina temporum, 2 köt. 1627.) irt még egy alapos tudományossággal szerkesztett dogmatörténetet is (Opus de theologicis dogmatibus, 4 köt., 1644—50., bevégzetlen maradt); ezen első ily nemü, nagyobb tervezetü műben azt igyekszik bebizonyitni, hogy a kath. egyház tana nem változott, s csak az eretnek tanokkal szemben nyert élesebb körvonalokat [14])

A *magyar kath. egyház* ezen időben a restauratio nehéz munkájával volt elfoglalva, s legjobb erejét a prot. tanok megcáfolására és saját tanai igazolására, védelmére forditotta. Azon mozgalom, mely a *biblia tanulmányozása és leforditása* körül már a reformatio előtt megindult volt (l. I. k. 486. l.), most sem szünt meg egészen. *Komjáthi Benedek* [15]), Perényi Gábor özvegyének, Frangepán Katalinnak udvari papja, nehézkes, darabos magyar nyelvre forditotta Pál leveleit (Az Szent Pál levelei magyar nyelven. Krakkó, 1533.). *Pesthi Gábor* [16]), gy.-fehérvári kanonok, majd ugocsai főesperes, Bécsben tartózkodása alatt, a négy evangeliumot ültette át világos, értelmes, jó magyarsággal (Új-Testamentum magyar nyelven. Bécs, 1536.). Végre *Káldi György*, tudós jezsuita, Bethlen Gábornak is kedvelt embere (megh. 1634.) [17]) a kath. egyházat az egész biblia forditásával (az apokryphus könyvekkel együtt) ajándékozta meg, melyet a Vulgata után erős, jó magyarsággal dolgozott (Szent Biblia. Az Egész Keresztyénségben bevett Régi Deák betüből . . . Bécs, 1626.). Ezen mű, egyházi beszédeivel együtt (Halotti Beszédek. Bécs, 1629.; Az Vasárnapokra-Való Prédikációknak Első Része . . . Pozsony, 1631.; Az Innepekre-való Prédikációknak Első Része . . . u. o. 1631.; Istennek szent akarattya . . .

= a tiz parancs prédikációkban, melyeket Kollonicz Lipót püspök adott ki, N.-Szombat, 1681.), azon kor kath. theologiai irodalmának legjobb nyelvü és legértékesebb termékei közé tartozik.

A *kath. hit védelmében* és *a gyakorlati egyházi életre vonatkozó müvek* előállitásában nagy tevékenységet fejtettek ki: *Draskovich György*, előbb zágrábi, majd győri és pécsi püspök, végre kalocsai bibornok-érsek (megh. 1586.) [18]), ki Liriniay Vincének Commonitoriumát leforditotta (Igen Szép Könyv, a Közönséges Igaz keresztyén hitnek egysége és Igazsága mellett, minden eretnekségnek újsági ellen. . Bécs, 1561.); Epistola Paraenetica (Viennae, 1559.) körlevelében megyés papságát a vallás és erkölcs tisztaságának megőrzésére buzditotta s a Luther-féle eretnekség ragályától ovakodásra intette. *Telegdi Miklós*, esztergomi prépost, utóbb pécsi püspök (megh. 1586.) [19]), a szabatos nyelvü, kedvelt népszerü szónok. számos egyházi beszédében (Az Evangeliumoknak, melyeket Vasárnapokon és egyéb Innepeken . . prédikálni szoktanak, magyarázattya. . I. r. Bécs, 1577.; II. r. N.-Szombat, 1578.; III. r. u. o. 1580.) az év minden ünnepét felölelte; „Rövid irásában" (N.-Szomb., 1580.) bebizonyitotta, hogy a pápa nem Antikrisztus; és egy másik müvében (N.-Szombat, 1581.) „Nehány Jeles Okait" adta annak, hogy miért nem fogadhatja el Luther tudományát; végre két szerkönyvet is adott ki (Ordinarium Officii Divini secundum Consvetudinem Metr. Eccl. Strigoniensis . . Tirnaviae, 1580.; Agendarius liber . . u. o. 1583.). *Monoszlói András*, előbb n.-szombati tanár, majd pozsonyi nagy prépost és veszprémi püspök (megh. 1601.) [20]), a nagytudományu, tevékeny, buzgó pap, főleg vita-iratai által tünt ki. „Apologia, a közönséges keresztyén hit ágazatinak . . óltalma" (N.-Szombat, 1588.) cimü müvében, *Dávid János* ellenében, *Telegdi M.* „Nehány Jeles Okait" vette védelmébe, hogy hiveit ez által az igaz hitben gyarapitsa. „Az Szenteknek hozzánk való segitségekről hasznos Könyvében" (N.-Szomb., 1589.) és „Az üdvösségre intő képeknek tiszteletiről való igaz tudományában" (N.-Szomb., 1589.) a szentek és képek tiszteletét igyekezett az egyházi atyákból igazolni. „Az isten malasztyáról, az szabad akaratról és az Istennek Akaratyáról való tudományban" (N.-Szomb., 1600.) kimondta, hogy az, ki a szabad akaratot tagadja, nem katholikus. Ezeken kivül több latin kézirata maradt fenn, melyek az úrvacsorára, megigazulásra sat. vonatkoznak. *Vásárhelyi Gergely* jezsuita (megh. 1623.) [21]) leforditotta *Canisius P.* kis kátéját (Az Keresztyéni tudománynak rövid summáinak részei. . Kolozsvár, 1599.), mely számos kiadást ért; hogy hivei szivének szemét megvilágositsa és őket hitük reménységére oktassa, kiadta egyházi beszédeit

(. . Az Anyaszentegyháztól rendeltetett Vasárnapokra és Innepekre Evangeliumok és Epistolák és Ezekre való Lelki elmélkedések. . Bécs, 1618. ; . . az anyaszentegyháztól rendeltetett vasárnapokra és Innep napokra Epistolák, És Azoknak Summája. . Bécs, 1618.) és a „Világ kezdetitől fogva, jóságos és gonosz cselekedeteknek példáinak Summáit“. . (Kassa. 1623.), melyeket részint a sz. irásból, részint az egyházi atyák és pogány bölcsek műveiből szedegetett össze és forditott magyarra.

Az eddig emlitett egyházi irók közül jóval kimagaslott *Pázmány Péter* (l. 277. s k., 294. s k. l.), a magyar kath. egyház Bossuetje, ki láng szelleme, sokoldalu műveltsége, egyházáért és hitéért rajongó lelkesedése és áldozatkészsége, erőtől duzzadó, tősgyökeres magyar nyelve, fáradságot nem ismerő tevékenysége, ügyes és bölcs politikája által a magyar kath. egyház örök háláját, sőt ellenei tiszteletét is kiérdemelte. Ügyes, de az igazságot nem mindég hiven követő; inkább ész-kápráztató, mint alaposan és igazán meggyőző okoskodásokkal felfegyverzett vita-iratait száma nélkül szórta elleneinek minden oldalról rázúduló seregére (l. 294. s k. l.). De nemcsak a hitviták érdes harci fegyvereit forgatta, hanem arról is gondoskodott, hogy hivei a vallásos és erkölcsi javitást elémozditó könyvekben sem szenvedjenek hiányt. Leforditotta „*Kempis Tamásnak a Krisztus követéséről négy könyveit*“ (Bécs, 1604.), mely számos (6) kiadásban terjedt el; „*Keresztyéni Imádságos Könyve*“ is („melybe szép ájtatos Könyörgések, Háladások és Tanuságok foglaltatnak.“. Grätz, 1606.; 8 kiad.) általánosan kedvelt volt; egyházi beszédei (A Róm. Anyaszentegyház Szokásaiból Minden Vasárnapokra és Egy-nehány Innepekre rendelt Evangeliumokról Prédikációk. . Pozsony, 1636.) pedig ugy eltalálták azt az alaphangot, mely a műveltek és a nép kedélyét is egyaránt rezgésbe hozza, hogy e tekintetben nemcsak kortársai közt, de még azután sem akadt sok párja. *Balásfi Tamásnak*, a szenvedélyes boszniai püspöknek (l. 396. l.) és a katholikussá lett *Veresmarti Mihálynak* (l. 401., 408. l.) viselt dolgairól már volt szó. A második sorban harcoló kath. hittudósok ama kor küzdelmei megértésének hátránya nélkül mellőzhetők. Törekvéseinél fogva figyelemre méltóbb *Lépes Bálint*, nyitrai, később győri püspök, kalocsai érsek és Magyarország kancellárja (megh. 1623.) [22]), ki főleg *szép imakönyveivel* tünt ki (Pragában, 1615. megjelent imakönyve csonkán maradt fenn; Az halandó és itéletre menendő teljes emberi nemzet Fényes Tüköre. . Praga, 1616.; Pokoltól rettentő és mennyei boldogságra édesgető Tükör. . u. o. 1617.; e két utóbbit Inchinusnak Dulcken által latinra forditott művéből dolgozta és forditotta magyarra). Végre is azon időben a meg-megujuló belhá-

boruk és felzavart állapotok nem kedveztek a kath. egyházi irodalomnak; aztán a tehetségesebbek nagy részét elhóditotta volt a reformatio, a megmaradt hű kath. papság kiválóbbjai pedig többet foglalkoztak a politikával, mint a békésebb egyházi tudományok művelésével [28]).

Általában hazánkban és külföldön a *jezsuiták* nem csekély munkásságot fejtettek ki. De ahoz mérve, hogy minden tehetséget körüknek nyertek meg: az eredmény mégsem valami nagy; mivel erejük legnagyobb részét megvetésre méltó moráljuk kifejtésére és szenvedélyes vitairatokra forgácsolták el.

1) Fennebb a 417. l. emlitett forditásokat Németországon az Ulenberg (1630.), Franciaországban a Veron s m. forditása követte; Vujek Jakab jezsuita pedig az egész bibliát lengyel nyelvre forditotta.

2) Ebben a complutumi tartalmán kivül fel van véve; az ó-szövetségi könyvek (Targumim) chaldaeai magyarázata (Paraphrasis); az Új-szövetség syriai forditása, s az utólsó három kötetben magyarázatok, nyelvtanok és szótárak.

3) Ez az antwerpeni tartalma mellett még felvette a samaritanus Pentateucht, az Ó-szövetség syriai és arab forditását és az Új-szövetség arab forditását.

4) Thesaurus lingvae sanctae (Lugduni, 1529.).

5) Isagoge ad sacras literas lib. I; Isagoge ad mysticos sacr. scripturae sensus Lib. XVIII, (Coloniae, 1540 s k.). Szerinte a szószerinti magyarázat csak polyva, levél, héj; a mysticus pedig búza, gyümölcs, kellemes mag.

6) Bibliotheca Sancta, ex praecipuis cath. ecclesiae auctoribus collecta cet. (Lib. VIII, Venetiae, 1566.); több kiadást is ért. III. könyve: Ars interpretandi sacr. scripturas absolutissima — külön is megjelent.

7) Commentarii in V. et N. Testamentum (5 köt., Lugduni, 1639.).

8) Historia Josuae imperatoris (Antwerp. 1574.).

9) Commentaria in omnes S. S. libros (Lib. XVI, Venetiae, 1688.).

10) Canisius (Hondt) Péter 1524. Nimwegenben szül., 1543. Cölnben a jezsuita-rendbe lépett és ezen rendnek Németországon első tartományi főnöke volt; 1549 óta mint ingolstadti egyetemi tanár, 1551 óta mint bécsi udvari prédikátor működött, részt vett a tridenti zsinaton is. II. Miksa alatt az udvar szelleme változtával a schweizi Freiburgban a rend collegiumába vonult vissza és ott halt meg 1597. Nagyobb kátéja „Summa doctrinae christianae s. catechismus major“ címen 1554., a kisebb „Institutiones christianae pietatis s. parvus cetechismus catholicorum“ címen 1566. jelent meg. Rauscher, Der selige P. Canisius (1865.).

11) Bellarmin Montepulcianoban (Toscana) szül. 1542 ; kegyes és tudományos kiképeztetése után 1560. a jezsuita-rendbe lépett; majd a paduai és löweni egyetemen tanitott; azután Rómában a Collegium Romanumban tartotta hires felolvasásait a keresztyén hit vitás kérdései felett. V. Sixtus egyházpolitikai ügyekben Franciaországba küldötte; VIII. Kelemen bibornokká nevezte ki 1599.; de midőn a Molinismust védelme alá vette, elvesztette a pápa kegyét és 1602. mint capuai érsek kénytelen volt Rómát odahagyni; később visszatért és meghalt Rómában 1621. Egész életében főfeladatának tekintette az eretnekek elleni harcot. Fuligati, Vita del Card. Bellarmino (Roma, 1624.).

12) Az Acta Sanctorum kitűnőbb munkásai voltak még Henschen (1600—81.), Papebroch (1628—1714.), Janning (megh. 1723.), Bosch (megh. 1736.), Suyskens (megh. 1771.) s m. A jezsuita-rend eltörlése 1773. és a francia occupatio 1794. megakasztotta a munka folytatását; de 1837. a belga kormány segélyével ujra hozzákezdettek, és ma már a 63. kötet is készen van.

13) Antiquae lectiones ad historiam mediae aetatis illustrandam (6 köt., Ingolstadt, 1602—4.).

14) Az eddigiekhez l. Gieseler, i. m. III. k. 2. r. 685—93.; Henke, i. m. II. k. 216—27.; Alzog, i. m. II. k. 317—24.; Herzog, i. m. III. k. 418—28. V. ö. Werner, Geschichte der kath. Theologiae seit dem Trientiner Concil bis zur Gegenwart (München, 1866.); Hurter, Nomenclator literarius recentioris theologiae (Oeniponti, 1871. s köv. 1—4. füz.).

15) Bod P., Athenas, 147.; Ferenczy-Dánielik, Magyar irók, II. k. 154. l.

16) Bod, i. m. 220—21.; Ferenczy-Dánielik, i. m. II. 253—54. l.

17) Bod, i. m. 126.; Ferenczy-D., i. m. I. k. 233—34. l.

18) Ferenczy-D., i. m. I. k. 114. l.

19) U. o, I. k. 576—78. l.

20) U. o. II. k. 207—11. l.

21) U. o. I. k. 607. és Bod, i. m. 321. l.

22) Ferenczy-Dán., i. m. I. k. 296—97. l.

23) A magyar kath. egyházi irodalomra nézve l. Lányi-Knauz, Magyar Egyház tört., II. k. 390—448. l.; Szabó K., Régi Magyar Könyvtár, 3.; 6.; 551. 577. 601. 602. 1268.; 43.; 122. 145. 178. 184.; 224. 229. 230. 314.; 312. 477. 478. 528.; 388. 403. 663.; 458. 469. 476. sz.; Toldy, Imre, Beőthi, Irod. tört. ide vonatkozó részeit.

82. A harmincéves háboru és a westphaliai béke.

A mint a jezsuiták lábukat Németországban megvetették, a béke, a nyugalom azonnal enyészni kezdett. Az *augsburgi vallásbéke* a XVII. század kezdete óta, a jezsuiták ármánykodása következtében, elvesztette érvényességét. A jezsuiták nemcsak vita- és gúnyiratokkal harcoltak a protestantismus ellen; hanem nyiltan és hangosan hirdették, hogy a kath. rendek a vallásbékét a protestansokkal szemben nem kötelesek megtartani; sőt épen az eretnekek megsemmisitése a legszentebb kötelességük [1]. Nem is kellett sok biztatás. Az egyházi fejedelmek saját területeiken prot. alattvalóikat erőszakkal téritették vissza a kath. egyházba vagy elüzték (mint *Echter Gyula*, würzburgi püspök, 1586.). *Ferdinánd* (mint császár II.) Steier, Karinthia, Krajna hercege, a jezsuiták vakbuzgó növendéke (1598.; l. 211. l.), a protestansok kiirtását teljes erővel munkába vette. A jezsuitáknak egy másik neveltje, *Miksa* bajor herceg hasonlóan megkezdte a protestans egyház ellen a harcot, s az által, hogy a jezsuiták és prot. hittudósok közt vallásos vitát rendeztetett (Regensburgban), csak a kölcsönös elkesere-

dést fokozta. A protestansok részéről elkövetett minden meggondolatlan lépést kiméletlen szigorúsággal torolták meg [2]). Ezen bajokhoz járult még némely *katholikussá lett prot. fejedelemnek* azon törekvése, hogy saját területén a kath. egyházat helyreállitsa [3]); a fejedelmi házaknak torzsalkodásai, örökösödései perei [4]); a szomszéd államoknak Németország belügyeibe való beavatkozásai avégett, hogy a császárságot tehetetlenné tegyék; a luth. és ref. egyház ellenségeskedései és végre azon mindinkább terjedő hír, hogy a kath. rendek a protestansok erőszakos elnyomatását tervezik.

Az egyenetlenségnek és türelmetlenségnek a jezsuiták által elhintett mérges magvai már csirázásnak indultak; a *regensburgi birodalmi gyülésen* (1608.) a kath. rendek kijelentették, hogy az augsburgi vallásbéke csak interim, annak érvénye csak a tridenti zsinat befejezéseig tartott, következőleg a protestansok által 1555 óta lefoglalt egyházi javakat jogosan visszakövetelhetik. A protestans rendek ezen felfogás ellen tiltakoztak s a gyülés végzés nélkül oszlott szét. Ily vészt jósló körülmények közt jött létre egyfelől az *evangelikus unio* (1608. Ahausenben), melynek élén előbb a pfalzi *(IV. Frigyes)*, majd a brandenburgi *(Joakim)* vál. fejedelem állott [5]); másfelől a *kath. liga* (Münchenben, 1609.), *Miksa* bajor herceg kezdeményezése és vezetése alatt [6]). Ugyanezen időben tört ki a viszály *II. Rudolf* császár és *Mátyás* főherceg közt (l. 270. s k. l.), melynek eredménye a lett, hogy Rudolf Ausztriát, Magyar- és Morvaországot Mátyásnak átengedte, s miután Mátyás a nevezett országokban a prot. egyház vallásszabadságát biztositotta, II. Rudolf is kénytelen volt a *cseheknek kiállitott szabadság-levélben* (1609.) a protestansoknak vallásszabadságát és jogegyenlőségét szentesitni.

Elég gyulékony anyag volt tehát felhalmozva, s csak egy szikra kellett, hogy a háboru lángra lobbanjon. Ez a szikra legelőbb *Csehországot* boritotta lángba, hol a protestansok a kiadott szabadság-levél mellett is, már *Mátyás* alatt, sok zaklatásnak voltak kitéve. A Mátyás által trónörökösnek kijelölt *Ferdinánd* alatt, ki esküvel fogadta, hogy a protestantismust ki fogja irtani, az ingerültség a kitörés pontját érte el, midőn *Brunauban* és *Klostergrabban* (Csehország) a protestansok által épitett imaházak egyikét bezáratta, másikát lerombolta, a parancs végrehajtásának ellenszegülőket pedig bezáratta [7]). Az elkeseredett protestansok a császárnál panaszt emeltek; de midőn még fenyegető választ kaptak, a türelem fonala elszakadt. *Thurn Mátyás* vezetése alatt felkeltek, s boszújokat legelőbb a fenyegető válasz adásában bűnösöknek tartott két császári helytartón töltötték ki, kiket egy tit-

kárral együtt a pragai császári várpalota ablakából kidobtak 1618. (máj. 13. [8]).

Ezen ténynyel a *háboru* kockája el volt vetve. A felkelők *kormányt* szerveztek, a nemzetet fegyverre szólitották fel, s midőn Mátyás (1619. márc. 20.) meghalt, Ferdinándot trónvesztettnek nyilvánitották s *királynak V. Frigyes pfalzi vál. fejedelmet*, a német evang. unio fejét, *kiáltották ki*. Ezen menthető, de elhibázott lépés végzetessé vált mind az új királyra mind Csehországra nézve. A rideg confessionalismus átkos szelleme most is megbénitotta a szabadság fegyverét. A luth. német fejedelmek, abban a hitben, hogy a kath. császár majd a luth. egyházat kimélni fogja, vonakodtak a gyűlölt calvinista cseh királynak segélyt nyujtani; sőt a hatalmas szász vál. fejedelem *(I. György János)* [9], jó remény fejében, még a császárnak és kath. ligának tett jó szolgálatokat. Ellenben Ferdinándot a pápa, a spanyol király és a kath. liga támogatta. Az erőknek ilyen aránytalansága mellett a felkelők bukása el nem maradhatott. A cseheket sem *Thurn* vitézsége, sem *Bethlen Gábor* fegyveres beavatkozása (l. 282. s k. l.) nem menthette meg. Prága közelében, a *Fehérhegyen vivott döntő csata 1620.* (nov. 8.) V. Frigyes rövid királyságának véget vetett s a cseh protestantismus megsemmisitését előkészitette. A jezsuiták a császári fegyverek védelme alatt megkezdték a vallásszabadság eltemetését. A prot. istentiszteletet eltiltották; előbb a ref. lelkészeket és tanitókat (1621.), azután a lutheranusokat is (1624.) elűzték; a pragai egyetemet kath. tanárokkal rakták meg; a cseh irodalom kincseit eretnekség címén megégették. Ferdinánd a cseh szabadság-levelet széttépte; a protestansokat polgári jogaiktól, mely még a házasság kötésére is kiterjedt, megfosztotta. E miatt 30,000 szorgalmas, becsületes család hagyta el hazáját. A birodalmi átokkal sujtott Frigyes és hivei vagyonuk és méltóságuk elvesztésével lakoltak; mely javakkal azután a diadalmas császár saját párthiveit jutalmazta meg. *Igy jutott Pfalz a vál. fejedelmi méltósággal együtt Miksának*, a hű bajor hercegnek birtokába (a regensburgi birod. gyűlésen, 1623.). Csehországban a katholicismus teljesen visszaállittatott; és az ország védszentjévé emelt *Nepomuki sz. János* cultusának jutott azon feladat, hogy a vallás- és nemzeti-szabadság hősének, *Husnak* emlékét a szolgává tett nép kebeléből végképen kiirtsa.

Csehországnak kiméletet nem ismerő leigázása és megbüntetése oly általános rémületet idézett elé Németországon, hogy *a prot. unio Frigyestől elpártolt és teljesen felbomlott.* De midőn látni lehetett, hogy a császár kath. restauraló intézkedéseivel örökös tartományai

határánál nem fog megállapodni, s a német szabadság és protestantismus ellen is veszélyes terveket forral: e tervek meghiusitása végett az Anglia (I. Jakab) által támogatott *IV. Keresztély, dán király* lépett a csatatérre. Azonban *Tilly* és *Wallenstein*, császári hadvezérek ujabb diadalokat arattak, a prot. fejedelemségek nagyrészét megszállották, s végre a dán királyt *Lutternél* (Hannoverában, 1626. aug. 27.) oly határozottan megverték, hogy ez kénytelen volt a *lübecki békét* (1629. maj. 12.) elfogadni s megigérni, hogy többé Németország ügyeibe nem fog beavatkozni [10]).

A szerencséjében elbizakodott Ferdinánd most már nem tartotta szükségesnek tovább leplezgetni azon tervét, hogy a katholicismust egész Németországon régi jogaiba akarja visszahelyezni. Még a lübecki béke előtt kihirdette a *visszahelyezési rendeletet (edictum restitutionis*, 1629. márc. 6.), s ezt a vallásbéke hiteles és (kath. szempontból) egyedül érvényes magyarázatának nyilvánitotta [11]). E szerént a protestansok mindazon egyházi javakat, melyeket a passaui szerződés óta lefoglaltak, kötelesek visszaadni; a ref. hitvallásuakra a vallásbéke nem terjed ki; a kath. rendek saját területükön a prot. egyházat nem tartoznak eltűrni és az ó egyházat teljes joggal helyreállithatják.

A *kath. reactio* hivei már az egész protestantismus eltemetéséről álmodoztak, de ezen mámoros álmukból csakhamar felébresztette *Gusztáv Adolfnak*, a svédek hős királyának, a németföldön váratlan megjelenése. Őt ugyan első sorban *politikai érdek* vezette; de épen ezen politika mentette meg a német protestantismust és a szabadságot. Ugyanis a spanyol-ausztriai hatalomnak vészt rejtő emelkedése a pápa aggodalmát és Franciaország féltékenységét nagy mértékben felébresztette. A *mantuai örökösödési háboru* alkalmával az olasz fejedelmek a syanyol uralomtól féltükben Franciaországgal szövetkeztek, s igy *VIII. Orbán* pápát a politikai bonyodalmak arra kényszeritették, hogy azon szövetséget támogassa, mely a katholicismust restauráló, de mindenkit fenyegető császári hatalom ellen és a német protestantismus védelmére fogott fegyvert. Franciaország mindenható minisztere, *Richelieu* utat nyitott *Gusztáv Adolf* számára, hogy Németországon a császár ellen felléphessen (1630. jun. 24.) [12]). A német rendek nagy része még ezen végső szükségben sem akart az idegen svéd királylyal szövetkezni; de az átokkal sujtott *Magdeburgnak* Tilly által *feldulatása* a még vonakodó rendeket is a *svéd szövetség* karjaiba üzte. A *lipcsei csata (Breitenfeldnél*, Tillyvel szemben, 1631. szept. 7.) megnyerése után az egyesült német prot. és svéd seregek diadallal járták be Németországot, s most már a svéd király is kijelentette, hogy hitfelei vallásszabadságának védelmére fogott fegyvert.

Ferdinánd, kinek sem pénze, sem számba vehető hadserege, sem kipróbált hadvezére nem volt [13]); szorult helyzetében ujra *Wallensteinhoz* folyamodott. De ezen lépés csak pillanatig segitette ki a császárt a bajból. A *lützeni véres csata* (1632. nov. 6.) után, melyben a hős svéd király elesett és Wallenstein serege teljesen megveretett, a háboru változó szerencsével és iszonyú pusztitással tovább folyt. *Oxenstierna Axel*, svéd kancellárnak (ki Krisztina, a kiskoru svéd koronaörökös helyett kormányzott) nem sikerült a svédek hatalmára féltékeny német prot. rendeket egy nagy szövetségbe egyesitni; sőt a szász vál. fejedelem a császárral' *Pragában békét* kötött (1635.) [14]). De a kath. táborban sem folyt rendjén a dolog; a császár kénytelen volt *Wallensteint*, kétértelmű magaviselete miatt, a fővezérségtől újból megfosztani [15]), s azt *Gallasra* ruházni, ki *III. Ferdinánddal* (a császár idősebb fiával) a hadi szerencsét egy időre a kath. párt részére hóditotta.

A *nördlingeni elvesztett csata* (1634. szept. 7.) és a pragai béke után *a svédek* a német prot. rendektől elhagyatva, az ausztriai és spanyol hatalom ellen, *idegen hatalmakkal szövetkeztek*. Ezen szövetségben részt vett *Franciaország*, *Németalföld* és *Svédország;* rövid időre részt vett *I. Rákóczy György*, erdélyi fejedelem is (l. 302—303. l.). A háborunak ezen új szaka a vallásos szinezetet majdnem egészen elvesztette. Most már a volt a *fő cél*, hogy a német császári hatalmat annyira meggyengitsék, hogy az Európa szabadságát és fejlődését jó ideig ne veszélyeztethesse, és ezt el is érték a háborunak tovább folytatása által, melynek utólsó nevezetesebb mozzanata, *Prágának* a svédek által megkezdett *ostroma*, épen ott folyt le, hol a pusztitó háboru harminc év előtt lángra lobbant volt.

A hadakozó felek az alkudozásokat már 1635. megkezdették; előbb *Cölnben*, majd *Lübeckben* és *Hamburgban* folytatták; végre *Münsterben* és *Osnabrückben* befejezték. A küldöttek a nevezett helyeken 1644 óta össze voltak gyűlve; de részint a háboru változó szerencséjével együtt járó követelések hullámzása, részint a cím-kérdések és más formaságok a befejezést mindég késleltették. Midőn már a hadakozó felek teljesen ki voltak merülve, Németország feldúlva, a hadi költségek készlete felemésztve, nép és harcos egészen elcsigázva, s a német császári ház fenyegető hatalma és befolyása megtörve: csak akkor *irták alá* az ugynevezett *westphaliai békét 1648. okt. 24.*

Ezen *béke pontjai*, a *vallásügy*, *kárpótlás* és *államjogi viszonyok* szerént, három osztályba sorozhatók. A *vallásügyre vonatkozólag:* 1. a passaui szerződést (1552.) és az augsburgi vallásbéke pontjait,

Francia- és Svédország jótállása mellett, újból megerősitették és a reformáltakra is kiterjesztették. 2. A rendek *reformatio jogát* elismerték, de azt az által korlátolták, hogy az egyházi javak birtoklására és a vallás-szabadságra nézve *szabályzó (norma) évül* 1624. jan. 1. ösmerték el. Amely területeken ezen évben valamelyik hitvallás nyilvános szabad vallásgyakorlatot élvezett, ott abban jövőre is megmarad; más helyeken pedig magán vallásgyakorlattal kell beérnie. Ha egy fejedelem egyik prot. egyházból a másikba tér át, a létező egyházat sértetlenül tartozik fenntartani, de az új hitvallásnak is szabad vallásgyakorlatot engedhet. Természetesen, a *reservatum ecclesiasticum* jogát is fenntartották, de az ezzel ellentétes *saecularisatio* jogát nemcsak elismerték, hanem azonnal gyakorolták is, midőn nehány prot. fejedelmet saecularisált egyházi javakkal kárpótoltak. 3. Minden állami viszony közt a protestansoknak és katholikusoknak teljes *jogegyenlőséget* biztositottak; ezzel kapcsolatban elhatározták, hogy követségeknél, birodalmi törvényszékeknél sat. protestansok és katholikusok egyenlő számmal képviseltessenek, s a vallásügyeket ne szavazattöbbséggel, hanem barátságos egyezkedéssel intézzék el. Végre kijelentették, hogy *a vallásügyi pontok ellen* bármilyen világi vagy egyházi részről *támadható ellentmondásokkal nem fognak törődni.* Erre szükség is volt, mert *X. Ince* „Zelo domus Dei“ bullájában (1651.) a nevezett békét „semmisnek, erőtlennek, igazságtalannak, méltánytalannak, kárhozatosnak, elvetettnek, hiúnak, a múltra, jelenre és jövőre minden befolyás nélkül valónak“ nyilvánitotta.

A császár ezen békének érvényességét örökös tartományaiban nem ismerte el; egyedül a sziléziai tartományokban biztositotta az addigi vallásgyakorlatot és hosszabbitotta meg a protestansok kiköltözési határidejét az 1656. évig. *Csehországban* a protestantismus teljesen kiirtatott, a többi örökös tartományokban *II. Józsefig* folytonos elnyomatásnak voltak kitéve. A *magyarországi protestansok* vallásszabadságát a *linzi béke* (1645) biztositotta ugyan; de számuk, a politikai és egyházi cselszövények s az üldözések következtében, félére apadt le. A kath. reactionak a prot. egyház ellen inditott, százados irtó háboruja alatt *Erdély, a vallásszabadság hazája* volt az üldözött felekezetek menedékhelye, a magyar protestantismus védő bástyája [16]).

1) Az izgatást a Münchenben megjelent „De Autonomia“ cimű munka kezdette meg. Azután Windeck jezsuitának „De exstirpandis haereticis“ és a protestansból pápistává lett Scioppius Gáspárnak „Classicum Belli sacri erga principes ecclesiae rebelles officium“ (1619.) cimű művei a pápa által el nem fogadott és a császártól kicsikart szerző-

désnek teljes mellőzését követelték, s az egyházi rebelliseknek megsemmisitését szent háborunak nyilvánitották.

2) Donauwörth szabad birodalmi várost, mivel prot. lakói egy kihivó tüntetéssel rendezett processiot gúnynyal illettek, birodalmi átokkal sujtották, melyet Miksa bajor herceg hajtott végre; azután jezsuitákkal rakták meg a várost s a kath. egyházat erőszakkal visszaállitották (1607.).

3) Jakab badeni és hochbergi (1590.), Filep baden-badeni őrgrófok (1571.) áttérésük után mindent elkövettek, hogy a kath. egyházat egészen restaurálják.

4) Pl. a jülih-clevei (1609.), mely területhez a brandenburgi és a szász vál. fejedelmi házak egyaránt jogigényt formáltak.

5) Az evangelikus unióhoz csatlakozott ezúttal a würtembergi herceg és a bádeni őrgróf, kik arra kötelezték magukat, hogy a kath. követelésekkel szemben egyesült erővel védelmezik magukat.

6) A kath. ligához csatlakoztak: a würzburgi, constanzi, augsburgi, passaui, regensburgi püspökök; az ellwangeni prépost, a kempteni apát; a mainzi, trieri és cölni érsekek és vál. fejedelmek; ezen oldalon foglalt állást Ferdinánd főherceg, Spanyolország és a pápa.

7) A katholikusok ezen erőszakosságot azzal akarták igazolni, hogy a szabadság-levél csak a kiváltságos rendeknek és nem a kath. földesurak alattvalóinak szólt. Már pedig Klostergrab, a pragai érsek, Brunau az odavaló apát területéhez tartozott. Biz ez kissé jezsuita-mentség.

8) A kidobottak, Slawata kamara-elnök, Martinitz várgróf, Fabricus titkár, nem haltak meg; az ablak alatt felhalmozott ruganyos szemétdomb volt életük megmentője.

9) I. György János szász vál. fejedelmet Hoë vagy Hoënegg Mátyás, szigorú luth. udvari pap, ki állitólag császári zsoldban állott, vette rá arra, hogy ne segitse a „calvinista Antikrisztust," s később 1635. arra is, hogy az evangelikusokra nézve oly káros pragai békét megkösse.

10) Ezen békekötés értelmében a dán király elvesztett birtokait visszanyerte; ellenben megigérte, hogy a lefoglalt egyházi javakat visszaadja s a császár ellen senkivel sem szövetkezik.

11) A császári rendelet igy hangzott: 1. a prot. rendeknek nem volt joguk a passaui szerződés után lefoglalni azon egyházi javakat, melyek felsőségük alatt állottak; 2. a protestansok a reservatum ecclesiasticum jogával meg nem egyezőleg maradtak meg az érsekségek és püspökségek birtokaiban; 3. Ferdinánd császárnak azon nyilatkozata, mely szerént a prot. alattvalók egyházi államokban is a vallásbéke áldásait élvezhetik, nem érvényes. Ezen határozatok szerént kell a kamarai törvényszéknek itéletet hozni. Császári biztosok fogják a jogtalanúl lefoglalt egyházi javakat visszavenni. Különben is a vallásbéke csak a katholikusokra és a változatlan augsburgi hitvallás hiveire vonatkozik; a többi felekezetek ezután nem türetnek meg. Azok, kik ezen határozatoknak ellenszegülnek átokkal sujtatnak. Khevenhüller, Annales Ferd. XI. 438. után közli Gieseler, i. m. III. k. 1. r. 422. l.

12) A szerződés értelmében a király arra kötelezte magát, hogy a kath. cultust mindenütt tűrni fogja, ahol csak találja, és a vallás dolgában magát a birodalom törvényeihez alkalmazza. A szövetség célja volt a német rendek jogainak helyreállitása, a császári csapatok eltávolitása, a tengernek és kereske-

désnek biztositása. G u s z t á v A d o l f (Droysen szerént) első sorban azért harcolt, hogy saját koronáját a Habsburgház által támogatott Wasaház kath. ága ellen Lengyelországban; s hogy a Keleti tenger kikötőit és kereskedelmét a spanyol tengeri hatalom és szövetségei ellen megvédje. A harc kockájától függött koronájának és a Keleti tengernek birtoka vagy elvesztése, saját házának és országának nagysága vagy bukása. Tehát a szükség űzte a háboruba; s ha nem lépett volna fel a vallásszabadság megmentésése végett; fel kellett volna, hogy lépjen azért, hogy a vallásszabadság diadala által önmagát mentse meg. A K e l e t i t e n g e r b i r t o k a volt ezen europai háborunak egyik mozgató oka a prot. és kath. hatalmak közt. Ezért lepte el a düh Wallensteint, midőn Stralsundot nem tudta bevenni. Ausztria a tengernél akarta megvetni a lábát, hogy azután a közbe eső országokra könnyen rátehesse kezét.

13) T i l l y a Lechnél kapott sebében halt meg, 1632. ápr. 20.; a korlátlanúl hatalmaskodó W a l l e n s t e i n t pedig Ferdinánd a regensburgi gyűlésen, 1630, a rendek és kath. liga kivánatára kénytelen volt elbocsátani.

14) Ezen b é k e szerént Lausitz a vál. fejedelem birtokában maradt, s az edictum restitutionis negyven évre felfüggesztetett.

15) A fővezérségtől megfosztott W a l l e n s t e i n hiveivel Eger várába vonult, hogy W e i m a r i B e r n á t t a l, az ellenfél egyik vezérével egyesüljön; de egyik teremtménye, B u t t l e r ezredes által hiveivel együtt meggyilkoltatott, 1634. febr. 12.

16) C a r o l i C a r a f f a, Commenta de Germania sacra restaurata (Coloniae, 1639.; circa 200 decreta diplomatica); B a r t h o l d, Geschichte des grossen deutschen Krieges vom Tode Gusztav Adolf's ab, mit besonderer Rücksicht auf Frankreich (2 köt., Stuttgart, 1842. s k.); G i n d e l y, Gesch. des 30-jährigen Kriegs (2 köt., Prag, 1869. 78.); P e s c h e c k, Gesch. d. Gegenreformation in Böhmen (2 köt., Dresden, 1844.); G f ö r r e r, Gust. Adolf, König von Schweden u. seine Zeit (3. kiad., Stuttgart, 1852.); D r o y s e n, Gust. Adolf (2 köt., Leipzig, 1857. 70.); M e y e r n, Instrumentum pacis Westphaliensis (Hannover, 1734—36., 6 köt.; 3 pótköt., Göttingen, 1747.); Urkunden der Friedensschlüsse zu Osnabrück u. Münster nach authentischen Quellen (Zürich, 1848.); P ü t t e r, Geist des westphäl. Friedens (Göttingen, 1795.); S e n k e n b e r g, Darstellung des Osnabrück- u. Münsterischen oder sogenannten westphäl. Friedens (Frankfurt, 1804.); V. ö. G i e s e l e r, i. m. III. k. 1. r. 419—32.; B a u r, i. m IV. k. 248—54.; H e n k e, i. m. II. k. 183—92.; A l z o g, i. m. II. k. 336—44; R a n k e, i. m. II. k. 287—96., 346—77. l.

TIZENEGYEDIK SZAKASZ.

A KATH. TÉRITÉS-ÜGY EMELKEDÉSE.

83. A térités Keletindiában és Japánban.

A kath. egyház a reformatio következtében Európában szenvedett veszteségeit más világrészekben igyekezett kárpótolni. Ezen törekvésében nem pusztán azon vágy vezette, hogy uralmát gyarapitsa, hanem az is, hogy a keresztyénség terjedésére az utat a föld minden pontján egyengesse; s nem is fegyveres vagy más erőszakos téritésmódot vett alkalmazásba, hanem az ige, a vallás és egyház szellemének hatalmával indult hóditó útjára. És az egyház küldöttei ezen a téren olyan kitartást, annyi áldozatkészséget tanusitottak, hogy tőlük a méltányló elismerést lehetetlen megtagadni. Másfelől az is igaz, hogy *a kath. egyház ezen időben a térités mezején versenytárs nélkül állott*, mivel a protestansok még ekkor egyházuk szervezésével és hittani vitáikkal elfoglalva, nem igen gondoltak arra, hogy az evangelium szellemével távoli idegen vidékeket is megismertessenek. Az is igaz, hogy *a szerzetesekben*, főleg a *jezsuitákban* és *Ferencrendiekben* oly erővel, a *Congregatio de propaganda fide* és a *Collegium Urbanum de propag. fide* cimü téritői intézetekben oly szilárd alapokkal rendelkezett, melyek ezen munkásságnak sikerét előre biztosithatták.

Egyelőre *Ázsia* több fontos pontján kezdettek munkához; s ha ezen óriási területen a kifejtett erővel és buzgósággal az eredmény nem állott arányban, azt a kedvezőtlen körülményeknek és az európaitól egészen különböző, erősen kifejlett társadalmi viszonyoknak lehet tulajdonitni. Hiszen több ezer éves vallásos és társadalmi intézményeknek lerombolása, s azok helyébe egészen új és idegen szellemünek felépitése nem évek, hanem századok kitartó szorgalmának lehet csak eredménye.

Keletindiában egy régen letünt müvelt világ romjai közt élt az élénk képzelő tehetségü, álmodozó, az örökkévaló eszméjébe egészen elmerülni ohajtó *indus nép*, mely az erőtől duzzadó, forró égalji természet ragyogó gazdagságának bűvös hatása alatt a természet iránti mély szeretetét, hő ragaszkodását, úgyszólva az anyaföld dús emlőiből szívta be. Ezen nép vallásrendszere, a *pantheista brahmanismus*, mely az örök egymindenséget isteni háromságban (*Brahma* az előállás, *Visnu* a fenntartás, *Sziva* az enyészet fogalma) fogta fel, a világot Brahma kiáramlásának tartotta s az ember feladatául *a léleknek* majd-

nem végtelennek tetsző *bolyongása* után a Brahmába való elmerülést tűzte ki; mely *isteni eredetü*, tehát megmásithatlan *társadalmi rendszert* fejtett ki, s annak osztályai (*a brahmánok* vagy papok, a *kszatriják* vagy harcosok, a *vaiszják* vagy földművesek, iparosok és kereskedők, a *szudrák* vagy szolgák *kasztja)* közé áthághatlan választó falat emelt; ezen vallásos és társadalmi rendszer a különböző műveltségű néposztályok lelkületébe oly kitörölhetlenül bevésődött, az állami intézményekkel oly erősen összeforrott, hogy a keresztyén vallás számos rokon eszméje mellett sem számithatott állandó hóditásra. Még a *páriáknak* (a hóditók által ott talált bennszülötteknek), az állatnál is kevesebbre becsült, megvetett tömege is ragaszkodott azon helyzethez, melyben a boldogság egészen idegen volt. Ezen indus népre, függetlensége elvesztése óta már majdnem *ezer éves szolgaság* súlya nehezedett; előbb *moszlem zsarnokok*, majd *keresztyén* (angol) *kereskedők* uralma alá jutott. A szolgaság erkölcstelenitő századai a nép önérzetét, bátorságát összetörték, szellemi tevékenységét elzsibbasztották, a világ folyása iránt fásulttá, közönyössé tették. De ha tűrt, ha szenvedett, midőn ősi szentségének léte forgott kockán, feljajdult és utólsó kincsét, hite oltárát a halált megvető hős bátorságával védelmezte.

Portugallia keletindiai birtokain a Ferencrendiek már 1510 óta megkisérlették a *téritést*, és az alakuló községek vezetése végett közülök egy püspöknek is kineveztetett. Majd Portugallia királyának, *III. Jánosnak* ajánlatára és a pápa beleegyezésével *Xaver Ferenc* (kit utóbb India apostolának neveztek) két jezsuita társával *Godba*, Portugallia keletindiai birtokainak fővárosába vitorlázott (1542.; l. 443. l.) és onnan indult viszontagságos téritői útjaira. Apostoli buzgósággal, egyszerűséggel és önmegtagadással, a keresztyén szeretetnek áldásait mindenfelé árasztva, járta be az *indiai partvidékeket és szigeteket*, s ezereket meg ezereket keresztelt meg a megvetett és a társadalomból kitaszitott páriák osztályából. Goában a korábban alapitott *téritő seminarium* vezetését átvette, s Európából nyert anyagi segély és új tanerők által gyarapitva, nagyszerü *jezsuita collegiummá* alakitotta át. A tizparancsot, az apostoli hitvallást és evangeliumokat a nép nyelvére lefordittatta, maga is betanulta, s új hiveinek buzgósággal tanitotta. Xavert (kinek jelszava volt: Amplius! Amplius!) téritői buzgalma mindig tovább űzte. Felkereste *Travancor* partvidékét, *Malaccát*, a *Molukki szigeteket* sat. A keresztyén szeretet áldásos munkái, főleg gyógyitásai által, melyeket a nép csodáknak tartott, egész községeket nyert meg a keresztyénségnek. Ezen rohamos téritės és külső keresztség az új hivek kedélyére nem gyakorolhatott oly mély benyomást, hogy

abban az igaz keresztyénség erős gyökeret verhetett volna. Ehez járult még a *kath. téritőknek* azon mindenütt mutatkozó *elfogultsága*, melyszerént a *katholicismust a keresztyénség rovására dédelgetik* és eltérő nézeteket nem tűrnek. Most is alig vetették meg lábukat Keletindiában, hóditásaiknak biztositására *hitnyomozószéket* állitottak fel (1560.), s a helyett, hogy az Indiában talált *Tamás-keresztyénekkel* egyesülve működtek volna, azoknak öt század óta fennálló községeit megsemmisitették s *Nestorius* nevét ujolag elátkozták.

A XVII. században a jezsuiták tovább folytatták a téritést, *Madaurában* egyházat, iskolát és kórházat alapitottak. A lassan haladó téritésnek ujabb lökést adott 1606 óta *Nobili Robert* jezsuita, ki Madaurában mint bűnbánó brahmán lépett fel, a páriákkal minden érintkezést került, a keresztyén vallást a brahmanismussal azonosnak hirdette *s az indus szokásokhoz alkalmazkodva*, a brahmánok közt sikerrel működött. Ezen *új indus keresztyénségen* eleinte még az európai jezsuiták is megbotránkoztak; de midőn a Madaurában működő kapucinusok e miatt Rómában panaszt emeltek: az egész jezsuitarend saját hittéritőinek pártjára állott, s az *accomodatio felett kiütött viszály* évekig elhuzódott. Azonban hiába engedték meg a jezsuiták az indus keresztyéneknek pogány szokásaik folytatását, azért az eredmény mégsem felelt meg a várakozásnak; mert a jezsuita keresztyénség sem a bramahnismussal, sem az előbbi hóditók alatt elterjedt, erőteljesebb és egyszerübb *iszlámmal* nem versenyezhetett.

Midőn *Xaver* (1549.) *Japánba* érkezett, ott teljesen kifejlett egyházi életet: templomokat, harangokat, olvasókat, szerzeteseket és rendezett papuralmat talált. Az eredetileg *atheista buddhismus* a világot semmisnek, az emberiséget egyetlen nagy szenvedő községnek hirdette; hiveinek az önzetlenséget, a könyörülő szeretetet, kiméletet, szemérmetességet és türelmességet parancsolta; *a kasztokat eltörölte;* s a világ nyomorától megszabadult lelket, az öntudatot kioltó s a lélek végtelen bolyongását megszüntető *Nirvanába* utasitotta. Ezen vallás, miután alapitóját, *Buddhát isteni méltóságra emelte*, a szentek és ereklyék tiszteletét meghonositotta s a papuralmat teljesen kifejtette, Japánban is állami vallássá lett [1]). Xaver, kit eleinte a japáni nyelvben való járatlansága miatt kigúnyoltak, s kinek a *boncokkal* (papok), kik nagyon fogas kérdésekkel [2]) ostromolták, igen sok baja volt; végre Xaver azon alkalmazkodása által, hogy a buddhismus szent szokásait tiszteletben tartotta, az akadályokon győzedelmeskedett s főleg *Amanguchi* és *Bungo* fővárosokban ezereket keresztelt meg. Már épen

Sindba készült utazni, midőn a halál apostoli buzgóságának véget vetett (1552.) [3].

Xavernek elkezdett művét *Japánban* a jezsuiták kedvező eredménynyel folytatták tovább; néhány tartományt egészen megnyertek; iskolákat, templomokat épitettek; a keresztyének száma állitólag meghaladta a 200,000-et. De midőn a boncok észrevették, hogy a jezsuiták a vallás szine alatt maguk akarnak uralkodni, a rokonszenv enyészni kezdett. A mindenünnen betóduló európai iparlovagok erkölcstelensége, kapzsisága, féktelensége és azon gyanu, hogy a téritės idegen uralom javára történik, a nép szemét felnyitotta, békés hangulatát megváltoztatta, s ezen fordulatot véres üldözések követték (1587 óta). Hetven keresztyén templomot égettek fel és számos keresztyént végeztek ki. Ezen gyászos esemény bekövetkezését a kapucinusoknak a jezsuitákkal való versengése, egymás kölcsönös kiátkozása és a hollandiaknak a portugálok megbuktatására irányult politikája nagy mértékben elősegitette. A megujult üldözések végre az egyház teljes kiirtásával végződtek (1637.), és Japán a külföldiekkel való minden érintkezést örök időre megtiltotta [4].

1) A buddhismus Kr. e. egy századdal hosszas küzdelem és üldöztetés után kénytelen volt hazáját, Kapilavasztut s a szomszédos keletindiai országokat elhagyni és a szomszéd idegen területeken és népeknél keresni menedéket; hol aztán a különböző nemzetiségek és ős vallások befolyása alatt több átalakuláson ment át.

2) A többek közt azt kérdezték, hogy miért nem semmisitette meg inkább Isten Ádámot az eset előtt, hiszen ez által az emberiség több ezer éves szerencsétlenségének vehette volna elejét; vagy ha megengedte, hogy elessék, miért segitett oly későn azokon, kik más bűneért szenvedtek?

3) Horatius Turselinus, De vita Franc. Xaveri, qui primus e societate Jesu in India et Japonica evangelium propagavit (Lib. IV., Romae, 1594.); Reithmeier, Leben des hl. Franz Xaver (Schaffhausen, 1846.); Vent u. Hoffmann, Fr. Xaver, ein weltgeschichtliche Missionsbild (Wiesbaden, 1869.)

4) Wittmann, Geschichte der kath. Mission (2 köt., Augsburg, 1850.); Müllbauer, Gesch. der kath. Missionen vom XVI. bis in die Mitte des XVIII. Jahrhunderts (München, 1852.). V. ö. Alzog, i. m. II. k. 311—14.; Henke, i. m. II. k. 134—38.; Baur, i. m. IV. k. 463—67.

84. A térités a sinai birodalomban.

Midőn az európaiak az óriási sinai birodalom határát átlépték, ott teljesen kifejlett, majdnem megkövesült ősrégi műveltséget, szilárd alapokon szervezett államot, rendezett társadalmat és egymás mellett békében kifejlett vallásokat találtak. Az *ős állami vallás* az eget a világrend elvének, a mindenséget átható ős erőnek, minden lét törvényének tekintette. Az égnek ugyanazon törvénye nyilvánul a természeti

és erkölcsi életben. Az égnek kiegészitő ellentéte a föld, az egyes lények anyja. Az *ember* az ég és föld között áll, részes mindkettőben; természeténél fogva jó és igy ujjászületésre nincs szüksége; de ha mégis bűnt követ el, ez által megzavarja a természet rendjét, ajtót nyit a csapásoknak, betegségnek, nyomornak mindaddig, mig csak a megzavart rend helyre nem áll. A meghaltak lelkei az égbe jutnak, s mint nemtők azután is befolyást gyakorolnak utódaikra. A sinai e világot isten országának s magát ezen ország született polgárának tekinti. A *cultus* az állam dolga, mert az állam egyszersmind egyház is, melyben azonban istent és világot közvetitő papi rendnek nincsen helye. A *császár* az ég képviselője, az ég fia, a nép atyja; az égnek, a vett jótéteményekért, egyedül ő nyujt hála-áldozatot; az ő kezében van ugyan minden hatalom, de ő is csak az ég törvényének, azaz a birodalom hagyományos törvényeinek végrehajtója és tetteit egy tudós aristokratia ellenőrzi. Ezen természetvallást, mint reformator, *Kong-fu-tsze* [1]) *pantheista rendszerbe* öntötte; de a metaphysikai elméleteket mellékeseknek és meddőknek tekintvén, főleg a gyakorlati, erkölcsi résznek, az embernek embertársai iránti kötelességeinek teljes kifejtésére és megszilárditására törekedett, és igy a történetileg kifejlődött műveltséget befejezve, mint szerves egészet hagyta az utókorra [2]). Ezen humanus, de minden költészetet nélkülöző, nagyon is józan vallás-rendszer mellett, főleg a nép alsóbb köreiben nagyon el volt terjedve a *Tao-tan* [3]), melyet *Lao-tsze* tanitott [4]). Ezen tan szerént egy felfoghatlan lény mindennek forrása, ez és az ebből kiáradó erő a tisztelet tárgya, a bölcs eszménye. A bölcsnek az a feladata, hogy magába zárkozzék és minden érzékitől független legyen. A boldogsághoz a szigorú élet vezet; a világi bölcseséget kerülni kell, mert az a boldogság ellensége. Ezen vallás idővel zavaros mysticismussá és csoda-kórsággá fajult el; hivei önsanyargatás, ima, virasztás és varázs-szerek által igyekeztek az örök boldogságot elnyerni. Nagy elterjedést nyert még a *buddhismus* vagy *Fó-tan* [5]) a nép alsóbb osztályainál; de új hazájában eredeti tisztaságából kivetkőztették s a régi természetvallás elemeivel és babonáival keverték össze.

A keresztyén hittéritők a kereskedelmi forgalom nyomában jutottak Sinába, a mennyei birodalomba; de habár a vallás tárgyai felett az eszmecsere egészen szabad volt is, az idegenek iránt tanusitott ellenszenv és megvetés a keresztyén vallás terjedését nagyon megnehezitette. Végre *Ricci Mátyás* vezetése alatt (1582.) megérkeztek a jezsuiták, kik mint tudományosan képzett férfiak, csillagászati, mathematikai és orvosi ismereteikkel a nép előtt nagy tekintélyt vivtak ki s az udvar

kegyét is megnyerték. Ricci csak azután kezdette hirdetni az evangeliumot, miután a sinai nyelvvel, műveltséggel és szokásokkal megismerkedett; azon *kátéban*, melyet hivei számára irt, a keresztyén tanokat Kong-fu-tsze erkölcsi tanaival vegyitette, s általában a sinaiakkal igyekezett elhitetni, hogy a keresztyén vallás Kong-fu-tsze tiszta ős tanának megujitása. Ezen alkalmazkodásnak a sikere nem is maradt el. Rövid idő alatt községek alakultak, templomok épültek, a sz. irást és Aquinoi Tamásnak Summa Theologiae cimü művét leforditották. A kezdet nehézségeinek legyőzése után, az ujabban érkezett jezsuiták (kiknek élén Riccinek 1610. történt halála után a cölni *Schall Adám* állott, 1628 óta), hogy a téritést siettessék, az alkalmazkodásban még tovább mentek, a keresztyén vallást egészen sinai mezbe öltöztetve kezdették árulni, hogy jobb kelete legyen, és számos sinai vallásos szokást érvényben hagytak. E miatt a Domokosrendiek és kapucinusok, kik Sinában (1535 óta) hasonlóképen téritéssel foglalkoztak, Rómában panaszt emeltek. A jezsuiták azzal védték alkalmazkodásukat, hogy a meghagyott szokások polgáriak és nem vallásosak. A pápák ezen ügygyel szemben nagyon habozó állást foglaltak el; *X. Ince* (1645.) elitélte és eltiltotta a jezsuiták alkalmazkodását; de ezek nem engedelmeskedtek, s küldötteik a nagy siker fényes reményeivel ugy elámitották *VII. Sándort*, hogy ő a jezsuitáknak kedvező itéletet hozott (1656.), s kijelentette, hogy a vitatott szokások, mint Confucius tiszteletére vonatkozók, polgári jellegüek és megengedhetők. A jezsuiták a megkezdett irányban tovább folytatták munkájukat; de azért a *sinai accomodatio* felett folytatott vita még egy századig sokat foglalkoztatta a téritésügyi congregatiot és a pápákat [6]).

1) Kong-fu-tsze = Kong mester, a latinos Confucius Lu fejedelemségben szül. Kr. e. 551., megh. 479.

2) Pfleiderer, Die Religion, ihr Wesen u. ihre Geschichte, cet. (2 köt., Leipzig, 1869.), II. k. 171—92.; Jul. Happel, Die altchinesische Reichsreligion cet. (Leipzig, 1882.).

3) Tao jelentése út, kapu; de azon mystikus kapu, melyen át minden az életbe jut, és a mely egyszersmind a tökélyességhez is elvezet.

4) Lao-tsze Thszu fejedelemségben, Kr. e. 604. szül.; tanát a Tao-tekingbe tette le, melyet azonban ma már hivei sem értenek, sőt értelmezése felett az európai tudósok közt is nagy az eltérés; egyik rationalis, másik mystikus irányunak tartja. Thiele, Kompendium der Religionsgeschichte (ford. Weber, Berlin, 1880.), 41—44 l.

5) Fo Buddhának sinai neve, hivei főpapjukat a Lamát Buddha incarnitiojának tartják.

6) Schall, Relatio de initio et progressu fidei orthodoxae in regno Chinensi per missionarios societatis Jesu ab 1581—1669. (Regensburg, 1672.); Wittmann, Geschichte der kath. Missionen im Kaiserreich China (Wien, 1845., 2 köt.).

85. A térités Amerikában.

Dél-Amerikában a még kevésbé ismert és gazdag *Brazilia* felett portugálok uralkodtak. *III. János* király ezen területre *Robreya Emanuel* vezetése alatt jezsuita téritőket küldött (1549.), kik a portugál fegyverek védelme alatt, sok akadálylyal küzdve, megkezdették a bennszülött emberevő indusok téritését. Nehány év múlva az ország fővárosában a *S. Salvador püspökséget* alapitották (1551.), mely a további téritéseknek központját képezte. Egyes törzsek el is fogadták a keresztyénséget s annak külsőségeibe nagy nehezen beletörődtek; de megtartották ősi isteneiket is, s azokat a keresztyénekével közösen imádták.

Sokkal fontosabb volt a jezsuiták működése a szomszéd *Paraguayban*. Ezen területet a spanyolok vették volt birtokukba (1536.). Azután Ferencrendiek kezdették meg a téritést, de nem nagy sikerrel. Majd a jezsuiták is megérkeztek, kik az új telepen nemcsak a keresztyén vallást, hanem a culturát is meg akarták honositni. Hogy ezen célt annál biztosabban elérhessék, szükségesnek gondolták, hogy új hiveiket a spanyol gyarmatosok garázdálkodásai és a nem jezsuita téritők zavaró befolyása alól egészen felszabaditsák. E végett *III. Filep* spanyol királyhoz folyamodtak, ki kérésüket teljesitette és egy *rendeletben* (1610.) megparancsolta, hogy a jezsuiták egyházi telepeinek határát, a nevezett rend engedélye nélkül egy spanyol se merje átlépni. Igy tették le a jezsuiták a *paraguayi papi köztársaság* alapját, hol az üldözött indusokat szeretettel fogadták, földművelésre, kézművekre és európai szokásokra tanitották, s mint valami gyermekeket szoros felügyelet alatt tartották. Az igy *communista alapon* berendezett telepekről a jezsuiták azt állitották, hogy azok az ős keresztyén községeknek megujitott példányai. Tagadhatatlan, hogy az indusok ezen gyámság alatt a rendezett társadalmi életnek és műveltségnek elemeit valamenynyire elsajátitották; de a látszat csalt, az új keresztyén állam polgárai csak kiskoruságra kárhoztatott nagy gyermekek voltak és nem szabadon gondolkodó s cselekvő polgárok. Önálló, egész emberek nevelése nem is lehetett a jezsuiták célja; mert ők nagyon jól tudták, hogy uralmuk csak addig állhat fenn, mig hivő alattvalóik helyett maguk gondolkodnak. Az ekként idomitott indusok a jezsuitákat, mint valami felsőbb rendü lényeket, hódolva tisztelték; hiszen uraik kezében volt minden birtok, gazdagság és hatalom, s ha később az egyes családoknak magán birtokot engedtek is át; de a föld nagyobb része *isten*, azaz a jezsuiták *birtoka* maradt, melyből a téritő, nevelő és uralkodó

jezsuiták jól felgazdagodtak. És mégis a boldognak, patriarchalisnak hirdetett keresztyén minta-állam sok panaszra adott alkalmat. Azzal vádolták a jezsuitákat és méltán, hogy nemcsak más szerzetes-rendek téritőit nem tűrik meg saját területükön, hanem a püspököktől [1], sőt az anyaországtól is függetlenek akarnak lenni, s a vallás cége alatt, saját rendük érdekében, jövedelmező kereskedést űznek [2].

1) Ezen függetlenségi törekvés miatt 1640. Cardenas assomptioni (Paraguay fővárosa), 1647. Palafox angelopolisi (Mexikoban) püspökkel heves összeütközésük volt a jezsuitáknak.

2) Charlevoix, Historie du Paraguay (3 k., Paris, 1756.); Ibagnez, Das Reich der Jesuiten in Paraguay (ford. le Bret, Leipzig, 1774.).

TIZENKETTEDIK SZAKASZ.

A KELETI EGYHÁZ.

486. A protestansok egyesülési törekvése a keleti egyházzal.

Midőn a reformatio hivei a pápa és római egyháza ellen megkezdették a harcot, ezen mozgalom nem hagyta érintetlenül a keleti egyházat sem. Hiszen *a keleti egyház is örökös tiltakozás a papismus visszaélései ellen*. A protestans és katholikus egyházak, mint harcoló felek szövetségest kerestek a keleti egyházban. Ezen két, egészen ellentétes irányu törekvés, t. i. *a prot. egyháznak a keletivel és a kath. egyháznak ugyancsak a keletivel való egyesitése*, képezi ezen időszakban a keleti egyháznak két kiválóbb eseményét; ehez járul harmadikúl *az orosz egyház függetlensége* és jövö nagysága alapjának letétele.

Lássuk legelébb a prot. egyháznak emlitett irányu törekvését. A protestantismus és a keleti egyház közt kinálkozó érintkezési pontokra *Luther* már a lipcsei vitán rámutatott, midőn azt bizonyitgatta, hogy a római absolut uralom határain kivül is van létezési joga a keresztyén egyháznak, s példáúl felemlitette a keleti egyházat [1]. Hiszen a keleti egyház mellett a protestantismus is ugyanazon ellenzéki állást foglalta el a római egyházzal szemben, midőn elvetette a pápaságot, a tisztitó tüzet, az úrvacsorának egy szín alatt kiszolgáltatását s a papok nőtlenségét. Volt tehát elég érintkezési pont a csatlakozásra; de az elvi különbségek s a kedvezőtlen körülmények ezen kiszámithatlan hatásu terv megvalósitását mégis lehetetlenné tették. A XVI. század közepe táján (1559.) *II. Joasaph* constantinápolyi patriarcha *Demetrios My-*

sos diakonust küldötte Wittenbergbe, hogy ott a prot. tanokkal megismerkedjék. Néhány hó múlva *Melanchton* a diakonust az augsburgi hitvallásnak görög forditásával és a patriarchához intézett üdvözlő levelével küldötte haza. Ezen első kisérlet azonban eredménytelen maradt. Később, midőn *II. Miksa* császár a buzgó prot. *Ungnad Dávidot* küldte Constantinapolyba a portához követnek, kit *Gerlach István* (Würtembergből) mint követségi prédikátor kisért el; ezen alkalmat két luth. theologus, a rostocki *Chytraeus Dávid* és a tübingai *Crusius Márton*, a görögnyelv tanára, igen kedvezőnek találta arra, hogy az egyesitési terv megujitása végett *II. Jeremias* patriarchánál kisérletet tegyen. Ezen kezdeményezést több évi levelezés követte [2]). Előbb *Andreaenak egyházi beszédeit*, majd *az augsburgi hitvallásnak ujabb görög forditását* küldötték meg a patriarchának (1575.) több felvilágositó irat kiséretében, kérvén őt, hogy a prot. tanokra vonatkozólag nyilvánitsa őszinte véleményét. A patriarcha válaszából kitünt, hogy a két egymást kizáró tanrendszernek egygyé olvasztása elvi ellentétek miatt lehetetlen. A patriarcha több levelében higgadtan, de határozottan kijelentette, hogy *nem tud megbarátkozni azon tanokkal*, hogy a Szentlélek az Atyától és Fiutól származik, hogy az ember egyedül hit által is üdvezülhet, hogy csak két szentség van, hogy a szentek segélyül hivása nem szükséges és hogy a szerzetesség elvetni való intézmény. Majd arra intette a luth. theologusokat, hogy ne akarjanak bölcsebbek lenni az egyház világosságainál, a hét szent zsinatnál, a szent atyáknál, és tartsák meg mindazt, a mit az egyház megállapitott, akár irva maradt fenn, akár nem. A tübingaiak álláspontjaikat hiában védelmezték, a patriarcha nem engedett; utóbb megirta, hogy hagyjanak fel a meddő vitával, hitvallás-különbség mellett is jó barátok maradhatnak. Végre a tübingaiak levelét a patriarcha válaszolatlanul hagyta, s az összeköttetés teljesen megszakadt (1581.).

Az egyesülésre egyelőre több reménynyel kecsegtetett a *ref. egyház kisérlete*. Ugyanis midőn *Litvániában* a jezsuiták segélyével (III. Zsigmond idejében) *a görög egyháznak a rómaival egyesitését* munkába vették; *Meletius Pega*, alexandriai patriarcha, szorongatott hitfelei védelmére *Cyrillus Lucarist* [3]), a nyelvekben jártas, tudományos férfiut küldötte el (1596.). Cyrillust olaszországi tartózkodása teljesen meggyőzte a római egyház visszaéléseiről, melynek fejét későbbi leveleiben Antikrisztusnak nevezte; Litvániában ugyancsak elég alkalma nyilt, hogy megismerkedjék a jezsuiták fondorkodásaival, kiket a pápaság mindenre kész eszközeinek tekintett; és ha a római egyházban szerzett tapasztalatait a genfi ref. egyházban szerzettekkel összehason-

litotta, igazságra törekvő, egyenes lelkének nem kellett soká habozni a felett, hogy melyik egyházban keresse szellemének rokonait, eszméinek barátait. A ref. egyház iránti rokonszenve sohasem szűnt meg; a ref. papsággal kötött barátságos viszonyt patriarchasága alatt is híven fenntartotta, s a két egyház egyesülésének tervét komolyan munkába vette, hogy igy egyesült erővel a római egyház veszélyes terjeszkedési kisérleteinek, mig nem késő, útját állja. Időnként egyes ifjakat küldött a ref. egyetemekre, hogy az ottani szellemet elsajátitsák s terve kivitelében segélyére lehessenek; igy küldötte *Metrophanes Kritopulus* alexandriai papot (1616.) Oxfordba. Később *az unio alapjául* és saját egyházában meghonositás végett egy majdnem *Calvin szellemü hitvallást irt* [4]), melyen még barátai közül is sokan megütköztek, a jezsuiták pedig boszúságukban a szerző vesztére minden lépést megtettek. Igy a török udvar előtt politikai vétségekkel, a görögök előtt hitárulással vádolt patriarchának ingadozó székét az angol és hollandi követek a legnagyobb buzgósággal sem voltak képesek állandóan megvédeni. Végre a jezsuita ármány a buzgó, egyházát a haladás útjára vezetni törekvő reformátornak a vértanu-koronát is megszerezte. Mint hazaárulással vádolt, a szultán parancsára megfojtatott (1638.). Maga *Metrophanes Kritopulus*, Cyrillus pártfogoltja (később alexandriai patriarcha) már korábban eltért mestere irányától; az általa fogalmazott *hitvallásban* [5]) élesen megtámadta a kath. dogmákat, a protestantismus iránt elég rokonszenvet tanusitott, de azért a görög egyház álláspontján maradt, s hitrendszere lényegéből semmit sem áldozott fel; sőt midőn *Berrhoeai Cyrillus*, Cyrillus Lukaris utóda, egy *constantinápolyi zsinaton* (1638.) elődе tanaira kimondta az átkot, ezen itélethez Metrophanes is készséggel csatlakozott.

A prot. és görög egyház közt megkisérlett egyesitési törekvések, valamint a jezsuiták ármánykodásai, kik Litvániában és Oroszország nyugoti tartományaiban (III. Zsigmond lengyel király uralma alatt, 1595—96.) sok görög papot csábitottak a római egyházba; szóval a görög egyházat veszélyeztető több irányu mozgalmak inditották arra *Mogilas Pétert*, a tudós kievi metropolitát, hogy *egy hitvallást* [6]) *adjon ki*, mely az egyház igazhitüségét megszilárditsa. Ezen hitvallást a keleti patriarchák mind elfogadták (1643.), s azután az a görög egyház legtekintélyesebb hitvallásává vált.

Végre midőn a jansenista *Nicole* és az ifjabb *Arnauld* s *Claude* és *Jurieu* ref. lelkészek közt az úrvacsora és transsubstantiatio felett heves vita keletkezett, s mindkét fél azt állitotta, hogy egyházának tana azonos a görög egyházéval, sőt Claude nyilatkozatai Cyrillus Lu-

caris párthivei közt is erős viszhangot keltettek: a Calvini eretnekségnek ezen ujabb felelevenedése ellen *hivta össze Dositheus jerusalemi patriarcha* saját székvárosába az *utolsó egyetemes görög zsinatot* (1672.), melynek végzései a „*Hit paizsa*“ címén [7]) azon eretnekségek ellen vannak intézve, melyekkel Cyrillust vádolták, s azt igyekeznek bebizonyitni, hogy Cyrillus a görög egyház hitétől nem tért el. Igy a zsinat önmagának mondott ellent, midőn Cyrillust az eretnekség vádja alól felmentette, s mégis azon tanokra, melyekkel vádoltatott, az átkot kimondta [8]).

1) Luther erről több levelében megemlékezik, igy a Spalatinhoz 1519. jul. 26. és nov. 9. irottban.

2) Ezen levelezésben részt vettek: a luth. egyház részéről Andreae Jakab, Osiander Lukács, Heerbrand tübingai theologusok; a keleti egyház részéről II. Jeremias patriarcha és titkára Zygomalas Theodosius. V. ö. Schnurreri orationes acad. historiam literariam illustrantes (De actis inter Tübingenses Theologos et Patriarcham Const.; ed. Paulus, Tübingae, 1828.).

3) Cyrillus Lucaris Candia szigetén 1572. szül.; Velencében és Paduában tanulmányait befejezvén, beutazta Europának protestans országait, és számos kiváló egyházi és világi férfiuval ismerkedett meg, a többek közt Leger Antal genfi prédikátorral, Abbot canterburyi érsekkel, Uytenbogaert hágai prédikátorral, de Haga constantinapolyi hollandi követtel s másokkal. Különösen genfi tartózkodása alatt a ref. tanokkal nemcsak megismerkedett, hanem azokat meg is kedvelte. Majd Meletius alexandriai patriarcha Lengyelországban a vilnai iskola igazgatójává nevezte ki 1595.; ezen állomásáról azonban a jezsuiták ármánya elűzte. 1602 óta alexandriai, 1621 óta constantinápolyi patriarcha volt; ezen utóbbi állomásán a törökök folyvást gyanusitották, ellenségei kémszemekkel kisérték, végre a jezsuiták a szultán előtt felségsértéssel vádolták, mire a kegyes, türelmes, állhatatos, tudományszomjas, egyházát reformálni törekvő főpap, mint egyházának vértanuja megfojtatott s a tengerbe vettetett 1638. V. ö. Aymon, Monumens authentiques de la religion Grecs (à la Haye, 1708.); Mohnike, Cyrillus Lucaris (Studien u. Kritiken, 1832. évf.).

4) Ezen hitvallás latin cime: Confessio fidei Rev. Domini Cyrilli, Patriarchae Constantinapolensis (1629.); görög címe: Ἀνατολικὴ ὁμολογία τῆς χριστιανῆς πίστεως (Genevae, 1633.). Ezen mű általában reformált szellemü: az irás tekintélyét felibe helyezi az egyházénak; a praedestinatio szelidebb alakját elfogadja, csak két szentséget ismer el, a keresztséget és úrvacsorát s ezeket az isteni igéret pecséteinek tekinti; szerinte az úrvacsorában Krisztus testét és vérét a hit útján veszik.

5) Ezen hitvallást (címe: Ὁμολογία τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας τῆς καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς συγγραφεῖσα ἐν ἐπιτομῇ κ. τ. λ.) helmstädti tartózkodása alatt irta 1625. és latinra forditva Hornejus adta ki (Helmstädt, 1661).

6) Ὀρθόδοξος ὁμολογία τῆς πίστεως τῆς καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς ἐκκλησίας τῆς ἀνατολικῆς τοῦ Χριστοῦ cet. (ed. Panagiota, Amstelodami, 1662.).

7) Ἀσπὶς ὀρθοδοξίας ἢ ἀπολογία καὶ ἔλεγχος πρὸς τοὺς διασύροντας τὴν ἀνατολικὴν ἐκκλησίαν αἱρετικῶς φρονεῖν (Paris, 1676.).

8) Kimmel, Libri symbolici ecclesiae orientalis, nunc primum in unum

corpus collegit, variantes lectiones adnotavit cet. (Jenae, 1843); Gass, Symbolik der griechischen Kirche (Berlin, 1872); Pichler, Geschichte des Protestantismus in d. orientalischen Kirche im 17. Jahrhundert (München, 1862.). V. ö. Alzog, i. m. II. k. 346—49.; Herzog, i. m. III. k. 442—48.; Gieseler, i. m. III. k. 2. r. 696—708. l.

87. Az orosz egyház és az egyesült görögök.

Oroszország politikai hatalma növelésének egyik fő tényezője volt azon törekvés, hogy az ország egyházi tekintetben is minden idegen befolyástól, tehát a constantinapolyi patriarcháétól is egészen független legyen. Ezen cél elérésére a szükséges lépéseket már korán megtették. Midőn Kiev helyett *Moszkva lett a főváros*, ezen alkalommal *a metropolita székhelyét is Moszkvába tették át*, s a nagy fejedelem által kinevezett *Jonást* az összes püspökök *Oroszország metropolitájának* ismertek el. Az egyház függetlenségi törekvését nagy mértékben előmozditotta Constantinapoly eleste is (1543.); de a mily mértékben csökkent az idegen befolyás, épen oly mértékben tette rá kezét az egyházra a nagyfejedelem. *Ivanovicz* cár az egyház függetlenségének megalapitásához szükségesnek tartotta *a patriarcha méltóság* felállitását, mely cél elérésére különösen akkor nyilt kedvező alkalom, midőn a megszorult constantinapolyi patriarcha, *II. Jeremias* (1585.) Moszkvában látogatást tett, s a nyujtott pénzsegély fejében, *egy zsinaton* (1589.) készséggel beleegyezett abba, hogy *Moszkvában*, mint harmadik Rómában, *egy új patriarcha széket állitsanak fel*, ki négy metropolita, hat érsek és nyolc püspök segélyével kormányozza az orosz egyházat. Ezen intézkedést később a többi görög patriárchák is elismerték [1]. Azonban az orosz patriarchát a XVII. század közepéig a constantinapolyi patriarcha erősitette meg. Majd (1660.) az orosz követ *II. Dyonisius* constantinapolyi és a többi görög patriarchától azon *hivatalos nyilatkozatot* nyerte meg, hogy az orosz patriarchát jövőben az orosz papság érvényesen választhatja, s nem szükséges. hogy ezen választást a görög patriarchák megerősitsék.

Mig az orosz egyház Constantinapoly befolyásától szabadulni törekedett, addig *Róma* is mindent elkövetett, hogy a nyugati egyházban szenvedett vereségeit ezen területen kárpótolja. Midőn *II. Iván* cár (*Vasziljevicz*, a rettenetes, 1433—84.) *Báthory István*, lengyel király ellen szerencsétlen háborut viselt, hogy szorult helyzetében a császár segélyét és *XIII. Gergely* pápa közbenjárását a béke létrehozása érdekében annálinkább megnyerje, még abba is hajlandó volt beleegyozni, hogy *az orosz és római egyház egyesitéséhez* a szükséges

előkészületeket megtehessék. A pápa a kedvező alkalmat nem akarta elszalasztani, s követül és a *tervezett unio* egyengetése végett az ügyes *Possevino Antal* jezsuitát küldte el (1581.). A cár a pápai követet kitüntetéssel fogadta, vallásos értekezletre engedélyt adott, sőt a vitában maga is részt vett; mindamellett is *az unióból semmi sem lett*, mert a lengyelekkel kötött kedvezőtlen béke az oroszoknak Róma iránti lelkesedését nagyon lehűtötte.

Sokkal szerencsésebb volt Possevino azon orosz tartományokban, melyek *Litvániával* a lengyelek birtokába jutottak. *III. Zsigmond* lengyel király a jezsuiták működésének egészen szabad tért engedett. A jezsuiták azután kivitték, hogy a görög püspökségeket engedelmes papokkal töltsék be, s azon fényes igérettel kecsegtessék, hogy a kath. püspökök kiváltságaiban (senatori méltóság) fognak részesülni. A jezsuitáknak sietni kellett, mert a protestantismus a nemesség körében aggasztóan terjedni kezdett. *Az unio csakugyan létre jött.* A jezsuiták által megnyert kievi metropolita, *Rahoca Miklós* (egykor jezsuita növendék) a papság egy részével a pápa felsőségét (*a Brzesc Litevszkiben* tartott három *zsinaton*, 1594, 95. és 96.) elismerte [2]; a király az uniot kihirdette s az ellenszegülőket kegyvesztéssel fenyegette. Igy az unio a florenci zsinaton elismert alapon (l. I. k. 513—14. l.) életbe lépett. Eleinte az ősi szokások iránt kíméletet tanusitottak; később az egyesült görög zárdákban működő római szerzetesek a latin cultust honositották meg, s általában arra törekedtek, hogy *az unio a római egyházba való átmenetelre hiddá váljék.* De épen ezen leplezetlen kath. szellemű intézkedésekkel még az eddigi vivmányokat is kockára tették, az unio hiveit elidegenitették, az ó görög egyház hiveit pedig a terv meghiusitására késztették. A visszahatás nem sokára mutatkozni kezdett, s midőn *IV. Ulászló* király beleegyezésével *Mogilas Péter* (1633.) kievi görög metropolitává választatott, a helyzet egészen megváltozott. Ő a tanügyet görög szellemben szervezte, s miként emlitve volt (86. c. 6. j.) egy hitvallást is irt, melyet az egyetemes apostoli görög egyház igazhitü vallástételének ismertek el. Ezzel az unio halálos itélete ki volt mondva, s az mint élhetetlen korcsszülött, jezsuita ápolóinak buzgó fáradozásai mellett is meghalt.

Oroszország megtéritésére ujabb remény akkor mutatkozott, midőn egy *Demeter* nevü ál trónkövetelő lengyel segélylyel akarta a cári trónt elfoglalni. De épen ezen lengyel és kath. támogatás arról győzte meg az oroszokat, hogy Demeter nem igazi cárutód, s midőn lengyel kiséretével Moszkvába bevonult, a fellázadt nép Demetert is meggyilkolta (1606.). Igy Róma bekebelezési kisérleteinek az orosz egyház

szilárdul ellenállott; de ha az orosz népet az idegen vallások befolyásától megoltalmazni el nem mulasztotta, azért nem volt türelmetlen. s a beköltözött külföldi protestansok és katholikusok vallásszabadságát nem akadályozta, legfölebb néha a nyilvános istenitiszteletet korlátozta [3]).

1) Ezen zsinat e tárgyra vonatkozólag kijelentette, hogy miután a régi Róma Apollinaris-féle eretnekségbe esett; Constantinapoly, az új Róma, az istentelen iszlam hivei kezére jutott; Moszkva legyen a harmadik Róma. Továbbá az első egyetemes püspök legyen a constantinapolyi, a második az alexandriai, a harmadik a moszkvai, a negyedik az antiochiai, az ötödik a jerusalemi patriarcha.

2) 1595. két püspököt küldöttek Rómába, s ott VIII. Kelemen az uniot a Magnus Dominus et laudabilis bullában, a florenci zsinat feltételei mellett, hivatalosan szentesitette.

3) Dolgorukov, La vérité sur la Russie (Paris, 1860.); Philaret, Geschichte der Kirche Russlands (németre ford. Blumenthal, Frankfurt a. M. 1872.); Makarij, Gesch. der russischen Kirche (9 k., 1848—79.). V. ö. Gieseler, i. m. III. k. 2. r. 694—98.; Alzog, i. m. II. k. 349—51. l.

88. Róma bekebelezési törekvése Kelet elszakadt egyházainál.

Róma nemcsak Oroszországban keresett kárpótlást, hanem a többi keleti egyházaknál is szerencsét próbált; azonban sok fáradságának ezeknél sem lett valami fényes eredménye.

Abessiniában a *monophysita* keresztyén egyházat (l. I. k. 205—13. l.) a meghonositott számos idegen cultus-elem és babona eredeti keresztyén jellegéből majdnem egészen kivetköztette. Ezen egyházat Európában el is feledték, s csak a XVI. században portugál kereskedők hoztak hirt létezéséről. *Dávid*, abessiniai fejedelemnek, kit a szomszédos iszlam-hivő fejedelmek nagyon szorongattak, a portugálok azon feltétel alatt igértek segélyt, ha népével együtt a római egyházhoz csatlakozik s egy kath. patriarchát elfogad. A fejedelem beleegyezett, s az új patriarcha-széket *Bermudez* orvos foglalta el (1542.). De ez a csatlakozás csak addig tartott, mig a fejedelemnek segélyre volt szüksége. A következő fejedelem *Claudius* idejében, ki a patriarchát elűzte volt, jezsuita téritők is telepedtek le (1546 óta); de a népnél nem nagy rokonszenvvel találkoztak. A XVII. század elején, *Paez Péter* jezsuita rábeszélésére, *Seltam Seghed* fejedelem, a megigért portugál segély reményében, az alexandriai kopt patriarchától elszakadt, egész udvarával a római egyházhoz csatlakozott s a pápát az egyház fejének elismerte (1622.). *VIII. Orbán* az egyesülést megerősitette és *Mendez Alfonso* jezsuitát nevezte ki abessiniai patriarchának (1625.). Azonban midőn a kath. ritust akarták életbe léptetni,

a szerzetesek és remeték a népet ismételve fellázitották. A fejedelem a lázadást ugyan mindannyiszor leverte; de végre is nem akart népével folytonos harcban élni, s a kényszeritő rendszabályokat, a jezsuiták nagy boszúságára, megszüntette. A következő fejedelem *Alan* (vagy *Basilides) Seghed* a néppel együtt határozottan a római rendszer ellen nyilatkozott, s midőn a jezsuiták folytonos ármánykodásait megsokalta, az egész téritő csapatot kath. hiveikkel egyetemben az országból elüzte (1642.) és Rómával minden összeköttetést megszakitott.

A *nestorianusok*, kiket közönségesen *chaldaeai* (liturgiájuk nyelve után *syriai) keresztyéneknek*, Keletindiában pedig *Tamás-keresztyéneknek* neveznek, két patriarcha alatt állanak; egyik Mesopotamiában, a *Mosul* közelében levő zárdában; a másik Persiában, *Urumiában* székel. A mesopotamiai nestorianusok ügyébe Róma egy püspökválasztás alkalmával avatkozott be (1551.). Ugyanis egyik párt egy *Sulukas* nevü papot választott meg, kit *III. Gyula* János néven fel is szentelt; a másik ellenben a választottat épen ezen felszentelés miatt nem ismerte el. A pártok versengésébe *Menecius Elek* érsek is beavatkozott, és Sulakas pártját rávette, hogy ösmerjék el a pápa primatusát és fogadják el a kath. tanokat; viszonzásúl azután Róma is beleegyezett, hogy régi ritusukat és egyházalkotmányukat megtarthassák. Ezen *egyesült nestorianusokat* nevezik különösen *chaldaeai keresztyéneknek*. A keletindiai Tamás-keresztyénekkel nehezebben boldogult Róma; de végre a *diampori zsinaton* (1599.) a Nestorius-féle eretnekségről lemondtak; ezt követte a syriai szent könyvek elégetése és egy új, római szellemü, malabári liturgia meghonositása.

A *maroniták*, a *monotheletismus* hiveinek egy töredéke (a Libanon hegységben), a keresztes hadjáratok idejében ősi hitükről lemondtak, a pápa primatusát elismerték *s a római egyházzal egyesültek* (1182.); de ősi szertartásaikkal nem hagytak fel. Később a florenci unio-zsinat sürgetésére (1439.) még szorosabban csatlakoztak Rómához. Ezen alkalommal saját patriarchát nyertek; de szent (ó syriai) nyelvükről, a kehely élvezéséről, a papok nősülési jogáról most sem mondtak le. Végre *XIII. Gergely* Rómában a *Collegium Maroniticum* alapitásával (1584.) oly befolyást szerzett a maronitákra, hogy lassanként a tridenti zsinatnak a hitre vonatkozó végzéseit is elfogadták, jóllehet féltékenyen őrzött ősi függetlenségüket ekkor sem áldozták fel egészen [1]).

1) Pichler, Geschichte der kirchlichen Trennung zwischen dem Orient u. Occident (2 k., München, 1865.); German, Die Kirche der Thomas-christen (Gütersloh, 1877.). V. ö. Alzog, i. m. II. k. 351—52.; Kurtz, i. m. II. k. 1. r. 170—71. 174. l.

MÁSODIK IDŐSZAK.

A WESTPHALIAI BÉKÉTŐL A BÉCSI CONGRESSUSIG, 1648—1814-ig.

ELSŐ SZAKASZ.

A RÓMAI KATH. EGYHÁZ TÖRTÉNETE.

89. A pápaság története 1750-ig.

A reformationak erős, kitartó küzdelmei és szabad eszméi a pápaságnak világuralmi ábrándképeit összetörték. A canossai dicső napok visszahozhatlanúl letűntek. Róma világbirói széke összeomlott. A pápáknak politikai ügyekre vonatkozó itéleteit még a kath. fejedelmek sem vették számba. *Az államok életében többé nem az egyház, hanem a politika gyakorolt döntő befolyást*, s a pápák ily kedvezőtlen körülmények közt, hatalom hiányában, kénytelenek voltak arra szoritkozni, hogy a rovásukra létre jött tények ellen eredmény nélkül tiltakozzanak. A pápát csak egyszerű fejedelemnek tekintették; Krisztusnak állitólagos helytartója hasztalan törekedett középkori igényeit érvényesitni; jó volt, ha azoknak eszméjét megmenthette; néha még ez sem sikerült. A papi gyámságot nem tűrő államokban a szent szék, jogi és pénzügyi igényei miatt, örökösön alkudozott a kath. fejedelmekkel; de csak ritkán eredménynyel. Ezen alkudozások sok költségbe kerültek s az egyházi államot folyvást mélyebben sülyesztették az adósságba. A *conclave önző politikája* (melyszerént csak előkelő olasz családokból származott bibornokokat választottak pápának) *s a tekintélyesebb fejedelmek* (francia, német, spanyol, portugál) *kirekesztési joga* miatt csak olyan férfiak juthattak sz. Péter székére, kik nem sok vizet zavartak. És ezen kedvezőtlen időszakban a pápaság látóhatára fokozatosan borultabb lett, a nehéz megpróbáltatások napjai egymásra torlódtak s mind aggasztóbbak lettek. A *francia kath. egyház* a római egyházalkotmányt támadta meg; a *jansenismus* a római hittan és jezsuita morállal szemben foglalt el ellenzéki állást; a *jezsuita* garázdálkodás több államban oly ingerültséget támasztott, hogy Róma kénytelen volt ezen

csak önmagához hű, de annál veszélyesebb *testőrseregét feláldozni*; még a hű kath. német császárok egyike is a papuralmat felforgató terveket szőtt; s végre a *francia forradalomnak* féket vesztett, zavaros hullámai már nemcsak az egyházat, hanem a vallást is elnyeléssel fenyegették. Szent Péter széke már-már elmerült; még nem, az ár medrébe tért vissza, a pápai trón új fényben ragyogott, és zsámolyán, az újkori eszmék ellen harcra készen, ott állott a régi gárda is, az elpusztithatlan jezsuiták.

Ezen rövid előretekintés után lássuk az események fejlődési folyamatát főbb vonásaiban. A szeszélyes, ingatag és asszonyi ármányok hálójába jutott, tehetetlen *X. Ince* után annyi javulás mégis történt, hogy legalább a nepotismus botrányos uralma megszűnt, és *VII. Sándor* (Chigi, 1655—67.) a bibornokok szabad elhatározása után jutott a pápai trónra. Sándor, mint a költészet barátja, az ügyek vezetésével nem sokat törődött, s azokat a congregatiokra s az *államtanácsra* (congregatio di stato, melyet még *VIII. Orbán* szervezett) bizta. A „nagy dolgokban kicsiny és a kicsiny dolgokban nagy" pápa fényes ünnepek közt vette fel a római kath. egyház kebelébe a protestantismus hősének, *Gusztáv Adolfnak* tudományt és művészetet kedvelő, de változó jellemű és szertelen észjárású *leányát*, *Krisztinát* [1]). Azonban ezen hiú dicsőséget a pápa drágán fizette meg anélkül, hogy az egyedül üdvezitő egyháznak ezen nagyreményü leányában valami nagy öröme telt volna. Még kevesebb örömére voltak *XIV. Lajos* francia királylyal folytatott alkudozásai, melyek a parmai és modenai területrészekre, a koronának az ujonnan szerzett tartományokban a fő egyházi hivatalok betöltési jogára és a római francia követ hatáskörének korlátozására vonatkoztak. A nagyravágyó ifjú király azon ürügy alatt, hogy római követét megsértették, a pápát haddal támadta meg, franciaországi birtokait Avignont és Venaissint megszállotta s ezek után a megalázó *pisai békére* kényszeritette (1664.) [2]). Sándor ezután Róma szépitésében s a költészetben keresett vigasztalást, mely kedvtelései a pápai kincstárt teljesen kimeritették.

Utóda, *IX. Kelemen* (Rospigliosi, 1667—69.), a tudományos, okos és felvilágosodott főpap, elődе pazarlásait takarékosság által igyekezett helyrepótolni, s az egyházi és politikai vitákban mint békéltető vett részt [3]). *X. Kelemen* (Altieri, 1670—76.), a 80 éves aggastyán, a pártok hosszas küzdelme után egy akarattal választatott pápának. Tevékenysége inkább a nép terhének könnyitésére, a közszükségek kielégitésére, s a veszélyes iratok betiltására szoritkozott. *XI. Ince* (Odeschalchi, 1676—89.) erélyes, az egyház javát őszintén munkáló

főpap volt. Kormányra jutásával szigorú rendszabályokat léptetett életbe, hogy az egyház és állam erkölcsi sülyedését és visszaéléseit megszüntesse. A papoktól tiszteletre méltó, becsületes és példás életet követelt. Az erényekben maga járt jó példával elől, s hogy a bűnöket ál erkölcsi okoskodásokkal ne lehessen takargatni, a jezsuiták veszélyes moraljából 62 tételre mondott kárhoztató itéletet (1679.). A kedvezőtlen pénzügyi helyzeten takarékosság által segitett s a szent széknek régi jogait a világi hatalmakkal szemben több kitartással, mint sikerrel védelmezte. Legerősebb viszálya volt Franciaországgal, hol a királyok már régóta gyakorolták azon jogot, hogy a megüresedett püspökségekben addig, míg az új püspök az állam iránt köteles hűségi esküjét le nem tette, a csekélyebb egyházi hivatalokat betöltötték s a püspökség jövedelmét maguk számára tartották meg. Ezen jogot XIV. Lajos az új tartományokra is kiterjesztette, s midőn két püspök ez ellen tiltakozott s ügyét a pápához fellebbezte, és a sz. atya a hű püspököket védelmébe vette: a király, a francia papsággal egyetértve, a régi *pragmatica Sanctiot* felelevenitette s Rómától független kath. egyházalkotmánynyal fenyegetődzött. Ince viszonzásúl a király által kinevezett püspökök törvényes megerősitését megtagadta s a római francia követség menedék-jogát, mely különben is sok visszaélésnek volt forrása, felfüggesztette. Ezen megtorló lépésekért a francia követ a pápa egyházi és fennségi jogainak megsértésével állott boszút [4]). Ince még ezen válságos helyzetben sem engedett és állitólagos jogait élete fogytáig megtörhetlenül védelmezte. A szilárd egyenes jellemü főpapot a hatalmaskodók és a jezsuiták gyülölték, a nép takarékosságáért fukarnak nevezte; de példás tiszta életéért szerette és szentnek tartotta. *VIII. Sándort* (Ottoboni, 1689—91.) a francia befolyás ültette a pápai trónra. Alatta a nepotismus és simonia ujabb virágzásnak indult. Ügyes alkudozással XIV. Lajost békére hangolta, a király a francia követségi szállás menedék-jogáról lemondott s az elfoglalt Avignont a pápának visszaadta. De a királynak az egyház feletti jogát illető kérdést ő sem tudta megoldani. A következő pápa, *XII. Ince* (Pignatelli, 1691—1700.) név szerénti elődje példáját követte. Szigorú törvényekkel gondoskodott arról, hogy *a nepotismus és simonia* mindenkorra lehetetlenné váljék [5]); az ő pártfogoltjai nem rokonai, hanem a szegények voltak. Az *egyházi fegyelem* terén még a csekélységekben is olyan erélyességet fejtett ki, hogy ellenei azzal gúnyolták, hogy az egyházat fejében és tagjaiban reformálta. Franciaország egyházjogi követeléseinek állhatatosan ellenszegült; a király által kinevezett püspököket nem erősitette meg, s minthogy a pápai megerősitést még mindég szüksé-

gesnek tartották, az üresedések nagy száma olyan zavart idézett elé, hogy végre a francia király és papság legalább látszólag engedni kényszerült. Igy a béke helyre állott; a francia korona vitatott jogát megnyerte s a pápa az elvet megmentette.

XI. Kelemen (Albani, 1700—21.) önálló, bölcs fejedelem és buzgó prédikátor volt. Bátran nyúlt az események kerekei közé, hogy a pápai középkori uralmat teljesen helyreállithassa; de azoknak rohanását nem tudta feltartóztatni. Emiatt a fejedelmekkel folytonosan harcban állott, és vereségre vereséget szenvedett. *II. Károly* halála után *a spanyol örökösödési háborut* hiába igyekezett meggátolni [6]); majd a francia igények pártfogásáért a német császárt haragitotta magára. Ehez járult még, hogy *I. József* császár az *első kérés jogát (jus primarum precum*, mely szerént a fejedelem minden megüresedett káptalani és zárdai javadalmat egyszer betölthet) elődei példája után gyakorolni kezdette; a pápa pedig azt vitatta, hogy ezen jogot az egyes császárok csak különös pápai kiváltság mellett gyakorolhatják. Kelemen Parma felett is összetűzött I. Józseffel, mivel azt a császár birodalmi, ellenben a pápa pápai hűbérnek állitotta; sőt midőn a szóharc nem sok eredményt igért, Kelemen ezen állitólagos jogait fegyverrel is meg akarta védeni; de a pápai csapatokat a császáriak szétverték, s a szorongatott főpap kénytelen volt nemcsak a parmai ügyben, hanem az első kérés jogában is a császár követeléseinek engedni, s a német császároknak ezen jogát mindenkorra elismerni. Még sokkal kedvezőtlenebb eredménye lett a siciliai királylyal folytatott vitájának. A király az ugynevezett *siciliai monarchiában* az egyházi ügyekbe való beavatkozás jogáról nem akart lemondani. Kelemen az ellenszegülő fejedelmet (*Victor Amade*, savoyai herceget, ki a siciliai királyságot az utrechti béke alapján nyerte el) egyházi átokkal és interdictummal akarta engedékenységre kényszeritni; de ezen lépésének is kárát látta; mert az interdictumot elismerő papokat (mintegy háromezeret) Siciliából elűzték, kik azután Rómába menekülve, a szent atyától követeltek hűségükért kárpótlást. Végre Kelemen a brandenburgi vál. fejedelemnek (*III. Frigyes*, mint király I. Frigyes) királylyá emelése ellen oly hangon tiltakozott, mely egészen a középkori pápák stylusára emlékeztetett [7]); de tiltakozását Németországon csak pápai helytelenkedésnek tekintették. *XIII. Ince* (Conti, 1721—24.) jó fejedelem és lelkiesmeretes főpap volt, a Nápoly feletti vitát befejezte, midőn azt *VI. Károlynak* (1722.) a szokásos hűbéri adomány fejében (egy fehér sátorért és 6000 aranyért) átengedte; de már Parmának és Piacenzának német birodalmi hűbér gyanánt eladományozása ellen tiltakozott, jólle-

het eredmény nélkül [8]); és Franciaország iránti tekintetből, habár kelletlenül, egy elvetemedett embert (Dubois abbét) bibornoknak nevezett ki. *XIII. Benedekkel* (Orsini, 1724—30.) újból a szerzetesség vonult be a pápai palotába. A 76 éves Domokosrendi szerzetes csak szerzetesi engedelmességből fogadta el a pápaságot és szigorú szerzetes maradt azután is. Az állam és egyház ügyeinek vezetését méltatlan kedveltjére, az álszent *Coscia Miklós* bibornokra bizta. A *lateranumi zsinaton* (1725.) a papok életét aprólékosan szabályzó szigorú törvényeket hozott, melyek még a ruházatra is kiterjedtek [9]). A siciliai monarchia ügyét véglegesen elintézte, midőn *VI. Károlynak* és utódainak megengedte, hogy egyházi ügyekben harmad foku biróságot szervezhessenek s csak a fontosabb felmentések adományozási jogát tartsák fenn a római curiának. A sardiniai és savoyai herceggel is kiegyezett a fejedelmi jogok vitás kérdésében; elismerte, hogy a fejedelem az ország minden egyházának és zárdájának patronusa, de a megüresedett állomások jövedelmét csak egyházi célokra fordithatja. Egyedül *V. János* portugál királylyal nem tudott kibékülni, ki már *XI. Kelementől* kierőszakolta volt a lissaboni patriarchaság felállitását; most pedig Rómával minden összeköttetést megszakitott, mivel a pápa a királyi udvarhoz küldött pápai követet nem nevezte ki bibornoknak [10]). Végre Benedek *VII. Gergely pápát a szentek közé emelte*, hogy igy az ő rendszerét mintegy szentesitse; de az új szent elismerését a legtöbb fejedelmi udvar eltiltotta, mivel nem szivesen látták ezen pápai eszményképnek forgalomba hozását. *XII. Kelemen* (Corsini, 1730—40.) erélyesen kormányzott, mindazokat szigorúan megbüntette, kik elődjének gyengeségét kizsákmányolták (főleg Cosciát), s a pápai széken megőszülve és megvakulva, a művészetet és tudományt emelni törekedett. E tekintetben oly részrehajlatlan volt, hogy, ha megérdemelte, protestans tudósokat is kitüntetésben részesitett [11]). *XIV. Benedek* (Lambertini, 1740—58.) tudományos, jótékony, szeretetreméltó egyházi fejedelem volt. Személyes előnyeivel a protestansok becsülését is kivívta. A nép előtt az egyszerüségben és nemes erényekben jó példát adott. Az egyház ügyeit a körülmények követelményei szerént vezette; nem a politikai téren való hatalmaskodásra, hanem az egyház beléletének javitására törekedett. Az oktatásügy fejlesztésén sokat fáradozott; a papság tudományos képzettségét szigorúbb vizsgák által óhajtotta emelni. Az egyházi tudományosság gyarapitása végett Rómában az ó keresztyén régiség, egyháztörténelem, egyházjog és liturgia számára négy akadémiát alapitott. Azonban főtörekvése oda irányult, hogy a *pápai theokratiai rendszert középkori alakjából kivetkőztesse* s kora viszo-

nyaihoz alkalmaztassa. E végett elődeinek az olasz államokkal és kath. nagy hatalmakkal szemben folytatott, s a curiára nézve legtöbb esetben káros, makacskodó és ujat húzó politikáját mellőzte. A papismus hatalmi törekvéseit az időhez mért korlátok közé szoritotta; a világi dolgokban okosan engedett, hogy a katholicismusnak szellemi, főérdekeit annál erélyesebben védelmezhesse. Nemcsak a kath. uralkodókkal, hanem a prot. királyokkal is békében élt. Szivesen belenyugodott abba is, hogy *az ünnepek száma kevesbittessék*; habár ezen lépése nem minden kath. körben találkozott tetszéssel. Általában a kormányzásban a *bölcs conservatismus* nyomában haladt; a jezsuitákat nem igen szivelte; számos intézkedése a jezsuiták iránti ellenszenvét tanusitotta s azt bizonyitotta, hogy a curia véleménye és rokonszenve, a katholicismus megerősitésére egykor szükségesnek tartott, de veszélyessé vált, önző rend iránt nagyon megváltozott [12]).

1) Krisztina előbb szép reményekre jogositva kormányozta Svédországot; de a koronázás után (1650.) megváltozott; a régi tapasztalt miniszterek helyett kegyeltjei tanácsát követte, pazarolt s kitüntetésekben méltatlanokat részesitett. Midőn e miatt elégedetlenség nyilvánult az országban, sőt lázadástól lehetett tartani, 1654. a trónról leköszönt; ezután odahagyva hazáját, előbb Brüsselben titkon, azután Innsbruckban nyilvánosan a kath egyházba tért át. Majd Rómába nagy fénynyel vonult be s a bérmálás szentségét VII. Sándor pápától fogadta el. Utóbb bő költekezései miatt jövedelme annyira leapadt, hogy kénytelen volt a pápa részéről felajánlott 12000 scudi évdijt elfogadni. Idővel ismét a svéd trónra szeretett volna jutni, sőt a lengyel koronához is igényt tartott; azonban egyik terve sem sikerült. Végre Rómában állapodott meg, s mint kéziratok, éremek és képek gyüjtője fejezte be szép tehetségeit áldásos cél nélkül elvesztegetett életét (1689.). Arckenholz, Memoiren der Königin Christine (német ford. 4 köt., Berlin, 1751—60.); Grauert, Christine, Königin von Schweden u. ihr Hof (2 k., Bonn, 1837—42.).

2) A franciai követ a parmai és modenai hercegek számára a pápa által elszakitott területekért kárpótlást követelt és emellett azon jog elismerését sürgette hogy a francia király birodalmának püspökeit és apátait függetlenül nevezhesse ki. A követ oly kihívóan viselte magát, hogy ezért a corsicai testőrség a követ palotáját megrohanta. Ez casus belli volt. A pisai béke szigorú és aprólékos feltételek mellett visszaengedte ugyan a lefoglalt pápai birtokokat; de a pápát a corsicai testőrség elbocsátására kötelezte.

3) Hollandia és Franciaország közt az aacheni béke megkötését segitette elő; Pedro portugal királyt a spanyolok ellenzése mellett is elismerte s az általa kinevezett püspököket megerősitette; a jansenismus feletti vitát egy időre elsimitotta sat.

4) Az új francia követ Lavardin Rómában azon városnegyedet, ahol lakása volt, katonai őrvonallal vette körül és több templomot elfoglalt. Ezen garázdaságon a pápa annyira felboszankodott, hogy a megszállott területet interdictum alá vetette; a király pedig erre Avignon megszállásával válaszolt.

5) 1692. jun. 22. kiadott bullájában megtiltotta, hogy jövőben a pápai kamara a rokonoknak jövedelmeket és hivatalokat osztogasson.

6) II. Károly spanyol király 1700. nov. 1. örökös nélkül halt el. XIV. Lajos Anjou Filepet, saját unokáját; I. Lipót német császár pedig ifjabb fiát, Károlyt akarta a trónra juttatni. A pápa a francia trónkövetelő mellett nyilatkozott; e miatt I. József császár rendeletére német csapatok rontottak az ez egyházi államra, s utóljára a pápa mégis III. Károlyt kényszerült spanyol királynak elismerni 1709.

7) A többek közt ezt irta: „Fridericum marchionem Brandenburgensem nomen et insignia regis Prussiae inaudito forte hactenus apud Christianos more nec sine gravi antiqui juris, quod ea provincia sacro et militari Teutonicorum ordini competit, violatione sibi publice arrogasse."

8) Ezen területeket VI. Károly Don Carlos spanyol királyfinak engedte át.

9) A többek közt eltiltotta az álhaj viselését és a szerencse-játékokat; de felfüggesztette XII. Incének azon rendeletét, mely a templomban burnótozóra átkot mondott, mivel ezen orr-izgató szert, minden szerzetesi szigorúsága mellett, maga sem nélkülözhette.

10) Ez a király részéről a nagyralátás, a pápa részéről az illem kérdése volt. Miután a német, francia és spanyol udvarokhoz küldött nunciusok rendesen bibornokok voltak, a portugál király is ilyen megtiszteltetésben kivánt részesülni.

11) Pl. Bél Mátyást, a pozsonyi evang. lelkészt is, midőn nagy történelmi-földrajzi munkájának (Notitia Hungariae novae historico-geographica, Viennae, 1735—42. a négy első köt. jelent meg) kiadását megkezdte.

12) Ranke, Die römischen Päpste, cet., III. k. 26—127.; Alzog, i. m. II. k. 354—61.; Henke, i. m. II. k. 65—81.; Baur, i. m. IV. k. 295—303., 477—86. l.

90. A francia kath. egyház függetlenségi törekvései.

A reformatio mozgalmai alatt a pápaság megtámadása a *fejedelmi hatalom emelkedésének* egyik lépcsőjéül szolgált. A középkori rendi képviselet helyét lassanként az *absolut fejedelmi hatalom* foglalta el, mely épen úgy, miként előbb a pápai absolut hatalom a politikai téren is, most az egyház felett is uralkodni akart. Ehez járult még, hogy a prot. fejedelmek *„summus episcopus"* jogát a kath. fejedelmek is igen alkalmas eszköznek tartották saját hatalmuk gyarapitására. Ezen politikai absolut hatalomra törekvés leghatározottabb alakban nyilvánult Franciaországban, hol *XIV. Lajos* király saját törekvéseit leghivebben fejezte ki akkor, midőn a parlament előtt igy szólott: *„Az állam én vagyok"* („L'etat c'est moi"). Különben is a westphaliai béke után Franciaország foglalta el Európában azon politikai vezér-állást, mely azelőtt a spanyol-osztrák uralkodóház birtokában volt. És ezen állást nemcsak fegyverének, hanem azon szellemi fennsőségének is köszönhette, mely a külföld előtt is megszerezte számára az elismerő tiszteletet. Franciaország politikai függetlensége csak azon esetben lehetett tökéletes, hogy ha az egyház is felszabadult minden

idegen befolyás alól; s ezen cél elérésében a koronát a papság készséggel támogatta.

XIV. Lajos (1643–1715) mindazon kérdésekben, melyek az ő absolut hatalmi törekvéseit nem érintették, készséggel alkalmazkodott a pápák ohajtásaihoz, amint ezt a jansenisták s a protestansok üldözésével is bebizonyitotta. De mihelyt a korona jogainak és tekintélyének csorbitásáról volt szó, már akkor a pápának sem engedett. Igy az összeütközés Róma és a francia korona közt kikerülhetlen volt. Már az is bántotta Lajost, hogy *IX.* és *X. Kelemen* Spanyolország mellett foglalt pártállást; midőn pedig *XI. Ince* a pápák régi kiváltságai alapján *a francia korona jogait* (*regalia*, l. a 89. c. XI. Incénél) nem akarta elismerni: a harc csakugyan kitört. Lajos a korona jogait a parlament beleegyezésével (1673.) azon tartományokra is (Guienne, Languedoc, Provence, Dauphiné) kiterjesztette, melyekben azelőtt nem volt gyakorlatban. Azonban két püspök (*Pavillon* aleti és *Caulet* pamiersi) a királyi rendeletnek ellene szegült, s a kinevezéskor, a hűségi esküt vonakodott letenni. Erre a király ama püspökségeket megüresedetteknek nyilvánitotta, oda vicariusokat küldött s a jövedelmet a korona javára lefoglalta. Az ellenszegülő püspökök ügyüket a pápához fellebbezték; XI. Ince nemcsak védelmébe vette s a királytól visszahelyezésüket követelte, hanem a király püspöki vicariusaira is átkot mondott. Ez elég ok volt arra, hogy a nagyralátó király olyanfajta rendszabályokhoz nyúljon, minőket egykor egyik elődе Szép Filep alkalmazott volt VIII. Bonifatius ellen.

A *pragmatica Sanctioba* foglalt régi *gallicanus szabadságokat*[1]) újból felelevenitették, a pápa csalatkozhatlanságát hevesen megtámadták, s midőn igy a talajt előkészitették: a király *a papság képviselőit*, a francia kath. egyház jogainak tisztázása végett Párisba *gyülésre hivta össze* (1682.), melyet a nagy szellemü és ékes ajku meauxi püspök, *Bossuet* nyitott meg. A gyülésen uralkodó püspök-elnöknek könnyü volt a képviselők többségét az udvar céljainak megnyerni, s kimutatni, hogy a francia egyház szabadsága a szent irással és az egyházi hagyományokkal egyáltalában nem ellenkezik. Igy jött létre *a francia egyház négy alaptétele (propositiones cleri gallicani)*, melyekben a következő elvek vannak kimondva. 1) Jézus Krisztus sz. Péter apostolt és utódait csak szellemi hatalommal ruházta fel és nem világival is; ennélfogva a fejedelmek világi ügyekben isten rendeletéből nincsenek alávetve az egyházi hatalomnak; sőt világi ügyekben még a lekészek sem tartoznak az egyház hatósága alá. 2) Az apostoli széknek teljes hatalma van ugyan az egyházi ügyekben; de ezen hatalmát a constanzi

zsinatnak azon végzése korlátolja, melyszerént a közzsinat felette áll a pápának. 3) Az apostoli teljes hatalmat általában korlátolják a sz. lélek befolyása alatt felállitott és az egész világ tisztelete által szentesitett canonok; ezeken kivül Franciaországban még különösen is korlátolják a francia egyház hagyományos törvényei. 4) Hit dolgában a pápa itéletének ugyan elsősége van; de itélete csak azon esetben változhatlan, ha abba az egész egyház beleegyezett[2]). Ezen tételeket egy királyi rendelet kihirdette s tanitását az iskolákban elrendelte; ellenben Rómában azokat a pápa parancsára a bakó megégette. A király, hogy az emlitett elveket biztositsa, a fő egyházi hivatalokat olyan papokkal töltötte be, kik azokat őszintén elfogadták. De a kinevezetteket sem *XI. Ince*, sem utóda *VIII. Sándor* nem erősitette meg. Mindkét harcoló fél megtorolási eszközökhöz nyúlt; sőt a király azzal fenyegetődzött, hogy Rómától elszakad, *s a francia egyházat független patriarchasággá* alakitja át. Azonban ezen függetlenségi törekvésnek sok akadálya volt; mert még mindig azt hitték, hogy a püspököket pápai megerősités nélkül nem lehet felszentelni, s ezen bizonytalan ideiglenes állapot nyomasztó hatást gyakorolt az egyházra. Épen emiatt az új francia püspökök a kibékülést nagyon sürgették. A béke azonban csak *XII. Ince* idejében állott helyre teljesen. A szükség mindkét felet engedni kényszeritette. A király a regale jogot minden francia püspökségre fentartotta; az alaptételeket sem vonta vissza nyiltan, hanem csak arról biztositotta a pápát, hogy elrendelte, hogy ama tételeket többé tekintetbe ne vegyék és végre megengedte az egyes püspököknek (és nem az összes püspöki karnak), hogy a pápának hódoló levélben a történtek felett fájdalmukat fejezzék ki. Erre a pápa a kinevezett püspököket megerősitette s igy a látszatot megmentve, kényes helyzetéből elég tisztességes módon szabadult meg.

Az alaptételek érvényessége tehát tényleg megszűnt; de Franciaországban azoknak mindig akadtak hívei és védői, s ezen jognézetet a francia nép és papság kebeléből sohasem lehetett teljesen kiirtani. A főpapság ugyan nagyrészt a király vagy kegyeltjei változó érdekének, néha szeszélyének köszönhette állását; mint ilyen, az udvarnak alázatos szolgája volt, s még Rómával szemben tanusitott szabadelvüségének is az udvar adott irányt; de a világi irodalom emelkedése pezsgő életre serkentette az egyházat is. Itt is állottak elő tudományos nagy szellemek, kik egyházias gondolkodást szabadelvüséggel párositva, a francia kath. egyházat és theologiai irodalmat oly ragyogó virágzásra segitették, minővel azon korban egy nemzet kath. egyháza sem dicsekedhetett (erről alább az irdalomnál) [3]).

1) Ezekről I. Ferenc király mondott volt le 1516., a X. Leoval kötött concordatumban (l. 160. l. 1. j.).

2) Bossuet ezen alaptételeket a király rendeletére „Defensio declarationis celeberrimae quam de potestate ecclesiastica sanxit clerus gallicanus" cet. művében részletesen kifejtette; de ezen mű csak 1730. (Luxemburgban, tulajdonképen Genfben) jelent meg. Róma hivei azonban azt hamisitottnak tartják.

3) (Picot), Essai historique sur l' influence de la religion en France pedant le 17. siecle (2 köt., Paris, 1824.; németül Räss és Weiss, Frankfurt, 1829.). V. ö. Ranke, i. m. III. k. 111—20.; Alzog, i. m. II. k. 364—65.; Gieseler, i. m. IV. k. 41—44., Baur, i. m. IV. k. 296—302.; Henke, i. m. II. k. 69—72.; Herzog, i. m. III. k. 564—67. l.

91. A jansenismus feletti viták és azok eredménye.

A protestantismusnak a római rendszer ellen folytatott harca a kath. egyház kebelében nemcsak az egyházalkotmány, hanem a *hittan és a vallásos-erkölcsi élet terén* is hasonló irányú áramlatokat inditott meg. A *jezsuita* szellemben átalakult *római orthodoxiával szemben erős ellenzék* keletkezett, mely fegyverét szembetünőleg a jezsuiták ellen forditotta, kik a tárgyalt időszakban a kath. hit és élet elfajulásának s ellankadásának legfőbb okozói voltak. Ezen harcokban ugyan a jezsuita cselszövés győzött; de épen ezen hatalmaskodás, mely még a római curiát is gyakran kényelmetlen helyzetbe hozta s tekintélyét csorbitotta, magának a hatalmaskodó rendnek fennállását is lehetetlenné tette s bukását siettette.

Az üdv vagy *isteni kegyelem kérdése*, más szóval annak eldöntése, hogy ezen kérdés megoldásában *Augustinus vagy Pelagius* járt-e helyes nyomokon; miután ezen kérdésnek végleges megoldása elől a kath. egyház mindig kitért (l. 462. l.); e fontos kérdés most újból felmerült s az egyház békéjét főleg Franciaországban hosszas időre megzavarta. Ha a *Bajus és Molina* által meginditott hasonló irányu mozgalmat (l. 463—64. l.) nehezen lehetett lecsillapitni, most a *Jansenismus müve* által felvert hullámokat a pápák csak egy század múlva tudták elsimitni.

Cornelius Jansenius [1]), löweni hittanár, majd yperni püspök, a nem valami rendkivüli tehetségű, de roppant szorgalmu, rendületlen kitartásu és újraalkotó képességgel nagy mértékben megáldott férfiu, miután életének nagy részét Augustinus műveinek tanulmányozására szentelte, hosszas, lankadatlan munkásságának eredményéül egy „*Augustinus*" címü művet [2]) hagyott hátra, melyet saját kivánsága szerint, halála után, egy barátja adott ki. *E müben* szerző az *augustinismust és pelagianismust* leplezetlenül állitotta szembe, s kimutatta, hogy a

scholastikusok és pápák közelebb állottak az eretneknek bélyegzett Pelagiushoz, mint a szentnek hirdetett Augustinushoz. Feltüntette azon *ellentétet*, mely *az eset előtt és eset után* az ember állapotában mutatkozott, s melyet a jezsuiták saját laza moráljuk érdekében elsimitni igyekeztek. *Szabadság* csak az eset előtt volt, és ez (positive) abban állott, hogy az ember isten akarata előtt meghódolt, és nem abban (abstracte), hogy a jó és gonosz iránt közönyös volt. Az eredeti tökélyesség állapotában *a kegyelem nem volt ajándék* (donum), miként a Tridentinum, Bellarmin és a jezsuiták tanitják, hanem az emberi természet lényeges alkatrésze. Ellenben *az érzéki vágy* (concupiscentia) *bün volt*, miként Augustinus állitotta. Az *absoluta praedestinatiot* elfogadván, Jansenius kimondta, hogy *Krisztus halála* ugyan *mindenkiért elegendő* (sufficiens) *volt*, *de nem volt mindenkire foganatos* (efficiens). Az isteni *kegyelem ellenállhatlanúl* működik az emberben, de nem gépiesen (mechanice), sem pedig kényszeritve, hanem úgy, mint olyan *szellemi gyönyör*, mely kimondhatatlan édessége által győzi le az ellentétes vágyat és örömöt, s a bün által leigázott ember akaratát szabaddá teszi, más szóval akaratát istenre irányitja és arra inditja, hogy a jót ne büntetéstől féltében akarja és tegye, hanem az igazság és isten iránti szeretetből. Ezen alapon *a könnyü jezsuita erkölcstant elitélte*, s az isten szellemétől áthatott igaz ember képét rajzolván, azt vitatta, hogy az ilyen ember az isteni kegyelem erejével az érzékiség bilincseit széttörvén, mint istennek fogadott fia, bünt nem is tehet és isten szolgálatában találja fel a valódi keresztyén szabadságot. Ugyancsak emlitett művében *Bajust is pártfogásába vette* és kimondta, hogy *V. Pius* és *XIII. Gergely* nem léptek volna fel ellene oly kiméletlenül s nem dobták volna őt a scholastikus tannak áldozatúl, ha Augustinusnak és a korábbi pápáknak nyilatkozatait jobban ismerték volna. A jezsuiták még a munka kinyomatását is meg akarták gátolni; de midőn ez nem sikerült és az nemcsak Löwenben (1640.), hanem Párisban is megjelent (1641.), mint az uralkodó semipelagianismus ellentétét s az augustinismus igazolását hevesen megtámadták, Calvini iránynyal vádolták és megsemmisitésére minden lépést megtettek. Az inquisitio annak olvasását megtiltotta, *VIII. Orbán* pedig egy *bullában (In eminenti* 1642.) kijelentette, hogy Jansenius müve ellen, mint a melyben a Bajus-féle teves tanokhoz hasonlók foglaltatnak, V. Pius és XIII. Gergely bullái teljesen érvényesek. Az Augustinus irányu löweni egyetem a németalföldi papság tekintélyes része által támogatva, kételyét fejezte ki azon bulla valódisága felett, mely Jansenius tanával együtt Augustinusét is elitélte és azt nem fogadta el. A pápa az egyete-

met rendre utasitotta; de azért a bulla csak évek múlva, a spanyol király határozott parancsára jutott érvényre a spanyol Németalföldön (1651.).

Sokkal hevesebb és tartósabb volt a *harc Franciaországban*, hol Jansenius művét számos hittudós és a Sorbonne is tetszéssel fogadta. Jansenius ifjukori barátja, *St. Cyran*[8]), ki (1621 óta) Párisban tartózkodott és ifjukori eszméinek gyakorlati megvalósitásával foglalkozott, ezen ügynek számos rokon gondolkozásu, tehetséges és határozott jellemű férfiut nyert meg, kikkel egyesülten a mély erkölcsi romlottság megszüntetésén fáradozott. Ő teremtette meg azon *lelkes kört*, mely *Port-Royal des Champs nevű zárda környékén* élt, az augustinismus mellett izgatott s a jezsuita moral kicsapongásai ellen engesztelhetlen harcot inditott.

A *nevezett zárdában* (Fontainebleau közelében), mely előkelő családok leányainak volt menedék helye, cistercita szerzetesnők laktak, kik nagyon vigan töltötték napjaikat s a zárdai szigorú, komoly életről még hallani sem akartak. Ezen zárda élén *Angelika* apátnő (id. *Arnauld Antalnak*, a jezsuiták heves ellenségének leánya) állott, ki St. Cyrannak, mint a zárda gyóntató-atyjának befolyása alatt a világias iránynyal szakitva, a zárda szigorú szabályait felelevenitette s jó hírét visszaszerezte. Ezen reformatio következtében a szerzetesnők oly nagyszámmal tódultak a zárdába, hogy Angelika jónak látta Párisban *egy új zárda (Port-Royal de Paris)* alapitását. Ezen átalakulással egyidejűleg keletkezett azon *férfi egylet (Messieurs de Port-Royal*), mely St. Cyran vezetése alatt a világról lemondva, Port-Royal des Champs elhagyott gazdasági épületeibe vonult, szigorú bűnbánat és vezeklés által igyekezett a világ bűn-hálójából kiszabadulni, s Franciaország vallásos-erkölcsi életének felelevenitésében fáradhatatlan tevékenységet fejtett ki.

Eközben a jezsuiták St. Cyrannak eretnek irányáról Parisban gyanus hireket kezdettek terjeszteni; mire az apát ellen különben is felingerelt *Richelieu* a veszedelmes papot, ki még a curia és a francia kormány politikája ellen is fel mert szólalni, fogságba hurcoltatta (1638.), honnan csak a hatalmas miniszter halála után (1643.) szabadult ki. Szabadságának azonban nem sokáig örvendhetett, egy fél év múlva (1643. okt.) meghalt. Halálos ágyán orvosának (ki a jezsuitáknál is szolgált) meghagyta, hogy „mondja meg a jezsuita atyáknak, hogy halálom felett ne üssenek diadalmi zajt: mert olyan tizenkét férfiut hagyok hátra, kik erősebbek nálamnál." Igazat mondott.

A tanitványok a mester halála után nem oszoltak szét, hanem mint szabad szerzetesek tovább is a belső ember megszentelését

célzó szigorú rendszabályok szerént éltek; és e tekintetben téves úton jártak, amennyiben a gyakorlati keresztyén élet céljától, a szeretet munkáinak gyakorlásától, messze eltértek. Az augustinismust a XVI. század reformatorai szellemében új életre ébresztették, *a Calvinismussal az összekötő kapcsot megtalálták;* de azért a ref. egyház ellen is harcra keltek. Ez volt egy másik nagy tévedésük. Másfelől nem lehet tagadni, hogy a szent irás és egyházi atyák leforditása, a görög és római remekirók tanulmánzozása és az ifjak nevelése körül kiváló érdemet szereztek; s az által, hogy szép francia stylusu áhitatossági könyveikkel a jezsuiták ily nemü termékeit háttérbe szoritották, igen jó szolgálatot tettek. Ezen kör kiválóbb munkásai közé tartozott az *ifj. Arnauld Antal* [4]), sorbonnei tanár és áldozár, ki a jezsuitákat több iratában hevesen megtámadta; e miatt ellenei addig áskálódtak, míg a Sorbonneból kizáratott; ekkor nőtestvéréhez, Angelikához vonult, s St. Cyran halála után a jansenista párt vezére lett. A port-royali szövetséggel egy sorban, de más fajta fegyverekkel harcolt *Pascal Balázs* [5]), ki a port-royali kör biztatására irta „*Vidéki leveleit*" (Lettres provinciales, melyek hatvannál több kiadást értek) előbb névtelenül, azután *Montalte Lajos* álnév alatt (1656—57.). Ezek közül az elsők egy vidékihez (Pascal sógorához, *Perrierhez* Clermontban) voltak intézve, s Arnauld ügyének a Sorbonneban lefolyt tárgyalásait tüntették fel nevetséges szinben; a későbbiek a jezsuiták morálját és casuisticaját, szóval ezen rendnek veszélyes törekvéseit annyi gúnynyal, oly szellemes, a nagy közönség izléséhez alkalmazott, mesteri stylusban szellőztették, hogy a jezsuitákat soha olyan vereség nem érte, mint ezen levelek által, melyeket fél Európa mohón, gúnyos kacajjal kisérve olvasott. Ugyanezen irány mellett harcolt *Nicole Péter*, ki a „Vidéki leveleket" latin nyelvre forditotta: *Barkos Márton* és mások.

VIII. Orbán az emlitett bullát Franciaországba is elküldte; de a Sorbonne nem fogadta el, sőt Arnauld Jansenius müve mellett két védiratot bocsátott közre. Ezzel megkezdődött a harc Jansenius hivei és annak ellenei, főleg a jezsuiták közt. Minthogy azonban a bulla Jansenius művét csak általánosságban itélte el, a jansenisták gúnyosan azt követelték, hogy mutassák ki azon tételeket, melyeket téveseknek tekintenek. A jezsuiták, miután pártuk nemcsak a Sorbonneban, hanem egész Franciaországban is megerősödött, határozottabban léptek fel. A Sorbonne jezsuita párthivei 85 francia püspök aláirásával támogatott folyamodványt küldöttek *X. Incéhez*, melyben azt kérték, hogy Jansenius művében az általuk kijelölt öt tételre [6]) mondjon kárhoztató itéletet. Igy jelent meg egy újabb *bulla* (*Cum occasione*, 1653.),

mely öt Jansenius-féle tételt eretnekségnek nyilvánitott. A jansenisták ezen bullát ugyan elfogadták; de kijelentették, hogy Jansenius azon öt tételt sohasem állitotta, és kényes helyzetükből az által igyekeztek menekülni, hogy különbséget tettek a pápának *hit dolgában* és *történeti tény felett mondott itélete* közt. Az elsőben a pápa csalatkozhatlansága kétségen felül áll, de nem úgy áll a dolog a másodikban. Hogy amaz öt tétel minő értelemben eretnekség, a felett a pápa jogosan mondhat itéletet *(question du droit)*; de hogy Jansenius ama tételeket valóban eretnek értelemben tanitotta-e, ez oly történeti tényre vonatkozó kérdés *(question du fait)*, melynek eldöntésében a csalatkozhatlan pápa nem lehet illetékes biró. Azonban ezen fegyvert is kiütötte a jansenisták kezéből *VII. Sándor*nak a francia papság kérésére megküldött azon *Constitutioja* (1656.), melyben határozottan kijelentette, hogy azon öt tételt Jansenius nemcsak állitotta, hanem épen azon értelemben állitotta, melyben a pápa azokat elátkozta. Erre a francia püspökök gyülése egy *aláirási formulát* készitett, melyben a bulla és Constitutio elfogadását s az öt Jansenius-féle tétel kárhoztatását, a király rendeletére, minden papnak, szerzetesnek, sőt szerzetesnőnek is, aláirásával kellett volna igazolni. Azok, kik az aláirást megtagadták, az üldözés elől kénytelenek voltak menekülni. A port-royali szerzetesnők az aláirás megtagadása miatt sok zaklatást szenvedtek; némelyeket más zárdákba helyeztek át; sőt utóbb a két zárdát fegyveres őrséggel szállatták meg (1665—68.). Azon négy jansenista püspök helyébe, kik nem irtak alá, VII. Sándor új püspököket nevezett ki. Ezen kiméletlen zaklatások s a „Vidéki levelek“ leleplezései ez elnyomott jansenisták iránt minden körben rokonszenvet ébresztettek, és általánossá vált azon ohajtás, hogy ezen felfordult állapotnak vége vettessék. Ezen ohajtás azonban csak VII. Sándor halála után teljesült. *IX. Kelemen* a béke kedvéért megengedte, hogy a formulának aláirásánál a *„feltétlen“* (purement) szót kihagyják (1668.); erre a négy jansenista püspök a formulát aláirta, a jansenisták üldözése megszünt, s a nyugalom egy időre helyre állott. Ezen nyugalom csak szélcsend volt, mely a közeli romboló vihar magvait rejtette magában.

A béke csak addig tartott, míg *XI. Kelemen*, a középkori pápai kiváltságok állhatatos védője s a jezsuiták nagy pártfogója került az egyház főkormányára. A jansenismus kiirtása nemcsak a megtámadt jezsuitáknak, hanem a pápa, sőt a francia király absolut hatalmi törekvéseinek is érdekében állott. Igy történt, hogy a jezsuiták rábeszélésére XI. Kelemen egy *új bullát* (*Vineam Domini*, 1705.) adott ki, melyben ki volt mondva, hogy nem elég *„a kegyes hallgatás*,“ hanem hinni kell, hogy Jansenius ama tételeket valóban eretnek értelemben

tanitotta, s hogy a pápa történeti tények kérdésében is csalhatatlan biró. Erre az üldözés megújult, s azok, kik meggyőződésükről lemondani nem akartak, kénytelenek voltak a Németalföldre menekültek számát szaporitni. A nevezett bullát a port-royali szerzetesnőknek is alá kellett volna irni, s miután ezt tenni vonakodtak, sok zaklatás után, végre a király parancsára zárdáik leromboltattak, mely alkalommal a jezsuiták boszúja még a sírboltokat sem kimélte meg (1710.).

Ezen döntő csapás valószinűleg az egész jansenista mozgalomnak véget vetett volna; de a jezsuiták nem biztak diadalukban és minden olyan irányu mű ellen irtó háborut inditottak, melyekből a jansenismus új életerőt merithetett volna. Ilyen mű volt *Quesnel*[7]) *Új-Testamentuma*, melyet egyszerű, épületes, mély vallásos kedélyre valló és az isten kegyelmében való boldog megnyugvást lehelő, erkölcsi elmélkedésekkel kisért. Ezen közkedvességű művet XIV. Lajos király, Bossuet, XI. Kelemen is gyönyörűséggel olvasta és dicsérte; a kegyes parisi érsek, *Noailles* bibornok pedig egy körlevélben papságának melegen ajánlotta. A jezsuiták, kik az erélyes bibornokot épen úgy gyűlölték, mint ezen titkos jansenista munkát, XIV. Lajost, ármányos gyontatója (Le Tellier) segélyével, rávették, hogy a pápánál a nevezett mű kárhoztatását sürgettesse. Ily előzmények után jelent meg 1713. XI. Kelemennek *rosz hirü bullája*, az úgynevezett „*Unigenitus Constitutio*," mely Quesnel művét eltiltotta s abban 101 tételt[8]) eretnekséggel bélyegzett. Ezen bulla egész Franciaországot felizgatta. Noailles bibornok több püspökkel és sorbonnei tudorral egy értelemben a bullát nem fogadta el. Ellenben XIV. Lajos király már lépéseket tett, hogy a bulla érvényességét erőszakkal is elismertesse; de ezen tervét a halál meggátolta (1715.).

A király halálakor a francia egyház a legnagyobb zavarban volt; a papság és a nép *két pártra* szakadt. Azon párt hiveit, kik a bullát elfogadták, *constitutionistáknak* vagy *acceptansoknak;* azokat pedig, kik annak meghódolni nem akartak, *anticonstitutionistáknak* vagy *renitenseknek* nevezték. A jezsuitákat nem kedvelő és a vallás iránt közönyös orleansi herceg kormányzósága idejében (XV. Lajos kiskoruság alatt) egyelőre mindkét párt szabadjára hagyatott. Megkisérlették ugyan, hogy a pápával kibéküljenek; de a pápa feltétlen meghódolást követelt, és Noaillest és párthiveit átokkal fenyegette. Erre Noailles számos püspökkel, pappal, a tudományos sz. Mór congregatioval (500 tag) és a parisi egyetemmel (106 tudor) egyesülve, a pápától és bullájától közzsinathoz fellebbezett, hogy a pápa jogtalan rendszabályai ellen védve legyenek. A fellebbezőket az ellenpárt *appellansoknak*

nevezte és jansenismussal vádolta. A fellebbezés miatt felboszankodott XI. Kelemen egy szigorú hangu *bullában* (*Pastoralis officii*, 1718.) kimondta, hogy mindazok, kik az Unigenitus Constitutiot el nem fogadják, nem tekintetnek az egyház tagjainak. A kormány talán szakadástól tartva, megváltoztatta eddigi politikáját; a bullát a parlament (1720.), sőt a béke kedveért némi magyarázatokkal, Noailles is elfogadta. Az appellansoknak hallgatást parancsoltak, az engedetleneket pedig számüzték. Még kedvezőtlenebbé vált az appellansok helyzete akkor, midőn *XV. Lajos* a kormányt átvette és egykori tanitója s a jezsuiták barátja, *Fleuri* bibornok tanácsára az appellansok szigorú üldözését elrendelte. Azokat, kik a bullát nem akarták feltétlenül elfogadni, letétellel, börtönnel vagy számüzetéssel büntették. E miatt újból sokan menekültek Németalföldre s az ottani jansenistákhoz csatlakoztak. Az elaggott s már erélytelenné vált Noaillest is a bullának feltétlen elfogadására kényszeritették; sőt a parlament (1730.) a bulla érdekében egy *törvényt* erősitett meg, mely szerént senki sem lehetett addig pap, míg a bullát el nem fogadta, s mely az az ellen appellalókat lázadóknak tekintette. Ezen törvény számos papot és tanárt fosztott meg állomásától.

A méltatlan üldözés, a lelkiesmeretnek határt nem ismerő zaklatása mély elkeseredést szült. A jansenismus hiveit már különben is kezdettől fogva bizonyos *asceta irány* jellemezte, most az üldözötteken a *rajongás és a vakbuzgóság* is erőt vett. Azon mozgalom, mely korábban csak a műveltebb köröket érdekelte, most a tanszékekről és az irodalom teréről leszoritva, utólsó hullám-gyürüjével a nép nagy tömegének nyugalmát is felzavarta. Ezen fordulatot egy nagyon egyszerü esemény idézte elő. *Paris Ferenc*, egy fiatal jansenista lelkész, örökös vezeklés közt, nyomorban élve, addig sanyargatta magát, míg belehalt (1727.). A jansenisták őt szentnek tartották, sírját (Parisban a Medardus temetőben) tömegesen látogatták meg s ott buzgó imádságba merültek. És ime a szent sírja állitólag a csodák gazdag forrását nyitotta meg. Némelyek, a sírt érintve, betegségükből meggyógyultak; mások, a sírra borulva, elragadtatási állapotba, vonaglásba estek (innen a *convulsionnaires* név), a bulla ellen prédikáltak, jósoltak, megjósolták az állam és egyház romlását sat. A kormány, hogy a folyvást fokozódó izgatottságnak véget vessen, a temetőt befalaztatta és őrökkel rakatta meg. Mind hiába! A szent sírról egy marok föld, a szentnek ereklyéi (ruhái, szerei) mind csodatevő erőt árasztottak. Bizonyos lázas betegség, csoda-kórság lepte meg a parisi alsóbb néposztályt, mely lassanként a felsőbb körökben is terjedni kezdett (pl. a vallást megvető *Montgeron*, parlamenti tanácsos a sírnál megtért)[9]. A jezsuiták, kik

a nép csodaszükségletéről bőven szoktak gondoskodni, nagyon meg voltak akadva. Nem mondhatták, hogy nincsenek csodák, mert magukat cáfolták volna meg; azt mondták tehát, hogy a jansenista csodák nem isten, hanem az ördög művei. A rajongók egy része, hogy magánkivüli állapotát fokozza, erőszakos segédeszközöket (*secours violents;* pl. testükön sebeket fúrtak vagy égettek, magukat keresztre függesztették; innen a *secourista* név) vett alkalmazásba. A kormány nem várta be, mig a nép a különben sem sok változatosságot nyujtó csodajelenetekre ráún, hanem a rajongókat tömegesen hurcoltatta fogságba, mely intézkedése által a kóranyag kiforrását késleltette. A láz igy is elmúlt, az appellansok a büntető hatóság éber szemei elől a titkos felekezetek láthatatlan rejtekeibe vonultak, saját lelkészeiknél gyóntak és vettek úrvacsorát.

A már-már lecsillapult kedélyeket ujabb izgatottságba hozta *Beaumont* parisi érseknek a jezsuiták rábeszélésére kiadott *rendelete* (1752.), melyben a lelkészeknek meghagyta, hogy a haldoklókat ne részesitsék az utólsó szentségben, ha nem tudnak arról bizonyitványt (*billet de confession*) felmutatni, hogy korábban törvényes lelkész előtt meggyóntak (= a Constitutiot elismerték). A szentség megtagadásnak egy esete ezen ügyet a parlament elé juttatta, mely testület *XV. Lajos* alatt megkezdte a szolgaság bilincseinek lerázását. A parlament az érseket megidézte; az érsek kijelentette, hogy csak istennek tartozik számadással. A király is az érseket pártfogolta s a parlamentnek megtiltotta, hogy az egyház ügyeibe beavatkozzék. Erre a parlament kijelentette, hogy esküjénél fogva kötelessége minden polgárnak igazságot szolgáltatni. Utóljára is a parlament szilárdságán a király akarata megtört, a király engedett, miután a püspökök nagy része kijelentette, hogy a szentség kiszolgáltatásánál nincsen szükség gyónási bizonyitványra. Az eszélyes *XIV. Benedek* is a parlamentnek és a francia püspökök többségének felfogásához csatlakozva döntötte el ezen elmérgesedni kezdő ügyet, midőn *egy szelid pásztori levéllel* a surlódásnak és izgalomnak véget vetett (1756.)[10]. Ezután a király a bulla feletti vitát megtiltotta. s igy a rosz hirű bulla a jezsuiták bukása után minden tekintélyét elvesztette.

A jansenismusnak *misticus iránya* egyes rajongókban (*Convulsionnaires*) fennmaradt a forradalom rémes korszakáig, a trón és egyház összeomlásáig, melyet előre megjósoltak.

Németalföldön, a jansenista viták kiindulási pontján, *a jansenismus szakadásra vezetett*. Oka a következő volt. Miután az utrechti érsekség (l. 161. l. 8. j.) a reformatio következtében megszűnt, a

megmaradt kath. hivek kormányzását a pápák apostoli vicariusokra bizták. Midőn Franciaországból a jansenisták tömegesen menekültek az utrechti területre, ezen irány ott oly nagy hóditást tett, hogy *Codde Péter* apostoli vicarius is ahoz csatlakozott (1688.). Ezen hírre *XI. Kelemen* Coddet felfüggesztette hivatalától, Rómába idézte, s helyébe *van Kock Tódort* nevezte ki provicariusnak. Azonban a papság nagyobb része Codde mellett nyilatkozott, s az utrechti káptalan (1723.) *Steenhoven Corneliust* választotta meg érseknek, kit a missio terén nagy érdemeket szerzett *Varlet* címzetes püspök (in partibus) szentelt fel. Ettől fogva áll fenn Németalföldön, a kormány védelme alatt, egy Rómától elszakadt *nemzeti kath. egyház*, melyet az utrechti érsek, a harlemi és deventeri püspökök kormányoznak. Ezen egyház (a katholikusok jansenistáknak nevezik, de ők ezen nevet nem fogadják el) elismeri a pápa primatusát, de a római curia nélkül; a pápától a csalatkozhatlanságot megtagadja s legfőbb tekintélynek a közzsinatot ismeri el. Mindég hajlandó volt Rómával kibékülni, új püspökei megerősitéseért Rómába folyamodott, s ha ezért excommunicatiot kapott, mindannyiszor a közzsinathoz fellebbezett. Rómának ezen mostoha gyermeke már sokszor meg volt átkozva, de azért elég jó egészségnek örvend s 25 községben még ma is mintegy 5000 lelket számlál. Jellemző vonásai közé tartozik, hogy a jezsuita erkölcstant megveti, szigorú egyházi fegyelmet tart s a világi hatóság felsőségét elismeri [11]).

1) Jansenius 1585. szül. Acquoiban (Leerdamm grófságban, Hollandiában). Hittani pályát választván, a löweni egyetemre ment, hol a jezsuitaellenes irány hive lett. De legnagyobb befolyást gyakorolt reá tanuló társa és barátja Du Verger de Hauranne János (Bayonneban szül. 1581.), később sz. cyrani apát, kit épen ezért rendesen St. Cyrannak neveztek. Az ő rábeszélésére 1611. együtt mentek el Bayonneba, majd Parisba s kezdték meg Augustinus elhanyagolt iratainak tanulmányozását. Igy ért meg bennük azon gondolat (1621.), hogy a szenvedő egyházon tehetségük szerént segitsenek, s a kegyelem tanának az egyházban ismét tiszteletre méltó helyet biztositsanak. Jansenius barátjának nemes eszméi által fellelkesitve, egyedül azon célnak élt, hogy kora pelagianismusa ellen küzdve tisztább és igazabb erkölcsi érzületnek hintse el magvait. E végett Augustinus minden művét tizszer, a Pelagius ellen irtakat harminczszor tanulmányozta át. 1630. löweni hittanár, 1636. yperni püspöknek neveztetett ki, s ezen állásában fejezte be munkás életét 1638.

2) Augustinus seu doctrina Augustini de humanae naturae sanitate, aegritudine, medicina, adversus Pelagianos et Massilienses. Löwenben, 1640., 3 folio kötetben Libertus Frommond löweni hittudós adta ki.

3) St. Cyran (l. az 1. j.) míg egyfelől szigorú, lemondó vallásos-erkölcsi életre törekedett s másoktól is olyant követelt; addig másfelől az egyházi dolgokban egészen szabadelvű volt. Az egyházalkotmányra és fegyelemre vonatkozó, „Petrus Aurelius" című fő művében, melynek egy részét unokaöcse, Bar-

kos irta, a jezsuiták alapelveivel szemben a gallicanismust és a püspöki rendszert fejtette ki; különösen azon veszélyes tant támadta meg, mely szerént a pápa egyetemes püspök és belőle áramlik minden hatalom a püspökökre.

4) Id. Arnauld Antal legifjabb fia 1613. szül., 1643. a Sorbonne tagja lett. Két munkában védelmezte Jansenius „Augustinusát," a jezsuitákat pedig „La théologie morale des Jésuites" és „De la fréquente communion" című műveiben egyenesen megtámadta. E művek a jezsuiták azon veszélyes elmélete ellen voltak intézve, mely szerént az úrvacsora vétele előtt felesleges a szivet megrázó bűnbánat, s ezzel szemben az igazi kegyességet fejtegeti. Kimondta, hogy a gyakori úrvacsorázás annak hatását és ünnepélyességét csökkenti. Arnauld az üldözés elől Németalföldre menekült, s ott is halt meg 1694. Háromszáznál több műve 45 köt. Lausanneban jelent meg 1775—83.

5) Pascal Balázs Clermontban, 1623. szül.; ifjabb éveiben a mennyiség- és természettan mezején fontos felfedezéseket tett, s az egyház hitével nem sokat törődött. Később azonban gondolkodásmódja egészen átalakult, Jansenius és St. Cyran műveit kezdette tanulmányozni, a port-royali körben is gyakran megjelent, 1655. határozottan e körhez csatlakozott; annak legállhatatosabb hive volt, a pápa parancsa előtt nem hódolt meg, s meggyőződéséhez rendületlen hiven halt meg 1662. Pascalnak egy másik fontos műve „Pensées sur la religion" címen 1670. jelent meg; hátrahagyott irataiból barátai rendezték és adták ki. Ebben szerző azon feladatot tűzte ki, hogy a keresztyénségnek megnyerje azon lelkeket, melyek attól távol állanak. V. ö. Reuchlin, Paskal's Leben und der Geist seiner Schriften (Stuttgart, 1840.); Weingarten, Pascal als Apologet des Christenthums (Leipzig, 1863.); Dreydorff, Pascal, sein Leben u. seine Kämpfe (Leipzig, 1870.); Vinet, Études sur Blaise Pascal (Paris, 1848.).

6) Az elitélt tételek következők: 1, Istennek némely parancsát, csekély erejük miatt, még az igazak sem teljesithetik, ha mind akarják is; azoknak teljesitésére isteni kegyelemre van szükségük; 2, a természeti ember az eset állapotában az isteni kegyelemnek nem állhat ellen; 3, hogy az eset állapotában az embernek vétke vagy érdeme legyen, ahoz nem szükséges a szabadság, a benső ösztönzéstől való mentesség, hanem elegendő a külső kényszertől való mentesség; 4, nem igaz, semipelagianus és eretnekség azon állitás, hogy az emberi akaratnak még oly nagy, az isteni kegyelemnek pedig oly kevés ereje volna, hogy a kinálkozó kegyelemnek ellenállhatna vagy azt követhetné; és 5, nem igaz, hogy Krisztus mindenkiért meghalt.

7) Pasquier (Paschasius) Quesnel Parisban 1643. szül.; 1657. a parisi oratorium atyái congregatiojába lépett, 28 éves korában a congregatio főnökévé választatott. Mint Augustinus tanainak buzgó hive, a jansenisták ellen kiadott formulának nem irt alá, hanem Brüsselbe menekült (1685.). A jezsuiták ott sem hagyták békében s börtönbe juttatták, honnan testvére segélyével menekült meg s futott Amsterdámba. Ott is halt meg 1719. Már az által is maga ellen haragitotta a curiát és a jezsuitákat, hogy N. Leo művei (Leonis Magni opera omnia. 2 köt., Paris, 1675.) néhol éles kritikai jegyzetekkel adta ki s a gallicanus egyház szabadságát védelmezte; de még nagyobb mértékben felingerelte Új Testamentuma által (Le Nouveau Testament en français avec des reflexions morales sur chaque verset. Paris, 1687.), mely folyvást bővitve, számos (20-nál több) kiadást ért. Az 1736. kiad. 8 kötetben jelent meg.

8) Az elitélt tételekből némelyek Augustinus s más egyházi atyák műveiből, némelyek épen a szentirásból voltak kölcsönözve, némelyek a biblia olvasásának szabadságára vonatkoztak; pl. „Isten a kegyelemben csak a hit útján részesit; a munkás hit igazit meg, munkás pedig csak a szeretet által lesz; add meg uram azt, a mit parancsolsz, és parancsold azt, a mit akarsz.“ Elitéltetett azon tétele is, hogy a biblia minden keresztyénnek adatott, hogy annak homályossága nem elég ok olvasásának eltiltására, hogy a vasárnapot isten igéjének olvasásával kell megszentelni. sat.

9) Montgeron, La vérité des miracles opérés par l'intercession de François de Paris, 1737.; Mathieu, Histoire des miraculés et des convulsionnaires de St. Medard (Paris, 1864.).

10) Benedek kijelentette, hogy az, ki üdvét veszélyeztetni nem akarja, az Unigenitus bullának, mint apostoli constitutionak engedelmeskedni tartozik; mindamellett is a nevezett bullának csak szembetűnő ellenségeitől kell megtagadni a szentséget.

11) Az egészhez l. Leydecker, Historia Jansenismi (Ultrajecti, 1696.); Bouvier, Étude critique sur le Jansénisme (Strassbourg, 1864.); Reuchlin, Geschichte von Port-Royal (2 köt., Hamburg, 1839. 44); Sainte-Beuve, Port-Royal (2 köt., Paris, 1840); Racine, Histoire de Port-Royal (1693. 1742.); Janssonius, De Jansenistarum historia et principiis (Gröningae, 1841.); Reville, L'église des anciens catholiques en Hollande (Revue des deux mondes. 1872); Nippold, Die altkatholische Kirche des Erzbisthums Utrecht (Heidelberg, 1872.). V. ö. Gieseler, i. m. V. k. 36–41., 47–57.; Baur, i. m. IV. k. 258–62., 279–81., 505–19.; Henke, i. m. II. k. 96–110., 118–34.; Alzog, i. m. II. k. 326–28., 366–71.; Herzog, i. m. III. k. 424–34., 551–55.; Ranke, i. m. III. k. 90–102.; Nisard, A francia irodalom története (B.-pest, 1878–80.), II. k. 127–140., 146–174., 198–217. l.

92. A quietismus és mysticismus.

Azon iránynyal, melyet a kath. egyházban a jezsuita moralisták jelöltek ki, s mely a keresztyén erényt a külső szertartások pontos teljesitésében kereste, a mélyebb vallásos kedélyek nem tudtak megbarátkozni, s midőn az igaz erényhez vezető utat fürkészték, a másik szélsőségbe estek, a *szemlélődő mysticismus* homályos tömkelegébe tévedtek. Azonban a reformatio alapeszméje, a hit által való megigazulás és ezzel kapcsolatban az ugynevezett jó cselekedetek szükségtelensége, az újkori mysticismusnak a középkoritól eltérő irányt adott. Ha korábban Jézusnak szenvedő követésében keresték az üdvöt; most azt hitték, hogy a valódi keresztyén tökélyt az ember azon úton érheti el, melyet isten Krisztus által nyit a lélekben a lélek számára. A mysticismusnak ezen faját *quietismusnak*, hiveit *quietistáknak* [1]) nevezték.

Ezen irány legelőbb *Spanyolországban* a XVI. század egyházi reform-mozgalmai alatt keletkezett a zárdákban. A minorita *Alcantarai Péter* (megh. 1562.) művéből (Tractatus de oratione et meditati-

one) megtudjuk, hogy az igazi kegyességet a szív imája által lehet elérni, azaz az által, ha az ember saját akaratát megsemmisiti és egészen isten akaratára bizza magát a nélkül, hogy ezért valami jutalmat reménylene. *Osuna Ferenc* ugyanosak minorita pedig azt hitte (Abecedario espiritual), hogy a keresztyénben az áhitatos életet a hivő szivében élő Krisztus inditja meg, és a lélek ezen folyamat alatt egészen passiv nyugalomban van. A nyugodt szemlélődésen alapuló áhitatos életért rajongott *Avilai Teréz* [2]), *János (Kereszt* melléknévvel), karmelita szerzetes; ezen iránynak hódoltak *Leon Lajos*, *Avilai János*, Andaluzia apostola, *Granadai Lajos* és más kiváló spanyol egyházi férfiak, kik már azon elvet hirdették, hogy minden olyan tan, mely a Krisztus vérében vetett feltétlen bizalmat csökkenti, ellenkezik az apostolok tanitásával. Ezen tanok hirdetői azért jó és buzgó katholikusok maradtak s az egyház reformatiojára nem gondoltak. De tanaik helyenként a gyakorlati életbe is átszivárogtak és egy új felekezetnek, a *„megvilágositottaknak“ (alumbrados)* adtak lételt, melynek hivei a léleknek és istennek mystikus egyesüléséről meggyőződve, a szent képektől elfordultak, a szentekhez nem folyamodtak, Krisztusnak emberi voltával nem gondoltak s a szentségeket és jó cselekedeteket szükségtelennek itélték. Azonban az egyháznak ezen hűtelen, eretnekekké vált gyermekeit a XVII. században az éber hitnyomozószék teljesen kiirtotta.

A quietista irány azonban tetőpontját a XVII. század közepén érte el és főleg a latin népeknél tett nagy hóditást. Legteljesebb virágja egy ifju spanyol papnak, *Molinos Mihálynak* [3]) mély vallásos kedélyében fakadt ki; de buzgóságáért azon egyház, mely előbb szeretettel ölelte, utóbb lealázó büntetéssel sujtotta és megtagadta. Molinos, mint hittudor és áldozár (1669 óta) Rómában élt; igazi kegyessége, tudományossága, szelid és barátságos magaviselete által a felsőbb körök legkeresettebb és legkedveltebb gyóntatójává vált. Jezsuiták, bibornokok, utóbbiak közt a későbbi *XI. Ince* őszintén méltányolták áldásos munkásságát. Lelki vezetését a kegyesek igen tekintélyes köre vette igénybe. Ezen kör áhitatosságának irányzójául irta *„Lelki útmutató“ (Guida spirituale*, 1675) cimű művét, mely több nyelvre leforditva (hat év alatt 20 kiadást ért), szerzőjének jó hirnevét messze földön ismeretessé tette. Ezen művében *a vallásos életnek két útját* különböztette meg: a *meditatiot* és *contemplatiot*, azaz a külsőt és bennsőt. A bennső úton egyesül a lélek istennel. A tökéletességet és bennső nyugalmat az *ima*, *engedelmesség*, *gyakori communio* és a *bennső mortificatio* szerzi meg. Az az igazi ima, midőn az ajkak, a gondolatok, a vágyak hallgatnak és a lélek feltétlenül átengedi magát istennek. Az

engedelmesség azt kivánja, hogy a hivő a megvilágositott lelki vezető utasitásait odaadással kövesse. A gyakori communio által az evangelium minden kegyelme és minden erény megszerezhető. A mortificatio a lélek minden vágyát, hajlamát, izgalmát megsemmisiti. Csak ezután következik be a tulajdonképeni *contemplatio*, midőn a lélekre nézve isten akarata lesz minden mindenben, nem gondolva arra, hogy a menny vagy a pokol vár-e reá. Az ilyen meghalt lélekben egyedül isten él, és ezáltal az megistenül *(mortificatur)*. A vázolt mű hatása gyors és rendkivüli volt. Sok helyen a tökéletességre vágyók *egyleteket alapitottak*, s annak tagjai (Caraccioli bibornak tudósitása szerint) többé nem imádkoztak élő szóval; a szent képeket, mint az istenhez vezető út akadályait, mellőzték; szerzetesek és szerzetesnők olvasóikat eldobták. Szóval a gépies egyháziassággal szakitva, a vallásos tökélyességet a lélek nyugalmában, istennek tiszta, önzetlen szeretetében és az istennel való mystikus egyesülésben keresték. A jezsuiták az eredményen megdöbbenve, vészt kiáltottak, s addig nem pihentek, míg annak forrását, Molinost és iratait meg nem semmisitették. Igy történt, hogy a jezsuiták XIV. Lajos francia királyt, gyóntatója *(Père la Chaise* jezsuita) által rávették, hogy *XI. Incénél* Molinos iratainak megvizsgáltatását sürgesse. Ezen cselszövény következtében Molinost elfogták (1685.); irataiból 68 tételt, mint eretnekséget, istenkáromlást és a keresztyénségre nézve káros tant, pápai átokkal sujtottak; őt magát átkos tételeinek esküvel való megtagadására kényszeritették (1687.), s azután élethosszig tartó szigorú zárdafogságra itélték (megh. 1696.). Hivei közül is sokat elfogtak, sőt állitólag az inquisitio magának XI. Incének, nem mint pápának, hanem mint Benedekrendinek igazhitüségét is megvizsgálta.

E közben a quietismusnak *Franciaországban* is akadtak hirdetői és védői. Ezek közé tartozott *de la Motte Guyon* asszony [4]), ki korán özvegységre jutva, rokonérzelmü gyóntatójával, *de la Combe* Ferenc barnabita szerzetessel szorosabb összeköttetésbe lépett. Küzdelmei, kalandjai egyik helyről a másikra üzték, s a XVII. század végén bejárta Franciaország és Schweiz nagy részét. Sokan bámulták, elegen gyanusitották; de ő ellenei véleményével nem törődve, a szeretet munkáinak gyakorlása és beszédek által kegyes egyleteket alapitott és Molinos quietismusát irásban és élő szóval terjesztette. Kifogástalan erkölcsi élete, gyöngédsége és lelkesültsége által a quietismusnak sok hivet hóditott meg, de diadalai által ellenei számát is nevelte. Tana Molinosétól alapjában nem tért el; ő is azt hirdette, hogy az embernek önszeretetét contemplatio és a szív imája által kell legyőzni, hogy önmagára

és akaratára nézve meg kell halnia, hogy igy egyedül Krisztus élhessen benne; és hogy istent jutalomra és büntetésre való tekintet nélkül tartozunk szeretni, sőt még akkor is, ha isten ránk örök kárhozatot mér. De már abban eltért Molinostól, hogy az esztelen önkinzást is a tökély eszközének tartotta s azon téves hitben élt, hogy az embernek sem a bűnös tettekkel, sem az élet kisértéseivel és szenvedéseivel nem kell törődni [5]). Midőn de la Combe társaságában (1686.) Parisba visszatért, az udvarnál is számos hivet szerzett, *Maintenon* asszony kegyével is dicsekedhetett; de leginkább megnyerte a királyi unokák *nevelőjét Fénelont* [6]). Azonban parisi tartozkodásukat az oda való papság nagyon megkeseritette. Mindenféle hamis vádakat emeltek ellenük; de la Combe-ot, mint Molinos hivét és Guyon asszonynyal való gyanus viszonya miatt fogságra vetették (1687.), melyből többé nem is szabadult ki. Hasonló sors érte Guyon asszonyt (1688.), miután iratait a genfi püspök eretnekséggel vádolta. Fogságából ugyan Maintenon asszony közbenjárására kiszabadult, de ezen pártfogás sem tartott sokáig. Ezen intézkedések a quietismus sorsát még korán sem döntötték el. Franciaországnak két legtekintélyesebb hittudósa, *Fénelon* és *Bossuet*, mérte most össze erejét; Fénelon azért, hogy a quietismus igazhitűségét megmentse; Bossuet azért, hogy az egyházat ezen ferde iránytól megszabaditsa. A nemes gondolkodású Fénelon a szorongatott Guyon asszonynak azt tanácsolta, hogy a királytól iratainak megvizsgáltatását kérelmezze. A király ki is nevezett egy bizottmányt, melynek élén Bossuet állott. A bizottmány az olyan önzetlen szereteten (amour desinteressé), mely az üdv reménye nélkül is isten után áhitozik, megütközött és azt veszélyes rajongásnak hitte. Mindamellett is, miután Guyon asszony a saját irataiból kijelölt 30 tételt esküvel megtagadta, Bossuettől jó kath. hitéről és érzelmeiről bizonyitványt nyert (1695.). Bossuet, ki Guyon asszony mysticismusa ellen már korábban határozott állást foglalt el s egy művében *(Instruction sur les états d' oraison)* az ima különböző nemeiről értekezett, most azt kivánta Fénelontól, hogy ezen művet saját aláirásával helyeselje. Fénelon azonban ezen kivánságot nem teljesitette, mivel abban Guyon asszony ellen igen méltatlan és erős itéletek voltak. Ellenkezőleg saját eljárásának igazolásául egy munkát *(Explication des maximes des saints sur la vie interieure*, 1697.) bocsátott közre, melyben kimutatta, hogy a valódi mysticimus, mint a szívnek istentisztelete, a külső egyháziasságnak mindég alapját képezte. Bossuet ezen munkára több cáfolatot irt, de nem elégedett meg az irodalmi harccal; talán vetélytársi féltékenységből, talán Fénelon elbűvölő előadásának káros

következményeitől tartva, a fényes erényei által is nagy befolyást gyakorló Fénelon megbuktatására más eszközökről is gondoskodott. A parisi és chartresi érsekek, kiket maga részére megnyert, egy *emlékiratban* Fénelonnak a Szentek maximái című művéből 48 tételt, nem tekintve azt, hogy azokat *Salesi Ferenc* tételei is támogatják, tévesnek, csábitónak és kárhozatosnak nyilvánitották. Az ekként zaklatott Fénelon, ügye igazságába bizva, az apostoli székhez fellebbezett. *XII. Ince* a Szentek maximáit egy bizottságnak adta ki, mely azt hosszas tárgyalás után általában elitélte, s abból 23 tételt tévesnek (de nem eretneknek), veszélyesnek és sértőnek bélyegzett. Ugy látszik, hogy ezen itélet kimondásában a francia király ellenséges pártállásának is nagy része volt, mert a pápa az általánosan tisztelt és szeretetre méltó főpapra kimondott itéletet azon nyilatkozattal igyekezett enyhiteni, hogy „Fénelon isten iránti mértéktelen szeretete által (lehet-e ilyen?) tévedt; Bossuet a felebaráti szeretet hiánya miatt hibázott. Fénelon a kárhoztató brevet épen akkor vette kezéhez, midőn a szószékbe készült felmenni. Alázatossággal fogadta itéletét és a szószékből a gyülekezet előtt azonnal felolvasta. Azután kijelentette, hogy előadása félreértésekre adhatott alkalmat; végül a népet intette, hogy a pápa rendeletének engedelmeskedjék. Fénelon tiltott könyvének azon példányait, melyeket összeszedhetett, sajátkezüleg megégette; barátait megkérte, hogy ügyét ne védelmezzék, s igy feltétlenül meghódolt; de midőn letette a fegyvert, nemcsak Guyon asszony, hanem a kath. mysticismus is legnemesebb pártfogóját vesztette el [7]).

Németalföldön és szomszédos vidékein a rajongó, *theosophiával vegyitett mysticismus Bourignon Antonia* kezdeményezése után terjedt el. Ezen rajongó nő (szül. Lilleben, 1616.; megh. 1680.) a szemlélődő élet iránti hajlamát már ifjú éveiben elárulta s a férjhezmenetel elől két izben menekült el a szülői háztól. Szülői halála után, mint tekintélyes vagyon örököse, egészen függetlenül ábrándjainak élhetett. Azonban, mivel állitólag vett kijelentéseiben politikával is foglalkozott, nemcsak az egyházi, hanem a világi hatóság büntető keze elől is minduntalan menekülnie kellett. Most ápoló házak, majd hivei gyülekezete élén; élő szóval és saját nyomdájából kikerült irataival buzgón terjesztette azon eszméket, hogy az ember egyedül istent tartozik szeretni. Ő maga istennel úgy társalkodott, mint nő férjével; azt kivánta, hogy őt egyedül a szentirás szerént itéljék meg, de a szentirásnál is többre becsülte azon kijelentéseket, melyeket állitólag isten különös kegyelméből vett. Leghevesebb ellenei, a jezsuiták folyvást zaklatták; de nagy számmal talált hivőkre még a tudományos körökben is (pl.

Swammerdam természettudós; kijelentéseinek még *Amos Comenius*, a hires paedagogus is hitelt adott). Egyik kiváló tisztelője, *Poiret Péter*, pfalzi-zweibrückeni prédikátor adta ki műveit (Amsterdam, 25 köt., 1679—84.)[8]).

Németországon a *pantheista szinezetü mysticismus* merült fel, de nem sok vizet zavart. Apostola, *Scheffler János (Angelus Silesius*, 1624. Breslauban szül.; megh. 1677.), a luth. egyház hive volt és Böhme irataiból meritette sajátos eszméit. E miatt a luth. lelkészek addig zaklatták, míg a kath. egyházba tért át (1653.). Majd császári orvos (Bécsben) és áldozár lett, s elhagyott egyháza ellen számos, kiméletlen vitairatot adott ki. Prot. korában több kedves, szívhez szóló egyházi éneket irt; kath. korában adta ki „*Cherubinischer Wandermann*" cimű könyvét, mely költői mondatok gyüjteménye. Ezekben szerző őszinte, szives, forró szeretettel mélyed az isteni mindenségbe, s a legmerészebb pantheista tételeket állitja fel [9]).

Az előadottak azt bizonyitják, hogy a kath. egyházban a szigorú dogmatikus gondolkodás mellett a mystikus is létezési jogot követelt, s a kettő jóideig egymás mellett békében megfért. Azonban a jezsuita szellemben haladó kath. egyház ezen irányt az egyháziasságra, fegyelemre nézve veszélyesnek találta, és azt erőszakosan elnyomni igyekezett. De ezen intézkedése által az elégedetlenséget csak fokozta, s az egyháztól annak őszinte barátait is elidegenitette. Ezen elégedetlenség, minél nagyobb nyomást gyakorolt reá a subordinatiot követelő egyház, annál nagyobb robajjal tört ki; s ha a kath. egyházat végképen szét nem robbantotta, azt sem Rómának sem jezsuitáinak, hanem ellenségségei egyenetlenségeinek, hibáinak és főleg azon *reactionak* köszönhetni, mely a forradalmak borzalmai által idegessé téve, rémületében oly sok kegyetlenséget követ el, hogy az oktalanúl kiontott vér nyomait szükségesnek tartja, szemforgató áhitatossággal sz. Péter — hogy ne mondjam Krisztus — palástjával takargatni [10]).

1) E név a hesychastának felel meg (l. I. k. 510. l).

2) Teréz Ó-Kasztiliában 1515 szül.; korán a karmelita rendbe lépett, annak régi szabályait felelevenitette, s igy a mezitlábos karmelita szerzetes nők congregatiojának alapitója lett 1562. Állitólag gyakori látomásai voltak; lelki barátjával, János (Kereszt melléknévvel) karmelita szerzetessel gyakran mélyen elmerült a mystikus contemplatioba. 1582. meghalt; 1622. Róma a szentek közé sorozta és Doctor Ecclesiae címmel tisztelte meg; a spanyol cortes pedig 1514. az ország védő szentjévé emelte. Fő művében (Castillo interior) fejtette ki legteljesebben saját mysticismusát. E szerént a lélek várának központjában van a lélek legkellemesebb lakása, melyben isten és a lélek közt titkos dolgok cseréltetnek ki. A lélek ezen várba az ima útján jut el.

A léleknek istennel való egyesülése az ember akaratában a szeretet segélyével történik. Műveit Schwab Jakab adta ki (6 k., Sulzbach, 1831—33.). V. ö. Zoeckler, Petrus von Alcantara, Theresia von Avila u. Johannes vom Kreuze (Delitzsch u. Rudelbach, Zeitschrift für die luth. Theologie, 1864. évf.); Bouix, Leben der heil. Theresia (franciából, Aachen, 1868.).

3) Molinos 1640. Patacinában, Saragossa közelében született. Scharling, M. Molinos, ein Bild aus der Kirchengeschichte des XVII. Jahrhunderts (Zeitschr. für hist. Theologie, 1854—55.).

4) Guyon asszony, Bouvier Mária Johanna, 1648. Montargisban született. Már korán nagy hajlamot érzett a szemlélődő életre; 16 éves korában szerencsétlenül ment férjhez, sokat szenvedett, öt gyermeknek adott életet; 28 éves korában elvesztette férjét s a quietismus apostolává lett, mely buzgóságáért több ízben fogságot szenvedett. Meghalt Bloisban, 1717. Művei: Les torrens; Opuscules spirituels; Explication du cantique des cantiques; La sainte bible avec des explications et reflexions, qui regardent la vie intérieure — Poieret adta ki (Cöln, 1715., 20 köt.). La vie de Mad. de la Motte Guyon, écrite par elle même (3 köt. Cöln, 1720.); Guerrier, Madame Guyon (1881.).

5) Erre vonatkozólag igy nyilatkozott: „Ha a ház (t. i. az erkölcsi élet háza) ég, azon nem kell búsulni, hanem engedni kell, hadd égjen és nyugodtan szemlélni;“ hiszen „ha isten akarná, ő épen ugy lenne angyal, mint ördög.“

6) Salignac de la Motte Fénelon 1651. Perigordban, a Fénelon kastélyban szül.; a gazdag szellemmel és kedélylyel megáldott ifjut szülői papi pályára szánták. Akadémiai tanulmányai befejezése után (1675.) áldozárnak szenteltetett s egy ideig a parisi St. Sulpice papi seminariumban nyert alkalmazást; majd a Nouvelles Catholiques című intézet főnökévé nevezték ki. Ilyen intézet minden nagyobb városban volt; ezekbe vitték az árván maradt vagy szülőiktől elszakitott prot. leányokat, s ha nem akartak megtérni, kíméletlen bánásmódban részesitették. Hogy alkalmazta-e Fénelon az ilyen bánásmódot, nem bizonyos; de tény az, hogy vezetése alatt sokan megtagadták evang. hitüket. A buzgó ifju papot a király Poitouba és Pays d'Aunisba küldötte a protestansok megtérítése végett. Ezen küldetésben is teljesen megfelelt a benne helyezett bizalomnak; mire XIV. Lajos unokáinak nevelőjévé nevezte ki (1689) és érdemei jutalmául a cambrayi érseki székbe ültette (1695.). Utóbb az udvar kegyét elvesztette, erre részint Guyon asszony pártfogása, még inkább Aventures de Télémaque című művének megjelenése (1699) szolgáltatott okot, melyet az ő tudta nélkül egy hűtlen szolgája adott ki, s melyről azt hitték, hogy XIV. Lajos uralkodására vonatkozik. Meghalt 1715. Összes műveit Bausset rendezte (Ouvres de Fénelon, Paris, 1821—24., 22 köt.); vallásos iratait Silbert forditotta németre (4 k., Regensburg, 1837—39.). Bausset, Histoire de Fénelon (3 k., Paris, 1808.); Wunderlich, Fénelon Erzbischof von Cambray (Hamburg, 1873.); Hunnius, Das Leben Fénelons (Gotha, 1873); Nisard, i. m. III. k. 267—305., 316—82. l.

7) Heppe, Geschichte der quietistischen Mystik in der kath. Kirche (Berlin, 1875.).

8) Klose, Antoinette Bourignon (Zeitschr. für hist. Theologie, 1851. évf.).

9) Kahlert, Angelus Silesius (Breslau, 1853.); Schuster, Ang. Silesius (Zeitschr. für hist. Theologie. 1857. évf.).

10) V. ö. még Alzog, i. m. II. k. 371—73.; Henke, i. m. II. k. 110—18.; Herzog, i. m. III. k. 434—40., 555—64.; Gieseler, i. m. IV. k. 44—47. l.

93. XII. és XIV. Kelemen és a jezsuitarend eltörlése.

A jezsuitarend a kivivott előnyök által felbátoritva, mind merészebben emelte fel fejét. Feledte eredeti fogadalmát, mely szerént feltétlenül a pápaság érdekeinek fog szolgálni, most már határozottan a világ feletti uralomra törekedett, s a pápaság tekintélyével csak akkor törődött, ha saját önző céljainak palástolgatása úgy kivánta. De épen ezen elbizakodottság készitette elé a rend bukását. Különben is a rendnek azon *szervezete*, mely a társulatot az államok keretébe mindenütt mint külön államot ékelte be; azon *politikája*, mely saját hatalma és befolyása növelése végett a társadalom békéjének megbontásától s az országok törvényeinek kijátszásától sem idegenkedett; azon veszélyes *iránya*, mely a papuralmat, a szellemi sötétséget és türelmetlenséget határtalanúl ápolta: mindezen és más rokon okok nagyon elegendők voltak arra, hogy a rend ellen feltámadt ellenszenvet fokozzák. Hiszen a jezsuiták bármely téren működtek, *mindenütt a mások érdekeibe ütköztek*. Midőn a jansenismus elnyomatását kierőszakolták, a nép ragaszkodását csökkentették, s egyszersmind oly jeles tehetségeket ingerelték fel, mint egy Pascal, ki azután a rendet „Vidéki leveleiben" leplezetlenül mutatta be a művelt világnak. Midőn a fejedelmi udvarokat saját céljaikra körülhálózták, nemcsak az államférfiakat, hanem a hazájukat őszintén szerető polgárokat is engesztelhetlen ellenségükké tették. Midőn a világkereskedésbe beavatkoztak, a kereskedők féltékenységét ébresztették fel. Midőn a lelkiismereteken kizárólag akartak uralkodni, a többi szerzetesrendek gyülöletét lázitották fel. Szóval a vész fellegeit annyira fejük felé gyüjtötték minden világtájékról, hogy azon vihar kitörése, mely nagy gonddal munkált vetésüket megsemmisitéssel fenyegette, nem maradhatott el.

Az *első csapás* a jezsuitákat épen azon országban érte, hol nagyságuk alapját kezdették lerakni, t. i. *Portugalliában*, és épen azon téren, mely oly sok veritékükbe került, de gazdag anyagi aratással jutalmazott, t. i. *a missio terén*. Már emlitve volt, hogy midőn a jezsuiták az evangéliumot a pogány népek közt terjesztették, saját anyagi érdekeik fejlesztéséről sem feledkeztek meg. A paraguayi jezsuita „mintaállamot" úgy szervezték és úgy vezették, hogy az az anyaállammal csak nagyon vékony szálakkal maradt összeköttetésben (l. 487. l.). Azonban ezen titokban folytatott jezsuita gazdálkodás boldog napjait egy váratlan esemény zavarta meg. Nevezetesen Spanyolország a határrendezés alkalmával Portugalliával szerződésre lépett (1750.) és San Sagramentoért cserében Paraguay hét kerületét engedte át. Midőn

azonban Portugallia az átengedett területet birtokába akarta venni, azt az indus lakosok fegyveres kézzel meggátolták. A dolog háborura került, s a fellázadt Paraguayt csak az egyesült spanyol és portugal csapatok verhették le (1758.). Ezen lázadást kétségen kivül a jezsuiták szitották fel, kiket fennségi jogaikra vonatkozó álmaikban az emlitett csere boszantóan megzavart volt. Ezen vakmerő csíny miatt a jezsuiták a portugal udvar kegyét teljesen elvesztették. Különben is *I. József Emmánuel* (1750—77.) az állami reformok terére lépvén, első teendőjének tartotta a mindenbe beavatkozó jezsuitarendet hivatásához nem tartozó törekvéseiben ártalmatlanná tenni. Igy történt, hogy a király kérésére *XIV. Benedek* a jezsuitákat a kereskedéstől eltitotta; sőt a rend reformálását is elrendelte, de ezen terve kivitelében meggátolta a halál. Igy állottak a dolgok, midőn a király élete elleni merénylet (1758.), melyet hasonlóan a jezsuiták ármányának tulajdonitottak [1], az állam reformját vezető *Pombal* minisztert arra inditották, hogy *a jezsuitákat*, mint az állam szabad fejlődésének akadályait, *Portugalliából kitiltassa.* Erre megjelent egy *királyi rendelet* (1759.), melynek értelmében a jezsuitákat összefogdosták, hajókra rakták, az egyházi állam partjaira szállitották és javaikat az állam részére lefoglalták.

XIV. Benedeknek a jezsuiták iránt tanusitott nem igen szives politikája arra intette a jezsuitákat, hogy érdekeiket pártoló férfiút segitsenek sz. Péter székére. Ilyen volt *XIII. Kelemen* (Rezzonico, 1758—69.), ki a jezsuitákat a pápai hatalom nélkülözhetlen támaszainak tekintette és mindent megtett, hogy őket megmenthesse. Mind hiába! Ez idő szerint a jezsuiták bukását meggátolni lehetetlen volt. Portugalliába sikertelenül küldött a jezsuitákat védő bullát; a kormány annak kihirdetését megtiltotta, a pápai követet a határra kisértette s a jezsuitákat, miként emlitve volt, Rómába szállittatta. Portugallia példáját csakhamar más államok is követték.

Franciaországban, hol XIV. Lajos alatt a jezsuiták hatalmaskodásukkal sok zavart csináltak, ezen cselszövő rend ellen a gyülölet már azon fokot érte el, hogy csak valamely botrányos eseménynek kellett bekövetkezni, hogy a zivatar teljes erővel kitörjön. Ez nem is késett. *La Valette*, jezsuita generalisprocurator [2]) Martinique szigetén az egész kereskedést kizárólag a rend birtokába törekedett keriteni. Az e miatt elkeseredett kereskedők igen sok panaszt és vádat emeltek ellene. Erre la Valettet visszahivták, hogy igazolja magát. Ő ezen alkalomból esküvel igérte, hogy többé kereskedéssel nem foglalkozik; de azután visszatérvén, álnév alatt megint a régi útra tért. Megtörtént azonban, hogy egy kereskedő ház, melynek nevére la Valette tetemes

kölcsönt (1,500,000 livret) vett fel, megbukott és la Valettet beperelte. Ezen ügy a parlament elé került, és ennek itélete a kölcsön megtéritését az egész rendnek kötelességévé tette, egyszersmind a rend alapszabályait is megvizsgálta (1762.). A rend alkotmánya az állam törvényeivel összeférhetlennek találtatván, *XV. Lajos*, kinek kedvese *Pompadour* őrgrófhölgy és első minisztere *Choiseul* herceg is a jezsuiták ellensége volt, XIII. Kelement felszólitotta, hogy a rend generálisával, *Ricci Lőrinccel* egyetértőleg a rendnek korszerű reformatiojáról gondoskodjék. A válasz nagyon röviden és határozottan igy hangzott: „*Sint ut sunt, aut non sint.*“ A pápa a jezsuitismust a katholicismussal azonosnak vélvén, egy *brevében* fájdalmasan panaszolkodott a felett, hogy a jezsuitákkal milyen igazságtalanúl és méltatlanúl bánnak. De ezen panaszos védiratot a parlament tisztelettel félretette s a jezsuitákat, mint az államra és erkölcsre nézve veszélyes rendet megszüntette (1762.). XV. Lajos ezen itéletet megerősitette (1764.); de a rend tagjainak megengedte, hogy mint világi papok a püspökök felügyelete alatt az országban maradhassanak. XIII. Kelemen a jezsuitáknak még ekkor is védelmére kelt, s a rendnek szent és kipótolhatlan voltát igyekezett bebizonyitni, midőn a rendet egy *bullában (Apostolicum*, 1765.) újból megerősitette. De ezen tapintatlansága által csak a jezsuiták iránti gyűlöletet fokozta.

Hasonló sorsban részesültek a jezsuiták *Spanyolországban* (1767.), hol mindnyáját (mintegy 5000-et) összefogdosták és az egyházi államokba szállitották; *Nápolyban* (1768.), *Parmában* és *Piacenzában*, hol a kormány a papság adómentességét korlátok közé szoritotta; az erre vonatkozó rendeleteket a pápa, mint fő hűbérúr, semmiseknek nyilvánitotta és azoknak szerzőit átokkal fenyegette (1768.). A Bourbon fejedelmek a rokon pármai herceg ügyét magukra nézve is sérelmeseknek tartván, a pápai breve visszavételét követelték, s midőn a pápa ezen kivánság teljesitésében késedelmeskedett, Franciaország Avignon és Venaissin, Nápoly Benevento pápai birtokokat (1769.) megszállotta. A pápa szorongatott helyzetében *Mária Teréziához* fordult segitségért; de az „apostoli felség“ kijelentette, hogy, miután a vita politikai és nem vallásos jellegű ügyek körül forog, azokba jogosan be nem avatkozhatik. S hogy a keserűség pohara csordultig teljék, a Bourbon udvarok római követei (1769. elején) a jezsuita-barát pápától egyesülten azt követelték, hogy a jezsuitarendet feltétlenül törölje el. Ezen végső csapás a különben is eléggé megszomoritott XIII. Kelement annyira megrenditette, hogy az evégett (feb. 3-ikára) összehivott con-

sistoriumot már nem tarthatta meg, mert a további sikertelen küzdelemtől megmentette a halál (febr. 2. éjjel).

Az új pápa választása a jezsuitarend életének kérdése volt. El is követtek mindent, hogy érdekeiket védeni képes férfiut ültessenek a pápai székre; de a Bourbon fejedelmek és Portugallia befolyása győzött, és *Ganganelli Lőrinc* minorita szerzetes, kora kath. egyházának egyik legnemesebb, legtudományosabb és legszabadelvűbb papja, mint *XIV. Kelemen*, foglalta el a pápai széket (1769—74.). Kelemen az alsóbb néposztályból (egy seborvos fia volt) emelkedvén az egyház fejedelmi trónjára, a nép iránti rokonszenvének főpapi állásában is számos bizonyitványát adta. Fényes épitkezések helyett inkább a nép nyomorát enyhitette. Mint szelid, emberséges, felvilágosodott férfiú nem küzdött sikertelenül a kor áramlata ellen. A pártokon felülemelkedve, kormányzásában függetlenségét megőrizve, azon igyekezett, hogy az államokkal a megzavart békés viszonyt helyreállitsa. És ez sikerült is. A pármai ügyet, miután követeléseiről lemondott, békésen kiegyenlitette; Portugalliával kibékült s oda követett küldött (1770.). Közkivánatra az „*In coena Domini*" kezdetü, átkozodó bulla felolvasását mindenkorra megtiltotta; mely szivességért viszonzásúl a lefoglalt pápai birtokokat visszanyerte. Végre a Bourbon udvarok sürgetésére a jezsuiták rendjének korlátozását megkezdette (új noviciusok felvételét megtiltotta, a Collegium romanumot és seminariumot bezáratta), s egy ideig még habozva a rend reformatioja és eltörlése közt, utóljára *a rendnek örök időre való eltörlését* a „*Dominus ac Redemtor noster*" kezdetü egyszerü *breveben 1773.* (jul. 21.) *kihirdette* [3]). A pápának ezen várva várt itéletét, mint az oly sokszor felzavart egyházi békének hirnökét, mindenütt örömmel fogadták. De Kelemen ezen békének nem sokáig örülhetett, egyremásra érkeztek a gonosz posták, a titkos iratok, melyek komolyan figyelmeztették, hogy ovakodjék a megbántott jezsuiták boszújától. Kelement lelkiismerete nem vádolhatta, megtette azt, amit a kor közvéleménye követelt, a következményeket nem várta meg, meghalt 1774. (szept. 22.) [4]).

A kath. fejedelmek a rend eltörlésére vonatkozó brevet mindnyájan végrehajtották. *Mária Terézia* német tartományaiból és Magyarországról csak azután tiltotta ki a jezsuitákat, miután meggyónt titkainak másolatát a spanyol udvar a jezsuiták lefoglalt irataiból megküldötte [5]). Az eretnek porosz király, *II. Frigyes*, a breve kihirdetését nem engedte meg, s az üldözött rendet Sziléziában és a clevei hercegségben megtűrte, de más alkotmányt fogadtatott el azzal (*II. Frigyes Vilmos* alatt a rend végleg megszünt). *II. Katalin* orosz cárnő is megtiltotta

a breve kihirdetését s a jezsuitáknak megengedte, a hűségi eskü letétele után, hogy a lengyel tartományokban egy generalis vicarius alatt tovább működhessenek. Más országokban is maradtak fenn titokban jezsuiták, várva a rend feltámadását, és egyesek az eltörlés ellen nem szüntek meg tiltakozni. Egész sereg irat jelent meg (főleg Augsburgban), melyek a jezsuitákat elkeseredett dühvel védelmezték. A rend eltörlése a kath. országokban a téritési- és tanügyen soká helyrepótolhatlan csorbát ütött, s nem egy derék férfiut taszitott hosszas érdemes szolgálata után, öregségére, nyomorba. De az átmeneti korszakok rendes kisérője, a pusztitó zivatar, midőn a korhadt intézményeket elsepri, a romok alá ártatlanokat is eltemet. És igy az Európát megrázni készülő forradalom viharának első rohamos lökése épen azon rendet tiporta el, mely annak előidézésében egyik főtényező volt [6]). Az eltemetett rendet a vihar kitombolása után a reactio szelleme támasztotta fel, *VII. Pius* alatt, 1814.

1) Ezen vád igaztalanságát meggyőzőleg kimutatta Olfer (Über den Mordversuch gegen den König Joseph von Portugal den 3. Sept. 1758. Berlin, 1839.). Szerinte Aveiro herceg személyes boszúból fogadott fel két gyilkost. A jezsuiták az elégedetlen nemesség mellett foglaltak pártállást, de az összeesküvésben tényleg nem vettek részt.

2) Alzog la Valettet „nagy kereskedelmi lángésznek" nevezi. Meglehet, hogy igaza van. De hát mit keresett a Jézus nevét viselő társulatban egy ilyen természetű lángész?

3) Ezen breveben a pápa a többek közt kijelentette, hogy számos elődjének példáját követve, apostoli teljes hatalmánál fogva a rendet megszünteti, mivel az többszörös figyelmeztetés után sem felel meg rendeltetésének; „nem termi meg többé azon gazdag gyömölcsöket és nincs többé semmi hasznára azon célnak, melyért alapittatott, — mióta fennáll, alig vagy nem is volt lehetséges az egyháznak igazi, tartós békéjét helyreállitani (nr. 25). Ezenkivül idegen kereskedelmi üzletbe való beavatkozása, féltékenység és versengés felszitása, ingatag tanok és alapelvek felállitása által számtalan panaszra adott alkalmat. Főleg azért szünteti meg a rendet, hogy a békét és barátságos viszonyt helyreállitsa a Bourbon udvarokkal, kik a Jézus-társaság tagjait államaikból azért számüzték és taszitották ki, mivel csak ezen egyetlen eszköz akadályozhatja meg azt, hogy a keresztyének az anyaszentegyház kebelében egymást meg ne támadják és szét ne tépjék" (nr. 22.) sat. Végre megjegyzi, hogy excommunicatio terhe alatt senki se merjen ezen itélet ellen beszélni, irni vagy annak ellenszegülni; ellenkezőleg mindenki, főleg a fejedelmek igyekezzenek a béke és az egyház java fenntartásán munkálni. Ezen breve, Szikszay Pál, balatonfő-kajári ref. lelkész forditásában, egész terjedelmében közölve van a Prot. Egyh. és Isk. Lap, 1884. évf. 36. 37. 39. sz. A jezsuitarend, a feloszlatás idejében, 24 provinciában 22,589 tagot számlált.

4) Nem lehetetlenség, hogy a boszús exjezsuiták mérge vitte sirba, de ezen tény nincs bebizonyitva. Egy 69 éves agg férfiu, kivált ha nehéz küzdelmeken ment át, közelebb áll a sirhoz, minthogy erőszakkal kellene abba taszitani.

5) II. József császárnak csak a kihirdetés formája ellen volt kifogása, t. i. az ellen, hogy Kelemen a brevet a földesúri-jog tekintetbe vétele nélkül, a pápai nunciusok által közöltette a püspökökkel. A breve akkor nyert teljes érvényességet, midőn a császár az augsburgi birodalmi gyűlésen a jezsuitarend megszűnését kihirdette.

6) L. Saint-Priest, Histoire de la chûte de Jesuites au XVIII. siècle (Paris, 1844.); Murr, Geschichte der Jesuiten unter Pombal (2 k., Nürnberg, 1787.); Gomes, Le marquis de Pombal (Lisbonne, 1869.); (Le Bret) Samlung der merkwürdigen Schriften die Aufhebung des Jesuiten-Ordens betreffend (4. k., Frankfurt u. Leipzig — Ulm — 1773—84.); Caraccioli, Lettres intéressants du Pape Clément XIV. traduits du latin et de l'italien (3 k., Paris, 1776—87), u. a. La vie du P. Clém. XIV. (Paris, 1787.); (Reumont) Ganganelli, seine Briefe und seine Zeit (Berlin, 1847.); Crétineau-Joli, Clém. XIV. et les Jesuites (6 k., Paris, 1844—46. jezsuita párti); Ravignan, Clément XIII. et Clém. XIV. (Paris, 1854.); Theiner, Gesch. des Pontificats Clemens XIV. (2 k. Leipzig, 1853.); Theiner ellen a jezsuiták adtak ki egy munkát: Clemens XIV. u. die Aufhebung der Gesellschaft Jesu, Beleuchtung cet. (Augsburg, 1854.). V. ö Ranke, i. m. III. k. 127—42.; Baur, i. m. IV. k. 519—42.; Henke, i. m. III. k. 107—16.; Gieseler, i. m. IV. k. 66—75.; Alzog, i. m. II. k. 397—402. l.

94. VI. Pius és kora. Papuralom ellenes mozgalmak Németországon és más államokban. A francia forradalom és a római köztársaság. Theophilanthropok.

XIV. Kelemen halála után a Bourbon udvarok beleegyezésével a pápai széket *VI. Pius* (Angelo Braschi, 1774—99.) nyerte el, kinek mérsékelt gondolkodásmódja kezességűl szolgált arra, hogy a jezsuitarend visszaállitását nem fogja megkisérleni. Ezen várakozásnak Pius, ámbár a jezsuiták barátja s a középkori pápai igényeknek lelkéből hive volt, teljesen megfelelt; de nem jószántából, hanem a kedvezőtlen viszonyok miatt. Ugyanis egy ujabb átalakulás viharának első jelei már mutatkozni kezdettek és Pius annak teljes kitörését is megérte.

A fejedelmek épenúgy vallásügyi, mint politikai és nemzetgazdasági okokból a zárdák számát kevesbitették s azok javait a kincstár számára foglalták le. Az egyház fejének, a pápának függetlenségét a fejedelmek befolyása korlátolni kezdette. A püspökök nagy része ugyan a pápai érdekek mellett foglalt pártállást, mivel azt hitte, hogy a távol levő pápa uralma nem oly terhes, mint a fejedelmek közvetlen főnöksége; de számosan találkoztak olyanok is, kik melegen pártolták a fejedelmeknek azon törekvését, hogy az egyházakat a curia hatalmaskodásai és visszaélései ellen biztositsák. A papság többsége attól tartott, hogy a zárdák javainak lefoglalása után az egyházi javakra kerülhet a sor, épen ezért a hierarchia mellett harcolt. A nép egy részét a hit

és babona a papsághoz csatolta; míg más részét a felületes felvilágosultság az egyháztól elidegenitette. Igy fejlődött ki lassanként két ellentétes irányu párt, melyeknek egyike a reformok mellett, másika azok ellen buzgólkodott.

VI. Piust uralkodása kezdetén két nem valami nagyfontosságu esemény örvendeztette meg. Nevezetesen Portugalliában I. Mária trónra léptével a gyülölt *Pombal* miniszter megbukott, a felségsértés miatt börtönben ülő jezsuiták szabadságukat visszanyerték, s a papuralom korábbi állását elfoglalhatta (1777.); az elaggott Hontheimot (1778.) igéretek és fenyegetések által rávették, hogy pápa ellenes tanait hivatalosan tagadja meg [1]). Ugyanis midőn a Bourbon udvarok XIII. Kelemennel meghasonlottak és Németországon is felmerült azon kérdés, hogy nem volna-e ideje az egyházi és állami hatalom közti határvonalat tisztázni: *Hontheim Miklós*, trieri cimzetes püspök, *Justinus Febronius* álnév alatt egy munkát (*De statu ecclesiae et legitima potestate Romani Pontificis liber singularis ad reuniendos dissidentes in religione christiana compositus.* Bullioni — M. m. Frankfurt — 5 rész, 1763—74.) adott ki, melyben kimondotta, hogy „az *egyház* nem monarchia; a *kulcshatalmat* Krisztus az egyház egyetemére ruházta, és azt minden püspöknek egyenlően kell gyakorolni; a *püspökök* az apostolok utódai és ezen méltóságot isten rendelte; a *pápa* nem egyetemes püspök, miként a curialisták állitják, és a püspökök a pápának nem tisztviselői. A pápa ugyan primas, de ezen *primatust* nem Krisztus, hanem Péter és az egyház ruházta rá. A primatus célja az egyház egyességének fenntartása; a pápa, mint legfőbb püspök, ezen egységnek s az egyház törvényeinek épségben tartása felett őrködni tartozik, de csak tanács-adás és emlékeztetés útján; mert a római egyházmegye kivételével más megyékben nem parancsolhat és *jurisdictiot* sem gyakorolhat. Egyetemes törvények hozása csak a *közzsinat* jogkörébe tartozik, és hit dolgában csak az ilyen zsinat csalatkozhatlan. Nem szükséges, hogy az ilyen zsinatot a pápa hivja össze és hogy határozatait a pápa erősitse meg.“ Ezen tételeket Hontheim történelmi bizonyitékokra alapitotta; általában a *püspöki rendszert* úgy ohajtotta feleleveniteni, a mint az Cyprianus idejében és a XV. század reformáló nagy zsinatain körvonaloztatott; mert azt hitte, hogy ilyen alapon a kath. egyház egysége mellett a nemzeti egyháznak egyéni szabadsága is biztositható, sőt talán ezen alkotmányalak még a protestansokat is visszaédesgethetné az elhagyott anyaegyház kötelékébe. Hontheimnak tudós egységi ábrándjait épen azok fogadták legkedvezőtlenebbül, a kiknek kiválólag szánva vol-

tak, t. i. a római curia emberei. Sőt a pápa a műnek már első kötetére kimondta az elátkozó itéletet, s annak terjesztését gályarabsággal fenyegette; de azért azt annál nagyobb érdekkel olvasták, német, francia és spanyol nyelvre is leforditották. A pápának mennydörgései sem szerzőt a munka befejezésében, sem a kiadókat annak terjesztésében a legkevésbé sem akadályozták. Ezen mű, ámbár számosan (Jacoaria, Ballerini s m.) igyekezetek megcáfolni, a papságnak sokat ártott; mert annak alapelveivel azon kornak műveltebb osztálya teljesen egyetértett [2].

A pápaságra nézve *Spanyolországban* is javultak némileg a viszonyok. Aranda grófot, ki a hitnyomozószéket és tanügyet a kormánytól függővé tette (1762 óta) s a jezsuiták kiűzésében fő részes volt, később (1772.) Róma kivánatára az udvartól eltávolitották. A papuralom ismét szabadabban kezdett lélekzeni: de az elhintett magvak csirázásnak indultak, s az országban az államjogi viszonyok felől a korábbi nézetek megváltoztak.

A *németországi kath. egyházban* is megmérkőztek az ellentétes irányu erők, a babona és felvilágosodás szellemei. *Gassner* atya (1773 óta) Ellwangenben és Regensburgban Jézus nevében ördögűzéssel és betegek gyógyitásával foglalkozott; a nagy tömeg ezt a katholicismusnak a protestantismuson vett diadalának tekintette. De ezen gyanús csodákban és kétes értékű diadalban a felsőbb hatóságok nem nagy örömüket lelték. Előbb a szomszédos püspökök és a császár, utóbb a római curia tiltó rendeletei, a babonának ezen új, de nagyon is zavaros forrását betömték.

De ha helyenként a babona a tudatlan nép könnyenhivőségében dús táplálékot nyert; itt-ott a *szabadelvüség*, sőt az *egyház-ellenes irány* is tért foglalt. *Isenbiehl Lőrinc* mainzi tanárt, ki az Ó-szövetségnek a Messiásra vonatkozó jóslatait kétségbe vonta (Ézsaiás, 7, 14. nem Krisztus anyjára, hanem a prophéta jegyesére vonatkoztatta), az érsek hivatalából letette és hiányos hittani ismereteinek kiegészitése végett két évre szemináriumba küldötte. Midőn később ugyanazon tárgyról egy tudományos értekezést bocsátott közre [3]), ezért fogsággal lakolt. Isenbiehl magyarázatát a pápa is elitélte (1779.), s ő mint jó katholikus tévedését elismerte. *Steinbühler* fiatal jogászt Salzburgban, a kath. szertartásokról mondott gúnyos megjegyzéseiért, halálra itélték (1781.); azután ezen itéletet kegyelemből egyházi vezeklésre és száműzetésre változtatták; de a vezeklés oly kegyetlen volt, hogy az ifjú belehalt. *Bajorországban*, hol a papuralom és babona minden tért elárasztott, *Baader* müncheni és *Weishaupt* ingolstadti tanár, szabadkőműves és jezsuita-szervezettel, a *felvilágosodottak (Illuminati)* rendjét alapi-

totta (1776.), hogy a felvilágosodásra és igaz erkölcsiségre vezető eszméket minden körben elterjeszsze. Az alapitók azt hitték, hogy a kitűzött célt csak úgy érhetik el, ha az egyházi és világi hivatalokat, a tanári és tanitói állomásokat rokon-gondolkodásu embereikkel töltik be, s lassanként az állam vezetését kezeikbe veszik; sőt a hitvallások mellőzését és a vallás reformatioját is munkába vették, s a keresztyénséget a *tiszta deismussal* akarták felcserélni. Azonban ilyen szellemü cél elérésére a gyámkodó, kémkedő jezsuita-szervezet nem mutatkozott alkalmasnak. Egyes tagok, kik magukat sértve érezték, a bajor kormánynak a hatalmas titkos társulat célját és működését megsugták. A kormány azután az államra nézve veszélyesnek vélt társulat ellen szigorúan lépett fel (1785.), annak vezetőit letétellel, börtönnel és számüzetéssel büntette, s rövid idő alatt az egész társulatot szétugrasztotta [4].

Mindezen kisebb körü és hatásu mozgalmak VI. Piusnak még nem nagy szomorúságot okoztak. Sokkal fenyegetőbbek voltak a pápaságra nézve *II. József császárnak* a Febronius elveit megvalósitó *egyházi reformjai*, melyeknek világos célja a volt, hogy országaiban *nemzeti kath. egyházat* szervezzen és ennek Rómához való viszonyát szabatosan körvonalózza. Ezen célból trónra lépte óta (1780.) egymást érték *reform-decretumai*. Ezek alapján a *püspöki megyék* határait az országok határaival lehetőleg összehangzásba hozta, s ha szükségesnek látszott, új püspökségeket alapitott. A püspököket *új esküforma* által igyekezett a koronához szorosabban csatolni. Kötelességévé tette a püspököknek, hogy a császári rendeleteket a papsággal és hiveikkel azonnal közöljék, s a főpásztori leveleket a körözés előtt az illetékes tartományi hatóságoknak mutassák be. Majd elrendelte, hogy a *földesúri placetum* a pápának minden kibocsátványára alkalmaztassék (1781. márc. 26.). Másfelől a püspököket teljes absolutio és dispensatio jogával ruházta fel, és alattvalóinak a Rómába való fellebbezést vagy onnan kedvezmények kérését megtiltotta. Hogy a római befolyást már csirájában meggátolja, a clericusoknak nem engedte meg, hogy tanulmányaik befejezése végett Rómába menjenek, hanem kárpótlásúl a római helyett *Páviában* alapitott egy *Germanico-Hungaricum Collegiumot*. Mindazon *szerzetesrendeket* megszüntette, melyek sem lelkipásztorkodással sem betegápolással sem tanitással nem foglalkoztak [5]), s azoknak lefoglalt javait *a vallási és tanulmányi alaphoz* csatolta. A kisebb seminariumokat bezáratta, s a papi pályára készülőket a császári tanügyi bizottság felügyelete alá rendelt *főseminariumokba* utasitotta (minden tartomány fővárosában állittatott egy, 1783.); egyszersmind a papi vizsgát is szigorúbbá tette. Kiváló gondot forditott a *népiskolaügy*

javitására; sőt a *cultus ügye* sem kerülte el figyelmét. A babonát ápoló cultus-alakokat eltörölte; az ünnepeket, búcsúkat, egyházi meneteket korlátolta (1783.) és megparancsolta, hogy az istentiszteletnél a nép nyelvét alkalmazzák (1786.). Elrendelte, hogy az „In coena Domini" bullát a szertartásos könyvekből távolitsák el és többé az Inmaculatára és a Professio fidei Tridentinae-re esküt ne tegyenek. Még ezen rendeletnél is fontosabb volt *1781. kiadott türelmi parancsa*, mely a protestansoknak polgári jogegyenlőséget és szabad vallásgyakorlatot (nem teljeset) biztositott (erről később). Rendeletei ellen a főpapság és pápai követ eredménytelenül tiltakoztak, de azoknak végrehajtását nem akadályozhatták meg. Maga *Pius* (1782. márc. 22.) *Bécsben* személyesen is *meglátogatta a császárt*, hogy őt ellenséges és jogtalan tervei megvalósitásáról lebeszélje; de ezen lépésnek sem volt sikere. Piust mindenütt kitüntetéssel és ünnepélyesen fogadták; de a császár szándékaiban határozott és állhatatos maradt, s a kath. egyházzal szemben nemcsak a *jus circa sacra* körében maradt, hanem a *jus in sacra* határát is átlépte; nemcsak felügyelt, hanem reformált és kormányzott is. És ezen merész tettét csak azon körülmény mentheti, hogy a kath. egyház minden államban kiváltságos és uralkodó állást szeret elfoglalni s minden korszerü reformtól idegenkedik; pedig József saját országaiban magánál nagyobb urat nem ismert és nem türt el, ha mindjárt tiara is volt fején. Azonban midőn József lángelméjü, korát megelőző nagyszerü művének felépitéséhez hozzáfogott, nem vette figyelembe, hogy az alap gyönge, ingatag; hogy az egészet csak az ő vasakarata és lángszelleme tartja fenn; hogy a történelmi múlttal, az országok régi törvényeivel, alkotmányával szakitott, s igy az egész alkotmánynak az ő elhunytával szükségképen össze kell omolni. És csakugyan a császár önkényes rendeleteit, még a legjobbakat is, ellenszenvvel fogadták, s azok az ingerültséget annyira fokozták (főleg az osztrák Németalföldön, hol Frankenberg mechelni érsek állott az ellenzék élén és Magyarországon, hol különösen a németesités volt elviselhetlen), hogy végső napjaiban (1790.) önkényes rendeleteinek legnagyobb részét, fájdalommal ugyan, de a nagy és nemes lélek resignatiojával, visszavette [6]).

Németország többi kath. államaiban is hasonló, a pápaságra nézve baljóslatu mozgalmak keletkeztek. A Febronius-féle tanok és II. Józsefnek függetlenségre törekvő egyházpolitikája a Rómától való függetlenség érzetét nagy mértékben felébresztették. Ehez járult még azon sértő tény is, hogy Károly Tódor vál. fejedelem, saját területe, a *Pfalzi-Bajorország* részére, a pápától egy új *pápai követség (nuntiatura*; Németországon ez már a negyedik volt) felállitását kérte, s midőn a

pápai követ (Zoglio, 1785.) Münchenbe megérkezett, a papságnak megparancsolta, hogy jövőben minden ügyökben hozzá forduljanak. Ezen új intézkedést a mainzi és salzburgi érsekek saját jogkörük megsértésének tekintvén, a császárnál panaszt emeltek. A császár a négy német érsekhez intézett válaszában kijelentette, hogy nem fogja tűrni, hogy a német érsekek és püspökök jogkörét a pápai követek csorbitsák; különben is a pápai követeket csak politikai követeknek lehet tekinteni, s mint ilyenek jogosan jurisdictiot nem gyakorolhatnak. Ezen előzmények befolyása alatt küldötték el felhatalmazottjaikat *Emsbe congressurra* (1786.) a *mainzi*, *trieri*, *cölni (Miksa Ferenc*, II. József császár testvére) *érsek-vál. fejedelmek* és a *salzburgi érsek*. Ott, az ugynevezett *emsi punctatioban*, a Febroniusi elvek alapján, a német kath. egyház számára, Rómától majdnem független egyházalkotmányt dolgoztak ki. Ezen *tervezet* elismerte, hogy a pápa az egyház primása és egységének központja; de csak azon jogokkal, melyekkel a három első század megtisztelte és nem azokkal is, melyek az Ál-Isidor-féle decretalékon alapulnak. A püspököket, mint az apostolok utódait saját megyéikben a kötés és oldás teljes hatalma illeti; ennélfogva a reservatáknak, a quinquennales facultates-nek és a nuntiaturáknak meg kell szűnni. Az egyházi hivataloknak a pápa által való betöltését, az annatákat és pallium-dijakat korlátozni kell. A püspökök ne tartozzanak a pápának engedelmességi esküt tenni le. Egyházi ügyekben első foku biróság legyen a püspöki törvényszék, másod foku az érseki törvényszék és harmad foku a pápa által kinevezett német biróság. Mindezen és más reform-kérdések felett egy két év alatt tartandó *német nemzeti zsinat* döntsön, mivel a tridenti zsinat a szükséges reformokról nem tudott gondoskodni. A császár kijelentette, hogy kész ezen tervhez csatlakozni s azt védeni, ha azt a püspökök is elfogadják. A cölni érsek bevezetésül a felvilágosodott katholicismus terjesztése végett *Bonnban egyetemet* is alapitott. De a német püspökök az emsi végzéseket a régi metropolita jogok megujitásának tekintették, s úgy gondolkoztak, hogy kényelmesebb a távollevő pápának, mint a közvetlen közelükben kormányzó érsekeknek engedelmeskedni, és a pápával egyesülten e tervnek ellene dolgoztak. E közben a francia forradalom kitörése s az érsekek egyenetlensége is hozzájárult a terv elejtéséhez. A megijedt érsekek a pápa korábbi jogait elismerve, békét ajánlottak (1789.); erre a pápa egy terjedelmes válaszban saját valódi és képzelt jogairól fellengő hangon nyilatkozott, egyszersmind az érsekeket komolyan rendre utasitotta, s ezzel a *német szabad kath. egyház* még bölcsőjében meghalt [7]).

Az emsi punctatiohoz hasonló reform-mozgalmat inditott meg

Toscanaban Lipót nagyherceg (II. József császár testvére), mely munkában készséggel támogatta a kegyes, jansenista érzelmű *Ricci Scipio*, pistojai és pratoi püspök [8]). Lipót (1775 óta) *számos rendeletet* adott ki, melyekben a lelkészeknek alaposabb theologiai műveltségéről, a püspöki látogatásról, a szegény lelkészek segélyezéséről, a zárdák számának kevesbitéséről és az ifjúság helyesebb neveléséről gondoskodott. Lipót azonban azt ohajtotta, hogy az egyháznak bennső reformatioját magok a püspökök hajtsák végre. Ezen célból (1786.) egy körlevélben egy *reformtervet* (57 cikk) közölt a főpapokkal, melyben azt ajánlotta, hogy két évenként tartsanak *zsinatot*, a *liturgiát* javitsák meg, a *szentségeket* a nép nyelvén szolgáltassák ki, a feles *ünnepeket* töröljék el, szóval a cultus és vallásos élet emeléséről és nemesitéséről gondoskodjanak. Ezen reformterv érdekében Ricci saját papságával *Pistojaban* (1786.) *zsinatot* tartott, melyen a francia kath. egyház négy alaptételét elfogadták, a babonás szertartásokat eltörölték, az istentiszteletben a nemzeti nyelv alkalmazását és a szentirás terjesztését elhatározták; sőt az egyházi tan némely tételét is módositották (pl. a felesleges érdem-kincstár tanát elvetették, a kegyelemről jansenista szellemben nyilatkoztak sat.). Azonban a három érsek és a püspökök többsége *a florenci országos zsinaton* (1787.) a reformnak elleneszegült s a pistojai végzéseket nem erősitette meg; sőt a népnek egy része a reformok iránti ellenszenvének romboló zavargásokban adott kifejezést. Midőn Lipót, II. József császár halála után, a rászállott koronák örökébe lépett s a hercegségből (1790.) eltávozott, az új kormány az érsekekkel kibékült. Ricci védőjét elvesztvén, hivataláról lemondott, a pápa pedig egy *bullában (Auctorem fidei*, 1794.) a pistojai zsinatot alaptételeivel együtt elátkozta. Az egyházi reform tehát elmaradt; de Ricci törekvése nem enyészett el nyomtalanúl, az ő pápaellenes pártja Florencben fennmaradt és a pápáknak még sok gondot adott.

Nápolyban a kormány már rég ohajtott a pápa hűbéri viszonyától szabadulni s az egyházat saját belátása szerént rendezni. Ezen célból számos zárdát eltörölt, a szerzetesrendeket Rómától függetlennek nyilvánitotta, minden püspököt maga nevezett ki és más, a pápára nézve sérelmes intézkedést tett. Ezek miatt Róma és Nápoly közt a surlódások egymást érték; végre a barátságtalan viszonynak egy *egyesség* vetett véget (1790), mely szerént a pápa a hűbéri köteléket megszüntnek nyilvánitotta, de azon feltétel alatt, hogy trónra léptekor mindenik király sz. Péternek 500,000 ducati ajándékot adjon és a püspököket három ajánlott közűl a pápa nevezhesse ki.

Még sokkal nagyobb vihar fenyegette VI. Piust és a pápaságot *Franciaország* részéről, hol a nép, az Angliából átültetett szabad eszmék hatása alatt, a félszázados elerőtlenitő és elerkölcstelenitő rendszer kábultságából feleszmélve, sokszorozott erővel fogott egy jobb jövő alapjának lerakásához, s midőn ezen törekvésében a létező rendszer alkotásai útját állották, azok ellen irtó hadjáratot inditott (1789.) és *a lángra lobbant forradalom* borzalmai és izgalmai alatt *a trónnal együtt az oltárokat is ledöntötte* [9]. Ez nem is történhetett másként. Az a főpapság, mely egy ledér, kicsapongó, a nemzet erejét könnyelműen elfecsérelő udvar kegyéből jutott gazdag javadalmaihoz és azokat hivatalához nem méltó módon pazarolta el; az a főpapság, mely a jezsuitákkal kezet fogva, a francia kath. egyháznak jobb elemét, a jansenistákat megsemmisitette, s a vallásos-erkölcsi érzületet gyakran durván megsértve, a vallás iránti közönyösséget maga terjesztette; az a főpapság, mely a nemzet érdekeivel összeütköző királyság bűneinek fő részese és mindég készséges legyezgetője volt: az a főpapság az udvar romlott légkörében szédelegve, annyira azonosnak tüntette fel a korona és infula érdekeit és céljait, hogy azon keserűségből, gyűlöletből és boszúból, melylyel a nép a trónnak rontott, az egyház is kikapta a maga teljes részét.

A *nemzetgyülés* (1789—91.), mely *„az ember jogait“* (droits de l'homme) lelkesedve megszavazta (1789. aug.), s ezek közt a *vallásszabadságot* kihirdette, a nép vallását nem támadta meg, csak a papuralmat, mint politikai hatalmat igyekezett megtörni és az államot pénzügyi zavarából az egyházi javak eladásával kisegiteni. Ezen célból *a tizedet eltörölték*, *az egyházi javakat (Talleyrand* autuni püspök inditványára; 1789. nov. 2.) *nemzeti vagyonnak nyilvánitották* s elhatározták, hogy azokból 200 millió értéküt el fognak adni (dec. 19.), és a megmaradt összes egyházi vagyon kezelését világi hatóságokra bizzák (1790. ápr. 14.). Ezen intézkedés következtében az egyház fenntartását és a szegények gyámolitását az állam vállalta magára. A papoknak és püspököknek illő évdijt biztositottak [10]. Az országnak 83 megyére való felosztását az egyházé hasonló berendezéssel követte. A papok és püspökök választási jogát az ifjú szabadság és az ó keresztyénség szellemében a népre ruházták. Egyszersmind kimondották, hogy minden püspök saját székesegyházának lelkipásztora tartozik lenni, s egyházmegyéje jogi kérdéseiben a székvárosi melléktemplomok papjaiból alakult tanácscsal egyértelműleg tartozik intézkedni. A *tartományi zsinatok* intézményét megujitották, s kimondták, hogy idegen püspök az egyházmegye ügyeibe be nem avatkozhatik; ámbár enyhitőül azt is

kijelentették, hogy ezen intézkedések által az egyháznak a pápához való viszonyában semmi változás sem történt. A püspökök egy része ezen intézkedések ellen tiltakozott; de a nemzetgyülés kijelentette, hogy ezen törvényekre, mint a papságnak polgári alkotmányára, minden pap esküt tartozik letenni, különben hivatalát elveszti (nov. 27.) [11]). Ellenben a pápa egy *breveben (Caritas quae docente Paulo*, 1791. ápr. 13.) kijelentette, hogy azon papok, kik a letett esküt 40 nap alatt vissza nem vonják, felfüggesztetteknek, szabálytalanoknak s egyházi cselekvények végzésére illetékteleneknek fognak tekintetni. A pápának ezen ellenséges fellépését a nemzetgyülés azzal viszonozta, hogy Avignon és Venaissin pápai birtokokat Franciaországba kebelezte be (szept. 14.). Az emlitett két ellentétes rendelet *szakadást* idézett elő; az esküt letenni vonakodó papság nagy része a közelgő vihar elől külföldre menekült, ujabb bizonyságául annak, hogy az olyan egyháznak vezetői, melynek feje külföldön székel, midőn egyházuk érdeke a haza érdekével összeütközik, vagy egyházukhoz vagy hazájukhoz kénytelenek hütelenek lenni.

A *törvényhozó gyülés* (a második nemzetgyülés, 1791. okt. 1. —1792. szept. 21.) kimondta, hogy az esküt megtagadó papok nemcsak szolgálatukat, hanem évdijukat is elvesztik; azok pedig, kik a népet lázitják, fogsággal és számüzetéssel (deportatio) lakolnak. A király egy ideig vonakodott ezen határozatokat megerősitni, de végre engedni kényszerült. A zavart még *Piusnak* (1792. márc. 19.) Franciaországba küldött *újabb nyilatkozata* is növelte, melyben a régi rendszerhez hű vagy megtért püspököket és papokat megdicsérte, az új alkotmányhoz csatlakozókat pedig, ha (60 nap alatt) meg nem térnek, excommunicatioval fenyegette. Az ilyen nyilatkozatok épen azoknak ártottak legtöbbet, akiknek érdekében adatott ki. A nép úgy a király, mint a kath. papság alattomos, gyanus magatartásában titkos ármányt sejtett, s a forradalmi láznak egy ujabb rohamában a királyt elfogta és a *szeptemberi véres napok* alatt a Parisban levő kath. papokat (300 körül) legyilkolta.

Az új alkotmány rohamosan változott; a múlt rendszerének, „ezen óriási hazugságnak“ már az alapfalait kezdették bontogatni. A törvényhozó gyülést elseperte a vihar, s helyét *a nemzeti convent (Marat, Danton, Robespierre;* 1792—95. okt. 26.) foglalta el, mely a királyságot eltörölte, *a köztársaságot kikiáltotta*, *a királyt vérpadra juttatta* (1793. jan. 21.), s ezen végzetes, véres tette által Franciaországnak elleneit hon és külföldön boszúra ingerelte. A koronának vérbe meritése után igazán elkövetkezett az özönviz (XV. Lajos mondta volt:

„*Après nous le déluge.*"). A keresztyén erkölcsök haldokoltak, a keresztyén egyház az enyészet sirjába sodortatott, és igy beteljesedett *Mirabeau jóslata*, hogy a papság önzése miatt az egyház meg fog semmisülni. A francia bölcsészet tanait, a királyság bukása után. a főhatalomra jutott „*fennséges*" *nép* saját felfogása szerént kezdette alkalmazni. Uj időszámitást léptetett életbe (a tizedes rendszer alapján, 1793. okt. 5.); a keresztyén ünnepeket eltörölte (okt. 20.) s a vasárnap helyett a *decade-t* ünepelte meg. A házasságot polgári szerződésnek nyilvánitották, az istenség trónjára az észt ültették; a keresztyén isten létezését megtagadták, s a temetők kapujára ezt irták fel: „A halál örök álom" [12]). De ezen rögtönözött *nemzeti ész-cultus* még a forradalomnak ezen őrülten rohanó korszakában sem pótolhatta az eldobott vallást. És annak visszataszitó, „vallásellenes álarcos bohózatait" még a convent is megsokalta, s egy végzésben (*Robespierre* inditványára, ki igy nyilatkozott : „*Si Dieu n' existait pas, il faudrait l' inventer.*" 1794. máj. 7.) kijelentette, hogy a francia nemzet hisz egy legfőbb lény létezésében, azt kötelességei teljesitése által tiszteli és hiszi a lélek halhatatlanságát. Ezen legfőbb lény tiszteletére aztán nemzeti ünnepet ültek (1794. jul. 8.). A conventet utólsó napjaiban megszállotta a mérsékeltség szelleme; kimondta ugyan, hogy a köztársaságnak a cultusokra nincs pénze (1795. feb. 21.); de a kath. cultus gyakorlását is megengedte a még el nem idegenitett templomokban (jun. 30.).

A *directorium* (1795. okt. 27—99. dec. 15.). mely a convent bukása után ragadta magához a kormányt, a keresztyén istentiszteletet nem akadályozta, de nem is pártolta. Minthogy azonban az egyházi keresztyénség iránt még mindég nagy volt a hidegség, ezen rendkivüli helyzetben a szükség egy *új ész-vallást* hozott létre, melynek számos hive akadt nemcsak Parisban (hol egyik director, *Larevellière-Lepaux* volt a főalapitó, s 10 templomot 10,000 új hivő foglalt el), hanem a vidéken is. Ez, a *theophilanthropok felekezete*, az istent, a halhatatlanságot, erkölcsöt és a természet változásait vette fel a cultus tárgyai közé. *Cultusa* beszédből, énekből s nehány symbolikus cselekvényből állott, melyeknek a keresztséget, confirmatiot és copulatiot kellett helyettesiteni [13]). Azonban ezen vallás-pótlék sem volt képes az igényeket kielégiteni és megszilárdulni. Rövid virágzása (1796—1802.) után, mint az emberi kedélyt áthatni képtelen, s csak üres áradozó phrasisokkal pompázó tan, általános gúny tárgyává lett, s végre a consulság idejében a templomokból, mint nemzeti vagyonból, kitiltatott (1802.)

VI. Pius, miként emlitve volt, a francia forradalommal szemben kezdettől fogva ellenséges állást foglalt el, annak minden egyházi rendelete ellen tiltakozott; sőt a vallásos vakbuzgóság felélesztésére és igy közvetve a zavar növelésére mindent megtett, a mi csak hatalmában állott. Franciaország Piusnak ezen barátságtalan beavatkozását, mihelyt lehetett, azonnal számonkérte. Midőn *Bonaparte*, az osztrák hadsereg megsemmisitése után, Olaszországban szabad kezet nyert, a pápát Franaiaország ellen kiadott rendeletei visszavételére szólitotta fel; s midőn tagadó választ nyert, beütött az egyházi államba. Most már a megijedt pápa *békét* kért, az *Tolentinoban* meg is köttetett (1797. feb. 19.). *E szerént* a pápa Franciaország javára Avignon és Venaissin birtokáról örökre lemondott; ezen kivül átengedte Ferrarát, Bolognát és Romagnát és 30 millio francot fizetett. Ezzel még nem volt vége a pápaságot sujtó csapásoknak. A franciákkal a köztársasági szellem is bevonult az egyházi államokba, és egy párt Rómában is meginditotta ezen irányban a mozgalmat. A felizgatott nép utcai zavarokat rendezett, egy ilyen alkalommal az őrség egy francia főtisztet meglőtt. Ez épen elegendő ürügy volt Róma megszállására. *Berthier Rómába nyomult* (1798. feb. 15.), a francia fegyverek védelme alatt *a Capitoliumon a köztársaságot kikiáltották*; consulokat, aediliseket, censorokat sat. választottak, s a pápának tudtára adták, hogy világi hatalma megszünt. Ezen esemény után Piust, mint foglyot, Franciaországba szállitották, és ott élete oly nagy viharai által lesujtva, de méltóságából semmitsem vesztve, halt meg (Valence-ben, 1799. aug. 29.) [14]).

1) Hontheimnak 1781. megjelent müve (Febronii commentarius in suam retractationem) azt bizonyitja, hogy hivatalosan megtagadott elveiről nem mondott le. Megjegyzendő, hogy Hontheim az elvtagadás ténye után hivataláról lemondott és saját birtokára vonult Luxemburgba, hol 90 éves korában halt meg 1790.

2) Mejer, Febronius, Weihbischof N. von Hontheim und sein Widerruf, (Tübingen, 1880.); Woker, Nik. v. Hontheim u. die römische Kurie (Mannheim, 1775.).

3) A munka cime: Neuer Versuch über die Weissagung vom Immanuel (1778.); egyházi helybenhagyás és a nyomtatási hely megnevezése nélkül jelent meg; ellenfelei ezt is hibáúl róvták fel.

4) Weishaupt, Das verbesserte System der Illuminaten mit allen seinen Graden u. Einrichtungen (Frankfurt, 1788.); (Weishaupt), Geschichte der Verfolgung der Illuminaten (Frankfurt u. Leipzig, 1786.).

5) Már Mária Terézia Lombardiában 80 zárdát szüntetett meg, s egyes zárdák lakóinak számát (numerus fixus) határozottan megállapitotta, II. József ezen szabályt minden zárdára kiterjesztette és elrendelte, hogy a rendi fogadalmat csak a 25. évben lehet letenni, s ekkor is csak azon feltétel mellett, ha az illető előbb hat évet valamely főseminariumban tanult. 1786-ig a 2136 zárdából már csak 1425 maradt fenn; a szerzetesek és apácák száma 64,890-ről 44,280-ra szállott alá.

6) Gross-Hoffinger, Historische Darstellung der Allein-Regirung Joseph II., insbesondere der Reaction gegen den Geist seiner Anstalten (Stuttgart u. Leipzig, 1837.); Ritter, Joseph II. u seine kirchl. Reformen (Regensburg, 1868.); Brunner, Die theologische Dienerschaft am Hofe Josephs II. (Wien, 1868.); u. az. Die Mysterien der Aufklärung in Oesterreich (Mainz, 1869.); Schmidt, Kaiser Joseph II. Ein Lebensbild (Berlin, 1875.).

7) Sanctissimi Domini nostri Pii Papae VI. responsio ad Metropolitanos Moguntinum, Trevirensem, Conlonien. et Salisburg. super Nuntiaturis Apostolicis (Romae, 1789.); Münch, Geschichte des Emser Congresses und seiner Punctate (Karlsruhe, 1840.); Resultat des Emser Congresses in Actenstücken (Frankfurt u. Leipzig, 1778.).

8) Potter, Vie de Scipion de Ricci (3 köt., Bruxelles, 1825.; németül, Stuttgart, 1826.).

9) Buckle, Anglia művelődésének története (VI. k. B.-pest, 1878) 125—28. l. a forradalom okairól. A kath. irók a francia forradalmat a reformatio eredményének tulajdonitják (pl. Alzog, i. m. II. k. 428—29. l.); meglehet, hogy igazuk van, csakhogy nem olyan értelemben, mint ők képzelik. A francia forradalmat kétségenkivül előkészitette a reformatio, a reformatiot előkészitette a középkori kath. egyház és igy tovább visszafelé addig, ameddig tetszik. Mindezen időszakok a fejlődésnek egyes fokait jelölik, s az emberiség művelődésének iskoláiúl szolgáltak. Elhiszszük, hogy az absolut monarchia és absolut hierarchia bámulói szeretnék, ha a népek vagyona, vére és lelkiesmerete felett, Isten nevében, igazában saját érdekükben, a világ végeig, kényük kedvük szerént rendelkezhetnének.

10) A püspökök évi díját (korábban 100—200 ezer livrere is felment) 12000, az apátokét 6000, s a lelkészekét legalsóbb fokon, 1200 livreben (= franc) állapitották meg.

11) 135 püspök közül csak öt tette le az esküt: Lomenie de Brienne sensi bibornok-érsek, a korábbi miniszter; Talleyrand autuni, Savine viviersi, Jarente orleansi püspökök és az elsassi Göbel lyddai cimzetes püspök, ki később, mint parisi püspök a keresztyénséget megtagadta és utóbb nyaktiló alatt halt meg. A körülbelől 64,000 lelkész hasonlóan megtagadta az eskü letételét.

12) 1793. nov. 7. Göbel parisi érsek, Lindet l'eure-i püspök és Julien toulouse-i prot. lelkész kiséretében, veres phrygiai süvegben jelent meg a convent előtt; hivatalát letette, addigi charlatanismusa felett sajnálkozását fejezte ki és kijelentette, hogy jövőben csak a szabadság és egyenlőség istenét fogja szolgálni. Nov. 10. a Notredame székesegyházban az ész ünnepét nagy zajjal és látványossággal ünnepelték meg. Egy nőt (Maillard énekesnőt vagy Aubry táncosnőt) diadalkocsira ültettek, lába alá egy keresztet helyeztek s fényes processioval kisérték a székesegyházba, ott oltárra ültették, azután a conventbe vitték, hol az ész istennőjének helyettesét az elnöknek meg kellett csókolni. Hasonló veszett dolgok történtek a vidéken, mintha csak a szabadság ujoncai végképen el akartak volna búcsúzni saját eszüktől.

13) Grégoire, Geschichte der theophilanthropen (németül, Hanover, 1806).

14) Wolf, Geschichte der römisch-kath. Kirche unter der Regierung Pius VI. (Zürich u. Leipzig, 7 köt., 1793—1802.); (Bourgoing), Mémoires histori-

ques et philosophiques sur Pie VI. (2 k., Paris, 1801.); Artaud de Montor, Histoire du Pape Pie VI. (Paris, 1847); Pressensé, L'église et la révolution (Paris, 1864.). V. ö. Gieseler, i. m. IV. k. 77—106.; Henke, i. m. III. k. 117—131.; Alzog, i. m. II. k. 362—63., 386—90, 428—40.; Herzog, i. m. III. k. 569—74., 584—86.; Baur, i. m. IV. k. 488—505. l.

95. VII. Pius és Napoleon. A francia kath. egyház helyreállitása.

Mialatt *Bonaparte* Egyiptomban táborozott, s Suwaroff a franciákat Olaszországból kiszoritotta, ezen nyugodtabb pillanatban 35 bibornok *Velencében conclavet rögtönzött és Chiaramontit*, az okos Benedekrendi szerzetest és imolai bibornok-püspököt *választotta meg pápának*, ki azután *VII. Pius néven* (1800—23.) a Franciaország ellen szövetkezett államok (Anglia, Oroszország, Ausztria és Törökország) fegyvereinek védelme alatt vonult be Rómába (1800. jul. 3.). Az Európát felforgató politikai viharok még mindég dühöngtek, és az új pápának ereje teljes megfeszitésével, folytonos aggodalmak közt kellett kormányozni a kath. egyház roncsolt hajóját. Uralkodása első éveiben az elveszett positiok és jogok közül sokat sikerült visszanyerni; de azután elődénél is sokkal nagyobb megaláztatást szenvedett; míg végre megérte a vihar lecsillapultát s a hierarchia olyan diadalát, minőről e romboló vihar után a pápaságnak legreménykedőbb hivei sem mertek álmodni.

Midőn *Bonaparte* Egyiptomból visszatért, a directoriumot szétrobbantotta (1799. nov.), s mint *első consul* a köztársaság minden hatalmát kezében egyesitette [1]). A marengoi döntő csatában (1800. jun. 14.) visszaszerezte a francia zászlók korábbi varázserejét, s az ezt követő *lünnevillei béke* (1801. feb. 9. Ausztria, Németország és a győző Bonaparte közt köttetett), ha vissza is engedte a pápának az egyházi államot, de a legatiokat Franciaországnak juttatta. A nagyratörő, lángeszű consul, kit a forradalom emelt az állam élére, világra szóló terveket forgatott agyában. S hogy ezeknek biztos támasztó pontot nyerjen, legelőbb Franciaországban a forradalmi chaos megfékezését s a rend biztositását vette munkába, hogy igy az önmagát emésztő erőket egy célra egyesithesse és irányozhassa, t. i. arra, hogy Franciaország az Európa feletti főhatalmat kivivja, s ezen hatalmat Napoleon magának és családjának biztositsa. Ezen Nagy Károlyra emlékeztető terv kivitelére szükségesnek tartotta, hogy a pápasággal kibéküljön, *a kath. egyházat helyreállitsa;* de olymódon, hogy ezen intézkedés az ő útjába akadályokat ne gördítsen, sőt inkább azt egyengesse. Ilyen célból inditotta meg az alkudozást a római curiával és *kötött concordatumot Consalvi bibornokkal*, a pápa államtitkárával (1801. jul. 15.). *Ezen*

egyezmény a katholicismust, mint a francia nép többségének vallását, biztositotta; az egyházi vagyont az állam birtokában hagyta, de az egyháznak illő fenntartását az állam kötelességévé tette; az esküt letett vagy kiköltözött püspökök lemondásukat beadják, de ujra megválaszthatók lesznek; a püspöki megyék rendezésénél nemcsak az új politikai beosztásra, hanem a régi püspökségekre is tekintettel lesznek; az első consul 10 érseket és 50 püspököt nevez ki, a pápa pedig azokat törvényesen megerősiti; a papok kinevezési joga a püspököket illeti; a consul ugyanazon kiváltságokban részesül, melyekben a régi kormány; a pápa az egyházi állam felett fennségi joggal uralkodik és őt az egyház fejének elismerik. A pápa örömmel erősitette meg azon egyezményt (aug. 13.), „mely az egyházakat a profanatiotól megtisztitotta, az oltárokat ismét felállitotta, a kereszt zászlóját ujra kibontotta, a népnek törvényes pásztorokat adott, a helyes útról letért lelkeket az egységhez visszavezette s önmagukkal és istennel kibékitette." Azonban Piusnak ezen öröme sem volt teljesen zavartalan, mivel *a szervező törvények* (77 art., 1802. ápr. 5.) arról is gondoskodtak, hogy a hierarchia szárnyai nagyon meg ne tollasodjanak. *E törvények* a többek közt *kimondták*, hogy semminemű pápai kibocsátvány a kormány beleegyezése nélkül ki nem hirdethető; hogy a papi seminariumok tanárai a francia papság négy alaptételére köteleztetnek; hogy a házasságokat az egyház csak azután áldhatja meg, miután azok már a polgári hatóság előtt megköttettek; hogy a kormány rendelete nélkül zsinat nem tartható; hogy vallást csak a kormány által elfogadott kátékból lehet tanitani sat.

Igy egyelőre mindkét hatalom az engedmények terén mozgott anélkül, hogy saját elveiről végképen lemondott volna. Szivességet szivességgel viszonoztak. S midőn *a senatus végzése Bonaparte Napoleont a franciák császárának nyilvánitotta, a pápa*, Európa több hatalmának tiltakozása ellenére, fényes kisérettel Parisba ment és *Napoleont*, ki a francia császári koronát sajátkezüleg tette fejére, *szentelt olajjal felkente és igy az új császárságot egyházilag szentesitette* (1804. dec. 2.). Pius azt hitte, hogy Parisban Napoleonnal személyesen érintkezve, az egyházra nézve kedvező engedményeket nyerhet; de csalódott, s igy a látszó jó egyetértés nem tarthatott sokáig. VII. Pius a régi pápai elvekről, melyeket eddig gondosan takargatott, nem tudott lemondani, s emiatt a pápa és az új császár közt az összeütközés csak idő kérdése volt. A pápa azt kivánta, hogy Franciaországban a kath. egyház uralkodó legyen; ezenkivül panaszt emelt az új francia szervező törvények ellen, melyek a concordatummal és canonjoggal több ponton összeütköznek. Az egyház feje hiába panaszolt; a császár terveinek

útjában állott az egyházi állam, s ezen akadály elhárítására tett minden lépése a pápa sérelmei számát növelte. Végre midőn Franciaországnak és Olaszországnak Ausztria és Anglia ellen intézett együttes fellépését (*a szárazföldi zárt*, hogy Anglia hajói Európa partjain ne köthessenek ki) a pápai politika megakadályozta, Napoleon ezen felindulva, *az egyházi államba francia megszálló sereget küldött* (1808. feb.). Azután egy (Bécsben, 1809. máj. 17. kelt) *decretumban kijelentette*, hogy „ő, mint az egyház legidősebb fia, ki az egyházat fegyverrel védi, nem tűrheti, hogy az egyház feje eretnekekkel és szakadárokkal (angolokkal és oroszokkal) egy úton járjon; nem tűrheti, hogy a pápa a császárétól eltérő politikát kövessen, s mivel a rendelkezésére álló birtokokat csak visszaélésekre forditja, ő azokat, mint elődének, Nagy Károlynak ajándékait, a pápától visszaveszi és a francia birodalomba kebelezi be.“ De minthogy a pápa az egyház feje, a curia uradalmai ezután is birtokában maradnak; Rómában vagy Parisban s a birodalom nehány városában egy-egy palotát nyer lakásúl, évi szükségleteire 2 millió franc áll rendelkezésére, a bibornokok collegiumának és a propagandának költségeit az állam fedezi, *Róma* pedig *a császári szabad városok közé soroztatik*. A pápa ezen tervet, mint sz. Péter széke elleni gúnyt elutasitotta, s annak végrehajtóira, valamint *a császárra is átkot mondott*. A kormány hiába szólitotta fel, hogy vegye vissza az átkot, a pápa állhatatosan előbbi nyilatkozata mellett maradt és minden ajánlatot visszautasitott. Erre az ellenszegülő egyházfejedelem elfogatott és őrizet alatt Savonába vitetett (jul. 6.).

Ilyen úton és eszközökkel akarta elérni Napoleon azon célt, hogy a Parisban székelő és a császártól függő pápa segélyével Európa világi és egyházi kormányának vezető szálait a francia császár kezében kösse csomóba. Azonban Napoleon a pápát sem kéréssel sem fenyegetéssel sem fogsága súlyosbitásával nem tudta nagyratörő tervének megnyerni; sőt Pius a császár által ujonnan kinevezett püspököket sem erősitette meg. Ezen ellenszegülés igen nagy zavart idézett elő, mivel 27 megyének nem volt törvényes püspöke. Ezen kényelmetlen helyzetben Napoleon *nemzeti zsinat* tartására gondolt, hogy igy a pápát vagy engedékenységre birja vagy pedig a zsinat pápa nélkül intézkedjék. Ennek előkészitésére egy főpapokból álló *egyházi bizottságot* nevezett ki. De sem *a pápához* két izben (1811. ápr. és szept.) *küldött követség* [2]), sem *a Parisban kétszer összeült zsinat* (1811. jun. 17—jul. 11. és aug. 5.) nem vezetett kellő eredményre [3]). Eközben a francia kormány a francia kath. egyház szabadelvű intézményeit mindenütt életbe léptette, ahova csak fegyveres karja elért (Olasz- és Spanyolországban is); a leg-

több zárdát eltörölte, a hitnyomozó széket megsemmisitette, s az egyházi javakat az állam részére lefoglalta.

A pápával tett sikertelen kisérletek után Napoleon egy *új concordatum* kötésére gondolt; e végett a pápát (1812.) Fontainebleauba vitette, hol a kormány az alkudozást megkezdette. Az oroszországi szerencsétlen hadjárat után az alkudozás fonalát maga a császár vette kezébe. Igy jött létre a *fontainebleau-i concordatum* (1813. jan. 25.), melynek értelmében a pápa megigérte, hogy a kinevezett püspököket hat hó alatt megerősiti, ellenkező esetben ezen jogot a metropolitára vagy az egyházi tartomány legidősebb püspökére ruházza; korábbi birtokai kárpótlásául elfogadja a felajánlott két millió franc évdijt (ebben az egyházi államról való lemondása is be volt foglalva). A pápa azt kivánta a császártól, hogy ezen egyezményt addig ne tegye közzé, míg afelett a bibornokok consistoriumával egyetértőleg véglegesen nem határoz. A császár ezt meg is igérte, de igéretét nem váltotta be, mert attól tartott, hogy a consistorium véleménye nem fog terveinek kedvezni. A concordatumot tehát, mint birodami törvényt, kihirdette (márc. 25.); jóllehet a tette miatt aggodó pápa, a szabadon bocsátott bibornokok buzditására, azt semmisnek nyilvánitotta (márc. 24.). Ez volt a pápa és császár közt folyt harcnak utólsó mozzanata; Napoleon szerencsecsillaga folyvást sötétült, mígnem egészen kialudt; a sok szorongattatásnak kitett, állhatatosságában a kényszerü helyzet miatt többször ingadozó *VII. Pius* pedig, zsarnokától megszabadulva, az eltiport papuralom feltámadásának és még fényesebb jövőjének édes reményeitől boldogan vonulhatott be az örök városba (1814. máj. 24.) [4].

1) Tulajdonképen három consul (Bonaparte, Sieyès és Roger Ducos) ragadta magához a kormányt, de annak feje Bonaparte volt.

2) De Barral toursi érsek, Duvoisin nantes-i és Mannay trieri püspökök, a legfelvilágosodottabb főpapok voltak a követség tagjai. Ők a császár megbizásából azon ajánlatot tették, hogy a pápa erősitse meg a püspököket három hó alatt és jövőre engedje meg, hogy ha három hó alatt a canoni megerősités egy vagy más okból elmaradna, azon esetben a megerősités jogát egy metropolita vagy az egyháztartomány legidősebb főpapja gyakorolhassa. A pápa jövő helyzetére vonatkozólag azon ajánlatot vitték magukkal, hogy a pápa tetszés szerént Rómában, Avignonban vagy Parisban tarthatja székhelyét, két millió franc évdijjal rendelkezhetik, a bibornokok és az egyházi kormány miniszterei költségeit a császári pénztár fedezné. A pápa, mint egyházi fenség, minden udvarhoz küldhetne követeket és viszont az ő udvaránál képviseltethetnék magukat a külföldi hatalmak; a szellemi ügyekben pedig teljesen szabadon intézkedhetnék. Ezen ajánlatoknak azonban még egy igen erős záradéka is volt; nevezetesen, ha a pápa Rómában akar székelni, azon esetben a császárnak tegye le azon esküt, melyet a birodalom többi főpapjai is letettek; ha pedig Avignonban marad, igérje meg, hogy a francia egyház alaptételeit tiszteletben tartja. A

pápa a követségnek élő szóval (és nem irásban) megigérte, hogy a püspököket meg fogja erősitni, és jövőben, ha a megerősitést hat hó alatt elmulasztaná, a metropolitát feljogositja arra, hogy a megerősitést ő teljesithesse. A többi pontokra nézve a pápa kijelentette, hogy míg szabadságát és tanácsosait vissza nem nyeri, addig semmi alkudozásba sem bocsátkozhatik.

3) Minthogy a követség a pápa és császár közt fennforgó vitás kérdéseket nem intézte el mind, s a pápának a püspökök megerősitésére vonatkozó nyilatkozata alakilag nem volt kielégitő: a császár azt akarta, hogy a zsinat a püspökök megerősitésére vonatkozólag maga hozzon végzést, azt a császár erősitse meg, s igy az állami törvénynyé legyen. De nem igy történt; a zsinaton ellenzéki hangok emelkedtek s azt követelték, hogy előbb a pápát bocsássák szabadon, s a zsinat végzéseit a pápa erősitse meg. Napoleon ezen hangulatról értesülvén, a zsinatot feloszlatta s néhány erősebb ellenzéki püspököt elfogatott. A másodszor összeült zsinaton a pápa által tett engedményeket egy decretumba foglalták össze, melyet azután a pápa (szept. 20.) egy brevében meg is erősitett. L. Melcher, Das National-Concilium zu Paris im Jahre 1811. (Münster, 1814).

4) Megjegyzendő, hogy a Napoleoni korszak a németországi egyházszervezetet is teljesen felforgatta. A német egyházi fejedelemségek nagy részét, mint Franciaország elleneinek, a kiköltözött nemességnek és papságnak s azok ármányainak fő fészkét, a köztársaság bekebelezte, a Rajna bal partját pedig a lünnevillei békében nyerte el (1801.). A birtokukat elvesztett világi fejedelmeket a lefoglalt egyházi fejedelemségekből és alapitványokból kárpótolták. Egyedül Dalberg Károly, választó főkorlátnok, mint regensburgi püspök (mely székhez csatolták a mainzi érseki jogokat is, 1805.) tartotta meg, Napoleon kegyéből, egyházi és politikai állását és igyekezett az egyházat az új viszonyokhoz alkalmaztatni. De a pápaság saecularisatioja után ezen egyházi fejedelemség is átalakult (1810.) s mint világi fejedelemség szerepelt egy ideig. Ezen folytonos területcsere következtében a régi püspöki megyék széttépettek, a lemondott püspökök székei üresen maradtak, s végre a korábbi német kath. egyházszervezet, a mostoha viszonyok miatt, teljesen felbomlott.

Az egészhez l. Simon, Vie politique et privée de Pie VII. (Paris, 1823.); Gaudet, Esquisses historiques et politiques sur le pape Pie VII. (Paris, 1824.); Artaud de Montor, Histoire du pape Pie VII. (3 k., Paris, 1852.); Pacca, Historische Denkwürdigkeiten über Pius VII. (németül, 3 k., Augsburg, 1831—34.); Crétineau-Joli, Mémoires du Cardinal Consalvi (2 k., Paris, 1864.); Henke, Papst Pius VII. (Stuttgart, 1862.). V. ö. Henke, i. m. III. k. 131—39.; Gieseler, i. m. IV. k., 107—25.; Alzog, i. m. II. k. 440—59.; Baur, i. m. V. k. 21—22., 28—39.; Ranke, i. m. III. k. 148—54. l.

96. A szerzet-ügy.

Még mindég számosan találkoztak olyanok, kik a világ zaját a zárda csendjével ohajtották felcserélni, hogy magukba szállhassanak, örökös ima és vezeklő élet által üdvük útját egyengessék, vagy életük hátralevő részét valamely emberi nemesebb, de mindég erős kath. irányu célra szenteljék. Másfelől egyes megszünt rendek új név alatt és módositott szervezettel kezdették meg pályájukat.

A világ megvetésének legmegasabb fokát kivánta elérni a *trappisták rendje*, melyet *Bouthillier de Rancé*, egy előkelő család sarja (szül. 1626., megh. 1700.) alapitott. Rancét szülői már gyermekkorában az egyházi pályára szánták, s az udvar pártfogása számos javadalommal halmozta el. Az ifju tudományos és előkelő kiképeztetést nyert, miközben a világ gyönyöreiből bőven kivette a részét. De egy megrázó esemény után [1]) gondolkodásmódja rögtön megváltozott s az ellenkező szélsőségbe esett. Vagyonát a szegények közt kiosztotta, javadalmairól egynek kivételével lemondott és *a la trappe-i cistercita zárdába* (Normandiának egyik vadonába) *vonult*, hol rendkivüli sanyargatásokkal kínozta magát (1662.). Ezen zárda apátságának javadalmát már serdülő korában elnyerte (mint commendá-t); most a rend szervezetének gyökeres átalakitását tűzte ki célúl. Egy próba-év letelte után mint apát (1664.) az eredeti cistercita alapszabályokat nemcsak felelevenitette, hanem még a keleti asketákra emlékeztető szigorú rendtartásokkal is terhelte. Ezen *szabályok* szerént a rend tagjai naponta 11 órát (többnyire éjjel) misézéssel és imádkozással töltenek el; a többin nehéz földmunkával, kőhordással sat. foglalkoznak; estvénként nehány percig saját sírjukat ásogatják és azután koporsóban szalmán hálnak. Ezen kivül örökös hallgatást fogadnak, melyet csak a templomi ima és ének vagy találkozás alkalmával a szokásos üdvözlés, a „*Memento mori!*" szakithat meg. Eledelük kenyér, viz, gyökér, gyümölcs és zöldség (minden zsiradék nélkül). Ruházatuk a puszta testre felvett barna csuklyás köpenyből és fasaruból áll. A szellemi munka tiltva van. Ezen utóbbi szabály miatt Rancé a sz. Mór szerzettel vitába keveredett, mely alkalommal *egy művében* (Traité de la sainteté et des devoirs de l'état monastique. 2 k. 1683.) azt igyekezett bebizonyitni, hogy a könyvek olvasása, még a bibliát sem véve ki, akadálya az eredeti szerzetes-élet helyreállitásának. Ezzel szemben a tudós *Mabillon* (Traité des études monastiques, 1691.) a tudományos munkásságot védelmezte. Az emlitett rendkivüli szigorú szabályok miatt a rend nem nagyon terjedt el. Hiszen mily iszonyú képzelhetlen csapásnak vagy csalódásnak kell érni az embert, hogy egyesek gonoszságáért meggyűlölje az egész emberiséget s ne kivánjon többé senkiért munkálni, hanem kínzó fájdalmával, reményei romjával elevenen eltemesse magát, s a műveltség magaslatáról (ha ugyan lehetséges) leszálljon oda, hol a gondolatok kihalnak, s a szív és agy életének csak utólsó jele marad még meg, t. i. az arc keserű veritéke! Minden észvesztő, tévesztett iránya mellett is keletkezett nehány trappista zárda Olasz-, Angol- és Németországban, sőt Amerikában is.

Egészen nemes és emberi irányt követ az *angol kisasszonyok*

rendje, melyet *Ward Mária*, egy hazájából menekült kath. angol nemes leánya alapitott (1609.) st. Omer-ben (Franciaországban). A rend tagjai kezdetben csak hazájukból menekült angol szüzekből teltek ki; később más nyelvü hölgyeket is vettek fel, s igy rövid idő alatt Német- és Olaszországban és Németalföldön több intézet keletkezett, melyek kiválólag leányok nevelésével és betegápolással foglalkoztak. A gyorsan felvirágzó rendet versenytársai eretnekséggel sat. vádolták, és ennek következtében *VIII. Orbán* nemcsak alapszabályaikat (az Augustinus-féléket) nem erősitette meg, hanem házaikat és iskoláikat is bezáratta; sőt magát az alapitó Máriát is elfogatta. Azonban a római hitnyomozószék kedvező itélete visszaadta szabadságát; az elszéledt tagok ujra csatlakoztak s intézeteik megkezdették működésüket. Végre a rendet az alapitó halála után *XI. Kelemen* (1703.) megerősitette. A rend *három osztályból*, a nemes kisasszonyok (ezek a fő intézők), a polgár szüzek és a szolgáló testvérek osztályából áll. Mindnyájan leteszik a három szerzetesi fogadalmat, de nem örökre, hanem csak egy vagy három évenként. Ezen idő elteltе után visszaléphetnek a világba és férjhez mehetnek. Az angol kisasszonyoknak ma is majd mindenik fővárosban (Budapesten is) van egy zárdájuk s ezzel összekötött nőnevelő intézetük [2]).

A jezsuitákkal némi összeköttetésben állott a *keresztyén iskolatestvérek* (Frères des écoles chrétiennes, vagy gúnyból: ignorantins) rendje, melyet *de la Salle Ker. János*, rheimsi kanonok azon célból alapitott (1724.), hogy a római szellemü népnevelést előmozditsa. A rend részint a munkás osztály gyermekei nevelésével, részint alkalmas néptanitók képzésével foglalkozott. A tagok a szerzetesi fogadalom mellett kötelesek az intézetben maradni és áldozárok nem lehetnek. A rend gyorsan elterjedt Franciaországban, Belgiumban és Amerikában. Franciaországból a forradalom üzte el őket (1790.); de I. Napoleon ujra visszahivta (1806.).

Még sokkal határozottabban a jezsuiták nyomdokaiba lépett a *Liguorianusok* vagy *redemptoristák* rendje, melyet *Liguori Mária Alfonso* (előbb nápolyi ügyvéd, később püspök, megh. 1787.) [3]) avégett alapitott (1732.; XII. Benedek erősitette meg 1749.), hogy tagjai lelkipásztorkodás és az ifjuság nevelése útján a kath. hit iránti buzgóságot főleg az alsóbb néposztályban feléleszszék. Ezen rend a pápa akaratát isten akaratának tekintette s kiválólag arra törekedett, hogy Mária és az oltári szentség cultusa teljes virágzását érje el. A jezsuiták erényeit és bűneit egészen elsajátitott rend nagyobb fontosságra akkor emelkedett, midőn a jezsuiták rendjét eltörölték és az üldözöttek több-

nyire ezen congregatio védő szárnyai alá menekültek. A nép nagyon jól ismerte őket, s midőn forradalmak alkalmával a jezsuitákon hütötte boszúját, abból a liguorianusoknak is bőven juttatott.

Sokkal üdvösebb és nemesebb célt (t. i. honfitársainak vallásos és tudományos kiképeztetését) tűzött ki a *Mechitaristák* congregatiojának alapitója, az örmény *Mechitar*, ki Kis-Armeniában, Sebasteban (1676.) született. A nyugoti egyház iránti vonzalmáért az armeniai egyház hivei elűzték. Ekkor nehány tanitványával Constantinapolyban telepedett le; de az örmény patriarcha ott is gyanus szemekkel kisérte, s hogy a bekövetkezhető veszélyt elkerülje, velencei területre, Moreába menekült és a kormány beleegyezésével *Modonban* egy zárdát és templomot alapitott. Miután az egyesült örmény egyházba áttért, a Benedek-rend szabályai szerént szervezett congregatiot *XI. Kelemen* (1712.) megerősitette. Midőn a török háboru kitört, Mechitar Velencébe költözött s a tanácstól a *sz. Lazaro szigetén* nyert letelepedési helyet (1717.). Maga Mechitar egész haláláig (1749.) a congregatio élén állott. Új településükön nem sokára nagyszerü zárdát, templomot és nyomdát alapitottak, s ezen idő óta a többnyire örmény tagok, mint Armenia és nyugot közt a tudományos vallásos irodalom közvetitői, igen fontos szolgálatokat tettek. Igy a többek közt ők adták ki három *Ignatius-féle levél* örmény forditását (1783.); *Eusebius krónikáját* örmény és latin forditásban (1818.); ők rendezték az *örmény biblia kritikai kiadását* (1804.). Jelenleg egyik legnevezetesebb *mechitarista collegium Bécsben* van, mely, a keleti nyelvek művelése mellett, a kath. népnevelés terén hasznos könyvek kiadásával és terjesztésével foglalkozik [4]).

A *jezsuiták* a népnél befolyásukat fogadalom nélküli vallásos társulatok alapitásával törekedtek gyarapitni, és ezen téren igen nagy találékonyságot fejtettek ki. Igy a többek közt társulatot alapitottak *Jézus szent szivének imádása* céljából (a XVII. század közepe óta). Csak megfeszitett küzdelem mellett érhették el céljukat; különösen a Domokosrendiekkel gyült meg a bajuk, kik gúnyos vitairatokkal támadták meg az alapitókat. Eleinte még Rómában is késedelmeskedtek ezen különös társulat megerősitésével; végre a jezsuiták nagy barátja. *XIII. Kelemen*, kedveltjei kivánságát teljesitette és *Jézus szent szivének ünnepét* (1765.) febr. 6-ikára rendelte. A hittudósok még a felett is sokat vitatkoztak, hogy vajjon a véres szivet, mint ilyent, vagy pedig mint az isteni szeretet jelképét kell-e imádni? Olasz- és Franciaországban a társulat tagjait a hitetlenebb fajta nép „cordicolatros“ vagy „marionette“ néven gúnyolta [5]).

Végre a régi szerzetrendek közül különösen a *clugnyi congregatio* története érdemel említést. Ezen rend a XIII. század óta összehalmozott gazdagságát pompa-szeretete kielégitésére pazarolta el és egészen világias irányt vett. A rend reformálására tett minden kisérlet meghiusult. A hatalmas főnemesség fosztogatási vágya ellen a rend a király védelme alá menekült és igy egészen a király befolyása alá jutott (királyi commenda lett). A reformatio korában többnyire a Guise házból származó apátjai voltak; de ezek reformkisérletei is eredménytelenek maradtak. Később Richelieu és Mazarin bibornokoknak hasonló törekvései makacs ellenszegülésre találtak. Az apátok jövedelmüket az udvarnál fecsérelték el, a zárdákban pedig teljes felfordultság uralkodott. Végre midőn 1790. a zárdákat Franciaországban eltörölték, Clugny város a zárdát és templomot 100,000 francon megvette és leromboltatta.

1) Egykor állitólag kedveséhez, egy hercegnőhez sietett, kivel tiltott viszonyt szőtt, s ki időközben váratlanúl himlőben halt meg. Midőn Rancé a terembe lépett, a halottas emberek épen azzal foglalkoztak, hogy a hercegnő fejét levágják és igy a testet a rövid koporsóba beszoritsák. Ezen jelenet annyira megrázta az ifju egész lelkét, hogy ezen perctől fogva lemondott a világról. Chateaubriand, Vie de Rancé (Paris, 1844.); Gaillardin, Les Trappistes ou l'ordre de Citeaux au XIX. siècle cet. (2 k., Paris, 1844.); Pfannenschmidt, Gesch. der Trappisten (Paderborn, 1873.)

2) Leitner, Gesch. der englischen Fräulein u. ihres Instituts (Regensburg, 1869.).

3) Liguori, (szül. 1696.) életét számos mondával cicomázták fel; állitólag száznál több csodát tett, pl. kevés élelmi szert rendkivül megsokasitott, pénteken a baromfit hallá változtatta, „miként Jézus" (ezt eddig Jézusról nem tudtuk, de a legenda-gyártók, ugy látszik, tudják). Midőn XIV. Kelemen pápa meghalt 1774. szept., Liguori néhány napig elrejtőzött, látszólag halott volt; azután sült ki, hogy az ő lelke ezen idő alatt a pápának állott szolgálatára. Már 1772. igy nyilatkozott a pápa előtt: „Szegény pápa, ha a jezsuiták megsemmisülnek, mindnyájan elveszünk. De ha csak egyetlen megmarad, abban lesz annyi hatalom, hogy a rendet újra helyreállitsa." Praxis confessionarii című műve a probabilismust tárgyalja; Theologia Moralis-a, 6 köt., sikamlós kérdéseknek és azokra adott feleleteknek halmaza. Bokros érdemeiért VII. Pius boldognak, XVI. Gergely szentnek és IX. Pius az egyház tanitójának nyilvánitotta. V. ö. Jeancard, Vie du b. Alf. Liguori (Louvain, 1829.; németül Regensburg, 1840.).

4) Boré, Le couvant de St. Lazare à Venise (Paris, 1837.).

5) Reusch, Die deutschen Bischöfe u. der Aberglaube (Bonn, 1879.).

97. A kath. theologia és vallásos műveltség.

A XVIII. század közepéig *Franciaország volt a theologiai tudományosság központja.* Ezen virágzó kor kifejlésére nagy mértékben befolytak azon pártharcok, melyeket a jansenisták a jezsuitákkal, a gallicanismus az ultramontanismussal és a katholicismus a prot.

testantismussal vívtak. Aztán az egyházi iróknak korlátlanabb mozgást engedett a gallicanismus szabadabb légköre és a hitnyomozószék hiánya is. Különösen az *egyháztörténelem és segédtudományai* művelésére forditottak nagy gondot. És e téren a *sz. Mór congregatióval*, melynek tagjai legnagyobb eredményt mutattak fel, versenyre keltek az *oratorium atyái*, a világi papok és még a világi tudósok is. Kevésbé lehet ezt elmondani a jezsuitákról.

A *sz. Mór rend tagjai közt* is első helyen áll *Mabillon János* (megh. 1708.), ki egy iratában (De cultu sanctorum ignotorum, 1705.) azon vakmerőséget támadta meg, mely szerént Rómában a catacombák halottait ereklyékként tisztelték és árulták; a középkori okmányok gyűjtésében és kritikai kiadásában is nagy szorgalmat fejtett ki (Vetera Analecta, 4. k.; Museum Italicum, 2 k.; Franciaország történelmére vonatkozó okmányok, melyeket Német- és Olaszországban gyűjtött); megirta a Benedek-rend történetét (Acta sanctorum Ordinis s. Benedicti, 9 k.; Annales Ordinis s. Bendicti, 6 k.); kiadta sz. Bernát műveit és *De re diplomatica* (6 k.) című művével a tudományos diplomaticának alapját vetette meg. *Montfaucon* sz. Mór szerzetes és elsőrendű tudós (megh. 1741.) az egyházi régiséget művelte; kiadta Athanasius és Chrysosthomus műveit, Origenes Hexapláját és több görög egyházi atyát (Collectio nova Patrum et scriptorum graecorum). *D' Achery* sz. Mór szerzetes (megh. 1685.) az ókori irók művei közt tartott böngészetet (Spicilegium veterum aliquot scriptorum, 13 k.). *Ruinart* ugyanazon szerzet tagja (megh. 1709.) megirta a vértanuk életét (Acta sincera primorum martyrum), részt vett mesterének, Mabillonnak a Benedekrend szenteiről szóló nagy műve kidolgozásában. A jezsuita *Maimbourg Lajos* (megh. 1686.) erősen részrehajló egyháztörténelmi irányműveivel (Histoire de l'héresie des Iconoclastes; du schisme des Grecs; du Wiccliffisme; du Lutheranisme; du Calvinisme) nagyon megnyerte a curia tetszését, de midőn XIV. Lajosnak a pápával folytatott harcában a király mellett foglalt pártállást, a pápa kivánatára a rendből kizárták; ezen méltatlanságon (ámbár a király nyugdíjjal kárpótolta) annyira felindult, hogy *a római püspök kiváltságait nagyon élesen boncoló hires művét* (Traité historique sur les prérogatives et les pouvoirs de l'église de Rome et de ses évêques) megtorolásúl közzétette.

Néhány jezsuita *a zsinatok végzéseinek egybegyűjtését* vette munkába; igy jött létre a *Conciliorum collectio regia* (37 k Paris, 1644.); minthogy azonban ezen gyűjtemény nagyon hiányos volt, egy teljesebbet rendezett *Labbe* (megh. 1667.) és *Cossart* (17 k. Paris,

1672.); még teljesebb, de erős ultramontan szellemű gyüjteményt állitott össze *Harduin* jezsuita (megh. 1729.; Conciliorum collectio regia maxima, 12 k., Paris, 1715.). *Natalis Alexander* Domokosrendi tartomány-főnöknek (megh 1724.), *de Tillemont* jansenista lelkésznek (megh. 1698.), *Claude Fleury* apátnak (megh. 1723.), nagyobb történelmi művei már emlitve voltak (l. I. k. 9. l.). *Du Pin* sorbonnei tudor (megh. 1719.) a gallicanismus védelmére irt (De antiquae ecclesiae disciplina, 1686.) becses szabadelvü műve által elvesztette a curia kegyét és a jezsuiták jóindulatát; *Nouvelle bibliothèque des auteurs ecclesiastiques* (19 k., 1693.) című érdekes, de itt-ott elsietett terjedelmes művét számos alapos megjegyzéssel kisérte. *Huet*, egykori avranchesi püspök (megh. 1721.) *a keresztyénség igaz voltát* az ó világ történelmének elmosódott nyomain felkutatott erősségekkel igyekezett bebizonyitni, s e közben a pogány hitregékben és bölcsészetben sok ügyességgel, de nem mindég szerencsével rámutatott a bibliai vallás állitólagos elemeire (Demonstratio evangelica, 1679.). *Renaudot*, korábban az oratorium tagja (megh. 1720.) Liturgiarum orientalium collectio (2 k. 1715.) és Historia Patriarcharum Alexandrinorum című becses műveivel szerzett érdemet.

A *bibliai tanulmányok* terén társait messze felülmúlta *Simon Richard*, az oratorium tagja (megh. 1712.), ki mély tudományossággal mindazon egyházi elméleteket halomra döntötte, melyek a sz. irás eredetére, fennmaradására és magyarázatára vonatkoztak, és *a sz. irást oly merész birálat alá vetette*, minőt a kath. egyházban még nem hallottak (Histoire critique du Vieux Testament, 1678.; Hist. crit. du texte du Nouveaux Testam. 1689.). Hogy merész nyilatkozataiért Róma el nem tiporta, egyedül annak köszönhette, hogy művét a prot. hittudósok is megtámadták, a római curia tehát ezen művet a prot. bibliai alap megingatásának tekintette. *Calmet* apát (megh. 1757.) a legkitűnőbb irásmagyarázók egyike *Commentaire litéral sur tous les livres de l'ancien et de nouveaux testament* (23 k., 1707.) című irásmagyarázataiban a mystikus fejtegetési módot egészen mellőzte, s csak a szószeréntit követte.

A *dogmatika* és *polemika* terén a franciák közt az első helyet *Bossuet Benignus Jakab* [1]), a meauxi püspök (a „meauxi sas") vivta ki. Bossuet a józan ész korlátai közt mozgó, a századok tanúságait, a hagyomány fejlődési fokozatait ismerő, azoknak eredményéhez meggyőződésből ragaszkodó és helyességét igazolni törekvő; a fancia nyelv és műveltség minden kincsével, erejével a mester művész könnyűségével rendelkező; elragadó és hóditó szónoklatában felülmulhatlan főpap volt.

Az absolut monarchia érdekében a francia kath. egyház szabadságát védelmezte; a pápaság érdekében a protestansokat támadta meg; mert azon téves hitben élt, hogy hazája csak az absolut kormányforma alatt lehet nagygyá, s a társadalom csak a kath. egyház áldása mellett lehet boldog. Ékesszólásának egész hatalmát kifejtette, hogy a protestansokat az egyedül üdvezitő egyházba visszaédesgesse, és azt igyekezett bebizonyitni, hogy ők tudatlanságból szakadtak el az anya-egyháztól. A kath. tanrendszerben az eszményit emelte ki, a protestantismussal ellentétes elemeket ügyesen elleplezte, és éles elméjével az ál okoskodás egész tárházát nyitotta meg, csakhogy elhitesse, hogy a protestantismus alapja tarthatatlan és tele van ellentmondásokkal (Exposition de la doctrine de l'église catholique sur les matières de controverse, 1671.; Histoire des variations des églises protestantes, 2 k.. 1688.). Bossuet versenytársáról *Fenelon* cambrayi érsekről (a „cambrayi hattyu"), ki, mint a királyi unokák nevelője, a jezsuiták idomitó rendszerét a tisztán emberi neveléssel helyettesitette s minden működésében a szeretet törvényét követte; Fenelonról már volt emlités (l. 518—19. l.).

Bossuet mellett *a jeles szónokok* egész sora állott, kik a francia egyházi szónoklatot virágzása legmagasabb fokára emelték. Ezen jelesek közt is kivált *Flechier*, nismesi püspök (előbb a jezsuita-rend tagja, melyből kilépett, megh. 1710.), kinek Bossuet és Turenne felett tartott beszédeit ma is a szónoki remekek példányainak tartják. *Bourdaloue Lajos* jezsuitának beszédei erőteljességük és egyszerü természetes szépségük által inditották meg a hallgatókat, s minthogy XIV. Lajos udvara előtt többnyire ő tartott beszédeket, ezért „szónokok királyának és királyok szónokának" nevezték. *Massillon* clermonti püspök (megh. 1742.) művelt lelkének nemes hangon adott kifejezést; beszédeiben rámutatott a szivet behálozó cselszövényekre, a téves utakra, a mindennapi élet bonyolult helyzeteire, hogy az erény diadalát annál ragyagóbb színben tüntesse fel és azt annál inkább megkedveltesse. Végre *Bridaine* hittéritő (1750 körül) erőteljes, népszerü beszédeiben mint isten követe, megrázó ékesszólással hirdette az örökkévalóságot.

Olaszországban sem hiányoztak a jeles tudósok, de a theologia önálló művelésével nagyon kevesen foglalkoztak; több érdemet szereztek az által, hogy a régibb theologiai műveket újból kiadták vagy azokból gyüjteményeket rendeztek. Ilyen *anyag-gyüjtő* volt a többek közt *Assemani József Alajos*, Rómában a keleti nyelvek tanára (eredetére nézve maronita, megh. 1782.; Codex liturgicus ecclesiae universae. 13 k., Róma, 1749—66.); *Mansi* luccai érsek (megh. 1769.;

Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio Veneta. 38 k., 1738—59.) s m. A *kath. hittan* tudományos művelésének figyelemre méltóbb gyümölcséül *két nagy munka* kinálkozik; egyiket *Berti Lörinc* augustinus szerzetes és pisai hittanár (megh. 1766.; Theologia historico-dogmatica scholastica. 10 k., 1739.) a rend generalisának megbizásából dolgozta ki s abban a régi tant Augustinus szellemében és scholastikus alakban fejtette ki; a másikat (Institutiones theologiae ad Subalpinos. 2 k., Turin, 1793.) több szabadelvüséggel, kevesebb scholastikával, a kijelentés mellett az értelem jogát is elismerve, négy turini hittanár, *Ghio*, *Regis*, *Bruno és Lavalli* dolgozta ki. Azonban ezen időszak olasz tudósai közül leginkább kiemelkedett *Muratori*, az egyetlen önálló, szabadelvű és az egyházétól eltérő gondolatait kimondani is bátor hittudós, ki a szenteknek és Máriának a népnél már majdnem bálványozássá fajuló tisztelete ellen erélyesen fellépett, különösen megbotránkozott azon új egyetemi rendszabályon, melyet a jezsuita vakbuzgóság hozott létre s melynek értelmében minden tanitónak és akadémiai fokozatot elnyert ifjunak az ugynevezett *Immaculata esküt* kellett letenni és felfogadni, hogy Mária szeplőtlen fogantatását, ha kell, még vérrel is fogja védelmezni (De ingeniorum moderatione in religionis negotio. Paris, 1714.) Ezen kivül több népies áhitatossági könyvet irt, melyekben azt igyekezett megértetni, hogy a szentek tisztelete ugyan hasznos, de nem szükséges, és a sz. szüzbe vetett szerfeletti bizodalomtól ovakodni kell. Végre midőn Parma felett a császár és pápa közt a viszály kitört (l. 499. l.), a császárságnak az egyházi állam feletti jogait igen erélyesen védelmezte (Esposizione dei dritti Imperiali. Modena, 1712.).

A *kath. Németországon* ezen időszak nagy részében a tudományos theologia úgy szólva parlagon hevert. A jezsuiták uralma minden szellemi haladásnak útját állotta. Annál inkább virágoztak a boszorkányperek és égetések s a babonának sok fajta burjánai. *Spee Frigyes* trieri jezsuita (megh. 1635.; Cautio criminalis s. de processibus contra sagas. 1631.) hiába rajzolta élénk szinekkel ezen babonaság esztelen voltát; egyes fejedelmek hiába adtak ki tiltó rendeleteket; azért még 1729. Würzburgban egy fél-őrült apácát megégettek, s a boszorkányégetések csak *Mária Terézia* idejében és rendeletére szüntek meg. Még 1740. Salzburgban a *Mária cultus feletti vita* erősen felizgatta a theologusokat. Ugyanis nehány ifju pap Olaszországból hazatérve, Muratori eszméit és könyveit kezdette terjeszteni, sőt az érsek beleegyezésével társulatot is alakitottak. A salzburgi egyetem vakbuzgó theologusai ebben az egyház veszedelmét látták, az ifjak társulatát felületes

névhasonlatosság következtében (Muratori, Freimaurer) a szabad kőművesekével összetévesztették, az ellen egész szenvedélylyel felléptek s már a népet is izgatni kezdették. Az együgyű vakbuzgók idétlenkedésének az érseki parancsszó vetett véget. Ugyanezen időtájt alapittatott a *müncheni tudományos akadémia* (1759., ujabb szervezetet nyert 1807.), melynek első tagjai közül *Amort Eusebius*, a pollingeni zárda dékánja a tanügy javitása körül sok érdemet szerzett; ámbár egészen ultramontán volt, elitélte a szerzetesek sanyargatásait és szenteskedéseit (Theologia moralis. 2 k. Augsburg, 1738); de megtámadta Wolf bölcsészeti rendszerét is (Philosophia Polingana); és mégis ezen merev álásponton sem tartotta lehetetlennek a protestansok és katholikusok kibékitését (Demonstratio critica religionis catholicae). Azonban ilyen kis csillagok csak nagyon kis kört világitottak meg. XIV. Kelemen egy német főpapnak még azt panaszolja (1773. dec. 5.), hogy a német papok és szerzetesek nagyon tudatlanok s Németországon már régóta a legjobb könyvek csak prot. szerzők kezéből kerülnek ki.

A különben szigorú kath. Mária Terézia ideje óta kezdett a kath. theologia némi lendületet venni. Ezen kedvezőbb időszak jelének tekinthető *Trauthson* herceg, bécsi érsek körlevele (1750.), melyben arra intette a papokat, hogy a népet tisztább vallásos ismeretre vezessék; roszalását fejezte ki a felett, hogy a szentek tiszteletére szerfelett sok gondot forditnak, a búcsukat, olvasókat, képeket sat. kelleténél többre becsülik s végre a papokat teszi felelőssé a népnek oktalan babonái miatt. Ezen előzmények után *Mária Terézia* (1752. *reformatio studiorum*) *egy rendeletet* adott ki, melyben meghagyta, hogy a papi pályára való készületnél a görög és héber nyelvre több gondot forditsanak, az irásmagyarázatnál a szó szeréntit alkalmazzák, a theologiai tekintélylyel és Aristotelessel minél kevesebbet bajlódjanak. A jezsuitarend bukása után a prot. irodalomban is jártas *Rautenstrauch István* Benedekrendi szerzetest és brunaui püspököt nevezték ki *a bécsi theologiai szak igazgatójává*, ki egy kimeritő *tantervet* [2]) tett közzé az örökös tartományok theologiai szakjai számára, mely jobb módszernek és a vallásos szellem megtisztitásának útját egyengette. Csak az igy előkészitett talajon számithatott II. József arra, hogy alapos reformjai kellőleg meggyökerezzenek. De nemcsak a Josephinismus területén, hanem azon kath. egyetemeken is (Tübingen, Freiburg, Bonn), szabadabban mozoghatott a theologiai irodalom, melyek felett prot. fejedelmek rendelkeztek. Ezen kedvező viszonyok a hittudósok tevékenységét is fokozták. Két Domokosrendi szerzetes: *Billuart* (Summa St. Thomae hodiernis academiarum moribus accomodata, 3 k., Wirceburgae, 1758.)

és *Gazzaniga* (Praelectiones theologicae. 5 k., Viennae. 1775.) nagyobb rendszerés *hittandt* már az ujabb kivánalmak szerént dolgozta ki. A tehetséges exjezsuita *Stattler Benedek* [3]) *a moralt* ugyan még részben a régi jezsuita alapelvek szerént dolgozta ki; de már terjedelmes, éles elmére való hittana szerkesztésénél a Wolf logikai-metaphysikai bizonyitás-módját is alkalmazta és ezen ponton a Wolfot követő prot. conservatismus határát érintette. *Klupfel*, augustinus szerzetes és freiburgi hittanár (megh. 1811.), a hittant (Institutiones theologiae dogmaticae, 2 k., Vindobonae, 1789.) oly világosan, érthetőleg és helyenként szabadelvüséggel (pl. kimondta, hogy a bibliát mindenkinek olvasni kellene, hogy az ereklyék tiszteletét meg kellene szüntetni) adta elő, hogy művét, a szabadelvű elemektől megtisztitva, még ma is használják. Szóval Németországon a kath. theologia akkor kezdett emelkedő iranyt venni, midőn a sok kath. iró által annyira magasztalt jezsuitarend egy időre a mindenhatóság polcáról leszorittatott.

Magyarországon a kath. theologiai irodalom a XVII. század második felében is a korábbi irányban haladt, a protestansok ellen folytatta a vitát, s miként a német kormány által támogatott kath. clerus egész magatartását vakbuzgó türelmetlenség és erőszakosság jellemezte, épen úgy a kath. vita-irodalomban is több volt a sophisma, a szenvedély és durvaság, mint a komoly tudomány és higgadt, meggyőző okoskodás. A nem tollal, hanem doronggal való irás és mocskolódó nyelvelés áldástalan mesterségében leginkább feltűnt *Sámbár Mátyás* [4]) jezsuita, ki 30 évi buzgó téritői működése alatt több ezer (állitólag 12000) protestanst nyert meg a római egyháznak, és *Kiss Imre* [5]) jezsuita, II. Rákóczy György özvegyének, a római egyházba visszatért *Báthori Zsófiának gyóntatója*, ki Pósaházi s -pataki tanár ellen folytatott szenvedélyes vitát, melyből megtetszik, hogy a 32 levelű bibliában legalább is volt olyan jártas, mint a szentirásban. Nem valami nagy tehetséggel, de nemesebb irányban működött a nagy szorgalmu, buzgó *Illyés András* [6]) erdélyi püspök, ki sok könyvet „csinált," sok egyházi beszédet irt, de Pázmánytól messze elmaradt s a kath. egyházi szónoklat mély hanyatlását igazolta. E század szenvedélyes harcait egy sajátságos, majdnem érthetetlen jellemű pap, a nagy tudományu *Otrokocsi Fóris Ferenc* rekesztette be, ki előbb rima-szécsi ref. lelkész volt, mint hitvalló a gályarabságot végig szenvedte, azután Gyöngyösön és Kassán viselt lelkészi hivatalt; majd fejébe vette, hogy *ő van hivatva a prot. és kath egyház egyesitésére* (Irenicum s. Pacis Consilium pro Unione et Concordia ad Fratres Protestantes. Franeker, 1692.), s midőn szózata hitsorsosainál viszhangra nem talált, nagy

ünnepélyességek közt a kath. egyházba tért át (A tévelygő juhról való Prédikáció. N.-Szombat, 1694.), és ezen lépését sok buzgósággal, de kevés sikerrel mentegetni is megpróbálta (A jó lelkiismeretnek maga mentő tanubizonysága, sat. Kassa, 1694.); s azután elhagyott hitfeleit és vallását ócsárolta (Róma Istennek sz. Városa. . . Melyben megmutattatik, hogy a régi betű szerént való Jerusálemen és Sionon a Róma-Város-beli Eccl., mint egyéb Ecclesiáknak Feje példáztatott. . N.-Szomb., 1698.: latinúl is). Ha nagyravágyásból tért át, ezen vágya némileg teljesült, bölcsészet-, hit- és jog-tudorrá lett, s ha a vaticanumi könyvtárnokságot nem nyerhette el, de N.-Szombatban mint jogtanár a tudománynak élhetett s az esztergomi káptalan levéltárát is rendezhette (megh. 1718.) [7]). Ezután a vitatkozások, legalább a protestansok részéről megszüntek, az uralomra jutott kath. egyház és német kormány törvénytelen erőszakossága a prot. egyházat, főleg Magyarországon, majdnem a megsemmisülés örvényébe szoritotta, a prot. hittudósokat elnémitotta. És a „hazafias" főpapság körében találkoztak olyan buzgó, kegyes, udvari férfiak, kik a protestantismust már koporsóban szerették volna látni, s azt igyekeztek bebizonyitni, hogy a félig meghalt prot. egyház az államra nézve veszélyes (bizony veszélyes volt, de nem az államra, hanem a törvénytelen absolut kormányra és annak szolgalelkű zsoldosaira nézve). Igy *Bársony György*, váradi címzetes püspök és szepesi prépost, hamis okoskodással azt igyekezett bebizonyitni (Veritas toti Mundo declarata, 1671.) [8]), hogy a király a protestansokat nem tartozik megtűrni Magyarországon, mert ők „a kath. vallás sérelme nélkül" nem létezhetnek, s különben is a helvét és augsburgi hitvallásoktól eltértek. *Szentivány Márton* jezsuita (bécsi és n.-szombati tanár, megh. 1705.) „Ötven okokat és indulatokat — sorolt fel — Miért A mostani Keresztyének között levő Vallásokból egyedül a közönséges Római Vallást kell választani, sat. (N.-Szomb., 1702.); számos latin művén kivül kiadott még „Négy rövid első Könyvecskéket, Melyeket A Hitben támadott Versengésekről" irt, sat. (N.-Szomb., 1702.), s melyekben a protestansokat kiméletlenül ledorongolta [9]). *Biró Márton* veszprémi püspök [10]) királyi parancsolatokból akarta megmutatni, hogy a király a hittől elszakadtakat nem tartozik saját országában megtűrni (Enchiridion . . . de Fide Haeresiarchis et eorum Sociis, in genere de Apostatis, deque Constitutionibus atque Decretis Imperatorum ac regum contra dissipatores cath. Ecclesiae editis. Győr, 1750.); de ezen műnek példányait, *II. Frigyes* porosz király közbenjárására, *Mária Terézia* elkoboztatta (1751.). *Damiani János*, váci archidiakonus, még 1763. is azt bizonyitgatta, hogy a kath. fejedelmek és hatóságok a katho-

likusokat mindenféle eszközzel jogosan kényszerithetik az egyedül üdvezitő r. kath. hitre (Justa religionis coactio, s. apodixis quod reges . . . possint ac debeant Acatholicos . . . cogere mediis etiam violentis immo et extremis . . . ad amplectendam . . . unice salvificam r. cath. fidem. Buda, 1763.). A királyné rendeletéből ezen művet is elkobozták [11]).

A szorosabb értelemben vett *tudományos theologia* mezeje majdnem egészen parlagon hevert. A harc lehetetlensége az elnyomott protestans hittudósok részéről, az elbizakodottság a kath. párt részéről a fejlődésnek útját állották. De hogy is lehetne fejlődésről szó ott, hol az egyszer kimondott tantételeket örök érvényüeknek tekintik s az azoktól való eltérést átokkal sujtják? Megelégedtek a legelterjedtebb *külföldi művek átültetésével.* Igy *Döme Károly* (szül. 1768, megh. 1845., izsai pap, majd pozsonyi kanonok) [12]) leforditotta *Bossuet*nek egy vitairatát (A kath. hittudomány azon ágazatainak kitétele, melyekről visszavonások vannak, jegyzésekkel. N.-Szomb., 1793.); *Kopácsi József* (szül. 1775., megh. 1847., veszprémi tanár, pap, esperes, utóbb u. o. püspök és végre esztergomi érsek) [13]) leforditotta *Fleuri* bibliai archaeologiáját (Izraeliták és Keresztyének Szokásai és Erkölcsei. 2 k., Veszpr., 1801.). Mint eredeti (?) emlitést érdemel *Demeter Márton*, k.-fehérvári nagy prépost *hittana* (A Sz. Háromságnak, azaz az A. F. és Sz. L. . . Istenségekről való Római közönséges és Apostoli Sz. egyháznak idvességes Hiti, Vallása és Tudománya. Kolozsvár, 1782.) [14]).

Nagyobb és sikeresebb munkásságot fejtettek ki az *egyháztörténelem* terén *Inchofer Menyhért* jezsuita (szül. Kőszegen 1584., megh. Milánóban) terjedelmes művének (Annales Ecclesiastici Regni Hungariae, Róma, 1644.) csak első része jelent meg 1050-ig; ő közölte legelőbb *II. Sylvester pápának* sz. Istvánra vonatkozó *bulláját* (III. k. 265. s k. l.) [15]). *Molnár János* jezsuita (1728—1804.) terjedelmesebb népszerü egyháztörténelme (Az Anyaszentegyháznak történeti, a XVII. század elejéig, 1—3. k. N.-Szomb., 1769—71., 4. k. Kolozsvár, 1788.) mellett tanitványai számára több kézi könyvet s néhány szelidebb irányu vitairatot tett közzé (A megtért református elmélkedéseiről négy könyv, N.-Szomb., 1763.; Az oltári szentségről és áldozatról a reformatusok paizsa ellen hármas könyv, Pozsony, 1775.) [16]). *Frank György*, budai egyetemi tanár, később győri kanonok, az egyháztörténelemhez tudományos bevezetést dolgozott (Introductio in historiam eccl. N. Testamenti, Budae, 1783.). *Szvorényi József Mihály*, egyetemi tanár, majd keszthelyi apát és plebános, rövid, de velős és számos idézettel kisért egyháztörténelmet irt (Hist. religionis et ecclesiae christ. clero Ungariae accomodata, 2 k., Poson, 1789.). *Platthy Mátyás*, beszter-

csebányai kanonok, a keresztyénség négy első századát nagy tudományos készülettel, de kevés kritikával dolgozta ki. (Primordia sanctae, cath. et apost. Ecclesiae e sacris quatuor primorum nominis christ. seculorum, monumentis graecis juxta ac latinis proposita, Budae, 1790.) [17]). *Benger Márton*, Remete Pál szerzetes, megirta szerzetének történetét (Poson, 1743.) [18]); *Károlyi Lőrinc* győri nagy prépost, a győri egyház történetét (Speculum Ecclesiae Jauriensis. Győr, 1747.) [19]); *Szörényi László*, sirmiumi püspök, a szerémi püspökség történetét (Vindicias Sirmienses, Budae, 1746.) [20]; *Vajda Samu* (1718—95.), Benedekrendi szerzetes, majd tihanyi apát, „A mi urunk Jézus Krisztusnak életét . . . a 4 evangelistából egyet csinálván, rendbeszedte és sok üdvösséges tanuságokkal megbővitette“ (3 k., Posony, 1772—74.) [21]).

Az *egyházjognak* művelésére kevesebben vállalkoztak. Ide tartozik: *Péterfi Károly*, ki a magyarországi kath. zsinatok történetét és végzéseit, 1016—1715-ig, a más vallásuak iránt vakbuzgó türelmetlenséggel állitotta össze (Concilia Ecclesiae Hung. Rom. catholicae, 2 k., Posonii, 1741—42.) [22]); *Lakics* (Praecognita juris eccl. universae, Viennae, 1775.; Instutiones juris eccl., Budae, 1779.); *Márkovics* (Principia juris eccl. Regni Hungariae, Budae, 1786.); *gr. Batthyáni Ignác*, a tudós erdélyi püspök (Leges Eccl. Hungariae et Provinciarum ei adnexarum, 3 k. Gy.-Fehérvár és Kolozsvár, 1785—1827.) [23]). Annál többen foglalkoztak *a gyakorlati egyházi irodalom* művelésével, áhitatossági-, ima-könyvek forditásával, szerkesztésével és *egyházi beszédek* közrebocsátásával. Azonban a bő termelés nem állott arányban a minőséggel. A Pázmány-fajta egyszerü, erőteljes, hóditó szónoklatokat mesterkélt, szóvirágokkal elhalmozott, pengő-csengő, de erőtlen egyházi beszédek váltották fel. Ezen sorozatból kiválóbbak: *Baranyi Pál* jezsuita (Az életnek és halálnak képe, avagy Halotti Prédikációk, 2 k., N.-Szomb., 1714—19.; A szentek lajstroma, . . . esztendő által minden napra rendeltetett elmélkedések, N.-Szomb., 1713.); *Csúzi Zsigmond*, sz. Pál szerzetes (Zengedező sipszó — 77 beszéd — Posony, 1723.; ehez van csatolva: Tündérség, kinek palástja alatt ravaszon beférkezett Apostoli hazánkba a mostoha atyafiság; Lelki éhséget enyhitő evangeliumi . . . három kenyér, u. o. 1724.; Evangeliumi trombita — Egyházi beszédek — Posony, 1723.; Kosárba rakatott aprólékos morzsalék — egyházi beszédek — u. o. 1725.; Egész esztendőre való hármas prédikációk, u. o. 1725.); a már emlitett *Biró Márton*, veszprémi püspök (Micae et spicae . . . Evangeliumi kenyér morzsalékok és apostoli buzakalászok, Győr, 1756.; Ünnepnapokon diaetának alkalmával mondott beszédek, u. o. 1761.);

Szabó István jezsuita (Böjti prédikációk, Sopron, 1743.; Három esztendőre való vasárnapi prédikációk, 3 k. N.-Szomb., 1746.); *Molnár János*, szepesi kanonok (Egész esztendőnek vasárnapira és ünnepeire szolgáló prédikációk, Posony és Kassa, 1777.); *Sztankovácsi Lipót* Ferencrendi szerzetes (Posony kir. városában hirdetett ünnepnapokra préd., 3 rész. Győr és Komárom, 1788—99.; Vasárnapokon . . . mondott préd., 4 rész, 8 köt., u. o. 1789—1800.; Hangzó trombita . . . böjti préd., u. o. 1800.); *Zosimus* (családi nevén *Golubics Tamás)* kapucinus (Keresztény tanitási beszédek, 6 k. Posony, 1794—98.); *Alexovics Vazul*, egykor sz. Pál szerzetes, a rend eltöröltetése után pesti egyetemi tanár és hitszónok (Ünnepi prédikációk; Vasárnapi prédikációk, 5 k., Pest, 1789—91.); *Telek József*, sz. Ferenc szerzetes, kinek egyházi beszédei „Hathatós ereju mágneskő; Hálaadó diosséret (Pest, 1759.) és Tizenkét csillagu korona" (Mária 12 ünnepére, Buda, 1769.) címen jelentek meg; *Kosztolányi Sándor*, sz. Ferenc szerzetes (Egész esztendőbeli vasárnapokra intéztetett sz. Beszédek, 2 k., Posony, 1794.; Négy esztendőbeli böjti . . . sz. beszédek, 4 k., u. o., 1798.; Három szakaszokra osztott sz. beszédek, Pest és Posony, 1800.) s mások.

1) Bossuet 1627. Dijonban szül., Parisban jezsuita nevelést nyert s 1652. sorbonnei tudor lett. Mint egyházi szónok már akkor hires volt és Metz környékén sziveket hóditó beszédeivel számos protestánst megtéritett. 1669. condomi püspökké nevezték ki; de ezen állomását 1670., midőn a koronaörökös nevelőjének hivatott meg, elhagyta. XIV. Lajos 1681. érdemeit a meauxi püspöki székkel jutalmazta meg. Mint az absolut királyság hive, ő fogalmazta a francia papság négy alaptételét 1682. Hasonló buzgósággal harcolt a tan egysége mellett, annak elleneivel a jansenistákkal, quietistákkal és protestansokkal, s a nantesi edictum felfüggesztésében is részes volt. És ezen merev magatartása mellett is oly simulékony volt, hogy egy ideig Leibnitztzal és Molanussal a prot. és kath. unio érdekében kész volt komolyan alkudozni. Megh. 1704. Összes művei ujabban 30 köt., Parisban, 1859—65. jelentek meg. V. ö. Bausset, Histoire de Bossuet (4 k, Paris, 1814.); Réaume, Histoire de Bossuet et ses ouvres (3 k., Paris, 1869—72.); Laur, Bossuet u. die Unfehlbarkeit (Manheim, 1875.); Nisard, A francia irodalom története, III. k. 207—315. l.

2) Neue allerhöchste Instruction für alle theol. Facultäten in den kais.-könig. Erblanden, 1776. Ebben ki van mondva, hogy a theol. tanfolyam bevégzésére öt év szükséges; hogy az ifjaknak előbb az egyháztörtenelemben kell alapos ismeretet szerezni; azután a bibliai és keleti nyelveket, a hermeneutikát, patristikát, dogmatikát, morált, egyházjogot, pastoral theologiát és végre polemikát kell tanulmányozni; s mindezeket az egyházi szabályok szerént és ugy, hogy ne a terméketlen scholastikát és a vitatkozás mesterségét tekintsék célnak, hanem a munkás keresztyénséget.

3) Stattler előbb ingolstadti tanár, majd censura-tanácsos Münchenben, megh. 1797. Művei: Ethica christiana universalis et ethica chr. communis. VI;

k. Augustae Vindelicorum, 1782—89.; Christliche Sittenlehre (a család számára, Augsburg, 1789.; a felsőbb osztályok számára, 2 k., München, 1791.); Demonstratio evangelica s. religionis a J. Christo revelatae certitudo, 1770.: Theologia Christiana, 1781.

4) Sámbár M. nemes horvát szülők gyermeke Varasdon 1617. szül.; 1637. a jezsuita-rendbe lépett. Előbb Pozsonyban, majd Gratzban, Kolozs-Monostoron, utóbb Kassán mint hit- és bölcsészettanár működött. Közben és élete utólsó szakában Felső-Magyarországon és Erdélyben téritgetett. Megh. Zágrábban 1685. Művei: Három üdvösséges kérdés. I. A Lutheranusok és Calvinisták igaz hitben vagynak-e? II. Csak az Egy Pápista Hit-e igaz? III. A Pápisták ellenkeznek-e a Sz. Írással, avagy inkább a Lutherek és Calvinisták? (N-Szombat, 1661.); Egy Vén Bial orrára karika, sat. (H. n. 1664.); Orvosló Ispitály. Melyben egy o-kos praedicans. . . Feje falban-veréstől orvosoltatik, sat. (H. n. 1664.); Az három kérdésre lett summás választételre irott felelet (H. n. 1666.); A Három Üdvösséges kérdésre, a Luther és Calvinista Tanitók mint felelnek? úgy, amint Matkó István mondja . . . És Pósaházi Mocskainak megtapodása (Kassa, 1667); Apologia pro vetustate fidei cath. 1669.; Theses controversiarum fidei compendiales pro omni articulo fidei facile decidendo, cet. (Kassa, 1669.). V. ö. Lányi-Knauz, Magy. Egyháztört., II. k. 443—44.; Bod, Athenas, 234—35.; Ferenczy-Danielik, Magy. Irók. I. k. 399—400. l.; Szabó K., Régi magy. Könyvtár, 979., 1018., 1019., 1049., 1056. sz.

5) Kiss Imre N.-Szombatban 1613. szül.; 1648. a jezsuita-rendbe lépett; Kassán és N.-Szombaton mint hittanár működött; megh. Bécsben 1683. Művei: Tök, Mak, Zöld Tromfjára Pósaházinak Veres Tromf (H. n. 1666.); Pósaházinak Egy Ben-Sült Veres Kolop Titulusu Feleleti Megmutattatik semmire-kellőnek lenni. . . (Kassa, 1667.); Az igaz hitre vezérlő könyvecske, sat. (N.-Szombat, 1681.), és nehány halotti beszéd Báthori Zsófia, Rákóczy Ferenc s m. felett. V. ö. Bod, Ath., 142—43.; Ferenczy-Dán., i. m. I. k. 247—48 l.

6) Illyés Erdélyben, Csík-Sz.-Györgyön szül.; előbb pozsonyi kanonoknak, majd erdélyi püspöknek nevezték ki; de ezen állásában nem boldogulván, visszatért Magyarországra, 1696. esztergomi kanonok lett s N.-Szombaton halt meg. Villegas Alfonsus után olaszból leforditotta „A keresztyéui életnek példáját avagy tükörét, Azaz A szentek életét“ (5 rész, N.-Szombat, 1682—83.); Rodericus Alfonsus után olaszból és deákból. „A Keresztyéni Jóságos cselekedeteknek és a tökéletességnek gyakorlatosságát“ (3 rész, N.-Szomb., 1688. 1701. 1708,); Avancinus Miklós után „A Krisztus Jézus Életét és tudományát a négy Evangelisták Irásiból“ (N.-Szomb., 1690.); kiadta „Prédikaciós Könyvét“ (74 beszéd az igaz hit főágazatinak nagy titkairól, I. r. N.-Szomb. 1691., II. III. r. Bécs, 1692.), „Vasárnapi Prédikációknak Könyvét“ (minden vasárnapra három beszéd, 2 r. Bécs, 1696.); irt „Jóra intő Énekecskéket“ (N.-Szomb., 1702.), „Imádságos könyvet“ (N.-Szomb., 1709.), „Rövid Forma Embernek életét bölcsen rendelni. . . Verseknek Sommáját“ (6 r., N.-Szomb., 1709) sat. Művei közül több latinul is megjelent és több kiadást ért. V. ö. Lányi-Knauz, i m II. k. 430—36; Ferenczy-Dán., i. m. II. k. 123.; Bod, Ath. 119. l.; Szabó K., i. m. 1291., 1370, 1395., 1415., 1485., 1659., 1762., 1763. sz.

7) Otrokocsi más művei: Examen reformationis Lutheri et Sociorum ejus justum, modestum. . . Tyrnaviae, 1696.; ezt a reformáltak ellen irta. Református korából nevezetesebbek: Kereszt alatt nyögő Magyar Izraelnek Hálaadó

és Könyörgő Imádsági, Kolozsvár, 1682.; Idvességes beszélgetések, Némely válogatott Sz. irásbeli helyekről. . . U. o. 1683 ; Isten előtt járóknak tökéletessége, Avagy igaz kegyességüek és szentségnek útja. . . N.-Szombat, 1699.; Apocalyptica Tuba Quinta: ortum, progressum et interitum Locustarum . . . pandens, Amstelodami, 1690. V. ö. Bod, Ath., 203—208.; Ferenczy-Dán., i. m. 347. l.; Szabó K., R. M. K. 1286., 1300, 1453, 1465., 1535., 1547. sz.

8) Bársony okoskodásából álljon itt mutatványúl az I. Argumentum kezdete: „Pacificatio Viennensis, Anni 1606. Art. I. concessit quidem Lutheranis et Calvinistis liberum suae Religionis exercitium; sed sub tribus conditionibus. Prima conditio: Absque tamen praejudicio Cath. Romanae Religionis. Haec conditio cum sit impossibilis; de lege habetur pro non adjecta: sensus enim hujus conditionis hic est; Si Lutheranorum et Calvinistarum Religionis Exercitium, in Ungaria, sit absque praejudicio Cath. Rom. Religionis; conceditur illis; Si vero non sit absque praejudicio Cath. Rom. Religionis; non conceditur. Sed certum est, illarum Religionum Exercitium esse cum praejudicio Cath. Rom. Religionis; ergo illarum Religionum exercitium non conceditur. S igy halad tovább, az ország törvényeiből, a helvét hitvallásból, a nicaeai symbolumból, a nicaeai, constantinapolyi, ephesusi, chalcedoni zsinatok canonaiból, sőt még N. Constantinus (hamis) decretumából is jezsuita logikával azt mutatja ki, hogy a protestansoknak nincs joga létezni. Igy bátran azt is bebizonyithatta volna, ha akkor volt volna, hogy a gőzgépeknek sat. sincs joga létezni. L. Historia Diplomatica, cet., Appendix, 142—46. l. Ugyanott 146—52. l. közölve van Pósaházi felelete is: Falsitas Veritatis toti mundo declaratae, cet. Említést érdemel Bársonynak egy másik műve: Magyarország tüköre, kiben tekintvén Megismerje magát, Micsodás volt hajdan? Micsodás most? És honnét vette a Keresztyén Országát, és Királyit? honnét az Angyali Koronáját? (Kassa, 1671.). Ez tulajdonképen II. Sylvester pápa bullájának forditása, melyben hasonló jezsuita bölcseséggel azt bizonyitgatja, hogy mindent a pápának köszönhetünk. Igazában pedig azt bizonyitotta meg, hogy szerző pápának és királynak kegyhajhászó szolgája.

9) Az elsőbben emlitett mű a második mű negyedik könyvét képezi. Consultatio saluberrima című erős támadó műve 1704. jelent meg. Ferenczy-Dán., i. m. I. k. 148 l.; Szabó K., R. M. K. 1660., 1661. sz.

10) Bod, Ath., 44.; Ferenczy-D., i. m. I. k. 57. l. Az erre vonatkozó levelezéseket közli Bauhofer, Gesch. der evang. Kirche in Ungarn, 416—26 l.

11) V. ö. Praeliminarien zu einer hist. krit. Untersuchung über die Rechte u. Freyheiten der prot. Kirche in Ungarn (H. n. 1790.), 136—37. l.

12) Ferenczy-D., i. m. I. k. 113—14. l.

13) U. o. I. k. 267—70. l.

14) U. o. II. k. 59.; Bod, Ath.; 64. l.

15) A bulláról l. Horváth. M., A keresztyénseg első százada Magyarországon, 143—63. l., hol a bulla hitelessége felett folytatott irodalmi vita is ismertetve van. Bod, Ath., 122. l.

16) Ferenczy-D., i. m. I. k. 328—30.; Bod, Ath., 184. l.

17) Az emlitett négy egyháztört. iróról l. Rapaics Edmund, Egyetemes Egyháztörténelme (Eger, 1879.), I. k. 23—24. l.

18) Bod, Ath., 35. l.

19) U. o. 133. l.

20) U. o. 285. l.

21) Ferenczy-D., i. m. I. k. 603—4. l. feljegyzi róla, hogy 40 évig húst nem evett és bort nem ivott.

22) Bod, Ath., 221. l.

23) V. ö. Hoffmann P., Kath. Egyházjog alapvonalai (2. kiad., Pest, 1868.), 15. l.; Kovács Alb., Egyházjogtan (B.-pest, 1878), I. f. 45.; Ferenczy-D., i. m. I. k. 34—36. l.

24) Ferenczy-D., i. m. I. k. 22 ; II. k. 47—48. ; I. k. 57. ; I. k. 522. ; I. k. 328—29. ; II. k. 289., 379. ; I. k. 2—3., 578. ; II k. 160. ; Toldy F., Magy. Nemz. Irod. Tört. (2. kiad.), I. k. 55., 86—87., 127—29. ; Imre S., Magy. Irod. (3 kiad.), 144—46., 193—94. l.

98. A téritésügy.

Sinában a jezsuiták a téritést a megkezdett irányban folytatták tovább ; az udvarnál úgy éltek és úgy jártak, mint a mandarinok, Krisztusról hallgattak, ellenben Kong-Fu-Tsze, sinai vallás-alapitónak és az ősöknek szokásos tiszteletét megengedték ; orvosi, mathematikai sat. ismereteikkel az udvar kegyét egészen megnyerték ; még kereskedelmi vállalatokba is beleelegyedtek. Versenytársaik a Domokosrendiek és Lazaristák ezen alkalmazkodás és a sinai vallás-elemeknek a keresztyénséggel való összevegyitése miatt sikertelenül panaszoltak. Rómában megelégedtek a látszat sikerével és a jezsuiták ellen emelt panaszokkal nem sokat törődtek. Igy a sinai szinezetü jezsuita keresztyén egyház főleg azóta észrevehetőleg kezdett gyarapodni, mióta *XIV. Lajos Párisban* (1663.) Sina számára egy *téritő-képző intézetet* alapitott, melynek jezsuita növendékei a vallásos ismeretek mellett, a gyakorlati életben szükséges tudományokban is jártasságot szereztek és több világi ügyességgel, mint mély vallásos kedélylyel indultak a mennyei birodalomba, hogy azt a római egyháznak meghóditsák. Midőn azonban a többi téritők és a jezsuiták közt a viszály újból kitört, s utóbbiak ellen súlyos vádakat emeltek, *XI. Kelemen Tournon Tamást*, az antiochiai patriarchát (mint pápai legatust) küldötte a hely szinére az ügy megvizsgálása végett (1701.) ; de a jezsuiták az elámitott sinai császárt rávették, hogy a zavart okozó idegen követet vettesse börtönbe, és igy Tournon, mint a jezsuita ármány áldozata Macao börtönében halt meg (1710.). XI. Kelemen egy ujabb *bullában* (*Ex illa die* ; 1715.) hiába tiltotta meg a keresztyén és sinai vallásos szokások összekeverését, a jezsuiták a bullát kihirdető Ferencrendi szerzetest, mint a sinai szokások ellen lázitót, börtönbe juttatták, 17 hóig gyötörték, s a pápa parancsát kijátszva, ármányos működésüket tovább folytatták. Ezen hír vétele után XI. Kelemen *Mezzabarba* alexandriai patriárchát küldötte Sinába követül (1720.) és azon titkos

felhatalmazással bizta meg, hogy szükség esetében a bulla követeléseiből valamit, belátása szerént, engedhet. Mezzabarba követsége nem nagy sikert igért; kénytelen volt alkuba bocsátkozni és megengedni, hogy az áttért sinaiak némely szokásokat megtarthassanak, csakhogy azokat polgáriaknak és nem cultus-elemeknek kell tekinteni. De ezen különös lealkuvás a harcot nem szüntette meg; a többi téritők az engedményeket nem fogadták el, s addig panaszoltak Rómában és küzdöttek Sinában, mig a *jezsuita accomadatio ellen* határozott végzést nem nyertek. *XIV. Benedek* új *bullát* (*Ex quo singulari*, 1741.) adott ki, mely XI. Kelemen bulláját ünnepélyesen megerősitette, a Mezzabarbától kicsikart engedményeket elvetette s a Sinában működő jezsuitákat esküvel arra kötelezte, hogy a keresztyén vallásból minden idegen elemet zárjanak ki. Az ősi, honi szokásoknak eltiltása csakhamar veszélyesnek bizonyult be; a téritők és hiveik ellen több izben kitört az *üldözés*; ezenkivül a munka tovább folytatását több váratlan *csapás* akasztotta meg, nevezetesen a jezsuita-rend eltöröltetett, a téritő-képző intézetet Párisban a forradalom szétrombolta. Igy annyi fáradság után a kath. egyháznak csak csekély töredéke maradt fenn. A restauratio után (1817.) tizenkét új jezsuita indult Sinába a félbeszakadt munka folytatása végett; de már akkor ott más világ volt, *a császár* megelégelte a betolakodó európaiak gazdálkodását és *parancsot adott ki* (1715.), mely a keresztyén vallás terjesztését szigorú büntetés terhe alatt megtiltotta, s az európaiak előtt Peking kivételével az egész birodalmat elzárta.

Keletindiában a jezsuitáknak hasonló alkalmazkodási rendszere mellett a téritésügy virágzásnak indult volt. De a kapucinusoknak ezen rendszer elleni küzdelme és a jezsuitáknak egy hibás tette a kivivott eredményt kockáztatta. Ugyanis a jezsuiták *Pondicheryben* több szent színjátékot adtak elé; ezek egyikében Sz. György az indus isten-szobrokat szétrombolta (1701.). A nemzeti szentségnek ezen megsértését erős megbotránkozás és heves *üldözés* követte, mely még növekedett, midőn a kapucinusok *Norbert* atyát küldötték Rómába, hogy a jezsuiták alkalmazkodó rendszere ellen a pápától tiltó rendeletet nyerjen, s ennek következtében *XIV. Benedek egy bullában (Omnium sollicitudinum*, 1744.) megparancsolta, hogy a keresztyénségből minden idegen elemet (az úgynevezett malabari szokásokat) távolitsanak el. A jezsuitákban Norbert atya ellen, ki egy *emlékiratban* (Mémoires historiques sur les affaires des Jesuits avec le saint siége, 1742.) a jezsuiták indiai gazdálkodását megismertette, oly engesztelhetlen gyűlölet támadt, hogy a pápa jónak látta szerzőt figyelmez-

tetni, hogy távozzék Rómából, öltözzék világi ruhába, s tartózkodjék ott, a hol biztosabbnak gondolja. Igy Norbert a jezsuiták boszúja elől kénytelen volt huzamos ideig prot. országokban keresni menedéket.

Hátsó-Indiában (Birma, Siam, Anam sat.) ugyanosak a jezsuiták kezdették meg az evangelium hirdetését. Még nehány boncot (papot) is megnyertek, s egy zsinaton (1670.) az egyházat szervezték. Azonban később az *üldözések* (1694 óta) ott is megkezdődtek; több templomot leromboltak, nehány jezsuitát (1721., 1734.) lefejeztek. Csak a XVIII. század végén szüntek meg az üldözések, s indult gyarapodásnak a keresztyén egyház főleg *Tongkin-ben*, hol nehány bennszülött felszentelt pap a sikert biztositotta.

Tibetben kapucinusok működtek (1707 óta), kik a Dalai Lama engedélyével *Lassaban* egy hospitiumot (vendégház) alapitottak. De a tibeti buddhista hierarchia, mely legalább külsőleg a rómaihoz nagyon hasonlit, az új versenytársnak a megszilárdulásra nem sok kilátást engedett. Majd az üldözések is útját állották a gyarapodásnak (1742.); de a lassai telep magnak megmaradt.

Dél-Amerikában a spanyol és portugál fegyverek s a hitnyomozószék védelme alatt a kath. egyház oly fényt és pompát fejtett ki, mint Európa déli államaiban. *Braziliában Vieyra Antal* jezsuita (1655 óta) az evangeliummal együtt némi műveltséget is meghonositott. Majd bevádoltatván, Lissabonba vitetett; öregségében engedélyt nyert arra, hogy szellemi gyermekeihez visszatérhessen, s mint a missio fősuperiorja, Bahiában fejezte be életét.

Éjszak-Amerikában a francia gyarmatokban keletkezett egyház a francia kath. egyház alapelveit fogadta el, s annak szellemében fejlődött tovább. *Californiában Salvatierra* és *Kühn Ferenc* jezsuita hirdette legelébb (1697.) a keresztyénséget, kiknek csak nagy nehezen sikerült az új keresztyéneket a soknejüségtől elszoktatni. A jezsuita-rend megszünte után Domokos- és Ferencrendiek folytatták tovább a térités munkáját. *Canadában* francia jezsuiták alapitották az első téritő állomást (1611.). Majd másrendü téritők is léptek fel, s közös erővel, de az éghajlat kedvezőtlensége és a bennszülött népek vadsága miatt, csak nehéz küzdelem mellett tehették le a kath. egyház alapját. Később *XIV. Lajos Quebecben egy püspökséget* alapitott (1675.). Azon körülmény, hogy az egész gyarmat angol birtokba ment át (1763.), a kath. egyház tovább fejlődésére nem volt kedvező; de azért az továbbra is fennmaradt, és az *irokez*, *huron* és *illinez* törzseknél számos hivőt nyert.

Végre *Afrikában* a kapucinusok sok nehézség és veszély közt folytatták az evangelium hirdetését. A keleti parton *Moçambique* és *Quilimane* területén, a nyugoti parton *Kongo* és *Loango* vidékén léptek fel; utóbbi helyeken francia papok (1766) új missio-telepeket alapitottak, de a kedvezőtlen éghajlati viszonyok miatt valami nagy eredményt nem mutathattak fel [1]).

1) Wittmann és Müllbauer ide vonatkozó műveit l. a 83. c. 4. j.; Marschall, Die christlichen Missionen, ihre Sendboten, ihre Methode u. Erfolge (angolból, Mainz, 1863.); Hahn, Gesch. der kath. Missionen seit Christus bis auf die neueste Zeit (5 k., Cöln, 1857. s k.). V. ö. Alzog, i. m. II. k. 404—407.; Gieseler, i. m. IV. k. 61—66.; Herzog, i. m. III. k. 566—68. l.

MÁSODIK SZAKASZ.

A PROTESTANS EGYHÁZAK TÖRTÉNETE.

99. A két prot. egyház állapota Németországon a kath. egyházzal szemben.

Az újkori államoknak a lett volna egyik főfeladatuk, hogy az ellentétes, de törvényesen elismert egyházakat egymás erőszakoskodásai ellen védelmezzék s mindeniket saját jogos körében tovább fejlődni segitsék. De ez egyelőre nem volt lehetséges. A katholicismus vagy helyesebben, *jezsuita romanismus* a westphaliai béke kedvéért, melyet sohasem ismert el, nem volt hajlandó eddigi elveiről lemondani, nem volt hajlandó önként eltűrni a prot. egyházat. Ott, a hol eltűrte, csak kénytelenségből tette; ott, a hol lehetett, az irtó háborutól sem rettent vissza; hiszen meggyőződése szerént az eretnekség kiirtásával „istennek nagyobb dicsőségét" mozditotta elé. A kiirtásból ugyan semmisem lett; mert az akarattól a véghezvitelig nagy út van s ezen úton végiggázolni még a jezsuita ármánynak sem sikerült. Ott, a hol egyenesen, nyiltan nem léphettek fel, mellékútakra kerültek; a fejedelmeket igyekeztek körülhálózni, s ha ez sikerült, a népnek erőszakos megtéritése, a kormány-hatalom támogatása mellett, már könnyebb munka volt. *Fejedelmeknek a kath. egyházba való ilyen áttérése* ezen időszakban nem tartozott a ritkaságok közé. Igazi vagy képzelt sérelem, világi előnyök, a kedélynek sajátságos alapja, a képzelmi után való erős vonzalom, a jezsuiták által alkalomszerűleg kizsákmányolva, vagy a körülmények összejátszása által elémozditva, mind elegendő inditó okok lehettek arra, hogy az illetőt áttérésre ösztönözzék [1]). Csak az bizonyos, hogy azok, a kik ezt tették, ha igazán

tették, leszállottak azon magaslatról, hova a szabadabb szellem emelte, lemondtak az ember egyik legfőbb jogáról, a szabad gondolkozásról; és ha az ilyen áttértek fejedelmek voltak, alattvalóikat sok esetben, még nem érdemelt szenvedések után, a nyomor s a kétségbeesés örvényébe űzték. E tekintetben *Németország* több szomorú példát tud felmutatni.

Igy a *pfalzi-választó fejedelemségben*, hol a ref. cultust erőszakkal léptették volt életbe, midőn a *pfalz-neuburgi kath. ág* [2]) jutott az uralkodásra (1685.), a kormány főleg a ref. egyházzal éreztette ellenszenvét. Az örökösödési ügybe Franciaország is beavatkozott volt, mivel némely területhez jogos igényt tartott. A kitört örökösödési háborunak a *ryswicki béke* (1697.; *XIV. Lajos* Elsasson és Strassburgon kivül hóditásairól lemondott) vetett véget, melynek *záradéka szerént* a Franciaország által visszaengedett területen a kath. cultust azon állapotba kellett visszahelyezni, amelyben a francia foglalás alatt volt. A német birod. gyülés a békét ugyanosak azon feltétel alatt erősitette meg, ha a záradék elmarad; de a pfalzi kormány épen ezen záradék alapján erőszakoskodott azon községek ellen, melyek a kath. cultust elfogadni nem akarták. Helyenként az embereket katonák hurcolták a templomba s az ostyát erővel dugták szájukba, hogy igy a szeréntük igazi Krisztushoz vezessék. A protestansok templomait és egyházi javait a kath. egyház számára foglalták le. A sérelmek orvoslásának ügye a birod. gyülésen megfeneklett. A vál. fejedelem embertelen erőszakoskodását csak akkor szüntette meg (1705.), midőn a porosz király Magdeburgban és Halberstadtban visszatorlási intézkedéseket tett. De azért a törénytelen állapot a legújabb ideig eltartott, s a nyomás a protestansokat több ízben hazájuk elhagyására kényszeritette.

A szász vál. fejedelemségben Frigyes Ágoston (az erős; 1697.), hogy a lengyel koronát is fejére tehesse, a kath. egyházba tért át. De a nép és rendek az egyház jogait hiven megőrizték. Az új király a lutheri egyház igazgatását, elég önállósággal, a *dresdai consistoriumra* bizta. Ezen idő óta a reformationak szülőföldje folyvást kath. fejedelem kormánya alatt áll [3]).

Würtembergben Károly Sándor, hogy gazdag menyasszonyhoz juthasson és ezen úton zavart pénzügyeit rendbehozhassa, a jezsuiták rábeszélésére, a kath. egyházba tért át (1713.). De midőn kormányra lépett (1733.), előbb ünnepélyesen meg kellett igérnie, hogy a prot. egyházat nem háborgatja és saját udvari kápolnáján kivül, másutt az országban kath. istentiszteletet nem tür meg.

Salzburgban már a XVI. században voltak titkos evang. szel-

lemű községek, melyeknek tagjai nem csoportosultak valamely hitvallás körül, hanem csak annyiban egyeztek meg, hogy a kath. cultust mellőzték, s a helyett titokban bibliát s némely prot. áhitatossági műveket olvasgattak. Ezen titkos protestansokat, mint csendes, szorgalmas polgárokat, egyes érsekek eltűrték, a vakbuzgóbbak azonban kiméletlenül üldözték. Igy a harmincéves háboru előtt *Dietrich* érsek megparancsolta, hogy vagy látogassák a misét vagy költözzenek ki. *Gaudolph Miksa* érsek idejében a jezsuiták által felfedezett titkos evang. községek tagjainak vagy esküvel kellett evang. hitüket megtagadni, vagy pedig ki kellett költözni (1684.). Ezen alkalommal mintegy ezeren hagyták el hazájukat; nemcsak vagyonuktól, hanem még gyermekeiktől is megfosztotta őket a jezsuita türelmetlenség. Ekkor költözött ki *Schaitberger József* is, ki Nürnbergből egyszerü, szívhez szóló nyomtatott körlevelekkel árasztotta el Salzburg hegyvidékét. Ezen kisebb helyenkénti üldözések nem irtották ki az evang. szellemet; az újból emelkedőben volt, midőn *Firmián Lipot* gróf, érsek, egy feslett életü vadász és játékos főpap, elhatározta, hogy az eretnekséget saját területén gyökerestől kiirtja, ha mindjárt tövisnél és bogáncsnál egyéb nem is fog teremni azon. A hajtó-vadászat előkészitéséül egy sereg jezsuita kutatta fel a vidéket, hogy a titkos protestansok nyomaira találjon. Ez nem is volt valami fárasztó munka; azok, kik külön imaórákat tartottak, prot. imakönyveket szereztek, az *új kath. köszöntéssel*[4]) nem tudtak megbarátkozni, bizonyosan mind veszélyes eretnekek voltak. Az üldözés kezdetén, sokan költöztek ki hazájukból, mivel a westphaliai béke a kath. földesúr prot. alattvalóinak csak ezen jogot biztositotta. A kormány azonban még ezt sem volt hajlandó megengedni; azt ohajtotta volna, hogy ha az eretnekek elmennek, legalább vagyonuk „isten dicsőségére“ ott maradjon. Tehát jó indulatot színlelve, azon ürügy alatt, hogy sérelmeiket figyelembe veszi, egy útazó bizottság által az evangelikusok neveit összeiratta. Számuk a húszezeret meghaladta. Egyúttal a határt erős fegyveres csapatokkal záratta el, hogy a kiköltözők vagyonukat ne vihessék magukkal. E közben a párt fejei, a községek öregei a szentelt sóra és kenyérre esküt tettek le, hogy hitükben állhatatosan megmaradnak. A papi kormány ezen *sószövetséget* titkos politikai szövetségnek akarta tekinteni, hogy tagjait mint lázadókat büntethesse. A sok zaklatásnak, fondorkodásnak a lett a vége, hogy az érsek *egy rendeletben* (1731. okt. 31.) megparancsolta, hogy a vagyontalanok nyolc nap alatt, a birtokosok három hó alatt, birtokuk eladása és hátralevő adójuk megfizetése után, hagyják el az országot; a bánya-munkásoknak minden segély nélkül kiadták az útat; a kézművesek polgár- és ipar-

jogaikat elvesztették. A szorongatottak hiába esedeztek, hogy a kiköltözési határidőt (mely törvény szerént három év) hosszábbitsák meg: tél-viz idején lovas katonák űzték ki az evangelikusokat a határon. Ezen szívtelen bánásmód általános megbotránkozást idézett elé; a birodalmi gyűlés is felébredt aluszékonyságából; *Poroszország* visszatorlással fenyegetődzött. A külföldi prot. államok is felszólaltak, Regensburgban kiköltözési segélypénztárt alapitottak. De mindezen lépéseknek csak annyi eredménye lett, hogy a kiköltözés nyugodtabban történhetett meg. Mintegy 22000-en (a lakosságnak tiz százaléka), a legjobb munkás, jámbor, becsületes nép vesztette el hitéért hazáját. A hazátlanokat a nagyobb városok egymást felülmúló szivességgel és szeretettel fogadták. Mintegy 17000 léleknek *I. Frigyes Vilmos* porosz király adott menedékhelyet porosz *Litvániában* és más kerületekben; a többiek részint *Bajorországban*, részint *Amerikában* találtak új hazát [5]).

Az *ellenségeskedés* a katholikus és reformáltak közt *Schweizban* sem szűnt még meg, sőt néha véres összeütközésben nyilvánult. Ezek egyike volt a *veltlini* (Tellina-völgyi) *gyilkolás*, melyet ugyan kisebb körben, de épen olyan kegyetlenséggel hajtottak végre, mint a Bertalanéji mészárlást. A *Tellina-völgy* a XVI. században *Graubündten* cantonhoz tartozott volt; de lakosait Milanoból folytonosan izgatták a cantoni kormány és a reformáltak ellen, mely utóbbiak a katholikusokkal (1557 óta) egyenlő jogokat nyertek. A reformáltak kiirtásának terve már korábban (1583.) ki volt főzve, de csak 1620. került rá a sor. Az összeesküvők a kitűzött nap hajnalán, a harangok vészes kongása által adott jelre, a reformáltak lakásait megrohanták és nem és kor különbség nélkül mindenkit legyilkoltak. Mintegy 500 lélek lett a türelmetlen vakbuzgóság áldozata. Ezen vérengezés után Graubündten canton uralma is megszűnt a Tellina-völgy felett, melyet spanyol és osztrák csapatok szállottak meg. Később Franciaország beavatkozása egy kis részt visszaadott a cantonnak, de azon feltétel alatt, hogy ott csak a kath. cultust engedjék meg (1639.).

Később *Zürich* védelme alá vette azon schwyzieket, kik a ref. egyházba tértek volt át. Ebből is *véres polgárháboru* fejlődött ki. A protestánsok *Vilmergennél* (1656.) vereséget szenvedtek ugyan, de ez a korábbi helyzeten nem sokat változtatott. A XVIII. század elején a régi gyűlölség ujra felszitotta a *háboru* lángját. Most ennek oka azon nyomás volt, melyet a *prot. toggenburgiak* a sz. galleni apáttól szenvedtek (a toggenburgi grófság a család kihalta után, 1469. nevezett apátság birtokába került). Ezen háboruban majdnem egész Schweiz részt vett; sőt a külföldi hatalmak is pártállást foglaltak. A kath. kor-

mányok az apát, a reformáltak a nép mellett. Egy második *vilmergeni csata* (1712.) a protestansok részére döntötte el a győzelmet; Toggenburg szabad vallásgyakorlatot nyert; a berniek és zürichiek pedig az apátság feleslegéből gazdag kárpótlással tértek haza.

A római türelmetlenség még más területeken is megkisérlette a a prot. egyházak megsemmisitését, s ha erejétől kitelt el is tiporta, azokat; hogy a polgárok békéjét ezáltal felzavarta, vagy esetleg eretnek vért ontott, az mind másodrendü kérdés volt; a fő az maradt, hogy az egyedül üdvezitő római egyház maga mellett más egyenlő jogu egyházat meg nem tűrhet, mert más egyház csak isten dicsőségének rovására állhat fenn. Legalább a római jezsuitizmus harcosai ezt hitték, kiknek vallásossága ilyen gyümölcsöket termett nemcsak Németországon, hanem Európa többi államaiban is. [6])

1) Hetvennél több német uralkodó, birodalmi herceg és gróf tért át a kath. egyházba, kiknek családai többnyire kihaltak. Több művész és költő hasonlót tett. Winckelmannt, a tudományos archaeologiának és az ókori művészet történetének alapitóját, a művészet iránti szeretete és Rómában a főpapi körökkel való összeköttetései téritették át (1768.). Stolberg Frigyes Lipot grófot állitólag a protestantismus ingatag és bizonytalan volta űzte a változhatlansággal és szilárdsággal dicsekvő katholicismus karjai közé; a rosz világ azt suttogta, hogy szellemes kath. hölgyeknek s főleg Gallizin hercegnőnek is volt része ezen hires áttérésben (1800.). A romantikus Schlegel Frigyes (1801.), Müller Ádám (1805.), Werner Zakariás (1811.) s mások nem egészen tiszta és kifogástalan okokból léptek a kath. egyház kötelékébe, és apostatákhoz méltóan, kötelességüknek ismerték elhagyott egyházukat tehetségük szerént befeketitni. V. ö. Ammon, Galerie merkwürdiger Apostaten (Erlangen, 1833.); Räss, Die Convertiten, seit d. Reformation (12 k., Freiburg, 1866 s k.); Nippold, Welche Wege führen nach Rom? (Heidelberg, 1869.).

2) Pfalz-Neuburg örököš hercege, Vilmos Farkas 1614 tért át. Ő János Zsigmond brandenburgi v. fejedelem egyik leányával volt eljegyezve. Azonban egy tivornya alkalmával megüttetvén, ezen sértés annyira felingerelte, hogy egy bajor hercegnőt jegyzett el, vallását is elhagyta, Neuburgban a kath. egyházat helyreállitotta, s midőn Sulzbach is reászállott, ott is hasonló intézkedéseket tett.

3) Ezen uralkodó házból Magyarország is kapott egy áttértet Keresztély Ágostont, ki korábban katona volt, 1689. áttért, majd bibornokká és (1707.) esztergomi érsekké nevezték ki; megh. 1725

4) A kath. egyház hiveit a köszöntés módjából is meg akarja ismerni, ezért rendelte el, hogy igy köszönjenek: „Dicsértessék a Jézus Krisztus," — melyre ez a válasz: „Mindörökké." V. Sixtus azoknak, kik igy köszönnek ötven napi bűnbocsánatot igért. XIII. Benedek (1728) az igy köszönőknek a tisztitótűz büntetéséből 200 napot elengedett; sőt azt is megigérték, hogy a ki halála órájáu igy szól, 2000 évi bűnbocsánatban részesül (már t. i. a siron túl; mily nagy hatalma van a patereknek, s mily könnyű ott a szomszéd egyházban üdvezülni! ?).

5) Göcking, Vollkommene Emigrationsgeschichte von Salzburg (Leipzig, 1734.); Panse, Gesch. der Auswanderung der evang. Salzburger (Leipzig, 1827.); Clarus (kath.), Die Auswanderung der prot. gesinnten Salzburger in den Jahren 1731. u. 1732. (Innsbruck, 1864.).

6) Az egészhez l. még: Gieseler, i. m. IV. k. 247—51.; Herzog, i. m. III. k. 294., 411—12.; Henke, i. m. II. k. 193—98., 203—207.; Baur, i. m. IV. k. 542—51, 565—69. l.

100. A protestansok állapota Franciaországban, és a piemonti waldensek üldöztetése.

A *nismesi kegyelmi edictum* (1629.), miként emlitve volt, a protestansokat nem vallásos joguktól, hanem, az állam egysége érdekében, politikai hatalmi állásuktól fosztotta meg. És a politikának az egyház köréből való kirekesztése a ref. egyháznak sem vált kárára. A vallásos élet terére utalt ref. egyház teljes virágzásnak indult. Kitünően szervezett egyházközségei élén a jeles lelkipásztorok tisztes sora állott. A példányszerű erkölcsi állapotok az egyház tekintélyét, erejét fokozatosan emelték. A nyugtalan hugenotta szellem eltünt (helyét a közmondásos „*patience de Huguenot*" foglalta el), s midőn a *Fronde mozgalmai* (a kiskoru XIV. Lajos miniszterének, Mazarinnak önkényes politikája ellen) a trónt fenyegették, a reformáltak mint a királyság hivei tüntették ki magukat. Maga *Mazarin* nyiltan kijelentette, hogy az ingadozó trónt a hugenották mentették meg, és egy *nyilatkozat* (1652.), mintegy hűségük jutalmáúl, a javukra kiadott korábbi edictumokat ünnepélyesen megerősitette. Ezen alapon még azon helyeken is új életre ébredt a ref. cultus, hol korábban azt a türelmetlenség elnyomta. Szóval *XIV. Lajos uralkodása első éveiben a ref. egyház aranykorát élte.*

Azonban a fényes reményekkel kecsegtető időszak látóhatárán nemsokára vészt rejtő sötét felhőfoltok kezdettek mutatkozni. Az *üldözés* szellemét a türelmetlen *kath. papság*, főleg a vakbuzgó jezsuitarend idézte fel, midőn *több iratban* a protestantismus tarthatatlanságát, jogosulatlanságát és veszélyes voltát igyekezett bebizonyitni (l. a többek közt *Bossuetnek* az 550. l. emlitett két művét). A papság törekvése készséges támogatást nyert az elámitott *XIV. Lajos* királyban, ki, mint a külső vallásosság embere, a papság sugalmazására elhitte, hogy életének sokféle bűneit az eretnekség kiirtásával kellőleg letörlesztheti. Aztán ő is osztotta korának azon balvéleményét, hogy csak az egyvallásu állam lehet erős. És igy, ha a *királyi absolut hatalom* érdekében a jansenistákat nem tűrte meg, s a római Curiának a francia kath. egyházra való befolyását a legki-

sebb mértékre szállitotta le: csak következetes maradt, midőn a független szellemű, képviseleti alapon szervezkedett ref. egyház megsemmisitésére törekvő intézkedéseket szentesitette. A ref. egyház képviselete még egyszer összegyülhetett *közzsinatra Loudun-ben* (XXIX. közzsinat 1659; az első száz évvel előbb tartatott, 1559.); de a királyi biztos kijelentette, hogy a király több zsinat tartására engedélyt nem ad. És igy *a presbyteri szervezetü franczia ref. egyház fej nélkül maradt.*

Mazarin halála (1661.) után, midőn XIV. Lajos személyesen vette kezébe a kormányt, a ref. egyház jogainak korlátozását lassanként, de kérlelhetetlen következetességgel munkába vették. Eleinte csak olyan rendszabályokat alkalmaztak, melyek a nantesi edictum betűiből valahogy kimagyarázhatók voltak. A *vegyes kamarákat* (1669—79., az edictum azon szavai alapján, hogy „talán azokra jövőben szükség sem lesz", l. a 171. l. a 3. j.) megszüntették; a *colloquiumok* (egyházmegyei gyülések) tartását beltiltották; *templomaikat*, *iskoláikat* egy vagy más hamis vád alapján *lefoglalták* vagy épen szétrombolták [1]). Az udvar kegyét hajhászó nemesség ingatagabb részét világi méltóságok adományozásával téritgették meg [2]). A szegény embereket *pénzzel csalogatták a kath. egyházba*; a király ezen célból egy *külön pénztárt* alapitott (1676.) [3]). A kath. papok engedélyt nyertek arra, hogy a *ref. haldoklókat* meglátogathassák és áttérésre serkentsék (1665. máj.). Majd, hogy a szilárdabb reformáltakat megtörjék, a polgári élet terén előttük a boldogulás útját elzárták; *a reformáltakat* állami és községi *hivatalokban* és számos más pályán *nem türték meg* [4]). A *ref. gyermeknek kath. iskolában* kellett tanulni, s ha valamelyik egy szent képet egyszer megcsókolt, azt már kész katholikusnak tekintették, szülőitől elvették s a szülőktől távol, de azok költségén nevelték fel. Megengedték (1681. jun. 17. rendelet), hogy *a ref. gyermekek hét éves korukban áttérhessenek*, és az ilyen koruakat kevés csemegével vagy csecsebecsével könnyen meg lehetett nyerni az egyedül üdvezitő egyháznak [5]). Azon *áttértet*, ki előbbi eretnekségébe visszaesett, ha férfi volt gályára hurcolták, ha nő volt súlyos börtönre itélték sat. Szóval *a reformáltakat nemcsak vallásukban, polgári állásukban, politikai jogaikban háborgatták, hanem megtámadták családi tüzhelyük szentségét, a szülők jogát; széttépték a családi kötelékeket* s jogtalanságot és embertelenséget egymásra halmoztak, s mindezt azért, hogy ugyanazon hon polgárai egyformán imádják istent, mert igy tetszett a római clerusnak és királynak.

Ugy látszik azonban, hogy, az állitólag tömeges áttérések mel-

lett, az intéző körök nem voltak megelégedve az eredménynyel, s az elkeseritésnek, nyomorgatásnak még egy sokkal erősebb és durvább szerét találták fel és vették alkalmazásba. Az üldözésnek ezen új szaka *XIV. Lajosnak* ugynevezett *megtérése* idejére esik, midőn t. i. az öregedő király egészen az egykor ref. *Maintenon asszonynak* befolyása alá került. Ezen szivtelen nő; a király gyóntatója, *La Chaise*, a gonosz jezsuita; az állam kancellárja, a vakbuzgó *Le Tellier* s a hadügyminiszter, az erőszakos *Louvois* rábeszélték a királyt, hogy engedje meg, hogy a háboruból hazatért *katonaságot a reformált vidékeken szállásolják el.* A király beleegyezett, de minden erőszakosságot megtiltott. Azonban nem igy történt. A *vértes lovasoknak* (innen a *„dragonnades"*, *„csizmás missio"* elnevezés) a parancsnokok bot-büntetés terhe alatt megparancsolták, hogy a reformáltakon minden kigondolható nyomorgatást és galádságot kövessenek el, hogy igy kényszerüljenek áttérni. És a hős harcfiak parancs-szóra kénytelenek voltak a harctéren szerzett cser-koszorúikat bemocskolni; nemcsak dúltak, raboltak; de baromi gyalázatosságokat is követtek el, hogy a szent célt elérjék. Az áttértek azonnal megszabadultak a katonai zsarnokságtól; sőt azoknak két évi adójukat is elengedték. Igy lepte el az ellenségnél kegyetlenebb *térítő katonaság* egymásután a protestansok által lakot vidékeket, s a kétségbeesésig gyötört reformáltak közül a gyengébbek az *áttérésben* kerestek menedéket [6]); mások a hit-tagadás és nyomorúság helyett az *önkéntes halált* választották; igen sokan, a tiltó törvény ellenére (mely 1669. a kiköltözőket gályarabsággal fenyegette), kevés megmenthetett vagyonukkal leverten *vettek bucsút hazájuktól.* A *menekülteket (Refugiés)* a prot. német tartományok, Anglia, Hollandia és Schweiz tárt karokkal fogadták; Franciaország pedig mintegy fél millió békés, szorgalmas, iparos polgárt vesztett el. De még mindég nagy számmal maradtak reformáltak az országban, sőt helyenként (Languedoc-ban, Dauphiné-ben) tömeges gyűléseket tartottak, hogy a királynál a nantesi edictum alapján kiméletért esedezzenek. Mind hiába! Ugy bántak velük mint lázadókkal, s az elfogottakat, ha át nem tértek, kivégezték.

Most a királyt gonosz környezete rábeszélte, hogy a ref. egyház szabadságát törölje el; mert annak úgy is csak csekély rajongó, lázongó töredéke maradt még fenn. A király a hamis adatoknak hitelt adva, *a nantesi edictumot felfüggesztette 1685.* (okt. 17.) és ezen tettével az embertelen üldözést szentesitette [7]). A római papság diadalt ült, a királyt, mint egy új Nagy Constantinust, az égig magasztalta; Bossuet a király tettét a legszentebb királyi jog gyakorlásának nevezte

és Paris város az eretnekség legyőzőjének tiszteletére szobrot emelt. De a vak türelmetlenség hiába ült diadalt, a római papi politika a hű fiai ellen dühöngő Franciaországon begyógyithatlan sebeket ejtett: ezen idő óta a királyság tekintélye, a francia politika fölénye, a közgazdaság, az ipar és kereskedelem, a moral és vallásos szellem, sőt a gonoszság magvetője, maga a kath. papság is hanyatlásnak indult [8].

Ezek után *a reformáltakat törvényen kivül állóknak tekintették*, az elfogottakat börtönnel, gályarabsággal, halállal és vagyon-vesztéssel büntették. És ők türtek, szenvedtek, vagy külföldre menekültek, vagy, mint az üldözött vad, erdőkben, barlangokban bujkáltak, de fegyveres ellenállásra nem gondoltak. Egyedül a déli vidékeken, *a Sevenne hegység lakói* (a Waldensek maradéki, kiknek *Camisards*=ingesek gúnynevet adtak) *ragadtak fegyvert*, hogy a türhetetlen bántalmazások ellen megvédjék magukat. Igy szitotta fel a jogtalan elnyomatás a rajongás, a vakbuzgóság szellemét. *Brousson*, a hős lelkü ügyvéd a tilalom ellenére is összegyüjtötte titokban hitfeleit (1683 óta), s a nemsokára bekövetkező szabadság reményével biztatgatta őket. *Jurieu*, a menekült ref. lelkész, hasonló fényes reményekkel táplálta a hiveket Amsterdamból hozzájuk küldött buzditó irataival, melyekben az Antikrisztus országának 1710. vagy 15. bekövetkező bukását, s a ref. egyháznak dicső feltámadását jósolgatta. Az üldözők elől oly sokszor csodásan megmenekült *Broussonnak vértanuhalála* (Montpellierben, 1698.) és *Chaila* apátnak, a térités vezetőjének, kegyetlensége a felkelést az egész vidéken lángra lobbantotta. A hegylakók, kik közt a rendes lelkészek helyét rajongó prophéták foglalták el, hihetetlen bátorsággal, kitartással és lelkesedéssel harcoltak (Anglia és Hollandia is segitette kéz alatt a felkelőket) a nagyszámu francia csapatok ellen. Ezen harcnak a hegylakók számára biztositott *tisztességes béke* vetett véget (1704.) [9]. Azok, kik a békével nem voltak megelégedve, a világ átalakulását, a szentlélek korszakának megérkezését, a pápaság és török bukását jósolgató prophétáikkal együtt odahagyták hazájukat. Rajongó tanaikat Angliában, Hollandiában és Németországon is hirdették; itt-ott figyelmet is ébresztettek, de az események árja lassanként őket is a feledés örvényébe sodorta.

A XVIII. század küszöbén *a virágzó francia ref. egyház porba volt tiporva*, de titkos hiveinek száma meghaladta a másfélmilliót. Azonban a lelkészeiktől megfosztott hiveket *kettős veszély* fenyegette: azok, kik kényszerüségből külsőleg a kath. egyházhoz tartoztak, idővel egészen katholikusokká váltak volna; a többieket pedig a rajongás és vakbuzgóság az evangeliummal ellenkező téves eszmék örvényébe sodor-

hatta volna. Eme bizonyos veszélytől a már-már sirjába hanyatló *ref. egyház megmentését*, s hatalmas ellenei terveinek meghiusitását, ezen szent, de sok küzdelemmel és veszélylyel járó célt *tüzte élete feladatává* egy lelkes, igazán evangeliumi ifju, *Court Antal*[10]), kit méltán neveznek *a francia ref. egyház helyreállitójának*. Miután Court, a keresztyénség tiszta eszméitől mélyen áthatott, a megnyerő magaviseletü és beszédü, a rendithetlen bátor, de ha kell okosan ovatos, a kiváló szellemi tehetségek mellett elpusztithatlan testi erővel és épséggel is megáldott ifju (18-ik évében), előbb *egy hosszu utat tett*[11]), s hitfeleinek bajaival, szenvedéseivel szemtől-szemben megismerkedett; legelső teendőjének tartotta *az egyházalkotmány és fegyelem feleleveni-tését*. Csak így lehetett egyfelől a kath. egyházba való beolvadásnak, másfelől a már mutatkozó veszélyes rajongásnak útját állani. E végett *több zsinatot tartott* itt-ott lappangva *(synodes du déserl)*[12]), s azoknak végzéseit kéz alatt minden ref. vidékre eljuttatta.

XIV. Lajos halála (1715.) után, míg a kiskoru *XV. Lajos* (a jezsuita-barát, *Fleuri* bibornok tanitványa) helyett, a vallás iránt közönyös *orléansi herceg* kormányzott, addig *a protestansokat nem háborgatták*. A ref. községek lassanként titokban ujra szervezkedtek, a gyüléseket tömegesebben látogatták, s a keresztelést és esketést is rendes lelkészek végezték. De *a kormányzó halála* (1723.) *után*, a jezsuiták sugalmazására, *az üldözés ujult erővel tört ki*. Ennek bevezetéseül jelent meg 1724. (máj. 14.) azon *királyi nyilatkozat*, mely az eretnekek ellen XIV. Lajos alatt kiadott rendeleteket nemcsak megujitotta, hanem még súlyosbitotta[13]). Ha a clerustól függ, e törvényt bizonyára az utolsó betüig végrehajtják, de voltak oly tartományi hatóságok is, melyek nem hitték azt, hogy a különben békés polgároknak a koldusbotig és vérpadig való üldözése „isten nagyobb dicsőségére“ szolgálna. Aztán a Court által megteremtett *lausanne-i seminariumból* időnként *az apostoli lelkészeknek* olyan kis *lelkes csapatai* vonultak a vértanu francia ref. egyház védelmére, melyeknek mindenik tagja el volt készülve arra, hogy isten igéjének szolgálatában, a bitófán vagy a vérpadon fejezze be életét. E hősök, az evangelium biztos diadalának reményével szivökben, folytonos életveszély közt teljesitették kötelességeiket, s az istentiszteletet sokáig csak éjnek idején, rejtett helyeken tarthatták meg. Közülök számosan *vértanu-halállal* léptek le a küzdőtérről[14]), de a kiszenvedett munkások helyét új hősök foglalták el, kik az áldásos munkát tovább folytatták. Court visszavonulása után, helyét méltó utóda, *Rabaut Pál*[15]) foglalta el, kinek főleg müködése kezdetén az üldözések megujulása alatt (1740—52.), roppant

tevékenységet, a legnagyobb ovatosságot és tapintatosságot kellett kifejteni, hogy a híveket a kétségbeesés veszélyeitől, a felkelési és visszatorolási kisérletektől visszatartsa, s a romokból már lassanként kiemelkedő egyház jövőjét ne kockáztassa. Mert az evang. egyház ellenségei, főleg a clerus vakbuzgó tagjai, még hamis hirek terjesztésével is, azon munkáltak, hogy az elkeseritett hiveket lázadásra ingereljék, s azután, mint a haza nyilt ellenségeit, megsemmisitsék. Rabaut különböző álnevek alatt folyvást útban volt, éveken át alig aludt két éjjel egy helységben; de bár fejére nagy díj volt kitűzve, nyugodtan alhatott, mert az üldözött ref. hivek közt nem akadt áruló. Ő tartotta fenn az összeköttetést a tartományok helytartói közt, többször megfordult Parisban is, hol a tudós *Court de Gébelin* (Court Antal fia) a tudós világgal szoros érintkezésben élt. Maga végezte azon ügyeket, melyeket jobb időkben a ref. egyház főképviselője (député général) intézett el.

E közben a vallásos türelmetlenség dühöngő tűzvésze lassanként lankadni kezdett; de egy-egy utólsó lobbanása oly borzasztó jeleneteket világitott meg, mely megdöbbentette mindazokat, kiknek szivéből az emberi érzelem egészen ki nem veszett. Ilyen volt a többek közt *Calas János* toulousei karton kereskedő esete. Ezen derék, becsületes embernek egyik fia búskomor állapotában magát felakasztotta (1762.). A vakbuzgó papi párt ezen esetről azon hamis hírt terjesztette el, hogy az apa maga ölte meg fiát, hogy igy annak áttérését megakadályozza. Erre a szerzetesek nagy zajt ütöttek, az öngyilkost a kath. hit vértanujának hirdették, s a felbujtogatott kath. nép boszút kiáltott. A parlament az apát elfogatta, kinos vallatások után, minden elfogadható bizonyiték nélkül, elitélte és kerékben megtörette. A hivatalosan végrehajtott gyilkosság után a birák maguk is megdöbbentek s a családnak bebörtönözött tagjait azonnal szabadon bocsátották. Talán a feledés leplét boritják az iszonyú tettre, ha *Voltaire* a beszerzett hiteles tudósitások alapján az egész ügyet a közvélemény itélőszéke elé nem állitja. Ennek következetében *a toulousei parlament itéletét semmisnek nyilvánitották*, Calas hátramaradt családjának lefoglalt vagyonát visszaadták őket ártatlanoknak nyilvánitották s királyi ajándékkal (XV. Lajos 30000 livrét adományozott a családnak) igyekeztek a szenvedett fájdalmat és méltatlanságot elfeledtetni (1765.); de a parlament és a bűn tulajdonképeni szerzői, a szerzetesek büntetlenül maradtak [16]). Voltairenek ezen ügy érdekében kiadott műve (*Sur la tulérance à l'occasion de la mort de J. Calas*) a nantesi edictum felfüggesztésének káros következményeit, a kath. egyház türelmetlenségét s a vallás ráerőszakolásának természetellenes voltát meleg hangon és meggyőző okoskodással fejte-

gette; ez és más hirneves irók erélyes felszólalásai a közvéleményre oly mély benyomást gyakoroltak, hogy annak élesen roszaló hangja előtt a kormány sem dughatta be füleit. A régi törvényeket és rendeleteket ugyan nem törölték el; de azokat nem is alkalmazták többé oly kérlelhetlenül. Egyes vakbuzgó papok néha még erővel ragadták el szülőiktől gyermekeiket (még 1774. is); néha egy-egy ref. gyülekezetet még katonaság szórt szét (1767. az utólsót); de már a katonai parancsnokok rendesen szombaton tudatták a ref. hivekkel, hogy vasárnap merre fognak vonulni s igy az összeütközést megelőzték. Általában a *hugenották helyzete* azon mértékben *enyhült*, mely mértékben a szabad szellem békói Európaszerte töredezni kezdettek. A szabad szellemnek azon vihara, mely a jezsuitákat elseperte; mely a romlásnak indult politikai és társadalmi légkört készült megtisztitni; s melynek első jelei már fel-feltünedeztek: a hugenották elől elzárt éltető levegő korlátait is bontogatni kezdette.

Midőn *XVI. Lajos* trónra lépett (1774—93.), a toulousei érsek (Loménie de Brienne) erélyesen arra figyelmeztette a királyt, hogy „ő van arra hivatva, hogy országában a Calvinismusra a végső csapást rámérje“; a *celrus közgyülése* pedig egy *emlékiratot* juttatott a királyhoz (1780.), melyben a protestantismus kiirtásának szükségességét bizonyitgatta, s azon reményének adott kifejezést, hogy „*XIV. Lajos szép napjai* (t. i. a katonai térités) *vissza fognak térni.*“ De a clerus ezen „szép reményei“ nem teljesültek; ellenkezőleg *több irat* jelent meg (többek közt *Rulhières*-é, l. itt a 7. j.), melyek minden áron azt igyekeztek bebizonyitni, hogy XIV. Lajosnak nem volt szándéka a protestansok polgári állását megszüntetni; s mindezt azért, hogy a ref. hivek polgári állását annál könnyebben helyre lehessen állitni s a fiatal király lelkiismeretét megnyugtatni a felől, hogy az eretnekek megtéritésének legjobb módja a türelem. A miniszter (Breteuil) ezen ügyben tárgyalásokat is kezdett, melynek eredményéül jelent meg *XVI. Lajosnak versaillesi edictuma 1787*, mely egyfelől ugyan kimondja, hogy jövőben is *egyedül* a kath. egyház élvezhet nyilvános vallásgyakorlatot; de másfelől *a nem-katholikusoknak jogot ad* arra, hogy Franciaországban élhessenek és ott valamely kézművet vagy ipart folytathassanak, a nélkül, hogy vallásukért háborgattatnának; hogy a törvényszéki hivatalnokok előtt törvényes házasságra léphessenek; hogy a születéseket a helybeli biróságnál bejelenthessék; és végre szabályozza azok temetkezését, kik nem a kath. cultus szerént ohajtanak eltemettetni [17]). Ez ugyan magában véve nagyon mostoba jogosztalék volt; de százkét évi jogfosztás és kérlelhetlen üldözés után igen fontos és

az idők szellemének megváltozását tanusító vívmány volt. *A teljes vallás szabadságot*, melyet a kormány a clerus iránti tekintetből sem adhatott meg, *megadta a forradalom*, midőn a *nemzetgyűlés 1789.*, *az ember jogai közt*, a törvény előtti egyenlőséget és *a vallás szabadságot is érvényre emelte*; melyet azután Napoleon szervező törvénye is megujított és megerősitett (1802.).

A türelmetlenségnek ugyanazon szelleme, mely a francia hugenották üldözésében nyilvánult, a *piemonti waldenseket* sem hagyta békében. A franciaországi waldenseket, miként emlitve volt (161. l.). Provenceben majdnem teljesen kiirtották. A savoai herceg a piemonti waldensek jogait 1654. biztositotta ugyan; de a következő években mégis *véres üldözést* kellett szenvedniök. Ugyanis a savoyai herceg, hogy azon íreknek, kiket *Cromwell* az írlandi vérfürdő alkalmából (l. 192. l.) hazájuk elhagyására kényszeritett, menedékhelyet adhason; ezen célból az eretnek waldensek területét szemelte ki. Megkapták tehát a *kiköltözési parancsot* (1655.), s minthogy önként nem engedelmeskedtek, piemonti csapatok, szabadon bocsátott fegyencek és ír menekültek társaságában, rontottak a waldensekre (húsvét tájban, ezért a „*véres passah*" elnevezés), s oly iszonyú kegyetlen mészárlást és pusztitást vittek véghez, hogy azon még a pápa (VII. Sándor) is felháborodott. Azonban a schweiziak, hollandiak és angolok beavatkozása következtében *az üldözés megszünt*, s ha nem is zavartalanúl, egy ideig békében élhettek. De a század vége felé (1685.) a savoyai herceg, *XIV. Lajos ösztönzésére*, ugyanazon alapon és módon, miként Franciaországban a hugenottákat, a waldensek *üldözését megújitotta*, s ezzel együtt a polgárháborut lángra lobbantotta. A waldensek az ellenük küldött nagy erőnek (piemonti és francia egyesült csapatoknak) nem tudtak ellenállani és kénytelenek voltak honi völgyeiket elhagyni [18]). A menekültek egy része *Würtembergben* telepedett le, más része *Schweizba* vonult. Ezen utóbbiak schweizi csapatok segélyével beütöttek Piemontba (1689.), elhagyott völgyeiket, lakásaikat visszafoglalták s azokat a megmegujuló üldözések alatt is megtartották [19]).

1) Guyenne-ben 80 ref. templom közül csak három maradt meg; egyiket azon címen vették el, mivel abban állitólag egy kath. a hitét megtagadta; másikat azért, mivel egy kath. templomhoz igen közel volt s így tovább.

2) Turenne hadvezér, a hős vén katona, ki Mazarin és a király csábitásainak ellenállott s kit még a főhadvezéri kard (l'épée de connétable) felajánlása sem ingatott meg; midőn senkisem ösztönözte, senkisem várta, önként áttért 1669. Az udvar kivánságához alkalmazkodtak a Bouillon, Châtillon, Rohan, Sully, Trémoille s más tekintélyes családok. V. ö. Félice-Bonifas, Histoire des protestants de France (6. kiad., Toulouse, 1874.), 387—88. l.

3) Ezen lélekvásárnak főintéző és vezető szelleme a korábban ref. hitü Pelisson, a király történetirója volt; az áttérés rendes ára 2—5 Louisdor volt, a kevesebb igényüeket 6 francjával elégitették ki. 6000 franc díjért állitólag 800-an tértek át. A püspökök az áttértekről hosszu névjegyzékeket küldöttek az udvarhoz, hogy a királylyal elhitessék, hogy már majdnem az egész nép áttért. Sismondi (Histoire des Françes 31 köt., Paris, 1832—43) után, Félice-Bonifas, i. m. 397—98. l.

4) 1680. évig a rendeleteknek hosszu sora adatott ki, melyek szerént a reformáltak nem lehettek: tanácsosok, birák, ülnökök, pénztárnokok, pénzügyi hivatalnokok, consulok, városi hivatalnokok, ügyvédek, jegyzők, rendőrök, törvényszolgák, orvosok, gyógyszerészek, könyvkereskedők, könyvnyomtatók, postahivatalnokok, testületek tagjai, bábák sat.; mint kereskedők és gyárosok kath. munkásokat és segédeket nem alkalmazhattak. Félice-Bonifas, i. m. 402—405. l.

5) 1665. okt. 24. rendelet szerént a fiuk még csak 14., a leányok 12. éves korukban térhettek át. Félice Bonifas, i. m. 382., 403—404. l.

6) Az első katonai missio durvasága 1631. mintegy 30,0000 hivet szerzett a római egyháznak. Bearn 16000 protestanst vesztett el. Languedoc, Guyenne, Saintonge, l'Aunis, Poitou, Viverais, Dauphiné, Cévennes, Provence s más területek is nagyon megérezték a féket vesztett romai türelmetlenség vak dühét, 1684—85. Luvois azt irta 1685. szept. 1., hogy Bordeaux kerületében 60,0000, Montauban kerületében 20,000 lélek tért át. Általában az önként áttértek számát 200,000-re teszik. Félice-Bonifas, i. m. 407—23. l.

7) Az edictumot megszüntető rendelet kimondja: 1, hogy annak minden cikke érvénytelen; 2, hogy minden vallásos összejövetel, akár templomban, akár magán házban tilos; 4, hogy a ref. lelkészek, ha áttérni vonakodnak, 14 nap alatt az országot kötelesek elhagyni; 7, hogy minden prot. zsinat felfüggesztetik; 8, hogy az újszülött gyermekeket kath. ritus szerént kell megkeresztelni; 9, hogy a kiköltözöttek, ha négy hó alatt visszatérnek, lefoglalt javaikat visszakapják; 10, hogy a kivándorlás férfiaknak gálya-, nőknek börtön-büntetés és vagyonuk elkobzása terhe alatt tilos; 11, hogy a visszaesettek (relapsi) ellen kiadott rendeletek érvényben maradnak; 12, hogy az ugynevezett ref. vallásu alattvalók, míg isten tetszése szerént megtérnek, a királyság városaiban és helyiségeiben maradhatnak, iparukat folytathatják, vagyonukat élvezhetik anélkül, hogy a vallás ürügye alatt háborgattatnának vagy akadályoztatnának. Louvois azonban a 12. ponttal ellenkezőleg azt hagyta meg a tartomány főnökeinek és a csapatok parancsnokainak, hogy „Ő felsége azt akarja, hogy mindazokkal, kik a király vallását nem akarják követni, a legszigorúbban bánjanak; azokat pedig, kik együgyü dicsőségből utólsók akarnak maradni, a szélsőségig gyötörjék." Benoist, Histoire de l'édit de Nantes (5 k., Delft, 1693.); Rulhières, Éclaircissemens sur les causes de la revocation de l'édit de Nantes cet. (2 köt, Paris, 1788.).

8) Félice-Bonifas, i. m. 429—30. l.

9) Az alkudozások Villars tábornok és Cavalier, a camisardok főnöke közt folytak. A béke pontjai szerént a felkelőknek általános kegyelem adatik; a foglyok szabadon bocsáttatnak; a fegyvert a felkelők mindnyájan leteszik; a kiköltözni ohajtók vagyonukkal együtt kiköltözhetnek, a honmaradottak vallásukat szabadon gyakorolhatják. Némelyek szerént ezen utóbbi pontról nem volt szó;

mások szerént ezt a király nem erősitette meg. V. ö. Court de Gebelin, Hist. des troubles des Cevennes (3 k., Villefranche, 1760.); Coquerel, Hist. des églises du désert chez les Prot. de France cet. (2 k., Paris, 1841.); Félice-Bonifas, i. m. 457—70. l.

10) Court Antal Villeneuve de Bergben (Vivarais) 1696. szül.; már korán ellenállhatlan hajlamot érzett a lelkészi pályához. De a felavatásra csak akkor került sor, midőn az egyház újraszervezése munkáját már javában folytatta s akkor is nagyon különös módon. Ugyanis egyik buzgó munkatársát, Corteist felavatás végett Zürichbe küldötte, s az ott felavatott Corteis azután Court-ot is felavatta 1718. E közben több titkos zsinatot tartott, majd az egyház érdekében Lausanne-ban, külföldi egyházak, főleg Wake canterbury-i érsek segélyével, egy lelkész-seminariumot alapitott 1730., mely 1809-ig állott fenn, s Franciaországnak száznál több derék lelkészt nevelt. Midőn a francia ref. egyház helyzete kedvezőbb lett, maga Court is ezen seminariumban pihent meg 1740 óta, s mint tanár az egyháztörténelemhez gyűjtött adatokat. Azonban csak a Camisardok történetét fejezhette be és adhatta ki. Adat-gyűjteménye 116 kötetben a genfi könyvtárban van elhelyezve. Midőn Court a francia ref. egyház feltámasztásához hozzákezdett, romokkal boritott pusztát talált; midőn 1760. meghalt, a pusztából már virágzó kert lett. Félice-Bonifas, i. m. 475—81. l.

11) 1714—15. beutazta a Sevenne hegységet, Languedoc-ot, Dauphiné-t, felkereste a marseille-i gályarabokat s mindenütt gyűléseket rendezett, prédikált, vigasztalt, buzditott.

12) Az első zsinatot 1715. aug. 21. Nimes közelében napfelkeltekor tartották; ott a camisardok, papjaik és vezetőik maradványából alakult gyűlés Courtot moderateur-nek és jegyzőnek választotta meg; azután presbytereket választottak, s elhatározták, hogy mindazon községben, melyek a lelkészeket elfogadják, presbytereket is választanak; akik azután a lelkész távollétében a községre felügyelnek, az összegyűlésre alkalmas helyiségről gondoskodnak, az összehivást titokban tartják, a szegények és foglyok számára adományokat gyüjtenek, egyszersmind a lelkészt is figyelemmel kisérik, nehogy a pásztor-mez alatt farkas lappangjon; végre az utazó lelkészek számára menedék-helyekről gondoskodnak. Az 1717. zsinaton már öt lelkész volt jelen; ezen gyűlés főleg az elárvult hivek kegyes keresztyéni neveléséről gondoskodott; ezen célból kimondták, hogy a család feje hozzátartozóival naponként háromszor imádkozzék; vasárnap két órát forditsanak a házi istentiszteletre; azokat nem fogják segitni, kik vigyázatlanságból vagy vakmerőségből veszedelembe jutnak, de teljes erejükből segitik azokat, kik, minden ovatosság mellett is, istennek végzéséből, szenvedésre hivattak el. Az 1718. zsinat már azt is kimondta, hogy előleges erkölcsi és képességi megvizsgálás nélkül senkitsem lehet lelkészül alkalmazni. Míg az első zsinatokon alig vett részt 15—50, legfölebb 100 hivő; addig az 1744. zsinaton már 10,000 tag jelent meg. Félice-Bonifas, i. m. 478—80. l.

13) Ezen nyilatkozat (XVIII. art.) szerént: örökös gályarabsággal lakol azon férfi, és örökös fogsággal azon nő, ki a katholikuson kivül más istentiszteletben veszen részt; a ref. lelkészek, mint lázitók, kivétel nélkül halálra itéltetnek; gályarabsággal vagy örökös fogsággal bűnhödnek azok is, kik a lelkészeknek menedék-helyet adnak és őket fel nem jelentik. Minden szülе súlyos pénzbirsággal sujtatik, ha gyermekét 24 óra alatt a helybeli kath. parochián meg nem kereszteltеti; ha 14. évéig kath. iskolában nem tanittatja és 20. évéig vasárnapokon és

ünnepeken vallástanulásra nem küldi. A felfedezett protestansok gyermekei elvétetnek, s kath. tanintézetben vagy zárdában neveltetnek. Orvosok, sebészek, gyógyszerészek a nehéz betegeket tartoznak feljelenteni; ha az ilyen beteg a kath paptól a szentséget nem fogadja el és mint eretnek akar meghalni: ha életben marad, úgy fog lakolni, mint egy gonosztevő, ha meghal, gyermekei szegénységgel és gyalázattal bűnhödnek. Csak a kath. egyház canonai szerént kötött h á z a s s á g érvényes. A szülők gyermekeiket nem neveltethetik s nem házasithatják meg a királyságon kivül; ellenben azon gyermekek, kiknek szülői külföldön tartózkodnak, szülőik beleegyezése nélkül is házasságra léphetnek. Igaz katholikusságról kiállitott bizonyitvány nélkül senki-sem léphet hivatalba vagy iparos testületbe, s nem nyerhet el akademiai fokozatot. A pénz-büntetések és a lefoglalt javak azon áttértek segélyezésére fordittatnak, kiknek arra szükségük van. F é l i c e-B o n i f a s, i. m. 481—88. l.

14) A XVIII. században kivégzett 25 ref. lelkész közül R o c h e t t e volt az utólsó, kit 1762. Toulouse-ban bitófán végeztek ki.

15) R a b a u t Bédarieux-ben (Montpellier közelében, 1718), szül.; 1740 óta Lausanneban tanult, 1743. nimesi lelkész lett; megh. 1795. F é l i c e-B o n i f a s, i. m. 538—45. l.; R o s s i g n o l, Les protestants illustres (Paris, év. n.) III. k. 29—44. l.

16) C o q u e r e l, J. Calas et sa famille (Paris, 1858.); R o s s i g n o l, Les protestants illustres, II k., 199—219.; F é l i c e-B o n i f a s, i. m. 554—56. l.

17) F é l i c e-B o n i f a s, i. m. 568—75. l.

18) Ezen alkalommal mintegy 3000 waldenst öltek meg, vagy 10,000-et börtönbe hurcoltak és 3000 gyermeket kath. helységekbe osztottak szét. L. az I. k. 368. l. l. j. id. műveket; H e r z o g, Die romanischen Waldenser (Halle, 1853.). N i e l s e n, Die Waldenser in Italien (dánból, 1880.).

19) Az egészhez l. még H e r z o g, i. m. III. k. 515—28.; B a u r, i. m. IV. k. 237—44., 559—65.; H e n k e, i. m. II. k. 156—63.; G i e s e l e r, i. m. IV. k. 272—77. l.

101. A ref. egyházak állapota Nagybritanniában.

A *köztársaság* kormánya, miként emlitve volt (193—94. l.), arra törekedett, hogy erkölcsi és vallásos tekintetben komoly, férfias népet neveljen. Azonban a fiatal köztársaságnak végzete csak egy *Cromwellt* adott, kinek acél-szilárd vallásos jelleme, szigorú erélyes kormánya az állam erejét teljesen ki tudta fejteni; de nem volt, ki a munkát tovább folytassa. A nemzeti erő fokozottságát, az azt felébresztő vezér halála után, bizonyos kimerültség váltotta fel; a katonai uralmat megúnt nép visszakivánkozott a trón árnyékába pihenni s *a trónra egy Stuartot ültetett*. A királyság napjai tehát elkövetkeztek, de nem igen voltak megnyugtatók. *II. Károly* (I. Károly fia, 1660—85.) egy erkölcsileg teljesen megromlott ember, két elődе (I. Jakab és I. Károly) téves politikáját még fokozottabb mértékben, de azok jó tulajdonságai nélkül, folytatta tovább. Hogy kényúri terveit megvalósithassa, a francia király zsoldosává aljasodott; intézkedéseivel az állam békéjét felzavarta s ere-

jét megbénitotta. Pazarlása, erkölcstelensége és zsarnoksága által a trón tekintélyét megingatta. Az udvar erkölcstelen szelleme azon rétegeket is áthatotta, melyek boldogulásának alapját az udvari kegy morzsái képezték; s midőn ezek „az énekelve beszélő„ kerek-fejű puritánusok mérték felett szigorú erkölcsi elveit és szentes szokásait kigúnyolták, ugyanakkor kaput nyitottak a botrányos bűnöknek s az aljasságával kérkedő arcátlanságnak. Ily társaságban vonult be az országba *a királyság* és követte lépteit *a politikai és egyházi reactio*. Ha Cromwell köztársasága kifejtette az egyházközségek önállóságát és megvalósitotta az egyetemes papság eszméjét; a királyság a községek jogairól hallani sem akart s a püspöki szervezetben kereste hatalma támaszát. Igaz, hogy eleinte a király kisérletet tett az episcopalismus és presbyterianismus egyesitésére, igazában az utóbbinak az előbbibe való beolvasztására (1661.) [1]; de ez nem sikerült, s a kormány a püspöki egyház helyreállitására és a presbyteri egyház elnyomására megtette a szükséges lépéseket. Igy jelent meg a *corporatio-törvény* (1661. dec.), mely minden hivatalból és testületből kizárta azokat (az összes nonconformistákat), kik a királyt az egyház fejének el nem ismerték s egy püspöki templomban úrvacsorában nem részesültek. Ezt követte az *uniformitás-törvény* (1662. máj. 19.), melynek értelmében senkisem végezhetett lelkészi teendőket, a kit nem püspök szentelt fel, ki a XXXIX articulusnak nem irt alá, ki nem kötelezte magát arra, hogy a javitott Common-Prayer-Book szerént fog istenitiszteletet tartani és a ki nem tagadta meg annak jogosultságát, hogy valamely ürügy alatt a király ellen fegyvert lehet fogni. Ezen törvény egy napon (1662. aug. 24. volt a határidő) 2000 puritanus lelkészt fosztott meg egyházközségétől és kenyerétől, hogy meggyőződésükért szükséggel küzdve, mint hontalanok bolyongjanak hazájukban. És a bujdosóknak egy más törvény (*öt mérföld-törvény*, 1665.) súlyos pénzbüntetés terhe alatt még azt is megtiltotta, hogy elhagyott községeikhez öt mérföldnél közelebb mehessenek A *gyülekezési-törvény* (1664. és 1670.) három havi fogságtól számüzetésig terjedhető büntetéssel fenyegette azokat, kik az angol egyházi cultusban részt nem vesznek, vagy a dissenterek (=nonconformisták) magán istenitiszteletét látogatják. S míg ekként a kormány a prot. dissenterekre a jogfosztás és másnemü büntetések egész súlyával nehezedett; addig a catholicismus felé hajló király egy *nyilatkozatban* (*indulgentia declaratio*, 1672.) a katholikusokat a dissenterek ellen hozott büntető törvények alól felmentette, sőt nekik istentisztelet-tartásra szükséges helyiségeket is igért (ezen nyilatkozatot azonban a parlament nem fogadta el). *Ezen törvények az angol állami*

egyházat a többiek rovására teljesen *helyreállitották;* de midőn sok jel arra mutatott, hogy a király a katholicismus helyreállitására gondol; midőn a papismus hivei az államban és hadseregben aggasztóan kezdettek tért foglalni: *a parlament* eszére tért, a puritanusok iránt kiméletet követelt s *a katholicismus ellen biztositékról gondoskodott.* Ezen utóbbi célból alkotta meg a parlament a hires *Test-act*-ot *(próbaeskü törvény*, 1673.), mely a polgári és katonai hivatalnokoktól nemcsak azt követelte meg, hogy a királyt az egyház fejének elismerjék, s hogy évenként a püspöki templomban úrvacsorát vegyenek; hanem azt is, hogy különös esküvel és aláirásukkal bizonyitsák azt, hogy nem hiszik a transsubstantiatio tanát. És igy az uralkodó angol egyház a kath. türelmetlenség hibájába esve, a hivatalnoknál nemcsak a képességre volt tekintettel, hanem jogtalanúl megkérdezte lelkiismeretét is. Ezen új törvény, melyet a király is kénytelen volt elfogadni, a nagyon terjedő kath. áramlat ellen erős gátat emelt

A sors változandósága, a kor romlottsága a jobbak szivét keserűséggel töltötte el. E keserűségnek, a letűnt jobb idők emléke feletti fájó borongásnak leghűbb tüköre volt a puritanus *Milton*, ki mint a szabadságnak rendületlen híve, a köztársaságot egész odaadással szolgálta; s midőn a királyság idejében elvesztette hitét az igaz szeretetben, az emberekben, nemzetében, mely a szabadságot királyi járommal cserélte fel és elvesztette még szeme világát is: e tenger veszteségért kárpótlást a magányban, önmagában s a költészetben lett, s e viszonyok hatása alatt teremtette meg *„Az elveszett paradicsomban“ a kárhozat és kegyelem prot. eposát* [2]). E közben *a kath. párt* a király kath. testvérébe, York hercegébe bizva, a jezsuiták támogatásával, a katholicismus helyreállitása céljából, *összeesküvést forralt* (1678.) [3]), mely azonban felfedeztetvén, a parlamentben a *whig párt* erélyes hangon követelte, hogy a király kath. testvérét a trónöröklésből zárják ki; de a *tory párt*, mely készebb volt a pápistákkal, mint a dissenterekkel egyesülni, ezen törekvést meghiusitotta. És *II. Károly*, ki egész életében a vallástalanság és külső katholicismus közt ingadozott, halálos ágyán egy kath. papnak meggyónt és *felvette az utolsó kenetet.*

II. Károly halála után öcse, *II. Jakab* lépett a trónra (1685—88.), ki nem volt erkölcsileg oly megromlott, mint bátyja; de mint vakbuzgó katholikus sokkal erőszakosabban és a katholicismus helyreállitása érdekében kiméletlenűl lépett fel. A kath. tanok és iratok megtámadását eltiltotta (1686.); ellenben megengedte, hogy a katholikus szellemű püspökök pásztori leveleiket az egész államban elterjeszthessék. A Rómával meginditott alkudozás után egy pápai követet egész ünnepélyesség-

gel fogadott el Londonban. Hogy az országba jezsuitákat és más szerzeteseket telepithessen le, *kihirdette a teljes vallásszabadságot*, s ezen alapon a főhivatalokat katholikusoknak adományozta. Az oxfordi és cambridgei egyetemeket a kath. tanárok előtt megnyitotta. Megparancsolta, hogy a vallásszabadságot egy napon minden templomban a szószékből hirdessék ki (1688.); s az ezen rendeletnek nem engedelmeskedő püspököket börtönbe záratta; de a püspökök elitélésére kinevezett bizottság a foglyokat a vád alól felmentette, s midőn a börtönt odahagyták, a nép tüntetéssel üdvözölte. A királynak emlitett és más önkényes politikai és egyházi intézkedései felnyitották a nép szemét, s az, ami előtte állott, komoly aggodalomba ejthette. *Arról volt szó*, hogy tovább haladjanak-e azon úton, mely Angliát ujra a pápistaság, Róma és a király szolgaságának örvényébe sodorja; vagy megtérvén, protestansok és alkotmányos, szabad állam polgárai maradjanak? A választák felett nem lehetett sokáig habozni, a türelem pohara már csordultig telt, s ezen válságos helyzetben a nép *Orániai Vilmost* (Jakab vejét), Hollandia helytartóját hivta meg az angol egyház és alkotmány védelmére. Vilmos a köztársaság és protestantismus hőse a hivást elfogadta s egy tekintélyes hadsereggel Anglia partjára kiszállott (1688.). A néptől elhagyott és szerencsétlenségében gyáva király Franciaországba futott (1689.), hol XIV. Lajos kitüntetéssel fogadta, a könnyelmü udvari nép pedig nagyon nevetségesnek találta, hogy Jakab egy mise miatt három királyságot játszott el.

Miután Vilmos és a nemzet közt a *meghivó okmányban (Declaration of right)* kifejtett alapon az állam és egyház alkotmánya biztosittatott [4]; a papismus harcosai, jezsuiták és világiak az országból kitakarodtak s Jakab pártja szétfoszlott: a parlament *Vilmost* (e néven III-ik) *királynak kiáltotta ki*. Ezen előzmények után jött létre a *türelmi-törvény* (Toleration bill, 1689.), mely a püspöki egyházat Angliában államegyháznak ismerte el, de a dissentereknek, a socianusok és katholikusok kivételével (ezeket 1779. sorozták a többi dissenterek osztályába) szabad vallásgyakorlatot biztositott; a dissenterek ellen Erzsébet óta hozott törvényeket enyhitette; egyedül a *Test-act-ot hagyta meg érvényben*, de ez sem volt kötelező mindenkire nézve egész teljességében, jóllehet ezen alakjában is kizárta a dissentereket a nyilvános hivatalokból [5]).

Skótországban mihelyt *II. Károly* a trónt biztositottnak hitte, a presbyteri egyház és a convenant (l. 192. l.) javára (1657.) letett esküjéről megfeledkezve, a püspöki egyház felállitása érdekében még az erőszakos eszközöktől sem riadt vissza. A presbyteri egyház ellen

hozott angol törvényeket Skótországban is alkalmazásba vette, s ez által mintegy 400 presbyteri lelkészt fosztott meg kenyerétől. A skót ref. egyház sem kerülhette el a vérkeresztség nehéz próbáját, mely annál keservesebb volt, mivel azzal, prot. hitrokonok sujtották. A convenant hiveit, midőn szabad ég alatt, vagy barlangokban gyűltek össze, fegyveres csapatok verték szét és több lelkész izgatás címén a vérpadon lelte halálát. *II. Jakab* alatt az üldözés tovább folyt, de szelidült; több türelmi rendelet a presbyterieket feloldozta a felsőbbségi eskü alól, s megengedte a lelkészeknek, hogy saját házaikban prédikálhassanak. A convenant buzgóbb hivei (kiket vezetőjükről, *Cameroról Cameronianusok-nak* neveztek) ezen engedményekkel nem elégedtek meg és tovább folytatták az ellenállást. Végre *III. Vilmos* alatt a presbyteri egyház teljesen helyreállott (1690.) és Skótországban uralkodó állást foglalt el. Midőn *Anna* (II. Jakab leánya) alatt az *Unio acta* (1707.) Angliát és Skótországot politikailag egyesítette, ugyanakkor egyházi tekintetben egymástól elkülönitette; mert Skótországban a püspöki egyház csak mint dissenter egyház nyert létezési jogot, holott Angliában épen az ellenkező történt. Ugyanezen időben a *patronatus* jogot is felelevenitették (1711.), mely a községek szabad lelkész-választási-jogát a legtöbb esetben kijátszotta.

Irlandot Cromwell, I. Károly kivégeztetése után, leverte, s a katholikusokkal, mint a Stuart-ház hiveivel, igen szigorúan bánt, sokat birtokáról is elűzött. *II. Károly* és *II. Jakab* alatt a kath. irek előtt új remények és kedvezmények korszaka nyilt meg, s ők viszonzásúl a protestánsok elnyomására készséggel nyujtottak segédkezet. Végre *III. Vilmos* a korábbi állapotokat ujra helyreállitotta. A kath. cultus megint mostoha sorsra jutott, s a jobbára kath. irek a vallásos és politikai elnyomás miatt az angol kormány és uralom ellen ismételve fellázadtak[6]).

1) Az ugynevezett Savoy-Conference 1661. csak a régi ellentétnek adott kifejezést; a püspöki párt semmitsem engedett; a presbyteri párt a püspököket nem akarta az apostolok utódainak elismerni, s azt sem, hogy őket a király nevezze ki és hogy ők a felsőház tagjai legyenek.

2) Szász Kár., A világirodalom nagy époszai. II. k. 578—88. l.

3) Titus Oates volt az állitólagos összeesküvés felfedezője. Mások szerént az összeesküvés hirét csak politikából terjesztették, hogy ezen alapon a király kath. testvére elől a trónt elzárják. De ezen terv, akár volt igaz, akár nem, sokat juttatott börtönbe és vérpadra anélkül, hogy a tulajdonképeni célt elérték volna.

4) Macaulay, Anglia története, II. k. 628—29. l.

5) A türelmi törvény nem kivánta a dissenterektől, hogy a királyt az egyház fejének elismerjék; hanem csak azt, hogy a hűségi és felsőbbségi esküt tegyék le; a püspöki egyháznak a tizedet és más illetékeket továbbra is tartoztak megadni; a keresztelést és esketést is csak az államegyház lelkészei végezhették

érvényesen; és a dissenter lelkészeknek is alá kellett irni a XXXIX articulust azok kivételével, melyek saját egyházuk alapelveivel ellenkeznek (a 20. és 34—36. art. alól fel voltak mentve). A quakereknek azon feltétel alatt engedték meg a szabad vallásgyakorlatot, ha eskü helyett (mivel ők egyáltalában nem esküdtek) egy nyilatkozatot irnak alá a transsubstantiatio ellen, egy hüségi fogadalmat a kormány iránt és egy nyilatkozatot keresztyén hitükről. Macaulay, Anglia tört., III. k. 90—101. l.

6) Lásd a 42—46. cím alatt említett forrásokat. V. ö. Henke i. m. II. k. 456—58.; Baur, i. m. IV. k. 393—98.; Herzog, i. m. III. k. 528—30., 545—46. l.

102. A protestansok állapota Lengyelországban és Sziléziában.

Lengyelországban a socianiusok kiüzése után (1658—60.; l. a 338—39. l.) a többi protestansok elnyomására került a sor. A jezsuiták által sugalmazott politika a nemesség nagy részét visszaédesgette a kath. egyházba. A XVII. század végén a restaurált kath. egyház már olyan hatalmi állást foglalt el, hogy *II. Ágoston*, a prot. szász vál. fejedelem, csak *a kath. egyházba áttérése után foglalhatta el a lengyel trónt* (1697.), s a tekintélyesebb védőktől megfosztott protestansok lassanként minden egyházi és polgári jogaikat elvesztették. Ezen jogfosztást nagy mértékben elősegitette azon politikai párt-foglalás, mely szerént a korona feletti harc alkalmával a lengyel protestansok a svédeket gyámolitották és ezért a jezsuiták őket a haza ellenségeinek nyilvánitották. A *varsói országgyülés* (1717.), a vallás szabadságra vonatkozó korábbi szerződésekkel ellenkezőleg, *a protestansoknak megtiltotta, hogy új templomot épithessenek.* Azonban ez csak kezdette volt az elnyomatásnak; a főpapok és jezsuiták a protestansok teljes megsemmisitését tervezték. Ezen cél elérésére alkalmas ürügyül szolgált a majdnem egészen prot. *Thornban* a jezsuiták kihivó magaviselete által előidézett *zavargás.* Ugyanis egy kath. processió alkalmával egy jezsuita tanuló kikötött néhány prot. ifjúval, kik fedetlen fejjel nézték a menetet, de nem akartak letérdepelni; erre a jezsuita collegium növendékei verekedést kezdettek. A rendbontó jezsuita tanulók közül a főcinkost a hatóság befogatta. Egy prot. ifjút viszont a jezsuiták hurcoltak zárdájukba. A baj megvolt, s hogy el ne mérgesedjék, a polgármester is közbelépett. A jezsuiták az elfogott zavargó, a városi hatóság az elhurcolt prot. ifjú kiadatását követelte. Ez alatt a felingerült prot. lakosság a jezsuita collegium előtt csoportosulni kezdett, s midőn a collegium ablakaiból a népre előbb köveket dobáltak, azután lőni kezdettek; *a nép megrohanta a collegiumot, s abban mindent szétrombolt.* A jezsuiták a prot. népre iszonyú vádakat halmozva, a kormánynál elégtételt követel-

lek. A kormány az ügy megvizsgálása végett Thornba egy *királyi bizottságot* küldött, melynek élén az ország kancellárja és egy püspök állott. A bizottság nem az igazság kiderítését, hanem a város megbüntetését tette feladatává. Azon résztvevőket, kik hajlandók voltak a kath. egyházba áttérni, szabadon bocsátotta. *A polgármestert kilenc tekintélyes polgárral halálra itélte; mely itélet végre is hajtatott* (1724. dec. 7.)[1]. A várost kiváltságaitól megfosztotta; elrendelte, hogy a városi tanács felerészben katholikusokból alakuljon, hogy a céhekbe a katholikusok is vétessenek be protestansok; fő templomát, gymnasiumát és könyvtárát elvette és a cistercita rendnek adományozta.

Ezen *iszónyú hivatalos vérfürdővel* még nem fejezték be a protestansokra mért csapások sorát. II. Ágoston halála után, *a rendek szövetsége* (1733.) *a protestansokat az országgyülésből és az állami hivatalokból kizárta* (ezen törvény *III. Ágoston* király törekvése ellenére, 1736. megujittatott). A templomaiktól, iskoláiktól megfosztott, a gyermekeik nevelésében folyvást háborgatott, s még örökösödési ügyeikben is untalan zaklatott protestansok, miután az üldözések ellen hazájukban védelmet nem találtak, kétségbeesett helyzetükben, az ország ellenségének, Oroszországnak pártfogását vették igénybe (1767. *Poniatowszky Szaniszlót* porosz és orosz fegyver emelte a lengyel trónra 1764.; de tulajdonképen az orosz követ uralkodott). Igy jött létre, az orosz követ beavatkozásával (1768.), azon *szerződés*, mely a kath. egyh. uralkodó állását meghagyta, a prot. egyházba való áttérést számüzetéssel fenyegette; de a dissidensek ellen (1717 óta) hozott törvényeket megszüntette, a prot. és görög egyházat törvényes felekezetnek elismerte; megengedte, hogy bizonyos helyeken új templomokat épithessenek, consistoriumokat és zsinatokat tarthassanak; kimondta, hogy a protestansok a kath. clerusnak egyházi illetékekkel nem tartoznak és hogy vallásos surlódások ügyében tisztán kath. biróság nem mondhat itéletet. Igy a dissidensek visszanyerték elvesztett jogaikat, de ezen engedmények is elősegitették azon végzetes párttusákat és zűrzavarokat, melyek *Lengyelország bukását* előkészitették[2]. Az *ország felosztása után* a dissidensek az idegen osztozkodó hatalmak kegyelméből végre békében élhettek; de már akkor Lengyelország, mint állam, többé nem létezett, és sírja megásásában nagy része volt a jezsuita vakbuzgóságnak és római türelmetlenségnek[3].

Sziléziában a westphaliai béke ugyan biztositotta a protestansok vallásszabadságát (l. 478. l.), de a kath. osztrák kormány türelmentlensége ezen szabadságból nem sokat hagyott meg. Az elnyomatásnak akkor szakadt vége, midőn *XII. Károly* svéd király, *II. Ágoston*

lengyel királylyal háboruba keveredvén, Szászországba és Sziléziába is benyomult, s az *alt-ranstädti béke* alkalmával (1707.), mielőtt hadseregével a megszállott Sziléziából kivonult, egy *külön szerződésben I. József* császárral a sziléziai protestansoknak nemcsak azon jogait biztositotta, melyeket a westphaliai béke megadott, hanem azon kivül kikötötte, hogy a jezsuiták által 50 év óta elfoglalt templomokat (220-at) adassa vissza és engedje meg, hogy még hat új templomot épithessenek. Ezen szerződést egy ideig meg is tartották; de a jezsuiták mindég tudtak találni ürügyet, hogy az adott szó szentségét kijátszodják s a szerződéseket megszegjék. Már épen a régi gazdálkodáshoz javában készülődtek, midőn a sziléziai protestansokat a szeszélyes politika végképen megszabaditotta a kath. osztrák kormánytól és vakbuzgó jezsuitáitól. *Szilézia a breslaui béke értelmében* (1742.) *Poroszország birtokába jutott* és *II. Frigyes* király a birtokba vétel után azonnal nemcsak a luth., hanem a ref. egyháznak is teljes vallásszabadságot adott a nélkül, hogy a kath. egyház elnyomására gondolt volna. Ezen idő óta Szilézia sok üldözött protestansnak vált menedékhelyévé, kiket a türelmetlenség kényszeritett hazájuk elhagyására [4]).

1) A bizottság az elfogottakkal alkuba is bocsátkozott; egy gazdag polgár 60000 frton váltotta meg életét. Rösnernek, a polgármesternek is kegyelmet igért a bizottság, ha katholikussá lesz; ő azonban az ajánlatot ezen szavakkal utasitotta vissza: „Elégedjetek meg a fejemmel, lelkem a Jézusé." Schmeizel, Historische Nachricht von der Execution zu Thorn 1724.; Lilienthal, Drei Actus der thorner Tragoedie (Königsberg, 1725.); Ledderhose, Das Blutbad von Thorn (1852.).

2) Az első felosztást (1772.) követte a második 1793., s ezt a harmadik 1795., midőn Lengyelország állami léte végleg megszünt.

3) Theiner, Zustände der kath. Kirche in Polen und Russland seit Katharina II. bis auf unsere Tage (Augsburg, 1841.).

4) V. ö. Baur, i. m. IV. k. 555—56., 558—59.; Henke, i. m. II. k. 213—16. l.

HARMADIK SZAKASZ.

A MAGYARORSZÁGI PROTESTANS EGYHÁZAK ELNYOMATÁSÁNAK KORSZAKA A LINZI BÉKE UTÁN A VALLÁSTÖRVÉNY MEGALKOTÁSÁIG (1648—1791.).

103. A bécsi kormány a magyar alkotmány, a magyar kath. clerus a protestantismus elnyomására minden hatalmában álló eszközt mozgásba hoz, hogy Magyarországon absolut uralmát biztosithassa. A törvény-sértések és másnemü zsarnokoskodások által felszitott elégületlenség a Wesselényi és társai összeesküvésében nyilvánul, mely azonban szerencsétlenül végződött 1670.

Mióta a *Habsburgház* Magyarországon lábát megvetette, mindég arra törekedett, hogy azt örökös tartományává tegye s a felett feltétlenül uralkodhassék. A *kath. clerust*, annyi üldözés és véres harc után, sem a linzi sem a westphaliai béke nem tudta megbarátkoztatni azon gondolattal, hogy „Mária országában" legyen olyan talpalatnyi föld, melyen ne ő parancsoljon és elnézze, hogy pár millio prot. eretnek az ő atyáskodó szeme előtt az örök kárhozatnak legyen zsákmányává. A *protestansok* ellenben vérrel is kivívott jogaikról sem Bécs sem Róma kedvéért nem voltak hajlandók lemondani. Igy az ellentétes pártok között a harc kikerülhetlen volt, s a vallásos buzgóság azt mindkét részről elkeseredetté tette.

A kath. papság, melynek élén a Bécsben nagyon kedvelt *Lippay György* primás állott, ki „nem akart látni zugot sem az országban, hol a protestansok bizton lehessenek" ; a kath. papság nemcsak tiltakozott a linzi béke ellen, hanem „mindent elkövetett, hogy a protestansoknak abból minél kevésebb hasznuk legyen", és az üldözésre a szükséges lépéseket megtette [1]). Hiszen *öreg Rákóczy György*, a protestansok jogainak hős védője már halva volt (1648. okt. 11.), s vele együtt sok időre leáldozott a magyar protestantismus napja is; megtorolástól tartani nem lehetett! Lippay célja kivitelére Ausztriából *ujabb csapat jezsuitát* hivott be, s ezen vakbuzgó rendet a magyar egyházi rend törvényes tagjává avatta fel (a nagy-szombati zsinaton, 1648.

dec. 2.), melynek tagjai azután lassanként több városban (Besztercebányán, Selmecen. Rozsnyón s m.), ujabb telepeket szerveztek [2]. Az *üldözés Selyén* (Nyitramegyében, 1648. dec.) kezdődött, honnan Lippay a ref. lelkészt fegyveres erővel üzette el [3]. A primás buzgó példáját azután más főpapok és kath. földesurak is követték [4].

A protestansok *az 1649. országgyülésen sérelmeiknek egész hosszú sorát* terjesztették a rendek elé, ugyanezt tették a katholikusok is és a protestansokat vallás-gúnyolással, hatalmaskodással sat. vádolták [5]. Lippai érsek erőszakoskodását a rendek roszalták, s a protestansok által is méltán tisztelt ujonnan választott nádor, *Pálfy Pál* kijelentette, hogy a királynak nincs szándékában a megszüntetett vallásos sérelmeket megujitni. Ellenben Lippay az üldözést a háboru által okozott károk megtorlásának és a király akaratából történtnek nyilvánitotta. Az országgyülés a két ellentétes véleményen nem tudván eligazodni, a királyhoz követséget küldött, mely azon izenettel tért vissza hogy a nádor bizatott meg a sérelmes ügyek elintézésével. Az önérzetében bántott nádor az érseknek a fejedelmi nyilatkozat elferditéseért komoly szemrehányást tett; azután hosszas heves viták és üzenet-váltások után *a vallás ügyében hozott törvény kimondta, hogyha talán a legközelebbi országgyülés t. cikkei ellenére sérelmek fordultak volna elő, azokat a nevezett törvények értelmében kell elintézni* (X. t. c.) [6]; csakhogy ez a törvény is, mint sok más, irott ige maradt és a protestansok helyzetén nem sokat változtatott; különben is a megyei hatóságok részéről, kivált ott, hol a katholikusok többségben voltak, sérelmeik részrehajlatlan elintézését nem igen várhatták [7]. Egyelőre, azonban a clerus a királyi nyilatkozat hatása alatt az üldözéssel alábbhagyott.

Néhány év mulva a már megkoronázott (1647.) és szép reményekre jogositó *IV. Ferdinánd meghalt* (1653.) és *III. Ferdinánd 1655. új országgyülést hivott össze, hogy* egyetlen életben maradt fia, *Lipótot* [8]) *számára biztositsa a koronát.* A király ezen alkalommal a nádori méltóságot is szerette volna eltörölni s Magyarországot helytartó által kormányoztatni (helytartóúl Lippay volt kiszemelve); de ezen törekvés ellen az országgyülésen olyan erős ellenszenv mutatkozott, hogy a király szándékáról kénytelen volt lemondani s a szokásos kijelölést megtenni. *Igy választatott meg* az elhúnyt Pálfy helyébe *Wesselényi Ferenc nádornak* [9]) Azután Lipót főherceg megkoronáztatása került tárgyalás alá; de a protestansok előbb ujabb sérelmeik elintézését sürgették, miután a megyei hatóságok sem a linzi béke több pontjának, sem az azóta hozott törvényeknek nem tettek eleget, sőt az aggasztó

jövő jellemzéséül felemlitették *Veresmarty Mihály* pozsonyi kanonok *levelét* (melyet a battaiakhoz irt), melyben kijelentette, hogy a katholikusoknak teljes joguk van arra, hogy a protestansokat tűzzel és vassal üldözzék s erőszakkal kényszeritsék a kath. egyházba való áttérésre [10]). Az országgyűlés azonban, heves szóváltások után, a protestansokat azon válaszszal akarta kielégitni, hogy *a vallásügyi sérelmek nem tartoznak többé az országgyűlés elé*, és sérelmeik orvoslását a protestansok beleegyezésével hozott 1649. törvény (XIV. t. c.) értelmében a megyei hatóságnál sürgessék. Ilyen körülmények közt a protestansok a királyt keresték meg kérelmükkel; de a királytól is csak *azon igéretet nyerték*, hogy az országgyűlés után a megyék a sérelmek elintézésére fognak utasittatni. Ezen igéretet azután az országgyűlés a törvények közé (XVIII. t. c.) iktatta [11]). Ezután Lipótot atyja utódává választották s a koronázási hitlevél [12]) megerősitése után megkoronázták. A protestantismusnak árvaságra jutott ügyét *Csáky László* országbiró vette védelmébe egy ideig; de ő is hirtelen elhalt s a protestansok benne az utólsó hatalmasabb pártfogót is elvesztették. Ferdinándot azon igérete teljesitésében, hogy a protestansok sérelmeit orvosoltatni fogja, meggátolta a halál (1657. ápr. 2.), s azzal többé senkisem gondolt. Ellenkezőleg *Lippay* a nagy-szombati zsinaton (1658. jun.) a clerussal a linzi béke megsemmisitése és *a protestansok általános üldözése felett tanácskozott*.

Midőn *I. Lipót 1659. az első országgyűlést* a fenyegető török háboru ügyében összehivta, s a protestansok felhalmozott sérelmeik orvoslását kérték, a király az érsekkel együtt ünnepélyesen megigérte, hogy az országgyűlés után minden sérelmöket haladéktalanúl és kielégitőleg el fogja intéztetni. Ezen igéret s a nádornak ezen ügyben a megyékhez küldött rendelete a protestansokat annyira megnyugtatta, hogy ügyük elintézését többé nem sürgették és I. Lipót koronázási hitlevelének a törvények közé iktatásával teljesen megelégedtek [13]). Hogy ezen feltétlen bizalom mily kevés méltánylásban részesült, azt a protestansok a legközelebbi országgyűlésen szomoruan tapasztalhatták.

A rajzolt idő alatt *Erdély* erejét a végzetes pártviszályok majdnem teljesen kimeritették *II. Rákóczy György* szerencsétlen lengyel hadjáratával a porta haragját felingerelte. A boszús porta *Barcsay Ákost* ültette a fejedelmi székbe. Rákóczy előbb megkisérlette a porta megengesztelését; de miután ez nem sikerült, Barcsay ellen vezette hadait, ki ijedtében lemondott és Temesvárra futott. Azonban a porta, Barcsay érdekében kétszer küldött az országba hadsereget (1659. és 60.)., melyeknek Rákóczy nem állhatott ellent és az utóbbi hadjárat-

ban a Kolozsvár közelében vívott csatában halálos sebet kapott s Nagyváradon pár nap múlva meghalt. Barcsay tehát újból fejedelem lett, s hogy a porta által követelt nagy adót (40000 arany) megfizethesse, zsarolni kezdett. Erre az elégedetlenek és Rákóczynak volt párthivei egyesültek és *Kemény Jánost* választották fejedelemnek. Kemény, hogy vetélytársától s a kényelmetlen török pártfogástól menekülhessen, Barcsay Ákost és öcsét Endrét kivégeztette és *Lipót királylyal kezdett alkudozni*. Midőn a porta észrevette, hogy Erdély az ő pártfogása alól a magyar királyé alá akar menekülni, új hadsereget küldött a már többször feldúlt országba, mely *Apaffy Mihályt* tette meg fejedelemnek. Keménynek a fejedelmi szék visszafoglalására tett kisérlete életébe került (a nagyszőllősi csatában, 1662. jan. 23.). Most a törökellenes párt Kemény János fia, Simon körül csoportosult s Bécsbe követséget küldött, hogy Erdély elfoglalására segélyt nyerjen. Ugyanekkor Apaffy is küldött követeket, hogy a királyt nyerjék meg, hogy a Kemény által átadott várakból a német őrséget hivja vissza, nehogy a török e miatt a már elég csapást átélt Erdélyre ujabb pusztitó hadakat küldjön.

Lipót, mielőtt a két ellentétes kérelmezőnek határozott választ adott volna, előbb az ország rendeinek véleményét akarta megtudni, s e végett *1662.* (máj. 1.) *országgyülést hivott össze Pozsonyba.* A rendek Apaffy kérését támogatták, hogy a kimerült Erdélyt az ujabb hadjárat sanyarúságaitól megkiméljék. A király a rendek ohajtását, ha nem is teljességében, egy leiratban teljesitette. Ezen ügynél sokkal hevesebb vitákat idéztek elé a *vallásügyi kérdések.* A *prot. rendek* kijelentették, hogy addig, míg sérelmeiket nem orvosolják és 1659 óta elfoglalt templomaikat vissza nem adják, semminemü tárgyalásban részt nem vesznek. Ellenben a *kath. rendek*, a vallásügy mellőzésével, az országnak török háboru esetére szükséges védelméről akartak tanácskozni. Miután egyik fél sem engedett, a kisebbségben levő prot. rendek sérelmeiket elpanaszoló *kérelmet küldöttek a királyhoz* (jun. 5.)[14]). Ebben többek közt előadták, hogy a kath. egyházba áttért *Nádasdy Ferenc* országbiró 40 prot. lelkészt űzött el hivatalából s alattvalóit fegyveres zsoldosokkal és jezsuitákkal erőszakosan hajtotta a kath. istentiszteletre és úrvacsora vételre; hogy *Eszterházy Ferenc és Pál* több birtokán nemcsak a prot. templomokat foglalta el, hanem jobbágyait is lovas katonákkal kényszeritette a kath. egyházba való áttérésre; hogy *Erdődy György* gróf nemcsak a prot. lelkészeket űzte el, hanem jobbágyait, kik többszöri fenyegetésére is hitükben állhatatosak maradtak, kastélyába hurcoltatta s addig gyötörte, míg át nem tértek; hogy

Győrben és más városokban a protestansokat az iparos testületekből kizárták; hogy *Lippay György*, még halála előtt kevéssel is, több helységből a prot. lakosokat elűzte és helyökbe katholikusokat telepitett; hogy *Báthory Zsófia* (II. Rákóczy György özvegye)[15], fiával Ferenccel, a kath. egyházba áttérése után, uradalmaiban a protestansokat sanyargatta, az egyházak javait lefoglalta, *a sárospataki iskola alapitványait* (melyeket Perényi Gábor és Lorántfy Zsuzsánna tettek volt) lefoglalta[16]; hogy a kath. földesurak patronatus címen mintegy 400 templomot foglaltak el, az azokhoz tartozó javadalmakkal együtt, s ezek közt olyanokat is, melyeket protestansok épitettek; hogy a prot. lelkészeket, tanárokat és iskolatanitókat fegyveres karhatalommal űzték el s több esetben még könyveiktől is megfosztották; hogy általában a népet erőszakkal kényszeritették a kath. cultusra és erőszakoskodásukat gyakran a szent cselekvények megszentségtelenitésével tették botrányosabbá[17]. Azonban a kancellár által adott *szóbeli válasz*, mely a protestansokat sérelmeikkel a megyékhez utasitotta; valamint a *királyi leiratnak* (jul. 4.), mely *„az országgyülésen jelenlevő evangelikusoknak“* (Evangelicis in diaeta praesentibus) volt címezve és evang. rendekről nem akart tudni, már *alakja* is elárulta, hogy nincs mit remélni. Az evang. rendek a címzést a linzi béke egyik fontos pontja megsértésének tekintvén, a királyi leiratot feltöretlenül küldték vissza, s a királynál ismételve megujitották azon kérelmüket, hogy bepanaszolt vallásos sérelmeikre vonatkozólag szolgáltasson igazságot. Végre midőn a király hajlithatlanságáról meggyőződtek, elhatározták, hogy az országgyülést odahagyják. Ezen igazolható, de végzetes lépést, a nádor kérelmein meg nem indulva és *Majláth Miklós* kir. ügyigazgató fenyegetéseitől meg nem ijedve, meg is tették[18], s utóbb a hozzájárulások nélkül hozott törvények érvényességét (II. Ulászló törvénye ellenére) el nem ismerték[19].

A *vallásos sérelmek* által szitott elégületlenséget még politikaiak is nevelték, melyek már nemcsak a protestansokat, hanem az egész országot aggodalomba ejthették. Ugyanis a törökön nyert sz.-gothardi fényes győzelem után, a *vasvári békét* (1664. aug. 10.)[20] nagyon lealázó feltételek mellett, s a törvények ellenére *a nemzet tudta nélkül kötötték meg*, és csak a Bécsbe felhivott főuraknak s nem az országgyülésen hirdették ki. Ezenkivül *a német zsoldos hadak* úgy raboltak, dúltak, pusztitottak és erőszakoskodtak, mintha ellenséges földön táboroztak és nem az ország védelmére küldettek volna[21]. Az alkotmányos sérelmek, valamint a jezsuiták által vezetett *erőszakos téritések* miatt nem szüntek meg a panaszok. A 13 felvidéki, kiválólag

prot. megye, a zempléni gyűlés (1666. ápr. 19.) határozatából, küldöttei által újból megkereste a királyt (és a nádort), s hódolatteljes, de önérzetes hangon irt kérelmében vallásos sérelmei orvoslásáért, az erőszakosságok megszüntetéseért, régi jogaiba és birtokaiba való visszahelyeztetéseért esedezett [22]). Azonban Bécsben ezen panaszokra hiú igéretekkel feleltek. A kormány, melynek lelke *Lobkovitz*[23]) volt, arra törekedett, hogy az elégületlen Magyarországot fegyveres ellenállásra kényszeritse, s annak leverése után *az ország alkotmányát megsemmisitse* s Magyarországot mint meghóditott tartományt kormányozza[24]). Azon udvartól, melynek kegyeltjei a legtekintélyesebb főuraknak nyiltan szemükbe azt mondogatták: „*Ideje letépni a forgót a kucsmákról az arany és ezüst gombokat ólommal cseréltetni fel s lábaikat cseh nadrágba szoritni*" (t. i. leverni mint a cseheket); azon udvartól Magyarországnak nem volt mit várni. Igy történt, hogy a főurak közül többen Wesselényi F. nádor körül csoportosultak, s a haza megmentése s egymás megvédése érdekében *titkos gyüléseket tartottak* és szövetséget kötöttek (*Makovicán*, Rákóczy Fer. és Zrinyi Ilona esküvője alkalmával, 1666. márc. 1.; a *trencséni fürdőben*, ápr. 5.; *Murányban* aug. 23., hova Apaffy Bethlen Miklóst és Teleky Mihályt küldte követekül)[25]). A *murányi gyülésen abban állapodtak meg*, hogy a portával szövetségre lépnek, ha ennek védelme alatt az ország királyát szabadon választhatja, alkotmányát kifejtheti s bel- és külügyeit függetlenül intézheti; védelem fejében azután az ország hajlandó volna évenként 50—100000 tallér tiszteletdíjt fizetni[26]).

Ezek után Wesselényi a király engedelmével, a 13 felvidéki megye sérelmeinek orvoslása végett, *Besztercebányán nádori gyülést tartott* (1667. márc.), hol Nádasdy Fer. országbiró, Rákóczy Fer. és más főurak is megjelentek. Midőn a tárgyalások javában folytak, megjelent gróf *Rottal* kir. biztos (Rottal és Zrinyi P. küldetett kir. biztosúl a panaszok meghallgatására, utóbbi nem ment el), hogy a háborgókat lecsendesitse. De a magyarok iránt legtöbb rokonszenvet tanusitó indigenát most nem szivesen látták, sőt a megyei követek az ő elnöklete alatt tanácskozni sem akartak; hanem annál élesebben emlegették, hogy „*a gonosz minisztérium a haza végromlását akarja.*" Rottal semmitsem végezve s a szövetségesek tervéről semmitsem tudva, távozott. Azután a gyülés fejévé a nádort választották meg s elhatározták, hogy a királyt követség útján a koronázási hitlevél megtartására kérik, s ha igazságos kérésüket nem teljesiti, *II. Endre bullája* (XXXI. pontja) *alapján* az ország alkotmányát fegyverrel is megvédik; s az alkudozást Apaffyval és a portával folytatni fogják [27]).

Azonban Wesselényi a gyűlés után nemsokára meghalt (Besztercebányán, 1667. márc. 27.), s a szövetségesek által kitűzött szent célt, az ország jogai biztositását, a nagyravágyás, a magán érdek háttérbe szoritotta. Nádasdy nádorságra áhitozott. Zrinyi Péjer vejével osztozni akart Magyar- és Erdélyországon. Bécsben a jezsuiták és más árulók a mozgalomról értesitéseket küldtek; ezenkivül egymás közt is meghasonlottak. Az összeesküdtek követei a portán és Erdélyben eredménytelenül jártak; sőt a török szövetség tervét *Panajotti*, a tolmács, Casanovával, a constantinapolyi császári követtel közölte, ez pedig Bécsbe juttatta. Eközben az izgatottság folyvást nagyobbodott, a kapkodás pedig a határozott terv és egyetértés hiányát árulta el. Világos volt, hogy külföldi segély nélkül nem boldogulnak. Ismételve zörgettek *Francia- és Erdélyországban és a portán*, de kevés kilátással. A felvidéki megyékben az elkeseredettség már a kitörés pontjáig fokozódott; de hiányzott a szervező tehetség. Bécsben mindezen mozgalomról jól voltak értesülve; azonban a baj megelőzésére elégnek tartották Apaffyt figyelmeztetni, hogy a felkelőket ne segélje; elégnek tartották a felvidéki megyéket határozatlan igéretekkel biztatni. Végre a kormány részint az erdélyi panaszok, részint a felvidéki sérelmek megszüntetése végett *Eperjesre értekezletet* hirdetett (1669. ápr. 28-ikára) s biztosait (Rottalt, Szegedi Fer. korlátnokot és váci püspököt, Zrinyi Pétert és Petheő Zsigmond ónodi kapitányt, a bécsi miniszterek érdekeinek szolgáját) elküldötte. A gyűlésen főleg a belügyi kérdések felett heves viták fejlődtek ki; a követek a garázdálkodó német zsoldosoknak az országból való eltávolitását, nádorválasztás végett az országgyűlés összehivását s a vallásos sérelmek orvoslását sürgették; de a kir. biztosok ezen kérdések megoldásával nem voltak megbizva, s a gyűlés eredmény nélkül, ingerülten oszlott szét. A hazainduló erdélyi küldötteket (Teleky Mih., Kapy György, Nemes Ján.) a megyei követek sürgetve kérték, hogy a fejedelmet vegyék rá, hogy török segélyről gondoskodjék, mert balsorsukat csak fegyver fordithatja jobbra [28]). Ezalatt az országba mind több-több zsoldos had vonult be. És ezen válságos helyzetben, mialatt Zrinyi, Rákóczy, Frangepán hadakat gyüjtöttek; Horvátországban és a felvidéken a forrongás a kitörés pontját érte el: az összeesküvés fejei, Zrinyi és Nádasdy, talán vesztüket érezve, talán a kormányt félrevezetni akarva, Bécsben árulkodni kezdettek. A gyorsan előrenyomuló hadak (Spankau Horvátországban, Spork a felvidéki megyékben) kiméletlen dúlása, rablása és kegyetlenkedése a felkelést gyorsan elnyomta [29]). Rákóczy, hivei nagy részétől elhagyatva, anyjához menekült Munkácsra, s anyja és a jezsuiták közbenjárására, szigorú feltételek és roppant

váltságdíj mellett kegyelmet nyert[30]). *Tököly Imre* a felkelésben részes, több nemessel együtt Erdélyben keresett mendéket. Az összeesküvés okmánytára Murány várával, a kormány birtokába jutott. Igy az egész összeesküvés lefegyvereztetett, s a hirdetett kegyelem ellenére a visszatorlás, a boszú kezdette meg véres munkáját. Lipót „élni akart az alkalommal, hogy Magyarországon a dolgok rendjét másképen szervezze," és erre legalkalmasabb eszköznek tartotta azt, hogy „olyant koppintson ujaikra, hogy fejeik is lehulljanak" [31]). E végett *Bécsben Hocher kancellár elnöklete alatt* tisztán német tanácsosokból, kamarásokból, katonákból sat. *külön törvényszék* [32]) ült össze, mely *Zrinyi Pétert*, *Frangepan Kristófot és Nádasdy Ferencet fej- és jószágvesztésre itélte.* A két előbbit Bécsújhelyben, az utóbbit Bécsben fejezték le (1671. ápr. 30). A kivégzetteknek lefoglalt roppant vagyonából (csak Nádasdynak négy millio frt. értékü ingósága volt) a „kegyelmes, buzgó" fejedelem megengedte, hogy lelkük üdveért három ezer misét szolgáltassanak! Ha a kormány azt hitte, hogy ezen törvénytelen kivégzések által az ellenzéki szellemet elöli, nagyon csalódott. A magyar törvények mellőzésével, idegen földön, idegen és ellenséges birák által halálra itélteket *a magyar alkotmány és szabadság vértanuinak tekintették*; véres emlékük sokára, mélyen bevésődött a magyar nemzet elkeseritett szivébe; s azon kegyetlenség, mely még az elitéltek ártatlan családait is sujtotta, épen nem volt alkalmas arra, hogy az osztrák ház iránti lelkesültséget éleszsze, ellenkezőleg a gyülöletnek kiapadhatatlan forrásává vált[33]).

1) Lippai Gy. primás a császári háznak mindég hive, a protestantismusnak kérlelhetlen ellensége volt. A prot. predikátorokat elüzte s prot. városokban tüntető körmenetekkel ingerelte a lakosokat. A protestansok üldözésével a bécsi politika malmára hajtotta a vizet; de midőn látta, hogy a protestansok romlását az országé is követi, s a német zsoldos had nem sokat válogat kath. és prot. közt, hanem szabadon rabol, dúl, pusztit mindenütt: akkor már Rómába kivánkozott, hogy ne lássa aggasztó eredményét azon politikának, melyhez ő is készséggel hozzájárult. Elég szomorú és már sokszor megtörtént dolog, hogy a magyar clerus csak akkor ébredt fel, midőn azon bot, melyet ő nyujtott a bécsi kormánynak a magyar fegyelmezésére, az ő hátára is rákerült. V. ö. Pauler Gyula Wesselényi F. nádor és társainak összeesküvése (B.-pest, 1876., 2 k.), I. k., 21—23. l.

2) L. fennebb a 444. l. is. Péterfy, Concilia Eccl. Hung. Rom. Cath., II. k. 383. l.

3) Selyéről a ref. lelkészt családostól szekérre rakva, dobszó mellett szállitották ki a határból, folytonosan kiabálva: „Haj, haj, Calvin ki a városból!" Lampe-Ember, Hist. Eccl. Ref., 425. l.

4) Nádasdy Ferenc az egervári predikátort javadalmai egy részétől megfosztotta; Apponyi Balázs özvegye jobbágyait a kath. szertartásokra kényszeritette s a vonakodókat börtönnel s más büntetésekkel sujtotta; Vas, Pozsony

Nyitra, Trencsén és más megyékben a protestansoknak templom és iskolaépitésre szükséges helyeket nem adtak s igy tovább. Bauhofer, Gesch. der evang. Kirche in Ungarn (Berlin, 1854.), 205—6. l.

5) A katholikusok vádjai közt fel volt emlitve, hogy midőn a ludányi kath. község (Nyitra m.) húsvéti körmenetet tartott, Ostrosithnak evang. szolgái az imádkozó nőket a sorból kiragadták és táncra késztették; hogy több templomot elfoglaltak sat Különben a prot. és kath. sérelmeket, feliratokat és válaszokat egész terjedelmében közli a Hist. Diplomatica de statu Relig. Evang. in Hungaria (1710.), Appendix, 87—104. l.

6) A XI. t. c. szerént a protestansok a 90 templomhoz megkapták még a maskfalvait Nográdban és a teplait Liptóban; a XII. t. c. elrendelte, hogy Kassán az evangelikusok a reformáltaknak és katholikusoknak templom-és iskolaépitésre alkalmas helyet tartoznak adni.

7) Az 1647. évi XIV. t. c. értelmében a vallásügyi sérelmeknek egyes cseteit az illető megyei alispánnak kell bejelenteni, ki a sértő felet a sérelem megszüntetésére tartozik inteni; ha az illető a sérelmet megszünteti, azon esetben büntetésnek nincs helye; ellenkező esetben az alispánok, birák és előkelő nemesek s a két hitvallásu peres felek küldötteiből alakult bizottság az ügyet megvizsgálja s a sértő félt a sérelem megszüntetésére kényszeriti, ezenfelül 600 forinttal bünteti, melynek öthatod-része a véghelyek szükségeire, egyhatod-része pedig a végrehajtás költségeire fordittatik. V. ö. Hist. Dipl., 47—48. l.

8) Lipót papnak volt szánva, s ezen pályához szükséges nevelésben részesült; nevelője, a jezsuita Neinhard, korán becsepegtette lelkébe a vallásos rajongást. Főudvarmestere, Porcia a királynak magány utáni vágyát még fokozni törekedett, hogy az alatt maga kormányozhasson. Lipót hiába volt a béke barátja, végzete az ő félszázados uralmát a harcok és küzdelmek szakadatlan láncolatává tette. Ő maga egyszerüségben, visszavonultságban élt, s engedte, hogy miniszterei kormányozzanak. De midőn Lobkovitzban, ki háta megett XIV. Lajossal tartott, csalódott, maga vette kezébe az ügyek vezetését.

9) Wesselényi korábban a ref. vallás hive volt, s Pázmány ösztönzésére tért át a kath. egyházba. Murányvár bevétele s a murányi Venussal (Széchy Mária) való egybekelése után tekintélye, gazdagsága gyorsan emelkedett; III. Ferdinánd az ő érdemeit többek közt grófi méltósággal is jutalmazta.

10) Ribini, Memorabilia Aug. Confessionis in Regno Hungariae. I. k., 498—99. l.

11) Ribini, i. m. I. k. 476—88. l. közli a feliratokat és válaszokat, valamint a XVIII. t. c. is, mely kimondja, hogy „mindkét félnek 1647 óta előfordult vallásos sérelmei az 1649. X. t. c. értelmében, a király igérete szerént, az akadályok elhárintatván, el fognak intéztetni.“ — A viták folyama alatt a nádornál a politikai áramlatot nagyon jellemző, ismeretlen kéz által fogalmazott irat tétetett le, mely azt tanácsolja a nemzetnek, hogy mondjon le király-választási jogáról addig, míg önként és kedvező feltételek mellett teheti; mert midőn a török ki lesz űzve, úgy is csak a lesz a vége. A rendek még ekkor ezen ajánlatot kedvetlenül fogadták s a király-választási jogot legalább elvben még megmentették. Horváth M., Magyarország tört., V. k. 466. l.

12) Ezen hitlevélnek VI. pontja szól a vallásügyről és egészen egyezik a III. Ferdinánd koronázási hitlevele VI. pontjával. L. a 288. l. Az egész diploma közölve van a Hist. Dipl, 54—59. l.

13) Ribini, i. m. II. k. 1—2.; L.-Ember, i. m. 428. l.

14) A protestansok ezen alkalommal hat ízben folyamodtak a királyhoz. Ezen folyamodványok s az ezekre adott válaszok, a nádorhoz beadott folyamodvány és nyilatkozat egész terjedelmében közölve van a Hist. Dipl. Appendix, 104—42. l. Ezekből megtudjuk, hogy Sopron, Vas, Mosony, Győr, Komárom, Veszprém, Trencsén, Pozsony, Nyitra, Liptó, Bars, Árva, Zemplén, Abauj, Ugocsa, Gömör, Szatmár, Borsod, Torna, Szepes, Szabolcs, Sáros (22) megyékben fordultak elő templom-foglalások és erőszakos téritések.

15) Báthory Zsófia, mint kath. szülők gyermeke, a kath. vallásban neveltetett. Midőn II. Rákóczy Györgygyel eljegyeztetett, Loránfy Zsuzsánna (I. Rákóczy Gy. neje) sürgetésére a ref. egyházba tért át. Férje halála után visszatérvén a kath. egyházba (1661.), udvarába jezsuitákat hivott s uradalmaiban elkezdte mindannak lerontását, mit a Rákóczy-ház a protestantismus érdekében épitett. Kéréssel, buzditással, fenyegetéssel sürgette alattvalóinak megtérését; a makacsokat zaklatta, a prot. lelkészeket elűzte; a protestansok templomait, iskoláit, javadalmait lefoglalta sat. Pauler Gy., i. m. I. k. 64—66. l. Báthory Zsófiának az áttérésre vonatkozó levelét és Szelepcsényi Gy. válaszát közli Szilágyi S. a Magy. Prot. Figy. 1874. évf. 337—39. l.

16) Báthory Zsófia és fia I. Rákóczy Ferenc 1671. a s.-pataki collegiumot minden vagyonával együtt karhatalommal elfoglalta s a tanárokat és tanulókat elűzte. A tanulók egyrésze Pósaházi János és Buzinkai Mihály tanárok vezetése alatt előbb a debreceni collegiumba menekült; 1672. tavaszán Apafi fejedelem a menekülteket a gy.-fehérvári Bethlen tanodába szállásolta el. 1681. a Tököly felkelése idejében egy részük visszatért Patakra; 1686. a patronusok id. Tsétsi Jánost választották tanárnak; de már 1687. újra katonai karhatalom foglalta el az iskolát. A tanulók egy része most is Gy.-Fehérvárra vonult; más része Tsétsi vezetése alatt Göncön telepedett le. 1695. onnan is elűzetvén, Kassára menekültek. 1704. végén, II. Rákóczy Ferenc védelmébe bizva, ujra rendezni kezdették az anyaiskolát; de a felkelés legyőzése után még sok zaklatásnak volt az kitéve. 1714. jun. 22. egy deputatio erőszakkal akarta elfoglalni az iskolát, de a deputatiot a pataki asszonyok megszalasztották. Végre III. Károly rendelete (aug. 1.) a tanárokat és tanulókat az iskolának és templomnak birtokában kegyelmesen továbbra is meghagyta; 1732. pedig, ugyancsak III. Károly jóakaratából, a további zaklatásoktól megszabadult. Molnár Al., A közoktatás tört. Magyarországon (B.-pest, 1881.), I. k. 431—48. l. Báthory Zs. üldözéseiről Szikszai Pál, Prot. Egyh. és Isk. Lap, 1881. évf. 1691—95., 1723—27. l.

17) Nyitramegyében Miaván történt, hogy azon protestansok közül, kiket erőszakkal hurcoltak a templomba, egy, midőn a plebános a szájába akarta tenni az ostyát, igy kiáltott fel: „Pater, az istenre esküszöm, hogy ha belém tömöd, leharapom az ujjadat!“ Ugyanott ittasokat is erőltettek a communiora. Hist. Dipl., Appendix, 118. l; Lányi Knauz (Magyar Egyháztörténelme), II. k. 228—29. l. nem hiszi, hogy ilyen botrány megtörténhetett volna. De ha a XIV. Lajos művelt Franciaországában megtörténhetett, pedig ott is történt efféle (l. Félice-Bonifas-nak az 575. l. 2. j. i. m. 419—25. l.), vajjon a sokkal durvább osztrák kényuralom alatt, annak egyes vakbuzgó tagjai nem léphették-e át az okosság, a tisztesség határát, tudván, hogy a zentségnek, kath. felfogás szerént, ex opere operato is hatása van? Akinek

van lelke a fegyveres téritésre, annak lehet vakmerősége mindennemű szentségtörésre is!

18) Az országgyűlés tüntető odahagyásának csak azon esetben lett volna értelme, ha tiltakozásuknak fegyveres erővel is súlyt tudtak volna adni; de Erdély ezen időben már nem volt olyan helyzetben, hogy fellépésével Bécsre nyomást gyakorolhatott volna. V. ö. Irinyi Józs., Az 1790/91-iki 26-ik vallásügyi törvény keletkezésének történelme (Pest, 1857.), 9. l.

19) A megyékhez leküldött törvényeket a 13 felvidéki megye (Szepes, Sáros, Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa, Abauj, Borsod, Torna, Gömör, Heves, Szabolcs, Szatmár megyék, Kassa, Eperjes, Bártfa, Lőcse, Kisszeben, Szatmár és Németi sz. királyi városokkal) a zempléni gyűlés végzése értelmében Bécsbe visszaküldötte. Porcia a követeket a nádorhoz utasitotta s meghagyta, hogy parancsolja haza ezen nyugtalan embereket s adja tudtukra, hogy ha nem engedelmeskednek, a király hűtlenségükért szigorúan meg fogja büntetni. Horváth M., Magy. ország tört., V. k. 513. l.

20) A békét 20 évre kötötték; Apafit mindkét császár fejedelemnek elismerte; Érsekújvár, Nográd és Nagy-Várad török kézen maradt, honnan szabadon zsákmányolhattak sat.

21) Pauler Gy., i. m. I. k. 55—60. l.

22) Ezen két folyamodványt és a követi utasitást, a felsorolt sérelmekkel együtt, közli Liszkay Józs., a S.-pataki Füz., 1868. évf. 81—92. l.

23) Herceg Lobkovitz I. Lipótnak főudvarmestere és Auersperg megbuktatása (1668.) után legbefolyásosabb minisztere, francia műveltségű, gúnyos, könnyelmű főúr, az absolitismus buzgó szolgája s a Magyarországot ezen időben ért csapásoknak főszerzője volt. Szilágyi S., Zrinyi Péter és társai ligája s a rendkivüli törvényszékek (Lipcse, 1867.), 7—8. l.

24) Szilágyi S., i. m. 4. l.

25) Pauler Gy., i. m. I. k. 84. l. Az esküvő mások szerént Sárospatakon vagy Zborón volt.

26) Pauler Gy., i. m. I. k. 103. l.

27) Szilágyi S., i. m. 20—22.; Pauler Gy., i. m. I. k. 128—33. l.

28) Az eperjesi gyűlést megelőzőleg Rákóczy Fer. a tiszamelléki reformáltakkal Sárospatakon ápr. 26. egyességre lépett, s lefoglalt javadalmaik visszaadására kötelezte magát. Szilágyi S., i. m. 30—31.; Pauler, i. m. I. 230—53. l.

29) A horvátországi rabló hadjáratról; a megyék felkelésének végéről l. Pauler, i. m. I. k. 395—401.; II. k. 43—46.

30) Az újhelyi egyesség értelmében Rákóczy minden várába német őrséget fogad be, minden szövetkezésről lemond, a rebelliseket megnevezi, iromanyait kiadja és körülbelől 200000 frtot fizet. Pauler, i. m. II. k. 88—90. l.

31) Lipótnak Madridba irt leveleiből. Pauler, i. m. I. k. 358.; Szilágyi, i. m. 48. l.

32) A törvényszék elnöke Hocher; tagjai: gr. Windischgrätz Th., Hörwárt J. H., b. Kapliers Zd. G, gr. Windhaag J., b. Bucellini Gy., Andler F. T., Brünning J., Abele Kr., Leopold J., dr. Mollitor J. T, dr. Grumbach J. főhadbiró voltak. Pauler, i. m. II. k. 150. l.

33) Pauler, i. m. II. k. 352—58. l.

104. A bécsi kormány tanácsára Lipót a magyar alkotmányt felfüggeszti; a clerus pedig a jezsuiták segélyével a magyarországi protestantismus kiirtására minden eszközt mozgásba hoz; de a lelketlen üldözések által vértanuvá avatott magyar prot. egyházat a tiz éves vérkeresztség (1671—81.), a börtön és gályarabság súlyos megpróbáltatásai nem foszthatják meg életerejétől, jobb jövőjének hitétől, reményétől.

A bécsi kormány törvényszegései által előidézett felkelés vezetőinek a vérpadon kiontott vére és családjaiknak koldusbotra juttatása, még nem volt elég engesztelő áldozat; a magyar szabadság gyűlöletén táplálkozó gyáva boszú az alsóbb körökből is kikereste áldozatait. E végett Lipót rendeletére már 1670. (aug.) *Löcsén*, Rottal elnöklete alatt *nyomozó bizottság* ült össze, mégpedig azon *nyiltan bevallott ürügy alatt*, hogy az ország békéjét biztositsa, az ártatlanokat a bűnösöktől különválaszsza s a katonaságot megfékezze (tehát ezek féktelenségét elismerte). De a bizottság *igazi célja* a volt, hogy a protestantismus védbástyáit, a kir. városokat, kiváltságaik ellenére, német őrséggel szállassa meg, hogy a gyanusabb főurak várait és kastélyait elszedesse, s általában egy később összeülő teljes hatalmu törvényszék számára az adatokat előkészitse. Miután a bizottság ezen feladatának megfelelt, a börtönöket megtöltötte, a várakba és városokba német őrséget rendelt, eloszlott [1]).

Ily előzmények után ült össze Pozsonyban (1671. jan. 3. nyilt meg), ugyancsak gr. Rottal elnöklete alatt azon *törvényszék (judicium delegatum)*, melynek a felkelés kisebb részesei felett kellett itéletet mondani. A *bizottság tagjai* voltak: *Szelepcsényi György* esztergomi érsek és kir. helytartó [2]), *Gubasóczy János* pécsi püspök, *Forgách Ádám* helyettes országbiró, *Zichy István* pozsonyi kamara-elnök, *Majthényi János* kir. személynök, *Mórócz István*, *Pesthy András* *Mednyánszky János*, *Bársony János*, *Orbán Pál*, *Korompay Péter*, *Kerekes Menyhért* kir. táblabirák és *Mayláth Miklós* közügyigazgató. Ezen bizottság a murányi levéltár nyomán kezdette meg a vádlottak pereit, s a lőcsei és eperjesi börtönökből (márc. 5. óta) 233, többnyire prot. nemest és nehány lelkészt idézett meg, kiket részint a török háborura való bujtogatással, részint a nép lázitásával, részint külföldi segély keresésével részint titkos gyülésezésekkel sat. vádoltak (10 vádoló kérdést tettek fel). Az ország több megyéjében (Győr, Turóc, Esztergom, Abauj, Gömör, Borsod, Zemplén s m.) *számos tanut hallgattak ki*, kiktől azonban valami fontosabb, terhelőbb vallomást

nem igen nyertek. A vádlottak közül többet *halálra itéltek* (a büszke, hajthatatlan *Bonis Ferenc* ki is végeztetett ápr. 30.), néhány halálra itéltnek miután katholikusokká lettek *a bécsi felülvizsgáló biróság kegyelmet* adott, másoknak halálos itéletét *örök várfogságra* változtatták, némelyeket *váltságdijért* szabadon bocsátottak, másokat *száműztek*; mindnyájának, az elmenekülteknek és az elhalt vádlottak örököseinek is *vagyonát* egészben vagy részben *lefoglalták*[3]). *Czeglédi István*, a híres kassai ref. lelkész, a Pozsonyba szállitás alatt a n.-szombati határban halt meg (1671. jun. 5.; állitólag megmérgeztetett). Hasonló sors érte *Ketzer Ambrust* is, ugyancsak N.-Szombat alatt. Az utolsó halálos itéletet Pozsonyban az agg, rajongó, félig őrült, morva menekült *Drabiciuson* hajtották végre, ki a felkeléssel semmi összeköttetésben sem volt, de korábban cseh nyelven egy munkát irt[4]), melyben nem igen válogatott nyelven Lipótnak és házának bukásait jósolta meg. Kivégeztetése előtt egy jezsuita kegyelmet igért, ha katholikussá lesz; az elámitott agg elhitte, de a kegyelem elmaradt[5]).

Ugy látszik azonban, hogy a kormány a koldusbotra juttatást, börtönt, katonai visszaéléseket és kegyetlenségeket (pl. *Kobb* kassai helyettes kapitány a karóba húzatást és akasztatást gyakran igénybe vette) és más ilyen békéltető eszközeit nem tartotta elegendőnek az ország lecsendesitésére; hanem ujabb idegen zsoldos hadakkal árasztotta el az országot s azoknak eltartása végett kiváltságos és nem kiváltságos lakosra *terhes s addig ismeretlen adókat* (termény- és telek-adót; fogyasztási adót hús, bor, sör, pálinka, sertés és barom után) *rótt ki* (Lipotnak 1671. márc. 21. rendelete)[6]). *Széchenyi Gy.* kalocsai érsek őszintén figyelmeztette a királyt ezen szigorúság káros következményeire, az ország pusztulására, a kétségbeesés szülte visszatorolásra. A vármegyék, városok ismételve feliratokkal s küldöttségek által keresték meg a királyt, hogy a törvénytelen és elviselhetlen intézkedéseket szüntesse meg. De a nemzet panasza Bécsben süket fülekre talált; mindössze annyi eredménye lett, hogy egy ujabb rendelet, a már megidézettek, menekültek és most is gyülésezők kivételével, a zendülésben részeseknek kegyelmet adott (jun. 26.) s az adón is könnyitett valamit.

Azonban a jezsuiták által sugalmazott ellenséges kormány nem elégedett meg a nemzet erejének megtörését célozó, emlitett intézkedéseivel. Azon hitben, hogy a prot. egyház a szabad szellem tűzhelye, ezen tűzhely szétrombolását is munkába vette. Az összeesküvést nem lehetett a protestansoknak tulajdonitni, miután a fővezetők mind katholikusok voltak. Más ürügyet kellet tehát keresni, s a külföldről beáromlott jezsuita szellem talált is eleget. *Bársony György* váradi

címzetes püspökök „*Veritás toti mundo declarata*“ című művében (*Kassán*, 1671.), hamis bizonyitékokkal és álokoskodással, azt igyekezett elhitetni, hogy a király a protestansokat nem tartozik országában megtűrni; mert ők a kath. vallás sérelme nélkül nem létezhetnek; mert a kath. rendek a vallás szabadságra vonatkozó törvények ellen tiltakoztak; s mert a protestansok eltértek eredeti hitvallásaiktól [7]. Ezen elveket helyeselte a kormány és készséggel követték a főpapok, főurak és tábornokok. Igy kezdődött meg az üldözés olyan terjedelemben és olyan kiméletlenséggel, a minőt csak a zsidó kizárólagosság örökébe lépett („extra Ecclesiam non est salvus“, „compelle intrare“ elveket valló) romanismus és jezsuitismus önhittsége és vakbuzgó türelmetlensége volt képes kifejteni. *Szelepcsényi Gy.* esztergomi, *Széchenyi Gy.* kalocsai érsekek, *Kollonich Lipot* németújvári püspök és kamara-elnök, *Kolosváry Imre* egri prepost, *Bársony Gy.* váradi, *Szegedi Fer.* egri, *Pongrácz Gy.* váci püspökök és a jezsuiták hajdúkkal, horvátokkal és vasas németekkel járták be a felvidéket, s nemcsak falu helyeken, hanem az eddig megkimélt kir. városokban is elfoglalták a prot. templomokat és iskolákat, elűzték a lelkészeket, tanárokat és tanitókat, s ott, a hol ellenállásra találtak, a *katona missionariusok* öltek, gyilkoltak, nem-és korkülönbség nélkül, raboltak és pusztitottak istennek nagyobb dicsőségére, a szent keresztnek diadalára. Igy vették el a *selmeci templomot* (még 1669.); a *kassait Spankau* odavaló parancsnok, az ajtókat ácsokkal betöretvén, erőszakkal foglalta el (1671. nov. 22.), s a superintendenst öt lelkészszel együtt börtönbe vitette. *Báthory Zsófia*, hogy az udvar kegyét annál inkább megnyerje, miután roppant uradalmaiból a prot. lelkészeket és tanitókat elűzte; az egész *Hegyalját*, *Szántót*, *Mádot*, *Tályát*, *Tokajt*, *Keresztúrt*, *Liszkát* „megtisztitotta a dögvész kathedráitól,“ német katonák segélyével elfoglalta a *s.-pataki iskolát*, elkergette a tanárokat és tanulókat (1671. okt.; elfoglalta *a templomot* és elűzte a három ref. lelkészt nov. 18.). A következő évben tovább folyt az erőszakos templomfoglalás. *Pongrácz György* püspök elvette a *n.-szombati* (1672. jan. 16.), *gr. Pálffi* a *somorjai* (jun. 30.), *Kolozsváry Imre* prepost a *Bártfai* templomot (jun. 2.). *Szegedy Fer.* egri püspök *Spankau* katonai segélyével (szept. végén) birtokába vette *az eperjesi akadémiát*, annak 100000 frt. alapitványát (mely *Vitnyédy* buzgósága által jött létre 1666.) és a két templomot, a négy lelkészt, tiz tanárt és 400 deákot pedig elűzte. *Szécsenyi Gy.* érsek különösen *Borsod*, *Gömör*, *Torna*, *Sáros* és *Abauj* megyékben fejtett ki nagy tevékenységet. *Lamb* kapitány *Liptó* és *Turóc* megyékben; *Bársony Gy.* a *Szepességen* erőszakoskodott. Bár-

sony Gy. határtalan vakbuzgóságát majdnem, testvére János, az itélőmester pedig életével fizette meg. Ugyanis a szepesi canonica visitatio (így nevezték a templomok, iskolák és más egyházi birtokok lefoglalását) után, fegyveres horvát csapatokkal *Nyitra* megyébe vonultak. A *turalukaiak* a kir. parancs előmutatását kérték, s miután ez nem történt meg, fegyveresen ellenállottak. A horvátok a zendülőkre lőttek, erre valóságos harc fejlődött ki; *Bársony János* golyótól találva felkoncoltatott; a püspök megszaladt, de elfogták, rútúl elverték, s ha *Krmann Dániel* (turalukai evang. lelkész, a superintendens apja) meg nem menti, bizonyára ő is testvére sorsára jut. Igy vesztette el templomát és iskoláját *Győr*, *Komárom* (hol *Száki János*, ejdi ref. lelkész 1671. kegyetlenül kivégeztetett; a jelenlevő jezsuita a szerencsétlennek, a hóhér által leberetvált fejére olvasztott ónot öntetett, ezt mondván: „ töltsrá az ő fejére sz. olajat, mert méltó ő ilyen drága kenetre“; azután szurokba, kénbe és viaszba mártott vászonba göngyöltette és megégette, feleségének pedig fejét vétette), *Óvár*, *N.-Bánya*, *Ungvár*, *Munkács*, *Szakolca*, *Körmöc*, *Késmárk* és több más város. *Pozsonyra* is rákerült a sor. Előbb Szelepcsényi követség útján szólitotta fel a hatóságot a templomok átadására, de sikertelen; azután csellel igyekeztek azoknak birtokába jutni, de a pozsonyiak ezt meghiúsitották. A polgárság látva a fenyegető veszélyt, többízben a királyhoz folyamodott védelemért, de azért a zaklatások tovább folytak. Majd fegyveres csapatok vonultak a városba, s azokat a polgárok lakásain szállásolták el (a katonai megszállás a polgárok költségén hét évig tartott). Azután a tekintélyesebb polgárokat *N.-Szombatba rendkivüli törvényszék* elé idézték (1672. máj. 27 — jun. 13.); azokat, kik a templom átadása mellett nyilatkoztak, felmentették (öt polgárt); a többit fej- és jószágvesztésre itélték s börtönbe vetették. Végre (jul. 18). erős katonai fedezett alatt, Kollonics püspök vezetése mellett, a prot. iskola és templomok ajtóit fejszékkel feltörték és birtokukba vették; a lelkészeket, miután magukat irásban arra kötelezték, hogy többé vissza nem térnek, a városból elűzték és a bebörtönzött polgárokat súlyos váltságdíj mellett szabadon bocsátották [*]).

A gonosz tanács útján járó kormány és clerus tömeges vakbuzgó üldözése és szívtelen kegyetlenkedése a kitűzött céllal éppen ellenkező eredményt szült. A vallásukban, hazafiságukban, vagyonukban és családjukban megtámadott protestansok ezen sokszoros nyomás alatt sem hajoltak meg a kereszt előtt. Az elűzött lelkészek, templom hiányában, isten szabad ege alatt s *az erdőkben tartottak istentiszteletet* és osztottak úrvacsorát; az elmozditott prot. hivatalnokok, az ipar-

társulatokból kizárt prot. iparosok, végszükségre jutva, Erdély felé vonultak, s az onnan betörő felkelők, az úgynevezett *kurucok* sorait szaporitották. Igy űzte a minden józan számitást megvető kormány az elkeseredett nemzet nagy részét a kétségbeesés karjaiba, hogy miután már majdnem mindenét elvesztette, a fegyver kockájára bizza sorsa jobbra fordultát. Az Erdélybe menekült bujdosók mintegy 15000 főnyi haddal (*Petróczy, Szepessy Pál, Kende Gábor* és *Szuhay Mátyás* vezetése alatt, 1672. aug.) csakugyan beütötték, s ezzel kezdetét vette a *kuruc háboru*, melyet a vallásos vakbuzgóság és a politikai kétségbeesés táplált oly hosszú ideig és tett véressé és kegyetlenné. A felkelők Spankaut Kassánál megverték; de később Kobb tábornok által, a hajduk árulása következtében, megveretve, török területre vonultak (okt. 27).

Ezen csekély diadal a bécsi kormányt a helyett, hogy bölcsebb politika követésére inditotta volna, már régen forralt végzetes terve kivitelére sarkalta. Az *alkotmány útjáról egészen letért*; a nádori és báni méltóság betöltése helyett még az udvar kész szolgáját, Szelepcsényi érseket is megfosztotta a kir. helytartóságtól és egy egészen idegen, durva katonát, *Ampringen Gáspárt*, a német rend nagymesterét *nevezte ki az ország teljes hatalmu kormányzójává* (1673. feb. 27.), ki az igazságszolgáltatás eszközeiül a pallost, a karót, a német dragonyosok embertelenségét és az eretnek vérre szomjas jezsuita kegyességet vette igénybe. Ampringen szívtelensége, a bujdosókat zaklató tábornokok (Spankau, Kobb, Karaffa, Strasoldo) és idegen zsoldosok embertelen kegyetlensége és zsarolása, a lázadás tüzének folyvást ujabb táplálékot szolgáltattak. Viszont a végsőig sanyargatott nép, a mikor és a hol lehetett, kinzóin megfelelő boszút állott. *Az egész ország két ellenséges pártra szakadt: a nemzeti pártra* (*kurucok*) *és kormánypártra* (*labancok*), melyek egymást engesztelhetetlenül gyűlölték s folyvást egymás megrontására törekedtek. Alkotmány, törvény porba tiporva, a fegyvernek és ököljognak engedte át a tért.

Az alkotmány felfüggesztését nyomon kisérték azon intézkedések, melyek a protestantismus teljes megsemmisitését célozták. A templomok és iskolák elfoglalása, a jobbágyok erőszakos téritgetése, sanyargatása távolról sem közelitették meg a kitűzött célt. *A clerus tehát döntő lépésre készült*; azt hitte, hogy ha a prot. lelkipásztorokat el teszi láb alól, a nyáj szétrobbantása könnyü munka lesz. Ezen célból *Szelepcsényi* esztergomi érsek, mint törvénykezési helytartó, egyelőre a bányavárosokból s a szomszédos (Zólyom, Liptó és Turóc) megyékből *32 evang. és egy ref. lelkészt idézett meg Pozsonyba 1673. szept. 25-ikére*, hol ezen alkalomból *rendkivüli törvényszék* (*judi-*

cium delegatum) ült össze [9]). A megidézettek majdnem mind megjelentek (köztük két evang. superint. Kalinka és Tarnóczy, a harmadik, Fekete meg sem volt idézve, de utóbb mégis elitéltetett) s *a kath. vallás és a felség megsértésével s hazaárulással vádoltattak* [10]). Bizonyitékúl névtelen leveleket hoztak fel ellenünk, továbbá *Vittnyédinek*, a híres izgatónak (már ekkor halva volt) *Bethlen Miklóshoz és Ketzerhez irt két levelét* (utóbbi jegyekkel volt irva) [11]), melyekből a tünt ki, hogy a felkelésre készen voltak. A vádlottak hiába igyekeztek ártatlanságukat bebizonyitni, a törvényszék csak megbüntetésökre gondolt. Kínzással és halállal fenyegették, ha bűnösségüket el nem ismerik, kegyelemért nem folyamodnak, s ezt megnyervén, *reversalist* nem adnak arról, hogy vagy *hivatalukról lemondanak*, vagy *számüzetésbe mennek*, vagy *a kath. egyházba áttérnek.* Az öregebbek és gyengébbek a lelkészi hivatalról való lemondást, a többiek a számüzetést választották, s a kétféle reversalisnak aláirtak. Szelepcsényi és Kollonics mindent elkövettek, hogy a vádlottakat áttéritsék, de ezen menedéket csak egy (Suhajda) vette igénybe. Végre a számüzetésbe indulók (ezek közt volt *Burius* korponai evang. lelkész, ki az idézés történetét részletesen megirta, és két superint.) harminc napi határidőt nyertek [12]).

Ezen idézés sikere által felbátoritva, *Szelepcsényi az összes prot. lelkészeket és tanitókat*, nemcsak a királyság területéről, hanem a török hódoltságból is, *1674. márc. 5-ikére Pozsonyba, törvényszék elé idézte* [13]). Hogy minő célból történt ez, nyiltan bevallotta Széchenyi Gy., a tömeges megidézés okáról kérdezősködőknek: „*Magyarországban az evangelikusoknak olyan kötelet fontunk, melyet ha nyakukba ránthatunk, soha többször az evang. vallás lábra nem áll.*“ A megjelentek száma meghaladta a *négyszázat* (Spankau a kassa-vidékieket felmentette, a hódoltságban lakók legnagyobb része pedig a basák védelmét vette igénybe, igen sokan a veszedelem elől egy- vagy másfelé elmenekültek) [14]). *A vádak* ugyanazok voltak, mint az előbbi idézés alkalmával: a pápistákat s a királyt bálványimádóknak nevezték, Máriát, a szenteket s Krisztus képeit káromolták, a király ellenségeit segitették, a törökökkel szövődöztek sat. Bizonyitékúl ismét Vittnyédi levelei szerepeltek. A törvényszék a vádlottak védelmére ügyvédeket rendelt [15]), de nem azokat, kiket vádlottak ohajtottak. Azt hitték, hogy így a perfolyam törvényesebb színt nyer. Az ügyészek becsületesen védelmezték vádlottakat; kimutatták, hogy felségsértéssel, felkeléssel egészen ártatlanúl vádoltatnak, s hibájuk az, hogy protestansok; a királyi ügyészt is többször keményen sarokba szoritották. Mindhiába! Nem az igazsá-

got akarták ott kideritni, hanem a gyűlölt protestansokat eltiporni. Midőn a pernek ilyen fordulata aggasztó kezdett lenni, *Szelepcsényi* a védő ügyvédeknek a vádlottak tisztázására felhozott bizonyitékait és mentségeit, azoknak tiltakozása ellenére, a periratokból egyszerűen kitöröltette. Tárgyalás alatt a birák és megbizottak magán úton is, igéretekkel és fenyegetésekkel akarták vádlottakat rábeszélni, hogy ismerjék el rebellis voltukat, kérjenek kegyelmet és irjanak alá vagy annak a reversalisnak, mely őket hivatalukról való lemondásra, vagy annak, mely a hazából való eltávozásra kötelezi; ellenkező esetben megátalkodottságukért keservesen meglakolnak, börtön, halál és meggyalázó gályarabság vár reájuk. De ők ártatlanságuk érzetében s a törvények védelmében bizva, minden fenyegetéssel és zaklatással szemben állhatatosak maradtak, ezért *a törvényszék mindnyájukra kimondta a halálos itéletet* (ápr. 4. a lelkészekre, ápr. 7. a tanitókra).

Az itélet kimondása után a kimélet véget ért. Kollonics *Sellyei* ref. superintendenst, három társával együtt (*Miskolczi Mih.* füleki, *Bátorkeszy Ist.* veszprémi, *Czeglédi Pét.* lévai ref. lelkészeket) *vasba verette* s börtönbe vitette (máj. 5.), hasonló sors érte *Lányi György* korponai evang. rectort is (máj. 8.). Ezen szigorúbb bánásmód s a komor jövő rémképe sok lelkészt megtántoritott; *236 lelkész egyik vagy másik reversalisnak aláirt* (máj. hóban) *és Pozsonyból elbocsáttatott.* A többi elitélt nem akarta életét meggyőződése megtagadása és egyháza elárulása árán megváltani; hanem tűrt, szenvedett, remélt. Végszükségükben a kormányzóhoz és Bécsbe folyamodtak irgalomért; de ezen reményükben is csalódtak. Máj. 29. újból felszólitották az elitélteket a reversalisok aláirására; s miután meg nem hajoltak, a reformáltakat az evangelikusoktól különválasztották és utóbbiakat (százan felül) az érseki udvarba vitték (két ref. lelkész is ezek közé elegyedett, hogy lássák, mi fog történni). Az érsek és Kollonics csapatonként maga elé idézte és ismételve a reversalis aláirására erőltette, *46 evang. és két ref. lelkész az aláirást most is megtagadta.* A boszús érsek ezeket szekerekre s hajóra rakatva, *várfogságra vitette* (*Komáromba* 19 evang. és egy ref. lelkészt; *Sárvárra* 8 evang., *Berencsre* egy evang. s a régebben vasra vert négy ref. lelkészt; *Leopoldvárra* 19 evang. és egy ref. lelkészt). Jun. 3. a *ref. elitélteket is elhurcolták a kijelölt várbörtönökbe* (hetet *Sárvárra*, hatot *Kapuvárra*, hatot *Eberhardra*, az érsek várába, 21-et a pozsonyi börtönbe, utóbbiakat jun. 6. *Lepoldvárra* szállitották). A főpapok arra számitottak, hogy a sanyarúság a nyakasokat meg fogja törni. És csakugyan a nehéz várfogság sanyarúsága, a nyirkos, tisztátlan, dohos kamrák, a rosz táplá-

lék, az erejüket kimeritő vagy lealázó munka (pecegödör takaritás, sáncásás sat.), a poroszlóknak embertelen bánásmódja, a nyakukra küldött jezsuiták (főleg a kegyetlen *Kelio*) folytonos téritési zaklatása és gúnyolása, többet megingatott és reversalis aláirásra kényszeritett (Komáromban áttért 17, Leopoldvárban 4, egy az úton tért át). Azon állhatatos hősökre, kiket tíz havi szenvedés megtörni nem tudott, még zordonabb jövő várt. A protestansok dühös ellensége, *Kollonics* püspök, *a király parancsa ellenére* [16]), mely a fogoly lelkészek elbocsátását hagyta meg, elhatározta, hogy *a foglyokat* az olaszországba induló katonaság fedezete alatt *gályákra küldi*. A berencsi, komáromi és leopoldvári *41 foglyot* (1675. márc.) Ausztrián, Stirián és Illirián keresztül, hihetetlen szenvedések, nélkülözések és bántalmazások közt (még jobbacska ruháikat is elvették), Triesztbe s onnan hajón *Nápolyba szállitották*. De a nyomor helyére csak *harmincan érkeztek meg* (*Illyés Gerg.* malomsoki, *Gócs Mih.* kálnói evang. lelkész az úton halt meg; *Lányi Gy.* korponai, *Simonides Ján.* breznóbányai ev. rector, *Maszniczius Tóbiás* illavai ev. diakonus elmenekült; *Miskolczi Mih.* füleki, *Szecsei Ján.* sági, *Huszti Mih.* keszii, *Kórodi Ján.* cseglei ref. lelkészek *Theateben* — ma Chieti — haltak meg, ugyanott maradt betegen, de később Nápolyba szállittatott *Harsányi Istv.* rimaszombati és *Czeglédi Pét.* lévai ref. lelkész), hol személyenként ötven aranyon eladattak.

Az igaz ügynek ezen bátor, hű fiai a gályarabság nyomorai közt sem maradtak segély és vigasztalás nélkül. Ha a hazafias főpapság őket szeretetlenül a megsemmisülés útjára küldte; az idegenek, kik bennük csak az igazságért szenvedő embertársakat látták, szeretettel ölelték keblükre. A tekintélyes és nagybefolyású *Welcz György és Filep* testvérek, s más előkelő nemesek felkeresték a szerencsétleneket, ruhát és élelmet szereztek számukra. Pénzt is gyüjtöttek és személyenként száz arany váltságdíjt igértek a nápolyi vice-királynak; de ezen nemes tervet is meghiusitották a jezsuiták. *Zaffius Miklós* velencei orvos is minden követ megmozditott, hogy a szerencsétleneket kiszabadithassa. érdekükben leveleket irt Angliába, Hollandiába, Schweizba, Németországba, Bécsbe, Erdélybe; maguk a foglyok is mindenütt bekopogtattak könyörületre inditó folyadmodványaikkal [17]). Az esdő szózatok rokonszenves viszhangot keltettek Európa prot. államaiban, s ezek közbenjárása meghozta a szabadulás régóta sovárgott óráját. A hollandi szövetséges rendek határozott utasitására *Ruyter Mihály* altengernagy (1676. feb. 11.) a hollandi hajórajjal a nápolyi kikötőben horgonyt vet, a rabláncok lehullanak, s a hitvallók, zsoltárok zengésével dicső-

itve a szabaditó istent, a védő hajókra szállanak. Ruyter megindulva jelenti ki nekik, hogy „egy diadala sem okozott oly örömöt, mint Krisztus szolgáinak az elviselhetlen iga alól való megszabaditása.“ S midőn a megszabaditottak forró könyek közt mondanak hálát a nemes szivü hősnek, ő ezen szavakkal utasitja el magától a hálálkodást: „*Mi csak isten eszközei vagyunk, köszönjétek istennek, mert ő szabaditott meg titeket.*“

Az embertelenül nyomorgatott 41 prot. hitvallóból már csak *25 volt életben* [18]). Ezek Velencébe szállittatván, onnan Schweizba, Németországba, Angliába és Hollandiába vonultak, mindenütt szíves fogadtatásra találtak, míg végre hazájukba visszatérhettek. Az *eberhardi foglyok* is egy vagy más módon megszabadultak [19]). *A sárvári és kapuvári 20 fogolyra* (*Szendrei Márt.* harmaci ref. lel. a börtönben meghalt) ugyancsak kínos napok vártak, *Buccariba* (Fiume mellett) szállitották őket (1675. jul. 1.), hol három meghalt, tiz áttért, kettőt korábban kiváltottak, ötöt pedig kik a kínos fogságot végig szenvedték, (*II. György* szász vál. fejedelem közbenjárására) *Lipót* megbizásából, *Szalontai István* szabaditott meg (1676. máj.) [20]).

Hogy a gályarabok szenvedésének oly rendkivüli erkölcsi hatása lesz, hogy az Európa prot. államainak figyelmét és rokonszenvét a magyar prot. vértanu-egyház felé fogja irányozni: ezt mind a bécsi kormány mind a magyarországi római clerus egészen kifeledte a számitásból. A prot. lelkészeknek ama kevésre olvadt, de halni kész hős csapata hangos tiltakozás volt mindazon hatalmi törekvések ellen, melyekkel a magyarországi protestantismus lét-jogát kérdésessé akarták tenni, s melyekkel a lelkiismereti szabadságot kiméletlenül igyekeztek letiporni. A bécsi kormány a protestantismust, mint az absolutismus fő akadályát üldözte; pedig annak kath. körökben is erős ellenzéke volt. A clerus azt várta, hogy ha a lelkészek ellen irtó vadászatot kezd, a prot. egyház magától öszsze fog omlani. Föltevéseiben mindkét hatalom csalódott. A gályarabok nemcsak a prot. egyházat, hanem az ország alkotmányát is megmentették. Igaz, hogy csak töredékeiben; de oly töredékeiben, melyekből kitartással mindkettőt újból fel lehetett épitni. Az üldözés és szenvedés hosszú, keserves tíz éve alatt a főpapság sokat rombolt ugyan; de a protestantismus megsemmisitésének lehetetlenségéről is meggyőződött. Az elűzött vagy halálra kínzott prot. lelkészek helyét kath. papok és jezsuiták foglalták el, kik az alsóbb rendü protestansokat, mint a barmokat, korbácscsal hajtották misére, s ha hitüket vonakodtak elhagyni, megtagadták tőlük az esketést és tisztességes temetést. Ilyen durva eszközökkel erőltettek ezereket meg ezereket a

kath. egyházba. Egyedül *Szelepcsényi* „négy év alatt 63000-nél több népet téritett vissza az igazságra“ (*Cherrier* szerént).

Ezen szomorú időszak alatt a protestansok csak Tiszán túl, a török hódoltságban és Erdélyben élvezhették háboritlanúl a vallásszabadságot. De az emlitett helyeken, oly erős állást foglaltak el, hogy a clerus minden támadását meghiusitották; sőt idővel ezen védő várból az elvesztett területekre lassanként, de biztosan elő is nyomulhattak [21]). Azonban ezen kedvező időszak csak későn, egy századig tartó elnyomatás után következett be.

1) Szilágyi S., i. m. 67—68.; Pauler, i. m. II. 118—23., 171—72. l.

2) Szelepcsényi Gy. 1595 körül szül.; Pázmány tanitványa, vakbuzgó kath., okos, erélyes, de telhetetlen férfiú, az udvarnak kész szolgája volt. Azon beköltözött idegenek egyike, kik a magyar javadalmakból bőven kivették részüket, de a nemzet iránti rokonszenvük nem állott arányban az élvezett jótéteményekkel, s az „édes hazát és szabadságot,“ melynek romlására készséggel nyujtottak segédkezet, csak akkor szokták emlegetni, midőn az önkényes hatalom az ő nyakukra is rátette lábát. Kedvenc terve volt, hogy a kath. restauratiot Magyarországon is olyan módon hajtsák végre, miként az osztrák örökös tartományokban. Ezen cél elérésére minden eszközt jogosnak tartott, s ha azt mégsem érhette el, az nem buzgóságán mult, hanem a viszonyok hatalmán, melyeknek alakulási irányát egyesek téves eszméje meg nem változtathatja. 1666. az esztergomi érseki székre emeltetett; a következő évben Nádasdyval együtt kir. helytartóvá neveztetett ki. Meghalt 1685.,Litovicán, Morvaországban s ott is temettetett el. V. ö. Ferenczy-Danielik, Magyar irók, II. k. 306—8. l. is.

3) A bécsi biróságról és itéleteiről l. Pauler, i. m. II. k. 388—412. l.

4) Ezen munkát Comenius János, 1665. „Lux e tenebris, novis radiis aucta“ címen adta ki.

5) A pozsonyi törvényszék működéséről, Drabicius kivégeztetéséről (kinek előbb kezét, azután fejét vágták le s végre nyelvét a bitófára szegezték) sat. l. Szilágyi S., i. m. 69—74.; Pauler Gy., i. m. II. k. 236., 250—72., 308—28., 362—73., 376—88.; Lampe-Ember, i. m. 444—45.; Ribini, Memorabilia, II. k. 8—14. l.

6) Korneli, Fragmenta; Csányi Ján., Kronikája; Kazy, Hist. után közli Szilágyi S., i. m. 77—78.; Pauler, i. m. II. k. 412—16. l.

7) L. fennebb az 554. l. és az 559. l. a 8. j. Nevezett munka ellen Pósaházi emlitett cáfoló iratán kivül még több is jelent meg; nevezetesen Komáromi Csipkés György debreceni lelkésztől a „Molimen sisyphum,“ és még később (1683.) egy Freibergi Krestiansky Jób álnév alatt lappangó irótól az „Ausfürliche Antwort auf die entlarvte Wahrheit, contra G Barsony, praepositum capituli scepusiensis.“ V. ö. Fabó, Monumenta Evangelicorum Aug. Conf. in Hungaria Historica (3 k., Pest, 1861—65.), II. k. 217—18. l.

8) Joh. Liebergott, Tagebuch von der Wegnahme der ev. Kirchen u. Schulen im Jahr 1672. (Pressburg, 1681.). Az üldözésekről általában l. Lampe-Ember, i. m. 443—45., 748—50.; Ribini, Memorabilia, II. k. 16—20.; Fabó, Monumenta, II. k. 227—32.; Bauhofer, i. m. 236 -45.; Szilágyi S., i. m.

85—93.; Pauler Gy., i. m. II. k. 420—24.; Lányi-Knauz, i. m. II. k. 242—44.; Kócsi Csergő Bálint, Kősziklán épült ház ostroma (ford. Bod P., kiad. Szilágyi S., Lipcse, 1866.), 14—17.; Kiss Kálm., A szatmári ref. egyházmegye tört. (Kecskeméten, 1878.). 124—28. l.

9) A törvényszék következő tagokból alakult. 1. Szelepcsényi Gy. esztergomi érsek elnökölt. Balfelöl ült: 2. Széchenyi Gy. kalocsai érsek, 3. Kollonics Lipót újvári püs., 4. Gubasóczi esztergomi érseki vicarius, 5. Balogh Ist. n.-szombati kanonok, 6. Korompay Pét. pécsi püs., 7. Lapsánszky Ján. titoknok, 8. Kerekes Mih., 9. Nagy Fer. nemes, 10. Vályi Istv. az esztergomi káptalan jegyzője, 11. Török György kir. táblai ülnök. Jobb felöl ült: 1. Forgách Ádám országbiró, 2. gr. Illésházy György kir. táb. ülnök, 3. Majthényi Ján. személynök, 4. gr. Balassa Bálint korponai főkapitány, 5. Szente Bálint alhelytartó, 6. Morótz Istv. pozsonyi alispán, 7) Mednyánszky Pál itélő mester, 8. Orbán Pál személynöki itélő mester, 9. Tersztyánszky György itélő mester, 10. Majláth Miklós kir. ügyész. L. Burius, Micae, 45—46. l. Klein, Nachrichten, I. k. 399—400. és Lányi, Funda Davidis, E 2. l. némileg eltérnek a törvényszék felsorolt tagjaira vonatkozólag.

10) Azzal vádolták a megidézetteket, hogy a Nádasdy-féle lázadásban részt vettek, a népet lázitották; Győrt, Lévát, Veszprémet, Füleket a töröknek akarták átadni; kath papokat adtak el a töröknek, a miniszterek megölésén tanácskoztak, a miavai, turalukai és szenicei zendülésben részt vettek, kilenc kath. papot megöltek, gyujtogattak, sz. Máriát szidalmazták, a szentelt ostyát a töröknek ádták sat. V. ö. Bauhofer, i. m. 247.; Szilágyi S, i. m. 99—100. l.

11) Ezen levelek koholtak voltak; l. erre vonatkozólag a S.-pataki füz., 1868. évf., 843—44., 915—36. l. a Bethlen Miklós levelét. Az 1868. évf. 556—60. l. közli a két levelet.

12) Burius, Micae Historico-chronologicae evangelico-pannonicae skiagraphikos collectae cet. (Posonii, 1864., Lichner kiad.), 1—79. l., hol a kétféle reversalis is olvasható; Bauhofer, i. m. 245—58.; Szilágyi S., i. m. 98—106. l.

13) Ezen törvényszék, az előbbitől némileg eltérőleg, következőleg alakult. Szelepcsényi elnökölt; jobbra ültek: 1. Széchenyi Gy. kalocsai érsek és győri püs., 2. Pálffi Tamás kancellár és nyitrai püspök, 3. Kollonics Lipót újvári püs. és kamara-elnök, 4. Sennyei Ist. veszprémi püs., 5. Klobusitsky Ist. (vagy Gubasóczi) pécsi püs. és esztergomi vicarius, 6. Balogh Ist. n.-szombati kanonok, 7. Lapsánszky Ján. titoknok, 8. Kerekes Mih. (vagy Menyhért) mosonyi alispán és kir. táb. ülnök, 9. Vályi Mih. (vagy István) az esztergomi káptalan jegyzője, 10. Török Gy. kir. táb. ülnök; jobbra ültek: 1. Forgách Ádám országbiró, 2. Pálffi Mik. koronaőr, 3. Pálffi Ján. Ant. kir. táb. ülnök, 4. Széchy Ist. koronaőr és kir. táb. ülnök, 5. Erdődy György kir. táb. ülnök, 6. N. sz.-mártoni apát, 7. Szente Bál. alhelytartó, 8. Morótz Ist. pozsonyi alispán és alországbiró, 9. Mednyánszky Ján. (vagy Pál) helytartói itélőmester, 10. Posti And. országbirói itélőmester, 11. Tersztyánszky György személynöki itélőmester, 12. Majláth Mikl. kir ügyész, 13. Orbán Pál személynöki itélőmester. V. ö. Lányi, Funda Davidis, E 2—3. l.; Klein, Nachrichten, 400—401. l. Megjegyzendő, hogy (ugy látszik legalább) itt-ott a keresztnevek fel vannak cse-

rélve, sőt a hivatalok is. Gubasóczi és Klobusitzky valószinüleg egy személy. A delegatum judicium jegyzőkönyve (S.-pataki füz., 1863. évf. 543—44. l.) még felemliti a tagok közt gr. Eszterházy Pál curiai itélőmestert, Károlyi László szathmári főispánt. A tanuk kihallgatására egy okmányt közöl Liszkay J. (Révész, Figyelmező. 1874. évf. 487—91. l.).

14) A megjelentek számára vonatkozólag nagy az eltérés. Ribini (II. k. 37. l.) 193 evang. és 57. ref. lelkészt emlit; Bauhofer 250 luth. és 57 ref. lelkészről szól (254. l.); Lányi Gy. szerént (18. l.) 400 körül jelentek meg. Első nap 24-et szólitottak fel, de csak Sellyei Ist. pápai ref. lelkész és superint. volt jelen (mások szerént még öt társa is jelen volt); márc 9. Szepes és Sáros megyéből 58, Győr és Sopron megyéből 7, Torna és Veszprém megyéből 13, Vas megyéből 27, Nyitra megyéből 3 vádlott neve olvastatott fel; ápr. 2. 406 lelkész neve olvastatott fel, de csak 113 volt jelen. A meg nem jelenteket, mint makacsokat, elmarasztalták.

15) A periratban Szedeki Nagy Fer., Rezler György és Sándor György van emlitve; más adatok szerént a védők közt volt Heuszler Ferd. Menyh. is.

16) Állitólag a reformáltak sok költséggel és fáradsággal a királyhoz a foglyok szomorú sorsát elpanaszló folyamodványt juttattak, melyre a király a foglyok szabadonbocsátását elrendelte. Pálffy Tamás nyitrai püspök és kancellár a kir. rendelet hátára ezt irta: „hogy imádkozni (tanuljanak a gályákon“). Különben ilyen hamisitásra nem is volt szükség; hiszen Kollonics, kinek Magyarországra vonatkozó terve ama hirhedt nyilatkozatban volt összepontositva: „Faciam Hungariam captivam, postea mendicam, deinde catholicam;“ Kollonics már 1674. márc. ezt mondta a foglyoknak: „Ti erősen biztok a ti királyotokba, de az ő gratiaja soha nektek nem fog használni; mert adjon rólatok tizszer kegyelmes parancsolatot, én százszor megváltoztatom.“ Kócsi Csergő B., i. m. 100—101. l.

17) Az ide vonatkozó levelezéseket és folyamodványokat (20 darab) l. Lampe-Ember, i. m. 447—96. l.; Sellyei Ist. levele (S.-pataki füz., 1863. évf. 60—61. l.); Kócsi Bál. levele (u. o. 756—58. l); a füleki és több várőrség evang. vitézeinek folyamodványa Rottalhoz (S.-pat. füz., 1876. évf. 48—49. l.).

18) A nápolyba hurcolt 30 gályarab közül életben maradtak: I. a reformáltak közül: 1. Sellyei Ist. pápai l. és superint, 2. Komáromi Ist. ácsi, 3. Alistali György szőnyi, 4. Somodi Ján. szendi, 5. Körmendi György barsi decan, 6. Ungvári Ján. mező-örsi, 7. Kálnai Pét. putnoki, 8. Bátorkeszi Ist. veszprémi, 9. Köpeczi Balázs iskárosi, 10. Otrokócsi Fóris Fer. rimaszécsi (l. 553—54. l.), 11. Szentpéteri Márton hetyei, 12. Szalóczi Mih. zubogyi, 13. Krasznai Mih. keleméri, 14. Szodói Andr. sárói, 15. Jablonczai Ján. béjei lelkész, 16. Kócsi Csergő Bálint pápai rector, 17. Simonyi Pét. simoni rect.; II. az evangelikusok közül: 1. Nikletzius Sám. újbányai, 2. Nikletzius Balth. alsó-sztrehovai, 3. Leporinus Mik. poltari, 4. Steller Tam. besztercebányai rect., 5. Bugányi Mik gömöri, 6. Sedényi Ist. dörgicsei, 7. Tinkovits Ján. lestei, 8. Vigh Andr. füleki lelkész (a szabadulás után Graubündtenben halt meg); meghaltak a rabság alatt: 1. Füleki Ist.

naprágyi, 2. Szilvási Ist. császári ref. lelkészek; 8. Borhidai Mik. sz.-andrási ev. lel., 4. Pavlavicz Mik. turóc-sz.-mártoni ev. rect., 5. Masari Dán. tamásii ev. lel. (a siciliai expeditio alatt halt meg). V. ö A magy. prot. gályarabok teljes névsora, közli Révész (S.-pat. füz., 1865. évf. 839—41.); Lányi, Narratio Historica Captivitatis papisticae (h. n. 1676.), 68—69.l.; Fabó, Monumenta, II. k. 254—55. l.

19) Némethi Ist. nyárádi ref. l., kinek fél karját Szelepcsényi sajátkezüleg törte el egy kalapácscsal, Némethi Ist. szerecseni, Farkasdi Dán. szemerei ref. lelkészek 1675. nyarán szöktek el és tértek haza egyházaikba. Gömöri Kanta Pál még előbb csodálatos úton szabadult meg. Veresmarti Tam. sarkadi ref. tanitó elszökött volt, de visszavitték s addig kinozták, míg hivataláról lemondott, Szathmári Ist. tapóczafői ref. lelk. áttért. Kócsi Csergő, i. m. 68—69. l.

20) Buccariban meghalt: Szentkirályi And. sipii ref. l., Tökölyi Ist. dobozi r. l., Szendrei György balogi r. l.; korábban kiváltatott: Beregszászi Ist. hamvai és Csúzi Jakab losonci ref lel.; megszabadult: Rimaszombati Ján. csotói r. l., Tatai Sám. tornaalyai, Szentpéteri Ist. simonii, Ladmaczi Ist. serkei és Kállai Ist. váli ref. lelkész (utóbbi Velencében halt el). V. ö. S.-pataki füz., 1863. évf. 61—62. l. Beregszászi Ist. levele Velencéből 1676. már. 30.; S.-pat. füz., 1865. évf. 840—4. l.; Fabó, Monum. II. k. 256—57. l. I. Lipót parancsa a raboskodó magyar prot. lelkészek szabadon bocsátása iránt, Révész, Figyelő, 1874. évf. 339—40. l.

21) Az emlitett műveken kivül l. még Lányi Gy., Martyrum... Narratio Historica... Captivitatis Papisticae, cet. (H. n. 1676.); ugyanazon szerzőtől Constans Dávid álnév alatt, Funda Davidis contra Goliath. Hoc est Strigilis mendaciorum jesuiticorum, cet. (H. n. 1676.), melyet Kellio Mikl. jezsuitának Lapsanski János álnév alatt megjelent „Extractus verus et brevis, quo candide demonstratur: Acath. Praedicantium ex Regno Hungariae proscriptionem et degradationem, factam esse respectu rebellionis, non autem respectu religionis, cet. (Tyrnaviae, 1675.) cimű műve ellen irt; Hist. Diplom. 62—87.; Burius, Micae, 102—172. l. (163 számüzöttről); Fabó, Monumenta, II. k. 258—62., III. k. 355—87. l. (Simonides Ján., Galeria omnium sanctorum, cet.); Bauhofer, i. m. 253—73; Rácz Kár., A pozsonyi vértörvényszék áldozatai (S.-patak, 1874.); Lányi-Knauz, i. m. II. k. 245—51. (szerző azért nem tekinti „kizárólag vallási üldözésnek, mert számos Pozsony közelében lakó prot. prédikátor nem is bántatott." Hát ki bizonyitotta be, hogy az üldözött nehány száz lelkész mind rebellis volt?); A prot. papok ellen 1674... Pozsonyban tartott delegatum judicium teljes jegyzőkönyve (közli Ladányi G., S.-pataki füz. 1863. évf. 542., 655., 915. s k. l.); Beiträge zur Gesch. der von Admiral Ruyter von den neapolitanischen Galereen befreiten in Zürich aufgenommenen ung. Geistlichen (közli Antalfi Ján., S.-pat. füz., 1863. évf. 158., 252, 386., s k. l. 26 életrajz, cet.); A nápolyi gályákra itélt magyar prot. papok Apologiája (közli Szilágyi Ist., S.-pataki füz., 1861. évf. 739—50. l.; Rácz Kár., S.-pat. füz. 1868. évf. 830—50 l.); Sellyei Ist. Albuma (közli Zsilinszky Mih., S.pat. füz, 1866. évf. 73., 165., 280, 453. l.); Zürichi jegyzetek a magy. prot. egyh. gyász-tizedének eseményeire nézve (közli Zsilinszky Mih., S.-pat. füz., 1866. évf. 549., 672. l.); Nagy Józs., Az ev. egyh. viszon-

tagságai M. országon a XVII. sz. nyolcadik évtizedében (S-pat. füz, 1866. évf. 759.—809. l.); Adatok a gályarabok történetéhez (Simler után Rácz Kár.. Révész, Figyelő, 1872. évf. 457—63. l.); Kócsi Bál. levele Nápolyból Debrecenbe 1675. (közli Filó L., S.-pat füz, 1863. évf. 756—58. l.).

105. A vallásos és politikai jogok eltiprása általános elégületlenséget szül, mely a Tököly-féle fegyveres felkelésben nyilvánul. Lipót a felzavart békét az 1681. soproni országgyűlésen akarja helyreállitni mely a prot. egyház létjogát biztositotta ugyan, de gyarapodását lehetetlenné tette. Az eperjesi vértörvényszék borzasztó emlékeire. a király az 1687. pozsonyi országgyűlésen igyekszik fátyolt boritni; de az senkitsem nyugtat meg. a protestansok helyzetét pedig tűrhetetlenebbé tette.

Míg a pozsonyi törvényszék a prot. lelkészek nyakára tette lábát, s a hitükben tántorithatlanokat várfogsággal és gályarabsággal igyekezett meghajtani vagy megtörni, addig az árván maradt prot. egyházközségekben a türelmetlen clerus a vakbuzgó jezsuitákkal oly mohó rabló gazdálkodást vitt véghez, hogy a királyságnak ez idő szerént nem nagy területén csak *az egyetlen Sopron város* maradt meg azon helynek, *hol a protestansok nyilvános vallásgyakorlatot élvezhettek*; de ott sem a clerus jóindulatából, hanem a király kegyelméből [1]). Az üldözés elől menekült prot. lelkészek csak félreeső erdőkben, elhagyott várromok közt, rejtett völgyzugokban lappanghattak; végezhették a keresztelést, úrvacsora-osztást, esketést és vigasztalhatták jobb jövő reményével a megrettent hiveket. Igy maradt meg az evang. egyház a vadon bércek védő homályában több éjszaki megyében (főleg Nyitra, Trencsén, Turóc, Liptó és Árva m.).

A clerus eszeveszett türelmetlensége és üldözési dühe, a kormánynak alkotmány-tipró intézkedései, az idegen hadak kegyetlenkedései [2]), a személy és vagyonbiztosságnak teljes megszűnése, az elégedetlenséget és elkeseredést oly mértékben szitották fel, hogy az végre helyenként *fegyveres felkelésben tört ki*. Míg a felkelők csak a meggyengült Erdélyre támaszkodhattak, addig valami nagy sikert nem is mutathattak fel; de midőn *Teleky Mihály*, Apafinak mindenható minisztere, *Tököly Imre* s több főnemes *Franciaországgal* (XIV. Lajos alatt) *szerződésre lépett* (Fogarason 1675. ápr. 28. és Varsóban 1677. máj. 27.; Apafi 12000 főnyi hadsereg, Franciaország 6000 lovas kiállitását és havonként 15000 tallért igért) és a fiatal, bátor, eszélyes és tevékeny Tököly Imre késmárki gróf állott a mozgalom élére (1678.), 20000 főnyi, naponta erősödő hadával várost város után foglalt el. Ily tarthatatlan helyzetben, melyet a *török rendkivüli hadi készülődései*

még aggasztóbbá tettek; az utólsó órában, húsz évi absolut uralom után, jutott eszébe Lipótnak, hogy Magyarország sorsát ne bizza hűtelen és ellenséges tanácsosaira (a titokban Franciaországgal szövődöző *Lobkoviczot* még 1674. okt. 17. elbocsátotta); hanem maga lásson utána, ha a „hűséges magyarokat" szükségből tett engedményekkel, olcsó áron, újra lekötelezhetné. Igy indultak meg a felkelőkkel az alkudozások (Sopronban, 1679. feb.; N.-Szombatban, 1680. márc.), melyek azonban csak fegyverszünetre vezettek (1680. nov., 1681. jun. végéig), hogy ez alatt az ország rendei összehivatván, a királylyal az „ország üdvére és fennmaradására tartozókról" tanácskozhassanak.

Ily előzmények után nyilt meg *a soproni országgyűlés 1681.* (ápr. 28-ára volt összehiva, máj. 25. olvasták fel a királyi előterjesztést) a király személyes jelenlétében. A *királyi előterjesztés* az ország békéjének, biztosságának megszerzéséről, a bujdosóknak, ha a király hűségére visszatérnek, megkegyelmezéséről sat. szólt; csak az alkotmány helyreállitását nem emlegette. Ellenben a rendek, utasitásaik értelmében, első helyen, egyértelemmel *az alkotmány helyreállitását sürgették* (csak a főpapság s néhány clericális főnemes akadékoskodott, mivel Szelepcsényi helytartósága is törvénytelen volt). A király a közkivánatnak engedve, a kijelölést megtette, s *Eszterházy Pál grófot*, az elégületlenek befolyása nélkül *nádorrá választották*. Nem ilyen egyetértés uralkodott, midőn a protestansok *vallásos sérelmeik orvoslását* kérték. Az országgyűlés kath. többsége *a vallásügygyel, mint „magán ügygyel"* nem is akart foglalkozni, s midőn az új, de nem elég erélyes nádort keresték meg kérelmükkel, ez őket a királyhoz utasitotta. Tököly a gyűlésen nem jelent meg, hanem párthivei nevében, egy feliratban, a vallás szabadságának, az ország alkotmányos jogainak helyreállitását, azoknak a porta által is biztositását követelte, s midőn meggyőződött arról, hogy azon gyűléstől, melyre a német tanácsosokkal szövetkezett, főpapság gyakorol döntő befolyást, a sérelmek orvoslását várni nem lehet, tudván azt, hogy Bécsben nem a jog, hanem a fegyveres erő a döntő bizonyiték: a nádorválasztás és a hozandó végzések ellen tiltakozott, s a hadjáratot a porta és Apafi segélyével megkezdette (1681. jul. 6. kelt Tököly azon levele, mire az alkudozások félbeszakadtak).

A *prot. rendek* a nádor tanácsát követve, a királyhoz *emlékiratukat* benyujtották (jun. 21.). Ebben elpanaszolták, „hogy az ország törvényei és a hitlevél által erősitett szabad vallásgyakorlatnak már csak néhány idomtalan romjai maradtak fel"; hogy templomaikat (888-at), iskoláikat, egyházi vagyonukat elfoglalták; hogy lelkészeiket,

tanitóikat vagyonuktól megfosztották, vasba verték, vagy más kemény büntetéssel sujtották; hogy némelyeket gályákra hurcoltak, másokat számüztek, vagy halálra kinoztak, vagy hivataluktól megfosztottak; hogy a nép lelkész nélkül barom módjára kénytelen élni; hogy nemeseket, parasztokat bilincsekben hurcoltak a kath. templomba, s több alkalommal erővel ostyavételre kényszeritettek; hogy a kath. papok számára törvénytelen tartozásokat erőszakkal hajtottak fel; hogy az evang. nemeseket megyei hivataluktól megfosztották; hogy némely városban az evangelikusok birtokot nem szerezhetnek; hogy az evang. iparosokat az ipartársulatokból kizárták sat. Végre hódolattal azért esedeztek, hogy a király, kiadott hitlevele értelmében sérelmeiket orvosolja, a kárvallottakat jogaikba helyezze vissza, a vallásháborgatókat büntesse meg, s az evangelikusokra vonatkozó törvényeknek és szerződéseknek szerezzen érvényességet [3]).

Nostitz miniszter a folyamodóknak tudtára adta, hogy a király a katholikusokat is meg akarja hallgatni s csak azután válaszolhat. Erre *a katholikusok is beadták feleletüket*, melyben a protestansokra még súlyosabb vádakat szórtak; hamisan arra hivatkoztak, hogy a reformatio fegyverrel terjesztetett, s ők csak ősi örökségeiket foglalták vissza; hogy a bécsi béke is azt rendeli, hogy a vallásgyakorlat a kath. vallás sérelme nélkül legyen szabad; hogy jog szerént a földesuraké a templom és nem a jobbágyoké (a linci békéről s az 1647. V. t. cikkről bölcsen hallgattak); hogy a protestansok panaszait könnyen megcáfolhatnák, de nem teszik (mert nem lehetett) sat.; végül oly sok méltatlanságért, sérelmért és vádért illő elégtételt kértek [4]). Mindkét irat a szenvedély és keserüség hangján van fogalmazva; de míg a protestansok csak a törvények végrehajtását sürgetik, addig a katholikusok azt igyekeznek bebizonyitni, hogy ama törvényeket nem kötelesek megtartani, s míg a protestansok a főpapoknak és uraknak békében elkövetett törvényszegéseiket emlitették, addig a katholikusok a protestansoknak csak a háboru féktelenségei alatt elkövetett visszatorlásait és kegyetlenségeit tudták szemére vetni.

A jezsuita-nevelésben részesült *király* nem tudott a pártokon felülemelkedni, s a törvényekhez hiven igazságot szolgáltatni; hanem az elnyomott, megsértett prot. rendeket az ellenséges indulatu kath. rendekkel való *barátságos kiegyezésre utasitotta*, mintha csak a bárányt az éhes farkashoz küldte volna. De a prot. rendek nem voltak hajlandók a törvény teréről az alkudozás veszélyes útjára letérni; hanem azt kivánták, hogy a király a hitlevél értelmében szolgáltasson igazságot és adjon elégtételt az evang. vallás megsértése miatt; különben

addig semmiféle tárgyalásba nem bocsátkozhatnak; mert már az előbbi országgyűléseken is keservesen tapasztalták, hogy engedékenységüket, igazságszolgáltatás helyett, jogaikból való kiforgatással viszonozták. Az idő telt, a protestansok *ujabb folyamodványokkal* (magukra és a rendekkel együtt kilenc ízben) *keresték meg a királyt*, anélkül, hogy ügyük egy lépéssel is előbbre haladt volna. A király habozó magatartása épen nem volt megnyugtató; a kath. főpapság pedig nemcsak rideg, önző állást foglalt el, hanem minden mesterfogását elévette, hogy a protestansok elnyomására a kedvező alkalmat kizsákmányolja. A hollandi követ (Hamel C. Bruininx György) is felszólalt a protestansok érdekében, de egyszersmind őket is mérsékletre intette. Miután azonban a protestansok jól ismerték a helyzetet, s tudták, hogy a főpapság nemcsak vallási, hanem hatalmi érdekből is gátolja a sérelmek orvoslását [5]): épen nem voltak hajlandók sem a kéréseknek sem a fenyegetéseknek engedni és jogos követeléseiktől elállani.

E közben a kedvezőtlen politikai események (Tököly előnyomulása és Strassburgnak a franciák által való elfoglalása szept. 29.) Lipótot az elmérgesedni kezdő ügynek gyors elintézésére késztették. Igy jelent meg *a vallásos sérelmekre vonatkozó királyi resolutio* (nov. 9.) [6]), mely azonban a protestansok jogos igényeit távolról sem elégitette ki. A protestansok a helyzet veszélyes voltát átlátva, ujabb folyamodványokkal igyekeztek a resolutionak a törvények közé iktatását meggátolni, hogy maradhassanak a régi törvényes alapon; de sikertelenül. *A kir. resolutioból a XXV. és XXVI. t. cikk lett* s a többiekkel együtt szentesittetett. A *XXV. t. cikk szerént*, az 1606. bécsi béke I. cikke és az 1608. a koronázás előtt kiadott törvénykönyv I. cikke értelmében (l. 269. és 271—272. l.), *a vallás szabad gyakorlata az egész országban mindenütt és mindenkinek megengedtetik; de a földesurak jogának sérelme nélkül* (*salvo tamen jure Dominorum Terrestrium ;* 1. §.); *azon evang. lelkészek és tanitók, kik számüzettek, szabadon hazatérhetnek*; azok pedig, kiket hivataluk folytatásában reversalis akadályoz (a reversalisok érvényessége megszünvén), hivatalukat szabadon folytathatják (2. §.); az augsb. és helv. hitvallásuakat *hitükkel ellenkező szertartásokra kényszeriteni nem szabad* (4. §.). A *XXVI. t. cikk szerént* az augsb. és helv. hitvallásuak *azon templomokat, melyeket maguk épitettek, ha még kath. cultus szerént felszentelve nincsenek, visszakapják; más helyeken* templom, iskola és paplak épitésére *alkalmas telket*, a megyékben (kettőt-hármat), véghelyeken és szab. kir. városokban (a külvárosban), *a királyi resolutioban felsorolt helységekben, biztosok fog-*

nak számukra kijelölni (1—18. §.); az augsb. és helv. hitvallásuak *a jelenleg birt templomoknak*, a béke kedvéért, ezután is *birtokában maradnak*, a paplakokkal, iskolákkal és jövedelmekkel együtt, de a harangok használatából és a temetőből a velük lakó katholikusokat ki nem zárhatják (19. §.); a katholikusok az evang. lelkészeknek, *az evangelikusok a kath. plebánosoknak*, az 1647. XI. t. c. értelmében, *díjt fizetni nem kötelesek* (20. §.); bármely vallásu főurak és nemesek saját váraikban és kastélyaikban imaházat és kápolnát épithetnek és azoknak javadalmazásáról gondoskodhatnak (21. §.); *a templom-foglalók és vallás-háboritók Ulászló VI. Decr. 8. art. értelmében* (javadalmaik és vagyonuk elvesztésével) fognak bünhödni (22. §.); az augsb. és helv. hitvallásuak *vallás-sérelmeinek tárgyalása jövőben az országgyűlésről nem záratik ki* (ezt a clerus és más kath. világiak ellentmondása nem akadályozhatja meg; 23. §.)[7]).

Miután a protestansok a kir. resolutionak a törvények közé iktatását nem akadályozhatták meg, az utólsó alkotmányos menedéket vették igénybe (dec. 31. a nádornál és a kir. személynöknél, a törvényes 28 tallér ovadék letétele mellett), *az említett két cikk ellen óvást tettek*; de ezzel már bal végzetüket el nem háríthatták. Pedig a *balvégzet ott fenyegetődzött* ama veszélyes záradék — *a földesurak jogai megsértése nélkül* — kapcsai közt és sötét homályba boritotta a linci béke azon (II.) pontját, mely a vallásszabadságot a jobbágyokra is feltétlenül kiterjesztette; és e mellett az *articularis helyek* kijelölése a protestantismus szabad fejlődése elé sokára áthághatlan gátot emelt[8]).

A soproni gyűlés után, melynek végzései nem elégithették ki a protestansokat, Tököly a török szövetségében ujult erővel kezdte meg a hadjáratot, s Magyarország felvidékének nemsokára birtokába jutott (1682.). Azonban a felkelők és a török hadi szerencséje nem sokáig tartott. *IV. Mohammed* szultánnak *Bécs ellen* tervezett hadjárata, *Kara Musztafa* fővezér alatt, kudarccal végződött. Bécs, *Stahremberg* hősi védelme mellett (1683. jul. 14. óta), az ostromló török két havi makacs vívásának szilárdúl ellenállott; ekkor (aug. 30.) megérkezett *Károly* lotharingiai herceg és *Szobieszky János* lengyel király egyesült serege a város felmentésére, s egy döntő csatában (szept. 12.) az ostromló ellenségen oly határozott diadalt aratott, hogy az táborát is oda hagyva vonult el Bécs falai alól, s egyik várat a másik után adta fel (Esztergomot okt. 21., Vácot 1684. jun. 27.). Tököly szerencse-csillaga is egyre hanyatlott; párthivei lassanként a győző Lipót király táborába szállingoztak, kinek hadai a törököt egyremásra verték ki ujabb állásaiból. *Érsekújvár bevétele* (1685. aug. 19.) után,

a porta egymást érő veszteségeit még azon végzetes tettével is növelte, hogy *Tökölyt* a váradi basával *elfogatta* (okt. 4.), s később Drinápolyba vitette. Az elégületlenek közül e miatt sokan megboszankodva, Petneházyval élükön, a király seregéhez csatlakoztak. *Károly* lotharingiai herceg, *Miksa* bajor és *Lajos* bádeni fejedelmek alatt egyesült német-magyar hadseregek *Budavárát is bevették* (1686. szept. 2.). A vár fokára az első győzedelmi zászlót *Petneházy* tűzte fel vitéz hajduival. Akkor még nem is álmodták, hogy midőn az ország fővárosából a törököt kiűzték, vele együtt kiűzték a protestantismust és ezzel a magyar elemet is.

A török hatalom hanyatlásával *Erdély függetlensége is alkonyodni kezdett. Károly*, a diadalmas vezér, Erdélybe is benyomult; mert a bécsi kormány jól tudta, hogy míg Erdély az elégületlenek menedékvára lesz, addig Magyarországon tartós békére számitni nem lehet; más szóval, míg Erdély független fejedelemség marad, addig Magyar országot sem lehet elnyomni. Károly 12 várba német őrséget helyezett el, s annak tartására az országtól, az élelmi szeren és takarmányon kivül 700000 forintot kivánt; ennek fejében *a négy bevett vallás szabadságának*, a fejedelem és rendek jogainak, s az ország jövedelmeinek és önkormányzatának *biztositását igérte* (*balázsfalvi szerződés*, 1687. okt. 27.).

A porta Magyarországon elvesztett uralma érdekében az elfogott Tökölyt újból felléptette, azt remélvén, hogy az ő népszerü neve elegendő lesz a lappangó elégületlenséget felkelésig fokozni. De ezen tanács már későn jött; Lipótnak majdnem az egész ország meghódolt; Tököly hőslelkü hitvese, *Zrinyi Ilona*, az utólsó várat, Munkácsot is kénytelen volt Caraffának átadni (1688. január 14.), s a feladási szerződés értelmében gyermekeivel együtt Bécsbe menni (1688. márc. 20.).

Caraffa, a magyart lelkéből gyülölő osztrák zsoldos, még Munkács ostroma alatt, az általános bünfeledés ellenére, egészen váratlanul *számos nemest és polgárt fogatott el Eperjes vidékén*, azon ürügy alatt, hogy a felvidéki jobbára prot. nemesség és polgárság nagy része Tökölyyel ujabb felkelésen töri fejét. Ezen vád alapjáúl egy kétes állású és erkölcsü nőnek (Újhelyi Erzsébet, közönségesen Tábori Erzsók) esküvel hitelesitett feladása szolgált. Az udvar kegyét leső embertelen katona a bécsi kormánynak azt irta, hogy egy messze elágazó összeesküvésnek jött nyomára, mely a király élete s az ország békéje ellen szövi titkos ármányait. A király Caraffát felhatalmazta, hogy a magyar törvényeket követve, inditsa meg a nyomozást, s csak a közbocsánat kihirdetése után vétkezőket büntesse meg. Igy alakult meg többnyire

idegenekből *az eperjesi vértörvényszék* [9]), mely vérlázitó kegyetlenségével az országot felingerelte. Az elfogottakat többnyire azzal gyanusitották, hogy Munkács hős úrnőjével titokban leveleztek és összeesküvést forraltak. Költött levelek, titkos feladások elegendők voltak a legtehetősebb polgárok elfogatására, kiknek azután, keresett kinzásokkal kicsikart vallomásaik alapján, a vérpadon kellett kiszenvedni. A vérszomjas Caraffa saját ablakai előtt állittatta fel a vérpadot; s az elitéltek kegyelemnek tekinthették, ha pallos vagy kötél oltotta ki életüket; mivel ezen ördögi szörnyeteget csak a kerékbe törtek, felnégyeltek vagy karóba huzottak szívfacsaró kínjai elégithették ki. A dúsgazdagok vagy Caraffának személyes ellenségei a vérpadot csak ugy kerülhették el, ha Eperjestől jó messze eltávoztak vagy busásan fizettek [10]). Már *húsz áldozatnak vére* kiáltott elégtételért, s az előkelő urak közül is többen vádolva voltak (Csáky László gróf kassai kapitány, Draskovich Miklós országbiró, Hermann badeni őrgróf s mások), midőn az áldozatok özvegyeinek könyei s a nádor által vezetett követségnek hajmeresztő, egyenes felvilágositásai arra inditották a királyt, hogy az eperjesi vértörvényszéket felfüggeszsze, s az elfogottak szabadon bocsátását elrendelje [11]).

Különben ezen engedékenység oka Lipótnak és elődeinek azon *régi tervében* gyökerezett, mely *a Habsburgház örökösödési jogát* Magyarországon is érvényesitni igyekezett. S valóban ezen cél eléréséré alkalmasabb időt keresve sem találhattak volna. Hiszen a török hatalom romokban hevert; a nemzet a hosszas belháboruk alatt kimerült, külföldi segélyre nem számithatott; az eperjesi vérengezések által megrémitve, általában megpuhitva, ellentállásra nem gondolhatott s ezek mellett még az ország idegen hadak által volt elárasztva. A magyarra nézve ilyen baljóslatu jelek alatt hívta össze Lipót a *országgyülést Pozsonyba 1687.* (okt. 18.); és a *királyi propositio* (okt. 31). a kivívott sikert éreztető osztrák elbizakodásnak nagyonis magas hangján jelentette ki, hogy a királynak teljes joga volna Mágyarországgal a háborujog értelmében ugy bánni, mint elfoglalt országgal; de „veleszületett kegyelmességénél fogva“ (minő nagy kegyelem!) a rendek szabadságait, s az ország törvényeit épségben kivánja hagyni, ha a rendek a királyválasztás jogáról lemondanak, *a Habsburgház elsőszülött fiágának örökösödési jogát elismerik* és II. Endre aranybullájának azon cikkét (31. c.) eltörlik, mely a nemzetet a törvény-sértő király ellenében fegyveres ellenállásra is feljogositja. A német és török hatalom nyomása allatt elerőtlenedett nemzet, a király kivánatára, a királyválasztás jogáról, mely már úgy is csak elvben volt meg, és ősi sza-

badságának utólsó menedékéről, nem valami erős ellentállás után, lemondott (Art. II. et IV.)[12]). A király ezen nagyfontosságu vivmányait azzal viszonozta, hogy Tököly és fegyverben álló társai kivételével, a felségsértéssel vádoltaknak közbocsánatot adott.

Ezen országgyűléstől nemcsak a nemzet összesen, hanem a prot. egyház különösen is sokat várt; de várakozásában mindkettő nagyon csalódott. *A protestansok* ujra felhalmozódott *sérelmeiket* egy megindító *emlékiratban* mindjárt az országgyűlés elején *átnyujtották* a királynak, s atyai kegyességébe bizva, *elpanaszolták*, hogy a vallás szabad gyakorlatában majd mindenik kir. és bányavárosban és véghelyen akadályozva vannak; hogy a clerus nemcsak a felszenteletlen templomokat nem adta át, hanem még ujakat is foglalt el; hogy lelkészeiket és tanitóikat ott is megfosztották hivataluktól, hol addig háboritlanul működhettek; hogy nemeseket, polgárokat és jobbágyokat egyaránt erőszakkal, börtönnel és másnemű büntetésekkel idegen szertartásokra, sőt a kath. egyházba való áttérésre kényszeritnek; hogy tizedet oly helyeken is szednek, hol azelőtt ezen igazságtalan adótól meg voltak kimélve; hogy a protestansok a bányavárosokban nem kapnak munkát, s kivált a felvidéken az üldözés még mindég tart sat. [13]). Legnagyobb és a protestantismusra nézve *végzetes sérelem gyanánt a 1681. o. gy. XXV. t. cikkének záradékát emlitették fel*, mely a prot. egyház romlásának csiráját rejti magában, és alázatos esedezéssel kérték a királyt, hogy annak megszüntetésével gyakorolja irányukban atyai kegyelmét és igazságosságát. Még József koronaherceg szivét is igyekeztek meginditni és igazságos kérelmük támogatásának megnyerni [14]).

Azonban a szűkkeblű *főpapság* sem fáradt ki azon módok kitalálásában, melyekkel a protestansok boldogulásának útját állhatta; most is *a sérelmeknek egész hosszú sorát állitotta össze*, s még azon is megbotránkozott, hogy az „akatholikusok“ magukat statusnak merik nevezni (4. pont) [15]). És a türelmetlen főpapság által sugalmazott király és országgyűlés most sem tanusitott több igazságosságot és méltányosságot, mint a megelőző országgyűlésen, midőn *a XXI. t. cikkben kimondta*, hogy *jóllehet az augsb. és helv. hitvallásuak az 1681· soproni XXV. és XXVI. t. cikkekkel*, azok ellen tiltakozást emelvén, *visszaéltek*, s ezen tettük által azok kedvezményétől elestek: *mindazonáltal ő felsége*, az egység, béke és haza nyugalma érdekében, *kegyelemből és kegyességből azokat még érvényeseknek nyilvánitja*, a karok és rendek pedig ezen atyai nyilatkozat értelmében (a kath. clerus és más kath. világiak ellentmondása tekintetbe nem vétetvén) azokat megujitottaknak és korábbi erejükbe visszahelyezettek-

nek tekintik, s amennyiben azoknak életbeléptetése egy vagy más ok miatt eddig elmaradt volna, azoknak végrehajtását elrendelik [16]). És igy *ezen törvény a prot. egyháznak* annyi nehéz véres küzdelem és szenvedés árán megszerzett *szabadságát és jövője biztosságát*, szilárd jogi alap helyett, *a királyi kegyelem ingadozó hullámaira bizta*, és megnyitotta, az elnyomatásnak egy ujabb századoe korszakát, mely alatt a *király* tetszés szerént magyarázhatta a prot. egyházra vonatkozó törvényt és *explanatiokkal és resolutiokkal rendezte annak viszonyait* mindaddig, míg az európai felvilágosodás a magyar protestantismus bilincseit is szét nem törte.

A kétes jövő aggasztó jeleit még az is szaporitotta, hogy Lipót idősebb fiának *I. Józsefnek*, kit ezen gyűlésen koronáztak meg, *koronázási hitlevelébe* a bécsi és linzi békepontok felvételét szükségtelennek tartották (Art. I.); Dalmát,- Horvát- és Szlavon országokban, a birtok szerzés jogát csak a katholikusoknak engedték meg (Art. XXIII.); ellenben a jezsuiták társulatát nemcsak Magyarországon, hanem kapcsolt részeiben is bevették és megerősitették (Art. XX.). A nyomasztó jelen és még komorabb jövő előérzetének hatása alatt *az evang. rendek* jogaikra és szabadságaikra vonatkozó *nyilatkozatot tettek le* az országgyülés asztalára, melyben kijelentették, hogy a soproni t. cikkeket annyiban, amennyiben az 1655. évi koronázási diplomával megegyeznek, elfogadják azon reményben, hogy azokat a fejedelem az evang. vallás javára fogja végrehajtani [17]).

1) Midőn a soproniak a fenyegető veszedelmet látták, követeket küldtek Bécsbe, hogy megmentsék azt, a mi még lehetséges. Az eredmény a lett, hogy 1674. feb 28. Majláth Miklós királyi ügyészszel valóságos szerződésre léptek. Ennek értelmében minden templomaikat és egyházi épületeiket átadták és ennek fejében a városban korlátolt vallásszabadságot nyertek; két lelkésznek megengedtetett, hogy Sopronban magán háznál a lelkészi teendőket végezhesse (1675. végén). V. ö. Burius, Micae, 92—96.; Bauhofer, i. m. 274—76. l.

2) Pl. Kobb tábornok a felkelésre izgató négy nemes közül egyet tűzbe dobatott, egyet lófarkára köttetett, kettőt nyársba huzatott (1676. nov.); egy kiáltványban, veresre festett bitófa, karó és kerék-jelvények alatt, a kuruczokkal cimborálókat karóbahuzatással és kerékbetöretéssel fenyegette; Kassán 1677. 62 magyart végeztetett ki s közülök 22-őt karóba huzatott. Igy szoktak az osztrák tábornokok minden időben pacificálni. A visszatorlás megfelelő volt, ha alkalom volt rá; a bujdosók Lúc táján 32 elfogott tiszt közül egyet meghagytak hirmondónak, a többit karóba huzatták s kalapjukat is fejükre szegezték (1677.).

3) Ezen Memorialet közli a Hist. Dipl., Appendix, 158—59. l.

4) A katholikusok replicáját l. a Hist. Dipl., Append., 163—66. l.

5) Szelepcsényi a kir. helytartóság, Kollonics a kamara-elnökség elvesztését féltette; ezenkivül a kancellárságot is szerették volna valamelyik püspök kezében hagyni.

6) Előbb okt. 8. álittatott ki a kir. resolutio, de mivel azon nem volt meg sem a cím, sem a király aláirása, sem az ország pecsétje s még amellett a német kancelláriáról került ki: azt, mint a clerus mesterkedésének termékét, alaki hiánya miatt, visszaküldötték. Úgylátszik, hogy a papság ezen cselvetésével azt akarta elérni, hogy ha a király resolutiot ad is ki, az a király és papság kezét ne kösse meg. A clérus megátalkodott makacssága és fondorkodása a kath. beteges Orbán István personalist is kihozta sodrából. Boszankodásának éles kifejezést is adott egy alkalommal, igy szólván: Ugy látom, hogy a clerus igen fogja pártját Kollonics uramnak; okát nem tudhatom miért, mert a magyar papi-rendnek soha jóakarója nem volt s nem is lészen. . . Kollonics uram elnyeri az esztergomi érsekséget . . . a vacans püspökségeket . . . olaszoknak conferáltatja; amint most is vannak oly papok és püspökök a magyarországi clerus között, hogy Rómában az ablakok alatt kosarakkal hordozták a fügét. . . Némelyeknek Olaszországban feleségök, fiok, leányok vagyon. . . Meglátja jövendőben a magyarországi clérus, Isten engem úgy segéljen: Kollonics uramaláján fog nekie tojni." A gömöri követ naplója (okt. 18.) után közli Zsilinszky M., Az 1681. soproni orsz. gyül. tört. (B.-pest, 1883.), 72—73. l.

7) L. egész terjedelmében a Decretum generale Regni Hungariae, II. k. 60—61. l. Kivonatosan a Hist. Dipl. 98—100.; Ribini, i. m. II. k. 54—57.; Irinyi, i. m. 10. l.

8) Az országgyűlés lefolyását az emlékiratokkal, fel- és leiratokkal együtt l. a Hist. Dipl., Append., 157—224 l.; az elvett templomok sorozatát u. o. a 204—8. l., melyekből megtetszik, hogy Sopron m. 27, Vas 97, Zala 3, Győr 15, Komárom 14, Mozsony 24, Veszprém 8, Pozsony 46, Nyitra 50, Trencsén 55, Árva 10, Liptó 35, Szepes 99, Sáros 7, Zólyom 33, Turóc 23, Abauj 67, Szatmár 5, Bereg 12, Bars 25, Zemplén 114, Gömör 33, Torna 20, Ung 36, Hont 22, Nográd 10, Borsod 1, tehát a két prot. egyház 888 templomot vesztett, az imaházakat és leányegyházakat nem is számitva; Zsilinszky i, m.; Bauhofer, i. m. 281—98.; Lányi-Knauz, i. m. II. k. 254—56. l.

9) A törvényszék Caraffa elnöklete alatt Federigó és Giuliani olasz kalmárokból, a danzigi Draheimból, a sváb Burghardból, nehány magyar hivatalosból és nehány katonából (12 tag) alakult meg és harminc hóhérral rendelkezett.

10) A zempléni nemesség nehány elfogott társa életét 400 aranyon és 20 hordó tokaji boron váltotta meg. Márc. 15 kivégezték Zimmermann Zsig. tanácsost és az evang. község felügyelőjét, Rauscher Gáspárt, Keczer Andrást, a vallásszabadság egyik buzgó harcosát, Baranyai Fer. eperjesi tanácsost. Márc. 22. vérezett el Keczer Gáb. és veje Sárosy Márt., Fleischhacker Gy. korábban városbiró, Schönleben Gy. és Medveczky Sám. tanácsos; máj. 9. Székely András, Bezzegh Gy., Tököly hadi tanácsosa, Radvánszky Gy, Palasthy Gáb., Weber Dániel és Frigyes tanácsosok, Féja Dávid kassai biró, Lányi Sám., Bartok Ján. Feldmayer Sim., Roth Ján. besztercebányai nemes, ki már a kínzás minden nemén átesett s egy barátja által 10000 talléron váltatott meg a haláltól. Roth azután Pozsonyba ment, s ott a rendeknek egy mellékhelyiségben, miután elbeszélésének nem hittek, megmutatta a kínzás nyomait. A kivégzettekről l. Fabó, Monum., II. k 277—87.; Rezik Ján. elmenekült eperjesi tanárnak „Laniena Eperjesensis" cimü kéziratát; Bauhofer, i. m. 304—7. l.

11) Ezen ügyben Kassára vizsgáló-bizottságot neveztek ki; de a hóhér Caraffa büntetés helyett kitüntetésben részesült; a király hű (magyar nyúzó) szolgálatai jutalmául az arany gyapju-renddel diszitette fel. A törvényszék megszüntetése az 1687. o. gy. VI. t. cikkében van kimondva. L. az előbb id. műveket.

12) Orbán Ist. személynök nov. 7. az alsóházban a király kivánata teljesitését azon fenyegetéssel sürgette, hogy „különben oly valami történhetnék a rendekkel, mit nem vártak volna.“ A főrendeknél különösen Draskovics Mikl. országbiró ragaszkodott a királyválasztás jogához, amiért a király oly erősen megdorgálta nov. 8, hogy ezen lecke és a német miniszterek bántó irata következtében megrendülve, még azon napon szélhüdésben halt meg. A III. t. c. szerént az öröklés a spanyol királyi ház elsőszülött ágára is kiterjesztetett, s csak ennek kihalása után száll vissza a királyválasztás joga a nemzetre.

13) Ezen emlékiratot közli a Hist Dipl. Append., 227—28. l. Egy másik folyamodványban részletesen is felsorolták azon városokat és helységeket, hol egy vagy más tekintetben elnyomatást szenvedtek. Hist. Dipl. Append, 229—34. l.

14) L. a Hist. Dipl, Append., 229., 247—48. l.

15) Ezen sérelmek közt különösen kiemelték, hogy a protestansok a Tököly felkelése alkalmával templomokat foglaltak el, papokat űztek el; a szerzetesekkel, főleg „a magyar egyházban legnagyobb érdemeket szerzett jezsuita atyákkal“ gonoszúl bántak, némelyeket meg is öltek; a templomi szereket, kereszteket, Mária és más szentek képeit és szobrait megszentségtelenitették sat. (1. pont.). L. a Hist. Dipl., Append., 238—41. l. Melyre a protestansok is beadták önérzetes hangon fogalmazott cáfoló iratukat 1688. jan. 16. L. u. o. 241—45. l.

16) Corpus juris hung. 1687. Art. XXI.

17) Hist. Dipl., Append., 249—50. l. Ezen nyilatkozatról a kir. személynök bizonyitványt állitott ki, melyet a prot. rendek gondosan megőriztek, hogy kedvezőbb körülmények közt alkotmányos jogaikat és szabadságaikat visszaszerezhessék. Az idézetteken kivül az egészhez l. még a Hist. Dipl. 107—111., Append., 225—50.; Ribini, i. m. II. k. 66—69.; Bauhofer, i. m. 308—10.; Lányi-Knauz, i. m. II. k. 257—58. l.

106. A clerus által sugalmazott Lipótféle törvénymagyarázat (Explanatio Leopoldina) a protestansok helyzetét még türhetlenebbé tette; az alkotmány ujabb megsértése s a kormány közegeinek zsarolása a nemzetet ismét fegyverfogásra kényszeritette. A felkelés, melynek élén II. Rákóczy Ferenc állott, betöltötte I. Lipót utólsó éveit, I. József rövid uralmát, és a szatmári békében nyert befejezést 1711.

A király a soproni cikkek végrehajtását *kiküldött bizottságoknak* tette feladatává; de ezek a főpapság javaslatára a protestansok iránt ellenséges érzületü világi hivatalosokból és papokból teltek ki, kik igazságtalanságra igazságtalanságot halmoztak. Nemcsak az elfoglalt tem-

plomokat nem adták vissza, hanem még azokat is újból elfoglalták, melyeket 1681 óta a protestansok a törvény értelmében visszanyertek. Igy foglalták el a prot. templomokat és űzték el a lelkészeket *a murányi és berencsi uradalomban* (Gömör m.), hasonló történt *a munkácsi uradalomban* Kolonicsnak, mint a Rákóczy árvák kinevezett gyámjának rendeletéből (1688. márc.), mind a földesúri jog alapján [1]). Megfosztották templomaitól és lelkészeitől *Selmec*, *Besztercebánya*, *Zólyom* városokat és számos más helységet. És a biztosok nyereség- vagy előmenetel-vágytól űzetve (mert a protestansok iránt tanusitott szívtelenség és kíméletlenség ezen időben legbiztosabb eszköze volt, a meggazdagodásnak és emelkedésnek), semmi kíméletet sem tanusitottak; a nem engedelmeskedőket durva testi büntetéssel, börtönnel vagy számüzetéssel sujtották. A buzgóbb földesurak alattvalóikat erőszakkal kényszerítették a kath. szertartásokra. A kath. papok a prot. házasulandókat nem eskették össze, a gyermeket nem keresztelték meg, a halottakat nem temették el, a gyermekágyból felkelt anyákat a templomba istennek hálátadni nem bocsátották, ha kérelmezők át nem tértek vagy busásaan nem fizettek [2]).

Ennyi gyötrelem és sérelem által (mely a protestanst bölcsőjétől koporsójáig kisérte) elkeseritve, *a Dunán inneni és túli protestansok a királyi bizottságot keresték meg*, hogy legalább a soproni t. cikkek igazságos végrehajtását sürgessék (1688. aug. 23.) [3]). És feleletül három gyötrelem-teljes év után *megjelent 1691.* (ápr. 2.) a szomoru emlékü „explanatiók ősapja“ *az Explanatio Leopoldina* vagy a soproni t. cikkek magyarázata, mely a protestansok vallásszabadságának ama t. cikkek által biztositott. utólsó romjait is foszlékony ködképpé változtatta.

Ezen kir. rendelet a törvényesen kijelölt (articularis) *helyeken a protestansoknak nyilvános*, *szabad vallásgyakorlatot engedett*, de úgy, hogy a kellő határokat át ne lépje és a ki nem jelölt helyekre ki ne terjeszkedjék; a prot. köznép azonban az articularis helyek templomait és lelkészeit felkeresheti és ott vallását nyilvánosan gyakorolhatja. *Articularis helyeken a kath. papok* azon közpénztárból, mely a prot. hívek adományából gyűl, *tartást nem követelhetnek*; ugyanott a közös kórházat, temetőt és harangokat a kath. pap és egyházfi tudtával a protestansok is használhatják. *A kath. hitre* az egész királyságban *senki sem kényszerithető; de a protestansok*, különösen az iparosok (kiknek kiváltságaiban az határozottan ki van fejezve) *a kath. ünnepeket kötelesek megtartani. A prot. lelkészeknek nem articularis helyeken lelkipásztori teendők végzése*,

keresztelés, esketés, temetés és más nyilvános vallásgyakorlatra tartozó cselekvény, *tilos*; azonban a nem articularis helyeken lakó népnek szabadságában áll, hogy az articularis helyek templomait és lelkészeit felkeresse, ott keresztelést, esketést, temetést sat. végeztessen, ha előbb a helybeli kath. papnak az illető stolát megadta. A királyok által rendelt *tizedet is tartoznak megadni a kath. papoknak*, kivévén azt, mely egyenesen a prot. lelkészek számára alapittatott. *A földesuraknak csak azon feltétel alatt szabad imaházakat és kápolnákat épitni, ha azokban csak családjukkal imádkoznak* és áhitatoskodnak; *de azokba más szomszédokat*, vagy saját alattvalóikat, *vagy épen prédikátorokat engedni, semmi szín alatt sem szabad*[4]).

Az 1691. év Erdély életére nézve is nagyon szomoru emlékü. *I. Apaffi Mihály* (1690. ápr. 15.) halála után a bécsi kormány egészen rátette kezét Erdélyre. *Tököly* ezen évben kétszer kisérlette meg török segélylyel Erdélynek elfoglalását; de Veterani tábornok mindannyiszor meghiusitá tervét. E hadjáratok egyetlen vívmánya Heissler tábornok elfogása volt, kiért Tököly cserében nejét, Zrinyi Ilonát nyerte vissza, hogy nehány év múlva, távol hazájuktól, tört reményekkel szálljanak sírba [5]). Ezen évben érkezett le az erdélyi viszonyokat rendező *királyi diploma* is (dec. 4.), melynek értelmében az országot egy kormányzó (Bánffy György) 12 tanácsossal igazgatja; a három nemzet és négy bevett vallás jogai sértetlenül meghagyatnak sat. [6]).

Magyarországon a protestansok üldözése lázas hévvel folyt tovább. Az üldözöttek kezdetben nem hitték, hogy az explanatio a király akaratának hü kifejezője volna, azt elleneik művének tartották s a királyt *ujabb kérelemmel* keresték meg (1691. máj. 15.); de erre üres biztatáson kivül egyéb választ nem nyertek. Mit is akartak várni azon királytól, ki a bécsi sz. István templomban Magyarországot sz. Máriának ajánlotta fel, s fogadást tett, hogy minden alattvalóját a Mária cultushoz fogja vezetni (1693.). És valóban a királyi kegyes terv megvalósitásához minden eszközt mozgásba hoztak. Akadt egy rajongó, idealista pap is, *Spinola* vagy *Roxas Kristof*, németujvári püspök személyében, ki királyi felhatalmazással bejárta Magyar- és Erdélyországot, a prot. lelkészeknek és községeknek szép leveleket irt, sőt értekezést is tartott (Kis-Martonban) *a prot. és kath. egyház uniojának tárgyában*, de miként gondolni lehet, a katholikussá olvasztó unioból semmisem lett (1692.) [7]). Egészen más eszközökhez nyúlt a katonából lett pap, *Kolonics*, ki nem bizott az ige varázserejében, hanem csak a börtön, a bilincs, a bot és más ilyen nemes téritő szerek hatalmában, s midőn Lipót kegyelméből (*Széchenyi György* halála

után — 1685 óta volt esztergomi érsek, 1695. feb. 18. halt meg) *a primási székbe ült*[8]), nyiltan hirdette egy *körlevelében*, hogy ideje már, hogy Magyarországon az eretnekség kiirtassék és a kath. egyház felvirágzása előmozdittassék; azonban egyelőre alkalmazkodni kell az időhez és az ország t. cikkeit még épen kell hagyni[9]). Azonban a vakbuzgóság nem ismer türelmet, nem törvényt és korlátokat. Most is a pozsonyi kamara biztosokat küldött az egyes városokba, hogy a prot. egyházat korlátozzák, vagy, ha lehet, semmisitsék meg[10]); ezek aztán a prot. városi tanácsosokat letették, a lelkészeket és tanitókat elűzték vagy börtönbe zárták vagy más kemény büntetéssel sujtották. Igy a többek közt *Kőszegen* a kir. biztos a zalavári apáttal együtt két evang. tanácsost (Simon Ján. és Gombossy Dán.) vasba verve börtönbe vitetett, honnan hat hét múlva és azon feltétel alatt szabadultak meg, ha katholikusokká lesznek (megigérték, de nem teljesitették); az evang. lelkészt hasonlóan bilincsek közt vitték fogságba, s csak 1000 tallér váltság lefizetése és azon igéret mellett bocsátották szabadon, hogyha Kőszeget 24 óra alatt örökre elhagyja; a katonai és más terheket legnagyobb részben a prot. polgárokra vetették ki sat., és hiába nyertek a királytól *védő levelet* (1701. máj. 24.), a clérus a prot. egyház és kerület házi pénztárát és fekvőségeit is lefoglalta[11]). *Bártfán Tarnóczy* prépost-plebános (1701. ápr. 10.) az istentisztelet alatt katonasággal rontott be az evang. templomba, a lelkészt (Sartori Illést) kiűzte, a felzúdult nép közül többet börtönbe záratott, vagy 200 frt birságra itélt s később a szláv lelkészt is elűzte (máj. 10.)[12]). *Radonai Mátyás* pécsi püspök a siklósi reformáltaknak azt irta, hogy „*eretneket, zsidót, rablót, kálvinistát, istenkáromlót*“ sat. (ezek a ker. kath. főpap felfogása szerént mind egy kategoriába esnek) nem tűr meg, s annak, ki az ő megyéjében akar maradni, át kell térnie a kath. egyházba. Az észretérni nem akaró mohácsi és nádasdi ref. lelkészeknek pedig ezt irta: „Tudjátok meg, hogyha naponta 25 köböl aranyot adtok, mégsem tűrlek meg megyémben; mert azt mondom, hogy egy ökör, szamár, minden csúszó és vizben élő állat, sőt *még az eltiport alvilági ördög is elébb fog üdvezülni, mint egy kálvinista;* mert tudom, hogy mily veszedelmes a kálvinista téves tan“ (ilyen szeretettől áradazó ker. főpapi szózat még több is maradt korunkra)[13]). *Eszterházy Pál* nádor a római szentszék jó szolgálatait (pápai dispensatioval testvére leányát vette nőül) azzal viszonozta, hogy az apostoli országból az eretnekséget tehetsége szerént irtogatta; ezen célból hagyta meg a fő- és alispánoknak, hogy az evangelikusokat és lelkészeiket mindenünnen űzzék el, s a prot. egyház megsemmisitését minden eszközzel mozdit-

sák elé [14]. A *jezsuita rabulistaság* mesterfogásai is jó szolgálatot tettek a prot. egyház megrontásánál. Avagy nem rabulistaság-e az, ha a végházak lakóinak egyszer vallásszabadságot adnak, s azután azt mondják, hogy a végház többé nem végház, tehát nincs vallásszabadság? E történt a *korponaiakkal*, kik, mint végháziak, vallásszabadságot nyertek volt; de midőn Korpona végházi jellegét elvesztette, a clérus a vallásszabadságot megszüntető lépéseket tett; az emiatt zúgolódó lakosoknak aztán a börtön és egy *kir. leirat* (1702. máj. 26.) [15] megmagyarázta, hogy a kegyelemből nyert szabadság nem tarthat örökké. Különben *Lipót* már előbb egy *rendeletében* (1701.) *kijelentette*, hogy a protestansok csak azon országrészekben tarthatnak jogigényt vallásszabadságra, melyek 1681. a király birtokában voltak; ellenben *az új szerzeményekben* (in neo-acquisitis) *csak a kath. vallás részesülhet szabadságban* (1. p.). Minthogy továbbá az 1681. törvény némely helynek azért engedett vallásszabadságot, mivel azok akkor véghelyek voltak: azon helyek, emlitett minőségük megszüntével, vallásszabadságra sem tarthatnak igényt (2. p.). Azokat, kik a kath. egyházba egyszer áttértek, s azután ismét protestansokká lesznek, úgy kell büntetni, mint az esküszegőket (3. p.) [16]. Ezen alapon vesztette el *Pápa* és több más község vallásszabadságát.

A clerus téritési buzgalmának s a prot. egyház megsemmisitését célzó törekvéseinek a török uralom alól felszabaditott területen új és elég széles tere nyilt. S a clerus, a király vakbuzgóságának védelme alatt, a talán soha többé vissza nem térő kedvező viszonyokat egész kénye szerént ki is zsákmányolta. A vak türelmetlenség által ütött, emlitett sebek, bármily mélyek, bármily érzékenyek voltak is, csak a nemzet egy részének, a protestansoknak fájtak. Azonban a bölcs német kormány olyan sebek ejtéséről is gondoskodott, melyeket minden jóravaló hazafi, vallásbülönbség nélkül, megérzett. *Az alkotmányon ejtett ilyen seb volt a karlovici béke megkötésének módja* (1699.), melynél Magyarországot senkisem képviselte, s mely az országot csak a török uralom önkényétől mentette meg, de nem a német kormány zsoldos hadának zsarolásaitól is egyszersmind. Ezenkivül a kormány a háboru költségeinek fedezésére *többször az országgyülés megkérdezése nélkül terhes adót* vetett ki; a rendesen nem fizetett idegen zsoldos had a népet sanyargatta, sőt időnként egészen rablásból élt; aztán a Kolonics és a német tanácsosok által főzött *közigazgatási rendszer* is életbelépett (1698.), s arra volt hivatva, hogy Magyarországot osztrák provinciává alakitsa át. Volt tehát elég vallásos és politikai sérelem, mind megannyi gyulékony anyag, összehalmozva, s csak egy szikra

kellett, hogy bárhol lángra lobbanjon. Ez is megtörtént. A sárospataki csász. kapitány az ujhelyi vásárra készülő népen (1697. jul. 1.) olyan lelketlenül kezdett vámot szedni, hogy az e miatt felzúdult vásárosok a kapitányt katonáival együtt agyonverték. A felkelésnek ezen első kisérlete ugyan leveretett (Nigrelli kassai kapitány és Károlyi Sándor szatmári főispán által); de az elégületlenség, mint valami lappangó tűz, az országnak naponta nagyobb területén harapódzott el. A politikai láthatár felhőtlen, a légkör nyugodt, nesztelen volt; de ezen néma, tikkasztó légkörben a kitörni készülő viharnak láthatatlan csirái lappangottak. A jogaiban sokképen megsértett nemzet reménykedő szemmel kisérte a Rákóczy-ház ifjú sarjának, *II. Ferencnek* lépteit, s az elégületlenek türelmetlenül várták a szabadság harci lobogójának kibontását. Rákóczy nem is nézte tétlenül a nemzet elnyomatását, hanem a felkelés támogatása végett alkudozást kezdett a francia udvarral (1700.).

A bécsi kormány neszét vevén a Magyarországon készülő mozgalomnak, *Rákóczyt*, miután a francia királylyal folytatott levelezése (Longueval által) elárultatott, *elfogatta* (1701. ápr. 18.) s a német-ujhelyi börtönbe záratta, honnan hat hó mulva (Lehmann százados segélyével) szerencsésen megszökött s Lengyelországba menekült. Rákóczy jól ismervén az ország elégületlenségét s az elkeseritett népnek felkelésre kész hangulatát; miután megtudta, hogy őt a kormány a törvények mellőzésével, idegen birák által fej- és jószágvesztésre itéltette (1703. ápr. 30.; fejére 6000 frt. díj tüzetett volt ki): tovább nem késedelmeskedett s *1703. tavaszán* egy hadcsapat élén az országba jött, *kibontá a szabadság lobogóját* s szózatot intézett a nemzethez, hogy jogai védelmére, „*Istenért és a szabadságért*“ fogjon fegyvert. Lelkes szózata élénk viszhangra talált, s „*a ki igaz magyar vérből régi szabadulását*“ ohajtotta, zászlói alá sorakozott. Rákóczy rövid idő alatt egy tekintélyes had élén a császári hadakat Pozsonyig nyomta és felső Magyarországnak nagy részét hódolásra birta.

Lipót, ki a protestansokat az utólsó óráig újabb rendeletekkel szorongatta, őket tizedfizetésre kényszeritette (1701. ápr. 9.) s a bányavárosokban a birói hivatalból kizárta (1702. dec. 23.): most egyfelől a spanyol örökösödési háboru (1701—13.; l. 502. l. 6. j.), másfelől a magyarországi mozgalmak következtében két tűz közé jutván, Magyarország kibékitésére lépéseket tett. Az adót leszállitotta (egy negyeddel, 1703. okt. 9.), a megtérőknek kegyelmét és a sérelmeknek orvoslását igérte (okt. 18.). De már ekkor a felkelés sokkal terjedtebb, a kivívott siker sokkal nagyobb volt, hogysem ily fukar engedményekkel az országot meg lehetett volna nyugtatni. Lipót *Széchenyi Pál*, kalo-

csai érseket bízta meg *az alkudozásokkal*, de ezek nem vezettek eredményre, mivel Rákóczy a bécsi kormány kezességének elégtelenségét ismerve, azt kivánta, hogy a nemzet vallásos és politikai jogait biztositó békét a külhatalmak is (Svéd-, Porosz-, Lengyelország és Velence) erősitsék meg s Erdélyt független fejedelemségnek ismerjék el [17]. Az alkudozások még nem szakadtak félbe, midőn *Lipót meghalt* (1705. máj. 5.).

I. József (1705—11.), ki atyjánál mélyebb belátásu, szélesebb látókörü és jó katholikussága mellett is sokkal türelmesebb volt, mindjárt uralkodása kezdetén lépéseket tett a polgárháboru megszüntetésére. A nádor által *megigérte a nemzetnek*, hogy a koronázási hitlevél pontjait hiven megtartja, a sérelmeket orvosolja; de viszonzásúl elvárja, hogy az ország az engedelmességre visszatér. Azonban az egész erővel kitört országos vihart jó akarattal és puszta igérettel nem lehetett egyszerre lecsillapitni. A polgárháboru tehát egész féktelenségével tovább dúlt, pusztitott, füstölgő romok jelölték nyomait [18].

Miután Rákóczy a „lelki és testi szabadságért“ fogott fegyvert: kötelességének ismerte *a vallásügynek* lehetőleg igazságos és olyan *rendezését*, hogy az a protestansokat is kielégitse és a katholikusokat se sértse. Ezen feladat megoldása is a *Széchenyi-gyülésnek* (1705. szept. 12. nyilt meg) jutott, hol rendes országgyülésről nem lehetvén szó, a rendek *Magyarország szabadságainak és törvényeinek helyreállitása s az országban bevett három religio törvényes szabadságának megtartása céljából szövetséget kötöttek* s annak élére, vezérlő fejedelem cimen, Rákóczy Ferencet állitották. A *fejedelem* azután a vallásügyre vonatkozólag elrendelte, hogy a megyékben és városokban *a templomok kérdését* bizottságok barátságosan intézzék el; *irányadóúl* az 1608., 1647. törvényeket s az 1659. hitlevelet tekintsék; ott, ahol két templom van, a nagyobbik minden tartozékával együtt legyen a többségben levő vallásé, a kisebb a kisebbségben levőé; a *földesurak*, patronatus cimen, a lelkiismereten ne uralkodjanak; az *áttérés* a bevett vallásokra szabad legyen; a *jezsuita-rendnek* hazai tagjai meghatározott helyeken az ifjúság oktatásával foglalkozzanak, az idegenek pedig az országból távozzanak [19]. Eközben a békealkudozások sem szakadtak meg (a gyülés után *N.-Szombatban*, okt. 27 óta). Maga Rákóczy is őszintén óhajtotta a békét, ha az alkotmány sértetlenül helyreállittatik s a vallásszabadság biztosittatik; de a bécsi kormány biztosai kevés hajlamot mutattak a felkelők jogos követelései teljesitésére; ellenkezőleg húzták-halasztották a dolgot, hogy időt nyerjenek. Maga József Rákóczyt több békekövet, kecsegtető igéret, sőt

neje által is igyekezett az udvar körében tervezett békének megnyerni; de a fejedelem hazája érdekét előbbbecsülte saját családjáénál s a királynak kijelentette, hogy a nemzet jogainak biztositása lehet csak az ország békéjének szilárd alapja[20]).

Ezen harci zajban a protestansok helyzete sokat javult. Rákóczy rendeletére a protestansok számos korábban elfoglalt templomukat és iskolájukat visszanyerték. És a felkelőknek ezen méltányos bánásmódja a kormánypártnak eddigi vallásügyi politikáját is megváltoztatta. A clerus az üldözéssel egészen felhagyott; a kormány pedig mindent igért, csakhogy a protestansokat a király hűségében megtartsa s az elpártoltakat visszaédesgesse. *Az evangelikusok* ezen kedvező alkalmat nem szalasztották el, s felbomlott egyházszervezetük rendezése végett *Rózsahegyen* (Liptó m.) *zsinatot tartottak* (1707. ápr.), hol a *négy egyházkerületet* határozottabban körvonalozták, s azoknak kormányzására *négy superintendenst* választottak. Ezen kivül két-két egyházkerület élére egy-egy *consistoriumot* szerveztek (egyenlő számu lelkészekből és világiakból; a Duna vidékére 24, a Tisza vidékére 22 taggal), hogy azok a házassági, hagyományozási, peres és sérelmi ügyekben intézkedjenek. Végre a szertartásokon is evangeliumi szellemü javitásokat tettek[21]).

A béketervek meghiusulta után a harcot mindkét fél fokozott erővel ujitotta meg[22]). Miután *Rákóczy Erdély fejedelmi székét* ünnepélyesen *elfaglalta* (1707. ápr. 5.), a békealku, a szövetkezés s az ország jövőjét biztositó intézkedések tárgyában, *Ónodra* (máj. 16-ára) *országgyülést hivott össze.* A gyülés heves és izgatott volt, azon békepárt, mely üdvét Bécsből várta, mozogni kezdett. A bécsi kormány kecsegtető igéreteivel már elhintette volt a visszavonás magvait, s az elszédült Turócmegye a többi megyét is felszólitotta, hogy térjenek vissza a törvényes király hűségére. Rákóczy a gyülésen emiatt panaszt emelt, s a háborupárt fejei Turócmegye követein véres elégtételt vettek (*Rakovszky Menyhértet* a hely szinén lekoncolták, *Okolicsányi Kristófot* más nap lefejezték)[23]). A gyülés *a három vallás jogegyenlőségét és a jezsuiták kiüzését* elhatározta, s végre kijelentette, hogy *az osztrák háztól*, mint a mely királyi hatalmával visszaélt, az országnak és szabadságainak ellensége volt, *elszakad*, és a trónt üresnek nyilvánitja (II. t. c.)[24]).

Az ónodi végzésekre a nádor (Eszterházy Pál) *tiltakozással*, József pedig a hűségében megmaradt urak (élükön az új esztergomi érsekkel, *Keresztély Ágoston* szász herceggel) sürgetésére *országgyüléssel* felelt (*Pozsonyban* 1708. ápr. 14. kezdették meg a sérelmek tárgyalását).

A gyűlésen a felkelők közűl senkisem jelent meg. A protestansok (két ref. és nyolc evang. volt jelen) most is sérelmeik orvoslását, különösen a „salvo tamen jure dominorum terrestrium“ záradék eltörlését sürgették; ellenben a katholikusok ezen követelés ellen tiltakoztak[25]). Azonban az országgyűlés a háboru zavarai miatt elnapoltatván (jun.), a vallásügyre vonatkozólag egy *királyi rendelet* igyekezett a kedélyeket megnyugtatni. Ebben a király megigérte, hogy *Magyarországon a három bevett vallás szabadságát* és biztonságát, *az utolsó soproni és pozsonyi t. cikkek igazi értelmében, kész fenntartani*, s gondja lesz arra is, hogy a földesurak jogaikkal, ama törvénycikkek ellenére, vissza ne éljenek és az emlitettt vallások hivei közűl senkinek lelkiesmeretén erőszak ne tétessék; ha pedig másként történnék, királyi hatalmával és tekintélyével fogja megakadályozni.

Józsefnek jó indulatra valló nyilatkozatai, a háboru nyomoruságai, a francia udvar politikájában beállott fordulat (mely a felkelőknek nem sok reményt nyujtott) a felkelés válságának bekövetkezését már csak időkérdésévé tették. A felkelők a szükséges külső segitség hiányában (pedig porosz és orosz-lengyel segélyre is számitottak) több csatát elvesztettek. Ezen szerencsétlenségek a felkelők táborát folyvást apasztották, s a királyét, ki a megtérőknek kegyelmet igért, épen oly mértékben növelték. *A sülyedő hajóból megkezdődött a menekülés* s e menekülést *Józsefnek* mentő sajkáúl szolgáló *leiratai* (1709. dec. 12.; 1710. nov. 21.)[26]) megköynyitették. Ezekben a király kijelentette, hogy a protestansok az ő kegyelmétől minden jót várhatnak; hogy templomaik elvétele, papjaik s tanitóik elűzése nem az ő akaratából történt; s hogy ő az 1681. soproni t. cikkek értelmében a prótestansok szabad vallásgyakorlatát a háborgatástól megvédi. Az alkudozásokat újból megkezdették, s miután *Bercsényi és Rákóczy (1711. feb. 21.) Lengyelországba vonultak*, a király megbizottja, *Pálffy János* tábornagy s a mérsékeltebb *Károlyi Sándor* közreműködésével, a *Szatmáron összegyűlt rendek*, miután őket Rákóczy a hűségi eskű alól feloldotta, *a békét megkötötték 1711.* (máj. 1.; József már ápr. 17. meghalt és a békét az özvegy királyné, Eleonora erősitette meg máj. 26.). Ezen *béke vallásügyi* (III.) *pontja szerént a király a vallás dolgában az országnak törvényes szabadságait megvédi, annak gyakorlatát* az ország jogai, szabadságai és törvényei szerént *Magyarországon és Erdélyben, a jogosan megillető javadalmakkal együtt megengedi*, s a megkegyelmezettek előtt nem zárja el annak útját, hogy sérelmeiket akár a király, akár az országgyűlés elé juttathassák[27]).

Hogy a protestansok jogai, igaz, hogy csak általánosságban, ennyi elismerésben is részesültek, azt a kuszált politikai viszonyokon kivül jórészt az angol és hollandi (*Sunderland* és *Stepney* angol, *Rechtern* és *Hamel Bruininx* hollandi) követeknek lehet köszönni, kik már korábban figyelmeztették a kormányt, hogy a földesurak lelkiismeretlen bánásmódja csak a kegyetlen franciaországi üldözésekkel hasonlitható össze, mely a helyett, hogy célt érne, csak az embereket keseriti el és lelkeiket veszélyezteti; hogy *a mai katonák, dragonyosok és huszárok nem végezhetik az apostolok hivatását; ezek nem ember-halászok, hanem a szegény lelkeknek könyörületlen vadászai.* Azonban a protestansok létezési jogának elismerése még nem hozott nekik békét; az üldözés, hol erősebben, hol lankadtabban, tovább folyt, csakhogy — miként látni fogjuk — másnemü eszközökkel.

1) Lampe-Ember, i. m. 504—5. l.

2) Hist. Dipl. 112—18.; Burius, Micae, 190—207. l.

3) Ribini, i. m. II. k. 72—74. l. közli ezen kérelmet.

4) Ezen kir. rendeletet l. a Hist. Dipl., 135—37.; Ribini, i. m. II. k. 74—75.; Irinyi, i. m. 11. l. Timon Ákos, A protestansok viszonya a párbérhez az 1790,91. évi törvényhozásig (B.-pest, 1884) cimü müvében a protestansok egyházi adó kérdését tárgyalván, azon eredményre jut, hogy a rajzolt időben a kath. egyh. jogosan követelt a prot. hivektől egyházi illetékeket. Kiindulási pontját (Hinschius, Kirchenrecht, II. 313. l. után) azon alaptétel képezi, hogy „a kath. egyház szempontjából a reformatio eretnekség, annak hivei, mint eretnekek, továbbra is a kath. egyház jurisdictioja alatt állanak, s az egyház iránt mindennemü kötelezettségnek eleget tenni tartoznak" (tehát a prot. egyháznak csak kötelezettségei vannak és jogai nincsenek?). „Ezen alaptételre támaszkodva indul meg az ellenreformatio." De hát lássuk, hogy ugyancsak kath. szempontból, mások mit mondanak? Bellarmin, Ecclesia militans, c. 2, 9. ezt mondja: „Ratione primae partis (sc. Professio verae fidei) excluduntur omnes infideles, tam qui nunquam fuerunt in Ecclesia, ut Judaei, Turcae, Pagani, tam qui fuerunt et recesserunt, ut haeretici et apostatae" (Winer, Comp. Darstell. des Lehrbegriffs cet. 232—33. l.). A Coena Domini bullában pedig ez áll: „Excommunicamus et anathematizamus et parte Dei omnipotentis . . . auctoritate quoque beat. Apostolorum Petri et Pauli ac Nostra quoscunque Hussitas, Wichlefitas, Lutheranos, Zwinglianos, Calvinistas . . . haereticos, . . . schismaticos . . .

A csalhatatlan egyház tehát következetlenségbe esik, midőn az eretnekeket kidobja kebeléből s hozzájuk mégis jogot tart. Csak olyan jogi alap ez, mintha az állam a számüzöttől azt kivánná, hogy a számüzetésben is teljesitse az állam iránti kötelességeit; mintha valamely társulat kiküszöbölt tagjától azt kivánná hogy azután is fizesse a tagsági dijt. Ahoz a nemzedékhez, mely a kath. egyházból lépett ki, még olyan a milyen jogot tarthatott a kath. egyház; de ahoz a nemzedékhez, mely protestansnak született, sohasem. S ha mégis tette, jogalapja puszta ábránd, vagy az volt, a mi szokott lenni a győzőé, midőn odakiáltja a legyőzöttnek: „Vae victis!" Igy történt azon országgyüléseken 1659-től 1790-ig

melyek vagy üres igéretekkel játszották ki a protestansokat, vagy a clerus szolgálatában leszavazták. Ha mosolygunk a felett, hogy a sinai császár magát az ég fiának, a Dalai Lama magát Buddha incarnatiojának tartja; hát azt, hogy a római pápa magát a mindenütt jelenvaló isten vicariusának s igy az összes keresztyénség fejének tekinti, komolyan vegyük-e? A minő igaz alapja van az emlitett hatalmasságoknak, épen olyan jogi alapja van a kath. egyháznak a kiátkozott és kirekesztett protestansok egyházi tartozásaihoz. Mert azt talán csak Timon is elismeri, hogy a földnek nincs vallása, s ha nincs, mi jogon követelt a kath. egyház a protestansok birtokainak jövedelméből részt? Vagy a római egyház elévülést nem ismer? Hiszen akkor az ő birtoklási joga is kétes, mert a kath. birtokosok földei egykor pogányok birtokában voltak. Timon is elismeri, hogy ezen tettükhez jogi alapot kerestek; már pedig azon jogi alap, melyet még keresni kell nagyon gyanus.

Azt is mondja Timon (18. l.), hogy a protestansok hiába hivatkoznak a bécsi vagy a linci békekötésre; mert az Explanatio elvei azelőtt is uralkodók voltak. Hiszen, ha ez áll, akkor a protestansoknak nem is voltak sérelmei, az e tárgyban hozott törvények feleslegesek voltak s a fegyveres felkelések kimagyarázhatlanok. Annyi prot. hit- és jogtudós, annyi politikus és fejedelem majdnem 300 év óta hogy nem tudta ezen egyszerű dolgot felfedezni; s milyen szerencse, hogy Timon felfedezte! Azon kor vallásos vakbuzgósága minden igazságtalanságot megfejt (ez az igazság!), bármelyik fél követte is el azt; de ismerjék el azt ott a túlsó táborban, hogy egy hierarchicus egyház (a világtörténelem tanusága szerént) mindég hasonlithatlanúl több igazságtalanságot követ el és türelmetlenebb, mint egy demokratikus szervezetü egyház.

5) Mindketten Nikomediában haltak el, Zrinyi Ilona 1703. feb. 16. Tököly 1705. szept. 13.

6) Hist. Dipl., Compendium Principatus Transilvanici Historiae, 24--28. l. Az ifju Apafi Mihályt, kit még 1681. jun. 10. megválasztottak Erdély fejedelmének, Lipót nem erősitette meg, hanem megigérte, hogy róla kegyelmesen fog gondoskodni. 1696. Bécsbe hivta, hol 1713. meg is halt.

7) Az ide vonatkozó levelezést és az unio tervrajzát l. Lampe-Emb., i, m. 506—15.; Ribini, i. m. II. k. 79—94. l.

8) Kolonics Lipótról, mint a protestantismus engesztelhetetlen ellenségéről már többször volt szó; de nem szerette ő hazáját sem; egyedül a hierarchia hatalmáért rajongott s főleg azért, hogy azon létrán minél magasabb fokra juthasson. Komáromban 1631. szül.; atyja várkapitány volt. Tanulmányait atyja házánál kezdette meg és Bécsben fejezte be. Majd a máltai lovagrendbe lépett (1650.), s a törökök elleni harcban kitüntette magát. Máltát odahagyva papi pályára lépett, s mint Lipót király kegyeltje gyorsan emelkedett. 1668. nyitrai, majd német újvári, 1685. győri püspöknek, 1691. kalocsai, 1695. esztergomi érseknek nevezték ki. 1689. emelkedés reményében még arra a hazaáruló tettre, is vállalkozott, hogy német tanácsosokkal, az országgyülés mellőzésével, Magyarország számára új közigazgatási rendszert készitsen és hazájának osztrák tartománynyá való átalakitásában segitsen. Midőn ezen terv átvizsgálása végett nehány országnagyot Bécsbe hivtak, Kolonics egész arcátlansággal azt ajánlotta, hogy „könyörögni kell ő felségénél hogy e rendszert az ország örökös törvénye gyanánt erősitse meg." Ezen terve-

zetet aztán rá is kényszeritették az országra 1698., s igy egygyel több okot szolgáltattak a Rákóczy-felkelés kitörésére. Kolonicsban az osztrák-szláv katonavér és a római clericalis szellem, a katona-gőg és durvaság s a papi vakbuzgóság és szivtelenség példátlanul volt összeolvadva; ezen alaptulajdonságai magyarázzák meg hazafiságot, keresztyénséget nem tekintő, áldástalan, brutalis tetteit. Meghalt Bécsben 1707.

9) Hist. Dipl. 139.; Ribini, i. m. II. k. 94—95. l.

10) Fronck Ján. 1695 Trencsénbe, Borsiczky Besztercebányára, Kálmánczay Istv. 1699. Bártfára küldetett kir. biztosnak. Löwenburg gróf, Péterfi bányatanácsos és Meyer kamara-gróf a felvidéki és bányavárosokban (Selmec, Körmöc, Besztercebánya, Bártfa s m.) a protestansokon sok méltatlanságot és igazságtalanságot követtek el. Hist. Dipl. 123—24., 131.; Ribini, i. m. II. k. 95—97., 100—102. l.

11) Hist. Dipl., 128—30. l.

12) U. o. 133. l.

13) Ilyen szellemben irt a veresmarti, daróci, harsányi, hercegszőllősi és más baranyai ref. lelkészeknek, kik közül többet börtönbe vetett, elűzött vagy lelkészi teendők végzésétől eltiltott. Hodosi Sámuel, veszprémi lelkész és Dunántúli ref. püsp. (Radonai „Pseudo-Calvinisticus Episcopus Veszprimiensis"-nek nevezi 1702. jul. 8. levelében) az esztergomi érsek börtönébe jutott, honnan háromszor folyamodott a királyhoz, míg végre 1703. visszanyerte szabadságát. Hist. Dipl., 139—43.; Lampe-Emb., i. m. 517—18.; Toth Fer., Túl a Dunai ref. püspökök élete. 141—51.; Révész Figyelmező, 1875. évf. 327—29. l.

14) Hist. Dipl, 148. l. Eszterházy még irodalmi úton is igyekezett a római egyházat szolgálni. Ezen célból bocsátotta közre. „A Bold. Szűz Képeinek... Eredeti"... (N.-Szombat, 1690.) című s más hasonló irányu műveit,

15) Hist. Dipl. 134—35. l.

16) Ribini, i. m. II. k. 97—98.; Irinyi, i. m. 11. l.

17) Az első értekezletet Gyöngyösön tartották meg 1704. márc. Rákóczy nem fogadta el József király, Anglia és Hollandia közbenjárását, hanem Svéd- és Lengyelországét kivánta. A selmeci értekezleten (okt.) az angol és hollandi követek is megjelentek; de a fegyverszünetet a császári biztosok oly súlyos feltételekhez kötötték, melyeket, a magyar békebiztosok nyilatkozata szerént, csak a kétségbeesés fogadtathatott volna el. A felkelők kiválólag az 1687. törvények eltörlését, a vallásos jogegyenlőséget és az ármányos jezsuiták kiüzését sürgették. Ribini, i. m. II. k. 103.; II. Rákóczy Fer. fejedelem emlékiratai cet. (közli Thaly Kál. 5. kiad., Bpest, 1872.), 103—107., 109—10.; Horváth M., Magy. orsz. tört, VI. k. 335—38., 361—64. l.

18) Az ország siralmas állapotát igen élénk szinekkel rajzolja a szemtanu dalnok:

„Beborult országunk sok keserű gyászszal,
Betelék nemzetünk sokféle panaszszal
És bánattal,
Sok hírhallásokkal:
Szemeink is betöltek sirással.

Mert egyfelől német rontja országunkat,
Másfelől pogány, rác pusztitja hazánkat,
Jószágunkat,
Elhordja marhánkat...
Uram, szánd meg ily nagy romlásunkat!"

Közli Thaly K. Adalékok a Thökölyi- és Rákóczy-kor irodalomtörténetéhez (2 k., Pest, 1872.), II. k. 49–50. l.

19) A szövetségi okmányt, mely XIX pontból áll, közli a Századok. 1870. évf. 337. s. k.; Rumy, Monumenta Hung. 1817. I. k. 213. s k. l. után Katona, Hist. crit. XXXVII. 57–63.; II. Rákóczy F. emlékir., 146–55. l. Ezen egyesség emlékére érmet is verettek, melynek egyik oldalán egy közös máglya van ábrázolva, melyet három áldozár táplál, a felirat szerént: „Concurrunt ut alant." A körirata pedig ez: „Concordia religionum animata libertate." — Hogy minő bizodalommal fordultak a protestansok a fejedelemhez, s miként igyekezett ő azon, hogy a benne bizók ne csalódjanak, ennek bizonyságául l. a S. pat. füz. 1869. évf. 273–74.; Révész, Figyelmező 1865. évf. 102–3., 197–8., 418–20. l.

20) II. Rákóczy F. emlékir. 171., 178–81. l. A szövetséges rendek tanácsa által késziteтt béketervet, valamint a császári bizottmány válaszát l. Horváth M., Magy. orsz. tört., VI. k. 436–42. l.

21) A nappali gyertya-gyujtást, a liturgiának az oltár előtt való éneklését eltörölték, s a helyett a bibliai szöveg és ima olvasását rendelték el; a latin karéneket, az egyházi zenének mértek feletti alkalmazását, az éjjeli temetést és a halott előtt a keresztvivést mellőzték. Ennyi okos határozatra aztán koronául (?) a superintendenseknek „excellentissimus" címet adtak. Valószinüleg épen ezen utóbbi ágaskodás volt egyik oka annak, hogy az 1715. országgyűlés 31. t. cikke a nevezett zsinat végzéseit megsemmisitette. Ribini, i. m. II. k. 166–67., 334–36., Bauhofer, i. m. 328.; Borbis, Ev. luth. Kirche Ungarns, 87–88.; Kovács A., Egyházjog, I. k. 190. l.

22) Ezen időben keletkezett a felkelők ajkán amaz ismeretes dal, mely a magyarok jogos igényeit folyvást kijátszó német kormány iránti bizalmatlanságnak olyan éles hangon adott kifejezést, miként következik:

„Ne higyj magyar a németnek,
Akármivel hitegetnek;
Mert ha ád is nagy levelet:
Mint a kerek köpenyeged,
S pecsétet üt olyat rája,
Mint a holdnak karimája:
Nincsen abban semmi virtus —

. . . .

Thaly, i. m. II. k. 114–16. l.

23) Sz. kir. Bártfa városa követeinek naplója az ónodi gyűlésről 1707. (Monumenta Hungariae hist. XXVII. k.), 121–74.; II. Rákóczy F. emlékir., 215–24., Beniczky Gáspár naplója (Rákóczy-tár, I. k.); Diarium et Articuli Conventus Onodiensis. V. ö. Horváth M., i. m. VI. k. 474–93. l.

24) Ezen inditványt ugyan Bercsényi tette, de tulajdonképen a francia

udvar kivánatára történt, miután minduntalan azt emlegette, hogy a magyarral csak úgy léphet szövetségre, ha független állam lesz. A IV. t. c. a király-választást függőben hagyta; ekkor még Miksa, a bajor fejedelem volt kiszemelve.

25) Ribini, i. m. II. k. 172—74.; a protestansok sérelmeit és a katholikusok tiltakozását l. u. o. 511—20. l. V. ö. Horváth M, i. m. VI. k. 514—21. l.

26) Ribini, i. m. II. k. 522—32. l Ezen leiratoknak politikai célzata is volt; meg akarta nyugtatni a magyar ügy iránt érdeklődni kezdő prot. hatalmasságokat a felől, hogy a kormány a protestantismus érdekeit kellő védelemben részesiti.

27) Ribini, i. m. II. k. 175.; Bauhofer, i. m. 329—33.; Borbis, i. m. 89.; Horváth M., i. m. VI. k. 629—32.; Lányi-Knauz, i. m. II. k. 259—67. l.

107. III. Károly az ország békéje érdekében a protestansok egyházi viszonyainak részletes rendezését munkába veszi; ezen célból küldötte ki a vallásügyi bizottságokat, adta ki vallásügyi rendeleteit (Carolina resolutio 1731., 1734.). A korlátlan uralomra törekvő kath. clerus részéről a protestansok üldözése ugyan nem szűnt meg, de legalább határok közé szorittatott.

I. József halála után fitestvére, a buzgó kath., az ország ügyeit szorgalmasan és igazságosan intéző, de a jezsuiták befolyása alól egészen menekülni nem tudó *III. Károly* (mint császár VI.) foglalta el a magyar királyi trónt; s miután *a szatmári békét* (Károlyi tanácsára, 1712. márc. 30.) *megerősitette*, és a pozsonyi országgyűlésen, *a koronázási hitlevélben* a rendeknek megigérte, hogy az országot saját törvényei szerént fogja kormányozni, ünnepélyesen *megkoronáztatott* (1712. máj. 22.). Ezen ünnepély után a József halála óta ujolag üldözött protestansok az új király pártfogását igyekeztek megnyerni. Egy *küldöttség* (a tekintélyes ref. nemes *Ráday Pál* vezetése alatt) *élőszóval és irásban elpanaszolta* a királynak, hogy a két prot. egyház, az utóbbi országgyűlés határozatai ellenére, folyvást bántalmaknak és jogtalanságoknak van kitéve; hogy még az anabaptisták, nem egyesült görögök és zsidók is több kiméletben részesülnek; és esdve kérték a királyt, hogy ne engedje, hogy oly sok ezer lelket isten igéjének hallgatásában háborgassanak s a király nagylelküségében vetett reményüket kétségbeesés váltsa fel[1]).

Azonban az országgyűlés a terjedő pestis miatt korábban eloszlott, hogysem a protestansok ügyére sor kerülhetett volna. Mindamellett is *a királynak a protestansokat védő első rendeletei*[2]) elárulták, hogy bármely hitfelekezetű alattvalójának igazságot kiván szolgáltatni. De a protestantismus kiirtásáról álmodozó *clerus* sem vesztegelt

tétlenül, *két rendbeli felvilágositó iratában* arról igyekezett a királyt meggyőzni, hogy igazában a kath. egyház panaszolhat sérelmekről; mert a prot. lelkészek az ország törvényei ellenére nemcsak articularis helyeken lelkipásztorkodnak, hanem leányegyházakban és más helyeken is; mert a prot. földesurak az elüzött prot. lelkészeket nemcsak védelmükbe veszik, hanem velük saját magán imaházaikban rendes istentiszteletet tartatnak, sőt azokra a szomszédos prot. hiveket is összegyüjtik sat. Igaz, hogy ezen vádak a Leopoldina Explanatioba ütköztek, de nem ellenkeztek a törvényekkel; másfelől az is igaz, hogy a vakbuzgóság szülte Explanatio a protestansok ellen elkövetett legnagyobb igazságtalanság volt. A clerus önzése célt ért, *Károly* azt hitte, hogy a törvényeknek tesz eleget, midőn *egy rendeletében* (1714. ápr. 28.) *a protestansoknak meghagyta*, hogy az 1681. és 1687. törvényeket s az azokat követő királyi rendeleteket szigorúan megtartsák; a lelkészek nem-articularis helyeken működni ne merészeljenek; a prot földesurak a nekiek engedett magán vallásgyakorlatot nyilvánossá ne változtassák; főiskolákat csak ott tartsanak, hol a mozgalom előtt is volt; a szokásos ünnepeket megüljék; a feles számu lelkészeket és tanitókat bocsássák el; a prot. lakosok a nem-articularis helyeken a kath. papokat illető palástdíjakat és más tartozásokat megfizessék, ellenkező esetben súlyos és példás büntetésre számithatnak[3]). De ha Károly a protestansokat a törvény korlátai közé utasitotta, a katholikusoknak sem engedte meg, hogy azokat önkényesen áthágják[4]).

Ilyen helyzetben találta a protestansokat azon *országgyülés*, melyet a király a pestis miatt félbenszakadt országgyülés folytatásaként hivott össze *Pozsonyba* (1714. szept. 8-ikára; 1715. jun. 10. fejeztetett be). A gyülésen a többségben levő kath. rendeknek szenvedélyes türelmetlensége ellen hiába küzdött a protestansok kis, de lelkes serege, (melynek élén *Okolicsányi Pál*, *Ráday Pál*, *Vay Lászlό*. s más tekintélyes férfiak állottak); hiába intéztek több ízben feliratot a királyhoz; mindössze annyit értek el, hogy a király a clerus által sugalmazott és a protestantismust végveszélylyel fenyegető vallásügyi törvényt némi szeliditett módositással erősitette meg. Ugyanis az elbizakodott *kath. többség* a többek közt *azt kivánta*, hogy a prot. vallás ne tekintessék „bevettnek" (religio recepta), hanem csak „a béke kedveért még eltűrtnek" (propter bonum pacis adhuc tolerata); hogy a soproni (1681.) és pozsonyi (1687.) biztositó törvényeknél régiebbeket s a bécsi és linci békekötéseket többé szabályozóknak ne tekintsék; hogy ezek érvényessége se terjedjen ki azon prot. egyházakra, melyek a török védelme alatt (= az új szerzeményekben) alakultak;

hogy a vallásügy kath. királyi biztosokra és birákra bizassék sat. Ellenben a király által megerősitett *XXX. t. cikk kimondta*, hogy a király kegyelemből és kegyességből *a soproni és pozsonyi vallásügyi törvényeket, igazi értelmükben, még megtartandóknak véli* (adhuc censuit conservandos); a mennyiben pedig azokat végre nem hajtották vagy megsértették volna, *királyi és országos biztosok fogják* megvizsgálni és a nevezett törvények igazi értelmében és a királyi Explanatiók szerént *elintézni* (1. §); ha pedig az augsburgi és helvét hitvallásuak közül valaki személyében vagy jogaiban sérelmet szenvedne, *saját és nem község nevében, orvoslásért a királyhoz folyamodhatik* (2. §.); az 1687. évi XXXIII. t. cikk Dalmát,- Horvát- és Szlavonországokban, valamint némely magyarországi városoknak (a prot. egyház ellen nyert) kiváltságai továbbra is érvényben maradnak (5., 6. §). Továbbá *a rózsahegyi evang. zsinatnak végzései és intézkedéseit semmiseknek nyilvánitotta* és kimondta, hogy jövőben a protestansok, zsinat vagy más címen, a király tudta és beleegyezése nélkül, *gyűléseket nem tarthatnak, maguk közt gyüjtéseket és adókivetéseket nem rendezhetnek* (XXXI. t. c.)[5]).

Ezen törvények a protestansokat, midőn a gyülekezés, az egyház terheinek közös viselése, sérelmeiknek az országgyűlésen való tárgyalása jogaitól megfosztották, *lényeges jogaitól fosztották meg;* midőn ügyeik elintézésének, rendezésének jogát a királyra ruházták, a prot. egyháznak törvényeken nyugvó szilárd alapját felforgatták, s annak *jövőjét a királyi kegyelem ingadozó hullámaira bizták;* midőn a földesúri jog korlátozását elmulasztották, *az erőszakos térítésnek*, a lelkiismereten való zsarnokoskodásnak *kaput tártak*[6]). És az akkori viszonyok közt a protestansok mégis biztosabb oltalomra számithattak a kath. királynál, mint az elfogult kath. többségű országgyűléseknél, melyek vallás dolgában a protestantismust halálosan gyűlölő clerus fejével gondolkoztak. A bekövetkező események ezen állitást eléggé igazolták. A clerus elvesztett területei visszafoglalásánál nem ismert kiméletet; a törvény betüihez ragaszkodva vagy azt elmagyarázva, ott, a hol lehetett, kiirtotta a protestantismust; ott, a hol ez nem lehetett, annyi akadályt görditett útjába, hogy alig mozoghatott. Különösen a töröktől visszafoglalt területeken s az egykori véghelyeken oly mohósággal fogtak a templomok és iskolák elfoglalásához, hogy gyakran királyi rendeletekkel kellett buzgóságukat korlátozni.

Ezen foglalási buzgóság fosztotta meg *a veszprémi*[7]), *a pápai*[8]) *és lévai protestansokat* templomaiktól és nyilvános vallásszabadságuktól, mivel ezen városok többé nem véghelyek. Hasonló sorsban része-

sült egy vagy más címen *Győr*, *Hont*, *Bars*, *Nográd*, *Vas*, *Pest* és más *megyék számos község*e. *A kath. püspökök* (gr. *Althan Mik.* váci püspök példáját követve) a prot. községeket, mintha hatóságuk alá tartoznának, meglátogatták, *a prot. lelkészeket és tanitókat maguk elé idézték* s a római szertertások és *ünnepek szigorú megtartásra utasitották;* azon helyeken, honnan a prot. lelkészeket elűzték, a prot. hivek keresztelését, esketését és temetését a plebánosokra bizták; a *tizedet* a kath. egyház számára foglalták le[9]) s a protestansokat a kath. plebánosokat illető *párbér és stola dijak* fizetésére kényszeritették; s hogy a protestansok életerejét minden ízében megzsibbaszszák, *az egyházi gyülések tartását*, sőt *a prot. bibliafordités terjesztését*, még a királyi rendelet ellenére is, *meggátolták*[10])

Ennyi bonyolult kérdés megoldása és az elkeseritett kedélyek megnyugtatása *lett volna feladata a vallásügyi bizottságnak*, mely azonban a török háboru miatt csak hat év múlva ült össze *Pesten 1721.*[11]). A bizottság prot. és kath. tagjai sehogysem tudtak az egyezkedésre közös alapot találni. A király ugyan alapúl a soproni t. cikkeket jelölte ki; de a kath. clerus kivitte, hogy *a Leopoldina Explanatio tekintessék alapnak*, holott azt a protestansok eleitől fogva *Kollonics hamisitványának* és nem a király eredeti leiratának tartották. A protestansok állitásuk igazságát azzal védték, hogy I. József (1709.) leirata az emlitett t. cikkek eredeti értelmére hivatkozik, s igy a nevezett leirat az Explanatio érvényességét megszüntette. Ellenben a kath. tagok az Explanatio mellett még Lipótnak a protestantismust korlátozó (1701.) rendeletét is érvényesnek állitották. Miután ily éles ellentétek kiegyenlitésére kevés kilátás nyilt, *a protestansok* jogos kivánalmaikat *egy emlékiratban* összegezve közölték a bizottsággal (ápr. 17.)[12]). *Ebben* a többek közt *azt kivánták*, hogy vallásukat az egész országban mindenki (rendi különbség nélkül) szabadon gyakorolhassa; hogy egyházukat saját választott püspökeik igazgathassák és gyüléseket szabadon tarthassanak; hogy a földesúri jog csak a testi szolgálatra terjedjen ki, nem pedig a lelkiismeretre is; hogy elvett templomaikat adják vissza (csak 1715 óta 140 templomot vettek el); hogy vallása változtatására, azzal ellenkező esküre senkit se kényszeritsenek, s vallása miatt a hivatalokat senki elől se zárják el; hogy a prot. könyveknek külföldről való behozatalát s az ifjaknak a külföldi egyetemek látogatását ne akadályozzák sat. Ezen és más kérdések felett oly heves viták támadtak a bizottságban, hogy a király annak eredménytelenségéről meggyőződve (jul. 24), azt elnapolta, egy *leiratában*

(aug. 10.) meghagyván, hogy *vallás tekintetében minden azon állapotban maradjon, melyben a bizottság összeülése előtt volt*[13]).

A következő évben (1722.) *a bizottság ujra összeült Pozsonyban;* de a vallásügyi kérdések békés megoldása ezúttal sem sikerült. Miután a kath. tagok a király által szabályzóúl leküldött Leopoldina Explanatiohoz mereven ragaszkodtak, a prot. tagok pedig létezési feltételeikről öngyilkosság nélkül le nem mondhattak: a megújult szenvedélyes viták az együtt-tanácskozást lehetetlenné tették. Mindkét fél tehát külön tartotta üléseit és óriási halomra gyűlt munkálatainak eredményét külön küldötte fel Bécsbe.

A protestansok azt remélték, hogy a *Pozsonyban* (1722. jun. 20.) *összehivott országgyülés* a vallásügyi bizottság munkálatait is tárgyalni fogja, miután azok a tárgysorozatba fel voltak véve; de csalódtak. Az az országgyülés, mely a protestansok segélyével a *Pragmatica Sanctiot* (jul. 13). *törvénybe iktatta*[14]); mely *számos szerzetrendet befogadott*[15]); mely *a magyar kir. helytartótanácsot létrehozta*[16]); *a protestansok vallásos sérelmeit még csak meg sem hallgatta*, hanem ridegen a királyhoz utasitotta (szept. 24.).

A király, jó kath. létére sem foglalhatott a protestansokkal szemben egészen merev állást, mivel a vallásos viszályok káros következményei mellett *politikai érdekek is ovatosságot és méltányosságot javasoltak.* Ugyanis a vallásos viszályok Németországon is megújultak s Károlynak nem állhatott érdekében a német prot. fejedelmek és prot. külhatalmak barátságának kockáztatása; ehez járult még, hogy a király az elnéptelendett magyarországi délvidékekre bevándorló németeknek teljes vallásszabadságot igért. Ezen körülmények magyarázzák meg azon *leiratnak békés szellemét*, melyet Károly a protestansok panaszaira *(Ráday Pál* ref. táblabiró személyesen kereste fel a királyt) küldött le a megyékben való kihirdetés végett (1723. jun. 12.)[17]), s *melyben meghagyta*, hogy a vallásügyi bizottság munkálataira kiadandó határozatig a *protestansoknak adjanak elégtételt;* elvett templomaikat adják vissza; az elűzött jobbágyokat javaikba helyezzék vissza s ellenkező szertartásokra ne kényszeritsék; a prot. lelkészeket vallás dolgában a szentszék elé ne erőltessék: ellenkező esetben *a vallásháborgatókat törvényes büntetéssel fogja sujtani.* Azonban *a kath. rendek ezen rendelet kihirdetését megakadályozták;* sőt a főpapság „a sz. hit és papság jogainak sérelmével" hozott vagy hozandó minden végzés ellen tiltakozást tett le a nádori széknél, mire a protestansok is hasonló óvással feleltek.

A prot. kisebbség védelme s a kath. többség türelmetlenségének

mérséklése még a királynak sem volt könnyű feladat; pedig neki, mint legfőbb birónak kellett dönteni oly ügyekben is, melyeket más forum előtt méltányosan elintézni nem lehetett. Ilyen volt a többek közt az az eset, midőn *a protestansokat* az őket nem kötelező *kath. házassági akadályok alól kellett felmenteni*[18]; midőn *a prot. országgyülesi követeknek* a kath. rendek brutalis türelmetlenségével szemben elégtételt adott s őket a *hitelveikkel ellenkező decretalis eskü alól feloldotta* (az 1728—30. országgyülésen)[19] sat.

Ha a király kiméletes volt, ellenkezőleg viselkedett *az új helytartótanács*, *„az eretnekek ostora"* (Erdődy egri püspök nevezte igy), mely a protestánsoknak tett igéret ellenére tisztán katholikusokból alakult[20]. Ezen új hatóság, habár arra volt hivatva, hogy minden rend jogát védje, az egész ország jóllétét fokozza s az igazságot és békét előmozditsa, vallásügyi tekintetben a főpapság és jezsuitak érdekeit szolgálta s *a prot. egyházat egymásután fosztotta meg élete feltételeitől*. Igy a prot. ifjaknak a *külföldi egyetemek látogatását* megnehezitette (1725. jun. 8.). Midőn Pestmegye prot. rendei nehány helység elvett templomainak visszaadását s a vallásszabadság helyreállitását kérelmezték a megyétől, a megye kérelmezőket elutasitotta[21]; s midőn panaszaikkal a királyhoz fordultak, sőt ott, a hol hatalmukban állott, az egyházakat új életre keltették: *a helytartótanács egy szigorú rendeletben* (1725. aug. 7.)[22] *meghagyta a megyéknek* hogy a király az untalan alkalmatlan panaszoktól meg legyen kimélve, *a királyi rendeleteket szigorúan hajtsák végre*; a vallásügyet a pesti bizottság előtti állapotba állitsák vissza; a rendetlenségek szitóit kutassák ki; a prot. lelkészeket az articularis helyek kivételével a lelkészi teendőktől tiltsák el; az engedetleneket, botrányt okozókat a törvények értelmében büntessék meg, vagy, ha előkelőbbek, jelentsék fel; s általában a megyés püspök vagy helyettesei közreműködésével az egyházaknak a pesti bizottság előtti állapotáról világos, hű jelentést készitsenek. Ugyanosak ezen időtájt meghagyta a megyéknek (1725. aug.), hogy a *superintendensek és seniorok* számáról, joghatóságáról és kiváltságairól kimeritő jelentést tegyenek (ugyanezen ügyet egy ujabb rendelet is sürgette 1727. dec. 5.). Midőn a helytartótanács arról értesült, hogy a nyomasztó viszonyok mellett is többen a kath. egyházból a prot. egyházba tértek át, megparancsolta (1728. márc. 5.), hogy a megyék *az apostatákról* név, lakás és állás szerénti kimutatást küldjenek be, s őket a kath. egyházba való visszatérésre kényszeritsék; egy másik rendeletében (1728. ápr. 12.) pedig megtiltotta, hogy *a protestansok* agenseik, az országgyülésen vagy

bárhol működő hitfeleik számára *pénzt gyűjtsenek*, s igy az üldözötteket még a védelem lehetőségétől is meg akarta fosztani.

Mig igy a helytatótanács a protestansoknak minden szabadabb mozgását lehetetlenné tette; addig a kath. clerus és földesurak törvényt, királyi rendeleteket önkényesen bonthattak; prot. jobbágyaikat vallásuk elhagyására kényszerithették, az állhatatosokat birtokaikból kihajthatták. Kiváló prot. lelkészek, ha egyházuk érdekében buzgóságot fejtettek ki, a szemfüles papi kémek besugására, a legkisebb ballépésért, gyakran puszta gyanuból, ártatlanúl börtönnel és más szigorú büntetésekkel lakoltak[23]).

Ilyen bizonytalan helyzet gyötrő nyomása alatt nyögött a két prot. egyház; nem a törvény, nem a méltányosság, hanem a vallásos ököljog uralkodott. A restauráló kath. clerus, miként Európa több államában (Francia, Német,- Lengyelországokban, l. 565., 572., 584. l.), még egyszer összeszedte minden erejét, kifejtette jezsuita politikájának minden mesterfogását, hogy halálosan gyűlölt ellenfelét, az eretnek protestantismust eltiporhassa. A viszonyok komolyabb mérlegelői fenn és alant átlátták, hogy ez az állapot tarthatatlan. A király maga a békés kiegyezésre a pesti bizottsággal tétetett kisérletet; de a béke elmaradt. Ha a magyar haza polgárai, vallásos elfogultság miatt, nem tudtak kiegyezni, a királynak másfelé kellett modus vivendit keresni. A tisztán kath. helytartótanácsra sem lehetett bizni az ügy eldöntését, mert a prot. egyház sorsa felett pártatlanúl nem tudott volna intézkedni. Nem volt más kisegitő, mint *Bécsben dönteni el azon kérdést, melyet a haza polgárai otthon nem tudták vagy nem akartak eldönteni*. A király tehát a *vallásügyi bizottság munkálatait* (1730.) átvizsgálás végett a Jenő herceg elnöklete alatt összeült *német miniszteri értekezletre bizta*, hogy azok alapján a vallásos viszonyokat szabályzó tervet készitsenek. *Igy jött létre s jelent meg 1731.* (márc. 21.; a helytartótanács ápr. 6. hirdette ki) *Károlynak azon leirata*, mely „*Carolina Resolutio*" néven ismeretes.

Ennek pontjaiban a király kijelentette, hogy *I. Lipót királynak 1691-iki rendeletét* (Explanatio Leopoldina) *kell a soproni* (1681. XXV. XXVI. t. c.) *és pozsonyi* (1687. XXI. t. c.) *törvénycikkek valódi, királyi magyarázatának tekinteni*; e szerént *a protestansok csak a törvényesen kijelölt helyeken gyakorolhatják vallásukat nyilvánosan;* más helyeken pedig csak magán vallásgyakorlathoz tarthatnak igényt (áhitatos könyvek olvasása rendes isten-tisztelet nélkül. 1. p.). *Lelkipásztoraik csak törvényes helyeken működhetnek hivatalosan*, ugyanott a betegeket és foglyokat is meg-

látogathatják; a szükséghez képest *új lelkészi állomásokat is szervezhetnek királyi engedély mellett* (2. p.). *A házi áhitatosság* a prot. köznépnek *a nem törvényes helyeken is megengedtetik;* de azon helyeken vallás-szolgálat tekintetében *a kath plebánosoknak lesznek alárendelve*, azonban nagyobb palástdíjra nem kötelezhetők, mint a katholikusok (3. p.). A *földesúri jog ugyan épségben marad ;* de ha a földesurak, vallás tekintetében, alattvalóikkal szemben valami változtatást akarnak tenni, ezt csak a király jóváhagyásával tehetik (4. p.). *Superintendenseket választhatnak ;* de hogy hányat és mely helyekre akarnak, *erre nézve előbb királyi jóváhagyásért kell folyamodniok*. A superintendensek csak erkölcsi tekintetben ügyelhetnek fel a prot. lelkészekre; *polgári tekintetben a prot. lelkészek a világi hatóság alá tartoznak*, *egyházi tekintetben a kath. főesperesek alá is*, kik főleg arra ügyelnek, hogy a prot. lelkészek helyesen keresztelnek-e, s az érvényes keresztelésre kellőleg meg vannak-e tanitva. *A házassági ügyek* az országos törvények és prot. hitelvek szerént, de *kath. püspöki törvényszékek előtt döntetnek el* (5. p.). *A hitehagyottakat* (főleg a prot. egyházból a kath. egyházba áttérteket és ismét kilépetteket) *a világi biróság szigorúan fogja büntetni*; de minden egyes esetben a királyt erről előlegesen kell értesitni (6. p.). *A vegyes házasságokat a kath. lelkész kötheti meg érvényesen* (7. p.). *A kath. ünnepeket külsőleg a protestansok is kötelesek megtartani ;* az iparos testületek tagjai pedig ezenkivül még az egyházi meneteken is tartoznak megjelenni (8. p.). *A prot. birák*, *hivatalnokok és ügyvédek*, ujabb határozat hozataláig, *decretalis esküt* (a sz. szűz és szentek neve emlitésével) *kötelesek letenni :* ellenben a tanuk, hogy az igazságszolgáltatás fenn ne akadjon, a szokásos esküt teszik le (9. p.). Az eddig bármely részről történt valláshaboritásokra a feledés fátyola borittatik: de jövőben *ezen királyi rendelettel ellenkezőleg cselekvők*, legyenek bár katholikusok vagy nem katholikusok, a királyi ügyész panaszára, *múlhatatlanúl meg fognak lakolni*. A ki jogaiban sértve érzi magát, saját nevében orvoslásért a királyhoz fordulhat, de ezt egész községek nevében tenni tilos[24]).

Ezen királyi rendelet, midőn a protestansokat (a decretalis eskü miatt) a közhivatalokból s igy a polgárjog teljes élvezetéből kizárta; midőn az iskolák korlátozása s az apostasia szigorú büntetése által hitük terjedését meggátolta és egyházukat a római hierarchia gyámsága alá helyezte: *a prot. egyházat fejlődése feltételeitől fosztotta meg*. A kétes jövő reménytelenségét alig enyhitette azon két fénypont, mely a földesurak vallásos önkényét korlátozta és a superinten-

densek választását megengedte. És a kath. párt nagy része még ezen szűkmarku engedményt is sokalta. E miatti engedetlenségének *Althan*, váci bibornok-püspök adott hangot, midőn *a királyi rendeletnek* (Pestmegyéhez intézett iratában, 1731. máj. 23.) ünnepélyesen *ellentmondott* s a pápához fellebbezett. Azonban Károly a rendelete ellen lázitó főpapot vakmerőségeért megérdemlett szigorú büntetéssel sújtotta; miután kétszeri megidézésre sem jelent meg Bécsben, a püspök javadalmait zár alá vetette (aug. 3.), ellentmondását pedig Pestmegye gyűlésén széttépette (szept. 3.)[25]).

A főpapi tiltakozással egyidejüleg a clerus a királyi rendeletnek a kath. egyház javára szolgáló pontjait nagy buzgósággal igyekezett végrehajtani. A nem-articularis prot. községek templomainak és javainak összeirását és lefoglalását oly hévvel és erőszakossággal kezdették meg[26]), hogy helyenként az elkeseredés zendülésben nyilvánult. A béke-zavaró clericalis buzgóságot királyi rendeletekkel kellett mérsékelni[27]). Azonban a béke napjai gyorsan elmúltak; a helytartótanács és a jezsuiták ujabb királyi rendeletek kiadását[28]) nyerték meg, melyeknek alapján az áldástalan munkát tovább folytathatták. Számos prot. pap és tanitó zavartatott ki családjával együtt, tekintet nélkül az év zordon szakára, békés hajlékából, szerető hívei köréből; kényszerült hazátlanul bujdokolni s idegen vidékeken a könyörület keserű kenyerével tengetni zaklatott életét.

A szorongatott protestánsok mindent megkisérlettek, hogy legalább a megélhetés feltételeit megmenthessék; de fáradozásuknak nagyon kevés eredménye lett. Midőn egy *prot. küldöttség*[29]) ment fel Bécsbe (1731. szept. 13.), hogy *a decretalis eskü alól felmentést kérjen*, habár kérelmét prot. fejedelmi (angol, dán, svéd, hollandi) követek is támogatták, a király egyszer kiadott rendeletén nem volt hajlandó változtatást tenni; mindössze többszöri esedezés után, csak nehány város tiszti-karára nézve tett kivételt, midőn megengedte, hogy a prot. tisztviselők eskü letétele alkalmával a „boldogságos szűz és szentek“ szavakat hallgatással mellőzhessék (1732. és 33.)[30]). Midőn a protestansok a királyi rendeletnek a superintendensekre vonatkozó (5.) pontját úgy értelmezték, hogy csak az ujonnan választott superintendenseket kell bejelenteni: *a király egy rendeletében* (1732. márc. 3.) a megyéknek *meghagyta*, hogy a prot. (akatholikus) superintendenseket senki addig el ne ismerje, mig az illetők arra nézve királyi engedélyt nem nyertek[31]). *A protestansok* a király akaratát megértvén, időszerünek tartották, hogy *egyházuk végleges*, lehetőleg független *szervezése* tárgyában is tegyék meg a szükséges lépéseket.

E végett Bécsben több előkelő prot. nemes, előleges tanácskozás után, egy terjedelmesebb *kérelemmel* kereste meg a királyt (1733. feb. 22.), melyben a superintendensek helyzetéről és jogköréről kellő felvilágositást adtak, az egyház-kormány szervezésére vonatkozó tervet ajánlottak, s jogsérelmeik, főleg a terhes, méltatlan és zaklató kath. papi gyámság megszüntetéseért esedeztek[32]). Erre hosszas, aggodalmas várakozás után, *válaszúl egy második kir. leirat jelent meg 1734.* (okt. 20.), mely az első leirat szigorú korlátozó intézkedéseit nemcsak újból megerősitette, hanem még azzal is megtoldotta, hogy királyi engedély nélkül nem szabad prot. külföldit a polgárok közé felvenni; végre *megengedte, hogy az augsburgi helvét hitvallásu egyházak*, az országban lakó hazafi predikátorok közűl, előleges jelentés mellett és a népnek különös megterheltetése nélkül, *négy-négy superintendenst választhassanak*[33]). Ezen rendelet foganatositása végett *gyültek össze az ágostai hitvallásu egyházkerületek* vezérférfiai, b. *Zay Imre* elnöklete alatt, *Pesten*, 1735., és elhatározták, hogy az egyházkerületek számát négyre szállitják le. *Igy alakult meg véglegesen az evangelikusok négy egyházkerülete* (a bányai 9, a Dunáninneni 8, a Dunántúli 11, és a tiszai kerület 8 senioratussal). Ugyanezen szervezkedés alkalmával a a superintendensek mellé *egyh. ker. felügyelőket* választottak, és elrendelték, hogy az egyh. megyék az esperesek, és a községek a lelkészek mellé hasonlóan *világi társelnökök* választásáról gondoskodjanak[34]).

Hasonló ok gyüjtötte össze *a helv. hitvallásuak* világi vezérférfiait (egy püspök sem volt jelen) *a bodrog-keresztúri gyülésre 1734.* (nov. 5.), hol az egyházkerületeket a politikai négy kerület szerint szervezték (a Tiszántúli 13. a Tiszáninneni 8, a Dunamelléki 8, és a Dunántúli 9 egyházmegyével); egyszersmind a superintendensek mellé *főgondnokokat*, az esperesek mellé *segédgondnokokat* neveztek ki (időkimélésből), fennhagyván a kerületeknek, megyéknek, városoknak és helységeknek azon jogát, hogy jövőben a gondnok választását maguk ejthessék meg. Továbbá a főtörvényszékeknél és Bécsben az egyház védelme végett tartott *agensek s más szükségek költségeinek fedezéséről gondoskodtak*, s a szatmár-némethii zsinat határozata értelmében kimondták, hogy a Tiszáninneni esperességek is superintendenst válaszszanak. Igy választották meg *első Tiszáninneni superintendensnek Szentgyörgyi Sámuel* rimaszombati lelkészt és borsodi esperest (1735. jan. 6.), ki az egyházak látogatását megkezdette s a világi elöljárókkal a stola-ügyben és más kérdésekben hosszas torzsalkodásba bonyolodott. A bodrog-keresztúri convent végzésének érvényességét a Tiszántúli kerület papsága sem akarta elismerni,

s főleg *Zoványi György* püspök az egyház kormányzásának jogát nem volt hajlandó a világiakkal megosztani. Ellenben a Dunántúli kerületben, mely *Major Kócsi István*, és a Dunamellékiben, mely *Patai János* püspöksége alatt nyerte új szervezetét, a két egyenlő jogu alkotó elem közti viszálynak nyoma nem maradt fenn[85]). *A presbyteri rendszernek* legalább részben ilyen alkalmazása nemcsak méltányos, hanem az egyházra nézve bölcs és szükséges intézkedés is volt; mert a tekintélyesebb világi vezérférfiak rokoni és társadalmi széles összeköttetéseik útján a kormány és papság szigorú intézkedéseiknek súlyán sok esetben könnyithettek s diplomatai simaságukkal könnyitettek is; és midőn az érdekegység szálai a két elemet szorosabban fűzték össze, a lelkészek és tanitók bátrabban léphettek fel, s ha üldöztettek, a bujdosás komor napjait a világi urak segélye és vendégszeretete elviselhetővé tette.

A két prot. egyház még egyszer közösen fordult sérelmei orvoslásáért *a királyhoz* (1736. márc. 24.), s *beadott kérelmében*, az ismeretes eskü-forma, az elvett templomok, iskolák, s általában az egész articularis ügynek, valamint a protestansok polgárjogainak méltányosabb elintézéseért esedezett. A király azonban *válaszában* (okt. 13.), a törvényre és rendeleteire hivatkozva, kérelmezőket arra emlékeztette, hogy vallásügyben esetről esetre csak egyesek sérelmeit hallgathatja meg és intézheti el[86]). Ezután a kormány figyelmét s a fegyveres erőt a *török háboru* vette igénybe; ezen körülmény a clerusnak is mérsékletet parancsolt, s igy a protestansok üldözése a király haláláig (1740. okt. 20.) s még azon túl is egy ideig szünetelt.

Erdélyben I. Lipót diplomája (1691. és ennek toldaléka, 1693.)[87]) ellenére, melyet III. Károly is megerősitett (1712.), s mely „*a három nemzet és négy vallásbeli minden rendeknek*, s bármely rangu és sorsu alattvalóknak királyi szavuk lekötésével *igérték* a haza összes *egyházi és polgári jogainak*, törvényeinek, szabadalmainak épségben és *sértetlenül megtartását*“: megkezdődött az egyházi és politikai reactio, s a kormány a kath. egyh. teljes restaurálását a legfontosabb országos ügynek tekintette. Ezen új irányt *a jezsuiták letelepedése* (egyelőre Kolozsvártt, 1700.) nyitotta meg, kik azonnal megkezdték a a téritgetés ármányos munkáját. Majd Károly a *kath. püspökséget állitotta helyre* (1715. dec. 11. rendeletével)[88]), és *Mártonffi György*, az új püspök, gr. *Kornis Zsigmond* kormányzó, *Steinville* főhadparancsnok és számos főúr jelenlétében, *Károly-Fehérvártt*, a reformatusoktól visszafoglalt főtemplomban, a püspökséget javadalmaival együtt (14 falu, 6 rész jószág) birtokába vette (1716. feb. 19.), s mint Alsó-Fehérmegye főispánja, titkos tanácsos és kormányszéki tanácsos, a közügyekbe döntő befolyást gyakorolhatott.

A kath. püspökségnek törvénytelen helyreállitása karöltve járt más törvénytelenségekkel. K.-Fehérvártt *a ref. egyháztól* nemcsak a *fő-templomot* vették el; hanem a *collegiumot*, *püspöki lakot* és más épületeket is *lefoglaltak* a püspökség és katonaság részére; a lefoglalt épületekért ugyan kárpótlásúl 15000 frtot igértek, de sohasem fizették ki[39]). A fehérvárihoz hasonló foglalások másutt is történtek. Kolozsvártt Steinville az unitáriusoktól a főtemplomot a mellette levő kisebbel, a paplakkal, iskolával és nyomdával együtt erőszakkal elvette; őket a tizedtől és több jószágtól megfosztotta; sőt az ellentmondani akaró lelkészt „megrivogatván — kitaszigálta nyakra főre a palotából." Az *unitáriusokat* lassanként a közhivatalokra való kijelölésből kihagyták, és igy senki sem juthatott hivatalhoz[40]). Az új irány legkevésbé sujtotta az állitólagos hűségükért simogatott *szász evangelikusokat;* azonban Szebenben az apácák számára tőlük is elfoglaltak egy templomot, s lelkészeiket a tized élvezésében gyakran háborgatták[41]). Mig egyfelől lehetőleg a protestansok elnyomásán munkálkodtak, addig másfelől a kath. egyház megerősitése érdekében a legnagyobb buzgóságot fejtették ki. Az első célt mozditotta elé Károlynak azon *rendelete*, melyben meghagyta, hogy az ő előleges engedelme nélkül egy vallás (tehát a kath. is) követői se merészeljenek templomot, imaházat, iskolát, collegiumot épitni vagy állitani (1721. dec. 11.)[42]). Az utóbbi célt szolgálták a feles számmal beözönlött *szerzetes-rendek.* A jezsuitákat (kik Kolozsváron kivül K.-Fehérvártt, Szebenben, Brassóban, Udvarhelytt, M.-Vásárhelytt telepedtek le) követték a *Ferencrendiek*, *kegyesrendiek* és *Pálosok*, kik minden nagyobb városban befészkelték magukat, s téritési buzgóságukban a jezsuitákkal versenyre keltek. A *térités* sikerét világi kedvezményekkel is igyekeztek biztositani; de nem mindig ohajtott eredménynyel. Ha akadtak is egyesek, kik „valamely hivatal elnyeréseért s más kegyelemben részedésért vagy elkövetett vétkük büntetésének elkerüléseért" tértek át: ezek közül sokan — ugy látszik — hogy a még mindég hatalmas prot. társadalom erkölcsi elitélésének nyomasztó súlya alól szabaduljanak, elhagyott egyházukba ujra visszaszállingoztak. Az ilyen hitehagyottakra vonatkozólag parancsolta meg Károly a kormányszéknek, hogy őket az általa kiszabandó büntetéssel sújtsa; ellenben az állhatatosokat minden támadás ellen védelmezze (1727. dec. 11.)[43]).

A nagyon lassan gyarapodó, de épen ezért buzgóságában határt nem ismerő kath. párt a királyt még törvényszegésre is kész lett volna rávenni, csak hogy igy kitüzött célját, a katholicismus diadalát siettethesse. Ezen okból ment fel Bécsbe egy *kath. küldöttség* (1731 után), melynek élén gr. *Kornis Zsigm.*, a rajongó kath. kormányzó[44])

és *Sorger* püspök állott, kérvén a királyt, hogy a négy bevett vallást biztositó törvényt (Leop. Dipl.) semmisitse meg; a protestans templomokat és iskolákat foglaltassa el; a prot. házassági pereket rendelje a kath. püspöki törvényszék alá: s a lelkészjelölteknek tiltsa meg a külföldi egyetemek látogatását. De Károly ezen törvénytelen kérést nem teljesitette, s csak a katholikusoktól erőszakkal elvett templomok visszafoglalását engedte meg, ha az jogilag bebizonyitható. A király tovább látott a vakbuzgóságtól rövidlátó kath. párt politikusainál; jól tudta, hogy Erdélyben, hol a nemesség és polgárság nagyobb része protestans volt, a protestantismus erőszakos elnyomása több kárt okozna az államnak, mint a mennyi hasznot hajtana a kath. egyháznak[4][5]).

1) Ezen folyamodványt közli Ribini, i. m. II. k. 532—42. l.

2) Még az országgyűlés folyama alatt meghagyta a király a nádornak, hogy a protestansok sérelmeit hallgassa meg. 1713. máj. 23. megparancsolta az ifj. Eszterházi Józsefnek, hogy a bártfaiak vallásszabadságát ne háborgassa; jul. 11. rendeletével az előzött lévai ref. lelkészt hivatalába visszahelyezte; aug. 14. a kassai tanácsnak meghagyta, hogy az evangelikusokat azon jogaik élvezetében ne háborgassák, melyeknek a Rákóczy-féle mozgalom előtt birtokában voltak. Index Collect. relig. Eccl. Neosoliensis után közli Bauhofer, i. m. 336. l.

3) Ezen rendeletet közli Ribini, i m. II. k. 543—47. l.

4) Károly a kassai tanácsnak 1714. jun. 26. meghagyta, hogy a vallás ügyébe ne ártsák magukat, s hogy azon iparosokat, kiket a processiokon való meg nem jelenésükért börtönöztek be, bocsássák szabadon; jul. 10. ráirt Eperjesre, hogy a protestánsok számára templomnak és iskolának kijelölt, de újra elvett helyeket adja vissza; a bártfai katholikusoknak erélyesen megparancsolta, hogy a protestansokat imaházuk épitésében ne merjék háborgatni. A királyi példa még az esztergomi érsekre is oly hatást tett, hogy a templomaiktól megfosztott gömöri protestansok panaszaira a templomokat ugyan nem adatta vissza, de a katholikusokat békére intette s Korpona városának meghagyta, hogy vallás dolgában a királyi rendeleteket kövessék. Bauhofer, i. m. 337—38. l.

5) L. Art. XXX. XXXI. Diaetae Posoniensis An. 1715. A XXX. t. c. 3. 4. §. felsorolja a 24 biztost, kik közül a király kinevezte gr. Koháry Ist. országbirót, gr. Csáky Ist. kir. tárnokmestert, gr. Erdődy Sánd. kamaraelnököt és b. Horváth-Simonchics Ján. kir. személynököt; az országgyűlés által kinevezett biztosok közt protestánsok voltak: b. Révay Mih., Hellenbach Frigy., Okolicsányi Pál, Szirmay Mik., Ráday Pál, Poor Istv., Vay László, Kenessey Ist., Mikházy György.

6) Irinyi, i. m. 12. l. megjegyzi, hogy a XXX. t. cikk eredeti, királyi szentesitést nyert szövegében szó volt „a három bevett vallást illető törvényekről," valamint arról is, hogy a földesúri jogokkal nem kell visszaélni, de ezen részletek a nevezett törvényből eltüntek.

7) Hodosi Sámuel ref. lelkészt és Dunántúli ref. püspököt Wolkra veszprémi kath. püspük 1710. elűzte, s ezen idő óta 1734-ig a Dunántúli terület-

nek nem volt püspöke. Tóth F., A túl a dunai ref. püspökök élete, 141—51. l.; l. fennebb a 106. o. 13. jegy. is.

8) Lampe-Ember, i. m. 522—28. l. közli Károlynak 1718. nov. 5. és 1719. dec. 5. kelt leiratait, valamint a pápai ref. lakosoknak 1719. feb 16. kelt kérelmét; Tóth F. A pápai ref. sz. ekklesiának rövid historiája (Komárom, 1808.); Liszkai J. A pápai ev. ref. egyház levéltára 1510—1811. (Pápán, 1875.), 53—62. l.

9) Csak Kis-Hontmegyében és Nográdm. néhány községében tudta a megyei hatóság a tizedet a prot. egyház részére megmenteni. Bauhofer, i. m. 345. l.

10) Midőn a bibliák már fogyatékán voltak és nagyon megdrágultak, a debreceni ref. egyház Leydenben a Komáromi Cs. Gy.-féle fordításnak 4000 példányban való kinyomatását rendelte meg. Az első szállitmányt (2915 péld.) királyi rendelettel (1719.) lefoglalták, Kassára vitték s Erdődy egri püspök azoknak megbirálását a jezsuitákra bízta. A debreceni tanács több ízben kérelmezvén a királynál, Károly egy rendeletében (1723. jun. 19.) a bibliák visszaadását megparancsolta. De a helyett az üldözött könyveket a püspök Egerbe szállittatta és utóda, gr. Barkóczy Fer. egri püspök 1754. nov. 1. megégettette. Csak egy égett tábla került az egész szállitmányból a debreceni könyvtárba. A többit be sem hozták az országba és csak 70 év múlva került néhány ép példány Debrecenbe. Lampe-Ember, i. m. 533—35., 548—49. Balogh Fer. A magy. prot. egyh. tört. részletei, 169. l.

11) A király előbb 1720. Budára hívta össze a bizottságot, azután az év végén Pestre tette át, hol gr. Koháry Istv. országbiró elnöklete alatt 1721. márc. 15. kezdette meg működését,

12) Ezen emlékiratot l. Lampe-Ember, i. m. 540—542. l.

13) Károly leiratát u. o. 543. l. A pesti bizottságról l. még Ribini, i. m. II. k. 185—87. l. A bizottság ülésezése előtt, alatt és után a király rendeletére több községben a templomok kérdésében hivatalos vizsgálat tartatott Néhány vizsgálatról l. a S.pataki Füz., 1863. évf. 567—72.; 1864. évf., 156-61.; 1865. évf. 403—17.; M. Prot. Figyelmező, 1872. évf., 248—52., 374—81.; 1873. évf., 177—80. l. A Tiszántúli megyékben, 1721. végén tartott vizsgálatok kérdéseit l. Lampe-Ember, i. m. 544—45. l. Ugyancsak az 1720. megejtett vizsgálatokból kitünt, hogy egyes helyeken a prot. lelkésznek és tanitónak a kath. hívek is fizettek párbért cet., pl. Csikvándon, Malomsokon, Szapon, Bezyn s m. A győri püsp. levéltárból (Intimata an. 1775.) közli Timon, i. m. 21. l.

14) E szerint az ausztriai ház uralma alatt levő tartományokat és országokat oszthatatlanul a nevezettháznak nemcsak fi-, hanem nő-ága is örökli. Ezen örökösödési rendet a magyar országgyűlés is elfogadta, de azon feltétel mellett, hogy az ország törvényei, jogai, kiváltságai és szokásai ezután is sértetlenül maradjanak. Art. I. II. III. an. 1723. Ezen 1713. megállapitott családi törvényt a német és cseh örökös tartományokban 1720. hirdették ki; Erdély 1722. márc. 30. fogadta el; a horvát országgyűlés még 1712. nyilatkozott e tárgyban.

15) Art. XCVI. an. 1723. a kórházi veres csillagu kereszteseket, a capucinusokat, misericordianusokat, servitákat, paulanusokat, sarus és sarutlan karmeli-

tákat és Orsolya-apácákát befogadta, feltételül kötvén ki, hogy a király jóllétéért évenként 12 misét mondjanak vagy mondassanak.

16) Art. XCVII. CI. a n. 1723. szól a magyar kir. helytartótanácsról, mely a kamara- és igazságügyeken kivül az ország minden egyéb ügyére kiterjedt; ide tartozott a közoktatás, a könyvvizsgálat, az egyházakra és iskolákra való felügyelet, a kegyes alapitványok kezelése cet.

17) Lampe-Ember, i. m. 547—48. l. 1723. okt. 19. Károly ujabb hasonló rendeletet adott ki, melyben meghagyta, hogy semmi ujitást ne tegyenek, s mindent a pesti bizottság előtti állapotba helyezzenek vissza U. o. 550. l.

18) Radvánszky György zólyomi alispán és Révai Zsuzsánna közt negyedfoku rokonság volt. Házassági engedélyt a szentszéktől nem kapván, a királyhoz folyamodott; a király megadta, sőt az esztergomi szentszék támadása ellen is, a Hármaskönyv I. 108. sz, alapján, megvédte. Ribini, i. m. II. k. 189 –97. l. közli a megkérdezett prot. tekintélyek véleményét, a királyi dispensatiot, a királynak az esztergomi érseki székhez intézett leiratát. V. ö. Lányi-Knauz, i. m. II. k. 273. l.

19) Ribini, i. m. II. k. 205—38. l. közli az egész ügy részletes lefolyását az okmányokkal együtt. Az adóbiztosokká kinevezett evang. Zsemberyt és ref. Katonát, mivel a decretalis esküt vonakodtak letenni, az országgyűlésről kivezették s 64 frt. birságot rajtuk fel is vettek. Veszprém, Közép-Szolnok és Kraszna megyék prot. követeit ugyanazon okból a rendek táblája elé idézték. Azonban Károlynak felmentő rendelete nem gátolta meg a kath. rendeket abban, hogy a nem-nemeseknek a nemesekkel szemben decretalis esküre való kötelezettségét a XXVI. t. cikkbe be ne iktassák.

20) A kir. helytartótanácsnak első tagjai voltak: Pálffy Miklós nádor elnök; a főpapok közül Csáky Imre kalocsai bibor. érsek, Eszterházy Imre veszprémi és Szörinyi választott dulcinai püspökök; a főnemesek közül Koháry Ist. országbiró, Pálffy Ján. horvát bán, Czobor Márk, Csáky Zsig., Draskovics Ádám, Erdődy György, Eszterházy Fer., Károlyi Sánd., Eszterházy Gáspár grófok és Meskó báró; a nemesek közül Antolsics Ján., Fiáth Ján., Paluska György, Sándor Adalb., Sigray Fer., Madarász Imre, Palásty Fer., Fekete György. Horváth M., M. O. Tört., VII. k. 148. l.

21) Lampe-Ember, i. m. 552—55. l. közli a megye végzését, melyből megtetszik, hogy a sz.-marton-kátai, alsó-némedii, mogyoródi, szadai, veresegyházai és üllői ref. templomokról, a kis-váci, kis-újfalusi, sz.-miklósi és hartyáni községek szabad vallásgyakorlatáról van szó.

22) Ezen rendeletet (intimatum) közli Lampe-Ember, i. m. 555—58. l.

23) Igy a többek közt Heczey Sámuelt, a derék siklósi ref. lelkészt, azon hamis vád alapján, hogy a szószékből a király és pápa ellen sértőleg nyilatkozott, gr. Nesselrode pécsi püspök 1723. okt. 17. éjjel dragonyosokkal elfogatta, könyveit lefoglalta, őt magát börtönbe hurcoltatta, honnan még 1726. ápr. 20. sem szabadult ki. E napon a superintendentiához irt kérelmét közli Csuthi Zsigm., Magyar prot. Egyháztörténet a szathmári békekötéstől a türelmi rendelet kiadásáig (Debrecen, 1877.), 89–92. l. Krmann Dániel, miavai evang. lelkész és superint., mivel egy katholikust az evang. egyházba áttéritett, s annak kiadatását megtagadta, sőt hívei a harangot félreverték és fegyveresen ellenállottak

(1729), örökös fogságra ítéltetett (1731. máj. 20.), a miavai evang. templom, lelkészlak és iskola a katholikusoknak adatott. Krmann ugyan egyelőre az ítélet elől elmenekült s egy ideig az erdőkben bujkált; de később jelentkezett Pozsonyban, börtönbe vettetett s 9 évi fogság után ott is halt meg 1740. szept. 17. Még Frigyes Vilmos porosz király közbénjárása sem menthette meg. Ribini, i. m. II. k. 341—47.; Bauhofer, i. m. 370—73. l.

24) A resolutio szövegét közli Ribini, i. m. II. k. 249—53; Bauhofer, i. m. 365—67. l.

25) A dacos főpap lefoglalt javadalmait, XII. Kelemen pápa kérelmére, csak 1732. nyerte vissza. Ribini, i. m. II. k. 265—68. l.

26) Vasmegyében negyven templomot vettek el; Nyitramegyében a nyilvános prot. istentisztelet tartása majdnem egészen megszűnt; Barsmegye prot. lakói népes gyűléseken tanácskoztak afelett, hogy jövőjüket miként biztosithatnák.

27) Ilyen rendelet jelent meg 1731. jun. 15. és aug. 8., melyek meghagyták, hogy ne egy időben végezzenek mindent. Ribini, i. m. II. k. 253—55. l.

28) Az 1731. dec. 5. rendelet meghagyta, hogy valamennyi nem-articularis községben a prot. templomok vétessenek el. Az 1732. ápr. 9. rendelet a végrehajtást különösen Pozsony, Sopron, Vas, Nyitra, Bars, Árva, Thuróc, Liptó, Trencsén és Szepesmegyékben rendelte el, s megtiltotta, hogy nem-articularis helyeken nyilvános prot. istentiszteletet tartsanak. Ribini, i. m. II. k. 283—85. l.

29) A küldöttség tagjai voltak: Radvánszky Ján. zólyomi, Szemere László honti, Madács László nógrádi és Zoltán Ist. szabolcsi követek. Kérelmüket l. Ribini, i. m. II. k. 258—62. l.

30) Az engedély Pozsony, Sopron, Bazin, Szentgyörgy, Modor és Besztercebánya városoknak szólt. Ribini, i. m. II. k. 271—74., 280—83. l.

31) A rendeletet közli Ribini, i. m. II. k. 292—93.; Tóth F., Túl a Dunai püspökök, 156—57. l.

32) A kérelmet eredetileg Rádai Pál ref. főnemes fogalmazta; de azután önérzetesebb kifejezésein simitottak és ugy nyujtották azt át a királynak Radványi György és Rakovszky Elek. A Ribini, i. m. II. k. 295—302. l. közölt kérelem és a Csuthi, i. m. 108—110. l. közölt közt nagy az eltérés.

33) A leirat szövegét l. Ribini, i. m. II. k. 311—14.; Csuthi, i. m. 110—112. l.

34) Minthogy akkor öt evang. egyh. kerület volt, a gyűlés kimondta, hogy az agg Pfanschmidt, az öt szab. kir. város superintendense, ezen címet tartsa meg haláláig, azután pedig a nevezett egyh. kerület a tiszaiba olvadjon be. Az inditványt az illető két kerület is elfogadván, 1743. Dobsinán ugy egyeztek meg, hogy a superintendensek az öt szab. kir. város német és a volt tiszai kerület magyar és tót lelkészei közül felváltva választassanak. Első kerületi felügyelővé választották a tiszai kerületbe, Szirmay Jánost, a bányaiba Radvánszky Jánost, a Dunáninnenibe b. Calisius Keresztélyt, a Dunántúliba Ostffy Mihályt. Ribini, i. m. II. k. 347—50.; Bauhofer, i. m. 378—79.; Haan L., A magyarországi ág. hitv. evangelikusok egyetemes gyűlései sat. (B.-pest, 1883.), 4. l.

35) A bodrog-keresztúri gyűlés jegyzőkönyvét l. a S.-pataki Füz., 1863. évf., 748—54. l. E szerént főgondnokoknak nevezték ki gr. Bethlen Józsefet (nincs meg hova), a Dunántúli kerületbe Kenessei Istvánt, a Tiszáninnenibe Jobbaházi Dőri Andrást, a Tiszántúliba Báji Patai Sámuelt, a pataiba Gyürki Istvánt (ezen utóbbi talán az alsó Duna-melléki akar lenni). Szentgyörgyi Sámuelnek a stóla-ügyben és más kérdésekben a világi elemmel való huzalkodását l. a S.-pataki Füz. 1863. évf. 63—66., 424—53. l. Az egyházkerületek egybeolvadásáról (állitólag hat is volt; a Dunántuli vagy veszprémi a felső Dunamellékivel vagy komáromival olvadt össze, s lett a dunántuli egyh. kerület; a pesti vagy alsó Duna-mellékiből és a baranyaiból lett a Duna melléki egyh. kerület) l. Tóth F., Túl a Dunai ref. püspökök sat., 154—62.; Túl a Tiszai ref. püs. sat., 164-65.; Bauhofer, i. m. 379—80. l. Szentgyörgyi S. egyházlátogatási punctumait l. a S.-pataki Füz., 1859. évf. 281—82. l. Patai J. püspökről l. a S.-pat. Füz., 1867. évf. 390-91. l. V. ö. Csuthi, i. m. 114—120. l.

36) A nevezett kérelmet, melyet Ottlik András adott át, valamint a bányavárosok kérelmét, s a nyert választ l. Ribini, i. m. II. k. 317—34. l.

37) A nevezett okiratokat l. a Compendium Principatus Transylvanici Historiae cet. (1710.), 24—28., 32—33. l.

38) 1556 óta a kath. egyházat csak püspöki vicariusok kormányozták. Szilágyi F., Rajzok Erdély államéletéből a XVIII. században (B.-pest, 1874.), 3—5., 10 12. l.; a püspökre vonatkozó két okmányt l. u. o. a 39—40. l.

39) A ref. iskola elvételét a fehérvári vár megerősitésével akarták igazolni. A kiutasitás után az iskola mindenestől Krakkóba (Alsó Fehérm.) vonult; onnan a pataki ifjúság maradványa visszatért Sárospatakra, a másik rész M.-Vásárhelytt állapodott meg, s később az odavaló iskolával egyesült. Bod P., Az isten anyaszentegyháza tört. sat. (Basileában. 1760.), 479.; Molnár Alad., A közoktatás tört. Magyarországon sat. 593—94. l.

40) Bod P., i. m. 484—85.; Szilágyi F., i. m. 14. l.

41) Bod P., i. m. 483. l.

42) Szilágyi F., i. m. 13—14., 41. l.

43) Szilágyi F., i. m. 16—17., 42—43. l.

44) Ez volt az a kormányzó, ki a mikolai könyező Szűz-Mária képet Sz.-Benedekről K.-Monostorra, majd a kolozsvári jezsuiták templomába költözteté, hol azonban mióta a piarista atyák gondozása alatt áll, többé nem „könyvezik.“ Századok (1885.), XIX. évf. 606. l.

45) L. még Salamon Józs., De statu Eccl. Ev. Reformatae in Transsylvania cet. (Claudiopoli, 1840.), 37—38.; Bauhofer, i. m. 383—87.; Szilágyi S., Erdélyország tört., II. k. 502—503.; Bocsor Ist., Magyarország tört. (Pápán, 1861—9.), 902. l.

108. Mária Terézia alatt, ki buzgó katholikus volt és absolut hatalomra törekedett, a protestánsok helyzete továbbra is nyomott és zaklatott maradt; s csak uralkodása vége felé, midőn a nyugoti felvilágosodásnak előre vetett fénysugarai a vallás-türelem hajnalodását hirdették, vált kedvezőbbé a helyzet.

Midőn *Mária Terézia* a *Sanctio Pragmatica* értelmében atyja trónjára lépett (1740—80.), örökösödési jogát kétségbe vonva, fél Európa ellene támadt (osztrák örökösödési háboru, 1741—48). A fiatal királyné a megpróbáltatás nehéz napjaiban férfias elhatározottságot és rendithetlen akarat-erőt fejtett ki. Ezen jeles tulajdonai, ellenségeinek (bajor, porosz, francia sat.) egyenetlensége és a lovagias magyar nemzet hűsége, mely nemcsak lángoló lelkesedésben (az 1741. országgyülésen), hanem fényes tettekben is nyilvánult, a fenyegetett trónt és államot megmentették az összeomlástól. A királyné azonban nemcsak erélyes, tapintatos uralkodó, hanem szerető férj, (később) gyöngéd anya, kegyes és emberszerető nő is volt. *A protestansok* épen ismeretes szerető jó szivébe bizva, *keresték fel több izben* küldöttség által a királynét (1740. jul.; 1741. feb. 12., okt. 26.)[1], hogy elkobzott vallás-jogaikat visszaszerezhessék. Azonban a protestánsok vérmes reményei nem teljesültek; mert a buzgó kath. királyné kegyeit csak azok számára tartogatta, kik a katholicismus és absolutismus hű bajnokainak bizonyultak, és nem protestansok számára is, kik a nevezett irányokkal sohasem tudtak megbarátkozni. A királyné a prot. kérelmezőket vagy meg sem hallgatta, vagy válasz nélkül bocsátotta el; sőt *egy rendeletében* (1742. dec. 24.) *a Carolina Resolutiot* egész teljességében *megerősitette*. E tekintetben családjának hagyományos alapelvét követte s a vallásos türelemnek határozott ellensége volt[2]). Ha *Károly* politikai tekintetekből (prot. szövetségesei miatt) legalább a törvény látszatát megtartotta, most a viszonyok változtával (Poroszország ellenséggé vált) ezt sem tartották többé szükségesnek; sőt maga az állami hatalom dolgozott kezére a clerusnak a prot. egyház elnyomásában. De ezt most sokkal mérsékeltebben tette, mint korábban; mert vallásháboruval az állam erejét megbénitni, midőn elég külellensége volt, a legeszélytelenebb politika lett volna. Ámbár a kath. clerus kebelében még mindig akadtak olyan lelketlenek, kik készek voltak hazájukat vérbe-lángba boritani, ha ezen úton az eretnekséget teljesen megsemmisithették volna. Igy *Biró Márton*, veszprémi püspök, *Enchiridion . . . de Fide* . . . (1750., l. 554. l.) cimü müvében az eretnekek kiirtását egészen jogosnak nyilvánitotta. Igaz, hogy a királyné a lázitó müvet elkoboztatta, de csak

II. Frigyes porosz király, az angol és hollandi követek nyomatékos sürgetésére[3]), s inkább követte *Bajtai Antal* (II. József nevelője, később erdélyi püspök) azon *tanácsát*, mely szerént „nincs semmi a világon, mit a fejedelem észszel, várakozással és az idők és módok alkalmas felhasználásával el ne érhetne." Különben pedig a kormány intézkedéseiben *Barkóczy József* esztergomi érseknek azon *javaslata* volt irányadó, mely a protestantismusnak zajtalan eltemetését célozta[4]). Ezen csendes temetésre a készületeket csak itt-ott zavarta meg egy-egy eretnekre-dühös és kitüntetést áhitozó, buzgó kath. pártinak erőszakosabb fellépése, mely ideig-óráig tartó zajt, ellentállást és zavargást idézett elő, hogy aztán utóhangjai a börtönökben vagy a számüzetésben enyészszenek el. Azonban az eltemetés, melyet a kath. földesurak, a clerus és kormány tervezett, nem sikerült; a protestantismus élni akart, s az élethez megvolt a joga, akarata és ereje; sokat szenvedett, sokat vesztett; de életben maradt, pedig minden téren életére leső ellenségek kisérték lépteit.

A *jezsuita iskolák* a nemesség gyermekeinek szivébe korán beoltották a protestansok iránti gyülöletet. Az ilyen szellemben nevelt földesurak prot. jobbágyaiktól a templomokat elvették[5]); a meghalt prot. lelkész helyébe másnak beállitását nem engedték meg; a prot. lelkészt jövedelmétől megfosztották; sőt tizedfizetésre kényszeritették. A templom és lelkész nélkül maradt jobbágyokat veréssel, pénzbüntetéssel és börtönnel igyekeztek meggátolni abban, hogy articularis helyekre menjenek istentiszteletre; sőt *egész helységek prot. lakosságát elüzték s helyükre idegen nyelvü katholikusokat telepitettek* (Mennyi helyrehozhatlan bünt követtek el saját magyar hazájuk ellen, melyeknek az unokák ma is iszszák keserü levét!) [6]).

Az *eretnekek* (igy nevezték a protestansokat) *megtéritése végett társulatokat alapitottak* (1744 óta). Ilyen volt a sz. József, sz. István, sz. Mária sat. társulat, melynek tagjai arra is kötelezték magukat, hogy minél több eretneket fognak megtériteni. *Alapitványt* (Fundus Convertitarum) gyüjtöttek, melynek jövedelméből a kath. hitre áttérteket jutalmazták[7]). Számos *téritő szerzetes* járta be az országot, kik, mint megannyi lélek-kufárok, a protestansokat igéretekkel, jutalmakkal vagy alkalomszerüleg a büntetések elengedésével csábitgatták a kath. egyházba [8]). A *prot. egyházba áttérteket vagy visszatérteket* pénzbirsággal, börtönnel vagy számüzetéssel büntették[9]). A *vegyes házasfeleket* csak kath. pap köthette össze; ezen alkalommal a prot. féltől *reversalist* követeltek arról, hogy minden gyermeket a kath. vallásban fognak nevelni; utóbb reversalis nélkül nem is eskette össze

a kath. pap a feleket [10]). A *prot. árvákat* gyámjaiktól elvették és *kath. árvaházakban nevelték;* nem egyszer, igaz vagy hamisitott reversalis alapján, szülőik köréből erővel kiragadták a gyermekeket és szülőik költségén más vidéken kath. vallásban nevelték.

A prot. egyházat a kath. egyház alárendelt részének tekintették; ennélfogva a kath. püspökök és főesperesek a prot. községeket meglátogatták; a lelkészeket a keresztelésre és más szertartásokra vonatkozólag boszantó, szőrszálhasogató kérdésekkel zaklatták; nemcsak a leányegyházakat, hanem az articularisokat is kath. leányegyházaknak nyilvánitották [11]). A *prot. lelkészeknek* megtiltották a leányegyházak látogatását; útlevél nélkül még a szomszéd megyébe sem mehettek; ellenben kötelességükké tették (12 frt. büntetés terhe alatt), hogy a kath. ünnepeket hiveiknek kihirdessék. A *superintendenseket* az iskolákra való felügyelés jogától megfosztották; sőt utóbb ezen hivatalt meg is szüntették [12]). A prot. hivek a kath. templomok épitésénél segiteni tartoztak; ellenben *a protestansok még javitást sem tehettek templomaikon* (ha tűz pusztitotta is el) *királyi engedély nélkül;* gyakran az engedélyt is annyi boszantás és kicsinyes feltételek mellett. nyerték meg, hogy célszerűbb volt az engedélyt igénybe nem venni; erőszakkal elvett templomaik visszanyerésére semmi esetben sem számithattak, ha azok egyszer kath. szertartás szerént fel voltak szentelve [13]). A *prot. templomoknak* különböző jog-címen való *elfoglalása* napirenden volt nemcsak a kisebb helységekben, hanem a nagyobb városokban is. Ezen időben kerültek kath. kézre a győri, pápai és rimaszombati prot. templomok (1681—1780 között 650—700 prot-templomot vettek el) [14]). A *kath. plebánosoknak* a prot. hivek is (nemes és nem nemes egyaránt) *stola-dijat* tartoztak fizetni (párbért csak azon esetben, ha már előbb is gyakorlatban volt) [15]). Az *elitélteket* csak kath. pap kisérhette ki a vesztőhelyre; a kath. papok téritési célból még a *prot. nehéz betegeket is felkeresték,* s hogy könynyebben boldogulhassanak, a látogatás alatt a prot. rokonoknak távozni kellett (a pápaságnak ezen hű szolgái, ha élőt nem kaptak, megelégedtek cadaverrel is) [16]). A *hivatalnokoknak* csak ott lehetett a *decretalis eskü* kath. részét hallgatással mellőzni, hol egyáltalában nem találtak kath. hivatalnokot [17]). A *prot. iparosok* a céhekkel együtt a kath. ünnepeken tartoztak megjelenni; több városban prot. iparost be sem vettek a céh tagjai közé [18]). A térités biztositása végett a királyné a protestansok által sűrűn lakott területeken *hét püspökséget alapitott,* névszerént a *munkácsi* (1773.) és *nagyváradi* (1776.) *görög egyesült;* az esztergomi érseki megyéből kiszakitott *szepesi, beszter-*

cei és *rozsnyói* (1776.); a veszprémiből és győriből kikerekitett *fehérvári* és *szombathelyi* (1777.) *kath. püspökségeket.* S ha ennyi elnyomatással szemben az elkeseredés itt-ott ellentállásban tört ki vagy valami megtorolásra vetemedett, a résztvevőket kiméletlenül büntették meg[19]).

A rajzolt téritési rendszer keretébe tartozott a *prot. tudományos müveltségnek elfojtása* is. Ezen célból a helytartótanács csak kevés számu prot. tanodában engedte meg a felsőbb tudományok előadását; több prot. iskolát elvettek (a győrit, tatait 1759., a pápait 1753.); másoknak tankörét csak a nyelvtaniakra szoritották (besztercebányai, selmeci, ceglédi, szatmári)[20]). A *külföldi egyetemek látogatását* megnehezitették; a *könyvvizsgálattal* az irodalmi fejlődésnek útját állották; a helytartótanács még a *heidelbergi kátét* is lefoglalta.

Ezen csendes, de következetes és kiméletlen vallásos üldözés csak a királyné élete utolsó éveiben enyhült némileg. Ezen *kedvezőbb változás tényezői* közé számitható *József császárnak magyarországi körútja* (1770.), mely alatt a protestansok elnyomott helyzetével elég alkalma volt színről-színre megismerkedni[21]); a *jezsuita-rend feloszlatása* s igy a harctérről eltávolitása (1773. szept. 20.); némely főpapnak féktelen üldözési buzgósága[22]); és *a protestansok ujabb felirata* (1773.), melyben elkobzott történelmi jogaik visszaállitásáért és sérelmeik (18 pont) orvoslásáért esedeztek[23]). A királyné a feliratot *Kollár Ádám* neves jogtudósnak adta át tanulmányozás és véleményadás végett. A derék jogtudós a vallásos türelem mellett nyilatkozott és *azt tanácsolta*, hogy a prot. és görög egyházat királyi védelemben kellene részesitni, „míg a király és sz. korona iránt hük lesznek“ (Rákóczy szelleme még Bécsben mindég kisértett); legalább a megyei és kerületi hivatalokból nem kellene kizárni és a pozsonyi vallásügyi bizottságba protestansokat is kellene kinevezni[24]). A királyné követte a bölcs tanácsot s az erőszakos, féktelen üldözésnek többé nem engedett helyet; sőt azokat, kik nagy buzgóságukat még ezután sem mérsékelték, meg is büntette. De a sima, elaltató, a *kath. egységbe olvasztó politikával* azután sem hagyott fel; címekkel, kitüntetésekkel, gazdag házasságokkal jutalmazta a németté és katholikussá átváltozott magyar főnemeseket. Kiváló kedvteléssel foglalkozott a *kath. és prot. főnemes családok összeházasitásán*, természetesen azon céllal és feltétel mellett, hogy az új nemzedék tiszta kath. legyen. Miként politikai téren a *királyi hatalom emelése* s az *állami központositás* érdekében mindent elkövetett, azonképen ezen célját az *egyházak összeolvasztásánál* is igyekezett előmozditani. E tekintetben nemcsak a prot., hanem a görög egyházra is kiterjesztette figyelmét (a kath. görög unioról alább).

Erdélyben csak valamivel voltak kedvezőbbek az állapotok. A királyné ugyan a négy bevett vallás jogait ünnepélyesen megerősitette, de nem tartotta meg. A protestansok templomait és iskoláit erőszakkal foglalták el (Fehér, Torda, Kolos, Küküllő és Dobokamegyében több ref. templomot)[25]. Kir. engedély nélkül még magán imaház épitése is tiltva volt, de a kath. templom épitésénél a más vallásuak is segédkezni tartoztak[26]. A prot. egyházba való áttérés szigorú büntetésben, a kath. egyházhoz csatlakozás jutalomban részesült[27]. *A protestansok* hiába emeltek *panaszt* az udvarnál, eleinte még választ sem kaptak. A prot. árváknak kath. vallásban való neveltetéséről is kellőleg gondoskodott a kormány, sőt Erdélyben történt meg azon mélyen megbotránkoztató, középkorra emlékeztető, brutális eset, hogy a ref. gróf *Bánffi Dénesné* karjai közül leányát, *Ágnest* fegyveres katonák tépték ki (1767. jul. 15.), azután Fehérvárra, majd Bécsbe szállitották, hol kath. vallásban neveltetett s a kath. gr. Eszterházy János nejévé lett[28]. Azonban az áttérés nem mindenkinek termette meg az ohajtott gyümölcsöt, mint b. Kemény Ádám esete is bizonyitja, ki nejétől el akart válni, hogy kedvesével (Széles Terézzel) kelhessen egybe, de az elválasztást a ref. egyház s az érdekelt ref. család, melynek feje *gr. Kemény László* kormányzó volt, Bajtai kath. püspök törekvése ellenére is meg tudta akadályozni[29].

De nemcsak erőszakos vagy biztatgató téritésekkel igyekeztek a prot. egyház erejét csökkenteni, hanem a *külföldi egyetemek meglátogatását* is megnehezitették, midőn azt királyi engedély nyeréséhez kötötték; sőt a királyné annyira félt a külföld tudományos befolyásától, hogy annak megakadályozása végett még arra is kész volt, hogy *Erdélyben prot. egyetemet* alapitson, és az erdélyi udvari kancelláriának meghagyta, hogy ezen tárgyban felterjesztést készitsen[30].

Általában a nagy királyné alatt, a két testvér Magyarhonban a prot. egyházat nemcsak a Carolina Resolutio bilincsei tartották lekötve, hanem a vakbuzgó kath. papság s az ellenséges indulatu helytartótanács az elitélt fogoly egyháztól még az éltető levegőt is elzárta volna. Valóban nem nagyitott az egykoru énekes, ki a pusztuló egyház romjai felett keseregve, a többek közt igy panaszolt:

29. „Sok helyen a fiak kenyerek elvétetett,
A tudomány kulcsa ő tőlük elrejtetett,
Elvett oskoláink sirnak sok helyeken
Sok eltiltott gyermeken."

32. „Néhol templomaink a földre ledöntettek,
Néhol utálatból más formába öntettek,
Néhol az a hely, hol Isten tiszteltetett,
Istálóvá tétetett.“ Sat.[6]).

1) Utóbbi alkalommal a ref. Vay Ábrahám és az evang. Majtényi nyujtott át egy kérelmet és egy javaslatot a létező nehézségek elhárítására Bauhofer, i. m. 390–95.; Horváth M., M. O. T. 7. k. 262–63. l. A feb. havi küldöttség viselt dolgairól S.-pataki Füz., 1864. évf. 733–37. l.

2) E tárgyban később fiának Józsefnek, ki a vallásos türelem kimondását épen az állam érdekében ohajtotta, határozottan így nyilatkozott: „Mi haszna, hogy az igaz vallás birtokában vagyunk, ha azt oly kevéssé szeretjük és oly kevéssé érdeklődünk annak fenntartása iránt. A türelem, az indifferentismus mindent aláás. Szilárd istentisztelet és az egyháznak való meghódolás nélkül mi lesz belőlünk? Nem nyugalom és béke, hanem ököljog lesz az eredmény. Nem ohajtjuk az üldözést, de a türelmet sem; e tekintetben házunk alapelvei mellett maradunk.“ Neue Plutarch (Beer, Maria Theresia), II. k. 236–37. l.

3) II. Frigyes e tárgyban a breslaui érseknek irt, az érsek XIV. Benedek pápának, a pápa pedig bécsi követének. A porosz király még azzal is fenyegetődzött, hogy saját országában a katholikusokon fogja megtorolni a magyarországi protestansok bántalmazásait. 1750. aug. 3. a protestansok is folyamodtak a királynéhoz a jogtalan támadások megszüntetése végett. A királyné azt válaszolta, hogy minden felekezetnek egyenlően szolgáltat igazságot; de nem tartotta meg. Ezen beavatkozási ügynek keserű utóhatását Prónay Gábor érezte meg, kit Nádasdy Lajos kancellár vasraveretéssel fenyegetett, a királyné pedig személyesen is megdorgált azért, hogy a protestansok idegen isteneknél keresnek segélyt (1751. szept.) Bauhofer, i. m. 419–26. l. közli II. Frigyes említett levelét is.

4) Barkóczy javaslatának fővonalai: külföldi eretnek könyveket behozni ne legyen szabad; hazai műveket csak censura után lehessen kiadni Az eretnekek iskolái csak grammatikaiak lehessenek; további kiképzés csak kath iskolában engedhető meg; külföldi iskolákon tanult ne lehessen egyházi szolga; protestansok csak azután mehetnek saját istentiszteletükre, ha a r. katholikuson már voltak; a kath. hit elleni nyilatkozást számüzetéssel kell sujtani; prot. nyilvános vallásgyakorlatot még az 1681. engedett helyeken sem kell megtűrni; megüresült lelkész-állomást csak kir. engedélylyel lehessen betölteni és igy is csak „adhuc“ megjegyzéssel; minden hivatalnoktól decretalis esküt kell követelni; a prot. iparosok kath. ünnepeken tartozzanak megjelenni, a céhekből kirekesztés terhe alatt; külföldi prot. ne lehessen polgár és iparos, sőt meg se nősülhessen. Irinyi, Az 179⁰/₁-iki 26-ik vallástörv. tört., 13–14. l.

5) Gr. Eszterházi József nemcsak Pápáról akarta kiszoritni a reformatusokat, hanem Tarjánon, Szendiben, Bájon és Környében vagy áttéritette vagy elűzte ref. jobbágyait. Szirmay, Hist. secreta 228–251. l. után közli Marczali, Magy. ország tört. II. József korában (B.-pest, 1885. 2. kiad.), I. k. 274. l.

6) Igy tettek Foktűn (Pestm.), Erdődön (Szatmárm.), Tisza-Örsön (Hevesm.). Feleki, A foktői ref. egyh. múltja és jelene (B-pest, 1881.), 14–17.; Kiss Kálmán, A szatmári ref. egyházmegye tört. (Kecskeméten, 1878.), 163., 457–59.; Bauhofer, i. m. 400–401. l.

7) A Mária-társulathoz tartozott a főnemesség nagy része, l. Marczali, i. m. I. k. 282.; Bauhofer, i. m. 414–15.; Mária-társulatok a jezsuita iskolákban is voltak, l. Molnár Alad., A közoktatás tört., 189–92; A fundus convertitarum tört. Erdélyben, Ker. Magvető 1883. évf., 99–112. lap.

8) Feleki, i. m. 14. l. több ilyen esetet emlit. Hont, Nógrád sat. megyékben 1766 óta működtek, l. Bauhofer, i. m. 433. l.

9) 1749. jan. 17., 1770. feb. 5. és dec 10. Intimatum. Lányi-Knauz, Magyar egyháztört., II. k. 281.; Bauhofer, i. m. 434. l.

10) 1749. jan 17.; 1756. aug. 30.; 1768. jul. 28. kir. rendelet, Lányi-Knauz, i. m. II. k. 283–84 l.

11) L. az 1743. feb. 27., 1747. jan. 27. Intimatumokat, Irinyi, i. m. 14. l.

12) L. az 1752, 1749., 1778., 1747. jun. 3., 1776. aug. 17., 1777. jan. 19. Intimatumokat, Irinyi, i. m. 14–16. l.

13) L. az 1774. szept. 16., 1745. jul. 28., 1767. máj. 12., 1769. feb. 25., 1774. jul. 11. Intimatumokat, Irinyi, i. m. 14–15 l. A templomépitési engedély-adás alkalmával előfordult rendszeres boszantásokra l. példát, Bauhofer, i. m. 117–18.; Görömbei, A nagy-kállói ev. ref. egyh. tört. (S.-patak, 1882.), 52. l.

14) A rimaszombati prot. templomot és iskolát egy processio megzavarása miatt vették el 1771.; a lelkészt és tanitókat elűzték, több férfi és nő vádlottat 3–5 évi börtönre itéltek. Bauhofer, i. m. 435. l. A pápai templom és iskola elvételéről 1752–53. l. Liszkay, A pápai ev. ref. egyh. levéltára, 104–108. l. A tatai iskola ujabb elvételét emliti Tóth F., Túl a tiszai Püspökök sat., 167. l. A győrit Zichy Fer. győri püspök vette el, l. Lányi-Knauz, i. m. II. k. 280. l. A Dunántúli egyh. kerületben Torkos Jakab ref. püspök idejében, 1774, 150 árva, azaz elvett ref. egyház volt; Tóth F., Túl a Dunai püs. élete, 187. l. A barsi egyházmegyében már egy ref. gyülekezet sem volt, az evangelikusok két articularis egyházából is elüldözték a lelkészeket, Hontmegyében csak 8 ref. egyh. maradt; Sz. Kiss Kár., Vázlatok a barsi ref. esperesség múltja s jelenéből (Pápán, 1879.), 136–44. l. A Szatmármegyében elvett templomokról l. Kiss Kálm, A szatmári ref. egyházmegye tört., 163. l.

15) L. az 1756. jan. 27.; 1767. jul 9. Intimatumokat, Lányi-Knauz, i. m. II. k. 284–85.; Irinyi, i. m. 14.; Timon, A protestansok viszonya a párbérhez sat., 26-28. l. Előbb többszörös stóla-dijat követeltek a prot. hivektől, de ezen visszaélést a helytartótanács is megsokalta.

16) L. az 1756. dec. 9., 1773. márc. 15. sat. Intimatumokat, Irinyi, i. m. 15. l.

17) L. pl. a szabolcsmegyei restauratio ügyét, Marczali, i. m. I. k. 269. l.

18) A szatmári céhek ref. tagjait hitükkel ellenkező céh-levelek váltására kényszeritették; az ezt tenni vonakodó kádárokat mesterségük folytatásától eltiltották; a kath. ünnepélyen megjelenni vonakodó csizmadiákat börtönnel büntették. Kiss Kálm., i. m. 163. l.

19) Az emlitett rimaszombati veszedelemnél még sokkal nagyobb volt a vadosfai, hol azon hamis hir következtében, hogy el akarják venni az evang. templomot, a hivek a környékről tömegesen összegyűlve, egy kath. processiót

megzavartak. Ezért 44 zavargót (nők is voltak) megpálcáztak és egy évre s 7 hóra a kapuvári börtönbe zártak; a résztvevő nemeseket pénz- és börtönbüntetésre itélték; Fábri lelkészt és superintendenst fél évig kinozták a börtönben, azután pedig mindkét hivatalától megfosztották 1753. Bauhofer, i. m. 428—29. l.

20) 1756. feb. 12. Intimatum, Irinyi, i. m. 15. l. A szatmárit 1754. vetették vissza a grammatikai fokozatra Kiss Kálm., i. m. 162 l.

21) Tóth F., Túl a tiszai ref. püspökök élete 180—84. l. megemlékezvén II. Józsefnek debreceni látogatásáról és Szilágyi Sámuellel, a ref. püspökkel folytatott beszélgetéséről, azon véleményének ad kifejezést, hogy ezen beszélgetés is befolyt a türelmi parancs kiadására. Valószinűbb azon feltevés, hogy József emlitett fontos lépéséhez az impulsust nem Debrecenből, hanem a francia felvilágosodásból nyerte. Ezen szellem sugallatát követhette, midőn nem engedte meg, hogy ugyanazon egy haza polgárai közt a valláskülönbség jogi tekintetben áthághatlan választó falat képezzen.

22) Biró Márton veszprémi és Zichy Ferenc győri püspökök ezért királyi dorgálásban is részesültek.

23) Előbb egy küldöttség kereste meg a királynét, melynek élén a ref. főúr, gr. Beleznay Miklós generalis, az udvar kedves embere állott. A küldöttség kedvező fogadtatásban részesülvén, a két prot. egyház közös feliratát és sérelmeit b. Zay Péter és ifj. Rádai Gedeon nyujtotta át. Gross-Hoffinger után Horváth M., M. O. T. VII. k. 403. l. Ezen tudósitástól némileg eltér Bauhofer, i. m 442. l. Beleznaynak a királyné azon ohajtását fejezvén ki, hogy jobb lenne, ha a prot. egyházak együttesen formulláznák ohajtásukat; Beleznay arról biztositotta a királynét, hogy ezt örömest megteszik, ha megengedi, hogy conventet tartsanak. Igy alakult meg 1773. szept. 2. Bugyiban (Pestm.) a ref. Generale Consistorium, a négy kerületi főgondnokból és superintendensből, melynek élén Beleznay, mint főcurator állott. A példát az evangelikusok is követték 1773. nov. 1. Acsán, majd Pesten, 1774. ápr. 20., mely utóbbi helyen az evang. convent első alapját körvonalozták. Haan L., A magyarországi ág. hitv. evangelikusok egyetemes gyűlései, 7—11. l.

24) Kollár véleményét a kancelláriai levéltárból közli Horváth M., M. O. T. VII. k. 404—406. l.

25) A királyné egy rendeletében 1752. ugyan megtiltotta a templomfoglalásokat; de azért még 1772. is elfoglalták a sinfalvi unitárius templomot. Ker. Magvető, 1883. évf., 36—40. l.

26) Az erre vonatkozó 1763. máj. 3., 1768. máj. 1. királyi rendeleteket l. Szilágyi F., Rajzok Erdély államéletéből, 14—15, 41—42. l.

27) Az apostasia ügyében kiadott rendeleteket l. Szilágyi F., i. m. 18—31., 43—55. l. V. ö. fennebb a 7. jegyz.

28) Gr. Bánffi Dénes előbb a ref. egyház hive, miután botrányos, kicsapongó és pazarló életével a ref. egyház tiszteletét és neje szeretetét eljátszotta, 1755. két fiával együtt a kath. egyházba tért át; később nejével szemben, irásban is, arra kötelezte le magát, hogy leányainak a ref. hitben való neveltetését sohasem gátolja Azonban az elaljasult gróf a becsületszóval többé nem gondolt, s hogy nején, ki nem engedte meg, hogy mindent elpazaroljon, boszút álljon, lányának kath. vallásban neveltetését követelte s a királyné tudtával és Bajtai püspökkel egyértelemben a leányrablás tervét kifőzte. Szilágyi F., i. m.

89—132. l., hol ezen ügyre vonatkozó okmányok is közölve vannak. L. még Rettegi Gy. Emlékiratai (Hazánk, III. k. 351—52. l.

29) Századok, XIX. k. 603—13.; Hazánk, III. k. 145. l.

30) Az 1752. I. új törvényt, valamint az erdélyi prot. egyetem ügyét l. Hazánk, I. köt., 9—15. l.

31) Paksi Szathmári Ist. tört. éneke, Révész, Figyelmező, 1875 évf., 183—96. l. Az egészhez l. még Bocsor J., Magyarország tört., 998—1002.; Csuthi Zs., Magy. Prot. Egyháztört., 132—218.; Beer, Maria Theresia (Neue Plutarch, II. k. 125—243. l.).

109. II. József a türelmi parancs kiadásával s a prot. házasságügy rendezésével a prot. egyházat a kath. egyház rabságából kiszabaditja, és a vallás-egyenlőség útján az első lépést megteszi.

A felvilágosodott, szabad szellemű *II. Józsefnek* vallásügy tekintetében üdvös kormánya alatt a magyar prot. egyházra, a hosszas elnyomatás után, végre jobb napok derültek. Ha *Mária Terézia* népeinek anyja ohajtott lenni (a protestánsoknak ugyancsak mostoha anyja volt), fia, *József* ugy gondolkodott, hogy „*a király az állam első szolgája*" tartozik lenni, mert „a gondviselés nem az uralkodóért teremtette az emberek millióit, hanem azért állitotta az uralkodot milliók élére, hogy szolgálatukra szentelje életét." Az idealista uralkodó ezen szép és nagyszerű hivatásnak teljes lélekkel igyekezett megfelelni. Kora kiválóbb irodalmi termékeinek komoly tanulmányozása, kül- és belföldön tett utazásai alatt szerzett tapasztalatai az állam nagy feladatainak megoldására irányozták figyelmét. „Rajongó szeretettel törekedett az állam jóllétére;" azt hitte, hogy csak *egységes államban*, *absolut kormány* mellett szerezheti meg azon eszközöket, mélyek egy minden idegen befolyástól teljesen *független államnak felvirágoztatására* szükségesek. Ezen egységes állam, nézete szerént, csak *német* lehetett; mert ő a német birodalom császára volt, és örökös országainak, mint kisebb tömegeknek, nyelvben is a nagyobbhoz kell alkalmazkodni. Ezen egységes állam egyes országainak *egyenlő alapelvek* szerént kell szerveztetni; e tekintetben Magyarország sem képezhet kivételt (a Pragmatica Sanctio elfogadása feltételének ellenére); s hogy terveit a magyar alkotmány ne korlátozza, *nem koronáztatta meg magát* sz. István koronájával. Ime ezen elvek vezették II. József gyökeres reformjait, melyek a XVIII. század felvilágosodott absolutismusának valának termékei. Utóbb be kellett látnia, hogy terveit hibás alapokra kezdette épiteni, s az annyi gonddal és áldozattal emelt alkotmánynak, mint fövényre épült háznak össze kell omlani[1]).

Mihelyt II. József a kormányt átvette (1780. nov. 30.; megh.

1790. feb. 20.), a megyékhez intézett *rendeletében* az ország alkotmányának, a rendek jogainak és kiváltságainak sértetlen megtartását igérte. Utóbb bebizonyult, hogy ez csak formaság volt és nem komoly igéret.

Ha II. József azt akarta, hogy az ő elméletileg egységes állama minden idegen befolyástól független legyen, első sorban arra kellett törekednie, hogy a *külföldi papuralom* befolyását megszüntesse, a *belföldi papuralom* nagy hatalmát megfékezze, s ennek zsarnoksága alól az elnyomott prot. és más egyházakat felszabaditsa. Ezen szabad szellemű tervhez igen alkalmas bevezetésül szolgált a protestánsokat zaklató *kath. missióknak megszüntetése* (anyja halála után azonnal); a *censurát szabályozó rendelet* (1781. jun. 11.), mely a könyv-vizsgálatot a papok kezéből kivette és alkalmas tudósokra bizta, s mely ha nem mondta is ki a feltétlen sajtószabadságot, de a tudományos ismeretek terjesztésének szabad utat engedett, ha azok az erkölcsiséggel nem ellenkeztek s a vallások megtámadását kerülték. Ezt követték azon *rendeletei*, melyek a *kath. papságnak és szerzetes-rendeknek* Rómától való függését korlátozták; azon szerzetes-rendeket, melyek humánus hivatást nem teljesitettek, vagy csak szemlélődő életet folytattak, eltörölték, és javaikat a *vallás-alap* tőkéjéhez csatolták (ezekről l. fennebb az 530—31. l.). *Batthyányi József* bibornok primás a kath. papság nevében szerkesztett *feliratában* hiába igyekezett II. Józsefet a kath. egyház életébe oly mélyen benyúló ujitásainak jogtalanságáról, káros voltáról meggyőzni és azoknak visszavételére rábirni, az uralkodó hajthatatlan maradt.

Azonban Józsefnek a kath. egyházra vonatkozó reformjai csak közvetve s annyiban érintették a prot. egyházat, amennyiben engesztelhetlen ellene fegyvereinek élét eltompitották. Sokkal *fontosabbak* voltak egyenesen *a prot. egyházra vonatkozó intézkedései*. Már trónra lépte után *utasitotta a kancelláriát*, hogy „vallás-ügyekben enyhe és szelid módon intézkedjék, mert ez az igazi apostoli mód;" egyszersmind meghagyta, hogy a vallásügyre vonatkozó összes, érvényes kir. határozatokat állitsa össze és nyujtsa be[2]). A kancellária a protestantismust elnyomó rendszerről *terjedelmes munkálatot* készitett, s azon reményét fejezte ki, hogy ezen hasznosnak bizonyult rendszert a fejedelem meg fogja erősitni[3]). Ugyanezen időben *a protestánsok* is megkeresték Józsefet egy terjedelmes *emlékirattal*, melyben történelmi alapon mutatták ki azon szabadságaikat és jogaikat, melyektől a kormány és clerus a hosszas elnyomatás éveiben őket igazságtalanúl megfosztotta[4]). *József* a kérelmezőknek kijelentette, hogy *sérelmeiket együttesen fogja orvosolni* (1781. ápr. 16.); de már más

nap (ápr. 17. egy nagyon *fontos rendeletet* adott ki, melyben *a hivatalnokok egyházi esküje helyett a polgárit léptette életbe* (t. i. az illetők a hivatalbalépés alkalmával ne valamely papnak, hanem a legközelebbi hivatalnoknak kezébe tegyék le az esküt)[5]). Nem sokára a *kancelláriának* a vallás-ügyre vonatkozólag olyan *utasitást* küldött (máj. 22.), mely a protestánsok számos sérelmét megszüntette, őket politikai tekintetben teljesen egyenlőknek nyilvánitotta s ezzel a türelmi rendelet útját előkészitette[6]). A kancellária és a primás a régi állapot védelmére emelték fel szavukat, kifejtették az ujitásnak (hitük szerint) káros következményeit, a protestansoktól még az őszinte hazafiságot is elvitatták, s azon aggodalmukat fejezték ki, hogyha a protestánsok egyenlő jogban részesülnek, 60—70000 lélek fog hozzájok átpártolni[7]). Józsefet ezen pártgyűlölet és elfogultság szülte aggodalmak nem riasztották vissza attól, hogy a lelkiismeretszabadság érdekében a további lépéseket meg ne tegye. Igy *adta ki József* a vallásos türelmet ellenkező kancelláriával folytatott huzamosabb eszmecsere után *1781. okt. 29.* a *türelmi rendeletet (Edictum Tolerantiale)*[8]), mely a felekezetek jogi viszonyait következőleg szabályozta. 1. a helvét és ágostai (s a nem egyesült görög) egyház hivei a törvény által meg nem jelölt helyeken is tarthatnak *magán istentiszteletet*; 2. ott, a hol száz nem kath. család van, ha elegendő erővel rendelkeznek, *templomot*, *iskolát és paplakot* szabadon *épithetnek*, de templomot torony, harang és nyilt útcára szolgáló bejárás nélkül; 3. Minden *hivatalra*, *méltóságra és állásra* (jószágszerzés, lakás- és ipar-jog) fel vannak jogositva, ha különben érdemesek (ott, hol eddig törvény által voltak kizárva, mint Horvátországban s egyes sz. k. városokban, esetről-esetre kir. felmentéssel fognak képesittetni); 4. vallásos elveikkel *ellenkező esküt* nem kötelesek letenni; 5. *idegen istentiszteleten* semmi alapon sem tartoznak részt venni. 6. Ezen rendeletet csak *kir. kegyelemnek*, s a régibb törvényekre és kir. leiratokra nézve felmentésnek kell tekinteni. 7. A vegyes házasságoknál az eddig szokásos *reversalisok* eltöröltetnek; ha az apa kath., mindkét nemű gyermekek a kath. vallásban, ellenkező esetben a fiúk apjok, a leányok anyjuk vallásában neveltetnek; 8. ugyanezen szabály az irányadó azon esetben is, *ha a tiszta prot. házasságból vegyes házasság lesz*, s a gyermekek még kiskoruak; 9, ref. vallásuakat nem lehet azért megbüntetni, ha nem engedik meg, hogy a bába a *szükségből való keresztséget* végrehajtsa; 10. kath. papok más vallású *beteghez* csak azon esetben mehetnek *vigasztalóba*, ha erre felszólittatnak; a nem kath. *rabokat* saját lelkészeik vigasztalhatják és kisérhetik ki a vesztőhelyre. 11. Ha a nem katholikusoknak

helyben nincs iskolájuk, *gyermekeiket kath.* vagy *más vallásu iskolába* is küldhetik; 12. a *tanulmányi rendszert* a nem kath. tanodákban vallásszabadságuk sérelme nélkül kell alkalmazni. 13. Jelenlegi *templomaikat* békében *birhatják*, javithatják és újakat is épithetnek a helytartó-tanács engedélyével, de a nép megterheltetése nélkül; 14. *leányegyházaiktól* meg nem foszthatók; 15. a *mágnások és nemesek imaházait* a helybeli és szomszédos lakosok is szabadon látogathatják s azokban ájtatosságaikat háboritlanúl végezhetik; 16. a leányegyházak tagjai a kath. papnak *stólát fizetnek* ugyan, de ha ez megtörtént, *prot. lelkészek is végezhetik lelkipásztori teendőiket*, csak prédikációt nem tarthatnak. 17. A *kath. püspökök* a prot. lelkészek látogatásától és faggatásától tartózkodjanak; ellenben a *superintendensek* egyházaik lelkészeit, a nép terheltetése nélkül, szabadon látogathatják; királyi engedély mellett *zsinatokat* is tarthatnak, egy kath. s egy nem kath. királyi biztos jelenlétében; 18. *vallása miatt* senkit sem szabad *büntetni*, katholikusnak s nem katholikusnak egymás bántalmazása szigorúan tiltatik[9]).

A protestánsok ezen rendeletet, habár csak kegyelmi tény és nem törvényes jogaik visszaállitása volt, lelkes örömmel, igaz hálával fogadták s a humanus fejedelmet égig magasztalták[10]). A *két prot. egyház* ezen alkalomból (Pilisen, 1781. dec. 10—11.) *egyetemes gyülést tartott* és elhatározta, hogy az uralkodónak *köszönő feliratot küld;* egyszersmind a superintendenseket megbizta, hogy ha az uralkodó ragaszkodni fog azon kivánságához, hogy az *új tanulmányi rendszer* a prot. iskolákban is életbelépjen, miként lehetne azt a prot. autonomia megsértése nélkül alkalmazni[11]).

Azonban *a türelmi rendelet életbeléptetése* sok nehézségbe ütközött. Ha a protestansok a vallásszabadság hajnalát örömünnepekkel üdvözölték; a kath. társadalom megdöbbent s mint a háborgott méhraj felzúdult. A kath. püspökök a rendelet kihirdetését több megyében meggátolták; számos megyei hatóság a törvénytelen rendelet ellen éleshangu feliratot küldött fel s annak elintézését az országgyülés feladatának nyilvánitotta (Hogy megváltoztak a viszonyok! Korábban a vallásügyet az országgyülésről kitiltották, most annak bebocsáttatását sürgették)[12]). József egyremásra küldötte a végrehajtást sürgető és dorgáló rendeleteket a makacskodó hatóságokhoz, mígnem lassanként az ellenállás megszünt s *a türelmi rendelet legalább lényegében végrehajtatott* (1784—85.). *Két év alatt* (1783—84.) *165 anya és 586 leány evang., 102 anya és 162 leány ref. egyházközség nyert vallásszabadságot*[13]). A kancellária, hogy a fejedelmet meggyőzze

rendelete káros voltáról, a prot. egyházba áttértek számáról hamis jelentést tett (állitván, hogy egy év alatt 672 katholikus tért át a prot. egyházba, ellenben egy protestáns sem a kath. egyházba). József azonban észrevette, hogy a jelentés hamis és megdorgálta a kancelláriát[14]).

A türelmi rendeletben nem lévén szó az *áttérésről*, József ezen ügy szabályozását is szükségesnek tartotta. Kijelentette ugyan, hogy *a kath. vallás uralkodó*, s buzgón ohajtaná, hogy minden alattvalója meggyőződésből azt fogadná el[15]); de *az áttérést hat heti vallásos oktatás után* mégis *megengedte;* azonban azt is kimondotta, hogy ezen oktatásról szóló bizonyitvány nélkül a prot. lelkészek senkit sem vehetnek át; hogy az áttértek kiskoru gyermekei kath. hitben neveltetnek; s hogy az áttérésre csábitók (vizsgálat után) szigorú büntetésben részesülnek[16]). Azt is elrendelte, hogy a kath. vallásnak evangeliumival való felcserélését ne nevezzék hitehagyásnak, hanem áttérésnek (non Apostasiam, sed Transgressionem)[17]).

Hogy József a vallásos türelem megvalósitását komolyan elhatározta, ennek fényes tanuságát adta akkor, midőn a *helytartótanács* ujabb rendezése alkalmával *két prot. elnököt* (az evang. *Prónay Lászlót* s a ref. *Darvast*) nevezett ki, és azt is meghagyta, hogy az alsóbb fokozatokon is alkalmazzanak prot. és gör. nem egyesült hivatalnokokat[18]).

Ha a helytartótanács a templomok épitésére adott engedélyek alkalmával akadékoskodott, a protestánsok bizton számithattak a nemes fejedelem pártfogására. *Számos rendeletével* nemcsak a türelmi rendeletet életbeléptetését siettette; hanem annak határait a prot. egyház javára ki is bővitette. Igy a többek közt megtiltotta, hogy a protestánsokat a hivatalos kiadványokban *„eltürteknek“* nevezzék; kijelentette, hogy jogi, orvosi és bölcsészeti tanárok mind a négy vallásfelekezet tagjai lehetnek, és prot. főiskolákban katholikusok is tanulhatnak[19]). Megengedte, hogy az ötven főnél valamivel kevesebből álló prot. község is tarthasson lelkészt; hogy harangokat mindenütt használhassanak; hogy tornyokat épithessenek; hogy a superintendensek által alakalmasoknak ismert tanitók is prédikálhassanak és könyöröghessenek; hogy a protestansok az Úrnap kivételével a kath. ünnepeken is dolgozhassanak[20]). Midőn *a keresztelési stolát* az egész országban *eltörölte* (1785.), ugyanakkor *a prot. lelkészeket felhatalmazta, hogy önállóan anyakönyveket vezethessenek*[21]); sőt azt is elrendelte, hogy a mely vegyes vallásu községben csak egy templom van, azt protestánsok és katkolikusok közösen használják[22]).

A türelmi rendelet mellett legfontosabb volt azonban Józsefnek

a protestánsok házassági törvényét magában foglaló rendelete (1786. márc. 6.), mely a prot. házassági ügyet a kath. papi törvényszék hatósága alól felszabaditotta s a polgári törvényszékekhez utasitotta[23]).

Azonban Józsefnek nem minden reformját üdvözölték örömmel a protestansok; különösen *az új tanulmányi rendszerrel* nem tudtak megbarátkozni, mely az állam egységének megfelelőleg, a magyarországi iskolákat is azon alapon akarta szervezni, melyen az osztrák örökös tartományokban szervezték. Kétségen kivül a fejedelemnek ezen újitása a műveltségnek, szabad szellemben minél nagyobb körben való elterjedését célozta. De a protestansok azon rendszertől, mely *iskoláikat az országos kerületi igazgatóságok alá rendelte* (1785. okt. 4.), mely *közös iskolák* felállitását kívánta (1785. aug. 31., t. i. a mely községben egy iskola van, abba járjanak a különböző hitvallásuak), s mely *tannyelvvé a németet tette*, féltették autonomiájukat, vallásszabadságukat és nemzetiségüket[24]). A protestansok több izben kérték a fejedelmet, hogy az új tanulmányi rendszert ne tegye kötelezővé a prot. iskolákban[25]), s e rendszer életbeléptetését előkészitő *bizottsági ülésen* (Pozsonyban) is igyekeztek bebizonyitni, hogy ezen reform a tan- és vallásszabadságra s a szabad versenyre egyaránt káros. De minden ellenzékeskedés sikertelen maradt, a fejedelem az egységes állami nevelés tervétől nem állott el; ezt látva, a protestansok is kezdettek lehetőleg alkalmazkodni, németül tudó tanitókról gondoskodtak[26]); de már az iskolák állapotáról bekért kimutatásokat vonakodtak a kath. tanulmányi igazgatóság révén juttatni a kormányhoz[27]). A *heidelbergi káté ügyében* sem engedett József; a tiszántúli ref. egyházkerület hiába kért engedélyt annak teljes szövegü kinyomatására, a fejedelem kijelentette, hogy nem engedheti meg azon részek kinyomatását, melyek a kath. egyházról és annak elöljáróiról megvetőleg nyilatkoznak (1781. aug. 1.)[28]).

Józsefnek nemcsak az egyházra és iskolára, hanem az *állami élet* minden körére kiterjedő, egymást űző, az alkotmányt mellőző, *gyökeres reformjai* az egész országban felszították az elégületlenség tüzét. Az eltörölt vármegyék mozogni kezdettek; előbb csak titkos, majd nyilt körlevelekben közölték egymással gondolataikat, érzelmeiket. A Mária Terézia alatt elaltatott *hazafiság és nemzetiség* Józsefnek erőszakos támadására a sír szélén ébredezni kezdett. A *magyar ruha és nyelv*, mintegy varázsszóra, rögtönözve foglalta el jogos helyét. A német viselet és szellem nagyralátó apostolai az árnyékos helyeket keresték. Zajos gyüléseken formulázták az *„ország sebeit“* (1790. jan.); *felsorolták* a többek közt, hogy József magát meg sem koro-

náztatta, sőt a koronát is Bécsbe vitette (1783. ápr. 7.); hogy a hivatalos latin nyelvet némettel cserélte fel: hogy a régi megyéket eltörölte, az országot új kerületekre osztotta (1785. márc. 18.), s az alkotmányosan választott tisztviselők helyett kinevezetteket alkalmazott; hogy a földesúri jogot megcsonkitotta, több várost régi jogaitól megfosztott sat.[29]). Szóval a francia forradalomnak villamossággal terhes légköre Magyarországon is nyugtalan rezgésbe hozta a sziveket.

Az országos elégületlenségnek vihart jósló moraja Józsefhez is eljutott. Bécsben észrevették, hogy Magyarországon „második belgiumi historia" készül[30]); a veszélyes bajt orvosolni kellett, míg nem késő. József fájdalommal volt kénytelen tapasztalni, hogy népei boldogitását tervező reformjai, nemhogy a boldogságot, de még az elégedettséget sem voltak képesek megteremteni; kénytelen volt elismerni, hogy téves úton haladt, midőn a népek jogainak és érzelmeinek számbavétele nélkül, őket, úgy szólva, akaratjuk ellenére kívánta boldogitni. De József mindég nagy volt, legnagyobb azonban akkor, midőn elhatározta, hogy tévedését helyrehozza; midőn lángelméjének nagyszerű, egész életén át szenvedélylyel épitgetett, *kedvenc tervét egy leiratában* (1790. jan. 28.) *feladta*; koronáztatást, országgyűlést ígért; elrendelte, hogy az ország igazgatását azon állapotba helyezzék vissza, melyben anyjától átvette; egyedül a vallás-türelemre, a szerzetek eltörlésére, a parochiák szabályozására és a jobbágyok viszonyainak rendezésére vonatkozó rendeleteit hagyta érvényben[31]). Az új alkotmányos korszak biztositékául *a koronát visszaküldötte Budára* (1790. feb. 18.), mely esemény után be is fejezte munkás életét (feb. 20.).

A nagy fejedelem, emberszerető, felvilágosodott reformjai által sok érdeket megsértett, sok ellenséget szerzett; mert reformjait az illető kiváltságos körök megkérdezése nélkül és hátrányára, egyedül esze és szive sugallatára hallgatva hajtotta végre. Reformjai idegen égalji növények voltak, s az elő nem készitett hazai talajban nem erősödhettek meg.

József egységes kormánya alatt az *erdélyi vallásos állapotok* olyanok voltak, mint a magyarországiak. A *türelmi rendeletet* az ottani viszonyokhoz alkalmazva hirdették ki. Nevezetesen, miután Erdélyben a négy bevett vallás egyenlő jogu és hivatalraképes volt, a hat első pont csak mellékesen emlittetett; az ágostai és helv. hitvallás helyett csak bevett vallásokról volt szó; egyedül a görög nem egyesült vallás tűrt; a magán istenitiszteletre vonatkozó pont, mint felesleges, elmaradt; a társaságokra vonatkozó pontok mindenkire kötelezők; az az egyházlátogatásra és zsinatra vonatkozó pontok is elmaradtak[32])

Az egységes *tanulmányi rendszer* életbeléptetése, a prot. egyházak okadadolt kérelme ellenére, elrendeltetett; valamint a német nyelvnek kötelező oktatása is. Az alkotmány utolsó foszlányai is lomtárba kerültek, az ország új felosztást nyert (1784.). A fejedelem egyenlősitő törekvése, a népszámlálás félreértése a felbujtogatott oláh jobbágyságban teljesülhetlen felszabadulási reményeket keltett. A félrevezetett, durva nép azt hitte, hogy ezen reményei valósulását a birtokos nemesség embertelen legyilkolásával, rablással és gyujtogatással siettetni fogja. A *véres lázadás*, mely faj- és vallás-harc is volt egyszersmind (1784. nov. 1. tört ki.), végre a főnökök kivégeztetésével végetért (1785. feb. 28.); de József elhamarkodott reformjai Erdélyben nagyon keserű gyümölcsöket termettek. Az emlitett lázadásnak 482 nemesi udvarház és 4000 magyar esett áldozatúl. A lázadás területén a magyarok csak úgy menthették meg életüket, ha oláhokká lettek és görög nem egyesült vallásra térték. 65 kath., 468 ref., 41 luth. és 548 unitárius vallásu mentette meg ily módon életét[33]).

1) Neue Plutarch (Beer, Joseph II.), IX. k. 115—44 l.

2) Kancel. levélt 6213. 6470—80. után közli Marczali, i. m. II. k. 28. l.

3) Ezen munkálat tartalmát a Magy. kanc. levélt 734/781. márc. 23 után közli Marczali, i. m. II. k. 202—207. l.

4) Ezen emlékiratot Horváth János pesti ügyvéd szerkesztette Bauhofer, i. m. 467—68. l. A Tiszántúli ref. egyh. ker. is adott be egy folyamodványt, melynek tartalmát a Magy. kanc. levélt. 1519. 2133/81. után közli Marczali, i. m. II. k. 208. l.

5) Marczali, i. m. II. k. 209. l.

6) Az utasitás tartalmát l. Marczali, i. m. II. k. 209—210.; az eredeti szöveget u. o. 514—17. l. Magy. kancel. levélt. 741/81.

7) Pálffy herceg malackai levéltárából és a cs. kabinet levélt. 1903/81. aug. 30. után közli Marczali, i. m. II. k. 211—12. l.

8) A türelmi rendelet datumára nézve nagy az eltérés. Irinyi, i. m. 16. l. okt. 20-ra teszi; őt követi Beöthy Zsig., A magyarorsz prot. egyházra vonatkozó összes orsz törvények, 16. l. Bauhofer, i. m. 468. l. okt. 24-re; Horváth M., okt. 25-re; Tóth F., Túl a Tiszai püs. élete, 181. l. okt. 29-re teszi. Annyi tény, hogy okt. 23. még a magyar kancellár némi módositást ajánlott. Marczali, i. m. II. k. 220. l. a kérdéses datumot okt. 29-nek állitja.

9) A türelmi rendelet szövegében is vannak némely eltérések a tört. iróknál. Egyik 16, másik 18 pontot sorol fel, s ehez mérve többet vagy kevesebbet mond. Bocsornál, Marczalinál 16 pont van ugyan, de tartalma nem egyezik. Nagyon jól tette volna Marczali, hogy ha emlitett terjedelmes monographiájába a türelmi rendelet eredeti szövegét is felveszi. Lányi-Knauz Bauhofer, Csuthi, Kovács Alb. (Egyh. jog) 18 pontot ismernek, de félben-szerben közlik s természetesen nem egyeznek. Keresztesi, Magyarország polgári és egyházi életéből a XVIII. század végén (B.-pest, 1882.), 23—24. l szerént a türelmi rendelet okt. 19. jelent meg és 16 pontból állott.

10) Keresztesi naplója (24. l.) szerént: „Ezen resolutio Debrecenbe érkezvén d. 26. dec. publicáltatott, melynél nem ért Debrecen örvendetesebb István napját.“ A hála istentisztelet 1782. jan. 13. tartatott a nagy templomban, melyen mind a városból, mind a külföldről roppant sokaság vett részt. U. o 25—26. l.

11) Haan, A M. O. ágost. hitv. evangelikusok egyetemes gyűlései, 12—13. l. Megjegyzendő, hogy a protestansok kérelmet adtak volt be a végett, hogy József a tanulmányi rendszertne erőszakolja a prot. iskolákra; de az emlitett gyűléseig még nem kaptak választ.

12) Keresztesi naplója 26—27. l. szerént: „A kegyelmes christiana tolerantia publicáltatván, az országban mind a ven. clerus, mind a többi r. cath. statusok Magyarországban és a magyar koronához tartozó több országokban ez ellen igen keményen rescribáltak, és a diaetára provocáltak, mely miatt ennek ezen esztendőben (1782.) kevés effectusa lett; de ez ellent nem állván, a kegyelmes parancsolatok és explanatiok csak jöttek. A normalis resolutionak megköszönésére a prot. status b. Ráday és b Prónay urakat Bécsbe küldötte.“ Ugyanezen tárgyról Haan, i. m. 13—14. l., mely szerént Pestmegye nemcsak a kath. rendeknek a rendelet visszavételét sürgető feliratát, hanem a prot. rendek hálafeliratát is felküldte. Marczali, i. m. II. k. 232—41. l. Érdekes a váradi ref. templomügy; nevezett városban 1784. jan. 1. volt az első ref. istentisztelet a Tisza család udvarán emelt sátorban. Azután egy telket béreltek s azon deszka imaházat épitettek. Ezt azonban gr. Kolonits László, váradi kath. püspök, mint földesúr lerontatta s a ref. papot családostól, bútorostól a lakásból hajdukkal kivitette. Ezután a ref. egyház a püspökhöz és fejedelemhez folyamodott ezen ügyben, csak hosszas huzakodás után szerezhették telket s tehették le az új templom alapkövét „123 esztendőkig tartott lelki éhség(e) után,“ 1784 szept. 20. L. ezen ügyet Keresztesi (a kiüzött ref. lelkész) naplója, 43—87. l. A nagy-kállói ref. egyházat a Kállay földesúr család zaklatta még 1783. is. Görömbei, A nagy-kállói ev. ref. egyh. tört., 59—61. l. Hasonló esetek nagy számmal fordultak elé, de elég lesz ennyi a kor jellemzéséül.

13) Marczali, i. m. II. k. 242—44. l. Az emlitett adatokból megtetszik, hogy az üldözés nagyobb pusztitást tett a hatalomnak kezeügyébe eső evang. egyházakban, mint a távolabb fekvő ref. egyházakban.

14) Marczali, i. m. II. k. 244. l.

15) M. kanc. lev. 2735/82. után Marczali, i. m. II. k. 248. l.

16) M. kanc. lev. 9168/82. dec. 11. és 981/1783. után Marczali, i. m. II. k. 248—49. l.

17) 1785. nov. 22. rendelet után Irinyi, i. m. 18. l.

18) 7854. és 10873/83. rendelet után Marczali, i. m. II. k. 241. l.

19) 1783. szept. 26. leirat; 1783. dec. 9. rendelet. Irinyi, i. m. 18. l.

20) 1786. jan. 24., aug. 1.; 1787. jan. 2., feb. 20 rendeletek. Irinyi, i. m. 18—19. l.

21) 1785. márc. 29. és feb. 20. rendelet. Timon, A protestansok viszonya a párbérhez, 29. l.

22) 1788. jan. 29. rendelet. Keresztesi, i. m. 169. l. erre ezt a bölcs megjegyzést teszi: „Erről ugyan az a cautio van, hogy erőltetés ne legyen benne. De félő, hogy az ilyen simultaneus cultus vagy simulatio-t vagy simultas-t szül.“

Csakugyan nem is lett nagy eredménye, itt-ott végrehajtották, de később megint a régi állapotra tértek vissza.

23) Ezen rendelet azon elvből indul ki, hogy a házasság polgári szerződés; az eljegyzési szerződéseket semmiseknek nyilvánitotta; meghatározta, hogy kik és minő feltételek alatt léphetnek házasságra; mely esetekben less érvénytelenné a házasság; szabályozta a kihirdetést; felsorolta, hogy mely esetekben lehet helye az elkülönitésnek és végleges elválásnak. Az eredeti latin szöveget l. Canones Ecclesiastici (M.-Vásárhelyini, 1842.), 101—119. l.; magyarúl némely magyarázó jegyzetekkel l. Beöthy Zsig., A magy. orsz. prot egyházra vonatkozó országos törvények (B.-pest, 1876.), 28—52. l.

24) József 1784. a helytartótanács kebelében külön tanulmányi bizottmányt állitott; ennek volt alárendelve az öt kerületi tanulmányi igazgatóság (Pozsony, Kassa, N.-Várad, Pécs és Zágráb székhelyekkel); az egésznek élén állott a bécsi központi udvari tanulmányi bizottmány. Kiss Áron, A nevelés és oktatás története (2. kiad., B-pest, 1875.), 105—107.; Marczali, i. m. II. k. 297—312. l. – A német nyelv országos életbeléptetésére három évi határidő volt kitűzve; nevezetesen a kancelláriánál és latin iskolákban azonnal; a tartományi, kerületi, megyei és városi hatóságoknál egy év múlva; a törvényszékeknél és országgyűlésen három év múlva; ezen határidőn túl az, ki németűl nem tud, sem egyházi, sem polgári hivatalt nem viselhet. Ezen rendeletre sohajt fel Keresztesi, i. m. 83. l. „Mi lészen belőle? és mimódon maradhat a szegény magyar nép szabadsága, csak az isten tudja és az idő megmutatja.“ Az idő megmutatta, hogy a magyart nem három, de több év alatt sem lehetett németté tenni.

25) A négy ref. egyházkerületnek 1788. aug. 16. kérelmét közli Révész, Figyelmező, 1870. évf. 191—98. Emliti ezen ügyet Keresztesi, i. m. 164—69. l.

26) Pl. a szatmári iskola 1786. német mestert hozatott. Kiss Kál., A szatm. ref egyházm. tört., 176. l.

27) Sz. Paksi István, tiszántúli ref. superintendensnek erre vonatkozó utasitását közli Révész, Figyelmező, 1878. évf. 99—101. l.

28) Józsefnek a kátéra vonatkozó levelét közli Marczali, i. m. 513—14. l. Szilágyi F., A heidelbergi káté, s a magy. és erdélyországi prot. autonomia a XVIII. században (Pest, 1869.).

29) Ezen mozgalomról, valamint „az ország sebjeiről“ (21 pontban) élénk képet rajzol Keresztesi, i. m. 182—87. l.

30) Kaunicz kancellár nyilatkozata. Keresztesi, i. m. 187. l.

31) Keresztesi, i. m. 191—92. l. Az egészhez l. még: Lányi-Knauz, i. m. II. k. 285—88.; Bauhofer, i. m. 461—99.; Csuthi Zsig., i. m. 219—308.; Bocsor, i. m. 1046., 1051—52., 1068—71. l.

32) 1781. nov. 2. leirat. Marczali, i. m. II. k. 220. l.

33) Szilágyi S., Erdélyorsz. tört., II. k. 509—11.; Keresztesi, i. m. 91—92.; Bocsor, i. m. 1039—41. l. Szilágyi Fer., A Hóravilág Erdélyben (Pest, 1871.).

110. II. Lipót és az 1790/91. országgyűlés a két prot. egyház szabadságát és jogait törvény által biztositja. A protestansok jogaik élvezetébe lépve, Budán és Pesten zsinatot tartanak (1791.), új alkotmánytervet készitenek; de a lelkészi és világi elem meghasonlása az új egységes alkotmány életbeléptetését lehetetlenné teszi.

Midőn *II. Lipót* (1790. feb. 21—1792. márc. 1.), ki már toscanai kormánya alatt a „jó és bölcs fejedelem“ nevet vívta ki (l. 532—33. l.), az országba érkezett, azt az ébredés, a forrongás viharos mozgalmai közt találta. Az alkotmány, nyelv és nemzetiség érdekében gyűléseztek, társulatokat alakitottak, és még azok is szívvel, lélekkel s külsőleg is magyarok akartak lenni, kik a közelmúlt asszonyi kormány simogatásaitól elszédülve, egészen elnémetesedtek. A megyék éles feliratai egymást érték; egyes hangok Lipót örökösödési jogát is kétségbevonták és királyválasztást emlegettek.

Lipót a kormány átvétele után az ország alkotmányos jogainak fenntartását igérte, a keserű feliratokat válasz nélkül hagyta, s az ingerültséget a II. József után maradt sérelmes rendeleteknek megszüntetésével igyekezett lecsendesitni. A *két prot. egyháznak beadott folyamodványára*, melyben nemcsak II. József türelmi rendeleteinek megerősitését, hanem békekötéseken és országos törvényeken alapuló jogaiknak teljes helyreállitását kérelmezték, a király kijelentette, hogy *a protestansok vallásszabagságának tárgyalását az országgyülés feladatai közé sorozta.* Azután nádorválasztás, koronázás és a legsürgetőbb intézkedések megtétele végett, a nemzet kivánsága szerint (jun. 6-ra) *az országgyülést Budára hivta össze.*

A rendek egybegyülvén, még az országgyülés megnyitása előtt (jun. 5. az egyesült tiszai kerületek ülésén) felmerült a *vallásügy kérdése*, most már a kath. rendek is igazságosnak nyilvánitották azon követelést, hogy *a két prot. egyházat a bécsi és linci béke alapjára kell visszahelyezni*, s jogaikat a koronázási hitlevélben is teljesen biztositni. Miután tehát a vallásügyi kérdés a kerületi és bizottsági üléseken, a kath. és prot. rendek külön tanácskozásain, igen élénk érdeklődés mellett s gyakran heves viták közt előkészittetett, az *országgyülés vegyes választmánya törvényjavaslatával* (17 pont) *elkészült*[1]: a hitlevélbe iktatandó pont és a *külön törvényjavaslat* az országgyülés asztalára került. A javaslatokkal szemben a kath. clerus régi önző, rideg álláspontját foglalta el s azt kivánta, hogy a vallásügyet az országgyülés egészen mellőzze. A protestansok a választmány javaslata mellett küzdöttek. Azonban a viták folyama alatt arról

győződtek meg, hogy a szemben álló pártok véleménye közt sokkal nagyobb az eltérés, hogysem egységes megállapodásra lehetne számitni. Ezen meddő állapotban, ősi szokás szerint, *a király bölcseségéhez* (Bécshez) *folyamodtak*, s a munkálatokat azon kéréssel küldötték fel (szept. 5.), hogy a király ez eltérő véleményeket lehetőleg kibékitő törvényjavaslatot küldjön le az országgyűléshez [2]). A király a rendek kivánatát teljesitette, s *válaszában* (nov. 7.) a protestansok vallásszabadságát biztositó pontokra vonatkozólag azon határozott ohajtását nyilvánitotta, hogy azokat egész teljességükben a törvények közé iktassák [3]). A protestansok a kedvező választ hálás örömmel fogadták [4]); ellenben a clerust és párthíveit a királyi izenet megdöbbentette, s arra inditotta, hogy egy feliratban a kath. vallásra nézve állitólag sérelmes leiratnak megsemmisitését kérelmezzék [5]). Midőn a leirat az országgyűlés asztalára került, heves vita támadt a felett, hogy *a vallásügyi rész becikkelyeztessék-e vagy nem.* A kath. párt a becikkelyezést azon okból utasitotta vissza, hogy ezen ügy csak javaslattétel és nem eldöntés végett volt felterjesztve; ellenben az evang. rendek s a vallásszabadság barátai az ügyet teljesen befejezettnek kivánták tekinteni, s a becikkelyezés mellett emeltek szót [6]). A kath. párt nevében *Batthyányi Józs.*, bibor. herceg-primás, még azt is felhozta lépésük igazolása végett, hogy feliratukra a királytól még nem érkezett válasz. Miután tehát egységes megállapodásra most sem juthattak el, *újból felirtak*, kérve a királyt, „hogy ezen viszálkodásokat végsőképen meghatározni méltóztasson, hogy akképen még ezen diaeta alatt a vallásügy dolga törvénybe iktattathasson" [7]).

Igy jelent meg *a király második leirata*, a vallás-törvénynek némely nem lényeges módositásával (1791. jan. 18.); de a pártok közt az egyetértést ez sem volt képes létrehozni [8]). Ujabb heves vita indult meg a becikkelyezés mellett és ellen. Míg a papuralom hívei a kath. vallás sérelmét s azt emlegették, hogy „*Magyarország Mária országa*" s itt a kath. vallásnak uralkodónak kell lenni [9]); addig a vallásszabadság hívei (főleg *Batthyányi Alajos* gr.) a lelkiismereti szabadságot, mint emberi jogot védték, az európai felvilágosodás itéletére hivatkoztak, s az akadékoskodókat arra figyelmeztették, hogy *ellenkezésük által a hazaárulás gyanuját nem hárithatják el maguktól*, midőn polgártársaiktól az emberi jogok elsejét akarják megtagadni. Utóljára is a megyék és főrendek többsége a becikkelyezés mellett nyilatkozott (291 szavazattal 84 ellen), s az meg is történt [10]).

Ha a kath. clerus a vallástörvénynek, mint a mely saját képzelt jogaiból sokat megsemmisitett, becikkelyeztetését meg nem gátolhatta,

legalább az ellen tiltakozott, s *irásban is beadott tiltakozását felvételni kivánta* [11]). Az országgyűlés ezen kivánatot teljesitette ugyan, de azt is kijelentette, hogy a kath. clerus tiltakozása örök időre érvénytelen.

Igy jött létre, oly sok küzdelem után, a két prot. egyház vallásszabadságát és jogait megszilárditó, a fejedelemhez és a kath. egyházhoz való viszonyát szabályozó *1790/91. XXVI. törvénycikk*, melynek 17 pontja a zaklatot híveket végre megnyugtatta. E törvény lényegében következő:

Miután a rendek örök egyesség végett igazságosnak ismerték, hogy *a vallás ügye Magyarország határain belül, az 1608. és 1647. törvények állapotára helyeztessék vissza*, s hogy az ágost. és helv. hitv. *evangelikusok szabad vallásgyakorlatának alapjául* az 1608. kor. előtti I. t. cikkben idézett és törvénybe iktatott *bécsi béke* s az 1647. V. t. cikkbe iktatott *linci béke* tartalma *vétessék* és ujittassék meg; ennélfogva ő felsége hozzájárulásával *(a papság s a világi katholikusok egy részének ellenmondása ellent nem állván, sőt örökre érvénytelennek nyilvánittatván)* rendeltetik:

1. Hogy tekintetbe nem vevén a megelőző törvényeket, szabadalmakat és leiratokat, ezentúl *a vallás gyakorlata, templomok, tornyok, harangok, iskolák és temetők szabad használatával, mindenütt és mindenkinek, osztálykülönbség nélkül* (nemes, polgár, jobbágy), *szabadon hagyassék* és soha senki által semmi ürügy alatt ne háborgattassék.

2. Ezen szabad vallásgyakorlat alapján, mely ezentúl mindenütt nyilvános lesz, *az evangelikusok minden helységben*, hol szükségesnek gondolják, *templomokat*, tornyokkal vagy azok nélkül, *paplakokat és iskolákat alapithatnak és épithetnek*, ha a kellő alapot a megyei hatóságnak ki tudják mutatni. Ezen esetben *a földesúr templom, paplak és iskola számára belső telket köteles adni*. Ugyanezen kötelezettsége lesz az evang. földesuraknak az alakuló új kath. egyházakkal szemben.

3. Az evangelikusokat, bármely osztályhoz tartozzanak is, *vallásukkal ellenkező szertartásokra kényszeriteni*, vagy bárminő tartozásra kötelezni *nem lehet*.

4. A két hitv. evangelikusok a vallás dolgában *saját egyházi elöljáróiktól függjenek;* az egyházkormányzat szervezésére vonatkozólag ő felsége fenntartja magának azon jogot, hogy oly rendet állapitson meg, mely a vallásszabadságot ne érintse, az evangelikusok helyeslésével találkozzék és vallásuk elveivel ne ellenkezzék. Addig is érvényes törvényeik érintetlenül hagyatnak; *tanácsgyűléseket és zsinato-*

kat tarthatnak, de a zsinat helyéről, tárgyáról s a résztvevők számáról ő felségét előre értesitni tartoznak, hogyha ő felségének tetszik, arra királyi embert küldhessen, s általa főfelügyeleti jogát (jus supramae inspectionis) gyakorolhassa. *Az igy hozott törvények és szabályok királyi megerősités után érvényesek lesznek*. Mindenesetre érintetlenül maradván a király legfőbb felügyeleti joga, melyet az ország törvényes kormányai által gyakorol, valamint a többi királyi jog is, melyek ő felségét a két hitv. evang. egyház ügyei körül (jus circa Sacra) illetik.

5. Felsőbb tanintézetek kivételével, melyeknek alapítására kir. engedély szükséges, *elemi és nyelvtani iskolákat mindenütt alapithatnak*, a létezőket pedig megtarthatják. Tanáraikat, tanitóikat, gondnokaikat szabadon választhatják, a tanrendszerrel szabadon rendelkezhetnek; de az ő felsége által jóváhagyott országos tanrendszer, a vallástaniak kivételével, ezen iskolákra is ki fog terjesztetni. *Tanulóik* segélyt gyüjthetnek, *a külföldi egyetemeket szabadon látogathatják. Vallásos könyveiket*, a kath. vallás ócsárlása nélkül, a királynak bejelentett, saját felelős censoraik felügyelete alatt szabadon *kinyomathatják* (minden műből 3 példányt küldvén a helytartótanács útján ő felségének).

6. Az evangelikusok *a kath. papoknak sem párbért, sem stólát fizetni, sem semminemü illetéket adni nem tartoznak*, hacsak a kath. pap szolgálatát önként nem kivánják.

7. *Evang. lelkészek saját felekezetü betegeiket vagy a rabokat szabadon meglátogathatják*, a halálra előkészithetik s a vesztőhelyre kikisérhetik (de ezt a kath. papok is megtehetik, ha az illetők határozottan kivánják).

8. *Mindenféle hivatalok* az érdemes és képes hazafiaknak *valláskülönbség nélkül fognak adatni.*

9. Az evangelikusok *a decretalis eskü letétele alól*, a záradékra nézve (a b. sz. Máriára, istennek szenteire és választottaira), *felmentetnek.*

10. *Jótékony célu alapitványaikat* szabadon kezelhetik, s azoktól meg nem fosztathatnak.

11. *Házassági ügyeik* addig, míg ő felsége jóváhagyásával saját egyházi törvényszékeik rendeztetnének, *a világi törvényszékek elé tartoznak*, és az utóbbi években megállapitott elvek szerént fognak elitéltetni; azonban az elválási itéletek csak polgári hatásukra nézve lesznek érvényesek; de a házasság semmis voltának elismerésére és annak az illető katholikusokra való kiterjesztésére a kath. püspököket

nem lehet kötelezni. Az evangelikusok a 3. és 4. foku rokonsági, házassági akadályok alól egyszer mindenkorra felmentetnek.

12. A templomok, iskolák, paplakok és alapitványokra vonatkozólag a jelen állapot lesz irányadó; jövőben pedig *az egyházi ingó és ingatlan tulajdonoknak bármely részről történő elfoglalása 600 magyar forinttal fog büntettetni.*

13. A kath. egyházból *a prot. egyházba való áttérési eseteket*, a visszaélések elkerülése végett, *ő felségének kell felterjeszteni;* katholikusokat az evang. egyházba csábitani szigorú büntetés terhe alatt tilos.

14. *A vallásszabadság Horvát-, Tót- és Dalmátországokra nem terjed ki;* tehát azon területeken az evangelikusok sem birtokjogra, sem köz- sem magán-hivatalok viselésére nem tarthatnak igényt; de az ott létező nehány evang. egyház jogai és birtokai továbbra is sértetlenül maradnak.

15. *Vegyes házasság csak kath. pap előtt köthető; az ilyen házasságból származott gyermekek, ha az apa kath., mindnyájan;* ellenben, *ha az anya kath., csak a fiúk követik apjuk vallását.*

16. Az eredetileg vagy később azzá lett *vegyes házassági ügyek*, mint szentségi jellegüek, *a kath. püspöki törvényszékek elé tartoznak.*

17. *Kath. ünnepeken* az evangelikusok minden nyilvános, zajos és botránkoztató foglalatosságtól ovakodni tartoznak. A földesuraknak és gazdáknak tiszti kereset terhe alatt tilos jobbágyaikat vagy cselédeiket saját ünnepeik megtartásában akadályozni[12]).

Hogy ezen törvény a protestansoknak nem adott meg egy törvényesen bevett, független egyházat megillető minden jogot; s hogy különösen az alkotmányra vonatkozólag a fejedelem fenntartotta magának a rendezés jogát: ennek oka nem egyedül a kath. clerus ellenséges magatartásában rejlett, hanem a Tiszántúli ref. egyházkerület kormányzó papságának hierarchicus törekvésében is. Ugyanis még a nevezett törvény feletti viták alatt, állitólag *Szathmári Paksi István*, superintendens és a kerület 13 *esperese* megbizásából, *Sinai Miklós* debreceni tanár két követtársával[13]) egy *kérelmet juttatott* (a kancellária útján 1790. okt. 1.) *ő felségéhez*, melyben az egész ref. lelkészi kar nevében azt kérték, hogy a világiak az egyházak és iskolák kormányzásában, az alapitványok kezelésében, a tanitók választásában s a házassági törvényszékekben ne vehessenek részt[14]). Ugy látszik, hogy a magyar Sionnak Tiszántúli őrei megfeledkeztek arról, hogy a prot. egyházalkotmány egyik talpköve az *egyetemes papság eszméje*,

mely semmi papuralmi törekvést sem tür meg; nem fontolták meg, hogy midőn saját önző érdekeikért szállanak sikra, az egyház korszerű fejlődésének állják útját, s végzetes lépésükkel az ellenséges kath. papságnak tesznek jó szolgálatot.

A nevezett törvény, minden hiánya mellett is, oly kedvező helyzetet biztositott a protestansoknak, hogy a *két egyház* vezérférfiai a *Pozsonyban* tartott *egyetemes gyülésen* (1791. febr. 10.) örömmel határozták el, hogy a *királynak* az egyház iránti jóindulatáért egy fényes küldöttség *hálás köszönetét nyilvánitsa*, s hogy a törvény szentesitése alkalmából *az összes prot. templomokban* (máj. 1.) *hálaistentiszteletet tartsanak;* egyszersmind azt is elhatározták, hogy ő felségétől *zsinattartásra engedélyt* kérjenek[15]).

Míg a zsinatra készültek, addig *Sinai* és pártja a Tiszántúli kerületben a világiak ellen egész a szakadásig folytatta az izgatást. Igy történt, hogy *Szathmári Paksi István halála után* egyszerre *két püspököt választottak;* a papság a világiak mellőzésével *Sinait* (1791. máj. 2.), a világiak és a Sinaitól elpártolt papság *Hunyadi Ferencet* (1791. jun. 28.)[16]). Sinai maga futkosott Bécsbe, hogy a királyi megerősitést megnyerje; de az ügy megvizsgálására kiküldött *commissio* (b. *Orczy József* s a más három ref. superint.) Sinai ügyét véglegesen elejtette. Ily értelemben jelent meg (1791. okt. 18.) azon *királyi resolutio*, mely Sinai választatását semmisnek nyilvánitotta, Hunyadit pedig a püspökségben megerősitette[17]).

Még a Sinai per nem ért végett, midőn a nyert kir. engedély alapján *a két prot. egyház zsinata összeült* (az evan. zsin. *Pesten* 1791. szept. 12—14.; a ref. zsin. *Budán* szept. 1.—okt. 13.) s elhatározta, hogy, a két egyház közti testvéri kapocs megerősitése végett, az egyházkormányzat és az elöljáróság szervezésében, valamint más egyházi intézmények kérdésében, a hittan és cultusra tartozó dolgok kivételével, egyöntetűségre fog törekedni. Ezen célból a két zsinat, javaslatok készitése végett, egy *vegyes küldöttséget* választott (egyikegyik 8 világi és 8 egyházi, öszvesen 32 tagot, szept. 15.), mely azonban a kérdések gyorsabb és sikeresebb megoldása szempontjából *öt szakosztályra oszlott* (40 taggal, szept. 29.). A küldöttségek munkálatait mindkét zsinat külön tárgyalta és fogadta el. Igy jött létre, a világiak és lelkészek közt folyt heves viták és éles nyilatkozatok után, az *új egyházalkotmány*, mely a *zsinat-presbyteri rendszer* elveit igyekezett megvalósitni, s a kormányzat minden fokozatán a világiak és egyháziak egyenlő jogosultságát érvényesitette. E szerént minden *egyházközséget* a saját patronusaiból, lelkészeiből, gondnokaiból és véneiből

alakult *presbyterium igazgat* (4—7. can.). Minden egyházmegye ügyeit az *egyházmegyei consistorium* intézi, mely a világi gondnok és esperes elnöklete alatt, az egyházközségi presbyteriumok által egyenlő számmal választott egyházi és világi tanácsbirák közreműködésével tartja üléseit (8—10. can.). Az egyházkerületeket a *ker. gyűlés* igazgatja; elnökei a világi fő- vagy algondnok és superintendens; tagjai egy egyh. és egy világi jegyző, az egyh. megyék gondnokai és esperesei, s minden egyh. megyének egy világi és egy egyh. követe; a *ker. consistorium* ülésein azonban csak a fő- vagy algondnok, a superintendens, négy világi és négy egyházi tanácsbiró vesz részt (15—18. can.). Fontosabb esetekben, főleg ha a vélemények eltérők; továbbá, hogy a ker. szentszékeknek felebbezési foruma, s hogy a két egyháznak a kormánynyal szemben egységes képviselete legyen: az evang. és ref. egyh. kerületek *egyetemes gyűlést* tartanak (rendesen évenként kétszer, de ez nem lesz állandó kormány), mely az egyik egyetemes gondnok és a legidősebb superintendens elnöklete alatt, a kerületek főgondnokaiból, superintendenseiből és minden egyh. kerületnek egy világi és egy-egyh. követéből alakul (19—24. can.). Végre a törvényhozás a *zsinat* feladata, mely *tiz évenként* tartja üléseit; egyik-egyik egyház zsinata tagjainak száma 72—100 lehet; tagjai hivataluknál fogva a főgondnokok és superintendensek, a kerületek egyenlő számu egyházi és világi küldöttei; világi elnököt, világi és egyh. jegyzőt a zsinat választ, vallásos ügyekben a legidősebb superintendens elnököl (25—28. can.). Az alkotmány rendezése mellett *házassági törvényszékekről* is gondoskodtak (a ref. egyház részére Debrecen, Miskolc, Kecskemét és Veszprém jelöltetett ki székhelyül), melyek az egyházkerületek által választott egy világi elnökből, két világi, két egyh. ülnökből és egy jegyzőből alakulnak (11—14. can.). Rendezték a *házassági ügyeket* (eljegyzés, házasságkötés, házassági akadályok, elválás, gyermekek törvényesitése, házassági ügyek kezelési módja, 116—155. can.) az *egyházi fegyelmet* (29—99. can.), az *iskolák igazgatását*, a *könyvvizsgálatot* (100—107. can) és a *gazdasági ügyeket* (108—115. can.). Csekély eltéréssel ekként szervezte egyházalkotmányát az evang. egyház is [19]).

Miként gondolni lehet, a prot. lelkészi karnak azon része, mely az egyházban a tanitó-rendet (doctores religionis) a néppel (auditores), a katholicismusra emlékeztetőleg, szembeállitotta s a papság elsőségét vitatta, az új alkotmánynyal nem volt megelégedve. Ezen párt a világi urakról azt hitte, hogy „nem isten dicsőségét, hanem a magukét keresték“; hogy az evangelikusokkal való uniót is csak azért keresték, hogy

„a papokat annál könnyebben elnyomhassák"; azt is zokon vette, hogy a mindenfelé áskálódó, izgágáskodó és árulkodó Sinait a zsinat nem fogadta be kebelébe, s elbúsúlásában a budai és pesti zsinatra is alkalmazta azon itéletet, melyet egykor a dortrechti zsinatra mondtak volt ki:

„Quid synodus? nodus, patrum chorus integer aeger.
Conventus, ventus; sessio stramen. Amen."

Ellenben a világiak a lelkészeket hierarchiával gyanusitották. Igy nem a szeretet, hanem a pártszenvedély lelke uralkodott a zsinaton; s alig született meg, már is sokan eltemetésére gondoltak azon alkotmánynak, mely legalább kormányzati tekintetben *a két prot. egyház uniojának alapkövévé válhatott volna*. A boszús Sinai volt az első, ki a zsinat végzései ellen a nádor és király előtt tiltakozott. A kath. clerus, mely nem szivesen látta a két prot. egyháznak erőben és szellemben való egyesülését, egész befolyását mérlegbe vetette, csakhogy a zsinat végzéseinek királyi megerősitését megakadályozza. És a prot. lelkészi karnak azon fővezetői, kik a zsinat folyama alatt gr. Batthyányi József bibor. primás vendégszerető és politizáló asztalához el-ellátogattak, a kath. clerust emlitett céljában készséggel támogatták. A kitűzött célt el is érték, *a király a zsinatvégzéseket nem erősitette meg*. Aztán jöttek zivatarosabb, baljóslatú idők, melyek a megerősitési kisérleteknek még kevésbé kedveztek.

A két prot. egyház tehát a korábban megkezdett rögös pályán haladt tovább; nem két-, hanem nyolcfelé szakadva hordozta az élet súlyos terheit. Az egyes kerületek saját féltékenyen őrzött autonomiájuk szűk határai közé huzódva, szétforgácsolt erővel küzdöttek az ellenséges áramlatok és saját haladásuk akadályai ellen; holott azokat egyesült erővel könnyebben és gyorsabban legyőzhették volna. Azzal áltatták magukat, hogy szabadok, pedig szabad mozgásukat nemcsak a százfelé való gazdákodás okozta szegénység, hanem a számtalan változatú, végetlenül nyujtható, de azért egymással összeférni képtelen, alsóbb és felsőbb foku autonomiának kuszált szövevénye is léptennyomon gátolta.

Az *erdélyi országgyűlésen* (Kolozsvártt, 1790. dec. 12.—1791. máj. 9.) hozott törvények (melyeket azonban csak *I. Ferenc* erősitett meg) is a korábban mellőzött jogok és szabadságok visszaállitását és a béke megszilárditását célozták. A *négy bevett vallás* jogait újból megerősitették (53. t. c.); az *egyházi birtokok* háborgatását szigorúan megtiltották (55. t. c.); a *vallásos könyvek nyomatását*, más vallások kimélésének feltétele mellett megengedték (56. t. c.); a *vegyes házasságból származott gyermekek* vallásos nevelésére vonatkozólag

kimondották, hogy nem szerént kövessék szülőik vallását (57. t. c.); a három prot. egyházat a *3. és 4. foku rokonsági házassági akadályok* alól felmentették (59. t. c.) sat.

Általában a szabad gondolkodásu és bölcs mérsékletü Lipót, rövid, üdvös kormánya alatt, a megzavart békét minden irányban helyreállitotta, a trón és nemzet közt meglazult kapcsot újra megszilárditotta. Erre nagy szükség is volt, mivel a trónokat később megingató francia forradalom mind veszélyesebb alakot kezdett ölteni. Ezen fenyegető vészszel szemben az államot csak az erők egyesitésével lehetett megvédeni. Lipót ezen európai válság zivataros napjait nem érte meg; rövid betegség után népeinek, főleg a protestansoknak mély fájdalmára meghalt (1792. márc. 1.).

1) A hét javaslat (két kath., egy dunai, egy tiszai kerületi, két evang. és egy az országos vegyes bizottmányé) közül az evang. rendekét (jun. 22.) l. Irinyi, i. m. 28–36.; a kath. rendekét (Sauer n.-váradi prépost tervezete) jun. 27. u. o. 36–48.; a vegyes bizottmányét, aug. 7–18. u. o. 68–76. l.

2) Irinyi, i. m. 85–87. l.

3) Irinyi, i. m. 89–93. l.

4) Az evang. rendek köszönő feliratát l. Irinyi, i. m. 93–94. l.

5) A clericalis párt gr. Kolonics László kalocsai érseknél gyült össze (nov. 30.), hol a négy pontból álló feliratot elfogadta és aláirta. Aláirta pedig 3 főpap, 15 felsőházi tag, 24 megyei és 23 városi követ, 4 kir. táblai tag, 15 mágnás képviselő, összesen 84. Ezen felirat főbb tételeit l. Irinyi, i. m. 94–97. l. Nevezett felirat hatását a protestansok egy más felirattal igyekeztek csökkenteni (dec. 12.), melyet közöl Irinyi, i. m 109–134. l.

6 A becikkelyezést kivanták: gr. Teleki József ugocsai főispán. Balogh Pét. nógradi, Domokos Laj. bihari, Vay Ist. szabolcsi, Mariássy Ist. gömöri követek s más evang. rendek; gr. Zichy Kár. országbiró, Grassalkovics Antal herceg, gr. Zichy Fer. zempléni, gr. Pallfy Ján. tábornok, pozsonyi főispanok; Ürményi Józs., bacsmegyei főispán és személynök; Batthányi Alajos és Fer., Széchenyi Fer., Forgács Mik., Haller Ant., Brunszvik Ant., grófok s más kath. főrendüek. Irinyi, i. m 100–101. l.

7) Az országos napló szerint. Irinyi. i. m. 101–105. l.

8) Ezen szerkezet s a megelőző közt létező különbözési pontokat l. Irinyi, i. m. 134–36. l.

9) Boronkai Józs., somogymegyei követ beszédéből, Irinyi, i. m. 137. l.

10) A fontosabb nyilatkozatokat pro et contra l. Irinyi, i. m. 137–49. l.

11) A Batthanyi primás altal beadott ellemondást l. Irinyi, i. m. 149–50 l.

12) A törvény szövegének az 1. jegyzetben emlitett javaslatokkal való összehasonlitását l. Irinyi, i. m. 158–230. l. Ezen országgyülésre vonatkozólag l. még: Naponként való jegyzései az 1790-ik esztendőben rendelt Magyarország gyülésének sat. (Buda, 1791.); Diarium comitiorum regni

Hungariae anni 1790/1. Authentica versio (Budae, 1791.); Diarium et acta Comitiorum cet. anni 1790/1. (Torkos Kristófnak, Odeschalchi II. Livius herceg követének naplója. Kézirat a nemz. muz. könyvtárában) Érdekes feljegyzések vannak ezen országgyűlés időszakáról Keresztesi, i. m. 251—96. l. Lányi-Knauz, i. m. II. k. 289—94.; Bauhofer, i. m. 500—511.; Borbis, i. m. 129—41. l.

[13]) Héczei Dániel, peéri lelkész és középszolnoki senior, Keresztesi József, szalacsi lelk. és érmelyéki assessor.

[14]) Keresztesi (ki maga is a papi párthoz tartozott), i. m. 321—333.; Tóth F. Túl a tiszai ref. püspökök sat., 200—201., 206—207.; Révész Im. A magy. prot. egyh. szabadságának védelme (S.-patak, 1862.), 85—87. l.

[15]) Haan, i. m. 19—20. l.

[16]) Tóth F., Túl a tiszai püspökök, 208—20.; Keresztesi, i. m. 343—52. l.

[17]) A kir. resolutiot közli Tóth F., i. m. 219—20. l.

[18]) Az első szakosztály a felsőbbségre és könyvvizsgálatra, a 2. az egyh. fegyelemre, a 3. a házassági törvényre, a 4. az iskolák igazgatására, az 5. az alapitványok kezelésére és a gazdasági ügyekre vonatkozó javaslatok elkészitésével bizatott meg.

[19]) Az evang. egyházban a községek élén áll a convent, az egyh. megyék élén a megyei consistorium, az e. kerület élén az egyh. ker. consistorium; legfelsőbb fokozat a generalis conventus vagy supremum consistorium; a gondnokok helyett felügyelők vannak sat. A ref. zsinat végzéseit l. 1791. évben Budán tartott nemzeti zsinatban hozott egyh. kánonok, (ford. Zsarnay, Sárospatak, 1860.). Az evang. zsinat végzéseinek eredeti latin szövegét közli Borbis, i. m. 141—76. l. A ref. zsin. kir. biztosa volt Zsadányi Almásy Pál aradm. főispán, az evang. zsinaté gr. Brunszwik József. A ref. zsin. elnöke volt előbb id. gr. Rady Gedeon, a 6. ülésen kezdve gr. Teleky József, az evang. zsinaté b. Prónay László. A ref. zsin. kiváló tagjai voltak: a Tiszáninneni kerületből Szalay Sám. püs., id. Báji Patai Józs. főgondnok, b. Vay Dániel, József és Miklós, Őri Fülep Gáb. pataki tanár sat.; Tiszántúlról Hunyadi Fer. püs., Rhédey Fer. főgondnok, Vay Ist., Domokos Laj. sat.; Dunáninnenről Vég Sám. püs., gr. Teleky Józs. főgondnok sat; Dunántúlról Halász Józs püs.; id. Ráday Gedeon főgondnok sat. Az evang. zsin. főképviselői: Torkos Mih, Szinovitz Mih, Hrabowszky Sám. rendes, Szontagh Sám. helyettes superint.; b. Prónay Gáb., Balogh Pét., b. Podmanitzky Józs., b. Hellenbach Sándor sat. Kevés kivétellel mindkét zsinaton ugyanazon családok őseivel találkozunk, melyeknek utódai ma is kiváló helyet foglalnak el a két prot. egyházban. A budai zsin. jegyzőkönyvét l. Révész, Figyelmező, 1874 évf. 21., 77., 243., 331., 379., 481., 503. s köv. l. Az evang. zsin. naplóját kivonatosan közli Hornyánsky, Prot Jahrb. (új foly., Pest, 1860.) 1—33. l. — L. még Szeberinyi superint., Censura canonum Synodi Pestiensis Evang. A. C. 1791. scripta anno 1832. mense Sept. et Oct. (Hornyánsky Prot. Jahrb. 5. évf. 164—96 l.); Szeberényi Andor, Az 1791. pesti ev. ágost. hitv. zsin. történelme (Pest, 1869.); Keresztesi, i. m. 355—62. l.

NEGYEDIK SZAKASZ.

AZ EGYHÁZI TAN, TUDOMÁNY ÉS ÉLET FEJLŐDÉSE AZ EVANGELIKUS EGYHÁZBAN.

III. Calixtus György és a synkretismus elleni harc.

Azóta, hogy a Formula Concordiae az evang. egyház igaz tanának határait megjelölte, e tanrendszer hívei minden idegen befolyás elől oly aggodalmasan elzárkoztak, az egyházban a szabad mozgást annyira megnehezitették, hogy a gyakorlati keresztyén életnek egészséges lüktetéséről, a hittannak a szentirás alapján való erőteljes fejlődéséről alig lehetett szó. Igy nem csoda, ha azok, kik a hitrendszer békóit kényelmetleneknek találták, azokat lerázni igyekeztek és épen egyházuk jól felfogott érdekében a lutheri igazhitüségnek kikerekitett rendszere ellen két irányban is felszitották az ellenzéki szellemet. Egyik irányban a *synkretismus* [1]) a hitrendszer merevségét, másik irányban a *pietismus* az egyházi élet ürességét támadta meg.

A *hittani téren* megindult *ellenzéki mozgalomnak központja a helmstädti egyetem* volt, mely, mint a humanismusnak menedékhelye, a hittan terén is több szabadelvüséget fejthetett ki, mint a mennyit az egyetemi kar által el nem ismert Formula Concordiae megengedett. Ezen intézetben nyerte kiképeztetését (1603 óta) *Calixtus György* (Melbyben, Schleswigben, 1586. szül.), ki Német-, Francia-, Angolországban és Hollandiában tett útazása alatt a különböző felekezetek legkitünőbb hittudósaival ismerkedett meg, s az egyházak tanrendszereit emelkedettebb szempontból vizsgálhatta, mint a legtöbb evang. hittudós. Az egyetemes müveltségü, sokat tapasztalt, derék Calixtus, az egyháztörténelemnek, főleg az egyházi atyák müveinek alapos tanulmányozása alatt, felismerte saját egyházának hiányait. Épen ezen tapasztalat ébresztette fel benne azon gondolatot, hogy ha a hittannak történelmileg kimutatható alapelemeit tekintenék központnak, e körül a különböző keresztyén felekezetek, ha nem is olvadhatnának össze egy szerves testté (unio), de lagalább olyan *keresztyén szövetséget* alkothatnának, melyben a kölcsönös elismerés, szeretet és türelem törvénye uralkodnék. Ezen cél érdekében küzdött Calixtus majdnem

fél századig, mint helmstädti theol. tanár (1614 óta). Az ő *terve szerint a keresztyén hittannak elsőrendű elvéül* meg kellene hagyni a szentirást; *másodrendű elvévé* pedig az öt első századnak összehangzó symbolumait és tételeit kellene tenni (Consensus quinque secularis). A keresztyén egyházak közös alapját képeznék tehát azon alapigazságok, melyek az *apostoli hitvallásban* vannak befoglalva; a később kifejlett nem lényeges különbségeket eltürhetnék; a szentirással ellenkező vagy épen jogosulatlan alkotó elemeket pedig (pl. korlátlan pápaság, hét szentség, sat.) egyszerüen mellőzhetnék.

Calixtus törekvését a szigorú luth. hittudósok gyanus szemekkel kisérték; midőn a jó cselekedetek szükséges voltát bizonyitgatta s a ker. egyház lényeges tanait megjelölte[2]), *kryptopapismussal* vádolták; midőn az erkölcstant a hittantól különválasztotta s a ref. egyház iránti türelmet ajánlotta[3]), *kryptocalvinismussal* gyanusitották. Ezen vádak súlyát még azon állitása is növelte, hogy a sz. háromság az ószövetségben nincs világosan kijelentve. A gyanu még erősödött, midőn Calixtus a *thorni vallásos értekezleten* (1645. erről alább) a protestansok erejének egyesitése céljából a reformáltak iránt rokonszenvet tanusitott, s a két egyháznak testvéri, habár nem hittani egyesitésén munkált. Calixtusnak békitő törekvése épen ellenkező hatást eredményezett, az ingerültséget nagy mértékben felszitotta s az evang. egyházat *két ellenséges pártra* szakitotta. Egyikhez tartoztak a helmstädti (*Hornejus* Konrád, megh. 1649.; *Hildebrand* Jóakim, *Titius* Gerhárd, Calixtus fia Ulrik Frigyes, megh. 1701.) és kőnigsbergi egyetemek tanárai; másikhoz főleg a Szász vál. fejedelemség hittudósai (*Calov* Ábrah. wittenbergi tanár és fősuperint. megh. 1686.; *Hülsemann* Ján. Lipcsében, megh. 1668.; *Weller* Jak. dresdai fő udvari pap megh. 1664. s mások). A *jenai egyetem* az egyeztetés nehéz és hálátlan munkáját vállalta magára. A synkretismus ellenei még a szász vál. fejedelmi és a brunschweigi hercegi udvart is szerették volna a vitába elegyitni és egymás ellen felizgatni; de miután ezen tervük nem sikerült, a wittenbergiek, hogy Luther igaz tanát annál biztosabban megvédhessék, a synkretista téves tanokat elnyomhassák s híveit az egyházból kirekeszthessék, „*Consensus repetitus fidei verae Lutheranae*" cet. cím alatt egy *új hitvallás-könyvet* irtak (1655., nyomtatásban 1664. jelent meg). Ezen hitvallásban *synkretista téves tanok címén a többek közt elvetették* azon véleményt, hogy az apostoli hitvallás az üdvre szükségeseket mind magába foglalja; hogy a kath. és ref. tan az üdvnek tulajdonképeni alapját érintetlenül hagyta; hogy az eredeti bűn csak magán természetű; hogy az isten a bűnnek indirecte,

improprie et per accidens oka volna; hogy a szentháromság csak az új-szövetségben jelentetett ki legelőbb világosan; hogy katholikusok, reformáltak és lutheranusok egyaránt hiszik, hogy Krisztus jelen van az úrvacsorában és csak annak módja felett különböznek, sat.[4]). Azonban az új hitvallás-könyvvel senkisem ohajtotta a régit felcserélni, s így a synkretista pártnak az egyházból való kirekesztése is elmaradt. Különben is a pártvezér, *Calixtus*, a szenvedélyesen vívott harc alatt *meghalt* (1656.); fia, *Ulrik* ugyan a vitát tovább folytatta, de apja helyét nem pótolhatta. E közben a *jenaiak* (kiknek élén *Musaeus* Ján. állott) csillapitási kisérlete sem maradt hatástalanul. *Glassius* (előbb jenai tanár, majd gothai fősuperint., megh. 1656.) *Kegyes Erneszt* herceg megbizásából irt véleményében kijelentette, hogy a vitapontok egészen jelentéktelenek. Az üres szó-puffogatássá elfajult vitát végre a szász vál. fejedelem (III. György János) is megelégelte és Calovnak „Historia syncretistica" című könyvét (1682.) lefoglalta.

Calixtus törekvésének nem sok eredménye lett; de ellenei sem dicsekedhettek valami nagy sikerrel. Hiszen a hittudósok harcából mindössze az lett világosabb, hogy azon rendszer, melyért küzdöttek s mely csak mesterséges értelmezések és üres formák szövevénye, a mélyebb vallásos kedélyeket nem képes kielégitni. Igy az orthodox tanrendszer iránt, a heves harc után, bizonyos elhidegülés, közönyösség volt észlelhető; a scholasztikus szőrszálhasogatásokkal jól tartott közönség elfordult ezen talán mesteri alkotásu, de rideg és üres rendszertől, s a keletkező *pietismusban* tárt karokkal fogadta azon *új vallásos alakot*, mely áldásos melegével a szivet elárasztotta s a keresztyén vallás gyakorlati érdekeinek előmozditását tekintette főcéljának[5]).

1) A synkretismus alatt a harcoló pártoknak, valamely közös cél elérése végett, kibékitő egyesitését értik. Ezen szót Plutarchusnak „A testvéri szeretetről irt művéből kölcsönözték, kinek elbeszélése szerint a krétaiak egymás közt gyakran viszálkodtak; de ha kül ellenség fenyegette, azonnal kibékültek és szorosan egyesültek. Ezt nevezték el synkretismusnak. Ezen szót hasonló jellegű vallásos viszonyokra már Erasmus, Zwingli, Melanchton s mások is alkalmazták. Különben a synkretismus, mint hitegyesités, mindég a haladás jele. Feladata szerint egybeolvasztja a múlt rokon elemeit, hogy alapot rakjon a jövő fejlődéséhez, s mint ilyen, a haladásnak szükséges tényezője.

2) De praecipuis religionis christianae capitibus (1613.).

3) Epitome theologiae moralis (1634). De tolerantia reformatorum.

4) A kárhoztatott tételek, szám szerint 88, közölve vannak Henke, Neuere Kirchengesch., II. k. 340—43. l.

5) Schmid, Gesch. der synkretistischen Streitigkeiten in der Zeit des G. Calixt (Erlangen, 1846.); Gass, G. Calixt u. der Synkretismus (Breslau, 1846.);

Henke, G. Calixt u. seine Zeit. (2 köt, Halle, 1853—60.). V. ö. Henke, i. m. II. k. 321—49.; Baur, i. m. IV. k. 336—43; Herzog, i. m. III. k. 332—34., 451—52.; Gieseler, i. m IV. k 565—75. l.

112. A pietismus. Spener, Francke, a hallei egyetem és árvaház alapitása.

A lutheri orthodoxia ellen még sokkal fontosabb és az egyházi életet mélyebben érintő mozgalom támadt az úgynevezett *pietismus-ban*, melyet *Spener Jakab Filep* inditott meg [1]. Spener szívvel, lélekkel a lutheri egyház híve volt; de átlátta, hogy az akkori orthodoxia uralma alatt álló lelkészek rideg, okoskodó, az ellenkező véleményüeket kiméletlenül ostromló hittani fejtegetéseikkel a hívek vallásos erkölcsi életére áldásos befolyást nem gyakorolhatnak. Ezen bajon első sorban az által igyekezett segiteni, hogy egyházi tanitásaiban a mesterkélt hittudós műnyelvet a sz. irás egyszerű nyelvével és eszméivel cserélte fel. De nemcsak a felnőttekre forditotta figyelmét, hanem az igazi vallásosság alapját a jövő nemzedék, a gyermekek szívébe is korán igyekezett letenni. Ezen célból a hit elemeinek tanitását maga végezte és nem bizta a tanitókra. S hogy az egész községre (majnai Frankfurtban) annál mélyebb és közvetlenebb hatást gyakorolhasson, híveiben a keresztyén kegyességet annál biztosabban feleleventhesse, *szállásán* (1670 óta) *vallásos összejöveteleket* (*collegia pietatis*) tartott, hova mindenkinek szabad bemenetele volt. Ezen összejöveteleken egyházi beszédeit ismételte, a sz irás egyes részeit épületesen fejtegette s vallásos erkölcsi irányú beszélgetésekkel kötötte le az egybegyültek figyelmét. Példáját mások is követték nemcsak m. Frankfurtban, hanem más városokban is (Essen, Augsburg, Giessen, sat.).

Ezen előzmények után szükségesnek vélte *reform-eszméit* szélesebb körben is megismertetni. Ily célból bocsátotta közre „*Pia desideria* (oder herzliches Verlangen nach gottgefälliger Besserung der wahren evang. Kirche.“ 1675.) című munkáját [2]. *Ebben kifejtette*, hogy isten igéjének terjesztésére és alaposabb megértésére nem elég a szószéki tanitás, hanem magán összejövetelek is szükségesek (miként nevezé: *ecclesiolae in ecclesia*); továbbá szervezni és szorgalmasan gyakorolni kell a *szellemi (= egyetemes) papságot*; más szóval azon lenni, hogy a község épitésében a hívek is segitsenek a lelkészeknek, nevezetesen a család fejei családjuk körében együtt való imádkozás, sz. irás olvasás és vallásos beszélgetések által igyekezzenek környezetük vallásosságát megszilárditni [3]; a keresztyénség nem elégedhetik meg a vallásos igazságok elméleti tudásával, hanem azokat a gyakorlati életben

is alkalmazni kell; a hitetlenek és téves hitűek ellen nem elég a hideg okoskodással folytatott szóharc, hanem azon kell igyekezni, hogy őket szeretettel necsak meggyőzzük, hanem meg is jobbitsuk; a theologusokkal meg kell értetni, hogy nem elég a szorgalom és képzettség *kegyes élet* nélkül; az *egyházi beszédben* az a fődolog, hogy megmutassuk, hogy az igaz keresztyénség alapja a bennső vagy új emberben van, ennek gyökere a hit, gyümölcsei pedig a keresztyén életnek megfelelő művei

Spener ezen művében csak azon gondolatoknak adott kifejezést, melyek a jobbak lelkében már korábban ébredezni kezdettek. Bizonyitja ezt az is, hogy a legjelesebb theologusok közül számosan helyeselték Spener felszólalását (még Calov is); de sokan találva érezték magukat, habár még ekkor nem tartották időszerünek nyiltan ellenezni. De midőn a kegyes összejöveteleknek fatytyuhajtásai a kizárólagosság, a közistentisztelettől való idegenkedés s más szertelenségek mutatkozni kezdettek, melyeket maga Spener is elitélt; ellenei mindezekért őt tették felelőssé.

Még sokkal mélyebb befolyást gyakorolt Spener az egyházi életre *dresdai tartózkodása* alatt. Buzgó fáradozással az egész Szász vál. fejedelemségben meghonositotta a *hitvallási vizsgákat.* Az egyetemeken a *theologiai tanmód megjavitását* is munkába vette. Ugyanis a lipcsei egyetemen már évek óta szünetelt az exegesis előadása, s a theologusokat csak dogmatikával, polemikával, philosophiával és homiletikával tartották. Spener sürgetésére a főegyháztanács elrendelte, hogy a tanárok exegesist is adjanak elé. Ezen lépésével a hittani kart haragitotta magára. Azonban ezen irányban a mozgalom megindult. Három fiatal magister, *Francke* Hermán Ágoston[4]), *Schade* Gáspár János és *Anton* Pál, a Spener szellemétől áthatva (1686 óta), a sz. irásnak gyakorlati, épületes magyarázását kezdette meg, mégpedig, ami újság volt az egyetemen, német nyelven *(collegia philobiblica).* Ezen előadásokat az ifjúság és polgárság nagy számmal látogatta. Ezen kör híveit nevezték el aztán *pietistáknak,* mivel kegyes érzelmeiket külső magukviseletével, főleg a világi örömöknek megvetésével igyekeztek kimutatni. A lipcsei hittanikar *Carpzov* Benedek János vezetése alatt a nevezett kört azzal vádolta, hogy az istentiszteletet elhanyagolja, a hittani tudományokkal nem sokat törődik, hogy rajongó és elszakadásra törekszik. Ezen vádak alapján az előadásokat betiltották, a három buzgó ifjú pedig kénytelen volt Lipcsét elhagyni (1690.). A lipcsei per volt kezdete azon heves küzdelemnek, melyet az orthodoxok a pietismus ellen éveken át folytattak. Nem sokkal ezután Spener is jónak látta odahagyni Dresdát és *Berlinben* telepedni meg, hol a békeszerető ref. brandenburgi vál. fejedelmet, *III.*

Frigyest egészen megnyerte. Ezen befolyás, a wittenbergi és lipcsei egyetemek vitatkozó iránya s a ref. egyház iránti türelmetlensége indította arra a fejedelmet, hogy *Halléban*, amazoknak ellentétéül, egy *új egyetemet alapitson* (1694.). Ennek szervezésével, Spener javaslatára, a pietista érzelmeiért Lipcséből elüldözött *Thomasius Keresztély* jogtudóst bizta meg, s a hittani tanszékeket a pietismus hiveivel töltötte be. Ott működött, mint lelkész és tanár *Francke, Anton* Pál, *Breithaupt* Jóakim Justus s mások. Az új egyetemet csakhamar nagyszámú ifjú látogatta, kik elszéledve, mint megannyi apostolok, azon fáradoztak, hogy az elméletben lutheri, de a gyakorlatban tisztán sz. irásszerű keresztyénséget feleleveniték. Igy Halle, a pietismus tűzhelye, vállalkozott azon nehéz feladat megoldására, hogy, miként hajdan Wittenberg és Genf, az egyház ellankadt testébe új életerőt öntsön.

Azon széles kiterjedésű mozgalom, melyet a pietismus hívei az egyházi élet és tudomány terén minden irányban meginditottak, az orthodoxia híveit egészen felingerelte A wittenbergieket és lipcseiket már az is nagyon bántotta, hogy brandenburgi hallgatóikat elvesztették. A wittenbergiek boszúságukban Spener műveit apróra szétszedték s azokból 283 *téves tant* szemeltek össze. A lipcsei *Carpzov* a szelid és békeszerető Spenert „*procella ecclesiae*“ néven szidalmazta. A harc későbbi folyamában legmérsékeltebben támadta meg az új irányt *Löscher* Erneszt Bálint (wittenbergi tanár, majd dresdai fősuperint.), „*Timótheus Verinus*“ (2 köt. Wittenberg, 1718., 21.) művében, mely azért is fontos, mivel a vita történetére is élénk világot vet. Ezek mellett a luth. igazhit mellett harcolók számos iratot bocsátottak közre a pietismus ellen. De a szenvedélyeskedés és civódás kicsinyes fegyvereivel nem lehetett az egyházi életet mélyen átható mozgalmat elfojtani.

A pietisták ellen emelt részben hamis vádakra[5]) ezek tényekkel felelhettek; rámutathattak az igaz bennső keresztyén életnek minden irányban való áldásos terjedésére s azon áldozatkészségre, mely a *hallei árvaházat* emelte. Francke csekély begyült adományokból vetette meg ezen, idővel többfelé ágazó, terjedelmes intézetnek alapját (1695.), mely kezdetben csak a szegény gyermekek iskoláját és az árvák házát foglalta magába, de ezekhez idővel gymnasium, polgári iskola, nyomda, könyvkereskedés, gyógyszertár és bibliaterjesztő intézet csatoltatott (utóbbi 1712 óta). Utóbb azonban azon helyes irány, melyben ezen mozgalmat Spener, Francke és Breithaupt vezették, ezen három fővezető halála után mindinkább elfajult. A mesterkélt kegyeskedés, itt-ott képmutatás, a világi dolgoknak kevély megvetése a pietismus jó hírnevének ártottak; amiért több állam a hiveknek magán összejöve-

teleit be is tiltotta. Ezen kivül *a tan is* az orthodox felfogástól több tekintetben *eltérő irányt vett.* Nevezetesen a pietisták a *hitvallásokra* nem sokat adtak, egyedül a sz. irásban biztak s azt vitatták, hogy azt csak a sz. lélektől megvilágositott magyarázhatja helyesen. Továbbá azt állitották, hogy csak az *újjászületett* lehet jó theologus; hogy a *megtérés az újjászületéssel egy*, ennek feltétele a lelki testi bűnbánati harc, melynek sikeréről az azt követő kegyelmi állapotnak boldog tudata, istennek észrevehető biztositása (*=a kegyelem áttörése*) tesz bizonyossá, hogy csak az újjászületett szolgáltathatja ki a szentségeket eredménynyel; hogy csak a munkás, kegyes életben nyilvánuló hit kezessége a megigazulásnak, tehát *megigazulás és megszentelés elválhatlanok*; hogy *az egyházat* nem az ige, hanem *a hivők képezik*, és épen ezért szükségesek a házi összejövetelek; hogy a pápaság bukása, a zsidók és pogányok megtérése után a keresztyen egyháznak dicső, boldog korszaka fog elkövetkezni (chiliasmusféle) sat.

A pietismus, eltekintve azon szertelenkedésektől, hogy a hivek a világ fiaitól külsőleg is különbözni ohajtottak; hogy az istentelen világ felett örökké sohajtoztak; hogy mindenkit meg akartak téritni, hogy lelki kevélységük a tudományok elhanyagolásával arányban nőtt; a pietismus több évtizeden át üdvös befolyást gyakorolt a protestantismusra. Francke haláláig 6000-nél több ifju nyert a hallei egyetemen hittani kiképeztetést, kik a mester szellemében működtek községben és iskolában, Németországnak minden pontján. E mellett a jeles hittanitóknak egész sora lépett fel majd mindenik német luth. egyházban, kik épen úgy kerülték a pietisták, mint az orthodoxok egyoldaluságait, s a középúton haladva, a tant tisztán adták elő és példás, kegyes életet éltek. A synkretista és pietista mozgalmaknak az egyházra kétségkivül meg volt az a jó hatása, hogy míg az előbbi a ref. és kath. egyházak iránt felébresztette a türelem és méltányosság érzetét, addig az utóbbi a betűhez ragaszkodó hit mellett a bennső kegyességnek is érvényt szerzett, s a hittani tudományokat új éltető elemmel gazdagitotta[6]).

1) Spener Rappoltsweilerben, Elsassban, 1635. szül; a családja körében uralkodó kegyességet már serdülő korában elsajátitotta; a bibliának, Arndt, s főleg az angol ref. hittudósok műveinek szorgalmas tanulmányozása őt az igaz keresztyénséghez vezette. Tanulmányait Strassburgban, 1651—54. fejezte be; azután meglátogatta Baselt, Genfet, hol a ref. egyház alkotmánya s a genfi lelkészek kegyessége és humanitása az ifjúra mély benyomást gyakorolt. 1661 óta Würtembergben tartózkodott, hol szerénységével és képzettségével mindenkört megnyert. Majd Strassburgba prédikátornak hivatott meg és hit-

tudorrá lett 1663—64. Kitűnő tehetsége, széles körű tudományossága és buzgósága jutalmáúl a m. frankfurti lelkészek seniori állását nyerte el, 1666. Már ezen állásában meggyőződött arról, hogy az egyházi állapotokat reformálni kell; épen ezért kiválólag a gyermekek vallásos nevelésére forditotta figyelmét, s a szokás ellenére a vallás tanitását maga vette kezébe. 1686. a dresdai főudvari lelkészi állomásra nyert meghivást. Új állása kedvezőbb, de kényesebb munkakört nyitott meg előtte, mivel a betűhez ragaszkodó luth. orthodoxiának épen Dresda volt a főhelye. Azonban a felsőbb körökkel szemben is nyilt, szókimondó lelkész, az udvar kegyét elvesztette; e mellett lelkésztársainak irigysége, ellenséges magatartása, lelkészi kötelességeinek hű és szigorú teljesitése megnehezitették helyzetét Örömmel fogadta tehát azon meghivást, mely Berlinben számára preposti és egyháztanácsosi állomást ajánlott fel 1691. Ott is fejezte be életét 1705. Hossbach, Phil. Jak. Spener u. seine Zeit (2. köt., Berlin, 1828.); Thilo, Spener als Katechet (Stuttgart, 1840).

2) Ezen mű előbb Arndt postillái új kiadásának előbeszédeként, 1678. latin nyelven s azután még több ízben önállóan jelent meg.

3) Ezen eszmét bővebben kifejtette „Allgemeine Gottesgelahrtheit aller glaubigen Christen u. rechtschaffenen Theologen" című művében, 1680.

4) Francke 1663. Lübeckben szül.; 1686. Lipcsében két társával a collegia philobiblicát alapitotta; 1692. Glauchauban lelkészkedett, 1694 óta a hallei egyetemen, mint a görög és keleti nyelvek tanára működött. Ott alapitotta azon különböző intézeteket, melyek „Francke alapitványai" néven ismeretesek, s melyeket ugyanazon sajátságos vallásos irány, a pietismus kapcsolt össze. Ő volt a pietismus második alapitója s ezen mozgalomnak feje egész haláláig, 1727-ig. Guericke, A. H. Francke (Halle, 1827.); Kramer, Beiträge zur Gesch. A. H. Francke's (Halle, 1861.), Neue Beiträge cet. (Halle, 1875.), A. H. Francke, ein Lebensbild (I. k., Halle, 1880.).

5) Ezen vádak közt emlitették: az indifferentismust a tan és egyházalkotmány iránt, a mysticismust, a rajongást, a vakbuzgóságot; a perfectismust vagy azon balhitet, hogy az ember tökéletes lehet; a reformatismust vagy a szükségtelen reformalási törekvést sat. Schmid utan közli Henke, i. m. II. k. 382—83. l.

6) Az egészhez l. Schmid, Gesch. des Pietismus (Nördlingen, 1863.); Henke, i. m. II. k 363—86.; Baur, i. m. IV. k. 343—47., 572—86.; Gieseler, i. m IV. k. 188-96.; Herzog, i. m. III. k. 458—71. l.

113. A herrnhuti testvérek községe.

Midőn a pietismus egyfelől elfajulásnak indult, másfelől a hallei iskolában mersékeltebb irányt vett: ezen mozgalomnak egy kiváló vallásos szellem, külön felekezet alapitásával, saját jellegű, maradandó alakot adott. Ezen felekezet a *herrnhuti testvérek* községe és alapitója *Zinzendorf Lajos Miklós* gróf volt[1]).

Zinzendorf Dresdában 1700. született. A szellem és szív minden jeles tulajdonaival megáldott gyermek, atyja kora halála után, nagyanyjának, a pietismus buzgó hivének szárnyai alá került (Lausitzban) és ott fogant meg keblében azon mély vallásos érzület, mely a boldog-

ságot az istennel való bennső társalkodásban szokta keresni. A kegyességnek ezen gyenge csirái még dúsabb hajtásnak indultak akkor, midőn nagyanyja a tiz éves gyermeket a *hallei nevelőintézetbe*, Francke felügyelete alá adta (1710—16.). Ott a pietista eszmékkel megismerkedve, de az érzelmeivel ellenkezőket, főleg a bűnbánati harcot, mellőzve és egész lelkével az Üdvezitő iránti buzgó szeretetbe merülve, az „ecclesiola in ecclesia“ elvét tanulótársai közt a „mustármag“ rendjének alapitásával (Máté, 13, 31. után) kezdette megvalósitni. Gyámja, kinek nem volt érzéke a kegyeskedés iránt, hogy az ifjut világiasabb irányba terelje, *Wittenbergbe* küldötte joghallgatónak. Azonban az ifjut a jogi tanulmányok sem téritették le a megkezdett útról; ő azután is „szigorú pietista“ maradt. Tanulmányai befejezése után (1719.) két évig utazott (Franciaországban, Hollandiában és Schweizban), és ezen idő alatt elég alkalma nyilt arra, hogy a különböző keresztyén felekezetek hitelveivel és azoknak kitűnőbb képviselőivel (igy Parisban *Noailles* bibornokkal s több jansenistával) megismerkedhessék. Utazása közben azon tapasztalatra jutott, hogy a szív vallása, azaz a kegyelmet nyert bűnösnek az Üdvezitő iránti szeretete minden egyházközségnek és hitvallásnak a magvát képezi, a többi eltérések pedig csak lényegtelen formáknak, héjaknak tekinthetők. Ezen tapasztalat érlelte meg benne azon gondolatot, hogy *a Jézust buzgón szerető lelkeket egy nagy gyülekezetté egyesitse.* Azonban, hogy rokonai kivánatát teljesitse, hazatérte után állami szolgálatba lépett (mint udvari és igazságügyi tanácsos Dresdában, 1721.) és megnősült. De ezen állás épen nem feledtette el a vallásos eszmékért rajongó ifjúval korábbi kedvenc tervét, és nemsokára kedvező alkalma nyilt annak megvalósitására is.

Ezen alkalom a kiköltözni készülő morvatestvérek részéről kinálkozott. Ugyanis a honmaradt *cseh- és morvatestvérek* nagy része, a folytonos üldözések nyomása alatt, ősei hitéről kénytelen volt lemondani, s legalább külsőleg a kath. egyházhoz csatlakozni[2]). Igy az egykor nagy kört bevilágitott evangélium lángjának némi maradványát egyes családok csak itt-ott titokban ápolgatták. Azonban egy *Dávid Keresztély* nevű morva ács, ki a kath. hitben neveltetett volt, de utazása közben Berlinben az evang. egyházba tért át (1717.), szülőföldére visszakerülvén, egyes kisebb családi körben igyekezett őseinek kihalni indult vallását feleleveniteni. Minthogy pedig Morvaországban nyilvános egyházközség alapitásáról szó sem lehetett, Dávid újra útrakelt, hogy valamelyik prot. országban keressen letelepedési helyet. Ezen útjában találkozott Dávid Zinzendorffal, s ezen találkozás mind az ifju

Zinzendorf, mind az alakuló község jövőjére döntő befolyást gyakorolt. A Dávid vezetése alatt kiköltözött cseh és morva testvér családok Zinzendorf birtokán, *Berthelsdorfban* (Lausitzban) és környékén telepedtek le. Ott épitették Hutbergen az első házat, s erről nevezték el az új telepet *Herrnhutnak*, mely idővel a Zinzendorf által szervezett új felekezetnek központja lett. Most már Zinzendorf odahagyta állami hivatalát, hogy egész lélekkel az új község fejlesztésére szentelhesse életét. Berthelsdorf lelkészének *Rothet*, az igen alkalmas és általa kedvelt ifjut nyerte meg. Az új telepre mindenfelől nagy számmal seregeltek, pietisták, Schwenkfeld-követők, reformáltak sat.

Ennyi különböző elemnek egységes egészszé szervezése nehéz feladat volt. A morva, ref. és luth. hivek közt, az úrvacsora, kegyelem és alkotmány kérdése miatt, már kezdetben kitört a viszály; különösen a morvatestvérek egyházalkotmányukról semmi áron sem akartak lemondani. De Zinzendorfnak kitűnő szervező tehetsége, bölcs és ovatos egyeztetési képessége a nehézségeket legyőzte. Az új telep az *ó-morva egyházalkotmányt* fogadta el, *„megújitott testvéregyház“* néven alakult meg s fővezetőknek Zinzendorfot és bennső barátját, *Watteville-t* választotta meg (1727.).

Az alkotmány megállapitása után a testvérek bámulatos tevékenységet fejtettek ki; Európa több államában (Németország, Hollandia, Anglia sat.) és Észak-Amerikában számos községet alapitottak; ott pedig, ahol ez nem volt lehetséges, a prot. községek kebelében herrnhuti szellemü és szervezetü kisebb társulatokat alakitottak (pl. Lieflandban és Esthlandban, 1729 óta). Maga Zinzendorf, hogy az ó-morva alkotmány követelésének és kitűzött hivatásának annálinkább megfelelhessen, Tübingában letette a papi vizsgát (1734.), később Berlinben a morvatestvérek püspöke (Jablonszky) kezéből elfogadta a *püspöki felavatást* és igy az ó-morva testvérek és a herrnhuti új testvérek közt összekötő kapocscsá lett.

Eközben az új község működése gyanut ébresztett, s a szász kormány az ügy megvizsgálása végett egy bizottmányt küldött Herrnhutba (1736.). A bizottmány ugyan a község igaz hitében kifogásolhatót nem talált, a szász kormány Zinzendorfot mégis számüzte (a császár rendeletére, azon ürügy alatt, hogy csábitásaival sok szorgalmas polgártól fosztja meg az államot). A *számüzetés* alatt Zinzendorf a község érdekében nagy utakat tett nemcsak Európában, hanem Észak-Amerikában is. Végre a szász kormány Zinzendorf számüzetésének végetvetett (1747.), s *az új községet*, miután az augsburgi hitvallás mellett nyilatkozott, *hivatalosan elismerte.* Hasonló elismerésben részesült a testvérek köz-

sége, mint az angol püspöki egyháznak egy ága, Angliában is (az 1749. parlamenti végzés által). Zinzendorf ezután községe ügyeit a legnagyobb buzgósággal vezette egészen haláláig (1760), s azon nyugodt tudattal szállt sirjába, hogy ifjusága óta ápolt, kedvelt vallásos eszméjét megvalósithatta és biztosithatta.

Zinzendorf a pietismus gyengéit mellőzni törekedett. Azon kapcsot, mely a pietistákat a házi vallásos összejövetelek által tartotta össze, nem hitte elegendőnek. Előtte a cél egy *látható*, *szabad*, *keresztyén szellemü egyház*, a Krisztusban igazán hivő testvérek élő községe és nem felekezetek fészke volt. Az ő eszméje szerént *az egyetemes egyház központjának* „isten bárányának," „a jó pásztornak," *a bünös emberiséget vére hullásával megváltó Krisztusnak kell lenni;* és az Üdvezitő iránti bennső, odaadó szeretetnek és ragaszkodásnak kell az új község tagjait egészen áthatni. A keresztyén hitnek és életnek ezen központja körül a hitvallási különbségek, egymás mellett, nehézség nélkül megférhetnek. Egység és különféleség, közösség és szabad mozgás éltető elemei a testvérek községének, melybe mindenki anélkül léphet be, hogy korábbi vallásos nézeteiről egészen le kellene mondania. *A hitvallások nem főszabályzók* ugyan, de azokkal végképen szakitani sem szükséges.

Ezen eszméket a község is elfogadta, s ezen alapon később (a marienborni zsinaton, 1744—45.) három főosztályt, *luth.*, *ref. és morva „tropust" szerveztek*, mely eltérő elemeknek látható köteléke maga Zinzendorf, mint „ordinarius," volt. Az augsburgi hitvallást (1736.) csak azért fogadták el, hogy ezáltal a községnek hivatalos elismerését megnyerjék; de ezen lépésnek a további fejlődésre semmi különös befolyása sem volt.

Azonban Zinzendorf, *„a vér és kereszt theologiája"* mellett az új egyháznak még egy más szilárd támaszáról is gondoskodott, t. i. olyan *egyházalkotmányról*, mely az érdekek összefüzésére alkalmas legyen. Ezért alakitotta át lassanként az ó-morva püspöki egyházalkotmányt *presbyterivé*. E szerint a herrnbuti *püspöki hivatal* (az ó morva alkotmányból megtartva) csak cím volt megye, kormányzási jog és egyházi átok nélkül. *Az egyházi hatalmat a presbyterek gyakorolják* (minden község élén presbyterium). kiknek többsége világi. A lelkészi teendőket a vének és segédeik végzik. s igy *tulajdonképen lelkészek nincsenek*, hanem csak prédikáló testvérek. Az egész egyház kormányát az *egyesületi presbyterek értekezlete* vezeti; időnként *zsinat* ül össze és ennek joga az értekezlet presbytereinek megválasztása. Még egy sajátságos szokást vettek át a morva-testvérektől, a *sorsolást*,

melyet fontosabb kérdések eldöntésénél azon hitben alkalmaznak, hogy ez *az egyház* fő kormányzójának, *fő presbyterének*, *Jézusnak* akaratát jelenti ki. Ezen eszme akkor nyert határozottabb (habár még mindig homályos) kifejezést, midőn Londonban (1741. szept. 16.) a testvérek, sorsolás útján, Jézust választották fő presbyternek, s igy mintegy *Jézussal külön szövetségre léptek.*

Zinzendorfot követői istenitették, birálói nem elég méltányosan itélték meg. Kétségen kivül nagyszerü gondolat volt a Jézus keresztje alatt megváltottaknak a szeretet melege által táplált egyetemes egyházba való egyesitése; de az alkalmazásba vett eszközök a nagy célnak nem felelhettek meg. Tagadhatatlan, hogy sok gyengeség volt benne, de azon önzetlen, áldozatrakész tevékenység, melyet az ügy érdekében kifejtett, midőn életét, vagyonát, állását egyháza javára szentelte, méltánylást érdemel [3]). A kisebb-nagyobb mértékben vallásos rajongókból alakuló új egyház, ha még hozzá a feje is rajongó volt, a kezdet nehézségeivel küzdve, a tévedéseket, szertelenségeket nem kerülhette el. Igy a többek közt, nem is emlitve Jézusnak fő presbyterségét, olyan egyházi énekeket kezdettek használni, melyeknek kétértelmü, nagyon érzéki képes kifejezései és hasonlatai megbotránkoztatók voltak; a közéletben a jóllétet bizonyos erkölcsi ingatagság és könnyelmüség követte; némely ünnepeiket esztelen, izléstelen bohóskodással és pazar pompával ülték meg sat. De ezen tévedések és esztelenségek nagy részéből idején kigyógyitották Zinzendorfot és követőit a kiválóbb hittudósok (Baumgarten, Walch, Bengel s m.) gúny és cáfoló iratai.

Zinzendorf halála után *Spangenberg* Gottlieb Ágoston püspök [4]) gyakorolt a község ügyeire legtöbb befolyást. Ő mérsékelte Zinzendorf szertelenségeit, ő védelmezte sok ügyességgel a megtámadt községet. Több üdvös reform életbeléptetése által a testvér község *második alapitójává* vált. Nevezetesen az ő javaslatára *módositotta* a község célszerüen *az egyház alkotmányát* (a marienborni zsinaton, 1764.) s mellőzte a hibákat; ruházta át az egyesületi presbyterek értekezletére a Zinzendorf által gyakorolt ordinariusi hatalmat és küszöbölte ki a rajongásnak még némely maradványát. Egyedül a *Jézussal kötött külön szövetség*, mint a község munkás életének vélt alapja, maradt meg teljes épségben. Ezért a szeptember 16-ikát, mint az egyház születésének emléknapját, mint annak pünkösdjét, továbbra is megünnepelték. Spangenbergnek köszönheti a testvér község *hittanának* teljesebb és *józanabb kifejtését* (Idea fidei fratrum, Barby, 1779.), valamint *az egyházi fegyelemnek alapos rendezését* is (Ratio disciplinae unitatis fratrum. 1789.).

A testvér község *tanrendszere* különben *a lutheri tan alapján áll.* Jellemző sajátságai közé tartozik, hogy a *hitvallásokkal nem törődik;* a tudományt nem tekinti múlhatlan szükségesnek, mivel az üdv alapja a hit és szeretet; *a hit központja Jézus*, az üdv megszerzője, ki mellett az Atya és Szentlélek egészen háttérbe szorulnak; az egész *váltság Jézus véréből és sebeiből* árad a hivőkre, s az az isteni kegyelem és szeretet munkája; kiválólag az *új-szövetséget* tekinti a hit és cselekedet szabályzójának s a község egész törekvése a kegyesség és szeretet ápolására irányul.

Az *istentisztelet* és vallásos szokások is mind ezen célt mozditják elé. Egyházi zenéjüket és éneküket bizonyos kedves érzelmesség jellemzi; a szertartások kifejtéséhez nagy kedvet éreztek. Feleleveniteték a *szeretet vendégségét* (tea, kétszersült és karének kiséretében) és a *lábmosást.* Minden negyedik szombaton estve *úrvacsorát* vesznek. A *sorsolás* (az ó-szövetségből) és *alapige* (az új-szövetségből) határozott befolyást gyakorolnak nemcsak a községi, hanem a magánéletre is, pl. hivatalok betöltésénél vagy házasságkötésnél.

A már emlitett *egyházalkotmánynak sajátságos eleme* a községekben szervezett *több osztály* (*chorus;* házasok, özvegyek, nőtlenek, hajadonok és gyermekek osztálya), melyeknek élén külön felügyelők állanak. Az *egyház tisztviselői:* a püspökök, presbyterek, diakonusok (diakonissák) és akoluthusok semmi kiváltságra sem tarthatnak igényt. Az egyházi fegyelem szigorú. A *büntetések* első foka az intés, azután következik a szeretet vendégségéből, a gyülekezetből és végre a községből való kizárás.

A *közéletben* a testvérek becsületesek, szorgalmasak; az érzékeket bódító, szivet, lelket megmételyező mulatságokat kerülik; egyszerüek, tiszták; az ima mellett a munkát tekintik a leghatalmasabb óvszernek az erkölcstelenség ellen. Ilyen példás élet mellett a különböző vidékeken szétszórt egyesületeik nagy mértékben elősegitették az enyészni indult gyakorlati keresztyén élet felébresztését. Különösen a *hittérités* és a *biblia terjesztése* körül szereztek nagy érdemet.

Midőn Zinzendorf Kopenhágában megfordult s egy nyugotindiai négerrel megismerkedett (1731.). már akkor elhatározta, hogy a *pogányok téritését* is a község egyik feladatává teszi. Igy indult útnak (1732.) *Dober* Lénárt és *Ritschmann* Dávid Sz. Tamás szigetére; a következő években már Grönlandba, Észak-Amerikába, a nyugotindiai szigetekre, Kelet-Indiába és más pontokra is küldöttek téritőket. Téritői munkásságuknak főleg az egészen müveletlen népek közt volt áldásos sikere. Ezen célra egyszerü, kegyes iparosokat választottak ki, kik

nemcsak a kereszt áldásairól prédikáltak, hanem az új keresztyének testi szükségeiről is atyailag gondoskodtak. Az ilyen példányszerű térítőknek egyik kiváló alakja volt *Zeisberger* Dávid, ki 63 évig működött az északamerikai indusok közt. Ilyen berendezkedés mellett a testvér község térítői, csekély költség mellett, sokkal nagyobb sikert tudtak felmutatni, mint más egyházak térítői sokszoros költség mellett[5]).

1) Zinzendorf életére vonatkozólag l. Spangenberg, Leben des Grafen Zinzendorf (8 rész, Barby, 1772—75.); Schrautenbach, Freiherr von Zinzendorf u. die Brüdergemeinde seiner Zeit (iratott 1782., kiad. Koelbing, Gnadau, 1851.); Verbeek, Des Gr. von Zin. Leben u. Charakter (Gnadau, 1845.).

2) L. az I. k. 502—3. l.; a cseh testvérekre vonatkozó műveket u. o. 504. l. 16. j.

3) Zinzendorf száznál több munkát irt (legjobbak: „Freiwillige Nachlese," 1735—40.; Theologische Bedenken; Büdingische Sammlungen, 1742—45.; Reden; Gespräche cet.), melyek szellemes, eredeti gondolatok és sajátságos kifejezések által tűnnek ki. 2000-nél több egyházi éneke közt, melyeknek nagy részét alkalmilag rögtönözte, sokban valódi bensőség és költői emelkedettség nyilatkozik, a többi azonban képtelenségek és szertelenségek rímes halmaza Plitt, Zinzendorfs Theologie (3 k., Gotha. 1869—74.); Crantz, Alte u. neue Brüderhistorie (Barby, 1772.); Croeger, Gesch. der erneuerten Brüderkirche (3 k., Gnadau, 1852—54.); Burkhardt, Zinzendorf u. die Brüdergemeinde (Gotha, 1866.).

4) Spangenberg Klettenbergben, 1704. szül.; kiképeztetését a hallei egyetemen nyerte; előbb ugyanott a theol. szaknál mint segédtanár és az árvaháznál mint felügyelő működött; de a Zinzendorf irányának pártolása miatt ezen állását elvesztette (1743). Ettől fogva egész lélekkel a testvér községhez csatlakozott, annak érdekében Európában és Amerikában nagy térítői útakat tett, s késő vénségében halt meg Berthelsdorfban, 1792. Risler, Leben Spangenbergs (Barby, 1794.); Lederhose, Leb. Spangenb. (Heidelberg, 1846.).

5) V. ö. még Henke, i. m. II. k. 386—401.; Baur, i. m. IV. k. 621—31.; Herzog, i. m. III. k. 476—85.; Gieseler, i. m. IV. k. 213—21. l.

114. A hittani tudományos munkásság a luth. egyházban.

A XVII. század második felében, a hittani tudományok művelése körül, a hittan kivételével, leginkább azon tudósok szereztek érdemet, kik az időnként felmerült vitákban nem vettek részt. Igy jeles bibliai kritikát és hermeneutikát irt *Pfeifer* Ágoston Lipcsében (megh. 1698.)[1]) Az *irásmagyarázat* ugyan teljesen a hittan tételeihez alkalmazkodott, de azért ezen téren mégis több jeles dolgozat jött létre. *Geier* Márton lipcsei hittanár, majd dresdai fő udvari lelkész (megh. 1680.) a Dániel, Példabeszédek és Prédikátor könyvéhez ezen időben legkitűnőbb, kimeritő és szabatos nyelvtani magyarázatokat irt[2]). *Schmidt* Sebestyén strassburgi theol. tanár (megh. 1696.) az ó- és új-szövetség több könyvéhez irt jó magyarázatokat; ezen kivül a sz. irást szószerénti hűséggel és elég világosan latin nyelvre forditotta[3]). *Calov* Ábra-

hám (előbb königsbergi theol. tanár, majd danzigi lelkész, utóbb wittenbergi tanár és fősuperint. megh. 1686.) bibliai művében[4]) Grotius Hugo magyarázatát is felvette, s az egészet bámulatos szorgalommal, alapos tudományossággal és bibliai ösmerettel dolgozta ki, de egészen a luth. hittan szellemében.

A *hittan* mezején főleg az orthodoxok fejtettek ki nagyobb tevékenységet. *Quenstedt* András wittenbergi tanár (megh. 1688.) a luth. scholastikát minden fény- és árnyoldalával teljesen kifejtette; hittani műve[5]) sok alapos tudományosságot, de merev, türelmetlen orthodox szellemet árul el. Hasonló scholastikus és luth. szellem uralkodik a már emlitett *Calov* hittani művében is[6]). Calixtus iskolájából főleg *Hornejus* Konrád helmstädti tanár (megh. 1649.) érdemel emlitést (Compendium theol.). Maga *Calixtus* hittant nem irt, de ilynemű felolvasásait kinyomatták.

A *tanvita* terén legfáradhatatlanabb volt *Calov* Ábrahám, ki majdnem mindenik egyház és felekezet ellen irt egy-egy munkát[7]). Az *egyháztörténelem* kevés hivatott művelőre talált. Leginkább egyes részeket dolgoztak ki, mint *Seckendorf* Lajos a reformatio történetét. A synkretismus és pietismus mozgalma az egyháztörténelem tanulmányozásának is nagyobb lendületet adott; ezek hatása alatt irta meg *Arnold* Gottfried giesseni történettanár (majd több helyen lelkész, végre perlebergi superint., megh. 1714.) az egyház és eretnekség történelmét[8]), melyben kimutatta, hogy az igazi keresztyénség a IV. század óta a felekezeteknél, elszakadtaknál és eretnekeknél maradt meg a maga tisztaságában. E munka a hittudósokat lázas izgatottságba ejtette; annyi haszna mégis volt, hogy másokat is a történelem forrásainak kutatására serkentett.

A XVIII. században a theol. tudományokra kedvezőtlen idők jártak, mivel ezen század közepén a felvilágosodás az egyházzal és vallással szemben ellenséges állást foglalt el. Mindamellett is a század első felében nehány elsőrendű hittudós munkássága biztos kezességül szolgált a luth. theol. tudományok jobb jövőjéhez.

Az *ó orthodox iskolának* utolsó tekintélyes képviselője, *Löscher* Erneszt Bálint, nemcsak a pietismus ellen harcolt a komoly tudós higgadtságával (l. 112. c.), hanem alapos tudományosságának a bibliai nyelvészet és az ujabbkori egyháztörténelem terén is szép jelét adta; azonban legnagyobb érdemet szerzett akkor, midőn *az első theol. tudományos folyóiratot megalapitotta* (1701.)[9]).

A *pietista iskola*, saját irányánál fogva, leginkább az épületes vallásos erkölcsi irodalmat művelte. Egyedül a tudós *Lange* Joákim

(előbb berlini gymn. igazgató, majd hallei tanár, megh. 1744.), a pietismusnak szenvedélyes védője, irt magyarázatokat az egész sz. iráshoz[10]. *Thomasius* Keresztély, hallei tanár, a természetjog alapitója, azáltal tett fontos szolgálatot, hogy a közvéleményt a boszorkányperek képtelenségéről igyekezett felvilágositni[11].

Az orthodoxia és pietismus közt kiütött harc egy *harmadik iskolát* hozott létre, mely az orthodoxok merev egyoldaluságát kerülte, a luth. igaz hitet szabadelvü kutatással s a tudományosságot bennső vallásossággal párositotta. Ezen iskolához tartozott *Buddeus* Ferenc (előbb hallei, majd jenai tanár, megh. 1729.), ki bölcsészeti ismeretei segélyével a hittant a sz. irás alapján, egyszerübben és tudományosabban dolgozta ki[12]. *Carpzov* Gottlieb János (lipcsei tanár, majd lübecki superint., megh. 1767.), az inspiratio védője, az ó-szövetségi iratok felvilágositását tüzte ki célúl[13]. *Walch* György János, jenai tanár (megh. 1775.), több részletes egyháztörténelmi dolgozata mellett, Luther müvei kiadásával szerzett érdemet[14] *Pfaff* Mátyás Kristóf (tübingeni tanár majd giesseni fősuperint., megh. 1760.) mint a luth. egyházjog első alapos kutatója tünt ki[15]. *Mosheim* Lőrinc (helmstädti és göttingeni tanár, megh. 1755.), az ujabb egyháztörténelem atyja, egyháztörténelmi müveit pragmatikai szellemben, alapos tudományossággal és szép nyelven dolgozta ki; az eretnekségek történetét pedig részrehajlatlan világitásban igyekezett feltüntetni[16]. Legkitünőbb képviselője volt ezen iskolának *Bengel* Albert János (Würtembergben több helyen tanár és lelkész, utóljára alpirsbachi főpap és egyháztanácsos, megh. 1755.); ő tört útat a luth. egyházban az új-szövetség kritikai vizsgálásához, midőn az új-szövetséget kritikai jegyzetekkel és egyes helyeken a szöveg kiigazitásával adta ki. Sokat foglalkozván a Jelenések könyvével, utóljára annak eszméibe annyira belemerült, hogy azon műhez irt magyarázatában Krisztus ezer éves országának a kezdetét is megjelölte (az 1836. évre tette)[17].

Egy *negyedik iskola a Wolf bölcsész* mathematikai bizonyitó *módszerét alkalmazta* a theol. tudományokra. Wolf. Leibnitz nyomdokait követve, a bölcsészetet a keresztyénséggel kibékitni törekedett, de merev logikai fejtegetésével Leibnitz „praestabilita harmoniájából“ „Cosmogonia generalis“ címen egy géprendszert alkotott. Ezen módszert *Baumgarten* Jakab Zsigmond, a kegyes és nagytudományú hallei tanár (megh. 1757.) annyira megkedvelte, hogy hittani és egyháztörténelmi műveit Wolf szellemében, szabatos rendszerességgel, a fogalmak éles meghatározásával és szigorú bizonyitási móddal dolgozta ki[18]. Ugyanezen nyomon haladt *Reinbeck* Gusztáv, berlini prepost[19]. *Car-*

pöv Jakab weimari gymn. igazgató (megh. 1767.) pedig ezen módszer alkalmazásában már a józanság határát is átlépte, midőn az egész hittant az észből törekedett levezetni[20]. Általában ezen iskola sok tekintetben célt tévesztett; de gondolkodásra, kutatásra ébresztett, új felfedezésekhez vezetett és igy útat tört az újabbkori theologiához.

1) Critica sacra, 1680.; Hermeneutica sacra, 1684.

2) Művei 2 köt. Amsterdamban, 1695. jelentek meg.

3) Bibliai magyarázatai közt legjobbak a Birákhoz, Jóbhoz és Jeremiáshoz irottak. Biblia forditása Strassburgban, 1696. jelent meg.

4) Biblia illustrata (4 k., 1672.).

5) Theologia didactico-polemica (1685.).

6) Systema locorum theologicorum (12 k., 1655—77.).

7) Historia syncretistica. Discussio controversiarum inter ecclesias orthod. et reformatas. Mataeologia papistica. Socinianismus profligatus, sat.

8) Unparteiische Kirchen- und Ketzergeschichte (3 k., először 1699.; legjobb az 1740—42. kiad.).

9) De causis lingvae hebraicae. Ausführliche Historia motuum zwischen d. Lutherischen u. Reformirten (3 k. 1717. s k.). Vollständige Reformationsacta (3 k. 1720. s k.). A nevezett folyóirat 1701. Altes u. Neues aus dem Schatz theol. Wissenschaft, 1702. Unschuldige Nachrichten von alten u. neuen theol. Sachen cím alat jelent meg. Engelhardt, V. E. Löscher nach seinem Leben u. Wirken (2. kiad., Stuttgart, 1856.).

10) Bibliai műve Licht u. Recht cím alatt 9 köt. jelent meg.

11) Thomasius Lipcsében, 1655. szül.; előbb ugyanott, utóbb Halleban, mint tanár működött, megh. 1728. Művei: De crimine magiae, 1701.; De origine ac progressu processus inquisitorii contra sagas, 1712. Kurtze Lehrsätze vom Laster der Zauberei mit d. Hexen process. Fundamenta juris naturae et gentium ex sensu communi deducta, 1705. cet.

12) Historia eccles. Vet. Testamenti (2 rész, 1709—20.). Institutiones theologiae dogmaticae, 1724. cet.

13) Critica sacra Vet. Test., 1728.; Introductio ad libros canon. Vet. Test. (3 k. 1721.).

14) Einleitung in d. Religionsstreitigkeiten ausser d. Luth. Kirche (5 k., 1730—39,); Bibliotheca patristica, Luthers Werke (24 k., 1740—51.).

15) Kirchengeschichte. Kirchenrecht.

16) Institutiones Historiae eccles. (2 k., 1755.); Commentarii de rebus Christianorum ante Constantinum M. (1753.); Versuch einer unparteiischen u. gründlichen Ketzergeschichte (2 k., 1746—48.).

17) Novum Testam. c. apparatu critico (1734.); Gnomon Novi Testam. (1742.); Erklärte Offenbarung St. Johannis (1740.).

18) Evangelische Glaubenslehre (3 k., Halle, 1759.); Untersuchung theol. Streitigkeiten (3 k. 1762.).

19) Betrachtungen über den in d. Augsb. Confession enthalt. göttlichen Wahrheiten, cet. (4 k., Berlin, 1731.; ezen művet Canz folytatta tovább).

20) Theologia revelata methodo scientifica adornata (1737.).

115. Egyházjogi elméletek a németországi prot. egyházakban.

A reformatio kezdetének viharos küzdelmei közt az ezen mozgalmat pártoló fejedelmek vették kezükbe az egyház kormányát, s mint az egyháznak legfőbb tagjai gyakorolták az uratlan püspöki hatalmat. Ezen állapot a békésebb időben is megmaradt, és annak jogosultságát, habár a szükség teremtette, idővel az orthodox hittudomány és a jogtudomány a *püspöki rendszerben* igyekezett igazolni (*Stephani* után részletesebben kifejtette *Carpzov* Benedek, l. 352—53. l.).

Ugyde ezen elmélet helyessége nagyon kétesnek tünt fel a vegyes vallásu államokban, vagy ott, hol a fejedelem a kath. egyházba tért át. A fejedelmi egyházkormány jogosultságának igazolására tehát más alapot kellett keresni. Igy fejlődött ki a *földesúri rendszer (systema territoriale)*, mely szerént a fejedelem nem mint az egyház legfőbb tagja, hanem mint az állam feje gyakorolja teljes joggal az egyházi hatalmat. Ezen elmélet azon föltevésből indult ki, hogy az egyházi hatalom az államinak csak egy része, s az állam feje, saját területén, jogosan rendelkezhetik a vallásügy felett (*cujus regio, illius et religio*) Ezen rendszer alapját már a speieri gyülés letette (1526.; l. 36. l.), s később azt az augsburgi és westphaliai békekötések, mint birodalmi törvényt szentesitették. Ezen elméletnek első képviselője *Erastus* Tamás (heidelbergi és baseli tanár és orvos, megh. 1583.) volt, később tudományosabb alakba öntötte *Pufendorf* Sámuel, heidelbergi tanár (megh. 1694.)[1]; szabadabb szellemben adta elő s az orthodoxok ellen ügyesen védelmezte *Thomasius* Keresztély[2]; mérsékeltebben és legalaposabban fejtette ki *Böhmer*, hallei tanár[3]).

Azonban *Spener* a Calvin presbyteri rendszerét többre becsülte, s mindkét elmélet ellen tiltakozott, de mások is tiltakoztak azon felfogás ellen, mely az egyháznak ezredéves önállóságát kétségbevonta. És ezen ellenzéki körben született meg a *társulati rendszer (systema collegiale)* új elmélete. Nevét a „*collegia licita et illicita*" fogalmától nyerte, mely az ős keresztyén egyháznak a római birodalomban volt helyzetére vonatkozik. E szerént az egyház nem mellé rendelt társa az államnak, hanem mint collegium annak alá van rendelve. Ezen jellegét akkor sem vesztette el, midőn az állam keresztyénné lett; az állam fejéből egyáltalában nem lett az egyház feje, azaz legfőbb püspöke is egyszersmind. Ezek után az állam csak az egyházi fennségi joghoz (*jus circa sacra*) tarthat jogigényt; ellenben a tulajdonképeni egyházi jogok (*jura in sacra*), mint társulati jogok (*jura collegialia*) az egyház egyetemének képezik jogos tulajdonát. Ezen felfogás állitólag

nem zárja ki ama másikat, mely szerént az egyház tagjai saját jogaikról az államkormány javára határozott nyilatkozatban vagy hallgatagon lemondhattak. Ezen elméletnek, melyet *Pfaff* (l. 114. c.) fejtett ki legelőbb, minden érdeme abban áll, hogy az egyházat az állammal szemben függetlennek nyilvánitotta, míg a földesúri rendszer azt tagadta. Mindhárom rendszer a tényleges állapotból indult ki, de különböző következtetés mellett is a fejedelem egyházkormányzói jogát igazolni törekedett. Mindhárom rendszernek megvan a maga tökélytelensége; azt mondják, hogy a püspöki rendszer katholikus és nem evangeliumi, a földesúri világi és nem keresztyén, végre a társulati parányokra mállasztó (atomistikus) és nem egyházi. És valóban a társulati rendszer következetesen kifejtve népuralomra vezet, s mint ilyen, az egyházi kormánynál csak nagy ovatossággal és korlátok közt alkalmazható. Nem is alkalmazták. A gyakorlat Németországon a földesúri rendszert honositotta meg, nem tisztán és következetesen, hanem a helyi viszonyokhoz képest egyik vagy másik rendszerrel keverve[5]).

1) De habitu religionis christ. ad vitam civilem (Brema, 1787.).

2) Natur- u. Völkerrecht (1705.); Kirchenrechltliche Vorträge (1738.).

3) Jus ecclesiasticum protestantium (Halle, 1714.).

4) De originibus juris eccles. (Tübingae, 1719.).

5) V. ö. Stahl, Kirchenverfassung nach Lehre u. Recht der Protestanten (Erlangen, 1840.).

116. Egyházi ének és keresztyén élet.

A XVII. század második felében az egyházi ének mindinkább egyéni jellegüvé vált, s nagyobb változatosságban és eltérő irányokban fejlődött ki. A költő nem az egyház, hanem saját érzületének s kedélyállapotának adott kifejezést. A hitvallási énekek helyét az élet különböző viszonyaira vonatkozó épületes énekek foglalták el. A tárgyilagosság kivételével, a valódi egyházi ének többi jellege, mint a népszerü alak és tartalom, az élénkség, őszinteség, igazság és teljes hit még mindig érvényben maradt.

A fejlődésnek ezen új szakában *három irányt* lehet megkülönböztetni. *Egyik átmenetet képez* a tárgyilagosságból az alanyiságba. Ezen iránynak legnagyobb mestere volt *Gerhárd Pál* (berlini, majd lübbeni lelkész, megh. 1676.), Luther mellett az evang. egyház leghivatottabb egyházi ének-költője, kinek énekeiben a község vallásos öntudatát kifejező tárgyilagosságot az alanyiság nemes, tiszta és erős hangjai élénkitik[1]). Hasonló irány jellemzi *Franck János* gubeni polgármester énekeit, melyek nem oly népszerüek és őszinték, de még Gerhardéinál is emelkedettebbek. A *második irány* a zsoltárok helyett

az Énekek énekét követve, szabad tért engedett az érzelemnek és képzelemnek, néha az érzelgésnek is, és e mellett mystikus elemeket is vett fel. Ezen iránynak legkitünőbb képviselője volt az utóbb katholikussá lett *Angelus Silesius* (*Scheffler* János, l. 520. l.)[2]. A *harmadik irányt* Spenernek rokonszellemü kortársai képviselik, kik a gyakorlati keresztyénség felélesztésére törekedvén, énekeikben az egészséges kegyességnek és áhitatosságnak igyekeztek hü kifejezést adni. Ide tartoznak: *Schütz Jakab* (frankfurti jogi ügyész, Spener barátja, megh. 1690.), *Drese* (weimari karmester megh. 1718.) s mások.

A XVIII. században az egyházi ének-költészet terén *két egymástól eltérő főirány*, a *pietista és orthodox*, fejlődött ki. A *pietista irányt* a szentirásszerüség, gyakorlatiasság és épületesség jellemzi. A pietista énekek a bennső lelki élet különböző állapotait, átalakulásait, hullámzásait rajzolják, s mint ilyenek, nem annyira a községi, mint inkább a magán áhitatosság felébresztésére alkalmasok. Majd a pietismus szertelenkedései az egyházi ének költészetet is téves útra, az erőltetett érzelgősségnek, az üres képek és mesterkélt kifejezések hajhászásának útjára sodorták. E szerint a pietista iránynál *két iskolát* lehet megkülönböztetni: *a régibb halleit*, mely Francke szellemétől áthatva, a valódi kegyesség, egyszerüség és bennsőség igaz kifejezésére törekedett, miként egy *Freylinghausen* (az árvaház igazgatója, megh. 1739.)[3], *Richter* (az árvaház orvosa, megh. 1711.) s mások; és *az ujabb halleit*, mely már az elfajult pietismus hamis hangjaival üzött játékot. Ezen irányhoz tartozott, de kevésbé hódolt annak *Rambach* (giesseni tanár, megh. 1735.), *Allendorf* (kötheni udvari lelkész, megh. 1773.) s mások.

A másik főirányt az orthodoxia befolyása jellemzi; de ez sem maradt egészen érintetlen a Spener kegyes szellemétől. Jelesebb képviselői voltak: *Schmolck Bénj*. (schweidnitzi lelkész, megh. 1737.)[4], *Franck Salamon* (a weimari egyháztanács titkára, megh. 1725.); végre az orthodoxiát a pietismussal kibékitni törekvő *Rothe* (berthelsdorfi lelkész, ki Zinzendorffal a korábbi bizalmas viszony után meghasonlott, megh. 1758.) és *Mentzer* (oberlausitzi lelkész, megh. 1734.).

A *keresztyén élet* virágzását az orthodoxiának az ellentétes irányokkal való küzdelme nem csökkentette A lelkészek buzgóságát a hívek készséggel elismerték. E mellett bizonyit a vallásos-erkölcsi irodalomnak, főleg a népszerü szentirás-magyarázatoknak gazdagsága. A pietismus a keresztyénélet fejlődésére rendkivüli jótékony befolyást gyakorolt; az egyházi beszédek, vallásos összejövetelek a buzgóságot minden irányban fejlesztették. Ezen üdvös mozgalom még az orthodoxia

híveit is erélyes munkásságra buzditotta. A megjelent számos imakönyvet és másnemü vallásos művet a nép örömmel olvasta. Ily irányu jelesebb irók voltak: a már emlitett *Freylinghausen*[5]; *Rambach*, ki mint hittudós, egyházi költő és szónok egyaránt kitünt[6]; *Schmolck*[7]) és számosan mások[8]).

1) Gerhard 131 énekét ujabban Wackernagel adta ki 1786.

2) Heilige Seelenlust oder geistliche Hirtenlieder der in ihren Jesum verliebten Seele, 1657.

3) Freylinghausen csak 44 egyházi éneket irt, de több egyházi éneket gyüjtött össze. A „Freylinghausenische Gesangbuch“ (1500 régi és új dallal) 1704 óta több kiadást ért.

4) Schmolck ezernél több éneket irt, melyeknek némelyikét a luth. egyházi költészet gyöngyeinek tartják.

5) Grundlegung der Theologie.

6) Passionsbetrachtungen.

7) Morgen u. Abendsegen.

8) Tholuck, Das kirchl. Leben d. XVII. Jahrhunderts (2 k., Berlin, 1861—63.).

117. Egyesitési kisérletek.

Ezen időben is megkisérlették egyfelől a protestanismus és katholicismus kibékitését, másfelől a két prot. egyház egyesitését. Római részen még mindig találkoztak egyesek, kik azt remélték, hogy az elszakadt protestansokat az anyaegyházba visszaédesgethetik. A prot. egyházak egyesitésének pedig a nemzeti erő összeforrasztása, tehát inkább politikai célja volt. A római és prot. egyházak egyesitési kisérleteit a kibékithetlen elvi különbségek hiusitották meg; a két prot. egyház egybeolvadását nem annyira az elvi különbségek, mint inkább a pártoknak a kedvelt formákhoz való makacs ragaszkodása és hajthatatlansága tette lehetetlenné.

A westphaliai békealkudozások alatt *IV. Ulászló* lengyel király, ki a svéd trónra is szemet vetett, látván, hogy az állam erejének kifejtését mennyire akadályozzák a kath. és dissidens (= prot.) egyházak szenvedélyes viszályai; azt hitte, hogy ezen ellenséges hangulatot a kölcsönös jóakaratu felvilágositások és engedmények nemcsak megszüntethetnék, de talán még az ellenséges egyházak unioját is előkészithetnék, mely tény a trón és állam jövő biztonságát nagy mértékben előmozdithatná. Ezen célból rendezett *Thornban vallásos értekezletet*, s hogy az annálinkább sikerüljön, kérte meg a brandenburgi vál. fejedelmet, hogy arra képviselőket küldjön. A vál. fejedelem saját ref. udvari papját, *Berg Jánost* küldötte el, egyszersmind megkérte a braunschweigi herceget, hogy Berg támogatása végett küldje el *Calixtus Györgyöt*,

az egyházi békének ismert barátját. A luth. egyház részéről *Calov* Ábrahám Danzigból és *Hülsemann* János Wittenbergből ment az értekezletre. A lengyel kath. egyházat nyolc jezsuita és húsz más pap és tudós képviselte, kik mindnyájan el voltak határozva, hogy semmit sem engednek. A luth. követeknél a merev orthodox irány volt többségben. Ilyen összeférhetlen elemeknek kibékitésére a béke barátjainak csekély száma előtt nem sok kilátás nyilt. S csakugyan nemcsak a három fő párt nem találta meg az egyesülésnek szükséges feltételeit, hanem még az egyes pártok kebelében is hiányzott a szükséges egyetértés. A luth. követeket már az is boszantotta, hogy Calixtus a ref. követek részén állott; Calixtust calvinismussal gyanusitottak s engedményekről hallani sem akartak. Igy az értekezlet három havi sikertelen kisérlet után (1645. aug.—nov., a 36-ik ülésen) a nélkül záratott be, hogy a szép terv csak némileg is megvalósulhatott volna; ellenkezőleg a három egyház még inkább elidegenedett egymástól. Az értekezletre a pártok által beadott hitvallástervezetek közt a reformáltaké, a *Declaratio Thoruniensis* vívott ki maradandóbb tekintélyt, a mennyiben azt Brandenburg is symbolikus érvényünek ismerte el [1]).

Egy másik szélesebb körü kisérlet azon időre esik, midőn *Bossuet*, meauxi püspök, (l. 549—50., 570. l.) irodalmi téren és szószéken mindent elkövetett, hogy a hugenottákat a kath. egyházba visszahóditsa. Ezen terv megvalósitását, *XI. Ince* megbizásából a spanyol *Spinola* (1668 óta tinai püspök Horvátországban, 1685 óta németújvári püs.), egy sima, okos, diplomatának termett pap vállalta magára. Mint a császárné gyóntatója *I. Lipót* császárt is megnyervén, ennek megbizásából (1675 óta), különböző nevek alatt, beutazta Németországnak egy részét, Magyar- és Erdélyországot is (l. 622. l.), hogy tervének híveket, támogatókat szerezzen. Útjának legnagyobb sikere mutatkozott Hannoverában [2]) és Braunschweigban [3]); de ott is leginkább politikai érdekből. Ezen alkudozásokban kiváló részt vett *Molanus* lockumi apát, kitünő luth. hittudós, Calixtus tanitványa; *Leibnitz*, a nagy bölcsész (a hannoverai, majd a braunschweigi udvarnál) és később *Bossuet*, a nagyhírü francia püspök. *Spinola az egyesülendő egyház reformtervét* is elkészitette. Nevezetesen kath. részről megengedhetőnek vélte a papok házas életét, az úrvacsorának két szín alatt való kiszolgáltatását, a nemzeti nyelvü cultust (ezek ellen Bossuetnek sem volt kifogása); ujabb közzsinatig, melyen a protestánsok is ülési és szavazati joggal vennének részt, a tridenti zsinat végzéseinek felfüggesztését sat. Viszonzásul azt kivánta, hogy a prot. egyház fogadja el a kath. egyház alkotmányát és ismerje el a pápa primatusát (legalább

jure humano)[4]). Csakhogy a katholicismusnak és protestantismusnak ilyen összevisszakeverésével egyik párt sem volt megelégedve. Bossuet azt kivánta, hogy a protestansok a kath. egyház tanát a maga egészében fogadják el; az igaz, hogy oly eszményi alakban kinálta, hogy azon még a kath. egyházban is megbotránkoztak; de már a tridenti zsinat végzései felfüggesztését veszélyes praecedensnek, sőt képtelenségnek nyilvánitotta. E közben Spinola meghalt (1695.), Leibnitz és Bossuet meg egy ideig levelezett (1699—1700.), végre *XI. Kelemen* Bossuetnek meghagyta, hogy az unio ügyére vonatkozó iratokat küldje Rómába. Ezen iratokat aztán a curia levéltára a tervezett unioval együtt eltemette.

A casseli vallásos értekezlet, mely *Vilmos*-nak, a nemes tartománygrófnak kezdeményezésére jött létre (1661.), s mely a ref. és luth. egyház egyesitését tűzte ki célúl, a synkretista tanok által felszitott ingerültség miatt, hasonlóképen nem vezetett eredményre. Ezen értekezleten, három államtanácsos elnöklete allatt, *Curtius* Sebestyén és *Hein* János marburgi ref.; *Musaeus* Péter és *Henichen* János rintelni, Calixtus párti, luth. hittudósok vettek részt. A nyolc napi tanácskozás eredményéűl *abban állapodtak meg*, hogy az úrvacsora elemeinek élvezése Krisztus testének és vérének szellemi élvezése nélkül nem idvezitő, a kenyér megtörését is elfogadták. Hogy a hitetlen élvezi-e Krisztust, valamint a praedestinatiot illető eltérésre nézve kimondták, hogy azok a hit alapját nem érintik. Ezen kiegyezés után már azon gondolkoztak, hogy az evang. országok békeszerető hittudósait egy congressusra hívják össze; de Vilmos t. gróf halálával (1663.) a terv is elaludt. Ellenben a wittenbergi hittudósok mindent elkövettek, hogy a casseli értekezletet rosz hírbe hozzák, s a ref. egyházat még szószékről is a legdurvább hangon támadták meg, evang. nevét is elvitatták és nyiltan hirdették, hogy készebbek egyességben élni a pápistákkal, mint a reformáltakkal

A brandenburgi ref. fejedelmi ház, miután alattvalói nagyobb része a luth. egyház híve volt, politikai tekintetből is nagyon ohajtotta a két prot. egyház egyesitését. Ezen tervet már *Frigyes Vilmos*, a nagy vál. fejedelem munkába vette. Midőn azt tapasztalta, hogy a Wittenbergből kikerült theologusok nemcsak tudománynyal, hanem szenvedélyes türelmetlenséggel is térnek haza: *elrendelte*, hogy országában senkit se alkalmazzanak, ki Wittenbergben tanult. Azután megtiltotta, hogy a ref. egyház tanát szószékről megtámadják vagy gúnyolják. E tekintetben nem elégedett meg az egyszerű tilalommal, hanem *a lelkészektől reversalist követelt*; az engedetleneket pedig állomásukról elmozditotta vagy száműzte. Ez a sors érte *Gerhard Pált*, a berlini

Miklós-templom predikátorát, ki engedetlensége miatt hivatalát elvesztette (1667.).

A fejedelmi ház ezek után sem mondott le az unio tervéről. *III. Frigyes* vál. fejedelem, midőn királylyá lett (1701., mint király *I. Frigyes*), a koronázás alkalmával néhány püspököt azon célból nevezett ki, hogy az *egyházi uniot az angol egyházalkotmány alapján* valósitsa meg. Majd az unio előkészitését (1703.) egy *bizottmánynak* (collegium caritativum) tette feladatává, melyben *Ursinus* püspök elnöklete alatt a ref. *Jablonsky* (előbb morva püspök), a luth. *Winkler* (magdeburgi székesegyházi prédikátor) és *Lüttke* (Spree melletti cölni prepost) vettek részt. *Spener* nem elegyedett a tervezgetésbe, mert mondva csinált uniónak jövőjébe nem hitt. Lüttke is visszavonult.

Végre *Winkler* közrebocsátotta saját *unio-tervét* (Arcanum regium), melyben a fejedelmet az egyház püspökének nyilvánitotta; továbbá azt követelte, hogy csak a Halleban végzett theologusok lehessenek lelkészek, azt ajánlotta, hogy az exorcismust, a mise-öltönyt, más lényegtelen luth. szokásokkal együtt mellőzzék sat. Az unio tervét azonban főleg a szász hittudósok oly hévvel támadták meg, s az ellen az elégületlenség oly hangosan nyilvánult, hogy az egész tervezgetést abba kellett hagyni. Hiába emeltek béke- és unio (azaz közös) templomokat, a dolgot nem lehetett erőltetni. Végre I. Frigyes halála (1713.) az egész mozgalomnak véget vetett, s azt az unio iránt kevéssé érdeklődő *I. Frigyes Vilmos* egyáltalában nem volt hajlandó újra meginditni[5]).

1) Ezen hitvallást közli Niemeyer, Collectio Confessionum in eccl. reformatis publicatorum (Lipsiae, 1860.), 669—89. l. Acta conventus Thoruniensis celebrati a. 1645. cet. (Varsoviae, 1646.).

2) János Frigyes Hannovera fejedelme az unio alkudozások alatt áttért a kath. egyházba (megh. 1679.); utódja Ernest Ágost azért folytatta az alkudozást, hogy a vál. fejedelmi méltóságot elnyerhesse, el is nyerte 1692.; de midőn a fejedelmi háznak kilátása nyilt Britannia trónjára (az 1701. örökösödési törvény szerint az uralkodó családnak csak prot. tagja léphet trónra), az alkudozások támogatására többé nem volt szükség.

3) Ulrik Antal braunschweig-wolfenbütteli herceg azon érdekből pártolta az unio tervét, hogy unokáját, Erzsébet Krisztina hercegnőt III. Károly spanyol királynak nőül adhassa. A hercegnő azonban nem akart áttérni, s csak hosszas unszolás után engedett. A házasság pedig 1709. megtörtént.

4) Spinola reform-tervét „Regulae circa Christianorum omnium ecclesiasticam unionem" cimű művében fejtette ki.

5) Hering, Geschichte der kirchl. Unionsversuche (2 k., Leipzig, 1836—39.). V. ö. Herzog, i. m. III. k. 334.; 422—56.; Baur, i. m. IV. k. 337., 647—49.; Gieseler, i. m. IV. k. 168-69., 175—76., 181—83., 209—13.; Henke, i. m. II. k. 200—203., 211—12., 335—39. l.

118. A térités.

A luth. egyház, míg saját belügyei kötötték le figyelmét, a *kül missiora* nem sok gondot fordithatott. *Lapplandnak* Svédországhoz tartozó részében már *Vasa Gusztáv* király meginditotta ugyan a téritést, utódai is tovább folytatták a munkát, de jó ideig kevés siker mutatkozott. Végre *I. Frigyes* király elrendelte (1723.), hogy minden lapp saját lelkészétől évenként bizonyitványt kérjen arról, hogy az istentiszteletet látogatta és úrvacsorát vett A rendeletnek nem engedelmeskedőket fogságba vetették és közmunkára alkalmazták. Ezen rendeletnél is nagyobb sikere volt annak, hogy *a szentirást lapp nyelvre leforditották* és a kormány *külön missiot* alapitott (1738.). A *Dániához tartozó lapp területnek* megtéritését *IV. Frigyes* király az általa (1714.) alapitott missio-intézetre bizta. Legnagyobb sikere volt azonban *Westen* Tamás norvég lelkész fáradozásának, ki a dán kormány segélyével Drontheimban téritő- és tanitóképző-intézetet alapitott, s egész életét a térités ügyének szentelte (megh. 1727.), amiért őt a lappok apostolának szokták nevezni.

A pietismus mozgalmai a téritésügy iránt is nagyobb érdekeltséget keltettek. A kegyes *IV. Frigyes* dán király keletindiai (a *Coromandel* partvidékén) pogány alattvalóit is részeltetni ohajtotta az evangelium áldásaiban. E végett összeköttetésbe lépett a hallei Franckeval, ki két kegyes és buzgó ifjút ajánlott a térités megkezdésére. A két ifjú *Plützschau* Henrik és *Ziegenbalg* Bertalan Kopenhagába ment, onnan *Trankebarba* hajózott (1706.), s ezen városban az első evang. községet alapitotta. Ziegenbalg az új-szövetséget tamuli nyelvre forditotta (1711.) és Trankebarban egy tamuli és portugal nyomdát állitott (megh. 1719.) [1]). A térités sikeresebb folytatása céljából IV. Frigyes (1714.) egy *missio-intézetet* is alapitott. A trankebari telep működését még az angol birtokokra (Madras, Cudelur, Calcutta sat.) is kiterjesztette, a hallei árvaház pedig a jeles téritők egész sorával segitette. Ezek közt főleg *Schwarz* Frigyes Keresztély, a luth. térités ügyének ötven évig hű és buzgó munkása, patriarchája (megh. 1798.) szerzett kitűnő elismerést.

Grönlandról, hol a keresztyénség már a XI. században meghonosodott volt, a XV. század óta egészen megfeledkeztek, s így ott a keresztyénség nyomtalanúl elenyészett. *Egede János* norvég lelkész jött először azon gondolatra, hogy ezen távoli zordon vidéknek a keresztyén Európával megszakadt összeköttetését megujitsa. Sokat fáradozott, míg célját elérhette, s egy dán-norvég kereskedői vállalat segélyével

az ohajtott földre eljuthatott, hova családját is elvitte (1721.). Hihetetlen nehézségek és nélkülözések közt alapitott néhány luth. községet. A térités fejlesztése s annak biztositása végett, Egede javaslatára a dán kormány Kopenhágában, Grönland számára, egy külön téritő- és tanitóképző-intézetet állitott, melynek vezetését (1736.) maga Egede vette át, miután a grönlandi térités folytatását fiára, Pálra bizta[2]). Még Egede János Grőnlandban tartózkodott, midőn (1733.) *Dávid Keresztély*, *Stach Keresztély* és *Mátyás* herrnhuti testvérek érkeztek meg. Egede örömmel fogadta az új segitő társakat; de öröme nem volt tartós, mert az új téritők saját községük szellemében és érdekében működtek, mégpedig oly sikerrel, hogy a dán missio velük nem versenyezhetett. Húsz év múlva *Új-Herrnhut* virágzó község hirdette a téritő testvérek buzgóságát, melyhez évek múlva ujabbak csatlakoztak (1758 óta Lichtenfels, Lichtenau, Friedrichsthal); sőt *Labrador* félszigetét (Éjszak-Amerika) is felkeresték, s ott is egész sor parti községet alapitottak[3]).

1) Ziegenbalg az ó-szövetség forditását is megkezdette, de ezt csak egyik buzgó utóda, Schultze Benj. fejezhette be 1727.

2) Az új-szövetségnek grönlandi forditását Egede János kezdette meg és fia Pál fejezte be 1766. Ezen kivül Pál egy grönlandi kátét (1756.) s egy grönlandi-dán szertartás-könyvet (1783.) adott ki.

3) Wiggers, Gesch. der evang. Mission (2 k., Hamburg, 1845—46.); Grundemann, Kleiner Missions-Atlas (Calw u. Stuttgart, 1884.); Evang. Missionsmagazin (Basel, 1816 óta); Plitt, Kurze Gesch. der luth. Mission (Erlangen, 1871.). V. ö. Baur, i. m. IV. k. 656—60.; Herzog, i. m. 548—49. l.

ÖTÖDIK SZAKASZ.

AZ EGYHÁZI TAN, TUDOMÁNY ÉS ÉLET FEJLŐDÉSE A REF. EGYHÁZBAN.

119. A Cartesius és Coccejus-féle hittani irányok versengése.

A scholastika a XVII. században a németalföldi ref. egyházban is meghonosodott. A dortrechti zsinat orthodox tanainak szigorú követését a nemzeti zsinatok minden egyházi hivatalnoktól megkövetelték. Ellenben a socianismus felé hajló arminianismust nemcsak az egyház őrei itélték el, hanem a nép sem részesitette valami nagy pártolásban. Azonban az orthodox scholastika kivívott diadalának babérain nem sokáig pihenhetett; jogosultságát *két irányban* is kétségbevonták, egyfelől a *cartesianusok*, másfelől a *coccejanusok*.

Egyfelől a harc akkor tört ki, midőn több ref. hittudós Aristoteles formáit mellőzve, *Des Cartes bölcsészeti módszerét* kezdette a hittan fejtegetésénél alkalmazni. Az orthodoxia nem tűrhette el, hogy azon bölcsészettel szövetkezzenek, mely az ismerethez nem a tekintély, hanem a kétkedés útján akar eljutni. Az orthodoxiának akkori vezére *Voëtius* Gisbert, utrechti hittanár[1]), minden erejét megfeszitette, hogy az új irány terjedését meggátolja. Igy történt, hogy Des Cartes bölcsészetének előadását és annak a theologiára való alkalmazását az ország rendei eltiltották (1656.). A cartesianusok nem annyira a dogmákat támadták meg, mint inkább kétkedésük eredményéül néha oly eszméket juttattak forgalomba, melyek a buzgó orthodoxokat komoly aggodalomba ejthették. Igy *Roël* Sándor (franekeri és utrechti tanár, megh. 1718.) azt állitotta, hogy a sz. irás isteni voltát csak az észből lehet bebizonyitni, mivel a sz. lélek bennső bizonysága csak a hívőkre nézve érvényes; tagadta, hogy az eredendő bűn beszámitható volna, s hogy a fiút az atya öröktől fogva nemzette volna. *Becker* Boldizsár[2]) „*Az elbűvölt világ*“ (1691.) cimü müvében nemcsak korának a boszorkányokban és varázslókban vetett hitét támadta meg, hanem általában az ördögnek és gonosz szellemeknek müködésében is kételkedni merészelt. Az ilyen tanokat aztán az orthodoxia eretnekségnek nyilvánitotta s Des Cartes-nak összes követőit elitélte.

Azonban az orthodoxiának még komolyabb aggodalmat okozott azon mozgalom, melyet a kegyes és szellemes tudós *Coccejus* János[3]), az új theol. módszer alapitója inditott meg. Coccejus szemben az orthodox scholastikával, mely inkább az egyházi tanra, mint a sz. irásra támaszkodott, a hittudományt a sz. irásra, mint egyetlen forrásra törekedett visszavezetni. Elvül kimondotta, hogy a hitrendszernek nemcsak tartalmát, hanem formáját is a sz. irásból kell venni; mivel a sz. irásban, legalább lényegében, isten és az ember közt kötött szövetségnek nemcsak története, hanem történetének fő alakja is feltalálható. Ezen szövetségben *két fő korszak* észlelhető: a *természeti szövetség* (foedus operum s. naturae) az eset előtt, midőn isten az embernek üdvöt igért, ha szent marad; és a *kegyelmi szövetség* az eset után (foedus gratiae). Ezen utóbbiban *három mozzanat* van: a *patriarcháknak tett kijelentés* (foedus gratiae *ante legem*), a *törvény uralma* (f. gr. *sub lege*), midőn a kegyelem a szertartások typusaiban és a prophétaságban nyilvánult; és a *törvény utáni* (f. gr. *post legem*), midőn Krisztusban a kegyelem személyesen jelent meg. Igy tette le Coccejus az ugynevezet *szövetségi theologia* alapját, melyben a hittani vizsgálódás és rendszer útmutatójául a kijelentésnek történeti fejlődését ajánlotta.

Nem isten fogalmának szabatos meghatározására forditotta figyelmét, hanem isten és az emberiség közt kifejlett viszonyra s annak feltételeire igyekezett rámutatni. De midőn ezt tette, az orthodoxokkal ellentétes állást foglalt el; mert míg azok a kegyelemből való elválasztást hirdették, addig ő a kegyelemre való vezetést tanitotta, s igy az emberit, az egyénit is érvényesitette. Coccejus a hagyományos scholastikus *irásmagyarázattal* is szakitott, midőn fő elvül azt mondta ki, hogy „a sz. irás szavai azt jelentik, amit összefüggésükben és egymással megegyezésükben jelenthetnek"; és így véget kivánt vetni azon fonákságnak, mely szerént a sz. irást, erőszakkal is, az egyházi tan szerént magyarázták, ahelyett, hogy az egyházi tant az irás igaz értelméhez alkalmazták volna. Különben az emlitett alapelvhez maga Coccejus sem maradt mindig hű; de ez legkevésbé sem csökkenti azon érdemét, hogy független és alapos irásmagyarázatra törekedett.

Az orthodox scholastikával szemben elfoglalt közös ellenzéki helyzet a coccejanusokat és cartesianusokat egymás támogatására utalta; de épen ezen szövetkezés az orthodoxok szemében nagyon gyanusnak tetszett. E miatt a coccejanusokra is rámondták a szokásos eretnek nevet (zsidózó, pelagianus sat.), s Coccejust és hiveit a ref. egyház fekélyének tekintették. Majd ezen vitába is belevegyült a politika; az orthodoxok az oraniai vagy monarchista, a coccejanusok a köztársasági vagy városi párt mellett foglaltak állást. A hosszas heves harc már majdnem szakadáson végződött, midőn a gröningeni városi tanács azon bölcs határozatot hozta (1750.), hogy jövőben a megüresedett állomásokat felváltva Voëtius és Coccejus hiveivel kell betölteni. Ezen példát aztán más városok is követték. Igy a coccejanismus jogosultságát nemcsak a szószéken, hanem az akadémiákon is elismerték; sőt utóbb az a háttérbe szoritott orthodox irányra is igen jótékony befolyást gyakorolt az által, hogy a hittan előadását élénkebbé, a tannyelvet melegebbé tette és az irás mélyebb értelme iránt eltompult érzéket felvillanyozta[4]).

1) Voëtius 1588. Heusdenben szül.; 1617. kezdette meg lelkészi pályáját, részt vett a dortrechti zsinaton; 1634 óta mint utrechti theol. tanár működött, megh. 1676. Fő műve: Selectae disputationes theologicae (1648.).

2) Becker előbb franekeri, majd amsterdami lelkész, socinianismussal vádoltatván, 1692. letétetett s az egyházból kirekesztetett; ezen alkalommal a mérsékelt francia ref. egyházhoz csatlakozott, s 1698. halt meg. Nevezett műve németre forditva Lipcsében jelent meg (3 k., 1781.).

3) Coccejus (Koch) János 1603. Bremában szül.; tanulmányait Franekerben fejezte be; 1629 óta bremai, 1636 óta franekeri, 1650 óta leydeni theol. tanár volt, megh. 1669. Művei: Summa doctrinae de foedere et testamento Dei (1648.); Lexicon et commentarius sermonis hebraici et chaldaici Vet. Test. (1669., mely a héber nyelvnek első teljes szótára.

4) Van der Flier, De Joh. Coccejo antischolastico (Trajecti, 1860.); Heppe, Gesch. des Pietismus u. der Mystik in der ref. Kirche (Bonn, 1880.); Ritschl, Gesch. des Pietismus (I. k. in der ref. Kirche. Bonn, 1880.). V. ö. Gieseler, i. m. IV. k. 281—84.; Herzog, i. m. III. k. 503—507.; Henke, i. m. II. k. 430—35. l.

120. A quäkerek felekezete.

Midőn Angliában heves politikai és vallásos mozgalmak dúltak; midőn az episkopalisták, presbyteriek, independensek és baptisták az uralom felett harcoltak: az independensek körében bizonyos *mystikus irány* kezdett kifejlődni, mely a szentirás mellett az *élő igére*, mint legfőbb tekintélyre *hivatkozott*. Az inspiratioban vetett hit a radikalis törekvések zűrzavarában folyvást fokozódott; kijelentést vett prophéták járták be az országot, megtámadva az elfajult egyházat, a lelkészi hivatalt és hirdetve a világ végének közeledtét. A trón bukásának és a köztársaság véres küzdelmeinek, a minden létezőt veszélyeztető általános felfordultságnak ezen vajudó szakában jött létre *a pietismussal rokon quäker felekezet*, melynek hivei az egymással harcoló külső egyháztól elfordulva, a vallásos élet új templomát saját keblükben kivánták felépitni.

Ezen felekezet alapitója, *Fox György*, szegény puritanus takács szülők gyermeke (Leicester grófságban, Drayton faluban 1624. szül.), már első éveiben komoly, zárkozott kedélyű volt. Alig tanult meg olvasni és irni, szülői Nottinghamban, egy bőrkereskedésbe adták be tanulónak. Ezen pályán fejlődött ifjuvá s ösmerkedett meg az életnek változatos és nem mindég megnyugtató mozgalmaival. A tiszta erkölcsű, komoly ifju az élet ridegsége ellen az imában és a sz. irás olvasgatásában keresett és talált vigaszt. Keserű tapasztalatai lassanként elidegenitették az egyháztól, a világnak élő lelkészektől [1]) s a világba űzték. Szülőföldjét s rokonait elhagyva, mint bűnbánat-hirdető járta be Angliának nagy részét; nem az irott igére, hanem az élő igére hivatkozott; nem az érettünk elégtételt adott, hanem *a bennünk élő Krisztust hirdette*. Apostolkodása alatt sok kellemetlenség érte, s még inkább elkeseredett a világ romlottságán. Azonban egy izben mintha *égi szózat* zendült volna fülében, mely kijelentette, hogy „neve fel van irva a bárány életének könyvébe.“ Ezen szózat meggyőzte őt saját újjászületéséről (1649., ettől számitotta prophétaságnak éveit). Most már ismét felkereste a korábban elhanyagolt istentiszteleteket, de csak azért, hogy a véleményével ellenkező egyházi beszédekbe beleköthessen. Ilyen és másnemű rendzavarásaiért többször jutott börtönbe. Mindamellett is hivei gyorsan szaporodtak, s mivel sokat beszéltek a *bennső világos-*

ságról, őket *világosság gyermekeinek* nevezték el. Ők magukat (Ján. 15, 15. után) *barátoknak* nevezték; a későbbi *quäker* név eredetileg gúnynév volt[2]).

Fox nemcsak maga járt téritni mindenfelé, hanem megbizható tanitványait is útnak inditotta. Egy ilyen útjában (Wetstonban) elfogták és Londonba vitték. *Cromwell* őt kihallgatván, szabadon bocsátotta és megtiltotta a quäkerek üldözését. A köztársaság bukása után (1660. II. Károly) az új felekezet hivei újabb zaklatásnak voltak kitéve, mivel a hűségi esküt vonakodtak letenni. Fox üldözött hiveinek hiában keresett Amerikában új hazát (1671.), a rajongókat az új világ sem akarta keblére fogadni. Majd szerencsét próbált Hollandiában, hol már volt egy quäker egyházközség; Németország éjszaki vidékein, hogy a szétszórt és kihaló félben levő különböző felekezeteket (baptistákat sat.) az új egyháznak megnyerje. Ezután élete hátra levő részét London közelében töltötte el, és azon nyugodt tudattal halhatott meg (1691.), hogy *III. Vilmos türelmi törvénye* (1689., l. 581. l.) az új egyház jövőjét is biztositotta[3]).

Foxnak rajongó lelkesedése csak arra volt elegendő, hogy az új vallásos mozgalmat meginditsa és annak irányát megjelölje; de hogy ezen mozgalmat a kellő mederbe szoritsa, hogy a gondolatában rajzó eszméknek határozott alakot adjon, azokat összefüggő rendszerbe illeszsze, ebben nem valami nagy értelmisége mellett szertelen képzelme is akadályozta.

A *felekezet alapelveinek* szabatosabb *kifejtését Barclay Róbert*[4]) vállalta magára azon *védiratában* (Apologia theologiae verae christianae. 1676.), melyet a felekezet érdekében *II. Károlynak* adtak át. Ezen mesteri művében „a mystikus spiritualismust, a bennső igét, a bennső kijelentést következetesen fejtette ki.“ E szerént *a quäker felekezet az egész keresztyénséggel annyiban közös alapon áll*, a mennyiben Jézus Krisztust a világ üdvezitőjének tekinti, a sz. háromságot is elfogadja, de ezen titoknak theol. fejtegetését szükségtelennek itéli. *A prot. felekezetektől lényegesen abban tér el*, hogy az irott istenigét nem tartja az üdv egyetlen ismeretforrásának, hanem fő szabályzónak *istennek* amaz *örök igéjét* gondolja, mely kezdettől fogva mindég nyilatkozott az emberekben, s ha szükséges volt, fényt lövelt a sötétben tapogatódzó lélekre. Ezen *bennső ige*, ezen lelkünket eláraszto *isteni lélek* főbb az irott igénél. Ezen bennső, folytonosan jelentkező ige sohasem engedte, hogy az ember teljesen megromoljon, és igy az emberben mindég volt fogékonyság az isteninek befogadására. *Az üdv elnyerése* ugyan Krisztus által történik; de bennsőleg

és a történeti ténytől függetlenül (ez a keresztyénség orthodox történeti alapjának mellőzése); nem Krisztusnak egyszeri elégtétele a fő, hanem az ő folytonos befolyása az ember szivére, lelkére. *A vallásnak*, mint az ember bennső élete mozzanatának, *külsőségekre nincs szüksége*; ezért a quäker nem szorul symbolumra, külsőségekkel egybekapcsolt szentségekre, melyek csak a tökélyteleneknek valók. A tökélyesek *keresztsége* szellemi, *úrvacsorája* a mennyei világosság befogadása. *Látható egyház*, kiváltságos papi rend, vagy külön tanitói hivatal a felekezet alapelveivel nem fér össze. Az *istentisztelet*, mely igazában az isteni lélek eljövetelére való várakozás, nincs időhez, helyhez vagy külsőségekhez [5]) kötve; összegyülhetnek bármikor és bárhol; beszédet tarthat bárki (férfi vagy nő), ha azt hiszi, hogy istentől van ihletve. Külön ünnepeik ninncsenek; a vasárnapot, mint célszerü emberi intézményt elfogadják; de azért nem tekintik a többi napoknál szentebbnek. A *közéletben* a quäkerek igazságszeretők, komolyak, egyszerüek, tiszták, szeretetre méltók, a keresztyén szeretet munkáinak gyakorlásában szorgalmasok; a *külső társadalmi formaságokat megvetik* (fövegüket senki előtt, a templomban sem veszik le, mindenkit *te*-nek szólitnak, sat.). Alapelveikhez hiven *megtagadják* az esküt, hadi és állami szolgálatot, adót, sat. *Egyházalkotmányuk demokratiai*, alsóbb és felsőbb zsinatok kormányoznak és végzik a békebiróság teendőit is.

Míg *Barclay* a tan és egyházi élet rendezésével foglalkozott, addig *Penn Vilmos* [6]) az új egyház hiveinek a külső megélhetés feltételeit szerezte meg. Penn a jellem tekintetében nem kifogástalan, politikai pártállását a körülmények szerént változtató, most királypárti, majd összeesküvő, különben eszes, tudományos képzettségü, rajongó férfiu, már korán a quäker felekezethez csatlakozott, s annak szentelte nemcsak életét, hanem vagyonát is. Midőn a quäkerek sem Angliában sem az új világban nem találtak békés otthont, *Penn II. Károly királylyal egyességre lépett*, s azon adósság fejében (16000 font sterl.), melylyel a korona atyjának tartozott, birtokába jutott a Delaware nyugoti partján fekvő tartománynak (Éjszak-Amerikában, 1681.), mely azután a tulajdonos nevéről *Pennsylvania* nevet nyert. Penn, mint kormányzó, angol fennsőség alatt, az új telepet szervezte, hol nemcsak quäkerek, hanem más angol családok is új hazát leltek, s ennek központjául a testvérszeretet városát, *Philadelphiát* alapitották. Penn, habár szívvel-lélekkel quäkker volt, de azért a felekezetességen s kora türelmetlenségén felülemelkedve, az *első törvényben*, melyet az új állam számára kiadott, *teljes lelkiismereti szabadságot* és polgári védelmet biztositott minden keresztyén erkölcsi alapon álló felekezet

számára. A lelkiismereti szabadság és a rabszolgaság eltörlése volt azon vonzó erő, mely az új államot hihetetlen gyorsasággal megnépesitette. Penn kétszer látogatta meg az új telepet, melynek lakói őt, mint atyjukat az őszinte szeretet nyilatkozataival fogadták. Ezután szülőföldén a magán életbe vonult, de azután sem szűnt meg felekezete érdekeit előmozditni.

Idővel a quäkerek *apróbb felekezetekre* oszoltak. Azokat, kik az éjszak-amerikai államok függetlenségi harcában (1776—83.) fegyverrel vettek részt, *harcoló* vagy *szabad barátoknak*; azokat, kik a szigorú életszabályokkal szakitottak, *lanyha* vagy *nedves*, és azokat, kik a régi életszabályokhoz híven ragaszkodtak, *száraz barátoknak* nevezték. Sokkal lényegesebb volt azon hitelvi szakadás, mely az amerikai quäkerek közt *Hicks Illés* kezdeményezésére jött létre (1828 óta), ki beszédeiben és irataiban *deista* eszméket hirdetett s a történelmi keresztyénséggel teljesen szakitott. Hivei, a *hicksiták* leginkább Pennsylvaniában és New-Jerseyben terjedtek el. Ezen merész lépés után az ellenkező nagyobb párt kijelentette (1837., Manchesterben), hogy a szentirást a bennső világosságnál és az észnél főbbnek tekinti, s *evangeliumi barátok* neve alatt külön egyházzá alakult. Különben a quäkerek, kiknek száma 160,000 körül jár (10,000 hicksita), az európai száraz földön nem tudtak erős gyökeret verni. A hollandi községek fennmaradtak ugyan, de számuk fogy; az éjszak-németországi községek közül egyedül a pyrmonti áll még fenn[7]).

1) Midőn Fox egy ízben az angol egyházi lelkészekhez fordult lelki vigasztalásért, az egyik azt tanácsolta, hogy dohányozzék és énekeljen zsoltárokat; a másik meg azt ajánlotta, hogy menjen és vágasson eret magán. Fox Naplója után közli Macaulay, Anglia története. IV. k. 288. l.

2) Fox állitólag egy vizsgálat alkalmával (1650) biráját komolyan intette, hogy reszkessen isten igéje előtt, a biró őt ezért reszketőnek nevezte. Valószinűbb azonban, hogy a nép adta Foxnak s hiveinek ezen nevet, mivel a nagyobb foku lelkesültség pillanataiban görcsösen remegő mozgásokat tettek.

3) Fox életére első forrás a saját naplója, mely (Historical account of the life, travels and sufferings of. G. Fox) Londonban, 1694. jelent meg. Életrajzát megirta Marsh (London, 1847.), Janney (Philadelphia, 1852.), Watson (London, 1860.). Macaulay, Anglia tört. IV. k. 287—95. l. Foxról nagyon kedvezőtlen itéletet mond s egyenesen az őrültek házába utasitja; míg az általa alapitott felekezet érdemeit elismeri.

4) Barclay 1648. Edinburgban szül.; tanulmányait Párisban fejezte be, hol a kath. egyházba tért át. Hazájába térve a quäker felekezethez csatlakozott, felekezetének legkitűnőbb dogmatikusa lett, s annak érdekében több útat tett Angliában, Hollandiában és Németországon; megh. 1690. Uryban, Skótországban. Emlitett védiratán kivül irt még egy kátét is (Catechism and confession of faith. 1673.).

5) Ének, irásmagyarázat vagy egyházi beszéd nem múlhatlan részei a cultusnak; a quäkereknél egészen néma istentisztelet is lehetséges, ha az ihletés késik és senki sem ohajt beszédet tartani.

6) Penn Vilmos a hasonló nevü, hires angol tengernagy fia, Londonban, 1644. szül.; már oxfordi tanuló korában lelkesült a quäker eszmékért, s mivel azokat pályatársai közt is terjesztette, az egyetemből kizárták. Családja a téves útra tért ifjut Párisba küldötte, hogy beteges rajongásából kigyógyuljon. Hazatérte után egy terjedelmes irlandi birtokot engedett át az ifjunak, hogy komolyabb élethez szokjék; de ezen új körben korábbi hajlama újból felébredt, s most már határozottan a quäkerekhez csatlakozott (1667.). Mint prédikátor s mint iró buzgó munkása lett az új felekezetnek. Az elismert egyházak heves megtámadásáért több ízben fogságba került s atyja szeretetét is elvesztette. Atyja halála után (1670.), kivel végső perceiben kibékült, tekintélyes vagyonának nagy részét az új egyház javára áldozta fel. Végre Londonban, 1718 fejezte be életét. Főbb művei: „The Sandy Foundation Shaken“ (= a homok-alapnak megingása), melyben a háromságnak és megigazulásnak egyházi tanát támadta meg; ezért a Towerbe került; ott irta meg legfontosabb művét. „No Cross no Crown“ (= kereszt nélkül nincs korona), melyben azon eszmét fejtette ki, hogy az, a ki Krisztusért nem veszi fel az ő keresztjét, koronára sem lesz érdemes. Penn életrajzát megirta Marsillac (2 k, Páris, 1791.); Clarkson (2 k., London, 1813.); Dixon (3. kiad., London, 1856.); Mann, Leben u. Wirken W. Penn's (jubilaris mű, Reading, Philadelphia, 1882.).

7) Az egészhez l. Sewel, Hist. van den Quakers (Amsterdam, 1717.; németül, 1742.); Rowntree, Quakerism past and present (London, 1859.); Alberti, Aufrichtige Nachrichten von der Religion cet. der Quäker (Hannover, 1750.); Weingarten, Die Revolutionskirchen Englands (Leipzig, 1868.). V. ö. Henke, i. m. II. k. 460—66.; Gieseler, i. m. IV. k. 256—60.; Herzog, i. m. III. k. 532—35. l.

121. A methodisták.

Ugyanazon okok, melyek Németországon a pietismust és herrnhutismust, *Angliában* a *methodismust* hozták létre. Az angol állami egyház, miután a lelketlen üres formaságok rendszerévé fajult, a mindinkább terjedő hitetlenségnek nem tudott gátot vetni; képtelen, érdemetlen papjai[1]) és hittudósai a XVIII. században elhatalmosodott deismusnak (erről alább) romboló hatását tétlenül nézték, sőt kényelemszeretetből az új iránynyal meg is alkudtak. Igy fejlődött ki az állami egyházban a *latitudinarismus* (= indifferentismus), melynek aluszékony papjai a hívek vallásos erkölcsi életével legkevesebbet sem törődtek. Még a puritanus lelkészek is elszenderedtek vagy deistákká lettek. Ilyen vezetés mellett, s még hozzá a II. Károly erkölcstelen kormányának még mindég tartó hatása alatt (l. 578—79. l.), a nép erkölcse elvadult, a torkosság és iszákosság rémületesen terjedt, „az Úrnapja az ördögnek szentelt nappá vált“[2]).

A vallásos és erkölcsi sülyedésnek ezen reménytelen korszakában léptek fel a *Wesley testvérek, a methodismus alapitói*[3]). A szülői háznál mindketten gondos vallásos nevelésben részesültek. *János* már gyermek korában elárulta komolyságra és kegyességre való hajlamát. Tanulmányait a szülői háznál kezdve, az oxfordi egyetemen fejezte be, hol nemcsak a theologiai, hanem a többi tudományokban is alapos ismereteket szerzett; kedvelt mellékes olvasmányai voltak az épületes művek (*Kempis*, Krisztus követése; *Law*, Komoly intés az istenfélő és sz. életre sat.), melyek az ifjúnak a gyakorlati keresztyénség kifejtésére irányuló hajlamát teljesen megérlelték. Később testvére, *Károly* is a nevezett egyetemen folytatta tanulmányait, de eleinte bátyjával ellentétben nagyon a világnak élt, s legkisebb kedvet sem mutatott arra, hogy „fitestvéreért szentté legyen." Azonban azalatt, míg János haza ment, hogy atyjának hivatalában segitsen, *Károly* egészen átalakult s nehány kegyes hajlamu tanuló társával (*Morgan*, *Kirhmann* s m.) *egy kis társulatot alapitott*, mely az istennek szentelt élettel a keresztyén szeretet munkáinak gyakorlását tűzte ki célúl. Midőn János az egyetemre visszatért (1729.), azonnal a társulat élére állott. Ezen társulat tagjai (*„a szentek clubja"*), hetenként nehány estve, a remekirók s az új-szövetség tanulmányozásával foglalkoztak; szigorú életet éltek, sokat böjtöltek; meglátogatták a foglyokat, szegényeket és betegeket, s oktatták az elhagyott árvákat. Minthogy pedig ezen ifjak munkásságukat bizonyos módszerrel gyakorolták, ezért a gúnyolódók őket *methodistáknak* nevezték el[4]).

Midőn a Wesley testvéreket az oxfordi vallásos gyakorlatok többé nem elégitették ki, az önmegtagadásnak nehezebb munkájára vállalkoztak, s *Amerikába útaztak*, hogy ott az indusok és angol gyarmatosoknak hirdessék az evangeliumot. Ezen útjokban több herrnhuti tesvérrel (*Spangenberggel* is) találkoztak, kiknek kegyessége és rendületlen hite az ifjakra mély benyomást gyakorolt. Ekkor jöttek rá, hogy eltévesztették céljukat, midőn mások megtéritésére vállalkoztak, holott maguk sem tértek meg egészen; midőn az üdvöt jó tettekben és nem a hitben keresték. A két ifjú csalódva tért vissza Angliába (1738.).

A Wesley tesvérek mellett a methodismus alapitásában kiváló részt vett *Whitefield György*[5]), ki nehéz bennső harc és szenvedélyeinek legyőzése után lett az evangelium hirdetője. Amerikából visszatérve (1739., hova Wesley János hívta volt, hogy az indusok téritésében segitsen), Angliában is megkezdette *az igének szabad ég alatt való hirdetését*, melyet azután az új kegyes társulat többi apostolai is követték, főleg azután, hogy az állam-egyház lelkészei saját szószékeiket

többé nem engedték át. A merész nyilt fellépést a nyers tömeg néha gúnynyal, sőt bántalmazással fogadta; de a szív mélyéből fakadó vallásos érzelemnek igaz őszinte hangja s az igazságnak meggyőző ereje a hallgatók egy részét mindég meghóditotta. Különösen Whitefield, korának legkitünőbb népszónoka, volt megáldva azon rendkivüli elbüvölő szónoki tehetséggel, mely a legféktelenebb kedélyt is lecsillapitotta és bünbánatra inditotta; de nemcsak a müveletlen tömegre gyakarolt ellenállhatatlan hatalmat, hanem a müvelteket is lebilincselte s kitüzött céljának rendesen megnyerte[6]. „A világ a bün fertőjében fetreng. Bánjátok meg büneiteket, térjetek meg. Higyjetek Jézus Krisztusban, isten fiában, a ti megváltótokban!" Ezen gondolatokat fejtették ki beszédeikben. Wesley Jánosnak és Whitefieldnek néha 20—30,000 hallgatója volt. Ők és társaik lankadatlan buzgalommal prédikáltak mindenütt, a hol csak angol nyelven beszéltek.

Midőn Wesley J. Ambrikából visszatért, meglátogatta a holland- és német herrnhuti községeket, s azoknak szabályait utánozva, egymás épitése és szigorú erkölcsi fegyelmezése végett, *kisebb társulatokat* alapitott (elsőt Tetterlunében, 1738). Még ekkor nem volt száadékában, hogy a püspöki egyháztól elszakadjon, csak abban az ellankadt vallásos életet ohajtotta felébreszteni. De az államegyház a kis vallásos társulatokat gyanus szemmel kisérte, a püspöki egyház rendtartásainak mellőzését roszalta, s a néha zajos, heves, szenvedélyes istentiszteletet tartók előtt[7]) templomait elzárta. Ily körülmények közt Wesley kénytelen volt *külön egyházat* szervezni s külön imaházakat épitni. És épen ezen *szervezet a püspöki presbyteri és herrnhuti rendszernek keveréke*, különbözteti meg a methodista egyházat az angol államitól.

Ezen lassanként kifejlett *szervezet* szerént az egész egyház élén áll az évenként összeülő, tisztán prédikátorokból álló, száz tagu zsinat vagy *egyetemes értekezlet* (1744 óta); ez a legfőbb törvényhozó és végrehajtó hatóság; ez nevezi ki a kerületek *püspökeit*, a *községek lelkészeit* és az *útazó prédikátorokat*. A községek lelkészei többnyire világiak, saját keresetükből élnek és a presbyterekkel együtt gyakorolják a fegyelmet és intézik a gazdasági ügyeket. Minden község a nem és életviszonyok szerént alakitott *kisebb* (15 tag egy vezetővel) *osztályokból* áll. Ezen kivül a kegyelemben részesek, szigorúbb élet folytatása végett, még *bennsőbb társulatokba* állanak össze. *Istentiszteletük* olyan, mint az állami egyházé, csakhogy az ének fontosabb helyet foglal el. Negyedévenként *szeretetvendégséget* tartanak. *Hittan* tekintetében az angol egyháztól alig különböznek (de a XXXIX cikkből XXV-öt alakitottak); azonban a szentléleknek közvetlen befolyására

sokat adnak, s azt hiszik, hogy a megtérést annak rögtöni, csodás hatása idézi elé[8]). Azon barátságos viszony, mely a methodistákat és herrnhutiakat egy ideig összekötötte, a két felekezet jellemének s némely nézeteinek különbsége miatt lassanként megszünt. A derült, lanyha, *herrnhutiak* a komoly, rideg, erélyes *methodistákkal* nem haladhattak sokáig egy úton. Ezen kivül más *különbségek* is merültek fel. Míg Wesley azt állitotta, hogy az újjászületett keresztyén az *erkölcsi tökélyt* még ezen életben elérheti; addig Zinzendorf szerént a kegyelemben részes addig, a míg él, még mindég vétkezhetik és szüksége lehet bűnbocsánatra. Továbbá a herrnhutiak a megváltás érzetét, a methodisták a bűn érzetét tartották fődolognak; s mig a herrnhutiak a megváltásnak boldogitó érzetéhez csendes, kegyes élet által jutottak el, addig a methodisták a kegyelem elnyerését csak nehéz, az embernek egész valóját megrenditő *bűnbánati harc* után tartották lehetségesnek.

A felsoroltaknál is sokkal károsabb hatása volt azon véleménykülönbségnek, mely a felekezet két vezérét egymástól egy időre elidegenitette (1741 óta). Ugyanis míg *Whitefield* a *praedestinatiora* vonatkozólag *Calvin* szigorú felfogásához ragaszkodott, addig *Wesley Arminius* nézetéhez csatlakozott, s az újjászületésben az ember akaratának is részt követelt. Ezen különbség az egyházat is két táborra osztotta. De azért az üdvös munka tovább folyt, mégpedig oly rendkivüli sikerrel, hogy azon utólsó-conferentián (1790.), melyen még Wesley J. megjelent, 500 prédikátorról és 120,000 hívőről adhattak számot[9]).

A methodisták egyben-másban tévedhedtek, a mérséklet határát is átléphették; de azt ellenségeik sem tagadhatják, hogy lelkes működésükkel az angol és amerikai protestantismus megmerevült tagjaiba új életerőt és jótékony meleget árasztottak, hogy a belső missio áldásos intézményének ők tették le az alapját. Valóban a methodisták a XVIII. században épen olyan üdvös munkát végeztek, mint a kolduló szerzetesek a XIII. századnak elfajult kath. egyházában. Ők is főleg *az elhagyatott néphez fordultak*, s az evangelium vigasztalásával azon lelki, testi nyomorban sinylődőket keresték fel, kiknek arra legnagyobb szükségük volt. Az útépitéssel foglalkozó tömegek, a bányamunkások telepei, hova az államegyház kényelmes papja nem ment el, voltak azon helyek, hol a methodisták fáradhatlansága és lelkesedése a veszendő lelkek megtéritésében csodákat mutathatott fel. Végre a methodisták a *pogányok megtéritése* körül is bámulatos erélyességet, kitartást, áldozatkészséget fejtettek ki és a *rabszolgaság megszüntetésén* is sokat fáradoztak[10]).

1) „Nem nézhetem a legnagyobb nyugtalanság és aggodalom nélkül azon romlottságot, mely ezen egyházat és az egész evang. keresztyénséget fenyegeti.

Isten látja, hogy a dolgok külseje is elég homályos és zavaros; de még sokkal ijesztőbb azon szomorú bennső romlottság, melybe elég szerencsétlenül jutottunk." „Felavatási hetünk életemnek igazi terhe és aggodalma. A felavatandóknak legnagyobb része leirhatlanul tudatlan." Burnet püspök szavai (Korunk története, 1724—34.), közli Sulzberger, Erklärung der Glaubensartikel u. Hauptlehren der Methodistenkirche (Bremen, 1879), 1—2. l.

2) „A felsőbb körök kicsapongásai és elvtelensége, az alsóbb körök azon elvetemültsége, mértékletlensége és gondatlansága, melylyel a bűnöket elkövetik, szükségképen romlásra fog vezetni, ha az istentelenség ezen zajlásának gátot nem vetnek." Secker canterbury-i érsek nyilatkozata a methodista község alakulása előtt egy évvel. Közli Sulzberger, i. m. 2—3. l.

3) Wesley Sámuelnek, a kivételesen derék angol egyházi lelkésznek fia János 1703.; Károly 1708. szül. Epworthban, Lincoln grófságban.

4) A methodista név egy korábbi orvosi iskolának volt a gúnyneve, mely minden testi bajt bizonyos koplalási és testgyakorlati módszerrel gyógyitott.

5) Whitefield Gy, egy glocesteri korcsmáros fia, 1714. szül.; eleinte mint pincés nagyon könnyelmű életet élt, majd az oxfordi egyetemen egy szabad helyet nyert (1732.), theologiát tanult, a Wesley-ek társulatának is tagja lett, s viharos belső küzdelmek után, melyhez testi betegségek is járultak, megtért és rendkivüli, élénk, önálló vallásos jellemmé fejlődött ki; 1736. lelkészszé avattatott. Hétszer látogatta meg Amerikát, utolsó alkalommal Newburyportban (Massachusetts) 1770. fejezte be életét. Állitólag 34 év alatt 18000 beszédet tartott. Levelei, beszédei, vitairatai (6 köt.) Londonban 1771. jelentek meg. Life of Whitefield (Edinburg. 1826.; németül Tholuck, Leipzig, 1834.). Gledstone, Life and travels of G. Whit. (London, 1871.); Tyerman, Lief of the Rev. G. Whit. London, 1877.).

6) Hume, a bölcsész azt mondotta Whitefieldről, hogy húsz mértföldre is utánna ment, csak hogy hallhassa. Franklin egy alkalommal valamely jótékony cél érdekében tartott beszédén annyira fellelkesült, hogy minden nála levő pénzét odaadta.

7) Néha megtörtént, hogy a megtért bűnösöket heves zokogás, erős görcs és vonaglás fogta el, melyeket eleinte maga Wesley is a szerencsés átalakulás biztos jelének tartott; de utóbb az ilyen kóros tünemények káros voltáról meggyőződött.

8) Wesley János maga mondja magáról, hogy ezen csodás átalakulást 1738. máj. 24. 8 és 3/4 órakor érezte a gyülekezetben, midőn valaki Luthernek a Rómaiakhoz irt leveléhez készitett bevezetését olvasta fel.

9) Az 1879. kimutatás szerént a methodista püspöki egyháznak volt 11,676 utazó prédikátora, 12,749 községi lelkésze, 1,698,282 tagja, 19,931 vasárnapi iskolája, 1,531,097 vasárnapi tanulója, 16,648 temploma és 216 téritője a pogányok közt. Az Almanach of the Methodist Episcopal Church (Newyork, 1879.) után közli Sulzberger, i. m. 15. l.

13) Wesley Ján. válogatott beszédei, ascetai és történelmi művei (15 köt.). Londonban jelentek meg 1857. Southey, The Life of J. Wesley and the Methodism (4. kiad. London, 2 k., 1864.); Moore, The life of J. W. (2 k. London, 1824.); Tyerman, Life and Times of W. (4. kiad., 2 k. London, 1877.); Burkhard, Vollständige Gesch. der Methodisten in England (2 k., Nürnberg, 1796.); Jacoby, Gesch. des Methodismus cet. (2 k., Bremen,

1871.). Wesley Ján. késő vénséget élt, 88 éves korában halt meg 1791. márc. 2. Wesley Kár. költői tehetség volt, számos egyházi énekét még ma is kedvelik Angliában. 1739. jelent meg a két Wesley Hymnus és egyházi ének gyüjteménye, a methodisták első énekes-könyve. V. ö. Herzog, i. m. III. k. 539–45.; Henke, i. m. II. k. 489–96. l.

122. A ref. theologiai tudományok fejlődése Angliában, Franciaországban, Hollandiában, Németországon és Schweizban.

Angliában ezen időszakban főleg a bibliai és egyháztörténelmi tanulmányok foglalkoztatták a kiválóbb tehetségeket, kik a nevezett tudományokban elődeik kutatásait sok tekintetben kiegészitették. Igy a *bibliai tanulmányok* terén *Polus* Mátyás (presbyteri lelkész, megh. 1629.) a biblia egész szövegéhez irt fontosabb magyarázatokat dolgozta fel s célszerűen rendezve adta ki[1]; *Mill* János (oxfordi tanár, meghalt 1707.) harminc évig dolgozott az *új-szövetség kritikai kiadásán*, s azt a kéziratokból, egyházi atyákból igen gazdag varians gyüjteménynyel kisérte; *Clarke* Sám. (Anna királyné udvari káplánja, megh. 1729.), kitűnő és nagyon kedvelt paraphrasisokat irt a négy evangeliumhoz (1701.)[2]; *Spencer* Ján. (cambridgei kanonok, megh. 1693.) első volt, ki a zsidók szokásait tisztán történeti szempontból vizsgálta és kimutatta, hogy több szertartást vettek át az egyiptomiaktól (*De legibus hebraeorum ritualibus*). A *történelmi téren* is számos hivatott munkás lépett fel. *Cave* (windsori udvari prédikátor, megh. 1713.) az ó keresztyén egyház irodalomtörténetét igyekezett megvilágitni[3]; *Dodwell* (oxfordi tanár, megh. 1714.) fontos értekezéseket irt Irenaeushoz és Cyprianushoz, melyekben azonban meg nem állható hypothesisek is vannak[4]; *Bingham* (portsmuthi lelkész, megh. 1723.) az első teljes egyházi régiségtannal mozditotta elé az egyháztörténelem tanulmányozását[5]; *Burnet* Gilbert (előbb glasgowi tanár, majd III. Vilmos udvari papja, végre salisbury-i püs., megh. 1715.), a nagytudományú, latitudinarista főpap Anglia reformatióját úgy dolgozta ki, hogy az még ma is becses forrásul szolgál. Az *egyházi szónokok és asceta irók* közt kitűnt *Tillotson* János (előbb presbyteri, majd püspöki egyházi lelkész, utóbb canterbury-i érsek, megh. 1694.) a nemes jellemű, szabadelvű latitudinarista főpap, ki a dissenterekkel is békében ohajtott élni, és több kiadást ért szép beszédeivel a szónoki izlés fejlődésére nagy befolyást gyakorolt; *Baxter* Rikárd (egyideig Cromwell idejében tábori lelkész, majd sokfelé hányatva, több helyen lelkészkedett, megh. 1691.) a püspöki és presbyteri egyház uniója érdekében sokat, de sikertelenül fáradozott, azután a küzdő térről félrevonulva, megragadóan hirdette az örökkévalóság gondolatait, hol végre a szentek nyugalmat

találnak [6]); *Bunyan* (baptista prédikátor, a restauratio alatt 12 évig szenvedett a börtönben, megh. 1688.) különösen „*A keresztyén zarándok útja*" című műve által szerzett hírnevet, melyet majdnem minden európai nyelvre leforditottak [7]).

Franciaországban a ref. egyház elnyomatása előtt a theologiai tudományok majdnem minden ága hivatott művelőkre talált. A *bibliai régiség* egyik jeles munkása, *Bochart* Sámuel (caeni lelkész, megh. 1667.), bibliai természetrajzába és földrajzába a tudományosságnak egész kincshalmazát rakta le [8]). A természettudományok fejlődése egyes tudósokat az igaz hit rendszerének némely tantételétől eltérő nézetre vezetett, s az ilyen esetek még akkor egy kis zivatart támasztottak. *Peyrerius* (de la Peyrère) Izsák (Róma 5, 12. s k. v. alapján) azt állitotta, hogy *Ádám csak a zsidóknak volt ősatyja*, a pogányság eredete pedig még az Ádám előtti korszakra esik és az özönviz nem volt általános [9]); ezen tételeket fejtegető művét hevesen megtámadták, bakó által megégettették, szerzőjét börtönbe vetették, melyből csak az szabaditotta ki, hogy a kath. egyházba tért át (az oratorium atyái közt fejezte be életét 1676.). *Pajon* Kolozs (előbb saumuri tanár, majd orleansi lelkész, megh. 1685.) a praedestinatio tekintetében egészen orthodox volt ugyan, de (1665.) a 2 Kor. 3, 17. alapján tartott beszédében, több iratában és levelében azt vitatta, hogy *a szabadakaratnak is része van az ember megjavulásában*; hogy a sz. lélek csak a sz. irás útján munkálja az emberek megtérését; hogy más lelki, kegyelmi serkentésre, valamint a teremtés után semmi más isteni közbelépésre (concursus) nincs szükség. Ezen arminianismussal és pelagianismussal vádolt, különben *pajonismus*nak nevezett tan nagy megbotránkozást idézett elé; több zsinaton azt elvetették és *kimondották, hogy a sz. lélek és gondviselés befolyása nemcsak közvetett, hanem közvetlen is egyszersmind*. *Claude* János (előbb nismesi, majd montaubani, azután charentoni lelkész és tanár, a nantesi edictum felfüggesztésekor 24 óra alatt kellett elhagyni hazáját; Haagába ment és ott halt meg 1687.) éles elmével és bátran támadta meg a transsubstantiatio tanát, lelkesen védelmezte a reformatiot, s midőn jogaiktól megfosztották, bátran kimondta, hogy „semmi sem biztos azóta az államban, mióta a király a nantesi edictum megtartására adott szavát megszegte" [10]). *Jurieu* Péter (előbb sedani, számüzetése után rotterdami lelkész és tanár, megh. 1713.) éles elmével, tudományossággal, de szerfelett szenvedélyesen támadott meg mindenkit az egyházon kivül és belől, ki az igaz calvinismussal szemben ellenzéki állást foglalt el; éles hangon irt Bossuet, a jansenisták, Pajon és Bayle ellen [11]). Az

egyháztörténelem terén a két Basnage fejtett ki nagy tevékenységet. *Basnage Jakab* (előbb roueni, menekülése után rotterdami és haagai lelkész, megh. 1723.) szellemes, mélyreható, önálló felfogással és nagy tudományos készültséggel irta meg az egyetemes egyház, a reformatio és a zsidók történelmét[12]; *Basnage Sámuel* (előbb bayeuxi, száműzetése után zütpheni lelkész, megh. 1721.) Baroniust cáfoló egyháztörténelmét és kritikai tanulmányait erővel teljes és szép stylussal irta meg [13]).

Hollandiában az arminianismus és coccejanismus által felidézett harc élénk theologiai irodalmi munkásságra serkentette a jelesebb hittudósokat. Az *irásmagyarázók* közül *Campegius Vitringa* (Coccejus tanitványa, leydeni és franekeri tanár, megh. 1722.) a coccejanismus alapelveit az Ezsaiáshoz és az apokalysishez irt jeles magyarázatában is alkalmazta és a synagogák intézményét is alaposan ismertette [14]); *Clericus* (le Clerc) János (az amsterdami arminianus gymn. tanára, megh. 1736.), a nyelvtani történelmi irásmagyarázatnak egyik legnagyobb mestere, az irás értelmének megvilágitásához az ókori classicus irókat és a nyelvészetet is segitségül vette és széleskörü tanulmányainak becses gyümölcseit bibliai-kritikájában, hermeneutikájában, magyarázatában és egyháztörténelmében értékesitette[15]); *Wettstein* János Jakab[16]) részrehajlatlan kritikával s a hittantól teljesen függetlenül, számos olvasásmódnak, s a classicus és rabbi irók számos rokon-mondásának egybevetése után, *az új-szövetség eredeti szövegét helyreállitotta.* Ezen roppant szorgalommal dolgozott műnek szentelte szerző minden vagyonát, idejét és nyugalmát. Az áldozat nem is veszett kárba; mert művében a bibliai buvárlatok oly gazdag kincsbányáját tárta fel, hogy azt a különböző irányu hittudósok ma is haszonnal tanulmányozhatják. Az *ó-szövetségi nyelvészet* látókörét tetemesen tágitotta *Schultens* Albert (leydeni és franekeri tanár, megh. 1750.), midőn a héberrel a rokon nyelvjárásokat s különösen az arabot összehasonlitotta; terjedelmes magyarázatot irt a Jób- és a Példabeszédek könyvéhez. *Lampe* Frigyes Adolf (előbb több helyen lelkész, utóbb utrechti tanár, megh. 1729.) igen tartalmas magyarázatokat irt a János szerinti evangeliumhoz, melynek mélyebb titkait igyekezett, habár nem mindég sikerrel, a sürü homálytól megszabaditni; azután a kegyelem szövetségének rejtélyeit érdekesen tárta fel[17]). A *bibliai régiségtan* művelői közül kivált *Reland* Adorján (utrechti tanár, mh. 1718.), ki a sz. föld régi emlékeit ismertette[18]). Legélénkebb volt a mozgalom a *hittan* mezején. *Makowsky* János (lengyel, Maccovius, franekeri tanár, megh. 1644.) a ref. hittanban is meghonositotta a scholastikus módszert, és ezen irány a

dortrechti zsinat roszaló nyilatkozata ellenére is általánosan elterjedt. Ilyen szellemben dolgozta ki a hittant *Maresius* Sámuel (gröningeni tanár, megh. 1673.); *Hoornbeck* János (leydeni tanár, megh. 1666.)[19]) s mások. A *szövetségi theologusok* közt, az alapitó Coccejus mellett különösen kitünt *Witsius* Herman (franekeri, utrechti és leydeni tanár, megh. 1708.), ki a coccejanismus és az orthodox tan kibékitésén munkált és ilyen szellemben dolgozta ki saját hittanát; ezen kivül jeles irásmagyarázati és történelmi értekezéseket irt[20]). Az *egyháztörténelem* művelői közül *Spanheim* Frigyes (előbb heidelbergi, majd leydeni tanár, megh. 1701.) szigorú történelmi kutatásait leginkább Baronius évkönyvei ellen bocsátotta közre[21]); *Venema* Hermán (franekeri tanár, megh. 1787.) az egyház történelmét a reformatioig nagy tudományos készültséggel dolgozta ki, ezen kivül terjedelmes magyarázatokat irt a zsoltárokhoz[22]).

Schweizban (a németországi ref. egyház is onnan kapta legtöbb hittudósát) oly szigorúan ragaszkodtak a merev calvinismushoz, hogy midőn Franciaországból szelidebb tanok kezdettek beszivárogni, az igaz hit védelmére *Heidegger* Ján. Henrik (heidelbergi, steinfurti, majd zürichi tanár, megh. 1698.) és *Turretin* Ferenc (genfi tanár és lelkész, megh. 1687.) egy új *hitvallást* (Formula consensus ecclesiarum Helveticarum) állitott össze, melyet a legtöbb ref. canton elfogadott (1675.) és minden egyházi hivatalosával, hivatalvesztés vagy számüzetés terhe alatt, aláiratott. De mindezen védekezés nem gátolhatta meg a szabadabb gondolkodásmód terjedését. Maga Heidegger sem tartozott Calvin hajthatatlan hivei közé; a Consensus ridegségének sem ő, hanem a merev orthodoxia uralma volt az oka; a pietistáknak csak féktelenségeit támadta meg, különben a luth. egyházzal békében ohajtott élni; hittana is mérsékelt, de már a prot. egyházat a katholicismussal szemben teljes erővel védelmezte. Az orthodoxiának legridegebb képviselője volt *Gernler* Lukács (baseli tanár, megh. 1675.), ki a ref. tanrendszert éles elmével, de a legmerevebb alakban állitotta össze[24]). A türelmetlenségnek ezen harci lármája mellett a függetlenebb gondolkodású, békésebb szellemű hittudósok csendesen ápolgatták a theologiai tudományokat. *Hottinger* Henr. Ján.[25]), korának egyik legnagyobb tudósa, a bibliai nyelvészet fáradhatlan munkása, az összes keleti irodalom és nyelvészet terén, amennyire azon időben lehetséges volt, kimeritő ismeretet szerzett és több ilynemű munkáival gazdagitotta az egyházi irodalmat; ezen kivül az egyház történelmét a Magdeb. Centuriákhoz hasonlóan saját egyháza szempontjából dolgozta ki. Általában a katholicismussal folytatott küzdelemből önként következett, hogy az egyház-

történelmi kutatásokra nagy gondot forditsanak; hogy az igazságot a hamisitások vagy tévedések lomhalmaza közül kikeressék, s a kétes kérdésekre lehetőleg világos feleleteket adhassanak. Ezen szellem lelkesitette *Hottinger* Ján. Jakabot (az előbbi fia, zürichi tanár, megh. 1735.), hogy megirja a helvét reformatio és a dortrechti zsinat történetét[26]. *Türretin* J. Alfonz (Ferenc fia, genfi tanár, megh. 1737.) atyjával ellenkezőleg a prot. egyházak unioja mellett buzgólkodótt, ezen békés irányáért kedvelték hittani, egyház-politikai és egyháztörténelmi műveit[27]. A *rendszeres hittudományok* művelői közt *Stapfer* J. F. (berni tanár, megh. 1775.) népszerü hittana, terjedelmes erkölcstana és vitázó theologiája által vivott ki elismerést[28]. *Vyttenbach* Daniel (marburgi tanár és fősuperint., megh. 1779.) hittani műveit a Wolf rendszere nyomán dolgozta ki.

Végre, mint a ref. egyháznak egyetlen *mystikus és pietista irója*, figyelmet érdemel *Tersteegen* Gellert, mühlheimi (a Ruhr mellett) szalagszövő (megh. 1769.), ki iparát elhagyva, úgy élt, mint egy remete, barátai és tisztelői adományaiból került ki csekély szükséglete. A rokongondolkodásuak tömegesen látogatták meg, hogy nála vigasztalást és megnyugvást találjanak. A ref. egyházból ugyan nem lépett ki, de annak hitvallásával legkevesebbet sem törődött; majdnem ugyanazon szellem uralma alatt állott, mint a kath. quietisták. Sokat irt, és művei szorgalmas és figyelmes olvasókra találtak[30].

1) Synopsis Criticorum (5 k., London, 1669.).

2) Németül Wilmsen adta ki (3 k., Berlin, 1763.).

3) Apostolici, or Hist. of the Apostles and Fathers. Scriptorum ecclesiasticorum hist. literaria.

4) Dissertationes in Irenaeum és in Cyprianum.

5) Origines ecclesiasticae (10 k.).

6) Baxter nagyon sokat irt; főbb művei: The saints everlastings rest (= a szentek örök nyugodalma, 1647.); A call to the unconverted (= szózat a meg nem tértekhez), melyből egy év alatt 20,000 példány kelt el.

7) The Pilgrims Progress (2 k., 1678—84.), Ahlfeld német forditásában 1853. is megjelent

8) Hierozoicon de animalibus S. Schripturae Phaleg. et Canaan.

9) Systema theol. ex Praeadamitarum hypothesi (1655.).

10) Défense de la réformation (4 k., 1673.); Plaintes des protestantes cruellement opprimés dans la royaume de France (1686.).

11) Traité de la devotion cimü müve egy év alatt 17 kiadást ért; Le calvinisme et le papisme mis en paralèlle; Vrai système de l' Eglise; Hist. critique des dogmes et des cultes.

12) Műveit l. I. k. 17. l. 17. j. és Hist. des Juifs.

13) Műveit l. I. k. 17. l. 18. a. j.

14) Commentar. in. Esaiam (2 k.); De synagoga vetere.

15) Ars critica. Vetus Testam. traslatum cum paraphrasi et perpetuo commentario et dissertationibus philolog. (5 k.). Hist. eccl. duorum primorum seculorum.

16) Wettstein Baselben. 1693. szül.; előbb Baselben mint diakonus szolgált, de socinianismussal vádoltatván, hivatalát elvesztette 1730.; ezután Amsterdámba vonult rokonaihoz és ott Clericus halála után a gimnáziumnál a tanári széken utódjává lett, megh. 1754.; fő műve: Novum Testamentum (2 k., Amsterdam, 1751.).

17) Comment. in evang Johannis (3 k.; 1724—26.); Geheimniss des Gnadenbundes (6 k., 1712. s k.); ugyanő adta ki saját neve alatt Debreczeni Ember Pálnak magyar ref. egyháztörténelmét.

18) Palestina ex veteribus monumentis illustrata.

19) Selectae disputationes theol. (4 k.), melynek két utolsó kötete a gyakorlati theologiával foglalkozik.

20) De oeconomia Dei cum hominibus (4 könyv); Miscellanea sacra 2 rész).

21) Geographia sacra et ecclesiastica. Chronologia sacra. Historia eccl. Vet. et Nov. Test. (mind 3 köt. Lugduni Batavorum, 1701—1703.).

22) Institutiones hist. ecclesiae Vet. et Nov. Test. (7 köt.); Coment. in Psalmos (6 köt.).

23) Manuductio in viam concordiae Protestantium ecclesiasticae (1686.); Von der Unvollkommenheit der Wiedergeburt (1692.); Historia papatus (1684.); Tumulus Concilii Trid. (1690); Corpus theologiae christ. (1700.).

24) Syllabus controversiarum (ifj. Buxtorffal és Wettsteinnal szerk.); Opuscula theologica.

25) Hottinger J. H. Zürichben 1620. szül.; tanulmányait Gröningenben és Leydenben fejezte be; 1642 óta Zürichben az egyháztört. tanszékét foglalta el; 1655—61. időben, mint az akkori szokás szerént kikölcsönzött tanár a heidelbergi egyetemen működött, aztán Zürichbe visszatérve, tovább tanitott 1667 ig. Ezen évben a többször megujitott meghivásnak engedve, Leidenbe akart indulni, de hajóra szálláskor csónakja felfordult s ő három gyermekével a Limmatba fult. Főbb művei: Thesaurus philologicus (bevezetés az ó-szövetséghez, 1644.); Etymologicum orientale (1661.); Hist eccl. Nov. Test. (Tiguri, 1651—67.; a XVI. század végéig, 9 köt.).

26) Helvetische Kirchengeschichte (4 rész, Zürich, 1708—20.).

27) De pace Protestantium ecclesiastica; Historia eccl. Compendium usque ad a. 1700 (Genevae, 1734.).

28) Grundlegung zur wahren Religion (12 köt.); Sittenlehre (6 köt.); Institutiones theol. polemicae universiae (5 rész).

29) Tentamen theologiae dogmaticae (3 köt.); Theologiae elenchticae initia.

30) Auslesene Lebensbeschreibungen heiliger Seelen (1733—53.); Geistliche Blumengärtlein (1727.); Harfenspiel der Kinder Zions, sat; még maradandóbb becsűek egyházi énekei.

Az egészhez l. még: Henke, i. m. II. k 428—30., 434—41., 443—47., 466—72.; Gieseler, i. m. IV. k. 264—71., 277—81., 285—91.; Herzog, i. m. III. köt. 506—508., 510—15., 530—32. l. sat.

123. Hittani irodalmi munkásság a magyar prot. egyházakban.

A XVII. század második felében a reformáltak és katholikusok közt a *vita* újra kitört. Egyes szembetűnő, boszantó vagy épen nagy veszteséget okozó áttéréseket nem lehetett keserűség nélkűl elhallgatni

Aztán *Pázmány* Kalauza sokkal nagyobb pusztitást vitt véghez, hogysem annak hatását a tehetségesebb irók ne igyekeztek volna még ezen időben is csökkenteni. A ref. egyház ilyen hűtlen elhagyásának kicsinyes, ál-okait szellőztette s az érdekből való vallás-cserélgetésnek nemtelensége ellen emelte fel nemesen dorgáló szavát több művében *Czeglédi István* (előbb tályai, aztán kassai ref. lelkész, megh. 1671.; l. 598. l.) egyházának buzgó védője és hírneves szónoka, kinek több derék vitairatán kivül néhány jeles halotti beszéde is maradt fenn[1]). A toll- és szóharc különben egész szenvedélylyel akkor tört ki, midőn *Sámbár* jezsuita néhány vitairatot tett közzé (l. 558. l. 4. j.). Ezekre és hasonló durva támadásokra felelt aztán *Posaházi János*, s.-pataki tanár, az igazhitnek meggyőző, buzgó és erélyes hangján, több iratában és harcolt saját hitfelei ellen is, ha a hitvallástól egyben-másban eltértek[2]). Hasonló buzgósággal, de nyersebb és kiméletlenebb hangon küzdött a ref. hit mellett *Matkó István*, ref. lelkész. több vitairatában, melyek mellett azonban a kegyességet ápoló békésebb művekben is sikerrel forgatta ügyes tollát[3]).

De nemcsak a külellenségekkel folyt a harc, az egyház belbékéjét is megzavarták a külföldről behozott új tanok. A *coccejusi vitának* (l. 703. l. 119. c.) *viszhangja* Erdély bérceit is érintette. Ugyanis *Deési Márton*, enyedi tanár[4]) Leydenben Coccejusnak a sz. irásról és az istennel kötött szövetségről felállitott tanaihoz csatlakozván, azokat Enyeden is hirdetni kezdette. Az új tant nemcsak a hallgatók, hanem a tanárok egy része is tetszéssel fogadta. Igy *Csernátoni Pál* (előbb kolozsvári tanitó, majd ifj. Bethlen Miklósnak külföldi útjában kisérője), enyedi tanár, a hittani kérdésekben Deési mellett nyilatkozott, a bölcsészetben pedig *Descartes*-ot követte. *Pataki István* (a belga egyetemeken tanulmányait befejezvén), kolozsvári tanár (megh. 1693.) a hittani kérdésekben hasonlóan Deésivel tartott.

Már a Descartes rendszerének terjedését is gyanus szemekkel kisérték, a coccejanismust pedig, mint állitólag socinianismusra vezető irányt, egész elkeseredéssel támadták meg. *Tofeus Mihály*[5]), Apafi udvari papja, addig nem nyugodott, míg ezen ügy zsinat elé nem került (Radnothon, 1673.). A vádló *Tofeus* és *Posaházi* (mindketten *Voëtius* hivei, azaz orthodoxok) nem ért célt; a vita a tanárok javára dőlt el. Heves szóharc után a világiak többsége által hozott végső itélet Deésit és Patakit reversalis nélkül is meghagyta tanári állomásán s csak azon esetre fenyegette hivatalvesztéssel, ha jövőben sem tartózkodnak a botránkozást okozó tanoktól; végre Csernátonira nézve azt határozták, hogy akinek a Descartes rendszere nem tetszik, cáfolja meg. Posaházi

az itélettel nem volt megelégedve, de egy ideig hallgatott s csak 1685. lépett fel ellenük egy latin munkával[6]). Erre Deési a cáfolatot egy időben adta ki (tanitványai a Posaházi tanitványaitól, azok tudta nélkül, megkeritették és gyorsan lemásolták). Tofeus sem mulasztotta el elleneit a fejedelem előtt tartott beszédeiben, habár csak kitérőleg, ostorozni; pedig ehez, mint korának legkitünőbb szónoka s a vétkeknek rettenhetlen üldözője, nagyon jól értett. Végre a két párt tűzhelye a *fehérvári* és *enyedi iskola* volt; amott a menekült pataki tanárok idejében *Aristoteles*, itt pedig *Descartes* bölcsészete volt az irányadó.

Bibliai tanulmányokkal ezen időben nem sokan, de elég sikeresen foglalkoztak. Az új munkások nem valami nagy lépésekben, nem is nagyon messze, az elődök nyomain haladtak előre. *Tótfalusi Kis Miklós*[7]) tapasztalván, hogy a magyar bibliák fogyatékán vannak, drágák s amellett hibások is: előbb az egész sz. irást (1684.), azután az Új-szövetséget (1687.) és zsoltárokat külön is (Károli G. forditását) némely javitásokkal diszes 12 rét alakban saját költségén kiadta. S midőn fáradozásait, áldozatkészségét elismerés helyett irigyei ócsárlással és bántó támadással viszonozták, ő pedig maga mentségéűl két éles hangu munkával lépett fel: zsinat elé idézték, védőiratai beszedésére és az azok által megbántottak megkövetésére itélték (1698.). *Komáromi Csipkés György*[8]), a debreceni collegiumnak vasszorgalmu, a hit- és nyelvtudományokban alapos képzettségü tanára, a ref. egyháznak jeles szónoka és ügyes védője, a fáradhatatlan iró, a teljes sz. irást a zsidó, chaldeai és görög nyelvekből kitünően leforditotta és oldaljegyzetekkel világositotta meg. Továbbá részletes, alapos magyarázatokat irt Pál apostolnak majdnem mindenik leveléhez és a Jelenések könyvéhez (latin nyelven). *Igaz hit* cimü prédikácio sorozatában az egész hit rendszerét tudományosan kifejtette. A római egyházról s egyes hittani kérdésekről (boszorkányokról, özönvizről, paradicsomról sat.) magyar és latin nyelven több vitairatot és több százra menő halotti beszédet irt. *Sárpataki N. Mihály*, kolozsvári ref. lelkész, az ó- és új-szövetség azon helyeihez irt magyarázatokat, melyek állitólag a háromság tanára vonatkoznak[9]). *Szathmár-Némethi Sámuel*, kolozsvári tudós tanár, a zsidó szertartásokat fejtegette, magyarázatokat irt a zsidókhoz intézett levélhez, Zachariás, Dániel és Malachiás könyvéhez[10]).

A *rendszeres hittudományok* művelői eredetiséggel, önállósággal nem dicsekedhetnek; ez nem is csoda, hiszen a tudományos elméletek kifejtéséhez nyugodt hangulat, békés idő és biztos lét kivántatik; e féltételek közül prot. hittudósainknál rendesen a legtöbb hiányzott. Ily körülmények közt főtörekvésük oda irányult, hogy az egyház hiva-

talos tanát minden kételyt kizárólag, világosan kifejtsék. *Nagy-Ari Benedek* (előbb borosjenői, majd kolozsvári), ref. lelkész, rövid rendszeres hittanában, angol és latin művek nyomán, az üdvezitő hit okait és tulajdonságait, a sz. irás erősségeivel támogatva fejtegette[11]. *Szathmár-Némethi Mihály*, korának legjózanabbul és legvilágosabban gondolkodó hittudósa, hittani műveiben míg egyfelől a ref. egyház tanát a tudós elméletek erősségeivel biztositotta, addig másfelől a kath. és unitárius tanok ellen intézett erélyes támadást, s hiveit nagyon kedvelt imakönyve, az evangeliumok, zsoltárok és heidelbergi kátė magyarázatai által igyekezett az igaz hitben gyarapitni[12]. *Mártonfalvi György*, előbb váradi, a török megszállás után debreceni tanár, Amesius és Vendelinus után egy rövid hittant irt azok számára, kik az igaz vallást gyorsan ohajtják elsajátitni; terjedelmesebb elméleti és gyakorlati theologiájában nemcsak a hit rendszerét, hanem az erkölcsi élet szabályait is, Amesius után, tanulságosan fejtette ki; irt még sz. historiát, több értekezést a presbyteriumról, prédikálásról sat.[13]. Végre *Apafi Mihály* a theologiai és más tudományokban képzett erdélyi főúr és fejedelem is irt egy rövid hittant és leforditotta Vendelinus hittanát[14].

A *gyakorlati theologia*, mint hálásabb mező, ezen időben is számos művelőre lelt. Kiválóbb volt egy *Pápai Pariz Imre*, előbb deési, majd II. Rákóczy Gy. udvarában és Fehérvártt lelkész, kinek „Keskeny út“ című vallásos elmélkedései, az országnak háborgós korszakában, sok kétség közt hányatott szívnek nyujtottak vigasztalást[15]. *Bátai György*, a franekeri egyetem meglátogatása után kolozsvári rector, később ugyanott, utóbb zilahi ref. lelkész, rövid élete alatt irt több művében minden igyekezetét arra forditotta, hogy hiveit az üdv útján, isten félelmében, biztos kezekkel vezérelje s a bűnök kisértéseitől megóvja[16]. *Báthori Mihály*, korának egyik legkiválóbb hazafias és vallásos szónoka, kinek fennmaradt egyházi beszéd-gyüjteménye korának fontosabb eseményeit, küzdelmeit és vezéreszméit hiven festő korrajzok sorozata[17]. *Szönyi Nagy István*, az elüzött, sokat hányódott vetődött, de istenbe vetett bizalmát soha el nem vesztett ref. lelkész, vallásos elmélkedéseiben és imakönyvében arra ad hiveinek utasitást, hogy miként kell a kegyeseknek a földi szenvedéseken és nyomorúságokon diadalmaskodni[18]. *Tolnai F. István*, az alapos képzettségü és ügyes vitázó, kolozsvári tanár, védő-iratában a római vallás tévedéseit s a ref. vallás apostoli voltát fejtegette, s azután a magyarországi reformatiora is vetett egy futó pillantást[19].

Rendszeres egyháztörténelemről ezen időben nem lehetett szó. Az események feljegyzői maguk is többnyire keserves részt vettek az

üldözött prot. egyház szomorú történetében; feljegyzéseik csak részletek, töredékek; de, mint szemtanuk, kortársak vagy épen szenvedő társak feljegyzései, így is nagyon fontosak. Igy *Rezik János*, az eperjesi evang. collegium derék tanára (az üldözés elől maga is Németországba menekült, a vész lezajlása után visszatért, s mint igazgató fejezte be életét, 1710.) megirta az *eperjesi mészárlás* borzalmas történetét; megkezdette az eperjesi iskolának és tanárainak történetét és latin nyelven számos emlék-, ünnepi és üdvözlő beszédet (II. Rákóczy Ferenchez is) bocsátott közre[20]). *Simonides János*, breznóbányai evang. rector, meginditóan ecsetelte a *pozsonyi vértörvényszék* gyászos működését, a börtönbe és gályára hurcoltatás megrenditő eseményeit; irt még elemező tanulmányokat az evangeliumról, apostoli hitvallásról sat[21]). *Kocsi Csergő Bálint*, pápai ref. tanár, maga és elitélt társai sok szenvedésének, embertelen kinoztatásának és gályarabságának vért-lázitó eseményeit a tárgyhoz illő komor, sötét szinekkel festette[22]). *Lányi György*, korponai evang. tanitó (a gályarabság elől elmenekült s Lipcsében halt meg, 1688.; l. a 604. l.), ugyancsak az emlitett szomorú üldözés részleteit jegyezte fel[23]). *Burius János*, korponai evang. lelkész is az üldözés szomorú napjaival (1673—1688-ig), a számüzöttek és menekültek gyászos sorsával foglalkozó művet irt, melyet több érdekes okmánynyal igazolt[24]). *Pápai Páriz Ferenc*, a tudományok majd minden ágában képzett enyedi orvos és tanár, a magyar- és erdélyországi ref. egyházak fejlődésének megismertetését igyekezett előmozditni rövid latin feljegyzéseivel, melyeket azután magyarúl bővebben is kidolgozott „*Romlott fal feleépülése*“ sat. címen, de ezt már az akkori üldözési düh és nyomasztó viszonyok miatt kiadni nem lehetett. Irt ezen kivül francia és német művek után épitő vallásos elmélkedéseket, erkölcsi életszabályokat és a zsoltárokat könyörgésekké dolgozta fel[25]). *Haner György*, erdélyi evang. superint. még Wittenbergben tartózkodása alatt irta meg az *erdélyi egyházak történetét*, hazatérte után pedig az egyházra vonatkozó okmányokat és a papok kiváltságait gyüjtötte össze; ezen kivül több theol. vitairatot bocsátott közre a vallásról, sz. irásról. háromságról sat.[26]).

A *XVIII. században* a *hitvitákat*, legalább a protestansok részéről, lehetetlenné tette a censura, mely a katholikusoknak megengedte ugyan a protestansok ócsárlását, rágalmazását, de a protestansoknak még a tisztességes védelmezést sem engedte meg. Ezen körülmény a prot. irókat békésebb munka végzésére utalta. Különösen a *bibliai irodalom* mezején fejtettek ki nagyobb munkásságot. Igy *Bél Mátyás*, a nagytudományu evang. tanár és lelkész, Károli új-szövet-

ségének forditását a görög szöveggel összehasonlitotta és azt kijavitva bocsátotta közre; ezen kivül magyarra forditotta a pietista Freylinghausen theologiáját, s több becses régiségtani, nyelvészeti, történelmi és földrajzi művet irt[27]). *Torkos András*, győri evang. lelkész az újszövetséget az eredetiből egészen újra leforditotta és minden alkalomra szóló könyörgéseket irt[28]). *Bárány György*, evang. lelkész, több társa segitségével, a görög eredetiből, a korábbi forditásokat is figyelembe véve, az új-szövetséget újból leforditotta, s jegyzetekkel és erkölcsi utasitásokkal kisérve adta ki; ezen kivül leforditotta Rambachnak a gyermekek számára irt, vallásos és erkölcsi jeles kézi könyvecskéjét, az Augsburgi hitvallást sat.[29]). Ugyancsak *Bárány György*, *Sartorius János*, nemes-csoói evang. lelkész és *Bárány János*, Dunán-túli evang. superint. társaságában, az eredeti héber szövegből leforditotta az egész *ó-szövetséget*, mely becses mű azonban a már gyérülni kezdő pártfogók hiányában sajtó alá nem juthatott. Ugyanezen sors érte *Nagymegyeri Bessenyei Györgynek*, a keleti nyelvekben képzett madari ref. lelkésznek teljes sz. irását is, melyet aztán forditó kora részvéthiányának emlékéül a debreceni ref. iskola könyvtárába tett le (1737.); egyedül a zsoltárok forditását és jeles imakönyveit adhatta ki[30]).

A *rendszeres theologia*, különösen a század vége felé, figyelemre méltó munkásokra talált. *Hunyadi Ferenc*, a tudományok több ágában képzett tudós, korának nagyon kedvelt szónoka, sok szakismerettel, de korának nyelvészeti tévedéseivel, gyüjtötte össze azon világi (egyptomi, görög, római sat.) irók nyilatkozatait, melyek állitólag a sz. irás némely helyeire vonatkoznak; terjedelmes igazhitü magyarázatokat irt a Heidelbergi kátéhoz és számos közönséges, alkalmi és halotti beszédet bocsátott közre[31]). *Márton István*, a pápai ref. iskolának tudós, erélyes tanára, fáradhatlan és szerencsés újjáalakitója, Kantnak híve és magyar nyelven hirdetője (mely újitásáért egész harcot kellett a maradók tábora ellen vívnia), Kant szellemében (Schmied után) dolgozta ki erkölcstanát; irt kátét is, melyet azonban új szelleméért, állitólag tudós szinezetéért, az egyházi hatóság nem fogadott el. Hittana (latin ny.), Pál leveleihez irt magyarázata nem kerülhetett sajtó alá[32]). *Tóth Ferenc*, pápai tanár és Dunán-túli ref. superint., kimerithetlen munkaerejével felölelte a theol. szaknak majdnem minden ágát; világos nyelven irt hittana, erkölcstana sokáig használatban volt; egyháztörténelmi dolgozatai sok becses okmányt mentettek meg az elpusztulástól; népiskolai-vallástani könyvei némi javitásokkal a legujabb ideig forgalomban voltak[33]). A hiányok pótlásául több jeles külföldi terméket is átültettek. Igy *Péczeli József*, komáromi ref. lelkész, a keleti és nyugoti nyelvekben jártas

iró, a „Mindenes gyüjtemény“ jeles szerkesztője és kitünő szónok. átdolgozta „Az ó-testamentomi ecclesiának historiáját“ (Maisonnette L után, 5 k., Pozsony, 1791.) s „A sz. irás Theologiáját“ (2 k. Komárom, 1792—3.; ez is Maisonnette után)[84]. *Mindszenty Sámuel*. Komáromnak derék, munkás ref. lelkésze leforditotta „Broughtonnak a religoról való historiai Lexiconát“ (3 k., Komárom, 1792—3.)[85].

A *gyakorlati theologiai*, főleg az egyházi beszéd-irodalom volt azon tér, melyen ezen században legnagyobb tevékenységet fejtettek ki. A szószéken és a koporsó felett elmondott beszédeket nem korlátozták oly nagyon a censura nyügei; ez a két hely nyujtott bő alkalmat arra, hogy a szónokok a hit- és más tudományokban szerzett kincseiket, a figyelemben el nem fáradó hallgatók előtt, egész terjedelmében kitárják. És valóban az elmondott beszédek inkább tudományos hittani elméleti értekezések, mint népszerü, az életnek ezer meg ezer ügyesbajos helyzetével foglalkozó és azok tömkelegében útbaigazitó tanitások. De a kiválóbb szónokok az ősi hit iránt akkor még melegen érdeklődő müveltebb körök lelki szükségeire voltak nagyobb figyelemmel; a nép pedig, ha nem is okult, legalább gyönyörködött az állitólag szép tudós beszédekben. Igy *Debreczeni Ember Pál*, ref. lelkész egyik beszéd-sorozatában a ker. egyháznak a váltság nagy titkára, Jézus életére és munkájára vonatkozó ünnepeit tárgyalta; egy másikban pedig isten örök végzéséről és elválasztásáról elmélkedett. Liszkai nyugalmasabb magányában dolgozta ki a magyar- és erdélyországi ref. egyház történetét, évenkénti időrendben, tehát a legszerencsétlenebb beosztással, egy sorban közölvén az eseményeket és az azokra vonatkozó okmányokat: művéhez állitólag felhasználta *Szilágyi Bénjámin István*, s.-pataki híres tanárnak „Magyarország egyházi történetéről“ irt, elveszett művét is[86]. *Nádudvari Péter*, előbb m.-vásárhelyi, utóbb szászvárosi ref. lelkész, beszéd-gyüjteményében a ref. igazhit rendszerének valamennyi alkotó elemét, teljes tudományos szerrel, dolgozta fel[87]. A kiválóbb szónokok közé tartozott a már emlitett *Péczeli Józs.* és *Hunyadi Fer.* (l. itt a 31. és 34. j.). *Tasnádi Székely István*, abauj-szepsii ref. lelkész beszéd-gyüjteménye a hit alapjaival foglalkozik[88]. *Szerencsi Nagy István*, győri ref. lelkész, azáltal szerzett érdemet, hogy *Kis Gergely*, jeles sz.-udvarhelyi tanár agendáját és *Körösy Mihály*, debreceni ref. lelkész konkordanciáját bővitve és javitva adta ki és nehány vallásos épitő-művet forditott le[89]. *Kamarási György*, fogarasi ref. lelkész, rendes és rendkivüli alkalmakkal mondott, kitünő halotti beszédeit b. Bánffy Zsig. kegyelete mentette meg az elkallódástól[40]. *Verestói György*, a költői lelkü erdélyi ref. püspök, kedvelt temetési szónok,

több főnemes családtag emlékére kötött költői gyászkoszorút, azonban a menyegzői ragyogó virág-koszorúkat is kedvvel fonogatta[41]). *Gombási István*, Erdélynek tudományos ismeretekben képzett, bolygó ref. lelkésze, kedvelt beszédeit többnyire német és francia művek után dolgozta[42]). *Mossóczi Institoris Mihály*, pozsonyi tót-magyar evang. lelkész (megh. 1803.), nemcsak lelkes szónok, hanem jeles ima-iró is volt[43]). Végre *Helmeczi István*, n.-kőrösi ref. lelkész és a Duna-melléki kerület püspöke, a *Bernád Pál* minorita által megtámadott calvinismust sok ügyességgel védelmezte[44]).

Az *egyháztörténelem* terén leginkább anyag-gyűjtéssel és egyes részletek kidolgozásával foglalkoztak; de többen, mint rendszeres feldolgozók is, maradandó becsü műveket hagytak hátra. Ezen század egyháztörténet-irói sorát *Debreczeni Ember Pál* nyitja meg, kinek művéről már volt szó (l. itt a 36. j.); ezt követi névtelen szerzőtől a „*Historia Diplomatica de Statu Rel. Evangelicae in Hungaria*," cet. (h. n. 1710.; állitólag *Okolicsányi Mih.* evang. jogtudós műve), mely az eseményeket a XVIII. századig vezeti le és toldalékában a legfontosabb okiratokat egész terjedelmében közli. *Bahil Mátyás*, eperjesi evang. lelkész, ki lázitással vádoltatván, börtönbe vettetett, de szerencsésen Breslauba menekült (1747.), a magyar prot. egyháznak akkori szomorú sorsát rajzolta[45]). *Schmal András*, ratkói evang. lelkész és gömöri esperes, megirta a magyarországi evang. püspökök életét, mely mű egyházi, iskolai és irodalomtörténelmi tekintetben is becses adatokat tartalmaz; másik művében a magyarországi reformatio küzdelmeit tárja fel a XVIII. század közepéig[46]). *Bod Péter*, m.-igeni ref. lelkész, korának legfáradhatatlanabb irója, hazája és egyháza forró szeretetének messzevilágitó fáklyájával s a kutató éles szemével kereste fel a prot. egyháztörténelemnek járt és járatlan ösvényeit, ismeretlen vidékeit, s a talált, használható adatokat nemcsak gondosan összegyűjtötte, hanem azon kor tudományos színvonalát meghaladó alkotó-tehetséggel, rendszeresen, de erős felekezeti színezettel fel is dolgozta és a reformatiotól az ő koráig (1765.) levezette. Ezenkivül rövid átnézetben kidolgozta a keresztyén egyház egyetemes történelmét, az erdélyi ref. püspökök életrajzát, az ünnepek történetét, a magyar- és erdélyországi tudósok életét és irodalmi munkásságát. Összeállitotta a prot. egyházi törvénykezés szabályait, a házasságjogot. Megirta a biblia történetét, a bibliához magyarázó szótárt készitett, sat. Összesen 56 kisebb-nagyobb művet írt, melyekből 20 látott napvilágot (némelyik több kiadásban is)[47]). *Klanicza Márton*, rima-brezói, majd kövii evang. lelkész (szül. 1740., megh. 1810.) tiz felső-magyarországi megye

(Gömör, Liptó, Árva, Trencsén, Nyitra sat. m.) egyháztörténetét állitotta össze a pesti zsinatig (1791.)[48]. *Klein Sámuel*, gölnici, majd kassai evang. lelkész, már a vittenbergi egyetemen megkezdte az adatok gyűjtését; hazatérve éveken át nagy fáradsággal és gonddal folytatta; így sikerült a magyarországi evang. lelkészeknek és tudósoknak olyan becses történelmi jegyzetekkel kisért életrajz-sorozatát állitani össze, melyet a hazai egyháztörténelem megirásánál mellőzni nem lehet[49]. *Ribini János*, a kitűnő tudományos képzettségű, a felekezetiségen felülemelkedett, a reformáltakkal is békében élni óhajtó evang. tanár és lelkész, a magyarországi evang. egyház-történelmét III. Károly koráig tárgyilagosan, az okiratok gondos közlésével, s miután II. József a sajtót a censura alól nagyjában felszabaditotta, bátran, a múlt türelmetlenségi bűneinek leplezetlen elitélésével, nagy gonddal és szabatossággal dolgozta ki s bocsátotta közre[50]. *Sinai Miklós*, a nagytudományu, de még nagyravágyóbb debreceni tanár és a Tiszán-túli ref. kerületnek pappárti püspöke (l. 672—75. l.), az 1790/91. országgyülés alkalmával, a prot. vallásszabadság felett folyt viták folyama alatt, Victorinus Choreb álnév alatt kiadta az 1606. bécsi béke és az 1608. vallástörvény okiratait és történetét; kidolgozta a magyar- és erdélyországi egyházak reformatiojának történetét s a további eseményeket saját koráig (1673-ig) vezette le; pártállása igazolása végett összeállitotta, nem célzatosság nélkül, a magyar prot. egyház és iskolák igazgatásának történetét[51]. Ezen század egyháztörténet-irói sorát a derék *Tóth Ferenc* zárja be (s a következőt nyitja meg), kinek munkássága már emlitve volt (l. itt a 33. j.).

A tárgyalt időszakban működött egyházi irók sorozata egyáltalában nem teljes, a különböző szakokban (ha lehet igy szólnom; mert azon időben, sőt nagyobbára még ma is, szakemberekről nem igen lehet szó, mivel legtöbbben, változó helyzetükből kifolyólag, azon téren kénytelenek úgy, ahogy munkálkodni, melyet a napi szükség jelöl ki számukra) csak a jellemzőbb és kiválóbb irókat ismertettem. Ezen sorozatban valami magasan kiemelkedő, irányadó, vezértehetséget, vagy épen lángelmét hiába keresünk; de tekintve a mostoha viszonyokat, a hoszszas elnyomatás zsibbasztó hatását, az egyház és tudomány érdekében mindnyájan híven teljesitették kötelességeiket. A fényesebb múltból átvett örökséget nemcsak megőrizték, hanem gyarapitották is, és egy kedvezőbb jövő munkásai számára a néhol töretlen útat kitartással és elismerésre méltó jóakarattal egyengették[52].

1) Czeglédi J. főbb művei: Malach doctornak pajtársi szóbeszéde (a n.-pénteki korbácsolás ellen; S.-patak, 1659.); Barátsági dorgálás (Pázmány nyolc oka ellen; Kassa 1663.); Egy veres tromfosdit játszó sandal barátomnak megpiricskeltetése (H. n. 1666.); Sion vára (a keresztyén hit ágazatairól, Czeglédi életrajzával; S.-patak és Kolozsvár, 1675.); Halotti beszéd II. Rákóczy Gy. felett (Kassa, 1661.); Enochnak Istennel való mindennapi járása (halotti beszéd gr. Rhédei F. felett; S.-patak, 1669.). V. ö. Bod, Athenás, 317—19.; Ferenczy-Dánielik, Magyar irók, I. k. 88. l. Szabó K. Régi magyar könyvtár, 946. 1002. 1502. 1187. 974. 1093. sz.

2) Posaházi Ján.. S.-patakon 1623. szül, tanulmányait Utrechtben fejezte be; hazatérve, a s.-pataki iskola tanára lett, melynek balsorsában, bujdosásában osztozott (l. 595. l. 16. j.); megh. 1778. Főbb művei: A három kérdésre adott summás választételnek megerősödése (Sámbár ellen; H. n. 1666); Bensült veres kolop (Kis pater ellen; H. n. 1666.); Görcsös bot (Bonasus ellen; S.-patak, 1668); Igazság istápja (a ref. vallás magyarázata Pázmány Kalauza ellen; 2 köt., S.-patak, 1669.); továbbá leforditotta Sibellius Gáspár imádságait (Kolozsvár, 1673.); irt még számos bölcsészeti értekezést, latin nyelven, a bölcsészet elvéről, szabályairól, határáról sat. Bársony ellen irt művét l. 559. l. 8. j. V. ö. Bod, i. m. 226—28.; Ferenczy-Dán., i. m. I. k. 371. l. Szabó K, i. m. 1050. 1053. 1073. 1096. 1151.; II. k. 909, 910. 911. sz.

3) Kézdivásárhelyi Matkó I., előbb borbereki, majd karánsebesi, felsőbányai, zilahi, tordai, végre kolozsvári ref. lelkész, megh. 1693. Főbb művei: Fövényen épitett ház romlása (Szeben, 1666.); X. ut Tök könyvének eltépése, avagy Bányászcsákány (S.-patak, 1668.), mindkettő Sámbár ellen; Kegyes cselekedetek rövid ösvénykéje (angolból dolgozott imakönyv; Szeben, 1666.); Kegyes lelkeket idvességre tápláló Mennyei Élő Kenyér (angolból dolgozott úrvacsorai elmélkedések; Kolozsvár, 1691.). V. ö. Ferenczy-Dán., i. m. II. k 194. l. Szabó K., i. m. 1043. 1072. 1044. 1407. sz.

4) Deési M. Deésen szül,, S.-patakon befejezvén tanulmányait, az utólsó Bocskay mostoha fia mellett nevelősködött, majd a leydeni egyetemen négy évet töltött. Hazatérvén, előbb kézdivásárhelyi ref. lelkész, utóbb enyedi tanár lett megh. 1691. Bod, i. m. 65—67. l.

5) Tofeus (Dobos) M. Székelyhidon (Biharm.) 1624. szül.; tanulmányait a franekeri, utrechti és leydeni egyetemeken fejezte be. Hazatérve, előbb váradi, majd s.-pataki tanár volt. Hivataláról lemondván, bodrog-keresztúri, diószegi, szatmári, végre I. Apafi M. udvari papja és Erdély ref. püspöke lett, megh. 1684. Művei: Disputatio theol. de perseverantia sanctorum (2 köt., Várad, 1650—51.); A sz. zsoltárok resolutioja (prédikációk; Kolozsvár, 1683.) sat. Bod, i. m. 294—95.; Ferenczy-Dán., i. m. II. k. 341. l. Szabó K., i. m. II. k, 745. 764.; I. k. 1302. sz.

6) Syllabus assertionum, thesium et hypothesium, quibus neoterici quidam theologi et philosophi hoc tempore in Belgio, Hungaria et Transylvania scholas et ecclesias turbant (Kolozsvár, 1685.) Szabó K., i. m. II. k. 1567. sz.

7) T. Kis M. Alsó Misz-Tótfaluban, 1650. szül.; N. Bányán és Enyeden tanult, azután a fogarasi iskola rectora volt. 1681. Amsterdamba ment, hol a nyomdászatot, betümetszést és öntést oly tökéletesen megtanulta, hogy művészi hire egész Európába elterjedt. Művészetével szép vagyont szerzett, és ezt egy jó magyar biblia kiadására forditotta. Hazatérvén, önérzete, szabad gondolkodása

és ellenei irigysége sok kellemetlenséget, keserűséget okoztak és korán sírba űzték, megh. 1702. Védő iratai: Apologia Bibliorum An. 1684. Amstelodami impressum, cet. Kolozsvár, 1697.); M.-Tótfalusi Kis Miklósnak maga személyének, életének Mentsége (Kolozsvár, 1698.). V. ö. Bod, i. m. 300—303.; Bod, Erdélyi Féniks, Pápai P. Ferencnek T. Kis Mik. emlékezetére irott versei (H. n. 1767.); Ferenczy-Dán., i. m, I. k. 496—97. l. Szabó K., i. m. II. k. 1883., I. k. 1528. sz.

8) Komáromi Csipkés Gy. Komáromban, 1630. szül., tanulmányait is ott kezdette meg, S.-patakon folytatta és Utrechtben fejezte be. Mint hit- és bölcsészettudós tért haza, N.-Bányán szenteltetett fel, ifjabb éveiben Kassán is szolgált; majd Debrecenbe hivatott meg tanárnak, utóbb ugyanott mint lelkész működött egész haláláig 1688. Főbb művei: Magyar biblia avagy az Ó- és Új-Testamentom könyveiből álló teljes Sz. Irás sat. (Leyden, 1719), ezen mű viszontagságairól s lefoglalásáról l. 646. l. 10. j. Keresztyén isteni tudomány (Wollebius J. után, Utrecht, 1653.). Igaz hit (241 prédik., Szeben, 1666.). Pápistaság Újsága sat. (Kolozsvár, 1671.). Analysis Epistolarum Pauli Apostoli ad Galatas (Debrecen, 1677.). Molimen Sisyphum, cet. (Bársony Gy. műve ellen, l. 606. l. 7. j.; Kolozsvár, 1672). Concionum Sacrarum Centuria I. (Várad, 1659.), II. (Szeben, 1665), III. (Debrecen, 1665.), IV. (u. o. 1668.), V. (u. o 1669.). Bod, i. m. 145—47.; Ferenczy-Dán., i. m. I. k. 85—86. l. Szabó K., i. m. I. k. 1336. 877. 1042. 1115., II. k. 1396. 1397. 1318. 1294. 870. 871. 868. 869. 893. 954. 1064. 1043. 1130. 1165. sat. sz.

9) Noé Bárkája, Azaz az Atya, Fiu és Sz. lélek egy örökké való Istennek üdvösséges isméreti, sat. (Kolozsvár, 1681.). Bod, i. m. 237.; Ferenczy-Dán., i. m. 223. l. Szabó K., i. m. I. k. 1264. sz.

10) Sz.-Némethi S. Szathmár-Németiben, 1658. szül.; szülő városában és Kolozsvártt tanult; azután meglátogatta a hollandi egyetemeket, hazatérve előbb Bánffy Dénes özvegyének volt udvari papja, utóbb mint kolozsvári tanár és közben mint az ifj. Apafi nevelője működött, megh. 1717. Művei: Moses explicatus. Idest, Ceremoniarum Veteris Test. per Mosen latarum Detecta Veritas, cet. (Kolozsvár, 1696.); Epistola S. Pauli ad Hebraeos explicata (Franeker, 1695.); Comment. in prophetiam Zachariae (Franeker). Bod, i. m. 192—93. l Szabó K., i. m. II. k. 1831. sz.

11) Orthodoxus Christianus; Azaz, Igaz vallásu Keresztyén; sat. (Várad, 1651.). Bod, i. m. 188.; Ferenczy-Dán., i. m. II. k. 223. l. Szabó K., i. m. I. k. 855. sz.

12) Sz. Némethi Mih. Sz.-Németiben, 1638. szül.; Debrecenben, S.-patakon s a hollandi egyetemeken befejezvén tanulmányait, előbb mint gönci tanitó és lelkész működött; elüzetése után 1673. Debecenbe vonult, s utóbb mint kolozsvári ref. lelkész halt meg 1689. Művei: Igazság próbaköve (Kolozsvár, 1672.); Igazság próbakövének nyert pere (u. o. 1672.), mindkettő egy kassai jezsuita ellen. Mennyei tárház kulcsa (imák, Kolozsvár 1673, ezen kivül még hét kiadás). Az örökké való Egy Isteni állatban levő Három személyeknek Mutató tüköre sat. (az unitarismus ellen, Kolozsvár, 1673.). A négy Evangelisták szerint való Dominica, sat. (az evangeliumi történeteket magyarázó beszédek, Kolozsvár, 1675.). Sz. Dávid Psalteriuma (zsoltárok magyarázata, Kolozsvár, 1679.). Halotti Centuria (halotti beszédek, Kolozsvár, 1683.). Dominica Catechetica (a heidelbergi kátét magyarázó beszédek, Kolozsvár, 1677.). Bod. i. m. 190—92.; Ferenczy-Dán., i. m. I. k. 340., II. k. 412. l. Szabó K., m. I. k. 1094. 1095. 1149. 1150. 1179. 1234. 1301. II. k. 1402. sz.

13) Tanitó és cáfoló theologia (Debrecen, 1679.); Sz. Historia (u. o. 1681.). Exegesis Libri I Medullae Amesianae cet. (Debrecen, 1675.); Exegesis Libri II. Medullae Amesianae cet (u. o. 1675); Disputatio theol. De Presbyterio (u. o. 1662.); Ars concionandi Amesiana (u. o. 1666.) Bod, i. m. 167—68.; Ferenczy-Dán., i. m II. k. 191. l. Szabó K., i. m. I. k. 1231. 1656., II. k. 1230. 1354. 983. 1079. sz.

14) Az egész keresztyéni vallásnak rövid Fundamentomi. (Gy. Fejérvár, 1645.); M. F. Wendelinusnak a Keresztyén Isteni Tudományról irott két könyvei (Kolozsvár, 1674.). Bod, i. m. 9—11.; Ferenczy-Dán., i. m. II. k. 5—6. l. Szabó K., i. m. 771, 1161. sz.

15) Keskeny Út, Melyet Az embernek elméjébe ütköző háboru gondolatoknak köveiből és sokféle kételkedéseknek sürüjéből — kiirtott P. P. J. (Utrecht, 1647. s még négy kiad.). Bod, i. m. 210; Ferenczy-Dán., i. m. I. k. 353. l. Szabó K., i. m. I. k. 798. sz.

16) Az Isten kegyelmében levő — ember megismeréséről (Szeben, 1665.); Az Istenfélő Ember könyörgésére való Válasz-tétel, sat. (u. o. 1665.); Lydius S. Scripturae Lapis, Lelki Próbakő, avagy Az örök életre elválasztott — embernek — megcsalhatatlan jegyei, sat. (u. o. 1666.); Meta Electorum, Választottak Tárgyja. (u. o. 1666.); mind a négy prédikácio gyűjtemény. Bod, i. m. 29—30.; Ferenczy-Dán., i. m. II. k. 19—20. l. Szabó K., i. m. I. k. 1025. 1026. 1040. 1041. sz.

17) Báthori M. Debrecenben, azután gr. Rhédey Fer. költségén Leydenben tanult. Hazatérte után előbb pártfogója udvari papja, majd a sz. jobi, huszti és debreceni egyház lelkésze volt. Egyházi beszéd-gyűjteménye: Hangos Trombita azaz Olyan Prédikációk, melyekben Erdély- és Magyarország romlásának és pusztulásának okait — kijelentett sat. (Debrecen, 1664.). Bod. i. m. 30—31.; Ferenczy-Dán., i. m. II. k. 20. l. Szabó K., i. m. I. k. 1010. sz.

18) Szőnyi Nagy I. előbb tornai ref. lelkész volt, ezen állomásáról katonai karhatalommal elüzetvén, Debrecenben, Zilahon, Kolozsvártt és Fehérvártt tartózkodott, utólsó éveit mint szatmári lelkész fejezte be. Művei: Martyrok Coronája, — melyben, miképen kellessék — a Martyromságban győzedelmeskedni? világosan megmutatja Sz. N. J. sat. (Kolozsvár, 1675.); Kegyes lelkek vezérlő csillaga, sat. (busgó imádságok, Debrecen, 1681., két kiad.). Bod, i. m. 285.; Ferenczy-Dán., i. m. II. k. 328. l. Szabó K., i. m. I. k. 1180. 1257. sz.

19) Tolnai F. (Séllyei) Ist. Tolnán szül. 1630. Ecseden, Váradon és S.-Patakon befejezvén tanulmányait, a hollandi egyetemeket látogatta meg. Hazatérve, előbb kézdi-vásárhelyi lelkész, azután kolozsvári tanár és lelkész volt, megh. 1690. Műve: Igaz Keresztyéni és Apostoli Tudomány s vallás Útára vezető és az eltévelyedésről jó Útban hozó Kalauz, sat. (Kolozsvár, 1679.). Bod, i. m. 297.; Ferenczy-Dán., i. m. II. k. 344. l. Szabó K., i. m. I. k. 1236. sz.

20) Rezik műve: Laniena eperjesensis (kézirat, l. 619. l. 10. j.). Bod, 232. l. Többi művét l. Szabó K., i. m. II. k. 2244. 2325. 2326. 2327. 2363. cet. sz.

21) Simonides J. 1674. a pozsonyi törvényszék elé idéztetett, azután börtönbe vettetett és gályarabságra itéltetett (l. 604. l.), de Németországba menekült, később visszatérve, mint beszterce-bányai evang. lelkész halt meg 1704. „Galeria omnium sanctorum„ cimü művét Fabó adta ki (Monumenta Evangelicorum Aug. Conf. in Hungaria historica, III. k., 1865.). Többi művét l. Szabó K., i. m. II. k. 1193. 1194. 1243. sz.

22) Kocsi Csergő B. Kocsban (Komáromm.) szül.; Debrecenben végezte tanulmányait. 1671. pápai tanár lett, a pozsonyi törvényszék 1674. őt is elitélte. Végig szenvedte a börtön- és gályarabság kinait. Megszabadulása után Zürichben irta meg fogsága történetét. Hazájába visszatérve, Pápán tovább folytatta tanári hivatalát. Brevis narratio de oppressa libertate Ecclesiarum Hungaricarum, cet. cimü művét Lampe-Ember közölte (Hist. Eccl. Ref. in Hungaria, cet.); magyarra ford. s kibővitette Bod Pét.. „Kősziklán épült ház ostroma" cimen, s jegyzetekkel kiad. Szilágyi S. (Lipcse, 1866.).

23) Lányi műve: Martyrum — Narratio Historica — Captivitatis Papisticae Liberationis Miraculosae, cet. (H. n. 1676.). Funda Davidis contra Goliath. Hoc est Strigilis Mendaciorum Jesuiticorum, cet. (H. n. 1676.; l. 609. l. 21. j. is). Az első mű németül is megjelent (Lipcse, 1677.).

24) Burius műve: Micae Historico chronologicae evangelico pannonicae skiagraphikos collectae cet. (Pozson, 1864. Lichner kiad.).

25) P. Páriz Fer. Imrének fia Deésen 1649. szül. Tanulmányait M.-Vásárhelytt és Enyeden bevégezvén, a németországi és schweizi egyetemeket látogatta meg s mint orvos tudor tért haza. 1676 óta, mint enyedi tanár működött egész haláláig 1716 ig. Művei: Rudus Redivivum, seu Breves Rerum Eccl. Hung. juxta et Transylvanicarum inde a prima Reformatione Commentarii cet. Szeben, 1684.). Pax Animae, azaz A lélek békességéről és az elme gyönyörűségéről való Tracta (Molinaeus után, Kolozsvár, 1680.). Pax Aulae, azaz Bölcs Salamon — Reguláinak — előadása sat. francia művek után, u. o. 1669.). Pax Sepulcri, azaz Idvességes — elmélkedés arról miképen kellessék Embernek mind keresztyénül élni, mind pedig idvességesen meghalni (német művek után, u. o. 1698.). Pax Crucis, azaz Sz. Dávid Királynak és Profétának 150 Soltári (könyörgések, u. o. 1710.). Bod, i. m. 210—13.; Ferenczy-Dán., i. m. I. k. 353—54. l. Szabó K., i. m. I. k. 1246. 1488. 1526. 1775., II. k. 1554. sz.

26) Haner művei: Hist. Ecclesiarum Transylvanicarum cet. (Frankfurt és Lipcse, 1694.); Compendium privilegiorum, cet. (4 köt.); többi műveit l. Szabó K., i. m. II. k. 1868. 1909. 1876. 1915. 1916. sz. Bod, i. m. 101—102. l.

27) Bél M. Ocsován (Zólyomm.) 1684. szül.; Pozsonyban és a hallei egyetemen befejezvén tanulmányait, előbb besztercebányai evang. lelkész, azután a pozsonyi evang. iskola igazgatója és első lelkésze volt, megh. 1749. Nagy történelmi földrajzi művéért XII. Kelemen pápa is kitüntette (l. 502. l. 11. j). Művei: Új-Testamentom (h. és é. nélkül, Lipcse, 1717); Rövid summája a keresztyénségnek (Freylinghausen után, Halle, 1713.); Arnd Ján. Paradicsom kertecskéje (hires myst. és asceta mű, Nürnberg, 1724.). Bod, i. m. 34—35; Ferenczy-Dán, i. m. I. k. 41—3. l.

28) Torkos művei: Új-Testamentom (Wittenberg, 1736.); Engesztelő Áldozat — áhétatos és buzgó Imádságok, sat. (Halle, 1709.). Bod, i. m. 300.; Ferenczy-Dán., i. m. II. k. 346. l. Szabó K., i. m. I. k. 1759. sz.

29) Bárány Gy. művei: A mi urunk J. Krisztusnak Új-Testam., most görög nyelvből ujonnan magyarra fordittatott (névtelenül, Lauban, 1754.). Gyermekeknek kézi könyvecskéjök (Jéna, 1740); Augustana Confessio, sat. (Jena, 1740.). Bod, i. m. 26.; Ferenczy-Dán., i. m. I. k. 21—2., II. k. 396. l.

30) Bessenyei Gy. művei: Kis Biblia (zsoltárok ford.); Keresztyéni közönséges könyörgések (1743.); Háborui könyörgések (1745.); Ferenczy-Dán., i. m. II. k. 27—8.; Sz. Kiss Kár., Új magy. Athenás (B.-pest), 51. l.

31) Hunyadi (Szabó) Fer. Telegden 1743. szül.; tanulmányait Diószegen, Debrecenben és a schweizi egyetemeken fejezte be; hazatérve, debreceni lelkésznek (1770.) s utóbb a tiszántúli ref. e. ker. püspökének választották meg (1791.; l. 673. l.), megh. S.-patakon a vizsgák alkalmával 1795. Művei: Keresztyén Archivarius, sat. (2 k., Vácz, 1794.); A Heidelbergi katechismusnak — magyarázatja (Vác, 1808.); Ötvenkét, Hetvenkét sat prédikációk (5 k., Vácz, 1797—1802); Dioetai prédikációk (Pest, 1791.); Halotti prédik. (2 k., Vácz, 1805.). Ferenczy-Dán., i. m. II. k. 118; Új m. Ath., 186—8. l.

32) Márton Ist. Iszka-Sz.-Györgyön (Fehérm) 1670. szül.; tanulmányait Kecskeméten, Debrecenben és a göttingeni egyetemen végezte; hazatérte után a pápai ref. iskola tanárának hívták meg. 1790. kezdte meg hivatalát, s majd mint igazgató buzgósága és fáradhatlansága által azt a főiskolák sorába emelte, megh. 1731. Művei: Keresztyén theol. moral, sat. (Győr, 1796.); Keresztyén moralis kis katechismus (Bécs, 1817.). Ferenczy-Dán., i. m. II. k. 191.; Új m. Ath. 274—7. l.

33) Tóth Fer. Veresberényben (Veszprémm.), 1768. szül.; tanulmányait Debrecenben és a göttingeni egyetemen végezte; 1801 óta pápai tanár, 1817 óta u. o. ref. lelkész volt. 1827. a dunántúli ref. e. ker. püspökének választották meg, megh. 1844. Művei: Ker. hittudomány (Győr, 1804.); Ker. erkölcstudomány (Pest, 1817.); Homiletika (Komárom, 1802.); A magy. és erdélyországi prot. ekklesiák historiája (I. k. Komárom, 1808.), ez az első magyar nyelven kiadott, rendszeres magy. prot. egyháztörténet, de azért, a részvétlenség miatt, II. kötete már nem jelenhetett meg; A h. v. követő Túl a Tiszai-Pöspökök élete (Győr, 1812.); A h. v. tartó Túl a Dunai-püspökök élete (u. o. 1808.); Éneklő-kar, azon sz. poeták lajstroma, kik az új énekes könyvet irták (Pest, 1823.). L. Nagy papok életrajza (Tóth F. Liszkay Józseftől; B.-pest. 1878.), 186.; Új m. Ath. 448—49. l.

34) Péczeli Józs. Putnokon (Gömörm.), 1750. szül.; tanulmányait Debrecenben (1778.) a jenai, genfi és utrechti egyetemeken végezte. 1783. komáromi lelkésznek választották, megh. 1792. Emlitett művein kivül megjelentek: Erkölcsi prédikációk (1—2. k.. Győr, 1790.; 3—4. k., Debrecen, 1831—35.). Ferenczy-Dán, i. m. I. k. 361—362.; Új m. Ath., 319—21. l.

35) Mindszenti S. P.-Ladányban szül.; Debrecenben és a schweizi egyetemeken végezte tanulmányait (1783.), hazatérte után a vallásszabadságát visszanyert Komáromnak első ref. lelkésze, majd a komáromi e. megye esperese lett, megh. 1806. Ferenczy-Dán., i. m. II. k. 204.; Új m. Ath, 286—87. l.

36) Debreczeni Ember P. Debrecenben szül.; ugyanott kezdette meg, a franekeri és leydeni egyetemeken (Tököly I. segélyével) végezte be tanulmányait; hazatérte után s.-pataki, losonci és szatmári lelkész volt. Utóbbi helyről a háború elzavarván 1703., a debreceni egyház meghívását fogadta el 1704.; de a háború onnan is elűzte, végre Liszkára vonult meg s ott is halt meg 1710. Művei: Innepi ajándékúl az Isten Sátorába felvitt Sz. Siklus (prédik. Kolozsvár, 1700.); Garizim és Ebal, — az Isteni örök elválasztásnak — nagy titkáról való elmélkedések (préd., Kolozsvár, 1702.); Hist. Ecclesiae Ref. in Hungaria et Transylvania (kiad. Lampe Fr. A., Utrecht, 1728.). Bod, i. m. 60—61.; Ferenczy-Dán., i. m. I. k. 99. l. Prot. Egyh. és Isk. Lap, 1847. 25. sz.

37) Nádudvari P. nyolcvannégy prédikációji (kiad. Sz. Pap Zsig. ref. lelk., Kolozsvár, 1741.). Bod, i. m. 186—7.; Ferenczy-Dán., i. m. II. k. 214—5. l.

38) T. Székely Im., A Krisztus Jézusban való hitnek — fundamentoma (51 préd., 2 k., Kassa, 1794.). Új m. Ath. 435-36. l.

39) Szer. Nagy Ist. művei: Agenda, sat. (Győr, 1788.); Magyar konkordáncia avagy az új-testamentomra mutató tábla (2 k., u. o. 1788.), ennek II. k. Perlaki Dáv. r.-komáromi evang. lelk. fejezte be és adta ki; Barátságos oktatás (fiatal nőknek, Mayer után, Pozsony, 1783.); Elmélkedések J. Krisztus kínszenvedéséről (u. o. 1790. Rumbach után). Ferenczy-Dán., i. m. II. k. 217—8.; Új m. Ath. 296—7. l.

40) Kamarási Gy., Emlékezet kövei, azaz Halotti Száz Prédikációk, sat. (Kolozsvár, 1747.). Bod, i. m. 127—8.; Ferenczy-Dán., i. m. II. k. 130. l.

41) Verestói Gy. Bonyhán 1698. szül., a m.-vásárhelyi, kolozsvári iskolákban és a franekeri egyetemen végezvén tanulmányait, előbb b. Bánffy Fark. s a bonchidai egyh. lelkésze, 1728 óta kolozsvári tanár volt; 1760. erdélyi ref. püspökké lett, megh. 1765. Művei: Temetési és lakodalmi versek (Kolozsvár, 1781.); Némely erdélyi nagy uraknak halálok után is virágzó emlékezetők (2 k., u. o. 1783.). Bod, Smirnai sz. Polikarpus (h. és é. nélkül), 212—6.; Ferenczy-Dán., i. m. II. k. 372—3. l.

42) Gombási Ist. berekeresztúri, a marburgi és frankfurti egyetemek meglátogatása után, székely-keresztúri, haranglábi, nagy-sajói, tordai, benedeki, mező-madarasi, haraszt-keresztúri ref. lelk. művei: Egynehány válogatott és szükségesebb matériákra való prédikációk (franciából és németből, Kolozsvár, 1779.); Harmincnégy prédikációk (francia és német után, 2 köt. u. o. 1784.); A papi sz. hivatal gyakorlásáról való trakta (Osterwald után, 2 köt., u. o. 1784.). Ferenczy-Dán., i. m. II. k. 94.; Új magy. Ath. 151—2. l.

43) Mossóczi Institoris Mih. művei: Két préd. toldalékúl Arnd postillájához (Pozsony, 1776); Krisztus kínszenvedése (u. o. 1773.); Magyar imádságos könyv a közkatonák számára (u. o. 1798.). Ferenczy-Dán., i. m. II. k. 329—30.; Új magyar Ath. 192. l.

44) Helmeci védirata: Igazság paizsa, melylyel a Krisztustól szereztetett Sakramentumi Sz. Vacsora felől az Helv. Konfessioban kiadatott igaz tudományt erősiti, sat. (Miaburg-Utrecht, 1743.). Bod, i. m. 103—105.; Ferenczy-Dán., i. m. 109—10. l.

45) Bahil, Tristissima Ecclesiarum Hungariae protestantium Facies, cet. (közli Fabó, Monum. Evangelicorum Aug. Conf., cet. II. k.).

46) Schmal, Adversaria ad illustrandam Historiam Ecclesiasticam Evangelico-Hungaricam pertinentia, cet. (Közli Fabó, Monumenta, II. k.); Brevis de vita superintendentium evangelicorum in Hungaria Commentatio (Közli Fabó, Monumenta, I. k.).

47) Bod P. művei: Historia Hungarorum Ecclesiastica, Inde ab exordio Nov. Test. ad nostra usque tempora cet. Ezen mű az Ajtaji Mih. n.-enyedi tanár által (1756. körül) Leydenbe küldött és az ottani könyvtárban 1884. Szalay Kár. által felfedezett példány három első könyvéből s a kolozsvári egyetem könyvtárában levő negyedik könyvből, Rauwenhoff leydeni egyetemi tanár kiadásában, most kerül sajtó alá Leydenben. Ugyanezen mű „A magy. nemzet Kr. urunk születésétől fogva a jelen időkig való eccl. historiája“ címen magyarúl is ki van dolgozva 1711-ig (kézirat a n.-enyedi könyvtárban). Az isten vitézkedő Anyaszentegyházának rövid historiája (Basel, 1760.). Smirnai sz. Polycarpus — erdélyi ref. püspököknek historiájuk (Enyed, 1766.). Sz. Heortokrates — innepek-

nek és — szenteknek rövid historiájuk (Oppenheim, 1757.). Magyar Athenas avagy az Erdélyben és Magyarországban élt tudós embereknek historiájok, sat. (h. n. 1766. állitólag Szebenben). Judiciaria fori ecclesiastici praxis, cet. (Szeben, 1757.). Synopsis juris connubialis, cet. (Szeben, 1763.). A sz. bibliának historiája, sat. (Szeben, 1748.). Sz. irás értelmére vezérlő magyar Lexikon, sat. (Kolozsvár 1746.). Gr. Mikó Imre, Bod P. élete és munkái (Pest, 1862.); Ferenczy-Dán., i. m. I. k. 59-60.; Új m. Ath., 56-63. l.

48) Klanicza, Fata Aug. Conf. ecclesiarum in comitatibus Hungariae Gömöriensi, cet. (közli Fabó, Monum, III. k.).

49) Klein, Nachrichten von den Lebensumständen u. Schriften Evang. Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn (2 k, Lipcse és Buda, 1789., 200 életrajz); a III. köt. Fabó-Hornyánszki kiadásában Pesten, 1873. jelent meg; a IV. köt. a negyedik száz életrajzzal kéziratban várja a feltámadást.

50) Ribini Krencsen (Nyitram.) 1722. szül.; tanulmányait Selmecen, Pozsonyban és Késmárkon végezte; 1744. a jénai egyetemet látogatta meg, onnan hivták soproni főiskolai tanárnak 1747. Új állomásán az orthodox Oertel evang. lelkészszel meghasonlott. Ily helyzetben örömmel fogadta a lőcsei lelkészi állomásra nyert meghivást 1758. Végre Pozsonyba vonult és ott is halt meg 1788. Utóbbi helyén irta meg főművét: Memorabilia Aug. Confessionis in Regno Hungariae (I. k. h. n. 1787.; II. k. Pozsony, 1789.). Apafi, Figyelő (B.-pest, 1877.), II. k. 122—29. l.

51) Sinai M. 1730. H.-Bagoson szül.; Debrecenben tanulmányait bevégezvén, meglátogatta (1755—58.) a bécsi, oxfordi, gröningeni és franekeri egyetemeket. 1759. madarasi ref. lelkész, 1760. Debreceni tanár lett. Majd a rosz hirbe került papipárt élére állott s minden szabadabb szellemű reformnak makacsúl ellenszegült. Baljóslatu püspöksége és nagy zajt ütött pere után tanári hivatalát is elvesztette 1800., s a kormány által elrendelt nyugdijból éldegélt; sok keserűséget okozott és sok keserűséget látott életét 1808. fejezte be. Művei: Sylloge actorum publicorum quae — pacificationis Viennensis — historiam — illustrant (Pest, 1790.); Historia Ecclesiastica seculi XVI. De reformatione ecclesiarum Hungariae et Transylvaniae cet. 1773-ig levezetve (a m.-vásárhelyi Teleki-könyvtárban); Vindiciae principiorum — regiminis ecclesiarum et scholarum ref. Hungariae. Tóth F., Túl a Tiszai ref. püspökök, 203—27.; S.-pataki Füz., 1857—58. évf. (közli Révész Im.), 689—714.; Új m. Ath. 357—58. l.

52) Az egészhez l. Toldy F., A magy. nemz. irod. tört. (2. kiad.), I. k. 55—59., 87, 128.; Imre S., A magy. irod. és nyelv rövid tört. (3. kiad.), 146—50., 152—53., 194., 196—97.; Szilágyi S., Erdélyország tört., II. k. 417—45., 461—62.; Balogh Fer., A magy. prot. egyh. tört. irodalma (Debrecen, 1879.) 13—40. l.

124. Egyházi ének és keresztyén élet.

A ref. egyházban az *egyházi ének* fejlesztésére távolról sem forditottak oly nagy gondot, mint a luth. egyházban. A *Marot* és *Lobwasser-féle* zsoltárok ujabb, jobb művek hiányában, tovább is forgalomban maradtak. A ref. énekes könyvek hiányait a gazdag luth. egyházi-ének irodalomból pótolgattak; de azért a munkásság e téren sem

szünetelt egészen, sőt egyesek jelesebb énekeit kölcsönben a luth. egyház is befogadta.

A vallásos költészetnek azon kevés lelkes munkásai közt, kik az egyházi ének-irodalmat eredeti vagy átdolgozott művekkel gazdagitni törekedtek, kitűnőbbek voltak: *Louise Henriette*, oraniai herceghölgy. Fridrik Vilmos, brandenburgi vál. fejedelem neje (megh. 1667.), ki az általa kiadott ref. énekes könyvben több saját eredeti énekét is közölte; *Neander Joakim*, bremeni lelkész (megh. 1680.); *Lodenstein*, utrechti lelkész (megh. 1677.); *Lampe Fr. A.*, utrechti tanár (megh. 1729.); *Lavater Ján. Gáspár*, zürichi lelkész (megh. 1801.); *Nägeli Ján. György*, zeneköltő és nevelésügyi tanácsos Zürichben megh. 1836.); *Tersteegen Gellért*, a mystikus iró; *Wolf Salamon*, wangeni lelkész a zürichi cantonban (megh. 1806.).

Magyarországon az *egyházi ének* hasonló mostoha sorsban részesült. A *Szenczi Molnár-féle Zsoltár* és az *„Öreg Graduál"* után (l. 369. l.) alig történt valami emlitésre méltó; pedig a küzdelem ezen korszakában a vallásos költői lélek húrjai közé elégszer belemarkolt a vakbuzgó türelmetlenség, csakhogy a fájdalomnak ezen hangjai nem dalba, hanem siralomba olvadtak össze. Aztán a nép conservativ hajlama is hozzájárult ahoz, hogy az egyházi énekek ujitásától tartózkodjanak. De ha általában valami nagy haladásról nem is lehet szó, azért egyeseknek ilynemü munkássága mégis figyelmet érdemel. *Rádai Pál* (sz. 1678., megh. 1733.), II. Rákóczy Fer., erdélyi fejedelemnek egykori kancellárja, a kegyesség élesztésére irt szép imádságai mellé csatolt énekeiben vallásos érzelmeit meleg, nemes, emelkedett hangon tolmácsolta[1]). Egyesek kivételével, a költők nagyrészt nem saját vagy a község vallásos érzelmeinek hü, egyszerü kifejezésére törekedtek; hanem a hit tárgyait fejtegető, száraz elmélkedéseiket többé vagy kevésbé sikerült versekbe foglalták. Ezen téves irányt igyekeztek elkerülni: *Keresztesi József* (sz. 1748., megh. 1812.), vértesi, n.-váradi és szalacsi ref. lelkész[2]); *Lengyel Józs.* (1770—1821.), előbb debreceni tanár, majd szalontai, n.-váradi és szalacsi ref. lelkész[3]); *Nagy István* (1770—1831.), körös-tarcsai, majd hajdu-böszörményi ref. lelkész[4]); *Szönyi Benjámin* (1717—1794.), h.-m.-vásárhelyi ref. lelkész és békés-bánáti esperes, egész hétre való és több alkalmi éneket irt és adott ki, melyek azon korban igen kedveltek voltak[5]). Mások az *énekügy megjavitásán* fáradoztak; igy *Marothi György* (1714—1745.), hires debreceni tanár, az énekmód javitását a zsoltárok első versét magában foglaló kis karének könyvével és négyhangu énektárával (1745.) igyekezett előmozditni[6]); hasonló jó szolgálatot tett *Losonczi* (Hányoki)

István (1709—1780.), n.-kőrösi ref. tanár és igazgató, két énekes könyvével[7]); és *Sartorius János* az evangelikusok számára irt két énekes könyvével[8]). Végre az *erdélyi ref. énekes könyv* lényeges átalakitást nyert 1773. és 1776.[9]); a *magyarországi* pedig 1806., mely idő óta változatlanúl adták ki[10]).

A ref. egyház *vallásos életének* fő jellemző vonásait a rideg törvényszerüség, a szigorú komolyság és a szilárd erélyesség tették; csak így volt lehetséges ellentállani azon sokféle nyomásnak, melyek eltiprását célozták. Calvin szelleme egészen áthatotta a ref. népeket; az ő hit- és erkölcstana folytonosan élesztette ezen szellemet, főleg azon országokban, hol a ref. egyház az üldözéseknek sok szenvedést látott iskolájában nőtt fel. E szigorú életirány csak ott enyhült, hol Calvin rideg szellemét más szelidebb befolyás csökkentette, mint pl. a lutherismussal érintkező németországi ref. egyházban és a katholicismussal átszőtt angol püspöki egyházban. Ellenben az angol és skót puritanusoknál, a francia hugenottáknál és a magyar reformáltaknál az az üldözések súlya alatt egészen a komorságig fokozódott. Ezen nem is lehet csodálkozni, hiszen a ref. egyház némely országban (főleg Francia- és Magyarországon) vértanuk egyháza volt, s az üldöző hatalom folytonos nyomását Calvin hite és szelleme nélkül nem lett volna képes kiállani. E szellem és jellem oly hősöket nevelt, minőket a többi prot. egyházak oly nagy számmal nem tudnak felmutatni; oly hősöket, kik a vértanu-koszorút óriási küzdelmek és szenvedések árán nyerték el.

1) Ráday P., Lelki hódolás (Debrecen, 1724.). Bod, i. m. 229.; Ferenczy-Dán., i. m. I. k. 377. l.

2) Kálmán Fark., Éneklőkar — sz. poétáknak életrajza, (B.-Pest, 1880.), 33—34.; Új m. Ath., 207. l.

3) Kálmán F., i. m. 36—37.; Új m. Ath. 255—56. l.

4) Kálmán F., i. m. 52—54.; Új m. Ath. 297—98. l.

5) Szőnyi B, Szentek Hegedűje, vagy üdvösséges Új énekek (Kolozsvár, 1776.). Bod, i. m. 284.; Ferenczy-Dán., i. m. II. 327.; Kálmán, i. m. 64—68 ; Új m. Ath., 428—29. l.

6) Marothi Gy., Hármonikus Zsoltár, avagy az éneklés mesterségéről (Debrecen, 1756., újra 1764.). Bod, i. m. 166—67 ; Ferenczy-Dán., i. m. II. k. 190 ; Ivánka Sám., Óramutató a magy. ref. énekügy terén (S.-patak, 1882.), 7. l.

7) Losonczi J., Éneklésben tanitó Mester, azaz a Ker. Hitnek fő Ágazatait magokban foglaló idvességes Énekek (Pozsony, 1754.) ; Halotti énekek sat. (Pesten, 1778.), melyet a Dunamelléki kerületben ma is használnak. Bod, i. m. 164.; Ferenczy-Dán., i. m. II. k. 183.; Kálmán, i. m. 42—45.; Új m. Ath., 260—61. l.

8) Sartorius J., Az igaz idvesség útjára mutató lelki óra (Wittenberg, 1730.); Idvességre mutató órának IV. része (1773.).

9) L az Énekes könyv (1777. kiadásának elöljáróbeszédét), 3—8. l. Megujitott Énekes könyv (Kolozsvár, 1838.), Értesitését III—VII. l.
10) L. az Énekes könyv (52. kiad., Debrecen, 1883.), 3—5. l.

125. A térítés a ref. egyházban.

A ref. egyházban a térítésre különösen két állam forditott nagyobb figyelmet: *Németalföld* és *Anglia*. Midőn Portugália a XVII. század elején keletindiai gyarmatait (Ceylon és Jáva szigeteket) a *németalföldieknek* volt kénytelen átengedni, ezek a benszülötteknek csak azon feltétel mellett juttattak hivatalt, ha megkeresztelkedtek s a belga hitvallásnak aláirtak. E feltételnek számosan eleget tettek világi érdekből, de nem meggyőződésből (1688. Ceylon szigetén a keresztyének száma már 180,000 körül járt), s így a térités módja tartós sikert nem biztositott.

Angliában több apróbb kisérlet után *Cromwell*, a nagy protector foglalkozott azon nagyszerü eszmével, hogy az evangelium hirdetése és védelme végett az összes prot. keresztyéneket egyesitse; de ezen terv az ő halálával sirba szállott. Másfelől az angol kormány nagy gondot forditott arra, hogy éjszakamerikai gyarmatait a benszülötteknek megtéritése által biztositsa. Különösen a kiköltözött angol *puritanusok* valódi evang. buzgóságot fejtettek ki az indusok megtéritése körül. Ezen egyház kebeléből kiválólag *Eliot János* érdemelte meg az „indusok apostola“ megtisztelő címet. Ő lankadatlan buzgalommal, hűséggel és önzetlen szeretettel, egy fél századon át küzdött ezen nehéz pályán (1646 óta, mh. 1690.); a sz. irást leforditotta a nép nyelvére és 17 indus keresztyén községet alapitott, melyek közül azonban tizet még az ő életében feldúltak a pogány indusok. Az angol *puritanusok* már 1647. alapitottak Londonban egy *hittéritő társulatot*, mely a keresztyénségnek külföldön minden irányban való terjesztését tűzte ki célúl. A *methodisták* a XVIII. században nagy tevékenységet fejtettek ki, különösen *Coke Tamás* (mh. 1814.) téritett sikerrel a nyugotindiai szigeteken. Azonban Amerika nem a benszülöttek megtéritése, hanem az európai tömeges kiköltözők által lett keresztyénné. Az amerikai vallásos irány kifejtését leginkább a *quäkerek* mozditották elő. A Leydenből menekült *independensek* (1620.) sajátságaik megőrzése végett Massachusettben roppant fáradsággal egy theokratiai államot alapitottak (Salemben). Afrika nyugoti partján, *Sierra Leone*-n a megszabadult négerek számára alapitott menedékhelyet egy angol társulat, melynek a négerek felszabaditásáért oly sokat küzdött *Wilberforce* (methodista) is tagja volt. Különben a XVIII. században több téritő

társulat keletkezett, melyek közt legnevezetesebb a *londoni baptista társulat* (1792.) és a *nagy londoni*, melyet dissenterek és püspöki egyháziak alapitottak (1794.), s mely a Társasági szigeteken kezdette meg működését[1]).

1) A 118. c. 3. j. felsorolt műveken kivül (703. l) l. még: Christlieb, Der gegenwärtige Stand der evang. Heidenmission (4. kiad., Gütersloh, 1880.); Herzog, i. m. III. k. 547; Baur, i. m. IV. k. 660—62. l.

HATODIK SZAKASZ.

KISEBB ÚJ FELEKEZETEK ÉS RAJONGÓ PÁRTOK A PROT. EGYHÁZBAN.

126. Baptista és quäker felekezetek.

A XVII. század közepén az angol indenpendensektől vált külön a *baptisták felekezete* (1644. Angliában már 17 baptista község volt), mely a gyermek-keresztelést és a pap-avatást elvetette, az egyház szervezetének alapjául a congregationalismust fogadta el, s a felnőtteket vizbe-meritéssel veszi fel az egyházba. A hosszas üldöztetés után ezen felekezetnek is *III. Vilmos türelmi rendelete* (1689.) adott vallásszab dságot. A szabadságot aztán az egyetértés rovására használták fel; az *arminianismus* feletti vita következtében *két pártra* szakadtak: *particularis baptistákra*, kik Calvin szigorú elővégzés-tanát (gratia particularis) vallják, és *generalis baptistákra*, kik azt elvetik. A XVII. század végén *Bampfield Ferenc* a baptistáknak egy új felekezetét alapitotta meg, mely vasárnap helyett az eredeti szombatot ünnepelvén meg, *szombatos* (sabbatharius, Seventh-day-Baptist) nevet nyert. Angliából a baptisták Éjszak-Amerikába is átültették tanaikat, s az új hazában a baptismus megint több új ágat hajtott. Ilyen a Németországon (1708.) keletkezett, de Amerikába költözött *tunkerek* (vagy *dumplerek*) felekezete, melynek hivei a keresztelésnél a teljes viz-alá-meritést alkalmazzák; a tökéletesektől a világi élvezetek és foglalkozások megvetését követelik; a keresztség mellett az úrvacsorát, a lábmosást, az utólsó kenetet és a testvér-csókot is szentségnek tekintik. A *keresztyén-baptista* (Christian connexion) felekezet a háromságról, pokolról és ördögről szóló tanokat elveti, a keresztségnek és házasságnak isteni eredetét tagadja. A *hat alaptétel-baptisták* (Six-Principles-Baptists) a Zsid. 6, 1. 2. megjelölt tételeken kivül más hitvallást nem fogadnak el. A *Campbelliták* vagy *Krisztus tanitványai* a sz. irásnak csak azon

utasitásait fogadják el szabályzóúl, melyeket határozottan „monda Jézus vagy az Úr" szavak igazolnak. Skótországban a baptismust, a XVIII. század közepén, a *Haldan* testvérek honositották meg, kik egy *apostoli egyházat* (Apostolic church) alapitottak, melyet aztán az alapitókról *Haldanitá*-nak is szoktak nevezni; hívei egészen közönyösek a tan és tanítói hivatal iránt, de annál buzgóbbak a gyakorlati keresztyén élet munkáiban[1]).

A *quäkerekével rokon* elveket követő *felekezetek* közt nevezetesebbek a Cornwallisban keletkezett (1760.) *Jumper* (ugrándozó) felekezet, melynek tagjai, a szövetség szekrénye előtt tánczoló Dávid király példájára hivatkozva, a léleknek elragadtatási állapotát görcsös ugrándozással és ugatáshoz hasonló hanggal akarták kifejezni (ezért kapták a barker=ugató nevet. Ezen felekezet Éjszak-Amerikában talált békés otthont, hol még most is vannak hívei. Egy másik rokon-irányu felekezet a *shaker* (rengő) nevü, mely Manchesterben (1747.) vált el a quäkerektől, aztán Éjszak-Amerikába költözött s ott az irlandi *Lee Anna* (mh. 1784.) látomásai következtében egészen sajátságos jelleget nyert. Ezen nő elhitette magával, hogy ő a Jelenések könyvében emlitett isten bárányának menyasszonya s egy új megváltót fog szülni; azonban korábban meghalt, mintsem ábrándja megvalósult volna. Ezen körülmény azonban hiveit legkevésbé sem hangolta le; úgy gondolkodtak, hogy Anna nem halt meg, csak égi ruhába öltözött, s miként Krisztus az örökbölcseség fia, második Ádám és a hivők atyja, azonképen Anna az örökbölcseség leánya, második Éva és a hivők anyja. A felekezet központja a Massachusetts államban (1795.) alapitott *Libánon hegy* nevü telep lett. Tagjai szüzességben (tehát csak térités útján gyarapodhatnak), vagyonközösségben élnek; istent a gyülekezetben sajátságos rengő, lebegő mozgással dicsőitik, mely néha szédítő tánczcá és ugrálássá fokozódik. Ezen mozgások részint az isten haragjától való remegést, részint a megváltás felett érzett örömöt jelképezik[2]).

1) Barklay, The inner life of the Religious Societies of the Commonwealth cet. (2 köt, 2. kiad. London, 1877.); Cramp, Baptist history (németül, 3 köt., Hamburg, 1873.); Glaubensbekenntniss u. Verfassung der Gemeinden getaufter Christen, gewöhnlich Baptisten genannt (5. kiad., Hamburg, 1874.); Herzog, i. m. III. k. 406.; Baur, i. m. IV. k. 448—49. l.

2) Thum, Selbstdarstellung der Shaker nach Lehre, Geschichte u. Verfassung (Zeitschrift für hist. Theol. 1857., 1.).

127. Kisebb rajongó pártok.

Egyes rajongók, kik vagy helyes, de megvalósithatlan, vagy hamis, vagy épen képtelen eszméket hirdettek, csak kisebb köröket tudtak megnyerni. Az így keletkezett pártok, az alapitó halála után, szilárd

vallásos alap hiányában, rendesen szétmállottak. Azonban ezen mozgalmak, mint a vallásos életnek erőtlen vagy épen beteges hajtásai, mindenesetre figyelemre méltók és tanulságosak.

Az emlitett helyesebb irányu pártvezérek egyike volt *Labadie János*[1]), előbb a quietista mysticismus, majd a jansenismus és pietismus híve; chiliasta reményeket is táplált, s ennek útját igyekezett egyengetni akkor, midőn az ős apostoli egyház felelevenitését tűzte ki célúl. E végett már *Genfben* a szigorú Calvini egyházi fegyelem felélesztésén működött, házi áhitatossági gyakorlatokat tartott, s rövid időre Genf ismét isten városává alakult át, miként Calvin idejében. E közben eszméit nemcsak beszédei, intézkedései, hanem *iratai* által (Manuel de Piété. L'exercice prophétique selon 1 Cor. 14.) is igyekezett terjeszteni. *Middelburgban* is házi vallásos összejöveteleket tartott, s kijelentette, hogy ezeknek mélyebb hatása van, mint a prédikációknak; különben sem ujitás ezen gyakorlat, mert már az apostolok korában szokásos volt. Azonban az egyházi hatóság nem így gondolkodott, s a hivatalától megfosztott, önfejű Labadie, hozzáragaszkodó híveivel, külön községet alapitott. Az *új község* isten igéjén kivül más hitvallást nem ismert el, ref. helyett *evang. nevet vett fel*, s azt hitte, hogy a tiszta ős keresztyénséget halottaiból feltámasztotta. A nép által az alapitó után *Labadistá*-nak nevezett község, mely a keresztséget, úrvacsorát és házasságkötést csak a mégtérteknek engedte meg s vagyonközösségben élt, ezen sajátságai miatt mindenütt a népellenszenvével, sőt durva bántalmazásaival találkozott; alig telepedett meg valahol, ismételve tovább bujdosni kényszerült. Végre a kis község, mely alapitója halála után *Wiewert*-ben (nyugoti Friesland) talált békésebb otthont, a XVIII. század közepén teljesen elenyészett. Labadie-nak leghívebb elvtársa és balsorsában osztályosa volt a cölni *Schürmann Anna Mária* (szül 1607.), a rendkivüli tudományos képzettségű, az európai élő és holt, valamint több keleti nyelvben egyaránt jártas nő, ki, miután sem a ref. egyházban, sem a bölcsészetben nem talált lelki megnyugvást, ezt Labadie-nál is kereste, és, úgy látszik, meg is találta, mert csak mestere halála után vált meg tőle (Wiewertben, 1678. mint hajadon fejezte be életét). „*Eucleria, s. melioris sortis electio*" (I. k., Altona, 1673.; II. k., Amsterdam, 1685.) cimű védő iratában az egész mozgalom történetéről és saját vallásos meggyőződéséről is számot adott, kijelentvén, hogy korábbi irataiban kifejtett nézetei inkább csak hiúsága szüleményei voltak.

Böhme Jakab mystikus iratainak tanulmányozása egyeseket hasonlóan a rajongás ösvényére csábitott. Ezek egyike volt *Kuhlmann Qui-*

rinus (Breslauban 1651. sz.), ki már gyermekkorában rajongó volt; később állitólagos látomásai arról győzték meg, hogy ő megváltónak született. Ezen képzelt hitében eszelős terveket készitett az összes vallások egyesitése és a tudományok reformatiója érdekében. Ezeknek megvalósitása végett azután bekalandozta Európát, Ázsiának egy részét, végre Moszkvában, mint veszélyes eretnek, máglyán fejezte be elhibázott életét (1689.).

Böhmének egy másik csodálója, *Gichtel János György* (Regensburgban, 1638. sz.), már gyermek-éveiben istennel ohajtott beszélni. Atyja halála után gyámjai kivánatára a jogi pályát végezte és ügyvéddé lett. E közben folyvást vallásos kérdésekkel foglalkozott s Böhme iratait is kiadta (1682., első teljes kiad.). Midőn a rokon-szellemű *Weltz* osztrák báróval megismerkedett, elhatározták, hogy az igazi keresztyénség felelevenitésén munkálnak. Harmadik társúl csatlakozott *Breckling Frigyes*, ki előbb holsteini luth. prédikátor volt; de mivel saját egyházát és szolgáit hevesen megtámadta, börtönre itéltetett; azonban ezen büntetés elől Hollandiába menekült, egy ideig zwolli prédikátor volt, de chiliasta tanai miatt ezen állomását is elvesztette. Gichtel a luth. papság megtámadásáért börtönnel, ügyvédi és polgári jogának elvesztésével lakolt (1665.). Kiszabadulása után viszontagságos, kalandos életet élt s működésében nem mindég az evangeliumi szellem vezette (Amsterdamban 1710. halt meg) Gichtel a természet kötelékeinek széttépését is csekély áldozatnak tekintette, csakhogy az istenség mélységébe annál biztosabban elmerülhessen. Kijelentésekkel, látomásokkal dicsekedett, az egyház elégtétel-tanát helytelennek itélte, s főszabályzóúl azt állitotta fel, hogy az ember csak a benne lakozó istenre hallgasson, az élet szükségeivel pedig ne törődjék. A Gichtel követőiből alakult hollandi község *angyal-testvér* nevet vett fel, mivel a *tökéletesek* (mint Melchisedek rendje szerénti papság) angyal-tisztaságra törekedtek, nőtlenségben, földi örömök, gond és munka nélkül, önkénytes adományokból éltek, hogy folytonos vezeklés által a haragvó istent az egész világ bűneiért megengeszteljék. Ezen párt Németalföldön kivül, habár gyéren, Európa többi országaiban is elterjedt*).

Hasonló irányu *angyal-testvér egyletet* alapitott Angliában *Leade* (Ward) *Johanna* (Norfolkban 1623. sz., mh. 1704.), ki természeténél fogva búskomorságra levén hajlandó, 27 évi házas élet és (Leade Vilmos, 1670.) halála után, egyedül Krisztusnak szentelte életét. Állitólag kijelentéseket vett és látomásaiban az isteni bölcseség szűz alakjában tudtára adta, hogy ő is felvétetett a mennyei szűzek körébe. Majd a mystikus *Pordage János* orvossal és *Bromley-val* megismerkedvén,

ezek segélyével a *philadelphiai* vagy *angyal-testvér társulatot* alapitotta, melynek kevés számu (60—100) hívei Cromwell és az angol papság részéről sok üldözést szenvedtek, de ezért Hollandiában és Németországon is több hívet nyertek meg sajátságos eszméiknek. Ezen kis társulat a történelmi egyházat az igaz egyház torzképének és javithathatlannak tartotta; azt hitte, hogy a mennyország igazi kulcsát megtalálta. *Tanuk* a gnostikusok kiáramlási rendszeréhez hasonlit, csakhogy itt a főmozgató a mennyei bölcseség[3]).

A XVIII-ik században keletkezett pietista mozgalom is több beteges képzelődőben fejlesztette ki a rajongás csiráit, kik aztán látomásokkal, kijelentésekkel dicsekedtek, s Krisztus ezeréves országának eljöveteléről jósolgattak. Ezek közé tartozott *Assenburgi Rosamunda Julianna*, egy kegyes ifjú nő Magdeburg környékéről s egyik legbuzgóbb követője, *Peterson Vilmos János*, lüneburgi superint., ki a chiliasmusról s a dolgok megujulásáról nagyon ábrándos álomképeket rajzolt, s álmodozásait élő szóval és irásban is terjeszteni igyekezett (ezért hivatalát 1692. elvesztette, mh. 1727.); neje *Merlaui Johanna Eleonora* hasonló képtelen eszméken tépelődött. Mások utazó apostolokként hirdették rajongó tanaikat, mint *Tennhardt János* (álhajkészitő), ki a mennyei fennség irnokának képzelte magát; *Hochmann Erneszt Kristóf* pedig Mühlheimban (a Ruhr mellett) elragadó szónoklatával sok hívet nyert meg, végre onnan elüzetve, a Witgenstein grófok birtokán lelt menedékhelyet (mh. 1721.). A nevezett grófok birtoka, *Wetterau* volt az üldözött rajongók biztos telepe; ott alakult meg az *ihletettek községe*, melynek vezérférfiai egy egészen sajátságos, az egyházi tannal ellentétes, mystikus irodalmat teremtettek. Ezen mozgalom eredetét a Sevenne hegységből elmenekült, francia waldens prophétákkal szokták összekapcsolni, kik Angliában és Németországon leltek új hazát (l. 571. l.). Ezek közül némelyek Halleba vetődve, a *Pott* testvérekben is felébresztették az ihlet adományát, kik aztán azt Wetterauba is átültették (1714.). Az egyháztól elpártoltak élén akkor *Gruber Eberhard Lajos*, tudományos készültségü lelkész és *Rock János Frigyes*, szíjgyártó állott (mindkettőt Würtembergből üzték el 1706.), kik kezdetben az új áramlat iránt nem nagy rokonszenvet éreztek, de utóbb a terjedő ár őket is magával ragadta és a leghatalmasabb „*eszközökké*“ lettek (így nevezték azokat, kik kijelentést vettek). Ily előzmények után szervezkedett az ihletettek községe, mely az evang. egyház tanától nem igen tért el; de a szentségeket, istentiszteletet és egyházi hivatalt elvetette, mert szerinte a sz. lélek választja ki a hivők közül a maga eszközeit. Az új község aztán mindenfelé utazó testvé-

reket küldött, hogy a híveknek szellemi táplálékot nyujtsanak és a rokonirányuakat mindenünnen összegyüjtsék. Az ihletett vezető eszközöknek „*nyilatkozatai*“ bűnbánatra, imára, Krisztus követésére intettek; istennek a község ügyeire vonatkozó akaratát vagy közelgő itéletét hirdették ki, midőn isten az elfajult világot és egyházat meg fogja büntetni. Alig alakult meg az új felekezet, a fegyelem miatt szakadás állott be (1715.). Az alkotmányosan szervezkedett igazi ihletettek a fegyelmi szabályokat megvető és tisztátalan nyilatkozatokat követő álihletetteket a községből kizárták. Majd a Wetterauban megtelepedett herrnhutiak is sok hívet községükhez csábitottak. Ilyen kedvezőtlen körülmények közt, s Gruber (1728.) és Rock (1749.) halála után, a jóslatok lassanként elnémultak s a község enyészetnek indult. A XIX. században, a vallásosság újraébredese alkalmával, az ihletettek községe felélедt aléltságából, s nemcsak Wetterauban, hanem Pfalzban és Elsassban is szervezkedni kezdett; de a kormányok nem tűrték meg a rajongókat, s így Amerikában kényszerültek türelmet és új hazát keresni (1841.)[4]).

Azon különböző irányu rajongók közt, kik a wittgenstein-berleburgi grófi udvar (Kázmér gróf ugyan a ref. egyház híve volt) pártfogását élvezték, nevezetesebb volt *Carl*, udvari orvos; *Marsay*, a francia mystikus, s a Strassburgból elűzött *Haug János Frigyes*, a keleti nyelvekben jártas papjelölt. Ezen kör állitotta össze a *berleburgi bibliát* (8 köt., 1726—42.; főszerkesztője Haug volt), mely a korábbi századok mystikus iróitól kölcsönzött s az isten igéjéhez csatolt, mystikus, chiliasta és theosophista fejtegetéseknek és gondolatoknak gyüjteménye; megtámadja az egyháznak a megigazulásra vonatkozó tanát, a hitvallásokat, a papságot, a szentségeket; sőt magát a „*holt egyházat*“ is. Végre ezen körben egészen külön állást foglalt el *Dippel János Konrád*, hittudós, orvos és alchymista, ki előbb, mint buzgó orthodox, még a pietista mozgalmakat is roszalta, utóbb azonban heves, gúnyos természete az evang. egyház elleneinek táborába üzte. *Christianus Democritus* álnév alatt (1697 óta) több iratában (*Orthodoxi othodoxorum*, oder die verkehrte Wahrheit und die wahrhaften Lügen der so genannten Lutheraner. *Fatum fatuum*, d. i. thörichte Nothwendigkeit. cet.) éles gúnynyal támadta meg a külsőségeknek hódoló orthodox evang. egyházat. Ezen irataiban a mystikus és rationalis gondolatok keveréke közt itt-ott a bennső keresztyénség és egy csalódásokkal teljes élet tapasztalatainak komoly tanulságai is feltünedeznek. Dippel a folytonos üldözés miatt a vándor-botot alig tudta letenni kezéből, még Svédországban is szerencsét próbált, helyenként a börtön-élettel is megismerkedett, végre Berleburgban talált békés menedéket (1729.;

megh. 1734.). A berleburgi ihletettek mindent elkövettek, hogy a kitűnő férfiút részükre megnyerjék; de ő határozottan kijelentette, hogy inkább szövetkezik az ördöggel, mint istennek amolyan szellemével. *Zinzendorffal* is megismerkedett, egy ideig barátságban voltak; de utóbb keserű, gúnyos nyilatkozataival őt is elidegenitette[5]).

A felsorolt vallásos pártok egy vagy más tekintetben bizonyára tévedtek, de legalább az erény útján megmaradtak; azonban találkoztak olyan rajongó pártok is, melyek a vallás leple alatt aljas bűnökbe merültek. Ezek közt legszemérmetlenebb volt a *Buttlar párt*, melynek élén az alapitó *Buttlar Éva* állott. Éva nem igen kedvelt férjét elhagyva, *Winter* pietista theologussal, *Appenfeller* orvosnövendékkel s a két *Callenberg* kisasszonynyal egyesülve, Allendorfban (1702.) egy új *philadelphiai társulatot* alapitott, melyhez még nehány férfi és nő csatlakozott a műveltebb osztályból. Ezen vallásos egyesület chiliasta reményeket táplált, a szellemi házas élet mystikus boldogságát hirdette, igazában pedig az állati érzéki gyönyörök fertőjében fetrengett. A három alapitó magát a három isteni személy megtestesülésének képzelte; Éva volt a sz. lélek, Winter az atya és Appenfeller a fiú. Több képtelen és botrányos tanuk mellett azt is állitották, hogy az emberi nem egy örök, himnő alaku természetből származott, s a nemek csak később váltak külön. Az *új Ádám* (Winter) és az *új Éva* (Buttlar É.) azon állapotnak visszaszerzésére vállalkozott, mely az ős Ádám és Éva bűne miatt veszett el. A sz. irásból kiválólag az Énekek énekével szerettek feglalkozni; Éva még a vizsgálóbiróság előtt is egész arcátlanúl arra hivatkozott (5, 4.). A hatóságok az erkölostelen irányu egyesületet több helyről elűzték, az üldözöttek végre az emlitett Wittgenstein grófok birtokán, *Sasmannshausenben* találtak menedéket és pártfogást. Eleinte a szenteskedés, buzgó zsoltáréneklés, kenetes beszéd sat. elámitotta az embereket; de midőn kitűnt, hogy a tetszetős külső alatt undok erkölcsi rothadtság lappang: a paradicsomi életnek nem ártatlanságát, hanem csak meztelenségét utánzó eszeveszettek ellen a törvényszék erélyesen lépett fel, ők pedig a várható szigoru büntetés elől Cölnbe menekültek és a kath. egyházba tértek át[6]).

Hasonló aljas irányban haladt a *Bär Dávid* papjelölt által *Bordelumban* (Daniában, 1737.) alapitott *bordelumi felekezet*, mely a lelkészi hivatalt, a szentségeket megvetette, s a hit által megigazultak közt a vagyon- és nő-közösséget léptette életbe. Ettől nem sokat különbözött a *brüggeli felekezet* (Bern cantonban), melyet a két csaló *Kohler* testvér alapitott (1748.), kik, mint a kijelentés tanui (Jelen. 11. r.), Krisztus visszatéréséről jósolgattak, az egyházat gúnyolták, a hívek ado-

mányait dorbézolásra s a nőket bujaságuk kielégitésére használták fel. Végre Kohler Jeromos istentelenségeiért máglyán lakolt (1753.), elámitott hívei pedig hiába várták mesterük feltámadását[7]).

Az elfajult vallásos eszelősködők körében kiváló helyet foglal el a *sioni felekezet* Ronsdorfban (Berg hercegségben), melyet *Eller Illés* elberfeldi szalag-gyáros alapitott, miután több mystikus mű olvasása eszét megzavarta s a rajongás veszélyes útjára sodorta. Ily állapotban törvényes nejét mellőzve, bűnös szerelmi viszonyba elegyedett *Buchel Annával*, egy elberfeldi sütő leányával, ki hasonlóan elbódulva, Krisztus ezer éves országának közeledtéről josolgatott. Ennek eljövetele előtt azonban Anna, mint a tervezett *új Sion anyja* (Jelen. 12, 1. s k.), ki „felöltözött vala a napba," Messiást szült. Eller pedig az új Sion atyjává lett, és törvényes neje halála után a Sion atyja és anyja csakugyan egybekelt. Az *új Sion* is létrejött a hívek által alapitott *Ronsdorfban* (1737.), melynek, miután városi jogot nyert, polgármestere is Eller lett. Anna halála után (1744.) Eller új Sion-anyáról gondoskodott, csalásait, zsarolásait tovább folytatta, az ellene emelt súlyos vádak alól mindég ügyesen kisiklott és békében halhatott meg (1750.). Halála után, mostoha fia, *Bolckhaus* foglalta el a Sion-atya helyét; de a sioni község eszelősségeivel együtt nemsokára szétmállott (1765.)).

Labadie Ján 1610. szül.; a bordeauxi jezsuiták nevelték, majd ezen rendnek tagjává lett; de kötelékéből (1639.) kilépvén, Paris-ban, Amiens-ben (kanonok) s másutt mint nagyon kedvelt világi pap és egyházi szónok működött. Azonban a katholicismussal sehogysem tudván kibékülni, Montauban-ban a ref. egyházba tért át (1650.), s ott előbb mint rendkivüli, majd mint rendes prédikátor működött. Azonban chiliasmussal s más téves tanokkal vádoltatván, kényteleu volt a várost elhagyni. Ezután Orange-ban, Genf-ben (1659.) és Middelburgban (1666) prédikátoroskodott; de miután korábbi elveihez továbbra is makacsul ragaszkodott, ezen állomását is elvesztette. Sok hányatás után (Amsterdamban, Herfordban, Bremenben) végre Altonában telepedett meg s ott halt meg 1674. Ritschl, Gesch. des Pietismus (I. k., Bonn, 1880); Heppe, Gesch. d. Piet. u. d. Mystik in d. ref. Kirche (Leyden, 1879.); Tschakert, A. M. v. Schürmann, d. Stern v. Utrecht (Gotha, 1876.); Herzog, i. m. III. k. 499–503.; Henke, i. m. II. k. 433–34. l.

2) Gichtel levelei és iratai „Theosophia practica" címen (7 köt.) Leydenben, 1722. jelentek meg. Reinbeck, Nachricht v. Gichtels Lebenslauf u. Lehre (Berlin, 1732.); Harless, Gichtels Leben u. Irrthümer (Evang. Kirchenzeitung, 1831. évf.).

3) L. Hochhut cikkét (Zeitschrift für hist. Theologie, 1865. évf.).

4) Zeitschr. f. hist. Theologie (Göbel tanulmánya), 1854—57. évf.).

5) Dippel összes művei „Eröffneter Weg zum Frieden mit Gott und aller Creaturen" cím alatt jelentek meg 3 köt. Berleburgban, 1747. Zeitschr. f. hist. Theol. (Klose tanulmánya), 1851. évf.

6) Zeitschr. f. hist. Theol. (Keller cikke), 1845. évf. 4. f.; Goebel, Gesch. des christl. Lebens in der rheinisch-westphälischen ev. Kirche (Koblenz, 1860.), II. köt.

7) Das endeckte Geheimniss der Bosheiten in der Brügglersecte (Zürich, 1753.).

8) Knevel, Gesch. der Bosheiten der Eller-Secte zu Ronsdorf (2 k, Marburg, 1751.); Krug, Gesch. der Schwärmerei im Grossherzogthum Berg (Elberfeld, 1851.)

128. Swedenborg és az új Jerusálem egyháza.

A XVIII. század második felében mind az orthodox, mind a rationalis theologiával szemben ellentétes állást foglalt el a *swedenborgianismus*, mely a theosophia, mysticismus és szellemlátás sajátságos szövevénye. Ezen iránynak alapitója, *Swedenborg Emánuel* (Stockholmban, 1689. szül.), jóllehet atyja Swedberg Jesper westgothlandi luth. püspök volt, eredetileg nem theologiai, hanem világi pályára készült. Ezen célból (1710 óta) meglátogatta az angol, francia, hollandi és német egyetemeket, s mint a classicus nyelvekben és irodalmakban, a mathematikában és természettudományokban kitünően képzett tudós tért hazájába. *XII. Károly* a stockholmi bányászati akadémiánál tanácsosnak nevezte ki, mely hivatalában hasznos találmányok és tudományos művek (Regnum Minerale 1734. Regnum Animale 1743—45. cet.) által szerzett hírnevet. Azonban ő ezen munkásságát csekély értékünek tartotta, mivel élénk képzelőtehetsége azt hitette el vele, hogy isten őt nagyszerűbb és szentebb küldetéssel bizta meg akkor, midőn egy alkalommal Londonban (1743.) előtte személyesen megjelent, a szellemvilágot feltárta és azon képességgel ruházta fel, hogy a szellemekkel és angyalokkal beszélhessen. Ezen idő óta élete fogytáig azon titkok megismertetésével foglalkozott, melyeket látott s melyeket isten neki kijelentett a mennyről és pokolról, az embernek a halál utáni állapotáról, az igaz istentiszteletről, az irásnak szellemi értelméről és más fontos dolgokról, melyek az üdvre és a bölcseségre vonatkoznak[1]).

Az Úr megjelenése döntő befolyást gyakorolt jövőjére, hivataláról lemondott (1747.) s azután részint Angliában, részint Svédországban tartózkodott. *Főművei*, melyekben az ég titkait és saját tanát fejtette ki, *Arcana Coelestia* (8 köt. 1747—58.) *és Vera Christiana Religio* (1771.) cím alatt jelentek meg. Szerzőt a felvilágosodás hívei kinevették, az orthodoxok pedig üldözték volna, ha a királyi kegy védelmébe nem veszi. Swedenborgnak működésében szándékos ámítást nem lehetett szemérevetni, látásainak valódiságáról, tanainak igazságáról teljesen meg volt győződve; s így, mint előkelő (1719. nemességet nyert), kedvelt világfi, szigorú erkölcsü és kegyes emberbarát, késő öreg kort ért (84 éves korában halt meg Londonban 1772.).

Swedenborg állitása szerént, az ő szelleme nemcsak féléber állapotában ragadtatott el a szellemek világába, hanem foglalkozás közben is megfigyelhette a legtávolibb eseményeket. Szerinte minden ember bennső összeköttetésben áll a szellemvilággal; de csak egyesek képesek azt észrevenni. Ő maga ezen tehetségét *több messzelátási esettel* (az aranyműves számlája, a stockholmi tűzvész sat.) igazolta, melyek akkor Európa művelt köreit sokáig foglalkoztatták; de ezeket Kant meséknek tartotta.

Swedenborg tana a prot. egyházakétól sok tekintetben eltért. Szerinte a világ teremtése óta *négy egyház volt:* az elsőt az özönviz seperte el; a második Ázsia és Afrika egy részében a bálványimádás miatt semmisült meg; a harmadik, az izráelitáké, az íge megtestesülésével és az Úrnak első megjelenésével ért véget; a negyedik a keresztyén egyház. A *kijelentés* az első egyházban közvetetlen volt; a másodikban példák által történt; a harmadikban élő íge; a negyedikben irott íge volt. A *keresztyén egyházban három korszakot* lehet megkülönböztetni: a görögöt, a katholikust és a reformáltat. A keresztyénség azonban a nicaeai zsinat óta megromlott, és Swedenborg van hivatva arra, hogy az *ötödik* vagy *új Jerusálem egyházat* (Jelen., 21, 1. s k. után) megalapitsa. Ez volna Krisztusnak második vagy szellemi megjelenésével a *harmadik szövetség*. A vallásnak az a célja, hogy az emberiség és a szellemvilág közt az érintkezést megkönnyitse. A sz. *irásnak* azon részei, melyek Jézus tetteiről és beszédeiről szólnak és a Jelenések könyve a valódi isteníge. Ennek *háromféle értelme* van: a betűszerénti vagy tulajdonképeni; a szellemi, mely isten országára; és a mennyei, mely magára istenre vonatkozik. A létező egyházaknak állitólag téves tanaival szemben Swedenborg kijelentette, hogy *isten a világot* nem absolut semmiből, hanem *önmagából teremtette*; hogy a három isten-személynek lényeg-egységéről nem lehet szó; az ember *Jézusban maga isten jelent meg* a földön (Sabellius-féle felfogás). Jézus nem adhatott *elégtételt* az emberiség bűneiért; mert idegen elégtétele képtelenség. A *váltság* a pokol szellemein nyert diadalban nyilvánult; Jézus nem vette le egyszer s mindenkorra az emberiségről a bűn súlyát, hanem leveszi folyvást egyesekről, ha bűneiket megbánják s azon új isteni életnek lesznek részesei, melynek elve a szeretet (megigazulás és megszentelés azonosak). Az *úrvacsora* a legszentebb istenitisztelet, mivel az ember előtt az eget tárja fel. Az *angyalok és ördögök* az elhunytaknak szellemei a megdicsőülés vagy a kárhozat állapotában. A *test nem támad fel*, hanem a halál után annak csak szellemi része marad fenn. A szellemvilágban az *utólsó*

itélet 1757. tartatott meg, melyet Swedenborg látott és körülményesen le is irt. 1770. az ég és föld megujul és az új Jerusálem-egyház megalakul.

Swedenborg nem alapitott külön felekezetet, hanem követői, halála után, az ő iratait összeszedték s nagy részét kiadták. Ezeknek, mint új evangeliumnak alapján alakultak (1788 óta) Angliában, Éjszak-Amerikában és Svédországban egyes községek. A XIX. században az új egyház Németországon is terjedni kezdett. A községek közt az összekötő kaposot (1828 óta) az *évi egyetemes értekezlet képezi*, mely egy hitvallást és kátét is adott ki. Würtembergben *Oetinger* már korán megismertette ezen tanokat[2]; az ujabb időben *Hofacker Lajos* ügyész és *Tafel*[3]) könyvtárőr Tübingában az új egyház érdekét, Swedenborg iratainak leforditása és kiadása által, nagyban előmozditotta. Az angol új Jerusalem-egyház még Afrikába is küldött téritőket, remélvén, hogy ott valahol a kifejlett új Jerusalemet fel fogják fedezni[4]).

1) Swedenborg saját nyilatkozata azon levélből, melyben saját életrajzát Hartley londoni lelkészszel főbb vonásaiban közölte 1769. E. Swedenborgs Leben u. Lehre (2 rész, Mittnacht kiad., Majna-Frankfurt, 1880.), 1—3. l.

2) Swedenborgs u. Anderer irdische u. himmelische Philosophie (Frankfurt u. Leipzig, 1765.).

3) Tafel, Die Göttlichkeit der Heil. Schrift, oder der tiefere Schriftsinn (Tübingen, 1838.) és több más mű forditása; l. Swedenborg műveinek sorozatát az 1. jegyz. i. m. I. r. 94—110. l.

4) Swedenborg száznál több művet irt, a legtöbbet latin s csak nehányat svéd nyelven. Ezek közül a fontosabbakat angol, francia és német nyelvre is leforditották. Irt magyarázatokat az Ó és Új-szövetség több könyvéhez; irt az Apokalypsis fehér lováról (19. r.), az ég csillagairól, azoknak lakóiról, szellemeiről és angyalairól; az Athanasiusról nevezett hitvallásról; az Úrról; a hitről; az isteni szeretetről; az angyali bölcseségről; a megigazulásról és jó tettekről, sat. L. Swedenborgs Leben cet. I. r. 94—110. l.; tanrendszerének, kifejtését u. o. II. r. V. ő. Nanz, E. Swedenborg, der nordische Seher (2. kiad. Schwab. Hall., 1850.); Görres, E. Swedenborg u. sein Verhältniss z. Kirche (Speier, 1828.); Brickmann, Die Lehre der neuen Kirche begründet in der heil. Schrift. ü. übereinstimmt mit Vernunft u. Wissenschaft (Köln, 1871.); Baur, i. m. IV. k. 637—46.; Herzog, i. m. III. k. 497—98. l.

HETEDIK SZAKASZ.

BÖLCSÉSZET ÉS DEISMUS A XVII. ÉS XVIII. SZÁZADBAN.

129. Az újkori bölcsészet Wolfig.

A vallás és egyház reformatioját a bölcsészeté csak később és akkor követhette, midőn ezen fontos mozgalomhoz több irányu előkészitő reform utat tört. Előbb össze kellett omlani, téves iránya és helytelen módszere miatt, a scholasticismus rendszerének, mely a bölcsészetet a „hit szolgálójává" (ancilla theologiae) tette; ez akkor történt meg, midőn a sok téves gondolkodás végre az embert a helyesebb gondolkodás útjára terelte, midőn bebizonyult, hogy már a rendszer alapja is hibás, hogy a dogmákat észszerüen, a kijelentés tartalmát tudományosan bebizonyitni nem lehet (l. I. k. 148. c.). Előbb fel kellett támadni az elfeledés sírjából a classicus ó-kor tudományos szellemének s legyőzni azon téves, kritikátlan és ízléstelen módszert, mely a tudományos munkásságot jellemezte; ezen kedvező korszak akkor derült fel, midőn a classicus irodalmat az eredeti, tiszta forrásokból kezdették tanulmányozni (l. I. k. 151. c.). Előbb meg kellett történni az egyház reformatiojának, mely az új kor minden jóravaló törekvésének kiinduló pontját képezi: mely megkezdette a nemzetek függetlenségi harcát, az államnak és polgárnak az egyházi és papi gyámság alól való felszabaditását; mely az ember figyelmét a képzelet üres ködképeiről ismét a való természet felé forditotta, s a bálványozott tekintélyek romjain az állam és egyén szabadságának ösvényére vezette. Előbb véghez kellett menni a természettudományok országában azon nagyszerü forradalomnak, melyet *Copernicus* (mh. 1543.), *Keppler* (mh. 1631.) és *Galilei* (mh. 1642.) inditott meg, mely a régi világnézetet megdöntötte, az egyház tekintélye által szentesitett hiten jókora rést ütött, számos tévelygést és előitéletet megszüntetett s a vizsgálódás és kétkedés szellemét felébresztette. Ily előzmények után találták meg, bontották ki s fonták tovább ismét a valódi bölcsészeti fejlődésnek azon fonalát, melyet nyolc század vallásos dogmatismusa összekuszált s mint használhatlant eldobott.

Verulami Baco Ferenc [1]) az újkori bölcsészetnek csak küszöbén állapodott meg. Már korán meggyőződött arról, hogy a tudományok azért sülyedtek le oly mély színvonalra, mivel azokat természetes gyökerüktől a természettől és tapasztalattól elszakitották. Ezen bajon *két úton* kivánt segiteni: *objective*, a tudományoknak a tapasztalatra

és természetbölcsészetre való visszavezetése által; *subjective*, az érzéknek és szellemnek az üres elméletek és előitéletek nyűgéből való kiszabaditása által. Ezen két tényezőnek összeműködése vezethet a természettudományoknak egyedül helyes módszeréhez, az *inductiohoz*. Baco igen jó szolgálatot tett a tudománynak akkor, midőn a tapasztalást a gondolkodás tárgyává tette és a tudományos tapasztalás elvét felállitotta; de ennél tovább nem is ment, különben is művei nem kifejtett bölcsészeti rendszert, hanem csak részleteket tartalmaznak. Miután tehát Baco bölcsészete a tapasztalás terén mozgott, a hittudományokra befolyást nem is gyakorolhatott. Igaz, hogy a hit és bölcsészet közti viszonyra vonatkozólag azt mondta, hogy *a bölcsészet, ha csak felületét érintjük, istentől eltávolit, de ha mélyére szállunk, istenhez visszavezet;* de hogy a theologiát nem érdemesitette arra, hogy a tudományok reformatiojának sorozatába felvegye, megtetszik következő nyilatkozatából: „*Ha a vallást akarnám fejtegetni, el kellene hagynom az emberi ész csónakját, hogy az egyház hajójára szálljak; az pedig csak isteni iránytüvel vezethető helyesen, — legjobb lesz tehát e tárgyról hallgatni.*" Baco szerént bölcsészet és vallás két külön világ s az ember nem lehet mindkettőnek egyaránt őszinte polgára.

Sokkal nagyobb, de nem szivesen látott vonzó erőt gyakorolt a theologiára az új-kori bölcsészet tulajdonképeni alapitója, *Descartes* (Duperron) *Renát* [2]), az ó-kori idealismus megújitója, ki nemcsak a theologiától, hanem Aristotelestől is teljesen független állást foglalt el. Bölcsészeti rendszerében *a kétkedésből indult ki* (de omnibus dubito); miután átlátta, hogy saját gondolkodásán kivül semmisem bizonyos, eljutott saját létezése tudatához, s az ismeret alapelvéül kimondta: *cogito, ergo sum*. Ezen gondolat vezette őt *isten lételének bebizonyitásához*, igy okoskodván: a legtökéletesebb lény eszméje megvan az emberben, ezt nem maga az ember találta ki, hanem vele született, isten oltotta bele; ebből önként következik, hogy annak, a ki ezen eszmét az emberbe oltotta, léteznie kell, hogy az isten fogalma magába zárja az isten létezését is (Deus cogitatur, ergo Deus est; ontologiai bizonyitás). Isten az egyedül igaz substantia, azaz olyan lény, melynek létezése semmitől sem függ. Azonban Descartes ezen substantiából még két szélesebb értelemben vett substantiát származtatott le: a *gondolatot* és *létet*, a szellemi és testi világot, melyeknek összeköttetése csak gépies. És igy Descartes hiába igyekezett elkerülni a *dogmatismust*, mert a három substantia közetlen kész tényként szerepel; sőt a *dualismustól* sem menekülhetett, miután a gondolatot és létet egymástól elszigetelte, s a kettő egyesülését még az emberben is isten

segélyével történtnek állitotta. Végre Descartes az egyház tanát ugyan nyiltan nem támadta meg; de midőn az ismeret alapjáúl a tekintély helyett a kétkedést állitotta fel, a tekintélyre épitett hittan ellenségének tünt fel, s ezért mind a kath. mind a prot. egyház részéről megtámadtatott. Mindamellett is több ref. hollandi hittudós Descartes rendszerét, mint a praedestinatiot közelről érintőt, elfogadta s annak elvei szerént tanitott; de a cartesianusokat előbb a leydeni egyetem (1647.), utóbb a delfti zsinat (1657.) elitélte (l. 704. l.), míg a távol Erdély rendei ezen rendszer híveit védelmükbe vették (l. 721—22 l.). Franciaországban főleg a jansenisták és az oratorium atyái közt találkoztak Descartes hívei, kikkel e miatt a jezsuiták nagyon is éreztették vakbuzgó haragjukat.

Descartes rendszerét, mely a szellemi és anyagi világot teljesen elkülönitette, s mely a dualismusból nem tudott kibontakozni, *Spinoza Benedek*[3]) tökéletesitette, midőn Descartes három substantiájával szemben kimondta, hogy *csak egyetlen substantia van*, s ez minden létezőt magá bafoglal. Ezen substantia isten, mégpedig *a világgal azon egy isten*, mely önmagának oka, örök s azon kivül semmisem létezik; tulajdonságai nincsenek, meghatározhatlan (omnis determinatio est negatio), mivel korlátlan. Szellem és anyag, szóval minden tünemény az egyetlen substantiának *módozata* (= modus, modificatio = individuatio értelemben); maga az ember is ilyen módozat. Spinoza rendszerét ellenei atheismusnak nevezték, pedig nem istennek, hanem az egyes lényeknek valódi létezését tagadta; sokkal helyesebben nevezhető az akosmismusnak, vagy, mivel istenen kivül minden létezőt tagadott, pantheismusnak. Ezen rendszernek nemcsak elméleti része ellenkezik az egyházi tannal, még sokkal veszélyesebbnek tartották gyakorlati részét. Nem is csoda, hiszen, ha az ember az egyetlen substantiának csak módozata, akkor a szabadakarat csak képzelődés; az ember szabadnak hiszi magát, mivel azon okoknak, melyektől függ, végtelen láncolatát nem ismeri; ilyen képzelődés szülötte a jó és gonosz fogalma is, mivel semmisem történhetik isten ellenére. Spinoza a személyes istent, a személyes szabadságot, a személyes halhatatlanságot, a vallások ezen nagy eszméit téveseknek állitotta, s így, mint a keresztyén tan ellensége, kora hittudósai részéről csak kárhoztató itéletre számithatott. Ha Spinoza Descartes eszméit tökéletesebben kifejtette is; de a *dualismustól* ő sem tudott szabadulni, a szellem és anyag közti ellentétet ő sem tudta megoldani. Mindkettő törekvése azért maradt sikertelen, mivel oly két dolgot akart összehangzásba hozni, melyek közül az egyik (vagy talán mindkettő) abstractio, hypothesis. A kérdés megoldására

két út maradt: vagy a szelleminek az anyagiból, vagy az anyaginak a szellemiből való kimagyarázása. Ezen két út az *idealismus és realismus* (empirismus, sensualismus, materialismus), s ezeken haladt tovább a bölcsészet.

Az újkori bölcsészet realis irányának, az újkori empirismusnak és materialismusnak *alapitója* az angol *Locke János*[4]) volt, kiben a kritikai bölcsészeti irány vallásos érzülettel párosult, s ki átmenetet képez az angol deismushoz és francia felvilágosodáshoz is. Bölcsészete az ember ismerő tehetségének vizsgálásával foglalkozik s két főgondolaton alapul, t. i. nincsenek velünk született eszmék (negativ); minden ismeretnek alapja a tapasztalás (positiv). Az értelem fehér lap (tabula rasa), melyre csak a tapasztalás irhat ismereteket. A tapasztalásnak két útja van: a külső, az érzéklés (sensatio); a belső, az elmélődés (reflexio); ezek azon ablakok, melyeken az eszmék világa az értelem homályát áttöri. Másfelől azt állitotta, hogy *ész és hit* (kijelentés) nincs egymással ellentétben, hanem a kettő *a tudásnak csak különféle módja*. Ezen alapon *„A keresztyénség észszerűsége"* című művében a bibliai történeteket, csodákat, Krisztus messiásságát sat. védelmébe vette; egyedül a bűnről és megigazulásról nyilatkozott Pelagius szellemében. Leveleiben állam és egyház részéről korlátlan vallástürelmet követelt.

Locke empirismusával szemben épen az ellenkező utat választotta *Leibnitz Vilmos Frigyes*[5]), kit a német bölcsészet alapitójának, a német felvilágosodás úttörőjének és kiválólag keresztyén bölcsésznek szoktak nevezni. Különben Leibnitz a korábbi vallásos és egyházi érdekektől a bölcsészetnek kritikai feladataihoz egyengette az utat. Mindent felölelő világnézetét keresztyén szellemben lehetett magyarázni és alkalmazni. Midőn a szellemnek az érzéket egészen alárendelte; az isten céljának kutatásával az élet talányát megoldani igyekezett s kibékitő, megnyugtató világnézetet állitott fel: a vallással egészen egy úton haladt.

Rendszerében, Spinoza után, ő is *egy substantiat állitott fel;* de ezt munkás erőnek tekintette. Ezen substantia *egyes lény (monas)*, de nem az egyedüli. Az ős monason (isten, monas monadum) kivül végtelen sok monas van, melyek oszthatatlanok, kiterjedés nélküliek, szellemiek; s melyek mindnyájan a világegyetem tükrei és egy-egy kis világot rejtenek magukban. A világon létező minden dolog ilyen elemekből (monasokból) van alkotva. Ezen elemek a világ céljának elérése végett mindnyájan összehangzóan munkálnak *(harmonia praestabilita)*. Az igy rendezett világ a legjobb, különben nem létezhetnék *(optimismus)*. A monasoknak az ős monashoz való viszonya Leibnitz irataiban nincs kielégitőleg megmagyarázva Minthogy a monasok szellemi lények,

e szerént halál sincs és minden lény halhatatlan a maga monasaiban, melyek a látszó halál alkalmával különválnak és a látszó születés alkalmával új alakban egyesülnek. A monastan alapján még azt is állitotta Leibnitz, *hogy az eszmék velünk születnek*, hogy az eszes monasokból álló szellem minden érzéki benyomás nélkül képes gondolkodni s az eszméket önmagából kifejteni.

Leibnitznak a hitvállasoktól független bölcsészete különbözik az ő theologiájától, melyet „*Theodicee*“ (isten védelme) címü művében fejtett ki. E szerént isten a végtelen sok világ-terv közül a legjobbat valósitotta meg. Ezen legjobb világgal nem ellenkezik a rosz létezése (Bayle ellen); nem ellenkezik a *metaphisikai rosz*, mert a végesség és tökélytelenség a véges lényekkel szükségképen össze van kötve; nem a *természeti rosz*, mert az büntető és javitó eszközül szolgál; végre nem az *erkölcsi rosz*, mert a nélkül szabadság nem gondolható, s az a jónak korlátozása. Sőt e művében Leibnitz *az egyháznak minden tanát* (így Krisztusnak az úrvacsorában való jelenlétét, az ördög személyességét, a háromságot, stb.) *igazolta;* mert szerinte az, a mi az ész felett áll, nem okvetlen észellenes is; mert isten, ki a természet törvényeit megalkotta, azok alól fel is menthet (a csodák lehetségesek). Szóval Leibnitz az ő bölcsészetét a keresztyén tannal összehangzásba hozni törekedett, és mégis az orthodoxok őt, mivel nézeteit az elmélődés útján fejtette ki, hitetlennek, a szabad szellemüek pedig a szellemi rabszolgaság ügyvédének nevezték.

1) Baco London közelében, 1561. szül.; kiképeztetését Cambridge-ben és Londonban nyerte. Mint kitünő jogász a parlament működésében tevékeny részt vett. A fő állam-hivatalok fokozatain folyvást emelkedve, I. Jakab alatt lord-kancellárrá lett 1617.; de a fény elvakitotta, s bő költekezései a becsület útjáról letéritették. Az így alásülyedt férfiú hivatalai elvesztésével, pénzbirsággal és börtönnel lakolt. Kiszabadulása után magányba vonult s úgy halt meg 1626. Fischer Kuno, F. Baco (Leipzig, 1856.). Lewes, A philosophia története (ford. Bánóczi), II. k. 353—85. l.

2) Descartes la Haye-ben, Tournai-ben, 1596. szül.; az anjou-i jezsuita tanodában neveltetett; azután katonai pályára lépett s kiválólag a mathematikai tudományokkal foglalkozott. Ezen pályáról lelépve, több utazást tett Német,- Francia- és Olaszországban. 1629. Németalföldön telepedett meg, s ott adta ki legtöbb bölcsészeti és mathematikai művét. 1649. Krisztina svéd királyné Stockholmba hívta, hol már a következő évben meg is halt. Fischer Kuno, Geschichte der neuern Philosophie (Mannheim, 1854. s k.), I. k. 1—231.; Lewes, i. m. II. 386—416. l.

3) Spinoza, egy Portugáliából Hollandiába menekült zsidó család ivadéka, Amsterdamban 1632. szül.; a rabbi pálya állott előtte, de ő a classicus világot és Descartes bölcsészetét annál többre becsülte; keresztyén tudósokkal társalgott és a zsinagógát kerülte; e miatt hitfelei a zsidóság kebeléből kizárták és megátkozták. Spinoza nem tért át a keresztyén egyházba, s épen ezért nem

fogadhatta el a heidelbergi bölcsészeti tanszéket, melyre Lajos Károly vál. fejedelem hívta volt meg; hanem kenyerét optikai üvegek köszörülésével kereste meg, s Hágában szegénységben, de függetlenségben halt meg 1677. Fischer K., i. m. I. k. 235–595.; Lewes, i. m. II. k. 419–505. l.

4) Locke Wrington-ban, 1632. szül., hivatásúl az orvosi pályát választotta, de a bölcsészethez is nagy vonzalmat érzett. Shaftesbury grófnak, II. Károly nagy pecsétőrének barátsága egész életére döntő befolyást gyakorolt; ennek bukása után 1673. együtt mentek Hollandiába, együtt pártoltak Oraniai Vilmoshoz. A gróf halála után (1689.) Locke hazájába tért, magas államhivatalt viselt, melyről 1700. lemondván, a sz. irás magyarázatával és a keresztyénség igazolásával foglalkozott, meghalt 1704. Lewes, i. m. II. k. 525–69.; Henke, i. m. II. 478—80. l.

5) Leibnitz V. Fr. Lipcsében, 1646. szül.; az ottani egyetemen kezdte meg jogi tanulmányait, s bár kitűnően végzett, mégsem lépett az akadémiai pályára, hanem több udvarnál tartózkodott s különböző ügyekkel bizatott meg. Utóbb Hannoverben, mint János Frigyes könyvtárőre. töltötte el életének nagy részét; időközökben a berlini, bécsi s más udvaroknál is megfordult. Az ő kezdeményezésére alapitott berlini t. akadémiának (1700.) ő volt első elnöke. VI. Károly császár az ő érdemeit birodalmi tanácsossággal és bárósággal jutalmazta. Végre Hannoverben fejezte be életét 1716. Fischer K., i. m. II. k. 1—516.; Lewes, i. m. II. k. 570–603. l.

130. A szabad gondolkodók vagy deisták.

Nemcsak a bölcsészek nagy része, hanem az úgynevezett *szabad-gondolkodók* is (freethinkers, esprits forts) ellenséges állást foglaltak el az egyházzal és a hagyományos theologiával szemben. A XVIII. század általános felvilágosodásának ezen úttörői a vallásos ismeret valódi forrásainak a természetet és észt tartották. Ezen irány legelőbb a felekezeti viszályoktól dúlt Angliában tűnt fel, s azon cél elérésén fáradozott, hogy a pártviszályokon felülemelkedve, a vallásos igazság számára olyan tért keressen, hol az ellenséges pártok találkozhassanak, hol a tudás a hittel kibékülhessen, s a keresztyénség a kor műveltségével békében megférhessen. Ezen irányt *naturalismusnak* azért nevezték el, mivel a positiv vallásokat egy könnyen érthető természetvallásból vagy észszerű hitből igyekezett levezetni és egyszersmind oda visszavezetni. Ezen irányt *deismusnak* is nevezték, de nem metaphysikai értelemben, mely a pantheismussal szemben istent, mint a világ felett működő s a világgal csak külső viszonyban (mint az óra az óráshoz) álló hatalmat fogja fel; nem is a theismus ellentétéként, mely az élő istennek a világra vonatkozó folytonos munkásságát vitatja; hanem azon iránynak megjelölésére alkalmazták, mely, a történelem és hagyomány mellőzésével, egyedül a gondolkodás útján kifejtett „tiszta isten-hitet“ állitotta szembe a kijelentéssel, s akarta azt szabályzóúl, irányadóúl elfogadtatni.

Ezen iránynak legkitűnőbb képviselői voltak Angliában, a XVII.

században: *Herbert Eduárd* (utóbb Cherbury lord), a tudományosan képzett, becsületes és tisztelt államférfiú, kiben a kegyesség némi rajongással volt vegyülve (mh. 1648.). Herbert a későbbi empiristákkal és sensualistákkal szemben erősen hitte, hogy a vallásnak igaz alkotó elemei az emberrel születnek, és épen ez az embernek különös ismertető jele. *Főművében* [1]) *a vallás összes igazságát öt pontba foglalta össze*, nevezetesen, hogy 1) létezik egy legfőbb lény; 2) kit az emberek tisztelni tartoznak; 3) az istentiszteletnek leglényegesebb része az erény és kegyesség gyakorlása; 4) az emberi természetben megvan a bűntől való irtódzás és azon követelés, hogy az elkövetett bűnért igaz bánat és megjobbulás által kell engesztelést szerezni; 5) isten jóságából és igazságosságából következik, hogy az ember mind ezen mind a jövő életben érdeme szerént jutalomban vagy büntetésben részesüljön. Herbert meg volt győződve arról, hogy ha ezen pontokat fogadnák az igaz kath. egyház alaptételeiül, ezen egyházban minden okos lény egyesülhetne. Különben is a vallásokban meglevő többi elemek vagy az emberi önkény és találékonyság vagy a papi csalás zavaros forrásaira vezethetők vissza; még a *kijelentés* is nagyon kétes, mivel ismertető jelei bebizonyithatlanok. *Hobbe Tamás* (mh. 1679.), a sötét kedélyű, éles elméjű, a gúny mérges fegyverét is forgató bölcsész, az absolut királyi hatalom híve, bölcsészetében a skepticismus, materialismus és pessimismus elemeit vegyitette össze. Szerinte az ember önző és gonosz; hogy ezen tulajdonságainak káros következményei korlátoztassanak, az emberi gonosz hajlamok megfékeztessenek, ez az állam feladatai közé tartozik. Az államnak kell rendelkezni a *vallás* felett is, mely különben is csak subjectiv képzeleten alapul, miután objectiv alapja az emberi szellem ismeret-körén kivül esik. A *keresztyén vallás* a görög bölcsészet szineivel festett keleti ábrándkép; de hasznos szer a forradalom ellen, alkalmas támasza a világi hatalomnak a polgárosultság fejlesztésénél és a rend fenntartásánál; minden polgár ugyan azt hiheti, a mi neki tetszik, de hite nyilvánulásának módját, az egyházi ügyeket az állam képviselőjének, a királynak van joga szabályozni. A *természeti állapot* helyébe, mely bellum omnium contra omnes, a szervezett állam lépett, melynek feje absolut hatalommal rendelkezik. Főművében [2]) az állam egy mindent elnyelő bálványnak van feltüntetve. *Blunt Károly* (mh. 1693. mint öngyilkos) is azt vitatta, hogy vallás dolgában az állam a legfőbb tekintély; a keresztyénséget ugyan nem tagadta meg, de éles gúnynyal igyekezett azt homályba boritani, midőn Jézust Tyanai Apolloniussal helyezte egy sorba s a keresztyénség alapjául csak az észt ismerte el.

A keresztyén vallás és egyház ellen megindult ellenséges áram-

latnak más országokban is találkoztak egyes képviselői. Ilyen volt *Németországon Knutzen Mátyás*, egy holsteini koborló papjelölt, ki Jenában (1674 óta) az atheismusnak és ezzel kapcsolatos erkölcstelen tanoknak hirdetőjeként lépett fel. Számos népszerű röpiratában azzal dicsekedett, hogy Jenában és környékén 700 híve van, kiket a *lelkiismeretesek (constientiarii) község*e egyesit. Az egyetemi hatóság szigorú vizsgálatából azonban kiderült, hogy az emlitett község nem létezik; Knutzen pedig a megérdemlett büntetés elől idejében elillant. Knutzen szerént mind a török mind a keresztyén „Koran" hazugság és csalás terméke; az ész és lelkiismeret az igazi sz. irás; házasság, papság és világi hatóságok egészen szükségtelenek [3]).

Franciaországban a skepticismus úttörője *Bayle Péter* [4]) volt, kit kortársai önzéstelen, nagylelkű, igazságszerető és egyszerű férfiúnak rajzolnak. Első irataiban a babonaságot és lelkiismereti kényszert támadta meg; az előbbire az 1681. megjelent és általános rémülést okozott üstökös, az utóbbira a francia protestánsok üldöztetése szolgáltatott alkalmat. De midőn azt bizonyitgatta, hogy a babona veszélyesebb az istentagadásnál, s hogy isten lételének szokott bizonyitásmódjai alaptalanok: kimondták rá, hogy skepticus és atheista. Önkénytelen magányányában irta kedvelt főművét, *történelmi-kritikai szótárát*, melyben a világ-, egyház- és irodalom-történetéből válogatott személyek és események felett nem annyira tudományos, mint inkább szellemes, élces szemlét tartott. Ezen művében őszintén bevallotta, hogy a természetfeletti dolgokról semmitsem tudhatunk; a tárgyalt szent történeteket pedik oly kétes színben rajzolta, hogy e miatt őt a deisták és vallás-csúfolók osztályába sorozták. Az újkori bölcsészek közül senkitsem követett, és azon sejtelmének adott kifejezést, hogy azok az emberiséget egy lépéssel sem vitték előbbre; ki merte mondani, az akkor (és még most is) uralkodó előitélettel szemben, hogy a szigorú erkölcs a hitetlenséggel, sőt az isten-tagadással is megférhet; ösvényt tört a XVIII. század felvilágosodásához, és „szótára" a haladás minden barátjának majdnem szentirásává vált [5]).

1) De veritate prout distingvitur a revalatione (Paris, 1624.).

2) Leviathan or the matter, form and authority of government (London, 1651.). Összes művei latinúl Amsterdamban 1688. jelentek meg.

3) Musäus, Ableinung der Verleumdung, ob väre in Jena eine neue Secte der Gewissenhaften enstanden (Jena, 1675.).

4) Bayle P., egy ref. prédikátor fia, 1647. Carla-ban szül.; több egyetem meglátogatása után nagyon nyugtalanitotta azon gondolat, hogy a ref. egyháznak nem minden tanát lehet bebizonyitani. A kétkedés elől a tekintélynek hódoló római egyház szárnyai alá menekült; de ott sem tudott megnyugodni, újra visszatért a

ref. egyházba, s Genfben szorgalmasan tanulmányozta a theologiát. Azután egy ideig Sedanban bölcsészettanár volt; midőn XIV. Lajos az akadémiát (1681.). bezáratta, Rotterdamba vonult s a gymnasiumban bölcsészetet és történelmet tanitott. Ezen hivatalát eretnekség gyanuja miatt, 1693. elvesztvén, a magán életbe vonult s 1706. halt meg. Fő műve: Dictionaire historique et critique, 1695—97. jelent meg két kötetben, s oly gyorsan elkelt, hogy a következő évben új kiadást kellett rendezni. Maizeaux, Vie de P. Bayle (Amsterdam, 1730.); Feuerbach, P. Bayle (2. kiad., Leipzig, 1844.).

5) Lechler, Gesch. des englischen Deismus (Stuttgart u. Tübingen, 1841.); Pünjer, Gesch. der christl. Religionsphilosophie seit der Reformation (I. köt. Braunschweig, 1880.). V. ö. Giesler, i. m. IV. k. 6–8., 13—14.; Herzog, i. m. III. k. 535—37., 583.; Henke, i. m. II. k. 472—78. l.

NYOLCADIK SZAKASZ.

A FELVILÁGOSODÁS KORA ÉS ANNAK BEFOLYÁSA AZ EGYHÁZRA.

131. Szabadgondolkodók vagy deisták a XVIII. században.

Locke bölcsészetéből az angol deisták új erőt meritettek, a bölcsészet fegyvereit merészebben forgatták a positiv keresztyénség ellen, sőt egyesek annak történelmi alapját is megtámadták.

Igy *Toland János* (ir kath. szülők gyermeke 1670. szül., korán a ref. egyházba tért át, mh. 1722.), jeles képzettségű, tudós „*A keresztyénségben nincsen titok*“ című művében a kijelentés szükségtelenségét igyekezett bebizonyitani. Szerinte nem a kijelentés tekintélye emeli a keresztyénséget a többi positiv vallás fölé, hanem annak észszerűsége; a sz. irásnak is csak észszerű tanai tartoznak a keresztyénség lényegéhez; a hit alapja is az ész, mert ez itéli meg, hogy mi hitelre- és istenhez méltó. „*Nazarenus vagy zsidó, pogány és Mohamed-féle keresztyénség*“ című művében kimondta, hogy az ős keresztyénség ebjonitismus volt, s az iszlám is a keresztyénség felekezete. „*Pantheistikon*“ című latin művében (1720.) az általa tervezett pantheista vallásos társulat tanait, szervezetét és szertartásait adta elé. Első főművét a parlament (1697.) megégetésre itélte, s ezen sorsot szerzője is csak az által kerülte el, hogy még idejében elmenekült [1]).

Cooper Ashley Antal (később shaftesbury-i lord, Locke pártfogójának unokája, mh. Nápolyban 1713.) a derék államférfiú és jeles iró, főművében [2]) kimondta, hogy a kijelentésnek az észszel egyeznie kell, hogy a kijelentésre méltó hitnek csodákkal való igazolására nincs

szüksége; hogy a keresztyén vallás, mely a jövő életben jutalmat vagy büntetést igér, az erénynek többet árt, mint használ; hogy az igazi erény csak azon tiszta szeretetben verhet gyökeret, melyet az egész világon uralkodó isteni rendnek és szépségnek szemlélése ébreszt bennünk.

Collins Antal (békebiró az essexi grófságban, mh. 1729.) a szabadgondolkodás szükségét bizonyitgatta s egyik műve után kezdették ezen irány híveit *szabadgondolkodóknak (freethinkers)* nevezni. Szerinte a szabad gondolkodás, azaz az értelemnek független használata az igazságnak és a veszélyes tévelygésektől való megszabadulásnak egyedüli útja; szükséges az a társadalom jóllétére és szükséges a sz. irás tanuságai szerént is. A prophéták, az apostolok szabadgondolkodók voltak, maga Jézus is elutasitotta a rabbi nevet, Pál folyvást bizonyitott és nem akart tekintélyre támaszkodni. A jelenlegi lelkészeknek és hittudósoknak ellenkező véleményei csak azt bizonyitják, hogy a keresztyénségben kevés az állandó, igaz tartalom. Collins egy másik művében az ó- és új-szövetségnek egymáshoz való viszonyát, az ó szövetségi jóslatoknak az új-szövetségben való alkalmazását és magyarázatát is szigorú birálat alá vette. Az új szövetség, az ő nézete szerint is, az ó-szövetségen alapul; maga Jézus is csak azt ohajtotta, hogy őt az ó-szövetségben megigért messiásnak ismerjék el; épen igy tettek az apostolok is, midőn az evangeliumot igazolták. Azonban később ezen bizonyitásmódnál az allegoriai magyarázatot alkalmazták és igy lassanként *a keresztyén vallásból allegorizált zsidó vallás lett.* Ebből aztán Collins azt következtette, hogy az allegoriai magyarázat jogosultságának megszüntével megszünik a keresztyén vallás jogosultsága is [3]).

Woolston Tamás, a cambridgei egyetemen fellow, hasonlóan allegoriának tekintette az új-szövetségét és csak ezen felfogást tartotta a tárgyhoz méltónak. Midőn ezen gondolatait egy művében (1705.) közzétette, az egyetemből kizáratott. Ezután még nyersebb hangu iratokban támadta meg a keresztyénség isteni voltának a csodákkal való szokásos bizonyitását; a csodás elbeszéléseket, a feltámadás történetét is, sorban vizsgálat alá vette; az azokban levő hihetetlen és méltatlan vonásokra gúnyosan rámutatott, s eredményül kimondta, hogy azoknak csak mystikus értelmezése lehet helyes. Ezen éles támadásaiért Woolstont pénzbirságra itélték, s miután fizetni nem tudott, az adósok börtönébe került és ott is halt meg (1731.)[4]).

Mandeville Bernát (francia szülők gyermeke, Hollandiában szül., mint orvos Londonba ment s ott is halt meg 1733.) a *„Zsongó méhkas, vagy a becsületesekké vált gazemberek“* cimü iratában az emberek különböző osztályainak gyengéit és bűneit ostorozta; azután oly

képzelt boldog állapotot rajzolt, melyben háboru, bűn, szükség, fényüzés, dicsőség sat. nem volna; végre azt következtette, hogy az államok nagysága nem függ azoknak erkölcsösségétől, ellenkezőleg a bűnök, a szenvedélyek az államok virágzásának feltételei. Ez valóságos gúnyirat volt, mely az egyház eszményét és erkölcsét sujtotta[5]).

Tindal Mátyás, oxfordi jogtanár (mh. 1733.) „az elvont deismus nagy apostola," élete vége felé irt művében azt igyekezett bebizonyitni, hogy csak egy igaz, az észszel megegyező vallás van, *a természetvallás, mely a teremtés adománya;* ezt a kijelentés sem nem emelheti, sem nem csökkentheti; Jézus is csak ezt újitotta meg, s ennek úgynevezett természetfeletti, észszerütlen elemei csak a későbbi ámitó papok találmányai[6]).

Morgan Tamás (presbyteri prédikátor, Arius-féle nézeteiért hivatalát elvesztette, később mint orvos működött, mh. 1743.) a Tindal által felfedezett ős vallást tüzetesebb vizsgálat alá vette, az ó-szövetségi történetek régibb korszakait hihetetlen mythosoknak tartotta; a keresztyénség összes mysteriumairól (Jézus áldozati haláláról is) azt állitotta, hogy azok helytelenül értelmezett allegoriák, melyekhez Pál is kénytelen volt alkalmazkodni, habár ő a keresztyénségnek a zsidó elemektől megszabaditója és igazi szabadgondolkodó volt[7]).

Chubb Tamás, salisbury-i keztyűs (mh. 1747.), több-kisebb iratában azt fejtegette, hogy a vallás az erkölcsben áll, isten létele az észszel nem ellenkezik, de az egyház hittételei azzal nagy mértékben ellenkeznek. A keresztyénség igazában természeti erkölcsi törvény, de az apostolok azt félreértették; ezen törvény megsértője, ha bűnét meg nem bánja, a jövő életben büntetésben részesül[8]).

Bolingbroke lord (az ismeretes miniszter, ki felségsértéssel vádoltatott, de kegyelmet nyert, mh. 1751.) a vallást nem tartotta öncélnak, hanem a népeket fékező eszköznek, maga pedig azzal legkevesebbet sem törődött. Gyülölte a deistákat, mivel a vallásnak, az állam ezen célszerü eszközének megsemmisitésén munkálnak. Isten lételén s a világ teremtésén kivül minden érzékileg észre nem vehető dolgot mesének és álomnak tartott[9]).

A positiv keresztyénség ellenei, a deisták közé szokták még sorozni *Hume Dávidot* (Edinburgban szül. 1711., ugyanott könyvtárőr volt, mh. 1776.), a hires skót történetirót és skeptikus bölcsészt, ki az emberi ismeretnek, valamint a természetvallásnak is bizonyosságán kételkedett; különösen megtámadta azon érthetetlen módszert, mely a vallás igaz voltát a csodákkal törekszik bebizonyitni. „*A vallások természet-története*" cimü művében azt állitotta, hogy az ős ember teljes

vad állapotban élt, s hogy midőn a természet tüneményei okainak kifürkészésén fáradozott, akkor tette le a vallásnak első alapköveit[10]).

Különben a deismus a népnél nem talált pártolásra, s ilyen irányu községek alapitásáról szó sem lehetett; inkább csak a müveltebb körökben hóditott s hatása az egyház iránti közönyösségben nyilvánult. A deismus, mely az ész és kijelentés közt áthidalhatlan ürt látott s a keresztyénségnek észszerü bebizonyitását lehetetlennek nyilvánitotta; a deismus romboló munkájával akkor hagyott fel, midőn belátta, hogy ujat, a közönséget érdeklőt többé nem mondhat, s midőn az egyház, melynek épen beteges élettünetei idézték fel ezen ellenséges mozgalmat, az elhagyott jobb útra és egészségesebb viszonyok közé ismét visszatért[11]).

1) Toland művei: Christianity not mysterious, or a treatise shewing that there is nothing in the gospel contrary to reason nor above it (London, 1696.); Nazarenus or jewish, gentile and Mahometan Christianity (London, 1718.).

2) Cooper műve: Characteristics of men, manners, opinions, times (3 köt., London, 1733.).

3) Collins művei: A discourse of freethinking, occasioned by the rise and growth of a sect call'd Freethinkers (London, 1713.); Discourse on the grounds and reasons of the Christian religion (London, 1724.).

4) Woolston művei: The old apology for the truth of Christian religion against the Jews and the gentiles revived (London, 1705.); Six discourses ont the miracles of our saviour (London, 1727—30.).

5) Mandeville, The tale of bees (London, 1706.); Free througths on religion.

6) Tindal, Christianiti as old as creation, or the gospel a republication of the religion of nature (London, 1730.).

7) Morgan, The moral philosopher (3 köt., London, 1737.); Resurrection of Jesus (u. o. 1743.).

8) Chubb, The true gospel of Jesus Christ asserted (London, 1738.).

9) Bolingbroke, Philosophical works (London, 1754., 5 köt.).

10) Hume, Inquiry concerning human understanding (London, 1748.); Dialogues concerning natural religion (u. o 1778.).

11) L. a 130. c. 5. j. emlitett két első művet; Gieseler, i. m. IV. köt. 9—11.; Herzog, i. m. III. k. 537—39.; Henke, i. m. II. k. 480—89. l.

132. A francia felvilágosodás, s ennek hatása Magyarországon.

Ha Angliában a deisták, a józan észre támaszkodva, a kritika éles fegyverével támadták is meg a positiv keresztyén vallást; de legalább elismerték, hogy az emberben eszményi és erkölcsi elem is van; legalább a vallást általában az emberi élet tényezői közül nem akarták kizárni. A hitetlenségnek nyilt, vakmerő hirdetésétől megóvták őket az angol nemzetnek komoly conservativ jelleme és kedvezőbb társadalmi

viszonyai. Midőn azonban az angol földön keletkezett áramlat Franciaországba is átcsapott, a hevülékenyebb franciáknál oly viharrá fejlődött ki, hogy annak romboló erejét egész Európa megérezte.

A *francia felvilágosodás* szellemeskedő bölcsészete már nemcsak a positiv keresztyén tan ellen inditott irtó háborut, hanem általában magát a vallást is vakmerően megtámadta, mégpedig nem a komoly kritikának súlyos, hanem a gúnynak, elmésségnek és nevetségnek könynyü, de annál veszélyesebb fegyvereivel. És ez igen természetes, hiszen Franciaországnak már régóta téves irányban haladó politikai és társadalmi viszonyai csak ilyen fanyar gyümölcsöket teremhettek. Azon Franciaországban, melynek udvara a feslettség, képmutatás, cselszövény légkörében fényelgett, melynek kormányát gyakran kéjhölgyek szeszélye vezette; azon Franciaországban, hol a nemesség a népnek verejtékes szerzeményét kicsapongásokra pazarolta el, hol a birákat és tisztviselőket meg lehetett vásárolni, hol a papság tudatlanságát csak képmutatása és kevélysége múlta felül, hol az elfogatási levelek (lettres de cachet) könnyelmü osztogatása miatt a polgárok személyes szabadsága egy pillanatig sem volt biztos, hol az igaz kegyesség csak üldözésre számithatott: ezen Franciaországban a rothadt politikai és társadalmi állapotok a nemzetet oly lejtőre juttatták, mely a durva materialismus posványában, a legönzőbb és legsivárabb moralnak ezen buja talajában végződött. Ily légkörben nőtt fel és izmosodott meg azon *szabadszellemü ellenzék*, mely elkeseredett harcot inditott a csalhatatlan állami (kath.) egyház, a zsarnok és korhadt állami intézmények ellen, s utóljára szenvedélyétől elvakitva, mint javithatlan ócska ruhát, magát a vallást is félredobta. A felvilágosodás merész apostolait a szigorú könyvvizsgálattal és a rettegett Bastille-al szemben főrangu hölgyek s hatalmas külföldi fejedelmek (II. Frigyes, II. József, II. Katalin) vették védelmükbe. Egyes szellemes hölgyek (Tencin, Geoffrin, de Deffant, l'Espinasse Julia) termeiben irodalmi összejöveteleket tartottak, s az udvar életét, a vallásos, politikai és társadalmi állapotokat az élc, gúny és kritika rostájában minden oldalról kimélet nélkül szellőztették. A női köröknél még sokkal merészebbek, ledérebbek, de alaposabbak és tudományosabbak voltak azon férfi körök, melyek *Holbach* báró, *Helvetius* és más materialisták körül csoportosultak.

Ezen messze terjedő és mindent forrongásba hozó mozgalom jelesebb képviselői közé tartozott *Voltaire*[1]), a költő, történetiró, bölcsész és kritikus, ki összes tehetségét arra forditotta, hogy az embert jogainak tudatára ébreszsze. Voltaire sokirányu irói munkássága, ragyogó, művészi előadása által kora és hazája gondolkodásmódjára sokkal nagyobb

befolyást gyakorolt, mint bármelyik kortársa. Sokan istentagadással vádolták, holott ő egy legfőbb lény hitét oly szükségesnek tartotta, hogy ezen kérdésre vonatkozólag kimondotta, hogy *ha isten nem volna, ki kellene eszelni egyet*. A *halhatatlanság* hitét különösen a nép számára tartotta szükségesnek. A *szabadakaratra* nézve ingadozott; szerinte nem az akarat szabad, hanem a cselekvés. Engesztelhetetlen gyülölettel fordult a positiv egyház visszaélései és a lelkiismereti kényszer ellen, ezeknek megsemmisitésére minden eszközt jónak itélt. Nála a vallást a moral helyettesitette; de szép, tiszta erkölcsi tanait maga nem igen követte. A felvilágosodásnak nemcsak nagyhangu szónoka volt, hanem azt tettekben is igyekezett megvalósitni; e mellett bizonyitnak azon harcai, melyeket a vakbuzgó papság embertelen türelmetlensége ellen vívott, s azon számos jó tette, melyekkel kapzsisága mellett is, egyes üldözötteket vagy nyomorra jutottakat elhalmozott.

Montesquieu Károly báró (Bordeaux vidékén szül. 1689., mh. 1755.) a mélybelátásu állambölcsész és Franciaország politikai szabadságának első apostola, vallás dolgában az erkölcsöt tekintette főnek, és az szerinte a kötelező parancsokon és a cselekvés szabadságán alapul. *Persa leveleiben* (Lettres persanes, 1716.) egy Parisban tartozkodó persát léptetett fel, ki azon kor politikai, társadalmi és vallásos ferdeségeit metsző gúnynyal itéli el; a többek közt a pápáról azt mondja, hogy boszorkánymester, ki elhitette a szellemes francia néppel, hogy három annyi, mint egy, s hogy a kenyérből néhány elmondott szó után többé nem lesz kenyér sat. *A törvények szelleme* (Esprit des loix. 1748.) címü főművében három kormányformát különböztetett meg: a köztársaságnak az erény, az egyeduralomnak a tisztelet és a kényuralomnak a félelem az elve. E mű a kényuralom ellen irányul, s ha vannak hiányai, de emelkedett eszméket is tartalmaz; ilyen a törvényszékek függetlensége, a rabszolgaság eltörlése, sat. De már a *vallásszabadságot*, sőt még a teljes türelmet sem tartotta megengedhetőnek; azonban a hitnyomozószék működését határozottan kárhoztatta, mivel szerinte az istenkáromlás lehetetlenség.

Condillac[a]) előbb Locke-t követte, de később független állást foglalt el; s míg Locke különbséget tett az elmélődés (reflexio) és érzékelés (sensatio) közt; addig Condillac szerént az elmélődés is az érzékelésen alapul (sensualismus). Ezen gondolat kifejtése közben az embert tökéletes állatnak, az állatot tökélytelen embernek nevezte; s ha nem is állitotta nyiltan, hogy a lélek is anyagi, s ha nem is tagadta isten létét, de a sensualismus utján odáig haladt, hogy a materialismustól csak egy lépés választotta el.

Helvetius (Claude Adrien egy parisi orvos fia, 1715. szül., mh. 1771.) a közéletben egy tiszteletre méltó, emberszerető férfiú, sokkal jobb volt, mint a minő eszméket hirdetett. A sensualismust gyakorlatilag fejtvén ki, az erkölcs alapelvéül az *érzéki gyönyör kielégitését* állitotta fel. Szerinte mindennemű tevékenységnek rugója az *önérdek*; az ember nem azért teszi a jót, mivel jó; a roszat sem azért teszi, mivel rosz, hanem azért, mivel saját érdeke úgy kívánja. Az emberi szellemet a szenvedély táplálja, épen ezért nevelésnek, törvényhozásnak arra kell törekedni, hogy a szenvedélyt ébreszsze fel, különben sikerre nem számithat. „*De l' esprit*“ (1758.) címü hires könyvével, melyben erkölcsi elveit fejtegette, vallást, papot, királyt, sat. gúny tárgyává tett, a hatalmasokat és kegyeskedőket annyira felingerelte, hogy a parlament a könyvet megégettette; de épen ez által a figyelmet oly mértékben ébresztette fel, hogy nevezett mű rövid idő alatt ötven kiadásban és majdnem minden europai nyelven jutott a forgalomba. Az üldözést szerző csak az által kerülhette el, hogy állitásait hivatalosan megtagadta.

A francia felvilágosodásnak még határozottabban skeptikus irányát jelöli az *Encyklopaedia*[3]), mely könnyen érthető, csípős, élces nyelven, de leplezve az állami törvények jogosultságát, az erkölcsi szabadságot, a szellem és isten létét tagadta. E művet többek közreműködésével *Diderot* és *d' Alembert* szerkesztette. *Diderot*[4]), a szellemes, nagy műveltségü, emberszerető, őszinte férfiú, a keresztyén hit alapjáról, a deismuson át a naturalismushoz jutott. Mint naturalista a személyes istent, személyes halhatatlanságot s az anyag és szellem közti különbséget tagadta. Nézete szerént az egész természet lelkes lény, az egyetlen valódi lény, melynek az élő lények csak részei. Erkölcsi jelleme nem engedte, hogy következetes materialista legyen; és csakugyan Diderot különbséget tett az erény és bűn, a jó és rosz között; szerinte az a jó, a mi az egyesek előnyét az általános jóllétnek alárendeli, az ellenkező pedig rosz. Egész élete ezen erkölcsi tanoknak hű tükre volt. A másik szerkesztő, *d' Alembert*[5]), a Locke bölcsészetét követte, az érzékfeletti dolgok kérdését nem feszegette; Voltaire előtt egy alkalommal úgy nyilatkozott, hogy minden metaphysikai homály közt egyedül a skepticismust tartja észszerünek; általában bölcsészeti irányát a megnyugvás (resignatio) jellemzi.

Határozottan a materialismus körében mozog azon roszhírü munka, mely „*Système de la nature*“ címen, a már akkor halott Mirabaud akad. titkár neve alatt, jelent meg Londonban (1770.). Ezen mű azon kör terméke, mely *Holbach*[6]) báróinál szokott összegyülni, s melyben

Diderot, Grimm s mások voltak irányadók. Nagy valószinüséggei Holbach szerkesztette; irásmódja nem nagyon vonzó, de igen merész. *Alapgondolatai* szerént az örök anyagon kivül semmi sincs; ebből áll elé és ebbe tér vissza minden. A vonzás és taszitás hozza létre a dolgok kapcsolatát és különféleségét, melyek örök változhatlan törvényék szerént alakulnak. Az ember nem szellemi és anyagi, hanem tisztán anyagi lény; a gondolkodás és akarat az agynak módosulatai. Isten nincs, a mit istennek neveznek, az a folytonosan mozgó és munkálkodó örök anyag. Szabadság, halhatatlanság képtelenségek; az ember más természeti lényektől nem különbözik, a szükségesség vak eszköze; a test felbomlása után az emberből csak az utókor emlékezete marad fenn. A valódi boldogság nem a jövő életben, hanem itt, e földön, embertársaink szeretetének megnyerésében található fel. „Embertársaim — mondja a nevezett mű — az én boldogságomat csak azon esetben fogják előmozditni, ha az én boldogságom az övéket nem gátolja. Saját boldogságom érdekében szükséges, hogy az ők barátságát, elismerését megnyerjem. Az igaz erény abból áll, hogy saját boldogságunkon munkálván, a másokét is elémozditsuk.“ Szóval ezen munka szerént a vallás és erkölcs csak a babona, az emberi képzelődés terméke; ellenben az atheismus, materialismus és fatalismus a legmélyebb bölcseség. Ennyi őszinteség és vakmerőség a hivőket egészen felingerelte, még Voltaire-t és II. Frigyest is megbotránkoztatta.

A természet rendszerét már jóval megelőzte a materialismusnak buzgó hive, *La Mettrie Gyula* [7]), ki azon alapelvből indult ki, hogy szellemi nem létezik; az embernek legfőbb célja a természeti, az érzéki gyönyör. Isten lételének hite nemcsak alaptalan, hanem káros is. A világ addig nem lehet boldog, míg az atheismus egészen el nem terjed; míg a hittudósok a vallás-háborukkal együtt el nem enyésznek, s a természet jogai nem érvényesülnek. A lélek üres név; az, a mi gondolkodik, a testnek egy része, az agy. Az embernek az állatok felett csak annyi előnye van, hogy agya szerkezete tökéletesebb és nevelésben részesül. A halhatatlanság képtelenség. A halál beálltával mindennek vége; tehát addig kell élvezni, a míg lehet.

Végre *Rousseau* [8]), az újkor Diogenese, a szegény, de kopott ruháira büszke, független férfiú, csak a természetesért lelkesült, s a természet szépségeit a rajongó lelkesedésével és ékesszólásával rajzolta. Erkölcsi és nevelési alapelveit a szabadakaratból fejtette ki. A szabadakarat különbözteti meg az embert az állattól és teszi képessé a tökéletesedésre. Az erény rugója nem a szokás, nem is az önérdek, hanem az igazságosságnak és erénynek a lélekben levő öröklött elve, a lelki-

ismeret, mely saját tetteinket s a másokéit jónak vagy rosznak itéli. Ezen erkölcsi eszmékből fejtette ki Rousseau az ő nevelési rendszerét, melyet kiválólag „*Emile*"-jében tárgyalt. Az egyháznak az eredendő bűnről szóló tanitásával szemben azt állitotta, hogy az ember, mint isten teremtménye, jónak születik, és csak az emberi társaságban lesz gonoszszá. A nevelésnek tehát az a feladata, hogy az embert a természethez vezesse vissza. Ha ezen elmélet hamis is, de mégis meg volt az a hatása, hogy megtanitotta az embert arra, hogy első sorban legyen ember és csak azután pap, tisztviselő, katona sat. Rousseau politikai művéből (Du contrat social) csak azon rész ismertetésének van itt helye, mely *az államban a vallást tárgyalja*. E szerént az államban egy minden polgárt kötelező hitvallásnak kellene lenni, s azokat, kik azt nem akarnák elfogadni, az állam jogosan száműzhetné. Ezen *hitvallás pontjai* volnának: az isten léte, a jövő élet, az igazak boldogsága, a gonoszok megbüntetése, az államszerződés és törvények szentsége, a türelmetlenség megbüntetése. E mellett az állam mindazon vallásokat megtűrhetné, melyeknek hitelvei a polgári kötelességekkel nem ellenkeznének; de semmi esetben sem az olyan vallást, mely azt vitatja, hogy saját egyházán kivül nem lehet üdvezülni.

Azon tanok, melyeket a felsorolt férfiak hirdették, a francia társadalomnak minden rétegét áthatották, s előkészitették azon óriási vihart, mely ledöntötte az önkényen nyugvó trónt s a korhadt állam-alkotmányt; széttépte azon hálót, melyet a papuralom a lelkiismeret korlátozására feszitett ki. A papságnak határt nem ismerő visszaéléseit iszonyu, féktelen visszahatás követte; midőn az oltárokat ledöntötték, az istenbe vetett hit fáklyája is kialudt. De ugyanezen romboló vihartól megtisztitott légkörben fejlődtek ki a gondolat- és vallás-szabadság, a személyes szabadság, a törvény előtti egyenlőség, sat., az emberiségnek ezen szent eszméi, melyek — igaz, hogy tenger-vérárán — Europa jobb és szebb jövőjén, a népek szabadságán lassan, de biztosan munkálnak.

A francia felvilágosodásnak halványuló, késői sugarai *Magyarország* műveltebb köreit is érintették. Szembeszökőbb hatása, az 1790. évi nemzeti, alkotmányos és vallásos mozgalmak alkalmával, leginkább a kath. papságnak és némely keresztyén tanoknak nem igen válogatott nyelven való kigúnyolásából állott. Ezen irányt képviselik azon *népszerü gúnyiratok*, melyek az olvasó közönséget egész özönnel árasztották el. *Ilyenek voltak*: Mérő serpenyő, melylyel a fejedelem és papság hatalmát öszvemérte Trenck (1790.); A Jézus társaságbeli szerzeteseinek Khinából való kiüzettetése (Rómában, ál-helynév); A katekumenusi utazó ember; Az erőszakos téritőknek a szent vallással való

káros visszaélésekről egy igaz Catholicus (1790.) sat. Azonban a mozgalom a közhangulatnak ilyen éles, nyers nyilvánitásával még nem ért véget. A különben is felizgatott kedélyekre a francia forradalom rohamos fejlődése gyujtó hatást gyakorolt. *Martinovics Ignác*, a francia forradalmi szellemtől elkábitott, nyugtalan természetü, elégedetlen apát [9]), *Laczkovics János*, a mellőztetése miatt elkeseritett, dacos magyar katona [10]), és *Hajnóczy József*, a német müveltségü, ábrándokba merült hivatalnok [11]) egyesülve, előbb tollal, majd titkos társulatok tervezésével terjesztették a demokratiai és köztársasági eszméket; a királyság, a papság és nemesség kiváltságai ellen és az egyenlőség mellett izgattak. S míg előbb latinnyelvü iratokkal a müveltebb körökben igyekeztek híveket szerezni; addig a „*Polgár és ember kátéjával*" az alsóbb körökhez fordultak. De a tervezett mozgalmat annyi könnyelmüséggel, nyiltsággal, ovatosság és józan számitás nélkül inditották meg, hogy nemcsak a három vezető, hanem kevésbé hibás, sőt ártatlan társaik is elfogattak (1794.), s perük lejárta után, a forradalomnak még árnyékától is rettegő kormány sugallatából, halálra vagy várfogságra itéltettek (1795.) [12]). A szabad eszméknek korai apostolait vérbe fulasztották; de az eszméket nem ölhették meg. Félszázados zsibbadtság után újult erővel kezdhették meg diadalútjokat, s most már több sikerrel, mert a nép is megértette és támogatta azokat.

1) Voltaire Arouet Mária Ferenc Párisban 1694. szül.; ugyanott egy jezsuita iskolában kezdte meg tanulmányait, s már korán mutatkozott költői tehetsége. Tanulmányai befejezése után a világ örömeinek és a költészetnek élt, e közben gúnyirataiért többször volt a Bastille lakója. 1726. Angliába utazott s ott három évi tartózkodása alatt megismerkedett a deismussal, melynek eszméit, nem valami nagy bölcsészeti következetességgel, hazájában is terjeszteni törekedett. 1734. az állam fejét, a vallást és erkölcsöket sértő irataiért elfogatási parancsot adtak ki ellene; de idején elmenekült. A már európai hírü férfiút 1750. II. Frigyes porosz király udvarába hivta meg s kitüntetésben részesitette; de féltékeny és gúnyos természete miatt a nagy király kegyét is elveszitette 1753. Végre miután több ízben sikertelenül igyekezett a francia udvar kegyét visszanyerni, Genf közelében szerzett birtokán telepedett meg, s az irodalomnak élve fejezte be életét, csak meghalni térhetett vissza Parisba 1788. Voltaire vallási és társadalmi kérdésekkel foglalkozó művei közül „Candide" útiregényében az optimisták és pessimisták világnézeteit egyaránt haszontalanságnak tartja, s kimondja, hogy az embert csak a munka boldogitja; a „L'Ingenu-ben a természeti és müvelt embert állitja szembe, s a párisiak és XIV. Lajos udvara erkölcstelenségeit ostorozza; a positiv keresztyénséget sujtó bölcsészeti nézeteit a Dictionaire philosophique (1764.), Le philosophe ignorant (1767.), Evangile du jour (1769.) sat. címü müveiben tárgyalta. Bungener, Voltaire et son temps (2 k., Paris, 1851.); Rosenkranz, Voltaire (Neue Plutarch, 1874. I. k. 285—373. l.)

2) Condillac Bonnet István Grenobleban 1715. szül., a papi pályára lépett, első bölcsészeti müve „Essay sur l'origine des Connaissances"

1746. jelent meg, ezt követte főműve „Traité des sensations“ 1754. és több más irata; mh. 1780.

3) Encyclopédie ou dictionaire universel raisonné des sciences, des arts et des métiers par une société des gens de lettres. (Paris, 1750 s k. 20 k.)

4) Diderot Dénes Langres-ben 1713 szül; jezsuita collegiumban tanult, előbb papi, majd jogi pályára készült; de mindkettővel felhagyott, s utóbb kizárólag az irodalomnak élt, mh. 1784. Keresztyén irányát jelöli az „Essais sur la mérite et la vertu“; a deistáét a „Promenade d'un sceptique“ (1747.), a „Pensées philosophiques“ (1746.) sat.; a naturalistáét az „Interprétation de la nature“ (1754) és az Encyclopédie.

5) D'Alembert le Rond János 1717. Parisban szül. s kitétetett. Az Encyklopaediához leginkább mathematikai cikkeket dolgozott; utóbb a szerkesztéstől visszalépett, mh. 1783.

6) Holbach Dietrich Henrik Pál a Pfalzban, Heidenheimban 1723. szül.; korán Parisba került és franciának neveltetett; a bölcsészetnek kedvelője, szorgalmas iró, hű barát, nemeslelkü és jótékony férfiu volt; mh. 1789.

7) La Mettrie Gyula Sz. Maloban 1709. szül; orvosi pályán működött. Gúnyiratai miatt menekülni kényszerülvén, II. Frigyes felolvasója lett. Egy alkalommal annyira megterhelte gyomrát, hogy belehalt Berlinben 1751. Nevezetesebb művei: Histoire naturelle de l'âme (1745.); L'homme machine (1748.); L'homme plante (1748.); Réflexions sur l'origine des animaux (1750.).

8) Rousseau János Jakab Genfben 1712. szül.; korán elvesztvén szülőit, fegyelem nélkül, vadon nőtt fel. 1741. Parisba került, 1745. törvénytelen házasságra lépett, s gyermekeit a lelencházba adta be. Előbb mint vigjáték-iró lépett fel, majd kora szellemi küzdelmeiben is tekintélyes részt vett. Különc, érzéki és szenvedélyes jelleme sok kellemetlenségbe sodorta; meghasonlott barátaival, pártfogóival. Midőn 1762. „Du contrat social“ cimü politikai- és „Emile“ cimü nevelésügyi tervrajza közrebocsátásával a fennálló állapotok ellen harcot inditott: a közvéleményt annyira maga ellen lázitotta, hogy műveit a parlament megégetésre itélte s szerzőjének elfogatását is elrendelte. Rousseau a fergeteg elől Genfbe menekült, de ott sem lehetett maradása. Sok hányatás után azon feltétel alatt térhetett vissza Parisba, ha többet a vallás és állam ellen nem ir; meghalt 1778. Emilt Führer Ignác forditotta magyarra (Bpest, 1875.); Brockerhoff J. J. Rousseau (Neue Plutarch, 1877. V. k. 103—254.).

9) Martinovics Ignác Pesten 1755. szül.; előbb szerzetes, azután világi pap és lembergi egyetemi tanár, majd II. Lipót udv. tanácsosa és vegyésze volt. A király halála után, mint a trón- és rend ellensége, állitólag felségsértés miatt, lefejeztetett 1795. Művei: Oratio ad proceres (1791.); Litterae ad imperatorem et regem Hungariae Franciscum II. (1792.) sat.

10) Laczkovics János II. József alatt magyar kir. testőr, azután a Greven ezredben tiszt volt. Az 1790. országgyüléshez több tiszttársával külön magyar hadseregnek alapitásáért folyamodott, majd nyugdijaztatás helyett a hadseregből elbocsáttatott. Vérpadon halt meg 1795.

11) Hajnóczy József, az aszódi evang. lelkész fia, előbb szerémi alispán, majd kir. udv. kamarai titkár volt. Lefejeztetett 1795.

12) Horváth M., M. O. T. VIII. k. 159—88. l.; Fraknói, Martinovics és társainak összeesküvése (B.-pest, 1880.); Pulszky F., Martinovics és társai (B-pest, 1882.); Concha, A kilencvenes évek reformeszméi és előzményeik (B.-pest, 1885.).

133. A német felvilágosodás.

Azon szellemi forradalom, mely Angliában a deismusban, Franciaországban a naturalismusban nyert kifejezést, Németországot sem kerülte el. A deismust német forditások és cáfolatok ismertették meg, a naturalismus *II. Frigyes* porosz király udvarából kiindulva, a felsőbb körökben hóditott. Különben ezen irány kifejlődését más tényezők is elősegitették, nevezetesen a világ megjavitását tervező szabadkőmives páholyok, melyek Angliából (1733 óta) terjedtek el, a Wolf bölcsészete, sőt részben a pietismus és separatismus (az egyháztól különválási törekvések) is. Azonban a német felvilágosodás általában a rationalismus határát nem lépte át; a bibliát, mint a vallás nélkülözhetetlen forrását, tiszteletben tartotta; az egyház szükségességét elismerte. Igaz, hogy egyesek a positiv keresztyénséget kiméletlenül megtámadták; de ezek a német felvilágosodásnak csak legszélsőbb vonalán mozogtak s magok után mélyebb nyomokat nem hagytak.

Ilyen romboló irányban működött *Edelsmann János Keresztély* [1]), ki több iratában a biblia tekintélyét megtámadta, s legfőbb tekintélynek az észt vallotta. Szerinte a keresztyénség a legképtelenebb és legészszerütlenebb vallás; s ha a világot meg kell váltani, legelőbb ettől kellene megváltani. Ily vakmerő nyilatkozatai miatt mindenünnen elüldözték, iratai megégetését a császár elrendelte (1749.), a további üldözéstől azonban II. Frigyes pártfogása megmentette.

Schmidt Lőrinc, Wolf követője, a wertheimi ifjú grófok nevelője, a roszhírü *wertheimi biblia* szerzője, a bibliát, Wolf szellemében, a bölcsész szemével vizsgálta, annak értelmét a XVIII. század szabad gondolkodásmódjával és nyelvén fejtegette, s a csodás elbeszéléseket egészen mellőzte. Ezért a szerzőt a hittudósok boszúja börtönbe juttatta (1738.); de ő meggyőződéséhez mindvégig hü maradt, később a börtönből megmenekülvén, Wolfenbüttelben fejezte be életét (1751.) [2]).

Reimarus Herman Sámuel (Hamburgban a héber nyelv tanára, mh. 1768.) kéziratban egy terjedelmes művet hagyott hátra (*Schutzschrift für die vernünftigen Verehrer Gottes*, 2 rész, 10 könyvben), melyből szerző halála után Lessing adott ki öt töredéket és egy könyvet (*Wolfenbüttel'sche Fragmente*, 1774., 77.; Zwecke Jesu u. seiner Jünger, 1778.). Reimarus azt vitatja, hogy isten nem közvetlenül jelentette ki magát az embereknek, hanem emberi közvetitők által, és így

ezeknek tanuságát és hitelességét is szükséges megbirálni; mivel mindkét szövetségben annyi gyanus adat fordul elé, hogy néha a tanuk őszintesége is kétes. A csodák megtörténtén, a zsidó hősök tetteinek erkölcsi értékén, s a Jézusra, mint Messiásra vonatkozó jóslatokon is kételkedett. Ugy vélekedett, hogy Jézus halála, miután a célt elé nem segitette, nem tekinthető a megváltás pecsétjének. Az eset, eredendő bűn és váltság tanait erős logikával igyekezett megdönteni. Szerinte Jézus a zsidóság reformálását s a római világuralommal szemben a Messiás földi országának megalapitását tervezte. Miután ezen terv meghiusult s Jézus a kereszten elvérzett, tanitványai csak akkor kezdettek istennek szellemi országáról beszélni s ezen célból költötték Jézus feltámadását is. Szerinte tehát a keresztyénség alapitásában nemcsak a véletlen szerencsétlenségnek, hanem a szándékos ámitásnak is nagy része volt [3]).

Bahrdt Károly Frigyes [4]) a közélet és tudomány terén egyaránt könnyelmű férfiú, inkább kalandor iró, mint a felvilágosodás munkása, több művében sok ügyességgel, érthető népszerű nyelven, de határtalan gondatlansággal és merészséggel támadta meg a bibliai történeteket; a csodákat ugyan meghagyta, de természetes úton igyekezett kimagyarázni. Jézus ifjúságáról úgy beszélt, mintha nem költötte, hanem okiratokból olvasta volna. E szerént Jézust egy titkos társulat messiásnak nevelte és rejtélyes gyógyitásmódokra tanitotta meg; Jézus a kereszten csak látszólag halt meg, stb.

Hogy a felvilágosodásnak nevezett apostolai oly merészen támadhatták meg a keresztyénség orthodox tanait, az főleg a francia műveltségü *II. Frigyes* porosz király szabad szellemében leli magyarázatát. A király tisztelte ugyan a keresztyén erkölcsöket, méltányolta a vallásos érdekeket, a német protestantismus vivmányait; de a keresztyén hittantól elhidegült, s minden ellenére volt, amit a papuralom politikájával kapcsolatosnak gondolt. Az udvarnak ilyen hangulata mellett a többség szivesen üdvözölte az úgynevezett *népszerü bölcsészek* (Mendelsohn, Garve, Eberhard, Platner stb.) tanait, melyek az egyént ültették az absolut trónjára, a hasznost tekintették az igazság ismertető jelének, s a hitcikkek békóiba vert keresztyénséget a természetvallásba igyekeztek beolvasztani.

Ily kedvező körülmények közt vállalkozott Rousseau nevelési elveinek megvalósitására *Basedow* [5]) ki, azon nevelési elvet követve, hogy *„mindent saját igazi nevén kell nevezni“* : a növendékek előtt semmit sem hallgatott el; a vallásból annyit tanitott, amennyi az erény megszilárditására, istenbe vetett hitre s az elégedettségre múlhatlanul szükséges; felekezeti s nemzeti különbség nélkül embert, mégpedig

felebarát-szerető világpolgárt akart nevelni. Utóbbi eszmével korát jóval megelőzte, de a kivitelben a vásári kérkedés és nagy zaj is jóval felülmúlta a sikert.

A szabad eszmék terjesztését nagy mértékben előmozditotta az *„Allgemeine Deutsche Bibliothek“* (106 k., 1765—92.) címü folyóirat, melyet *Nicolai Kristóf Frigyes*, berlini könyvárus [6]) adott ki. Ezen folyóirat célúl tűzte ki a legújabb irodalmi termékek ismertetését és megbirálását; midőn ezt tette, kiméletlenül, de nem nagy alapossággal harcolt a babona, rajongás és előitéletek minden neme ellen. Mint a felvilágosodásnak fő-közlönye, azt hitte, hogy jogosan mondhat itéletet elevenek és holtak felett. Az erénynyel és okossággal ellenkező véleményekben csak babonát vagy jesuitismust látott. A keresztyénséget a történelmileg kifejlett természet-vallással és erkölcscsel azonosnak és oly közhasznu útmutatónak tartotta, mely az embert mind a földi, mind a jövő életben boldogságra vezeti.

Ekként fejlődött ki Németországon azon minden réteget átható szabad-szellemü mozgalom, mely a keresztyénséggel nem szakitott egészen, eretnek útra sem tért, külön egyházat sem akart alapitani, hanem a prot. szabad vizsgálódás alapján az orthodoxiával szemben mint heterodoxia foglalt ellenzéki állást, s a hagyományos előitéleteket levetkezve, elég bátorsága volt arra, hogy saját józan eszét is mérlegbe vesse [7]).

1) Edelmann J. K. 1698. Weisenfelsen szül.; 1720 óta Jenában hittani pályára készült. Előbb a pietistákhoz, majd a berleburgi ihletettekhez csatlakozott, utóljára deista lett. Ettől fogva sehol sem volt állandó maradása, végre Berlinben halt meg 1767. Nevezetesebb művei: Moses mit aufgedecktem Angesicht; Die Göttlichkeit der Vernunft; Christus und Belial; stb. Klose, Edelmanns Leben (Niedners Zeitschr. f. hist. Theol., 1846.).

2) Köllreuter, Die wertheimer Bibelübersetzung u. ihre Schiksale (Prot. Kirch.-Zeit., 1877.).

3) Strauss, Reimarus u. seine Schutzschrift (Leipzig, 1878.).

4) Bahrdt K. Fr. Bischofswerdában 1741. szül.; Lipcsében hittani pályára készült. Veszekedő természete és kicsapongó élete miatt lipcsei, erfurti, giesseni tanári és több más állomását elvesztette; 1787. Halleban borméréat nyitott; majd a porosz vallásrendeletet kigúnyoló iratáért egy évi várfogságra itéltetett 1789. melynek letelte után újra Halleba vonult és ott is halt meg 1792. Főbb művei: Die neuen Offenbarungen Gottes in Briefen u. Erzählungen (4 k., 1773.); Briefe über die Bibel in Volkston (12 k., 1783—91.); Glaubensbekenntniss (1779.). Franck, Bahrdt (Raumers hist. Taschenb., 1867.).

5) Basedow János Bernát Hamburgban 1723. szül.; Lipcsében tanult, s a keresztyénség és naturalismus közt ingadozó irányhoz csatlakozott; a nevelés reformálásával elég nagy zajt ütött; 1771. az ifjú Lipót Frigyes Fer. anhalt-dessaui fejedelem segélyével a Philantropin nevü nevelő-intézetet alapitotta; mh. Magdeburgban 1790. Művei: Philalethie (1763.); Theoretisches

System der wahren Vernunft; Elementarwerk mit Kupfern für Kinder (azon kor Orbis pictus-a, 4 k., 1768—74.). Splittgerber, Der moderne wiederchristliche Pädagogik seit Rousseau u. Basedow (Leipzig, 1878.).

6) Nicolai Kr. Fr. Berlinben 1773. szül.; Halleban pietista nevelésben részesült, majd az újkori bölcsészet hive lett és ennek eszméit terjesztette; mh. 1811.

7) V. ö. még: Baur, i. m. IV. k. 593—98.; Henke, i. m. III. k. 35-37.; Gieseler, i. m. IV. k. 21—25.; Schwegler, Gesch. der Philosophie (5. kiad., Stuttgart, 1863.), 147—48. l.

134. A német felvilágosodás befolyása alatt kifejlett rationalismus és supernaturalismus.

A német felvilágosodás mozgalma a prot. theologiát is áthatotta, de a nélkül, hogy szélsőségekben csapongó hullámai azt a józan haladás és bölcs mérséklet útjáról letéritették volna. Ugyanis a theologusok nagyobb és jobb része kézsséggel elismerve a keresztyénség áldásait, de méltányolva a tapasztalati tudományok vívmányait is: úgy gondolkodott, hogy a kifejlett egyházi tan nem azonos az ős keresztyénség lényegével, s hogy ezen utóbbit a fegyelmezett józan észszel össze lehetne egyeztetni. Ezen gondolaton épült fel a *rationalis theologia*, mely nem a katholicismus és protestantismus vagy a lutheranismus és calvinismus ellentéteinek élére állitását tekintette feladatának; hanem a tekintély ellen az ész, a lelkiismereti kényszer ellen a gondolat-szabadság fegyvereivel harcolt. Ezen mozgalmat az evang. egyháznak három kitűnő theologusa, *Michalis*, *Ernesti* és *Semler* inditotta meg.

Michaelis János Dávid [1]) hittani tekintetben az egyház tanától nem igen tért el; de bibliai tanulmányaiban az ó-szövetségi iratokat úgy tárgyalta, mint a classicus irókat szokás; azoknak történelmi és kritikai megvilágitását, kelet szokásainak és nyelveinek alapos ismerete segélyével, nagy mértékben előmozditotta; az inspiratio régi tanát ugyan nem vetette el, de a kritikai vizsgálódásnak szükségességét elismerte, s így a szoros értelemben vett történelmi irásmagyarázathoz utat nyitott.

Ernesti János Ágoston [2]), az alapos philologus, a szentirás magyarázatánál is azon alapelvet követte, melyek a világi irók magyarázásánál érvényesek. Ezen célból a hitvallásoktól, érzelemtől, képzelemtől vagy bölcsészeti rendszerektől független, nyelvtani értelmezésnek elméletét nemcsak kifejtette, hanem az Új-szövetségnél alkalmazta is. Ezen helyes, de egyoldalu, mert száraz és nagyon józan magyarázási elv felállitása nagyon szükséges volt a korábbi mystikus és allegoriai önkényes magyarázásokkal szemben, melyek a képzeletnek igen szabad tért engedtek. Különben Ernesti rationalis gondolkodása mellett sem tartotta még időszerünek a régi hittan átalakitását; de az ezen irányban

tett kisérleteket, ha alapos kutatás eredményei voltak, nem tartotta jogosulatlannak, sőt maga is kétségét fejezte ki egyes tanok (pl. Krisztus hármas tisztének) helyessége felett. Az Új-szövetség magyarázata körül épen olyan nagy érdemet szerzett, mint Michaelis az Ó-szövetsége körül.

Semler János Salamon [3]), a rationalismusnak éles megfigyelő tehetségü és elméjü vezére, szigorú kritikát szerencsés egybevető tehetséggel párositva, a történelmi theologia minden ágában rendkivüli önálló tudományos munkásságot fejtett ki; jóllehet gondolatainak rendszeres, világos, bevégzett feldolgozásához vagy ideje vagy tehetsége hiányzott. Semler több esetben történeti okiratokkal mutatta ki, hogy az egyház tanának kifejtésében nagy része volt nemcsak a félreértésnek és csalódásnak, hanem az erőszaknak is. Különbséget tett a *magán vallás* vagy a lelkiismeret által sugalmazott erkölcsi szabályok követése és a *nyilvános vallás* vagy az egyház által hirdetett irányadó tanok közt; s azt hitte, hogy az ember üdve nincs hozzá kötve az egyház tanainak elismeréséhez, ellenkezőleg az ember szívvel, lélekkel és tetteiben is jó keresztyén lehet anélkül, hogy az egyház tantételeit ellentmondás nélkül hinné és vallaná Ezen nem elég világosan kifejtett és veszélyeket rejthető osztályozást, mint alkalmazkodási elméletével könnyen képmutatásra vezető irányt, sokan megtámadták. Semler a *kijelentés* alatt a keresztyénség tökélyesebb erkölcsi igazságainak összegét értette; ezen igazságok szerinte alsóbb fokon a természeti vallásban (naturalismus, istennek természeti és nem kijelentett ismerete) is megvannak. A vallásnak és keresztyénségnek végső célja az erkölcsi tökély, s ezen alapon és körben a vallásos nézetek végtelenül alakultak, épenezért ezutáni alakulásukat sem kellene megakadályozni. Ezen szempontból a keresztyénséghez nem méltó *lelkiismereti kényszert* határozottan elitélte. A *szentirásról* úgy vélekedett, hogy az nem kijelentett, hanem tisztán emberi mű; épen ezért nem is lehet örök időkre megállapitott tanszabályzónak tekinteni. Egyes részeit különböző időben, azon kor felfogásához mérve, különböző irók irták; azon kor és a mai felfogása közt pedig roppant különbség van; épen ezért a sz. iratokból minden helyre és időre vonatkozó részt, mint értéktelent, mellőzni kellene; némelyik könyv bátran ki is maradhatna a kanonból (pl. az Énekek éneke, a Jelenések könyve). Az egyes iratokat iróik történelmi személyisége és törekvésének célja szerént kell megitélni és magyarázni. Az új-szövetségi könyvek kanonját a II. század végére tette és azt kivánta, hogy a zsidó eredetü tanokat (pl. az ördögről) különitsék el az örök érvényü erkölcsi igazságoktól. Midőn a keresztyén dogmáknak történelmi fejlődését nyomról-nyomra kimutatta, ez által

egy új theologiai tudománynak, a *dogmák történetének*, vetette meg alapját. Mint szigorú *történetbuvár* a keresztyén egyház történelmi fejlődésének nemcsak fényes, hanem sötét, komor mozzanatait is feltárta. Általában a theologia minden ágában a régóta szunnyadó kritikai és történelmi érzéket felrázta s a német luth. theologusokat ilyen irányu munkásságra serkentette. Semler egész működése, minden felforgatási szándék nélkül, a józan észszerü haladást célozta, és mégis oly forradalmat idézett elé, hogy annak szertelenségei ellen maga is kénytelen volt harcolni. Igy határozottan ellenezte, hogy Bahrdtot a hallei egyetemen alkalmazzák, hevesen megtámadta a Wolfenbütteli töredékeket. Ezen támadást a természeti vallás hivei jogtalannak nyilvánitották, az orthodoxok pedig arra magyarázták, hogy Semler hozzájuk akkar csatlakozni, mely hitükben még az is támogatta, hogy Semler a Wöllner-féle vallásrendeletet védelmezte s a hitvallásra való köteleztetést bizonyos korlátok közt helyeselte. Igy a szélső pártok keresztttüzének kitéve, a szivében pietista, de eszével rationalista ősz theologus komoly sejtelmek közt vált meg a élettől.

Ezen vezérférfiaknak, főleg Semlernek iskolájából kikerült rationalisták a német prot. egyháznak majd minden tanszékét és szószékét elárasztották, s ha egyesek a józan mérséklet korlátait átlépték is; de a többség, főleg Kant bölcsészetének nyomában haladva, a rationalis theologoiát komoly, mély és nemes irányban művelte.

A *bibliai tanulmányok* rationalis művelői közt kitünt *Griesbach Ján. Jakab*, jenai tanár (mh. 1812.), ki a nyugati könyvtárak felkutatása, a kéziratoknak terjedelmes és alapos tanulmányozása után. a régibb alexandriai kéziratoknak adva előnyt, megmutatta, hogy mely úton lehetséges az Új-szövetségnek valószinü eredeti szövegét helyreállitani [4]). *Teller Vilmos Ábrahám*, előbb helmstädti prédikátor és tanár, majd berlini prepost (mh. 1804.), „Új szövetségi szótárában“ arra törekedett, hogy a nehezen érthető bibliai kifejezéseket megfelelő nyugoti kifejezésekkel világositsa fel; de habár ezen törekvése nem egészen sikerült, műve sokáig irányadó volt. „A tökéletesek vallása“ cimü művében a keresztyénség positiv tanait mellékeseknek, észszerü igazságait lényegeseknek nyilvánitva, a deismust megközelitő oly alaptételeket állitott fel, melyek alapján több zsidó családapa tért át a keresztyén egyházba [5]). *Eichhorn J. Gottfried*, előbb jenai, majd göttingai tanár (mh. 1827.), kitünő orientalista, a legelső volt, ki a sz. irás könyveit az ó-kor és Kelet ösmeretén alapuló, tisztán irodalom-történeti szempontból rendszeresen tárgyalta [6]).

Az *egyháztörténelem* rationalista munkásai közt *Henke Konrád*,

helmstädti tanárnak (mh. 1807.) és *Spitler Tim.*, würtembergi államminiszternek (mh. 1810.) munkássága már emlitve volt az I. k. 10. l.

A *hit- és erkölcstannak* leginkább népszerü, gyakorlati irányu müvelői tüntek ki. Igy *Jerusalem J. Frigyes Vilmos* [7], az egyház és iskola ügyeit kitünő sikerrel vezető főpap, egyházi beszédeiben a vallást a szemlélődő hittudomány tanainak mellőzésével a sz. irás alapján, egyszerü és korszerü hangon tárgyalta, s a szabad szellemüek támadásai ellen alaposan és melegséggel védelmezte. Ezen józan iránynak másik vezére *Sack Ág. Vil. Frigyes*, berlini fő udvari prédikátor (mh. 1787.) [8], „A keresztyének megvédett hite“ cimü, népszerü vallásos iratával oly mély hatást gyakorolt a vallásos kedélyekre, hogy *Wieland* nyilatkozata szerént, az a vallást, a halhatatlan lelkek üdvének egyedüli forrását, az abban kifejtett tanok által még sokáig meg fogja világositani s az emberek előtt kedveltté tenni. Példányszerü egyházi beszédei nemcsak hallgatóit bilincselték le, hanem azok még ma is haszonnal olvashatók. *Spalding J. Joákim*, berlini fő-egyháztanácsos (mh. 1804.)[9], egy derült, szelid, kegyes férfiú, hogy a pietista irány tévedései ellen gátat emeljen, arra törekedett, hogy a vallást az érzelemtől függetlenné tegye, s annak hidegebb, de tisztább és józanabb jellemet kölcsönözzön. Ezen törekvését sokan szivesen üdvözölték; de nem igen kedvezően fogadták a *papi hivatalról* kifejtett azon nézetét, mely szerént a prédikátoroknak, „az állam hasznos szolgáinak, a közerkölcs gondviselő őreinek“ kellene lenni. Erre kérdezte a felboszankodott *Herder:* „miért nem már egyúttal titkos pénzügyőröknek és rendőröknek, épitészeti és vízszabályozási tanácsosoknak?“ A terjedő naturalismus, szabadszellemüség és vallásgúnyolás ellen is sikerrel harcolt késő vénségében is. Hasonló szellemben müködött *Zollikofer György Joákim*, előbb murteni (Schweizban), majd lipcsei ref. prédikátor (mh. 1788.), ki a lipcsei müvelt közönség körében is lábrakapott vallástalanságnak leküzdése végett, mellőzte a hitelvesztett dogmákat és hallgatóit az erkölcsiség változatos ösvényein igyekezett célhoz vezetni. A felsorolt négy mérsékelt rationalista prédikátor a keresztyénség lényegéből annyit igyekezett megmenteni, amennyit lehetett; de az eredmény, a kor hitetlensége miatt, nem igen felelt meg a várakozásnak.

A rationalismussal egy időben fejlődött ki, de azzal ellenkező úton haladt a *supernaturalismus*, mely a régi orthodoxiától több tekintetben eltért, de a természetfeletti kijelentést teljes épségében megtartotta. Azonban a rationalismust és supernaturalismust összekötő irányok is fejlődtek ki. Nevezetesen a *rationalis supernaturalisták* az ész mellett a kijelentést is az igazság forrásának tekintették, s azt hitték,

hogy a kijelentés az észszel nem ellenkezik, hanem annak felette áll; a *kijelentést hivő rationalisták* pedig azt vitatták, hogy az ész kielégitő forrása ugyan az igazságnak, de a kijelentés azt méginkább hitelesiti, igazolja. A tulajdonképeni supernaturalismusnak, mely az egyházi orthodoxiát a bibliaival kivánta helyettesiteni, ezen időben legerősebb képviselője volt az ó tübingai iskola.

A *hittan* terén kiválóbb munkásai közé tartozott *Storr Gottlieb Keresztély*, tübingai tanár (mh. 1805.), ki a megindult áradattal szemben legtöbb sikerrel küzdött és Kanttal is megmérkőzött [10]; *Knapp Gy. Keresztély*, hallei tanár (mh. 1825.), a bibliai supernaturalismus képviselője [11]; *Reinhardt F. Volkmar*, wittenbergi tanár, majd dresdai fő udvari prédikátor (mh. 1812.), korának egyik legkedveltebb egyházi szónoka, ki határozottan kimondotta, hogy vagy az észt kell a kijelentésnek vagy a kijelentést az észnek alárendelni, másként lehetetlen boldogulni; ő maga az első irány mellett harcolt [12].

Kleuker Ján. Frigyes, kieli tanár (mh. 1827.), mint *védiró*, az akkor uralkodó theologiai szellemről kinyilatkoztatta, hogy az a levegőt annyira megmérgezte, hogy Krisztusról csak mint föld felett lebegő árnyékról lehet beszélni. Ő azonban nem a kijelentés betüi, hanem annak szelleme mellett foglalt állást [13]; ellenben *Göze Ján. Menyhárt*, hamburgi fő-prédikátor (mh. 1786.) a lutheri orthodoxiát védelmezve, élesen megtámadta felvilágosodott pályatársait, Bahrdtot, Basedowot, az erkölcsrontó szinházat s általában mindazt, mi az általa képviselt iránytól eltért. Ezen követelő fellépés ellen irta *Lessing* „Anti-Göze" cimü müvét, melyben a protestantismus alaki elvét is megtámadta s azt igyekezett bebizonyitani, hogy a keresztyénség alapját nem a sz. irás képezi, hanem azon szellemi közösség, mely az első keresztyéneket a későbbiekkel az élő ige erejével kapcsolja össze, s mely müvével Gőzenek nem valami értékes babérait derekasan megtépázta. Ide sorolható némileg Luthernek két igaz híve, egyik *Hamann Ján. György* (1730—88.), „észak magusa", a sok nyomort átélt, folyvást hányt-vetett, meghasonlott kedélyü ember, ki szakgatatt homályos nyelvü apró irataiban erősen kételkedett a bölcsészet- és természettudományok igazságain, ellenben a bibliát az emberi kritika legkiálóbb példányának s legbiztosabb próbakövének tartotta. Szenvedélylyel küzdött a lutherismussal ellenkező tanok, atheismus, papismus, sőt a tudomány ellen is [14]. A másik, *Claudius Mátyás* (1743—1815.), a „Wandsbecker Bote" népies lap szerkesztője, nemes, tiszteletreméltó férfiú, a mysticismus és pietismus barátja, a keresztyénség csúfolóit, a felvilágosodottakat, a hitetleneket találó magvas élcekkel csipkedte. Részben hasonló

irányban haladt *a ref. egyház két jeles tagja: Jung-Stilling Henrik* (1740—1817.), orvos és műkedvelő theologus és *Lavater Gásp. János* (1741—1801.), arcismerő és zürichi diakonus, kik azon hitben éltek, hogy Krisztus, mint „védő istenünk", „imánk meghallgatója" és „lelki barátunk," ma is folyvást közbenjár isten és az emberek közt. Az apokalypsissel is foglalkoztak; a jövő életnek a sz. irásban rajzolt képét, élénk képzeletükben, oly emberi vonásokkal és dús színekkel egészitették ki, hogy ezen ponton az orthodox tannal is összeütköztek; különben pedig az akkori felvilágosodott theologiával szemben conservativ álláspontot foglaltak el. *Jung-Stilling* számos pietista és mystikus szinezetü népies iratában „a vallás és gyakorlati keresztyénség" előmozditását tűzte ki célúl [15]). *Lavater* saját köz-hitvallásu és istenről szerzett positiv tapasztalatain nyugvó keresztyénségét tette az élet központjává, és ehez mérte az ember üdvét és boldogságát [16]).

Az *egyháztörténet* jelesebb supernaturalista munkásai közé tartozott *Schröck Ján. Mátyás*, wittenbergi tanár (mh. 1808., l. I. k. 10. l.); *Stäudlin Károly Frigyes*, Kant hive, göttingai tanár (mh. 1826.) [17]); *Plank Gottlieb Jakab* (mh. 1833.), tübingai tanár, a pragmatikai történelemirás egyik képviselője, számos monographiát irt [18]).

Egészen külön irányban haladt a theosophista *Oetinger Frigyes Kristóf*, murhardti főpap (mh. 1782.), Bengel tanitványa, Böhme mysticismusának buzgó tanulmányozója, de nem szolgai utánzója „dél magusa," ki a sz. irásnak isten országára, az újjászületésre, sat. vonatkozó elbeszéléseit valóságos tényeknek tartotta, holott a felvilágosodottak azokat elvont fogalmaknak, képeknek állitották; s míg ezek a bibliai nyelvet nyugativá igyekeztek átalakitani, addig ő a biblia ős kifejezéseinek felelevenitésén és ujra forgalomba hozásán munkált. E miatt nyelve homályos, rejtélyes és nem könnyen érthető. Azon célt tűzte ki, hogy a természetfelettit a természetivel, az idealismust a realismussal kibékitse [19]).

1) Michaelis J. D. Halleban 1717. szül.; az ottani árvaházban és egyetemen végezte tanulmányait; 1745 óta Göttingában előbb mint a bölcsészet, majd mint a keleti nyelvek tanára működött és ott is halt meg 1791. Főbb művei: Einleitung in das N. Test. (1750.); Mosaisches Recht (6 k., 1770 óta); Orientalische u. exeget. Bibliothek (23 k., 1781—85.); Uebersetzung des A. u. N. Test. mit Anmerkungen für Ungelehrte (Ó-szöv. 13 k., Új-szöv. 3 k.), stb.

2) Ernesti J. Ág. 1707. Thüringiában szül.; 1742 óta Lipcsében mint az ókori irodalom, 1759 óta mint a theologia tanára működött, mh. 1781. Művei: Institutio interpretis Novi Test. (1761.); Opuscula philologica critica (1764); Opuscula theologica (1773.).

3) Semler J. S. Saalfelden 1725. szül.; prédikátor atyja a pietista szellemet korán lelkébe csepegtette s igy az ifjú, komoly zárkozott lett. Azonban a

hallei egyetemen a kegyes, de józan Baumgarten J. Zs. nagy tudománya az ő gondolatvilágát egészen átalakitotta; roppant sok könyvet tanulmányozott át, az angol deisták műveivel is megismerkedett, és mindebből csak annyi nyeresége lett, hogy sejteni kezdé, hogy különbség van a theologia és a vallás közt. 1750. magister, azután a saalfeldi hírlap szerkesztője, 1751. Altdorfban a történelem tanára s félév múlva a hallei egyetemen a theologia tanára lett, mh. 1791. 150-et meghaladó művei közül fontosabbak: Selecta capita historiae eccles. (3 k., 1767—69); Abhandlung von freier Untersuchung des Kanons (4 k., 1771—75.); Apparatus ad liberalem Veteris Test. interpretationem (1773.); Versuch einer biblischen Dämonologie (1776.). Semler's Lebensbeschreibung von ihm selbst (2 k., Halle, 1781—82.); Schmid, Die Theologie Semlers (Erlangen, 1858.); Baur, Die Epochen der kirchl. Geschichtschreibung (Tübingen, 1852.), 131—145. l. V. ö. I. k. 11. és 17. l. 22. j.

4) Griesbach művei: Novum Test. graece (2. k., 1796. 1806.); Symbolae criticae ad supplendas et corrigendas varias lectiones N. T. (2 k., 1785—93.); Commentarius criticus in textum graecum N. T. (2 k., 1798—11.).

5) Teller művei: Wörterbuch des Neuen Testaments (1772.); Religion der Vollkommenen (1792.).

6) Eichhorn művei: Historisch-kritische Einleitung in das Alte Test. (5 k., 1823—24., 4. kiad.), in das Neue Test. (5 k., 1804—27.); Bibliothek der bibl. Literatur (10 k., 1787—1803.).

7) Jerusalem J. Fr. V. Osnabrückben 1709. szül.; a lipcsei, leideni és göttingeni egyetemeken tanult; majd Károly braunschweigi herceg udvari papja és fiai nevelője lett, s mint ilyen több egyházi méltósággal jutalmaztatott, mh. 1789. Műve: Betrachtungen über die vornehmsten Wahrheiten der Religion. Koldewey, Zeitschr. für hist. Theol., 1869. évf.

8) Sack, Vertheidigter Glaube der Christen.

9) Spalding művei: Gedanken über den Werth der Gefühle in dem Christenthum (1761.); Nutzbarkeit des Predigtamtes (1772.); Vertraute Briefe über die Religion.

10) Storr művei: Doctrinae christ. pars theoretica (2 k., 1793.); Annotationes quaedam theol. ad philos. Cantii doctrinam (1793.), cet.

11) Knapp, Vorlesungen über d. christl. Glaubenslehre.

12) Reinhardt művei: System d. christl. Moral (5 k., 1788—1815.); Vorlesungen über d. Dogmatik (1801.); 35 köt. egyházi beszéd (1793—1813.), cet.

13) Kleuker művei: Neue Prüfung u. Erklärung d. vorzüglichen Beweise für d. Wahrheit d. Christenthums (3 k.); Ausführliche Untersuchung der Gründe für die Echtheit u. Glaubwürdigkeit der schriftl. Urkunden des Christenthums.

14) Hamann művei: Biblische Betrachtungen eines Christen (1758); Die Wolken (1761.), cet.

15) Jung-Stilling művei: Lebensgeschichte; Theorie der Geisterkunde (1808.), cet,

16) Lavater művei: Geheimes Tagebuch von einem Beobachter seiner Selbst (1772.); Aussichten in die Ewigkeit (1768.), cet.

17) Ständlin művei: Universalgeschichte d. Kirche; Geschichte der Sittenlehre Jesu (4 k., 1799—1823.); Geschichte der theol. Wissenschaften seit 1500; cet.

18) Plank művei: Geschichte der Entstehung, der Veränderungen u. der

Bildung unseres prot. Lehrbegriffs (6 k., 1781—1800.); Gesch. d. Christenthums in der Periode seiner Einführung (2 k.), cet.

19) Oetinger művei: Theologia ex idea vitae deducta; Biblisch-emblematisches Wörterbuch z. N. Testam., Tellerének épen ellentéte; Predigten (5 k., 1852—57. Ehmann kiad.), cet.

Az egészhez l. Tittmann, Pragmatische Gesch. der christl. Religion u. Theologie in der prot. Kirche während der 2. Hälfte des XVIII. Jahrh. (I. Band, Breslau, 1805.); Frank, Gesch. der prot Theologie (3 k., Leipzig, 1862—75.), 3. k.; Henke, i. m. III. k. 35—62.; Gieseler, i. m. IV. k. 222—45. l.

135. A porosz vallásrendelet.

Midőn a felvilágosodás mind nagyobb körben kezdett terjedni s az egyházi életet is mélyen érintette, az orthodox tan hívei a veszélyesnek vélt új irány ellen nemcsak irodalmi téren küzdöttek, hanem azt az ifjuság nevelése és társulatok alapitása által is igyekeztek elnyomni. Ilyen társulat keletkezett Stockholmban (1771.), Haagában (1785.); ilyen volt az *Urlsperger* által alapitott *„német keresztyén társulat"* (Basel székhelylyel, 1779.), melybe felekezeti különbség nélkül mindenkit felvettek, ha Jézust istennek és üdvezitőnek elismerte. Azonban a felvilágosodás elfojtására, míg II. Frigyes élt (mh. 1786.), még csak gondolni sem lehetett; nem is volt szükséges, mivel a nép még akkor az egész mozgalom iránt közönyösnek mutatkozott. Az ellentétes pártok küzdelme leghevesebb volt a felvilágosodás központjában, Berlinben.

Az új uralkodó, a szigorú vallásos nevelésben részesült *II. Frigyes Vilmos*, egyházvédő ősei példáját követve, az egyházi ügyek vezetésével is megbizott igazságügyminiszterének, *Wöllnernek* (ki előbb prédikátor volt) tanácsára, egy *vallásrendeletet* adott ki (1788. jul. 9.), melyben kijelentette ugyan, hogy a vallásfelekezetek eddigi jogait és a lelkiismereti szabadságot érintetlenül fentartja; de egyszersmind meghagyta, hogy „a hitvallások tanainak lényegében semmi változtatást ne tegyenek," az egészen féktelen szabadságot szüntessék meg, s a felvilágosodás ürügye alatt, a prot. alapigazságok helyett socinianismust és deismust ne merészeljenek hirdetni; ellenkező esetben az illetők hivatal-vesztéssel, sőt súlyosabb vétség esetében még szigorúbban fognak lakolni. Ezzel kapcsolatban egy *országos kátét*, s a *lelkészjelöltek vizsgáját szabályozó utasitást* adtak ki, melyek mind a hitvallások tiszta tanainak változatlan megtartását célozták. Midőn pedig a fő-egyháztanács néhány tagja ezen intézkedést roszalta, a fő-egyháztanács mellé, Wöllnernek közvetetlen vezetése alatt, egy *külön vizsgálóbizottságot* neveztek ki a végett, hogy a rendelet végrehajtásáról gondoskodjék.

Azonban az államnak az egyház belügyeibe való ilyen mély és illetéktelen beavatkozása a kedélyeket nagyon felizgatta, melyeknek lecsillapitására sem a védő-iratok sokasága, sem az új sajtótörvény szigorusága nem mutatkozott elégségesnek. Wöllner attól tartva, hogy prot. hitnyomozószék felállitásával fogják vádolni, a rendeletet csak egyes esetekben merte végrehajtani (pl. *Schulz* gielsdorfi prédikátort, mivel a keresztyénség alapigazságait megtámadta s új-divatu copfot viselt, hivatalától megfosztották). Midőn már a vizsgáló-bizottság az egyetemek igaz hitét is kutatni kezdette, a tanárok az államtanácshoz folyamodtak védelemért, melyet meg is nyertek; sőt Halleból a vizsgáló-biztosokat a tanulók zendülése távozásra kényszeritette. Végre is a reactio hívei azon tapasztalatra jutottak, hogy hiba volt az egyházat egy miniszter önkényére bízni; de sikertelen is, mivel hatalmi intézkedésekkel az előhaladó szellemi mozgalomnak nem lehet útját állani. Midőn a kegyes *III. Frigyes Vilmos* lépett trónra (1797—1840.), a vallásrendeletet azon bölcs nyilatkozattal függesztette fel, hogy a vallásnak nincs szüksége kényszeritő törvényre, mivel a vallás a szív dolga és annak, valamint az ész termékének, a bölcsészetnek, ön erején kell fejlődni minden népnél [1]).

1) Sack, Zur Gesch. des geistl. Ministeriums Wöllner (Niedner, Zeitschr. für hist. Theol., 1863.); Tholuck, Wöllner u. das preussische Religionsedict. (Herzog's Realencykl. XVIII. köt.). V. ö. Henke, i. m. III. k. 47—49.; Herzog, i. m. III. k. 494—96.; Gieseler, i. m. IV. k. 235—37; Baur, i. m. IV. k. 606—610. l.

136. A bölcsészet Wolftól Schellingig.

Míg a XVIII. század bölcsészete Angliában és Franciaországban a társadalmi és vallásos kérdések megoldásával foglalkozott, addig a *német bölcsészet* az igazságot gyakorlati célok nélkül kutatta, de azért a német felvilágosodás és az azzal egykoru theologia kifejlődésének egyik fontos tényezője volt. A német bölcsészetnek, mely ezen időben a dogmatismus és scholasticismus békóiból kibontakozott, *Kant*, a kritikai bölcsészet megteremtője, egészen új irányt adott.

Ezen új iránynak küszöbén áll *Wolf Keresztély* [1]), ki a Leibnitz bölcsészetét némi önállósággal átdolgozta, kiegészitette és rendszerbe öntötte. Kiváló érdemet szerzett az által, hogy a bölcsészetet népszerüsitette, a bölcsészeti terminologiát kifejtette s a bölcsészetet német nyelven szólalta meg. *Rendszerét elméleti és gyakorlati bölcsészetre osztotta*, s ezekhez csatolta bevezetésül a *logikát*, mint előkészitő tudományt. Az *elméleti részben* vagy metaphisycában négy részt különböztetett meg. 1) az *ontologiában* a kategoriákat vagy a gondolkodás alapfogal-

mait fejtette ki. 2) a *kosmologiában* a világot, mint a változó dolgoknak okozati összefüggésben (causalnexus) levő sorozatát, mint összetett egészet, mint gépet ismertette meg, és azt igyekezett bebizonyitni, hogy a világ térben és időben véges ugyan, de azért tökéletes, mivel az egymást követő tünemények összehangzásban vannak. 3) a *psychologiában* azt állitotta, hogy a lélek egyszerü, testetlen állomány, s a benne rejlő erő segélyével képes a világ megismerésére; a lélek közös az állatokkal, ellenben a szellem, vagy az észszel és akarattal rendelkező lélek csak az ember tulajdona; a test és lélek összehangzó működése a praestabilita harmonia eredménye; az akarat szabad s csak az emberi lélek halhatatlan. 4) a *természeti theologiában* az isten létét a kosmologiai bizonyitással igazolta; isten különböző világokat teremthetett volna, de saját akaratából a legjobbat teremtette, hogy ez által saját tökélyéről bizonyságot tegyen. A világban létező *gonosznak oka* nem isten akarátában, hanem a dolgok korlátoltságában rejlik és az a jónak eszközéül szolgál. Wolf nem tagadta a *csoda és kijelentés* lehetőségét, de ezeket olyan természeti, erkölcsi, gazdasági és nyelvtani feltételekhez kötötte, melyeket a vallás történelmében elbeszélt természetfeletti kijelentéseknél nem lehet feltalálni. A *gyakorlati bölcsészetből* (ethica, oeconomica, politica) főleg az *ethica* érdekel, melyben legelsőbben a legfőbb erkölcsi elvet a jó és gonosz meghatározása alapján állitotta fel. Szerinte a jó természetünket tökéletesiti, a rosz ellenben tökélytelenné teszi; ebből *legfőbb erkölcsi törvény* gyanánt a következik, hogy *tegyük azt*, *ami a mi és mások állapotát tökéletesiti*, *annak ellenkezőjét pedig kerüljük*. *Erény* az erkölcsi törvény követésében való készség, *bün* ennek ellenkezője. *Kötelesség* az erkölcsi törvény által parancsolt teendő; kötelességeink vannak isten, magunk és embertársaink iránt.

A' Wolf bölcsészete nincs oly tökéletesen és következetesen kifejtve, mint a Leibnitzé, néha ellentmondásokba is bonyolodik; de világosabb és érthetőbb; épen ezen jó tulajdonai tették népszerüvé s biztositották uralmát jó ideig a német tanszékeken (l. 693. l. is).

Midőn a német felvilágosodás és vallásos reactio közt elkeseredett harc tört ki, akkor lépett fel *Kant Immánuel* [2]), a bölcsészet reformátora, ki éles szemével addig ismeretlen mélységekbe pillantott s a kritika segélyével a biztos ismeret határait megjelölte. A bölcsészetnek két ellentétes irányát, a realismust és idealismust, midőn azok a szélsőségekbe csapongva, a bölcsészet nevet alig érdemelték meg, kibékitni, összeegyeztetni törekedett. Átlátta, hogy ily szélsőségekre csak az emberi ismerő tehetség helytelen használata vezethetett; e miatt első

sorban az *ember ismerő tehetségét* vette birálat alá. Ezen jellemző vonás miatt nevezik Kant bölcsészetét *kriticismusnak*. Kant emlitett birálatában azon eredményre jutott, hogy minden ismeret az ismerő alany és a külvilág terméke; hogy az ismerő alany az ismerethez az alakot, a külvilág az anyagot szolgáltatja; s hogy ezen két tényező nélkül lehetetlen bárminő ismeret. Vizsgálódásában arra is rájött, hogy a dolgokat nem ismerhetjük meg a maguk valóságában, hanem csak úgy, a mint nékünk látszanak. Az *ismeret elméletének eredményeül* kimondotta, hogy csak a tüneményeket ismerhetjük meg, nem pedig a dolgokat magukban véve (Ding an sich); hogy csak a tapasztalat lehet az ismeret területe, a tapasztalaton kivül eső dolgoknak, így az absolutnak is, tudása lehetetlen; és hogy, ha az emberi ismeret a tapasztalat köréből kilép (transcendens lesz), a legnagyobb ellentmondásokba bonyolodik. Az *észnek három fő-eszméjéről:* az absolut alanyról (azaz a lélekről vagy a halhatatlanságról), a világról, mint egészről és a legtökéletesebb lényről vagy istenről azt állitotta, hogy ha ezeket valósággal létezőknek gondoljuk, a legszembeszökőbb, téves és hamis következtetésekre jutunk. Ezek bebizonyitásának kisérlete oly feltevéseken (hypothesis) alapul, melyeket nem lehet bebizonyitani, és így a szoros értelemben vett metaphysikai kérdések a bölcsészet körén kivül esnek. De ha Kant a tiszta ész kritikájában tagadta is, hogy az ész három fő-eszméjét be lehetne bizonyitani, a *gyakorlati ész kritikájában* igyekezett azokat megmenteni. Itt a szabadakaratból, mint a bennső tapasztalat tényéből indult ki; a gyakorlati szellem szabad, független, azt csak az ész feltétlen parancsa, az erkölcsi törvény korlátozza; a célt maga tűzi ki, s az annak megvalósitására szükséges eszközöknek, a tetteknek ura. A gyakorlati szellem, a rá nézve lényeges szabadságánál fogva, mint absolut végcélra, egy tisztán értelmi, érzékfeletti világra van utalva. Kant gyakorlati idealismusa a lélek halhatatlanságát, az erkölcsi szabadságot és isten létét a gyakorlati ész követelményeként állitja elénkbe. A *legfőbb erkölcsi törvény*, melyet az akarat követni tartozik, ez: *„úgy cselekedjél, hogy akaratod szabályelve egyszersmind az egyetemes törvényhozás elve is lehessen.“* Az embernek legfőbb java, az erény és boldogság követeli a lélek halhatatlanságát és isten létét; mert a tökély útján való végtelen haladásra csak a halhatatlanság nyújt kilátást, s a boldogságnak egyetlen forrása csak isten lehet. Kant a *vallásban* az erkölcsi elemet tekintette főnek, s a dogmák mellőzésével, babona és rajongás nélkül, szabad, egyetemes, változhatlan, *erkölcsi egyházat* akart, s azt hitte, hogy az ész-vallás megvalósitása volna isten országa.

Kant nemcsak a bölcsészet terén idézett elő valóságos forradalmat, midőn a scholastikai módszert (mely bizonyitás nélkül állitott, föltevéseket törvényeknek tekintett) a múltnak lomtárába utasitotta; az érzékfeletti dolgokat csak a gyakorlati ész követelményeinek állitotta, s a metaphysikát haszontalannak nyilvánitotta: *forradalmat idézett elő a theologia terén is*, midőn a sz. irás és egyház tanait allegoriai magyarázat útján erkölcsi vallássá akarta átalakitni; midőn az isten fiának, a természetfeletti születésnek, megigazulásnak és kibékülésnek fogalmait a positiv vallás legfőbb eszméiként tárgyalta; a *kijelentésnek*, mint az igaz valláshoz vezető isteni eszköznek bennső lehetségét nem tagadta; s ezen elvei és iránya által a rationalismusnak biztos alapot szolgáltatott. Végre Kant kriticismusa Wolf népszerű bölcsész-serege elől a német egyetemi tanszékeket elhóditotta.

Az észnek három fő-eszméje mellett, melyeket Kant az elméleti bizonyosságtól megfosztva, a kétkedés ingadozó hullámaira bizott, az ifjú *Jakobi Frigyes Henrik*[3]) lépett a küzdőtérre. A „szivvel keresztyén, de észszel pogány“ bölcsész a kriticismussal szemben a hitbölcsészet álláspontját foglalta el. Miután Spinoza világnézetét fatalismusnak és atheismusnak keresztelte el, mivel az ő ész- és akaratnélküli istene nem személyes isten, tehát nem is isten: kimondta, hogy az ész eszméihez bizonyitások útján nem lehet felemelkedni, de épen abban rejlik az isteni lényege, hogy az ész azt nem képes bebizonyitni, nem képes felérni; mert „az emberi ész a természetfelettinek és természetinek, a szabadságnak és szükségességnek, a gondviselésnek és vak sorsnak ellentétén és elenyészthetlen dualismusán nyugszik.“ *Az észfeletti dolgokról* csak érzelem útján szerezhetünk bizonyosságot. *Az érzelem*, a közvetetlen tudat (a közvetetlen kijelentés), *a hit* szolgáltatja ama bizonyosságot, melyet Kant a gondolkodás útján sikertelenül keresett. Jakobi az észt és érzelmet nem tudván összeegyeztetni, azoknak elvont különválasztását tartotta helyesnek. Azonban Jakobinek ezen nézete csalódáson alapul, mert az érzékfelettieknek megismerésére képes szerv (Jakobi szerént), a közvetetlen tudás, tulajdonképen nem közvetetlen, hanem az alanyi közvetitéseknek egész sorozatát feltételezi, s csak azért látszik közvetetlennek, mivel annak keletkezéséről már megfeledkeztünk. Jakobi törekvése képtelensége mellett sem maradt sikertelen; mert azon theologiai iskola, melyet Kant alapitott, a kriticismusnak és hitbölcsészetnek népszerű eredményeit dolgozta fel.

Fichte János Gottlieb[4]) a Kant bölcsészetét tovább fejtette. Míg Kant az elméleti és gyakorlati „én“ (=ész) dualismusából nem tudott egészen kibontakozni, addig Fichte azt teljesen megszüntette, midőn saját

bölcsészetének elvéül kimondotta, hogy „*minden, a mi van, én*“ : más szóval „a külvilág azon sajátságos alakjában, melyben nekünk látszik, a mi értelmünk közreműködésétől nem teljesen független“ (miként Kant vélte), hanem értelmünk által látszik annak, aminek látszik, és így az *alanyi idealismust* következetesen befejezte. Fichte „tudománytanát,“ mely az „én“ és „nem-én,“ az alany és tárgy, a munkás szellem és a külvilág egymáshoz való viszonyát fejtegeti, mellőzve, helyén lesz itt röviden az ő *erkölcs- és vallás-tanáról* szólni. Fichte különbséget tesz a *jog* és *erkölcs* között; amaz külsőleg, emez belsőleg kényszerit valaminek végrehajtására vagy elhagyására. Az értelmes lény arra törekszik, hogy magán kivül mindentől független és szabad legyen; ezen tiszta ösztön mellett van benne, mint véges lényben, természeti ösztön is, mely az élvezetet tűzi ki célúl. Az *erkölcsi ösztönnek* tehát az a feladata, hogy úgy kormányozza ezen két ösztönt, hogy azok összehangzóan működjenek; ezen összehangzás azonban sohasem sikerül teljesen, a küzdelem végtelen. Fichte ezen állapotot „a véges eszes lény erkölcsi hivatásának“ nevezi, s *az erkölcstan elvéül* ezen tételt állitja fel: „*töltsd be mindig hivatásodat*,“ vagy lelkiismereted szerint cselekedjél.

Fichte eredeti rendszerében az isten helyét az erkölcsi világrend foglalja el, szerinte tehát *vallás és erkölcs azonos*. Ezen alapon azt remélte, hogy az újkori bölcsészet a hanyatlásnak indult vallásos érzést feleleveniteti s a keresztyénség bennső lényegét megvilágithatja. Azonban berlini tartózkodása alatt Fichte vallásos nézetei módosultak; az erkölcsi világrend pantheista istenné alakult át; a szigorú erkölcsöt vallásos kegyesség váltotta fel, s azt hitte (Anweisung zum selige Leben), hogy az ő tana a János szerénti keresztyénséggel azonos. Az egykor semmiből való teremtést, mint zsidó tévedést, elvetette; az íge megtestesülését nemcsak Krisztusra vonatkoztatta. hanem mindazokra, kik Krisztusnak teljesen átengedik magukat, míg végre az „egész község“ istennel egyesül. Igy Fichte lassanként a *mysticismus* terére lépett, anélkül, hogy csak egyetlen positiv egyházi tannal egyezőleg tanitott volna; és előbbi tanait a későbbiekkel annyira összeszőtte-fonta, hogy Schelling ezen új rendszert méltán synkretismusnak és eklekticismusnak nevezhette[5]).

1) Wolf Keresztély 1679. Breslauban szül.; 1706. Leibnitz ajánlatára Halleba, a mathematika tanszékére hivatott meg, később a bölcsészetet adta elő. Azonban a theologusok istentagadással vádolván, I. Frigyes Vilmos őt, mint „a kijelentett vallás ellen tanitót“ száműzte, sőt bitófával fenyegette (1723.). Wolf Marburgba menekült. Midőn II. Frigyes trónra lépett (1740.), az üldözött tudóst azonnal teljes tisztelettel visszahivta Halleba és később birodalmi báróságra emelte. Meghalt 1754. Chr. Wolf's eigene Lebensbeschreibung (kiad. Wuttke, Leipzig, 1841.); Fischer K., Gesch. d. neuern Philosophie, II. k. 522—31. l.

2) Kant Immánuel, egy nyerges fia, Königsbergben 1724. szül.; 1740 óta az ottani egyetemet látogatta, s más tudományok mellett theologiára készült. 1747. lépett fel, mint iró „Gedanken von den wahren Schätzung der lebendigen Kräfte" cimü értekezésével. Egy ideig több családnál tanitóskodott. 1755. kezdette meg tanári pályáját mint magántanár a königsbergi egyetemen, s több bölcsészeti tudományt adott elé Wolf szellemében; de már korán kétkedő állást foglalt el az ő dogmatismusával szemben. E közben az irodalom terén is fáradhatlanúl munkált; 1770. a logika és metaphysika rendes tanára lett. 1781. jelent meg fő műve, „Die Kritik der reinen Vernunft," 1790. „Die Kritik der Urtheilskraft," 1793. „Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft." 1797. elgyengülvén, a tanitással felhagyott, s második gyermekkort érve halt meg szülővárosában 1804. Fischer K., Gesch. d. n. Philos. III. és IV. k.

3) Jakobi Fr. Henrik Düsseldorfban 1743. szül., atyja kereskdői pályára szánta, de Genfben a bölcsészetet is tanulmányozta. Haza térve, átvette atyja kereskedését; később azonban azzal felhagyott s több fő államhivatalt viselt. Mellékesen rokon-gondolkodásuakból egy kis kört alakitott, mely bölcsészeti tanulmányokkal foglalkozott. 1804. Münchenbe az ujonnan alapitott tudományos akadémiához hivták meg; 1807. annak elnöke lett s 1819. halt meg. A mondottakra vonatkozó műve: Von den göttlichen Dingen u. ihrer Offenbarung (Leipzig, 1811.). Zirngiebel, Jakobi's Leben u. Denken (Wien, 1867.); Fischer K., Gesch. d. n. Phil. (2. kiad.), V. k. 216--34. l.

4) Fichte J. G. Rammenauban, Felső- Lausitzban 1762. szül.; előbb a theologiai, majd a bölcsészeti pályára lépett. Egy ideig nevelősködött, 1791. meglátogatta Kantot Königsbergben s ajánlat helyett „Versuch einer Kritik aller Offenbarung" cimü iratát nyujtotta át, mely egészen Kant szellemében volt irva s melyben a kijelentés lehetőségét a gyakorlati észből igyekezett kimagyarázni. Nagyrészt e műnek köszönhette, hogy Jenában egy bölcsészeti tanszéket foglalhatott el. Ott jelentek meg egymásután azon művei, melyek Kanttól eltérő álláspontját kifejtik: Grundlage der gesammten Wissenschaftslehre (1794.), Grundlage des Naturrechts cet. (1795.), System der Sittenlehre cet. (1798.). Jenából istentagadással vádoltatván, kénytelen volt eltávozni. 1799. Berlinben talált menedékhelyet. 1805. Erlangenben bölcsészettanár lett. majd az 1809. megnyilt berlini egyetemen a bölcsészeti szak elnökének, majd igazgatónak nevezték ki. 1807—8 telén, midőn Berlinben voltak a franciák, tartotta hires „beszédeit a német nemzethez." A német szabadságharcban fegyveresen is részt vett s 1814. halt meg. J. H. Fichte, J. G. Fichte's Leben u. Briefe (2 k. Salzbach, 1830—31.); K. Fischer, i. m. V. k. 237. s. k. l.

5) Az egészhez l. még: Schwegler, Gesch. d. Phil. (5. kiad., Stuttgart, 1863.), 144—47., 152—97.; Knauer, Gesch. d. Phil. (Wien, 1876.), 162—235.; Lewes, A philosophia tört., III. k. 187-352. l. V. ö. Henke, i. m. II. k. 403—409. III. k. 49—53., 56.; Baur, i. m. IV. k. 586—93., V. k. 57—76, 80—84. l.

137. Egyházi élet a felvilágosodás korszakában.

A felvilágosodás korszakában a korábbi kegyes erkölcsökre terméketlen idők jártak. Az emberek figyelmét az *anyagi vagy politikai érdekek* kötötték le. Az új világnézet fiait többé nem elégitette ki

az együgyünek tartott bibliai vallás. A világ örömeiben, dicsőségében elmerültek nagyon komornak találták a keresztyénség ódon templomait. A Rousseau nevelési eszméit megvalósitó Basedow (l. 133. c.) az iskolák irányára sokáig nagy befolyást gyakorolt; s ezen iskolákból nem szelid, szerény, hanem önfejü, kotnyeles nemzedék került ki. Miután a minden téren pusztitó kritika a tekintélyeket gyanussá tette, az új sarjadék minden egyes példánya saját magát tekintette csalhatatlan tekintélynek. Ellenben *Pestalozzi* (sz. Zürichben 1746., mh. 1827.), az újkori nevelés tulajdonképeni reformátora, jóllehet ő is Rousseau nevelési elveit követte, de midőn a szülők és gyermekek, a fejedelmek és alattvalók közti kapcsot az istenben vetett hit által szentesitettnek és megszilárditottnak állitotta, más célt tűzött ki és sokkal kedvezőbb eredményeket tudott felmutatni. Míg „Basedownak aranyra és ezüstre épitett intézete (a Philantropin) elenyészett, addig a Pestalozzié, az egész emberi természet szivére alapitva, arany és ezüst nélkül, mély és terjedelmes alapján, mint szellemi intézmény, sok vihart túlélt.“ Azonban szerencsére a felvilágosodásnak hit-irtó szelleme nem mételyezte meg a nép alsó osztályát, és azon körben az egyháziasság, a hit és szeretet még mindig meleg kebelre talált. Különben is találkoztak még egyes férfiak, kik, ha a kor törekvéseit nem hagyták is figyelmen kivül, de azért az egyháznak hű fiai maradtak. Ilyen volt a többek közt egy *Reinhardt* (l. 134. c.), ki a szász egyházat ó-egyházi komolysággal vezette és a nyomást mérsékelte; egy *Oberlin* (1740—1826.), ki 60 évi működése alatt Steinthalnak (Elsassban) erkölcsileg és anyagilag mélyen elsülyedt népében a kegyességet és szorgalmat új életre serkentette, a sivataggá vált községet paradicsommá varázsolta, s példát adott arra, hogy erős hittel egy egyszerü ember is igen sokat tehet egy község üdvére és boldogságára. Másfelől a műveltek és félműveltek osztálya, ha az istenben vetett hitet nem is dobta el, de Krisztustól elpártolt. A hit által való megigazulás helyett most a becsületes munkásságot ajánlgatták. Az *egyházi beszédekben* a dogmákat mellőzték s az erkölcsi életre vezető tanokat fejtegették. A *régi egyházi énekeket* addig idomitgatták a kor izléséhez, míg a régi alakokkal együtt a régi tartalmat is egészen kiforgatták eredeti szépségéből, bennsőségéből. Nem csoda, ha, ilyen általános bomlás és romlás közepett felvilágosodottak és kegyesek egyaránt azt hitték, hogy a keresztyénség már sirja felé közeledik.

Ezen zűrzavaros kor jellemző vonásait mintegy kiegészitik azon vallásos pártok, melyek vagy az egyház kebelében maradtak, vagy mint felekezetek különváltak. Ilyen volt az *„ujra helyreállitott luth.*

egyház" vagy a *„régi világosság"* nevü, mely Amsterdamban akkor keletkezett, midőn az ottani luth. egyházra egy ujitó lelkészt erőszakoltak (1791.); erre a községnek egy része különvált és önállóan szervezkedett. Ezen párt nyolc hollandi községben még ma is fennáll és tizenegy lelkész vezetése alatt 14000 lelket számlál. Ugyancsak *Németalföldön* a delfti francia ref. község nehány tagja (1797.) a *„Christo sacrum"* nevü vallásos társulatot azon célból alapitotta, hogy a különböző hitvallásu keresztyéneknek alkalmat nyujtsanak arra, hogy Krisztus istenségét, engesztelő szenvedését és halálát elismerve, egy igazán krisztusi egyházban egyesüljenek. A tervezők oly közös hitvallást ohajtottak, mely a felekezetek megkülönböztető tanait mellőzze s kinek-kinek saját meggyőződésére bizza. Igy egyesek saját egyházukban megmaradva is tagjai lehettek volna ezen társulatnak. A társulat eleinte gyorsan növekedett, a kormány annak szabad vallásgyakorlatot engedett (1802.); de később az összetartó kapocs hiánya, a növekedő hitetlenség s az egyházak ellenséges magatartása (a társulat tagjait mindenik egyház kitagadta) a tagok számát nagyon megapasztotta. Jelenleg a társulatnak csak nagyon csekély töredéke áll fenn.

Norvégiában Hauge Nielsen földmives (1771—1824.) mint isten prophetája lépett fel, s a rationalis iránynyal szemben igen élénk *pietista irányu mozgalmat* inditott meg. Mint a törvény hirdetője, minden téren a sz. irást tekintette szabályzónak; számos hivét, házi istentisztelet tartása végett, kis egyesületekbe csoportositotta; azokban, az apostoli egyházat utánozva, vagyonközösséget léptetett életbe, s az így összegyült vagyont közhasznu vállalatokra forditotta. Az evang. papságot beszédeiben többször élesen megtámadván, mint hivatlan népszónok az 1741. évi törvény értelmében fogságra és pénzbirságra itéltetett. Midőn az országgyülés (1842.) ama törvényt megszüntette, s később (1845.) a keresztyén felekezeteknek szabad vallásgyakorlatot engedett; Hauge szelleme a norvég nép alsó osztályában (sőt Dániában is) újra feltámadt, s nagyszámu hívei az evang. egyház kormányával szemben erélyes ellenzéki állást foglaltak el[1].

Végre *Angliában* az államegyház élettelen orthodoxiáját a dissenterek, főleg e methodisták igyekeztek ellensúlyozni. Egy *Cowper Villiam* (1731—1800.), a nemes lelkü, magas röptü, lyrai költő, műveiben, kora divatos bölcsészetével szemben, a vallásos érzelemnek adott hü, meginditó kifejezést.

1) Lüttke, Die kirchl. Zustände in d. skandinavischen Ländern (Elberfeld, 1864); Bang, H. Nielsen Hauge (2. kiad., 1875.).

KILENCEDIK SZAKASZ.

A KELETI EGYHÁZ

138. A keleti egyház főbb eseményei Oroszországban.

A keleti orthodox egyház a török birodalomban ezen időszak alatt is a korábbi elnyomott állapotban maradt. Ellenben az orosz birodalomban, a hatalmas cár védelme alatt annál erőteljesebben fejlődött ki. Az orosz egyház ugyan a moszkvai patriarchaság alapitása óta (1589.) alkotmány tekintetében a constantinápolyi patriarchaságtól független lett (l. 492. l.); de a bennső vallásos egység továbbra is fennmaradt, sőt ezt a *Mogilas Péter* által szerkesztett hitvallás még szilárdabbá tette (l. 490. l.). Azonban a független patriarchaságot az absolut hatalomra törekvő orosz cárság nem türhette meg hosszasabban, s midőn *Hadrianus* patriarcha meghalt (1702.), székét *Nagy Péter* cár nem töltötte be, hanem a legfőbb egyházi hatalmat a cárihoz csatolta. Azután az általa kiszemelt főpapokból egy *„szent kormányzó zsinatot"* alakitott, s ezt bizta meg az egyházi ügyek legfőbb vezetésével (1721.)[1]. Ezen intézkedéshez a constantinápolyi patriarcha beleegyezését is megnyerték. Az új cári egyházalkotmány azonban az orosz papságot és egyházat nem vetköztette ki népies jelleméből. Az átalakitás munkáját, a cár megbizásából, *Prokopovicz* novgorodi metropolita hajtotta végre. *II. Katalin* (1762—96.) az orosz egyház vagyonát lefoglalta s az egyháznak a kormánytól függő helyzetét véglegesen megszilárditotta. Azóta az egyház szolgáit és intézeteit, habár nem valami fényesen, az állam dijazza és tartja fenn. A téves tanok meggátolása végett a kormány egy ideig az egyházi beszédek tartását is megtiltotta; de azért számos ókori, jelképes szokás maradt fenn a népnél.

Midőn *Nikon* patriarcha (1652.) a régi megromlott *liturgiát reformálta*, az orosz egyházban a régi egyhangu éneket sajátságos új egyházi ének váltotta fel, melyet hangszer-kiséret nélkül, egyedül férfi hangon adnak elő. Ezen erőteljes, megható ének-mód, mely a különben is gazdag liturgiát igen szépen egésziti ki, *II. Katalin* alatt érte el teljes virágzását.

Az *orosz hittudósok* közt kitünt a már emlitett *Prokopovicz* (mh. 1736.), kinek hittani kézi könyve (latinúl: Christiana orthod. theologia. 5 köt., Regiomonti. 1773. s. k.) az egyház tanát változatlanul, tudományosan, világosan és mérsékelt kritikával adja elé. A XVIII.

század közepe óta a főpapság irodalmi termékeit a protestans irányra emlékeztető szellem hatotta át, mely a régibb közzsinatok hitvallásához hű maradt, de a későbbi hittani fejlődést mellőzte. Ilyen szellemben van irva azon káté, melyet a tudós *Plato* (később moszkvai metropolita) növendéke Petrovics Pál nagyherceg számára szerkesztett. Még határozottabb prot. irányt árul el *Theophylaktus* moszkvai archimandritának hittani kézi könyve. Az újabb időben azonban ezen irány az irodalomból egészen eltünt[2]).

1) A szent zsinat tagjait (1 elnök, 2 alelnök, 4 tanácsos, 4 ülnök, 1 iroda igazgató) az egyházi férfiak közül a cár nevezi ki; a zsinat minden végzése és rendelete csak cári megerősités után lesz érvényes.

2) L. a 494. l. 3. j. felsorolt műveket és Mackenzie Wallace, Russia (2 köt., B.-pest, 1878.), II. k. 150—166 l.

139. A keleti egyház Magyarországon és a kath. egyház hóditása ezen területen.

Magyarországon a keleti egyházhoz leginkább korábban vagy későbben beköltözött idegen nemzetiségek tartoznak. Ezek között nagyobb tömeget képeznek a *rutének* vagy oroszok, a *szerbek* és *oláhok*. A *rutének* a XIV. század közepén telepedtek le az északkeleti Kárpátok vidékén s idővel az esztergomi érsekség hatósága alá kerültek. A *szerbek* a XIV. század vége óta a törökök elől menekültek az ország déli vidékeire. Az *I. Lipóttól* (1691. aug. 20.) nyert szabadságlevél a szerb érsek szabad választását, a clerus szabad működését, az egyházi birtokokat s az ó naptár használatát biztositotta. Ezen kiváltságokat a következő uralkodók is megerősitették, sőt *Mária Terézia* (1779.) azt is megengedte, hogy kir. biztos jelenlétében évenként *congressust* tarthassanak (érsek-választás vagy az egész egyházra vonatkozó javaslatok eldöntése végett) és *zsinatokon* püspököket választhassanak és egyházi ügyeiket rendezhessék. Az 1790/1. o. gy. XXVII. t. cikke a *nemegyesült görög* (=keleti) *egyház* hiveit a haza többi polgáraival egyenlő jogokban részesitette.

Az *oláhok* (=rumonok) állitólag a XV. század óta kezdettek ismeretesebbek lenni Erdélyben és Magyarország délkeleti vidékein. Az első beszállingozók valószinüleg (nem bizonyos) a kath. egyház kebelébe kerültek, legalább a gy.-fehérvári püspök és esztergomi érsek hatósága alá tartoztak. A reformatio mozgalmai s a török uralom alatt addigi kath. hatóságaiktól elszakittatván, talán ezen idő alatt vagy a későbbi letelepülők ösztönzésére csatlakoztak a keleti egyházhoz. Általában a magyarországi oláhok állapotát a XVI. és XVII. szá-

zadban még homály fedi. *Erdélyben az oláhok egy része a reformatiot elfogadta*, sőt ezen mozgalom vetette meg alapját az oláh irodalomnak is. Igy jelent meg *Luther kis kátéja* oláh nyelven (Brassóban, 1559.); *A négy evangelista könyvének forditása* (u. o. 1560.); *Az evangelium könyve magyarázatokkal* (u. o. 1580.). Már *Bethlen Gábor* lépéseket tett, hogy az oláhokat a ref. egyháznak megnyerje; *I. Rákóczy Gy.* Gy.-Fehérvártt *oláh nyomdát* szereltetett fel. Ott jelentek meg: a *Heidelbergi káté*, az *Új-Testamentum* (1648.) és a *Zsoltárok* (1651.) oláh nyelven[1]). De mindezen üdvös mozgalom csak addig tartott, míg a prot. erdélyi fejedelmek kezében volt a hatalom. Mihelyt a német kormány kezét Erdélyre rátette s a kath. egyház restauratioja megkezdődött, azonnal az oláhokat is a kath. egyház vette gyámsága alá.

A kath. egyház a keleti egyház hiveihez mindég jogigényt tartott, s ha beolvasztási tervei nem sikerültek, legalább a *florenci unio* (1439.; l. I. k. 512—15. l.) *alapján* igyekezett őket szorosabban magához csatolni. A kath. egyháznak ezen törekvését, miután különböző nemzetiségü elemekkel volt dolga, még igy sem követte mindég óhajtott siker, vagy ha követte is, csak hoszszas küzdelem után. Különösen azon időben fejtett ki a clerus (igazabban a jezsuita-rend) nagyobb tevékenységet, midőn a prot. egyházak figyelme is a keleti egyház megtéritésére irányult.

Igy *Magyarországon* legelőbb *Taraszovics Vazul*, munkácsi *rutén püspököt* (1633—48.) nyerték meg az unionak, de azt I. Rákóczy Gy. meghiusitotta. Majd utódja, *Rosztoszinszky Parthenius Péter Lippai* primással a nagy-szombati zsinaton *azon feltétel alatt egyezett bele az unioba*, hogy a görög ritus változatlanul fentartassék; hogy a papság válaszsza a püspököt és a pápa erősitse meg; s hogy az orosz (=rutén) clerus a kath. clerussal egyenlő jogokban és kiváltságokban részesüljön. Ezen alapon az *unio* (1649. ápr. 23.) *Ungvártt*, *Kisdi Benedek* egri püspök előtt ünnepélyesen végrehajtatott.[2]). Azonban, úgy látszik, hogy a kath. clerus uralkodási vágya az uniot a rutén papsággal nem tudta megkedveltetni; ezt bizonyitja azon tény, hogy *Kolonics Lipót* püspök közreműködésével *I. Lipót De Camillis József* olasz-görög szerzetest a végett nevezte ki munkácsi püspöknek, hogy a haldokló uniot életre keltse (1690.). De az unio még ezután is csak tengett, nem ok nélkül, mivel a munkácsi püspököt Róma csak apostoli vicariusának, az egri püspök pedig csak görög szertartásu püspöki helyettesének tekintette. Az e miatt támadt surlódások az uniot nagyon ingataggá tették. Végre *Mária Terézia*

vette kezébe az ügyet, és Rómában megnyerte, hogy *XIV. Kelemen* (1771.) a munkácsi püspökséget rendesnek nyilvánította, és *Bradács Jánost* mint első rendes *egyesült görög püspököt* erősitette meg. A *szerbek egy része* (az úgynevezett sokácok vagy bunyevácok) a Dráva és Duna közt, jezsuita téritők rábeszélésére, hasonlóképen egyesült a kath. egyházzal. Az *unio* ünnepélyes megkötésén, *Pécsett*, a kormányt és kath. egyházat *b. Prumberg* kir. biztos és *Jani Ferenc* szerémi püspök képviselte (1690.).

Az *erdélyi oláhok* közt is jezsuita téritők (*Hevenessi* és *Baranyi Pál*) igyekeztek az uniot, kecsegtető igéretek mellett, megkedveltetni. Meg is nyerték *Theophilus vladikát* (=püspök), ki a gy.-fehérvári zsinaton (1697. márc. 24.), *Apor István* kincstárnok és néhány jezsuita jelenlétében, harmincnyolc archipresbyterrel és archidiakonussal, az *uniot*, a florenci alapon, *azon feltétel alatt fogadta el*, hogy az oláh popák (=papok) a kath. clerussal egyenlő jogokban részesüljenek, az oláh világiak hivatalokra jogosittassanak, az istentiszteletet saját nyelvükön tarthassák, a nép a kehelyben is részesülhessen, popáik megnősülhessenek s az ó naptárt használhassák. A következő zsinaton (1698. okt. 7.) *Athanasius*, az új oláh püspök mintegy 2000 popával fogadta el ünnepélyesen az uniot, miután *I. Lipót* megigérte, hogy az egyesült oláh popák a kath. clerus jogaiban részesülnek. Midőn a gy.-fehérvári kath. püspökség helyreállittatott (1715.). az egyesült oláh püspök székhelyéül Fogaras jelöltetett ki, javadalomúl a balásfalvi uradalmat nyerte (1738.) és a kalocsai érsek hatósága alá rendeltetett. A *magyarországi egyesült oláhok és rácok* számára (1777.), *VI. Pius* beleegyezésével, a n.-váradi és körösi (Horvátországban) püspökséget szervezték és az esztergomi érsekség alá rendelték.

Azonban az oláhok nem mindnyájan fogadták el az uniot; sőt sokan azok közül is, kik azt elfogadták, két vakbuzgó görög kaluger (=szerzetes) izgatása következtében, visszatértek a keleti egyházba. *Erdélyben* előbb *Bessarionis* kaluger isten követeként (valószinűleg a cár küldötte lehetett) lépett fel s az oláhokkal elhitette, hogy popáik megcsalták, elárulták. Bessarionist ugyan bujtogatásáért elfogták s az országból kiutasitották; de helyét nemsokára *Sofroni* kaluger foglalta el, s annyira felizgatta a népet, hogy katonai erővel sem lehetett a békét helyreállitani. A püspök nélkül maradt ó-hitü vagy nemegyesült oláhok ügyes-bajos dolgaikban a moldovai és havas-alföldi keleti püspökökhöz járogattak. *Mária Terézia* kormánya ezen helyzet tarthatatlanságát belátván, a budai szerb püspököt bizta meg a *nemegyesült*

oláhok egyházi igazgatásával. Igy az oláhok a karlovici szerb érsek hatósága alá kerültek, és még azután is ott maradtak, midőn *II. József* számukra *N.-Szebenben* egy *nemegyesült görög püspökséget* állított fel (1784.).

Az *Apafi Mih.* fejedelemsége alatt (1668 óta) Erdélybe beköltözött *örményeket* (=armeniaiakat), kik *I. Lipót* engedélyével tömegesebben Szamos-Ujvárlt és Ebesfalván telepedtek le, *Oxendi Vezireski*, Rómában képzett örmény pap, azon feltétel alatt nyerte meg a kath. egyházzal való unionak, hogy a misét örmény nyelven olvashassák.

Végre a keleti egyház egyik ágára, az armeniaiakra, a kath. egyház a *mechitaristák congregatioja* által gyakorol nagy befolyást (l. 546. l.). Ennek egyik collegiuma, a bécsi, egyfelől a kath. vallásos irodalomnak az armeniaiak közt való terjesztését, másfelől az armeniai irodalomnak nyugottal való megismertetését tűzte ki célúl[3]).

1) L. Szabó K., Régi Magy. Könyvt., II. k. 79., 82., 158., 683., 684. 752. sz.

2) Ezen alkalommal a ruténeknek csak egy része egyesült; a többi, főleg Máramarosmegyében, a keleti egyház hive maradt az utolsó máramarosi keleti püspök haláláig, 1734-ig.

3) Az egészhez l. Nilles, Symbolae ad. illustr. historiam Eccl. orientalis in terris coronae s. Stephani (Oeniponte, 1885.); Hunfalvy P., Magy. ország Ethnographiája (B.-pest, 1876.), 466—72, 474., 509—12., 517—18.; P. Hunfalvy, Die Rumaenen u. ihre Ansprüche (Wien u. Teschen. 1883.); Bod P. Smirnai sz. Polikarpus, 142—43.; Rapaics, Egyetemes Egyháztörténelem (Eger, 1886.). III. k. 1. r. 408—12.; Zsatkovics, Az egri befolyás és az az ellen vivott harc a munkácsi gör. szert. egyh. megye történelmében (Századok, 1884. évf., 680—96., 766—86., 839—77.); Hazánk, 1884. évf., 59—65. l.

140. Az orosz egyházban keletkezett felekezetek.

Azóta, hogy az orosz egyház a cári uralom alá került és függetlenségét elvesztette, az igazhitü egyházból a felekezeteknek egész raja vált ki, melyeknek az orthodoxok *raszkolniki* (*raszkol*=szakadás) közös nevet adtak. Az *első szakadást* lényegtelen, aprólékos kérdések idézték elő; de azután a szakadás további folyamatában nemcsak külsőségekre vonatkozó, hanem az állam-egyházzal szemben erős ellenzéki, gyökeresen újító, mystikus és rationalista irányok is fejlődtek ki.

A *szakadás kezdete* a XVIII. század közepére esik, midőn *Nikon* patriarcha az idők folyamában megromlott liturgiának eredeti tisztaságába való visszaállitását munkába vette (l. 138. c.). Már a szertartás-könyvek átvizsgálására kiküldött bizottság kebeléből erős

ellenzéki hangok emelkedtek. Az ellenzék élén a szenvedélyes, önfejű *Avvakum* (=Habakuk) és a cselszövő *Nerronov* érsekek állottak, kik Nikonnak patriarchává emeltetését is meggátolni törekedtek, most pedig a liturgiai könyvek szövegének kijavitásáról hallani sem akartak[1]). A bizottságban támadt ellenzéki szellem elterjedt a papok, szerzetesek és a nép egy része között is, és boszantó tüntetésekben nyilvánult. Nikon hiába alkalmazott előbb szelid, azután szigorúbb büntetéseket (Avvakum előbb börtönbe, azután Sziberiába került); a *nagy zsinat* (1667. máj. 13.) hiába rekesztette ki az egyházból mindazokat, kik Nikon liturgiai javitását nem akarták elfogadni: a zendülések, ellenállások (a szloveck zárdát a katonaság hét évi ostrom után vehette be, 1676.) folyvást tartottak. Utóljára is a zendülőket fegyveres erővel kellett leverni, nehány fő bujtogatót pedig vérpadon némitani el.

Igy fejlődött ki az *ó-hitüek (sztaroverci)* felekezete, melynek hivei a régi liturgiához ragaszkodtak (a keresztet két ujjal vetették, Jézus nevét Issus-nak ejtették, sat.); a polgári élet fényűzési cikkeitől (szakál-nyírás, dohányzás, kávé- és tea-ivás, sat.) idegenkedtek; Nikont, mint Antikrisztust elátkozták, a papi hivatalt elvetették; saját községeket szerveztek, melyben a nők is keresztelhetnek, gyóntathatnak, úrvacsorát oszthatnak; az újkori papuralommal s az erkölcstelen popasággal szemben a *demokratiai egyházat* akarják megszilárditni, s ezen céllal kapcsolatban szigorú erkölcsi, józan és egyszerű életre törekedtek. Számuk még ma is tekintélyes.

Az igy keletkezett elszakadt felekezetek közt *két csoportot* szokták megkülönböztetni, t. i. a *papos* és *papnélküli felekezeteket.* A *papos felekezetek (popovci)* ugyan az államegyházzal szakitottak, de papszentelésének érvényességét bizonyos feltételek mellett elismerik. Ellenben a *papnélküli felekezetek (boszpopovci)* az államegyházban Nikon óta életbeléptetett minden ujitást elvetnek, s azt hiszik, hogy az Antikrisztus uralma óta nincsen olyan, ki érvényesen papot szentelhessen[2]).

A *papos felekezetek* közül a *Jedinoverci (egyhitüek)* nevü kijelentette, hogy az igazhitü egyházzal kibékül, ha számára az államegyház a régi szertartások szerént szentel fel papokat és ha ezen papok a régi szertartások szerént fognak működni. Ezen alapon *I. Pál* cár (1800.) a nevezett felekezetet törvényesen elismerte. Azonban a papos felekezetek nagy része, az *ó-szertartásuak (sztarobrjadci)* korábbi ellenzéki állását nem adta fel, a régi könyvekhez és szertartásokhoz hű maradt és a görög egyház által szentelt papokat nem ismerte el.

A *papnélküli felekezetek* iránya, elágazása, neve a legnagyobb változatosságot mutatja fel; a *tant gnostikus*, *mystikus* és *rajongó elemekkel vegyitették*, s a külső egyházat szertartásaival és szentségeivel együtt elvetették. Ezen felekezetek közül azok, melyek rajongó gnostikus és manichaeus irányt követnek, valószinüleg a középkor titkos hagyományait feleleveniteve, kerültek felszínre. Ide tartoznak a *tengermellékiek (pomorci*, kik az Onega-tó és Fehér-tenger vidékein laknak), kik az új tagokat alapszabályaik szerént újra megkeresztelik; papokra nincs szükségük, mivel mindenki pap és papi tisztet végezhet; az igazhitü pap által kötött házasságot érvénytelennek tekintik, s a legnagyobb dicsőségnek tartják, ha valaki magát tűzkeresztséggel megégeti. A *Theodosianusok (Fedoszszejevci; Vaszsziljev Fedoszszei* alapitotta Novgorodban, 1692.) az államegyházat az Antikrisztus egyházának tekintik, a papságot és szentségeket elvetik, az áttérőket újra keresztelik, a más hitüektől vett élelmi szereket bizonyos szertartásokkal megtisztitják, s az állami törvényeket csak feltételesen ösmerik el. Az *önfeláldozók (morelsziki)* az öngyilkosságot, különösen a tűzhalált isten előtt kedves áldozatnak tekintik. A *bujdosók*, zarándokok (*sztranniki; Jevfimi* nevü szökött katona alapitotta 1762 után) az orosz állammal és egyházzal teljesen szakitottak (legalább a tökéletes tagok), minden hivatalos okiratot tűzbe dobnak, más nevet vesznek fel, koborló életet folytatnak, erkölcsiséggel nem törődnek, a törvényes házasságot megvetik, s itt-ott a vagyonközösséget is életbeléptetik. A *másodrendü bujdosók* az állam kötelékében maradnak, az igazhitü egyházban gyónnak és úrvacsorát vesznek, hogy fel ne tünjenek, de már az utólsó kenetet nem fogadják el. Ha halálukat érezik, kivitetik magukat út szélére vagy erdőbe, hogy így legalább „menekülés közben“ haljanak meg. Az *önkorbácsolók (chlisztу)* magukat „isten embereinek,“ „imádkozó testvéreknek“ nevezik; különös öltözetben gyülnek össze istentiszteletre és éneklés közben magukat több óráig korbácsolva és kinozva, addig forognak, mig öntudatlan állapotba jutnak. Minden községben, azaz *„hajóban“* vannak Krisztusok, isten-anyák és prophéták; a hajó kormányosa oly feltétlenül uralkodik, hogy parancsára senki sem vonakodik akár tűzbe- vagy vízbe-ugrástól, sőt bármely gyalázatos tett elkövetésétől sem. A *csonkitottak (szkopci)* Mátó, 19, 12. alapján magukat megcsonkittatják; különben köztük is vannak prophéták, isten-anyák, s szervezetük majdnem olyan, mint az önkorbácsolóké.

A felsorolt felekezetek száma a XVIII. században ujabbakkal szaporodott. Ezek közt nevezetesebb a *szellem harcosainak (duhoborci) felekezete* (alapitója *Kolesznikov* irástudó földmives, fejlesz-

tője *Kapusztin* volt altiszt), melynek tana az orosz nemzeti *rationalismus* és a keleti *mysticismus* keveréke; különben sok tekintetben rokon a quakerek és anabaptisták felekezetével. Istent szellemi pantheista értelemben fogják fel; a bűnbe esést a teremtést megelőző időszakba helyezik; Krisztusnak történelmi váltságtanát elvetik; a szentségekről, mint az üdv eszközeiről, nem akarnak tudni; a jövő életet úgy képzelik, hogy a lélek más világba vagy más testbe fog költözni. Az egyenlőséget oly nagyra becsülik, hogy minden koruak egymás iránt egyenlő tiszteletet tanusitnak. Nem esküsznek, fegyvert kezükbe nem vesznek (ezért 1817 óta a kormány megengedte, hogy katonai kötelezettségüknek mint katonai betegápolók és iparosok tehessenek eleget és esküre se kényszerittessenek). Különben mértékletesek egyszerüek, szorgalmasak és nagyon buzgó téritők. A *tejevők (molokani;* alapitója *Uklejin* a XVIII. század végén) állitólag az előbbi felekezetből váltak ki; a szent irást nagyra becsülik, az erkölcsi tökély alapjának tekintik, de elveik szerént magyarázzák; szemben a többi „világi keresztyénekkel," magukat *„igazi szellemi keresztyéneknek"* tartják. *Egyház-alkotmányuk rokon a presbyterivel;* öregeik és tanitóik semmi kiváltságban nem részesülnek. Hittanuk még nincs teljesen megállapodva; a szentségeket ők is elvetik. A közéletben rendes, munkás emberek; 4 Mózes, 35, 6. alapján a szökevények és menekültek pártfogását kötelességüknek ismerik. Mind a szellem harcosai, mind a tejevők több felekezetre oszolnak, melyek egymástól csak apróbb eltérésekben különböznek [3]).

1) Ezen aprólékos különbségek közül álljon itt nehány mutatványúl. A nycaeai hitvallás eredeti szövege Krisztusról ezt mondja: „született, nem teremtetett." Avvakum pártja meg akart maradni a régi romlott szövegnél: „született, de nem teremtetett." Az oroszok Jézus nevét Iissus-nak ejtik, de a romlott szövegben lassanként Issus (két szótaggal) foglalta el Iissus (három szótaggal) helyét s az ellenzék erről sem akart lemondani. A gyakorlatban a Gloria után a Halleluját kétszer énekelték. Nikon az eredeti forrás után azt kivánta, hogy háromszor énekeljék; az ellenzék ennek is elleneszegült, sat. Gerbel-Embach, Russische Sectirer (Heilbronn, 1883), 9—14 l.

2) Ezek igy gondolkodnak: miután papot kézfeltevéssel csak püspök szentelhet fel, az egyetlen ellenzéki püspök pedig elhalt, mielőtt más püspököt szentelhetett volna fel, sőt az általa felszentelt papok is kihaltak; ennél fogva többé nincsen igazi pap. Gerbel-Embach, i. m. 26. l.

3) L. Gerbel Embach, i. m.; Schédo-Ferroti, Etudes sur l'avenir de la Russie. Septième étude: La tolérance et le schisme religieux en Russie (Berlin, 1863.); Liwanow, Raskolniki i Ostroshniki — elszakadtak és fegyencek — (oroszúl, 4 köt., St-Petersburg, 1872—73.); Mackenzie W., Russia I. k. 376-95., II k. 1—25. l.

Vége a második kötetnek.

Név- és tárgymutató.

Jegyzet: a számok a lapszámokat jelölik. **Rövidítések**: ang. = angol; ap. = apát; bib. = bibornok; b. gy. = birodalmi gyűlés; cs. = császár; érs. = érsek; ev. = evangelikus; fel. = felekezet; fejd. = fejedelem; fr. = francia; g. e. = görög egyesült; g. k. = görög keleti; h. h. = helvét hitvallású; hg. = herceg; kath. = katholikus; k. = király; m. = magyar; met. = metropolita; ném. = német; ol. = olasz; or. = orosz; o. gy. = országgyűlés; p. = pápa; pat. = patriarcha; pres. = presbyter; prim. = primás; prot. = protestáns; pü. = püspök; ref. = református; sp. = spanyol; szer. = szerzetes; sup. = superintendens; t. c. = törvénycikk; un. = unitárius; zs. = zsinat.

A. Á.

C. Cs. Cz.

D.

G. Gy.

H.

I.

L.

M.

O. Ő.

P.

Q.

R.

S. Sz.

U. Ü.

X.

Z. Zs.

J.

Javitások, pótlások.

21.	lapon,	alól	5.	sorban,	cura	helyett olvasd:	*curia*
29.	„	„	19.	„	reformati	h. o.	*reformatio*
32.	„	felül	11.	„	[3])	h. o.	[4])
49.	„	„	16.	„	Gottesdiensztes.	h. o.	*Gottesdienstes.*
54.	„	alól	16.	„	a zujitások	h. o.	*az ujitások.*
59.	„	felül	20.	„	megbotánkozva,	h. o.	*megbotránkozva,*
62.	„	alól	1.	„	Eberfelld	h. o.	*Elberfeld,*
63	„	felül	18.	„	8. k.,	h. o.	*8 k.,*
63.	„	alól	9.	„	2. k.,	h. o.	*2 k.,*
79.	„	felül	18.	„	14. pontba	h. o.	*14 pontba*
91.	„	alól	13.	„	3. k.	h. o.	*3 k.*
98.	„	„	20.	„	1846.	h. o.	*1546.*
112.	„	felül	15.	„	Cap	h. o.	*Cop*
119.	„	alól	10.	„	4. k.	h. o.	*4 k.*
135.	„	felül	8.	„	ideiglegesen	h. o.	*ideiglenesen*
136.	„	„	19.	„	ratott	h. o.	*iratot*
139.	„	„	18.	„	1869.	h. o.	*1869.)*
141.	„	alól	1.	„	birodalmit	h. o.	*birodalmi*
142.	„	felül	17.	„	tervezett	h. o.	*tervezet*
146.	„	alól	10.	„	„ubiquitos	h. o.	*„ubiquitas*
147.	„	„	16.	„	(adta	h. o.	*adta*
147.	„	„	13.	„	Siegismund	h. o.	*Sigismund*
151.	„	„	21.	„	hajtotta	h. o.	*hajtatta*
160	„	felül	14.	„	fokozatott;	h. o.	*fokoztatott;*
160.	„	„	24.	„	sat.	h. o.	*sat.)*

160.	lapon,	felől	28.	sorban,	Gieśek	h. o. *Guisek* Igy alább is még nehányszor.
160.	„	alól	11.	„	adta),	h. o. *adta ki),*
164.	„	„	1.	„	az	h. o. *(az*
166.	„	„	10.	„	Loirba	h. o. *Loireba*
166.	„	„	2.	„	Bofas	h. o. *Bonifas,*
167.	„	felűl	1.	„	lotharingiai, bibornok	h. o. *lotharingiai bibornok,*
167.	„	„	2	„	Laines	h. o. *Lainez*
168.	„	„	8.	„	köv.	h. o. *köv.)*
168.	„	„	9.	„	számát).	h. o. *számát.*
168.	„	„	21—22	„	reformáltaknak.	h. o. *reformáltaknak*
169.	„	alól	11.	„	1589.	h. o. *1598.*
171.	„	„	12.	„	D,Aubigne,	h. o. *D'Aubigne,*
173.	„	„	17.	„	Crammer	h. o. *Cranmer*
175.	„	„	4.	„	trónrai	h. o. *trónra*
180.	„	felűl	16	„	Niemeier,	h. o. *Niemeyer,*
180.	„	alól	15.	„	XXXVIII.	h. o. *XXVIII.*
188.	„	felűl	22.	„	Schnepfhet	h. o. *Schnepfet*
189.	„	„	13.	„	tho	h. o. *the*
189.	„	„	22.	„	(1732.)	h. o. *1732.)*
190.	„	„	3.	„	(1542. kiad);	h. o. *1842. kiad.);*
190.	„	„	5.	„	2. köt.,	h. o. *2 köt.,*
194	„	„	21.	„	(presbyteri-kerűleti gyűlés);	h. o. *(presbyteri=kerűleti gyűlés);*
208.	„	„	13.	„	úracsora	h. o *úrvacsora*
218.	„	„	21.	„	1529.	h. o. *1541.*
226.	„	alól	4.	„	4. k.	h. o. *4 k.*
226.	„	felűl	22.	„	Bévész.	h. o. *Révész,*
227.	„	„	27.	„	főraugú	h. o. *főrangú*
227.	„	alól	11.	„	2. köt.)	h. o. *2 köt.)*
228.	„	felűl	12.	„	Constitutiones	h. o. *Constitutiones*
228.	„	alól	22.	„	2. köt.,	h. o. *2 köt.,*
230.	„	felűl	12	„	continentes	h. o. *continentes*
237.	„	„	3.	„	1865.;	h. o. *1565.;*
249.	„	„	6.	„	Bibini,	h. o. *Ribini,*
249.	„	„	10.	„	dissertatio	h. o. *Dissertatio*
249.	„	„	20—21.	„	A 24) jegyzet így javítandó: *Ennek kivonatos kiadása Articuli minores nevet visel; ezt Gönczi György tiszántúli püspök adta ki 1577., mindkettőt pedig Csáktornyai Ján. adta ki 1591. Debrecenben.*	
250.	„	„	2.	„	1158.	h. o. *1558.*
275.	„	alól	7.	„	főipán,	h. o. *főispán,*
275	„	„	2.	„	megynyerni	h. o. *megnyerni*
281.	„	felűl	9.	„	Még	h. o. *Míg*
283.	„	„	18.	„	osrommal	h. o. *ostrommal*
289.	„	„	13.	„	1626.	h o. *1623.* (L. *Szabó K.,* Régi M. Könyvt. II. k. 488. sz.)
496.	„	„	13.	„	Thurzó Imre nádor	h. o. *Thurzó Imre,*

319. lapon,	felül	8. sorban,	**88.**	h. o. *81.*
324. „	alól	16. „	**4. köt.,**	h. o. *4 köt.,*
329. „	„	11. „	**szenirás**	h. o. *szentirás*
331. „	felül	9. „	**együtt kavarogjanak**	h. o. *kavarogjanak együtt*
331. „	alól	3. „	**Wodzek,**	h. o. *Wadzek,*
333. „	„	17. „	**szenlélek**	h. o. *szentlélek*
335. „	„	4. „	**A háromság**	h. o. *A háromságtagadás*
336. „	felül	9. „	**reformatio**	h. o. *a reformatio*
342. „	„	26. „	**fohászokkal**	h. o. *fohászszal*
343. „	„	1. „	**Stanislei**	h. o. *Stanislai*
343. „	„	1. „	**jnn.**	h. o. *jun.*
348 „	„	13. „	**praefationae**	h. o. *praefatione*
351. „	„	3. „	**kiszabadluva,**	h. o. *kiszabadulra,*
361. „	„	18. „	**2. k.**	h. o. *2 k.,*
363. „	„	14. „	**1575—78.) után törlendő:** *és Heltai Gáspárnak unitarius korában szerkesztett énekes-könyve (valószinűleg 1570—74.; hogy minő viszonyban van e két könyv, még megfejtésre vár).*	
368. „	„	18. „	**Dávid és Heltai-féle**	h. o. *Dávid-féle*
372. „	alól	5. „	**nagy**	h. o. *magy.*
383. „	felül	16. „	**Castelloi,**	h. o. *Castellio,*
394. „	alól	16. „	**249.**	h. o. *294.*
394. „	„	12. „	**viságitásba**	h. o. *világitásba*
404. „	felül	2. „	**máaodik**	h. o. *második*
405. „	„	8. „	**ausgewächte**	h. o. *ausgewählte*
408. „	alól	14. „	**vállásos**	h. o. *vallásos*
408. „	„	13. „	**ason**	h. o. *azon*
428. „	felül	21. „	**utélsó,**	h. o. *utólsó szó,*
428. „	alól	13. „	**Sextus**	h. o. *Sixtus*
429. „	„	16. „	**Dollinger,**	h. o. *Döllinger,*
431. „	felül	8. „	**tréméazetü**	h. o. *természetü*
431. „	alól	17. „	**képeztek.**	h. o. *képeztek* *).
439. „	felül	3. „	**körülmény**	h. o. *körülmények*
441. „	alól	6. „	**oz**	h. o. *ez*
442. „	„	6. „	**poliikája**	h. o. *politikája*
446. „	„	14. „	**ferre**	h. o. *ferri*
448. „	felül	5. „	**megigérte,**	h. o. *megigértette,*
451. „	„	19. „	**Caraciak**	h. o. *Caracciak*
453. „	alól	1. „	**volnanak.**	h. o. *volnának* [7]).
454. „	„	1. „	**előadják.**	h. o. *előadják* [8]).
457. „	felül	11. „	**Thiena**	h. o. *Thiene*
469 „	alól	14 13. „	**Perényi Gábor özvegyének, Frangepán Katalinnak udvari papja,** h. o. *Perényi Gábor özvegye, Frangepán Katalin fiának tanitója,* (l. Az zenth Paal leveley magyar nyeluen — A M. T. Akadémia kiadása, B.-pest, 1883. Szilágyi A. jegyzeteivel. 480—85. l.).	

469. lapon,	alól 12 11.	sor.	*Pesthi Gábor*[16]), gy.-fehérvári kanonok, majd ugocsai főesperes, h. o. *Pesthy Mizsér Gábor*[16]), *Izabella királyné udvari tisztje,* (l. Beöthy Zs., A magy. széppprózai elbeszélés sat., B.-pest, 1886, I k. 135—36. l.).	
479. „	felűl 23—24.	„	Fabricus	h. o. *Fabricius*
480. „	„ 8.	„	megmentésése	h. o. *megmentése*
484. „	„ 17.	„	megtiltotta	h. o. *megtiltott*
486. „	alól 5.	„	incarnitio-	h. o. *incarnatio-*
502. „	felűl 7.	„	ez egyházi	h. o. *egyházi*
505. „	„ 7.	„	pedant	h. o. *pendant*
505. „	alól 10.	„	Jansenismus	h. o. *Jansenius*
508. „	felűl 8.	„	tanulmanzozása	h. o. *tanulmányozása*
522. „	„ 1.	„	XII.	h. o. *XIII.*
527. „	„ 9.	„	(4. k.,	h. o. *(4 k.,*
538. „	„ 8.	„	Conlonien.	h. o. *Colonien.*
538. „	alól 5.	„	búcsúzui	h. o. *búcsúzni*
543. „	felűl 4.	„	szabadságét	h. o. *szabadságát*
548. „	„ 13.	„	4. k.,	h. o. *4 k.,*
553. „	„ 5.	„	való	h. o. *valló*
557. „	alól 1.	„	VI.	h. o. *VI*
559. „	„ 8	„	bnlláról	h. o. *bulláról*
564 „	felűl 16.	„	ugyancsak	h. o. *ugyan csak*
574. „	„ 19.	„	celrus	h. o. *clerus*
575. „	„ 10.	„	savoai	h. o. *savoyai*
576. „	„ 21.	„	Luvois	h. o. *Louvois*
577. „	alól 7.	„	(XVIII. art.)	h. o. *(XVIII art.)*
578. „	felűl 16.	„	(Montpellier közelében, 1718), h. o. *(Montpellier közelében) 1718.*	
580. „	alól 4.	„	kiméletlenűl	h. o. *kiméletlenebbűl*
581. „	felűl 14 15	„	választák	h. o. *választás*
581. „	alól 3.	„	convenant	h. o. *covenant*
582. „	felűl 4.	„	azzal,	h. o. *azzal*
582. „	„ 4	„	convenant	h. o. *covenant*
582. „	„ 10.	„	convenant	h. o. *covenant*
584. „	„ 9.	„	vétessenek be protestansok; h. o. *vétessenek be; a protestansok*	
592. „	„ 4.	„	Péjer	h. o. *Péter*
602. „	„ 5.	„	ellenünk,	h. o. *ellenük,*
630. „	„ 22.	„	tülsó	h. o. *túlsó*
632. „	alól 21.	„	uóbbi	h o *utóbbi*
634. „	„ 15.	„	1614.	h. o. *1714.*
634. „	„ 15.	„	1615.	h. o. *1715.*
635. „	felűl 14.	„	végzései	h. o. *végzéseit*
641. „	„ 19.	„	zavratott	h. o. *zavartatott*
643. „	„ 9.	„	intézkedéseiknek	h. o. *intézkedéseinek*
671. „	„ 8.	„	supramae	h. o. *supremae*
685 „	„ 13	„	2. köt,	h. o. *2 köt.,*

711.	lapon,	felűl	15.	sorban	Kirhmann	h. o. *Kirkmann*
712.	„	„	15.	„	Ambrikából	h. o. *Amerikából*
719.	„	„	6.	„	Tűrretin	h. o. *Turretin*
719.	„	alól	10.	„	Schripturae	h. o. *Scripturae*
720.	„	felűl	14.	„	2 rész).	h. o. *(2 rész).*
720.	„	„	17.	„	Coment.	h. o. *Comment.*
720.	„	alól	12.	„	universiae	h. o. *universae*
721.	„	„	7.	„	Foëtius	h. o. *Voëtius*
724.	„	„	16.	„	feleépülése“	h. o. *felépülése“*
730.	„	„	20.	„	954.	h. o. *945.*
731.	„	felűl	5.	„	1656	h. o. *1256.*
733.	„	„	26	„	186 ;	h. o. *1—86. ;*
734.	„	„	1.	„	Im.,	h. o. *Ist.,*
„	„	alól	18.	„	Miaburg-Utrecht,	h. o. *Miaburg=Utrecht,*
735.	„	felűl	20.	„	Apafi.	h. o. *Abafi,*
„	„	alól	1.	„	pótolgattak ;	h. o. *pótolgatták ;*
746.	„	„	23.	„	Labadie	h. o. *1) Labadie*
755.	„	felűl	16.	„	időközökben	h. o. *időközben*
756.	„	„	14.	„	fogadnak	h. o. *fogadnak el*
757.	„	alól	9.	„	revalatione	h. o. *revelatione*
766.	„	„	12.	„	tenger-vér árán	h. o. *tenger vér árán*
767.	„	„	8.	„	a „L, Ingenu ben	h. o. *a „L'Ingenu“-ben*
769.	„	„	21.	„	Edelsmann	h. o. *Edelmann*
772.	„	felűl	14.	„	kezsseggel	h. o. *készséggel*
„	„	„	23.	„	Michalis	h. o. *Michaelis*
773.	„	„	4—5.	„	Ó-szövetsége	h. o. *Ó-szövetségé*
776.	„	alól	7.	„	legkiálóbb	h. o. *legkiválóbb*

Az 1880/81. iskolai évben előfizettek:

1. Apostol Bertalan IV. év. theol.
Árokháty Béla II. „ „
Bakos Kálmán IV. „ „
Baksa Lajos III. „ „
5. Barna Gyula III. „ „
Bársony György II. „ „
Bényei Dán. (mh.) II. „ „
Bikki Ferenc IV. „ „
Biró Lajos II. „ „
10. Boros Zsig. (mh.) III. „ „
Csatáry Zsigmond II. „ „
Csiszár Béla IV. „ „
Csontos Gábor III. „ „
Csorba Barnabás IV. „ „
15. Cziáky Endre II. „ „
Fábián Károly IV. „ „
Fekete Gyula II. „ „
Ferenczi Ferenc IV. „ „
Frenczel Bertalan IV. „ „
20. Galvács György III. „ „
Hallgató János III. „ „
Horváth Miksa II. „ „
Idrányi Barnabás II. „ „
Kazay Géza III. „ „
25. Király Gyula III. „ „
Kiss László III. „ „
Kiss Lajos II. „ „
Koncz János II. „ „
Kovács Lajos II. „ „
30. Kovács Mihály II. „ „
Kőrössy Sándor II. „ „
Mészáros Lajos IV. „ „
Miskolczi József II. „ „
Nagy Barnabás II. év. theol.
35. Nagy Béla II. „ „
K. Nagy Sándor II. „ „
L. Nagy Sándor II. „ „
Nagy Sándor IV. „ „
Nagy János II. „ „
40. Osváth Bertalan II. „ „
Pócsik János III. „ „
Révész Istv. (mh.) III. „ „
Sárkány Dániel III. „ „
Sólyom Barna III. „ „
45. E. Szabó István II. „ „
K. Szabó István III. „ „
Szalóczy Pál III. „ „
Szarka Tamás III. „ „
Székely Árpád III. „ „
50. Szobonya István II. „ „
Tamaska István IV. „ „
Tolnay Miklós II. „ „
Tóth Béla II. „ „
Török József III. „ „
55. Jászter József II. „ „
Varga Sándor (mh.) II. „ „
Vattay László III. „ „
Vekerdy Béla (mh.) II. „ „

Vidékiek:

Futó Sámuel ev. ref. lelkész.
60. Gulyás Benő „ „ tanitó.
Kájel József „ „ lelkész.
Liskáné Anna úrhölgy 2 péld.
Makay Dániel ev. ref. lelkész.
Szentpétery Sámuel ev. ref. lelk.
65. Juhász György „ „ „

1881/82. iskolai évben:

1. Bacsa Lajos II. év. theol.
Balogh Sándor IV. „ „
Bartha József II. „ „
Batta József II. „ „
5. Biró János II. „ „
Erős Lajos II. „ „
Filep Mihály (mh.) II. „ „
Gerzsenyi István II. év. theol.
Gyóji Lajos (mh.) I. „ „
10. Kecskeméthy Lajos II. „ „
Kerekes János IV. „ „
Komjáthy Sándor II. „ „
Kozma József II. „ „
Kovács János II. „ „

15. Lányi Lajos II. év. theol.
Nagy Lajos II. „ „
Olajos Pál II. „ „
O. Papp József II. „ „
P. Papp József II. „ „
20. Rácz István II. „ „
Sütő Miklós II. „ „
Szabó Aladár II. „ „
Takács Ferenc II. év. theol.
Tornallyai Miklós II. „ „
25. Tóth Kálmán II. „ „
Tóth Lajos II. „ „
Janiga Vince I. „ „
Vigvári Mihály II. „ „
Virág József II. „ „
Sárkány József II. „ „

1882/83. iskolai évben:

1. Andó Lajos II. év. theol.
Érsek Elek II. „ „
Füle Antal II. „ „
Horváth György II. „ „
5. Hubay József II. „ „
Kézy András II. „ „
Kovács Károly II. „ „
Lábos István II. „ „
Mészáros József III. „ „
10. Nagy Kálmán (mh.) II. „ „
Nagy Zsigmond II. „ „
Sarudy László III. „ „
Sebeők István I. év. theol.
Somogyi József II. „ „
15. Szabó András II. „ „
Szentpétery Istv. II. „ „
Szőllősy József II. „ „
Thorma József II. „ „
Tudja Mihály II. „ „
20. Ujlaky Lajos II. „ „
Joó Kálmán III. „ „
Józsa Antal II. „ „
Vaizer Károly II. „ „
24. Kőpataky Gyula IV. „ „

1883/84. iskolai évben:

1. Beke József II. ev. theol.
Béky János I. „ „
Buzy Márton II. „ „
Csiszár István I. „ „
5. Demeter Laj. (mh.) II. „ „
Elek József II. „ „
Erdélyi József II. „ „
Fodor György II. „ „
Gavallér János II. „ „
10. Illyés János II. „ „
Kádár János I. „ „
Kiss Tamás II. „ „
Kovács Endre II. „ „
Molnár József II. „ „
15. Mizsák Péter II. „ „
Pál Ferenc II. „ „
Pazar Kálmán II. „ „
Rácz Lajos II. „ „
Seres Ábrahám II. „ „
20. Sütő Károly I. „ „
Szabó Károly II. „ „
Szabó Lajos II. év. theol.
Szabó Zoltán I. „ „
Szabó Zsigmond I. „ „
25. Szabó József II. „ „
Székely Imre I. „ „
Szuhay Benedek II. „ „
Tar György II. „ „
Tóth Bertalan II. „ „
30. Tóth Károly II. „ „
Tóth Miklós II. „ „
Tóth József II. „ „
Zitás István II. „ „
Zsindely Jenő II. „ „
35. Juhász Sándor II. „ „
Vargha Zsigmond I. „ „
Bacsó Ferenc II. „ „

Vidékiek:

Béky Sámuel ev. ref. letkész.
Debreczeni Bertalan ügyvéd.
40. Máté Lajos ev. ref. lelkész.

Megrendelték az 1884/85. iskolai évben:

1.	Beke Károly (mh.)	II.	év.	theol.
	Biró Mihály	II.	„	„
	Csik Dániel	I.	„	„
	Csontos József	I.	„	„
5.	Czomba István	II.	„	„
	Fejes Béla	II.	„	„
	Gondol Kálmán	II.	„	„
	Gönczy István	II.	„	„
	Hauch István	II.	„	„
10.	Kovács Kálmán	III.	„	„
	U. Kovács Károly	II.	„	„
	Konyha Pál	II.	„	„
	Korocz József	I.	„	„
	Krausz Jenő	II.	év.	theol.
15.	Lánczy József	III.	„	„
	Osváth Zoltán	II.	„	„
	Papp István	I.	„	„
	Pósa Lajos	I.	„	„
	Simon Mihály	I.	„	„
20.	Szabó Bertalan	III.	„	„
	Szabó Károly	I.	„	„
	Szakal Károly	II.	„	„
	Szilágyi Laj. (mh.)	II.	„	„
	Jakab Áron	I.	„	„
25.	Jármy József	I.	„	„
	Warga Dezső	I.	„	„

1885/86. iskolai évben:

1.	Farkas György	I.	év.	theol.
	Hajdu András	I.	„	„
	Pataky Pál	I.	év.	theol.
	Pokoly József	I.	„	„

1886/87. iskolai évben:

1.	Benke István	I.	év.	theol.
	Bodolay Miklós	II.	„	„
	Csáfordi Ferenc	I.	„	„
	Dakó Lajos	I.	„	„
5.	Demjén István	I.	„	„
	Dusza János	I.	„	„
	Farkas Lajos	I.	„	„
	Finkey István	I.	„	„
	Gaál Ferenc	II.	„	„
10.	Hörcsik Lajos	II.	„	„
	Kapossy György	II.	„	„
	Kócsi Péter	II.	„	„
	Kónya József	II.	„	„
	Kovács István	II.	„	„
15.	Lánczy Béla	I.	év.	theol.
	Lengyel Bálint	I.	„	„
	Mauricz Árpád	II.	„	„
	Péter Mihály	I.	„	„
	Rácz Kálmán	I.	„	„
20.	Réthy Andor	I.	„	„
	Réz László	I.	„	„
	Sipos József	II.	„	„
	Szabó Pál	I.	„	„
	Szathmáry József	I.	„	„
25.	Szikszay András	II.	„	„
	Tóth Gábor	II.	„	„
	Tüdős István	I.	„	„
	Váczy Dezső	I.	„	„

